

Copyright, June 7, 1906

All rights reserved.

Ozar Yisrael

AN ENCYCLOPEDIA

OF ALL MATTERS CONCERNING
JEWS AND JUDAISM, IN HEBREW

COMPLETE IN 10 VOLUMES

J. D. EISENSTEIN, Editor

ASSISTED BY SCHOLARS OF VARIOUS COUNTRIES

INCLUDING

DR. ALBERT HARKAVY RABBI DR. J. L. LANDAU

PROF. DR. MICHAEL GUTTMANN

חזקת וזכר לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

Volume IV

דאג-חתן

Published by

J. D. EISENSTEIN

165 EAST BROADWAY

NEW YORK

1910

NEWMAN COWEN.

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו
בעשרה כרכים

NEWMAN COWEN.
ע"י העורך

יהודה דוד אייזענשטיין

בעזרת

דר' אברהם אליהו הרכבי, הרב דר' יהודה
פר' דר' יחיאל מיכל הכהן גוטמאן
ועוד חכמים וסופרים בארצות שונות

חלק רביעי

דאג-חתן

חזקת וזכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י רחוב תשס"ב

י' ד' אייזענשטיין

165 איסט בראדוויי

ניארק • עת"ד

לוח המפתחות לפי הענינים.

[שמות אנשים ועמים בכתבי הקדש]

דאג; רבורה; רדנים; רוד; דינה; דלילה; דן; דניאל; דריש; דתן ואבירם; הגר; הושע המלך; הושע הנביא; הימן; המן; ושמאי; זבולן; זכריה בן יהוידע; זכריה בן ירבעם; זכריה הנביא; זמרי; זמוסים; זרובבל; חבקוק; חגי; חוה; חולדה הנביאה; חור; חזאל; חזקיה; חירם; חם; חנה; חנוך; חנניה הנביא השקר; חנניה מישאל ועזריה; חפני ופנחס.

[מדינות ערים ומקומות בכתב]

דיבון; דמשק; הר; חברון; חמת; חרמון; חרן; חשבון; חתים.

[שמות תנאים ואמוראים ושמות פרטיים עד חתימת התלמוד]

דורשי תמורות ודורשי רשימות; דימי; דניאל בר ר' קמינא; הונא, ר'; הורדוס; הורקנוס; הושעיה רבה; הילני המלכה; הלל ושמאי; הלל בן רבן נמליאל; המנוא, ר'; הרוני מלכות, עשרה; זבדי, ר'; זונות; זוטרא, מר; זכריה בן אביקלס; זעירא, ר'; חוני המעניל; חוני; חזקיהו הקנאי; חייא בר אבא; חכמים; חלק ובלק; חמא בר חנינא, ר'; חנינא בן דוסא, ר'; חנינא בן חסא, ר'; חנניה בן חזקיה בן גרון; חנניה בן אחי ר' יהושע; חנניה בן חרדיון, ר'; חסדא, ר'.

[מדינות ומקומות בתלמוד ובקורות ישראל]

דאניסמאן; דאנציני; דארדניל; דובלין; דוכנא; דוכנצא; דווינסק; דזשאמיקא; דיוקרא; דיקאפוליס; דענמארק; דעסוי; דעסמוינס; דבני; דרבנר; דרום אפריקא; דרעוון; דזשארדזשי; האוואי, איי; האלברשטאדט; האללע; האמיל; האמעלן; הדייב; הורו; הולאנד; הומבורג; הוצל; הוראדנא; הורמו; היידעלבערג; הילדעסהיים; הללא; המבורג; המון; הנובר; הרפניא; וואורביין; וואנדסבעק; ווארמש; ווארשא; וואשינגטון; וידין; ויטעבסק; ווילנא; ווין; ויניציא; וויסקאנסין; וירנא; וירעבורג; זאלקווא; זימסיר; חינא; חיפא; חמא; חרסאן.

[אנשי שם שאחר התלמוד]

דאנציג, אברהם; דארמשטעטער, ארסין; דו נואם, צרעה יוסף ז'; דוג בער ממעוריש; דובנאוו, שמעון; דוד בן אברהם אלפאסי; דוד אלמקסן; דוד בן זמרא, דוד בן יוסף ז' ביליא; דוד בן שמואל הלוי; דונלוי, שבתי; דונש בן לברם; דונש בן חמים; דוסא בן רב סעדיה נאון; דוסתים; דוקס, יהודה ליב; דוראן, יצחק פרופים; דוראן, שלמה; דוראן, שמעון; דושאק, מרדכי; דורעאלי, בנימין; דורעאלי, יצחק; דיימס, אליעזר; דיימס, אליעזר בן יששכר; דיימס, דוד; דיינא, משה; דיינאוו, צבי הירש; דיינארד, אפרים; דילאטורי הלל; דילאטון, משה; דילמדינו, אליהו; דילמדינו, יוסף שלמה; דינער, יוסף הירש; דיסקין, יהושע ליב; דיק, אייזיק מאיר; דלאקרום, מתתיהו; דן אשכנזי, דניאל בן סעדיה; דעלאווילע, אברהם בן דניאל; דעמביץ, אליעזר נפתלי; דעמביצער, חיים נתן; דראפס, משה אהרן; דרייפוס, אלפרד; דרנבורג, משפחת; דרע, משה הרופא; דרש, משפחת; הא נאון; האיס, משפחת; האלבערשטאם, שלמה זלמן חיים; האלדוויס, שמואל; האקענבורג, וויליאם ב'; הארבי, משפחת; הארם, משפחת; הדסי, יהודה; הורוויץ, משפחת; הורוויץ, אלעזר; הורוויץ, ישעיה; היידענהיים, וואלף; היילפרין, משפחת; היינע, היינריך; היינע, שלמה זלמן; הילדעסהיים, עזריאל; הירש, משה די; הירש, עמיל גוסמאן; הירש, שמעון רפאל; הירשענזאהן, חיים; הלוי, יוסף; הלל בן שמואל; המון, משפחת; המון משה; הנובר, נתן; העליר, יוסף ליפסאן; העס, משה; הערצבערג, ווילהעלם; הערצל, בנימין זאב; הערצפערל, לוי; הרכבי, משפחת; הרכבי אברהם אליהו; וואהל, שאול; וואלף, אברהם אלכסנדר; ווארמש, אשר אנשיל; ויראש, אליהו; ויזל, נפתלי הירש; ויסאל, חיים; ויזל, יצחק מאיר; וויזל, סטיפאן, שמואל; וויזל, יעקב; וויזל, אייזיק הירש; ווינמורה, משפחת; ויניציאנר, יצחק יהודה; ווינער, ליאוו; וויסאצקי, קלוגינס זאב; וירנא, יוסף ז'; וולפסון, דוד; ווערבער, ברוך; ווערמייסר, יוסף פון, ווערמייסר שמעון; ווערנער, משה קושמן; וקאר, יוסף; ואמסטר, ישראל; זאנגווייל, ישראל; זאנענמאל, אברהם; זוטרא, אדאלף חיי; זולבערנער, מאיר; זולצער, שלמה; זילבערמאן, אליעזר ליפסאן; זינער, איזידור; זינעהיים, יוסף דוד; זכות אברהם; זכות, משה; זעליגמאן, משפחת; זקס, יחיאל מיכל; זקס, שניאור; זרחיה בן יצחק הלוי; זאנזי, יעקב; זאנזי, אהרן; זביב, יעקב ז'; זון, יוסף בן חיים; חיוה, יהודה; חיוה חבלבי; חיוה, נחמיה חייא; חיות, צבי הירש; חיים, יהודה; חיים בן בצלאל; חיים בן יצחק מוואלאוין; חיים פליפאווער; חיים שבתי; חן, זרחיה בן יצחק; חננאל בן חושאל; חסדא, אברהם; חסדא, אבן יוסף ז' שפרום; חפץ בן יצחק.

[שמות שרים וחכמי אוה"ע; אוהבי ושונאי ישראל]

דאהם בריסטיאן ווילהעלם פון; דיוקלימינוס, דימיטריוס; הירונימוס; המירוס; חמורבי; חמעלנצקי.

[כתות חברות]

דאנאטון; דונמי; הודו ("בני ישראל"); ותיקין; חבר (חבר); חברה קדישא; חסידים; חשמונאים.
[עניני הלכה ואגדה; מדות ומנהגים]

דאנה; דבור; דבר שאינו שלו; דבר שלא בא לעולם; דברים שבלב; דובן; דנים; דינים ודיינים;
דירה; דיתיקי; דליקה (בשבת); דם; דמאי; דרך ארץ; דרכי אמורי; דרא דמטונא; דרוש; דרשנות;
הברלה; הבראה; הנבחה ונלילה; הנעלה; הרלקת הנר; הדרא דכנתא; חואיל; הוראה; חוראה;
הושענות; הושענא רבה; הזכרת נשמות; הזמנה; היקש; הכנה; הכנסת אורחים; הכרזה; הכרעה;
הלכה; הלל; הלנת המת; הסכמה (לדינא); הספד; הערטה; הפטרה; הפסד מרובה ומועט; הפקר;
הקדש; הקפות; הרשאה; התראה; וידוי; ותודיעני; ותרו; זב חכה; זונות; זונן; זיוף; זילותא דבי
דינא; זימן; ברכת; זכות אבות; זכר (זכר ליציאת מצרים); ומירות; זקן; זקן; זריזות; חביתים;
חבלה; תנב; חגיגה; חרש; חויר; חזן; חזקה; חכירות אריסות וקבלנות; חקב; חלב; חלול השם;
חליפין; חליצה; חסדה; חמץ; חנוך הבית; חנוך הבנים; חטכה; חקים (חקות הגוים); חרש שומה
וקטן; חשד; חתון; חתונה; חתן וכלה.

[עניני אמונה קבלה פילוסופיא והגרות-עם]

דבוק; דבקות; דעת אלהים; הבלא דגרמי; הגדות ומסורות; הנשמה; הוא; הורמיו; השגחה;
חשתלשלות; התנלות אלהים; ויכוחים; זונן (בקבלה); זכר ונקבה; זמן ומקום; חולדה ובור; חכמה;
חלום; חצות; חשמל.

[שמות עצמיים ודברים שונים]

דאקטאר; דבור; דברים; דבש; דגל; דגש ורפה; דוב; דודאים; דולפין; דומא;
דומה; דיו; דמעות; דפוס; דקדוק; דקל; דראמא; דרום; דרך; דת; הנהה; הניון; הדיום; הרם;
חסכמה; העתקה; הקדמה; הקוה; התבוללות; וואכנאכט; ועד ארבע ארצות; זאב; זהב; זבוב; זית;
זוכיח; זכר (זכרון); חבר; חנונה; תד נריא; חדר; חרש; חוטם; חול; תולים; בית; חוצפה;
חושם; חיתם; חזנות; חידה; חלוקה; חלון; חמור; חרם; חשבון; חכמת; חשן ואפוד; חתול.

[ספרים ועיתונים]

דברי הימים; דברי הימים של משה; דברים; דברים רבה; דמאי; דרך ארץ רבה; חומא;
הגדה של פסח; הוריות; היבלות רבתי חומרת; הלכות גדולות; וכלל; מדרש; ויסעו; מדרש; ויקרא;
ויקרא רבה; זהר; חגיגה; מס'; חולין; מס'; חזיון (אפוקאליפסי); חכמת שלמה; חנוך; ספר.

[ציורים ותמונות]

הציורים נעשו ע"י אפרים גראווער ע"פ התכנית של העורך

תמונת ר' משה דינא צד 43; תמונת המטיף צבי הירש דינאוו 44; נאד של דמעות 56; חדרא
דכנתא 111; תמונת ר' יחזקאל ר' משה יחזקאל אחד "מבני ישראל" 115; תמונת השופט מאיר וולצבערגער
224; תויזמרה (חזנות) 261, 263; קתדרא של משה (חינא); יהודים חנים בסוף המאה ה"ט 275;
נעל החליצה 289; כתב של תוקי חמורבי 294; נר חנוכה עתיק 300; מצבת תוקי חמורבי, בראש הספר.

התנצלות

עוד בכרך הראשון בקשתי את הקוראים להודיעני השגיאות והטעויות שימצאו באוצר. הן טעויות
הדפוס והן שגיאות בשקל הדעת. כמובן אי אפשר לחזיא ספר כזה, שאין דומה לו בספרות העברית. נקי
ומתוקן בפעם הראשונה. גם האנציקלופדיא בריטאניקא היותר משובחת בעולם אינה נקייה משגיאות. וכל
מהדורא חדשה יתקנו השגיאות הקודמות. ואין איש שיוכל להבטיח כי המחזורא הבאה לא תצטרך תיקון
לעתיד לבא—וואכו"ב האנציקלופדיא אוצר ישראל שאני מוציא לאור.

הגנני מביא תודה וברכה לאלה אשר שולחים לי תקונים והערות על האוצר, ואי"ה אחר הדפסת
החלק החמישי שהוא חצי הספר אוציא לאור התקונים הנכונים בשם כותבם, ובכללות הכרך העשירי אדפיס
התקונים מחצי הספר האחרון.

דרי יצחק מארקאן מו"ל מכ"ע הקדם בפטרבורג. העירני בתולדות הבארן דוד גינצבורג, כי
חסרתי להודיע כי הבארן יסד בית מדרש לחכמת ישראל בפטרבורג, וכי איננו "מתומכי הקדם". כי דרי
מארקאן הוא המו"ל היחידי, ויצא על השבנו מבלי עזר ותמיכה של אחרים.

שמות הסופרים בחלק הזה.

א. יהודה דוד אייזנשטיין, העורך	י. מ. רל' הרב יחזקאל די משה יחזקאל, באמב"י חודו
א. א. ח. דר' אברהם אליהו הרבני, מחבר פטרבורג רוסיא	י. צ. א. דר' יצחק צבי אייזנבערג, מחבר רב בווייז
א. ד. רעו' אהרן ראברדינסקי, ניוארק	חאפצין אוסטריא
א. דר. אפרים דיינארד, מחבר, ניוארק	יש גב' דר' ישראל נאלדבערגער, רב בעיר אויחעל
א. ח. ר. אברהם חיים ראזענבערג, מחבר, ניוארק	אונגריא
א. מ. ר. הרב אהרן טוביה רובין, קעללער ווירדשיניא	ל. נחום טוביה לאנדאן, ניוארק
א. א. אבא אפפעלבוים, מחבר, ריטא גליצא	מא"ח מאיר אליעזר הכהן רפאפארט-הארטשטיין, אויחעל אונגריא
א. מ. ש. דר' אברהם מרדכי שטיין, רב בסקאטשוי שלעזיא	מ. ג. מנשה נראסבערג, מחבר לונדון אנגליא
אס"ף אברהם סנ"ל פאללאק, מ"ס ומ"ן בעיר באניהאד אונגריא	מ. ד. ק. דר' משה דוד קאסוט, פירניצי איטליא
ב. ב. ג. בנימין ברוך גוטס, מחבר ורב דקהלת ביהכ"נ קלינסטאן ניוארק	מ. ז. מאיר זולצבערגער, שופט ראשי בפילאדלפיא
ב. ב"י ברוך בריעקב, שאלונקי טורקיא	מזכ"ר דר' מרדכי זאב כהן רפאפורט, מחבר ספר, גליצא
ב. ז. ב. פר' דר' בנימין זאב באכער, מחבר, בודאפעשט אונגריא	מ. י. ה. משה יוסף היוזנער, סטאנקוויץ אונגריא
ב. מ. העוזרים בבית המערכת	מ. מ. מנשה מרגלית בן הרב הכולל בבאסטאן
ב. ר. הרב דוב בער רעוועל, פילאדלפיא	מ. מ. מנחם מענדל האכמאן, פערעהינסקא גליצא
ג. ב. גרשון באדער, עורך, לבוב אוסטריא	מ. מל' דר' משה מרגל, מחבר פאזיא אונגריא
ג. ד. דר' ג' רייטש, פרוש' בבית מדרש לרבנים סינסינאטי אהיא	מ. מ. ש' מתתיהו מיוזש, מחבר קאלאמיא גליצא
ג. ז. פר' ג' זעליקאוויטץ, מחבר, ניוארק	מ. ס. מ. סארטמאן, לונדון אנגליא
ד. א. דובער אלפערן, ניוארק	מ"ר והר"ם מרדכי יצחק אייזק ראבינאוויטש רב בסאלאנט רוסיא
ד. י. ז. דוד ישעיה זילברבוש, ווינא אוסטריא	מ. ש. משה שור, סטרי גליצא
ד. ס. מ. דר' דוד די סולא פול, רב עוזר בקהלת שארית ישראל ניוארק	מ. ש. ז. משה שמעון זיוויץ, מחבר ורב בפטרבורג
הראל"ן אשר ליפמאן זרחי, רב בלואיסוויל קנאדוקי	ג. מ. דר' נחמיה מאזעסון רב ועורך Jewish Tribune פארטלאנד ארעגאן
הרז"ף זלמן יעקב פרידערמאן, מחבר ורב בבאסטאן	נע"ם נ"ע מענדראכאוויץ, סטרי גליצא
הרח"ה חיים הירשענזאהן, מחבר ורב בהאבאקין נור דזשערזי	ס. דר' נחמן סירקין, ניוארק
ז. ק. זלמן (איצט) קאטלער, ניוארק	ע. ג. דר' עזריאל גינצין רב ומ"ל האשכול לאשין אוסטריא
ז"ר זלמן רודניצקי, ניוארק	פ. ה. וו. מ"ח וועלטשטיין, מחבר קראקא אוסטריא
ח. ד. פ. חיים דוב פריעדבערג, מחבר פפד"מ גרמניא	פ. מ. פנחס מינקאווסקי, ש"ץ הראשי לעדת הבראדים באדעפא רוסיא
ח. ח. חנוך הויזדארף, באלטימור	צ. ה. ג. צבי הירש געלבערג, לונדון אנגליא
ח. י. מ. רעו' חיים יעקב מוסניצקי, הודסאן ניוארק	צ. ה. ה. צבי הירש הכהן רב מאנטריאל קאנאדא
י. א"ן יצחק אבן, ניוארק	צ. ל. רעו' צבי ליפשיטץ, יעפעססאון, טראנסוואל
י. ב. ישראל באמעליע, רב באמשטרדם חולאנד	ר. ר. ראובן ריבקיין רב בלארענס מאסאטשוסעטס
י. ב. ל. דר' יעקב בצלאל לויטערבאך, רב בראטשעס-טער, ניוארק	ש. א. פ. דר' שמואל אברהם פאזנאנסקי, רב בווארשא רוסיא
י. ד. ב. הרב יהודה דוד בערנשטיין, ניוארק	שא"ר דר' שלום אליה ראמנער, וויזבאדען גרמניא
י. ח. ש. יוסף ח' שווארץ, מרל וילקט יוסף באניהאד אונגריא	ש. ב. שלמה בערמאן, מחבר האמיל רוסיא
י. ז. ר. ישראל זיסל רובינשטיין, רב בפראוודענס ראד איילאנד	ש. י. ש. שלמה יצחק שיינפעלד רב במילוואקי וויסקאנסין
י"ח דר' יוסף חאצנער, רב בלונדון אנגליא	ש. כן י"ש כהן תלמיד בבית מדרש חרבנים בסינסינאטי אהיא
י"ג ד' יקותיאל יודא גרינוואלד, רב בסיגעט אונגריא	ש. ל. ה. שמריהו ליב הורוץ, דרשן ניוארק
י. ל. ל. דר' יהודא ליב לנדא, מחבר ורב ביוחנסבורג דרום אפריקא	ש"מ"ן שמעון ניסן נאחאמאווסקי, ניוארק
י. מ. ג. הרב דר' יחיאל מיכל הכהן גוטמאן, מחבר ספחה התלמוד בודאפעשט	ש"ד שלמה דוואנים, מחבר תולדות היהודים בתולדות רוסטשוק בולגריא

הוספה לרשימת החתומים בחלק ב' ו' (See Lists in Vol. II and III)

Abelson, David	Pittsburg, Pa.	Manchester Zionist Association	Manchester, England
Abromowitz, D.	New York City	Matt, David	Philadelphia, Pa.
Aboulafia, Abraham	Smyrna, Turkey	Manheim, H.	Volksrust, Transvaal
Adler, Elkan N.	London, England	Marder, Benjamin	New York City
Adler, M.	Salt Lake City, Utah	Maresky, J. M.	Cape Town, S. A.
Alchalet, Moise M.	Silvino, Bulgaria	Margel, Dr. M.	Rozego, Hungary
Appelbaum, Abe.	Rzeszow, Galicia	Margolis, Rabbi W.	Boston, Mass.
Bamberger, Rabbi Nathan	Wuerzburg, Bavaria	Markon, Dr. Isaac	St. Petersburg, Russia
Bartlett & Co.	Boston, Mass.	Marmarosch, Israel	Borgo-Prund, Hungary
Basel, Rev. Jacob M.	Braddock, Pa.	Marmorstein, Samuel	Kolozsvár, Hungary
Bibliothek des jud. Lehrvereins	Frankfurt a/M, Germany	Martin, Dr. A. Meyer	San Francisco, Cal.
Biblioteca Ets Halm	Amsterdam, Holland	Medoff, Jos.	Philadelphia, Pa.
Bibliotheca Rosenthaliana	Amsterdam, Holland	Mendelson, M.	Newark, N. J.
Blau, Baruch	Kolozsvár, Hungary	Minkowski, Cantor P.	Odessa, Russia
Bloch, L.	Platrand, Transvaal, S. A.	Morrel, N.	Worcester, Mass.
Blumberg, D.	S. Brisbane, Australia	Moscatta Library University College	London, England
Boutelje, I. E.	Amsterdam, Holland	Moses, I. N.	Melbourne, Australia
Brody, Nathan	New York City	Nathan, Dr. Paul	Berlin, Germany
Broida, Jacob	Pittsburg, Pa.	Neuberger, M.	Chicago, Ill.
Caplan, Gutman	Pittsburg, Pa.	Neuman, Dr. Sol.	New York City
Caplan, Joseph	McKees Rock, Pa.	Neuman Club	New York City
Citron, Saul	New York City	Newstadt, Rabbi I. E.	Indianapolis, Ind.
Congregation Zemach Zedek	New York City	Nochamowsky, S. N.	Brooklyn, N. Y.
Congregation Anshe Galicia	McKeesport, Pa.	Papert, J.	Johannesburg, S. A.
Creveld, A. Van	Amsterdam, Holland	Peine, Ph.	Hamburg, Germany
Davidovich, D.	Platrand—N. Rumania	Pollak, Rabbi Abraham	Bonyhad, Hungary
Dembitz, Dr.	Philadelphia, Pa.	Posen, Jacob S.	Frankfurt a/M, Germany
Deutsch, Rabbi M.	Lemes, Hungary	Pushkin, Jos.	Bay Shore, L. I.
Divorsky, A.	New York City	Rabinowitz, I.	Marietta, O.
Eisenberg, Rabbi Dr. Isaac	Debrisch, Austria	Rabinowitz, S.	New York City
Ezekiel, E. M.	Bombay, India	Rabinowitz, Rabbi S.	Brooklyn, N. Y.
Ezraell, K.	McKeesport, Pa.	Rabinowitz, Sam.	Marietta, O.
Farhi, Abraham	Smyrna, Turkey	Rackman, D.	Albany, N. Y.
Feiner, Jos.	Antwerp, Belgium	Rafalovsky, N.	New York City
Ferst, Isaac	Harrisburg, Pa.	Rapaport, Dr. M. W.	Strij, Galicia
Fischer, Rabbi M. Efraim	Saros-patak, Hungary	Rapaport-Hartstein, M. S.	Ujhely, Hungary
Frank, Cantor R.	Leipzig, Germany	Rapaport, J.	Baltimore, Md.
Frankenthal, Rev. I.	Boksburg, Transvaal	Rawitz, A.	Newark, N. J.
Friedberg, B.	Frankfurt a/M, Germany	Reuvid, M.	Johannesburg, S. A.
Friedman, Dr. Samuel	New York City	Rivkin, R.	Lawrence, Mass.
Fuchs, N.	Antwerp, Belgium	Rosenberg, Rabbi Dr.	Wag-Ujhely, Hungary
Glassner, Jacob	Kolozsvár, Hungary	Rosenberg, K.	Pittsburg, Pa.
Glueckstein, Julius	Utica, N. Y.	Rosenblum, M.	Allegheny, Pa.
Goldblum, Ch.	Philadelphia, Pa.	Rosenson, Seldel	Brooklyn, N. Y.
Goldberg, R. S.	Detroit, Mich.	Rubin, M.	Pittsburg, Pa.
Goldstein, M. L.	Zborow, Galicia	Rubin, Edward	New York City
Gordon, Jacob	Norwich, Conn.	Rubin, J. H.	New York City
Gordon, L.	Manchester, England	Rudnitzky, S.	New York City
Goodstone, Dr. M. A.	Pittsburg, Pa.	Rubinstein, S. M.	Pittsburg, Pa.
Goorin, J. L.	Pittsburg, Pa.	Safer, Joseph	Krakau, Austria
Goldberg, Rev. J.	Roodepoort, Transvaal	Sagerstein, Leon	Troy, N. Y.
Goral, Meir	Manchester, England	Schaeffer, H. L.	Braila, Rumania
Gordon, G. M.	Roxbury, Mass.	Scharfstein, Zevi	Tarnow, Galicia
Gottschall, Sol.	New York City	Schatz, Rev. M.	Ermelo, Transvaal
Graubart, Benjamin	Bendzin, Russia	Schechter, L.	New York City
Grossman, P.	Philadelphia, Pa.	Schlesinger, Herman	Bonyhad, Hungary
Gruenblatt, Jos.	Frankfurt a/M, Germany	Schoenfeld, Rabbi Lazar	Pakracz, Hungary
Gumpertz, Herman	Hamburg, Germany	Schwartz, A.	New York City
Gutman, Prof. Dr. Michael	Budapest, Hungary	Schwartz, Josef	Bonyhad, Hungary
Haimowitz, Isidor	Braila, Rumania	Schwartzberg, Eugene	Timpson, Tex.
Halpern, M.	London, England	Schwarzschild, A. M.	Frankfurt a/M, Germany
Harkavy, Dr. Albert	St. Petersburg, Russia	Seltz, B.	New York City
Herschler, Isaac H.	Johannesburg, S. A.	Seeligmann, Sigmund	Amsterdam, Holland
Hertz, Rev. Dr. J. H.	Johannesburg, S. A.	Segal, Isidor	Chicago, Ill.
Hillkowitz, Rev. J. L.	Port Elizabeth, S. A.	Seligmann, Rabbi Dr. Caesar	Frankfurt a/M, Germany
Hillman, S.	Johannesburg, S. A.	Shalowitz, J.	Baltimore, Md.
Hirschowitz, Rev. D. W.	Johannesburg, S. A.	Silverman, A.	McKees Rock, Pa.
Horvitz, Jacob	Seattle, Wash.	Silverman, S.	Philadelphia, Pa.
Jare, Rabbi Giuseppe	Ferrara, Italy	Simon, Rubin	New York City
Jasin, Rabbi Joseph	New York City	Society for the Promotion of Heb. Lit.	Johannesburg, S. A.
Kaplan, Isaac	Dominguez, Argentina	Sofer, Rabbi Jos. L.	Paks, Hungary
Karpas, L.	Pittsburg, Pa.	Talmud Torah Hall	Baltimore, Md.
Keller, Rabbi Pinkus	Banjaluka, Bosnia	Talmud Torah & Hochschule Ez Halm	Jerusalem, Palestine
Koenka, Rabbi B. A.	Jerusalem, Palestine	Tarshish, P.	Baltimore, Md.
Kopstein, Moses	Seattle, Wash.	Testvenck, Kohn	Bonyhad, Hungary
Krausz, M.	Nemes-Szalok, Hungary	Tigermann, Rabbi I.	Ersek-Ujwar, Hungary
Krawstof, J.	Philadelphia, Pa.	Tischler, Mor	Kolozsvár, Hungary
Kurtz, J. S.	Philadelphia, Pa.	Tolkowsky, Sol.	Antwerp, Belgium
Lamm, M.	Antwerp, Belgium	Tombacher, Israel J.	New York City
Lauterbach, Rev. Dr. J. Z.	Rochester, N. Y.	Ullmann, Niklos	Nazyvarad, Hungary
Lassars, A.	Chicago, Ill.	Ullman, Sol.	Kolozsvár, Hungary
Lazarus, Rabbi Dr. Arnold	Frankfurt a/M, Germany	Walk, Rev. L.	Heidelberg, Transvaal
Lefkowitz, H.	New York City	Wendum, Tobias	Antwerp, Belgium
Lerner, Leo	New York City	Weststein, F. H.	Krakau, Austria
Levinson, Rev. D.	Leeds, England	Werner, Rabbi Dr. Cosman	Muenchen, Germany
Lewin, Hyman	Paterson, N. J.	Wishnevit, D. A.	Johannesburg, S. A.
Levy, Rev. A.	Troy, N. Y.	Wiener, Solomon	Kotowitz, Germany
Linman, A.	Durban, S. A.	Wilensky, D. L.	Detroit, Mich.
Loewenberg, H.	Norfolk, Va.	Wolfbarst, H.	Baltimore, Md.
Loopuit, S. W.	Chicago, Ill.	Wolfsohn, David	Koeln, Germany
Lunevsky, S.	Amsterdam, Holland	Wolf, H. A.	Omaha, Neb.
Malachowski, J.	New York City	Yedelkin, N.	Brooklyn, N. Y.
Malinsky, L.	Pittsburg, Pa.	Zigelheim, Aaron	Lubaczow, Galicia
Mallinck, P.	Philadelphia, Pa.	Zinsler, Rabbi Dr. L.	New York City
	Johannesburg, S. A.		

ה ו ר ע ה

בצר זה נרשמים החתומים החדשים על האוצר במשך חרפת הכרך הזה. וכן בכל כרך יבואו שמות החתומים במשך חרפתו. ואלה אשר לא ימצאו שמם ברשימת החתומים בזה או בכרכים ב' ו' ידעוני נא.

v.
מצבת המורבי
כל חוקיו ומשפטיו

ע"ע המורבי צד 291

ד

ד', אות: ע' אלפא ביתא.

ד' אמות: ע' ארבע אמות.

דאג: נדע בשם "האדומי" = איש מארץ אדום, "אביר הרועים אשר לשאול" (גם לדוד היה שר מיוחד על עירי האחונוות: דה"א כ"ז ל'). בברוך דוד מלפני שאול אל אחימלך הכהן בנוב, נתן לו לחם חקדש וחרב נלית הפלשתי, מבלי דעת כי בורח הוא (ש"א כ"א). דואג הלשין את אחימלך לפני שאול ונצטוו להרוג את אחימלך, אך דואג הוסיף להרוג עוד שמונים וחמשה כהנים ואת נוב העיר הכה לפי חרב, מא"ש ועד אשה, מעולל ועד יונק, ושור וחמור ושה (ש"א כ"ב). דוד נשא תוכחה על דואג במזמור נ"ב בתהלים. לרברי חז"ל "אדומי" הוא שם תואר, ואמרו: למח נקרא שמו "אדומי"? ר' יצחק אמר, שהיה מאדים פני הכל בהלכה וכו'. רבותינו אמרו, מה אדום נוקם ונוטר בלב, אף דואג נוקם ונוטר דוד בלב (מדרש תהלים פנ"ב ס' ד', הוצ' באבער). שנותיו של דואג היו שלשים וארבע, כי מת בחצי ימיו, מפני שהיה רגיל בלשון הרע ואכזריות יתרה (סנהדרין ס"ט:). ואע"פ שהיה חכם גדול בתורה, אבל חלקו לעולם הבא (חגיגה ט"ז), ובאמת תורתו לא היתה אלא מן השפה ולתץ (סנהדרין ק"ו). דואג נתקנא בדוד (ובחים נ"ד), והתיר גלוי עריות לשאול בעצתו שהציע לפניו, לתת את בתו, שהיתה אשת דוד, לאיש אחר, באמרו: "וכי יש אישות לדוד? הלא מורד במלכות הוא" (ב"ר פל"ח). גם התאמץ להוכיח, כי רות המואביה, אשר סמנה נולד דוד, לא היתה ראויה לבוא בקהל, אך שמואל חנביא דרש: מואב ולא מואבית וכו' (יבמות ע"ו). מדרש שמואל כ"ב). שור ב"החלוצ" (ח"י 37) נומה לדעת הלוי בבקרת התלמוד, שחז"ל רמזו בשם דואג לשמעון בן יונה כפא (Petrus): "דואג הרשע" בנימטריא "שמעון בן יונה", שהיה דיין וציד דגים (מתיא ד' י"ח, מרקוס א' ט"ז), ולדעת שור "דיין אביר הרועים" בנימטריא "שמעון כפא". אבל כל החשערות האלה שחז"ל בוונו באנדרותיהם לישו ותלמידיו, תלויות באויר, מפני שלא נראה כי חנינו ליד חז"ל שמעות הנזירים הקדמונים אודות ישו וחבריו (ע"ע ישו). ע"ע אחיתפל; דוד.

א.

דאגאטון: שבט יהודי או כתה ישראלית, אשר מצא בשנת 1857 הש"ר ד' מרדכי אבי צדור מעכו, במביבות מעמענטיט, במשכח טואט, במדבר סהרא,

בארץ מארוקא, בעברו דרך שם לטימבוקטו. היהודים האלה שוכנים שם באהלים, וכמעט אין חילוק ביניהם ובין שכניהם הטוארינים במנהגיהם ובאמונתם הנוכחית, שהיא דת מחד, שהחזיקו בה במשך הזמן. אמנם הדאגאטונים יצטיינו בלבנת פניהם יותר מילידי אפריקא, ועוד לא שכתו כי שורש נועם הוא מבני ישראל. הם לא ישאו נשים מיתר הגוים, כ"א מבני חבורתם. לדעת ר' מרדכי נתישבו שם במאה השביעית, בעת מלך עבד אל מלך, אשר שם משטרו עד מארוקא. מספרם עולה לכמה אלפים, ומפוזרים בכל נאות הסהרא במארוקא עד הנהר ניגר. מסבות הזמן וע"י מצוקות המושלים, הוכרחו היהודים האלה להחליף את אמונתם בדת מחמדנית. ואולי נקראו בשם "דאגאטון" שחוא משובש משם הערבי "תונהטון" = בלתי מאמינים, קודם שעזבו את דתם היהודית. ע"ע מארוקא; ערב.

ביבליוגרפיה: *L' Universe Israelite XXXV*. 876; Loeb, *Les Dagatouns, etc.* Paris 1880; H. S. Morais, *Jewish Messenger* Mech. 11 1881; V. J. Horovitz, *Morokko* p. 58, Leipzig 1887; J. E. IV 410.

ב. מ.

דאגה: הרגשת צער ע"י חשש מצרה שלא תבא. מדה טובה היא לאיש לדאוג על חמאיו (תהלים ל"ח י"ט), וחז"ל אמרו: אין מוסרין ראשי פרקים (בסדר תורה) אלא למי שלבו דואג בקרבו (חגיגה י"ג). ר"ל בעל דעה מיושבת, ואינו מיקל את ראשו, שלא לגלות הסוד למי שאינו ראוי. אבל מצד אחר היא מדה מגונה ובפרט חראנה על דברים חומריים. "דאגה בלב איש ישחנה" (משלי י"ב כ"ה), דרשו ר' אמי ור' אסי: חד אמר יסיחנה מדעתו, וחד אמר ישיחנה לאחרים (יומא ע"ה). ונתנו משל לסופר (מלמד) שבא לבית הספר ורצועה בידו, מי דואג? הרגיל ללקות בכל יום (סוכה כ"ט). רב אמר, אנחה שוברת חצי גופו של אדם, שנאמר: ואתה בן אדם האנה בשברון מתנים (יחזקאל כ"א), ור' יוחנן אמר: אף כל גופו של אדם, שנאמר: ונמס כל לב (שם) וכו'. הני מילי מלתא חדתי אבל הא דשנן בה לא, דאמרי אינשי דאלפי תכלי לא בחתה (אשה המלימדת לשכל ולקבור בניה אינה תמיאה במות עוד אתר מהם. כתובות ס"ב). דאגה מן הצרה קשה מן הצרה עצמה (גמ' ורדים בין מו"ד למאהיז אות פ"א). בן סירא אומר: "חללי תונה רבים ותועלת אין, קנאה וכעס מקצרים ימי אדם, ולב דואג בלא יוסר

ודקר וקנה רובה, ולא יסירו כלי נשקם מעליהם גם בבית התפלה. רובם יתעסקו בעבודת האדמה ובפרט בנמעת עלי מאבאק, ענבים ומיני מזונות. את הקרקע יקבלו בסריסות מאדוני הארץ, כי רק לאחרים מהם יש אחוזת קרקע. יש מהם בורסקין ומעבדי עורות ומהם סוחרים קטנים. המס שישלמו לשר המדינה הוא שלשה רובי ושני עורות בכל שנה לכל בעל הבית.

[מצגם הרוחני] הרב או החכם שלהם ימלא מקום החזן והשוחם ונס מלמד לילדיהם. בית הספר שלהם הוא בסוכה קטנה עם חלון קטן. החכם יושב על הקרקע ורגליו תחתיו והילדים ישובו תחתיהם סביב לו. החכם מתרגם להם את התורה בשפת פרס או מאמי, והתלמידים יענו אחריהם בנגון הפרסים ובתנועת גופם. אחרים מהם ילמדו את בניהם גם שפת רוסית וצרפתית או אשכנזית. הנוסע משארני מצא תשעה בתי תפלות בעיר קובא, ובית תפלה במבצר מעמירכאן-שורא, נבנה מאבנים לבנים עם מקוה מים באולם וכן ירק נחמד עם אגן מים לרחיצת ידיים ורגלים בתצר. הארון הוא בצד מערב ולימינו העמוד, אשר שם עומד הרב בעת התפלה. לצד שמאלו שלחן לקריאת התורה. ספסלים ארוכים וצרים יקיפו את קירות הבית מסביב, וכל העם יושבים על המצעות אשר על רצפת הבית, ושומעים התפלה מפי הרב. המוציא את אלת שאינם יודעים לקרוא בספר, והיוודעים יתפללו בעצמם. בהחזרת הש"ץ את הש"ע יעמדו האנשים שאינם יכולים להתפלל והמתפללים ישובו על הארץ. סדר תפלותיהם ע"פ מנהג ספרד ויקראו בהברה הספרדית. גם יש להם פוסונים ומזמורים מיוחדים. כהנים ולוים לא ימצאו בקרבם, ומכבדים הם בפרשה של כהן ולוי את הנכבדים שלהם או את האורחים. הם קוראים בתורה בלא נגון המעטים ומזכירים את תעליות בשבת ומעידים כמו אצל האשכנזים והכסף הוא לצרכי בית התפלה. ביום השבת יתאספו כלם בבית הרב לשמוע תורה מפיו. אף בימי החול בהגיע זמן התפלה בבקר ובערב יעזבו את כל עסקיהם ומלאכתם וירצו לבית התפלה. כמעט כלם, גם העניים והם הרוב, יתנו צדקה לפי כחם. הנוסע משארני מזכיר את שמות הרבנים בזמנו: ר' שלום בן מלך מזרחי, בעיר מעמירכאן-שורא, ר' סעדיה בן עזרא בעיר מארקו, ר' אליהו בן מישאל מזרחי בעיר דרבנר, ר' גרשון בעיר קובא, ר' הלל אלכאסאף בעיר משירורום, ור' יצחק מזרחי הרב הכולל בארץ דאניסמאן. בזמנו (שנת 1864) היה מספר היהודים בכל מקומות דאניסמאן 6111 נפשות, ולהם 1502 בתים, 15 בתי תפלה, 9 בתי ספר, בין מספרם היו 288 עובדי אדמה, 798 בעלי מסחר, 236 בעלי מלאכה, ע"ע עיר דרבנר; כוזרים; פרס; קוקו.

ביבליוגרפיה: מכ"ע הסבשר, שנה ג' ור' ע"י ספתות; יצחק משארני, ספר המסעות, מטרבורג 1884; מכ"ע Die Welt שנת 1902, גליון 46; Der Nordfluss

חקק' (ל' כ"ד-כ"ה). "מה יתאונן אדם חי דיו אשר הוא חי" (יוצר לשתרית יוה"ב, מיוסר על הפסוק באיכה ג' ל"ט). ופרנלא בפומא דאינשי "אל תדאג דאנת מהר, כי לא תדע מה יולד היום". ואמר תחכם "העבר אף, העתיד ערין, דאנה מנין, קום שתה יין" (פלא יועץ ע"ד). גם:

אדם רואג על אבוד רמיו, ואינו רואג על אבוד רמיו רמיו אינם עוזרים, ימיו אינם חורים.

א.

דאניסמאן: מדינה במזרח קוקו אצל ים הכספ. דאניסמאן באה תחת ממשלת רוסיה בשנת 1806. מספר היהודים שמה בשנת 1897 היה 11088, ומהם בעיר קייטאנר-מאבאסאראן 2853, קיורין 2762, מעמיר כאן שור 2045, דרבנר 2490, פעמראווסק 915. בשנת 1902 היו להם חמשה בתי תפלות גדולים ומנינים הרבה, עשרים וששה בתי ספר עברים עם 520 תלמידים. מסורת בירי היהודים בדאניסמאן, כי הם מעשרת השבטים, אשר הגלה שלמנאסר מלך אשור, ולא שבו עם עזרא וסיעתו. רבים נבלעו בין הפרסיים והקורדי-סטאנים, תלאות רבות עברו על ראשי היהודים האלה וגאנסו לעזוב את אמות אבותם, והתערבו בין נוי הארץ. הנוסע ר' יוסף משארני מתאר את חיי יהודי דאניסמאן, את מנהגיהם השונים ומשאם ומתנם בבית ובחץ. לשונם המיוחדת היא לשון פרסית עתיקה, הנקראת מאט, והיא כעין זרנגן פרסית. גם ידברו בלשונות שבטי העמים שכניהם, ומעמים גם בלשון רוסית. בביתם לא נמצאים כלי בית לבבד ויופי, וממות וכסאות אין להם, כ"א היריעות והמצעות (דיואנא), אשר יכסו את רצפת סוכתם (סקאליע) הדלה, ועליתן ישכבו או ישבו ורגליהם תחתיהם. גם יפארו את קורות סוכתם מבפנים במראות מלוטשות או גליונים (שפיגעל) עם כלי נחשת קלל, בימי קור יושבים כל בני הבית על הארץ סביב כלי מלא נחלי אש, או אצל כירה בחור הכותל והעשן יוצא מחור פתוח למעלה, כי תנורים כמו באירופא אין להם. ארגונים גדולים וקטנים עומדים בבית ובהם מתחזקים את כל בניהם והפציהם תחת המסגר. בכל בית יש חדר מיוחד לנשים, ואין רשות לאיש זר לבוא שם, וחדר מיוחד לאורחים. בעל הבית יקבל כל אורח ברצון ובשמחה ויביארו לחדרו, ובעלת הבית תבוא לרחוץ ידיו ורגליו במים (כמנהג הקדום "ורחצו רגליכם"), כי הכנסת אורחים קדוש להם, ומציעים לפניו מצעות ונותנים לו אכילה ושתייה מן המובחר, וצידת לרדך. בנדי היהודים שווים עם נוי הארץ המשער-קעטים. הכתנות אשר ילבשו פעם אחת לא יסירו מנום עד אשר תקרענה לגזרים מזוקן. נעלותיהם מעור ארום או ירקק הם לרוב בלות וממולאות. המצנפת על ראשם, הנקראת "פאפאכאן", היא מעורות כבשים שחורים או לבנים, ותחת המצנפת כובע על הקרקר, ופאות ארוכות תלויות מצדי הראש. כלם תנורים חר

des Daghestan, Gotha, 1895; J. E., IV. 411.
א.

דאָהם, כריסטאָן ווילהלם פון: נוצרי אויב ישראל; סופר מדעי וחכם מדיני באשכנז; נולד בשנת 1751 בעיר לעמנא, במחוז ליפע, ומת על אחת נחלתו פוסטערלעבען, אצל נארדהויזען, ביום 29 מאי, 1820. אביו היה כהן לוטריני. שמת דאָהם בתורת הכלכלה היתה להרים את מצב המסחר במדינתו, ע"י השתתפות הסוחרים היהודים. הוא היה הנוצרי הראשון שכתב בגלוי, כי דרוש לטובת המדינה לתת ליהודים שווי זכויות, ובספרו *Denkwürdigkeiten* שכתב בשנת 1819, שנה אחת לפני מותו, התפאר ברעיון הזה ויהלל את מעשי הקיסר יוסף השני, שחשב טוב על היהודים בארצו. ר' משה מנדלסון כתב הקדמה לספרו *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (שני חלקים, ברלין 1783), ושם העתיק לשפת אשכנזית את הספר "הצלת ישראל" לר' מנשה בן ישראל, למען הסר חלונות מתנגדי הנוצרים על התנצלותו את היהודים. ביבליוגרפיה: *Zeitschrift für d. Gesch. d. Juden in Deutschland*, I. 75; Rapaport, *Dohn der Gegner der Physiokratie u. seine Thesen*, Berlin, 1908.

מוכ"ר.

דאָד: ע' אברהם בן דוד הלוי; דוד בן אברהם. דאלאם: ע' טעקסאם.

דאָנצ'יג: עיר הבירה בפרוסיה המערבית. מספר התושבים שמה קרוב למאת אלפים ושלישים אלף, וביניהם כשלוש אלפים יהודים. לא נודע לנו מתי התיישבו שם היהודים בראשונה, אבל נמצא שטר זכות שנתן המלך קאזימיר לשני יהודים, זאב ומיכאל, לסחור בפרוסיה בשנת 1476. היהודים נרו גם בארבעה הפרורים: שאטלאנר, וויינבערג, מאטענבורן, לאנגפופר סביב העיר, ועם דאנציג נחשבו חמש קהלות נפרדות, אשר נתאחדו בשנת 1881. כנראה היתה ישיבת היהודים הראשונה בשאטלאנר, בעת שנוסרה במחצית השנייה של המאה הי"ד. הצלחת היהודים במסחרם בראנציג, עוררה עליהם קנאת התושבים ובראשם שרי העיר, אשר בקשו את המלך זיגיסמונד השני לגרש את היהודים מראנציג ולהרשות להם לכוא שם רק בימי הידידים. כנראה לא שמע המלך לבקשת שרי העיר, אך הרשה להם להעיק את היהודים במס כבד. בשנת 1616 גרש שר העיר ארבעה יהודים עשירים והמלך זיגיסמונד השלישי צוה, שהשר ישלם להם בסף ענושים מאת אלף זהובים. כנראה בקשו תשלומין בעד תחזוק לנכסיהם, שהסבו להם ראשי העיר ע"י הגירושין. בעת ההיא נורשו עוד יהודים רבים מהעיר, והרשו להם לבוא רק בששת ימי הידיד "דאמיניק", ואז שמו עליהם מס

שלשה זהובים ליום. בשנת 1626 נתן בית המועצה הרשין לאיזה יהודים לסחור בעצים ותבואות. ע"פ זכות קאזימיר (*Privilegium Casimirianum*), אחד הריפור מציא באירופא, הורע מצב היהודים בראנציג, כי כהני קוחר התאמצו לשרש אחרי דת היהודים ולנטוע בלבם אה הרת הפרוטסטנטית. בשנת 1750 נתן פרידריך אונוסטוס הרשין ליהודים להתישב בראנציג עוד הפעם, אך שם עליהם מס כבד. עד תחלת המאה הי"ח לא הרשו ליהודים לקבוע בית תפלה בגלוי, רק מנינים פרטים, בכל זאת עלתה ביד היהודים בשאטלאנר לבנות את קהלם, ובשנת 1724 יסדו את החברה-קדישא כאשר יעיר פנסק הקהל מהשנה הזאת עד שנת 1848 הנכתב בלשון הקדש. החברה-קדישא בפרור לאנגפופר נוסדה בשנת 1775, אך בשנת 1813 החריבו אנשי חיל הרוסים את בית הקברות שם. היהודים בפרור וויינבערג סבלו תלאות רבות במלחמת הצרפתים בשנת 1807. אחרי ברית השלום בטיליז (9 יולי 1807), הוטב מצב היהודים בראנציג, אף כי הוכרחו לשלם כופר דמי המלחמה, שעלה על חלקם המשים אלף טאליר (בערך שמונה עשר אלף דאלאר). ביום 3 מבר' 1814 כאשר באה דאנציג תחת רשות פרוסיה, השינו היהודים זכות אורח.

[אגודת הקהלות] בין חמשת הקהלות הנ"ל נחשבה אז קהלת שאטלאנר היותר עשירה ונכבדה. בין הרבנים והתכמים היה ר' אברהם הכהן, מחבר "אורי וישע" (ברלין 1741). בשנת 1782 נתאחדו הקהלות שאטלאנר, וויינברג ולאנגפופר (בר"ת שו"ל). בשנת 1881 נתאחדו חמשת הקהלות של העיר דאנציג ופרוריה בשם "אגודת הקהלות" (*Fereinigte Gemeinde*). ובראשם הרב דר' קאסמאן ווערנער, שהוא עתה רב בעיר מינכען. כעת (1910) יכהן שם הרב דר' נתן פארגעס. ביבליוגרפיה: ע"י מחתות. *Monatsschrift*, VI. Loeschin, *Gesch. Danzigs*, Danzig, 1822; J. E., IV., 486.

א.

דאנציג, אברהם בן יחיאל: פוסק; נולד בעיר דאנציג בשנת 1748, ומת בוויילנא ד' תשרי תקפ"א (1820). הוא היה נכד ר' שמואל, מחבר "נחמות ציון", פ"י על ישעיה. בהיותו בן י"ד למד בישיבת פראג תחת השגחת ר' יחזקאל לנדא ור' יוסף ליבערמאן. בן י"ח נסמך ל"תבר" והתיישב בוויילנא, שם התעסק במסחר ונסע ליורדים חוץ לארץ, וכאשר אבר כספו בענין רע הוכרח, נגד רצונו, לקבל עליו משרת דיין בוויילנא, וישב על כסא ההוראה עד יום מותו. הוא נודע בפרט ע"י חבוריו "חיי אדם" ו"חכמת אדם" (מלבד תבורים אחרים בחלכה ומוסר). שנדפסו ראשונה בוויילנא 1810—1814 וכמה פעמים אחר בדרוסים שונים, הם נוסדו על שו"ע או"ח וי"ד של ר"י קארו ור' מרדכי יפה (בעל חלבושים). ספריו אלה חבר לתכלית החמק ולבעלי בתים

ע"ע מורנו.

ביבליאגראפא: וועבשטיין, המגיד 1897, גליון 11; המצפה 1904, גליון 19; חולדות אנשי שם בקראקא 7.

פ.ה.ח.

דארדנל

(Dardanelles; בחוגרמיה זאנאקאקאלעס = חומת הסדרות, ונקראת בפי היהודים מבצר או בספרות קשמיליוס = סנדלים): עיר עומדת על הקצה האחרון מן המצר של דרדנל בין הים התיכון וים השיש (מרמורא), חציה מצד אירופא וחציה מצד אסיא. מספר חושביה 16,000 וביניהם כאלף וסאתים יהודים. ישוב היהודים בדארדנל נזכר בפעם הראשונה בשנת של"ח (1575), וכנראה באו שמה היהודים מספרד או מנאל-פולי הקרוב לרנלי מסחרם, ונקראת בפייהם קשמיליא (ש"ת המבים ח"ג סי' נ"ד). מתחלה היה מספרם מצער, אך קרוב לשנת 1640 התיישבו שם יהודים רבים ומנו להם את הרב ר' אברהם פלאניאש מקושטא למורה צדק ושר"ב (בעי חיי אה"ע סי' כ"ג, י"ד סי' ס"ג תעוד) ועמד שם עד שנת 1661. בשנת 1666 נאסר המשיח השקר ש בתי צבי (ע"ע) בעיר הזאת במבצר החדש מצד אירופא, הנקרא קילרס, וכאריבעת אלפים יהודים מן מאמיניו עלו למבצר הזה לקבל פניו. ולפי דעת אחרים עלה מספרם עד עשרת אלפים. ואחרי שהסיר שבתי צבי את דתו בדת מחמד ויצא לארדינופול נגרשו היהודים מדארדנל ונפתחו בערים הקרובות. אך זה קרוב לשמונים שנה שהחלו היהודים להתיישב עוד הפעם בקצה העיר מצד אירופא, ובשנת 1878 יסדה שמה חברת כ"ח מפארים בית ספר לתלמידים, ובשנת 1888 יסדו נ"כ בית ספר לנערות.

ביבליאגראפא: רואנים, דברי ימי ישראל בחוגרמה, ח"ד (כ"ו).

ש"ר.

דארמ'שטעטער (Darmesteter), ארסין:

פילולוג, נולד בשאטאורמאלינס, במדינת לאסרינגען, 5 יאנואר 1846, ומת בפאריס 16 נאו' 1888. בימי עלומיו למד בבית התלמוד תורה, ואז עלה על דעתו למצוא פשר לכל מלות לועזיות ברש"י, ע"פ חקירות משפת צרפת העתיקה (הספר עודנו בכ"י). גם העריך ספר מלים של לשון צרפת בשם Mots Composés, וכתב מאמר על התלמוד ועוד מאמרי חכמה שנכללו בהקובץ Reliques Scientifiques, שנדפס אחרי מותו. אחיו דזייסס ראטשטעטער, הוא בלשן בלשונות בני קדם; נולד 28 מארץ 1849 בעיר שאטאר סאלינס ומת 19 אקט' 1894 בעיר פאריס. הוא עסק הרבה בלמוד יסודי הדת של הפרסים הקדמונים וכתב איזה ספרים בענין הזה בלשון צרפתית, גם העתיק ללשון אנגלית את הספר הקדוש להפרסים הנקרא Avesta. הוא נבחר לפרופיסור של לשון איראניא בבית מדרש הגבוה בפאריס ונסע לארץ הודו. להתחקות על קדמוניות

הלוסדים בבית המדרש בין מנחה ומערב, ואין להם פנאי להלך בעיסקא דדינא. גם הוסיף בדברי הלכותיו עניני מוסר, לעורר את הלבבות, וכתבם בלשון צח וברור, כדי שיבינו אותם גם אנשים פשוטים. בפסקי הדינים הלך ע"פ רוב אחרי האחרונים, אך לפעמים נבה מדרכם. אבל בנוגע להלכה למעשה לא נתקבלו ספריו אצל הרבנים, אשר עיקר הוראתם היא מהש"ע של הב"י, עם הנהגות הרמ"א. בספריו נמצאו הרבה מלות לועזיות מלשון היהודים בליטא בימיו, אשר יהיו לחועלת לדורשי קדמוניות בארץ ליטא ושפת יהודית-אשכנזית. התפלה שחבר בשם "תפלה זכה" (חיי אדם סי' קמ"ד) נתקבלה כמעט ככל תפוצות ישראל ואומרים אותה בערב יוה"כ קודם "כל נדרי".

ביבליאגראפא: פין, כנסת ישראל, 18; קריה נאמנה, 232; עיר ווילנא, 218.

ב.מ.

דאקטאר: תואר כבוד שנתנו חכמי העמים לרבנים ומתאים לתואר "מורנו" (ע"ע). כבר נהנו סופרי העמים מימי קדם לקרא בתואר הזה את חכמי המשנה והגמרא, כמו: Doctorés mischniaci, — gemarici, thalmudiaci —, וכן עשו כותבי הארכיון, לכנות בכניי הזה לצורבא מרבנן או ראש ישיבה, וכל מי שנסמך להוראה. בהוסר האוניברסיטא בווינא, בשנת 1360, הנהיגו שם את התואר "דאקטאר", שכבר היה נהוג בתחלת המאה ה"ג באוניברסיטאות באיטליא וצרפת (קויפמאן). נעשיכמע דער אוניווערזיטעט, 193, 236, בימנארמען. נרודצעטצע אונד בעדינגונגען צור ערלאג" נונג דער דאקטארווירדע). גם בכתבי הארכיון בקראקא נזכרים בשנות המאה ה"מ וחמ"ו הרבה רבנים וחכמי ישראל בתואר "דאקטאר", כמו ר' יעקב פאלאק, בעל החלוקים, והרב ר' פרץ (1519), והרב ר' אשר (הראשון היה רב לקהלת ביהם והשני רב לקהלת פולין בקראקא). תעוד הרבה גרולים. באותו הזמן שהנהיגו חכמי העמים בווינא את התואר "דאקטאר", הנהיג ר' מאיר בר' ברוך הלוי, רב דק"ק וינא (90-1370), המוכא בספרי הפוסקים מהר"ל, מהר"ו ועוד, את סמיכת "מורנו", ומארץ אשכנז נתפשט המנהג למדינת איטליא ופולין. אמנם נמצאו מערערים על שם התואר הזה, ובפרט אחר שהחלו להשתמש בו אנשים שאינם ראויים לסמיכה זאת. ר"י אברבנאל בספרו "נחלת אבות", פ"ו מ"א, אומר: "אחרי בואי באיטליא מצאתי שנתפשט המנהג לסמוך אלו לאלו וכו' וראיתי התחלתו בין האשכנזים כולם סומכים ונסמכים. לא ידעתי מאין בא להם ההיתר הזה, אם לא שקנאו בדרכי הנגים העושים דוקטור ויעשו גם הם." ר' יש"ר מקנדיא בהקדמת ספרו "נובלות חכמה" (דף ז'): אומר: ואני בורח מטה שרודפים אחריו בני גילי שהם אוהבים התארים וכו' ולא חפצתי אפילו בשם מורנו, ונערתו בחזונים ואפילו בשם דאקטאר איני תותם שמי, אידה לאל צורי ונאלי שעשני ישר בשכלי".

המקום עמים רבים האמינו בעונש נורא אל המתים והחיים גם יחד, הוא הרמיון כי נשמת רשע המת מתגלגלת ומתרבת בגוף אדם חוטא החי לחכות בתמיהה ובשנעון ובמחלת רוח וחולאים נאמנים, והשתדלו בכח לחשים והשבעות לגרש הלאה את הנלגל והרבוק ההוא, וכן נזהגים גם היום בארץ חקרים ובארץ מצרים וכוש, וככה נהגו גם כהני הנצרים הקרמונים לגרש קליפות, נלגולים ורבוקים מנוף החולים. מקור הדבוק הוא מכתות האיסיים והתרופיים, שנולדו בימי בית שני בקרב עמנו, שאז נוסדו חברות משביעי נלגולים ורבוקים, והמה נסעו ממקום למקום לגרש נשמות בלתי מטהרות מנופות חולים ומשונעים ע"י לחשים ושמות, ונתגלגל הרמיון הזה דרך צנורות שונות וחזר ובא אל בני עמנו, ומה גם בין בעלי קבלה מעשית, ונשתלשל עד זמננו בין צדיקי החסידים, ומסופר בפי תמאמינים איך הדבוק מתפרץ לצאת ומבצבץ דרך האצבע הקטנה של החולה וכורח במעוף דרך החלון הנשבר לרסיסים, וכה נדול כח המדמה באדם, עד כי ישתרע וישיג את גבול השכל ויאספחו אל מבמרתו ויבלערו וזא נודע כי בא אל קרבו, והדברים עתיקים.

ביבליותרפא: האשכול, ח"ב, 116; רובין, מעשה תעוועים, 192.

ש. רן.

דְּבֻקָּה: חמלה "דבור" בלשון קרמונינו איננו מורה גיב שפתים בלבד, כי גם על שכל והניח (וגם "הנה" בעברית מורה כמו Logic ביונית=שכל ודבור). הדבור התייחד אל ה', וכמו שאמר הפייטן: "הדעה והדבור לחי עולמים", שנדרש דבור עם דעה. וזהו "דברר ה' שמים נעשו" (תהלים ל"ג, ב"ר פ"ג בשם ר' יהודה בן סימון), היא חמאמר λογος אצל האפלטוניים, שבו נברא העולם. אונקלוס תרגם ויאמר ה' מימרא דה' בספר יצירה (פ"א ט') מזכיר "קול ודבר" הוא רוח הקדש הנביאים, הקול הנברא אשר ממנו הוכן הדבור (הרמב"ם ל"ג לשני), וע"ז כתב חרס"ג "ברא דבור" (אמונות ודעות מ"ב ה'), והראב"ע בפ' בהעלותך כתב "במראה המעם שאראה לו הדבור". בכל אלה נראה את הכונה הפנימית שהחביאו קרמונינו במלת "דבור", וע"ז כתב הרמב"ם באגרותיו: "והדבור שנוקק למרעה וכו' רבים אומרים שלא היה שם דבור נוף ולא קול אלא שנפש מרעה היתה אחזה ביריעות חעלינות השכליות על דרך דבור האמת שהוא הניח הדעות האלהיות".

[חי מדבר] וכן התואר "מדבר" שנתנו קרמונינו אל חסין האנושי, הוא במובן "משכיל", ונשמטו קראו "הנפשית הדברית", היינו המשכלת, כי יתרון האדם על הבהמה איננו בדבור חיצוני בבטוי שפחים בלבד, כי יש דבר שפחים שמור לבעליו לרעתו ופושק שפתיו למחתה לו. אך יתרונו הוא בדבור הפנימי, הוא הניח שכלי, וזהו המובן בשם חוה, ר"ל מדברת, כמו יחזה

צוראסמר ומסודות עמי ארצות חמורה. לפי חקירתו נכתב חלק קטן מספר אוועסמא לא קודם סמאה שנים לפני המספר הנהוג, וחלק היותר גדול נכתב בימי המישל ארדשיד באמצע המאה השלישית. מאמרים רבים ממנו נקבצו בספרו Les Prophètes d' Israël (פאריס 1892). בו הורה דעתו על אמונת הנביאים בשעתם, אך ברעיוניו אלה התרחק מן היהדות המקובלת. ביבליותרפא: J. E., IV., 444.

ב. מ.

דבה: ע' לשון הרע.

דְּבֻקָּה: בעלי הקבלה השתמשו בשם הזה להורות על התדבקות רוח הטומאה בגוף האדם המפעמו, והיה ידוע אצל העמים הקרמונים כמו אצל היהודים. במדרש נקרא הדבוק "רוח חזונית", בשיחה שהיתה בין ר"י בן זכאי ונזי אחר בענין פרה אדומה (במדרש רבה פ"ט, תנחומא פ' חקת), ורפואתו שמעשנין עקרון תחת החולה ומרכיבין עליו מים והרוח בורחת (ערוך ערך חזו), וכן הספור אורות בן תמליון (ע"ע). בזהר פ' שמות: איך יצחק איך יהודה, נפשנא דרשיעא אילין אינן מוסיין דעלמא, ור"ל שנשמות הרשעים מתדבקות בנופות בני אדם להחלותם ולהזיקם. בכתבי האר"י מובא כי יש בכח לגרש דבוק ורוח רע ע"י השמות והכונות היתצאות מפסוק הפקר עליו רשע (תהלים ק"מ ו').

[התנגדות לאמונת הדבוק] בעל ספר הברית (מאמר י"ז פט"ו) יתירעם על רוב בני עמנו, כי כשיקרה מקרה לאיש, שנפגע בחולי זה, מיד קוראין אותו משונע או דבוק ומשתמשים במכשפים או בעלי שמות לגרש את השד, ומפזרים ממון רב לבלי הועיל, ובאמת ראוי להוליכו אצל הרופא, הבקי ברפואות טבעיות. אמנם המחבר מורה, שנמצא לפעמים אחר מני אלה שנדרש בו רוח רע, וצריך לבעל שם מוסחה, ומסיים בסימן איך להכיר ולהבחין בין החולה הצריך לרופא וחולה הצריך לבעל שם. עד סוף המאה הי"ח האמינו כי איזה רוח או שד נסתר שם משכנו באיש הנפגע במחלת הדבוק, ולזאת שאלו הנזים בקוסמים והיהודים קראו לבעלי שמות לגרש את השד ע"י השבעות, עד אשר קם הרופא האשכנזי Mesmer (1735-1815) וחקר ומצא כי יש אנשים שיש בהם כח ידוע, הנקרא כח מאגנטי של חיות (Animal magnetism), אשר יפעל על הרכבת חורירין והעצבים של החולה ומכריחים אותו לעשות ככל אשר יצו עליו העומדים אצלו, ובשנת 1843 מצאו יורופאים תחבולה לרפאות המחלה הזאת ע"י הפלת שנה על החולה hypnotism והיא ברוקה ומנוסה לחולה אשר יאמין בהרופא המרצה לו.

ביבליותרפא: נשמות חיים, מאמר ג' פ"י ופ"ד; שבחי האר"י ו"ל; שלשלת הקבלה דרוש על הנפש; ויקהל משה להמקובל ר' משה בר' מנחם מפראג; אם למקרא לכן אמונה, בפסוק אפס קצתו תראה, פ' בלק.

ל.

אמאי לא שקלת לחו, א"ל אי ברדיה הוה מי מזללת ביה כולי האי? הואי בשגגה שיוצא מלפני השליט (קהלת י'), ואיתרע ביה מלתא בשמואל וכו'. א"ל לית לך דאיד יוחנן מנין שבדית כריתת לשפתיים? שנאמר ויאמר אברהם אל נעדי שבו לכם פה וכו' ונשובה אליכם (בראשית כ"ב) ואיסתייעא מלתא דחדור תרדיהו (מ"ק י"ח:). וכן מצינו ביהוה שאמר "אחאב עבד הבעל מעט ויהוה יעבדנו הרבה" וכו' (סנהדרין ק"א.). דבורא קשי לעינא ולמיחוש הראש ומעלי לאישתא (חדבור מזיק למי שיש לו חולי עין וראש ומועיל למי שיש לו קדחת נדרים מ"א.). דבור יפה לבשמים וקשה לין, היינו דמשכר (מנחות ק"ג, כריתות ו'). היודע לכלכל דבריו במשפט לפני עם ועדה נקרא דבן, ת"י לא איש דברים אנכי (שמות ד' י'). לא נבר דבן אנא, וכן מי שרגיל לדבר יותר מדי, כמו נשים דברניות (ברכות מ"ח:). לענין כתם באשה אמר רשב"ג לדברי אין קץ (אין שעור) ולדברי חברי אין סוף (נדה נ"ח:). כי רשב"ג היה מקל הרבה. ע"ע לשון.

א.

דְּבוּרָה: נביאה שופטת את ישראל אחרי מות אהור ושמן בן ענת. בשנת ב"א תרל"ו (1124 קודם מה"ג). היא היתה אשת לפידות, שם אישה, ולרעת ח"ל נקראת דבורה בן ע"ש שהיתה עושה פתילות למקדש (מגילה י"ד). דבורה ישבה בין הרמה ובית אל בהר אפרים, ותעיר את ברק בן אבינעם לצאת למלחמה נגד סיסרא, שר צבא יבן מלך כנען, אשר לחץ את ישראל מאד. ברק היה ירא ללכת מבלי הליות דבורה אל המלחמה. דבורה התרחה בו כי לא תחיה תפארתו על הדרך, כי ביד אשה ימכור ה' את סיסרא, ותתרוצה ללכת עמו. ויאסף ברק את חילו ונפתלי אל הר תבור, וסיסרא אסף גם הוא את חילו עם תשע מאות רכב ברזל ויחנו בנחל קישון, ודבורה לבשה רוח עת ותאמר אל ברק "קום כי זה היום אשר נחן ה' את סיסרא בידך", וירד אליו עם חילו, ויהם ה' את סיסרא ואנשי הריב אשר לו ויפלו לפי חרב לפני ברק, וסיסרא נס ברזליו ויבא אל בית יעל אשר הרגתו (שופטים ד'). מפלת סיסרא בנחל קישון נזכרת ג"כ בתהלים (פ"ג י'). שירת דבורה על חשונות ישראל ומפלת סיסרא נחשבת בין המליצות הנעימות והנפלאות בתנ"ך (שופטים ה'). בשיר הזה הללה את עצמה לאמר "עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל" (שם ה' ז'). וע"ז אמר רב כל המתייחד עם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו, ולמדו זאת מדבורה, דכתיב עד שקמתי דבורה וגו' וכתיב עורי עורי דבורה וגו' (פסחים ס"ו:). רב נחמן למד יהירותא של דבורה ממה שנאמר "ותשלח ותקרא לברק" ואילו איהי לא אזלא לנביא (מגילה י"ד): ולכן אמר ר"נ: לא יאה יהירותא לנשי, תרתי נשי יהירן הויין וסניין שמייהו חדא שמה זיבורתא (דבורה) וחדא שמה כדנשאתא (חולדה) וכו' (שם). בשירת דבורה נאמר "אורו מרוח"

דעת. כי היא היתה אם כל ח"י, ואונקלס תרגם "ויהי האדם לנפש ח"ה" "לרוח ממללא", היינו מדבר, ורצונו נפש מדברת ושכלית.

ש. רן.

[לדינא] הקונה איזה דבר מחברו בדבור ונתן לו מעט מעות על המסך וחר בו, חייב ב"מי שפרע". שמקללים אותו בבי"ד ואומרים, מי שפרע מאנשי דוד המבול ומאנשי דוד הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים שטבעו בים הוא יפרע ממי שאינו עומד בדבורו (ב"מ מ"ד). ובלא נתן מעות יכול לחזור בו, ואינו חייב במי שפרע. מ"מ ראוי לאדם לעמוד בדבורו גם בדברים בעלמא, וכל החר בו, בין הלוקח בין המוכר, אין רוח חכמים נוחה הימנו, והרי זה בכלל מחוסרי אמונה (ש"ע ח"מ סוף סי' ר"ד הנהגת הרמ"א). יש מחלוקת, אי אמרינן אתי דבור ומבטל דבור או לא. כגון האומר לאשה הרי את מקודשת לי לאחר שלשים יום וחזרה בה בינתים, ר' יוחנן אמר חזרת, כי אתי דבור ומבטל דבור, ריש לקיש אמר אינה חזרת, לא אתי דבור ומבטל דבור. ודוקא הכא דאיכא מעשה של נתינת כסף הקדושין לידי האשה מקודם ולכן לא אתי דבור ומבטל מעשה. אבל בדבור לבר אמרינן דמבטלו. כגון בתרומה אם ביטל עד שלא תרם אין תרומתו תרומה; או בנט אם מסר לשליח ויכל לבטל הגט עד שלא הגיע לידי האשה. וקיימי לן כר"י דאף בנתינת כסף הקדושין קודם שנחקדשה אמרינן דבור מבטל דבור (קדושין נ"ט.). אבל לא אמרינן אתי דבור ומבטל דבור של חברו (כנסת הגדולה א"ח דף קס"ג אות ל"ד בכללים נפדרים). לענין מסית ומדיח, תניא האומר בואו ועבדוני ר"מ מחייב ור' יהודה פוטר וכו' ר' מאיר סבר דבורא מילתא היא, ובאמת אפילו ר' יהודה מחייב באומר אעבור, אלך ואעבור, נלך ונעבור וכו', כי איסור הדבור בע"ז נאמר בתורה "לאמר נלכה ונעבדה" (דברים י"ג ז'). דבור במו"מ בשבת אסור, הרהור מותר, ולמדו זאת מ"מצוא חפצך ודבר דבר", וא"ר אלעזר מנין שהדבור כמעשה (לענין שבת) דכתיב בדבר ה' שמים נעשו (שבת ק"ט:). אסור לדבר באלו הדברים: באמירת הלל, בקריאת ספר תורה, בזמן ברכת כהנים, בזמן הנחת תפילין, באמירת וירוי, בתקיעת שופר, בקריאת מגילה, בספירת עומר, והסימן הסכ"ח ושמ"ע (מטה משה, אות תת"י בשם ר' סעדיה נאון). גם אסור להפסיק בדבור בעת התפלה, תוך כדי דבור הוא כדי שאילת שלום בין אדם לחברו (ברכות ג').

[הדבור פעמים יפה ופעמים קשה] ברוב דברים לא יחדל פשע (משלי י"ט), ואסרו אל תרבה שיהיה עם האשה (אבות פ"א). גם אסור לרבר לפתוח פה לשמן, ומספרים כי פנחס אחיה דמר שמואל איתרע ביה מלתא (אבלות) על שמואל למישאל מעמא מיניה (עלה לביתו לנחמו) תזנהו למופרי (צפרניו) דהוו נפישין, אמר ליה

לרדות את הרבש מן הכוורת מציתים אש להעלות עשן כדי להבריחם משם (שער השמים, מאמר ששי), ולכן כתיב: סבני דבורים דתעבו כאש קוצים (לויטערבאך בפ' על הגדה של פסח). תרגום ירושלמי וגם את הצרעה (שמוח כ"ג כ"ח) אורעיתא, ואמרו תולעתא דמוסיא מתעברי אורעי, דתורתא דברי (ירושלמי שבת פ"א ג') פ' מתלעי סוסים נתתו צרעים ומתולעים של שוורים נעשו דבורים. הצרעה לא תוכל לסבול איש אשר הוא טמא משבת זרע וכן טבע הדבורה לברוח מן בעל קרי (בקורת התלמוד 273, 318). ע"ע רבש.

ביבליוגרפיה: *Monatsschrift* 1909, p. 174.

צ. ה. ג. — א.

דבקות: חבור וקשירה בעבותות אהבה עצם אחד בזולתו. והתייחד אל דבקות המחשבה והתבוננות באמונת הש"י ותודתו, כמו שכתוב לדבקה בו (דברים י"א כ"ב) ובו תדבקון (שם י"ג ה'). ואמרו חז"ל וכי אפשר לו לאדם להדבק בשכינה? והא כתיב אש אכלה הוא, אלא הדבק בחכמים ובתלמידיהם, בין בזיווג בין במוסר ובכל מיני חבור (כתובות ק"א). או הדבק בדרכיו לנמול חסדים, לקבור מתים, ולבקר חולים, כמו שעשה חקב"ה. מה הוא רתום אף אתה רתום, מה הוא חנון אף אתה וכו' (סוטה י"ד). ונחשבת דבקות בה' למצות עשה בתורה להדבק בחכמים כדי ללמוד ממעשיהם (הרמב"ם וסמ"ג). בספרי דרשו "לדבקה בו" למוד דברי אנוה שמתוך כך אתה מכיר מי שאמר והיה העולם. בזהר ע"פ "שרית עם אלהים" אמר ליה שרית לאתחברא ולאודווגא עם אלהים בחבורא בזווגא דשמשא וסיהרא. לא כתיב את אלהים אלא עם אלהים בחבורא וזווגא חרא (תולדות קמ"ד). וע"ד הסוד שיטהר אדם מחשבתו מכל סיג כדי שתדבק נשמתו במקום מחצבה ובמותו ישיג מרת הדבקות שהוא סוד הנשקיה האמורה בצדיקים. להיות הנשמה צורה בצרור החיים בהשגה מושכלת בעולם הנשמות (ילקוט יצחק מצה תל"ה לר' משה זעלער, ווארשא תרנ"ח). בעלי הקבלה והחסידים מרבים בשבח מרת הדבקות.

א.

דבר; ע' מגפה.

דבר האבד: ע' חולו של מועד.

דבר הלמד: ע' מדות התורה.

דבר שאינו שלו: אין אדם יכול להקדיש או לאסור חפץ שאינו שלו, דכתיב ואיש כי יקדיש את ביתו קדש (ויקרא כ"ז י"ד) מה ביתו ברשותו אף כל ברשותו (ערכין כ'). בבב"ס ס"ח. גרסינן מה ביתו שלו אף כל שלו. ולכן אם המשיביר את הבית הקדישו אינו קדש. המחריים בנו ובתו ועבדו ושפחתו העבדים ושרה מקנתו אין מוחרמים, שאין אדם מחרים דבר שאינו שלו (כלאים פ"ז ה'). המסכך נפנו על תבואתו של חברו ה"ז קידש (בבב"ס) וחייב באחריותו (בב"ס ק.). ירושלמי כלאים פ"ז מוכח דהאי ת"ק הוא ר"מ. ר' יוסי ור"ש

ופליגי אמוראי, חד אמר בוכבא הוה (מ"ק נ"ב.), ולכן יש מתרגמים מרח Mars, אחד מכוכבי הלכת. סוף השירה "בעד החלון נשקפה ותיבב אם סיסרא" הוא שחוק של נצחון נעלה מאד. ע"ע ברק; יעל; סיסרא. א.

דבורים: מין זבובים מויקים בעוקצם, ויש במינם שמוציאים מין דבש מקרבם. כמו ערד דבורים (שופטים י"ד ח'), ובמשנה נחיל של דבורים (ב"ק י"ד). טבע קבוץ הדבורים להתענג ברעש קול המולה (שער השמים המיוחס לאבי הרלב"ג, מאמר ששי). תועלתם ידועה שממטיפים דבש (שופטים שם) כאשר תעשינה הדבורים (דברים א' מ"ד) מתרגם רב יוסף כמה דנתון דבריאית ושיימן ברומי עלמא ומתיין רובשא מעישבי טורא (סוטה מ"ח). אף מניחים דונג, הנקרא שעוה בארמית. הדבורים מתקבצים יחד בסל, הנקרא "סל דבורים", ובתלמוד "כוורת דבורים" (ב"ב ס"ה). ואמרו במשנה הלוקח כוורת נטל שלשה נחילים ומסרם, ופרש"י ג' חבורות הנולדות בג' זמנים ממ' ימים או עשרה ימים זה אחר זה, ויוצאות מן הכוורת ויושבין על ענף האילן, ומביא כוורת חדש ומכניסין לתוכו, ואחרון אחרון נרוע. הלכך דיו בג' נחילין, ומסרם הדבורים כדי שיהיו מרודין ועסוקין לעשות דבש. וכל זמן שעושין דבש אין עושין ולדות. ומסרסן בחדל שמאכילן, ומתוך שפיהן חד חזרות ואוכלות את דובשנן, ומתוך שביעותן בטלות מפריה ורביה והחזרות ועשות רבש (ב"ב פ'). הדבורים עושות הרבש רק בימי הקיץ ולא בימי הנשמים, ואז מניחים חלות של צפיחית דבש ושעוה, ובקיץ נותנים מים לפניהם לשחות (שם קנ"ה). תנאי ב"ד הוא שיהא זה יורד לתוך שדה חבירו וקוצץ שוכו של חבירו להציל נחיל שלו ונותן לו דמי שוכו של חבירו. ר"ל אם נחיל הדבורים נתישבו על שוכו של אילן השייך לחבירו, ואם יהיה בעל הדבורים צריך להעבירן משם הן פורחות ואובדות, מאחר שנתנו עיניהן באותו שוכו, לפיכך רשאי לקוצצו ולשלם לחבירו מחירו (ב"ק פ"א: דש"י).

[טבע הדבורים] צלן של דבורים אין בו ממש כלום (קהלת רבה צר פ"ב עמוד ג'). פ"י כי יש דבורים שכנפיהן בעין זכוכית מוזקק ואינם עושים צל, כמו הדבורים הנודעות בשם *Bombus lapidarius* (עי' לע' וויזאהן, זאאלאניע דעם תלמודס, ס' 202). ערד הדבורים משלשה מינים הן: זכרים ונקבות וספקים בעין מין אנדרוניגוס. הספקים ממילין ארס ועוקצין לכל זר הקרב אליהם, ואחרי הטלת הארס באדם או בבהמה מיד מתים (רש"י דברים א' י"ד). בכל כוורת יש נקבה אחת הנקראת "אמח" (ב"ב שם) או "מלכת הדבורים" המנהיגה אותם, הספקים לכוין מניחים הדונג המתחזה בקרבן, והזכרים והנקבות שוכנין בתוך הכוורת וישרצו וידבו. הדבורים שומטות על הפרחים ויונקות נופת צופם ובונות בתיקן מרונג בתמונה בת שש קצוות וממלאין את התא דבש. העשן מויק להדבורים, ע"כ כשרוצים

אפילו אליביה דרבנן דאמרי אין אדם מקנה דשלבליע.
דבריו רש"י (שם) נראה שפוסק כראב"י ור"ם דאדם
מקנה דשלבליע, אבל הרמב"ם (מכירה פכ"ב) כתב
אין אדם מקנה דשלבליע.
ישיב.

דברה תורה בלשון בני אדם: ע' לשון.
דברות: ע' עשרת הדברות.
דברי הימים: ע' כרונולוגיא.

דברי הימים, ספר: נקרא ג"כ יחס דברי
הימים, כי הוא כעין ספר היוחסין הנקרא ג"כ מתניתין
דדברי הימים (רש"י פסחים ס"ב:). תול אמרו כי עזרא
כתב ספרו ויחס דה"י עד לו (ב"ב י"ד: וכו'), ר"ל עד
יחוס עצמו, וכמו שאמרו לא עלה עזרא מבבל עד
שייחס את עצמו (שם). ומאן אסקיה? חס"ה בן תכליה.
ר"ל הוא השלימו והוסיף עליו דברים, ואפשר כי אנשי
כנסת הגדולה אחריו הוסיפו עוד איזה פסוקים בדה"י.
רש"י בראש חסר אומר כי עזרא כתב דה"י ע"י חני
זכריה ומלאכי בתוך ח"י שנה מומן שבא לירושלם עם
זרובבל ויהושע הכהן עד זמן כרש בן אסתר. הספר
נחלק לשני חלקים, דה"י יכיל כ"ט פרשיות, ודה"י
יכיל ל"ו פרשיות, אמנם לפי הבדל הענינים הוא מחולק
לשלושה: הראשון, מן א' עד י"ד, כולל ספר היחס
והשתלשלות הדורות מאדם ועד י"ב השבטים; החלק
השני, מן דה"י י"ד עד דה"י ט', כולל ח"י דוד
ושלמה; והחלק השלישי, מן דה"י ט' עד ל"ו, כולל
דברי ימי מלכי בית דוד מרחבעם עד צדקיהו. מטרת
הספר להודיע בפרט יחוסו של שבט יהודה וקורות דוד
המלך וביתו אחריו והעמדת הכהנים וחללים על מעמדם
למשמרותם בבית ה'. והעיקר הוא לספר בשבחיו של
בית דוד ותפארתו. וכ"כ היתה תכלית הספר ידוע עד
כי רש"י בדה"י ב' ד' ותמר כלתו וגו' כותב, 'חמיה אני
האיך מזכיר ננות זקנתו של דוד?'. ולהלן פסוק י"ד
נחשון נשיא בני יהודה. כותב, 'לא בא לפרש אלא מפני
כבודו של דוד', והערות כאלה כותב במקומות הרבה
בדה"י. הספר הזה קובץ בתוכו תמצית הספורים וסדר
היוחסין בכל ספרי תנ"ך, אך מקצר מאד בדברי מלכי
ישראל ובעשרת השבטים, כי בימי עזרא לא נותרו כ"א
משבט יהודה ובנימין שעלו עמו מבבל. הוא מאריך
בדברי מלכי בית דוד עד דוד עשירי ליכניה ושבעי
לזרובבל, והשמיט הרבה דברים בננות דוד ושלמה
כמעשה בת שבע ומרדח אבשלום ונשי שלמה שחטו
את לבבו. גם מוסיף הרבה ענינים שלא נזכרו בנביאים
ראשונים, כמו הספור מבני אפרים שהרגום אנשי גת
(דה"י ז' כ"א). בפרטים אחרים הוא סותר את ספרי
שמואל ומלכים שקדמו לו, ונמצאים בו חסרות ויתרות.
כמו בדה"י א' י"ז בני עילם ואשור וארפכשד ולוד
ואדם ועין וחול ונתר ומשך, תחת אשר בס' בראשית
(י' כ"ב) כתיב ואדם ובני אדם (שתי המלות האלה

אומרים אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו, וכן הורה
ר"ע באחר שזרע כרמו בשביעית (ע"י תוספת יבמות
פ"ג.) וגבי ע"ז בדבר שהוא של אחרים לאו שמיח תקרובת
ע"ז. ולכן אמרין "נעבד" שלו אסור ושל חברו מותר
אם לא שעשה בה מעשה כגון שניסך זה יין עליה וכמו
שאמר עולא בשם ר' אע"פ שאמרו המשתחוה לבהמת
חברו לא אסרה. עשה בה מעשה אסרה וכו' (ע"ז נ"ד).
וכן אם שחט בה סימן אחר לע"ז אסרת (חולין ד'). דב
נחמן ור' עמרם ור' יצחק אמרי, אין אדם אסור דבר
שאינו שלו אפילו בנמר מעשה (רש"י). ופליגי תנאים
בנכרי שניסך יינו של ישראל שלא בפני ע"ז אסור,
דאדם אסור דבר שאינו שלו, ר' יהודה בן בתירא ור'י
בן בבא מתירין אוהו מפני שני דברים: אחד שאין
מנסכין יין אלא בפני ע"ז ואחד שיכול לומר לו (אפילו
נמכו לע"ז) לאו כל הימנך שתאסר ייני לאונסי, דאין
אדם אסור דבר שאינו שלו וכו' ובמקרא המנסך לע"ז
לכ"ע אינו אסור דאמרין לצעוריה קסבין (שם).
הרמב"ם (חובל פ"ג פוסק, אין אדם אסור דבר שאינו
שלו ואם היה בו שותפות או מומר אסור, ובש"ע י"ד
ס' ר"י פוסק, ישראל ששחט בהמת חברו לע"ז לא
אסרה, שודאי לא כיון אלא לצעור, ואם יש לו שותפות
בה י"א שאוסר גם חלק חברו ויש אומרים שגם בזה
אינו מכח אלא לצעור ולא לאסור.

ישיב.

דבר שבמנין: ע' מנין.

דבר שלא בא לעולם (בר"ת: דשלבליע):
התנאים חולקים אם קנין בדבר שאינו במציאות הוי
קנין או לא. ההלכה הזאת נחלקת לשלושה אופנים:
(א) אם הקונה והמקנה הם במציאות ודבר הנקנה אינו
בעולם או לא ברשותו, (ב) אם המקנה והקונה הם בעולם
וברשותו והקונה אינו בעולם המציאות, (ג) אם הקונה
והמקנה והקונה הם בעולם וברשותו אלא חלה הקנין
בדבר שלא בא לעולם, ונחלקו בזה התנאים: החכמים
מוברים דשלבליע אינו מועיל לקנין, ור"ם סבר דהוי
קנין, כגון פירות דקל קודם שנגמרו (ניטין מ"ב:). וכגון
האומר לאשה הרי את מקודשת לי לאחר שאתנייר
לאחד שתתניירי וכו' לאחר שימות בעלך וכו' אינה
מקודשת, דהוי ליה דברים שלא באו לעולם ועכשיו
אין בידו לקדשה, וגר נמי לאו בידו שצריך שלשה חכמים
לגירורו ומי יימר דמודקקי ליה? וכו'. אב"י אמר ראב"י
ורבי ורבי מאיר כולי מברי להו אדם מקנה דשלבליע
וכו' (קדושין ס"ב, יבמות ע"ב). וגם בהקדש יש פלוגתא
אם מקדיש אדם דשלבליע (ב"ב ע"ט, כתובות נ"ח:).
אמנם במרים אם קנה לזמן מאוחר ואמר מעכשיו יש
סוברים דהוי קנין אפילו בדשלבליע, וכתבו בתוספות
(ב"מ ט"ז: ד"ה קנייה) אף אם מקנה דשלבליע יכול
לחזור קודם שבא לעולם, אף אם אמר מעכשיו. אבל
הרשב"א והריטב"א ור"ן בקדושין (שם) כתבו אם אמר
מעכשיו אינו יכול לחזור אפילו קודם שבא לעולם.

דברי הימים של משה : מדרש ספורי מעשיות משה רבנו (קושטא רע"ה), הוצא בערוך ערך "אחר" ובילקוט פרשת שמות ושם בסופו ציין דברי הימים הארוך. ונרשם ג"כ בילקוט ראובני הנדול דפוס וויל' מרשדארף שנת תמ"ה דף ע"ה; ובהקדמת הר' תם ו' יחייא לס' היוסיפון מביא מדרש עזרא ומדרש דברי הימים. במדרש הזה נזכר עצת בלעם להרוג את משה בהיותו בן ו' שנים מפני שהרשים את ידו אל פרעה לקחת העטרה מראשו, אך גבראל המלאך הציל את משה ע"י גחלי אש שהביא לפניו והרשים ידו להם והגיעם לפניו ונכוהו. חז"ל אמרו שלשה היו באותה עצה בלעם ואיוב ויתרו. בלעם שיעץ נהרג, ופרש"י באותה עצה של הבה נתחכמה לו ובדברי הימים של משה ראיתי שהיה בעצה אחרת (סוטה י"א). וכוננו להעצה להרוג את משה כנ"ל. הראב"ע בפירושו על הפסוק ותלד בן ותקרא את שמו נרשם (שמות ב' כ"ב) אומר "ואשר כתיב בדה"י של משה אל תאמין. וכלל אומר לך, כל ספר שלא כתבוהו נביאים או תכמים ספי חקבלה אין לסמוך עליו" וכו'. ושם ד' כ' פסוק ויקח משה את אשתו וגו' כותב "לא ידענו אם נולד נרשם בימי בתורתו בברחו אל מדין או בקנתו. ואל תסמוך על דברי הימים של משה כי הכל כל הכתוב בו". גם הרשב"ם על פסוק כי בכר פה וגו' כותב "אין לחוש לספרים החיצונים" וכוננו על דה"י של משה, ובאמת נשנה המעשה הזה בשמות רבה פ"א ח"ל "והוא (משה) נטל כתר של פרעה ומשים על ראשו וכו' ובא גבראל ורחף את ידו ותפש את הנחלת וכו' ומסנו נעשה כבר פה".

ביבליוגרפיא: רב ע"ל 45.

ב. מ.

דברים, ספר : החומש החמישי מתורת משה, ונקרא "דברים" ע"ש תחלתו "אלה הדברים". גם נקרא "משנה תורה" (י"ז י"ח). וכן העתיקו השבעים *Deuteronomium* הבולגרי העתיק *Deuteronomium*, מפני שהוא חזרת התורה ע"י משה לפני בני ישראל בשנה האחרונה לחייו. ויש בדברים ל"ד פרשיות ו"א סדרים, והם: דברים, ואתחנן, עקב, ראה, שופטים, תצא, תבוא, נצבים, וילך, חזינו, ברכה. חז"ל אמרו כי יש נפקא מינה בין קללות שבתורה כהנים לקללות שבמשנה תורה שהראשונות אמרן משה מפי הנבונה והאחרונות תור משה מפי עצמו היינו ברוך"ק (מנילה ל"א ע"י תוס'). במשנה תורה התחיל משה להוכיח את ישראל ולהזכיר להם את עונותיהם שהמרו על ים סוף ובמדבר וכו' והזהירם שלא יחזרו לקלולם פן יספו בכל חטאתם בבואם אל א"י, והגיד להם עתידות בנלות ובנאולה העתידה אחר היאוש המוחלט. גם הבטיחם כי ת' יתנהג עמם במדת החסד והרחמים וכי עמו הסליחה והמחילה אם יחזרו למוטב. בדרך אגב יזהירם על מצות ה' שכבר צוה להם ע"פ ה' וביאר אותן לפנייהם באר

חסרות בדה"י עוז וחול ונתר ומש (תחת משך). ברה"א ו' ה': ואחיה מאהל אל אהל וממשכן. תחת: ואחיה מת הלך באהל ובמשכן (ש"ב ו' ו' ע"י ל"ב מדות דר"י הגלילי). לפעמים נמצא חסר ויתר בדברי עצמו, כמו צור וקיש ובעל ונרב (דה"א ח' כ"ט), ובמקום אחר כתיב צור וקיש ובעל ונר ונרב (שם י"ל). גם נראה כמעט המעתיק בפסוק ופלטחים באו וישפטו בעמק הרפאים (דה"א י"ד י"ט), תחת וינטשו בעמק הרפאים (ש"ב ה' י"ח) ועוד. אולם המפרשים ישתדלו לישר הסתירות והשונים אשר מעטים הם בנוף המעשים רק בפרטיהם, מצד אחד נראה לפעמים באור ברה"י על מאמר סתום בשמואל. כמו (ש"ב ח' י"ח) ובני דוד כהנים היו, תחת ובני דוד הראשונים ליד המלך (דה"א י"ח י"ח). כלומר שהיו ראשונים במעלה ככהנים במעלתם לישראל. וכמו (ש"ב ח' א') ויקח רור את סתג האמה מיד הפלשתים, תחת: ויקח את גת ובנותיה מיד הפלשתים (דה"א י"ח א'). וכן (ש"ב ו' ת') משתקים לפני ה' בכל עצי ברושים, תחת בכל עץ ובשירים (דה"א י"ג ת'). כנראה נתוספו הדברים היתירים בדה"י מספרי הזכרונות שהיו לפני הכותב, כמו דברי נתן הנביא ונבואת אחיה חשילוני ונבואת יעוד החתה (דה"ב ט' כ"ט) או מדרש הנביא ערו (שם י"ב כ"ב) ושמעיה הנביא (שם י"ב טו'). השבעים חשבו את דה"י כעין חוספות לספר מלכים. דה"י נחשב לספר האחרון מספרי הכתובים ובו נחתם חתנך בימי אנשי כנה"ג באחרית נלות בבל, בעת שבבר נשכחה המלציה העברית וחזונו לא היה נפרץ אף בין הסופרים המצוינים כעזרא וסיעתו. כאשר יתבונן הקורא המשוה לשון עזרא בספרו ודה"י עם תורת משה וספרי הנביאים, ומזה ראה ברורה כי עזרא לא חבר איזה מן הספרים הקורמים לו (ע"ע בקרת כה"ק). עיין עוד ערך דוד אדות התילקום שבין ספר שמואל ורה"י בהמספרים של ההרונים במלחמות דוד.

[בתלמוד] בעלי התלמוד והמדרש במצאם את הסתירות והשינויים ברה"י ממה שנרשם בספרים האחרים מתנך חשבו, כי פסוקים רבים ראויים לדרש ולא לפשט. ואמרו (ר' סימן בשם ריב"ל) לא ניתן רברי הימים אלא לידרש. כמו ואשתו היהודיה ילדה את ירד (דה"א ד') היא יוכבר וכו'. ואלה בני בתיה בת פרעה (שם). כל השמות הם כנויים למשה רבנו (ויק"ר פ"א ג') ע"י מנילה י"ג). אל תקרי בניה אלא בוגיה, ישר שישר את עצמו, שוכב ששייב את יצרו וכו' אשחור זה כלב (סוטה י"ב). ואמר מר זוטרא בין אצל (דה"א ח' ל"ח) לאצל (שם ט' ט"ד) מעינו ד' מאה גמלי דדרשא (פסחים ס"ב) כי תפסוק הזה הוא מיותר לנמרי והוצרכו לדרוש עליו כמה דרשות.

ביבליוגרפיא: הקדמת בן-זאב ויטלש לדה"י הוצאת Deuterographa, עם תרגום אשכנזי; Oxford, 1489.

א.

איטב. אך לא ישנה דיני הכהנים ומעשה הקרבנות שכבר הורם בתורת כהנים והכהנים זרזים הם ולא יצטרכו לאזהרה אחר זוהרה. אבל לישראל הוצרך להזהר עור הפעם. ובפרט אוהרת ע"ז ועל מסית ומרית ושרפת עיר הנדחת. גם צוה למנות שומרים ושומרים בכל קהלות ישראל ובי"ד הגדול בירושלים. ומלחמת מצוה וירשות בבואם לא"י. להכין שש ערי מקלט. ולא יהיה לשבט לוי נחלה בארץ. מצות יבום וחליצה ודין המוציא שם רע והנידושין באשה וערים זוסמין וחולתם. אף כי כלם כבר נאמרו למשה בסניי או באהל מועד בשנה הראשונה קודם המרגלים. כי בערבות מוא לא נתחדשו לו אלא דברי הברית. ולכן לא מצינו בספר דברים הלשון: וידבר ה' אל משה לאמר צו אל בני ישראל או רבר אל בני ישראל. ואולי יש לומר כי המצוות שנשנו בס' דברים לא היו תדירות. ולכן לא נזכרו בחומשים הקודמים רק קודם הפרדו מבני ישראל קודם כניסתם לארץ. בס"ה תחוספו בס' דברים צ"ט מצות עשה ול"ת (הקדמת הרמב"ן וספורנו לס' דברים). [סדר הפרשיות] תוצאות נסיעתם במדבר ומעבר לירדן מזרח. מלחמתם עם סיחון ועוג. מני השופטים. שלוחות המרגלים. ופקידות יהושע (א'—ב'); חלוקת עבר הירדן לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה. ותפלת משה לה' להניחו לעבוד את הירדן לא"י. ויחעבר י"ב בי למענכם ולא שמע אלי' (נ') ולחל נזכר המעשה במי מריבת קדש' (ל"ב נ"א כמו במדבר כ"ז); משה הבדיל שלש ערי מקלט בעבר הירדן. ושלש ערים בא"י (ד'—מ'); עשרת הדברות ייבצת ה' על הר סיני (ה'); זכרון העגל ותפלת משה לכפר בעד העם (מ'); הבדלת שבט לוי לעבודת יקראש. ע"כ לא היה ללוי חלק ונחלה בארץ (י'); ברכה וקללה על הר נדזים והר עיבל (י"א); הזהרה על נביא שקר ומסית ומדיח (י"ג); שמיטת קרקע ושמיטת כספים (ט"ו); מועדי ה' (ט"ז); מניח ב"ד הגדול ומלך (י"ז); דיני סמ"ט (כ'); עגלה ערופה ופת תואר (כ"א); קן צפור ועוד גמ' מצוות (כ"ב—כ"ה); יבום וחליצה (כ"ה); בכורים (כ"ז); הקמת האבנים וכתובת דברי התורה עליהן כאשר יעבדי בני ישראל את הירדן מצד א"י (כ"ז); תוכחה (כ"ח); גזירת האוינו (ל"ב); ברכת משה לשבטי ישראל ופסירתו (ל"ג—ל"ד). שירת האוינו עולה כיפיו ונועם מליצותיו על כל חשירי כחנ"ך. וכבר התפלל נפוליון הראשון על המליצה הנשגבה "אשכיר חצי מדם" באמרו. כי רק משה רבנו יכול לתאר הניח נעלה כזה בשלש תבות.

א.

דברים רבה: האחרון ממדרשי רבות וכנראה הוא נ"כ מאוחר בשנים הרבה. לרעת צונץ נסדר בערך שנת 900. הערוך ורש"י לא הביאו, ומה שמביאים הקדמונים ממדרש אלה הדברים וגם רש"י מביא ממנו בפ' ויצא כ"ט לא בשם זה. כוונתו למדרש הנאמר, כי המאמרים שמביאים לא נמצאים במדרש דברים רבה

דברים (קדושין מ"ט). אבל לפעמים דברים שבלב היו דברים אם הדברים האלה הם גם בלב כל אדם. היכי דאיכא אומדנא דמוכח על המחשבה שבלב, אף שמשמעת לשונו בהיפך, ואפילו גלוי דעת אין צריך לא בשעת מעשה ולא מקודם, כמו בשטר מברחת (ע"ע) שאמר ר"א, בתוך מורה חורא, אם יבוא שטר מברחת לידי אקרענו (כתובות ע"ח). והכותב כל נכסיו לאשתו לא עשתה אלא אפטרופסת (ב"ב קל"א). והוא רשע שמת בנו ועמד וכתב כל נכסיו לאחרים. אמר ר"ש בן מנסיא דידע שאם היה בנו קים לא היה כותב לאחרים (שם קל"ב). וכן נדרי זרזין (ע"ע) דמותרין אף שהוא נגד משמעות לשונו, משום דהכא אולין בתר מחשבה שבלב. וכן באשה אחת שהיה בנה מיצר לה וקפצה ונשבעה כל מי שיבוא אלי (לקדשני) איני מחזירתי, וכשבא הדבר לפני חכמים אמרו לא נתכונה אלא להנחל לה, וידוע שלא היה דעתה לכלל הקופץ תחלה ואפילו מנול ומוכח שחין. וכן שביע מדע שכתב כל נכסיו לאחרים, דאם עמד חזר (ב"ב קמ"ו). כהאי גוונא דברים שבלב חזין דברים, משום דיש בזה אומדנא ברור לכלי עלמא שלא נתכון בדיוק למה שמציא בשפתיו. ורק במקום שרוב בני אדם לא יוכלו להכריע את דעתו או אמרין דברים שבלב אינם דברים לבטל דברי פיו (ע"י במדרכי כתובות פ"א סי' רנ"ד בשם הר"א מסיין). ואע"ג דאמרין בנמרא נשבע בשפתיו ומבטל בלבו דוקא לגבי אונסו, אבל בלא אונס אמרין דברים שבלב לא חזי דברים, ואינו יכול לבטל שבעתו בפיו.

(ב) הא דדברים שבלב לא חזי דברים ואין בכחו לבטל דברי פיו, היינו דוקא היכי שאין מעות בדבורו ולא נכשל בלשונו, ויודע מה שהוציא בשפתיו אלא שבלבו טמן מחשבה אחרת נגד דברי פיו והחלטתו. כמו, נתכון לומר תרומה ואמר מעשר, עולה ואמר שלמים לא אמר כלום. דבעינן פיו ולבו שווין (תהומות פ"ג ח'). וכן נתכון להוציא פת חסין עליו בשבעות והוציא פת שעורין פטור מכלום, ואינו אסור כפת חסין שהרי לא הוציא בשפתיו, ובשבעות בעינן דוקא לבטא בשפתים, וגם אינו אסור בפת שעורין כמה שאמר שהרי אין פיו ולבו שווין (שבעות כ"ו). כי טעה בדבורו, והחסרון הוא מצד הדבור שהיה חפץ המחשבה בשונג, ונכשל בלשונו.

(ג) הא דדברים שבלב לא חזי דברים לא נאמרה רק היכי שמאמר פיו סותר מחשבתו, אבל מחשבת נרדא שאין דבור פיו סותרו ומבטלו לא נכנס כלל בחוג הכלל של דברים שבלב. אלא הוא דין בפני עצמו. יש דברים שמחשבה נרדא מהני בהם, ויש דברים שבעינן דוקא אמירת הפה ובטוי שפתים. כגון האומר "אהא" הרי זה נזיר, ואוקימנא כשהיה נזיר עובר לפניו ואע"ג דלא מירש דק אמר אהא ר"ל "כמהו" והו' ידות נזירות שרבתה התורה (פ"ק דנזיר) שלא נאמרו בפירוש

לעשות (נצבים פ"ח א'); (ג) אדם מישראל שעומד לקרות בתורה כיצד מברך (שם סי' ב'); (ד) אדם מישראל שמתו מוטל לפניו מהו שיהא מותר לו לחתפל (וילך פ"ט א'); (ה) אדם מישראל שהיה חושש באזניו מהו שיהא מותר לו לרפאותו בשבת (האזינו פ"א א'); (ו) אדם מישראל שעבר לפני התיבה ומעך כיצד הוא צריך לעשות (ברכה פ"א א'); (ז) אדם מישראל שעלה לקרות בתורה אין מותר לו לקרות עד שלא יברך (שם סי' ח'). אחרות מן ההלכות והדרשות נזכרות בתלמוד או במדרשים קדומים ומעט מהם אשר לא נדע מקורם. מה שמביא ממקורים ישנים ישנה לפעמים מליצת הלשון וסגנונה או מעתיק מארמית לעברית אשר בנראה היתה מוכנת יותר במקומו. אמנם הוא מערב נ"כ הרבה מלות יוניות, ויתכן כי המסדר ישב בארצות היוונים. בדרשה אחרונה (ברכה פ"א) מסיים במיתת משה רבנו עד לעיני כל ישראל, וזהו סיום הספר, ומשם והלאה היא הוספה ממדרש פטירת משה. ממספר ההלכות כ"ז יש לשער כי קראו דרשה או הלכה אחת לכל שבת ושבת ואפשר כי השלימו את התורה לשלש שנים כמנהג אנשי א"י. והסדר ע"ד הפרשיות נעשה אח"כ ע"י המעתיקים או המדפיסים. סימני ההלכות לעיל נרשמו ע"פ מדרשי רבות דפוס ווארשא 1877.

ביבליוגרפיה: באבער, מבוא למדרש תנחומא כ"מ; ווייס, דו"ד ח"ג 268; Bacher, *Ag. Pal.*; 1886, p. 504; Theodor, *Monatsschrift*, 1886, p. 559 et seq.

א.

דברים שבלב: כללא היא דברים שבלב לא חזי דברים, והו' מסקנת הנמרא לדעת רבא (קדושין נ'). אמנם יש יוצאים מן הכלל הזה, ונדולי הפוסקים הראשונים הרשב"א והר"ן והרא"ש חלקו את הכלל לר' אופנים: (א) לחלק בין דברים שבלבו לבד ולא מוכחא מלתא לכלי עלמא, ובין דברים שבלבו ובלב כל אדם, כגון שהוא נברא דובין (מכר) לנכסיה אדעתא למיסק לארעא דישאל, ובשעת חסכירה לא אמר ולא מיד, מיהו נלה דעתו תחלה דאדעתא למיסק לא"י מכר נכסיו, ואף אח"כ רואין אנו שהוא מורח לעלות לא"י, דכלאו הכי אפילו דברים שבלב לא חזין (רש"י הרא"ש והר"ן) משום דלא מוכחא מלתא כולי האי, דאימור זחי איצטריכא ליה חובין. וכן המקדש את האשה על מנת שחוא כהן ונמצא לוי, אע"פ שאומרת בלבי חיה להתקדש לו בכל אופן, אינה מקורשת, וכן אם נשא אשה סתם ואמר בסבור הייתי שהיא כהנת והרי היא לוייה, עשירה והרי היא עניה מקורשת ואינו מעויל מה שחשב בלבו, כי בדברים שבלב אמרין לא חזי דברים בין לקולא בין חומרא. וכן במעילה האומר לשלוחו הביא לי כים מן החתן והביא לו מן החתן והוא של הקדש, אע"פ שאומר בעה"ב שלא לבים זה נתכון אלא לבים אחר, מ"מ מקרי עשה שליחותו ובעה"ב מעל, דדברים שבלבו לא חזי

כעצמיות בדבש בפי הילדים (יומא ע"ה); הדבש מאיד העינים (ש"א י"ד ב"ז) ולרפאות שונות (ברכות מ"ד); שבת ע"ג קנ"ד; ב"מ ל"ה). הדבש נצרך לחנומח נוף המתים (יוסיפוס, קדמוניות פ"ד 7. 4). מבע הדבש כמו השאור להחמץ, ואמרו שמן וחבאיט, דבש והדבש (ב"מ ל"ה); פרש"י יוצא מעם דובשנו והחמץ, ולכן נאסר השאור והדבש להקטיר סחם אשה לח' (ויקרא ב' י"א). רק קרבן ראשית הקריבו בהם (שם) שהם שתי הלחם שבאים חמץ עם בכורי תאנים ותמרים (ד"ה"ב ל"א ה'). וגם לאכילת אדם היה ראוי דבש דבורים להיות אסור באכילה ממעם שאמרו חז"ל היוצא מן הממא ממא, אבל רחמנא שרייה מפני שהדבורים מכניסות הדבש לגופן ואין ממצות אותו מגופן שאוכלין מפרחי האילן ומחן נעשה הדבש במעיון (בכורות ד'; רש"י). ע"ע דבורים.

א.

דגון : ע' בית דגון.

דגנים : בתורת משה לא נזכרו שמות הדגנים כמו בבחמה היה ועוף לענץ מהור וממא. כי לדגים מהורים יש סימן מובהק הסנפיר והקשקשת (ויקרא כ"א) ואם יש בדג שני קשקשים וסנפיר אחד הוא מהור. ואין צורך לציין בשמות מיוחדים, אבל בתלמוד נרשמו מינים רבים של דגים (ע"י להלן). לדעת הראב"ע השם "דגה" הוא קיבוץ וכולל מינים הרבה, כמו זכרנו את "דגה" (במדבר י"א ה') תבנית כל דגה (דברים ד' י"ח). אבל חז"ל אמרו כי בלשון בני אדם נקרא דג ודגים דגים גדולים והשם דגה כולל רק דגים קטנים, ולכן נזכר אם אמר דג שאני מועם אסור בדגים גדולים ומותר בקטנים, דגה שאני מועם אסור בקטנים ומותר בגדולים (נדרים נ"א); כי בנדרים הלך אחר לשון בני אדם. דגים ממינים שונים נמצאים בא"י ובפרט בים כנרת וים הגדול כגבול מערב של א"י, זולת בים המלח. בירושלם היה שוק לסכר דגים ונקרא שער הדגים (צפניה א' י') ושם מביאים דגן וכל סכר (נחמיה י"ג ט"ז). ורבים התעסקו בציד דגים ע"י פרישת מכמורת, ובפרט בחופי חיפו ועכו ומכריא, הצייד נקרא דגן. מירות דונה (עמוס ד' ב') היא ספינה קטנה של חדיגים, ובתלמוד דוגית (ב"ב ע"ג). היא ספינה קטנה שעל ידה עולים ליבשה מספינה גדולה, כנגמרא נמצאים דברים רבים אדות טבע הדגים ואם מוכים או רעים לכריאת הנוף גם לבחן ולהכיר בין דג מהור וממא. ואמרו דג ממא משרץ דג מהור ממיל ביצים (בכורות ד';) אין גולדים ממעי אמן אלא ממילים ביצים ומתחממן ויוצאים (רש"י נדרים ל';) דג גדול בולע את חברו הקטן (ע"י ד';) תני אבימי שבע מאות מיני דגים הם (תולד' מ"ג); וארשב"ג מעשה שחלכתי לצירן והביאו לפני שלש מאות מיני דגים קטנים בתמחו (ירושלמי שקלים פ"א). הדגים מרובים מפני שמכוסות במים ואין עין חרץ שולטת בהם (ברכות כ'). דגים קטנים מפרין ומרבין

רק מסורים ללב, אבל אינם סותרים דברי פ"ו. (ד) היכי שאמר מעיקרו לשון מתום ואח"כ מפרש דבריו, לא היו דברים שבלב רק דברים מפורשים. כגון נדר בקרבן ואמר לא נדרתי אלא בקרבנות של מלכים, בתרם ואמר לא נדרתי אלא בחרמו של ים מותר, כי הוא מפרש דבריו, שבאמת לשון קרבן יש משמעות גם קרבן של מלכים, ובלשון חרם גם חרמו של ים, וכיון שאמר שלכן נחבין היו דברים שבפיו דברים מפורשים ולא דברים שבלב (ע' תוס' גימין ל"ד).

1. מחשבה] מכל מקום מצינו שהמחשבה הברורה והחלטה הלב נמורת תופסת מקום נכבד בחוקי התורה, אף בלי הצטרפות דבור או מעשה. ואלה הם : א) מצות האמונה להאמין במציאות ה' ובחידוש העולם והשגחתו הפרטית שעיקרה בלב; ב) הזהרת אל תפנו אל האלילים היא גם על המחשבה שבלב, שלא נהררר בע"ז; ג) הלאו דלא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם; ד) הלאו דלא תתאוה עיקרו תלוי במחשבה שבלב; ה) מצות התשובה עיקרה בלב, ואמרו חיישינן שמא הרהר תשובה בלבו; ו) מצות בעור חמץ תלוייה במחשבתו של אדם כרתניא היה יושב לפני רבו וגזר שיש לו חמץ בביתו מבטלו בלבו ודיו (פסחים ד'). ואע"ג דהפקר בלב לא מהני בטול חמץ בלבו מחני משום דבלאו הכי אינו ברשותו של אדם מפני שאסור בתנאה (הר"ן ריש פסחים); ז) תרוסה ומעשר נקבעת ונסתלת במחשבה גרידא בלי דבור ומופרשה, נותן עינו בצד זה ואוכל בצד זה (ביצה י"ב, בכורות נ"ט); ח) קבלת תענית בלב (הרא"ש תענית פ"א ס"י י"ג בשם ר"ת); ט) מחילה היא בלב (ע"י שער משפס ס"י צ"ח). וכן באשה ששהתה ביה שנים ולא תבעה כתובתה מחלה אף דלא דברה כלום (כתובות ק"ד); י) חפזת נדרי אשה מבעלה בלב לא חוי חפזה, וקיום בלב חוי הקמה (נדרים ע"ט). ע"ע חר הור.

מ"ד והר"ם.

דבש : מין חיוצא מפירות תמרים ותאנים, וכולל ג"כ המין המתוק חיוצא מן הדבורים, כמו כן יכלול חנופת חיוצא מן קנים (Sugar Cane) חנדרים בשרה בארצות החמות. השרה הזה נקרא יערת דבש (ש"א י"ד כ"ז) אשר תרגומו קינה דרבשא וכן פרש"י בקנה הדבש. ארץ ישראל נשתבחה שחיתת זבת חלב ודבש (שמות ג' ח'). הדבש היה אחד מתוצאות א"י שסחרו בו עם המדינות הקרובות ובפרט עם צור (יחזקאל כ"ז י"ז). הדבש בכורות נקרא חלות דבש (ב"ב פ"ה נ"י) ונזכר דבש הויפין (מכשירין פ"ה ט') שבא ממקום ששמו זוף. ויש דבש חנוץ והצירעין (מין ארבה) שמתור מלקבל טומאת אוכלין ומותר באכילה (בכורות ד'). עונה חנלושה בדבש נקראת דובשן וברבים דובשנין (חלה פ"א ד'). פסולת של דבש היא שנעשה ע"י תערובת מים או קמח (מוטה מ"ה); הדבש חמוץ הוא אחד ממתיקות המן שאכלו ישראל במדבר, אשר מעמו

ומברין כל גופו של אדם (ברכות מ'). והם נקראים
גילדיני דבי גילי ומצוין בין חקנים באנם ואין דרכן
ליגדל יותר (שם מ"ד). לדעת רב כוורא סמוך למיסרחיה
מעלי, ובבואו לבי רב שפיר הביאו לפניו כוורא תלתא
בשולא תילתא מילחא ותילתא טויה (מ"ק י"א). אשה
מעוברת דאכלה בורי חוץ לה בני חניני=בעלי חן (כתובות
ס"א). דגים טובים לעינים וסימנך גרין סמ"ד ע"ץ=
נונא סמא לעינא, אבל קשים למי שיש לו חולי עינים
(נדרים נ"ד). הסקין דם לא יאכל דגים (שם). האוכל
דג שיבומא ביומי דניסן קשה לצרעת (פסחים ק"ב).
רנ קטן מליח פעמים שהוא ממת בשבעה. בשבעה עשר
ובעשרים ושבעה יום למליחתו, ולא אמרן אלא במטוי
ולא סטוי (שהוא צלי נא) אבל מטוי שפיר לית לן בה,
וגם בזה דוקא דלא שתא בתרא שכרא אבל שתא בתריח
שכרא לית לן בה (ברכות מ"ד). ובמקום אחר אמרו
שיותר טוב לשחות מים משכר ויין אחר אכילת דגים,
גם טוב להלך ברנל ולא לישן לאלתר אחריהם (מ"ק
י"א). מלבד לאכילה השתמשו גם בעצמות הדג לדברים
חרבה, ואמרו כי מצילין באחל הטת (כלים פ"א א').
ושאלה סתומה היא אם כותבים פרשיות תפילין על עור
של דג טהור. כי ספיא הוא אם פסקא זוהמא מיניה
(שבת ק"ח). בשמן דגים השתמשו להרלקה (שבת כ"ד).
בדגים טמאים נתנו חול איזה סימנים ואחד מהם הוא
כי דג טמא לית ליה חוט השררה, ובדוכתא רדדיפי
מיא לא מצי קאי מלבד במים מלוחים (ע"ז ל"ט).
בנהרי פלוסא ואספמאי נמצאים רק דגים טהורים (שם).
יש מיני דגים כמו אקונס אפינס כמספמייס אכספמייס
ואוטנס שיש להם סנפיר וקשקשת בעורם כמים ועתירים
להשיר בשעה שעולים מן הים וכולם מותרים (שם). ויש
מין דגים קטנים בשם חילק והם בשמות פרטים עפיין
וסולתנית שהם דגים קטנים ואין להם סנפיר וקשקשת
אך עתירים לגדלם והם מותרים (ע"ז ל"ה). במבול
כתיב "כל אשר במים מתו" (בראשית ז' כ"ב), ואמר
רב חסדא לא נגזרה גזרה על דגים שבים (זבחים ק"ג).
משום שלא נזדונו לשאינם מינם כמו שאר ברואים
ביבשה. ובירושלמי (כלאים פ"א ב"ר פ"ז) משמע שאי
אפשר לרנים להרביע, ויש בהם כלאים רק בהנהגה, כמו
בעזא ושיבומא. אבל במיני חיות שבים יש חרבעה,
ואמר ר' ירמיה בשם ריש לקיש המרביע שני מינים
שבים לוקה (ב"ק נ"ה, ע' תומ' ד"ח המרביע).

[שמות דגים] אברומא (סוכה י"ח). פרשי דג
קטן; אטונס, אפונס, אכספמאיס (חולין
ס"ז) דג גדול כמו טונס, והוא דג טהור, ולפעמים נשתנו
השמות האלה בלא אליף בתחלתו; אלתי (מכשירן
פ"א נ') דג גדול שמנתחים אותו לנתחים קטנים,
אספנין, ג"כ קולים אספנין (שבת קמ"ה); דג
שנמלח ונכבש בציר, נודע בשם "שפאניש מאקרעלי" והוא
מין שיבומא; איספריין (ב"ר פ"ז) דג מצורעת (קרעצ
פיש) כי עורו שחור ונראה כצרעת, ארוך ודק העולה על

ציד; תנינים.
ביבליותרפאי; Lewyson, Zool. d. Talmud,
Nos., 331—360; Benziger, Hebr. Arch.; Monats-
schrift, 1909, p. 174.

א.

— [אמונת העמים בדגים] חדשים פרים ורבים מאד.
עד שנגזר מהשם דג הפעל "ידנו לרוב", ע"כ היו הדגים
קדושים בין הנשים לאילולי התולדה, לסמל פריה ורביית.
ומשום חיות הדג אות עריות לחעמים הקדמונים נפלטו
רב ושמואל במס' יומא ע"פ זכרנו את חרנה אשר

באותות שבטיו. ארבעת התמונות המצוינות במעשה מרבבה שראה יחזקאל: אדם שוד אריה ונשר יחסו קדמונינו נם לאותות ארבעת הדגלים האלה. ולפיהם היה דגל מחנה ראובן מסומן בצורת אדם, דגל יהודה בצורת אריה, דגל אפרים בצורת שור ודגל דן בצורת נשר (הראב"ע במדבר ב' ב'). עוד אמרו שהיה בדגל ראובן צורת אדם מכה דרש דוראים, ובדגל יהודה אריה שבו המשילו יעקב, ואפרים בצורת שור ממעם בכור שור, וצורת נשר לך. בעל העקדה (שער י"ב) ומפרשים אחרים מוסיפים להעיר שע"ז רמזו הכתובים בתהלים-ס"ח י"א, ע"א י"ט, המכנים את האומה בשם "חיה". התרנוס המיוחס לריב"ע על התורה ועוד דרשי רשימות כי הדגלים היו מצוירים הרבה חיות רמזיות ביהוס אל בנויי השבטים ותואריהם בברכת יעקב, ועל דגל ראובן היה מצויר בר איילא היינו איל בן שנתו, ועל דגל אפרים צורת ריבא או רביא שהוא כרוב, ועל דגל דן צורת חיי חרמן. ר"ל נחש או עקרב. וידוע כי גם מלכי מצרים הם נוהגין כן, ולכל ארץ מ"ב ארצותיה היתה חיה אחת קדושה מצוירת על דגלה. במדרש דרשו על ויהם (שמות י"ד כ"ד) המסמ עירבם נמל סגניות (Signum) שלהם ולא היו יודעין מה היו עושי (תנחומא בשלח סי' כ"ג). וכן נוהגין מושלי הארצות עד היום הזה, להרים כל אחת דגל לעצמה שקורין "וואפפן" שנשאר בשם הקרמן Heraldik. ע"ע יחוס. ש. רן.

דגן : ע' תבואה .

דגש ורפה : הדגש הוא הנקודה הקמנה בעין חירי"ם בתוך האות, ונחלק לדגש חזק במעימה כפולה ודגש קל במעימה חלשה, ובהעדר הנקודה נעשה האות רפה. לפנים היה קו כמו פתח משכב לרוחב האות מלמעלה לחורות כי האות רפויה. בנקוד העליון של כתב הבבלי מספרי נביאים בכ"ז ממברור שנכתב בשנת 916 נרשם דגש חזק ע"י קו למעלה מן הנקודה, ודגש קל בתוך האות. הסופרים האחרונים השמיטו את חקו שהוא סימן הרפה מפני שאינו מן הצורך, כי בהעדר הדגש ידוע שהוא רפה (מסורת המסורה לחות שניות מאמר ג'). לעומת זה השכילו הסופרים בלשון יהודית אשכנזית לציין את אותיות וכ' ופ' הרפויות בקו למעלה, ובהעדר חקו הן דגושות. אין צורך לרשום אות ת' כי ישתמשו באות מ' זולת במלות עבריות.

[הוראת הדגש ומקורו] ר' אליהו בחור כותב בסי' תשבי ערך "דגש" שלא נודע לו פתרונו כמו שנעלם מאתנו חוראת קצת שמות הנקודות והמעטים. האדוקלמי בספרו ערוגת הבשם יאמר שלא מצא למדקדקים מעם נכון לשם דגש, ולדעתו ענינו דגש. כלומר שהוא נגש לאות הקודמת לו בקריאה רחומה ותכופה. אך הר"ז הענא ורד"ה יסתירוהו ומביא ראיח מס' "מחלך שבילי הדעת" לרמ"ק ועוד, שמלת דגש מנוקדת בצירי' תחת הנימ"ל, ולדעתו היא מלשון דנייש ליה ממלל בפסיקתא פ' בשלח ע"פ

נאכל במצרים, הר אמר דנים וחד אמר עריות. אלילים רבים אשר האמינו בהם שמשלים על פריה ורביה היו בצורת דג כמו דגון הפלשתי באשדוד ובעזה, והיה עם קדמוני בשם Malayas שמורה בלשונם דגים. ר"ל "עם הדגים" ומלכיהם מכונים "מלכי דגים" וכהניהם הקריבו דגים לאליליהם. בציויר משכית חיונים רמז הרג על יסוד המים. רמזים כאלה נמצאו גם באגדתנו. במ"ר עה"פ "וידנו לרוב" אמרו למה נמשלו ת"ח לדגים? מה דגים מונחים במים וככ"ז כאשר יבא מפה של נשמים מלמעלה יפתחו פיהם וישתו בצמא כך ת"ח וכו'. ע"כ מצפצפים הדגים (ובלי נשמע קולם כי אלמים הם, "ותרח לשון אלם"). באגדת פרק שירה את הכתוב "קול ה' על המים". בעמנו שורר המנהג לאכול דגים בשבת ביחוד בלילי שבתות, ואומרים לזה המעם כי הדגים מרבים זרע, וכמו שאוכלין שום בלילי שבתות ע"פ חסנת עזרא (ירושלמי מגילה פ"ד). ויש אומרים שזה בשביל שאנו מכבדים את חיות השביעי בשביעיות: י"ן, ב ש ר, ד ג, שכל אחד מהם עולה שבעה במספר קסן, ואותיות הראשונות של כל תבה עולות ג"כ שבעה וכן השניות והשלישיות. גם רומזים הדגים על השנחת ח' והשקפתו על בני אדם, כמו הדגים שעניהם תמיד פקוחות ולכן יש נוהגין לאכול דגים ברה"ק כדי לעורר עינא פקוחא דלעלא, ומזה המעם נוהגין לילך ברה"א אל הנהר שיש בו דגים (שלי"ה במס' ר"ה). ורבים הם סודות המסובלים בזה.

ש. רן.

דגל : גם לחיל הצבא. י"ב שבטי יה נחלקו לארבעה דגלים. לדגל מחנה יהודה נספחו יששכר וחובלן, לדגל ראובן — שמעון וגר, לדגל אפרים — מנשה ובנימין, לדגל דן — אשר ונפתלי (במדבר ב' ג'—ל"א). מלבד זאת היה לכל שבט גם קמן הנקרא אות, כאמור איש על דגלו באותות לבית אבותם (שם ב' ב'). אונקלוס תרגם "מוכס" והוא קבוץ גדול של אנשי מלחמה ערוך לצאת לקרב (Army) וכן הוא במדרש אין דגלים אלא צבאות (שמי"ר פט"ז), ונחלקו לארבעה קבוצים מסודרים, והיה להם הרגל לאות לשמור את מקומם ע"י הצבעים השונים (ע"י במדבר רבות פ"ב) וכן מצוינו שהקב"ה אמר למשה מה את המטה והקהל אח העדה (פ' חקת) היינו ע"י הרמת המטה. כן היה הרגל לאות לדבר אל הצבא. ומנהג כבוד הוא לדבר באותות. וכן הנבואה היתה ע"פ רוב בשפה של אותות, כמו מה אתה רואה ירמיה? מקל שקוד או סיד נפוח. דגל יהודה המכבי היה כתוב עליו "מי כמכה באלים יי"ו" והם ר"ת של "מכבי". הרגל שחשב הירצל לעשות בעד הציונים היה מפה לבנה ועליה שבעה כוכבים מחהבים כמנין ימות השבעה (כן כתב ב"מדינת היהודים"), אך הציונים עשו להם דגל על מפה לבנה ובכל צד פס ממראה התכלת ומגן דוד של תכלת באמצע.

מ. ש. ז.

שבטי בני ישראל במסעם במדבר היו נדגלים, לכל שלשה שבטים היה דגל (Flag, מאהנע) מיוחד

המנחה אשר בידם (בראשית מ"ג כ"ו) האל"ף של ויביאו. והרי"ש דגוש לדעת חר"ק בשבעה מקומות שהן שמונה ריש"ן: בעבור הרעיון (מ"ב ו' ל"ב). הראיתם אשר בחר בו (שם י' כ"ד), הראיתם כי שלח בי המרצח (מ"ב ו' ל"ב), לא כרת שרך (יחזקאל מ"ז ד') שתיהם בדגש, שראשי נמלא מל (שה"ש ח' ב'). רפאות תהי לשרך (משלי ג' ח'), לב יודע מרת נפשו (שם י"ד י'). לדעת ר"א רבלמס ב"מקנה אברים" רק חמשה הראשונים הם בדגש. ולכן בספר יצירה הוזהר וספרי הקדמונים נרשמו אותיות הדגושים בג"ד כפ"ת. וכן כתב הרמ"ק בספרו "מהלך שבילי הדעת" (י"ד. ו"ל): ושבע אותיות כפולות חזקות ורפות וסימנם בג"ד כפ"ת. ויש עוד חלוקים רבים בעניי הדגושים שהם מפורשים בספרי הדקדוק. וראוי להעיר כי איזה דגושים שלא ידעו המדקדקים למה הם משמשים כינו אותם ל ת פ א ר ת. עוואלד קורא אותו דגש Dirimen (לעברית ס' 95). בהברתו לא ניכר באותיות ג' ד' בן דגש לרפה, אבל התימנים ירגישו אות הנימל כמו דש או אות G דגושה באנגלית וצרפתית.

ביבליוגרפיה: חר"ה, בנין שלמה בית הדגש; יסוד הנקוד שם דגש יסוד ב'; פינסקער, מבוא הנקוד האשורי או הבבלי, תרנ"ג; Gesenius, *Hebr. Grammatik*, Leipzig, 1896; Bacher, *Die Anfänge der Hebr.*, Leipzig, 1895.

א. ד.

דגים: ע' חלב.

דָּגִים: הוראת השם אולי הוא מנורת דר ע"ש מלמול והענין ממקום למקום ואפשר שהיו נוסעים בעדר. הם יוצאי ירך יון (בראשית י' ד'). תרגום ירושלמי דרדנים, הם בני דרדניא בגלילות העיר מריא. התרגום השמרוני והשבעים גורסים דרנים וכן הוא במקרא דה"א א' ו'. ולפ"ז הם יושבי האי רודוס והאיים הקרובים לו בים הענני. מנע המשפחה היה דרן בן רעמה בן כוש (שם י' ז'). ואחר בשם הזה היה בן יקשן בן קטורה (שם כ"ה ג'). ולשניהם היה אח בשם שבא. אולי נתאחדו משפחותיהם ונקראו כלשון רבים דרנים. בני דרן היו צור (יחזקאל כ"ז ט"ו), חכרם בא בחברת שבא וסחרי תרשיש (שם ל"ח י"ג). גם היו רובלים בבגדי חפש (שם כ"ז ב'). ועליהם נאמר ביער בערב תלינו ארחות דרנים (ישעיה כ"א י"ג). גם נזכרו ביחד עם תימא (ירמיה כ"ה כ"ג). וכפי הנראה התפשטו עד לארץ אדום, ועל שמם נקרא שם המחז דרן (שם מ"ט ת'). והוא הנקרא ג"ב דרנה (יחזקאל כ"ה י"ג). (שמי"נבערנ, "משפט האורים" בערכו).

ב. מ.

דו נוואס, צרעה יוסף ו' תבצן אסעד

אָבִי כָּרִיב: מלך תימן מוצע חיבורים בשנות 515—525. השם דו נוואס הוא שם כנוי למסלסל בשער. ויש אומרים על שם מקומו "נוואס" בדרום ערב (Von Kremer, *Süd-Arab. Sage*, p. 90) בספרי כוש נקרא

בעצם היום הזה. ויתכן שמלת דגש מורכבת מן דא"גש או דא גייש, פירוש מורגש במבטא כמו שקראו חז"ל לְדָמָי מלשון דא"מאי. עוואלד מביא בשם מנחם בן סרוק ובשם יהודה חיון שיכנו הדגש "דגוש" או דגשוש, כלומר המעיסת האוזן. וגם בשם ר' סעדיה נאון בפירושו הערבי לתהלים שקורא הדגש מדגשה לשון מדקרה בסורית, או דקירה (punction). ומצינו דוגמתו בלשון ערבי. [בפירוש רבנו חננאל על כל חנשמה (עי' בש"ס ווילנא ומביאו התוס' עירובין י"ח): נאמר: קרי ביה הנשמה בדגש, ר"ל המ"ם בדגש, כי הדגש בנ"ן יבא ממילא כדן האות אשר אחריה ה"א הידיעה, והדגש שבמ"ם הוא מלשון שממה. ר' יעקב בהרי"ץ מדרבנר במאמרו "מחקרי מל"ן" (עי' הצופה להמגיד שנה י"ג גליון 35) ערך "דגש" כותב דגש הוראתו הראשונה בלשון מאם (שמדברים בה יהודי דאניסטאן) עלית הלהב והמית אש לוהט, והושאל להרמת קול ולמבטא בהכפלת והדגשת האותיות. ולפ"ז צריכין לקרוא דגש בש' שמאלית. שיינהאק במשביר חדש וריב"ל בבית יהודה בהערה לפרק קכ"א ציינו מקור הדגש בירושלמי (ברכות פ"ב) ובלבר שידגיש בר' י"ת. והשיג עליהם בעל ספר "משפטי הלשון העברית" שער הדגש, ואומר כי שם בירושלמי לא נזכר פעל הדגיש כלל. ל.]. אצל בעלי המסורה מכונה כל אות שואי שהוא נח נראה או שוא נע תחתיו רפ"י. ואות שואי נסתר או שוא נח דגש. "שלום" הוא חד מן י' רפ"ן (בראשית ל"ז י"ד, ומ"א ט"ז) העלם יעלימו או מעשר ודומיהם הם שוא דגש. הדגש והרפה במגן המדקדקים נזכרים בספר יצירה, ור' סעדיה נאון כתב חלק אחד מספרי הדקדוק שלו בשם "ס' דגש ורפה". הדר"ק מזכירו בס' המכלול (וינציא 1545 צד מ"ט). רש"י עה"פ "דרך מבוא השמש" (דברים י"א ל') יוכיח שאחרי ודרך נפרדים זה מזה. כי "אחרי" נקוד בטעם מפסיק פשטא, ודרך נקוד במשפל יתיב ודגש. ואולי היו דבר אחד היה אחרי נקוד במשרת מהפך ודרך בפשטא ורפה. בתוס' ד"ה אל תקרי ממנו (ערכין מה) אמרו אל תקרי ממנו רפ"י אלא ממנו דגש ואינו כן שכל ממנו שבתורה דגושים וכו'. היינו שאין חלוק במלת ממנו בין לשון יחיד נסתר לרבים מרברים בעדם.

[דגש קל וחזק; בג"ד כפ"ת] כללי הדגש נכתבו ע"י ר' אליהו בחור (פרק שירה ג"ד וחללה). והמדקדקים הכריעו כי הדגש קל יבוא באותיות בג"ד כפ"ת בראש התבה ואחר שוא נח. דגש חזק יבוא אחר תנועה קמנה ואחר ה"א הידיעה. דעת הראשונים היתה שאותיות בג"ד כפ"ת יקבלו בין הדגש חזק ובין הקל. ואותיות מ"ם שקי"ן וזל"ם לא יקבלו כ"א החזק לבד, אולם הר"ה והמדקדקים האחרונים השיגו עליהם והוכיחו כי גם האותיות האלה יקבלו את הדגש הרפה. אותיות אח"ע שהם ממוצא הגרון בלתי עלולות לקבל איזה דגש. ואות רי"ש אע"פ שאיננו ממוצא זה ג"כ אינו מקבל דגש. אמנם על פי המסורה מצאנו איזה פעמים במקרא את האל"ף והרי"ש ג"כ דגושות. האל"ף בר' מקומות ואחר מהם ויביאו את

מפני שבתוארים האלה נתברכו בתגוד. כל דוב שבמקרא חמה י"ד, שמנה חסרים, וששה מלאים ולכן רצה הרב בעל "זכר יהוסף" לסדר בנם שם דוב חסר וא"ו, אך הרב בעל "עמודי אש" השינו, שלעתה צריך לכתוב מלא. לפי שבמקרא הוא על חיתי יער ולא על שם איש. וראוי לתת היתרון לאדם. ורק בשמות של אדם כמו בנימין הולכין אחרי הרוב שהם חסרים י"ד בסוף, וזולת י"ז מלאים, והוא האות דעיקר שם בנימן, וכן בהיפך בשם שדורב מלאים הולכין אחרי הרוב. לכן צריך לכתוב דוב מלא.

ביבליוגרפיה: J. E., II. 430.

הראל"ז.

דוב בער ממעוריש (מכנה גם כן "המניד ממעוריש"): עמוד התוך של החסידות וממלא מקום מוסר ר' ישראל ממעויכו; נולד סביב לשנת ת"ע (1710) במדינת וואליניא וימת ביום י"ט כסלו לשנת תקל"ב (1772) בעיר מעוריש ושם מנוחתו כבוד. אגרת החסידים מספרת, כי הבעש"ט עוד בחייו בחר בו, שהוא ישב על כסאו אחרי מותו. תלמיד הבעש"ט, וגם חרשים אשר נוספו אח"כ, נהרו אל המניד לשמוע ממנו תורת הבעש"ט, והוא ידע לנהל אותם במועצות ודעת ובכח שפתו משך גם אדירים, רבנים מופלגים ומפורסמים, להסותם לצד החסידות ולחבב עליהם את למוריה ודעותיה. אחרי מותו של הבעש"ט, בשנת תק"ך, התלקטו אליו כל ההולכים בתורת הבעש"ט ומרכז החסידות עבר ממעויכו למעוריש. במחירות נפלאה התפשטה משם החסידות ותפרוש כנפיה על כל קהל היהודים בוואלין ופודוליא, ותשם קץ לה גם בערי פולין וליטא. למרות כל המעצורים והמכשולים אשר שמו על דרכה רודפיה ומחרימיה.

[ימי נעוריו] משנות נעוריו של ר' דוב בער, כמו כן מגדולו וחוכמו בבית אבותיו לא נודע לנו מאומה, אך זאת נדע כי בראשית תקופתו היה נודד ממקום למקום לדרוש ברכים, ומה היה לחמו נמצא. לרוב היה מתגורר בערים הקטנות ברוסא ופולין, והיה מעורר בדרשותיו למוסר אונם שיתרחקו מן הגוים ונימוסיהם ושידיו נזוהרים בקיום כל הסגולות והתבונות היקרות, שהתנחלו בקרב העם מימי קדם כעין מלואים לרברי התורה הכתובה והיה מלהיב אותם לעבודת הבורא בדבקות שלמה. קולו היה גדול וחזק וחודר למעמקי לב. בכל מקום באו מצא חברים מקשיבים לקולו ובטוב לבו ונפשו הזכה והמהורה מכל סיג אהבה עצמית ופניה חסרית. רבש לו כל לבות בני דורו, שהיו כרוכים אחרי הקבלה לאהבה אותו ולהקיר שמו וזכרו בל חימים. ר' דוב בער היה איש נחמד למראה ויפה תואר להלל, בעל הגיון ישר וזך השכל, למד משנה ותלמוד ועיסק בחקר הלכה. על פי השמח הנחונה בזמן ההוא, והיה נוסח לסודות וחכמות נעלות בדברים שהם בבשנו של עולם. מלבד זאת היה חי לרוב חי בדידות, לא בא באנשים

מינחם. סופרי הערביים סותרים זה את זה אדות תולדות דו נוואס, מהם אומרים שהיה יהודי מלידה ויש אומרים שנתגייר וקבל דת היהודית אחר שעלה על כס המלוכה ונקרא בשם יוסף. הוא הרג את המלך שקדמוהו בניע ינוף דו שנתיד אשר לחץ את בני מדינתו וחפץ לעלות גם בו. דו נוואס התאמץ להרחיב את חוג היהדות בחימן. אמנם אהבתו העזה ליהודים גרמה לו מפלתו. כי בשמעו מרדפות מלכי ביזאנטין ליהודים אמר לנקום את נקמתם בהרגו אחרים מסותרי ביזאנטין שעברו דרך הימניארא. ובזאת נתק את מוסרות המסחר בין חימן לאירופא, והוכרח ללחום עם המלך אידון. אשר נצח את דו נוואס במלחמתו (521). בכ"ז עלתה בידו לחזק אח"כ את כסא מלכותו. ויקרא מלחמה על אנשי עיר הבצורה נזרן בתימן שהיו נוצרים ומרדו בו. וכאשר נלכדו העיר הכריח את התושבים להתגייר וכאשר מנעו למלאות חפצו הכריעם למבח ויהרגו את ראש העיר בשם חירות (ארמאס) ו' כלב ושלש מאות וארבעים מבחירי העם. הדבר הזה העלה עליו חמת הנוצרים והקיסר אסטין הראשון ברומא נתן צו להשריג ניגוס אלצבאא מארץ כוש לצאת לקרב נגד המלך היהודי. צבאות כוש עברו את הים סוף. ודו נוואס לא יכול לעצור בעדם וילכדו את העיר צפורה ("אפאר) וישושו אוצרות המלך והמלכה היתה שבויה בידם. דו נוואס בחר מות מחיים בידו שונאיו ויפיל את עצמו לתוך הים. יש ממילים ספקות בספורים האלה ואומרים כי אין זה רק הגדת הערביים מבלי יסוד היסטורי.

ביבליוגרפיה: Graetz, Gesch., V. 78—81.

J. E., IV. 553.

ב. מ.

דו פרצופין: ע' פרצופין.

דואג: ע' דאג.

דוב: מין חיה. הארי והדוב הם החיות היותר חזקות בא"י (עמוס ה' י"ט), והרועה היה צריך להציל את הצאן מהם (ש"א י"ז ל"ד). דוב שכול בשדה הוא מר נפש (ש"ב י"ז ח', הושע י"ג ח'). שלמה אמר פגוש דוב באיש ואל כסיל באולתו (משלי י"ז י"ב). ר"ל שפגישת הכסיל היא יותר מסוכנת מפגישת הדוב. חז"ל אמרו כי במבע הדוב שאין לו מנוח וכשהוא קשור הולך ובא תמיד סביבותיו (קדושין ע"ב. רש"י). המנהג את הדוב נקרא שושימא (ויק"ר פ"ה). ע"ד שקורין למנהג ספינת משום. מלכות מדי נדמתה לדוב (דניאל ז' ה'). ותני רב יוסף אל פרסיים שאוכלין ושותין כדוב ומסרבלין כדוב. רב אמי כי היה חזי פרסא דרכיב אמר היינו דובא ניידא (קדושין שם). והכניי הזה לא היה לבזותו רק על שם גבורתו וגם לתאר תכונתם ומבעם. ואולי בשביל זה מפני שהוא תואר לנבורה נשתרבה המנהג לקרוא לאדם בשם דוב המכונה בעד (בלשון אשכנזית). שלא הית כדאי לקרוא לאיש בשם חיה מורפת. כי שאני השמות אריה המכונה ליב ליהודה וחאב המכונה וואלף לבנימין

על עדת החסידים, ויתחלל בנפלאותיו וחזיונותיו כי בו תליח נאולת ישראל. כי רוח מטרם תוער עליו לנלות נסתרות שמבראשית, וייהם למלאך "מניד" את השעפים והמחשבות אשר הרה הונג מלבו.

[דרשותיו ושפתו] בבעש"ט לא חבר גם ר' דוב בער איזה ספר בקבלה וגם לא הביא את למודיו במערבי שמה קבועה ומסוימת. אחרי מותו השתדלו תלמידיו ובראשם ר' שלמה סלוצק, אחד מקרוביו, לאסוף ולרשום כל דרשותיו, למודיו ופחנמיו, לבארם ולהרחיבם ולמצוא בהם סודות ורמזים אין קץ. בשנת 1798 נתפרסם חספר "מניד דבריו לעקב". הבולל תמצית שמה "המניד" בחסידות, וימצא לו מחלבים בכל מקום אשר קבעו שם בעלי הקבלה את דירתם. ר' דוב בער העסיק והרחיב במדה ידועה את שפתו העיונית והמעשית של הבעש"ט, אם כי בכלל לא חדש את פניה והננו רואים אותו חוד על הראשונות, מרבה דברים ורמזים וסודות, שכלם עשויים רק לשבר את האוזן, על "המשכת הברכה למעלת למטה", על "החקשרות אל השם יתברך", "התחזקות היראה", "בטול העצמיות", "הדבקות והתחלפות". כל אלה הם דברים שכבר נאמרו ונשנו, מבלי להביא אף דעה אחת מקורית וחדשה בעיקרה שהצא מלבו. רעיון אחד של הבעש"ט מספיק לו לבנות עליו כמה דרשות על יסודות חזונו ושאר ספרי קבלה, אשר צצו אז ככמחין ופטריות על אדמת היהדות בפולין. יסוד שימח ר' דוב בער בהבנת כל המציאות היא חתם שות וחתם ל ב שות השכינה בכל. כל המציאות כלה חלקית ופעולותיה הם לא לבד מאת האלהים, כי אם חלקי אלוה. בכל חלקי המציאות מתגלה האלהות בתמונות לאין קץ וחכלית, ובכלם פועל אלהים בחקי נצח בפעולה נצחית בלי הרף ובלי הפסק: הוא נשמת הנשמים החושבים וגשם הנשמות המתנשמות. האלהים הוא הסבה היושבת פנימה בכל המציאות ולא סבה הפועלת מחוצה לה; הכל הוא באלהים והכל חי ומתנועע באלהים. באחת, הבריאה היא התפשטות השפע האלחי כי האיךסוף מקיף בהיותו ובמציאותו את הכל והארה חמידית יוצאת ממנו ומתפשטת בכל האצילות וממנה בכל הנמצאים עד סוף כל ההיות; אלא כי בתחלה היתה כל המציאות בהיותו של האיךסוף רק בהכנה, ולבסוף ברא ויצר אותה, היינו שיצאה המציאות מן הכה אל הפועל. ואולם אם גם נאעלה הבריאה מהבורא יתברך לא נפסקה השפעתו על המציאות הכללית לגמרי, כי אם חולכת ומתמדת ומתפשטת בכל הבריאה ובכל הנמצאים ונשאר בכל מקום "כה הפועל בנפעל" (מניד) דבריו לעקב, עמוד ב'. כמו שהיתה לפני הבריאה כל המציאות כלה במחשבה ובהכנה בטבע האיךסוף, כך נמצאה עתה השפעה אלחית בכל דבר ועצם והוא הוא הכה המחיה והמקיים אותו. התבל מלאה חדרת השכינה ולית אחר פניו ממנה. באופן זה הנה אהדות נטורה נמצאה בטבע כל המציאות, כי הכל נובע ושופע ממקור

ולא בקש חברת רעים ומסכות חברים. ומאהבתו את המנוחה ובנמיתו לבדידות מאן לקבל משרת רבנות או משרת מניד קבוע באחת חקאלות. עוד מרם הכיר את הבעש"ט וידעו היה מתנהג תמיד בחסידות ופרישות, הסתגף בסגופים, צם תעניות והפסקות, עשה מבילות בקין ובסתו וחזיר עצמו מכל תענוגות התבל ותאוות בשרים, וכדרכו ותכונתו הוא היה מטיף אח"כ גם לעמו למוסר ולדרך ארץ. לכוף ראש, להתענות ולחנור מכל שמחות העולם הזה. באופן זה חשכיל כמעט להתאים את תורת היהדות עם תורת הנסתר, את החלכה עם הקבלה, לבד תצורנה אשה אחתה.

[התקרבותו להבעש"ט] על דבר נסיעתו הראשונה של המניד אל הבעש"ט. ופנישתו אתו מספרים מעריצי המניד לאמר: לרגלי הסגופים והעניות והתעניות הרצופות משבת לשבת חלה ר' דוב בער ויאנש. ימים רבים שכב על ערש דוי וכל ניצנות הרופאים לא הועילו לנהות ממנו מזור. פעם אחת עבר אחד ממקורבי הבעש"ט — ר' מענדל סבאר — דרך עיר מגוריו של האגיד ואחרי התודעו אליו התחיל לפתוחו שיסע אל בעש"ט לדרוש בעצתו, בהפליאולפניו את רוב הכמתו ונסיגותיו בתורת הרפואה. אחרי הפצרות רבות הסכים ר' דוב בער להצעתו ויסע בשנת 1757 למעוזיבו, אם כי לא נחה רוחו או משמתו של הבעש"ט והיה מתנגד בתחלה לדרשותיו וללמודיו. בעש"ט קבלהו בסבר פנים יפות וחלק לו כבוד גדול, נחן לו דירה בביתו וראג לכלכלתו ולרפואתו בכל מיד' דאפשר. בדרכו כף רגלו על ספתן הבעש"ט, קרא האחרון, לפי מסורת החסידים: באה לפני תבה מלאה נדות וצריך רק להדליק אותם (וזכרן טוב 10). בעש"ט ראה בר' דוב בער נפש נבונה אשר ממקום קדוש תהלך תעיתיה לחשלים את אשר החל הוא, לחישי קץ הנאולה ולחקן עולם במלכות שמים, ועל כן קרבהו ויחמכהו בימין צדקו וימסור לו רזי רזים, סודי הסודות אשר בהכמת הקבלה ותורת החסידות החדשה. לאט לאט החל ר' דוב בער לבוא עד תכונת שמתו של הבעש"ט ולמצוא קורת רוח בהגיוניו ועוד מעט נתחזקה בלבו דעת נפש, כי היהדות הנוכחית עם הלמודים והדעות שנשתעפו ממנה לא תוכל היות טובת וטבארת בלי תורת הסוד ע"פ שמת החסידות החדשה. בהכמת הקבלה החדשה הזאת לבדה נמצא התרת כל הספקות הסטעורדים בלבנו למראה הנהגת העולם בחסן ההפוכותיו. ופתרון להחידה הסתומה במעשי ההשגחה הנהגת בימין עזה כל דור: כי העם בחר לו יה, ישראל סגולתו, נתון הוא להרפת עולם בניים ולמנור ראש בלאומים. מן היום והוא היתה ברית אהבה כרותה בין המורה הנדול לתורת החסידות ובין תלמידיו ר' דוב בער, ומני אז רבו גם החזיונות, חתגולות הרחוקות, ההשבעות והלחשים במערכות המניד סטענודריטש. אחרי מותו של הבעש"ט התפאר ר' דוב בער כי לו לבדו נמסרת תורת רבו הקדושה ולו נתנו חזונו ומשרה לרשת את כסאו ולנהול שבט המלוכה

שיוכל להתקרב אלינו בדרך האצילות יותר ויותר ולהשרות שכינתו בתוכנו. על כן — יאמר ר' דוב בער — החובה על כל אדם לבטל עצמותו עד כמה שתהא ידו מגעת, כלומר להתפשט ממסירותו ומגשמייתו, כדי לקשר ולדבק עד שלא ירגיש במציאותו בעולם הזה, כדי לקשר ולדבק מחשבתו ופנימיותו להבורא. אם נהנים אנחנו מאיזה נוף או עצם ושמחים בו, מן הראוי הוא להתבונן ולשים לב לא אל הלבוש החיצוני, אל הקליפה הסובבת אותו, כי אם אל החוץ הפנימי, אל הכההאלי, הספקן וממון בתוכו. על ידי זה יוכל האדם להעלות ניצוצות הקדושה מדרגת תהא לדרגת עילאה ולהשיב את העולם כלו שנתקלקל בשבירת הכלים להשלמות הדרושה. האדם, שהוא מרכז עולם המציאות, עולם התחתון, מעורר במעשיו וגם במחשבותיו פעולות ותנועות בעולמות העליונים לעורר כחות ההשפעה להביא ברכה או קללה, לעורר ולהמשיך את ההשפעה העליונה או לפתוח הצינורות. כל דבר טוב שיעשה האדם יעשה רושם למעלה וממשיך עליו ההארה האלהית ובעברו עברה הוא פוגם בהשפעה האלהית. "תכלית בריאת האדם — יאמר ר' דוב בער — הוא בכדי שיעלה העולמות לשרשם" (מגיד, שם). לפי מעלה יתירה נתנה לכל איש ישראל, כי הוא יוכל במעשיו לעורר השרשים העליונים ולהמשיך מהם אור שפע קדושתו של השם יתברך. ר' דוב בער מצא סמוכין להדעה הזאת בדברי המשינה: דע מה למעלה ממך (אבות), בחציאה אוהה מידי פשוטה, לאמר: "דע, כל מה שלמעלה הוא ממך" (שם ד'). אולם אל המעלה הנכבדה הזאת יזכה להגיע רק ע"י התלהבות עצומה והתרנאות הנפש, ע"י הכנעת החומר ודביקות שלימה באלהות. ההתלהבות והדבקות בהם הם תנאים דרושים והכרחיים לתפלה ולקיום המצוות. האדם צריך לפנות לב מכל "הסדרות והראגות" המערבבות את השכל, לשרד ולשבר את "הבהמיות שלו", להכניע את החומר ולשעבד את הנוף לרצון הש"י.

אלה הם הלמודים הראשים של ר' דוב בער, אשר כאמור, רבים בכלם שאב מכאורו של הבעש"ט ומבעלי הקבלה המעשית שקדמו לו, אלא כי שם עליהם נוספות וגם הבנים לפעמים סודות ורמזים חדשים בין דברי רבו ויארנו שימשהלמה מחומים דקים בקורי עכביש, התורה החדשה שיצאה מבית מדרשו של ר' דוב בער היא חשיבות הצדיק ויחסו אל ההמון. ר' דוב בער היה הראשון שהגדיל מעלת "הצדיק" והרימה עד מעלת מלאכי עליון, ויאמר כי חיי כל בני חבורתו ידבקו ויתלכדו בגופו והוא ידבק בה, ועל ידי דבקותו בה יודעו לו כל סתרי תבל ותעלומות בני אדם וכל מי אשר יש לו נגיעה ודבקות מה בהצדיק יבורך ויפדה מכל צרה, "צדיק על ידו מתקשרים כל העולמות והוא נקרא טוב" (לקוטי אמרים ל"ו). המון העם — הוא אומר — הם אילני סדק וערב רב ואי אפשר לו להתקיים ולבוא לחיי עולם רק ע"י הצדיק, כי הצדיק הוא יסוד עולם, הוא הנשמה ושאר בני האדם הוא הנוף המלבש את הנשמה, על כן

אחד. "בכל מקום — אומר ר' דוב בער — התפשטה מלכותו אפילו בקליפות", או "בכל מקום הוא חיותו ואלהותו", "בכל דבר אפילו ארציות וחומריות הוא כבודו ית"ש ואין בעולם שום דבר זולתו. כאמור אפס בלחך, כי הכל גלוי אלהותו". הכה החיוני באדם ובכל בעלי חיים השפלים והצמחים הוא מעולם האצילות והוא מתת אלהים, תלך אלוה ממעל. גם בכל דבר דומם נמצא כההאליה, מתפשטת ומתלבשת השכינה, אלא במדרגת פחותה מעט, שאלמלא הכההאליה, אלמלא ההשפעה העליונה, אין כל דבר שבעולם יכול להתקיים, וזהו סוד ואתה מתייחס את כלם. הכחות האלה הפועלים במעב ובכל המציאות נקראים "ניצוצות" והמה נמצאים בכל עצם חומרי או רוחני, בכל גשם נעלה או מבוזר ובכל חזיון טהור או מלא: "בכל הגלולים יש ניצוצות קדושים" (מגיד דבריו ליעקב י"ג). הכההאליה פועל בכל באחרות גמורה ואינו משתנה לעולם, כי רק הלבוש החיצוני, היא הקליפה הסובבת את העצמים, מתחלף ומשתנה חליפות, בעורשהכההאלי הגנוז בתוכם נשאר בצורתו כמו שהוא ואינו מקבל כל שנוי ותמורה: "הכל ביחד אחרות פשוטה רק הגופים מחולקים פ"י שהנפעלים רבים ונדרפים אבל כח הפועל שבהם הוא אחדות ואין בו חילוק" (שם ח' ו'). בהציבו אחרות גמורה בכל המציאות, הנה בעצם הדבר אין דבר בלתי-חשוב בעולם, כי הכל הוא באין-סוף וכבודו מלא כל דבר. בהלך רוחו ומחשבותיו אלה בקרבו הרחיק עוד ר' דוב בער ללכת ויחליט לאמר, כי "אין לנו תנועה ודבור וכן מה שאינו מורה על יחוד שמו ואפילו שיחות במילות" וכי "מכל הרבדים שעושים אפילו גשמיים כמו אכילה מעלין ניצוצין הקדושות" (לקוטי אמרים ז' ע"ב). בצדק העלו הדברים האלה חמת הרב הנאון מוילנא, שראה בהדעה הזרה והנפסדה הזאת נשמות מכושרה וחתימה תחת כבוד האמונה וגור חרם על החסידים ועל ספריהם גם יחד (פינן, קריה נאמנה, עמוד ק"א ובהערה שם). בהנינו ע"ד האצילות בא גם ליד ההשקפה של סוד הצימצום אשר נתחדשה לראשונה ע"י אבי הקבלה המעשית ר' יצחק לוריא. האר"י חקים עיקר ויסוד בקבלה לאמר: עד שלא נברא העולם (המציאות והמוחשית) היה הוא ושמו הנדול בלבד — אידסוף ממלא כל עלמין ולא היה מקום להתגלות אורו באצילות. בריאה, צירה ועשייה (אבי"ע), ואח"כ צמצם אידסוף כביכול את עצמו, כדי לתת מקום לגלוי הכחות האלה ולגלות אורו עליהם. כל ארבעת הנאצלים האלה מקבלים אורם מאין-סוף, מדרגין עילאין לדרגין תתאין, ונמשכים קוי האור, או ההשפעה העליונה, בפועלים וגופלים בכחות מסמרא דא וסמרא אחרא, כחות המושכים וכחות הדוחים על ידי צינורות ופרצופים לאין קץ ותכלית. ר' דוב בער משתדל לפרש מעט את הענין הזה ולתת לו פנים מסבירות של פילוסופיא: הבורא צמצם והקטין את עצמו כביכול, התלבש קליפה חיצונית, כלומר לבש לבוש גופני, בחיות אורו נדול מאד שאין עין כל בריה יכולה לשלום בו, כדי

ביבליותרפא: J. E., V., 6.

ב. מ.

דובנא: עיר במחוז וואליניא ברוסיא. לפי המספר משנת 1897 היו שם 13785 תושבים ומהם 5608 יהודים חפוסקים במסחר ומלאכה. גם יש להם בית חולים וחברות שונות. ישוב היהודים בדובנא מתחיל מהמאה ה'מ"ז. בשנת 1650 היו שם משפחות יהודים 47. ומשפחות נוצרים 141 אשר שלמו מס המדינה. בין הרבנים הראשונים נחשבו ר' ישעיה הורוויץ בעל השל"ה (1600—1606), ור' מאיר בר' משה אשכנזי אבי חש"ד (מח בדובנא בשנת 1649). שם נולד ר' שלמה בן יואל המדקדק והמשורר שכתב מקצת הביאור על ס' בראשית ע"פ חרנום מנדלסון ומח בשנת 1813. ור' יוסף קראנץ (ע"ע) הנודע בשם "המגיד מדובנא".

ביבליותרפא: עיר דובנא ורבינות קראקא 1902.

ב. מ.

דובנא (המגיד מדובנא): ע' קראנץ, יעקב.

דובנאו, שמעון: סופר וכותב תולדות ישראל; נולד בשנת 1860 בעיר מסמיסלאוול במחוז מאהילעוו. בשנת 1880 החישב בפמברבורג וכתב מאמריו במכה"ע "רוסקי יעוורע" (היהודי הרוסי). ואח"כ במה"ע "וואס האר". בו כתב מאמרים נכבדים על שבתי צבי, חפראנקים. על החקונים בדת ישראל (1883) ועל החסידים (1888). בשנת 1891 היה מעורר בעתון ההוא ליסד חברה לאסוף חומר לתולדות היהודים ברוסיא. דובנאו היה מאסף חומר הרבה לצורך הזה מפנקסי הקהלות, וכתב מאמר חשוב בשם "מה היא היסטוריא יהודית?" בלשון רוסית (1893) שנעתק לשפת אשכנזית וגם לאנגלית (פילאדלפא 1903). הוא חבר ספר "יעור רייסקאא איסטמאריא" בשני חלקים (אדעסא 1897) מזמן חתימת התנ"ך עד שנת 1882. ועוד איזה ספרים בענין הזה. מאמריו בלשון עברית הם על החסידים במ"ע "הפרדס" ח"ב וב"השלח" ח"ה.

ביבליותרפא: J. E., V., 7.

ב. מ.

דובניצא: עיר בנסיכות בולגריא על רוכסי הרי הבאלקן במרחק יום אחד מסופיא. מספר תושביה כעשרת אלפים ומהם כאלף ושמונה מאות יהודים. היהודים התגוררו שם אחרי שנכבשה ע"י התוגרמים בשנת 1365. רשום כי עשיר אחד בשם ר' שבתי קנה עבד נוצרי משבויי מלחמת התוגרמה בוינא אשר רצה להחיה בשנת 1525, וראשי העדה הבריתוהו לסופיא כדי שיתנייך שם (אבקת רוכל סי' קל"ד). בשנת 1672 היתה מנפה גדולה בעיר ורוב היהודים ברחו לכפרים וערי הסביבות. אז עמד בראש העדה ר' משה רניאל ור' יעקב בכך משה סיד. אמנם על כל דבר קשה היו שואלים את פי הרב בסופיא (פרח ממה אחר ח"א סי')

על החמץ, לחחקש אל הצדיק באמונה. הוא מחויב להאמין בו אמונה שלימה ולמלא כל משאלותיו". "צריך להאמין בצדיק אמונה חמימה בלי חקירה והרהור אחר מדותיו ואם ראינו בו מדות רעות שהוא משתמש בשקר ובכזב וביצא אל חתי בן לו עבירה (כחונת פסים, קרח; הדברים האלה מחייבים כלם להמגיד ממעוררש). ואמר עוד: "העולם בכלל נקרא סולם. שהמוני עם מוצב ארצה שנקראים רגלי העולם והצדיק הוא הראש. ח"ש ראשו מגיע חשימח" (שם). כל מעשה או פעולה קטנה או גדולה, שיעשה הצדיק, ממשכת ההשפעה העליונה ועושה רושם בעולמות העליונים. "כל עשיותיו והנהגותיו של הצדיק חמה תורה והוא בעצמו הוא תורה" (סדר הדורות החדש). כבעש"ט בשעתו היה ממיף את תורתו בעת "שליש-עודות", זמן רעוא דרעוין. הביא את שומעיו לידי התפעלות והתעוררות עצומה בקולו האדיר ונהרי נחלי דמעוה אשר זלגו מתוך עיניו. [התנגדות ל' דוב בער] בשנת קל"ב. היא השנה שמת בה ר' דוב בער, מחלה בפולין הרדיפה אחרי החסידים והרבנים הגדולים ובראשם הנאון מוילנא (עין בערכו) הכריז עליהם בקול גורל חרם ונרדו באלה ובשבתות. אבל ר' דוב בער לא חבט את עלבונו ויבית בנפש שוקמה על כל הנעשה סביבו. הרבנים המחרימים תחפארו כי בכח "החרם" שלהם מת ר' דוב בער תוך י"ב חודש. ובכל זאת התחזקה החסידיה מחקופה לחקופה ותחקוק בעצומיה את כל אנשי הרוח בישראל, עדי נצורה מכל איש להקמין השפעתה. למעט את דמותה ולחסידה מגבירה בעולם היהדות. ר' דוב בער הניח כמותו בן יחיד. שנקרא בפי כל "אברחם המלאך" והוא מלא את מקום אביו בחסידות.

ביבליותרפא: גאטלאבער, תולדות הקבלה והחסידות; צווייפעל שלום על ישראל; דובנאו. מ"ע וואססאר שנות 1889—1890; Graetz, Gesch. d. Juden, IX. 108; Bogratschoff, Entstehung des Chassidismus, Berlin, p. 37, 1908; Günzig, Israel Baal Shem, p. 49, Brünn, 1908.

ע. נ.

דובלין (בהברת דאבלין): בירת אירלאנד. מספר היהודים שם כעת (1909) יותר משלוש אלפים. החלה הישוב היה בראשית המאה ה'י"ח, ובשנת 1748 קנה מיכאל פיליפס אחוזת קרקע מול הגשר באליבוי אשר הקדיש לבית הקברות לצרכי הקהלה. איזה שנים אח"כ פנו היהודים אל אחיהם בלונדון בבקשה לעזור להם לבנות גדר סביב בית הקברות ואנשי קהלת בעווים מאדקס באו לעזרתם. בסוף המאה ה'י"ח היה להם מקום קבוע להתפלל ברחוב מארלבארא, ובשנת 1822 נתסדרה הקהלה מחדש. ובשנת 1835 קנו להם מקום לבית תפלה אשר העתיקו בשנת 1842 לרחוב אדעלאיר. מלבד הקהלה הראשית הזאת יש בדובלין חמשה בתי תפלה קטנים וחברות שונות למעשה הצדקה. ע"ע אירלאנד.

הנביא בדבר ה', במקום שאול המלך הראשון אשר לא שמע למצות ה' למחות את זכר עמלק במלחמתו עמו. משיחת דוד היתה כסתר בבית ישי, ומזהים שהוא והלאה צלחה עליו רוח גבורה. ורוח ה' סרה מעם שאול ונבעת מרוח רעה. ויעצוהו עבדיו להביא אליו איש לנגן לפניו בכנור כאשר תבעתחו הרוח. ויביאו אליו את דוד שהיה מטיב לנגן ושר בשירים, ויפקידוהו שאול לנושא כליו. בעת מלחמת הפלשתים עם שאול הצמיח דוד בהכותו את ג' ית (ע"ע), וכאשר הציג אבנר את דוד לפני שאול שאלו לתימו, "בן מי אתה חנער?" (ש"א י"ז נ"ח) כי חפץ לדעת את יחוסו, וכאשר נודע לו שבא ממשפחת פרץ דאג לאחרית מלכותו, וקנאתו לדוד גברה מאד בשמעו את תהלתו מפי העם לאמר: "הבן שאול באלפיו ודוד ברבבותיו" (שם י"ח ז'). כי דוד נעשה לחמוציא והמביא את אנשי הצבא במערכות המלחמה והשביל בכל דרכיו. מאז היה שאול עוין את דוד והשדרו בי ידיו בקושרים למרוד בו, ויהי בבוא דוד לפניו לנגן בכנור המיל עליו שאול את חניתו להרט אך החטיא המסדה פעמים. ויחשוב שאול דרך אחרת איך לאבדו ע"י הפלשתים, ויבטחוק לתת לו את בתו לאשה להיות חתן המלך בתנאי אם יהיה עמו חכם מאה ערלים, וימלא דוד את בקשת המלך בפלים, ויביא לפניו מאתים ערלים הרוגים, ויהיו לו המלך את מיכל בתו לאשה. גם את יונתן (ע"ע) בנו אשר אהב את דוד אהבה נצחת והציל את נפש דוד בהזחירו אותו לברוח. חשר שאול במרד, ואת כהני עיר נוב ובראשם אחימלך אשר עזר ביד דוד ששלט שמה ונתן לו את חרב גלית, חכה שאול לפי חרב. דוד הסתיר סחמת שאול וישבן בערים ומצודות ואסף אליו את אחיו ובני משפחתו וכל איש מצוק ומר נפש, כארבע מאות איש והוא בראשם. וגם בהיותו נרח מסקומו התאסף ללחום עם הפלשתים ולהציל את אנשי עיר קעילה שהייתה בחלק יהודה על הגבול (שם כ"ג). שאול רדף תמיד אחרי דוד וחפץ לחברית זכרו, וישלח אחריו אנשי צבאותיו לקעילה ולמדבר זיף ועוד מקומות אחרים, אך בכל פעם הצליח דוד ואנשיו להנצל מהם. פעם אחת ושתיים הראה דוד לשאול כי בפשע היה בינו ובין המות, ובכל זאת מנע להכותו, "כי משיח ה' הוא וגו' וכאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע ויד לא תהיה בך" (שם ב"ד ז' כ"ו): מזה ראינו ברורה כי דוד לא היה מורד במלכות. ורק שמע למצות שקואל הנביא ע"פ ה'. רדיפות שאול לא חרלו, ודוד עזב את ארץ יהודה וימלט לארץ פלשתים, ואביש מלך נתן נתן לדוד ולאנשיו שעלו אז למספר שש מאות את חציר צקלג לאחזה כי תאמין בלבו כי דוד הוא מורד במלכות וכו', "הבאש הבאיש בעמו ישראל והיה לו לעבר עולם" (שם כ"ז י"ב). אחרי מות שקואל הנביא נקבצו הפלשתים לצבא ללחום בישראל, ובמלחמתם זאת נמלו שאול ובניו חללים בחר גלגלת, אז נתחלקה ממלכת ישראל, כי אבנר שר צבא

צ"ג). בערך שנת 1750 נבחר נחשבה דובניצא בין הקהלות חיות גדולות ברוסליא, והיו קוראים אותה בלשון חמוני, "עפת הקטנה". בעת ההיא נמנה לרב העיר ר' אברהם בן שמאל אלקלעי (נולד בשאלתיקי בשנת 1761) ועמד בראש הנהגת העיר עד יום מותו ו' אדר תקע"א (1811). הוא העשיר הספרות חרבנית בחבוריו "זכור לאברהם" על הדינים בעין הש"ע אך מסודר ע"פ א"ב בשלשה חלקים (שאלוניק 1777—1815) וקובץ תשובותיו, "חסד לאברהם" ב"ח (שם 1803—1819). בימיו שררו אי סדרים בתוגרמה האירופית. אנשי צבא מתגדבים שעזרו במלחמה נגד הרוסים נעזבו אחרי המלחמה לנפשם ורובם נהפכו לשודדים, ומהם נתחפרו לאנודה אחת בשם "קירגלי", ובראשה עמד השודר קארה-פריאז בולגארי מוסר לדת מחמד. ביום כ' תמוז תקנ"ג (12 יוני 1793) התנפלו הנירזאליים על דובניצא ואחרי מריס עם הקאיימאקאם על דבר הכופר אשר שמו על תושבי העיר התפשרו לקחת כל הכסף מאוצר המסים והותר מן התושבים. היהודים נחזו חלקם ר' אלפים נרושים (בערך שני אלפים פראנק) (חסד לאברהם ח"ב ס' פ"ג). אחרי מות חרב אלקלעי נתמנה לרב ר' שמואל ב"ר מרדכי קונפורטי, אך לא עמד שם ימים רבים. קרוב לימים החם נוסדה קהלת חדשה בעיר הקרובה סאמאקוף וחלק גדול מיהודי דובניצא ניצא נדדו שם. במאה ה"ט נתקסמה עדת דובניצא מעת לעת עד מלחמת הרוסים בשנת 1877 והתיסדות הנסיכות בולגריא. במעט בל ענפי המסחר ובפרט על הסאבאק הנזרעים שם לרוב הם בידי היהודים, ובעבור זאת נדלה קנאת חרמון עליהם. ולמען עצור בעדם התאמצו שרי העיר לדרות את יום השוק שהיה קבוע ביום הששי ליום השבת (1882). הרדיה הואת חסכה כי רבים מסוחרי העיר הוכרתו לחלל את יום השבת ולפתוח את חנותם. בין חרבנים ששרתו בתור חזן ומורה בבית הספר בזמן האחרון נמנה ר' דינאל אשכנזי.

ש"ר.

דוד (ד"ר): המלך חשני לישראל וראש למלכי בית דוד; נולד בשנת ביא תתנ"ד (=906 קודם המספר חנהו). ומלך על יהודה בשנת ביא תתפ"ד ומת בשנת תתקכ"ד בן שבעים שנה. הוא היה הצעיר משמונת הבנים אשר לשי מביית לחם (שיא מ"ו י' וכן להלן י"ו י"ב, ובפרט מנרים שבעה, נ"ב ברה"א ב' י"ג מ"ו). חשב שבעה עם דוד ואמר בפירוש דוד חשביעי. ותיך חרדק אפשר שהיה לשי בן מאשה אחרת, אבל אחי דוד מאמו היו שבעה). והיה רעה את צאן אביו. יחוסו של ישי רשום בסוף מגלת רות עד פרץ בן יהודה. בס"ח מלך ארבעים שנה, ומהן שבע שנים ושש חרשים על יהודה לבר בבית לחם. חששת חרשים שהיה דוד בורה מפני אבשלום. לא עלו במנץ חשנים שמלך (רות רבה פ"ה). דוד נמשך למלך על ישראל ע"י שמואל

מחם שבעת אלפים רכב וארבעים אלף איש רגלי עם שופך שר הצבא (דהיי"א י"ח) . ובש"ב י' י"ח כתיב כי הרג מארם שבע מאות רכב וארבעים אלף פרשים ואת שובך (ב' תחת פ') שר הצבא . ומתרגמים הספרים כי בפה חשב רק החשובים שרי העשרות . וכן לחלק כתיב בדהיי"א י"ח נ—ה' ויך דוד את הדרעור מלך צובה . . . וילכוד דוד ממנו אלף רכב ושבעת אלפים פרשים ועשרים אלף איש רגלי וגו' ויך בארם עשרים ושנים אלף ובש"ב ת' ד—ה' כתיב וילכוד דוד מדרעור אלף ושבע מאות פרשים ועשרים אלף איש רגלי ויעקר את כל הרכב ויותר ממנו מאה רכב ויך בארם עשרים ושנים אלף . ותחיה ארם לדרך נושאי מנחה וישם נציבים בארם ודמשק . לתשובת השנה עלה מואב עם אנשי חילו וישחיוהו אה ארץ בני עמון וילכוד את עיר רבה (רבת בני עמון) ויבא את שללה ויקח נקמתו מיושביה (דהיי"א כ' נ') . אח"כ נלחם דוד עוד עם הפלשתים , והיה בפסע בינו ובין המות עד כי נשבעו עבדיו כי לא יצא עוד חמלק בעצמו למלחמה ולא תבכה נר ישראל (ש"ב כ"א) . גם נלחם בשכניו מצד דרום א"י והכניעם לו לעבדים, כן עשה בעמלק ובאדום וישם שם נציבים (דהיי"א י"ח י"ג) . בש"ב ח' י"ג נאמר ויעש דוד שם בשוכו מהכוחו את ארם (תחת אדום) בניא מלח שמונה עשר אלף . ופרש"י שקבר את החורונים שהרג באדום (בנראה חיתה גירסתו אדום תחת ארם) הוא שם טוב לישראל שקוברים את אויביהם וכו' . וכן נאמר במלכים ויחיה בחיות מואב באדום בעלות יואב שר הצבא לקבור את החללים . והנה בשמואל יחשב המספר ל"ה אלף ויחם הדבר לדרך, וברח"י נאמר שאבישי הרג י"ח אלף ובתחלים (ס' א') כתיב וישב מואב ויך את אדום שנים עשר אלף . ופירש הענין בן מלך בשם ר' יואל שזעב: כאשר נלחם דוד עם ארם פסע בו אדום ונאסף לצאת לקראתו לעזור לארם, וישמע דוד וישלח ממקצת חילו ביד יואב לערוך לקראתם, והוא נשאר ויך את ארם ויכניעם ואח"כ הלך לקראת אדום עם אבישי ויכו באדום עוד י"ח אלף, וזה מתאים לדברי חז"ל כי שתי מלחמות היו (ב"ר פס"ד י"ג; עי' רש"י והבאור לש"ב שם) .

[סדרי מלכותו] מספר צבאות החיל אשר לדוד עלה למאמץ אלף ושמונים ושמונה אלף, ונתחלקו לשנים עשר מחלקות . בכל חלק עשרים וארבעה אלף ונשיאים בראשם . כל חלק וחלק שמש חרש אחד בשנה . גם מנה ראשים לשבטי ישראל: לראובני, לשמעוני, ללוי, ולבני אהרן הכהנים, ליהודה, ליששכר, לזבולן, לנפתלי, לבני אפרים, לחצי שבט מנשה, ולחצי שבט מנשה גלעד (מעבר לירדן), לבנימין, ולרן . בס"ה שלשה עשר נשיאים, ולא מנה שבטים לגד ולאשר . ומנה נשיא מיוחד ללוי ולכהנים לבדם . הפקידים נסקדו על אוצרות המלך בבית ועל אוצרותיו בשדה, בערים, בכפרים ובמנדלות . ועל אנשי המלאכה בשדה ובכרמים, ועל ויתים ושקמים, ועל אוצרות שכן . על חבקר בשרן

שאל החזיק ביד מפיכת בן שאול והמליכו על ארץ הנלעד וארץ אפרים, ורק שבט יהודה הלכו אחרי דוד, ויסלך בתברון שבע שנים וששה חרשים ושר צבאו יואב בן צרויה . ובכל הזמן הזה חיתה המלחמה ערובה בין בית שאול ובין בית דוד עד אשר נצחו האחרונים את הראשונים . נפילת מפיכת באה ע"י שהוכיח את אבנר כי לקח את פלגש שאול לאשה, והפוך לו לשונא והציע לפני דוד למסור את ממשלת יתר השבטים בידו. אך יואב חשדו כי לבבו לא תכון עמו. גם חפץ להנקם בו על הרגו את אחיו עשהאל, וירדוף אחרי אבנר בשוכו מרוד ויהרגו . דוד הצטער על הרגת אבנר והספידו, אך ירא לענש או את יואב (ש"ב נ') . אחרי מות אבנר התקשרו שני שרי נדודים אשר לשאול על מפיכת ויהרגוהו, בתקוותם כי דוד יכיר להם טובה על זאת, אך דוד צוה להסיתם כמורדים במלכם . כמות מפיכת התקבצו כל שבטי ישראל אל דוד בחברון והמליכוהו עליהם, והי למלך על כל שבטי ישראל שלשים ושלש שנה . בירת מלכותו היתה ירושלים, שנקראת מלפנים "יבוס" .

[פעולות דוד ומלחמותיו] אחרי התאחדות כל ישראל היתה ראשית פעולת דוד לסדר עניני המלוכה ולחזק את ממשלתו ע"י חגבורים אשר מנה על צבאיו מכל שבטי ישראל (דהיי"א י"ב) ובראשם יואב בן צרויה . והוסיף לו עוד שלשים אלף בחורי חיל בישראל (ש"ב ר' א') . פעולתו השנייה היתה לחסיב לו את ארון ברית ה' מקרית יערים, ובדעתו היה לבנות את בית המקדש, אך נתן הנביא בא אליו בדבר ה' לאמר בי לא נכון לו לבנות את בית ה' סמל השלום והמחילה, כי דמים רבים שפך במלחמותיו (דהיי"א כ"ב ח'), ולחניה הבנין לשלמה בנו . ודוד הכין בחייו כל החומר חרב לצורך הבנין . ובשביל שנתן דוד נפשו על ביהמ"ק שיבנה נקרא על שמו, ונאמר ממור שיר חנוכת הבית לדרך (במד"ר פ"ג י"ג) . תכלית פעולתו היתה לעשות מרכז חיהדות בעיר המלוכה, אשר אליה יתחרו כל שבטי ישראל . המלחמות הגדולות שעשה דוד בפלשתים והעמים סביביו היו צריכות לו כדי להרחיב את נבול מלכותו ולחגודל את שם ישראל בתור עם ה' סגולה מכל העמים, וע"י הגדולה הזאת יתאחדו כל שבטי ישראל תחת דגל אחד . הצלחת דוד העירה עליו קנאת הנזירים, וכשמוע הפלשתים כי דוד נמסר למלך על ישראל עלו עליו למלחמה, וינצחום דוד בכעל פריצים ומגבעות ועד נזרה (דהיי"א י"ד ט"ז) ויקח מהם את נת ובנותיה . גם הכה את מואב ויכניעם תחת ידו, ויך את הדרעור מלך צובה עד המות ועד נחר פרת והבניע את ארם דרמשק (רמשק) . גם נלחם עם חנן בן נחש מלך בני עמון על אשר הכלים את שלוחיו לנחמו כמות אביו נחש . ומפחד בני עמון כי דוד יקח נקמתו מהם, שברו את מלך ארם לעזור אותם ויערכו מלחמה עם צבאות דוד אשר בראשם היו יואב ואבישי אחיו, וינגפו בני עמון לפניהם, ויהרגו דוד

ובעמקים, ועל הנמלים ועל האתונות ועל הצאן. השרים היושבים ראשונה במלכות היו: הועץ, איש מבין וסופר, רע המלך, ושר הצבא (דה"א כ"ו). מזה נראה את המשטר הנפלא והסדר הנכון במלכות בית דוד. גם ראוי להעיר על החקק הנדול שעשה דוד בעניני המלחמה שבני החיל יחלקו יחד את השלל ביניהם, כחלק היורד במלחמה וכחלק היושב על הכלים".

[המרידות נגד דוד] מרידת אבשלום בנו קדרה את שמי הצלת חד בימיו האחרונים. אפשר שהרינת אבשלום את אמנון במעשה חמר נרמה המרידה, כי אבשלום הוכרח לברוח לארץ גשור וישב שם שלש שנים (ש"ב י"ג). ואולי שם הפיח בו מלך גשור את רוח המרידה נגד אביו, כי ממרת שונאי ישראל היתה תמיד לעשות פירוד בין הדבקים במלכות ישראל. ובשוב אבשלום לירושלם ע"י השתדלות יואב שבקש את דוד, התרצה לו לסלוח לאבשלום את עון רציחת אחיו. ומיד החל להכין את הקצר על אביו, עד אשר שלח מרגלים בכל שבטי ישראל להכריז כי מלך אבשלום בחברון (ש"ב ט"ו י'). ורבים מהעם נהרו אחריו. דוד פחד מקשר בנו יותר ממלחמת כל אויביו מסביב, וימלט מירושלם עם מתי מספר מאנשי חילו, ויעבור את הירדן, ואבשלום ררף אחריהם ויערבו עמם מלחמה. אבשלום נפל חלל ע"י יואב אשר תקע שבטים בלבו במצאו אותו תלוי בשערו בשוכן אלה נדולה בעברו ררך שם על פרדו. אחרי מותו נתפרד חקשר, והעם שבו לחדר מלכם. במרד הזה נקשר מרד של שבע בן בכרי משבט בנימין, שבטו של שאול, כי בעת אשר מהרו בני יהודה להשיב את דוד לירושלם סבלי לחכות על יתר השבטים להשתתף עמם. מצא שעת הכושר להעיר רוח מרידה בלבם ולחפורים משבט יהודה ויכריז לאמר, "אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי, איש לאהליו ישראל!". ויתחברו הנפדרים לבן בכרי ורק שבט יהודה נשאר נאמן לדוד. וירדוף יואב ואנשי הצבא אחרי שבע בן בכרי וימצאוהו באבל בית מעכה ואשה אחת בחכמתה פתה את ראשי העיר לכרות את ראשו והמרידה נשקמה (ש"ב כ'). בסוף ימי דוד מרד עליו אדוניה, והתנשא למלוך נגד צואת דוד. כי שלמה בנו ישב על כסא מלכותו (מ"א א').

[לחמאות דוד] במלחמת רבת בני עמון קרה מעשה דוד עם בת שבע אשת אוריה תחתי, ודוד צוה ליואב לשים את אוריה מול פני המלחמה החזקה ולשוב מאחריו כדי שיהרג ע"י בני עמון. וירע חדבר בעיני ה', וישלח אליו את נתן הנביא להוכיחו במשל הרש עם כבשה אחת קטנה ואיש העשיר לקחה ממנו, באמרו, "אתה חאיש!... את אוריה התתי הכית בתרב ואת אשתו לקחת לך לאשה... ותתה לא חסור תרב מביתך עד עולם" וגו' (ש"ב יב). ויתודה דוד, "תסאתי לח" וה' סלח לו, אך הענישו כי מת הילד שגולד בתמא. בת שבע חולידה לו אח"כ את שלמה שירש מלכותו.

לחמאות דוד] במלחמת רבת בני עמון קרה מעשה דוד עם בת שבע אשת אוריה תחתי, ודוד צוה ליואב לשים את אוריה מול פני המלחמה החזקה ולשוב מאחריו כדי שיהרג ע"י בני עמון. וירע חדבר בעיני ה', וישלח אליו את נתן הנביא להוכיחו במשל הרש עם כבשה אחת קטנה ואיש העשיר לקחה ממנו, באמרו, "אתה חאיש!... את אוריה התתי הכית בתרב ואת אשתו לקחת לך לאשה... ותתה לא חסור תרב מביתך עד עולם" וגו' (ש"ב יב). ויתודה דוד, "תסאתי לח" וה' סלח לו, אך הענישו כי מת הילד שגולד בתמא. בת שבע חולידה לו אח"כ את שלמה שירש מלכותו.

לחמאות דוד] במלחמת רבת בני עמון קרה מעשה דוד עם בת שבע אשת אוריה תחתי, ודוד צוה ליואב לשים את אוריה מול פני המלחמה החזקה ולשוב מאחריו כדי שיהרג ע"י בני עמון. וירע חדבר בעיני ה', וישלח אליו את נתן הנביא להוכיחו במשל הרש עם כבשה אחת קטנה ואיש העשיר לקחה ממנו, באמרו, "אתה חאיש!... את אוריה התתי הכית בתרב ואת אשתו לקחת לך לאשה... ותתה לא חסור תרב מביתך עד עולם" וגו' (ש"ב יב). ויתודה דוד, "תסאתי לח" וה' סלח לו, אך הענישו כי מת הילד שגולד בתמא. בת שבע חולידה לו אח"כ את שלמה שירש מלכותו.

[תכונת דוד] דוד נקרא "נר ישראל" (ש"ב יח נ'). איש חיל אשר לבו כלב האריה (שם י"ז י'). ובעל רגשות נשגבים ונעלים. שאול הכיר כשרונו בתור מנגן ומשורר, ובזמרתו בתהלים רכש לו שם נעים וזמירות ישראל ומשיח אלהי יעקב (ש"ב כ"ג א'). הוא הכיר טובה לברזלי חנלעדי, ולבקשת אביגיל מחל לנבל הכילי שנמל לו רעה תחת טובה (ש"א כ"ה), וסבלנות נדולה הראה שלא ענש לשמעיו בן נרא על קללתו. אחבתו העזה לבניו ניכרת כאשר ענה נפשו בעת שחלה הילד שילדה לו בת שבע, ואבלתו לאמנון בנו אע"פ שעשה מעשה רע, והתנהגותו עם אבשלום אע"פ שמרד בו צוה ליואב: "לאט לי לנער לאבשלום", "שמרו מי בנער באבשלום" (ש"ב י"ח), ואבלו הגדול בשמעו כי הומת. אך בתור בעל מלחמה לא חת מפני כל, ועשה נקמות באויביו שחיו אויבי עמו, ויענישם גם באכזריות, ובפרט עמון ומואב שהציקו אז לישראל מאד, וגם גסם נקמת דם אביו ובני משפחתו שהדגום מלך מואב (ילקוט ש"ב ח'). וימודד דוד את שונאיו בתבל שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות, ויענה את בני עמון במגדה ובחרצי חבזל וגו' (ש"ב י"ב ל"א). אמנם לא לטובת עצמו היו

מלחמה), מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין וכו' (ברכות נ:). גם ברבר מלחמותיו עם עמון ומואב שאל בסנהדרין. ואמרו ע"ז במדרש, בשעה ששלח דוד את יואב לארם נהרים ולארם צובה פגע באדומיים, בקש לזנוב, הוציאו לו אפיסטולי (אנרת) שלהם, "סוב את החר... אל תתנרו במ ונו" (דברים ב' ג'—ה'). פגע במואבים בקש לזנוב הוציאו לו אפיסטולי שלהן אל תצר את מואב ונו' (שם ב' ט'). באותה שעה לא נהג דוד כבוד מלכות בעצמו אלא עמד והעביר איפורין (לבוש מלכות) מעליו ועטרה מעל ראשו. ונתעטף בטליתו והלך לו אצל סנהדרין. אל רבותי לא באתי לכאן אלא ללמוד, אם נותנים אתם רשות אני מלמד וכו'. הלא הם פרצו את הגדר. ויאסוף אליו את בני עמון ונו' (שופטים ג' יג). והמואבים ג"כ פרצו את הגדר כי שלחו מלאכים אל בלעם לקללם (ב"ר פ"ד יג). ועוד טעם אחר לנקמת דוד ממואב, כי בשעה שברח דוד מפני שאול הוליך אביו ואמו אל מלך מואב והיה בוסח בו. לפי שבא מרות המואביה. ה"ד וילך דוד משם מצפה מואב ונו' (ש"א כ"ב). והרגם מלך מואב ולא נמלט מהם אלא אח אחד לדוד שבא אצל נחש בני עמון. והוא החסד שעשה נחש עם דוד, ולפיכך התגרה עם המואבים (במדר פ"ד יג). ומצד אחר התקוטט עם יואב על אשר לא מחה את זכר עמלק מארץ אדום כי יואב קרא תמחה את זכר עמלק (דברים כ"ה) והכרית כל זכר באדום (מ"א י"א) ושלח אחרי רבו של יואב שלמרו טעות הקריאה וחפץ להרגו (ב"ב כ"ב). מזה ראינו כי כל מעשיו היו ע"פ דין תורה והסכמת הסנהדרין. וגם בעיני החכמים לא נחשב המלך ליוצא מן הכלל, ואמרו תינוק בן יומיו חי מחללין עליו את השבת, דוד מלך ישראל מת אין מחללין עליו את השבת (שבת קנ"א). ודוד המלך בעצמו היתה עליו אימת הצבור ונהג בהם כבוד, וכתב, "ויקם המלך דוד על רגליו ויאמר שמעוני אחי ועמי" (דנ"א כ"ב), סוטה מ"ט). אמנם כי רבי אליעזר דרש איפכא, כי אמר להם דוד לישראל אם אתם שומעין לי אחי אתם ואם לאו עמי אתם ואני רודה אתכם במקל (שם), אבל אין זה משמעות הכתוב, ואולי הוצרך ר' אליעזר לומר כן מפני כי דוד הוחזר אז את העם, "שמרו ודרשו מצוות ה' אלהיכם" (שם פסוק ט'). ואפילו בשמעו איזה אנשים שהיו מבזין אותו ואומרים לא מפסול משפחה הוא. לא מרות המואביה הוא לא ענישם, רק התפלל לפני הקב"ה אימתי הם מתרגזין עלי, "רגזו ואל תחטאו" (רות רבה פ"ח).

[חמא בת שבע] לרבי תייל נענש דוד על בת שבע כמו שהורה בעצמו ואת הכבשה ישלם ארבעתים—לד (שמת), אמנו, תמר ואבשלום (יומא כ"ב). גם נפרע מנפיה על ההסתה (למנות את ישראל), כי נצטרע ששה חדשים ופירשו ממנה סנהדרין ונסתלקה חימנו שכינה (שם). ר' יוחנן משום רשב"י אמר לא היה דוד ראוי לאותו מעשה אלא להורות תשובה, לאמר לך שאם חמא יחיד אומרים לו כלך אצל יחיד (דוד שנמחל לו עונו) ואם חמא צבור אומרים לו כלך אצל צבור (ישראל שחמא

פרי נצחונותיו, כי לא רצה להנות גם מהמים אשר הביאו לו נבדוריו מבור בית לחם בחרף נפשם (ש"ב כ"ג ט"ז). חיי המלך המושל היו קדושים לו, והניח על חיי שאול שדרף אחריו. ויקונן עליו, ויהרונ את האיש אשר נגע במשיח ה', וכן הרג את האנשים שהכו את איש בשת בן שאול, וכמו שהיה נבדור חיל בן היה ענו ונכנע לפני ה' ונביאו, ומה יקדים דבריו, "נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפולה" (ש"ב כ"ד י"ד). דוד היה רוען של ישראל, "עושה משפט וצדקה לכל עמו" (ש"ב ח' ט"ז). פעולותיו הנדרות לטובת עמו עשו לו שם עולם בקורות האומה הישראלית. שם דוד נזכר במקרא יותר מאלף פעמים, ואין דומה לו בשמות, אפילו שם אברהם ומושה, במספר גדול כזה, כי ברור אחוים רוב תולדות ישראל וספורי כה"ק. מלכות בית דוד נשארה לסמל הנהגת העם לעתיד כי בית נאמן עשה לו ה' (ש"ב ז' ט"ז), וגם לקץ הימים נבא ירמיה (ל"ז י"ז) לא יכרת לדוד איש יושב על כסא ישראל, ויחזקאל (ל"ז כ"ד) אמר, ועבדי דוד מלך עליהם ורתעה אחד יהיה לכלם. וכתוב שנבעתי לדוד עבדי אם לזרעו אכזב (תהלים פ"ט ד') ונו'.

[בתלמוד ומדרש] עשרה דורות היו ספרן עד דוד (במדר רבה פ"ג), דוד היה מצאצאי מרים אחות משה (ספרי ס' ע"ד הוצאת פרידמאן כ:). שם אמו של דוד לא נזכר במקרא, אע"פ שזוכרו האמהות של כל המלכים, אך חז"ל אמרו ששמה היה נצבת בת עראל (ב"ב צ"א. רשב"ם). בפסוק נזכרו שמות של שש נשים שנשא דוד, והן: אחינעם הירזעאלית, אביגיל, מעכה, חגית, אבימל, ענלה (ש"א נ'), והנביא אמר לו, "ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה" הרי שמונה עשר, ביניהן היו אלמנותיו של שאול, שנאמר ואתנה לך את בית אדוניך ואת נשי אדוניך בחיקך (סנהדרין פ"ב א', כ"א). ר' אבא בר כפרי אמר, י"ג מלחמות עשה דוד, ורבנן אמרי י"ח, ולא פליגי—י"ג לצרכיהן של ישראל וה' לצורך עצמו (ויק"ר פ"א ד').

[דוד בחיר העם] דוד היה מלך ישראל ע"פ התורה וחוקים קצובים ברצון העם (Constitutional Monarch), ואע"פ שכבר משחו שמואל למלך הוצרך להסכמת זקני העם וכתר להם ברית בחברן (ש"ב ה' ג'). ואח"כ משחו אותו עוד הפעם למלך על ישראל, וכן כל מלכי בית דוד העמידו אח כסא מלכותם תחת כס המשפט לחיות, "דן ודין אותי" (סנהדרין י"ט). ולא יכלו לעבור דין אחד מהדינים הנוהגין בעד כל העם. האגדה מספרת כי היה עוסק בתורה ועמד בחצות הלילה לומר שירות ותשבחות לה', וכי כנור היה תלוי לו למעלה ממטתו ובחצות לילה נשכה בו רוח צפונית ומנגן מאליו, ומיד היה עומד משנתו. כיון שהגיע עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו, ארוננו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה, אמר להם לכו התפרנסו זה מזה. אמרו לו אין הקומץ משביע את תארי ואין תבור מתמלא מחוליות (ר"ל שאין ביכולתם להתפרנס איש מאתיו), אמר להם לכו ופשטו בגדוד ועשו

היה מלכא בהאי עלמא, ודוד יהא מלכא לזמנא דאתי.
דכתיב ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם וגי
באחרית הימים (הושע ג'; וזה פסוקי ריב); ולכן דינא
הוא שמי שלא זכר מלכות דוד בבונה ירושלם לא יצא
ידי חובתו בברכת המזון (ברכות מ"ה: מ"ט). ודוד
נחשב בין השבעה רעים והוא באמצע, וכן בסדר
ח א ו ש פ י ז ין (שה"ש רבה פ"ה). אמנם בנוגע לחיים
הנשמיים הגיע רק לשנת שבעים, וכאשר בקש דוד
לדעת קיצו ומדת ימיו (תהלים ל"ט) אמר לו הקב"ה
גזרה היא מלפני שאין מודעין קצו של בשר ודם וכו'.
אמר לו בשבת חמות וכו'. אמנם לא מת קודם שנמלאו
לו שבעים שנה ולא נחסר מהן אף יום אחד, כי טוב
יום בתצרך מאלף (תהלים ס"ד). אמר לו הקב"ה
לדוד טוב לי יום אחד שאתה יושב ועוסק בתורה
מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב לפני ע"ג
המזבח (שבת ל'). גם לעתיד לבוא יהיה שמו של דוד
מעולה ממעלת האבות ודרש רב עזריא שהקב"ה עתיד
לעשות סעודה לצדיקים וכו' ונתן לאברהם אבינו כוס
של ברכה לברך ואמר להם איני מברך שיצא ממני
ישמעאל וכו'. ואמר לדוד מול וברך ואמר להם אני
מברך ולי נאה לברך שנאמר כוס ישועות אשא (תהלים
ק"ז, פסחים ק"מ:).

ע"ד אביגיל; אבנר; אבישג; אבשלום;
אדוניא; אחיתופל; אביש; בת שבע; נליח;
ראג; יואב; יונתן; מיכל; מגן דוד;
מפיבשת; שאול; שבע בן בכרי; תהלים.
ביבליוגרפיה: יעלינק בית המדרש ח"ד 150;
יענק תולדות ישראל ח"א 180, ח"ב 167, 182, 211.
ראזענבערג אוצר השמות 556, א.

— [בספרות הערבית] בספרי דוד המלך תלך
האגדה הערבית בעקבות התלמוד והמדרשים ותוסף
עליהם תפארת המליצה המורחית. דוד הוגן בקול נעים
ומדבר נאה; ומרותו לקחו לבות שומעיו. בהרימו
קולו בשיר שוררו עמו הרי התבל וצפרי השמים חיותו
יער (קוראן פרק ל"ח פסוק י'). אלוה מסר לדוד ספר
התהלים ובו מאה וחמשים מזמורים, חמשים מהם
מספרים במעשה נבוכדנצר ואנשי בבל, חמשים
מקורות עמי יון, וחמשים הם דברי חכמה. אודות בה
שבע חספר האגדה כי פעם אחת נבה רוח דוד עליו
על כל הכבוד שהיה לו, ויתפלל לאמר: "אתה אלוה,
ידעתי גם ידעתי כי קראתני בשם, דוד" יתן כי לידך
נפשך נתני (בערבית ואדורדיכבי) לכן בחנני נא גם
אותי כאשר בחנת הנביאים הראשונים. למען יאהבני
כל יצור ואהיה למופת לרעי אחרי. ויאמר אלוה;
לכן הכן למסח תעמוד בה כאשר עמדו הנביאים
בבחינותי. "באחר מימי השבת כאשר חנה דוד
בזמרותיו כדרבו, הופיעה פתאום לנגד עיניו יונת יפיפיא
אשר משכה מבטי עיניו אליה, ויאמר דוד, אכן מצפרי
העץ היא היונה אשר באה להקשיב קול רנתי."

בעגל ונסלה להם) ונזרת המלך היתה לתת פתחון פה
לבעלי תשובה (ע"ז ח' רש"י). דוד בקש מחילה על
עונו ונענה לו הקב"ה, בקש שלא לכתוב סרחונו ולא
נתקבלה תפלתו (סנהדרין ק"ז, ועי' שם עוד אדות
בת שבע). כיב שנה עשה רוד תשובה על עון בת שבע
(תנא דבי אליהו רבה פ"ב). לדברי ר' יונתן כל האומר
דוד חמא אינו אלא טועה, ואמר רב רבי דאמי מדור
מחפץ ודרוש בזכותיה דדוד, "מדוע בזית את דבר ה'
לעשות הרע" (ש"ב י"ב). רבי אומר משונה רעה זו
מכל רעות שבתורה. שבכלם כתיב ויעש וכאן כתיב
לעשות — שביקש לעשות ולא עשה, "את אוריה החתי
הכית בחרב", שהיה לך לדונו בסנהדרין (מפני שהיה
מודר במלכות באמרו וא ד נ' יואב לפני דוד המלך)
"ואת אשתו לקחת לך לאשה", לקחין יש לך בה,
שכל היותא למלחמת בית דוד כותב גם כריתות לאשתו
וכו' (שבת נ"ג). ובימי שלמה הודיע ה' כי מחל לדוד
עון בת שבע, כי לא נענה לשלמה עד אשר התפלל
"וזכרה לחסדי רוד עבדך". באותה שעה נהפכו פני כל
שונאי דוד כשולי קדרה וידעו כל העם וכל ישראל
שסחל לו הקב"ה על אותו עון (שבת ל').

[חשיבות דוד] רק בדוד המלך מצינו תחיה לעולם.

כאשר הבטיח דוד לבת שבע כי שלמה בנה יושב על
כסאו אמרה יחי אדוני המלך דוד לעולם (מ"א א'
ל"א). וסימן נתן רבי לרבי חייא בקדוש חחרש "דוד
מלך ישראל חי וקיים" (ר"ה ב"ה), ונאמר בזה: דוד
מלכא חי וקיים לעלם ולעלמי עלמין וכו' איהי חי וקורא
דיליה לחי העולמים (ויגש ר"ז:). דוד בקש "אגורה
באחלף עולמים" (תהלים ס"א), וכי עלתה על רעתו של
דוד שיהא חי וקיים לעולמים? אלא כך אמר דוד לפני
הקב"ה: רבנו ש"ע! אוכה שיהיו דברי נאמרים בבתי
כנסיות ובבתי מדרשות (שקלים פ"ב ז'). הוא היה חי
לעולם בלב העם, כי רבות המה פעולותיו חמוכות
למענם במלחמותיו ותפלותיו, ואמר רב עילעא בר
ברכיה אלמלא תפלתו של דוד היו כל ישראל מוכרי
רבב (מתעסקים בדבר מאוס ומסחרים של עניים ושפלים)
שנאמר שיהא ה' מורה להם ידעו גוים אנוש המה סלה
(תהלים ט' כ"א) כי התפלל לה' לתת לבני ישראל מרות
ונאוו (dignity) נגד הגוים סביבותיהם למען יחשבו
אותם בתור אנשים חשובים ראויים לכבוד (סוטה
מ"ט). דוד היה גיב חי וקיים מפני שראה עתידות של
בית דוד, וא"ר אבין אין אנו יכולין לעמוד על אופי של
דוד פעמים שקורא עצמו עני ופעמים שקורא עצמו
מלך. הא כיצד בשעה שהיה צופה ומביט שצדיקים
עתידין לעמוד ממנו כגון אסא יהושפט חזקיהו וראשיה
היה קורא עצמו מלך שנאמר אלהים משפטך למלך
הן (תהלים ע"ב), ונשעה שצופה רשעים יוצאים ממנו
כגון אחז ומנשה ואמנון היה קורא עצמו עני, שנאמר
תפלה לעני כי יעמף (שם ק"ב, ויק"ר פ"ל ג'). דוד
קרא גיב חי וקיים כי הוא המלך המשיח לעתיד, ודוד

כדבריד". ויגל אלה את אהן דוד לאמר, "עליך להודיע לאוריה כי בפקדתך נקסף בלא עת מלחמה, וכי לקחת את אשתו לך לאשה". ויקרא דוד את הדברים האלה לפני קבר אוריה, ויענה אוריה: "אלה יבקש משפטי ממך". ויוסף דוד לבנות ולענות נפשו. אך בשב אוריה לנן עדן ראה ארמון גדול ונעלה ביפיו ובו יושבות נשים אשר עיניהן שחורות כעורב (הורמס) וישאל, "אתה אלהי! למי כל חבור הזה?" ויאמר אלה: "לאיש הסולח לאחיו הסמין אם יחמא ננרו!" ויען אוריה, "גם אנכי אסלה לדוד על חמאתו ננר". או השיב אלה את שבות דוד על כסא מלכותו כבראשונה, שנתיים ימים אחר החמא. גם בקוראן נמצאו ידיעות קצרות וקטועות אודות דוד על דבר החמא (פליח מ'ז-כ"ד) מלחמתו עם גלית (פ"ב, רנ"א), כחו בשיר ותהלות (פליד י"כ-י"ז, ופכ"ז מ"ו), מדרשי הקורא וקוראי הדורות בן בותיר ומכרי מעירים בבאורים כי כל האומר דוד חמא אינו אלא מועה (כמו בשבת נ"ו) כי דוד בעצמו חפץ להבחן, ואלה אמר לו אנסך בדבר ערוה (כמו בסנהדרין ק"ז), וגם באגדותיו (שם) ובילקוט ש"ב ס' קמ"ח) נזכר כי צפור (לפי ההגדה הערבית יונה) הסבה בחמאו, שלא יאמרו, "הר שבבם צפור נודדת!".

ביבליוגרפיה: Eisenberg, Prophetenlegenden- des al-Kisai, Kirchhain 1902.

י. צ. א.

דוד בן אברהם אלפאסי: (מכונה אבו סלימאן: קראי, הי במאה העשירית בזמן ר' סעדיה גאון. כנראה בא מעיר פאס (Fez) כמו שמעיד עליו שם הכנוי אלפאסי. הוא חבר בלשון ערבית ספר שרשים הקורא, "אגרוף", אשר מצא הקראי פיקאווין 'אבן רש"ף) בשנת 1830 בבית המדרש של הקראים בירושלים. הספר נחלק לשני חלקים ולכ"ב שערים. בהקדמתו מודה קי מחברים אחרים כבר קדמוהו בערוך כזה ע"פ א"ב, גם חבר ס' הנקוד ופירושם על חלקי התנ"ך, מן המפרשים שקדמוהו איננו מזכיר אף אחד בשמו כי"א קורא אותם בשם אלמפסרין (המפרשים או אלקדוקין (המקדקים), את הרס"ג מזכיר בכנוי הפיתומי, ומתאר את חכמיו הקראים בשם משכילים. הוא נהשב לבעלי השתים כי כל שרשיו בנים על יסוד של שתי אותיות חוץ מן המרובעים. הוא הולך בשיטתו בעלי סבירה ומקדי א"י ומערבאי וכן אשר, בהיפך שיטות סנקרי בבל ומדנחאי, ולכן מדבר לרוב מן הנציה שאינה נהנת בנקוד הבבלי חוץ מאיזה מקומות. בשרשים מבאר את הנקוד הנגינות ומתאמץ להשוות חברתם למעלות הדומות להם בערבית. פינסקער מביא ממנו הרבה מלות בודדות שהוא מפרש לפי דרכו. נמיתו לתורת הקראים נכרת מאגרונו זה בערכים הרבה. בערך "בם" מביא הפסוק ופגרי מלכיהם במותם (יחזקאל מ"ג ז') ואומר כי רבים מועים לחשוב

ויהפוך לאחת בה ותמהר ותעף מעט ויחמץ ידו לתפשה ותעף אל אחד העצים מאחורי ארמונו, ויעל דוד על העץ לקחתה, ויפן וירא נשים רחצות במקוה חמים אשר שם בעמק, ומבטו עיניו נפגשו בשבע (סחכא) בת ישוע אשת אוריה בן חיות היפה בנשים, ויחמוד את יפיה בלבו, ואוריה אשר בשנה ההיא לקח אותה לו לאשה יצא עם צבאות נבל (?) בן צרויה בן אחות דוד למלחמה, ושם נפל שדוד, יש אומרים כי דוד כתב לנבל כי יתן את אוריה אל שדרת המלחמה אשר לפני הארון ושם הומת, יש אומרים כי השמן נדמה לדוד בדמות יונה למען הכשילו בחמא. וישלח ויקרא את אשת אוריה לו לאשה, אם כי כבר הרתה לאישה הראשון, ויבואו מיכאל ונבריא ללוד מתחפשים כאנשי ריבות ומדנים בעת שהתפלל דוד לה', "אלה, אל נא תסלח לחמאיים, והצילה עשוקים מידי עושיהם כח!". ויאמר נבריא; "שמע נא נביא אלה, הנח אנשים אחרים אנחנו, מדרך החוקה באנו למען תוציא משפטנו לאור. לרעי זה תשעים ותשע כבשים שמנים ולי היתה כבשה אחת דלה ורוח, ויהי היום ויבקש ממני את כבשי לאכול אותה ויחנה ממני בחזקה אחרי אשר מנעתי לתתה לו, ועתה הנידה נא עם מי הצדק". ויחר אף דוד מאד ויאמר למיכאל: אכן הרעות עשות בנוזק את כבשת אחיך, כי בן יגולו השותפים איש מרעו (קוראן פרק ל"ח פסוק כ'). ויאמר מיכאל: "הלא תרע נביא אלה, כי רבים הם השואפים לכל אשר לא להם הוא?" ויך דוד בכפו על חממוד אשר לפניו בחרי אף ויאמר להרגו נפש, ויען העמוד; "אל נא באפך דוד כי אתה כה שחתה לעשות!" ויצחק מיכאל ויאמר, "אמנם כן!" אחרי כן נעלמו המלאכים מעיניו וידע דוד כי לא עמד בנסיין וכי נכשל בחמאו ויפול על פניו ויכך ויענה את נפשו כארבעים יום ויבכה בכי רב ודמעותיו הצמיחו רשא על הארץ. גם מלאכי מרום בכו עמו ויתפללו לאלוה כי ימחה את חמאיו. לרגלי הסקרים האלה רפו ידי דוד במלכותו ורבים מבני ישראל החלימו להעבירו מכסאו ולהמליך תחתיו את אבשלום בנו הכבוד, ואבשלום נאות לקרוע הממלכה מידי דוד אביו, ויברה דוד בלית שר צבאו יואב ושר מלכותו חושי אל אחד ההרים וכו'. ודוד שלח את חושי אל בנו להעיר בלבו רגשי חמלה ותנינה על אביו לבל יעשה נבלה בישראל להלחם עם אביו, והצליח בידו לשים שלום ביניהם ולהשיב לב הבן אל אביו, ודוד הוסיף לעשות תשובה וישפוך כנחל דמעה על חמאו, עד אשר שמע אלה לקולו כי שערי דמעות לא ננעלו, ויודיעהו אלה, כי יסלה לו בתנאי אם ילך אל קבר אוריה לבקש ממנו מחילה, וילך אצלו דוד ויקרא: "אוריה אוריה, מחל לי על פשעי ננך!" ויען אוריה סקברו, "מי הוא זה הבא להחריד את מנוחתי?" ויאמר דוד; "אני דוד נביא אלה באתי לבקש ממך מחילה על חמאי", ויען אוריה, "מלחתי

העליונים המלאכים והגלגלים כח להתפעל על ידיהם הנופות הצורות והנשמות בחלק השלישי הוא העולם השפל, והביא ראיה מהפסוק ברכו את ה' כל מלאכיו. ברכו את ה' כל צבאיו, ברכו את ה' כל מעשיו (העולם), הוא חבר בערבית ס' על הכתות וס' על הפילוסופיא באחרות ה' ובו עשרים מאמרים ונעתק לעברית. רבנו בחיי בהקדמתו לס' חובות הלבבות מזכיר בין הספרים שחברו בחקירת הדת ס' שרשי הדת וס' המקמץ.

ביבליוגרפא: פיו, כנסת ישראל 225, בקרת לתולדות הקראים 163; לקוטי קדמוניות ח"א צד קס"ז, ח"ב 17 והלאה; דברי ימי ישראל ח"ג 498 הערת הרכבי; J. E. IV. 466.

א.

דוד בן זכאי: ע' ריש גלותא.

דוד בן זכאי: (זמירו, ג"כ דוד בר שלמה ו' אבי זמרא, ונודע בר"ת הרדב"ן): נולד בספרד בשנת 1479, ונפטר בצפת בשנת 1589. הוא היה תלמיד ר' יוסף סאראנוס (ס' חרדים מ"ו). הרדב"ן היה מגולי ספרד בשנת 1492 והתיישב עם אבותיו בצפת בהיותו בן י"ג שנים וראה שם את מהר"י אסקנדר. אח"כ הלך לפאס ומשם בא למצרים (1512) לישיבת ר"י הכהן שולאל ונתקבל לאב"ד כאשר נתבטל התואר „נגיד“, ושפט את ישראל ארבעים שנה, ותקן שם משמורת של מקברים (כעין חברה קדישא) וביטל חשבון השטרות שהיו מונין מזמן אלכסנדר מקדון. בשנת התשעים לחייו (1569) עלה לירושלם והיה עתיר נכסין, וכדי להקל מעליו כבד המסים הלך לצפת והיה ראש לכל חכמי העיר, וגם מן הב"י חלק לו כבוד והניחו לחתום בראש (אבקת רובל ס' ק"ד). מגדולי תלמידיו היו ר' בצלאל אשכנזי והאר"י. ר' יצחק ערקיש שהיה בבית הרדב"ן עשר שנים כותב בהקדמתו לשה"ש כי היה פני דוד כפני הארי, אין לפניו לא עולה ולא משא פנים, לפניו יכרעו בדרך שרים ונדיבים וישתחוו לו חכמים ונבונים.

הוא חבר; 1) כשלשת אלפים חשבות, ונדפס מהן אלפים: א) שו"ת, ג' מאות, ליורנו 1651; ב) שו"ת שמונה מאות ומ"ב, ג' ושו"ת ללשונות הרמב"ם ש"ח (שני חלקים) ויניציא 1749, (ד') שו"ת רמ"ט, פיורדא 1781; שו"ת חלק חמישי ר"ץ, ליורנו 1818. כל החמשת החלקים נדפסו בסדילקוב 1836. 2) ס' יקר תפארת, על הרמב"ם בכל מקום שלא נמצא מגיד משנה, אוזיר 1757. 3) כללי הנמרא, נדפס בס' מהררי נמרים 1599. 4) ספר דברי דוד שו"ת, וס' הק יוסף שו"ת, ליורנו 1828. 5) כתר מלכות, תפלה ליוה"ב בס' אור קדמון לר"ם חאניז 1703. 6) ס' מן דוד, בצורות האותיות וסודן ע"ד הקבלה בסדר הא"ב אמשטרדם 1713. 7) ס' מצודת

שקמץ הבי"ת אינו כדון והנקוד הנכון בשו"א הבי"ת (וכן דעת היונתן) לדעתו הכונה שלא יבואו פגרי המלכים בביהמ"ק (על הבמה) כמו שהיו רנילים להכניס המתים בבמות ולהתפלל עליהם ע"ד הנוים: ומוסיף לאמר: ועד זמננו זה מכניסים הרבנים את המתים בכל עיר בבתי כנסיות שלהם ואומרים עליהם צדוק הדין, בשער „גד“ אמר, כי טעו הרבנים טעות גדולה בזה שהם קורין מה שתכניס האשה מבית אביה נדוניה, וכן כותבין בכתובותיהם דן נדוניה דהנעלת, שהנשים נותנות להאנשים נדן, והוא על צד היותר מנונה דאפשר.

ביבליוגרפא: גאטלאכער, בקרת לתולדות הקראים 163; פינסקער, לקוטי קדמוניות ח"א צד קי"ז-קס"ז, ר"ה-רמ"ז; Steinschneider, Ara-bische Lit. d. Juden, p. 86.

מ. ב.

דוד אלמקמץ: (אלמקמץ או אלרקי, ונודע כ"כ בשם דודור אבו סלימאן ו' מרואן, או דוד הבבלי): פילוסוף ומתוכנן; חי בסוף המאה החשע ותחלת העשירית. לדעת הרבני הכנזי אלרקי מורה על איש שנולד או ששכן בעיר רקק בארם נהרים, שהיתה מושב המלוכה בימי הרון אלרשד, הכנזי השני אלמקמץ בערבית הוא „קופץ ומדלג“ ממקום למקום מפאת כי החלוף אמונתו וקפץ מדת לדת, כי יש אומרים שהיה יהודי מלידה ובמשך איזה שנים היה נוצרי בנצביין ואח"כ שב ליהדותו. וכתב שני ספרים נגד הנוצרים, אלמקמץ היה עשיר נדיב ושוע, ולדעת האומרים שנולד גוי, נעשה גר צדק, ובשביל זה מכונה לפעמים עקילס יגור, רבים החזיקו אותו לקראי, אבל יש ראיות מוכחות מרבנים שנחשב לרבני: ר"י אלברצלוני שהיה בדורו של רש"י, בפירושו לס' יצירה מזכיר את „ר' דוד הבבלי הידוע אלמקמץ ולא ידענו אם היה אחד מהנאונים, אך שמענו שראוהו רבנו סעדיה ולמד ממנו“ (הליכות עולם 72). פירקאווין מודה שלא היה קראי אך אומר כי לקח תורה גם ממנחם בן מיכאל בן יוסף הקראי. ההרסי שמביאו הרבה פעמים באשכול הכופר (ע"י שם מ"א): אינו מכנה אותו משכיל ואינו מברכו בברכת המתים כדרכו עם חכמי הקראים, אך משבח כי הוא נתחכם בכתבי האומות ובספרי חכמת הרפואה. גם ממה שכתב אלמקמץ אל מנחם הקראי ששחיטת הקראים נבלה ע"פ מה ששמע מהרס"ג נראה שנתחבר להרבנים. ר' מנחם גינצי (עיר בבבל) הניחה, כמכתבו לאלמקמץ שהיה מתגורר אז בקאהיר. מתארו „אדוני החכם המופלא“ ומתנצל לפניו כי הוא מאמין בחדוש העולם, וכי האמונה הזאת תוכל להסכים עם מה שהיית אודות המלאכים והגרמים השמימיים שהם פועלים בלתי מתפעלים (כאמונת כת אחת בעת ההיא). הכונה כי הוא י"ת המציא מאפיסה נטורה בלי סבות קודמות, אמנם אחר שברא אותם נתן אל שני החלקים

דוד ומעמי המצוות ע"ד פרס, זאלקווא 1962. 8) ס' מכתב לוד, פירוש על שה"ש בדרך הקבלה, כ"י. ביבליוגרפיה: קורא הדורות ל"ו שם הגדולים ח"א 44; אבן שמואל 47; כנסת ישראל 234; אור החיים סי' 779; גרעץ דברי ימי ישראל ח"ו 430.

ב. מ.

דוד בן יהודה: ע' ריש גלותא.

דוד בן יום טוב ו' ביליא: פילוסוף, נולד בפורטוגאל במאה ה"ג וה"ד, הוא חבר כמה ספרים ורובם אינם עוד במציאות, ביניהם מאור עינים או מאיר עינים עה"ת בדרך הרמז שהוכירו כספי והרלב"ג, ור' שמואל צרצה שהביא השערות בספרו מקור חיים עה"ת (מנסובה ש"ס), בענין התרפים שרצה למצוא להם רמיון בכרובים והשיג עליו לאמר, רחמנא לצל מהאי דעתא ומהאי סהדותא (פ' ויצא), ובענין הגלגל שהאמין ו' ביליא, אומר עליו ר"ש צרצה בכל מה שלמדת לא מצאתי דבר שיסכים לאמונת הגלגל (פ' ויצא). נמצא ממנו ספר, "כלל קמן" כמה שיצטרך הרופא על חכמת הוכובים, חברו לבקשת אחד מאוהביו הנכבדים הבקאים ברפואה (הפליט 7—31). גם חבר ס' ציונים על הסמות, "כללי החנין" אשר קטיעה ממנו נמצאת בבית אוצר הספרים של בורליי סי' 2168; "מאמר בסגולת עור הנחש" שהעתיק מספרו שכתב פוליניוס בלשון רומית בשם Sahus Vitae (כ"י מינכען סי' 218). אמנם המאמר היותר חשוב שנשאר ממנו הוא הנקרא "יסודות המשכיל" בס' דברי חכמים לאלעזר אשכנזי (מיץ ת"רט), והם י"ג יסודות או עקרים שכללים נוסף על י"ג עקרים בעניני האמונה לדעת הרמב"ם, בס"ה יעלו לבין כמנין השם הנכבד (הקדמתו להמאמר), ואלה יסודותיו: א) להאמין במציאת השכלים הנפרדים והם המלאכים והגלגלים שאינם בעלי גופות אבל הם דעות נברלות. אמנם הם נפלאים והאל הוא אשר פעל אותם והם חמורידים הנבואה על הנביאים, והם האמצעים בין האל ובין הנביאים, כמו שהנביאים הם אמצעים בין המלאך להעם. ב) להאמין בחדוש העולם. כי האל המציא המלאכים ומן המלאכים משפיע כחות ואורים על הגלגלים ומן הגלגלים על עולם ההיות וההפסד. ג) להאמין בעולם חבא שהוא רוחני ועולם הנשמות שאינן נאבדות באבן חנוף בעולם הבא, ואין בו נוף אלא נפשות הצדיקים אשר השיגו דעת בוראם ונהנין מזיו השכינה. ד) להאמין שהנפשות האנושות נאצלות מה. ה) להאמין שהנפשות הנאצלות הן מופרשת זו מזו ושהן עצמן קיימין בעצמן כדי השגותיהן. ו) להאמין שהנפש החיונית אינה הנפש הנפרדת אחד חמות. ז) שאין שכר ועונש אלא על הנפש. ח) שהחכם החוטא תבואה שואת העונש מצד תאוותו לא מצד חכמתו, ר"ל כי אם נכתה נפשו אחרי תאוות הנוף

תהי ענשה מצד תאוותה שתתאוה לשוב אל הנוף מקום התאוה ולא תניחה לעלות למעלה, והעונש חוזק נקרא "בף הקלע" זהו סוד הקליעה. ט) שתורתנו הקדושה היא למעלה מן הסברות הפילוסופיות שלקוחות מטבע המציאות. י) שיש בחזרתנו פנימי וחיצון, פשט ורמז. י"א) שתורתנו הק' אינה צריכה חיקון. י"ב) ששכר מצוה מצוה. והתורה היא עצם החיים. י"ג) להאמין שהמצוות המעשיות אינן חכלית שלימות האנושי רק בהשתתפות המצות התלויות באמונת הלב וכגון מציאות ה' וקדמותו ואחרותיו וכו'.

ביבליוגרפיה: זקש הפלט 31.7 ברלין 1850; דוקעס נחל קדומים 48; כנסת ישראל 226, *Literaturblatt* viii. 116, 456; Kayerling, *Geach d. Juden*, p. 68.

דוד מסיר ליאון: ע' ליאון.

דוד ראובני: ע' ראובני.

דוד בן שמואל הלוי (סג"ל): נודע בשם מחבר ה"ט"ז=סודי זהב: פוסק ורב בלבוב, נולד בעיר לארסיר או וולארמירא במחוז וואהלין, ונפטר בלבוב ו' שבט תר"ז (1667). הוא היה חתנו של ר' יואל סירקיש בעל בית חדש (בי"ח) על תמורים. בילדותו היה גר בקראקא (ט"ז א"ח סי' קנ"א). בשנת ש"ע (1518) נתקבל לרב ור"מ בעיר פאטליטשא הסמוכה לעיר ראווה, ואח"כ הלך לפוזנא. אחר פטירת חתנו בשנת 1641 נתקבל לרב בעיר אוסטרזא בוואהלין. אך בגורת ח"ח בעת "החורבן השלישי" בעשרים לחדש סיון (מגן אברהם הל' תענית סי' תקס"ה סק"י ובסוף סי' תקס"ה) היה מוכרח לעזוב את ארץ מולדתו ולנסוע למדינת אשכנז, ועבר דרך מעהרין. בכל מקום בואו נתקבל בכבוד גדול וכל דבר הקשה הביאו אליו להחריץ עליו משפטו (ע' ט"ז א"ח סי' רס"ג סק"ב). בעברו דרך העלישוי הורה היתר לאיש לישא אשה אחרת על אשתו הראשונה שנשבת בין הגוים והעירו עדים שנשתמדה מחמת אונס, אף כי דבנים רבים התנגדו לו (ע' שו"ת עבודת הגרשוני סי' ל"ו, ושו"ת צמח צדיק סי' ע"ט). אחד פטירת הרב מלבוב ר' יוסף בר' אליקום נעץ חתן מזר"ם מלובלין (ב' חשרי ת"יב) נתקבל במקומו בעל ה"ט"ז וישב על כסא הרכנות והישיבה עד יום מותו. ספר טורי זהב על ארבעה ש"ע נתקבל בין הרבנים בכל תפוצות ישראל להלכה למעשה. מספרו נרפס בחייו על יו"ד (לובלין ת"ו), והשאר אחרי מותו. על א"ח דיהרנפורט שנת תנ"ב, ביחד עם הפירוש מן אברהם, ולוונג השמות נקרא ה"ט"ז "מגן דוד" ושמו חבולל "מניני ארץ" (נרפס ני"ב ברוב יופי באמשטרדם שנת תקי"ד). על מקצת ח"ט (ער סי' רצ"ו) בהמבורג שנת תנ"ב עם הערות מחכם צבי, ועל אה"ע זלקאווא שנת תקי"ד. השממות מס"ז א"ח ויו"ד בשם זהב מזוקק דיהרנפורט תפ"ה. ר' שבת

שם הנשאר בהמון בני עמנו "שעמלע" עד היום.
עם הרבה פתגמים ומשלים בידוע.

ש.ר.ן

בספר רב פעלים (אות נ' הערה ג') כתב, בעיני
ראיתי את הדואים, ודמות אדם להנה, אשר לא
יחסר במ כל אבר מאברי האדם ובולמים המה מכל
צד. לפעמים המצא ימצאן במעבה האדמה פעם
בתמונת זכר ופעם בתמונת נקבה, ופעם אשה וילד
ישב על ברכיה. אך השרש הזה הוא כמו רבע
באמה, ועביו כמו מטה עב. גזעו שרש בארץ עומק
כמו חמשה מטר, וממנו יצא פרח ויצץ ציץ ממעל
לארץ חנותן ריח טוב, וקבלה ביד החמון מאבותיהם
שם, כי יועיל שרש זה להריון. ועד היום משתמשים
בו שם בבתי המרקהת לרפואות ומעמו מר. גם
הערביים שם יקראו דואים. ובא"י ימצאן לפעמים
רחוקות מאד. ואז יקר מחירם עד 25 פראנק. הנדה
בספרת כי ראובן יצא לרעות חמורו של אביו, וקשה
בשרש אחד של דואים והלך לו. וכשחזר מצא החמור
מת, מפני שעקר שרש הדואים, שעוקרם מת, ולקח
הדואים והביאם לאמו, וזה ישכר חמר גרם (צורר)
המור פ' ויצא בשם מדרש הנלוי ועי' נדה ל"א).
והיא לדבר מה שכתוב בירושלמי והדן דקרי על
יברוחה אסור ופ' חקיע שם לפי שיש סכנה למי
שעוקר חיברוחים והם הדואים, ולכן אמר שאסור
לקרות פסוקים עליו כדי לעקרו.

מ. ג.

דוחן : ע' אורו ודוחן

דווינגסק (מלפנים **דינאבורג**) : עיר על נהר
דינא בפלך וויטעבסק רוסיה : נוסדה בשנת 1278
ונספחה לממלכת פולין בשנת 1561. לפי המספר
משנת 1897 נמצאו בה 72,231 תושבים ומהם 32,385
יהודים, ועתה (1909) עולה מספרם כארבעים אלף.
כמעט כל מסחר העיר הוא ביד הייחודים, ומספר
רב מהם הם בעלי מלאכה. היהודים נחלקים לשתי
מפלגות אשכנזים ומפורים (מתנגדים ותמידים),
כמתצה על מחצה. עיקר מושב היהודים בדווינסק
מתחיל מן המאה הי"ט. הרב לדעת החסידים ר' אריה
ליב האמלער נתקבל בדווינסק בשנת 1864 ושמש שם
עשרים ושלש שנים (נפטר ע"ת סיון תרמ"ז). הרב
לדעת המתנגדים, ר' ראובן הלוי נתקבל בשנת 1879
וישב על כסא הרבנות שמונה שנים (נפטר שם ג'
מנ"א תרמ"ז). הוא חרש אחר כח המתיר מסקור
הראשון. ומרגלא בפומיה כתה דהתירא עדיף.
החסידים התנגדו לו בשביל זה, אך ר' יצחק אלחנן
הרב דקאונא הסכים עמו וכתב אליו, בהתרת קטנה
לא תוכל לבתות אור שמש גדול כמוך. שניהם היו
רבנים גדולים ומפורסמים. הרב ממעם הממשלה היה
ר' שמואל גרשוני ושמש בפקודתו כע שנים (מת י"ט
חמח תרמ"ח). בסקום הרב דאשכנזים נבחר ר' מאיר

בר מאיר חתן כתב השנות על המין בשם נקודת
חכמא (1677), ונכדו ר' יואל בן נד כתב "מניני זהב"
לשבב ההנהגות (1720). עוד חבר ס' "דברי דוד" על
רשי עז"ת (וירנפורט 1689) וחבר ס' תשובות דוד
כולל תשובות כסדר המורים. הספר הזה כבר נרקב
קצת כאשר בא בכ"י ליד נכדו ר' יואל ולא הרפסו.
איזה תשובות ממנו נמצאו בתשובות אחיו מהר"י
הלוי, ובתשובות הגאונים בתראי, ובתשובות בית
החדשות.

ביבליוגרפיה: דעמביצער כלילת יופי צד
מ"ה—ע"ז; אנשי שם 56—59; כנסת ישראל
239; קינת סופרים מ"ח; וס"י 809; אור החיים
ט"ז 783.

ב. מ.

דו"קאים : מין צמח אשר יחס לו הסגולה לברכת
פרי במן, ומזה שמו דואים מלשון דודים ע"כ חסדה
אותם רחל העקרה (בראשית ל'). להדואים יש ריח
טוב כדרכיב הדואים נתנו ריח ונוי דודי צפנתי לך
(שח"ש ז' י"ד), תרגום דואים "יברוחי", הפשיטא
מתרגם על הדואים נתנו ריח "יברוחא יתבו ריחא",
כאלו מורכבת המלה "יברוחא" = יחב ריחא (הערת ר"א
יפה שם). הראב"ע אומר כי שם הערבי הוא יברוח,
כמו בתרגום אונקלוס, ויש להם צורת אדם דמות ראש
ידיים וי"א כי יועילו להריון, והראב"ע יתמה ע"ז איך
יעילו להריון כי תולדתם (מבעם) קרה. הרמב"ן כותב
והנכון כי רצתה רחל בהן להשתעשע ולהתענג בריח,
כי בתפלה נפקדה רחל לא בדרך הרפואות. והספורנו
אומר כי הדואים טוב על התולדה כמו שאמרו חז"ל
על השום שאכלו בע"ש. הצמח הזה נקרא בירי המון
הערביים "תפוח השמן" כי האמינו שהוא מעורר תאות
המסגל. ונחשו בהם בסתרים ולחשים, וזה בתלמוד
ירושלמי (שבת פ"ו) "והדן דקרי על יברוחה אסור".
הפולוגלמא מתרגמת השם כלשון רומית Mandragora
הוא הצמח שנודע לעמים קדמונים שעשו ממנו אלילי
בית כעין תרפים, מפני שמצאו בשרשו איזה דמות
לקלסתר צורת אדם, כאשר שרש הצמח העב מתפרד
למטה כעין סוגל ודומה בזה לשף אדם בלי זרעות עם
רגלים מונחות ועי'. יש אימרים כי הצמח דואים הוא
הנודע בארץ הודו בשם Lotus שכן תרגום יונתן על
דואים סבים (סנהדרין צ"ט), ובאר ר"י בר"ש במדרש
רבה חייש, גם שניהם מרים בערבית על צמח לומס
שהיה להודים סמל ברית המעור. ורבים מעמים
קדמונים נהגו לעשות מהצמח הזה קמיע המכונה
Fascinum לשמירה מכל פגע רע ולסגולה פריה
ורביה, ולהקל צער לידה, ולהביא ברכה והצלחה אל
הבית. האמונה הזאת התנהלה אל המון עמי הגרמנים
באירופא, והיה להם זחירות יתרה בקציצת הצמח הזה
וזו קוראים אוחו Erdmennchen או Schroetlien

שריינא (Sirene), ובתוס' שם הביאו ראיה לגי' רשי' מהתוספתא יולרין ומגדלין מבני אדם (אבל בתוספתא שלנו כתוב מבני אדם בכ'). כנראה כונת רשי' על סמל היונים שבדו מלבם בראשונה ע"פ דרך המליצי ואח"כ נתגשם הדבר, ופילינאוס הרבת לדבר מן אהבת הדולפינן את בני האדם ומתשוקתם לשמטע קול שיר חמר (ספרו ט' נ"ב-ס') קאחוט בערוך השלם (בערכו) יאמר כי לדעתו כונת הפסוק גם תנין חלצה שד הגיקו גוריהן (איכה ד' ג') על חית הים זו שהוא מבני התנינים הקטנים ולנקבה יש לח שדים, וחכמי האומות הרבה לספר מטבעה ומטהותה, ונזכרת בדברי הומירוס (איליאס כ"א, כ"ט, אודיסע י"ב צ"ו). בספרי היונים נאמר כי חית דולפין אינה מן הישוב, ונשאו עליו משלם "אין לדלפין ממשה ביבשה".

ביבליוגרפיה: לעוויון, זאאלאגוע דעם חלמוד 153 וחלצה; ציון ח"ב 81.

א.

דִּלְפִּינָא (נאמוראסמוטענארא דומא): ביח מעצות העם בעין פרלמנט בממלכת רוסיא, הדומא התאספת ברוסיא בפעם הראשונה ביום 27 אפריל (המספר הישן) בשנת 1905, וממנה התחילה תקופה קונסטיטוציונית בחיסמוריא של רוסיא. עוד בהשליש הראשון של המאה ה"ט התעוררה ברוסיא תנועה קונסטיטוציונית בין ראשי פקודי החיל והצמיחה את המרדה של הדקבריסטים בשנת 1825, מן העת החיה התפשטה התנועה הזאת ברוחב הארץ, ובעת תקופת "התקונים הגדולים" של הקיסר אלכסנדר השני בשנות הששים כבר בקשו גדולי הארץ "בית מעצות עם" כדי להשים את "העמדה על הבנין". אך הקיסר לא אוה לותר על ממשלת היחיד. מאז החלה התנועה הרבולוציונית החשאית בארץ אשר נרמה בהריגת הקיסר ע"י הרבולוציונים ביום 1 מארץ 1881, הממשלה לחמה נגד המורדים האלה והתכעס, אך להגלי התפתחות האינדוסטריא ומסילות הברזל נולדה בארץ תנועה מוציאלית ורבולוציונית בין המון הפועלים בערים הגדולות ובפרט בתחום המערבי של הממלכה, ועל המהפכות האלה השענה התנועה הקונסטיטוציונית והתעוררה לחיים פוליטיים. גם פעלה למובתה המלחמה בין רוסיא ויפאן בשנת 1904, אישר לא היתה לפי רוח העם ואשר גלתה את דפיון הסדר השורר. התושבים התחילו להתאסף בפומבי ולדבר אודות סדר המלוכה ונחיצת שניים עקרים, בימי 6-9 נאווי 1904 היתה אסיפה גלויה של באי כה הוסטמואם של כל הארץ, כדי להתעין איך להטיב את הסדר המדיני. כל אלה עודדו את הממשלה כי תבחר בדרך חדשה. ביום 18 פברואר 1905 הוציא הקיסר ניקולי השני פקודה על שם המניסכר לענינים הפנימיים, אלכסנדר בולינן, אשר בה הביע את רצונו, כי "האנשים הראויים אשר העם יתן בהם אומן, ואשר

שמתח ובמקום הרב דספרדים ר' יוסף לעווין. בין המשכילים נחשב הרופא דוד שפירא שכתב בקרת לבקרת על שירי נאורדאן (ווארשא תרמ"ו), ובחו שרה שפירא היא משוררת בשפת עבר וכתבה חשיר הציוני "אל טל ואל מטר" ובגור ציון 76 ווארשא תר"ס). הסופר ראובן וועלער חבר "גנת אנח" הוספה להשחר (וין תרמ"ו) מנחה לחלמירו מימ פורמקין ליום חתונתו. גם כתב סאטירים בהפניד (מת כ"א תמו תרמ"ו). יהודה ליב נפו משורר כתב דראמא בשם "עזרא או שיבת ציון" (נעוין תרנ"ח). יותר משבעים בתי כנסיות ובתי מדרש נמצאים בדווינסק, בית חולים וגמילות חסדים לזכרון מ. וויטענבערג. בתי ספר לנערים ונערות, חלמוד תורה ושיבה. גם חברות שונות, חברת ציון נוסדה בשנת 1900 ויסדה שם בית אוצר ספרים למקרא. החברה הזאת תאסוף נרבות לישוב אי, ובשנת 1903 שלחה ע"י מורשה אברהם ועליג קלמנסאן להועד באדעסא יותר מחמש מאות רובל שנקבץ ע"י הקערות בערב יו"כ ומגדבות החברים.

ביבליוגרפיה: חיים 1887 גליון 159, המליץ 1903 גליון 202; J. E. V. 22.

ב. מ.

דִּלְפִּינָא: מקום נבוה ובלם, בעין אצמבא (platform) שהיה בבית המקדש (ע"ע בציור התבנית), עשוי למעמד לכרך עליו את העם בנשואם כפיהם, ואמרו במשנה מעלה היתה שם ונבחה אמה והדוכן נתן עליה (מדות פ"ב ו'). תרגום שאו ידיכם קדש (תהלים קל"ד ב') = מולו ידיכם כהניא על דוכן קודשא. ואמרו מעלין מרובן ליוחסין (סוכה נ"א, ערכין י"א). אם אומרים לי חברי עלה לדוכן אני עולה (שבת ק"ח:). גם היה מעמד ללדים בשעה שאמרו שירה (ערכין ו'). ע"י דרך ליוחסין מ"ב י"ב בפירוש של תרגום שם דוכן ליוא). ובגמרא אמרו ולדים בדוכן (מנילה נ'). מקום כזה היה גם בבתי הספר לילדים, ולכן נקרא העומד עליהם ריש דוכנא (כ"ב כ"א). ריש בתי כנסיות שערוך שם דוכן כזה בקרן מערבית ועליו עומדים הנערים להתפלל, וריש דוכנא משינה עליהם. ע"ע כהנים, ברכת.

ב. מ.

דוכסיסטום: ע קלף.

דולפין (רבים דולפינן): הוא מין דג מן התנינים שבים (Delphinus = δελφιν) ונחשב לרג ממא. ואמרו הדולפינן פרים ורבים מבני אדם (בכורות ח'). מאי דולפינן? אמר רב יהודה בני ימא (אדם של ים). גם אריסטו בספר הטבע ח"י י"ב כתב הדולפינן וכל מיני החיים שיש להם קנה לשאף רוח מולידים תיים מבני אדם. רשי' גרם פרים ורבים מבני אדם, פי שאם בא אדם עליהם סתעברות הימנו, ובני ימא הם הדגים בים שהציון צורת אדם והצין צורת דג ובלע"ז

במתינות הרגישו כי ימי הדומא ספורים הם, גם בדומא השניה לא פעלו מאומה, וכאשר מאנו למלאות בקשת הממשלה מהדומא למסור לה את הצירים המורדים מן מפלגת הסוציאליים סגרה הממשלה את הדומא ביום 3 יוני, והקיסר הוציא חוק חדש להגביל את זכויות הבחירה להדומא בין השרדות התחתונות, והרחיב את זכויות בעלי האחזה והמפלגות העליונות. ביום 1 נאו, 1907 התאספה הדומא השלישית בהיכל מאוריען. הפעם היו-חבי הצירים ימינים—נוטים לחממשלה, בס'ה נבחרו 437 צירים, מהם היו 32 שמאלים קצונים, 100 שמאלים, 159 מרכזים, 74 ימינים, 72 ימינים קצונים. שלשת המפלגות האחרונים עמדו תחת השפעת הממשלה, עד כי חדרה המלחמה בין הדומא והממשלה, והדומא הוציאה את שנתה.

[צירים יהודים בהדומא] בהדומא הראשונה השתתפו 12 יהודים; ווינאווער מפטרבורג, יאלעם מפאלמאוו, אסטרנאדסקי מנורווא, בראמסאן מקאוווא, שעפעל מיעקאטערנאסלאוו, פרענקעל מקיוב, טשערוואנקים מקיוב, קאצענעלסאן מליבי, לעווין מוילנא, ברוך מוויטעבסק, ראזענבוים ממינסק, יאקובסאן מנאראנא. הצירים היהודים לא הסתדרו במפלגה לאומית וילכו אחרי הקונסטיטוציונליס-דמקראטיים. משה האחרונים היו ציונים. הצירים היהודים לא הרימו את שאלת היהודים בהדומא, ויגבלו את נאומיהם רק לשאלות כלליות. אחרי הפוגרום בביאליסטאק בימי 1—3 יוני דרשו הדמקראטים דין וחשבון מן הממשלה והפרופיסור טשעסקין יצא נגד הממשלה בנאום אשר ענה עליו המיניסטר הפנימי. בהדומא השניה נבחרו רק ארבעה יהודים לצירים למרות הרבר כי השתתפו בהבחירות בחריצות, והם: בראמסאן מקאוווא, שפירא מליפאלנא, ראבינאוויטש מיעקאטער רינאסלאוו. מאנדעלבערג מאיקוקססק, שלשה הראשונים נמנו למפלגת הקונסטיטוציונליס-דמקראטים, והרביעי לסוציאל-דמקראטים. המפלגות העבריות הנקראות בשם סוציאליס-ציונים (בר'ת ס. ס.), הבונד, הסיר מאוצים מנו את הקנרדיטים שלהם ברוב ערי התחום אבל לא יכלו לנצח במלחמת הבחירות מפני רדיפות פקיד הממשלה ורפיון כחם בעצמם. בהדומא השלישית נבחרו שלשה יהודים: ניסעלאוויטש מקורלאנא, פרידמאן מקאוווא, בראדסקי מאדעסא. כל אלה נחשבו למפלגת קונסטיטוציונליס-דמקראטים מתונים. שאלת היהודים לא עלתה על השולחן בהדומא השלישית כמו בשתי הדומאות הראשונות, והשתתפות היהודים בהנאותם והמשא ומתן קטנה היא. ע"ע רוס'א.

ביבליוגרפיה: באשמאקאו, ספראוואטשאנאי קניגא איוביראפעלא וו נאסוראריסמוועניי דומא, ספטרבורג 1906; פראוויטעלסמוועניי וויעטסניק 1906, 1907, 1908 (חוספות); Walling, *Russias Message* New York 1908. ס.

יובחרו מאת התושבים" ישתתפו להבא בעיני הממשלה. ביום 6 יוני 1905 התיצבו לפני הקיסר מנהיגי המסמטווא ובראשם הפרופיסור נסיך טרובעצקאי ועוד הפעם הביעו רצונם, כי הממשלה תסתדר על יסודות קונסטיטוציוניים. הקיסר הכניח "כי רצונו לאסוף נבחר העם לא ישונה". ביום 6 אנוסט הוציא הקיסר מאניפסט על דבר יסוד בית מועצות העם, נאסר ראסמווענאיא דומא, אשר יפתח בחצי שנת 1906. ביום 17 אקטאבער הוציא הקיסר עוד מאניפסט על רבר הדומא והתיסדותה על יסודות דמקראטים, והביע בו את רצונו, כי מן היום יהוא והלאה צריכה הדומא לאשר כל חוק חדש בהארץ, וכי שלוחי הצירים בהדומא יבחרו תחלה ע"י העירנים וחאכרים ובעלי האחזות, והשלוחים יבחרו את הצירים. ביום 26 אפריל 1906 התאספה הדומא הראשונה בפטרבורג בארמון מאוריען. צריכים היו להבחר בסה"כ 524 צירים, אבל רק 499 נבחרו, ויתר הצירים לא הפסיקו להבחר טרם אשר נסגרה הדומא בפקודת הקיסר. הצירים היו ממפלגת שונות: 161 קונסטיטוציונליס-דמקראטים, 97 מבעלי העבודה, 17 סוציאל-דמקראטים, 14 רפורמים, 31 מאנודת י"ז אוקטבר ומונרכיסטים, 67 מבלי מפלגה. מבעלי האוטונומים: א' 32 פולנים, ב' 5 עסטנים, ג' 6 לאטישים, ד' 20 מנפוד-המערב, ה' 7 ליטים, אדות 42 צירים חסרות הרעות על דבר מפלגתם, השמאלים הקצונים וביחר הסוציאליים היו בהדומא הראשונה במספר מעוט. מפני שרובם החליטו לבלי השתתף בבחירות בתור מחאה נגד הממשלה. הדומא הראשונה התעסקה בנאומים ובוכוחים כללים, והחליטו להביע להמיניסטריוס את אי אמונתם בו, ולדרוש ממנו כי יעזוב את משמרתו. אחרי התעוררות השאלה האנדרית בהדומא סגרה הממשלה את הדומא ביום 8 יוני. הצירים השמאלים נסעו לוויבורג בפנילאנד ושם הוציאו מחאה וקול קורא לחעם הרוסי בחתימת שמותיהם.

התעמולה לפני הבחירה להדומא השניה היתה יוחר כבירה וחשובה, ויצאו הפעם המפלגות הסוציאליות ותנועה פלימיקית גדולה התפשטה בארץ. גם הממשלה מצדה הכינה את עצמה להבחירות ותשתלר לבדוא בהדומא מפלגה מונרכית-קונסרבטיבית אשר תוכל להשען עליה. בהדומא השניה נבחרו ס'ה 504 צירים, מהם היו 64 סוציאל-דמקראטים, 34 סוציאל-רבולוציונרים, 114 ממפלגת בעלי העבודה, 46 פולנים, 32 מושלמנים, 18 קאזאקים, 92 קונסטיטוציונליס-דמקראטים, 50 בלי מפלגה, 32 אוקטבריים, 22 מונר-בים (ימינים). השמאלים וביחוד הסוציאליים חגגו נצחון גדול, כי בדברי הימים לא היה עוד פרלמנט עממי במספר רב של סוציאליים כמו בהדומא השניה. ביום 20 פעברואר 1907 נתאספה הדומא בארמון מאוריען. הצירים השמאלים והקצונים אף כי התנהגו

ממנו נשאר בכ"י באוצר הספרים בפרינצא סי' 508, אשר הדפים שמינישניידר בשנת 1867. גם חבר סי' תחכמוני (אולי נשתבש השם מ"תחכמוני") והוא פי' סי' יצירה ע"ד האוסטרולוגיא. הספר הזה הוציא לאור דוד קאשמיל עם הקדמה בלשון עברית והקדמה גדולה בלשון איטלקית (פירינצי 1880). בהקדמת המחבר יאמר: ברכות ונחמות טובות עד בלי די, תבאנה לכל מי שיכתוב זה ספר למורי, יושיעהו אל אם יכתבו בשם שבת בלי למחות שמי מזה ספר סודי וכו' נאומי אם לא יקיימו, שופט צדק ידון דיני, וינקום נקמתי מהם אל נקמות ה' לא יאבה ה' סלח להם על עלבוניו וכו'. בסוף ההקדמה רושם מצב הכותבי לבת בחדש אלול שנת 946, שהוא זמן כתיבת הספר. תחלת ההקדמה כתובה בחרוזים ושווי הרלחות הסופיות ובתחיתם שמו ושם אביו ושם עירו. הספר עצמו מחולק לשנים, בראשון יבאר את הפסוק נעשה אדם בצלמנו וכו' ומתנו, בדרך חקירה עיונית רחוק מהנשמה. החלק השני הוא פירוש סי' יצירה ע"פ חכמת האוסטרולוגיא. נייבירער הדפים ממנו מקצת מאמר מפירושו על בראשית א' כ"ו (נעשה אדם וגו') שכתב בשנת 982, והוא בעין הוספה להקדמתו לס' חכמוני (Rev.) Et. Juives 1891 p. 213 ובו הזכיר את הרעיון כי האדם הוא עולם קטן (microcosm). רשומים מן הקדמתו נמצא בספר ארחות צדיקים (או ספר המדות) ושבת מוסר לר' אליהו הכהן. בפירושו סי' יצירה המיוחס לחרס"ג וכן בפ' יצירה לבעל הרוקח יש דברים רבים שלקחו מפירושו דונולו. רש"י מזכיר שמו בפירושו לעירובין נ"ו. ר' שמואל רמן עכו קרא סי' חכמוני בשם ספר המזלות, גם מזכירו ר' שלמה בן יהודה (1424) בספרו חשק שלמה לס' הכוזרי, והרס"י באשכול הכופר דף ל"א. דונולו בפירושו חידש מלות ומשגשים הרבה בלשון עברית, הוא היה מבעלי חשתיים (כי השרשים מיוסדים על שתי אותיות), והיה הראשון שהזכיר את מדרש תהילים.

ביבליוגרפיה: גייגר, מלא חפנים ברלין 1840; שד"ל בכתב חמד ת"ח אגרת ט"ו; דוד חאלוס, פירוש דוד צד 76, ווין 1878; ווייס דו"ד ח"ד 227; הרבני אלטדיוטשע דענקמעלער אויס דער קריס 183; מאנאמסשריפט 1893 צד 458; J. E. IV. 639.

א.

דוֹנָלוֹ: שם תואר למורי ישראל בדת המחדשים שהיו תלמידי שבת צבי (ע"ע). שאלוניקי, ארץ כשף, כמו שמכנה אותה ר' יעקב ששפורטש בספרו ציצית נובל צבי, שומרת עדין בצביה ותמונתה הראשונה המקורית את הכת היהודית התוגרמית או כת ה"דומני", אשר מספר חבריה עולה לעשרת אלפים נפש ומתחלקים לשלוש מפלגות מיוחדות. הם קוראים לעצמם בשם "מאמינים" (היהודים קורים

בן חצירים היהודים הכי נכבד משה בן יעקב אוסטראנארסקי שנולד בנראדנא בשנת 1854 (חשחר ח"ה 273). הוא למד תורת המשפטים בהאוניברסיטא בפטרבורג ונשא משרה תחת המיניסטר לעניי המשפט. הוא חבר ספרים רבים במקצוע ההיסטוריא החנוך והמשפטים, בלשונות רוסית, צרפתית ואנגלית. אוסטראנארסקי קנה לו שם באמריקא ע"י ספרו De-mocracy and the Organization of Political Parties בשני חלקים עם הקדמה ע"י James Bryce (נויארק 1902).

ב. מ.

דוֹנָלוֹ: שתיקה מוחלטת ובנוי לקבר ולשאל, כמו שכנה דומה נפשי (תהלים צ"ד י"ז). באגדות חז"ל הוא שם מלאך הממונה על נשמת המתים, והוא מכריז עליהם ברקיע (ברכות י"ח:), ואמרו משלימנא להו לדומה (חגיגה ה'), אלו ואלו לדומה נמסרים, הללו יש להם מנוחה (שבת קנ"ב: ע"י רש"י). מלאך אחד יש ושמו דומה שהוא ממונה על הנשמות, בא ונוטל נשמות של אותם האנשים ומקלען לארץ (פסיקתא רבתי סי' כ"ג הוצאות פירדמאן 120). גם הערבים הקדמונים האמינו במלאך הרוחות ששמו דומה (החלרן ח"ה 62). ע"ע חבוב הקבר.

ב. מ.

דוֹנולו (דונולוס, דונולוש), שבת בן אברהם בן יואל: רופא ומחבר, נולד בעיר אורס (אוריא) בדרום איטליא בשנת 913, ומת אחר שנת 982. לפי עדות פירקאווין נמצאה מצבתו בקרים, אך כנראה היא מזויפת. בהיותו בן י"ב (מ' תמוז תרפ"ח=925) נשבה ע"י חיל הערבים, ונהרגו שם עשרה רבנים ומנהיגי העיר (ומפרס שמוסם). כנראה היה החיל הזה תחת פקודת פאסימיטא אבו אחמד זעפרן עובד, אך קרוביו פדוהו בממון אבותיו במרנמו (אומראנמו). בימי עלומיו יגע מאד ללמוד חכמת הרפואה ואוסטרולוגיא, מתחלה היה הונה בספרי ישראל הקדמונים, אך בשמעו כי הספרים שנכתבו בחכמות בימים האלה ע"י ישראלים אין בהם ממש, החליט ברעתו לסובב הארצות ולתור ולבקש החכמות מהיוונים הישמעאלים הבבליים וחכמי הודו. אמנם אחרי הקירה ודרישה מצא שלמורם שום בכל הדברים לספרי ישראל, ורעת כלל שוה ונכונה, וכי חכמתם באוסטרולוגיא מיוסדת בברייתא דשמואל הדרוש. דונולו מצא גוי אחד חכם מכלל (בנראד) ושמו בוגדש (Bogodas) והיה מבין בחכמת האוסטרולוגיא וגם לעשות חשבון, להבין באמת מה שהיה ומה שיהיה, וכל חכמתו היתה מסכמת עם ברייתא דשמואל. גם למד מדידת צל הקנה כמו שכתוב בברייתא דשמואל. אח"כ התישב בעיר מוריא ויהי שם לרופא כארבעים שנה. [ספריו] דונולו היה היהודי הראשון שכתב ספרים בחכמת הרפואה, ויחבר ס' היקר על הרפואות, ומקצת

קאבאליירים (Cavalieros=פרשים). מספר נפשות המפלגה הזאת אלפים וחמש מאות. והם הדייקנים ותחרדים שבכת השבתאית. בהם נמצאים מורים רופאים רוכלים מהגנדים רופא-בתמות, והם היותר נאורים ומשכילים שבמגנס. המפלגה השניה נקראה בשם קוניוים (Kunios). המפלגה הזאת נוסדה בעת המהפכה הצרפתית בסוף המאה הי"ח. ע"י ברוך קוניו שמש לאב"ד של כת האיזמירלים, וברוב ערמתו הוליד סכסוכים בבני חבת עד אשר נקרעה לשנים. מספר נפשותיהם שלשת אלפים וחמש מאות. אלה הם בכלל בעלי השכלה מנובלת ותועי רוח. הם מקיימים בלי סדר החצים היהודים והתורקים והחונים שברו להם מלבם, הם מתפללים תפלות של אמונות שונות. התורקים מכנים אותם לגנאי בשם אוניולו (On-Yolou). לאמר: עשרה ררכים, כי הם תועים ללכת בהרבה דרכים ואין לפנייהם מסלה ישרה. הם בעלי מלאכות שונות: סנדלרים סופרים קצבים, ויש מהם רוכלים הסובבים בכפרים. המפלגה השלישית נקראת בשם יאקובלו (Jakoblou) ע"ש מיסדה יעקב קירדו נער בן חמש עשרה שנה אחי יוכבר אחת מאלמנות ש"צ, אשר אמרה עליו שהיא בנה שהולידה מש"צ אחרי שקם מקברו. והשבתאים אמרה עליו שנתלנלה בו נשמתו של ש"צ. יעקב קירדו וכל כת דיליה כארבע מאות איש השתמדו (בערך שנת 1687). והוא שינה את שמו לשם יאקוב איפניד. הוראת שם יאקובלי היא מעריצי יעקב. מספרם היום עולה לארבעת אלפים נפש. השבתאים הראשונים לא קבלו ברצון את החברים החדשים האלה ויהי למפלגה חדשה מיוחדת. התורגמים קוראים אותם בשם "מארבטשלו" (חובשי הטורבאן). כי חובשים על ראשיהם מנבעות לבנות, והיהודים קוראים אותם לגנאי "אראפאדוס" (Arapados) יען שמנלחים את שערת ראשיהם עד לקרחה. הם על הרוב חלשי המון וירועי חולי, ונכרים במראה אפם הרק והשוקע. חלק גדול מהם עובדים בחיל.

[מנהיגיהם ועקרי דתם] כל איש יקח לו אשה אחת מקרב ערצו, וכמעט אין רוק ביניהם. הנשואין קבועין תמיד ליום שני או ליום חמישי. רב העדה מברך שבע ברכות וחבר משורדים שקוראים "פייטנים" ישירו שירים של חתונה בלשון יהודית-ספרדית. הם מקיימים מצות מילה. בימים הראשונים מלו בניהם לשמונה ימים ללירתו. אך כרי שלא למשוך עליהם עיני המחמדנים הקנאים דחו את זמן חמילה לשנה השלישית. ולפעמים גם עד השנה השמינית. המוהלים רבים ביניהם. כל כתה מחזקת בית קברים לעצמה. כשימות להם מת אינם קורעים עליו. כי לפי אמונתם המיתה היא מקרה טהור ומאושר. כי שם בעולם הנשמות אשר כלו אור ונונה תתעדן נשמת המנוח בתברת ש"צ ותתענג מזיו כבודו, רק החכם (החזן) יבוא בבית

אותם "מינים" או "חברים" גם "בעלי מלחמה" (Patrons de la pelea). כל משפחה ומשפחה שומרת ערין שמה העברי, אך מסתירים אותו מזרים כדי להסיר מעליהם חשד המחמדנים הקנאים. ועוד הם מקים שבשמותם הקדושים האלה יקראו לעתיד בעולם הנשמות אחרי מותם שאו יעברו אמונת המשיח ש"ץ בלי פגע. מזמן המרת רתם עד קרוב לחמשים שנה (במחצית המאה הי"ט) רברו בשפת יהודית-ספרדית. וכאשר נוכחו להבין שרוח התורגמים האמתים אינה נוחה מזה החלו לנהל בביהם השפה הטורקית. אולם בקרב ביתם בחוג חברתם דבקו באהבה וחבה יתירה לאמונת המשיח ש"ץ, לשמונה עשר עיקריו, להתפלל ולברך בשמו, לחונ את חניו ולבלי שנות מתורת רבם אף במשהו. וכ"ז בסתר, אך לעיני המחמדנים התחפשו למראת עין לעשות כמעשיהם ולפעמים יכנסו בחברתם להתפלל בבית מסג' שלהם. שנים רבות היו המומרים האלה בשלוה והשקט, והממשלה לא הפריעה אותם. אולם כפי האנדרה המסורה בפיהם חשב פחה אחד ערץ בשם חסן (מת בשאלוניק בשנת 1722) לכלותם, אך לא הספיק לבלע אחרתו עד שמת פתאום. ספור של חסן החדש הזה יספרו בתמימות רבניהם ואבות המשפחה להראות לדור הצעיר ההשגחה הפרטית של המשיח עליהם.

[מפלגות הדומני] המומרים האלה נפרדים לשלשה צבורים או מפלגות. כי לרגלי סבות שונות התפרדה חבילתם הראשונה, וכעת אין שום יחס וחבור ביניהם. כל כתה מסודרת בפני עצמה, והקשר היחיד המאגדם היא עבודתם הרתית בסתרי אהליהם, לכל כתה יש נשיא רת הנקרא בשם "אב בית דין" והנשיא הזה הוא ממלא תפקידים רבים: הוא אבי הכנסיה, השופט, הסדרן, היועץ והמחנך. הצעירים אשר ינזרו לחיות מורי הוראה, מתאספים בבית האב"ד יום יום והוא ילמד להם דעת שפת עבר, התחלות בתלמוד, והבנה בקיאה בזהר ע"פ השטה השבתאית. תחת ידו יש שמשים ואספת זקנים הנקראים בשם "בית דין" והם תורצים משפט בכל ענין בין איש לאשתו ובין אדם לחברו, והם חסרדרים נמין וקדושין. הם מקבלים שכרם מקופת הקהל. האב"ד דורש לעתים תכופות באוני מאמיניו. הוא מתיל תמיד ברכור, "פתח ר' שמעון" אף כי נשוא רדשו אינו קשור במילים האלה. וכשיסיים דרשתו, יקראו השומעים את מזמור קמ"ה "אשר יושבי ביתך". הדרשנים שבהם מזהירים בעניני הצדקה, לתמוך ביד העניים היתומים והאלמנות החולים והזקנים. אין ביניהם קבצנים ומבקשי נרבות כי מוצאים די מחסורם מקופת העדה, וכל התמיכות נעשו בצנעה ע"י שמש מיוחד. בבתי תפלתם מחזקים ספרי תנ"ך, תלמוד, וזהר וספרי תפלה.

המפלגה הראשונה והנכבדה שבהם היא הנקרא בשם איזמירלים=מאיזמר (עיר מולדת הש"ץ), או

נולדו בבגדאד, אך הוא בעצמו נולד בפאס בערך שנת ד'א תר"ף (1920), ומת בשנת ד'א תש"ן (1990). יש אומרים וכן דעת כהנא שהיה נכד ר' סעדיה נאון שמתנהו בשם "זקני" (בשירו למנחם בן סרוק ס' ס"א). אך לדעת הרבני ובאכער מלת "זקני" הוא בחוראח מורי ואלופי. בהיותו עוד צעיר לימים בא לבלל ושם נתנדל ונתחנף על ברכי הרס"ג. דונש היה הראשון שהתעורר לערוף שירים בעברית ע"פ משקל וחרוזים כשירי הערביים והרס"ג שבחורו ואמר, "לא נראה כמותו בישראל". דונש חבר תפלות ובקשות חמירות שנתקבלו בקהלות ישראל, כמו "דודו יקרא", "דלה שובב" זמירות לשבת וחתם עליהם בראשי חחרוזים, "דונש" (מחזור ויטרי 178, עמודי העבודה 61), "רבוק חתן בדרך" פיוט לחתונה, "דיו הסר" שיר לברכת המזון של תתונה, "ברכי יחידה" רשות לחזן (בס' שירים חמירות ס' קצ"ה). הרבה שירים ממנו לא נתפרסמו בשמו ורבים אבדו מאתנו. רש"י הראב"ע ובעלי התוספות מזכירים את דונש לשבח, ור' יוסף קמחי כתב בספרו הגלילי (צד ס"ב) שיר לכבודו. ווייס ברודי וח"ד 234 (הלאה) יבקר אותו לאמר, כי הוא מן החכמים אשר חכמתם נאה להם אבל אין מדותיהם נאות. וכי שירו לחסדאי הוא שיר תהלה מלא חנופה ושבחות והלולים עד לגעל נפש, כי מנחם היה ענו ונכא דות ודונש יחיד וגבה לב. מנחם מלא אהבת האמת ודונש מלא אהבת חנצוח (ע"י בסמוך).

[מהלקתו עם מנחם בן סרוק] הנשיא ד' חסדאי בן יצחק שפרוט שהיה מזכיר ויועץ ורופא למלך עבד אלרחמן השלישי, ישב בעיר קורדובה בספרד ויחזיק בירי סופרים עברים וביניהם ר' מנחם בן סרוק (ע"ע) שכתב ס' מחברת, ועמו דונש אשר בעודנו בבבל היה לו חליפות אנרות עם חסדאי ושלח לו את חשבון השנים והעבורים (חשובות תלמיד דונש ע"פ מונק צד Lxx). קנאת סופרים עוררה את דונש לכתוב השנות על ס' מחברת של מנחם, ובחקירתו יאמר כי מנחם תבר ספר אשר ספיר לכל אמרי שפר", והשנותיו אלה במספר מאתים שקרא בשם "תשובות דונש למנחם" שלח לחסדאי עם שני שירים שקולים במאזנים, האחד "דע לבי" ובו מ"א בתים הוא שיר תהלה להנשיא והשני "לדורש החכמות" ובו מאה ועשרה בתים ערוף אל מנחם. בו שופף בת וקלן על ראשו, אף כי מנחם היה זקן ממנו בימים וקרא אותו בשירו זה פתי. גם הוכיחו כי ננע בכבוד זקנו ורבו הרס"ג שמכנה "דורש החכמות", ועוד שם עליו עלילות כי מנחם במחברתו התנגד להרבנים ופירש מלת "מלך" ענין שחיטה כמו ראש המינים (קראים) ענין (תשובות צד 75), ואסר חמותו והתיר האסור. דבריו אלה עשו רושם על לב הנשיא עד שנהפך לשונא את מנחם וירחיקו מנבולו. גם נרם לו שיחשדו למין וקראי. תלמידו מנחם יצאו לעזרת רבם וכתבו תשובות עזות נגד דונש. ואחד

הנפטר וקשור עליו מספר כקוננו קינות אחרות בעברית או בשפת יהודית-ספרדית. החכם קורא עליו את "הקריאה" לעילוי נשמתו, משך כל שבועה, ליום השלושים והארבעים, לשלושה חרשים, לתשעה חרשים ולתשלום השנה תקופת יום פטירתו. אינם נוהגים אבלות לשבת על הקרקע כל שבועה. מיראה פן יזיק להם מהתנגרמים קנאים, ותחת זה מתאספים קרוביהם ושכיניהם וקצת עניי העדה לבית האבל ועורכים שם שלחן וסעודים, ואח"כ עושים אזכרה לנשמת המת. והחכם קורא לפנייהם מהזוהר וספרים אחרים. הם מדליקין נר לנשמת המת כל שבועה. אמונתם מביאת משיחם ש"צ אחרי מותו הן ולא ורפיא בידיהם. האימירלים מחכים יום יום לביאתו שנית לשכון כבוד ביניהם. קבלה בידם שאחרי י"ח גלגלים יהיה נולד שנית. מפלגת היאקובים האמינו כי יעקב קירדו לא מת (מת באלכסנדריא בשנת התנ"ח בשוכו ממיכה שהלך שם להשתטח על קבר הנביא), ולפי אמונתם ישוב מתיוורו ממיכה, ובכל שבת ושבת יוצאות עדת נשים אל חוף הים ומשהות שם שעה או שתיים חבוקי זרועות וממתינות אל האניה המאושרת אשר תביא בכנפיה את יעקב קירדו. על אודות אמונתם שהיא רומה בעיקרה לאמונת הנוצרים, ועל דבר י"ח העקרים שלהם וימי חניהם, תפילותיהם ופיומיהם ע"ע י"ב תי צ ב.

ראוי לשים עין עליהם מנקודת השקפה עתידם, כי הם הולכים ומתמעטים באופן מבחיל ע"י מחלת השחפת ומעוט רם ועוד מחלות נוראות העוברות בירושלם מאבות לבנים. ותגורם לזה הוא התפרדותם הקיצונית מזולתם, כי הם מתחתנים רק בינם לבין עצמם דוקא, והנשואין של אחי אב ובני אחות, בני דורים ודורות, דוד ובת, אח ואחות, וכן להיפך, שהוא מלחא דשביח מאד ביניהם. כל זה הרגישו הדומנים בעצמם בימים האחרונים האלה, והמפלגה הנאורה שבהם החלה כבר להרוס את החומות המברילות, ונשואין אחרים של התתנות נעשו כנוצעים חרשים, והולכים ומתקרבים יותר ויותר אל התורקים בני אמונתם, ולא ירחק היום שלא ישאר מהם כל זכר.

ביבליוגרפיה: גרעץ רבני ימי ישראל; ח"ה, ע"י הציונים לש"צ; יעבץ תורת הקנאות, לבוב תר"ל; מאירת עינים אמשטרדם תק"י; כהנא אבן התועים ויון תר"ג; ששפורטש, ציצת נובל צבי ארעסט תרכ"ז; סאקאלאו ספר השנה מאמר ר"א דאנו ואראש תר"ס; Revue des Ecoles Paris 1902.

ב. ב. י.

דונש בן לברט הלוי ("דונש" הוא ערבית תחת אדונים או אדוניה בעברית, "לברט" היא שם משפחתו וכנראה נשתבש משם Librado בהוראת "תפשי"): מוקדק ומשורר במאה העשירית. אבותיו

בהיותו בן עשרים ראה האגרת ששלח הרמ"ג לר' יצחק הישראלי בקירואן והרמ"ג עודנו שוכן בפיתום קודם בואו לבלב (שהיה בשנת 958). בפירושו אשר לפנינו מזכיר ספרו על "השתן" שהוא חלק אחד מספרו על הרפואות.

ביבליוגרפיה: מין כנסת ישראל 72; יהודה לייב קרינסקי מחוקקי יהודה על פי הראב"ע (חומש בראשית הקדמה צד 47) פיעטרקוב 1907; ארבעט 1847 צד 77; J. E. V. 13.

דוסא בן הרבנים: תנא. חי בזמן רבי'ז וחולק עליו (כתובות ק"ה:) ואז כבר היה זקן מאד. הוא השיב על המחלוקת בענין עמון ומואב לעשר מ"ע בשביעית (ירם פ"ד). בענין קבלת ערות החודש סתר דברי ר"ג חנניאל ואמר עירי שקר הם (ר"ה כ"ה). בית דינו של ר"ג כבדוהו מאד וכאשר הותרה צרת הבת לאחים והיה הדבר קשה לחכמים מפני שארם נדול הוא וענינו קמו (מקנה) לבוא לביהמ"ד. הלך ר' יהושע וראב"ע ור"ע אליו והושיבם על מטות זהב ואמר להם מעיר אני עלי שמים וארץ שעל מדוכה וזישב חגי הנביא ואמר עמון ומואב מעשרין (יבמות ט"ז). ומה שהעיר על מרובא זו ישב חגי ר"ל שהיתה קבלה בידו ולא שראה אותו. גם אי אפשר לומר שהיה בזמן שמעון הצדיק כמו שאמר הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים, כי א"כ היה צריך להיות כארבע מאות שנה, ובפירוש אמר ר"י בר אלעאי דורות ראשונים ב"ש דורות אחרונים ר' דוסא בן הרבנים (בטעות הורקנוס עדיות פ"ג גיטין פ"א). הוא היה אומר שנה של שחרית ויין של צהרים ושחת ילדים וכו' מציאים את הארם מן העולם (אבות פ"ג י"ד). ביבליוגרפיה: סדר הדורות 95; יעקב בריל מבוא השנה ה"א 70.

ב. מ.

דוסא בן ר' סעדיה גאון: חכם תלמודי ופילוסוף במאה העשירית. כנראה ישב בארץ בבל והאריך ימים רבים כי בתשובה אחת יאמר כי זה ששים שנה שנשבע בשעת כעסו שלא לאכול פת וכו', וכנראה היה זה המעשה בהיותו עכ"פ קרוב לעשרים שנה, ולפי' חי כשמונים שנה. בתשובה זאת יאמר כי הזקנים והרבנים בזמן ההוא התירו לו פת הצנומה בקדרה, ואינו מזכיר את אביו, ומשמע מזה שאביו לא היה עוד בחיים כי מת בעורנו צעיר לימים, ולכן משער פאזנאנסקי כי חי בערך ד"א תרצ"ה—תשי"ג (935–1020). ולפי' ראה את רב שמואל בן חפני ורב האי בנאונותם. וחנה אף כי לא ידש את כסא אביו בנאונות בכ"ז מכונה בשם זה (הריב"ש בשו"ת ושמא מקובצת). רבים פה אליו בשאלותיהם בדברי הלכה, וכנראה היה ראש ישיבה ואב"ד כי בתשובה אחת אמר, "אנו לא דינן לכן בה". שמעו המוב הניע עד ספרד ולבקשת הנשיא

מתלמידי דונש, ושמו יהודי אבן ששת ענה אותם בהשנות נמרצות (ספר תשובות תלמודי מנחם ותלמודי דונש, הוצאת זלמן שמואל ויין 1870). והנה אף כי דונש הציל את כבוד הרמ"ג מהשנות מנחם לעיני ר' הכרמי. חזר מרעתו אח"כ אחרי מות ר' חסדאי יהודה כי הרמ"ג שגל' בפתרונים בכמה רברים (ס' תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, הוצאת דר' ראבארט שרעמער, ברעסלוי 1866). וכי חטא נגד המסורה, כי לדער דונש, "חלילה לנו לפתור דבר שיובילנו להפר נקודה אחת מלשון הקדש שבו יזמרו לאלהינו המלאכים בשמים וישראל בארץ". ויען כי חזק לחשוב כי דונש הכחיש את עצמו לכן החליט הרב דר' נתן פארנעס כי דונש זה שכתב השנות להרמ"ג הוא דונש שני (עי' מאמרו בס' תהלה לדרור הוצאת בראן לכבוד דר' קויפמאן 1900). אף כהנא משיג עליו וסותר ראיותיו (הגן ח"ג 86). דברי ריבוב האלה הביאו תועלת רבה לחכמת הדקדוק, ומחם התחילה תקופה חדשה לשפת עברית.

ביבליוגרפיה: דוד כהנא, לקוטי קדמונים ווארשא 1893; מין כנסת ישראל 71; J. E. V. 11.

דונש בן תמים (בפי הערבים, "אבוסהל דונש", מכונה ג"כ, "ארונים בן תמים": מדרק ומפרש. נולד בערך ד"א תרס"ב (902). ומת ערך ד"א תש"ף (960). הראב"ע יכנהו ר' ארונים המזרחי ולפעמים הבבלי וכוונתו על בגדאד, ואפשר שהחליפו בדונש בן לברט. כנראה נכונה דעת ר' משה אבן עזרא כי היה יליד קירואן בצפון אפריקה, והיה תלמיד ר' יצחק בן שלמה הישראלי הרופא, וגם בן תמים היה רופא בבית הכאליף ישמעאל בן אלקאים אלמנצור, ולכבודו חבר ספר בחכמת התכונה. עוד ס' בחשבון העבור לבקשת ר' חסדאי' שפרוט הנשיא מקורדובה, הראב"ע בספרו מאונים מזכירו בין זקני לשה"ק ואמר עליו כי חבר ספר מעורב בלשון ערבית ועברית, והוא באר שמושי דקדוק לשה"ק עיר שמושי לשון ערבית. הראב"ע מביאו בפירושו לבראשית ל"ח ט' עה"פ, "ושחת ארצה" ואומר, "ואתמה מן תמים המזרחי שפ' שחת הארץ שלה (כאלו היה הה"א במפק) וכו' זה פי' שנעון, וחלילה חלילה להתנאל זרע הקדש וכו'. בפי' הראב"ע לקהלת י"ב ה' מביא פי' בן תמים כי, "אביונה" כנוי לרוח בני אדם, אביון לשון זכר. אביונה נקבה ואם תצערנה תהיה אביונה כמו מלת אמינון. ועי' יאמר הראב"ע כי זה דקדוק עניות. כי אין בלשון הקדש מלה שהקמינו כלל וכו'. הוא עשה פירוש על ספר יצירה (נזכר בתשובה הרשב"א סי' תי"ח) שכתב בשנת 955 בלשון ערבית, ונעתק לעברית ע"י סופרים שונים רבים. הכ"י אוקספארד סי' 2250 הו"ל מנשה גראסבערג בלונדון בשנת 1902. חפ"י הוא על דרך החקירה מבלי סודות ורמזים. בהקדמתו יאמר כי ר' סעדיה חטא ומעה בענינים הרבה בפירושו שעשה. בן תמים מודיע כי

הצדוקים. כותב דברי ימי השמרונים אבואלפתח במאת ה"ד אומר כי דוסיתים הוא קודם אלכסנדר מקדון ועל כת הדוסיתים הוא אומר: "בזמן אשר עלו השמרונים מן הגולה לעריהם והבינו מחדש את מנחתם על הר נריים חלק העם לחצי, ויפרדו מהם לבת מיוחדת ונקראו ע"ש דוסתן, לפי שבטלו החנים והמנהגים אשר קבלו מאבותיהם וכו', ובטלו לוחות העבור ועשאו כל חדש מן שלשים יום, וזכו שנו כל תשבון המועדות וכן בטלו הצומות והם סופרים חמשים יום ממחרת הפסח כמו שעושים היהודים (ולא כמו הצדוקים שמחם צמחו). אחד מראשי מוסדי דת הנוצרית אוריגנים כותב בספרו Contra Celsum (ח"א 57 וח"ב 11) כי דוסתן רצה לנייר את הכותים באמונת ישו, ובמקום אחר כתב כי רק אנשים מעטים מהכותים הלכו אחרי שלחי ישו היו מרדוסתן וחבריו, אבל אם באמת לא האמינו הדוסיתים כנביאים אשר על דבריהם נשענו הנוצרים איך יאמינו לדברי ישו? הנוצרי אפיפנוס מחלק את השמרונים לארבע כתות: הנוצרת, הסבית, האיסיא והדוסתא, ולדעתו נפרדים הדוסיתים מיתר השמרונים במה שמתנהגים בחסידות ואינם אוכלים דבר מן החי ומביאים בצומות, ויש מהם שאינם נושאים נשים, ומאמינים בתחית המתים, אך כנראה טעה באיזה פרטים כאשר טעה ג"כ לחשוב את האיסיים לשמרונים ובאמת הם כת ישראלית. הקראי יהודה הדסי בספרו אשכול הכופר (סי' צ"ז) חושב שתי כתות בשמרונים האחת בשם בומאן ואחת דוסתן.

[במדרשים] כשנלו ישראל ממקומם משמרון שלח המלך (אשור) את עבריו והושיב אותם בשמרון, והקב"ה שלח בם את האריות והיו הורגים בהם וכו' אמר להם תנו מכם שנים וילכו וילמדו ספר התורה ודבר המלך אין להשיב, ושלחו את רבי דוסתאי ורבי זכריה (טעות הסופר תחת סבייה או זכיה באותיות דומות וזכריה) והיו מלמדין אותם ספר התורה בכתב נוסריקין וכו' (פרקי דר"א סוף פל"ח) ובתנחומא (פי' וישב סי' ב') הנרסא ר' דוסתאי בר ינאי ור' סביא, וכן הגירסא בילקום (ח"ב פי' רל"ד), ואולי על שם שניהם קראו הכותים שתי כתות שבהם אחת בשם דוסתאי והשנית בשם סבואי (Σεβαοι) סעבואי (כאור הדר"ל לפדר"א). ואפשר שלזה כן ר' מאיר באמר "שאלני ר' דוסתאי מן כוכבא (היא בית שמש) ואמר לי מהו וכטן רשעים תחסר, ואמרת לי נוי אחד היה בעירנו וכו' (פסיתקא דר"ב הוצאת באבער נ"ט, כהערה). הדוסיתים נתמעמו לאט לאט. תחת ממלכת איכריהם (218-227 לחשבון ה'ירה) נשרף בית התפלה שלהם בשבט ע"י הכופרים ונבנה אח"כ מחדש, אך השר יוסוף ר' דסי שמלך על פלשתינא אסר על הדוסיתים להתפלל בצבור ומאו נתערבו לגמרי בהשמרונים. ע"ע כותים; שמרונים.

ביבליוגרפיה: קירכהיים, כרמי שמרון 25,

ר' חסדאי בן שפורט מקורדובה שלח לו ר' דוסא אנרת ע"ד הקורות לאביו ר' סעדיה (הראב"ד בספר הקבלה צד 66, ויוחסין השלם צד 207). תמש חשוכות מר' דוסא שנשארו לנו הן: א' השח שיחת חולין בין בדיקת חמץ ובין הברכה שלפניה שצריך להזכיר ולברך, ומצוה מן המוכרח שלא לדבר כלל אפילו באמצע הבריקה; ב' מי שנשבע שלא לדבר עם חברו מותר לשנר לו פתקא או כתב ע"י שליח; ג' מי שנשבע שלא לאכול פת זמן קצוב מותר לאכול ספוג ובעבין זהו פת הצנומה שהתירו גם לו (ע"י לעיל); ד' השלמים שהיוקו אין לניזק לגבות מהם אלא חציים. השאלה הזו נעתקה מלשון ערבית ונרפסה בשמה מקובצת (לכ"ק י"ג). ושם נקרא ר' דוסא נאון בן נאון. ה' בענין כתובת בנן דכרין שבטלו חכמים ומביא דעת רב האי שנהנו לכתוב אותה (הריב"ש שו"ת סי' ק"ו). אבל במקום אחר נראה שדעתו אינה מסכמת לדברי רב האי בזה (העמוד ח"א אות כתובה דף מ"ד). חידא בשם הגדולים (בערך ר"ף) מעיד שראה כי ישן נשן בלוי באור הלכות הרי"ף מפסחים ומנילה וכתוב שם שהוא פי' מרכנו יהודה אלאמדארי ואינו מוכיר בפירושו כ"א דברי הנאונים רס"ג ורב דוסא בנו ורב האי ורב שרירא חולתן הכל גאונים. גם נמצא בהוספות לערך בשם אגור מר שמואל אבן נאמע ערך ארן וז"ל: ופי' רב דוסא נאון כי שמע מן הוקנים הראשונים כי הארן הוא אלכאן בלשון ערבי (באבער, עסרת צב 33).

[השם "דוסא"] מצינו שם דוסא, דוסי, דוסאי, דוסתאי, דוסתי. מקור כלם בלשון יוון Δοσθεος, בהוראת שם מתן, מתניה, או נתנאל בערבית. והיה השם שגור בא"י ובאלכסנדריא (יוסיפוס קדמוניות ח"ג 9, 2; ח"ד 10, 8; חס"ז 6, 2). בספרות אחר התלמוד מצינו זכר שם דוסא איזה פעמים: א' ר' דוסא בן אלעזר אחד מבעלי המסורה הקדמונים (מסרת ננסבורג ח"ב סי' קע"ה, וח"ג סי' שע"ה צד 45); ב' השר אבו סעיד בן דוסא אשר לכבודו שר ר' הלוי שירים (דיואן הוצאת בראדי ח"א סי' ע"א, ח"ב סי' ק"ז); ג' ר' דוסא היוני בר משה מעיר וידין בולגריא מחבר פי' על רש"י עה"ת (כ"א אוקספורד סי' 203); ד' ר' יוסף בן דוסא בעל שיר מרובע (כ"א באוצר הספרים של מונטיפיורי בלונדון סי' 362).

ביבליוגרפיה: בכורי העתים ח"ט הערה 13; הרכבי שו"ת הגאונים ח"ד 355; מילער, מספת חל"ת שובות הגאונים 168; פין, כנסת ישראל 206.

א.

דוסיתים (Dositheus; דוסתן=Δοσθη): מיסר כת השמרונים, חי במאה הראשונה למספר הנהגו. בספר Aversus Omnes Haereses ח"א המיוחס למרטוליאן נאמר כי דוסיתים היה הראשון לכפור בנביאים, וכן כתב הירונימוס בספרו Contra Luciferianos חלק כ"ג ומכלם למדנו שכת השמרונים היתה קודמת לכת

עין, דוראן ורעהו דוד בונים בונינו החליטו לנסות לא"י ולחזור שם לאמונתם. אך רעהו חזר מדעתו אחרי שמעו מהרדיפות לפאול די בורגוס. ויעץ את דוראן שגם הוא ישאר באמונתו החדשה. ועל זאת ענה לו דוראן באגרת "אל תהי כאבותיך" שכתב בערך שנת 1396, אשר שלח ע"י דון מאיר אלנואדים והוא פרסמה ברבים. האגרת הזאת נכתבה בלשון סמיכי המשתמע לחרי אפי, עד כי האמינו הנוצרים כי דוראן מיעץ אותו שלא לחזור לדת יהודית בהוכיחו את טעויות היהודים. הנוצרים שבשו את שם האגרת וקראו אותו Aleca Ba-teca (אל תהי כאבותיך). עד אשר נודעה להם הכונה הסמיכית וידעו את האגרת בשפה. האגרת עם פ"י ר' יוסף שם טוב והקדמת ר' יצחק ערקיש נדפסה בקושטא 1554 (נ"ס ע"י ניינר בספרו מלא חפנים בשנת 1840, ובקובץ ויכחים 1844). כמו כן כתב ספר ויכוח "כלימת הנוים" נגד דת הנוצרים (בכ"י). דוראן חבר "חושב האפור" בכ"ס פרקים בחקירת האדץ וצבא השמים. אדות המולות ועברונות וקביעת המועדים. הספר הזה הקדיש לר' משה צרצל רופא המלך הקשמילי העגרי השלישי. דוראן כתב פ"י על המורה ונדפס איוה פעמים. נ"ס ס' "זכרון השמועות" והזכיר בו שמות הקדושים הנהרגים על קדוש השם מזמן החורבן. לדעת נרעץ השתמש בו וירנו בספרו שבט יהודה. ספרו היותר חשוב הוא "מעשה אפור" על דקדוק לשון עברי עפ"י הניין. עם הקדמה ארוכה להוכיח נחוצת ידיעת התנ"ך. הספר הזה כתב בשנת קס"ג (1403). והו"ל י"ט פרידלענדער ויעקב הכהן (וויין 1865). נוסף בו שלש חשבות שהשיב דוראן לר' מאיר קרשקש; קינה והספר על מות המשורר דון אברהם יצחק הלוי מנירונה; שתי חשבות בבאור פרשת האשה התקועית ועצת אחיתופל וחוש האדרי. ביבליוגרפיה: הקדמה אשכנזית לס' מעשה אפור; S. Gronamann, *De Profiatii Duran Vita de Studiis*, Breslau 1869; J. E., V. 16.

א.

דוראן, שלמה בן שמעון (רשב"ש): רב ופוסק; נולד בערך שנת 1400 באלזיר ומת שם בשנת 1467. בימי עלומיו כתב מליצה נפלאה לר' נתן נטאר בקושטא (נדפסה בקובץ ויכחים ובכרם ספר ח"ט 110) בסגנון התלמוד, ור' נתן השיב לו: "בני בני! דאגה היתה בלבי כי אמרתי כי ישב על כסא אדוננו הרב אביך (הרשב"י) וכו', ועתה ידעתי כי שלמה בנו ימלוך אחריו והוא ישב על כסא, וכן היה כי ירש את הרבנות מאביו בשנת 1444. בשנת 1437 חבר ס' "מלחמת מצוה" להגן על התלמוד נגד דעות המוסר גירונימו די סאנטא פ"י. והראה לעמים את צדקת דיניהם (לייפציג 1856). וכתב מאמר על סתירת אמונת הנוצרים שנדפס בספרו של אביו קשת ומנן. כנראה שהיה מורה הוראה גם בחיי אביו שמביא

פראנקפורט 1851; *Montgomery, The Samaritans*; XII. Phila. 1907; *Rev. Et. Juives* XLII. 50; J. E., IV., 642.

א.

דוקטור, ע' דאקטאר.

דוקטס, יהודה ליב (ליאופולד):

מחבר, מאסף ומעתיק; נולד בפרשבורג אונגריא י"ב שבט חק"ע (25 יאנואר 1810) ומת בוויין כ"ח תמוז תרנ"א (1891). בבחרותו למד בישיבת חכם סופר, אח"כ הקדיש את כל כחו לחקר חכמת ישראל ויהי שוקד על דלתות הביבליותקאות הגדולות באירופא. בשנת 1833 תרגם פירש רש"י עה"ת בלשון אשכנזי (פראג 1833—1838). גם העתיק את המורה להרמב"ם והקדמתו לפי המשניות. דוקטס בלה חלק גדול מחייו בבחי עקד הספרים אשר באירופא. בשנת 1837 חבר ספרו "עזרענזיילן" אדער דענקשטיינער צו איינעם קינפטינען פאנמהאן העברעאישער דיכטער אונד דיכטונגען (עמודי כבוד או אבני זכרון למשוררים העברים ושיריהם. וויין 1837); משה בן עזרא מגראנאדא (אלמונא 1839); צור קענמנים דער נייהעברעאישען רעליגיעזען פאעזי (לדעת שירי שפת קדש החדשים—פראנקפורט דמיין 1842); ראבינישע בלומענלעזען (אגודת פרחי התלמוד, מאסף דברי אנדה הנאמרים במשל ומליצה ע"פ סדר א"ב—לייפציג 1844); ספרי דקדוק מר' יהודה חיון (ג'ת שמונארט 1844); קונטרס המסורת (מינינגען—1845); קובץ על יד: ידיעות ספרותיות על תולדות מחברי ספרים של דקדוק ומלונים (עסלינגען 1846); די שפראכע דער משנה (שם 1846); ננוי אוקספורד, בהשתתפות עדעלמאן. כולל פיוטים ושירים קדמונים (לונדון 1850); נחל קדומים על שירי שפת קדש בימי הבינים (הנובר 1858); צור ראבינישע שפראכקונדע (וויין 1858); שירי שלמה בן נבירול (שם 1858); שלמה בן נבירול אויס מאלאנא אונד די עטהישען ווערקע דעסועלבען (הנובר 1860); פילאזאפישעס אויס דעם צעהנמען יאהרהונדערט (נאקעל 1868). מלכד מאמרים רבים ובפרט במכ"ע אריענא. ביבליוגרפיה: סאקאלאוו, האסיף שנה ששית 145; Brüll, *Monatsblaetter*, XII. 127.

ג. ב.

דור, דורות: ע' כרונולוגיא.

דוראן, יצחק בן משה הלוי המכונה פרופיט (Profiat): נודע ג"כ בשם "האפור" מפני שהתחיל ספרו "אמר פירופוט דוראן, ד"ת אפור: מדקדק פילוסוף ומתוכה. נולד בקאטאלוגיא במחצית השניה מסאה ה"י. ויש אומרים שנולד בפרפיניאן במקום שגר שנים מעטות. בימי עלומיו למד התלמוד בישיבה באשכנז. גם למד חכמות חזוניות והפילוסופיא. הוא היה מורה בבית משפחת קרשקש. ובעת גזרת השמר בשנת 1391 הוכרח להמיר את דתו למראת

אלג'יר. אחרי מות הריב"ש בחיבתו בני הקהלה לריבם בחנאי שלא יבקש מהממשלה התאשרות על רבנותו כמו שעשה הריב"ש. הרשב"ץ היה דואג כי חוצרך להנות מהקהל, מפני שמלאכתו מלאכת הרפואה נדעשה בערי המצור ואינה מספקת (ש"ת ח"א סי' ר"ט ורמ"ו). הרשב"ץ כתב על עצמה, "איני בהוראתי מנשש כעורים קיר, שאיני אומר אסור או מותר אלא אחרי החקירה, ומעולם לא אמרתי דבר הוראה וחזיתי דבורי, ויעידו עלי כל חכמי הארצות האלה עד ספרד" (עי' פי' מנן אבות על אבות פ"ד רף נ"ט). במחלוקתו עם הרלב"ג אומר: "אע"פ שהרלב"ג דל אדם גדול וחשוב וקרוב לנו האיש וכו' אע"פ אינו נושא פנים בתורה והאמת יותר קרובינו" (ש"ת ח"א סי' קל"ד). הרשב"ץ היה גדול בחכמות חיצונות: פילוסופיא, הנדסה, חשבונות, תכונה ועניני טבעיות, ובפרט חכמת הרפואה (עי' הקדמתו ליבין שמועה). ירעתו הגדולה בפילוסופיא הראה בספרו "מנן אבות", והתנצלותו על הרמב"ם נגד נגד ר' חסדאי קרשקש (שם סי' ב'). גם היה מלץ ופייסן. על מצבת קבורתו כתוב שיר שהבין בעורו בחיים:

הנה שבה רוח חיה, לאל היה לנו מען

עם גוף נקבר וזכר נשאר, כי לא נעדר שם משמעון
וכוננו כי בנו ד' שלמה (עי' תולדותיו בסמוך) ירש כסא רבנותו, ואלה חבריו: (1) "אוהב משפט" והוא ספר ההשנחה, ויש בו גם פי' על איוב עם הקדמה, ויניציא 1589 (גם בקהלת משה); (2) "אור החיים" נגד ספר אור ה' של קרשקש; (3) "זוהר הקדוש" פי' על אוהרות גבירול, קושטא 1515; (4) חרשים על גדה ר"ה ומס' קינים, ליורנו 1744; (5) "יבין שמועה" על שחיטה ובדיקה, מאמר חמץ, אפיקומן, פי' על ההגדה, תפארת ישראל על מולדות, פי' על איזהו מקומן, שם; (6) "ליית חן" פי' עה"ת ושני מאמרים "ענקים" ועל "היחוד" נגד קרשקש; (7) "מנן אבות" פי' על אבות והקדמה על מסרת הקבלה ויחוס התנאים, ובתחלתו נחלק לר' חלקים: (א) חלק אלה ממעל, (ב) חלק שוסנו, (ג) חלק יעקב, (ד) חלק ה' עמו, ליורנו 1762. פרק אחד בחלק ב' שהוא נגד אמונת הנוצרים והישמעאלים נשמט בהדפסה מאוחרת, אך בא בחוברת מיוחדת בשם "קשת ומנן", שם 1785; מן הפרק הזה לקוח סתירת אמונת הנוצרים שנדפס על שם הרב בס' מלחמת חובה, קושטא 1710; (8) סי' מנהגים לקהלת אלג'יר (ש"ת סי' ל"ב); (9) פי' מס' עריות, ופי' קצת פיומים וסליחות (במחזור אלג'יר 1772). פי' על הושענות נדפס בפירארא 1593. קובץ תחנונים ופזמונים ממנו נדפסו ע"י הרב יצחק מורעלי בספרו צפנת פענח ח"א (ברלין 1897); (10) סי' התשב"ץ (ר"ת תשובות שמעון בן צמח) ובו שמונת מאות ושתיים תשובות בני חלקים, אמשטרדם 1738.

ביבליוגרפיא: אור החיים סי' 1221; גוסטאן די שטעלונג דעם שמעון בן צמח דוראן אין דער געשיכטע

ממנו חשוכה ואמר את זו השיב שלמה בני י"א (התשב"ץ ח"ב סי' רצ"ד). בספר ש"ת שכתב בעצמו ונדע בשם ש"ת הרשב"ש יש תרל"ה תשובות (ליורנו 1742). בתשובה ג' כתב לר' חני בר' שלמה בן אלזוק, ומשינו על דבריו שאמר כי העליה לארץ ישראל לא מעלה ולא מורד, אך מה שחשב בן אלזוק שהעולם לא יתקן נגד דברי חז"ל שית אלפי שנים הוה עלמא וחד חריב, אומר הרשב"ש: "ודע שהמאמין שהעולם אינו מתודש הוא מכחיש החורה, וכל ישראל חייב להאמין זה, אבל אם עתיד להתקן אם לא אינו מוסיף להאמונה" (עי' התחיה 18). אך צריכין אנו להאמין שיש היכולה לה' להתקן העולם כשם שבראו מאפס המוחלט, והרבר תלוי ברצונו. "ואתה האמן במה שתדעה בזה". הרשב"ש כמו הריב"ש התנדר לבעלי הקבלה בימיו. משפחה דוראן נכבדה מאד כי יצאו ממנה חכמים גדולים ודבנים מופלגים. ענפי המשפחה פזורים גם כעת בארץ אלג'ירא.

ביבליוגרפיא: קורא הדורות כ"ו: כ"ד
חמ"ד ח"ט 114; 147 Jew. Qu. Rev., XII.
J. E., V. 18.

מ. ב.

דוראן, שמעון בן צמח (רשב"ץ):

רב ופוסק; נולד בסוף חורש אדר שנת קכ"א (1361) בעיר ברצלונה (הקדמה להחשבין), ויש אומרים שנוול באי מיורקא בספרד, אף כי נזע משפחתו היה בפרכיניצא צרפת. הרשב"ץ נפטר בשנת ר"ר (1444) באלג'יר. הוא היה שאר בשר להרלב"ג. אשחז מרת בוגנורא היתה בת רבו ר' יונה דיסמשטרי וגם תלמיד ר' יודאל אפרים גירונרי. הרשב"ץ היה דופא מוסחה במדינת ארגון ומוזו התפרנס ונתעשר. הוא הרבין חורה ברבים ודרש בשבת הגדול בשנת ק"נ (1390) במעמד רבנים וחכמים (מאמר חמץ רף כ"ד). מפני גזרות השמר בשנת קנ"א עזב את ארץ מולדתו עם אבותיו והניח שם את כל נכסיו, והיה ירא אה"כ לחזור אחריהם ויחשב בעיר אלג'יר (ש"ת ח"ג סי' ט'). בשנת 1391, וחיה מבית דינו של הריב"ש. כנראה היה קצת מינא להריב"ש על הרשב"ץ (ש"ת הריב"ש סי' ע"א וש"ת מהר"י בן לב ח"ב סי' נ"ג), וכתוב: "עם היות למח שעשה לי ר' דוראן יותר הייתי חפץ דכאו מאשר חפצתי צדקו, עם כל זה לא אעשה חזיתי שלסתר להעלים ההיתר ולכפות עליו פסקה", כי נחלק עליו באיזה ענינים מהוראותיו, כמו בענין החפיפה בנחר (ש"ת הריב"ש סי' ל"ה, והרשב"ץ ח"א סי' כ"ח). הרשב"ץ בעצמו הרניש בזה כאשר סירר תשובותיו, וכתב: "לירות היתה בי והעזתי פני ברב מועל בוקנה וחכמה", מי לא היתה אלא לשענה, "את והב בסופה" ונשא ונתן עמו בכמה ענינים כנראה מתשובותיהם. בשנת 394 בררו הקהל את הרשב"ץ והריב"ש וחר' בנאשחרם לחקן להם תקנות אשר קבלו עליהם קהלת

את מכתחותם (דברים י"ב) מה חטאו עצים ואבנים?
אלא לפי שבא לאדם תקלה על ידיהם אמר הכתוב
ותצתם וגו' (שמות סוף פ"ח). על מתנות כהונה: דורשי
חמורות היו אומרים הורע כנגד היד וכן הוא אומר ויקח
רוחם בידו, ולחיים כנגד תפלה וכן הוא אומר ויעמוד
פנחס ויפלל, קבה כמשמעה וכן הוא אומר ואת האשה
אל קבתה (חולין סוף פ"י, ספרי שופטים ס"י קס"ה).
ואלה הן דרשות רשומות: וילכו שלשת ימים במדבר ולא
מצאו מים (שמות ט"ו). דורשי רשומות אמרו אין מים
אלא תורה וכו' (מכילתא פ' בשלח הוצאת איש שלום
מ"ח ב"ק פ"ב). ויורם ה' עין וגו' (שמות ט"ו) דורשי
רשומות אמרו הראהו דבדי תורה שנמשלו לעין שנאמר
עין חיים היא למחזיקים בה (מכילתא בשלח מ"ה).
ויאמרו איש אל אחיו מן הוא (שמות ט"ו). דורשי רשומות
אמרו ישראל קראוהו מן (מכילתא בשלח מ"ט). וילקטו
אותו בבקר, דורשי רשומות אמרו מכאן שהיה במן בועת
אפך תאכל לחם (שם נ"ו). דורשי רשומות אמרו נ' עריות
הכתובים בפרשה (שמות כ"ב) ללמדך שדיני נפשות
בשלשים (דאין עדה פחות מעשרה. ספרי מסעי ס"י ק"ט).
דורשי רשומות היו אומרים כולן (כל מלכי ישראל)
באין לעזה שנאמר לי נלעד ולי מנשה ואפרים מעז
ראשי (תהלים ס, מנהדרין ק"ד). על "ולדבקה בו" דורשי
רשומות אומרים, רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם
למוד הגדה שמתוך כך אתה סביר את חקב"ה ומדבק
בדרכיו, ואם עשיתם כהן שעליכם אף אני אעשה מה
שעלי (ספרי עקב ט"ז מ"ט). ע"ע דרש ה'.

א.

דו"ש אק, מרדכי: מחבר ומסוף. נודד ח' תמוז
תקע"ה בעיר נאיא, ומת ד' מניא תר"ן (1890) בעיר
וויין. הוא היה תלמיד בישיבת החתם סופר, וחוקר
בלשונות יוניות ורומית ערבית צרפתית ואיטלקית. דר'
דו"ש אק נתמנה לרב ומסוף בעיר נאיא ובשנת 1877
בתרו בו עזרת הנאורים בקראקא למורה הדת בנימינסאי
ומסוף בהיכלם. לעת זקנתו עזב את משמרתו ויבא לגור
בוויין. דו"ש אק כתב החבורים האלה: "פעריא" (וויין 1846),
"מר דרור", יוסיפוס פלאוויוס אונד די טראדיציאן (שם
1864), "דאס מאואזיש-תלמודישע עהערעכט" (שם כנ"ל),
"ברעכער גרעון" (פראסניץ 1865), "געשיכטע אונד
דארשטעלונג דעם יידישען קולטוס" (מאנהיים 1866),
"דאס מאואזיש-תלמודישע שטראפרעכט" (וויין 1869),
"צור באטאניק דעם תלמוד" (פעסם 1871), "שול-
געזעמטענע אונד מעטהאדען דער אלטען איזראעל-
טען" (וויין 1872), "ביבליש-תלמודישע גלויבענסלעהרע"
(שם 1873), "די מאראל דער עוואנגעלען אונד דעם
תלמוד" (ברין 1878), "ירושלים הבנויה" על תלמוד
ירושלמי (קראקא 1880), "תר אסתר" נענע די בלומ
בעשולדיגונג (שם 1883), "געשיכטע דער פערפאסונג
(וויין 1888). בן כתב חמון מאמרים בהנשר, בהמניד,
בהעברי, בכוכבי יצחק ועוד.

נ. ב.

דער יידישען רעליגיאנספילאזאפיע, מאנאטשעריפט שנה 52
צד 641, שנה 53 צד 46, 190 (1909).

א.

דורן: ע' סבלונות; מתנות.

דורשי חמורות; דורשי רשומות:

שתי מדות מדרכי הדרוש מזמן קדום. רש"י פירש
רשימות קשרים, ר"ל שקושר דרש לפשט הפסוק, ונאמר
הרשום בכתב אמת (דניאל י'). וחמורות מלשון
חומר שהוא מרגלית או צדור בשם החלוי בצואר
לתכשים כמו חומרתא דפילן (שבת ס"ב), ור"ל שהוא
תכשים ותבלין להפסוק או הענין. גרסת הערוף דורשי
החמורות (בה"א תחת ח"י"ת). פערלעס פ"י הומר מלשון
המיר, חמורה ושעורו כמו בלשון יון, "אליגוריא", ורעת
קאחוס שהוא מלשון פרס הומר פ"י חשבון מדה ערך
ושווי כמו גורה שוח (analogy). יש אומרים שדורשי
חמורות הם על עניני הלכה ודורשי רשומות על עניני
אגדה, ולא נראה כן מבחינת המאמרים, ואפשר
שבמקום שנאמר חמורות צ"ל רשומות וכן להיפך, כי
אמנם מצינו בה שינוי נסחאות. ואפשר ג"כ שאין חילוק
בין הדרשות של חמורות לרשומות באופן הדרש רק כי
החמורות הם מכת דרשנים אחרים והיו שונים מהדרשנים
של רשומות. ושניהם כוונו לבאר ע"י דוגמא ומשל את
הענין המבוקש טיבו ומהותו. וכמו ר' ישמעאל שהיה
יושב ודורש בתורה כמין משל (מכילתא משפטים פ"ו).
בנראה היו הדרשנים של החמורות קודמים, וריב"ז היה
ראש לכולם, ותמשה דברים היה אומן כמין חומר:
מפני מה גלו ישראל לבבל יותר מבבל הארצות כולן?
מפני שבית אברהם נושם. משלו משל למה"ד לאשה
שקלקלה על בעלה להיכן משלחה—משלחה לבית אביה
וכו'. ואומר ורצע אדוניו את אונן במרצע, מה ראתה און
לרצע יותר מכל האברים כולן, לפי ששמע מהו סיני וכו'
(תוספתא ב"ק פ"ו, קדושין כ"ב). גם רבן גמליאל אמר
לתכמים סופרים הניתן לי ואדרשנה כמין חומר על דבר
מנחות של סוטה (סוטה ט"ו). דרשות הדרשנים כאלה
נאספו אח"כ בקובץ מיותר ונקרא, "מדרש דורשי
רשומות". בעל הטורים מוכיר את המדרש באו"ח סי'
ק"ח וז"ל: ונוסח אשכנזית, "ולירושלים עירך ברחמים
תשוב ותשבון בתוכה כאשר דברת" וסמך לנוסח זה
במדרש דורשי רשומות שאומרים כי מנין ראשי תיבות
של ש"ע עולה אלף ות"ת כמנין המלאכים שמקבלין
תפלותיהן של ישראל וכו'. גם הבתי פ' יתרו אומר: "וסייע
לדברי מה שרמזו במדרש דורשי רשומות כי לשון מיטא
סימן הריגה בלשון קדם". המדרש הזה אבד מאתנו.

[חמורות ורשומות] אלה הם הדרושים של
החמורות: דורשי חמורות אמרו והיו חייך תלואים לך
מנגד (דברים כ"ח) זה התולה תפילו (ברכות כ"ד). הוא
ענה אשר מצא את הימים במדבר (בראשית ל"ו). דורשי
חמורות היו אומרים ענה פסול היה לפיכך הביא פסול
לעולם וכו' (פסחים נ"ד). דורשי חמורות אומרים ונתצתם

רחוי, דחיה: ע"י נדחה

רחק: ע"י שעת הרחק

דיבון: עיר בארץ מואב, בחמשת מילין מצפון לנחל ארנון. סיחון מלך האמורי בבשה (במדבר כ"א ל'). ונפלה לנחלה לבני נד (שם ל"ב ל"ד), ונקראת על שמו דיבון נד (שם ל"ג מ"ה), ונתנה אח"כ לבני ראובן (יהושע י"ג י"ג), ובמשך הזמן שבת לבני מואב. ישעיה (ט"ו ב') ניבא על מואב, "עלה הבית ודיבון הבמות לבכי" ר"ל עלה מואב בית במות דיבון, לפי שהיתה סמיכה לבמות בעל (יהושע י"ג י"ז) הוא אליל במוש, וירמיה קורא לה בת דיבון (מח י"ח). יש אומרים כי דימון (ישעיה ט"ו ט') הוא דיבון בחילוף ב"ית במ"ם, לרמז על הדרם הרב תנשפך שם, "מי דימון=מלאו דם", וכן השם דיבון בעצמו נזכר מן דב דבה מענין נזילה ונזירה, אולי ע"ש היותו מקום משופע ומדרון במי מעינות. המקום הזה נודע גם היום בשם דיבאן, ובשנת 1868 מצאו שם המצבה עם הכתובת של מישע מלך מואב (ע"ע) שנקרא, "הדובני", והעיר נקראת גם "קרחת", מפני שהמקום הזה חלק מכלי אילנות, ושם עמד היבל חמלך ונמצאו שם מעינות מים והבמה לאליל כמוש.

ב. מ.

דיבוק: ע"י דבוק.

דיון: מי שחור עשירם לכתיבה, ונאמר ואני כותב על הספר בדיו (ירמיה ל"ז י"ח), ברבוי: דיות משתפכות (כ"ר פנ"ח). ואפשר כי בימים הראשונים היות הדיו סם שחור או מצבע אחר סבלי תערוכות מים. האלות שכתב הכהן מחה אותן אל מי המרים להשקות את הסוטה (במדבר ה' כ"ג). בתלמוד נזכר מין דיו הנקרא תרתא דאושכפי (שבת ק"ד, מגילה י"ז). שהוא דיו הרצענים. דיו שחור המוכן לכתיבה נעשה ממי מילין קלקנתום (*Chalcanthum*), וקומם הבא מארץ ערב. רגיל היה אצל הקדמונים הדיו הנקרא Sympathetic ותכונתו לבלתי הראות עד יושם עליו איזה חומר המחממו. הסופר Ovido משיא עצה לכתוב מכתבי אהבה בחלב הנחלב מחדש ולא יוכלו להקרא עד יורק עליהם פיה נתלים. מין דיו זה נזכר בירושלמי ומובא בפירושו רבנו חננאל במס' שבת פ' חבונה: א"ר תייא בר אבא אילין בני מדינתא ערימין סנין כרבעי כתבין לחבריה כתוב לי במי מילין ומשדר לחבריה והוא שפוך עליה דיו שאין בו עפין וקליט מקום הכתב. הכלי ששמו בו הדיו נקרא בלשון ארמית דיותא. קלמדין *Kallavros* היא צלוחית על זכוכית ופיה שוקע לתוכה ואם תטה לצד אחד לא ישפך הדיו, ופה אחר יש לה שמשים בו הדיו. ועושין לה תיק של עץ ומניחין הקסת בתוכו ונטרא קלמרי המתאמת (כלים פ"ב ז' ע"י ערוך עדר קלמרי).

[דיו לכתיבת פת"ם] הלכה למשה מסיני שיהיו

דזשאמייקא (Jamaica): האי היותר גדול מאיי הודו המערביים באמריקה. מספר התושבים שם בשנת 1901 היה 644,841 ומהם לערך 2400 יהודים. היהודים ישבו שם עוד קודם הכבוש של האנגליים היינו לפני שנת 1655, והיו נודעים בשם פארמוניזים, ויש מהם שהיו צאצאי היהודים שבאו עם קאלומבוס והם חיו בשלום עם יוצאי יריכו על האדמה שנתנה להם הממשלה לאחחה בשנות 1508-1538, ולכן לא ננעה בהם יד האינקוויזיציה הספרדית. היהודים עזרו להאנגליים לכבוש את דזשאמייקא. יש אומרים כי המלך קאספיו שבתא (*Sabbatha*) שהוליד את ספינות האנגלים אל האי היה יהודי. גם היהודי שמעון די קאסירוס (*Caceres*) שמסר לקראמוועל הליכות המדינה היה יהודי. האנגלים הכירו טובה ליהודים, ויבכרו אותם על הספרדים הנוצרים, ויניחו את המסחר בינם להתפתח. מזמן הכבוש ואילך באו יהודים רבים לדזשאמייקא מבראזיל ומסורינאם ומאנגליא, ומשנת 1663 ואילך באו ג"כ מקראסא ונרסניא. בין שנות 1740-1755 נתאדחו ע"י חוק הפרלמנט 151 יהודים ממספר 189 שהיו בדזשאמייקא. היהודים שלמו כמעט כל המס שהושם על האי. אח"כ הורם המס המיוחד מהיהודים. סחרי הנוצרים שהתקנאו ביהודים בקשו את המלך וויליאם השלישי לגרש את היהודים מדזשאמייקא, אך שומע לא היה להם מאת הממשלה. יהודים רבים נשאו משרות כבודות בדזשאמייקא. שיווי הזכויות של יהודי דזשאמייקא היה פתחון פה ליהודים באנגליא לבקש שיווי זכויות גם באנגליא. אלכסנדר בראבו (*Bravo*) היה היהודי הראשון שנבחר לציר הממשלה בקינגסטון העיר הבירה בשנת 1835, ואח"כ נעשה לאחד מיוצגי האי, ואח"כ לסוכן הראשי אשר על האי. בשנת 1849 נבחרו שמנה יהודים לצירי הממשלה ולכבודו נדחה אספת הצירים מיום הכיפורים. היהודי דר' מידאליס נבחר לראש המדברים באספת הצירים. בזכרונות האי רשום כי היה ליהודים בית התפילה בשנת 1684. בית הכנסת של יהודים פארמוניזים נוסד בקינגסטון בשנת 1750 ונשרף בשנת 1882. בית הכנסת של יהודים אשכנזים נוסד בשנת 1789, ועוד ביהב"ג בשנת 1837 ובראש הקהלה הרב מ"נ נתן שהול בשנת 1845 ירחון יהודי בלשון אנגלית בשם *First Fruits of the West* (ראשית בכורים מן המערב). בין הרבנים הקודמים נחשב ר' יהושע פרדו שבא לדזשאמייקא בשנת 1683, וחכם די קורדוא בשנת 1775. אחר השרפה בשנת 1882 בנו להם הפורטוניזים בית חכנסת חדש ונתוספו עוד איזה בתי כנסיות לאשכנזים. יש ליהודים בוזשאמייקא בתי צדקה, וגמילות חסד שנוסד בשנת 1851.

ביבליוגרפיה: *Publications of Am. Jew. Hist. Society; Jew. Qu. Rev.* July 1900; *J. E.* vii. 66. ע"י מפתחות.

ב. מ.

לפניהם. ורצה רבי יהודה לנעור בה אף ר' שמאל עצרת, וחשב כי נתגלה לעשות להם נס, וינש אל השד ויאמר לו: אדונך ר' יהודה שורה בצער ואתה עומד ומצחק! ויען השד: לכו אכלו ושתו והתענגו בסוב ביום השבת, כי אדונכם הקב"ה יעשה לכם נס על ידי. שאני נושא אתכם דרך האויר עד חצר המלך בזמן המנובל. במצאי שבת אחר הבדלה הביאם השד עד שער העיר פנייים. ויורעו משרתי המלך כי הם עומדים לפני השער. ויצו המלך לסגור השער. ויריסם השד ממעל להחומה ויניחם באמצע העיר. ויצו המלך שיכנסו מקורם לבית המרחץ. והוא צוה למשרתיו להביאם במרחץ שהוחם שלשה (או שבעה) ימים רצופין. ובזנתו היתה שישרפו מחוסם. אף השד מהר ונכנס במרחץ והקרי את המים ואח"כ נכנסו הם וירחצו ויבואו ויעמדו לפני המלך. ויאמר להם המלך: ידעתי כי הקב"ה עושה לכם הנסים האלה. אולם הני בשביל זה אתם מקילין בכבוד המלך ומבזין אותו? ויענו החכמים ויאמרו לו: „לדיוקליטינוס רעיו חזירין אקלינון. ברם לריוקליטינוס מלכא אנן משועבדין“. א"ל המלך: אעפ"כ לא תבזק לא ברומי ועיר ולא בנוליר ועיר. ר"ל מעתה לא תבזק עוד ברומי קמן או אפילו בעבר קמן וחלש, כי לא תדעו מה יהיה בסופו (ירושלמי תרומות פ"ה בסוף. ובאיזה שנים בב"ר פס"ג). ובאמת לאחר שנעשה מלך עשו לו החכמים כבוד גדול. עד כי ר' חייא בר אבא אע"פ שהיה כהן פסע על הקברים דצור (אולי היה אז בקיסרין שהיה אצל צור) כדי לדאות את המלך דיוקליטינוס. והיה מטמא את עצמו לכבודו (ירושלמי ברכות פ"א א'). בראשית ממלכתו היה מעיק ומיצר את בני מדינתו בפנייים (או פמיים) במסים כבדות והיו מאיימין אותו בני המקום שילכו משם למקים אתר, אף שד המשנה שלו (סופיסמה) הבטיח לו כי לא ילכו משם ואם ילכו ישובו למקומם, והראה לו מופת ע"ז כי נם חיות הארץ אם ישלח אותן למדינות אחרות יחזרו למקומן. ויעצוהו לנסות בעצבים שהודגלו בפנייים, ויצפה את קרניהם בסף לסימן וישלחם לארץ אפריקא ולבסוף שלש שנה שבו למקומם (ירושלמי שבועות ס"ט ב'). אמנם מתוך שהראו לו החכמים את הכנעתם נגדו בשהגיע למלכות, חננם גם הוא וחטיב ליהודים, וכאשר עלה למאוס (קרוב לפנייים) צוה שכל בני האומות (וגם השומרונים) ינסכו נסכים לע"ז „בר מן יודא“ (ירושלמי ע"ז פ"ה ד). נם הנוצרים סבלו הרבה תחת ממשלתו (Eusebius, De Martyribus Palestina, sec. 8) ר"ש בן יוחנן שלח שאל לר"ש בן יצחק לית את ברין אהן דירידה (יום השוק) דצור מהו? (לענין ע"ז) א"ל אין! יהב תרתין ליטרא דפלפלין לאיסקרנדה (בשכר השליח) אעל ואשכח כהיב תמן: אנא דיוקליטינוס מלכא שכנית יסדת) אהן ירדה דצור לגדיה דאוקליס אחי תמניא יומין (ירושלמי ע"ז פ"א ד). „אקליס אחי“ (αχαις) כלומר אוקליס (Heraeles) חזיר יער. שהיה אליל התגרים והרוכלים בעיר גרית (Gades) ושם היה חיבלו והאמינו שהיה מנין על הסוחרים

כותבים ספר תורה מזוה ופרשת של תפלין על עורות ובריו (ירושלמי מגילה פ"א), וגדר הדיו הוא שיהיה שחור ומתקיים זמן רב על הקלף. ומלשון המשנה אין שורין דיו (שבת י"ז:), ורב אמי פלי קורטא דריותא וברק בה (נדה כ'). כפרשי מבקע חתיכות דיו יבש, משמע כי דיו שלהם לא היה בחכונת הנזילה כ"א יבש, ובשרוצין לכתוב היו שורין אותו, וכן הוא לשון הרמב"ם (תפלין פ"א ד'): כיצד מעשה הדיו, מקבצין העשן של שמנים או של זפת ושל שעווה וכיוצא בהן ונוכלין אותן בשרף האילן ובמעט רבש ולותהין אותו הרבה ומיבשין אותו, ובשעת כתיבה שוריהו במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו וכו'. ובפאר הדור להרמב"ם נתבאר למה הצריך לשרוהו הדיו במי עפצים כרי שיחזקו ויבלע בקלף ויוכל להתקיים זמן רב. הרא"ש והטור י"ד ס' רע"ב ודעת הנהו מיימוני בשם רבנו שמחה שבכל ענין שיעשה אדם דיו כשר לכתובת סת"ם ובלבר שיהיה שחור ומתקיים, ולכן כתב הרא"ש דגם ממי עפצים נקרא דיו כשמערבין לתוכו נומא המשחררת עד שראוי לכתוב בו אף על קלף המעופץ. הרמ"א מביא בשם הוהר שיש לזהר שלא לעשות הדיו כ"א מרכדים הבאים מן העץ. בכתיבת שאר ספרים מכתבי הקדש יש חלוקי דעות אם מותר לכתוב במיני צבעים כגון האודם והירק או בזהב. לדעת האבן ירחי אסור לכותבם שלא בדיו, ולדעת המרדכי בעיני דיו רק בס"ת. הצפוי בזהב על הדיו הס"ז והש"ך אוסרים והלבוש מתיר חוץ מהזכרות.

ביבליוגרפיה: מאמר משפט הדיו בתיקון סופרים מ"ר לוי יצחק סופר; הערך *Atramentum Dictionary of Greek-Roman Antiquities.*

ל

דְּיוֹקְלִיטִינוֹס (דִּיקְלוֹס) (Diocletianus, Dioclet): מלך רומי שמלך בשנת 285-313. והיה בן ראלאמטיון העבד (Eutropius ix, 19). בזמן ר' יהודה נשיאה ונקרא כפי חז"ל דילקוט חזירא ולאחר שמלך נקרא דיוקליטינוס, ומסופר כי דיוקליטינוס המלך היה לפניו רועה חזירים (כהוראת השם דילקוט) אצל טבריא, והכו אותו התלמידים הקטנים שהלכו לבית המדרש לשמוע הדרשה של רבי יהודה חנשיא (השני). לאחר שנעשה מלך זכר את מעשה התלמידים, והיה יושב אז אצל פנייים שהיה בראש הירחן מצד צפון, ויאמר לקחת נקמתו מהיהודים, וישלח מכתב לסבריא בערב שבת לפנות ערב ובו צוה שיבואו לפניו הרבנים וגדולי היהודים ביום א' בבקר. בידעו שלא יוכלו לבוא לפניו בזמן קצר כזה כי לא ילכו בשבת, ויעליל עליהם כי לא קיימו מצות המלך. ויהי כאשר קבל רבי יהודה המכתב היה דואג מאד ופניו זועפים. ויפצור בו ר' שמאל בר נחמן להסיר הראגה מלבו ולבטוח בה כי יעשה להם נס. וירדו שניהם לרחוץ לכבוד השבת בחמי טבריא, ושם מצאו את ארגוניטון או אנניסמרים שהוא שד של בית המרחץ והיה צוחק ומרדק

החיצונים באנגליא; נולד בלונדון 21 דעסמבר 1804, ומת שם 19 אפריל 1881. הוא היה בן צחק דיוקראלי (ע' בסמוך) ונכד בנימין דיוקראלי. אחרי מות קטן בשנת 1817 נשתמד נכדו זה. הוא למד חכמת המשפטים בהיותו בן כ"א. ואז כתב ספרו הראשון Vivian Grey. ספור סטירי נגד הממשלה. בנערותו נסע לא"י והיה בירושלם, ויביע את הגות לבו על דבר הארץ הקדושה בספרו Tancred. נסיעתו זאת כנראה הסתה את לבו לידידות עם ממשלת תורקיא. דיוקראלי כתב ספרים רבים הנוגעים לענייני הסדינה ולספרות האנגלית בכלל, ורק ספר אחד The Wondrous Tale of Alroy of אודות המשיח השקר אל רוי (ע"ע) הוא ספור יהודי בפרט. בספרו Coningsby משפיע דיוקראלי את רעיוני באמצעות אחד סיפוריו היהודי צירניא, ובחפצו להראות את סגולת עם ישראל יאמר: "מחצית אנשי החבל יעברו ליהודי וסחצית השנית יעברו ליהודית" לחוכיה כי חנצרות משועבדת לדת ישראל. בספרו Life of Lord George Bentinck מתנצל את היהודים כי אינם אשמים במיתת ישו, כי רוב היהודים כבר היו אז ספוררים ופוזרים בכל הארץ ולא שבו מן הגולה, ואם היהודים המעטים לא היו מעוררים את הרומיים לצלוב את ישו לא היו הנצרים מוציאים כפרה על החטא. הוא חשב את היהודים מנוע הקאוקאסית, ולדעוהו אי אפשר לכלות את ישראל.

[השפעתו המדינית] בשנת 1837 נבחר דיוקראלי להפרלמנט, ובנאומו הראשון נסתתמו מענותיו ונכשל בדברו, ומתנגדיו מנעו ממנו להשלים מדברו. אז ירד מעל הבמה וניבא על עצמו כי עוד יבוא יום אשר דבריו יהיו נשמעים. הוא בקש שיווי זכויות ליהודים לא בתורת סבלנות רק מפני כי היהודים ראויים הם מפאת תכונתם בתור עם חכם ונבון, והיה בצד היהודים בכל עת שהציעו בהפרלמנט להסביב מצבם. בשנת 1868 נבחר דיוקראלי למיניסטר הראשי במעוזות הממשלה, אך בשנה הבאה הוכרח להחפסר ממשרתו. בשנת 1874 נבחר לבית העליון בתור לורד, ובשנת 1876 נתעלה בתור "נסיך ביקונספילד", בעת מלחמת רוסיא עם תורקיא היה ביקונספילד בצד תורקיא ומתנגדיו קראו לו בשם גנאי "שטיי" אף כי באמת התורקים אינם מנועו שם. ע"פ השתדלות ביקונספילד שלחה ממשלת אנגליא אנשי חיל לעזור להתורקים ובשבול התערבות הזאת הוכרחה רוסיא להשלים עם תורקיא ע"פ ספר הברית באספה חברלנית. ושם התאמץ ביקונספילד להתחייב את ממשלת רוסניא להבטיח שיווי זכויות ליהודי ארצה. ביקונספילד שב מהאספה כמנצח והביא עמו "שלום בכבוד" (peace with honor). בזמן שהיה ביקונספילד המיניסטר הראשי עלתה ממלכת אנגליא למרדנה העליונה והקיסרית וויקטוריא נבחרה בקיסרית הודו, והאי קפריסין נספח לממלכתה. בשנת 1880 הצליח בירי נלארסמן וסייעתו

ביריד של צור, והקריבו לו חזיר יער לקרבן, ואולי השם "אחי" כי גם הקיסר היה רועה חזירים בנעוריו ואהב לצוד חזירי יער, ומסופר עליו כי הקוסמן ניבאו לו כי יגיע למלכות כשיהרונ חזיר יער אחד. וכן היה כי חרג את אדרינוס אפער (Aper) שהוראתו חזיר יער וישב תחתיו על כסא המלוכה (284) ולזכר עולם יסר דיוקלימינוס יריד של צור וצוה לרשום את הכתובת הנ"ל (ירושלמי ע"י פ"א ד'). דיוקלימינוס הביא מאה אלפים ועשרים אלף אנשי חיל לסוריא (ירושלמי שבועות דף ל"ר ע"ד) רדשו על כי הוא על ימים יסדה (תהלים כ"ד) זהו א"י שהיא יושבת על שבעה ימים וכו'. והא איכא ימא דחמץ (הוא אמאוס-Emeas בסוריא) = דיוקלימינוס הקוה את הנחרות ועשאו (ואינו מבעי מששת ימי בראשית. ע"י מדרש תהלים שם עם הערות מר' שלמה באבער, ובילקוט רמז תרצ"ז ושם יש נרסאות משוכשות). והוא ימא פיאלא או ברכת רם, ואולי נקרא אוימא דיוקלימינוס. גם היה לו משקל דינר גרדיון (ירושלמי יומא פ"ד במדבר דבה פ"ב ד').

ביבליוגרפיא: קאהוט ערוך השלם ערך דיוקטוס ובהוספות צד 49; 172; Jost, *Gesch. d. Israeliten* IV. 249; Graetz; *Gesch.* IV 279.

א.

דיוקרא: ע' תמונה

דיוקרא (דיוקרת, דיוקרת): שם עיר, והיא

העיר המפוארה Diakara בבבל על יד פרת. העיר הזאת הוציאה חמש מאות רנלי, וכאשר אירע שם שלשה מתים ביום אחד נזר רב נחמן בר רב חסדא תענית (תענית כ"א). בדרוקת הוות דליקתא) ובשיכבותיה רדב הונא לא הות דליקתא (שם). לדעת רש"י היתה עיר קטנה כמו י"ד הקטנה באותיות, ולכן נקראת דיו-קרת (דיו בהפוך האותיות=יו"ד, קרת=עיר), ואמר ר' יודיקרת קא חזינא הכא (פרושין ט"ז: רש"י י"ד שהיא קטנה עשאה לעיר גדולה). ומצינו ר' יוסי דין דיוקרת (תענית כ"ג: רש"י). ואמרו האי דרוקרת כעיר שיש בה חזירים רמיא והחמר שם מרבה כתם חוהמא (נדה ג"ח: רש"י שיש בה סבחים רבים ואכפות ושקצים מצויין בה). ההוא שכבא דהוה בדרוקרת משרי רב נחמן לאפוקי לכרמלית (שבת צ"ר). ומבני מעיינות החמר ואוירה הקשה היו יושביה מעטים ומתים קודם זמנם, ובפרט דרו בה מעט יהודים (ע"י ב"ב כ"ד) והיו יושבים סביב לה בא"י דקירא (ע"ע) לדעת רפאפורט נקראת דרוקרת אצל הרומיים "זרונריא" והיא לא דחוקה מנהר מלכא החולך אצל נהרדעא ואצל קטיספון (ערך מלן ע' איהו דקירא).

ביבליוגרפיא: ערוך השלם אות ד 162; שבע חכמות 100.

ב. מ.

דיוקראלי, בנימין: (הנסיך) ביקונספילד (Earl of Beaconsfield): חכם מדינומיניסטר לענינים

סי' שכ"ה; שו"ת מוהרא"פ סי' ל"ה; שו"ת, "ביה נפתלי" סי' כ"ד, ושו"ת "יריצחק" ח"ג סי' קפ"ב וקפ"ג ועוד. בשנת 1877 נתקבל לרב בעיר האנשאוויץ והגליל והרבין שם תורה כעשרים שנה. בשנת 1897 נבחר לאב"ד בעיר בוניא אד (ע"ע). הרב הזה היה בראש המדברים באספות הרבנים (ע"י וילקט יוסף שנת תרס"ה, ע"ד האספה בבוראפעסט). במחברת, "אין שלום אמר ה' לרשעים" הודיע את התנגדותו להתאחדות (Unif. cation) של האדוקים עם הנאורים (Néologen), גם התנגד לשיטת הציונית. בכ"ז השתדל בקונטרס, "פרי עץ הדר" בשביל אתרוני א"י לתת להם היתרון על אתרוני יון (ע"י המצפה תרס"ג בגליון 6 חדש אב). הוא הו"ל הקונטרס, "יענו בקול" בענין התפלה בקול ונרון שעשה רושם באשכנז. בין ספריו שחבר הם: "תבואות השרה" ששה חלקים על סוגיות הש"ס, וס', "חלקה השרה" (על ארצא דרבנן, כללים) וס', "פרי השרה" ב"ה. כשמונה מאות תלמידים יצאו מבית ישיבתו, ומהם יושבים על כסא ההוראה. בנו ר' משה דייטש הוא רב בעיר לעמקש והגליל. התנו ר' יוסף שווארץ מו"ל מכ"ע, "וילקט יוסף" מאמרי תורה בבנייהאד.

ב. מ.

דייטש, אליעזר (Gotthard) בן ישישכר: מורה ומחבר. נולד בקאניץ מעהרין 31 יאנואר 1859. הוא מצאצאי ר' יעקב אליעזר ברוינשווייג שהיה רב בקאניץ וחבר סי' שיה "עברי אבות" (כ"י בברין) וספרים אחרים בכ"י (מת בשנת 1729). שם ברוינשווייג הוסב אח"כ לשם דייטש. הוא למד תלמוד בהישיבה בקאניץ. בשנת 1868 נכנס להנימנסיום בעיר ניקלסבורג. נם למד בבית מדרש לרבנים בברעסלוי ובהאוניברסיטא שם עד שנת 1879. ואח"כ בהאוניברסיטא בון וגמר הוק למורה בשנת 1881. ר' אייזיק הירשווייג סמכו להוראה. ויהי למורה דת יהודית בבית ספר הגבוה בעיר ברין. בשנת 1887 נבחר לרב בעיר בריקס (Brück). ובשנת 1891 נקרא לאמריקא להיות פרופיסור ומורה היסטוריא של היהודים בבית חנוך הרבנים (Hebrew Union College) בסנינסאמי, ועל משמרתו זאת עומד עד היום (1907). בשנת 1909 נבחר להיות בין הועד של השכלת העם (Board of Education) בסנינסאמי. הוא כתב מאמרים רבים מאד בעתונים של היהודים באירופא ואמריקא. וחבר, "סימבאליק אין קולטוס אונד דיכטונג ב"י דען העברעערן"; "פאראדינמנטאפעלן צור העברעאישען גראמאטיק" ברין 1886; Epochs of Jewish History, New York 1894; Theory of Oral Tradition, Cincinnati 1896; Philosophy of Jewish History, Cincinnati. ספריו המה: "אנדערע צייטען" ברלין 1898; "אונלעזכאדע פעסעלן" 1908; ובלשון אנגלית Israel Bruna ספור היסטורי (1454) של תונה בחמשה מחזות, באסטאן 1908. הוא הו"ל ירחון בלשון אשכנזית בשם Deborah עד שנת 1903.

הליברלית להוריד ביקונספילד עם סייעתו הקונסרבטיבית. האנגלים מכבדים זכרון ביקונספילד בחביאם אל קברו בתקופת יום הולדתו הנקרא Primrose day. ספרו "טאנקערע" נעתק מאשכנזית ע"י יחלל" בשם, "גם לנים" נ"ח ווארשא 1883-1884 עם תולדות ביקונספילד. ספרו "אלריו" נעתק ע"י אבא ראקאווסקי בשם, "חמר מנוע ישי" ב"ח ווארשא 1883.

א.

דיורעאלי, יצחק: מחבר, נולד בעיר ענפילד מירעלעסעקס אנגליא. בשנת 1766; מת בעיר בראדענהאם אנגליא 19 יאנואר 1848. הוא היה אבי הלורד ביקונספילד. יצחק דיורעאלי העשיר את ספרות האנגלית בספרים רבים שכתב, והמובהר שבהם הוא ילקוט Curiosities of Literature, והוא קובץ של מאמרים נפלאים בכל הספריות. במאמרו ע"ד התלמוד הוא מביא את השטה של "מכליא קדנא" במס' ב"ק (ספרו צד 42). בשנת 1833 חבר את ספרו Genius of Judaism (סגולת היהדות). ובו מראה את נמיותו נגד תורת הרבנים. הוא נותן ארבעה טעמים לפירית ישראל מן העמים: תורתם, יום שבת מיוחד, מנהגים שונים, ואיסור מאכלות אסורות. לרעתו לא נתנה תורת משה כ"א לשענה. וכדי להסיר המשטמה מעלינו ולתת לנו שיווי זכויות צריכים אנו להתערב בנים ולהתבולל בקרבם. תורת הריפורמיציא האשכנזית היתה מרברת מתוך גרונג, ולא נתפלא איפוא כי בני משפחתו קיימו את דבריו ונתקו מעליהם מוסרות היהדות לגמרי! כנראה אשמים בדבר התרתקותו מקהל ישראל מנהיגי הקהלה הספרדית בעוים מארקס אשר מנו אותו לפרנס בשנת 1813. והוא סרב לקבל המשרה, והפץ לשלם את מס השנתי (finta) ששמו עליו בערך עשרה לש. אף המנהיגים ענשו אותו לשלם ארבעים לש בעד הסרבות להסנות פרנס על הצבור כפי תקנותיהם מקדמת דנא. דיורעאלי מאן לשלם העונש וכתב מכתב להקהלה למחות את שמו מפנקס הקהל בתור חבר הקהלה, ומאז הרשה לבני ביתו להשתמר. אף כי הוא בעצמו לא השתמש במבילת הנוצרית.

ביבליוגראפא: James Picciotto, *Sketches of Anglo-Jewish History*, p. 295, London, 1875; J. E. IV. 621.

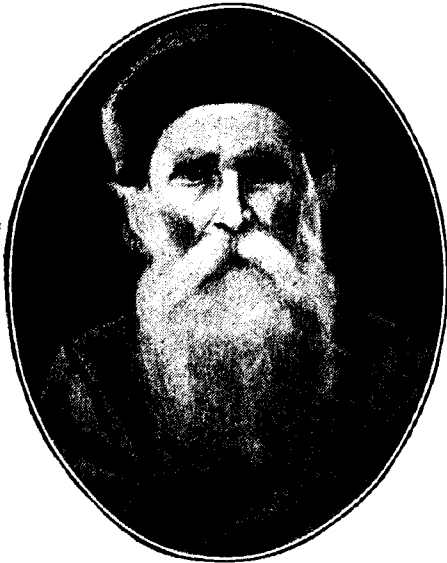
ב. מ.

דיטרויט, ע' מיישיגן.

דייטש, אליעזר: רב לעדת היראים באונגריא. נולד מ"ז תמוז תר"י (1850) בכפר פעטרא סמוך לעיר קאשי. אביו ר' אברהם היה ממשפחת הרב יחזקאל סג"ל אב"ד בעיר אונסדארף ומחבר, "תורת יחזקאל". רבו המובהק היה ר' מנחם א"ש בשיבתו בעיר אונגוואר. הוא החליף שו"ת עם גרולי הדרר (ע"י שו"ת, "שואל ומשיב" מהרורא תניינא ח"ג סי' ל"ה; שו"ת, "אבני צדק" או"ח סי' ט' וסי' פ"ב; שו"ת, "מהרם שיק" יו"ד

נמצאת על ספר „מרפא לשון“ (ארעסא תרכה). ר' משה דיינא חבר ערך ששים ספרים ומהם פרושים על ש"ס ופוסקים, על דקדוק והגיון, מחקר, שו"ת על ארבעה ש"ע, גם על חכמת הקבלה, והמה בכ"י אצל בנו הרב ר' נחמיה מאזעסזאהן בעיר פארטלאנד ארגאן. בנו זה הוא עורך העתון היהודי בלשון אנגלית בשם Jewish Tribune היר"ל בפארטלאנד.

נ. מ.

ר' משה דיינא

דיינאוו, צבי הירש (נודע בשם „סלוצקער מגיד“): ט"ף לעס; נולד בסלוצק פלך מינסק בשנת 1832 ומת בלונדון כ"א אדר תרל"ז (1877). אביו זאב וואלף היה אמן נחשת קלל. דיינאוו היה המטריה הראשון בלשון יהודית שהביא את ההספה המודרנית בתחום ישראל. בלי זמרה והעזות, בלי משלים וחירות, בלי לאיים את העם בעונשי הניהנום, גם מבלי עזת הפסוקים ומאמרי חז"ל כאשר אהבו לעשות המגידים מזמן העבר, רק בלשון יהודית פשוטה ובקסם על שפתו למשוך את הלב, תאר לפני העם תמונה מחיי היהודים ומצבו בהווה ותכליתו השמור לו, ומה העת דורשת מאתו. הוא הראה לדעת את הרעה הנשקפת לנו ממחלת יחס אבות והתרחקות העבודה ומלאכה המרבה בטלנים ואביונים. החיים על חשבון אחרים. ויתאר את דוע החינוך והא' סורים בחרדים אשר בהם יגרלו הנערים ללא תורה ולא דרך ארץ. במופתים חותכים הוכיח כי התורה וההשכלה אחיות הנח. ויבקש מההורים לשלוח את בניהם ללמוד שפת הארץ בבתי ספר של הממשלה. בעמרו על הבימה הראה למנהיגי העם את מוטם, ולא נשא פני איש גם בין המשכילים (ע"י מה שכתב על גאטלאבער השחר ח"ה 229 והצופה למגיד שנת 1874 גליון 23). בדברים האלה רכש לו שונאים רבים

דייטש היה אחד מהעורכים בהאנציקלופידא היהודית בלשון אנגלית, והוא הוסיף עליה כמה מאות ערכים שנשמטו משם ואשר התקין במשך הזמן, ובדעתו להו"ל בעין הוספה להאנציקלופידא החיא. גם קבץ ואסף כמה אלפים זכרונות מדברי ימי ישראל שהו"ל בשם של הקולג' בסינסינאטי Memorable Dates of Jewish History Hebrew Union College Annual 1904, pp. 285—447. ב. מ.

דייטש, דוד בן מרדכי: רב ומחבר, נולד בעיר צילץ בשלעזיא בשנת 1810 ומת בזאהרו ו' אב תרל"ג (1873). הוא למד בישיבת ר' מרדכי בנעט בניקלסבורג ובישיבת החתם סופר בפרשבורג. בהשלימו למוריו נתקבל לרב בעיר מיסלאוויץ פרוסיא ומשם נקרא לעיר זאהרו ויהי שם לרב כ"ח שנים עד יום מותו. הוא נלחם נגד הרפורם וביחוד נגד נייגר, דייטש העתיק את ספר חבקוק לאשכנזית עם באור והערות (ברעסלוי 1837; חבר הספר „ריקשפראכע מיט אללען גלויביגען דעם ראבינישען יודענטהומס“ (ברעסלוי 1843). והוא תשובה על מחברת נייגר; „אסוף אספה“ נגד אספות רבנו ריפורם בברונישווייץ ופראנקפורט (ברעסלוי 1846); „די ארנעל אין די סינאנאנע“, גם הו"ל ס' „חזק אמונה“ עם תרגומו והערותיו (ברעסלוי 1865). והרפים קובץ מדרשותיו.

ביבליוגראפא: פין כנסת ישראל 232; J. Norden, David Deutsch; ein Lebensbild, 1902. ב. מ.

דיין: ע' דינים

דיינא, משה: ריין ואב"ד בעיר ארעסא רוסיא; נולד בעיר שפאלי פלך קיוב ט"ו שבט תקמ"ו (1786) ונפטר ח"י אייר תרמ"ג (1883) בארעסא. אביו ר' זאב יוסף היה רב בשפאלי והיה טמשפחת דין יצחק אברבנאל. רבו המובהק של ר' משה היה ר' אריה יעקב מסמילא (נזכר בתשובה ל"ב בשי"ע הרב מלארי ח"ב) והוא סמכוהו לרבנות ביום מלאת לו י"ז שנים. ומאו שרת בקדש עד יום מותו. בשנת 1862 הציגו נשיא עיר ארעסא הנסיך סטראנאנאוו לפני הקיסר אלכסנדר השני, והרב בקשו לתת שיווי זכויות ליהודים. הוא ידע לשונות רוסית אשכנזית רומית וערבית. כמה ממאמריו נדפסו ב"ע, „ראזווייעט“ בשנת 1861. שופטי המדינה התיעצו עמו לפעמים בדברים קשים בדין. ורבות פעמים שלחו אליו דין ודברים בין אנשים לשפוט ביניהם. גרולי הרבנים הריצו אליו שאלות בהלכה, וביניהם ר' בצלאל מוילנא, מהרש"ק מבראדי, ר"נ אדלר מלונדון, ר' יעקב אביגדור הרב הכולל מקושטא ועוזרו ר' יוסף אלפאנדארי (נזכר בספרו פורת יוסף). ור' חיים פאלאני מאיזמיר, וגם הוא שאל אותם בעניני הלכה. כמה מתשובותיו נדפסו בשו"ת אחרות. הסכמת

לראש חכמי הקראים אבן רשף בקרים יישוב עמו בסלע היהודים ויעזור על ידו לעשות רשימות כ"י עתיקים אשר מכר אח"כ לאוצר הקיסר בפטרבורג. אחרי מות אבן רשף הלך למסעותיו לארצות הקדם. בשנת 1878 נועד מטעם התברה כ"ח בפאריס לחבר סטאטיסטיק פרטי לישראל. בשנת 1880 שלחוהו הישר ארקאדי קויפמאן בפטרבורג לתור את אה"ק לתכלית יסוד מושבה לאכרים מבני"י, ובשובו מא"י נדרש מאת כ"ח ללכת לבראדי לעזור למנהלי האמירצ'א לאמריקא, אבל השיב את פני החברה. ויהי למנהל אח האמירצ'א באדעסא לא"י. בשנת 1888 הלך לאמריקא והו"ל מכ"ע יבועי ציוני בשם "הלאמי". בשנת 1897 יסד מושבה לבני"י במחוז נעוואדא בארצות הברית. במשך עשר שנים האחרונות (1899—1909) נסע שלש פעמים לארצות הקדם ויאסוף כ"י עתיקים ואיקונאבולא אשר מכר לאוצר הספרים הירדנים. בקיץ שנת 1899 הצליח לפתוח את הגניזה העתיקה בכפר נובאר אצל דמשק בביהכ"נ העתיק הנודע ברה"י ע"י "מערת אליהו" אשר שמה. ושם מצא כ"י עתיקים יקרים.

[ספריו] ספריו שחבר והו"ל עולה למספר ארבעים, היותר נודעים הם: "תולדות אבן רשף" ווארשא תרל"ה; "משא קרים" שם תרל"ה; "מסע בחצי האי קרים" שם תרל"ט; "מלחמת קרים" שם תרל"ט; "מסע בארץ הקדם" פרעסבורג תרמ"ב; "מסע באירופא" שם תרמ"ו; "מלחמה לה' בעמלק" (נגד אתרני יון) נוארק תרנ"ב; "דה לציון" קארני תרס"ד. הוא עורך עתה ביבליוגרפיא של כל ספרי עברית שנרפסו באמריקא מלבד מאמריו הרבים במכ"ע באירופא ואמריקא. מסחרו הוא מוכר ספרים עתיקים ומושיבו בארלינגטון לא רחוק מנויארק.

א. ד. ד.

דילאטורי (Della Torre), הלל: סופר ומחבר, נולד י"א שבט תקס"ה (1805) בקוני דפיומנטי איטליא, ומת כ' תמוז תרל"א (1871) בפאדובה. בהיותו בן עשרים שנה נבחר למורה בבהמ"ד בטורינו. שנפתח בראשית שנת 1824. ובסוף שנת 1826 נתמנה עוזר להרב וממלא מקומו. בשנת 1829 נבחר למורה בבהמ"ד בפאדובה, ויכהן שם במשך 42 שנים. הוא כתב יותר ממאתים וחמשים ספרים בשפות עברית, איטלקית, צרפתית, ואשכנזית. מלבד מאמרים הרבה שכתב בכרם חמד, בכורי העתים החדשים, בכורי יצחק, באבני נזר, בהמבשר, בהעברי, באוצר נחמד, באלגעמיינע צייטונג דעם יודענטומס, בווינער מיטטהיילונגען, בניצייט, בבן-הנחיה, ועוד.

נ. ב.

דיליאון (De Leon), משה בן שם טוב: מקובל, חי במחצית המאה הי"ג בארנון ספרד, ומת בשנת 1305 בעיר אריבאלו על הדרך בשובו לביתו. הוא מצא את הכ"י של הזוהר וע"י נתלה להמקובלים,

ובפרט בין הדור הישי. ויסגרו לפניו את דלתות בתי המדרש ולא הניהוהו לעלות על הבמה לדרוש לפנייהם. פעמים רבות התאונן בהעתונים "המניד", "המליין" על רדפם אותו. ורק בעיר השכלה באדעסא הצליח לדרוש ביגנת תר"ל ביום הכפורים בבית הכנסת הגדולה במקום הרב שוואבאכער. ע"י השתדלות המישור י"ל גארדאן קבלה אותו קהלת "עין יעקב" ערת רופ' בלונדון, להיות להם לדרשן וכמקיף בשנת 1874. אך גם שם פגעו בו חצי מלישינו ויוציאו עליו דבה לפני הרב הכולל ר"ג אדלר ויתנגד לו. עד אשר נוכח לדעת את ישרו ופעולותיו הטובות וישלים אתו. דיינאו יסד בלונדון בית ספר עברי חפשי לטובת הנערים. לערך שלש שנים היה במשרתו זאת. ובמותו ספרוהו רבנים רבים, והרב אדלר עם הרב דר' ארטהום נכעו ארזי ארונם.

המקיף צבי הירש דיינאו

דיינאו כתב דרשה בשם "כבוד המלך" לכבוד הקיסר אלכסנדר השני (ארעסא 1869) ונעתק לרוסית (המניד ח"ה 20). הוא השאיר אחריו איזה ספרים והם בכ"י.

ביבליוגרפיא: אגרות יל"ג צד 186—196; J. E. iv 412

ד. א.

דיינארד, אפרים: מחבר ונוסע; נולד בשאסמאקען, קורלאנד בשנת תר"ו (1846). הוא אהב לתור ולהתבונן להיי היהודים באירופא וארץ הקדם, ורשמי נסיעותיו כתב על הספר. נסיעתו הראשונה היתה בשנת תרכ"ב (1862). במסעו בשנת 1873 התודע

בפאדובה, אפשר מפני דילמידנו חתיר למוד חכמות חיצונות והתנגד להקבלה. עכ"פ הוכרח לעזור את פאדובה וישב לקנדיא ארץ מולדו. שם למד עם אצילי הארץ, ושרי הממשלה והסגנים היו מכבדים אותו, גם במותו הלכו נכבדי הנזירים אחרי ארונו מלובשים בנדי אבלות (מצרף לחכמה ליש"ר מקנדיא).

א.

[דרכו באמונה ופילוסופיא] דילמידנו חיח מתופשי החלמוד, אך הבריל בין הלכה ובין אסמכתא והגדה שאינם רק ענפים טובים המסתעפים מן שרשי התורה המסורה. וסודות הקבלה הם לדעתו עוד במדרגה פחותה מן האגדה, כי עליהם להביא ראיה אם יאות להם שם קבלה ואין לאל ידם לעשות זה (בחינת חדת דף נ"ג — ג"ח דפוס ווין). אך התנגד הפילוסופים הדתיים האומרים כי המשפטים והחקים שבתורה אינם רק טעמים להדעות והאמונות והמצוות השכליות (שם דף כ"ז). ולא אבה לשמוע לדברי הפילוסופים הדתיים מבני עמנו האומרים שהחובה על כל איש ישראלי להתחקות על שרשי הפילוסופיא למען תת יתר עז לאמיתת התורה, כי לדעתו צריכין אנו להחזיק במצוות התורה בעבור שנתן אותן ה' לנו לטוב לנו ולא בעבור שמחאימין עם הפילוסופיא (שם דף ב—ה). אנפ"כ האיש שחננו ה' ברוח חכמה ודעת, מוטל עליו לחקור ולהחבונן אל דתו ואמונתו למען ידע את דרכיה גם בדרך חכמה (שם דף ט' — כ'). סבות התנגדות דילמידנו לחכמת הקבלה הן: א) יען חכמי הנוצרים בנו עליה יסודות אמונתם ובשיטה הזאת החזיק יוהן רייבלין; ב) כי לא יצאה ממקור ישראל רק נולדה מן הפילוסופיא של האפלטונים החדשים (בחינת הדת דף ל"ט, מ"ח, ס"ח: ג') כי מצא בחכמת הקבלה דעות דחוקות מן השכל הישר וסברות זרות, ואתה מהו היא הדעה כי המקיים מצוות ה' פועל ישועות בעולמות עליונים ויתן עז לאלהים; ד) כי גם אם נאמין שהחכמה הזאת היא אמיתית, יש סכנה לחלושי דעת וקצרי ראות להכשל בה.

[ספריו] דילמידנו חבר ספרים חרבה, ורובם הם העתקה מעברית ללשון רומית שעשה לבקשת תלמידו השר פיקו די מיראנדא. ספרו "בחינת הדת" בדרכי האמונות והדעות כתב לבקשת תלמידו ר' שאול אשכנזי, נדפס עם ספר נכדו, "מצרף לחכמה" (באזיל 1519) ועם באור ישי"ר (ווין 1833). השלשה ספרים שכתב בלשון רומית הם: De Primo Motore (המניע הראשון); De Mundi Efficientia (חדוש העולם) 1501, מהר"ש אלנאוי כספר תולדות אדם מיחס לו נ"כ פירוש על ש"ה"ש. עוד חבר ספר "באור המאמר בעצם הגלגל (סה"ד ח"ג בערכו) וקובץ וכוהים שונים ופסקים וכתב הרבה להליץ על הרמב"ם מהשנות הרלב"ג (מצרף לחכמה 5).

והוא תמדרש שנתיים לרשב"י ובנו, מתנגדי הקבלה אומרים כי דיליאון בעצמו היה מחבר הזהר, ומביאים הוכחה להשערה כי מצאו בספר היוחסין דפוס קישטא דף קמ"ג: שר' יצחק רמן עבד הלך לחקור על ספר הזהר בעיר אוילא ור"ם דיליאון כבר מת, ויגיד לו ר' רוד רפאן קרובו כי נתברר לו בודאי שר' משה בשם הכותב היה בוראם, כי היה כותב סודות נפלאים לעשירים במחיר מתנות. ועוד ראיה כי ר' יוסף די אוילא שהיה עשיר לקח מאלמנת ר"ם את כ"י הזהר במחיר מתנות ששלח לה ביד אשתו, ואז הורה האלמנה כי אישה כתב הזהר מלבו ודעתו, אך ירא להניד האמת כי אז לא יחשבו את הספר, ולכן תלה אותו ברשב"י וחביריו (יוחסין השלם 95, 96). אולם עדות הנשים אינה כלום, ואולי חשבה האשה שע"ז יכירו אה עצמת נדבות אישה ויתנו לה מתנות הרבה בשבילו. אמנם אפשר שרמ"ד הוסיף בזהר איזה הוספות (ע"ע ז'הר), רמ"ד חבר נ"ב, "ספר הנפש החכמה" או "ספר המשקל" (באזיל 1608); "ספר הרימון" שכתב בשנת 1287 (עודנו בכ"י) הקרישו ללוי בן תודרוס אבולעפאי, ספרו "של הקדש" הקריש לר' תודרוס הלוי אבולעפאי; "משכן העדות" או "ספר הסודות" השלים בשנת 1293. גם כתב באור בקבלה על הפרשה הראשונה בס' יחזקאל. הוא ידע היטב דרכי הפילוסופיא של בן נבירחל ושל ר' יהודה הלוי והרמב"ם. והתנגד הפילוסופיא האלחית.

ביבליוגרפיא: האשכול ח"ח 28; יעללינגק משה בן שם טוב די ליאן אונד זיינע פער העלמים צום זהר, לייפציג 1851.

א.

דילמידנו, אליהו בן משה אבא

מקנדיא (קרימינסיס): פילוסוף ורופא באי קרימא אשר בארץ יון על הים התיכון. הוא נולד בקנדיא (קרימא) בשנת 1460 ומת שם בשנת 1497. סיבת מותו היתה שצוה לתחוך לו בשר צומח בלחיו. שם המשפחה Del Medico = מן הרופאים נשתבש לדילמידנו. ראש המשפחה ר' יהודה דילמידנו בא מאשכנז לקרימא בסוף המאה ה"ד. בנו אבא הזקן יסד שם בית הכנסת הנקרא אלימניקו (של האשכנזים). בנו של אבא הזקן נקרא משה, והוא היה אבי ר' אליהו זה. אביו ר' משה גדלו על הגורח והחכמה. בעודנו רך בשנים פנה בשאלה בדרכי הלכה על מהר"י קולק, איש חולק לו כבוד ומתארהו "מצרף לחכמה וכו' לתבונה" וכו' (ש"ת מהר"ק סי' נ"ד). אח"כ נמנה לראש ישיבה בפאדובה, והיה רופא מובהק ומורה לחכמת הפילוסופיא בהאוניברסיטא שם. כאשר נפלה מחלוקת בן שתי כתות פילוסופיות בויניציא הסכימו שהוא יכריע ביניהם. אך בשביל זה נהפכו לו בני הבת המנוצחת לאויבים ולא נתנו לו מנוחה באיטליא. נוסף לזה עברו דברי ריבות בינו ובין הר"י מינץ הרב

והפרצופין ואחיות, וכסופו "כח ה".
ביבליוגרפיה. תולדות גדולי ישראל 14;
J. E. iv 506

ב. מ.

דִּימִי: אתה דרב ספרא; דור שלישי לאמוראי
בבל. הוא היה עניו ונקרא על שם אחיו רב ספרא.
ורק כשחלש ובא רב ספרא לבקרו אמר תיתי לי דקיימתי
כל מה דאמור דבן. א"ל האם קיימת מאמרם לעולם
אל יספר אדם במותו של חברו שמתוך שבתו בא
לירי ננותו? אמר ליה, לא ידעתי ואילו ידעתי קיימתי.
כשקם מהליו דרש ברכים לעולם אל יספר ובן (כ"ב
קס"ד: ערכין מ"ז).

רב דימי מנהרדעא: או רב דימי בר
חיננא, דור חמישי לאמוראי בבל, היה מן הזקנים
שבדורו של רב פפא, וימת זקן ושבע ר"א קמ"ח (388).
רוב ימיו עסק בסחורה, אייתי גרונרות כספיה לנהרדעא
(כ"ב כ"ב). לזקנתו עזב את מסחרו, ושלוש שנים לפני
מותו היה לראש גלותא בפומבדיתא אחר רב זבדי.
רב דימי בר יוסף: ע"ע אבדמי דמן

ח' פא.

ד. א.

דִּימִיטְרִיוֹס (תראשון, המכונה "סוטר" = נוהל):
מלך בסוריא בשנות 162–150 קודם מ"ה. הוא היה
בן-סיליקוס הרביעי המכונה פילופאטור. דימיטריוס
פקד את אליקים (אליקים) לכהן גדול בירושלם
נגד חפץ יהודה המכבי ועם ישראל, וישלח את
בכחידם להכניע את היהודים תחת ממשלתו ולהקים
את משמרת אליקים, ולעשות שפמים כישראל הממרים
את מצותו. יהודה המכבי נלחם עמו וינצחו והסיר
את אליקים מכתונתו. גם את ניקנור שר הצבא וחילו
נצחו המכביים, וניקנור נפל בחרב. דימיטריוס שלח את
בכחידם ואליקים עוד הפעם עם חיל גדול דרב ויהודה
המכבי ננף או לפנייהם (160). אך יונתן לקח את מקום
אחיו יהודה ויעשה שלום עם בכחידם. דימיטריוס היה
מלך עריץ ושכור. יוספוס יאמר עליו כי היה איש
עצל פוחז וריק. בשנת 153 מרד בו אלכסנדר
בעלת (ע"ע) וינצחוהו, כי היהודים עזרו לו משנאחם
לדימיטריוס (ע' חשמונאים א' ז'–י').

בנו דימיטריוס השני המכונה ניקנור
מלך אחריו אחר לחמו נגד אלכסנדר בעלת וינצחוהו
(147). הוא הסכים לכהונת יונתן במחיר שלש מאות
ככר כסף, והשלימו על שלשת הנפות לוד אפרים
ורמתים שנלקחו משמרן. ובעבור זה עזר יונתן עם
שלשת אלפים מבני חילו את דימיטריוס זה נגד החיל
מבני הנכר שקמו עליו. אולם דימיטריוס לא הקים
את דבריו להעתיק את חילו מערי יהודה, ועוד תעיק
עליהם מס כבד, ועוד בקש שילום המס שהיה נושא
כחש מזמן אביו. הרברים האלה עוררו מרידה נגד
דימיטריוס, והיהודים עזרו את הנהוים אחר בן אלכסנדר

ביבליוגרפיה: ישר מקנדיא אליים דף כ"ט;
גינר מלא חפנים נוצח; פון כנסת ישראל
105; שולמאן תולדות חכמי ישראל ח"ד 103–
110; מאנאססריוס 1873 צד 481.

מ. מ. ה. א.

דִּילְמִידִנֹּג, יוֹסֵף שְׁלֹמֹה (ר"ת יש"ר = יוסף
שלמה רופא): פילוסוף ורופא; נולד כ"ה סיון שנה
(1595) בקנדיא (קרימא), ומת כחג הסוכות שנת חס"ו
(1855) בעיר פראג. אביו ר' אליהו היה רב בקנדיא,
ובנו נתגדל על ברכיו. בן מ"ו נתקבל בבית מדרש
לחכמות בפאדובה, ובן י"ח בא לשמוע חכמת הרפואה
ופילוסופיא והתעסק בחכמת השעורים והחכונה אשר
שמע מפי התוכן נאלילי. בשובו לעירו התעסק בחכמת
הרפואה, ולמען חשתלם בכל החכמות בו אסף
ספרים הרבה, ויהי מספר ספריו שבעת אלפים אשר
עלה לו במחיר עשרת אלפים זהובים. גם אהב לנסוע
בארצות שונות, ויבא מצרימה ללמוד מחכמי הערביים
ומחכמי הקראים וכרה ברית עם חכם הקראים יעקב
אלכסנדר שיהיה חכם גדול בחכמת השעורים.
מאלכסנדר בא לקושטא והתרועע עם חכם הקראים
כשה מצורדי, ועם אביו זקנו ר' מרדכי בומיאמנו
שהיה לו בית אוצר ספרים גדול. שם כתב את מכתבו
הנפלא על אדות כוכב דשבים הנראה בחורף שנת
ש"פ (הכרמל שנה ששית גליון 43). בדרך מסעיו
התורע להמקובל ר' יעקב בן נחמיאש אשר הסביר לו
יסודות הקבלה. מקושטא הלך לואלאביא ובעיר יאסי
התרועע עם הרופא המקובל ר' שלמה י' ארואי, וגם
מסנו למד מסתורי החכמה הקבלה. משם בא לפולין
ולימא ויהי רופא להרובוס ראדווייל (1620–1624).
אח"כ נסע להמבורג, ובשנת 1628 היה באמשטרדם,
בשנת 1630 בפראנקפורט דמיין. בסוף ימיו נתישב
בפראג וישב שם עד יום מותו.

[ספריו] הוא חיבר ס' "אילם" תשובות ל"ב
שאלות ושבעים ספקות בחכמות הלמודיות להקראי וזה
בן נתן המרוקי. ויקרא ספרו אילם ע"ש י"ב עינות
מים ושבעים תמרים (שמות מ"ו כ"ז), ומתווכר לו ס'
"מעין ננים" בי"ג מאמרים (ע' אוצר הספרים לכן
יעקב 35). עם הספר אילם שלח להקראי מכתב גדול
בעין הקדמה המתחיל "אחוז בחבלי הבל" וקצור מסנו
הופיע בדפוס הראשון (אמשטרדם 1629), וכלו נדפס
ע"י גינר בס' מלא חפנים. במכתבו זה הוא מגנה את
חכמת הקבלה ומבחיט באמיתה. אף כי הוא בעצמו
בס' "מצרף לחכמה" מנן עליה נגד דעת ר' אליהו
דילמידנו, ואולי שנה את דעתו בסוף ימיו. תלמידו
ר' שמואל אשכנזי הו"ל שלשה ספרים של רבו בשם
"תעלומות חכמה" (באסיליא 1629–1631), והם "מצרף
לחכמה" להגן על הקבלה נגד טענות' בחינתהדות;
"גובלות חכמה" מדובר בו נבדרות בכללות עולם התורה
לפי דרך הארי' ובו ל"ו עלים ותמונות להבנת העולמות

ושבע לה שמעון שהוא נוסלה. הת'ד ושאלו בן חכנענית בן דינה שנבעלה לבנעני (שם ס' י'). ובת שבע שנים היתה בשנתעברה לשבע ובת ח' ילדה אסנת וגרלה פוטיפרע לה לבת כי היתה עקרה. וכשירד יוסף למצרים לקחה לו לאשה (ע'י) פרקי דר"א פל"ח. ע'ר בנימין שני ס"פ טרף בקלפי. ומעין ה' נהר כ"ח. לפי המסורה נקברה דינה בארץ בנען בעיר ארבל אצל קבר ניתאי הארכלי.

מ. מ. ה.

דינים (דין, דין, דינים): א' חוק ומשפט שעל פיו דנים את הדין. כאמור בין דין לדין (דברים י"ח). יודעית דין (אסתר א' י"ג). ב' חרצת המשפט. כמו מלך יושב על כסא דין (משלי כ' ח'; ג) עונש ופרעניות. כמו משמים השמעת דין (תהלים ע"ז ט'). דין בנים (שם ק"ו). חבית שבו יושבים השופטים וחורצים המשפט נקרא בית דין (יבמות ט"ז). והבאים לדין נקראים בעלי דינים (אבות פ"א ח'). המסדרים הסענות נקראו עורכי דינים (שם). ההנהגה ע"פ חוקי הדינים הקצובים היא שורת הדין. ומנהג חסידות הוא לפני משורת הדין (ברכות מ"ה). התובע את חברו לפני ב"ד ומבקש מהם דין צריכים הבי"ד לפסוק כהלכה הפסוקה. ע"ד "קוב הדין את החר". אבל אם תובע ומבקש פשרה והנתבע מסכים לזאת יוכלו הדיינים לפסוק לפי חות דעתם ודאות עיניהם בנידון אשר לפניהם אפילו נגד ההלכה. יש אומרים כי השם מרינה שהיא פלך או מחוץ המתנהג ע"פ דין ומשפט או ע"פ דין מיוחד. "ואיש מדיני" הוא איש המתנהג ע"פ נימוסי המדינה. כמו האדם מדיני בטבע (מורה פ"ג).

[דיין דיינים] דיין הוא השופט הארץ בדין. כמו והיה ה' לדין (ש"א כ"ד ט"ז) ודין אלמנות (תהלים ס"ח י'). חדיין השופט את העם נקרא אלהים, ער האלהים יבא דבר שניהם אשר ירשיעו אלהים (שמות כ"ב ח'). אלהים לא תקלל (שם כ"ו) תרגם אונקלוס "דיינא" (סנהדרין ס"ו). וכל דיין שדן דין אמת לאמתו כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית (שבת י'). העם מצווה על מנוי דיינים. שנאמר שפטים ושוטרים תתן לך וגו' (דברים ט"ז י"ח). השפטים צריכים להיות אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע (שמות י"ח כ"א). והעם מוחזר שלא להעמיד דיין שאינו הגון. וכל המעמיד דיין על הצבור שאינו הגון כאלו נוסע אשרה בישראל (סנהדרין ז'). הדיינים מוחזרים לשפוט את העם משפט צדק. לא תמה משפט ולא תכיר פנים ולא תקח שוחד וגו' (דברים ט"ז י"ט). לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול. בצדק תשפוט את עמיתך (ויקרא י"ט ט"ז). כי אין מרחמים בדין (כתובות פ"ד). חובת הדיינים להיות מתונים בדין (אבות פ"א) ואל יהי דן יחירי. שאין דן יחירי אלא אחד (שם פ"ד). על הדיין

בעלת שמו אנטיזכוס הששי. ויתקשרו על דימטריוס וינצחורו והוא נמלם לסליקוס. יונתן ושמעון אחיו לכדו את ערי סוריא ודרומית. אך אחרי מות יונתן ע"י ערמת טריפון. החזיק שמעון במבצרי ערי יהודה. ודימטריוס נאלץ לברות עמו ברית שלום. ויכיר דימטריוס את שמעון בתור כהן גדול ונשיא (אתגרד). דימטריוס נלחם עם תלמי אורגיסט השני מלך מצרים. אשר לקח ממנו נקמתו ויפקיד את אלכסנדר זבינא למושל במקום דימטריוס (128). בשנת 125 (קמח"נ) נפל דימטריוס בחרב אויביו אצל רמשק. ע"י ערמת אשתו קליאופטרה אשר שנאה אותו בקנאתה בצרתה בת המלך פרתיא שנשאו דימטריוס.

ביבליוגרפיה: השמונאים א' ו' והלאה; יוספוס קדמוניות פ"ג.

א.

דין: ע' דינים:

דינאבורג: ע' דוינסק.

דינה: בת יעקב מלאה. וכתב הראב"ע (בראשית ל' כ"א) יש אומרים שעם זבולן נולדה. דינה היתה יצירתה זכר ודנה לאה דין בעצמה (ולכך נקראת דינה) אם זה זכר לא תהא רחל אחותי כאחת השפחות (שילדו שני בנים) והתפללה עליו ונהפכה לנקבה (ברכות מ' א'). ובירושלמי ובב"ר סוף פע"ב איתא שאחר שהתפללה רחל "יוסף ה' לי בן אחר" נעשית דינה נקבה. כאשר התישב יעקב בשכם יצאה דינה בתו לראות בבנות הארץ. ורא אותה שכם בן חמור נשיא הארץ ויקחה לביתו נגד רצונה וישכב אותה ויענה, ויאבה לקחת אותה לאשה. וכשמוע בני יעקב את הנבלה הזאת דברו עמו בערמה כי יאתו להתחתן עמו ולהתערב בבני הארץ אם ימולו את בשר ערלתם. ויתרצו להם. ובהיותם כאבים הרגו שמעון ולוי אחי דינה את שכם וכל יושבי שכם. (בראשית ל"ד). אמנם בעיני יעקב אביהם רעה המעשה הרצח וקורם מותו הזכרים כי "בלי חסם מכרותיהם... ארור אפם כי עז" (בראשית מ"ט ז'). במדרש דרשו "ותצא דינה בת לאה" ע"ש יציאתה. ונקראת בת לאה שאף היא היתה יצאנית שנאמר, "ותצא לאה לקראתו". ועליה משלו המשל לאמר כאמה בתה (יחזקאל ט"ז). ויש רעה אחרת כי נענש יעקב בהציבו מצבה ויקרא לו אל אלהי ישראל. אמר אתה אלוה בעליונים ואני אלוה בתחתונים. והיה נוסל בזה שררה לעצמו ולכן נענש "מחד בתך יוצאה ומתענה" (ב"ר פע"ט סוף). ר' חנינא דרש "למס מרעהו חסד" (איוב ו') מנעת חסד מן אחיך (עשו) היא נסבת לאיוב שאינו לא גר ולא מהול וכי; לא בקשת להשיא למהול דרך היתר הרי נישאת דרך איסור (שם ס' ג'). חזו לדעת האומר כי איוב בימי יעקב היה ודינה בת יעקב נשאו (ב"ב ט"ז) ויש אמרו שנישאת לשמעון. מפני שלא רצתה דינה לפרוש עוד משכם

המוסמכים בא"י (ניסין פ"ח : ב"ק פ"ד : סנהדרין ג'). זמן ישיבת הדינים מדבקר עד סוף שעה חמישית (שבת י" ח"ט ס" ה'), ואין ראוי לרדן אלא מבין י"ח ולמעלה, וי"א דמבין י"ג ולמעלה כשר (שם ס" ז'). דיני ממונות אין דנין בע"ש ולא בעי"ט מדרבנן (ירושלמי סנהדרין פ"ד ה' ח"ט ס" ה'). והרשות ביד ב"ד לרדן בניסן וחשרי אפילו בע"ש ועי"ט כדי הצורך עד אחר המערה. מפני טרדת המעדות (ש"ף). דיני ממונות דנים ביום ונומדין גם בלילה. צריכין הדינים לישב באימה ביראה בעטיפה ובכבוד ראש, ויראה הרין כאלו חרב מונחת לו על צוארו וכאלו ניהנם פתוחה לו מתחתיו. וידע את מי הוא דן ולפני מי הוא דן. וימי הוא עתיד להפרע מסנו אם נוטה מקו הרין (סנהדרין ז' ח"ט ס" ח'). דיין הנוטל מזה ונותן לזה שלא כדון הסב"ה גובה מסנו נפשות, שנאמר כי ה' יריב ריבם וגו' (שם). ודרשו על הפסוק מלך במשפט יעמוד ארץ וגו', דין אם דומה למלך שאינו צריך לכלום יעמוד ארץ. ואם דומה לכהן שמחזיר על הנרות יהסנה. פ"י אם הוא עשיר ואינו צריך להתניף. ונמרא דריש ליה על דין דנמיר ואינו צריך לדברי תורה. מאחרים (כתובות ק"ה סנהדרין שם). דיין הנוטל שכר לרדן דיניו בטלים (משנה בכורות פ"ד ו'). אבל שכר בטלה כפועל מותר ליטול. ואם יש לדין צד הנאה מאיות בעל דין אין לו לרדן דיניהם (ח"ט ס" ז' רשב"ם ח"ד ס" ט"ז). צריך הרין שיקדים לרדן הרין שבא לפניו תחלה, אבל צריך להקדים דין היתום לדין האלמנה, ודינה קודם לדין ת"ח, ודינו קודם לדין ע"ה. ודין האשה קודם לדין האיש (ח"ט ס" ט"ז). דיין בישיבה ובעלי דינים והערים בעמידה ובפרט בנמר הרין. דכתיב וישב משה לשפוט את העם ויעמוד העם וגו'. וכתב הרמ"א כבר נהנו כל בתי דיני ישראל אחר התלמוד שמושיבין את בעלי הדינים וגם העדים כדי להסיר המחלוקת. שאין בנו כח להעמיר משפטי הדת על חלם (ח"ט ס" י"ז נ' בהנה"ה). ת"ח וע"ה שבאו לרדן מושיבים את החכם ואומרים לע"ה שב ואם לא ישב אין מקפידין בכך (שם). בדיני ממונות אין העדים צריכין דרישה וחקירה כמו בדיני נפשות. כדי שלא חנוול דלת בפני לוי. מלבד דין מרומה. כשאנו רואין שהבעל דין נותן דחיות אריכות מבלי ממשות כדי לענות הרין ולעשוק חברו (רשב"ם עדות פ"ג). דיין אין לו אלא מה שעניו רואות (סנהדרין ו'). פ"י אם מתעסק בדיני ממונות יפסוק הרין לפי דברי הטוענין ולא יחא לבו נוקפו שמא טעה (מהר"ח ש בתורת חיים ח"ג ס" מ"י). ולפעמים צריך לרדן ע"פ האמת הירעה אצלו ולא ע"פ המענות, אם ידאח בעניי הרין שדברי האחר מכוונים יותר אל האמת יש לו הרשות לזכותו (ח"ט ובי" ס" ט"ז. ריב"ש ס" תנ"ד). דיין שגלה דעתו מקורם אסור לרדן עוד באותו דבר (באר שבע דף פ"ח ע"ד והלאה). שני דינים ששונאים זה את זה אסורין לרדן יחד (ח"ט ס" ז'). דיין הנוע בדבר פסול לדין. האומר

לסבול טרח הצבור ומצוה על הצבור לנהוג בו כבוד (ח"ט ס" ח'). לפי דברי חז"ל היה מספר הדינים שמנה משה לבני ישראל 78600. ולמדו זאת מהפסוק ושמת עליהם שרי אלפים וכו'. שרי אלפים שש מאות. שרי מאות שש אלפים שרי חמשים שנים עשר אלף. שרי עשרות שש אלפים נמצאו דיני ישראל שבעת רבוא ושמונת אלפים ושש מאות (סנהדרין י"ח). דייןא רחצתא (ב"ב קל"ג): פ"י דינים שאינם בקיאים ברין וחוצצין מחצת לזה ומחצת לזה. כרין ממון המוטל בספק. הערוך פ"י רחצתא "בית הקברות" ר"ל דייןא דפשרה כי המות מפריד בין החיים והמתים וכן הם יפרידו בין הכתות החולקות ויתפשו ביניהם. לדעת קאהוט חצצתא הוא מלשון ערבי שהוראחו שומה ואינו מלומד והוא חסרון ידיעה ובקיאות. דיין סרום שלא התנהגו כהוגן והוציאו משפט מעוקל היו למשל ולשנינה (סנהדרין ק"ט): צ. ה. ג. א.

[דין תורה] דין תורה נקרא רין המפורש בתורה, וכל מה שלמדו חכמי התלמוד ממנה וקבעו הלכתא לדינא. ויען כי נתמעטו הלבבות, ונתעוותו הדין משרבו בעלי הנאה (סוטה מ"ז): לכן לא דנין דין תורה אלא אם כן מבקשים הבעלי דינים: "דיינת לן דין תורה" (סנהדרין ל'). בימי שמעון בן שמח בשלו דיני ממונות, ר' יוסי בר חלפתא אתון תרי בר נשי קומי אמרי ליה על מנת שתרינו דין תורה. אמר לק. אני אינו יודע דין תורה וכו'. מתקבלן אליכון מה רנא (ירושלמי שם פ"א א'). ואמרו חכמים לא חרבה ירושלים אלא מפני שהעמידו דבריהם על דין תורה (ב"מ ל'). ודוקא אם הדיינים יכולים לעשות פשרה בין בעלי הדינים, אבל אם אחד מהם מבקש דין תורה צריכין ב"ד לרדן ע"פ הרין.

[דיני ממונות] דין ודברים בין בעלי הריב על ענינים הנקנים בכסף, והם רכוש או נכסים, בין קרקע בין מטלטלים. תכלית דיני ממונות היא להשליט את האדם על קנינו הפרטי בין שבא לידו ע"י ירושה או מתנה או קנין כספו, כדי שלא יהנה איש מנכסי חברו בעל כרחו. ואחד מעשרת הדברות הוא שלא יחמוד ולא יתאוה דבר שאינו שלו.

כל דיני ממונות דנין לפני שלש דינים (משנה ריש סנהדרין) ואם דנו שנים אין דיניהם דין ונקראו ב"ד חצוף. אא"כ קבלו עליהם הבעלי דינים. הכל כשרים לרדן אפילו נר, והוא שיהיה אמו מישראל, ודן את חברו נר אע"פ שאין אמו מישראל, וכן סומא באחת מעיניו כשר. ודי גם בשלשה הדיוטות (שאינם רבנים) אם אחד מהם יודע הדינים. עכ"פ יכולין לקבל המענות ולשלחם לפני מורה הוראה. ואם אחד מומחה לרבים כגון שהוא מרא דאתרא דינו דין, שכבר קבלו אותו הצבור. בזמן הזה אין דנין אלא דיני ממונות המצויים שיש בהם חסרון כים לאחד מהצדדים, אבל בדברים אחרים ובפרט בדיני קנסות אין דנין אלא מומחים

לחזיק.

[עבד אינש דינא לנפשיה] היכא דאיכא פסידא

בגון מי שראה שנחלין את שלו ובהדי דקא אויל לבי דינא ואחי קא מפסדי וגזלי ליה ולא ידע מאי דגזלו ליה. בכהאי גוונא עביד דינא לנפשיה מבלי לכת לבייד (ב"ק י"ד.) או בחפץ המכורר שהוא שלו וחברו מחזיק בו ומסרב לו להחזירו, מותר ליקחנה ממנו בכ"מ שיובל להשיגו, אבל בשאר מילי לא (מרדכי שם). ואמרין צורכא מרדבנן שיודע הרין עביד דינא לנפשיה, אבל בזמן הזה ליכא צורכא מרדבנן דעביד דינא לנפשיה (י"ד סי' של"ד ב"י. לענין פקדון ע"י ח"מ סי' ע"ה ב"י). [חכמת דיני ממונות] אמר ר' ישמעאל הררצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות שאין לך מקצוע בתורה גדול מהן. שהן כמעין הנובע, והררצה שיעסוק בדיני ממונות ישמש את שמעון בן ננס (משנה סוף ב"ב). ומפרש בעל תפארת ישראל: כי העסק בדיני ממונות ישנם את שכל האנושי לרדקן היטב שיכון משרת האמת על הנקודה בתורה כאמרה, "בצדק תשפוט עמיתך". ואע"פ שחז"ל תניחו לנו יסודות ושרשים בדיני המשפט, בכ"ז עדין נשאר מקום להדיין להשכמט לימין או לשמאל, לרמות מלתא למלתא, או לחלק ביניהם לפעמים כחום השערה, ושונה להעוסק באיסור והיתר שיכול להחמיר באיסור תורה כשטמטק בדבר, מח שא"ב בדיני ממונות. דהרי מה שהוא חומרא לזה הוא קולא לזה, ע"כ צריך להתעמל לכוון רק האמת לאמתתו, וש מעון בן ננס היה עורך דין נעלה בדיני ממונות (ע"ע).

[דיני נפשות] הדינים שעונשין את האיש העובר עליהם למיתה. ובפרט ההורג נפש במזיד, שעליו נאמר "שופך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט' ו'). וכן אם יעשה איש מעשה נגד דינים מיוחדים בדת ישראל שהם יסודי הישוב ומהרת המשפחה וקיום הדת, המיתה הזאת שנעשית ע"י ב"ד ע"פ עדים והתראה נקראת מיתה ב"ד, והן סקילה שרפה הרג וחנק, ועיקר העונש הוא למען ישמעון העם ויראו ולא יעשו כמותו, וישנם עוד עברות שחייב האדם העובר עליהם מיתה בירי שמים שהוא העונש הבא מאת ה' והוא כרת (ע"ע). אמנם מיתה ב"ד צריכה להיות בלי אכזריות יתירה, ואמרו ואהבת לרעך כמוך, ברור לו מיתה יפה (סנהדרין מ"ה). מיתה ב"ד תבוא על עריות, חלול שבת, מנדף את ה', עבודה זרה, כישוף, מקלל אביו ואמו וכן סודר ומורה, גונב נפש איש ישראל ומכרו זקן מצרא, נביא השקר, עדים זוממים, וגונב כלי שרת מן המקדש. ויש עוד דין מיתה שמצוה עליו היחיד, כמו בגנאל הדם לדברי ר' יוסי הגלילי מצוה על גנאל הדם להרוג את הרוצח אף כי הרגו בשגגה (במדבר ל"ה י"ט) ולר"ע היא רשות (מכות י"ב). המוציא את הגנב במחתרת הרשות בירו להרגו, כי הבא להרגו השכם להרגו. אבל אם

אינו רוצה לעמוד בדין, דיינינן ליה כמי שנתחייב ממון לחבירו ואינו רוצה לפרוע שמנדין אותו (משפטי שמואל סי' ק"ר). שנים שנתעצמו בדין, זה אומר נידון כאן זה אומר נעלה לב"ד הגדול, כופין אותו ודן בעירו. ואם הב"ד צריכין לשאול דבר מב"ד הגדול כותבים ויגלחים ושואלים ורנין להם בעירם. ושני בעלי דינים יפרעו שכר השליח (ח"מ סי' י"ד). הדיין כופל דברי הבעלי דינים, שנאמר זאת אומרת וגו' (ח"מ סי' י"ז). הדיין לא יהיה שומע מפי המתורגמן, אם מכיר בלשונם, ואם לאו מעמיד מתורגמן (שם). לאחר שקבלו עדותם יוציאו ב"ד כל אדם לחזן וישאו ויתנו בדבר, ומתחילין לשאול חות דעת הקטן, אם יסכימו כלם לרעה אחת מוטב, ואם לאו ילכו אחר הרוב. אחד אומר איני יודע והשנים חולקים מוסיפין שני דיינים ונמצאו שהם חמשה נושאים ונושאים בדבר והולכים אחר הרוב. אם הם שנים כנגד שנים ואחד אומר איני יודע מוסיפין עוד שנים והולכים אחר הרוב, וכן מוסיפין והולכין עד ע"א ואם הם מחצה על מחצה (בגן ל"ה נגד ל"ה ואחד אומר איני יודע) מעמידין הסמון בחזקת הבעלים (ח"מ סי' י"ח).

[פסק ב"ד] לאחר שהכריעו הב"ד מכניסים הבעלי דינים, וגדול שבדיינים אומר איש פלוני אתה זכאי איש פלוני אתה חייב, ואסור לדיין לגלות סוד השקליא ומריא מי מהם היה מוכה ומי מחייב, אם בקש אחד מבעלי הדינים שיכתבו לו הפסק דין כותבין לו, "פלוני בא עם פלוני בעל דינו לפני ב"ד ומדבריהם יצא פלוני זכאי ופלוני חייב". ואם אמר כתבו ותנו לי מאיזה מעם דנתינו שמה מעיתם כותבים ונותנים לו (ח"מ סי' י"ט). אמנם אע"פ שכבר הוציאו הדיין יכול אחר מהם לסתור הרין אם מצא עדות לזכותו אח"כ, ואפילו אם פרע כבר, כ"ז שהוא מביא ראיה סותרת. אצל אם אמרו לו הביא ראיה או עדים ואמר אין לי, אע"פ שמצא את"כ אינו כלום. כי בזה הוא סותר מענותיו, ואם נתן אמתלא לרבירו כגון שאמר אין לי עדים עכשיו אין לי עדים במדינה זו ויש לי במדינה אחרת מביא ראיה וסותר (ח"מ סי' כ'). דיין שמעה בדין, אם מעה בדין המפורש בתלמוד או ברברי הפוסקים חזר הדין, ודיין אותו עוד הפעם כהלכה. אם נראה לדיין בראיות מוכיחות שאין הדין כמו שהזכיר בפוסקים ופסק הפוסקים לא נתפשט להלכה ברוב ישראל, יכול לחלוק עליו מאחר שאינו נזכר בגמרא בפירושו (טור בשם הרא"ש). מעה בשיקול הדעת כגון בדבר שיש מחלוקת הפוסקים ואינו יודע כי כבר נפסקה הלכה כאחד מהם ונתפשטה ההלכה, חזר הדין. ואם אי אפשר להחזיר פטור מלשלם, ודוקא אם הוא דיין מומחה, או אם קבלו אותו בעלי הדינים עליהם אע"פ שאינו מומחה, אבל אם אינו מומחה, ואינו מרצה לבעלי הדינים, אם טעה חייב לטלם מביתו כדין כל גורם היזק לחבירו אע"פ שבזה לא נתחייב

בכ"ז קשה וכי ערף רצח זה שכולם רואים בו חובה גם מהורג בשונג שגולה? ולמה יהיה חומא זה נשכר יותר ממי שהרגן שלא בעדים כשרים או שלא בהתראה שמכניסים אותו לכיפה? ער שמת מאליו? וזה פטור מכלום! רבי צבי חיות בהנהגותיו לסנהדרין י"ז. כתב להסביר התמיהה עפ"י מה שמצינו בזאת בזמני במדינת צרפת ואנגליא וכו'. אך מר עפשטיין בתורה תמימה לפ' משפטים כותב כי דבריו בזה הם בלי יסוד ובסיס לפי רוח התלמוד. רייפמאן בספרו "מטעני ערב" (צד 62) כתב במעם פטור זה, משום דב"ד שאין בו מחלוקת לא נתברר דינם יפה, וכמו שאמרנו מיני ומיניה הסתיים שמעתתא. אבל גם המעם הזה אינו נכון כי כל זה נאמר רק במקום שיש מחלוקת שיתברר האמת ע"י השפליא ומריא. אבל אם כלם מסכימים לדעה אחת אין לך מרת אמת יותר מזו! דאם לא כן הרי יתחייב שכל דין המוסכם מכל הפוסקים אינו מוסכם להלכה מפני שאין בו מחלוקת! ובלי ספק גם הסנהדרין אף כי הכריעו כולם לזכות בודאי שקלו וטרו וחלקו ביניהם בכל הענין עד אשר באו לידי מסקנא. אמנם כנראה מעו כל הסתמיהים בהבנת דברי חז"ל אלה. כי באמת מה שאמר ר"ב, "פוסרין אותו" פירשו פוסרין אותו למיתה. ר"ל שהורגן אותו מיד, ואין מענין את דינו עד למחר. ככל דיני נפשות שמלינים את הדין. והלשון פוסרין אותו הוא מעין הלשון שמצינו במס' שבועות ל"ט. בעומר לישבע ואיימו עליו חומר השבועה ואמר אינו נשבע פוסרין אותו מיד, ושם פ' רש"י מחייבין אותו מיד לשלם. וכן הבא פוסרין אותו כלומר מחייבין אותו למיתה מיד. והפירוש הזה אינו חדש. כי כבר דרשו אחר מגדולי הקדמונים רבנו מאיר הלוי (הרמ"ה) וחובא בס' קהלת יעקב למחרי אלנאוי בחלק לשון חכמים ערך פטור. ובספר יבין שמעיה ערך פטור. ולפי שונה מובן הדברים מן הקצה אל הקצה.

ז"ר.

[דייני א"י ובבל] דייני גולה היה שמואל וקרנא (ב"ב נ"א. רשב"ם וע"י סנהדרין י"ז); דייני א"י רב אמי ורב אסי (ב"מ פ"ט.), דייני גולות בירושלם נחום המדי ארמון וחנן בן אבשלום (כתובות פ"ג א'); דייני דגתרדעא רב אחי בר מניומי, דייני דסורא רב הונא ורבי יצחק; דייני דפומבדיתא רב פפא בר שמואל (סנהדרין שם. וע"י הליכת עולם שער א' פ"ג ושל"ה תורה שבע"פ כל יחוסי החכמים). ונראה להוסיף על דייני הגולה את אלה: רבי נתן מתנאי בתראי "דרינא" הוא נחית לעומקא דרינא" (ב"מ נ'), רבי חנניה בן אחי יהושע הנא, "הלוק אחרי ב"ד יפה" (סנהדרין ל"ב, רבי שילא שהיה עוד דין לפני שמואל בנהרדעא "ויהבה לי המלכות קולפא דפרזל" (ברכות נ"ח), רב נחמן "כגון אנא דדאין ד"מ ביהודי" (סנהדרין ה' וע"י בהרא"ש ב"מ כ"א). והלכה כרב נחמן בדיני, רב יוסי

ברור הוא כי הנגב בא רק על עסקי ממון אסור להרגו. וכן הרודף אחר חברו להרגו, או אחר נערה המאורסה לענותה מותר להרגו, כדי להציל את הנדרף (שם). גם בדברים שהייבים עליהם מיתה בירי שמים אם עבר עליהם שלש פעמים, מכניסין אותו ב"ד לכיפה ומאכילין אותו שעורים עד שתבקע כרסו וימות (רמב"ם רוצח פ"ח), וכן בהורג בפני עדים שאינם כשרים או שלא בהתראה (סנהדרין פ"א:).

דיני נפשות נדונים בב"ד של כ"ג, ואפילו דיני נפשות של בהמה כמו שור הנסקל ובהמה הנתבעת אין דנין בפחות מכ"ג דיינים (משנה ריש סנהדרין). ובעיר הנדחת וזקן מטרא צריכין ב"ד שלע"א והם סנהדרין (ע"ע). אין דנין דיני נפשות רק ביום ונומדין ביום, ולא בע"ש ולא בע"מ (שם פ"ב א'), ולא בשבת וי"ט (יבמות ל"ב). אין דנין דיני נפשות בחז"ל אלא בזמן הבית לפני ב"ד הגדול היושבים בלשכת הגזית שבמקדש (סנהדרין נ"ב:). ועוד ארבעים שנה קודם חורבן הבית שני במלו דיני נפשות מישראל (שם ו'): מכות ז'). אע"פ שבמלו סנהדרין ד' מיתות ב"ד, דין ד' מיתות לא במלו: מי שנתחייב סקילה או נופל מן הגג או חיה דרסתו, מי שנתחייב שרפה או נופל ברליקה או נחש מכישו. מי שנתחייב הריגה או נססר למלכות או ליסמים באו עליו, מי שנתחייב חנק או מובע בנהר או מת בסרוכני (סנהדרין ל"ז:). אבל יש לב"ד הכח אפילו בחז"ל להרוג אם השעה צריכה לכך, אפילו אם אינו מחויב מיתה מן התורה, וכמו שמצינו באחר שרשב על סוס בשבת בימי היונים וסקלדו. אף כי הרכיבה בשבת הוא מדרבנן, וכן תלה שמעון בן שמח שמונים מכשפות (שם מ"ו). כן הרשות בירי גדול הרוד או מובי העיר שהמחוס ב"ד לענוש את עוברי עברה לצורך שעה אם רואים שהעם פרועים, ולשים עליהם עונש ממון וגם מיתה או למסורם לערכאות (ח"מ ס' ב'). והתירו חכמים להרוג את המסור מפני שהוא רודף. וכתב הרא"ש: בכל הארצות ששמעתי עליהן אין דנין דיני נפשות לולי (וזולת) פה בארץ ספרד, וחמתי מאד בבואי הלום, אין היו דנים דיני נפשות בלא סנהדרין? ואמר לי כי הורמא דמלכא הוא (שרית כלל י"ז ח').

מזכ"ד-א.

[כולו חייב זכאי] ידוע ומקובל בפי העם כי אם פסקו הסנהדרין כולם לחובה (למיתה) פטור הנדון. ידוע ענין זה במלים קצרות "כולו חייב זכאי". מקור הדין הוא בגמרא (סנהדרין י"ז). אמר ר"ב, סנהדרין שראו כולם לחובה פוסרין אותו. מ"ס? גמירי הלנת דין למחוי ליה זכותא והני תו לא חזי ליה זכותא. וכבר התפלאו רבים על חידוש דין נפלא כזה, בערך "ציבא בארעא וניודא בשמי שמיא", ורבים מגדולי הראשונים והאחרונים מרחו להסביר מעם הדין, ואמר מ"ס שראוי הוא לב"ד להפוך בזכות הנדון כמו שנאמר "ושפטו העדה והצילו הערה", והם לא ראו לו זכות.

1892 צד 586; קדמוניות מסנקסאות ישנים
צד 10.

פ. ה. ה.

[דינא דמלכותא דינא] שמואל שחיה דיינא בדיני
ממונות. הורח כי דינא דמלכותא דינא (נמין י': נדרים
כ"ח. תעוד). וזה דוקא לענין מסים וארנוניות ומכס
המלך שאין רשות לאיש יהודי להפטר ממנו. אבל
במכס שאין לו קצבה כגון שאינו שוה לכל בני מלכותו,
או אינו שוה לכל המדינות שמשל עליהן או מותר
להבריה את המכס (ב"ק ק"ג.) כי בזה עושה המלך
שלא כדין. ולישנא דדינא דמלכותא חבי משמע, ומשום
חבי לא אמר דינא דמלכא, דאי עביד שלא כדין
חמסנותא הוי ולא דינא (ר"ן לאלפסי גיטין פ"א).
כללו של דבר כל דין שחקק המלך לכל אדם ולא
לאדם אחד אינו גזל, ואם לקח מזה ולא מזה, שלא
בדת הידוע לכל, ה"ז גזל גמור (מרדכי ב"ק פרק הנחל
בתרא). רבינו אליעזר ממיץ כתב בפ"ד דנדרים ולא
אמרינן דינא דמלכותא דינא אלא בשחמלך משום
מדותיו בכל דיני מלכותו, אבל אם משנה למדינה אחת
לא הוי דיניה דינא (מרדכי שם). הדין פשוט, וכן הוי
דין רבינו יצחק ור"ח כי כל דבר שהנחנו חשרים
והמלכים ע"פ דין קדמונים דין גמור הוא, ולא דמי
למוכס שאין לוקצבה, דאע"פ שמעמידו מלך אינו כלום,
כי מנהג שטות הוא (הנהגות מרדכי ב"ב ס' חרס"ה).
וכן אמר הרמב"ם, "גזלותא דמלכותא לא הוי דינא
דמלכותא" (גולה פ"י). ובפרט אמרינן דינא דמלכותא
דינא לענין קנין קרקע. כגון דינא דפרסאי דאריסטותא
שהיא עד ארבעין שנים ואם החזיק בה מ' שנה קנה
הקרקע בחזקה, ואם קנה ממנו ישראל לא יוכל ישראל
אחר לוטר שלי היא שגולה הגוי ממני, ואפשר נ"כ
שאפילו ישראל לא קונה מ"שאל בג' שנים בארץ פרס
כחוק ישראל, רק בארבעים שנה כחוק הממשלה (ב"ב
נ"ה, ע"י רשב"ם). וכן פוסק הרמב"ם ח"ל: "במה
דברים אמורים במקום שאין משפט ידוע למלך, אבל
אם דין אותו המלך ומשפטו שלא יזכה בקרקע אלא
מי שכותב בשטר או הנותן דמים וכיוצא בדברים אלו.
עושין כפי משפט המלך. שכל דיני המלך בממון
על פיהן דנין" (זכיה ומחנה סוף פ"א). וכל זה בדינא
דמלכותא שעושה המלך או הממשלה לכל בני ארצם
והם מקבלים אותם עליהם ברצון, אבל משפטי הגוים
בערכאות אסור לילך אחריהם (לבוש ח"ס סי' כ"ד
וע"ע ערכאות). ואמרינן דינא דמלכותא דינא אם
המלך הושיב רב על הקהל, ודוקא דגמיר וסביר מהני
ליה רשות המלך (ריב"ש סי' רע"א). וישראל העושה כן
בלא רשות הקהל הוא מעצר הצבור ועחיד ליתן את
הדין (תשובות הרשב"א סי' תרל"ז). ובפרט אי אפשר
לחשוב כי דינא דמלכותא נהג וזולת בדיני ממונות.
כמו שחושבים המתחכמים מן בעלי הריפורם, כי נוח
דינא דמלכותא גם בדיני גיטין וקדושין, ואולי גם לענין

דיין דיוקרת (וענינה כ"ג). רב דיינא דסורא, לא
כתבינן פרוסבול אלא בבי דינא דסורא — רב (נימין
ל"ג). רב חסדא דיינא דסורא (סח"ד). אולם בסנהדרין
י"ז א"תא, "סבי דסורא" רב הונא ורב חסדא, ובשבת
ו' א"תא, "רב חסדא ורבה בר רב הונא הוי יתבי
בדיני" (ע"י רש"י שם). ועוד כהנה וכהנה, ורבה
חננאל פירש כי הנמרא כללא כיול במה שאמרו דייני
גולה קרנא, "ובכל מקום שחמצאו בתלמוד סתם דייני
גולה הוא קרנא" ואינו נכון, כי באמת נכתרו דיינים
אחרים נ"כ בשם דייני גולה, ובנמרא ב"ב ע' אמרו
לימא דפלונתא דחיי תנאי וכו' דחניא שטר כים
היוצא על היתומים וכו' דייני גולה אמרי נשבע ונביח
כולו וכו', וקרנא לא היה תנא, ואפשר לומר כי רב
יהודה מונה וחושב רק הדיינים שהיו בבבל בזמנו.
צ. ל.

[הדיינים בקראקא] שלש כתות דיינים ולכל כת
לא פחות משלושה דיינים היו נהוגות לפנים. בקהלות
גדולות וביניהן קראקא, והיינו דיינים תחתיים, שניים
ושלישיים. א' הדיינים התחתיים דנו בכל יום מלבד
ע"ש ועי"מ, ושפטו משום פרומה עד עשרה זהובים
פולנים, ושכרם היה: עד חמשה זהובים — חצי גדול
(גרושין) מכל זהב, ומחמשה עד עשרה זהובים ג' גדולים,
והסכום הזה נחלק בין שני הצדדים החובע והנתבע כל
אחד שלם מחצית. אם הנתבע עבר על דבר שזה פחות
משני זהובים ולא שילם הכריזו עליו סרבנות, ואם עמד
במדרו שלשה ימים ולא רצה לשלם, הלך השליח ב"ד
לבייתו ולקח ממנו משכון. ואם לא מצאו בביתו דבר
שוה למשכון הושיבו אותו בחפיסה, הדיינים היו
מחויבים לגמור את פסק הדין בחוך שלשה ימים אחר
הטענות ולכתוב הפסק בפנקס המיוחד להם, (ב' הדיינים השניים שפטו בין איש לרעהו מעשרה זהובים
עד מאה זהובים פולנים, ושכרם היה: עד חמשים
זהובים ב' גדולים, ומחמשים זהובים ולמעלה ג' גדולים
מכל צד, ג') הדיינים השלישיים הראשונים במעלה
ונקראים הדיינים הגבוהים, הם דנו מטאה זהובים
פולנים ולמעלה, כל תביעות ממין שבעולם, ולא נמלו
שום שכירות מן הפסק. כל הדיינים האלה דנו נ"כ
על זולולים אשר נעשו בפניהם דוקא ולענוש עונש כסף
לבדק בית הכנסת. הדיינים התחתיים והשניים ישבו
לדון בכל יום וזולת ערכ שבת ועי"מ, והדיינים השלישיים
ישבו שלש פעמים בשבוע בימי א' ב' וה' ולעיתים
אחרות רק שתי פעמים בימי א' וה'. אחד מסופרי
העדה היה מחויב לשבת עמם ולכתוב כל פסקיהם
בפנקס שלו, ושכירות הסופר היה בעד כל פסק עם
ההעתקה מחצי גדול עד ב' גדולים, לפי המדרגה של
הבית דין. אם בעלי הדינים לקחו להם ברורים, היו
הברורים מחויבים לשבת בנדרון העסק תוך מעליע
ולפסק הדין תוך שלשה ימים.

ביבליוגרפיה: וועבשטיין, אוצר הספרות

vil and Criminal Code of the Talmud, Cincinnati 1898 [דיני נפשות] פירסט, דאס פיינליכע רעכטספערסאהרען אים יידישען אלטערטום. היידעלבערג 1870; פאסטעל, דאס מאזאיש-ראבי-נישע שטראפרעכט אונד שטראפרעכטליכע געריכטספערסאהרען, גראסקאנישא 1870; בלאך, דאס מאזאיש-תלמודישע שטראפגעריכטס-פערסאהרען, בודאפעסט 1901; רוסאק, דאס מאזאיש-תלמודישע שטראפרעכט, ווען 1869; P. B. Benny, *The Criminal Code of the Jews*, London, 1880; M. Mendelsohn, *The Criminal jurisprudence of the Ancient Hebrews*, Baltimore, 1891; Thonisson, *la peine de mort dans le Talmud*, Brüssel 1886 [דיני ממונות] פאסטעל, דאס מאזאיש-ראבינישע געריכטספערסאהרען און ציווילרעכטליכען זאכען, גראסקאנישא 1859; בלאך, די ציווילפראצעס-אָרדנונג נאך מאזאיש-ראבינישע רעכטע, בודאפעסט 1882; מ' ווי רמפורט, דער תלמוד אונד זיין רעכט אין צייטשריפט פיר פערזליכענדע רעכטסווענשאפט (1901=1903); קאהלער, דארשטעללונג דעם תלמודישען רעכטעס 1908.

א.

דינער, יוסף הירש: רב ומחבר; נולד בקראקא בתחלת שנת 1833. הוא למד תורה בישיבת בעיר, וחכמת הפילוסופיא ולשונות בני קדם בעיר בונא והיידעלבערג. בשנת 1862 נקרא להיות פקיד בהסמנר באמשטרם. בשנת 1874 נבחר לרב תבולל לקהלת אמשטרם והגליל של צפון הולאנדיא. ואף כי הנהו ארתודוקסי ברעותיו הפיק רצון במשמרתו מכל המפלגות. הוא דרשן נפלא ופעולתו רבה על קהלתו. גם הממשלה הכירה את ערכו ותכבדהו, באות כבוד של הארי מנידרלאנד. הוא חבר "די מהעארען איבער וועזען אונד אורשפרונג דער תוספתא, קריטיש דאר געשטעלט" (אמשטרם 1874). ובו הראה לדעת את דעתו כי התוספתא שלפנינו נתחברה אחרי התימת התלמוד ע"י עורך אחד שהיה לפניו קטניות או סגילות מהתוספתא העתיקה ומביא דאיה לדבריו מהדברים המובאים מהתוספתא בשני התלמודים. גם חבר הגהות על תלמוד בבלי וירושלמי בארבעה חלקים (פראנקפורט דמיין 1896—1903); "קריטישע אונד ערליטערנדע אנמערקונגען צו בדרשים חותם תבנית" (אמשטרם 1865); דרשותיו Leerredenen בחמשה חלקים (שם 1897—1901). מלבד מאמריו במכ"ע שונים.

ביבליאגראפא: *De Joodische Courant* Nos.18, 19 IIague 1903; *J. E.* v. 14

ב. מ.

דינר: ע מטבעות.

דיסקין, יהושע ליב: רב ופוסק; נולד בהוראדנא כ' כסלו תקע"ט ונפטר ביירשלים כ"ה טבת תרנ"ח (1898). הוא היה רב בכמה עירות בליטא ולאחרונה בבריסק. ולכן נודע בשם "הרב מבריסק".

יום שבת לרחותו לעם הראשון וכדומה. אף כי הריפורמים האלה לא יאמינו לדברי התלמוד בכל ענין שלא יחפצו להאמינו בו, זה ררכם כסל. להוכיח מהתלמוד לזכות מעשיהם בעיניהם ע"י שמהפכים כוונת בעלי התלמוד כדי להשתוות לדעת חריפורם. וכפירוש אמרו חז"ל "הלכה כשמואל בדיני וברב באיסור". והשם "דינא" דמלכותא מורה על דיני ממונות בלבד, ואם באנו לחשוב כי נהוג גם באיסורי ועניני חרה, א"כ איך תוכל דת ישראל לעמוד בפני חוק המלכות שאשרה את דת הנוצרית בכל ארצות אירופא בימי הבינים? וגם בזמן הזה ישנן ארצות כאלה כארץ ספרד ועוד. ע"ע אב בית דין; אברה; אדרכתא; אונאה; אחריות; אסמכתא; אפותיקי; בר מצרא; ברורים; ברירה; גרף; גזילה; גנבה; דיתיקי; דרישה וחקירה; הוראה; הוראה; הזמנה; הכרזה; הסנת גבול; תפסד; הפקר; הרשאה; התראה; זכיה; זלותא דבי דינא; חוב; חזקה; חכירות; חליפין; חנוני על פנקסו; חרש שומה וקסן; מביעת עין; טובת הנאה; טוען ונטען; טעות; יאוש; ירושה; כפירת המענה; כרת; כתובה; לזה ומלוה; לוקח ומוכר; מברית נכסיו; מרת הדיו ומרת הרחמים; מודעה; מורשה; מזונות; מחאה; מחילה; מטבעות; מטמטלין; מיתת ב"ד; מכירה; מכס; מלקות; סמון המוטל בספק; מנהג; מקח וממכר; משיכה; משכון; מתנה; נאמנות; נזיקין; נחלות; נכסים; סבלונות; סחורה; סימנים; סנהדרין; ספק; סרסור; עבדים; עדות; עונשין; ערכאות של גוים; ערעור; פועל ובעה"ב; פסק; פקדון; פרוזבול; פרעון; פשיעה; פרס (דיני); פשרה; צוואה; צורך שעה; קבלנות; קהל; קיום שמרות; קנוניא; קנין; קנס; קרקעות; רוכלים; רמאות; רשות; שבועה; שדוכין; שוחר; שודא דדינא; שוכר ומשכיר; שומא; שומרים; שוק; שותפות; שחרור; שטר; שביב מרע; שכנים; שלחני; שליחות; שמיטת כספים; שעבוד; שעורים ומדות; תובע ונתבע; תנאים; תפיסה; תקנות.

ביבליאגראפא: [תורת המשפטים] זאאלישמן, דאס מאזאישע רעכט, ברלין 1853; מאיר, די רעכטע דער איזראעלישען, ביח לייפציג 1863; צאנז-פער-גלייכענדע רעכטסווענשאפט (1908) 181—264; דוד האסמאן, דער אבערע געריכטסהאף אין דער שטאדט דעם הייליגטחוסט, ברלין 1878; Jacques Levy, *La jurisprudence du Pentateuque et du Talmud*, Constantine 1879; M. Mielziner *Legal maxims and fundamental laws of the Ci-*

מזכיר רק בית-שאן. פילאדלפיה נדרה וחיפוס ששייכים למחוז דיקאפוליס. יש כוללים את עיר אבילא (ע"ע). לדעתי נזכר מחוז דיקאפוליס בכה"ק תחת השם גליל הנוים (ישעיה ח' כ"ג) שחיתה אצל הנלעד. כי שם ישבו עמים שונים מעובדי אלילים. חמכביים לכדו רק בית שאן (חשמונאים ב' י"ב כ"ט). ויתר הערים נבבשו בימי ממלכת הורקנוס. פומפיי חפרין עוד הפעם מערי ישראל בשנת 63 (קורס מה"נ) והכניסן תחת ממשלת נציבו בסוריא. נדרה וחיפוס ניתנו להורדוס (יוסיפות קרמוניות פמ"ו 7, 3). אך אחרי מותו יצאו מרשותו ונעשו ערים חפשיות ע"י הקיסר אוגוסטוס. ערי דיקאפוליס הלכו בדרך היונים ועברו את אליליהם והתהללו במשחקים והיו שונאי ישראל. בימי ישו נזר יהודים רבים בדיקאפוליס (מתאי ר' כ"ה, מארק ה' כ'): במרד היהודים בימי בר כוכבא קמו עליהם הגוים ובראשם הנציב יוסטוס ממבריא ויחזו נקמתם מהמרודים ויהרגו מהם רבים.

ביבליאוגרפיה: Merrill, *East of the Jordan*, London 1881; Baedeker, *Palestina* 163 169 א.

דירָה: מקום שדין בו, ואמרו שיש להם דירה (עירובין פ"ה א'). דירת החמה (מעשרות פ"ג ז'). ונקרא ג"כ מדור. כמו ועם חית ברא להו מדור (דניאל ד' כ"ב). ובמשנה ונותנים לה מדור (כחובות פ"ב ג'). שחייב לתת לה מדור לפי כבודה וגם נ"ד). ואמרו חז"ל, שלשה דברים מרחיבין דעתו של אדם. דירה נאה אשה נאה וכלים נאים (ברכות ג"ז ז'). דירת בית הוי דבר שאין בו ממש ואין אדם מקנחו (רמב"ן חשוכה ס"ד ח"ט ס' רי"ב). יש דירת עראי ודירת קבע. יש סוכרים שדירת עראי מיקרי שבעה ימים כמו סוכה בדירת עראי בעיני, ויש סוכרים עד שלשים יום (חוס' מנחה ס"ד; ו"ד ס' רפ"י). להלכה אם נשבע שלא יורו בעיר הזאת מותר עד ששה חדשים ולא עד בכלל כי זמן ששה חדשים מיקרי דירה (המבי"ט). אמנם לשון דירה נוסף גם למי שדר בבית אפילו יום אחד. אית לך סהרי דרר בה אפילו חר יומא" (ב"ב מ"א ז'). לשון דירה הוא איש ואשתו או עם בני ביתו (סוכה כ"ח). ומי שנשבע שלא לדרור בעיר יודעה מותר לדרור שם בעצמו. כלשון ארמית "ריר" הוא דירה לבהמה וביחור לצאן. נדרות צאן (במדבר ל"ב ט"ז) ת"י דירין דעאן. הכונס צאן לריר (ב"ק פ"א) וכן יש דיר העצים (שקלים פ"א).

י. ז. ד.

דיתיקין (*Διτάκιν*): פקודה וביחור צוואת איש לפני מותו; שמה מתנה שבא לכלל נבייה אחר מיתת הנותן. העיקר בנוסח הדיתיקין הם המלות "דא תהא למיקס (נומריקין דיתיקין) ולהיות אם מתי ממחולי זה ינחנו נכסיי לפלוני" (תוספתא כ"ב פ"ה י', ירושלמי פאה פ"ג ד' בבלי כ"ב י"ט) וב"ב קל"ה: ועי' נ"ב ב'.

הוא היה בר סמכא ומומחה בהוראה ורבנים רבים פנו אליו בשאלותיהם ברבר הלכה למעשה. הוא לא נשא פני איש שלא הלך בדרך הישר, והסיר את המוכסן הפקיד על מס הכשר בחייתו רב בקאונא. מפני שלא התנהג כשורה. וכאשר נתודעו מזה פקיד הממשלה גרשו את הרב מהעיר. גם בבדיסק הורה בענין ירדשה נגר חוק הממשלה ונורש מן העיר (1877). אז עזב הרב את רוסיא ונסע לא"י והחלים להשחקע בירושלם. המשכילים התנגדו לו מפני כי אסר את הוריעה ועבורת האדמה להקולוניסטים בא"י בשנת השמימה (1889). הוא יסד בית יחומים וישיבת אוהל משה בירושלם. אשתו שרה (סאניע) עזרה על ידו בכל מפעלי הצדקה ונדעת בשם "הרבנית מבדיסק". היא חיתה ממרה לחצי לענ של המשכילים באמרם שהיא מושלת על בעלה ותכריע אותו לרדוף את חברתם. הוא הניח אחריו כ"י בשו"ת פסקים דרשים והנהגות על ש"ס.

ביבליאוגרפיה: המליץ שנה כ"ט גליון 3, שנה ל"ה גליונות 44, 50, שנת ארבעים גליון 115, אחי אסף ת"ו 34, חבצלת שנה כ"ז גליון 35, שנה כ"ח גליון 14. ב. מ.

דיעבר: ע' לכתחילה ובדיעבר

דיר, אייזיק מאיר (בר"ת: אמ"ר): סופר עברי ויהודי; נולד י"ח שבט תקס"ז (1808) בוילנא, וימת שם ז' מבת תרנ"ב (1893). הוא התעסק בתחלה במלמדות, ובין תלמידיו היה ר' מתתיהו שטראשן. בהוסד בית ספר הרבנים מטעם הממשלה בוילנא נפקד למורה עברית, וישתתף ביסוד בית התפלה להמשכילים, "טהרת הקדש" בתבנית "שוחר מוב" לכך נמנעם בברלין. כדי לאחד את האמונה וההשכלה ויתאמץ לטובת אחיו לפני שר ההשכלה אובאראוף. ספריו שכתב עברית הם: "מסכת עניות" בדרך סטיר, "האורח" בבוא מונטיפיורי לוילנא (1846), "מחזה מול מחזה" (ווארשא 1861), "זפדנה" (ווילנא 1869). ויותר ממאה ספרים בלשון יהודית אשכנזית שנתפשמו במדה מרובה בקרב המון העם. הוא היה הראשון שהשתמש הרבה בלשון יהודית להרים את חשכלת יהודי ליטא. וממנו התחילה הספרות היהודית החדשה. ביבליאוגרפיה: האסיף תרנ"ד 163; השחר ח"ה 349; 84-86; Davidson, *Parody in Jewish Lit.* 365. *Wienér, Jewish Lit.*

ש. כ. י.

דיקאפוליס (Decapolis): מחוז בא"י. הוראת השם דיקאפוליס היא עיר-עשר, ר"ל עיר גדולה הכוללת עשר ערים האלה: דמשק, פילאדפיה, רפאנא, בית שאן (Scythopolis), נדרה, חיפוס, דיון, פילא, גרזה וקנתא. כל הערים אלה מלבד בית שאן הם מעבר לירדן מזרחת. לפלא הוא כי גם דמשק הרחוקה נכללה בתוך דיקאפוליס. יוסיפוס במקומות שונים בספרו

(במאה ה"ז). חבר פירוש עם מבוא על "שערי אורה" לר' יוסף גיקטיליא (קראקא 1596—1600) בתכמת הקבלה. וספר "צל העולם" בחכמות למוריות וטבעיות בקצור נמרץ (אמשטרדם 1773). "ספר הזכרון" (כ"י אוקספורד) פירוש על דיקאנטי עה"ת. בנו ר' יוסף דלאקרוט היה ר"ם ואב"ד בעיר שעברשין, שכתב הסכמה על ספר "יש נוחלין" (פראג 1597). נכדו ר' משה אברהם מתתיהו בר' יוסף דלאקרוט היה דיין וסופר מתא בעיר קראקא, והיה חתן ראש הקהל ר' יקותיאל זלמן וואל. הוא נפטר בקראקא כ"ה טבת תל"ח (1678).

ביבליוגרפיה: דעמביצער, כלילת יופי ח"א כ"ז ע"ב; קאמינקא, בהמליץ שנת 1894 גליון 284; וועטשטיין, בחוקר שנה שניה חוברות ב—ג; מאנקסי הקהל בקראקא 18; לתולדות גדולי ישראל 15 הערה 6.

פ. ה. וו.

דְּלִילָה: האשה מנחל שורק שנשא שמשון הנבחר ומסרה אותו ביד הפלשתים (שופטים ט"ז). המקום נחל שורק היה בצד מערבו של עיר חברון והוא נחל אשכול אשר משם כרתו המרגלים זמורה ואשכול ענבים (שווארץ, תבואות הארץ). השם דלילה הוא מלשון דלות וחולשה. רבי אומר אילמלא נקרא שמה דלילה, ראויה היתה שתקרא שמה דלילה, כי דיללה את לבו דיגדלה את מעשיו וכחו של שמשון (סוטה ט"ז). בעל "שורש העבודה" (שער ע"ג) אומר "גנייה שיהיה שמשון רמז אל כל אדם ודלילה אשתו רמז אל התומר הרע הנפסד המדלדל כחו ונבדותו". ואפשר לומר כי השם דלילה הוא כמו די—לילה—מן הלילה כמו השם לילית שירת הלילה. הפך מן שמשון שהוא מאיד כשמש בצהרים את חשבת הלילה שהעפילו הפלשתים על בני ישראל. וידוע כי חז"ל דורשים תמיד הוראות השמות שנקראו על שם המאורע. אבל תלילה לנו לומר כי הם רק דברי אנגרים ומיתולוגיא וכי המעשה משמשון ודלילה בדומה הוא. כמו שחושבים מבקרי המקרא התורשים (ע"י גולדציה, דער מיטהום ב"י דען העברערער, צד 186 והלאה).

ש. י. ש. א. מ. ר.

דְּלִיקָה (דליקה): הצתת אש בדבר הנשרף והתפשטות השרפה במהירות וקפיצה. משרש דלק, דלק, במקרא הדלק האש (יחזקאל כ"ד י') נור דלק (דניאל י"ט). במשנה נפלה דליקה (שבת פט"ז ג'). שער הדלק (מדות פ"א ד'). כי דרך השער ההוא היו מכניסים עצים להדליק על המזבח. רב יהודה בשם רב אמר, דליקה אינה מצויה אלא במקום שיש חלול שבת (שבת קי"ט). שנאמר ואם לא תשמעו לקדש את יום השבת וגו' וצתי אש בשעריה וגו' (ירמיה י"ז).

נדליקה בשבת) אם אירע דליקה בשבת התירו חכמים להציל איזה דברים משום קדושה או משום

פ"ה רמ"ז תתס"ח). הדיתיקי בסתם היא שטר מתנת שכיב מרע, ואין צורך לפרש בה שלא תחול עד אחר מיתת הנותן, כי אומר הדעת מכריע שאין אדם כותב כל נכסיו לאחר בחייו, ואמנם כנתינת מקצת נכסים יש פרטים היוצאים מן הכלל הזה. אבל בריא שכותב דיתיקי. עליו לפרש "מחיים ולאחר מיתה" (שם). המוריש יש בידו לבטל הדיתיקי, ואם נותן דיתיקי אחרת לאיש אחר ממילא תבטל הדיתיקי שנתן להקודם (שם וכ"ב קנ"ב: וירושלמי שם פ"ה ז'). אמנם אם זיכה את הדיתיקי לאחר ועשו בו קנין הרי היא כמתנת בריא שאין בה חזרה (שם). מתוך שהמוריש יכול לחזור, צדיקה הדיתיקי לצאת מתחת ידו. ואינה מועילה אם היא טמנה אצלו ואפילו אם קשורה על ירכו. כי שמה חזר בה (שם קל"ה:). מן הכלל הזה מסתעף הדין, מי ששצא דיתיקי הרי זה יחזירה למקבל המתנה רק ברצון המוריש, אמנם זה דוקא באופנים שאפשר לו לחזור מבריו ולא בענין אחר (ב"מ י"ח. י"ט:). מי שצוה שיכתבו דיתיקי ולא הספיקו לכותבה ולמסרה להיוורש עד שמת המוריש, הרי זה לא יתנו, רק אם המוריש כבר גילה רעתו בעל פה באופן המועיל בדבר המתנה, ורק כדי ליפות את כח המורש צוה גם על הכתיבה. לדונמא: אם אמר תנו מנה לפלוני ואף כתבו ותנו לו (ב"ב קל"ה: קנ"ב:). מי שמתירא מן היוורשים לכתוב הדיתיקי כרצונו, נכנסים אצלו אנשים כמבקרים אותו ושושעים דבריו מבפנים ויוצאים וכותבים מכתוין (תוספתא ב"ב פ"ח ה', ועי' ר"ף שם פ"ג דמז' תש"י. על פרטי הדינים עי' מוש"ע ח"מ סי' רמ"ב, וסי' ר"ג).

[אגדה] אברהם נתן דיתיקי ליצחק על כל אשר לו ואף על מקום הקבורה (ב"ר פס"א ו'). הדיתיקי הזאת הראה אליעזר לאבות רבקה (שם פנ"ט י"א). עשו הרשע לא מת על מנתו ולא עשה דיתיקי, אך יעקב עשה דיתיקי (תנחומא הוצאת באבער פ' יח"ס ה'). דיתיקי היתה ביד השבטים (במדבר רבה פ"ב ה'). משה עשה דיתיקי (תנחומא פ' ואתחנן ס' ד'). מעשה באחר שהלך למדינת הים והיה לו בן אחד וישב ועוסק בתורה בא"י, כיון שהגיע זמן מיתתם כתב כל נכסיו דיתיקי לעבדו, ולבנו כתב שיהא בורר לו חפץ אחר מן הנכסים; הבן ברר לו את העבד ומתוך כך נפלו לידו כל הנכסים. כי מה שקנה עבד קנה רבו (תנחומא פ' לך ס' ה'). התורה נקראת דיתיקי במובן מורשה הבאה מאת ה' (עשה"כ דברים ל"ג ד'). התורה מתאוננת על שלמה לפני הקב"ה "עקרני שלמה ועשאי פלסתר, שכל דיתיקי ששנים ושלשה דברים במלך חיסנה כולה במלה" (ויק"ר פ"ט ב', ועי' ירושלמי סנהדרין פ"ב ז'). ע"ע צוואה.

י. מ. ג.

דְּלִאקְרוֹט, מתתיהו בן שלמה: חכם הלמודי ומקובל; הי בעיר בריסק דליטא בימי הרמ"א

דלתים או דלתות. ומצינו דלתים נחושה (ישעיה מ"ח ב') יניפו הדלתות (נחמיה ז' ג') וסגרו את הדלתות בבריה (שופטים מ"ז ג' איוב ל"ח:). וגם במנעול (ש"ב י"ז י"ז) הנפתח במפתח (שופטים ג' כ"ח). בעל חבית חיה נושא המפתח על שכמו (ישעיה כ"ב כ"ב). דלת אלמנה הנגדרת (בריייתא ערובין ק"א). נחלקו בנמרא בפירושה, י"א שהיא עשויה מקרש אחר, וי"א שאין לה בריחים מחברים אותה. אל הדלת או אל המזוזה רצנו את און העבד שחפץ להשאר בבית אדוניו אחר שכלו שנות עבודתו (שמות כ"א ו'). ע"ע מזוזה.

א.

דָּם: ליה ומיץ האדום הנחל בנידים תעורקים של בעלי החיים. מרוצת הדם באברים הוא עיקר חיות ובריאת חנוף, כי נפש הבשר בדם הוא (ויקרא י"ז י"א). הלב הוא מרכז הדם. הלשון דם נופל על האדמיות, ובהשאלה נקרא מיץ ענבים "דם ענב" (דברים ל"ב י"ד). ואמרו חז"ל היין האדום הוא המשובה מהלבן וכו' (כתובות ק"א:). בני ישראל נצטוו כמה פעמים בתורה על איסור אכילת דם (ויקרא ז' כ"ה דברים י"ב כ"ג) רביעית דם נתתי לכם על עסקי דם הזהרתי אתכם (שבת ל"א:). נפש הישראלי קצה בדם, עד שנוהר גם מן הדם היוצא מן השנים בעת האכילה. ונצטוינו על הדחת ומליחת הבשר (ע"ע מליחה). וכן אסור לשבור מפרקת הבהמה או לתחוב סכין בלבה כדי לקרב מיתתה משום שמבליע דם באיברים (יו"ד ס"י ס"ח—ע"ח). לענין רפואות אמרו חז"ל, אכל ולא שתה אכילתו דם וחוו תהלת חולי מעים וכו' (שבת מ"א). דם רבה שהין רבה, (בכורות מ"ד:).

[כסוי דם] אחרי שחיטת עופות וחיות צריך לכסות את דמן כעפר, שנאמר ובי יצוד ציד וכו' וכיסהו בעפר, ומכסין בעפר דם, שנאמר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ, ומכסין בעפר שזרעים מצמיחים בהם. והטעם שמכסין דם עופות וחיות ולא דם בהמה, משום שבבהמה חרבה מצות נעשות בהן כמו הקרבנות והקטרת חלבים ואברים על גבי המזבח, משא"כ בעופות וחיות שאינן נקרבות ע"ג המזבח, ומליקת העוף תורים בני יונה רק מעוט הוא, לכן נתוסף בהן מצות כסוי הדם. ע"ע הקות דם; מילה; נדה; עלילת דם; רציחה.

ה. י. מ.

דְּמָא: פירות ותבואות של עם הארץ שהן בספק אם מעושרות או לא. היא מלה מעורבת דמאי=דא=מאי, כלומר, זה מה הוא לענין מעשר? בירושלמי כתיב "דמאי" (מעשר שני פ"ה) בלא אלף, ונראה שגזור השם משרש דמה, ר"ל דבר המוטל בדמיו, דומה שהוא כך ודומה שאינו כך—מסופק, והיפוכו "דואי". לדעת ר"ב מוספאי מקורו יונית דמא (עם), המון, וענינו דבר של חסון, עמי הארץ. לדעת קאחוט

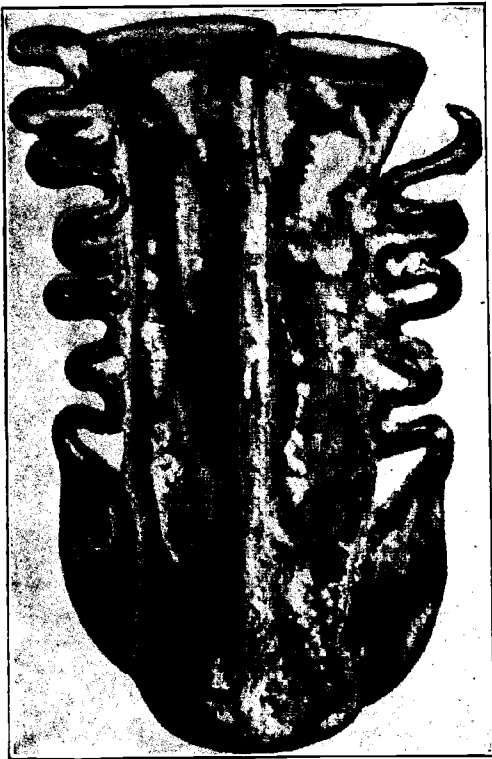
הצורך בהם (עי' פרטי הדברים שבת פט"ז "כל כתבי" ומושיע אי"ח ס' של"ד). והתירו לומר לנו, "כל המכבה אינו מפסיד", מצד אחר החמירו חכמים בדליקה, כי אפילו למי"ד גרם כבוי שרי, הכא אסור, מתוך שאדם בהול על ממונו אי שרית לי אתי לכבויי (שבת ק"ב:). דליקה ביום כפור מותר להציל סעודה אחת לצורך לילה (עי' ש"ע א"ח ס' תר"א; דליקה ביום"ט ודיניה א"ח ס' תקי"ד). יש מתירים למלטל מעות ודברים המוקצים להציקם מפני הדליקה או מאנשים הבאים לגנולם, רבמקום פסידא אין לחוש לאסור מוקצה (תוס' וטור בשם בעל התרומה וכו"כ הר"ן). חז"ל ר' ישראל איסרלין: "כל הדינים הנזכרים בתלמוד (לענין דליקה בשבת), הני מילי בימיהם, אבל בזמן הזה אותם הדברים בין הגוים והיה חשש סכנת נפשות כתבו הראשונים והאחרונים שמותר לכבות דליקה בשבת משום דיש בה סכנת נפשות, והזוין הדין זה משובה, ומ"מ הכל לפי הענין, דאם היו בטוחים בוראי שלא יהיה להם סכנה אסור לכבות, אבל בשעת סכנה ספק מותר לכבות אפילו הדליקה בביתו של גוים, וכן נוהגין" (תרומת הדשן ס' נ"ח והנהגות אשרי שבת פ' מי שהוציאוהו). אבל אסור לחלל שבת כדי להציל מטון, ואם עבר וחלל צריך כפרה ע"י תעניות (פסקי מהרא"י ס' ט', ועי' יו"ד ס' קפ"ה). אם נפלה דליקה בשבת והוצרכו רוב הקהל לכבותה, אותם שלא נתעסקו בהצלת מטון אלא בכביית האש אינם צריכים כפרה והזוין ה"ז משובה, אבל מי שחלל שבת כדי להציל מטון וראי צריך כפרה בתענית (חוות יאיר תשובה רל"ו). ר' יהודה סיר לאון בצרפת נשאל מאיש אחד בליל יום כפור שנפל גר בבית הכנסת והתחיל לדלוק אם לקרוא לבני הבית שיהיו מכבים ונער בו ר' יהודה ואמר, "מדוע לא כבית בעצמך?" (פחד יצחק ערך "דליקה").

[סגולה לדליקה] בספרי הסגולות מובא סגולות שונות נגד הדליקה, ור' יצחק לאמפרונטי בעל פחד יצחק (שם) מספר כי שמע מפי מקובל אחד שקבל מרבו שיקחו כתונת מלוכלכת בדם נדה וישימו את הכתונת על אותו הבית שכנגד האש, והיא סגולה גדולה להרחיק האש מאותו הבית, ומביא אות כי בכ"ז כסלו שנת תמ"ז (1686) נפלה דליקה בבית גוי בעיר רגיזו (איטליא) נגד מושב היהודים, עד שכמעט בחצרות היהודים היו באות נחלים ונצוצות בערות ונפל פחד גדול על היהודים, ועשו סגולה זאת ומיד ראו פלא גדול וינצלו מהדליקה.

א.

דֶּלֶת: דף התלוי בצירים על חלל הפתח. ציר אחד נתון למעלה בהמשקוף וציר השני למטה בהסף, ומשני צרי הדלת עומדים שני עמודים הנקראים מזוזות. הדלת תסוב על צירה (משלי כ"ו כ"ד) לסוגרה ולפותחה, ולפעמים עושים את הדלת משני חצאים ונקראות

לים הגדול וכו' (ברכות נ"ט). ובמקום אחר שאלו: איכא בכייה קמיה קב"ה? — לא קשיא, הא בכתי גואי הא בכתי בראי (חנינה ה' :). דרשו: ושבו העבים אחר הגשם (קהלת י"ב) זה מאור עיניו של אדם שהולך אחר הבכי. ואמר שמואל האי דמעתא עד ארבעין שנין הדרא, מכאן ואילך לא הדרא. וא"ר נחמן האי בוחלא (רפואה לעינים) עד מ' שנין מרווח מכאן ואילך איקומי מוקים ארווחי לא מרווח (שבת קנ"א :). שש דמעות הן, ג' יפות וג' רעות : של עשן ושל בכי ושל בית הכסא רעות, של סם, ושל שחוק ושל פירות יפות (שם קנ"ב) גם אמרו הבכיה ממעטת הזרע (גיטין ע').

נאד של דמעות בין דברים עתיקים של י"ד אייזענשטיין

[נאד של דמעות] מה שכתוב, "שיטה דמעות בנאדך", (תהלים נ"ו ט') וכן בתפלת שלש עשרה מרות, "שחשים דמעותנו בנאדך להיות" אינה מליצה ריקה, כי באמת נמצאות נאדות של דמעות לרוב בארצות הקדם אשר השתמשו בהם המקוננים והאבלים על מות קרוביהם ואוהביהם, ויש שהניחו את הנאדות לזכרון בקברם. הנאדות הם משני מינים, בקבוק קטן של זכוכית בעין שופפרת אחת או שתי שופפרות, אחת לעין ימנית ואחת לעין שמאלית, והיו סותמים את פה השופפרת בפקק של צמר נפך.

א.

הוא — מלשון ערכית דאם, דים=חשך, כלומר תבואה חשודה. לפי שעמי הארץ חשודים על מעשרות, והחבר הלוקח מהם פירות צריך להפריש מהם חרומת מעשר, אבל לא נחשדו על תרומה גדולה לפי שהיא במיחה, ומעשר שני (אם היא שנת מעשר שני) אע"פ שגם בזה חשודים ע"ה לא צריך הלוקח להוציא מן הרמאי, לפי שיכול בעל הפירות לומר ללוי או לעני הבאים ליטול המעשרות, הבא ראה שאין פירות הללו מעשרים וטול. כי המוציא מחברו עליו הראיה, אבל מעשר ראשון ליכא למימר הכי שהאובל מכל חייב מיתה (הרע"ב ריש מס' דמאי). ואע"פ דרוב ע"ה מעשרין הן, ולא קי"ל כר"מ דחייש למעוטא, הבא דהפירות מתחלת בחזקת איסור מכל הוי, ואיכא נמי מיעוט דשביח דאין מעשרין גם רבנן מודו דחיישינן למיעוטא מדברי סופרים (תפארת ישראל שם). יוחנן כהן גדול נזר על הרמאי (סוטה מ"ה).

דמאי הוא שם המסכתא השלישית מסדר זרעים, ונסדרה אחר פאה בשביל שיש בה זכות לעניים כמו שיש להם בפאה, ואמרו מאבילים את העניים דמאי (דמאי פ"ג א'). במס' זאת יש שבעה פרקים : א' הפטורים בדמאי, שהקלו בהם חכמים ; ב' החיובים בדמאי, באיזה מקום ובאיזה אופן, ג' איך לחזור שלא יהא נכשל באיסורו ; ד' דיני דמאי בשבת, מי נאמן ומי אינו נאמן ; ה' הלוקח מן הנחתום, מן הפלטר, מן העני, מן הסיטון (המוכר בכמות גדולה wholesale=), ובעל הבית איך יעשר ? ; ו' המקבל והמוכר שדה בשותפות, באיזה אופן יכול לאכול אצל מי שאינו מאמינו על המעשרות, ז' איך קובע מקום וקורא שם למעשר דמאי, ובאיזה אופן מפריש המעשר. מ. מ. ה.

דמות : ע תמונה דמיטינוס : ע טיטוס

דמעות : רסיסי מים היודרים מהעינים ע"י התעוררת לבכי. ואמרו זלנו עינינו דמעות (פסחים ק"ח). נתרין דמעת עיניה שבת ל"ג :). מוריד דמעות במעיין (עירובין י"ט). געה בבכיה עד שיצאה נשמתו (ע"ז י"ז). הבוכה בקול ילולי יליל (ד"ה ל"ג :). ואמרו הבוכה בלילה קולו נשמע, כוכבים ומזלות בוכים עמו, והשומע קולו בוכה כנגדו, מעשה באשה אחת שכנתו של רבן נמליאל שמת בנה והיתה בוכה עליו בלילה, שמע ר"ג ובכה כנגדה עד שנשרו ריסי עיניו (סנהדרין ק"ד :). לפעמים אדם שותק ובוכה כאחד, בכי ואח"כ (ברכות י"ח :). בתפלה אמרו שערי דמעות לא ננעלו (ברכות ל"ב :). באבלות, ג' ימים לבכי, בכו בכו להולך וכו' (מ"ק כ"ז :). דרש רבא בשבר ד' דמעות שהורידה ערפה על חמותה זכתה ויצאה ממנה ד' נבורים (סוטה מ"ב :). גם אמרו בדרך מליצה בשעה שהקב"ה זוכר את בניו ששריים בצער בין אח"ע מוריד שתי דמעות

דמיטיונוס: ע' טימוס.

דמשק (Damascus), ונקראה נ"כ דרמשק דח"א י"ח ה' בערבית אל² שם, ע"ש שם בן נת שישם במדינה זו): עיר קדמונית בסוריא. לרגלי החר אנתר לבנת, בין שני הנחרות אמנה (עבר בְרֵדָא ופּרפּר. (נהר אל — אונ). 206 קילומטרים צפונית מזרחית מירושלם. היא שייכת עתה לממלכת תורקיא באסיא. מספר כל התושבים כעת (1909) בערך רבע מיליון נפשות, ומהם בערך 14.000 יהודים. העיר הזאת נודעה בימי אברהם (בראשית י"ד מ"ו). היא היתה קרית מלוכה לאחר ממלכי ארם, ועל שמה נקראת המלוכה ארם דמשק (ש"ב ח' ח') ודוד המלך כבשה וישב שם נציבים (ש"ב ח' ז'). אמנם בימי שלמה נקראה ממלכת יהודה ע"י הדר האדומי ניסו של פרעה מלך מצרים וימלך בה (מ"א י"א כ"ד).

[בימי התלמוד ובימי הבינים] בימי חז"ל היה שם ישוב יהודים ור' יוסי בן דרמסקית אמר על עצמו שהוא דרמשק (ספרי ר"פ רברים). הפרסיים כבשו אותה. ואח"כ היוונים, ובסוף הרומיים. הערביים כבשוהו בשנת 632, ותהי לבירת הכליפים האומיאידיים, ותחת ממשלתם האירו פניהם אל היהודים. הנוסע ר' פתחיה מראמיסבן (רנינשבורג) מספר שמצא שם כעשרת אלפים יהודים ובראשם ר' עזרא "מלא תורה" כי סמבו ר' שמואל ראש ישיבה מבבל. ר' בנימין רי מודילא שהיה שם גם הוא קרוב לזמן ההוא (1173) מספר ביותר דיוק, כי דמשק היא בירת ממשלת נור-אלדין מלך תוגרמים הנקראים מורקים, ויש שם כמו שלשת אלפים מישראל וביניהם ח"ח ועשירים, ושם ראש ישיבה של א"י ושמו ר' עזרא ואחיו שר שלום אב"ד. עוד היו שם ר' יוסף, ר' מצליח, ר' מאיר, ר' יוסף אבן פלאת, ר' הימן ור' צדוק הרופא. וגם מאתים קראים וארבע מאות שמרוגים (מסעות בנימין דף כ"ו). בערך שנה 1260 גברו חיילים הטלטים והמינגולים ובראשם הכאן חולאנו אשר כבש דמשק ואשר עשה שמות בכל המדינות אשר דרכו רגליו וגם הצר לישראל. בעשר שנים אח"כ התישב הרמב"ן בירושלם ובמכתבו שערך לבניו יספר כי רבים באים לירושלם דרמשק וצובה וכל גלילת הארץ. בעת ההיא ישבו היהודים גם בבפר זובאר במרחק חצי פרסה מן העיר ושם בית הכנסת קדמון הנזכר בתלמוד בשם "בגישתא דבי גובר" (ברכות נ"ז.). בראש העדה דרמשק עמד הרב עבדאללה אבן נצר (דברי יוסף כ"י). בערך שנת 1270 משל השלטן קיליוואן על דמשק, והוא הרים את הרב ישי בן חוקיה למעלת נשיא וראש גלותא, איש אמיץ לב אשר נתן חתתו על כל היהודים תושבי א"י. בפרק ההוא הי בעכו רב אדוק צרפתי ר' שלמה הקטן (Petit). אשר הרעיש כל הארץ בהתנגדותו לספרי הרמב"ם. הרב ישי צוה עליו לתדול משימתו וכאשר לא שמע אליו החרימם

אותו בחדש תמוז מ"ו (1286) והודיע את החרם בכל תפוצות ישראל (כרם חסד ח"ג). ר' עבדיה מברסנורא, במכתבו אשר ערך מירושלם לאחיו בשנת רמ"ט (1489) כתב על יהודי דמשק: "לפי הנשמע היהודים סותרים עשירים ואין בכל הארצות דרמשק חיום מלאה ברבת ח' בבתי בונים ופרדסים וכו', ותמיר באים פה ממצרים ודרמשק ובאו לחשתחוות לה". נוסע איטלקי שהיה דרמשק בשנת 1495 כותב שיש שם שלש קהלות וחמש מאות בעלי בתים. קצתם סוחרים בבגדים, ויש מהם בעלי מלאכות. גם מהם מלחים על משכונות טובים לוינציים לחשבון ארבע עשר למאה.

מגורשי ספרד (1492) באו מספר רב לרמשק, ויסרו עדה נפרדה מן המסתערים התושבים מקדם ובנו להם בית הכנסת הנודעת בשם "כתאב" (שו"ת מהר"י בי רב). אך לא יכלו להתאים בדעותיהם. האי אחדות גדלה כ"כ עד אשר הוכרחו הספרדים לקנות מקום מיוחד להם לבית הקברות (אבקת רוכל ס' ק"ג). ראש הרבנים היה ר' גדליה בן ר' חיים צמת. בשנת רע"ו (1516) נלחם השלטן שליט הראשון עם מצרים בסוריא. מושל דמשק אלגאלי מסר העיר בידו בלי תרועת מלחמה. ומצב היהודים הוטב ביותר תחת התוגרמים. התייר האיטלקי שהיה דרמשק בשנת 1521 כותב: "היהודים שם כחמש מאות בעלי בתים ויש שם נ' בתי כנסיות, א' של ספרדים, א' של מורישקש (מסתעריים), ואחד של ציציליאנים. הרבנים היו ר' יצחק מסעוד (להספרדים), ר' שם טוב אלפרכי (למסתעריים), ור' יצחק חבר (לציציליאנים) והוא רופא מובהק. בשנת 1525 שלח השלטן שוליסאן את הורסיב פחה למושל דמשק והוא היה אוהב ישראל. בעת החיא הגיע שם הגר צדק ר' שלמה מולכו בשונו מא"י, אך לא עמד ימים רבים (דברי הימים לר' יוסף הכהן). בערך שנת 1569 בא לרמשק מושל חדש ממצרים ובנה בית מסגד ברחוב היהודים, ואח"כ מצא תואנה להרוס את ביהמ"ד הקדמון למסחעריים, כי לפי חוקי האיסלם אין הרשות לבני דת אחרת להיות להם בית תפלה בקרבת המסגד (אבקת רוכל ס' קכ"ב). וע"י נהרסה שכונת היהודים, ובעמל רב עלה בידו העשיר כלב פינטו לקנות חזכות לבנות למצער הבתים. בשנת 1570 היו דרמשק הרבנים חיים חבר ומושה ברור, וחופש גרול היה ליהודים, עד כי הרבו לקנות עבדים ושפחות משבויי מלחמת אי קפריסין. אך לא היה רשאין לקנות עבדים ביתר ערי תוגרמה (שו"ת המב"ח ח"ב ס' קצ"ט). בשנת 1759 התישב דרמשק ר' משה נ' ר' לוי נגארה, אשר עליו אמרו "אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו". הוא נמנה לראש הרבנים ושם חבר ספריו "לקח טוב", ומאמר במערבת" על ספר המדע להרמב"ם. וימת בשנת 1581 ונשא עליו קנים בנו המשורר ר' ישראל נגארה. אחריו נבחר לראש הרבנים ר' יעקב אבולעפיא שתאריך ימים עד שנת 1593 (אחלי יעקב סי"ט). בפרק החוה התישב

שם ר' משה אלשיך. היהודים עסקו אז בכל מיני טסחר והיו ביניהם אומנים בקיאים במלאכות יריעות המשי, הנודעים עד היום בכל העולם בשם דאמאסקא = Damas (שור' מהרי"ט ח"א סי' ט'). המשוור ה' ישראל נזארח בלה רוב שנותיו בעיר דמשק ושם כתב רוב שיריו. גם היו מליצים ומשוורים אחדים בר' חייא ׳ חיים חולתו. בערך שנת 1620 נמנו הספרדים עליהם לרב את ר' אפרים פאוסירי מקושטא. והצייליאנים את ר' יהודה מסעוד מירושלם. בפרק ההוא בא לדמשק מושל חדש אשר הרע מאד לישראל. בי העליל עליהם עלילות ולקח מאתם בפר נפש, ואלה אשר דן למיתה תלה על העץ לפני פתח בית הכנסת ימים רבים עד אשר באשו בדי לאיים את היהודים ויתנו לו בופר „מי מצור“ דף קמ"ט). היהודים התאוננו לר' מאיר ׳ שגני מן הקרובים למלכות בקושטא. עודם נושאים ונותנים בענין והנה בן השוטר החדש „ביכיר מחמד“ נזר שלא יעסקו היהודים עוד במסחר היין. ובאשר נכנסו הפקידים לבדוק בבתי היהודים אם נמצא אתם יין היו מבזים אותם ומענים את נשיהם ובנותיהם. על זה התאונן ר' ישראל נזארה לר' מאיר הנ"ל. והגדל הצעקה באזני היוזיר הגדול קימאנקיש-עלי-פחה אשר גלה אזני השלטן מוראד הרביעי והוא שלח לדמשק איש עתי ובערב יום הבפורים שנת שפ"ר (5 אקט 1623) התיוז את ראשו (Turquie דף 218). והעיר דמשק שקטה. בימים ההם התנפלו הדרוזים אשר בלבנון בפעם בפעם על העיר צפת עד אשר החריבו אותה ורוב תושביה היהודים נדרו לרמשק. המדפיס אברהם אשכנזי החישב בדמשק יודפיס הספר היחיד ומיוחד „בסף נבחר“ לר' יאשיהו פינטו בבית אברהם בן מתתיהו בת שבע, בדפוס יצחק ויעקב בני ר' אברהם אשכנזי „ותבל המלאכה שלהי חדש אני לדורי (ניסן) שנת השביל (1605)“.

רב הספרדים היה ר' יאשיהו ׳ ר' יוסף פינטו עד שנת 1630. והוא היה תלמיד ר' יעקב אבולעפאי בפשט ור' חיים ויטל בקבלה. גם חבר ספר בסף נבחר (הנ"ל), בסף מזוקק, בסף צרוף. (בל אלה נדפסו). ועוד בסף נמאס, בסף תועפות, קבוצת בסף, בב"י. ברוב הימים התבוללו הספרדים עם הצייליאנים ולא נודע עוד עקבות הפרוד. הנוסע הקראי שמואל בר דוד שהיה בדמשק בשנת 1642 מצא שם רק ב' בתי בנסיות, ובית בנסת יפה לקראים (גנוי ישראל בפטרבורג ח"א 20—22). בתנתה השבתאית (ע"ע שבתי צבי) האמינו הרבה מיוחדי דמשק. ואחרי שהמיר שבתי צבי את דתו מצא נביאו נתן העוזי מפלס לו בדמשק. ומשם ערך קול קורא לכל ישראל להחזיק אותם באמונה ההיא (ב"ב מרחשון תכ"ז, דצמבר 1666). אך עד מהרה נאלץ לעזוב את העיר הזאת. בימים ההם התענגו יהודי דמשק על כל טוב, ושם היה מרכז תמקובלים. הרופא ר' יעקב צמח מפורטוגאל למד שם חכמת הקבלה. ור' מאיר

1 עלילת דם! בשנת 1838 מרד מחמד עלי-פחה נדיב (נשיא) מצרים בשלטן מחמוד השני, ובמשך שנחים ימים נלחם עמו בסוריא וא"י. ובשנת 1839 כבש את דמשק. אז קרה בעיר מקרה אשר הרעיש כל עולם היהדות, בי נזיר אחד סרדיני ושמו תומאס יצא עם נוצרי אחד ברחובות העיר ועקבותיהם לא נודעו (א' אדר ראשון ת"ר = 5 פבר' 1840). הקול נשמע בי הנזיר נראה ביום ההוא ברחוב היהודים, ע"ב העלילו העם בי ידיהם באמצע ובי תפשו אותו ויהרנהו לקחת את דמו לצרכי הפסח. הציר הצרפתי תמך בידו המעלילים ויביא דבתו אל ארמון השר שיריף פתח ויתפסו גלב יהודי ויבו אותו עד מות ויורד. האיש הזה ושמו תיים נודין בי בבית הנביר דוד הררי הובא הנזיר

וששה יהודים אסרוהו, ויצו אותו להרנו. אח"כ תפסו את ששה היהודים וישימו אותם בכלא. ויוסרו אותם קשה עד אשר אחד מהם אבולעפאי המיר דתו ויודה על מה שלא עשה. ויוסיפו לאסור יהודים רבים וביניהם הרב הזקן יעקב אנטיובי והגביר יצחק די פיציומי מי שהיה קודם לכן ציר אוסטריא בחליב. המון העם פשט בבתי היהודים ובבתי הכנסיות ויהרסם ואת כלי הקדש שקצו ויצרו ליהודים מאד. האכזריות האלה נשמע באירופא ואמריקא, ונתעורר השר משה מונטיפיורי לנסוע למצרים ולעמוד לפני הכריב מחמד עלי פחה, הארון אדולף כרמיי נלווה עם מונטיפיורי, ובעמל רב עלתה בידם לבקש מהפחה לשלוח פקודה להוציא את האסורים לחרות (6 ספט' 1840). בשנה הבאה שבה דמשק חתה יר ממשלת תוגרמה ע"פ תנאי הברית עם מצרים. הנוסע ר' ישראל בן יוסף המכונה בנימין חשני היה ברמשק בשנת 1848 וימצא שם שש מאות משפחות (מסעי ישראל דף 12). בשנת 1860 קמו הדרוזים אשר בלבנון על הנוצרים בלבנון וברמשק ותחי עת צרה גם ליהודים. בעת ההיא היה הרב ברמשק ר' חיים רומאנו. הוא ושבעת טובי העיר ערכו בקשה להברון יעקב די רומשילד אשר עזר אותם בכסף ובחשפעתו לטובה (המניד שנה ד'). בעת המבוכות והתנפלות הדרוזים על הנוצרים בשנת 1860 נמצאו גם איזה יהודים במעל, לפי דברת אחרים, וכאשר הלך הויזיר פואר-פחה לרמשק תלה על עץ חמש מאות ערביים ויאסר ארבעה יהודים, הגביר שמעיה אנזיל הגין עליהם ויצאם לחרות. הגביר הזה פוזר בעת המהומה שבעים אלה פראנק לעניי העיר כלי הברל לאום ורת (עחון "איל נאסיונאל" גליון 262, 265).

חברה "כל ישראל חברים" מפארים יסדה שם בית ספר לנערים בשנת 1880, ובית ספר לנערות בשנת 1883. החלמזיים בבתי הספר האלה עלה בשנת 1909 למספר 465. בבית הספר העדה או ת"ת נמצאים 8400 חלמזיים.

ביבליוגרפיה: דברי יוסף לר' יוסף סמברי כ"י; דברי ימי ישראל בתוגרמה לרואנים ח"א הוסיאסין 1908 וח"ב וה"ג כ"י; כרם חסד ח"ג מכתב י"א; מ"ע ציון ח"א 102.

ש"ר.

דן: בן יעקב מבלחה שפחת רחל (בראשית ל ו). הוא ראש לשבטו שנקרא על שמו. לך היה רק בן אחד ושמו "חושים". י"א חושים השלים את המנין של שבעים נפש שבאו מצרימה. דן נכנס בצלמוניתא (בצלם דמותו כי רק בן אחד היה לו) ומתברך בשבעים אלה (קרב למספר ע' ויש נודסים ששים אלה), ובנימין נכנס בעשרה ומתברך בארבעים אלה (ב"ר פצ"ד ח'). מספר כל בני השבט בצאתם ממצרים היה 62700 וזכרים מבן עשרים ומעלה (במדבר א' ל"ט, ב' כ"ו) ומספרם במדבר היה 64400 (שם כ"ו מ"ג). והיה שבטו מרובה

באובלסין מיתר השבטים זולת שבט יהודה. לכן דרשו דבי חזקיה "ובני דן חושים" שהיו מרובים בחושים (עלים) של קנה שגדלים הרבה ביחד (ב"ב קמ"ג: רש"ב"ם). דן היה מן השבטים שנכבדו שמונתם בברכתו של משה שנאמר, "ולדן אמר, דן" וגו' ואלו היו נבדרים (ב"ר פצ"ה ג'). וא"ר חנינא בן פזי אין לך גדול משבט יהודה ואין לך ירוד (שפול) משבט דן שהיה מן הלחינות (שפחות). ומה כתיב בו ובני דן חושים (בלשון רבים אע"פ שהיה בן יחיד. גם חושים מלשון חשיבות). אמר הקב"ה יבא ויזדונו לו (ליהודה) שלא יהיו מבזין אותו, לפי שהגדול והקטן שוין לפני המקום. בצלאל משל יהודה ואחליאב מן (ושניהם עשו את המשכן). וכן במקדש שלמה מיהודה וחירם בן אשה אלמנה ממטח נפתלי וברכה כתיב בן אשה מן בנות דן. שהיה אביו מנפתלי ואמו מן (ערכין מ"ז: שמות רבה פ"ט ד'). דן ירין עמו כאחד שבטי ישראל" כמיוחד של שבטים (יהודה), א"ר יהושע בן חנניה אילולא שנרבק למיוחד שבשבטים (אצו של שמשון היה משבט יהודה ואביו מן) אפילו שופט אחר שהעמיד לא היה מעמיד (ב"ר פצ"ה י"ח; במד"ר פ"י). בברכת יעקב נקרא דן נחש, "יהי דן נחש עלי דרך" וא"ר חמא ב"ר חנינא חלתה נבואתו של יעקב, לעומת שנאמר אצל שמשון ות חל רוח ה' לפעמו במתנה דן (סוטה מ':) בברכת משה נקרא דן גור אריה זקן מן הבשן (דברים ל"ג כ"ב). ונראה שהכוונה שהוצרך שבט דן לקפוץ מנבולו הקבוע למדינה אחרת כי מקצת חשבט העזיק משכנו לעיר ליש היא דן שהיתה בקצה הגבול הצפוני של א"י, והיא פמיים אצל מערת פמיים שהתחילה מקצה הירדן ולכן נקרא ירדן שיוור מן (בכורות ג"ה). באר שבע היתה בקצה גבול הדרומי של א"י, ולכן יבוא הבטוי "מן ועד באר שבע". בגורל יהושע נפלה נחלת דן במערב כנען (יהושע י"ט מ"ט-מ"ו) יהודה ובנימין למורחו אפרים לצפוני ושמעון לדרומו והפלשתים למערבו. ואפשר שאיזה מהערים בגבול דן הניעו לים הגדול שנאמר ודן למח ינור אניות (שופטים ה' י"ז). ומפני שהפלשתים היו שכניו לכן מצא שמשון הגבור תאנה להתגרת בהם. [עזות במעלה מיתר השבטים] שבט דן משלו לרוח צפון שמשם החשך יוצא לעולם. שנים הוא החשך העולם בע"ז של ירבעם בן נבט, שחזר ירבעם על כל ישראל ולא קיבלו ממנו אלא שבט דן (במדבר פ"ב). כי ירבעם הקים שני ענלי זהב אחד בבית אל ואחד בן (מ"א י"ב י"ט). אמנם גם קודם ירבעם כבר עבדו בני דן את פסל מיכה אשר נולד ממנו בהר אפרים בנסעם מצרעה ואשתאל שש מאות אנשי היל להתישב בליש היא דן ושם חקמו את הפסל ויהי להם הלי מבית להם ושמו יונתן בן גרשם לכהן (שופטים י"ח). ועוד קודם לכן, בימי משה, היה האיש שנקב שם ה' בן האשה שלומית בת דברית למטה דן (ויקרא כ"ד י"א). וכל כך היה שם דן מעורב בע"ז עד כי אמר רב

מנה הוא משקל ששים או חמשים שקל. "תקל" הוא השקל. "פרסין" הם מחצית השקל או מלשון פריסתם וחלקים. ופירושם. מנה כנגד נבוכדנצר. שקל כנגד בלשאצר שלא היה חזק כאביו, "ופרסין" מורה על הפריסה החלוקה למלכות מדי ופרס. ועל סמך הפתרון הזה מרדו בו כורש ודדוש שהיו שותרין לבלשאצר במפורש במדרש (שה"ש רכה פ"ג ב'). בימי דדוש עלה דניאל לגולה והיה בין שלשת חשרים שנמנו על מדינות מלכות פרס (שם ו'). המשרה הנבוחה הזאת העירה קנאה בלב השרים על דניאל. ויבקשו תחבולה להוציא חוק שלא יבקש שום איש בקשה בכל מדינות המלכות במשך שלשים יום וזלתי מהמלך לבדו. בידעם כי דניאל מתפלל בכל יום לה' ובטח יעבור על החוק. וכן היה כי דניאל חמרה בזה את מצות המלך. ונענש כי הושלך לגוב האריות. אבל ניצל בדרך נס. ותחתיו הושלכו מלשיניו והם חיו למאכל לשיני האריות (שם).

[תכונת דניאל] דניאל לא היה נביא במובן האמיתי. כי הנבואה פסקה קודם תגלות עם זכריה תגי ומלאכי. אבל היה חזק חזיונות ברוח אלהים. דניאל נזכר בס' יחזקאל (י"ד י"ה, כ"ח ג') עם נח ואיוב לרמיון הצדיק חשלים וחכם גדול. דניאל נבחר להיות מן הילדים העומדים בחיבל המלך נבוכדנצר. והיה אז כבן עשר שנים. והיה מן הגולים הראשונים עם גלות יהויכין בשנת ג'א שכו' (433 קמ"ג). ובשנת שלש לכורש מלך פרס ניכר דניאל בחזון אשר נראה אליו (שם י"א') וזה היה בשנת ג'א שצ"ג (367). וא"כ היה אז בן ע"ז שנה. ועלה ברשיון כורש עם הגולה (עזרא ה' ב', נחמיה י"ו). כאשר הושלכו חנניה מישאל ועזריה (שדרך מישך ועבר נגו) חבריו בכבשן האש מפני שלא השתחוו לעלם נבוכדנצר (שם ג') לא נזכר מאומה ע"ד דניאל. ואמרו חז"ל. ודניאל להיכן אול? למכרא נהרא רבא בטבריא. ושמואל אמר לאתויי ביזרא דאספתא (זרע של עשב). ורבי יוחנן אמר לאתויי חזירי דאלכסנדריא וכ' (סנהדרין צ"ג). ר"ל שהמלך ג'ג שלחו מארצו באיזה שליחות כל שהיא כי לא רצה שיענש כמו חבריו כי חשבו וכבדו כאיש אלהים. ולא היה יכול להצילו מפני שאר העם (חידושי אגדות מהרש"א שם). חז"ל אמרו "התך" דאסתר הוא דניאל שחזכוהו מגדלותיו. כי נענש דניאל מפני שהשיא עצה טובה לג'ג הרשע שנאמר "להן מלכא ישפר עלך וחטאיך בצדקה פרוק ונז' (דניאל ד' ב' ב' ד'). דניאל התפלל זמנין תלתא ביומי בבית שיש בו חלונות (דניאל ו', ברכות ל"א). כי כנישתא דדניאל היה תלתא פרסי מברנש בבבל (עירובין כ"א). דניאל בתפלתו בכרכת אבות לא אמר "גבור" (וכן ידמיה לא אמר הנורא). אמר "נוים משתעבדים בבניו איה גבורותיו? כי השבח לה' הוא רק על פעולותיו הנראות לבני אדם. וזו היה מאריך אפו לאה"ע שהשתעבדו את ישראל בגלות (יומא ס"ט:).

יהודה אין דן אלא לשון ע"ז שנאמר הנשבעים באשמת שמרון ואמריהי אלהיך דן (עמוס ח'; שבת ס"ז: רש"י). ולכן דדשו אצל אברהם, "וירדוף עד דן" (נקראת ע"ש העתיד) כיון שבא אותו צדיק עד דן תשש כחו. ראה בני בניו שעתידין לעבוד ע"ז בדן (סנהדרין צ"ו). את העיר דן כבש בן הדד (מ"א מ"ו כ'). דהיי"ב מ"ד ר' ומא' נתחשבה לערי אדם. אצל העיר העתיקה הזאת נמצאת כעץ גבעה בשם תל-אל-כדי. (תל השופטים). ע"ש דן מלשון דין. וכן אמרו חז"ל שהוא דאמר "דוני דני" אמרי ש"מ מן קאתי (פסחים ד').

א.

דן אשכנזי: תלמודי ופרשן. נולד באשכנז במאה ח"ג. הוא היה דבו של ר' מרדכי בן הלל (המרדכי). ובסוף שנותיו התישב בספרד. דן היה שואל מרבנו שלמה בן אדרת (שו"ת הרשב"א אלף רכ"ט—רל"ג) והרשב"א משיב לו בכבוד. אח"כ התעוררה מחלוקת בינו ובין הרשב"א מסיבת האגרת שנתן דן לנער חסר לב, אברהם מאוילא (ע"ע) שהתפאר ברוח הקדש כנביא, ובשביל זה הזכירו הרשב"א לגנאי (שו"ת הרשב"א תקמ"ח). ואודות זאת כותב הרשב"א ובקונטרס שכתבתי ממחלוקת שהיתה לי עם הרב ר' דן (חידושי הרשב"א ליבמות דף ק"ט). וכן מזכירו הר"ן ואומר: תשובת הר"ר דן אשר זכרת היא נפלאה בעיני. ותמה אני פה קדש שמהוקני בו שהיה בקי בחדרי תורה. איך אמר דברים הללו (שו"ת הר"ן סי' ל"ב). ובשו"ת בשמים ראש המיוחסות אל הרא"ש כותב: ומה שאמרת שאמרו לך בשם הרב ר' דן שכתב לעצמו זוג אחד של תפילין בלשון תרגום וכו', ואמר אני מי הוא זה שמצא לעז על צדיק וכו' (סי' כ"ד). ביבליוגרפיה: פין כנסת ישראל 260; R. E. J. xxxvi, 287.

ב. מ.

דניאל: חזק חזיונות; מבני יהודה (דניאל א' ו'). ושמו הוסב אח"כ לשם בלמשאצר. הוא היה איש המודות וחכם הרזים. אחד מבני שרי הפרתסים אשר הביא נבוכדנצר להיכלו מגלות יהודה. עם דניאל היו עוד שלשה חכמי ישראל חנניה מישאל ועזריה. דניאל עם חבריו אלה לא התנאלו בפתח המלך ובין משתיו. אך אכלו זרעונים ושתי מים. ובכל זאת היו טובי מראה ובריאים. ועלו בהכמתם עשר ידות על חכמי בבל. דניאל הבין ג'כ בכל חזון וחלומות ופתר לנבוכדנצר את חלומי המחר ובגלל זאת הפקידוהו לראש חכמי ארצו (שם ב'). גם פתר לו את חלום חז"ל (שם ד'). כמו כן פתר לבלשאצר בליל המשתה הגדול שעשה קודם מפתחו את הכתובת על קיר ההיכל שכתבה יד נסתרת "מנא מנא תקל ופרסין" ופתרון דבריו היו "מנא" מנה אלהים את מלכותך ויכלה "תקל" נשקלת במאוזנים ותמצא חסר. "פרס" נפרסה ממלכתך ותנתן למדי ופרס (דניאל כ"ה—כ"ח). והם שמות משקלים.

נרול חולק את המדינא לשנים והנשר ביניהם, מצד האחד שדרים שם היהודים הוא קברו של דניאל, ושם היו השוקים והיהודים נתעשרו שם, ומצד האחר של הנשר הוא מקום גנות ופרדסים ושם גרים חעניים, והם התקנאו ביהודים העשירים מצד הקבר, באמרם כי מזלו של דניאל גרם להם להתעשר, והיתה מלחמה בין שתי המפלגות בנללה, עד אשר התפשרו כי יניחו את ארון דניאל שנה אחת בצד קבורתו ושנה אחת מעבר הנשר בצד השני. אבל מלך פרס שראה שמעבירין את הארון בכל שנה, אמר שלא נכון לבנות את הארון ע"י המלטול בכל פעם, וצוה לעשות ארון של זכוכית ולשים בו את הארון של עץ ולתלות אותו בשלשלאות באמצע הנשר ובאותו המקום שהיה קבור שם יבנו בית תפלה לכל העמים (שם צד ע"ה וע"ו). ובסבוב ר' פתחיה כתיב, כי ארונו של דניאל תלוי בשלשלאות של ברזל סן הנשר באמצע הנהר עשר אמות גבוה מן המים, והארון הוא של נחושת קלל ומרחוק נראה כזכוכית יפה, ומסורה בידי היהודים כי כל ספינה ההולכת תחת הארון, אם הם זכאים תלך לשלום ואם לאו תמבע במים, ויראים לעבור שם. גם יאמינו כי תחת ארונו של דניאל יש רגים עם נזמים של זהב באזניהם (שם צד 38). ע"ע בלשאצר; רריוש; כרש; נבוכדנצר.

ביבליוגרפיה: מבוא בן-זאב לס' דניאל הוצאת התנ"ך עם תרגום אשכנזי, פקטס 1866; תנ"ך עם פירוש מדעי, הוצאת כהנא, ומבוא לס' דניאל עם תרגום עברית ע"י מאיר למברט, קיוב, 1906; אוצר השמות 546.

א.

דניאל בן סעדיה הכבלי: תלמודי חי ברמקס במאה ה"ג. הוא היה תלמיד ר' שמואל בן עלי הלוי. אחריו ראה אותו ברמקס ואומר, ראיתי החכם הגדול ר' דניאל, הוא כמעין המתגבר ארזים משבר וחילים יגבר (תחכמוני). ר' דניאל חבר השנות על יד החזקה וספר חמעות, ושלחם לבן הרמב"ם בדרך שאלות (מ"ז שאלות על הרמב"ם ו"ג על ס' המעות, ונדפסו בס' מעשה נסים בפאריס), והוא השיב עליהם בחוברת "ברכת אברהם" (ליק 1870). ר' דניאל החנגד לאמונות ודעות של הרמב"ם בהמורה, ובפרט פגע בו על כי לא האמין בשדים ורוחות, ובפירושו לס' קהלת הרים לשונו לדבר בהרמב"ם. רבים בקשו את בן הרמב"ם לנרות את ר' דניאל בשביל שהקיל בכבודו, אביו, אך הוא מנע לעשות זאת כי חשב את עצמו לבעל דינו. אמנם כשהגיע הרבנים לרש גלותא ד' דוד נדח את ר' דניאל, ונשאר בגדיו עד שחזר בתשובה והתירו לו ומת אח"כ.

ביבליוגרפיה: אברהם מימוני מלחמות ח' צד 11, 12; פין כנסת ישראל 262.

ב. מ.

דניאל בר ר' קטינא: אמורא בבל, תי במאה השלישית. הוא היה בן דודו של ר' זורא (ירושלמי

[ספר דניאל] ס' דניאל נחשב בין הכתובים, וסדרו בין איכה ואסתר (ב"ב י"ד:); לפי סדר הזמנים כי תיווני דניאל היו אחר נביאות ירמיהו ולפני מלכות אחשורוש. השבעים מעו לחשוב את דניאל לנביא וסדרו אותו אחר יחזקאל. בסדר אשר לפנינו יבא דניאל בין אסתר ועזרא, כי החמש מגילות יבאו ביחד ואחריהן ספר דניאל. אנשי כנסת הגדולה ערכו ס' דניאל (ב"ב מ"ו). בספר הזה יש י"ב פרשיות וכתב חציו עברית וחציו ארמית. היינו המבוא (א' א' — ב' ד') בעברית, ומב' ד' עד פרשה ו' נכתב בארמית, ושוב מפרשה ו' עד סוף הספר בעברית; וכמו כן ספר עזרא נכתב מקצתו ארמית, ויתכן כי הספרים האלה נכתבו מגלות מגלות פעם עברית לשון הקודש, ופעם ארמית לשון העם, ואנשי כנה"ג ערכו את המגלות כמו שמצאו אותן מבלי להעתיקן ללשון אחת. ס' דניאל הוא הראשון שנקראו בו המלאכים בשמות פרטים, כי שמות המלאכים העלו חכמי ישראל מבבל. בסוף הספר יש קץ הגלות, ונלאו רבים לבקש פתרונו. יש אומרים שמכוון על קץ בבל של שבעים שנה, ויש אומרים כי מכוון לקץ העתיד שחזה דניאל בחלום נביאי. ולפי דעת רבא אף דניאל מעה בחשכונו של גלות בבל, דכתיב ואני דניאל בינותי בספרים (שם מ') מדקאמר בינותי מכלל דמעה (מגילה י"ב). גם נזכרה בדניאל אמונת תחיית המתים, "ורבים מישיני ארמית עפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה לחרפות לרדאן עולם" (שם י"ב ב'). המבקרים החדשים אשר יתאמצו בכל עז לאחר את מועד כתיבת ס' דניאל (וכן עושים בכל כתבי הקדש) עד עת המכניים בונים בל השערותיהם באור, כי בעת ההיא כבר נחתמו כה"ק, וכתבי החשמונאים שנכתבו אז הם ספרים חיצוניים, ר"ל שלא נבנסו בכה"ק בערך הברייתא והתוספתא להמשנה. מלבד זאת מוכרחים הם לומר כי מעשה דניאל הוא אנדה בעלמא, ומעולם לא חי דניאל בימי נבוכדנצר ובלשאצר. החוקרים האלה סומכים ע"פ רוב על השערות סלי הדעת הנומים תמיד לכוז את ספורי כה"ק אם יש להם סמך כל שהוא מאיזה כתובת מנושמת בכתב אשורית אשר לא ידעו לקרות בו, או "מדיסמוריא" בדויה שמצאו בין כתבי הסופרים הקדמנים שאינם נודעים לנו, "והראיות" האלה חזקים הם בעיניהם יותר מאמיתת כה"ק. ע"י מעשה דניאל, "בית המדרש" של יעלינעק ח"ה 116.

1 קבר דניאל ועלייתו כבר נזכר למעלה מדברי חז"ל כי בי בנישאת דניאל היה אצל ברנש, ולפי המסורה בידי היהודים הוא אצל עיר בבל (בגדאד) ר' בנימין במסעותיו יאמר כי כניסת עליית דניאל היא פהלך מיל מעיר בבל והיא העלייה הקדומה שבנה דניאל, והיא בנויה באבני גזית ולבנים ובמקום ההוא יושבים כשלשת אלפים יהודים (מסעות בנימין הוצאת אשער צד ס"ה). וקבר דניאל הוא בעיר שושן. נהר

1895 (חוקי המשפטים במחוז קנמוקי; חוקת קרקעות בארצות הברית; הדינים הנוגעים להכותבים בלשון קצרה). גם חבר מאמר נכבד על שאלת מטבעות של כסף ועוד. בנוגע ליהדות ולספרות ישראל. עמד על מצב הקונזרבטיבית וכן הדרך את בני ביתו. הוא חבר ספר תפלות "עבודת שלום" 1898. בשפת אנגלית בדרך אמונה מהורה. ויתן נפשו אל הציונית והיה סגן לנשיא אגדת הציונים באמריקא. מאמריו הרבים שכתב בהאנציקלופדיא היהודית בחוקי הדת ומשפטי ישראל מראים את כחו הגדול במקצוע הזה.

הראל"ז.

דעמביצער, חיים נתן: אב"ד וכותב היסטוריא; נולד בקראקא י"ז תמוז תק"פ (1820) ומת שם ר"ח כסלו תרנ"ג (1892). אביו ר' יקותיאל זלמן היה מצאצאי הרמ"א. במסגרת הניע דעמביצער לשנת העשרים וחמש לחייו כבר היו ידיו רב לו בתלמוד ופוסקים והקירות בקדמוניות, והרבנים ר' שלמה קלוזנער מבראד ור' צבי הירש חיות מזאלקווא נתנו לו תעודת הוראה, והחליף עמדם בשו"ת ועניני חכמה, ויהי חמתו בין רצה חיות ורפאפורט בריבם הספרותי (עי' ישרן לקאבאק מחברת נ' 11). בשנת 1856 נתמנה דעמביצער לדיין בקראקא ואח"כ לאב"ד. בשנת 1874 נסע לברמינגהאם ונתורע לצונץ נרעץ וקיפמאן, והם בקשו תורה מדעית ממנו.

1851 פרייז הוא חבר, "מניני ארץ ישראל" מכתבים וש"ת בדבר כסף הנדבות לעניי א"י (לכוב 1852); "מודעא לבית ישראל" תשובות הרבנים בדבר לישת המצוה ע"י מכונה (ברעסלוי 1859); "לויית חן" הנחות ובאורים בהלכה וחדשות בתולדות בעלי התוספות על ספר הראב"ה (קראקא 1882); "כלילת יופי" תולדות רבני לכוב (ב"ה קראקא 1888 - 1896); "מכתבי בקרת" בעניני הוועדים ארבע ארצות במדינות פולין וליטא וכו' (קראקא 1892); "תורת חן" שו"ת וחקירות על שיטות התלמוד והפוסקים (קראקא 1896). אתיו ר' יואל דעמביצער (מת י"א אייר תרל"ט) כתב, "מפלת עיר הצדק" (1878) בקרת והשנות על הספר "עיר הצדק" של י"ם צונץ על הרבנים מקראקא. ויש אומרים שר' חיים נתן כתב הבקרת על שם אחיו ר' יואל.

ביבליוגרפיה: וועטשטיין תולדות מהר"ן. קראקא 1898; המגיד מקראקא שנת א' וישנה ב'; המגיד מליק שנת 1879 גליון 28; מאנאסס שרייפס xxxix 142; ספר זכרון צד 2; אחיאסף שנת חרנ"ד 296.

פ. ה. וו.

דענמארק: ממלכה בצפון מערבית של אירופא. הסופרים הראשונים חשבו כי "דורנים" במקרא (בראשית י"ד) היא דענמארק (עי' יוסיפון העברי צד 8 547 הוצאת ברייטהויפט, ועי' "ירמיהאל" העתקת נאסטר צד 68). בימי הבינים לא היו יהודים בדענמארק. ובר היהודים הראשון היה בתאלשטיין, בעת שהמחז הזה

סוכה פ"ד, חולין ס"ב). דניאל נזכר בשני התלמודים. רבה ב"ב חנה עשה בביתו חופת בנו (ברכות מ"ז.). דניאל היה חסיד והיה לו נז, ונעשה לו נס. בכל יום ויום אמר הוא משרי (ערונה) בעי מיא והא משרי לא בעי מאי, ואחי מטרי וקמשי היכא רבעי מיא (תענית מ"ז.). כתוב במ' הנלולים כי דניאל ב"ר קמינא היה נלול נדעון ששאל יהי חורב על הגיה ואח"כ שאל יהי מסר על הגיה.

ביבליוגרפיה: יוחסין השלם 124; סה"ד 98; מבוא הירושלמי ע"ג.

דניאל הרופא: ע' פירו

דנאן, ע' סעדיה בן מיימון, י'

דעלאוויל (Delaville) אברהם בן דניאל:

סדקק ומשורר; נולד באשטמדרם בשנת 1807, ומת שם 18 מאי 1877. רבו היה ר' משה לעמאנס. הוא היה מורה שפת עברית וספרותה בסמינאר של האשכנזים (סעדת בחורים) ושל הספרדים (עץ חיים). והעמיד תלמידים רבים בארץ הולאנד. כל שיריו הצמינו ברעיונות נשגבים ובמהרה לשון הקדש. כי מאן להשתמש במלים שנתחדשו ע"י הסופרים החדשים. הוא חבר: מזמור שיר חנוכה הבית... נח ישע... (אמשטדרם 1833); שירים אשר שרו יתומים... ח"ק מנדלי יתומים (שם 1838); ספר סדרים... נ"ד שירים קטנים על סדר פרשיות התורה, ואחריהם זכרון משה על מות משה רבנו (שם 1840?); תהלה למשה. שיר לכבוד השר משה מונטיפיורי (שם 1841); אלק מצב... על נ"ה מצבות, ובו קינה על פטירת רבו משה לעמאנס (שם 1852). שירים רבים עודם בכחובים ביד בנו ר' יוסף באמשטדרם. על פטירתו נשא קינה אחד מתלמידיו בשם "חסד לאברהם" (שם 1877).

ביבליוגרפיה: Monasch, *Geschiedenis van het volk Israel*, Amsterdam 1891-94, in, 804. ב.

דעמביץ, אליעזר (לואיס) נפתלי: עורך דין ומחבר; נולד בשנת 1833 בעיר ציריך מחוז פחנא. ומת 11 מארץ 1907 בעיר לואיזוויל בארצות הברית. הוא נכנס בבית ספר הגבוה בעיר פראנקפורט דאד, ולמד תורת המשפטים בפראנ. בשנת 1840 בא לאמריקא וגמר למד החוקים בעיר סינסינאטי. בשנת 1853 קבל הסכמת המדינה להיות עורך דין והתישב בלואיזוויל. הוא נעשה מומחה גדול ובר סמכא בחוקי המדינה ופסקיו נתקבלו להלכה בבית המחוקקים. מאמריו ברת ודין נרפסו בעתונים המיוחדים לדברי משפט באמריקא ובאירופא. בשנת 1860 בחרוהו מכללת הריפובליקנים להיות בין בחורי אברהם לינקאן לנשיא הארץ. כמה פעמים נתכבד במשרות פוליטיות וחמיד הצטיין בישרתו וכשרונו. הוא חבר Kentucky Jurisprudence 1890; Law Language for shorthand Writers 1892; Land Titles in the United States

הראשי צאהלע נשא יהודית ממשפחת מריער.
מספר היהודים ברענמארק בשנות 1860—1870
היה כששת אלפים ומהם כאלפים וחמש מאות
בקאפענהאגן; בס"ח כארבעה למאה בערך יתר התושבים.
בשנת 1993 היה מספר היהודים בקאפענהאגן 3500
וכערי המדינה רק בחמש מאות ורק שנים למאה
בערך יתר התושבים. מזה נראה כי החופש לא הועיל
מאומה להרבות מספרם. כי היהודים החדשים הבאים
מרוסיה לא ימצאו שם תית ידם המתחלת ברוכלות,
כי המסחר מבית לבית נאסר ברענמארק.
ביבליוגראפיה: מאהר שבילי עולם ח"א 64;
J. E. IV 522

א.

דעסוי: עיר הבירה במדינת הרוכס מן אנהאלט
בצפון גרמניה. היהודים התיישבו שם לראשונה בשנת
1621. הרוכס יוהן קאזימיר מנה יהודים לחיות צורפי
כסף באוצר הממשלה בדעסוי. אחרי מלחמת-שלשים-
שנה נורשו היהודים משם. בשנת 1672 הרשה הרוכס
יוהן גיארג את היהודים לגור שם כבראשונה. בשנת
1685 השתקעו בדעסוי 26 משפחות. וביניהם משה
וואולף מצאצאי הרמ"א. ונעשה פאקטאר בחצר הרוכס
וקרוב למלכות. הוא יסד בית המדרש בדעסוי (מת
בשנת 1729). בראש הקהלה עמד הרב בנימין וואלף
מחבר „עיר בנימין“, ואחריו היה הרב יוסף יצחק גרשון
(35—1708). בעת ההיא היה מספר היהודים שם 700
נפש, ואח"כ הגיע מספרם לאלף. הרב דוד הירשל
פראנקעל היה ראש ישיבה ואב"ד בדעסוי, ר' משה
מנדלסון נולד שם. בית הספר „פראנצשולע“ שנוסד
בשנת 1799 נעשה אח"כ לבית ספר נבון ברשיון
הממשלה. ובין המורים הראשים היו דוד פראנקעל, משה
פיליפסון ועוד. בית ספר הזה היה נודע לתהלה
בגרמניה במשך ששים שנה. דוד פראנקעל ויוסף
וואלף הו"ל הירחון „שולמית“ בלשון אשכנזית (14—
1806) לתועלת ההשכלה בישראל. הרבנים ששמשו
בזמן האחרון הם: דר' מרדכי פריידענמאהל (1893—
1900). ואחריו דר' איזידור וואלמער. בדעסוי נוסד
בית הרפוס בשנת 1694 ע"י משה בנימין וואלף
הפאקטור של הרוכס, ונרפס בו ראשונה הסדור-תפלה
למשח" עם תחנות בלשון יהודית אשכנזית בעד הנשים
בשם „מנחת עני" (1696). מספר יהודי דעסוי נתמעט
והגיע עתה (1909) לארבע מאות, גם פעולת היהודים
קטנה היא בערך מסיבת ההתבוללות.

ביבליוגראפיה: ווירדיג, דעסוי אונער האלב
איינעס יאהרהונדערטס, 1886; מאקס פריידעג-
טהאל, אויס דער הוימאט מענדעלסאחאטס,
ברלין 1900;

ב. מ.

דעסמאיונס (די מאין Des Moines): עיר
במחוז איאווה (Iowa) בארצות הברית. העיר הזאת
נתישבה בשנת 1846 ונספחה לארצות הברית בשנת

היה תחת ממשלת דענמארק, באגרת ששלח המלך
קריסטיאן הרביעי ביום 25 נאו' 1622. וקרא ליהודים
פארמוניזם באמטטרדם לבוא להתישב בעיר גליק-
שטאדט ונתן להם החופש להתפלל כמנהגם. תיהודים
שהתיישבו בעיר פרדריציא היו ימים רבים תחת השנחת
הקהל של אלטונא המבורג וואנרסבעק, עד שנת 1218.
המלך פרידריך השלישי באגרתו מיום 6 פבר' 1651
יאמר: „היהודים התגבשו בארץ דענמארק נגד החוק
הסבוע והנה הם סותרים בתכשימים וכדומה“. הוא
נתן צו לנרש את היהודים היתושבים שם ושלח להניחם
לשוב וזולת ע"י רשיון מיוחד (נעלייטסבר'ף, פאספארט).
אח"כ היה המלך חזה נצרך לבסוף במלחמותיו והוכרח
ללות סכום גדול מהיהודי אברתם או דינו מעקסיירא
די מאטוס מהמבורג. והמלך נתן לו אפוחיקי קרקעות
הממלכה ביוטלאנד. היהודי הזה השתדל לפני המלך
להוציא ביום 19 יאנואר 1657 רשיון ליהודים פארמוניזם
לסחור בכל דוהב הארץ כמו ליתר התושבים. המלך
לא שלם את הלוואתו, ומעקסיירא נאלץ לסכור את
הקרקעות במחיר מצער. בן עשה המלך ליהודים בני
משפחת די ליטא שנתן להם נחלותיו במחוז האלד
למשכן ולא שילם החוב, והקרקעות נשארו בידי המשפחה
(1703—1760).

[הקהלה הראשונה] העדה הראשונה נוסדה בקאפ-
האגן בשנת 1657. בעת שהשיגו היהודים הפורטוגזים
הרשות לבוא לדענמארק. הרשיון הזה נתאשר באגרת
גלויה ביום 14 דעצ' 1670 ע"י השתוללות גבריאלי גומיץ
שהיה פקיד הממשלה. בכ"ז לא במלו את הגעלייטסבר'ף
עד שנת 1684. בשנה ההיא הרשו ליהודי קאפענהאגן
להתפלל בצבור. במאה הי"ז והי"ח התחילו לבוא גם
יהודים אשכנזים, המלך פרידריך הששי נתן ליהודים
שיווי זכויות בתורת המשפטים ביום 29 מארץ 1814.
זולת הרשות להשתתף בעניני המדינה. בשנה ההיא
צותה הממשלה כי המורים למורי הדת לבני ישראל
ישחמשו בלשון המדינה, והרבנים יטיפו לעם בלשון
הדינית. אך קשה היה להקדלה למצוא מורים ורבנים
כאלה מלבד בקאפענהאגן. מצב הפוליטיקי של היהודים
חוטב מעט, והשיגו הרשות לבחור אך לא להבחר, עד
אשר יצאה לאור הקונסטיטוציא ביום 5 יוני 1849.
בימי המלך פרידריך השביעי, ומאו והלאה אין שום
הבדל בין היהודים ויתר העם בכל זכויות המדינה. ברבע
האחרון של המאה הי"ט לקחו היהודים חלק גדול
בכלכלת המדינה, ובפרט האחים בראנדעס. ניאורג
מוריס הכתן בראנדעס הוא מחבר ומבקר נודע בספרות
הדינית (נולד בקאפענהאגן 4 פעבר' 1842). ואחיו
עודאד בראנדעס הוא פילולוג בלשונות פרס וסנסקריט
ומלומד בהלכות הכלכלה (נולד בקאפענהאגן 21 אקט'
1847). ונבחר למיניסטר של אוצר הממשלה בשנת
1909. המיניסטר לעניני המסחר מד וויימאן הוא ג"כ
מצאצאי יהודים ואמו היא משפחת רעע. המיניסטר

מוסרים. לעשות משפט וצדקה. לרין רין עני ואביו. הלא היא הדעת אותי נאום ה' (ירמיה כ"ב ט"ז). ובחוכמה הנביא את העם על העדר האמת והחסד ואומר "אין דעת אלהים בארץ" (הושע ד' א'). מ. ש. ו.

דפוס (Typography): בלשון התלמוד נקרא דפוס כלי שעתידים וכובשים בו. דפוס ענבין (ת"י בראשית ט"ט י"א). ומוה כלי שמתקני בו צורת בשר לחם. אפשר יעשה בדפוס ויבקענה כיון (פסחים ל"ו). כספרות העברית החדשה נקראת דפוס המכונה העשויה לבבש ולדחוק את האותיות הסדורות בדפוס על הנייר. הבית שמרפסים בו הוא "בית הדפוס". והפעול הדפסה. בעל מעשה הדפוס מכונה "מרפס". והפעול העוסק בסדור האותיות "העוסק במלאכת הדפוס" נקרא "מחוקק" או "מצרף". המצאת הדפוס (1440) עשה יוהניס נומענברג יליד שמראסבורג בעיר מאינץ. בעל "צמח דוד" בהזכירו את ההמצאה הזאת יאמר: "ברוך הנותן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה. ברוך אשר הנדיל הסוד בתחבולה רבה כזו לתועלת כל יושבי תבל; אין עוד מלבדה. ולא נמצא עוד לה בכל החכמות ותחבולות למן היום אשר ברא ה' אדם על הארץ וכו'". יש אומרים שמה שאמרו חז"ל על בן קמצר שלא רצה ללמד מעשה הכתב, היינו שכתב בארבעה קולמסין בין חמש אצבעותיו בבת אחת (יומא ל"ה). זה הוא מעשה הדפוס. אמנם אפשר לומר ג"כ שזה מעשה הסמינורפיא. קפיצת הכתב. בנוסריקן ודרך קצרה.

[דפוסים הראשונים] הספרים הראשונים שנדפסו משנת 1475 עד 1500 הם אינקונבולא (ע"ע). ומספרם עולה עד מאה. הספר הראשון והוא רש"י על התורה נדפס בעיר ריניו באיטליא, ואח"כ הדפוסים במונטבה (1477), פירארא. בולוניא. נואדאלא. ליסבונה (1489). המדפיסים הראשונים היו בני משפחת שונצינג. במאה ה"ט נפתחו בתי דפוס בקושטא (1503) צ"י דוד נחמיה ובנו שמואל. בשאלוניקי הדפיס דון יהודה נרליה כשלישים ספרים מראשית המאה הח"א. בפרס נדפסו תנ"ך וספרי הרקדוק (1508). והרבה ספרים ביניציא. ובפרט הש"ס השלם ע"י המדפיסים הנזכרים באמבערג (1520). משפחת הגרשוני (בני גרשון בן שלמה הכהן) היו מדפיסים בפראנ משנת 1518 והלאה, ונספח אליו ר' חיים בן דוד שווארץ. הוא העתיק את בית דפוסו לאונסבורג 1514 ושם הדפיס בשנת 1533 רש"י עה"ת ועל חמש מגילות. בית הדפוס היותר עתיק בפולין היה בקראקא בשנת 1530 ובאותה שנה נדפסו בו חומשים וסוד יוד. בשנת 1534 הדפיסו שם האחים אשר ואלקים העליץ את הספר "שערי דורא" עם שער מפואר בציצים ופרחים. כמו כן הוקמו דפוסים בפראנקפורט דמיין 1512. בבאסיליא 1516. קולוניא 1518. מאינץ 1523. וירמישא 1529. ליסביא 1538

1851. ונעשית בירת אייאוא בשנת 1857. נהר דימאין עובר בתוך העיר מזרחה ומערבה, או מעלה ומורד העיר. במערב העיר מושב העשירים ובתי המסחר הגדולים, ורוב דלת העם ישבו במזרח העיר. לעומת זה הוקמו היכל הבירה ובית מחוקקים ובתי האוצר של המחוז במזרח העיר. היהודים ילידי אשכנז אשר באו לגור שם ראשונה בשנת 1860 בערך החישבו במערב העיר. ואחריהם באו בני פולין ורוסיה בשנת 1869 מזרחה. העדה הראשונה "בני ישרון" מבני אשכנז מקהל יראים נוסדה בשנת 1869 במורד העיר. ובשנת 1874 קנו בית הקברות הראשון ליהודים בלואיסוויל. בשנה ההיא החליטו להתנהג ע"פ מנהג אמריקא של ווייז. בשנת 1885 בנו היכלם ובעת הם מבעלי הריפורם הקיצונים. "המנין" שיסדו בני פולין בשנת 1869 נתגדל לקהלת "בני יעקב" ובנו למז בית הכנסת קטנה במעלה העיר בשנת 1885. ובאותו זמן נוסדה עוד חברה חדשה בשם "בית אל יעקב" אשר עלתה במעלה ובשנת 1895 קנו בנין גדול ומפואר לבית הכנסת ונעשו רוב המנין מקהלת היראים. הרב ר' אשר ליפמן ורח"י כהן שמה במשרת הרבנות תשע שנים עד שנת 1903. והרבה עמל להתפתחות הדת והתורה בקהלות היראים בלואיסוויל. בשנת 1903 נוסדה עוד חברה מודרנית בשם "תפארת ישראל" ובנו להם היכל יפה בשנת 1906. גם נוסדו שם חברות שונות למעשה צדקה וחסד. מספר התושבים עולה כחמשה ושבועים אלף ומהם כששת אלפים יהודים (1909). וכמעט כלם מתפרנסים בכבוד ונהנים מברכת הארץ. בבתי המסחר הגדולים בכל ענפי המו"מ יד ישראל שלמה. וגם הרוכלים המחזירים בהכפרים ימצאו ברכה במעשה ידיהם.

ביבליוגרפיה: Glaser, *The Jews of Iowa* 1908 הראלי.

דערבענט: ע' דרבנר דערנבורג: ע' דרנבורג. דעת: ע' חכמה

דעת אלהים: היא החכמה העליונה או הפילוסופיאה האלהית במציאות השם ית'. דעת האלהים במובן הפשוט אי אפשר ספני כי כחות האדם הם מבעיים. ולא יכול להביט במה שלמעלה מן המבעיים ורק מפעולותיו נוכל להתבונן ולהאמין בו. כדכתיב ומלאה הארץ דעה את ה' (ישעיה י"א ט'). וארשתך לי באמונה וידעת את ה' (הושע ב'). ידיעת ה' היא מצות עשה "אנכי ה' אלהיך" לידע שיש מצוי ראשון והוא מציא כל המציאות. "התגלות" אלהית באה ע"י זריחת אור ה' בתבל באמצעות האבות. אברהם הכיר את בוראו וממנו נשתלשלה היריעה עד משה. עד אשר נראה כבוד ה' על הר סיני לעיני כל ישראל. ובאה היריעה בכתב בתורת ה' (ע' הרמב"ם יסודי התורה פ"א). המובן השני בדעת אלהים היא, לדעת טוב ורע בענינים

(אייפאטארע, בקרים), נוריצא (נערץ), נואראל
 ("מור אח"ע"), נוסטראוויניובא (נענובא נענווא,
 גנווא, זענעווא), ניטערסלאה ("בן סירא החדש"), נליק
 שטארט ("שמת פורים"), ניסא (ניסען), גייסמאר,
 נלאנו (נלונא), נלאסקאו, נלייוויטש ("זרע ישראל"),
 נעמטינגען, נראיעוו, נראס קאנישא ("משלי דרבנן"),
 נרינבערג, נרינגען (נרינגא), דאנציג, דארמשיטא,
 דארפאט, דובלין (וואן שטראהלען 40), דובנא (דובנא
 רבתי), דוכאווא, דיהרנפורט (דיהן פורט), דמשק
 ("כסף נבחר"), דעסוי, דראחביטש, האג, האנענו,
 האלבערשטארט, האלי (האללע), האנוי (הענא,
 האנוואה, הענווא), הוסיאטין, הוראדנא, הוסבורג
 (אף דר הה פאר דער הא=For der hoehe), היידעל-
 בערג, היידעלסהיים ("ס'מלים"), הירבען, המבורג
 (האמבורג), הנובר, העדערנוס, העלמשיטארט, הערמאנ-
 שטארט ("נבל וכנור" דארנצווייג), הורבשוב, ווארסע
 (וויסליזא), וואנזבעק, וואימען, ווארהאל ("פ'
 ירושלמי"), ווארשא, וואראן (אראן באלזירא), וויסמער-
 בערג, ווילמרשטארף, ווילנא, ווילנא (ווארדנא), וויניציא
 (וויניציאה, וויניציא, ווינידיג—צעדנער 126), ווירנא
 (וירנא), וויען (וויין, ווינא), ווירעבורג, ווירצילי ("שיר
 חנוכת הבית"), ווענגראב (ווענגרוב), וואציסלאוו
 (לעסלא), וורסילייס, זאהרו ("חזק אמונה עם ת"א"),
 זאלעשציק, זאלקווא (זאלקאו), זבארז, זולצבאך (זולץ
 באך), זיטאמיר, זלאמשב, זסלב ("חובת הלבבות"),
 זענהיים, זבריה (זבריא), זארנאו, זארניפאל, זאהר,
 זיינגען, זורין (זוריא), זורקא, זינגען ("קונטרס
 המסרת"), זנהוין, זריאסטי (זריעסטי), זרינא, זריפולי
 ("חקון חצות"), זריה, זשארטקוב, זשערנאוויץ,
 זראסלי, זאהאניסבורג (זאהאניסבורג, אפריקא),
 זאמבלי (זאמליא), זאסי (זאסטי), זיעפאף (ארדי-
 נאצקי), זיעניץ, זיעקאמערנאסלאוו ("רע הילדים תרנ"ד),
 זירשליס (ירושלים), זלכטא, זאדירוסיא "סמ"ק", זארי
 (זולאנה תנ"ך), זאיוו, זאשצוב, זכוב (לעמבערג,
 לעאפאלי), זובקא (לובעק—צעדנער 137), זובאשצוב,
 זובלין, זונדן (זאנדאן), זיאן, זידס, זינעווייל, זיסא,
 זייפציג (זיפסיא), זיסבן (זיסבנה), זיק, לעסלא ("סלו
 סלו המסלה"), זיורנו (לי אוד נא), לעריא, מאדריד,
 מאנדעבורג, מאחליב (מאחלוב), מאטערסדארף, מאיען
 ("עמרת פרחים"), מאיץ (מנצא), מאנהיים, מאסקאו,
 מאנשעסמער, מדרס ("חנף בחירי יה" צעדנער), מדינא,
 מונקאטש, מיגאן, מילחיווען, מילהאלי (פאלווא "חיי
 עולם"), מיליטש ("תורת הברית"), מינקען, מינסק,
 מיין, מינגעאפאליס (אמריקא), מינקאוויץ (מינקוויץ),
 מיסקאלין, מנסובה, מעזיב (מעזבה), מעזירוב (מעזיראבי),
 מעזריטש (פלך פאדאלסק), מעמעל, מצרים ("הק
 לישראל" קאהירא, קייירי), נאווי רואהר, נאפולי, נוארק,
 נוארק, ניו יארק, ניו יארק), ניוויטש (ניו יוד), ניעוין,
 ניקלשבורג, נירנבורג (נירן בורג), נאטמאר, סאמורא

לובלין 1556, רומא, פאדובה, פאנו ובעפת הדפים מר
 קארו את הש"ע בשנת 1557. במאה ה"ז הוקמו בתי
 דפוס באמסטרדם 1627, ליוורנו, קאפנהאגן, זולצבאך,
 דיהרנפורט, הענא, פרוסניץ, דעסוי, הטבורג, זאלקווא
 1693. במאה ה"ח נתוספו בתי דפוס באופיבאך, פוירדא,
 אלטונא, סאהידא, תוניס, מקלענבורג, רעדעלהיים,
 מיין, לונדון, וברוסיא ופולין בערי קארעץ 1777, שקלאוו
 1783, הוראדנא 1789 ע"י ברוך ראם, דובנא 1794,
 ווארשא 1796, ווילנא 1799. במאה ה"ט רבו בתי
 הדפוס בכל תפוצות ישראל ובפרט בערי ווילנא,
 ווארשא, אדעסא, ליק, לכוב, בוראפעסט, פרעסבורג,
 ירושלים. באמריקא נדפסו מחזורים ותנ"ך בתחלת
 המאה ה"ט בפילאדלפיה, וספר "אבני יהושע" מר
 יהושע פאלק בניארק 1860. צורות האותיות ה"ו כתב
 אשורית, כתב רש"י, כתב ווייבערטייטש או כתב "צאניה
 וראינה" כבר במאה הראשונה, וכתב הדימוט שכותבים
 בו אנרות נשתמש ראשונה בדפוס אמסטרדם בשנת
 1715.

א.

[ערי הדפוס] הערים אשר בהן נדפסו ספרי
 ישראל נרשמו פה בסדר א"ב, ובכל עיר שנדפס בה
 רק ספר אחד נזכר גם שם הספר: אנדרינופולי,
 אדעסא, (אדעסא), אונשבורג (אויגשפורג), אויגשפורג,
 אוהעלי, אוטרעכט, אוויניאן, ("שיר" לקיסר הון פדרו
 השני מבראזיל), אוסטרהא, אופאלא ("מסעות ד'
 בנימין), אופיבאך (אפען באך, אביבאך), אונגוואר,
 אורטוקי (אורטי קיוואי), אוריביו ("סדר מתנה"),
 אורטונא, אורמיני (רימיני), אומיר, אינולי, איירטקוהנען,
 איזנא, אילזא (אילוי), איכהווען, אישאר, אלגיר (אלנער,
 ארזיל), אלמאדא, אלמאנא, אלעקסניץ, אלפרעד סענטער
 (בקרבת ניוארק), אמסטרדם (אמסטילדאם), אנדאווער
 (אמריקא), אנזירש (אנטווערפן), אסטי, אסכנאריא
 (אלכסנדריא במצרים, נוא אמן), אפען, אקוי ("שיר"),
 אקספורד, ארס צובה, ארנהיים, ארליאנס (ש"ס בלי
 כל פירוש), אלקאלא (קאמפליטוס), תנ"ך רע"ז—ז),
 באוימען, באמאווי (ליידען), באירייט, באסה (צעדנער
 122), באהאסלב (בהסלב, בהוסלאב), באלטימארע,
 באמבערג, באמביי, באנן, באניהאד, באסטאן, באסיליאה
 (באזיל באסל), באקוי (רומאניא, "תעורת אליהו")
 בארמפעלר, בגדר (בבל "קינוח לח"ב"), בענאס
 אייראס, בולוניא, בוקרעשט (בוקארעשט), ביאלי
 ("שיר"), ביליריה, ביאליסטאק, בילזורקי (בעלזורקי,
 בילזורקי, בילזורקע), בילזנאדו (בולנאדו), בעלפילר,
 ביסטראוויץ ("הנהגה ובה פסח"), ביסטריץ ("עין יעקב"),
 בערנאמא, בערנבערג, בערן, בערסלוי, ברוקלין
 (אמריקא), ברונא (ברן), ברורי, ברוינשווייג, ברילאן,
 ברלין, ברייטשוב, בריסעל, בריסוני (פרייבורג פראבען),
 ברעזין (פודברעזין, ברעזניץ, ברקא, ברעמען, בחנסוויק
 (אמריקא) בראנוויל (ברוקלין), גאמאה, גאלאסי, נחלוא

1558–1562, מאנקפורט דמיין 1868; ברלינה, איבער דען איינפלוס דער ערשטען העברעאישען בוכדוקס, שם 1896; וויינבערג, העברעאישען דרוקעראייען אין זולצבאך 1669–1851 שם 1904; De Rossi, *Ebraeo Tipografici di Sabbioneta*; idem, *Ebreo-Tipografici di Cremona*; idem, *De Typographia Hebraeo Ferrariensi*, Parma 1780; F. Sacchi, *I. Tipografi Ebrei di Soncino*, Cremona 1877; Simonsen, *Hebraisk Bogtryk*, Copenhagen 1901. J. E. xii, 295.

א. ד. ר.

דפני (Δάφνη): עיר במגשר של אנטוכיא בסוריא. בא וישב לו בדפני של אנטוכיא (ירושלמי שקלים פ"ז ב'; ב"ר פצ"ד) ומסופר בספרי החשמונאים (ב' ד' מ') כי הוניו כה"ג ברח לשם, כי בדפני היה מקום מקלט (ועי' יוסיפוס מלחמות ס"א 12, 5 וקדמוניות ס"ז 2, 1). ונקראת דפני ביונית ע"ש אשירת עצי ארמונים המוקדשה לאלילים דיאנא ואפולו (ועי' פסיקתא דרב טוביה ע"פ ויורה ה' עץ, המים המרים נמחקו בעץ דפני). ויש עוד דפני מקום בא"י וחרגום יונתן על פסוק משפם הרבלה (במדבר ל"ד) מן אפמיאה לדפני והוא בארץ הגליל.

ביבליוגרפיה: ערוך השלם בערכו שבע חכמות 98.

ב. מ.

דצ"ד עד"ש באח"ב: ע' מכות מצרים. **דקדוק** (Grammar, גראמטיק): מוסן המאה התשיעית ואילך התייחרה הוראת "דקדוק" ליריעת חכמת הלשון מיבה ונמוסה לרבור ולכתיבה. בלשון התלמוד הוראת דקדוק היא השגחה פרטית והקפדה יתירה על דבר קל וקטן ומצינו דקדוקי עניות (וערובין ס"א): עני מדוקדק (ב"ר פ"ק) ר"ל שהוא עני גם בפרטים קטנים ואין לו שום דבר; דקדוקי הפרשה (ספרי ויקרא י"ח פ'). דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים (מגילה י"ט: סוכה כ"ח). בפרטי הדינים ועניני הלכה על כל קוץ וקוץ. אבל מצינו נ"כ לשון דקדוק לענין השלמת הלשון בבטוי המלים, ואמרו קרא ולא דקדק ("שמע") באותיותיה (ברכות ס"ו). אלו דברים צריך דקדוק על לבבך וכו' (ירושלמי ברכות פ"ב). אמנם השם העצם "דקדוק" לחכמת הלשון נחתרשה בזמן הגאונים, והשתמשו בו הרבנים והקראים.

[כללי דקדוק בתלמוד ומדרישים] אי אפשר לנו לדעת עד כמה גדלה חכמת הדקדוק בימי התלמוד כי בעלי התלמוד לא כתבו מסכת מיוחדת על כל הדקדוק, ומה שמצינו בדבריהם מכללי הדקדוק באים רק בדרך אנב של ההלכה או הדרש. כמו דקדוקי האותיות בקריאת שמע ולעשות ריוח באותיות דומות בין מלים נפרדות, כמו על-לבבך עשביבשרך, וצריך להתנייז הזיון במלת "וזכור" (ירושלמי ברכות פ"ב) שלא תהיה ההברה כמו שין שמאלית תשכרו מלשון שכר. יואב טעה

(רש"י עה"ת), סאן פראנציסקא, סביוניטה, סדילקאב (סדילקוב), סובאלק, סופיא (בולגריא), סטאדאע ("אגרת תנחומין" צעדנער 769), סטאניסלויא, סיגעט (סיגוט), סינסינאטי, סטנוב, סט' לואיס ("תקות זכריה"), סלאוויטא, סלאפאווין (סלאפאווין), סנטברג (או קאנטיבורי, קאמברידזש באנגליא), סענעדן, סע-מארטין, סענסבורג ("מלחמת חובת" וואן שטראהלען 202), סעראהלי, עדינבורג, ערן, עיש ("הואיל משה" כרמי אבי השר אראלף קרעמני), עסלינגען ("קובץ על זה" דוקעס), ערלאנגען, פאדנורין, פאעוואלק, פאטאוו, פאביאר די שקו, פאנו, פאנטעפראקט (צעדנער), פאקש, פארא, פאריצק, פאריז (פאריס, פאריש), פארטא, פרוכה, פחנא, פולדא, פולנאה (פולנא), פיורדא, פיזרו, פילאדעלפיא, פילזען, פיליפופולי, פיטא, פיררה (פירארה), פיעטרוקוב (פיעטרוקוב), פיטסבורג (אמריקא), פירינצי (פלארענץ), פלאיעשטי (רומאניא), פעטערסבורג (פטרבורג, סט' פטרבורג), פעסט (בודאפעשט, בודאפעסט), פראג, פראנעקער, פראנקפורט דאדער, פראנקפורט דמיין, פרעמישל, פרעסבורג, פרוסטין (פרוסניץ), ציליכויא, צירך, צפת, קאטאווין, קאליס, קאלאמעא, קאלמאר, קאמברידזש (אמריקא), קאמפען, קאנינסבערג (קענינסבערג), קאנ-שטאט ("משען לחם"), קאססל ("דבר בעתו" צעדנער 92), קאעספילד ("הליכות לה"ק"), קאפוסט, קארני, קארעץ, קארלסרוהע, קאשוי ("ששה מכתבים"), קאפענר האגן, קארפענטראס, קופיל, קונשטאנדינה (קונשטרינא, קושטא), קושטאניץ, קורו נישמי, קורפו, קליסטערבורג (קרובה לוויין, תנ"ך), קזאל מיורי, קיטן, קולן (קעלין), קיעוו, קיעל, קישניוב (קישניוב), קישקריש, קליוואלנד (אמריקא), קליווע, קלעא (משפוט קלעא, סלע היהודים), קראטאשין, קראקא, קרימונא, קרעמניץ ("מגיד משרים"), קרעפעלר, ראדוויל, ראוויןא, דאמיבאר, ראטערדאם, ראטסענט, רומא (רומי), רינא, ריגין, רוסטון (רוסצוק), ריווא די טרינטו, רעדעלחיים, שאלוניק (שאלוניקי, סאלוניקי), שאננהא, שרה לכן (ביעלאיא צערקוב), שונצינו, שווערין, שוסטיכאו (שם בדוי על ס' "מעשה תעתיקים"), שטאקהאלם, שטוטגארט, שטייער (וואן שטראהלען 33), שטעטין (שטעטטין), שטראסבורג, שיקאגא, שקלאוו, שירמס, תוניס, (טוניס), ע"ע אינקונבולא; ביבליוגרפיה; בית עקד ספרים; הנהגה; הסכמות; צינזוריא.

ביבליוגרפיה: הוואלסאן, ראשית מעשה הדפוס בישראל, ווארשא 1897; ח"ד פרידבערג, הדפוס העברי בקראקא, קראקא 1900; תולדות הדפוס העברי בלובלין שם 1901; רשימת הספרים העברים שנדפסו בארץ רוסיא ומלכות פולין סט' פטרבורג 1894 דינארה, כל ספרי ישראל אשר נדפסו באמריקא בשפת עבר, קארני 1904; הספרים שנדפסו בא"י לוח ארץ ישראל א' ב' ג' ע"י מפתחות; כרמולי, העברע אישע טיפאגראפיע פאן ריווא די פרענסא

בפסוק תמחה את זכר עמלק (דברים כ"ה) לקרות זכר, וישב ששח חרשים עד הכרית כל זכר בארזם (ב"ב כ"א): לענין סימנהבדל המין דרשו על הפסוק: הנפש אשר תאכל בשר מבשר זבה השלמים אשר לה: וטומאתו עליו ונכרתה הנפש ההיא מעמיה (ויקרא ו' כ'), אמר רב יצחק בר אבדומי הואיל ופתח הכתוב בלשון נקבה וסיים בלשון נקבה ולשון זכר באמצע בטומאת הגוף הכתוב מרבר (ובחים מ"ג): כי סליק איסי בר היני אשכחיה ר' יוחנן דקא מתני ליה לבריה דחלים, א"ל אתנייה רחלות, א"ל כדכתיב רחלים מאתים (בראשית ל"ב). א"ל לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן (חולין קל"ז): מזה נראה כי דקדוק לשון התלמוד היה שונה מעט מדקדוק לשון המקרא, ולישנא דאוריתא לחוד ולישנא דרבנן לחוד, לענין לשון יחיד ולשון רבים אמרו כלחו ישראל בלשון יחיד דכתיב וישראל נושע (ישעיה מ"ה), ויאמר עד (ש"א י"ב) ויאמרו מיבעי ליה, יצאת בת קול ואמרה אני עד ברבר (מכות כ"ג): ושם קיבוץ לא בא בלשון רבים, ואמרו מיעוט "שער" שתי שערות, ושער בנגע (ויקרא י"ג ג'), כי בלשון המקרא לא מצינו שער ברבים, בהמה אחת קרויה בהמה ובהמות הרבה קרוים בהמה (ספרי, ויקרא כ"ז י"א), וכן ויהי לי שוד וחמוד (מדרש, בראשית ל"ב ו' רש"י), כלל גדול למד רבי נחמיה "כל תיבה שצריכה למד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה", כגון אלים אלימה, מחנים מחנימה מצרים מצרימה וכו' (יבמות י"ג): ר' עקיבא היה דורש כל אתין שבתורה, ואמרו השמר פן ואל הן הוזהרה ולא תעשה (ירושלמי ברכות פ"ט), "אם" רשות כמו ואם מזבח אבנים תעשה לך, אם בסף תלזה (מכילתא שמות כ' כ"ב), חז"ל ידעו להבחין בין הפעל חעבר והבינוני, כמו את חקותי תשמורו (ויקרא י"ט) חקים שחקקת לך כבר (לבני נח), ושמרתם את חקותי (שם י"ח) דהשתא, הכא את חקותי תשמורו חקים דמעיקרא תשמורו (סנהדרין ס'), וכן ההבדל בין וידע אדם, והאדם ידע (בראשית ר' א' כ"ח, רש"י), וה' פקד את שרה, שפקדה כבר (שמות כ"ד א' רש"י), כפול המלים לחזק הפעל, כמו השב תשיבם (דברים כ"ב א'), וכן הוכח תוכיח, שלא תשלח את האם בקן צפור, אפילו מאה פעמים (ב"מ ל'), וכן הכפלת הענין, כמו ואשר יזה מרמה על הבגד אשר יח עליו (ויקרא ו' כ'), דם הראוי להזאה; ואשה זנה וחללה לא יקחו ואשה גרושה ונ' (ויקרא כ"א ג'), ואמר רבין בן נחמן לא יקחו לא יקחו מלמד שהאשה מזהרת על ידי האיש (יבמות פ"ד): וכלל גדול אמר, כי משמש בר' לשונות: אי דילמא אלא דתא (ר"ה ג' גיטין צ', תענית ט', שבועות מ"ט), אודות שמות הנדרפים, מצינו עשרה שמות נקרא נביא וכו' עשרה שמות נקרא דוה"ק, עשרה שמות נקרא שמחה וכו' (אדר"כ פל"ד).

בדרך מדעי ע"י הדקדוק הערכי אשר השתמשו בו לרוב חמסדוקים הראשונים מהרבנים והקראים בסוף חמאה התשיעית וראשית המאה העשירית. בין הקראים נחשבו: יהודה ב' עלאן המברני (יחייא אבו זכריא, 880—932). הוא חבר ספר על דקדוק בשם מאור עינים, וכנראה זכרוהו הראב"ע בס' מאונים בשם החכם חירושלמי שחבר ח' ספרים בדקדוק. גם הבלשן יהודה בן קריש בפעץ (870—900), ואחריהם בן אשר ובן נפתלי, בין הרבנים המדקדקים הם: ר' סעדיה גאון, ר' האי גאון, ר' שמואל הנגיד, דונש בן חמים, ר' מנחם מ' סרוק ובעל מחלוקתו דונש בן לברט, ר' יהודה חיג, ר' יצחק ור' משה גיטמילא, ר' יונה אבן גנאח, ר' שלמה בן גבירול רש"י ור"ת, הראב"ע, ר' יהודה אבן בלעם, ר' משה ור' דוד קמחי, ר' יוסף כספי, ר' יצחק פדופיאט דוראן, ר' יוסף זרקא, ר' דוד אבן יחייא, ר' משה אבן חביב, ר' שלמה אלמאלי, ר' אברהם די בלמס, ר' אליהו בחור, ר' יעקב ממונים, ר' שלמה די אורבינא, ר' יוסף שלימי, ר' מנחם די גינואנא, ר' יהודה שלמה די נורצי בעל "מנחת שי", ר' יהודה אריח מודינא, ר' שלמה די אלוויירא, ר' זלמן הענא (הר"ה), ר' יצחק סמנוב, ר' יואל בר"ל, ר' שלמה דובנא, ר' וואלף היירענהיים (רו"ה), ר' שלמה פאפענהיים, ר' יהודה ליב בן זאב, ר' שלום הכהן, ר' שמואל דוד לוצאטו, ר' שלמה לעוויואן בעל "מחקרי לשון", ר' משה רייכער סאן, ר' יהושע שטיינבערג, בין המדקדקים הנצרים נכבדים בפרט, רייכלין, בוקסטארף, מינסטער גיזיניוס, (ע"י כל אחד בפרט בערכו).

[ספרי דקדוק] מספר כל ספרי הדקדוק של הלשון העברית בכל חלשונות עולה בערך שמונה מאות, ויותר ממחצית המספר כתבו נצרים, מובן כי הספרים האחרונים הם חיתור משובחים, בכל זאת ישנם איזה מן ספרי הדקדוק העתיקים אשר ערכם הרב לא יעט בחמשך הזמן, והם: ס' יצירה, החבור היותר קדמון הכולל בו סדר האותיות צרופן ונקודתן; יהודה חיג, שלשה ספרי דקדוק; ספר אותיות הנח והמשך, ס' פעלי הכפל, ס' הנקוד, העתיקי לעברית, ר' משה הכהן בן גטמילא, ועם תרגום אנגליה, לונדון 1870; יונה אבן גנאח, ס' הרקמה התצא ב"ג פפד"מ 1856; פראפיאט דוראן, מעשה אפור ווין 1865, בין ספרי האחרונים נחשבו: שמואל אדקוואלמי, ערוגת הבשם, ויניציא 1602; שפיניאז, דקדוק שפת עבר, חוצאת רובין קראקא 1905; שלמה זלמן הענא, בנין שלמה פפד"מ 1786, צחר התיבה ברלן 1749; חיים קעסלין, מסלול, חמבורג 1788; יהודה ליב בן זאב, תלמוד לשון עברי עם יתרון לאדם, קעניגסבערג 1860; חיים צבי לערנער, מורה הלשון התצא שביעית ווילנא 1890; משה רייכער סאן, חלקת הנקוד, חלקת השם ווילנא 1868, 1884; יהושע שטיינבערג, מערכי לשון עבר

[בעלי המדקדקים] הדקדוק העברי החל להתפתח

ורחניות במשמע. עי' סוכה ל"ז, מנחות ס"ב, ולחוריר השפע מעילא לתתא, נראים כרומוזים על התנבאות בזאת ומקורה בסוד "הצנורות" למקובלים על ידי שיחת דקלים, היינו תנועת העצים והמית ענפיהם ועליהם המשקשים והמחאים כף זה בזה לרוח היום. תאמונה הזאת היתה ידועה גם אצל העמים הקדמונים.

ש. ר-ן.

דראמא: חזיון בדרך ספור ושיחה אשר יערכו המשחקים על במת ישחק בתיאטרון. אמנם לא כל הדראמות נכתבו לשם הבמה דוקא, כי חזיונות של המשוררים הגדולים הם לקריאה לחוד ולבמה לחוד. חזיונותיהם של גיטא ושילר נכתבו מעקדם לא לפי דרישת הבמה (עי' De Stael, "על אשכנז" G. H. Lewes על "חיי גיטא"), וכן הדראמות הראשונות בספרות ישראל לא נעשו בשביל הבמה. החזיון אשר לקח חלק גדול בחיי עם יון ועמי רומי ואשר היה אחד מראשי ענפי ספרותיהם לא יכול לרכוש את לבות עמנו כל עוד שחיה על אדמתו. מוצאו של החזיון היוני היה מנהג העם שהוא לחונ את מועדיהם הלאומיים לכבוד אליליהם במקלות ומחולות, והמקהלות ההן התפתחו ברוב הימים ע"י משוררים רבי הכשרון לשיתות בליות מקהלות. רבי מעשה וענין, אשר הזכירו את קהל החוגגים שבאו לראות ולשמע, את גדולת האלילים בהגדות מני קדם, ובכן היה החזיון עד אחרית ימי העם ההוא דתי ולאומי ומקום הערכת החזיון קדש להם ומוקדש לאלהיהם. המעם הזה לבדו די הוא לפתור את השאלה, מדוע התנגדו לו חכמי ישראל בימי הבית וכל העם הנומח אחריהם, ומדוע לא הסכימו לבנות בתי תיאטראות וקרקסאות למרות רצונם של מלכיהם סבית חורדוס. יוסיפוס (מלחמות ס"ח פ"ז) מספר, שאגריפס הראשון אשר היה מלך חסיד, בשמעו שאיש אחד בשם שמעון אשר השפעתו גדלה על העם התנגד לחתיאטרון בירושלם. שלח אחריו בשעת הערכת החזיון, להוכיח לו שלא נמצא בזה שום חמא. אבל החכמים עמדו על דעתם ואסרו על העם לבקר את הבתים ההם מפני "שמזבלין שם ויכול לעבורה זרה" (יר' מאיר, ע"ז י"ח:). ומפני מושב לצים. יוסיפוס מספר עוד (קדמוניות ס"ז פ"ח) שהמשחקים היונים אשר הביא מלך חורדוס לירושלם, התלוצצו על היהודים בפומבי מעל הבמה והיו מלענים בהם "על שמרם את השביעית שלא חללו את השבת" (עי' מדרש איכה, פתיחתא). גם רבים מחכמי אה"ע התנגדו לבתי החזיון והלצון, ואתר מנדולי משוררי רומא Ovid קרא אותם "לצני הדור ומפריעי מוסר". קיסרי רומא כמו דומיטיון ומראיון אסרו איסור על הערכת חזיונות מפני שהשחיתו מדות העם. ובפרט סעת גברו יד הדת תנצרות החרימו הכמרים בתרם חמור את המשחקים וכל הנלוים אליהם והמשתתפים בעבודתם. מאצין שחי במאה השניה קרא אותם "מלמדי הרע המתעים ברוח הוללות חנונים" (Oratis ad)

הוצאה שנה וילנא 1891; א. בהנא דקדוק לשון עברית (בדרך לתאמו) ווארשא 1900. ראי לחזכיר ספר דקדוק של הקראי מרדכי סולמנסקי פתח תקוה נחלוא 1857. מספרי הנצרים נכבד ביותר ספרו של גיניזיוס, "העברעאישע גראממאטיק" הוצאת Kautzsch והיא ההוצאה הכיח משנת 1909. בין ספרי דקדוק המיוחדים לסדר התפלות נחשבו של יצחק סמנוב ויעתר יצחק ווין 1815; לוי ירחמיאל קלאצקי, ערך תפלה. וילנא 1869. ע"ע אהוי; אכין ורקין; אל תקרי; אחין ונמין; רגש; מעמים; לשון; מסורה; מלון; נקוד; פעלים; תרגום.

ביבליוגראפיה: לערנער, תולדות הדקדוק ווין 1876 (השחר ח"ו); באכער, די אנגענגע דער העברעאישען גראממאטיק, לייפציג 1895; שמינשניידער, ביבליאגראפיה שעס האנדבוק איבער די סטעארעמישע אונד פראקטישע ליטעראטור פיר העברעאישע ספראכקונדע, לייפציג 1859. צוועטצע אונד בעריכטונגען, שם 1896; בערלינגער ביי-טרענע צור העברעאישען גראממאטיק אים תלמוד אונד מדרש, אין יאהרעסבעריכט ראבינער סעמינארס פיר דאס ארטהאדאקסע יודענטהום, שנת תרל"ט; פירסט, ענין דקדוק לשון אצל בעלי התלמוד, קבוצת חכמים, הוצאת ווארנהיים, ווין 1861; J. E. vi. 67.

א.

דקל: עץ שנחלים בו חמרים ועל ראשו כפות תמרים שהם לולבים. האילן הזה נמצא לרוב בארצות החמות ובא"י. במין דקלים יש זכרים ונקבות. והיו מרכיבין יחור של חדקל זכר בדקל נקבה להמיב גידול הפירות. והיה מקובל אצל חז"ל שיום י"ד בניסן הוא היום המסוגל לזה. ולזאת התירו להפעלים המלאכה הזאת בערב פסח. ואמרו מרכיבין דקלים כל היום (פסחים פ"ד ח'). אמרו על ר' יוחנן בן זכאי שהיה מבין "שיחת דקלים" (סוכה כ"ח.). ר"ל שהיה מכיר איוו התנבאות מנענעי העלים על הדקלים או התמרים. וכתב הערוך בערך "סח"..." רואין איך ינועו חריותיהם זה אצל זה, ויש סימנים שמכירים בהם הבקאים כמה דברים, ואמרו על מר אברהם גאון שהיה מכיר בשיחות דקלים. וחרמב"א בעין יעקב סוכה פ"ב כתב בשם ר' האי גאון כי בדרור היה ר' אברהם קאסבי שהיה מכיר עתידות בנענעי עלי האילנות (כרם חמד ח"ב במכתב יש"ר). נבואה כזאת נזכרת גם במקרא על חבכאים, אשר מקול צעדה בראשיהם (היינו נענעי העלים) ידע דוד המלך להכות במחנה הפלשתים (ש"ב ה'). לפי המקובל רמ"ק בספרו, "פירוש רמנים" היה "חמד רבורה" (שופטים ד') להשפיע רוח נבואה, ומזכירים חקדמונים מין נבואה בתמר שקראו לה "חכמת התמר" המיוחסת אל שלמה המלך (כרם חמד שם בשם ר' אברהם יגל בספרו בית יער הלבנון). המקובלים והחסידים הרחשים בנענעי עלי כפות תמרים הלולב לכל רוחות כדי לעצור בעד רוחות רעות (מבעיות

יצד הרעודעת קלה (שמות הנפשות). ומצד אחר מלאכים השומרים את הנאמנים בכרית ח' ואם גם שבע יסול צדיק וקם.

[הדראמות של לוצאמו] במאה ה"ח קם באיטליא משורר אמתי בעל כשרון כביר אשר בנוגע לערכו של החזיון היה באמת הראשון אשר יצר לנו הדראמא העברית. ר' משה חיים לוצאמו (1774—1707). יוצר תקופת ספרותנו החדשה, כתב גם הוא בשנת ה"ז לימי חייו את חזיונו "שמישן ופלשתים", חזיון היסטורי מימי השופטים בשלש מערכות. נדפס בלתי שלם יחד עם ספרו "לשון למודים" (סודילקוב 1836) וחרוזים מעטים מהחזיון נתוספו את"כ בכרך חמ"ג. גם חבר הדראמא "מגדל עז" בעלת ארבע מערכות, מיוסדת על משל אנרי (נדפסה בהשתדלות רש"ל ולעמרים בליפסיא בשנת 1837). חזיונו השלישי הוא "לישרים תהלה" בשלש מערכות ונדפס בחייו (אשטרדס 1743). החזיון הזה נכתב בדרך אלגוריא. כאשר נכתבו חזיונות רבים בימים ההם בידי משוררי העמים. הנפשות הן מדות: ישר, תהלה, רהב, שכל, משפט וכאלה. והנה אף כי המתבר, בשני חזיונותיו האחרונים, השתמש במליצות משוררים זרים ובפרט המשורר האיטלקי Guarini בשירו Pastor Fido. בכל זאת עלו שירי לוצאמו אלה, בסגנונם הנעלה וברעיונות נשגבים אשר הלביש המחבר ברוח פיוטי מקורי, על כל השירים בנפת עבר (מלבד שירי ר' יהודה הלוי) שנכתבו אחרי חתיכת כח"ק: חזיונותיו של רמ"ח לוצאמו לא עשו כל רושם על הקהל העברי משך עשרות שנים מפני שני טעמים: ראשית, יען הדראמא בכללה, באשמת המשוררים ובפרט באשמת המשחקים, לא לקחה עור מקום נכבד בחיי עמי אירופא, ובעיני היהודי היתה רק "הלצה של פורים"; שנית, יען שיריו לא נודעו כלל, כי לא נתפרסמו עד אחר שנים רבות עת התעוררה תנועת ההשכלה. אז קמו משוררים שונים אשר קנאו בלוצאמו. וינסו לעשות כמוהו אבל לא הצליחו במעשיהם. פה הגנו להוכיח אתרים מן המשובתים אשר הצמינו בסגנונם, או כי זכו לרכוש לבות קוראיהם:

[בעלי דראמא האחרונים] ש' מעגדל ברעסלוי תבר "חילדות והבחרות" שיר מוסר בדרך שיתח (ברלין 1786); שמואל רומאניל, איש מנמובה מליץ בעל כשרון גרול חבר "הקולות יתדלון" (ברלין 1791); שלום הכהן חבר "עמל ותצעה", והוא כעין חלק שני לחזיון לישרים תהלה, כתוב ג"כ ע"פ דרך אלגוריא (רעדעלהיים 1811); ע"פ הסגנון הזה כתב א"ב נאטלאבער את ספרו "תפארת לבני בינה" (זיסאמיר 1867). ואברהם רובער הכהן לעבענזאהן את ספרו "אמת ואמונה" (למטר האמונה מכל דבר שקר) בשלש מערכות (ווילנא 1867). בסופו חוסיף המחבר שני מאמרים "על מחקרי שמות המדברים וקורותיהם" ולפי דבריו היה חזיונו זה נגזר אתו משך כ"ה שנה. הספר הזה עשה רושם גדול על

Graecus). ובכן לא יפלא בעינינו כי ספרות ישראל העשירה בשירי הניון נעלים כמסמרי תהלים, ומצוינת בשירי נבזרים כשירת רבורה, שה"ש וספר איוב, עניה כ"כ בשירי חזיון.

[חזיונות היהודים] אמנם הערכת חזיונות בעיר הקדושה, והשפעת שכניתם הגוים אשר חזקה מאד על צעירי עמנו במאה הראשונה, הוציאה כמה יהודים מתחומם, ומהם שהקדישו את כשרונם למלאכה זו. יוסיפוס מזכיר בזכרונות חייו משחק יהודי אשר הציגו בפני הקיסרית פופיאה ברומא, וכי היא כברתהו מאד ועל פיה יצאו לחירות כמה יהודים אשר הפקיד פיליקס שלח אסורים רומא. גם היו כותבי חזיונות, לכל הפחות נודע לנו המשורר יתזקאל אשר כתב דראמא על יציאת מצרים, וגבור חזיונו הוא משה רבנו. כנראה כתב עוד דראמות שאברו במשך הימים, כי הית נודע בזמנו בשם, "הכותב חזיונות מרברי ימי ישראל" (עי' שירעד "דברי ימי היהודים" ח"ג). וקשה להאמין שהוא היה המשורר היחיד בין בני עמו שכתב דראמות, ובדאי היו אחרים שכתבו דראמות בלשונות שונות שאבר כל זכר למו בשטף הזמן. כמו שידענו שכמה כ"י רבי ערך נגנו ונאברו או בימי הרעש או בימי הרדיפות השונות. שמות המשוררים הראשונים כותבי חזיונות במאות האחרונות נזכרים מימי אחינו בארץ ספרד. הדראמות הראשונות שנכתבו בשפת עבר והנודעות לנו היום הן שתיים: א' ס' "יסוד עולם" הוצאת דר' ברלינר (ברלין 1874) אשר חבר המקובל ר' משה זכות בעל "תפתח ערוך"; ב' "אסירי התקוה" מר' יוסף פינסו (אמשטרדס 1673). שני החזיונות האלה נכתבו באמשטרדס במאת ה"ז. העיר הזאת הצמינה אז בקהלות תרבות גדולות אשר יסרו פליטי ספרד שנמלטו מארץ הרמים. בלמוד התורה ובחזון רוח ישראל, ואין פלא שגם שם התלה ספרות ישראל לפרות ראשונה. ר' משה זכות כתב את חזיונו זה בימי בתורתו (1642). הנפשויות הראשיות הן: אברהם אבינו ואביו ואשתו, המלך נמרוד והת, מלבד שאר הנפשות מקרובי אברהם והכמי נמרוד. מעשה החזיון מיוסד על ההנדה הירועה שאברהם שבר את אלילי אביו והוא מסרו בידי נמרוד להשרף בכבשן האש. סרוד החזיון נעשה ע"פ שאר החזיונות שנכתבו אז בשירים ומקהלות כמו חזיונות יון העתיקים "במדה ובמשקל", והשפה איננה כל כך גרועה, היא יותר פשוטה משפת שירי "תפתח ערוך". החזיון בודאי עשה רושם גדול על קוראיו, בשעה שאותיהם גשרפו תיים בירי כמרי האינקוויזיציא. כשרונו של ר' יוסף פינסו בעל "אסירי התקוה" היה יותר גדול ומעצו יותר יפה, אף כי גם הוא כתב חזיונו בילדותו בהיותו נער בן שבע עשרה שנה, תכלית חזיונו היתה בודאי ג"כ לחזק ירים רבות ורתות נבוכות, להוכיח לאחיו הנגרפים שמצד אחד ישנם מסיתים ומכשולים על דרכם, שמן

למען "אמרו המשלים מילדי העברים זה" וישחת את מעמו ויפיו. בראשונה הטיל סער בין הקוראים אשר הרעו נגדו. אבל המבקרים ובראשם רפ"ס במאמרו "בקרת תהיה" גלו את השבשים והמגרעות אשר כסו פני התרגום. וישפל ערכו וכבודו. אהריו נסו רבים לתרגם את חזיונות המשוררים המפורסמים. שמעון בכרך ואחריו א"ב נאמלאבער חרגמו את "נתן החכם" של לעסינג (וויין 1874). ספריו של שילר תורגמו בידי סופרים שונים. אבל יש מהם שלא הבינו את השפה האשכנזית כלל. ר"ש רובין תרגם את "אוריאל אקוסטא" ע"פ נוצקוב (וויין 1856). צבי מילר תרגם את "היהודים" של לעסינג ואת "קשר בן נתניה" ע"פ פיליפסון. מיתר התרגומים הרבים נזכיר פה התרגום של "קין" אחד השירים של לורד ביירון. מתורגם ע"י דוד פרישמן (הוצאת "תושיה"). "מלחמה לאהבה" דראמא היסטורית מימי החשמונאים ע"פ ארטא, ע"י ליכטיצקי (תושיה 1899). ושני התרגומים "איתאל הכרשי" (Othello) עם פתח דבר מאת פרץ סמולנסקין (וויין 1874). "רם ויעל" (Romeo and Juliet) (וויין 1878). שניהם ע"י י. ע. ס. (זאלינסקין).

ביבליוגרפיה: אברהם יעקב פאפירנא הדרמה בכלל והעברית בפרט, ארעטא 1868 (הוצאת "המליין") וכל הספרים הנזכרים בתוך המאמר; בערלינגר הקדמה ל"סוד עולם"; פראנק דעליטש, צור געשיכטע דער יודישען פאעזיע; קליין, געשיכטע דעם גריכישען דראמאס; לעאד פאלד לעוו געזאמעלטע שריפטען IV; *Encycl. Brit. J. E.*; ערך Drama.

ל. ל.

[הדראמא כלשון יהודית-אשכנזית] הדראמא היהודית או הזרנית התפתחה בדרך יותר טבעי. מפני שנוסדה על מקרים היסטוריים שהיו חביבים בעיני העם. כמו "מכירת יוסף", "אסתר ואחשורוש", "דוד וגלית". ויען הלשון היתה ומוכנת ומדוברת בפי כל העם האנשים והנשים. החזיונות האלה היו רק שיחות פשוטות (דיאלוגים) ונערכו ע"פ רוב בימי הפור "לכבוד פורים" (פורים שפיעל), ובמשך הימים נעשה המשחק הזה למנהג מצוה. שהנערים התחפשו בבגדי נשים ונערות בכלי נבר ובפרצופים. ולא מחו בהם חכמים מפני שהכונה היתה לשם שמחה של מצוה (הרמ"א א"ח סי' תרצ"ו ח'). המשחקים היו נערים מבני דלת העם שהלכו מבית לבית לקבץ פרוטות. מחזות כאלה נערכו נ"כ בסעודות של מצוה, בפרט סעודות של חתונה לשמח חתן וכלה והקוראים ע"י ברחנים שהיו מחברי השירים או השיחות (ע"ע ברחן). רוב השירים האלה לא נתפרסמו בדפוס. כי לא רק חלמדינים כ"א גם המון העם הביטו על המחברים כעל בטלנים העושים "מעשה נערות" בשביל פרנסתם וחשבו את השירים כדברי שמות שאינם שוים בנוק הזמן והוצאות הדפוס. וראוי להזכיר רק את "ששכר בערמאן מלימבערג שתדשים את חבורו "מכירת יוסף" בחרחיים

הקוראים מפני שפתו הנמלצה. מלבד השירים האלגוריים ההם. נוצרו חזיונות מיוסדים על דברי ימי ישראל שהם מקוריים בסגנונם ובמעמם, ונכתבו בידי משוררים בעלי כשרון. ומהם נזכיר היותר מפורסמים. לפי זמנם: "מלכות שאול" חזיון בשש מערכות, מאת יוסף האפרתי מטראפלוויץ (וויין 1794). הדראמא הזאת מיוסדת על אחד המקרים היותר נכבדים בראשית ממלכת ישראל. היא המתרגיא הראשונה הראויה לשם זה במובן המלה; "מלחמה בשלום" או ספר גדולת יוסף בשני חלקים. תכן עלילות ותוכחת סגולה. מאת חיים אברהם בן אריה (שקלאו 1795). החזיון הזה עשה רושם בזמנו, ותורגם לשפת פולין ונערך על הבמה בפני הנסיך פאסקעוויץ; "נבות הזרעאלי" בשני חלקים, מאת שלום הכהן (בעל "עמל ותרצה") נדפס בין שיריו מטעי קדם (רעדעלהיים 1807); "סיסרא" מפלחו ע"י ברק ורבורה, שיר בשתי מערכות. מאת נחמן יצחק הכהן פישמאן (לבוש 1870). חזיון שני "קשר שבנא" בחמש מערכות העולה על אחיו הבכור; "בר כוכבא" שיר חזיון תונה בחמש מערכות. מאת יהודה ליב לנדא (לבוש 1884). מהמחבר הזה נדפסו עוד הדראמות: "אחרית ירושלים" בחמש מערכות (לבוש 1886). תכנו הוא חרבן ירושלים ע"י טימוס; "הורדוס" חזיון בחמש מערכות (שם 1888); "יש תקוה" חזיון מחיי עמנו בזמן הזה, בשלש מערכות (קראקא 1893); "רם תחת רם" חזיון תונה בחמש מערכות, עם מבוא בראשו מאת יעקב שמואל פוקס עורך "המניד" החדש (קראקא 1897). הנפשות הראשיות בחזיון הזה הן: אריסטובול הראשון, ינאי המלך, המלכה שלומית ושמעון בן שטח. הדראמות האלה (מלבד החזיון אחרית ירושלים) נערכו על הבמה בשפת עבר בנלציה וא"י.

[דראמות געתקות] רבים מן הסופרים העשירו את הספרות העברית בתרגומם חזיונות מצוינים שנכתבו בידי משוררי העמים המפורסמים, ובפרט אלה שנוסדו על תולדות ישראל. הראשון היה ר' דוד חפשי (פראנקו) מינדים בתרגומו "גמול עתליה" בשלש מערכות, ע"פ המשורר הצרפתי ראסין והאמלקי מיטסמסיו (אמשטרדם 1770). בשנת 1828 נדפס "בבכורי העתים" ספרו של רש"ל רפאפורט "שארית יהודה" ע"פ ראסין. בארבעה חלקים עם מבוא גדול בראשו. אחריו פרסם מאיר הלוי לעמרים את תרגומו "נוע ישי" ע"פ ראסין, שיר בחמשה חלקים (וויין 1835). אח"כ השלים תרגום חדש מחזיונו של ראסין "אסתר" (פראנ 1843). שני התרגומים האלה נתקבלו ברצון מהקהל העברי והיו חביבים עליהם כשירים מקוריים. כי סגנתו של לעמרים מצוין ביופי וטהרת הלשון. והקורא את ספריו "לא ידע אם הם העתקה או עברית מקורית" (שלום הכהן אל המ"ל). בשנת 1865 הדפיס תרגום "פויסט" של ניתא בשם "בן אבויה", ולא תרגמו לפי תכנו המקורי. בחפצו להלבישו "מחלצות עבריות"

Wiener, *the History of Yiddish Literature*; J. E. IV. 648-53

ל. ל. ל.

דראפסי, משה אהרן: עורך דין, מתבר ועסקן בצרכי צבור. נולד בפילאדלפיה בארצות הברית 9 מארץ 1821, ומת שם 8 יולי 1905. אבותיו באו מארץ הולאנד לאמריקא בסוף המאה ה'ת'. דראפסי התעסק בתחילה במלאכת מורי שעות ושלה ידו במסחר עדיים, ובשעות פנויות קרא בספרי התוקים ושמש את מר ברוסטער מי שחיה ראש השופטים. בשנת 1851 נעשה לעורך דין והתחיל להתעסק בצרכי העיר פילאדלפיה, והשפעתו היתה גדולה. במלחמת האזרחים היה נוטה לצד הממשלה המרכזית ללחום בעד אחרות המדינות וחירות העבדים. אח"כ התעסק בבנין גשרים ומסילות ברזל, ונבחר לנשיא מסלת אלקטרי. בשנת 1870 מנו אותו המחקקים במדינת פנסילבניה לראש הועד לבנין חנשר על נהר סקולקיל. דראפסי היה מלומד ובקי בתורת המשפטים של הרומיים, ותרגם אנגלית את ספרו של מאקעלזי שהוא ספר שמושי לחכמת משפטי הרומיים. גם כתב שתי מחברות אורות צואות ועובנות בידי הרומיים, וכתב נ"כ מאמר מדעי אודות דינו של ישו מנקודת ההשקפה של עורך דין. דראפסי הרבה לעשות למובת מוסדי הצדקה והחכמה בקהלת ישראל בפילאדלפיה, והיה סגן לבתי מדרש לחכמת ישראל "מיימונידוס", "נראין". דראפסי היה נאמן להדת המסורה, והתחבר אל הרב יצחק ליסער מקהלת "מקוה ישראל" וכתב ספר תולדותיו. הוא התנגד להתנועה הרפורמית באמריקא ויכנה אותה בשם "יהדות עקומה" (deformed Judaism). דראפסי האמין כי קיום עם ישראל תלוי בידעית השפה העברית וספרותה, ובצואתו הנית את כל הוגו שעלה לערך מיליון דאלאר להקים בפילאדלפיה בית מדרש לחכמת ישראל.

[בית מדרש למדעים "דראפסי"] בפירוש התנהג דראפסי בצוואתו, שהקולג' שיכנה מעובינו יהיה בית מדרש לספרות ישראל וספריות השמיות המתחמק אליה, והבית הזה יהיה פתוח לאיש ואשה ליהודים ואינם יהודים מכל העמים, כי הלמוד לא יהיה קרדום להפור בו כדי לעשות "רבנים" רק לימוד לשמה לשם תורת ישראל ותכמתו, ובאופן כזה שונה תעודת הקולג' הזה ותכליתו מבני מדרש לרבנים בסניסינאמי וניוארק. בשנת 1907 נתאשר תכנית בית המדרש דראפסי ולמודיו מבית המתוקקים של מדינת פנסילבניה. בהבית שלש מחלקות: א') לשון עברית, התניך עם ספרשיו ומבקריו; ב') הספרות התלמודית המדרשית והרבנות; ג') השפות השמיות וספרותן. הבית מתנהל ע"י ועד מועצה ובראשו דר' סירוס אדלר. בשנת 1909 נפתח הבית עם בית עקד ספרים, התלמידים מתקבלים אהרי שגמרו למודם בבית ספר נבוח ויודעים אתה מהשפות השמיות. משמיע לקח בשנת 1909 הם דר' מל

בלשון יהודית אשכנזית בעיר פראנקפורט דמיין בשנת 1713 ובשנה ההיא בימי פורים העלה שם את חזיונו זה על הבמה. המשחקים היו התלמידים מבית מדרש למדעים כפראנז והמבורג. הדראפא הזאת נשחקה נ"כ בעיר מיין ובערים אחרות (שורט, יידישע מערקווירדיג-קיימען, II 314).

1) הדראמות היהודיות בזמן האחרון] וואלף עהרענ-קראנץ (זבארזער), המוכתר בין משוררי זרנגן בנליציה לא נסה לכתוב איזה דראמא, ואלה אשר נכתבו בידי אחרים אינם ראויים להזכר. החזיונות אשר מלאו מעשים ותמונות מן החיים היו אלה של אקסענפעלד ונאטלאבער, שנכתבו בחצי הראשון ונדפסו בחצי השני של המאה ה'ת'. בשנת 1869 הדפיס ש"י אברא-מאוויץ את חזיונו "דרא מאקסע" ואחרי שנים את חזיונו "דער פריזיוו" בחמש מערכות (1884), החזיונות האלה לא נתפרסמו ולא נערכו על הבמה. החזיונות הזרנגים שהעלו בתחלה על הבמה היו לרוב "הלצות" (farce) המביאות לידי גיחוך ומעוררות שחוק על דרכי היהודים "מורדי האור" והחסידים, וגרמו לרוב חלול כבוד ישראל. הדראמות שלא היו הלצות כמו אלה שנכתבו בידי לערנער (אוריאל אקוסמא) היו כמעט כלם תרגומים משפת אשכנז. גם גאלדפארדען השתמש בתחילה בחזיונות הלצות כאלה עד אחרי שובו מבוקרעסט (1878), אך בראותו כי העם התנגד להערכת החלצות, ובפרט כאשר החלה התנועה הלאומית בישראל בשנת השמונים, אז החל גאלדפארדען להקדיש את כשרונו לכתוב דראמות לרוח העם, ויכתוב את חזיונותיו חשיריים "שולמית" "בר כוכבא" "אחשוורש" "דר אלמוסדא" "ר' יוסלמאן", ואם כי רובם תרגומים או פרודיות ("בר כוכבא" מלבד השירים הוא לרוב תרגום הספור של "הריסות ביתר"), הנה שירתם והרעיון הלאומי המחיה את נפשות החזיונות העירו התלהבות בכל קצות החמון וניחילו את יוצרם רוב כבוד, אך מצבו החמרי היה ברע עד לפני מותו. המשחקים אשר יצאו מבית חזיונו של גאלדפארדען במעט דעת וכשרון נפוצו לכל חערים שהיו בהן קהלות של יהודי רוס' וישם בנו במות חדשות לזרנג, ורבים קנו להם שם בפרט באמריקא. מן מחברי הדראמות בעד התיאטרון הזרנג נחשבו ברב או במעט: יוסף לאטיינר (אחד הראשונים), שייקעוויץ (ש"מ"ר), זיפערט, הורוויץ, שארקאנסקי, ובפרט יעקב נאדרין (נולד 1 מאי 1853 בעיר מירנאראד פלך פאלטאוו ומת 10 יוני 1909 בנניארק), בין תזיונותיו הטובים הם "מירעלע אפרת" "דער יידישער קעניג לער", גם המשורר העברי מנחם דאליצקי כתב איזה דראמות לשם הבמה היהודית כדי להשתכר מפני שהחזיונות כאלה משלמים למחברו יותר מן שיריו היותר משוכחים. ע"ע תיאטרון.

ביבליוגרפיה: דיא יידישע ביהנע, ניוארק 1897; דוד מינסקי, דיא יידישע דראמא, ניוארק 1909; Leo

מורחי היה רב בנייהו ואחריו אליהו מורחי. היהודים יתעסקו שם בעבודת האדמה ובנטיעת כרמים ועלי מאבאק ורשי הצבע מאראנא. ויש מהם דוֹגים ובעלי מלאכות. בשנת 1841 היה מספר היהודים בדרבנר 684. בשנת 1866 היה מספרם 1030 ומספר בתיהם מאתים. בשנת 1888 היה מספרם 1671. ולהם 220 בתים, 160 ננים, 19 חניות, וקרקעות במדת 1020 דעסיאטנים (בערך 2754 אקרים). גם ששה רבנים, ארבעה בתי כנסיות, שמונה בתי ספר עם 95 תלמידים. בשנת 1891 היה מספר היהודים בדרבנר 2490 בתוך 15265 תושבים. מושב היהודים מחוץ לחומה בצד הדרומי.

ביבליוגרפיה: יוסף הלוי משארני ספר המסעות סט' פברואר 1884.

א.

דרבנר: ע' מלמד

דרום: אחת מארבע כנפות הארץ, והוא צד הימין להעומד נגד מזרח. בלשון ערבית דרום מורה על זריחה והופעה, מפני כי השמש זורחת בצד זה יותר מבצד צפון מקום החושך עתים רבות בשנה. יש עוד שמות נרדפים לדרום: נגב שהוראתו יבש ע"י גודל אור השמש וחומו שמנגב ומיבש את לחלולית הארץ; תימן, ימין מפני שהוא צד ימין לארם הנזמית כלפי מזרח; חדר, מן החרד תבוא סופה (איוב ל"ז ט') והוא קצור מן חרדי תימן (שם ט' ט'). שמשם יבואו סופות בנגב (ישעיה כ"א א'); מדבר, כי לא סמוצא ומסערב ולא מדבר הרים (תהלים ע"ה ז). במשנה ישתמשו בשם דרום לתואר, שדות המורדמות (מנחות פ"ה א'), ובפעל, הורצה שיחכים ידרים (ב"ב כ"ה:). פ' יכן פניו כנגד מזרחית דרומית, ויש מפרשים יך אצל חכמי דרום וילמד חכמה מהם (ערוך).

[מחוז דרום] בימי התלמוד נתחלקה א"י בצד מערב לשני מחוזות גליל ודרום (יהודה), וכמו שנתלק מחוז הגליל לגליל עליון וגליל תחתון בן נתלק מחוז דרום לדרומא עילאה ודרומא תתאה (ירושלמי מעשר שני פ"ד ד'). לפי אייזביוס היתה דרומא כל המחוז עד עיר אליתרופלים, וכן כתב הירונימוס (ברילאנה פלישתניא צד 186). כנראה התחיל המחוז דרום מעיר לוד, והיא היתה עיר הבירה של דרום, ולפעמים קראו לוד בשם "דרום" והיו בדרום עוד ערים וכפרים כמו שאמרו: ר' יוחנן וד' יונתן אולין מיעבר שלמא באילין קרייתא דדרומא, עלון להר אתר וכו' (ירושלמי ברכות פ"ט). בגליל היו זתים מרובים ובדרום היו חטין ודגן הרבה (ירושלמי מ"ש פ"ה ד'). המחוז דרום נקרא ג"כ יהודה, ובפירוש אמרו כי דרום היא ארץ יהודה (ירושלמי דמאי פ"א א'). בני דרום עיניהם בתולות מיין (כמ"ש ביהודה חבליל עינים מיין). וכחם יפה לתלמוד תורה (ביד פצ"ת). אנשי דרום היו מזולזין בפדיון מעשר שני לאחר התורבן (ירושלמי

מרגלית. דר' צבי מאלמער. האשאנדרער והרב דוב רעוועל. השופט מאיר וולצבערגער הוא אחד מראשי המנהלים.

ביבליוגרפיה: *Morais, Jews in Philadelphia*; 255; *Am. Jew. Hist. Society* 1907.

ב. ר.

דרבנר (Derbent, בערבית: "בב אל אבוב", או "בב אל כרד" = השער הראשי, או השער הברזל): עיר על חוף הים הכספי המערבי במחוז דאגיסטאן, ונכבשה ע"י רוסיה בשנת 1806. דרבנר היתה עיר בצורה עוד מימי קדם, וכנראה החישבו בה היהודים בימי המלך אנושירוואן (530–579). לדעת שווארץ "בתבואות הארץ" היא העיר מרבנות הנזכרת בירושלמי. ר' שמעון ספרא מרבנות (מגילה פ"ד), ושם בנינים גדולים עתיקים וחומות מזמן אלכסנדר מקרון, ושם קוראים את הכנילה ביד ובט"ז, כי מסורת בירי היהודים שהעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. יהודים רבים נדו שם בזמן הכוזרים, ואח"כ בזמן הערביים. בשנת 1139 נחרבה דרבנר ע"י דמיטרי הראשון מלך גרצ'א, ותחי עת צרה גדולה ליהודים כמו ליתר התושבים. כפי עדות הנוסע ר' בנימין מטורילא (1173) היו היהודים שמה נכנעים תחת ממשלת הכלפים וראשי גליות בבבל, ומצבם היה אז בטוב. כי ראשי גליות הגינו עליהם חמיד, גם הנוסע ר' פתחיה מרגנשבורג מספר כי מצא מצבם בטוב, וכי מלכי הכוזרים חלקו להם כבוד וגדולה. בשנת 1220 נפלה העיר דרבנר בידי המונגולים, ובשנת 1265 נפלה בידי הפרסיים. יהודים רבים ישבו בעת ההיא בדרבנר כפי שמעיד הנוסע הצרפתי דוברקוויס, אשר ראה אותם שם בשנת 1253. השאך אחזיק מן קיפטישאק כבש דרבנר בשנת 1335 אבל לא האריך ימים שם. בשנת 1382 היו היהודים תחת ממשלת מימורלענג'אן של שירואן. ובשנת 1438 תחת השלטון אברהם-חליל. בשנות 1505–1579 היו תחת ממשלת שאכי פרס, ומחשנה האחרונה היו זמן קצר תחת הטורקים. במאה ה"ז לא ישבו יהודים בדרבנר, ולא ידוע כאיזה סבה אם גורשו משם או הלכו מעצמם, ונתישבו בכפר אבאיסבא הסמוך. בשנת 1799 בא סורכאיי כאן עם תילו בסתר אל אבא-סבא בליל שלישי של פסח וישלול את כל בני ישראל ויהרגו יהודים רבים ורבים לקת בשבי, ואלה אשר ברחו אל נפשם באו לדרבנר והתישבו שם ברשיון השיך עלי-כאן. בין חבמי ישראל בדרבנר היה אז ר' גרשון המכונה ללה בן משה נקדי והוא עשה באור על הלכות קדושה להרמב"ם (בכ"י). ע"י המגיד שנת י"ג גליון 35 בהצופה). הנוסע משארני היה בדרבנר בשנת 1867 ומצא שם את הנשיא חזקן ושמור בנימין בן יששכר. הרב הראשי ר' יעקב בהרב ר' יצחק מורחי הראב"ד על כל מדינות דאגיסטאן. ומלא את כסא הרבנות של אביו בחייו. קודם להרב

דרום-אפריקה (וידאפריקה, South Africa): חלק הארץ בנגב אפריקה אשר תחת ממשלת בריטניה. ריביל חמש מדינות או קולוניות: קייפ, קולוניא על נהר אוראנג'ה, נאמאל, טראנסוואל וורדסא. ע"פ החלטת ארבעת בתי הנבחרים אשר בדרום-אפריקה ובחשבת הממשלה הבריטית בשנת 1909 תתאגדה כל המדינות האלה לארצות ברית עם בית נבחרים אחד. בשנת 1907 היה מספר כל האירופיים בכל חמש הקולוניות 1,135,014 נפש. ומספר היהודים שם לערך ארבעים ושנים אלף.

[התנלות הארץ] כאשר השתתפו היהודים בהתנלות הארצות החדשות ע"י קולומבוס (ע"ע אמריקא). בן לקחו חלק ברב או מעט בהתנלות דרומה של אפריקה על ידי התיר ואסקא דא נאמאל. ר' אברהם זכות, מחבר "היוחסין" שהיה חוכן ומהנדס למלך יוחנן השני ומלך טנואל מפורטוגאל, עיץ את מלכו לבטוח בהתיר הנדול ההוא כי יצליח בדרכו ולמסור בירו את אניתיו להפליג בימי האוקינוס (קיוזרלינג, יודעין אין פארטוגאל 121), אף הוא תקן את כלי האצמרביום שנעשו אז בפעם הראשונה משל מחכות, ועל ידו החזיק ר' יוסף ויינו שהיה ג"כ בין יועצי המלך ותקן את הטבלאות ע"פ חשבונות מדויקים. שניהם עזרו בעצתם ובכליהם את ואסקא דא נאמאל למצוא את נתיבותיו במים הסובבים את דרום-אפריקה לגלות את המיצר "תקוה טובה" (גרעץ). אבל פני נאמאל היו מועדות לארץ הודו ולא יסר מושבות על חופי אפריקה. האירופיים הראשונים התישבו שם בשנת 1662 ע"י "חברת המסחר ההולאנדית בשביל הודו המזרחית" אשר כבשה את המיצר לצורך המסחר. ויסדה שם את מעוזתה הראשונה במקום העיר קייפ (Cape Town) היום. גם בחברה הזאת היו יהודים רבים. היהודים החלו להתישב בארץ בשנות העשרים לסאה הי"ט, ונודעים לנו שמות של יהודים סוחרים אשר אם לא באו להאחוזה הכניסו רוח חיים בחמסחר והרחיבו את חוג פעולתו. בשנת 1825 כבר הצליח היהודי נתנאל אייזיקס (נולד באנגליא בשנת 1808) אשר בא לנאמאל בחברת פקיד האניות קינג, לרכוש את לבב מושל חשבת הוולואים לצורך מסחרים עם האנגלים ולאחרונה הוכרת ללחום בו ואיזיקס נפצע במלחמתו. בעד עבודתו זאת הפקידה אותו ממשלת בריטניה לפקיד על נאמאל ונתנה לו לאחוזת חלק גדול מנאמאל ורשיון מיוחד לסחור את הארץ. הוא הודיע את כל הקורות אותו בחבורו Travels and Adventures in Eastern Africa 1836.

[היהודים בקייפ] היהודים הראשונים אשר באו לדרום-אפריקה היו רובם נתיני בריטניה. אשכנזי או הולאנדי, ומספרם היה מעט. יהודי רוסיא ופולין החלו להכנס במספר רב משנת 1870 ואילך. אחרי התנלות מוצאי אבני השומם בקימברלי, ובפרט אחרי התנלות מברי חוהב בסביבות העיר יוהנסבורג ("הראנד"). בשנת

מ"ש פ"ד א'). בדרום שואלץ אבליים בשבת (ירושלמי ברכות פ"ב ז'). מעשה באדם אחד שירד מגליל העליין ונשכר אצל בעה"ב אחד בדרום וכו' ואותו בעה"ב הקדיש כל נכסיו בשביל הורקנוס בנו שלא עסק בתורה, וכשבא אצל חבריו בדרום התירו לו נדרו (שבת קכ"ז:).

1. זקני דרום בדרום ישבו חכמי דרום. או זקני דרום, רבותינו שברום, רבנן דרומא, ונקראו ג"כ סתם דרומא (זבחים כ"ב:), ובר דרומא הוא כנוי לבר כתיבא שהיה בקרבת ביתר במחוז דרום. אבל זקני נגב (סוף תמיד) אינם זקני דרום, כ"א חכמי אוה"ע במצרים שהיא בנגב א"י. בין זקני דרום היו ר' נתן דרומא (ירושלמי ערוכין פ"ו), רבותינו שברום ר"מ ור' יהודה ור' יוסי ור' שמעון ור' אלעזר בן שמעון (יבמות ס"ב: וע"י נדה נ"ח). זקני דרום בימי ריש לקיש רבי אפס (עירובין ס"ה: וע"י זבחים כ"ב: תוס' שם כ"ג, ר"ה זקני). ואמרו, על ר' אבהו נתייעץ במכתיר והנניב למפיבשת (עירובין נ"ג: פרש"י, שנמל רשות מנשיא להיות רבי "הנניב" הלך לו לדרום למפיבשת הן זקני דרום שהם חכמים מאד כמז מפיבשת רבו של דוד). רבי פנחס בן יאיר דר בעיר אחת בדרום (דברים רבה פ"ג). יהודה בן דורמא פירש מן החכמים וישב לו בדרום (פסחים ע':). דרומא מתני בשמיה דריב"ל (ב"ב צ"ג:). רב אחא בר חנינא (או חנינא) היה בדרומא (סוכה נ"ד, יבמות נ"ז, חולין קל"ב:). וכן רב חני (ב"ב ס"ב:). ר' חילפא דרומיה (פסיקתא רבתי פ"ג רבי חלקיה דרומא (תנחומא קדושים ס' א'). ר' יהושע דרומא (ע"ז ל':). ר' יעקב דרומא (ירושלמי ברכות פ"ג ג'). לוליינוס דרומיה (פסיקתא דר"כ ס"פ עשר תעשר). ר' שמלאי הדרומי (ירושלים שבת פ"א ד'). ר' יהושע בן לוי אמר חזרתי על כל בעלי אנדה שברום שיאמרו לי פסוק זה (למה לא נאמר אלהי אביו אברהם) ולא אמרו לי עד שעמדתי עם יהודה בן פרייה בן אחותו של בן הקפר וכו' (ב"ר פצ"ד). ר' יאשיה תלמידו של ר' ישמעאל אמר בשבאתי אצל חברי שברום (סוטה כ"ה). שבית מדרשו של ר' היה בדרום קרוב לארז. אמנם מצינו מקום מיוחד בשם דרום, או "דרומתא" = דרום מתא, כמו רב המנונא אקלע לדרומתא ושמע קול שופר של המת (שהכריזו עליו) וראה אנשים עושים מלאכה וכעס ע"ז, והשיבו לו חבורתא איכא במתא. כלומר שיש שם חברה קדישא עוסקים בקבורת המתים והיו מוטרבים בני העיר (מ"ק כ"ז:). גם מצינו ר' אליעזר בן יצחק איש בפר דרום (במדבר רבה פ"ט), ובספרי פ' נשא איתא ר' אליעזר בן יצחק איש הדרתו וצ"ל איש הדרתם.

ביבליוגרפיה: לונץ המעמר 205; ערוך השלם אות ד' 149; פראנקעל דרכי המשנה צד קמ"ח; מבוא הירושלמי צד ג"ו. אוצר השמות 557; שבע חכמות 99.

הרשן ומורה ילדים. בשנת 1904 נפתח שם בית כנסת גדול אשר מחירו עלה לאלפי ל"ש. מספר היהודים שם כעת בערך אלף נפש. אחרי המלחמה נספתה גם קהלת פרייהיייד (Vryheid) למדינת נאטאל, ולה ביהכ"נ. שריב ומסודות שונים. בעיר מאריצבורג מקום מושב הממשלה ובמקומות אחרים במדינה זו ישכנו כמה יהודים בעלי נכסים וסוחרים. הנציב האחרון בנאטאל היה היהודי סיר מתתיה נתן Sir Mathew Nathan, R. E. K. C. M. G. שהסכים נ"כ להיות פרנס-כבוד של קהלת רדבן. הוא היהודי הראשון שעלה לגדולה כזו בממלכת בריטניה. הוא בא לנאטאל בשנת 1907 ובזמן קצר רכש לביתו כל בני הדרתות שם. אולם ע"י שנתאחרו כל המדינות ונציב אחר כללי עומד בראשן התפטר הוא ממשרתו.

[הקולוניא על נהר אוראנוש] בהקולוניא אוראנוש יש מספר הגון של יהודים. יש מהם שבאו בערך שנת 1850 לסחור בה. הקהלה הראשונה נוסדה בשנת 1887 בעיר בלוטפונטין מקום מושב הממשלה. בשנת 1904 נבנה שם בהכ"נ, ושם ירדש מר זכריה לוריין. ויש להקהלה שני שובי"ם ובתי חסד שונים. מספר היהודים שמונה מאות נפש. הקהלה הזאת היתה היחידה בכל הקולוניא עד שנת 1905 ואז נוסדה קהלה שניה בעיר קרונסטאד.

[טראנסוואל] המדינה היותר גדולה באוכלוסי ישראל היא טראנסוואל (Transvaal), והקהלה היותר גדולה בכל דרום-אפריקה היא בעיר יוהניס בורג (ע"ע). בטרם נוסדה העיר הזאת (1886) נמצאו רק יהודים אחדים בעיר בריבדטון, מפני מכרי הזהב, ובעיר פוטשפסטרם ופריטוריא. בעיר האחרונה הצליחו לפעמים לאסוף "סנין" להתפלל ביום הכפורים, אבל כאשר נתגלו מוצאי הזהב בכל הראנה, חתלו לבוא שם יהודי אשכנז ורופ' בספר רב, ויסרו כמה קהלות. עד אשר עולה כעת מספרם במדינה זו קרוב לעשרים ושנים אלף, ועל הראנד לבדו לשנים עשר אלף. להם כמה בתי כנסיות ובתי מדרשות, מוסדות צדקה וחברות ציון והשכלה. בתי ספר ובית עקר ספרים. בעיר פריטוריא מקום מושב הממשלה ישנם כתשע מאות יהודים, להם בית כנסת יפה. בית ספר (אשר בנה מר שמואל מארקס). חברת צעירי ישראל וחברת ציון, ומוסדות לדת ולצדקה. המיניסטר (הרב) וראש בית הספר הוא מר מ' רח"נברג. בין הקהלות האחרות שיש להן בתי כנסיות ושובי"ם הן: קרונסטרם (מספר היהודים כחמש מאות), שטנדרטון, זיטמיסטון, בוקסבורג, בינוני, פוטשפסטרם (Potchefstroom), דארפונטין (כמאה וחמשים יהודים).

[רודיסיא] הקולוניא היותר צעירה שנאחזו בה יהודים היא רודיסיא (Rhodesia), ולפנים היה שמה ארץ מאטאבילא. יהודים אחדים אשר נשאם רוחם לכל קצות הארץ באו גם שמה, ומהם היה דניאל קיש

1842 נוסדה הקהלה הראשונה בעיר קייפ עם ערך עשרים חברים. המיסד היה האשכנזי שמואל דוראלף אשר התגורר נ"כ להיות הש"ץ ומסדר הקדושין. בשנת 1849 נוסד בית הכנסת הראשון, ובשנת 1859 באו שמה השו"ב ור"י ואל ראינאוויץ אשר משך עשרים ושלש שנה שמש בה בקדש ועשה הרבה להרחיב גבולות השפעתו. בבואו שמה היו בה רק חמש עשרה משפחות, ועת עזבה בשנת 1882 כבר ניסדו קהלות רבות בכל קצות הקולוניות. אחריו נמנה ר' אברהם אורנשטיין למלא את מקומו, ואחרי מותו נקרא לקייפטון מר פיליפ בענדר (ע"ע), וברוב השפעתו הגדילו את כבוד הקהלה. בית הכנסת הישן שנבנה לפני עשרות שנים היה צר להכיל הקהלה אשר מספר נפשותיה עולה כעת (1909) לשמונת אלפים, ויבנו בית כנסת חדש, ובמקום ביהכ"נ הישן בנו בשנת 1905 היכל תפארת במחיר של ארבעים ואלפים ל"ש. בעיר ההיא יש בית מדרש ומורה הוראה ילד רוסיא ר' משה חיים מירחויש. גם ת"ת ובית ספר ובתי חסד שונים וחברות של השכלה ותנועות שונות. מקהלת קייפ נפוצו היהודים לכל רחבי הקולוניא ההיא. מר דוראלף מיסד הקהלה הראשונה חלק לפורט-עליזבט, ובעזרתו נוסדה גם שם קהלה בשנת 1858. בשנת 1870 בא שמה לכהן במשרת רב החכם ר' שמואל רפאפורט, איש מלומד ורב פעלים ממשפחת ש"י, ומשך כמה שנים השתדל להפיץ דעת ה' בין היהודים הנפוצים בהערים והכפרים השונים אשר בהקולוניא ההיא. מר דוד וואסערצוג (כעת בלונדון) התעקב שם אחרי רפאפורט אך זמן מצער, ואחריו נמנה מר יעקב פיליפס אשר שם היום. כעת ישנן שם שתי קהלות. אחת ריפורמית ואחת אורתודוקסית. הרב של החרדים הוא מר י"ל הילקאוויץ. במשך החצי השני של המאה ה"ט נוסדו כמה וכמה מהלות קטנות בהקולוניא קייפ. מהן נזכיר פה אויטסהארן (שמונה מאות נפש), איסט-לונדון, נראפדינט, גריהימסטון (היא היתה שוק מסחר נכבד עוד בשנות העשרים ממאה ה"ח עת נושבו שם איזה יהודים סוחרים). פארל, וקימברלי. הקהלה האחרונה היתה עשירה בהשפעת חבריה שעשו חיל במחצב אבני היהלום. אבל למן היום אשר נתגלו מכרי הזהב על "הראנד" נתמעטו היא מאד, ובפרט בימים האחרונים. הדרשן שם כעת מר צבי אייזיקס, איש חביב ועסקן צבורי.

[נאטאל] עד לפני המלחמה האחרונה (1902) היתה מספר היהודים בנאטאל מצער ולא היה להם מנ"ן קבוע, ורק בשנת 1880 יסדו להם קהלה בעיר החוף רדבן (Durban). ובשנת 1891 מנו את ר' שמואל פינקס להיות שו"ב ור"י. והוא הרבה לחזק את הקהלה הקטנה עד אשר נוספו עליה חברים חדשים מיהודי טראנסוואל אשר בקשו שם מפלט למו בימי המלחמה בין אנגליא והבורים. מר א' לוי מתלמידי הקולידש אשר בלונדון, איש צעיר משכיל ורב פעלים, הוא שם

משפחתו עזבו דתם ואין להם עוד חלק בישראל. אמנם היו אנשים מבני עמנו אשר כבשו להם מקום נכבו בארץ זו מבל בניה בועם, ואדרבה היו נאמנים בבריתם. דוד הערים (Harris) בא לקימברלי בשנת 1873 בשכיל מכרי האבנים היקרות והצליח במעשיו. בשנת 1878 נלחם עם הקפרים ואחרי שנים עם שבב פראי אחר בראש שש מאות איש (1896), וירכש לו את שמות הכבוד Colonel C. M. G., ובשנת 1897 נבחר פה אחד לבית הנבחרים. יהודי הולאנדי מ' די פריס היה קמנור ממעם הממשלה במראנסוואל תחת נשיאוהו של פרימוריס בשנת 1868, ובשנת 1871 נבחר להיות חבר ועד-העם (Volksraad), ובשנה אח"כ ישב בראש הועד.

[במלחמת הבורים] הבורים לא שנאו את היהודים. קרוגער שהיה אז שר הצבא קרב את היהודים וגם בוסן שעמד בראש ארצו השפיעם מכל מוב הארץ. הוא הביע דעתו בפומבי שלא יכדיל בין דת לדת כל עוד אשר נאמנה רוחו עם עמו. אמנם בחוקי הארץ הכתובים נעשה הברל רב בימי ממשלתו. אבל ידוע הוא שכל החוקים נגד הגרים או הזרים מחו"ל (Uitlanders) נעשו בכונה רק לתכלית אחת: לגרור גר בעד האנגלים ובעלי בריחם רודים וחבריו שכל חפצם היה לקחת שבט הממשלה מיד הבורים ולאחד כל מדינות הדרום תחת דגל בריטניה. החוקים האלה נעשו מפני יראה ולא מפני שנאה, אבל לא הועילו ולא הצילו אך נהפכו להם לרועץ. במלחמה האחרונה שנברה יד בריטניה נהפך הנלל על רוב היהודים אשר לפני המלחמה עשו-עושר ויצליחו בכל דרכי המסחר, והיו רוח החיה בכל השוקים הגדולים ובכל מכרי הזהב אבני החן וגחלים ובכל קנין העושה פרי; כל איש יהודי מצא מקור פרנסה וכמעט לא היה אביון בקרב הארץ, למרות כל החוקים והגדרים. כעת התרוששו מאד רוב אחינו. כי המלחמה הרסה את מצבם החומרי, וכעת ימצאו רבים ובפרט בין הגרים החדשים שבאו למצא עבודה, המבקשים לחם חסד, מלבד אידיו הבספ שעשו עושר רב קודם המלחמה. בין העשירים הגדולים נחשבו בייט, בארנאטו (ע"ע), לואיס, אלבו, שמואל מארקס בא מרוסיה (ניישמאט) מכלי מאומה מלבד כשרונו המבוע, בראשונה נסה הצלחתו בקימברלי, משם עלה להמראנסוואל (1884) וימצא חן בעיני קרוגער נשיא הריפובליק ויצליח מאד. היום הוא אחד מראשי המגיעים בכל ענפי המסחר השונים ויש לו אחוזת שמה ארמה אשר גדלה כחלק הארבעים מארץ צרפת, מלבד חלקו במכרות שונים, אמנם נצחון האנגלים במלחמה הועיל להטיב מצבם ההברתי. כי החוקים הישנים אשר הכדילו בין אורחים וגרים אברו את ערכם תחת ממשלת הארץ החדשה. גם בשמה וגם במעשה אין שום הברל בין בני דת ודת; תורה אחת ומשפט אחד לכל המתאזרחים בארץ. במשך

אשר ידע לרכוש את לב מושל הארץ על השבטים לובנגולא (Lobengula) ויהי יעצו משך שנים עד שנת 1873. אחרי שהכניעו האנגלים את שבטי הארץ והביאו את רודיסא תחת השפעתם והנהגתם (1893) נוסדה הקהלה הראשונה בעיר בולאואיא. מספר בני הקהלה כעת כשלוש מאות, ולהם ביהכ"נ ובראשם המיניסטר מר מ' בקן. בשנת 1895 נוסדה גם קהלת סאלסבורי ולה ביהכ"נ וכששים נפש. מלבד הקהלות אשר נוסדו במשך השנים האחרונות הנה יושבות משפחות ישראל רבות בערים וכפרים אשר לא הספיקו עדיין להתאחד לקהלות מפני מספרן המעט.

[מצבם החברתי] דרום-אפריקה. ככל הארצות החדשות אחרי שנתגלו, נתנה שעת הכשר ואפשרות לכל אדם בינוני, אשר יש לו מעט מח בקדקדו ולשון מדברת ובמחוק בעצמו, לכבוש לו ררך התיים, מה שאי אפשר לחכות בארץ השכלה ישנה עם סדרים המקובלים ומשפחותיה המיוחסות. גם יתרון לדרום-אפריקה על ארצות אחרות ואפילו ארצות הברית, מפני השמח הגדול אשר להקולוניות באפריקה בערך התושבים, ומלבד שמספר הנפשות היה כ"כ מעט, עלינו לדעת שיותר משלש רבעי יושבי הקיפ הם ילידי הארץ הפראים, ההולכים עוד היום ערומים במקומות מושבותיהם ובערי השרה, וכמו כן בערך ביתר הקולוניות, ובכן הנה כל הארץ היתה שוממה כמעט באין יושב ובאין השכלה. יוהניסבורג אשר היום היא העיר היותר גדולה והראשית בכל מדינות הדרום היתה לפני שנת 1886 אדמת חול שוממה מכלי יושב, ועד לפני שנים מעטות נקל היה לקנות אלפי פרמאות בעד הבטחות אם האיש ידע לרכוש את לבות ראשי הממשלה. והיהודים שבאו מאשכנז ומרוסיה אף כי לא הביאו אתם שום כסף הנה באו עם כשרונם במיב המסחר והכניסו דוח חיים בכל מקום אשר דרכה בו כף רגלם, ולא נברלו הרבה מדרכי חייהם מאנשי הארץ אשר חיו ביניהם ובבתיהם, רבים נשאו גם מבנות הארץ ומשפחות שלמות נטמעו ואברו לקהלת ישראל, ולכן אין להתפלא כי הבורים, הם האכרים בעלי השרות ובכן אדוני הארץ, כבדו היהודים וקבלו אותם בסבר פנים יפות ויתהלכו אתם באחוה ורעות. וכן קרבו תמיד ראשי העם וראשי הממשלה, וכמו כן בשעה שנברה יד ממשלת בריטניה לא הפצה להמעיט השפעת היהודים. ממעם זה נבין מדוע לקחו היהודים חלק נכבד במלחמות האירופיים עם שבטי הפראים, ובכל התנועות המדינית. בהקיים נמנה שמעון דזשקאבס (יעקבס) להיות עורך דין ראשי או המפקח על הערכת הדינים ממעם הממשלה בגליל הקפרים (6—1861) ואח"כ בקייפטון, ובמשמרתו זאת הצליח עם חבריו לעשות שניים ותקונים מחשים בממשלת הקיפ. שמואל סולומון היה בעל השפעה גדולה בכל תהלוכות הממשלה ובני משפחתו היום הם מראשי ממשלת המראנסוואל, אבל הוא ובני

London 1895; S. A. Jewish Chronicle Feb. 1906, Sept. 1907, Sept. 18 1908; J. H. Hertz, *The Jew in South Africa*, Johannesburg 1905; דער יידישער עמינאנט, פעטערסבורג 1908, נומ' 19, 20; חוברות שונות שפערטו קהלות וחברות בדרום-אפריקא.

י. ל. ל.

דרור: ע' חרות

דרינ'ש: מלך בבל (בשנת ג"א שפ"ט=371 קמ"ג), והוא דריש הראשון. בן אחשורש (הראשון) מורע מדי (דניאל מ' א'), ומלך אחרי מות בלשאצר. והיה אז כבן ס"ב שנה (שם ו' א'). ונולד בשנת י"א ליהויכין. הוא הקים בממלכתו מאה ועשרים אחשדרפנים (שם ו' ב'). וחסר לו שבע מדינות ראהשורש (השני) שמלך על קב"ז מדינות והיה מלך בכיפה (מגילה י"א:). חז"ל דרשו "עו משולשת" זו מדי שהעמידה ג' מלכים כורש דריש ואחשורש (ב"ר פס"ד). כורש ודריש היו שווערין של בלשאצר וכו' אמר דריש לכרש לא בן פירש דניאל פרס פריסת מלכותך ויהיבת למדי ופרס, למדי תחלה ואח"כ לפרס וכו'; כיון ששמעו הכתובים הללו "קומו השרים משחו מנ" א"ל כל מאן דמתחמי הכא ליליא דין וכו'. סח עשו, נטלו פרחת של מנורה ופצעו את מוחו הה"ד ביה בלילא קמיל בלשאצר מלכא כשרא (שה"ש רבה פ"ג ז'). דריש מלך רק שנה אחת (מגילה י"ב:). והיה אוהב ישראל ומנה את דניאל בין שלשת הסרביין על מלכותו (דניאל ו' ג'). ואח"כ מלך כרש שתי שנים. בשנת יצ"ב מלך אחשורש שלקח את אסתר בשנת שצ"ט, ומהם נולד דריש השני, והוא דריש מלך פרס (עזרא ד' ה'). ומלך תחת אביו בהיותו בן שבע שנים. שהיא שנת ת"ז (=854 קמ"ג). עד אשר בא אלכסנדר מוקדון בשנת תמ"ב וקרע את מלכותו ממנו. לרעת הסדר עולם מלך דריש השני ל"ב שנים. בשנת שית למלכות דריש מלכא (עזרא ו' ט"ז) ובשנה הבאה היא שנת שבע למלכותו עלה עזרא לירושלם (ערכין י"ג.). כרש ודריש היו שני גדולי לינונותיו של אחשורש (אסתר רבת פ"ג ג'). תניא כרש הוא דריש הוא ארתחשטא: כרש שמלך כשר היה, ארתחשטא ע"ש מלכותו, ומה שמו דריש שמו (כ"ה נ"ג). מנלן דאחמין (שנעשה רשע אחר שעלה עזרא) וכו'. סבר אי, מדרו בי יהודאי איקלית בנורא וכו' (שם ד'). חוקרי כה"ק חלוקים בדעותיהם מי היה דריש הנודע בכתובות בבל בשם Darius, כי מלכים רבים נודעו בשם הזה. יש מהם אומרים כי דריש המדי הוא היסטאפוס. אבל אין להם שום יסוד היסטורי. יוספוס אומר כי הוא קיאקסארס (Cyaxares) השני בן אסמאן, והיה המלך האחרון למדי. אחרים אומרים שהיה נובריאס מושל נומיוס במדי אשר בא בחיל סירוס וכבש את מלכות בבל ביום ט"ז תמוז והושיב שם אחשדרפן או נציב בשם דארוס המדי, וכמו כן יש מחלוקת בדריש השני, ובאמת אי אפשר

השנים האחרונות היה מר ליברטאן פרנס ביהב"ג בקייפטון גם ראש האזרחים משך שלש שנים רצופות. מר מוריס אלכסנדר עורך דין בעל כשרון ופרנס ביהב"ג החרש בעיר והיה נבחר לבית הנבחרים. מר עהרליך פרנס ביהב"ג בבלומפונטין היה שם נ"כ ראש האזרחים ובשנת 1909 היה חבר בבית הנבחרים. בבולאוואיא מר באש הוא פרנס הקהלה וראש האזרחים. במראנסוואל נמנה היהודי לאנגרמאן ע"פ נציב המלך לחיות. חבר הועד העליין של בית הנבחרים. בשנת 1909 נבחר מר צבי גרימאן (H. Graumann) להיות ראש האזרחים ביוהניסבורג. בדרבן ובערים אחרות מלאו יהודים מקום הסננים של ראשי האזרחים. מלבד משרות כבודות שנתנו ליהודים מצויינים במקומות רבות בהקולוניות.

1. מצבם הרוחני בנוגע לחינוך ולהתפתחות החיים הרתים הנה נעשה ער עתה אך מעט. ישנם מקומות שישבות שם משפחות יהודים אשר לא יסדו עוד קהלות. והן נסמעות כמעט בין שכניהן הגוים. אין להן שו"ב ולא מורה ילדים או שום דבר אשר יעורר בהן זכרון עטם. רק בהולד בן יקראו מוהל מאיזה קהלה קרובה. או חזן בבוא יום הנשואין. ע"כ רבו נשואי התערובות במקומות שאין שם קהלה. בהקהלות הקטנות השו"ב, ע"פ רוב, איש צעיר מרוסיא אשר השפה האנגלית עודה מורה לו, הוא הש"ץ והמורה והמוהל ולפעמים גם הדרשן. רק בארבע קהלות בכל דרום-אפריקא יסדו בתי ספר לילדי ישראל: בקייפ, יוהניסבורג, פריטוריא, אויטסהארן, ובשתיים הראשונות ישנם גם בתי ת"ת וחברות "עבריה" להפצת דעת שפת עבר והדבור העברי, מלבד מחלקות ללמודי רת ופירוש התפלות אשר לכל קהלה שיש לה שו"ב. בבחי המדרש יושבים עוד בני הדור הישן בכל לילה ולומדים פרק משניות ודף נמרא. בני הדור הצעיר רחוקים מאד מלמודים אלה אף בבתי הת"ת. גם בנוגע ללמודי החול החנוך אך החל להתפתח. רופאים יהודים ישנם בכל הארץ אך כשנים עשר והם הביאו חכמה מאירופא. עורכי דין מתלמידי הארץ ישנם במספר רב, כי הלמודים המכשירים למלאכה זו שונים הם לגמדי מלמודי אירופא וצריכים ולהתלמד דוקא במקומם. משאר המוסדות הנכבדות זיכרו עוד בית היתומים שנוסד ע"י חברת נשים בשנת 1903, ועד הקהלות בטרנסוואל ובקייפ, והפריצא הציונית, עתונים בשפת יהודית-אשכנזית נוסדו כפעם בפעם אך חדלו לצאת, ונשארו רק "דער אידישער אדוואקאט" בקייפטון הי"ל פעם אחת בשבוע, והידחק "דער אפריקאנער". בשנת 1902 יסד מר ליאונל נולדשמיד את העתון היהודי בשפת אנגלית בשם South African Jewish Chronicle בעיר קייפטון, ובשנת 1905 העתיקו ליוהניסבורג, וי"ל בכל שבוע בתמידות (1910).

ביבליוגראפיה: A. Wilmat, *History of our own Times in South Africa*; *Jewish Chronicle*,

יצא חייב במשפט והשופטים גזרו עליו שיוסר ממשרתו בבזיון קבל עם יוסגר כל ימי חייו בארץ גזרה הנקרא "אִי־חֲשָׁדִים". ביום 5 יאנואר 1895 הוציאו את דבר חבזיון. ובפומבי קבל המונות הצבא והעם שללו מרדייפוס את תואר הצבא וקרעו את אותות הכבוד מעל מלבושו ואת חרבו שברו לרסיסים לאות קלף. דרייפוס קבל את מר העונש בקומה זקופה כאיש חיל, ויקרא "הף אנכי מפשע, וצדקתי יודע במשך הזמן". ביום 15 מארץ נשלח לאי השדים בשמירה מעולה. והחמק העם לוהו בחרפות וגרופים. וכמעט כולם האמינו כי הוא חייב בעון האשמה אף כי מהות האשמה ופרטי המשפט היו כמוסים וחתומים ביד פקירי המזשלה. אפס דעת הקהל לא שקטה בלה, ופעם בפעם התעורר ספק בלב אחרים על דבר האשמה, ובפרט העיר חשר בלבם אחר שנתגלה כתב יד של "הבורדיר" בעתון L'Eclair והמוסחים בכחב ירו של דרייפוס אמרו שאינו שלו. גם הופיע בעתון הזה חסכתב השני של האשמה שחשרו את דרייפוס שכתבו ושלה לציר ממשלה נכריה (אשכנז) לרעהו ציר ממשלת איטליא ובו נמצא חבטוי "חנבל הזה ר' (ce canaille D...) מבקש יותר מדי", ופירשו אותו לפי כוונתם, כי דרייפוס מבקש שבר כסף בעד מסירת סודות הממשלה יותר משוין.

[הצטרפות דרייפוס] הראשון שנכנס בעובי הקורה לצדר בנלי בנקות דרייפוס היה הסופר היהודי ברנרד לזר (Lazare). במשך שתי שנים (1894—1896) עבד בכל כחו לקבץ את החומר הנדרש, ובספט' 1896 הדפיס בבריסל מחברתו הראשונה "שגיאות בית דין; אמת בענין דרייפוס; לטובת בקרת משפט"; דבר לזר לא עשו את הרשם הדרוש כי חשרוהו במשא פנים למען בן בריתו היהודי, בכל זאת לא רפו ידיו לעמול בשנה תמימה לרכוש את לב גדולי צרפת לבקר משפט דרייפוס מחדש (Revision), עד אשר התעורר סגן נשיא חסינאט שיירירקיסטניר (Scheurer-Kistner) אחר מראשי הריפובליקא ונאמן רוח. מן העת ההיא החלה תקופה חדשה למאורע דרייפוס (L'affaire Dreyfus). קיסטנער הודיע על אמונתו כי יש בידו ראיות מוכחות כי דרייפוס חף מפשע (13 יולי 1897). רבריו עשו רושם גדול בצרפת גם בספירות העליונות. אליו נלה גם הסופר הנודע קלימנאו (Clémenceau). ושניהם הטילו סער נרול בכל הארץ ויבקשו את הממשלה לבקר את משפט דרייפוס מחדש. אפס לשכת הצבא העליונה עמדה נגדם ולא נתנה להפיק זמסם.

[פיקר ווילא] את החמר הדרוש להראות צדקת האסיר דרייפוס, חספיק בחשאי שר האלף פיקר (Piquard), אשר נשא משרת כהונה בהמיניסטרים לעניני המלחמה, ונוכח לדעת מכתבי הסתר של הלשכה העליונה כי דרייפוס נקי מעון ורק הנסיך וואלזין אסתרזו (Esterhazy) פקיד צבא הרנלי הוא חבוגר האמתי. והוא כתב את הבורדור. פיקר לא היה אותב

לנו לדעת ולהבין הכתובות שמצאו החכמים בחורבות בבל, מפני שאין אנו יודעים את חשבונותיהם העתיקים וגם קריאת הכתב עורגה מוטלת בספק. אך לפי חשבונות חז"ל יותר נכון שרדיוש הראשון הוא דאריוס השני שנקרא נותוס או אוכוס, ורדיוש השני הוא דאריוס השלישי שנקרא קורומאנוס שנלחם עם אלכסנדר מקדון. ע"ע בלשאצר.

א.

דרייפוס, אלפרד: ראש (קאפיטאן) על מחלקת הרובים בכלי תותח (ארטילררי) בצבא צרפת. נולד 9 אקט' 1859 בעיר מילהיון במדינת עלואס שנספחה לצרפת. משפחתו היא מן המיוחסות בקהלות עלואס. בהיותו בן תשע עשרה שנה בא לעבוד בצבא הארמילרי ויצטיין בכשרונות רוחו. בשנת 1892 גמר למודו בבתי ספר הנבונים של הצבא והצליח בבחינתו והתחרותו הנדרש כדי להכנס לשרת בלשכה העליונה, ובעזרת הניגיל מיריביל שהכיר והוכיר את כשרונות דרייפוס העלה למשרה כבודה בפקורת הצבא בלשכה הנבונה. אמנם המשרה הנעלה משכה אליה את שנת ראשי הלשכה לדרייפוס בגלל מוצאו העברי, אולם כל עוד שהניגיל מיריביל היה מגין על דרייפוס סבלו אותו ראשי הלשכה ויסתירו שנאתם עד עת מצוא. אחרי מות מיריביל לקח מקומו הניגיל בואדפר ואז החלה השנאה לדרייפוס לבצבץ ולהתראות בגלוי. שניא דרייפוס בן פקירי המזשלה העלילו עליו אישמת בנידה בארצו. וביום 15 אקט' 1894 נתפש דרייפוס בחשאי וישימו אותו במשמר. בתחלה לא ידע איש את סוד האשמה ובמה נאשם, אך לאט לאט נתגלתה האשמה ע"י העתונים האנטישמיים אשר לא לבד שהאשימו את דרייפוס בעון בגירה אך גללו את האשמה על כל היהודים. העתון Gazette de France כתב: "דרייפוס הוא כח שלמון הסתר, ציר שלוח מאת נדולי היהודים אשר נמרו והחלימו לסכור את צרפת בירי אויבינו". ושר המלחמה מרסיי (Mercier) השמיע בטרם עמד דרייפוס למשפט, כי יש לו ראיות מוחלטות שדרייפוס מכר לממשלה נכריה את כתבי הצבא שהיו בידו בתור פקיד ספקח על כתביסתר בלשכה העליונה. ביחוד השפיע עתונו של דרימון Libre Parole על שופטי הצבא לחייב את דרייפוס במשפט ויעוררם שלא לירא מאימת היהודים העשירים, ואם יצא דרייפוס זכאי אז יהיה אות כי פעולת היהודים והשפעתם השחיתו גם את שרי הצבא לעות משפט ולשאת פנים בדין.

[משפט דרייפוס] תחת השפעה נמרצה של העתונים האנטישמיים והשפעת ראשי הממשלה בחפצם לחפות על מעשה פקידיהם אשר החלימו מראש להעליל האשמה על דרייפוס, ישבו שופטי הצבא למשפט ביום 19 דעצ' 1894. ארבעה ימים ארך המשפט. יסוד האשמה הונח על כתב חשאי (Bordereau) אשר חשדו את דרייפוס כי כתבו ובו מצאו סימני בנידה לארצו. דרייפוס

אין יפול דבר. בין כך וכך התפטר המיניסטרים של מעלין ובמקומו בא בריסין (28 יוני 1898), איש זקן דורש אמת וצדק, ועל ידו חחלה המאורע לשוב ולעלות על סדר היום, ותהי לשאלת עם צופת כלו ולא רק שאלת היהודים. ביום 17 ספט' 1898 החליט מור המיניסטרים לשאת ולתת בדבר בקרת דרייפוס, וביום כ"ג בו שלחו את תעודות המשפט לב"ד הנדול הקסאציוני Cassation לשמוע חות דעתו. הב"ד הזה נזר (29 נאו' 1898) לעשות עוד חקירות מלואים למשפט דרייפוס. ואז יצאה פקודה לאי חשדים להקל את מאסר דרייפוס.

[המשפט בעיר רען] ביום 7 אוגוסט החל ברור המשפט בעיר רען (Rennes)! הוראת מרסיי שהיה שר המלחמה בשנת 1894 שמסר אז לשופטי הצבא בהשאי מנלות סתרים ועדותו הטובה של פערע שהיה נשיא הריפובליקאני הניעו את הלבבות. וכמעט לא נשאר ספק כי יצא דרייפוס זכאי ברין. ביחוד פעלה פעולה נמרצה דברי הסניגור המפואר לאבורי לרכוש את דעת הקהל לצד דרייפוס, ובשביל זה קנאו בו שוטני דרייפוס ויארבו לו בשובו מבית המשפט ואיש אחד ירה עליו ופצעו. המשפט החרוץ של שופטי הצבא ברען יצא עוד הפעם לחייב את דרייפוס ברין (9 ספט' 1899) ונזר עליו ענש לשבת עשר שנים במאסר. בפסק הדין נאמר כי ברוב דעות מצא הב"ד את עון דרייפוס שבא בדברים עם ממשלת חוץ וימסר לה ידיעות סתר וכו', אך השופטים הסכימו להמתיק דינו של הנאשם. דורשי האמת בצרפת ראו בזה עוות הדין, כי מזה נפשך אם דרייפוס חייב בבגידה מדוע ימתיקו את דינו, אין מרחמין ברין בוגד, אלא בודאי נקי הוא מפשע אך השופטים נשאו פנים לפקדי הממשלה אשר התאמצו בכל עז להראות כי צדקו במשפטם הראשון נגד דרייפוס. אמנם נשיא הריפובליקאני הבין לקרות בין השיטין של הפסק דין ולכן נתנה חנינה לדרייפוס לקרוא לו רדור (21 ספט'). אך החנינה הזאת נתנה גם לכל צוררי דרייפוס ומקנאיו לכל תשינם עוד יד המשפט. דרייפוס נסע לעיר קארפנמראם בדרום צרפת ויחישב שם עם בני ביתו. אחרי שנים אחדות (אפריל 1903) נלה הנבחר הסוציאלי זשורע (Jaures) בבית הנבחרים הצרפתי עלילות חדשות. שעל פיהן יש המשפט לדרוש בקורת חדשה על משפט דרייפוס. שר המיניסטרים קאמבע והגינריל אנדרע צוה לעשות חקירה ודרישה ותוצאותיה הוצעו לפני שר המשפטים וואללע, גם דרייפוס בעצמו ערך מכתב בקשה (26 דעצ' 1903) לבקר משפטו ולהשיב לו את כבודו הראשון. ביום 5 מארץ 1904 נמרה לשכת הענישין כי המשפט ראוי לבקרת, וביום 15 יוני 1906 ישובו כל שופטי הב"ד העלין למשפט ויציאו את פסק דינם כי דרייפוס נקי מעון ואין להעמידו עוד למשפט וכבודו יושב לו (12 יולי 1906), וביום 21 יולי הושב לדרייפוס את כבודו

היהודים, אך אהבתו אל האמת נברה על רגשי השנאה ולא נתנה לו מנוח. בתחלה פנה אל ראשי הצבא להערים על השניאה הנוראה הזאת, ובראותו כי אין שומע לו, פנה אל מעריצי דרייפוס ויגל להם איזה סודות, והספיק להם בחשאי ראיות מזכירות על אשמת אסתריו. פקדי הממשלה וראשי הצבא מיראתם פן יגלה פיקר את המסכה הנסוכה על פני "המאורע" השתדלו להגותו מן המסלה, ותשלחו הממשלה לעיר טונים באלג'יריא לגלי משרתו (16 נאו' 1896). עוד איש אחד מנדולי הסופרים עמיל זולא (Zola) נספח למעריצי דרייפוס ויהי לרוח החיה באופני התנועה הזאת. יצא במאמרים עזים וחרפים לבקש מהממשלה בקרת המשפט ע"פ הראיות החדשות שנתגלו במשך הזמן לטובת דרייפוס. בינתיים יצא מתתיו דרייפוס אחי האסיר, להאשים בפוסבי את אסתריו, וישלח מכתב לשר הממשלה הגינריל ביללא (ראשית נאו' 1897) כי נכון הוא להוכיח להמיניסטר כי הבורדו היא מעשה ירי אסתריו. גם קיסטנר הביא את הדבר לפני בית הנבחרים, והממשלה נאלצה להביא את אסתריו במשפט. משפטו עורר תנועה נמרצה בצרפת, וכל אוהבי אמת קוו לראות ממנו תוצאות לבקרת משפט דרייפוס. אבל למרות העדות הנמרצה נגד אסתריו יצא נקי (12 יאנואר 1898). אז קם סער גדול בצרפת. נבחר האומה אוהבי אמת בוש משברים בראותם כי האמת נעדרת בבתי המשפט ותקותם האחרונה לחדש את משפט דרייפוס נכזבה. אז התקומם הסופר הנערץ זולא ויערוך מכתב גלוי בעתון L' Aurore אל נשיא הריפובליקא פאר (13 יאנואר 1898) וראשי דבריו היו "הנני מאשים!" (I' Accuse) — את שר הצבא פטי די קלאם ואת הגינריל מרסיי כי עורו את עיני השופטים למען עות משפט; את ביללא שר המלחמה הנני מאשים בעון העלימו מעיני ב"ד את התעודות המזכירות צדקת דרייפוס, ואת בוארפר וגאנס בעון השתתפם בשערוריה זאת; הנני מאשים את הב"ד הראשון בעון חרצו משפט ע"פ תעודות סתרים, אשר לא הראו לעיני הנאשם וסניגורו; ואת הב"ד השני הנני מאשים בעון אשר נקה מעונש את הפושע אסתריו אשר נמצא עונן. הנני דורש כי יעמידוני לדין לפני ב"ד של שופטים מושבעים וחקרו ודרשו את משפטי בפוסביי. מובן כי המכתב הזה עשה רושם גדול בצרפת בכלל ובספריות העליונות בפרט. הדבר הגיע לשיבת הנבחרים ונשיא המיניסטרים מעלין הבטיח כי זולא ואתו עורך העתון שבו בא המכתב יהיו נתבעין לדין. בו ביום הושם פיקר במאסר ע"פ פקודת שר המלחמה על גלותו סודות מלשכת הצבא שלא כדת. משפט זולא (7 פעבר' 1898) נמשך ט"ז יום. השופטים החליטו לבלי תת להנאשם לנגוע בשאלת דרייפוס. חולא נענש לשבת שנה אחת במבצר ולשלם שלשת אלפים פראנק קנס. זולא נאנס לכרוח מצרפת ולשבת בשווייץ ולחכות

ארכה לעבור בה כי מוקפת ננות ופרדיזין (ערוכין כ"ג):

[הדרכים בארץ ישראל] הדרכים הקדמונים בא"י הובילו מכלל ממצרים וערב. ממצרים דרך ארץ פלשתיים (שמות י"ג י"ז). דרך המלך מאדום לארץ כנען (במדבר כ"א י"ז). בני ישראל נצטוו להבדיל ערי מקלט לנום שמה רוצח נפש בשננה מפני גואל הדם, ונאמר "תכין לך הדרך" (במדבר י"ט ג') לתקן הדרך ולעשותה בטוחה וקצרה. יוסיפוס (קדמוניות ס"ג פ"ז 3) יספר כי שלמה המלך חקן הדרכים ורצף אותם באבנים שחורות להקל על ההולכים. כל הדרכים בא"י בין שבאו מתוך הארץ בין מחוץ הובילו לרמשק, כי היא היתה מרכזן. הדרכים נסתעפו מארבעה מקומות: א' הדרך על הוף חים התיכון וזהו "דרך ארץ פלשתיים", ועבר מצד מערב דרך עזה אשדוד יפו קיסרין עכו וצור. ומשם נסב צפונה דרך דן היא ליש עד רמשק; ב' מפרשת ררבים באשדוד דרך עקרון לזרוארץ השפלה ביהודה לאנטיפטרס וצפורין. ומשם נסב צפונה דרך קנה מבריא עד רמשק; ג' מכאר שבע חברון ירושלם ביתאל שכם ביתשאן. מעבר לירדן על צד ים כנרת. אפק ומשם לרמשק; ד' מארץ ערב לקיר מואב, עמדות חשבון רבתעמון. ארץ הנלעד עד בית שאן. ומשם לרמשק (ברוך הקדום). גם היו דרכים רבים לרוחב א"י ושלשה דרכים היו יוצאים מירושלם, לירחו. לחברון ולפנו. והנביא מתנבא לימות המשיח "אשים במדבר דרך" (ישעיה מ"ג י"ט) סולו סולו פנו דרך (שם נ"ז י"ד). בימי הפרסים שמו מם לחקון הדרכים "מנרא בלו והלך" (עזרא ד' י"ז). [תפלת הדרך] המתפלל בדרך מתפלל תפלה קצרה (מקצר בתפלתו) כדי שלא יפסקוהו עובדי דרכים והיא תפלת "הביננו" (ברכות ג'). להוציא לדרך אמרו "המלך בקינך וצא" וזהו תפלת הדרך. ונוסחא בנמרא היא: יהי רצון מלפניך אלהי שחוליכני לשלום ותעזידי לשלום ותסמכני לשלום ותצילני מכף כל אויב ואורב בדרך. ותשלח ברכה במעשה ידי ותתנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, בא"י שומע תפלה (ברכות כ"ט:). בנוסחא תפלת הדרך בסדורים נמצא השם "יוהך" שהוא ע"פ קבלה. והנאון מוילנא פירשו, כי הנפטר מחברו לדרך צריך לומר הלכה פסוקה שמתוך כך זכרוהו והלכה קצרה היא, יחיד ורבים הלכה ברכים בר"ת "יוהך".

א.

דֶּרֶךְ-אֶרֶץ: חובות האדם ביישוב ונמוסי המדינה. בתלמוד יש עוד הוראה אחרת לר"א והיא העבודה והתעסקות לצורך הפרנסה, ואמרו במשנה יפה תורה עם ד"א (אבות פ"ב ב'). ור"א קדמה לתורה (ב"ר). הוראת ד"א בטובן החדש הוא סדר והנהגת האדם בין אנשים (Etiquette). בתלמוד ומדרשים נמצאים דברים הרבה בענין הזה אשר כראים הם גם לדור רעה ומצוין ללמוד אותם. בענין שאילת שלום אמרו

ברב תשואות וברוב פאר וכבוד קבל העם, באותו המקום עצמו שהעם לפניו שמו לדראון. הנינירל ניללאין ננש אל דרייפוס ויקרא: "בשם נשיא הריפובליקא ובכח המשרה אשר לי הנני מכבדך באות של לגיון הכבוד!" מכל עברים נשמעו קולות קוראים "תחי הריפובליקא!" יחי דרייפוס! אח"כ הורם דרייפוס למעלת מאיאר וישב למשרת הצבא. אך בהרגישו כי הוא מעורר קנאה במעמדו הרם בלב ראשי הצבא בקש חפשה מהממשלה וחנתן לו.

[שונאי דרייפוס האחרונים] שונאי דרייפוס אשר יצאו להצמיתו טרם פסו, וביום 4 יוני 1908 כאשר הובילו את עצמות זולא לקברות המלכים (פאנמיאון) בפריס ורבי המדינה וגם דרייפוס לוהוה ירה עליו גרענורי ויפצעוהו בידו. גרענורי שהיה זשורנליסט התנצל כי חפץ רק לעשות דימונסטריצא לעורר ע"י זה את דעת הקהל ולא עלתה על מחשבתו להרוג את דרייפוס. ויצא נקי כמשפטו. ביום 28 דע' 1909 פנש בו הראיאליסט בערנער בחצות פאריס ויכהו על הלחי אך דרייפוס השיב לו פעמים. דרייפוס עמד אז בפקודה עליונה אצל שר הצבא הראשי מפאריס, הנינירל דאלסטיין. ביבליוגרפיה: לוואידפיל אחיאסף תר"ס; העתונים הצבירה פריינד. עסטערייכער וואכענ-שריפט בעת "המאורע".

י. א-ן.

דרישה וחקירה: ע' עדים

דֶּרֶךְ: אורח, מסלול ונתיב שדורכים בו ללכת למקום ידוע. דרך לשון זכר ולשון נקבה (קדושין כ'): "אם הדרך" (יחזקאל כ"א כ') הוא מקום רחב ידים כאמצע הדרך (plaza). "דרך המלך" (במדבר כ' י"ז) דרך גדולה שעשה המלך לצרכי חיילותיו, והוא הדרך המוביל ממדינה למדינה. "פרשת דרכים" הוא מקום שממנו יוצאים דרכים לאורך ולרוחב למקומות שונים. בתלמוד מצינו שמות רבים לדרכים, אסטרטא (Street, Strata) הוא רחוב ודרך סלולה. וכן פי' סרטיא (צ"ל סטרטיא) ופלטיא (plaza, שבת ו'). אסטרטיא של מלך (ערוכין כ'). הוא דרך המלך. ויש שביל הרבים ושביל היחיד (פאה פ"ב א'). ושבילי דנהרדעא (ברכות נ"ח:). סימטא (בלי"ד Semita) הוא שביל צד להולכי דרכים (פסחים ג'). והיו עושים סימטיות בין עמודים (ירושלמי שבת פ"א). והוא כעין קרן זווית-הסמכות לרשות הדרכים (alley). קפנדריא (Compendaria) הוא שביל המקצר את הדרך ע"י המבוא או החצר. אדמקיפנא ברא איעול אידרא כהא (ברכות נ"ד:). בצירי הדרכים היו יתירות לסימן הפסקה בין השביל שהלכו בו בהגל (footpath) ובין הדרך שבו העבילו המשאות. כן נראה ממשמות הדרכים בנמרא (ב"ק פ"א. ורש"י פי' בימות החמה יבש המים ונעשה כיתרות מקום דריסת הרגל). לבוא למחן חפץ יש דרך קצרה וארכה. כלומר שהיא קצרה במדה אבל

עצמך ואח"כ קשוט אחרים (סנהדרין י"ט). שבעה דברים בחכם: אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו ואינו נכנס לתוך דברי חברו ואינו נבהל להשיב, שואל כענין ומשיב כהלכה, ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ומורה על האמת (אבות פ"ה ד'). בשלשה דברים אדם ניכר בכוסו בכיסו ובכעסו, ואחרים אומרים גם בשחקו (עירובין ס"ה:). על רוב הדיבור אמרו "מלה בסלע משחוקא בתרין" (מגילה י"ח). לא ישחק אדם בין הבוכים ולא יבכה בין השוחקים וכו'. כללו של דבר אל ישנה אדם דעתו מרעת חבריו (ד"א) אל ישנה אדם מן מנהג דבריות, שהרי משה עלה למרום ולא אכל לחם ומלאכי השרת ירדו למטה ואכלו לחם (ב"מ פ"ז:). וכלל גדול הוא, לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות (כתובות י"ז:).

א.

דרך-ארץ רבה: ד"א זוטא: מהמסכתות הקטנות שבש"ס וזן ברייתות מלוקטות. מס' דרך ארץ נחלקה לשלשה חלקים: ד"א רבה, ד"א זוטא ופרק השלום. בספרים הקדמונים לא נרשמו החלקים בשמות האלה, ובעל הלכות גדולות (הוצאת הילדערסהיים צד 647) מביא מאמרים מר"א זוטא בשם ד"א רבה, וגם בזמן רש"י לא היו פרקי ד"א מסודרים כמו שלפנינו. כי במחזור ויטרו של תלמידו ר' שמחה יש סדר אחר (עי' שם מצד 724 ואילך). בהוצאת קורוניל "חמשה קונטרסים" (וין 1864) נמצא במס' כלה חלק רב מר"א רבה, הנוסחא שלפנינו בש"ס ווילנא (1889) היא נוסחא מנורת המאור מר' יצחק אבוהב, והיא יותר שלמה מאשר בש"ס הקודמים. בכ"י אחד נרשמו ארבעה הפרקים הראשונים בשם "יראת חטא" ובמחזור ויטרו נרשם חלק מפרק ה' וכל פרק ט' בשם "דרבו של תלמיד חכמים", קיבוץ של הלכות ד"א נרמז בירושלמי (שבת פ"ז ב') ורב שרירא גאון (באגרתו שביחוסין) קרא לברייתות שבהלכות ד"א וחבורים כיצא בה "ברייתות קמיעות" כי כבר בימיו נקמעו ונעקחו מקוריהן השונים ונתחברו יחד. בסדרו של רב עמרם גאון מובא רק פ"א ופ"ד מר"א זוטא. רש"י מזכיר המסכת הזאת (ברכות ד'), ובתוספות נקראת הלכות ד"א (בכורות מ"ד:). בנוסחא שלפנינו נחלקה מס' ד"א רבה ל"א פרקים, הגאון מוילנא חיבר ב' פרקים הראשונים המתחילים "המקדש את האשה" "הצדוקים והמסורות" למס' כלה שסיים בה, כי לדעתו מס' ד"א מתחלת מפרק השלישי "בן עזאי אומר" (עי' רש"י ברכות ב"ב. ותוס' ערובין נ"ג:). ואין שום שייכות לדיני עריות בפרק הראשון למס' ד"א. גם ישנם דברים רבים במס' כלה השייכים באמת לר"א, כמו אל יפטר אדם לא מאצל רבו וכו' (כלה פ"ט), דברי בן עזאי (שם פ"ו). נמצא כי עירוב פרשיות יש כאן, אולי באשמת המעתיקים, ואולי הוסיפו ג"כ איזה דברים, כמו מה שהובא בר"א

כל שיועד בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום יקדים לו שלום וכו'. ואמרו על ריב"ז שלא הקדימו אדם מעולם אפילו נכרי בשוק (ברכות י"ז). כי הוא היה הראשון לשאול בשלום מי שפגע בו. ולמדה תורה ד"א שישאל אדם באכסניא שלו, ועל אשה ע"י בעלה (ברכות י"ז). ההולך שואל בשלום היושב (ד"א). ההולך אחרי רבו אינו רשאי לפטור מאחריו עד שיטול ממנו רשוח (ד"א, ועי' יומא נ"ג). שלשה שהיו מהלכין בדרך הרב באמצע גדול בימינו וקטן בשמאלו (יומא ל"ז). בכל פינות שאדם פונה לא יהא אלא דרך ימין (יומא מ"ה:). ר' יוחנן בשנכנס לבית היה מנענע (בפעמון) על שום ונשמע קילו וגו' (ויקרא רבה פכ"א). ואל יכנס אדם פתאום לבית חבריו (ד"א). וא"ר יוחנן אפילו לביתו (נדה ט"ז:). לכניסה הגדול קודם ליציאה הקטן קודם וכו' (ד"א). בעה"ב נכנס תחלה ואח"כ אורח, וכשהן יוצאין אורח יצא תחלה ובעה"ב אחרון (ד"א). כל מה שיאמר לך בעה"ב עשה חוץ מצא (פסחים פ"ו:). הנכנס לבית אל יאמר לחם תנו לי ואוכל עד שיאמרו לו הם "אכול". מזנו לו את הכוס שודה וישהה (ד"א). ר' כ"איר אומר אל יסרבה אדם בחברו לסעוד אצלו ויודע בו שאינו סועד, ולא ירבה בתקרבות (מתנות) ויודע בו שאינו מקבל (חולין צ"ד). אין אורחים רשאים ליתן סמך שלפניהם לבניו של בעה"ב מפני מעשה שהיה (שם). אודות הנהגות בסעודה ע"ע סעודה. וראוי להזכיר רק מה שאמרו האוכל בשוק הרי זה דומה לכלב וי"א פסול לעדות (קדושין ט'). לא ישתה אדם כוסו בבת אחת, ואם שתה הרי זה נרנן; שנים דרך ארץ, שלשה מנצי הרוח (שבת קכ"ט). אסור להו רבא לבנייה כשאתם חותכין בשר אל תחתבו על גב היר, איכא דאמרי משום סכנתא וא"ר משום קלקול סעודה (ברכות ח'). בנוגע להלבשה למד ר' יוחנן שנוי בגדים מן התורה שנאמר ופשט את בגדיו (ויקרא ו') למדך תורה ד"א בגדים שפישל בהן קדרה לרבו אל ימוג כוס לרבו (סנהדרין צ"ד). שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול (שבת ק"ג). ות"ח שנמצא רבב על בגדיו חייב מיתה וכו' (שם ק"ר). אודות צניעות ע"ע בית הכסא, צניעות, ובכלל אמרו הרחק מן הכיעור ומן הדומה לכיעור (חולין מ"ד:). בין אדם לאדם יש דינים הרבה בהלכות ד"א, כמו למדה תורה ד"א שלא יאמר אדם דבר לחברו אלא א"כ קוראו בשם (יומא ד'). מקצת שבחו של אדם אומרים בפניו וכלו שלא בפניו (עירובין י"ח:). ד"א בן עזריה צוה לתלמידיו לפני מותו "צאו והזהרו כל אחד בבבדו חברו" (ד"א). ושאלו לר' זירא במה הארכת ימים? אמר לחם. מימי לא הקפדתי בתוך ביתי, ולא צעדתי בפני מי שגדול ממני, ולא ששתי בתקלת חברי, ולא קראתי לחברי בחניכתי—כנוי לגנאי (מגילה כ"ח). וחזירו על לשון נקיית, שלא יציא אדם דבר מגונה מפיו (פסחים ג'). ע"ע לשון חרע. ואמרו קשום

הנערה ליצחק לאשה, ויל שאליעזר לא סמך על הדבר ולא נתן הנזמים תחלה ואח"כ שאל בת מי את במו שכתוב בפרשה הראשונה אלא שעשה במו שכתוב בפרשה השנייה ששאל תחלה בת מי את ונתן הנזמים אחרי כן (תוס' חולין צ"ה. סמ"ג לאוין סי' נ"א). ח"ל הרמב"ם ודברים אלו (דרכי האמורי) בולן דברי שקר וכזב הן, והם שהמעו בהן עכרים חקדמונים לעמי הארצות כדי שינהנו אתריהן, ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להמשך בתבלים אלו, ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש ביעקב וגו', ומפני זה אמרה תורה בשזהירה על כל אלה ההבלים, חמים תהיה עם ה' אלהיך (רמב"ם עב"ם סוף פ"א. ועי' מורה ח"ג פל"ז; תשובת הרשב"א סי' תי"ב. תי"ג; ובאורי הגר"א יו"ד סי' קע"ט).

[הדברים האמורים] ואלו הן האסורים משום דרכי האמורי: לצאת בביצת התרגול לכאב האזן, בשן של שועל חי להסיר השנה היתירה ממאן דניים ביותר, בשן שועל מת להשפיע שנה למאן דלא ניים; במסמר מן הצלוב לרפוא מכה נפוחה (ר"ם מתיר אף בשבת וחכמים אוסרים אף בחול משום דרכי האמורי. ובירושלמי הנירסא להיפך); האומר נדנדי וסניק לא אשבי ובושקי (התמול מזלי ואל תהי עיף ביום ובלילה); הוא בשמת והיא בשמו (הוא ואשתו מחליפין שמותיהם בלילה); דוגו דני (התחזקו בחיות); האומר לעורב צרח (בשהוא קורא אומר לו "צרח" שהוא לחש מפני שמבשר בשורות), ולעורבתא (נקבה) שריקי, והחזירי לי זנבך לטובה; האומר שתמו תרגול זה שקרא ערבית (בעורב) ותרגולת שקראה גברית (בתרגול), ובתוספתא מוסיף בזה "האכילתו ברבלתא שהיא קורא כזכר"; אשתה ואותיר, אשתה ואותיר כדי שתהא ברבה מצויה ביני; המסבעת בצים בבית (ולאחר שיצאו האפרותים מחזרת הקליפות כמקל וקובעתן בבית לפניהם, וחזו נחוש שלא ימותו האפרותים); המניס בפני האפרותים; המרקדת והמונה שבעים ואתר אפרותין בשביל שלא ימותו: המרקדת לכותה (בשעושה כותה מרקדת לפניו והוא ניתש שיתחזק הכותה); המשתקת לעדשים (כשנותנת בקדירה משתקת את העומדים שם כדי שיתבשלו); והמצוותת לגריסין (ובתוספתא מוסיף והמצוותת לאורז וכן גירסת הגר"א); המשתנת בפני קדרתה כדי שתתבשל מהרה, בבולן יש בהן משום דרכי האמורי (שבת ס"ו). אמנם יש גירסא אחרת שגורסת בבולן אין בהם משום דרכי האמורי והיא גרסת הרמ"ק שחובא בבסף משנה להרמב"ם עכ"ם פ"א ד', ומדומת נ"ב ברש"י שם ריש העמוד ד"ת יש בו משום דרכי האמורי שכתוב וכן בבולן עד סוף פרק גרסינן הרי זה מדה"א, ומהו משמע שהיתה לפניו הגרסא חישנה אין בו משום דה"א ורש"י חיון כפי גירסתו שלפניו, והדעת חשניה נראה ממה שמוכח ברמ"א יו"ד סי' קע"ח שמתיר בתרגולת שקרא גברית, ובבאור הגר"א שם, ומובן דה"ת לאינך.

רבה סוף פ"א בשם ר' מיישא בר בריה דריב"ל, כל הוראה דבר ערוה וכו' ור' מיישא חי זמן רב אחר התנאים ולפי"ז אי אפשר לחשוב את המסכת הזאת בזמן התוספתא, גם נראה ממאמרים רבים שנלקטו מחלמוד ומדרשים כי מס' ר"א כמו כל המסכתות הקטנות נתחברו בזמן מאוחר, אולי בתחלת זמן הגאונים, והנה אף כי רוב המאמרים כבר נמצאו בש"ס ומדרש, בכ"ז ישנם עוד דברים הרבה חדשים אשר ראוי לשים עליהם לב ועין בקרת, כמו, הבא על אשת איש (שחיא איסור ערוה) מותר בביתה, זו שאלה שאל ר' יוסי בן תרדי איש טבריא וכו' (דא"ר פ"א); ההונים ביונים והמנמין והמפפין, בידיהם והבועמין ברגליהם והמהלכין בראש אצבעותיהן עליהם הכתוב אומר וכו' (שם פ"ב); ארם נאה ומשובת ומוציא דבר מנונה מפיו משלו למה הדבר דומה, למרקלין גדולה וביב של בורסקי קבוע בתובה (שם פ"ג); חמש עשרה מדות נאמרו בח"ת, ואלו הן: נאה בביאתו, חסיד בשיבתו, ערום ביראה וכו'; אל תהא כאסקופה העליונה וכו' (דא"ר פ"ג). גם נמצאים דברים רבים על הנהגת האדם במאכלו ובדומה, כמו מי שהוא ת"ת לא יובל מעומד לא ילקק באצבעותיו וכו' (שם ריש פ"ה). פרק השלום הוא דבר בפני עצמה והוא ילקוט יקר מאד ממאמרים בחלמוד ומדרש על אודות השלום, בכלל נמצאים הרבה ענינים יקרים מפורים במסכתות האלה (ע"ע תלמוד, מסכתות קטנות).

ביבליוגרפיה: הרב חיד"א כבר לאדן, ליוורנו 1801; נוימבערג, נחלת יעקב, פורדא 1798; ליפשיץ רגל ישראל, דיהרנפורט 1776; גאלדבערג, דער תלמוד טראקטאט דרך ארץ רבה עם העתקה אשכנזית, ברעסלוי 1888; האמבורגער, מסכת דרך ארץ זוטא עם העתקה אשכנזית, ביירויט 1889; טאוראג, דרך ארץ זוטא נאך האגדשפוטען אונג, זעלמענען אויסגאבען, קעניגסבערג 1885.

א.

דרכי אמורי: כל דבר שהוא נחוש ע"י אמונת שוא ותפל שהחזיקו בה עם האמורי או עם אחר דומה לו כאמונה תפלה כזו, ונקים "אמורי" לדומא מפני שאין לה בכל העממין קשה יותר מן האמורי, שכל זמן שאדם קשה קורין אותו אמורי (תוספתא שבת פ"ז ב"ג). ולמדנו האיסור הזה מלאו "דלא תתשו" וגם בן נח מוחר על הניחוש (סנהדרין נ"ו). ועניני הניחוש הזכירו חז"ל כגון האומר, הואיל ונפלה פתי מפי או נפל מקלי מדי איני הולך למקום פלוני היום, שאם אלק אין חפצי נעשין; או האומר אל אתחיל במלאכה כי שתירת הוא, מוצאי שבת הוא, ר"ח הוא (סנהדרין ס"ה). וכן האומר שחמו תרגולת זו שקראה בתרגול, שתמו תרגולת זה שקרא כמו עורב, הרי זה מדרבי האמורי (שבת ס"ז). או חמשים לעצמו סימן אם יארע לי כך וכך אעשה דבר פלוני ואם לא יארע לי לא אעשה, וקשיא על אליעזר עבר אברהם איך עשה סימן לבתור

בתם וחסר, ועושין סימן אם יפול תרי, שנים שהם זונות, ויחיה למזל). והאומר הוסיפו על השלחן (להביא פת אחר האכילה, לשדן); חכונת אפרוחים בכברה, והנותנת כחל בין אפרוחים הרי זה מדרכי האמורי, ואם מפני הרעמים ומפני הברק (שהיא מושך אליו הרעם ולא יזיק את האפרוחים) הרי זה מותר; האומר דגן קרן (כלומר שהדגן יהיה בהיר ונהיר, והגריא גרים דגן קרן, ודגן שם עץ), השואל במקלו ואומר אם אלק או לא אלק, וכן נאמר עמי בעצו ישאל ומקלו יניד לו, האומר מרפא (למי שמתעטש) ר' אלעזר ביר צדוק לא אמר מרפא מפני בטול תורה וכו' (בגמרא הגריא מוסיף, אבל אין בו משום דה"א); האומר יתיר ונותר (והוא למזל שיהיה יתר בתוך ביחו), שתי והותירו, האומר לא לא (שתי פעמים אף בלי שאלה והפצרה), הקושר חוט על גבי אדום (ר' אלעזר ביר צדוק אומר ורבן נמליאל מתייר): האומר אל תעבור בינותינו שלא תפסיק אהבתנו אסור, ואם מפני כבוד מותר, ועוד אמרו במשנה, המבכרת שהפילה שלא אין תולין אותה באילן ואין קוברים אותה בפרשת דרכים מפני דרכי האמורי (חולין ע"ז).

[הדברים הטותרים] כל עניני דרכי האמורי המפורשים בתלמוד היו מקובלים בידהם שהורגלו הנשים להאמין בהם, ולכן אין להוסיף עליהם מסבירא (הנחות מיימוני עכ"ל פ"א ה' ב"י סי' קע"ט וספר יראים סימן ש"ג). וגם חז"ל התירו דברים רבים אשר לכאורה דומים לדרכי אמורי, ובאמת אין בהם איסור כי לא נהנו בהם הנשים, וכן כל דבר שהוא משום רפואה אין בו איסור של דה"א, ואפילו לחש או קמיע משום רפואה כדי להניח דעת החולה, אלא שרבונו יונה חשש בכל קמיע שאינה מן המוטחה משום דה"א. גם התירו משום כבוד, ואמרו שדפין על המלכים (סנהדרין נ"ב), וכן התירו חז"ל לעשות סימן בחתולת כל דבר, כגון להתחיל ללמד בראש חודש, ונשואין נשים במלוי חלבנה (ע"י י"ד סי' קע"ח), ואין מושחין מלכים אלא על המעין כדי שתמשך מלכותו (הוריות י"ד). ואמרו השתא דאמרת סימנא מלתא היא יהא אדם רגיל למיכל בריש שתא קריא רוביא וסילקא (ע"י חרדשי מחר"שא הוריות י"ב ד"ה האי מאן). גם התירו סימנים בבית תינוק ואשה (חולין צ"ה) אם יצליח ג' פעמים אחר שבנה הבית, אחר שנולד התינוק או אחר שנשא אשה, וכן להיפך אם קרה לו סבה ג' פעמים, שנאמר יוסף איננו ושמעון איננו ואת בנימין תקדו (שלוש מאורעות) עלי היו כלנה, ומצינו כמה נחלים שאמרו לינוקא פסוק לי פסוק, כד יוחנן (חולין צ"ה). ור' ששת (נמין ס"ה), ועושין מעשה כדברי הפסוק שתושבין זה כעין נבואה (סמ"ג לאין סי' נ"א). ע"ע אמונה מפלה; חוקות הגוים.

א.

[דרכי האמורי בתוספתא] אלו הן דרכי האמורי הנוספות בתוספתא שבת פ"ז ופ"ח כפי גרסת הגריא, ונשמטו אלה שנוכרו בגמרא שכבר חובאו לעיל: המספר קומי, והעושה בלורית (שמגלה השער שלפניו בצד המצח מאחז לאון ומגדל השער שלאחריו, והמגלה כל סביביו ומניח השער באמצע הראש לגדול כמו שעושין הסינים. ולדעת אחרים זהו משום לאו ובחוקותיהם לא תלכו), והמנבה לגורדין (נוסחא אחרת המנביה לגרנן — שמנביה גרנו ומהלך בקומה וקופה והיא דרך שחץ ונאות, ונכלל גם בלאו ובחוקותיהם) והמנרת בנה לבין המתים, והקושר מטולמל על ירכו וחוט אדום על אצבעו, והמנה ומשליך צורות לים או לנהר; המספס והמספח והמרקד לשלהבת (ספוק יד על ירך, ספוח ביד, רקוד ברגל, ביצה ליו); נימלה פת סמנו ואמר החזירה לי שלא תאבד ברכתי, הניחי נר על הארץ כדי שיצטערו המתים, אל תניחו נר על הארץ שלא יצטערו המתים, נפלו הימנו ניצוצות ואמר אורחים לנו היום; היה מתחיל במלאכה ואמר יבוא איש פלוני שיריו קלות ויתחיל בה, יבוא פלוני שרגליו קלות ויעבור לפנינו, בחבית או בעיסה אמר יבא פלוני שיריו מבורכות ויתחיל; הפוקק את החלון בסירא (קין) והקושר ברזל בכרעי המטה של חיה (יו"דת), והעורך לפניה שלחן (מאכל לשרים ורוחין שלא יפגעו בהיולדת) וכו'; האומר אכול תמרה זו חזרת זו שתהא זוכרני בה, תישן בארנו של מת שתראהו בלילה, אל תישן בארנו של מת שלא תראהו בלילה; הפוך את חלוקת שתהא חולם חלומות טובות, אל תתהפך את חלוקת כדי שלא תהא חולם חלומות; שב על המכבר שתהא חולם חלומות, אל תשב על המכבר שלא תהא חולם חלומות; האומר אל תשב על המחרשח שלא תשבר (ובאמת אינה נשברת בשיביח רק לסימן אומר כן), אל תשב על המחרשה שלא תכבד עלינו מלאכה, האומר אל חפשל ירך לאחורייך שלא נאמר עלינו מלאכה (שהיו כמו אסורים ע"י כישוף); התוסס אור בכותל ואומר חרא (שנתזין לו ניצוצות של אור בכותל ולוקח לו זה לסימן רע ואומר חרא, כלומר שנעשה בשרו חרודין חרודין מרוב צער. פ"י "חסדי דוד"); השופך מים לרה"ר ואומר חרא (שמפחד שמא הסית עליו השד) אסור, ואם מפני עוברין ושבים (שחושש פן ילכך אותם) הרי זה מותר; הזורק כחל לבין הקברות ואומר חרא (כי ירא פן יעסו עלי המתים); הנותן מקל של אור וברזל תחת ראשו; המצוותה לתנור בשביל שלא תיפול הפת, הנותן קיסמין באוני קדירה בשביל שלא תהא מרתעת ושופעת לאחוריה; נפל נחש על גבי המטה ואמר עני הוא וסופו להעשיר, עוברת היא יולדת זכר, בתולה היא נשאת לאדם גדול; המושבת אפרוחין ואמרה איני מושבתן אלא בבתולה, אינו מושבתן אלא ערומה, איני מושבתן אלא בשמאל, איני מושבתן אלא בי תרי; המקדש בי תרי והמשלח בי תרי (כעין שמשחמן

דרכי שלום: ע' שלום:

דרנבורג (Derenbourg), משפחה: ראש המשפחה היה ר' יעקב דרנבורג ונקרא ע"ש העיר דרנבורג אצל האלכסנדרס באכסון שמשם בא. בני המשפחה העתיקו משכנם לאופנבאך, פראנקפורט דמיין ולמאין. בנו צבי הירש (הארמיו) חבר החזון "יושבי תבל" על מדות האדם במשל ומליצה (אופיבאך 1789). הוא הקדיש את ספרו להגביר שלמה פיורדא ספראנקפורט שהיה מלמד בביתו. בנו יעקב דרנבורג נולד במאין בשנת 1784 והיה עורך דין. בנו הצעיר (בן יעקב) היה יוסף נפתלי דרנבורג חוקר בלשונות בני קדם, נולד ח' סיון תקע"א (1811), ומת ח' אב חר"ה (29 יולי 1895) בבארעסס גרמניא. ראשית למודיו קבל מאביו בספרות הרבנית, ואח"כ נכנס בהגימנסיום במאין, ובהאוניברסיטא בעיר בונא ואמשטרדם, ושם לכד ערבית ועוד לשונות מזרחיות. השני התואר דוקטור בשנת 1834. בשנה ההיא העתיק משכנו לפאריס. בשנת 1869 השיג אות "לגיון הכבוד", ונבחר לחבר האקדמיה 22 דעצ' 1871. גם נמנה לפרופסור בספרות הרבנים בבית ספר למדעים. הוא חבר ספרים הרב חוביניהם ס' נכבד על תולדות א"י וחקר גלילותיה ע"פ התלמוד ומדרשים (Essai sur l'Histoire 1867), ונעתק לעברית ע"י מבש"ן. דרנבורג העתיק את פ' הרמב"ם לסדר טהרות מערבית לעברית (נ"ח, ברלין 9—1887). הוא הו"ל העתקה ר' סעדיה נאח על התורה (פאריס 1893) והעתיק פ' רס"ג על ישעיה ואיוב (פאריס 9—1896). דרנבורג כתב מאמרים נכבדים במ"ע היהודים. מאמריו וספריו עשו רושם גדול בעולם חמדים והספרות. בנו הארסטיוני דרנבורג, חכם בלשונות המזרח, נולד בפאריס 17 יוני 1844, ומת שם 13 אפריל 1908. בשנת 1866 השיג התואר דוקטור בנעטיגען. בשנת 1884 נמנה פרופסור ללמוד לשון הערבית וספרותה בבית ספר הגבוה בפאריס. בשנת 1897 הוכתר באות "לגיון הכבוד", ובשנת 1900 נבחר לחבר האקדמיה. הוא העתיק כתובות עתיקות בעד הממשלה. דרנבורג כתב ספרים ומאמרים רבים כמו אביו ובפרט בנוגע לספרות הערבית. נצר מן המשפחה הואת היא משפחת דרנבורג (Dernburg), וממנה יצא היינריך דרנבורג עורך דין במאין (נולד 1829) ואחיו פרידריך. בן פרידריך הוא האיש המדיני הנרמני הנודע בשם בערנהארד דרנבורג, נולד 17 יולי 1865 בדארמסטרט, אשר מנהו הקיסר ויילהעלם למזכיר בקולוניות הממשלה באפריקא המזרחית, ביום 17 מאי 1907. אב המשפחה ובני ביתו עזבו את דת ישראל ונתנצרו.

ביבליוגרפיה: Apuscules d'un Arabisant, Paris 1905 («מחברות של יודע ערבית» ובו תולדות המשפחה דרנבורג משנות 1886—1895).

ג. ב.

דרסה: ע' שחיטה

דרעזין: עיר הבריה במלכות זאכסן, על נהר עלכע. היהודים ישבו שם עוד במאה ה"א. בשנת 1265 עשה המלך הענרי "המפואר" תקנות במסחרי היהודים עם הנצורים אודות הרבית על הלאות. בשנת 1368 הושם מס כבד על היהודים בדרעזין, אלף זהובים לשנה. ובשנת 1425 הוקל המס עד 875 זהובים. בשנת 1430 נחשדו היהודים כי נתנו יד לההוסיטים וגורשו מדרעזין, ובית הכנסת שהיה ברחוב "יודענחאף" נהפך לבית מרוח. רק יהודים אחדים שהיו להם זכויות מיוחדות נשארו שם. בשנת 1448 הרשה חנסיך ערנסט ואלברעכט ליהודי ברוך הרופא ושני בניו מאיר ומשה לשבת בדרעזין, ובשנת 1700 נתישבו שם בערענרס לעהמאן ויונת מאיר שהיו פקטורים למלך אוגוסט השני. הסוחרים הנוצרים התאוננו באוני הממשלה על הסוחרים היהודים אשר התחרו עמהם, ותעצור הממשלה בעד היהודים מלכא דרעזין, זולת אלה שהיה להם זכויות פרטות. בכל זאת נתרבה מספר היהודים, ובשנת 1749 קנו בית הקברות בנייטאדט בעד אלף טהאלר, והתחייבו לשלם חמשה טהאלר בעד כל קבר. המת הראשון שנקבר שם היתה אלמנת יצחק מאיר שמכר כסף להממשלה לעשות מטבעות. הממשלה התחילה לעשות עוד תקנות להגביל את מספר היהודים, ולשום מס כבד לגלגלותם. על כל זכר היה לשלם שבעים טהאלר לשנה, ומס נוסף בעד אשתו ובניה, וארבעים טהאלר בעד כל חתונה. גם הגבילו את מספר היהודים להלאות ומסחר הבלאות בהיודענהאף. רבים שלא יכלו נשוא את עול המס נגזר עליהם גרוש בשנת 1777, לולא עמד משה מנדלסון לבקש חנינה בעדם והגורה בטלה. בסוף המאה ה"ח היה מספר היהודים בדרעזין תשע מאות. בשנת 1803 נוסדה הקהלה ונבחר לרב ר' דוד וואולף לנדא מליסא אשר שמש בכהונתו ט"ו שנים. אחריו נבחר ר' אברהם הלוי. בשנת 1835 נבחר ר' זכריה פראנקעל, ובהשתדלותו השיגה הקהלה הרשיון לבנות בית הכנסת אשר נתחנך בשנת 1840. כאשר התפטר פראנקעל ממשמרתו בשנת 1854 נבחר הרב וואולף לנדא, ובשנת 1886 דר' יעקב ווינטער. זכויות היהודים נתרבו לאט לאט עד שנת 1868 אז השיגו שיווי זכויות כיתר התושבים. בשנת 1901 היה מספר היהודים בדרעזין 2547, ויש להם בתי תפלות ושמונה מוסדות לצדקה.

ביבליוגרפיה: מ"ב לנדא, געשיכטע דער הויפט אונד רעזידענצשטאדט דרעזין, 1859; עמל לעהמאן, אין האלביאההונדערט אין דער אירעאליטישע רעליגיאנסגע-מיינדע צו דרעזין, 1890.

ב. מ.

דרעי, משה הרופא בן אברהם: קראי, פיימן ומשורר. לדעת פינסקר חי דרעי באמצע המאה התשיעית, חבר "דיוואן" בערבית ועברית, בשני חלקים

בה דררא דממונא אין צורך לבא ליד בדורין (תשובות הרשב"א אלף ר"ט).

א.

דרש, דרוש, דרשנות, דרשנים (Homiletics, lectures): ענין בדיקה וחיפוש. תקירה בתורת ה' ופירוש דבריה; הדברים הנדרשים מן הפה קבל עם ועדה נקרא דרוש, והמכות שיש לו לשון למורים להדריך את שומעיו בדרך הישרה נקרא דרוש, כמו אבא הדרוש (שמות דבא פ"ב א'), וגם דרשן (ויקרא רבה פ"ל) וברבים דרשנים, ונקבות דרשניות, בנות צלפחד דרשניות הן (ב"ב ק"ט:). למוד התורה נחלק לארבעה אופנים: פשט רמז דרוש סוד ב"ר פרד"ס. ענין הדרש הוא היפך הפשט, וכלל אמרו אין מקרא יוצא מיד פשוטו (שבת ס"ג) והדרשה תדרוש, כלומר שיש יכולת ביד תחכמים להוציא את הדרש מן המקרא אע"פ שמתנגד להפ"ט, אם חתכלית הנדחה הוא ללמוד ממנו איזה הלכה או מוסר השכל, והפשט במקומו מונה, כי באמת ההלכה היתה מקובלת ומסורה כבר והדרש הוא לאסמכתא, ואפילו בדרש אנדה היו להם מסורת, כמו שאמר המדרש הזה עלה בידנו מן הגולה, כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא צרה, והיה אינו אלא שמתה (ב"ר פ"ב). וזאת אמרו אין משיבים על הדרש ואין מקשין באנדה (עי' פתיחת המורה ומאור עינים פ"ז). דוגמא לזה כשרש בעל האנדה יעקב אבינו לא מת (תענית ד'): ושאל השואל וכי בכדי תנמו חנמיה וספרו ספריה? השיב לו מקרא אני דורש, כלומר רצוני לבקש להפסוק הודאה תרשה כדי להתאימה לדרוש ידוע, ואין קשיא כלל אם הדרש הוא נגד הפשט, או אם נמצא בו זרות לרדכי הטבע, כי הדרוש דרוש לשעתו ולמקומו ולצורך מיוחד, בכל זאת לא היה חדרש כעיר פרעה אין חוסה, כי תול' שמו לו גבול וקצב י"ג מדות הידועים למדרש ההלכה ול"ב מדות למדרש האנדה, והם דרכי השמוש להתנהג בהם, גם נתנו כללים מיוחדים, כמו "אין דורשין שיר השירים לגנאי", ואל' מר בריה דרבינא לבריה בכולהו לא תפיש למדרש (לגנאי) לבר מבלעם דכמה דמשכחת ביה (לגנאי) דרוש ביה (סנהדרין ק"ז:). ואמרו "לא ניתן דברי הימים אלא לידרש" והתירו לדרוש אפילו מספרים חיצונים כמו ספר בן סירא, ואמרו "מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו" (סנהדרין פ' חלק), למלאכת הדרוש האנדי השתמשו בכל הכתובים כ"ז שהיו יכולים להוציא מהם איזה דבר טוב ומעיל, ובפרט הפסוקים חקשים והסתומים שבתנ"ך, ומורגל בפיהם לומר "אין המקרא הזה אומר אלא דרשני".

[הדרש בהלכה] חדרש נחלק לשני אופנים דרש בהלכה ודרש באנדה. עזרא ואנשי כנח"ג היו ראשי הדרשנים בהלכה, כי עזרא הכין לבבו לדרש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט (עזרא ז') ויקראו בספר בתורת האלהים מפורש ושום שכל

כוללים תקמיד שירים במשקל וחרוזים. בחלק הראשון הם שירי חול ובחלק הב' שירי קודש, פיוטים על סדר הפרשיות, ברובם חתום שמו משה רופא קראי חזן. מקום חבורו היה המצרים שבא שם אחר שעזב מקום מולדתו פאס (Faz), היא דרעה בערבית, ועל שם עירו נקרא "דרע", אבותיו באו מספרד והיו נולי ירשלים. יחבורו השלים בשנת אלף קנ"ד לשמרות, היא ד"א תר"ג לציירה (843). גם חבר שירי התול נגד המשנים (בעלי משנה). סלמון בן ירחם הקראי מביאו וקורא אותו "מורנו ומלטרנו מר משה המדקדק ב"ר אברהם אלפסי ר"ת". נמצא ממנו פיוט במחזור ע"פ מנהג הרבנים באחת הקהלות באפריקא בחתימת שמו בראשי ההדחים "משה רופא קראי חזק אמן אמן", והוא לליל בפורים, תחלתו "מורים לך ודורשים בני קדושים", רק ששינו את שם אביו לשם סעדיו (לקוטי קדמוניות צד נ"א). אמנם שטיינשניידר גייגר ושור סותרים את פינסקר ואומרים כי דרעי חי במאה ה"ב וכי לקח רובי פיוטיו משירי גבירול הראב"ע ור"י הלוי. בש"ת "פאר הדור" להרמב"ם (ס' י"ט) נזכר משה דרעי שבא מהמערב (ספרד) למצרים וחליף את תפיליה בחפצו להתנהג ע"פ הלכות הנאונים, ונראה מזה כי היה רבני, אולם שטיינשניידר משער כי דרעי עזב את הרבנים וקבל אמונת הקראים, ולדעתו הוא משה דרעי הנ"ל.

ביבליוגרפיה: פינסקר, לקוטי קדמוניות מ"ה נספחים 118; שור החלוצי ח"ו 57; כהן באוצר הספרות ח"ה 90; שטיינשניידר יידישע צייטשריפט ix 176; J. E. iv. 440.

א.

דררא דממונא: הכרח ושייכות להממון, כלומר שכרוך חסרון והפסד בדבר שבממון, וכן פירש' דררא דממונא=חסרון כים (ב"ב ב'): תרגום ואת פרשת הכסף (אסתר ד' ז') וית דררא דממונא. חז"ל הברילו בין ממונא בדררא ובין ממונא בלא דררא לענין שודא דדייני ובין שבעת היסת. כגון, המהלף פרה בחמור וילדה וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר עד שלא מכרתי ילדה וזה אומר משלקחתי ילדה יחלוקה, ולא אמרין שודא דדיינא, משום דבזה אית ליה לכל אחד דררא דממונא, שע"פ באיזה זמן היתה הפרה או השפחה שלו, אבל בזה אומר של אבותי וזה אומר של אבותי, דאי רמז לא דמה, שלאחד לא היתה הקדקע מעולם, וא"כ אין לו שום דררא דממונא, ובה יש לומר שודא דדיינא, לפי ראות עיני הדיין (ב"ב ל"ה:). וכגון, זה אומר מנה לי בידך וא"ל הן למחר תבעו ואמר נתתיו כך פסור כי הוא כבר בכל אך משיבין אותו שבעת היסת, משום דאיכא דררא דממונא, שודאי היה חייב לו באחד מן הזמנים, אבל אם אומר מעולם לא לייתי ממך אין כאן דררא דממונא ופסור משבעת היסת (שבעות מ"א). כל מענה דלית

ויבנו במקרא (נחמיה ח' ח'): והם היו תחלת בת הפרושים, שפרשו את התורה ע"פ הדרוש, והתנגדו לבת הצדוקים שהחזיקו בפשט לבדו, ופירשו עין תחת עין שן תחת שן (שמות כ"ד) במשמעו, ובא הדרש לחייבו רק מסון תחת העין ותחת השן (ב"ק פ"ד). וכן לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כ"ב י"ט) נדרש לאיסור בשר וחלב בכלל. "מסחרת השבת" אצל העומר (ויקרא כ"ח י"א) דרשו "שבת" הוא יו"ט הראשון של פסח, והדרוש הזה נמצא גם בהענקת השבעים. לולא הדרוש לא היינו יודעים מה הוא האות על ידכה ולמטפות בין עיניך (שמות י"ג מ"ז) שהם תפלין של יד ושל ראש. ושבת פטור מתפלין מפני שהיא עצמה אות (ערוכין צ"ו. מנחות ל"ו). התורה אמרה, תער אל יעבור על ראשו (במדבר ו' ה') והדרש מוסיף כל דבר המשתית השער כמו תער. אם הבעל מצא באשתו ערות דבר, וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו (דברים כ"ד א') והדרש אומר כל דבר שנכתב עליו מלבד על בעל חי. בשחיטה נאמר וכסרו בעפר (ויקרא י"ז י"ג), וחלכה בכל דבר, וע"ז אמר ר' יוחנן משום ר' ישמעאל בשלשה מקומות הלכה עוקבת מקרא (סוטה מ"ז). לפעמים נראה הדרש כמתנגד להפשט בהלכה, כמו במלקות ארבעים יכנו (דברים כ"ה ג') ואתי רבנן בצרי חרא ואמרו ארבעים חסר אחת כי דרשו "במספר" מלשון ספר, נבול וקצה (limit), ולא "יוסף" מלשון סוף, כלומר עד ולא עד בכלל (מכות פ"ג י'). האיסור, לא יבא עמוני ומיאבי בקהל ה' (דברים כ"ג ג') דרשו עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית, ומרות המואבית יצא דוד המלך כי נשאה בועז הפרושי. נגד דעת הנואל שהלך בדרך הצדוקים ואמר "לא אוכל לנאל לי פן אשחית את נחלת" ורות ד' ו'; יבמות ע"ו. לפעמים דרשו דין תורה הלכתא למשיחא, כמו דין סורר ומורה ועיר הנדחת (דברים כ"א י"ח, כ"ג י"ג) שדרשו בהם כמה פרטים עד שאי אפשר היה לענשם בעונש הכתוב, וחניא בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב — דרוש וקבל שכר (פנהרין ע"א). וכן בסוטה יש כמה יוצאות מן הכלל, ודרשו אשר תשמה אשה תחת אישה (במדבר י"ג) להקיש איש לאשה ואשה לאיש, שאם הוא סומא חנינ או גירם, או היא אילמת חנינת גירמת לא היה משקה (סוטה כ"ז). בעבר עברי נאמר הענק תעניק לו... אשר ברכה ה' אלהיך (דברים מ"ו) יכול נתברך בית בגללו מעניקים לו, לא נתברך בית בגללו אין מעניקים לו, ת"ל הענק תענק מכל מקום. א"ב מה ת"ל אשר ברכך, הכל לפי ברכה הן לו, ואף לאמתך תעשה כן (שמות מ"ו) דרשו להעניקה ולא לרציעה, ממה דכתיב (שמות כ"א) ואם אמר יאמר העבד (ובה"א הידיעה) ולא אמה עבריה (קדושין י"ז). גם אמרו דברה חורח בלשון בני אדם, ודרשו ובעל השור נקי (שמות כ"א כ"ח) כאדם שאומר לחבירו יצא פלוני נקי מנכסיו

ואין לו בהם תנאה של כלום (פסחים כ"ב:). ולולא הדרשה אפשר שהיו דברים רבים מכחיק מעונים ננייה, כמו שאמר רב יהודה בשם רב זכור אותו האיש לטוב וחנינא בן חזקיה שמו שאלמלא הוא נזח ספר יחזקאל שהיו דבריו סותרים דברי תורה, מה עשה? העלה שלש מאות גברי יין וישב בעלייה ודרשו (מנחות מ"ה). אמנם אין לעשות שום דרשה מעצמנו מה שלא נזכר בתלמוד וסדרש. ואין לרמות הדרשות אל מה שהשי"ס מרמה, כי דרשותיהם דברי קבלה, ואפילו לנאונים הראשונים לא היה חרשות לחדש דרשות בהלכה. הרא"ה (וחדשי כתובות ל"ח): תמה על האומרים דמעמיח דהרמב"ם דבשר מהלכי שתיים אסור בעשה, מדכתיב זאת חכמה אשר תאכל ולא אדם, ולאו הבא מכלל עשה עשה, וכתב ע"ז, ודברי חסידה הם ראנו אין לן לסדרש קראי ולא דרשי רבנן. (שו"ת מהר"ק שורש קל"ט). וכן תמה חב"ח על הסוד (ח"ט סי' שפ"ט) דדבר תמוה הוא שידרוש מרענו מה שלא נזכר במשנה ובתלמוד, ומרח לסמוך סמך לדבריו (ע"ש). לפעמים חוברו אה דרוש ההלכה אל התנדה, ודרשו: מצילין ח"ק הספר עם הספר, מצילין אלישע בשביל תורתו (ירושלמי חגיגה פ"ב). כל הנעים ארם רואה חוץ מנגעי עצמו (ננעים פ"ב ה'). בית אפל אין פותחין לו חלונות לראותו בו נגעו (ב"ק צ"ב:). כל המחובר למאמא טמא, כל המחובר למחור טהור (סנהדרין צ"ב). "קוצותיו תלתלים" מלמד שיש לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילים של הלכות (ערוכין כ"א:). ר' שמעון העמסוני היה דורש כל אחין שבתורה (פסחים כ"ב). לפעמים היו החכמים מחולקים בדרושים, וא"ש שמעון ד' דברים היה ר"ע דורש ואני אין דורש כמותו (ריה"ח:). הדרושים היו חפצים שתאמר הדרשה בשמם, וכאשר אמר ליה רבא לרב חסדא דרשינן משמך הלכה כר"י אמר ליה יהא רעוא רכל כי הני מילי מעלייתא תדרשן משמאי (ביצה כ"ח). איך השתמשו בדרוש ההלכה ודרוש אנדה ביהר נראה ממה ששאל חשואל למר תנחום דמן נוי "מהו לכבות שרגא מקמא באישא (חולה) בשבתא? פתח ואמר, אנת שלמה אן חכמתך אן סכלונתך, ומפלפל הרבה מענין לענין, וסיים: ולענין שאילא דשאינא קדמיכון, נר קרויה נר וכו' מוטב תכבה נרו מפני נר של עולם (שבת ל'). ופירש"י שם לאו מהבא יליף דין זה רק נלמד מן חזי בהם וכו', רק מפני שהיו מתאספין נשים (בעזרת נשים) ועמי הארץ לשמוע הדרשה הטעים לדין זה דרך אנדה.

1] דרשות באגדה] גם בדברים שאינם נוגעים להלכה היו חז"ל צריכים לדרשה לבאר את כח"ק. ור' שמעון, בן לקיש אמר, הרבה מקראות שראוין לשרוף והן הן גופי תורה (שחיטה לקוראיהן שהן ראויין לשרוף שאין להם צורך בתורה וננאי הוא לחברן עם הקדושה, רש"י). כמו והעוים היושבים בחצרים ער עזה (דברים ב') מאי נפקא לן מינה וכו' (חולין ס'). ובאמת נמצאו הדרושים

אגדות דופי כמנשה, שאמר וכי לא היה לו למשה לכתבו אלא ואחות לוטן תמנע וגו' (סנהדרין צ"ט:). וכאשר לא יכלו החכמים להכריע בפירוש איזה פרשה אמרו פרשה זו אליהו עתיד לדורשה (מנחות מ"ח:). גם נמצאו אלה שלגלו על דרשות חדל. כמו שמצינו יתיב ר' יוחנן וקא דריש עתיד הקב"ה להביא אבנים טובות ומרגליות שהם שלשים על שלשים וכו' לגלג עליו אותו תלמיד השתא כביעותא דצלצלא (ביצת עוף קטן) לא משכחינן כולי האי משכחינן! לימים הפליגה ספינתו בים, הוא מלאכי השרת דתבי וקא מינמרי אבנים טובות וכו', אתא לר"י א"ל דרוש רבי! לך נאה לדרוש, כאשר אמרת כן ראיתי. אמר לו ריקא! איילמלא לא ראית לא האמנת? מלגלג על דברי חכמים אתה. נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות (ב"ב ע"ה). מוכן כי הדברים האלה מכוסים במעמפת הסוד והרמז (ע"י אגרת מהרש"א), גם דרוש במרכבה (שבת פ"א:). עד כמה התרחב דרך הדרוש בימי התלמוד נראה מזה כי ר' לוי דרש משך ששה חדשים את המקרא "רק לא היה כאחאב אשר התמכר" וגו' בפרשו כל מה שיכול לסבול בגנותו של אחאב. וכשבא אליו בהלום להתאונן ע"ז, דרש ששה חדשים אחרים סוף הפסוק ההוא "אשר הסתה אותו אוכל אשתו" בשבחו של אחאב. מר זוטרא אמר בין אצל לאצל (דח"א ת' ל"ה ט' מ"ד. שהדברים נראים כמיותרים) מעינו ארבע מאה (נחמא) גמלי דדרשא (פסחים ס"ב:). נחש דרושתם היה שונה לפי המקום והזמן ולפי הקהל שבאו לשמוע. ונביא פה איזה דוגמאות שונות. דרש בר קפרא לעולם ילמד אדם בנואמנות נקייה (ברכות ס"ג:). רבי היה דורש "הקול קול יעקב והידים ידי עשו" קולו של יעקב צוח ממה שעשה לו ידי עשו (ירושלמי תענית פ"ד). דרש רבא מאי דכתיב "מה יפו פעמיו בנעלים בת נדיב" כמה נאין רגליהן של ישראל בשעה שעולין לרגל. "בת נדיב" בתו של אברהם אבינו שנקרא נדיב וכו' (תניגה ג'). דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא בריך רחמנא דיהב אוריאן תליתאי כו' (שבת פ"ח:). דרש ר' מנחם בר' יוסי "בי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו') תלה הכתוב את המצוה בנר שמנינה רק לפי שעה ותורה באור שמנין לעולם וכו'; עברה מכבה מצוה ואין עבירה מכבה תורה וכו'. ואומר בהתהלכך תנחה אותך וגו' (שם). משל לאדם שהיה מהלך באישון לילה ואפלה ומתיירא מן הקוצין ומן הפחחים ומן הברקנים ומחיה רעה ומן הליסמין ואינו יודע באיזה דרך מהלך. נודמנה לו אבוקה של אור ניצל מן הקוצים וכו' ועדיין מתיירא מחיה רעה וכו' כיון שעלה עמוד השחר ניצל מחיה רעה ומן הליסמין וכו'. ועדיין אינו יודע באיזה דרך מהלך, הניע לפרשת דרכים ניצל מכלם (סוטה כ"א:). ר' שמעון בן פזי דמי, כתיב ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים, וכתיב את המאור הגדול ואת המאור הקטן. אמרה ירח לפני הקב"ה

רבש"ע! אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד? אמר לה לבי ומעמי את עצמך. אמרה לפניו רבש"ע הואיל ואמרת לפניך דבר הגון אמעם את עצמי? אמר לה לבי ומשול בים ובלילה. אמרה ליה מאי רבותיה, דשרגא במיהרא מאי איהני? א"ל זיל לימנו בך ישראל ימים ושנים וכו' (חולין ס'). "ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק" ר' חמא אמר, משל למלך שהיה לו פדרס ומסרו לארץ, והיו בו שתי אילנות ברוכים זה לזה בכרך אחד, אחד של סם חיים ואחד של סם המות. אמר אותו ארץ אם משקה אני זה של סם חיים זה של סם מות שותה עמו, ואם איני משקה זה שם סם המות הארץ זה של סם חיים חי? חזר ואמר, אנא ארץ עבד אנא אריותי, ומאי דאהני למאריה דפרדיסא למיעבר יעבד ליה. כך אמר אברהם, אם מברך אני את יצחק, עכשיו בני ישמעאל ובני קטורה בכלל (שגם הם יבקשו ברכה), ואם אין אני מברך בני ישמעאל ובני קטורה הארץ אני מברך את יצחק? חזר ואמר, בשר ודם אני, אני היום כאן ומחר בקבר, כבר עבדת את ידי, מכאן ואילך מה שהקב"ה רוצה לעשות בעולמו יעשה. כיון שמת אברהם אבינו גלה הקב"ה על יצחק וברכו, תהי' ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו (מ"ד פס"ה ה'; וע"י במד"ר פ"א). [הדרשנים] משה רבנו היה הדרשן הראשון לבני ישראל. ספר דברים הוא דרוש ארוך, ובפרט פרשת האזינו, "והתוכחה" ירדה עמוס בלב שומעיו. וצוה "הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגו'" (דברים ל"א י"ב), ומשה תיקן להם לישראל שיהיו שואלין ודורשים בעניני דיומא בצבור. הלכות פסח בפסח הלכות עצרת בעצרת הלכות חג בחג (ספרא אמור סי' י"ז, מגילה ל"ב, ילקוט שמות סי' ת"ח). הנביאים היו מוכיחים את ישראל, והורו אותם את דרכי המוסר והישרה. עזרא וסיעתו אנשי כנה"ג עשו תקונים לסדור בתורה בשבתות ומעשרים ואחר הקריאה ההפסדה שהיתה בעין "דרשה". חכמי התלמוד שמו להם את פסוקי התנ"ך לנושא דרושם (text) שקראו בשם "פתיחה", והיה נ"כ בעין הקדמה. כמו ר"ש בן פזי כי הוי פתח ברבדי הימים אמר הכי כל דברך אחר הם ואנו יודעין לדורשן (מגילה י"ג). על מגילת אסתר היה הדרוש ר' יונתן פתח לה פתחא להאי פרשתא מהבא, וקמתי עליהם וגו' והכרתי לבבל שם ושאר גוין ונכד וגו' (ישעיה י"ד). ר"ש בר נחמני פתח לה וכו', ר' יהושע בן לוי פתח וכו', רבי אבא בר כהנא פתח וכו', דבה בר עופרין פתח וכו', רב דימי בר יצחק פתח וכו', ר' חנינא בר פפא פתח וכו', רבי יוחנן פתח וכו', ר"ש לקיש פתח וכו', ר' אלעזר פתח וכו', ר' נחמן בר יצחק פתח וכו', רבא פתח וכו', (מגילה י"א:). פתח רשב"ל בפרשת סוטה אמר אין מזווגין לו לאדם אלא לפי מעשיו (סוטה ב'). וכאשר היו נאספים בכית אכסניא פתחו בכבודו בעל האכסניא ודרשו (ברכות

ס"ג. המון רב נהרו לשמוע את הדורשים ובפרט רבו התלמידים לשמוע דרשות ראשי הישיבות בהלכה. והיו להם אמוראים שהיו מתורגמנים לכאר דברי הדורש לפני העם המפחדים; רב הונא דריש בתליסר אמוראי, הדורש יושב ודורש והאמורא אומר לפניו (שמות רבה פ"ח). כי הווי קיימו רבנן ממתיבתא דרב הונא ונפצו גלימיהו (מלבושיהם) הווי סלק אבקא (אבק) וכסיליה ליומא (ברך נחמא. כתובות ק"ו). ועוד יותר רבו שומעי האגדה. ר' אבהו דרש באגדתא, ר' חייא בר אבא דרש בשמעתא (הלכה). שבקוה כולי עלמא לרבי חייא בר אבא ואזול לגבי דרבי אבהו. חלש דעתיה (דר' חייא). אמר ליה (ר'א) אמשל לך משל למד הרבר דומה לשני בני ארם. אחד מוכר אבנים מובות ואחד מוכר מיני סידקית (מחמין ודברים קלי ערך) על מי קופצין לא על זה שמוכר מיני סידקית? (סוטה מ"א). ואמר כן כדי לכפר פניו. מעשה ברבי אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כלל בהלכות יו"ט; יצאה כת ראשונה לסעוד סעודת יו"ט והניחוהו דורש. אמר הללו בעלי פססין (בעלי נפש הן ואינן יגיעין לשמוע תורה). כת שניה אמר הללו בעלי חביות וכו'. כת תמישית אמר הללו בעלי כוסות הן. התחילו כת ששית לצאת אמר הללו בעלי מארה. נתן עיניו בתלמידים. התחילו פניהם משתנין. אמר להם בני לא לכם אני אומר אלא להללו שיצאו שמיניהן חיי עולם ועוסקין בחיי שעה. בעת פטירתן אמר להם אכלו משמנים ושתו ממתיקים וכו'. סבר ברבי יהושע דאמר תלקוהו חציו לה' וחציו לכם (ביצה מ"ו:). רבי מאיר הווי יתיב ודריש בלילי שבתא וכו' (ויקרא רבה פ"ט מ.). דוב הבאים לשמוע הדרשה בלילי שבת ובשבת אחר תפלת שחרית היו המון העם אשר עיבורתם היתה רבה כל ימי השבוע. ומרוב המורה והעייפות התחילו לפעמים לנמנם או לא התעילו דבריו הפשוטים והוכרח הדורש להשתמש בתחבולת הנחמא ודברים מופלאים כדי לעוררם. ר' עקיבא דרש בצבור וראה שהעם מתנמנם. אמר מה ראתה אסתר שתמלך על קב"ץ מדינות, מפני שיצאה מן שרה שהיתה קב"ץ שנה (מ"ד פ' ח"י שרה). רבי היה יושב ודורש ונתנמנם הצבור ובקש לעוררם אמר ילדה אשה אחת במצרים ששים רבוא בכרם אחד, ואח"כ ביאר דבריו שהוא משה ששקול כנגד ששים רבוא. וכן עוג שעקר הר בר תלתא פרסי, היינו שרצה לעקור זכות שלשת אבות (הרשב"א הובא בעין יעקב ברכות פ' הוראה). פעם אחת דרש ר' עקיבא בניגוק שבמדי במעשה דור המבול ולא בכו העם. עד שדרש להם ענין איוב וכו' (מ"ד פ' נח). ואלה שלא יכלו לבוא לשמוע את הדורש, שאלו מהשומעים להגיד להם דבריו. מעשה בר' יוחנן בן ברוקא ור"א בן חסמא שחלכו לחקבל פני ר' יהושע בפקיעין. אמר להם מה חידוש היה בבית המדרש היום? וכו' שבת של מי היתה? שבת של ר' אליעזר בן עזריה היתה (כי בכל

שבת היה דורש דרשן אחר). וכמה היתה הגדה היום? אמרו לו בפרשת הקהל. ומה דרש בה? הקהל את העם האנשים והנשים והמק (דברים ל"א) אם אנשים באים ללמוד נשים באות לשמוע. סף למה באין? כדי ליתן שכר למביאייהו. אמר להם מרגלית טובה היתה בידכם ובקשתם לאברה ממי וכו' (חגיגה ג.). ולפעמים לא ישר הדורש של רבי אליעזר בן עזריה בעיני רב ואמר הווי ליה למדרש ביה מרגליתא ודרש ביה חספא (יבמות צ"ד). ואמרו לו לכן עזאי יש נאה דורש ונאה מקיים ואתה נאה דורש ואין נאה מקיים (שלא נשא אשה כי נפשו חשקה בתורה. יבמות ס"ג.). בן זוטא חיה דרשן נפלא ואמרו עליו משמת בן זוטא במלו הדרשנים וכן בעלי מדות (סוטה מ"ט). רב יוסף אמר על רבי מנחם בר יוסי כי דרש להאי קרא כי סיני (סוטה כ"א.). ר"ל כאלו נתנה הדרשה מסיני. בני סימונא אמרו לר"ג חן לנו בר נש דריש ודאין (דיין) חזן וסופר וכו' (ירושלמי יבמות ע"ב). כי רצו לקמץ בהוצאות ותפצו איש אחד אשר יש בו כל הכשרונות הללו ביחד. האגדה תאמר כי הראה חקב"ה לאדם הראשון דור דור ודורשיו וכו' (סנהדרין ל"ח:). הספרים שבהם נכתבו דרשות הם המדרשים וחילקומים ובפרט חשובים פסיקתא דרב נחמא ופסיקתא רבתי. לפי שמדרשיו הם דרשות שלמות וסגנון לשונו אינו כסגנון מדרש כתיב אלא כסגנון לשון הדורש ומדבר קבל עם"מאיר איש שלום בסוף הקדמתו לפסיקתא רבתי).

א.

[הדרשנים אחר התלמוד] בימי הנאונים בודאי היו דרשנים מצוינים שדברו לפני העם בלשון ערבית. אך לא רשמו את הדרשות בספר. מלבד שמצינו דרשות ר' סעריה נאון על ש"ש (בכורי העתים תקפ"ט הערה 50). רש"י מביא דברים רבים מר' משה הדרשן. ור' שמשון דרשן (בפירש"י לישעיה לעמוס). גם נכדו ר' מנחם מנרמיוזא היה דרשן כנראה מכתובת מצבתו "תנא דורש ופיטין" (עמודי העבודה 185): במאה ה"ג הצטיינו ביהוד: הר"ם מקוצי (בעל הסמ"ג שסבב בארצות כמה ארצות להוכיח את פריצי חרור ודרש בספרד בשנת תתקצ"ז (1236) נגד נשואי תערובות (אור החיים). ר' יעקב אנטולי בעל "רוח חן" (ויניציא 1544). הרמב"ן באגרת המוסר ששלח לבנו ודרשה שדרש לפני המלך בסרקוסטה להוכיח מעלת התורה וישראל לעיני העמים (פראג 1595). במאה ה"ד היו: רבנו נסים גירונדי שחבר שנים עשר דרשים (ויניציא 1596). ר' יצחק אבוחב בספרו הנכבד "מנורת המאור" (חברו בערך שנת 1310). אברהם בן שם טוב ביבאנו שכתב "זה ינחמנו" דרוש לשבת בראשית (שאלוניקי 1522). ר' יצחק בר' משה עראמה בעל "עקדת יצחק" דרושים נפלאים עז"ת ועל המועדים (שאלוניקי 1522). במאה ה"ט: ר' יצחק בר' שמואל ארדכי "דברי שלום" דרושים עז"ת ודרשות שלמות (שאלוניקי 1580). ר'

הספרים בנים על חנ"ך שים ומדרש עם רמזים ופתיחות לדרושים (משנת תע"ד עד תקל"ג) על פרשיות התורה בשבתות ואזעדים. עשרה חלקים (חפלים ס"י 20-29), ומר ישעיה בר' ישראל חזקיהו בסאן דרושים בעשרים פנקסים ומבנו ר' ישראל בנימין בסאן י"א ספרי דרוש (בן יעקב אוצר הספרים 115).

שא"ר.

[תכונות הדרשות] כמקצוע החקירה הדרושת

בבחינת פתח ד' משה הדרשן מברבנא שער לראשונה, פירושו מתובל באגדה מדרשית ומשך אחריו לבית חקוראים. רבנו בחיי הספרדי פעל פעולה כבירה על רוח העם בספרו "חובות הלבבות" על דרכי המוסר ומהרת הלב. ר' יוסף אלבו בעל "העקרים" היה דרשן בעל לשון למורים במחקר הדת, והלביש כל חקירה הניזנית בתמונה נאותה ומעוטפת באגדה ומדרש. הדרשות אשר השתמשו בהן הדרשנים לרוב הן דרשות בעל "עקדת יצחק" אשר מטרתו היתה ללמד את בני עמו דעת ה' ועקרי האמונה ע"פ חקירה שכלית המתאמת עם מסורת חז"ל. דרשותיו מעורבות בנועם המליצה וסברות חדות. "העקדה היתה אחת מיסודות הדרשנים תליו בנו דרשותיהם. דון יצחק אברבנאל בפירושו האריך לדרוש את דברי התנ"ך ע"י שאלות רבות אשר תירץ ע"י הנחה כללית. ר' משה אלשיך תפס מקום נכבד בדרשנות, ועד דור האחרון ישאו דרשנים רבים את דבריו על שפתם. האלשיך שם לב אל סמיכות הפרשיות והמשך הענינים והשתדל להראות כי רעיון אלהי מאחד את כל התורה ויקשר את כל המאורעות של עם ישראל והכל בדרך הדרוש. בראשית כל פרשה הוא שואל קשיות הרבה. לפעמים עד כ"ה שאלות. ואח"כ מניח הנחה לפרק, ועל התירץ יקשה עוד קשיות ובונה בנין כמו רמזים. הוא מביא לפעמים רעיונות ממדרשים ואגרות מיוסדים על הקבלה. והסוד. כי הוא מושפע מזמנו ומקומו צפת עיר הקבלה של הרמ"ק האר"י ור"ח ויטל. ר' חיים בן עמר בפירושו "אור החיים" עה"ת הלך ג"כ בדרך זוה"א דבריו לא משכו בכחם את הדרשנים כהאלשיך. אשר מצאו בו כלי חפץ לענות בו. כל אלה חברו הפירוש עם הדרש על התורה. ויש שחברו דרשות שלמות. כר' עזריה פיגו בספרו בינה לעתים שיסד דרשותיו על עתות השנה המאורעות והחגים. הוא יבחר לו מאמר אנדי לנושא הענין ויארוז דרוש המעורר מדות מוסריות באדם ומגנה הפחיתות. בעקבותיו הלכו "הערבי נחל" "עוללות אפרים" והם היו לעינים להדרשנים זמן רב. באחרית המאה ה"ח התפתח מין דרוש אשר נולד לנחיצת הרבנים יושבי על מדן אשר חובתם היתה להמליץ בשבת הגדול ושבת שובה בדבר הלכה. ויערכו דרוש עם פלפול ע"פ החידושים, והעלו בפלפול כי אישי חתנ"ך הלכו כל אחד בשיטה מיוחדת אשר מתאמת לשיטות חכמי ההלמוד. כונתם היתה להראות כי מברות תורה שבע"פ כבר

משה בר' יעקב אלבילדה "דרש משה" דרושים למעודים ושנים (ויניציא 1602). משה בר' ברוך אלמושיניו מ' "מאמץ כח" קבוץ כ"ה דרושים (ויניציא 1588). ר' שלמה אלעמי "אגרת המוסר" (1510) שכתב לתלמידו מפורסמא לזהירו מן החטאים אשר לרגלם באו על בני ישראל כל הצרות והנידוש משנת 1391. במאה ה"ט: ר' שלמה בר' יצחק הלוי "דברי שלמה" דרושים מדי שבת בשבתו (ויניציא 1596). ר' שמואל בר' אברהם לאניו "כלי חסדה" "כלי יקר" "כלי מו" דרושים ופשמים עה"ת ונביאים (ויניציא 1594). ר' ישעיה הלוי הורוץ "שני לוחות הברית" אמסטרדם (1698). ר' משה אלשיך בדרשותיו "תורת משה" (1593) עה"ת. ר' יהודה בר' משה בינה "מלכי יהודה" מ"ו דרשות שדרש בשער בת רבים (לובלין 1616). ר' יצחק בר' דוד פרדו "דברי אמת" חמש עשרה דרושים (קושטא 1760). במאה ה"י: ר' שלמה בר' אברהם אלנאי "אהבת עולם" דרושים עה"ת ועל העבודה ועל ג"ח (קושטא 1642). ר' יהושע בר' ישראל בנבנישתי "אורי יחושע" דרושים שדרש ברבים (קושטא 1677). בין הספרדים באמסטרדם היו ר' מנשה בן ישראל. ר' שאל הלוי מורסירה "נבעת שאל" חמשים דרושים (אמסטרדם 1645). ר' יעקב קאסמרו "כסף נבחר" ר' אליהו בן חיים "אמרי שפר" באיטליה הצטייניו ר' יוסף בר' חיים צרפתי "יד יוסף" דרשות עה"ת ולמערים לחופה ולמילה (ויניציא 1616). ר' שמואל יודא קאצענעלנבוין שנים עשר דרשות (ויניציא 1594). יעקב די אלבה "תולדות יעקב" דרושים לשבתות ומעודים (ויניציא 1609). ר' יהודה אריה מדינא "מדבר יהודה" דרשות (ויניציא 1602). ר' יהודה בר' יוסף מוסקאמו "נפתות יהודה" ג"ב דרושים מושכלים (ויניציא 1589). ר' עזריה בר' אפרים פיגו "בינה לעתים" דרושים (ויניציא 1648). במאה ה"ח: ר' יהודה בר' יוסף לבית פרץ "פרח לבנון" דרשות ופשמים עה"ת (ברלין 1712). ר' אליהו בר' אברהם שלמה הכהן מאזמיר "שבט מוסר" תוכחת מוסר ג"ב פרקים (קושטא 1712). באשכנז ובפולין היו: ר' יונתן אייבשיץ בספרו "יערות דבש" תוכחת מוסר שדרש ברבים (קארלסרוה 1779). ר' שלמה אפרים לונגשיץ "עוללות אפרים" ר' יהודה ליב עריל הלוי "אפיקי יהודה" (לובו 1803). ר' יהודה רחאנים "פרשת דרכים" דרושים שונים ונחלקו לדרכים (קושטא 1728). ר' אליעזר בר' דוד פלעקלעש "חזון למעוד" י"ד דרשות לחדש תשרי (פראג 1824). ר' דוד דושבעק "פרדס דוד" מדרשים ע"ד הפלפול (וולצבאך 1786). ר' יעקב מרובנא "אהל יעקב" "קול יעקב" עה"ת וחמש מגלות דרושים בדרך המשל. במאה ה"ט נתוספו כמה ספרי דרוש ובפסגם ראוי להזכיר ר' חנוך זונדיל לוריא "כנף רננים" דרושים על פרק שירה ע"פ דרכי המבע (קראסאשין 1842). גם נשארו עוד הרבה ספרי דרוש בכ"י כמו מר' מנחם עזריה בר' מצליח פאדווה "דרושים

אצל הדרשנים ספרו של ר' יוסף חיים קרא, "קול אומר קרא" (ד"ח. ווארשא תרכ"ו. וולנא תרנ"ה). בכלל היתה העת האחרונה פוריה בספרות הדרוש. וספרים רבים יצאו לאור בגליציה פולין וליטא. יש מהם טובים ומועילים ויש גם אשר רחוקים ממטרת הדרוש הישר והנכון.

י. י. ר.

[כשרונות הדרשן] זה שמרגיש בקרבו בשרון מבעי לדרשנות ולהמפה. עליו לרכוש לו ידיעות רחבות ועמוקות בכל ספרות ישראל ובכל דבר הנוגע לעם ישראל. הדבר היותר גדול אם איננו מלומד כל צרכו, אם איננו בקי בתנ"ך כמעט בע"פ ויודע את המדרש רבות וידיעה שטחית עכ"פ בתולדות ישראל איננו מסוגל כלל לאומנתו. צריך לסדר הדרשה ולחזור אותה לעצמו איזה פעמים במרס ירוש לפני הצבור. אמרי רבנן צריך אדם להיות נוסל משל לומר פרקו או אנדתו או מדרשו בשעה שהוא מבקש לאמרם בצבור; לא יאמר תואיל שאני יודע בו יפה כשאכנס לדרוש אני אומר. א"ר אתא מן האלהים אתה למד כשבקש לומר תורה לישראל אמרה ר' פעמים בינו לבין עצמו עד שלא אמרה לישראל. שנאמר או ראה ויספרה הכינה וגם חקרה (איוב כ"ח) ואח"כ ויאמר לארם (שמות רבה פל"ט א'). גם צריך הדרשן החדש לשמש דרשנים גדולים. כי גדולה שמושה של תורה יותר מלמודה; אינו דומה הלמוד של ספרים מלמוד מפי סופרים; כן הדרשן שלומד מעצמו ירכש לו ידיעות בלי סדר ומשמר ובלתי מדויקות. ובפרט צריך הדרשן לשמור את גדולי הדרשנים שקדמוהו כדי שיהא סופג בקרבו את נצוצי נשמתם. דרכי דרשותיהם ותהלכותיהם. "שמעו ותחי נפשיכם" (ישעיה נ"ח). אמר הקב"ה אם חמית אוניך לתורה כשתבוא לפחות בדת הכל משתתקים לפניך ושומעים דבריך. כשם שהמית אוניך לשמוע דברי תורה (ס"ד פ"ו). ישנם דברנים אשר נעים הוא לשמוע דבריהם אבל רק קול דבריהם הם משמיעים ולא תוכן הדרושי או רעיון מקורי. הם מביאים אף עונג לפי שעה ולא תועלת. לעומת אלה ישנם דרשנים המביעים רעיונות נשנים ודברים טובים המביאים תועלת רוחני. אבל אינם מלבישים רעיונותיהם בלבוש מגוהץ. ושניהם ביחיד אינם טובים. על הדרשן האמיתי לערב את הטוב עם המועיל. והרי זה כמי שאובל חלב ודבש; התלב מזין ומפרנס והדבש מענג. נפת תמנה ששתותיך בלה". רבנן אמרין כל מי שהוא אומר ד"ת ברבים ואינו ערבין לשומעיהן כדבש וחלב המעורבין זה בזה, נח לו שלא לאמרן (שה"ש רבה). לא נאה הוא לדרשן לדבר בשבח עצמו מעל הבמה או לפרסם את שמו ע"י אמצעים שונים. ובפרט לא יפה מצד הנמוס להזכיר מלת "אני" בפני הצבור. הנביאים דברו בשם ה' ולא בשם עצמם. וכן הדרשן צריך לדבר בשם כח"ק וחול. רק הדרשן הקל משמע שמו ברבים. אילני

תפשה מקום בעתים הקדומות בזמן תורה שבכתב ועוד קודם נתינת התורה. דרשות מסין תזה נמצאו ביערת דבש ובפרט בפרשת דרכים. זה האחרון למשל בענין יציאת מצרים, כי פרעה שלא רצה לשלוח את בני ישראל מארצו פסק כי יאוש שלא מדעת הוה יאוש כי בני ישראל מרוב הצרות שתקפו עליהם כבר התיאשו מהגאולה. ומשת פסק כי יאוש שלא מדעת לא הוה יאוש. נמצא כי פרעה ומשה היו במחלוקת אב"י ורבא. ועין כי הלכתא כאב"י ביעל קנ"ס (ר"ת. וי"ר. הוא "יאוש") לכן נפסקה הלכה כמשה ובני ישראל נגאלו ממצרים. וכדומה נחלקו המן ואחשורוש במחלוקת הרמב"ם והראב"ד. דרשות כאלה אמנם לא היו לרות ההמון, והמשיגילים המבינים לענו להן. בעתים האלה התנוסס לתפארה ר' יעקב המגיד מדובנא. הוא יסד חבורו "אהל יעקב" עה"ת אבל לא התחייב לבאר כל פסוק ופסוק. רק בחר לו איזה מקומות בפרשה ועליו בנה דרושו בדרך המשל מדרבי החיים, ובעזרת משליו באר כל ענין. ספרו נתפשט בכל תפוצות ישראל ויהי הלחם ההכרחי לכל הדרשנים. ומשליו נשארו לקנין העם. ועד היום עוד עמד מעמם במ ורחם לא נמר. גם גדול בערכו ספר "אפיקי יהודה" מהמגיד מסלאנים, ודבריו היו יקרים להדרשנים ברוסיה ופולין. בעת ההיא החלה תקופת החסידות. והחסידים לא סבלו כל דרשן ומוכחי. ומקומם לקחו הרביים אשר מנהגם היה להגיד דברי תורה על שלהם ובפרט בסעודה השלישית בשבת. והחסידים נתנו און קשבת לכל הגה היוצא מפייהם. הרבי או הצדיק נקרא בשם "מגיד" כמו ר' חב בער ממעזריטש שהיה "המגיד הגדול". הצדיק מקאזניץ נקרא המגיד מקאזניץ. דרך דרשניהם היה ע"פ רמז וסוד. וילכו בדרך "הקנה" האר"י הרוקח והשל"ה. לרבריהם כל מאורעות התורה רומזים על עולם האצילות ומשכן הנשמות. ספרי דרשותיהם הם "נעם אלימלך" להצדיק מליזענסק, "נר ישראל", "ועבודת ישראל" לחסיד מקאזניץ, "חיים חסד" להצדיק ר' תיקא מאמדרו, "קדושת הלוי" להצדיק ר' לוי יצחק סברדיטשוב. יותר ממאה ספרים יצאו לאור מיד הרביים בדרך המקובל הזה. מוכן כי הוזה היה לחם ליסוד לדרשותיהם. ומני אז ועד היום לא יפנו החסידים לבם אל המגידות במדינות פולין וואליניא וגליציה. רק לתורת רבם. ומדינות ליטא רייסין ואמ"ט ישמעו לדרשנים ומוכחים. בדור האחרון קמו מתברי דרוש חרשים. האחד אשר הציב לו יד ושם הוא הרב ר' מאיר ליבוש מלבי"ם בבאוריו על התנ"ך. שורש דרשותיו היה מצד שיש איזה דקדוק במקרא שאינו כפי חוקי הלשון. הדרך היותר נכון בדרוש כבש לו הרב וראש ישיבת לידא ר' יצחק יעקב ריינעס בספריו "אור שבעת הימים", "נאד של דמעות" ועוד. הוא עשה כללים להאגדה והדרוש. ע"פ תהגיון הישר. תוכן דרשותיו הוא לבאר ולפתור תעודת ישראל וחירת אחרונה. ספריו נתפשטו בידי המבינים. גם נתקבל

לילענטהאל, יצחק משה ווייז, והרבנים האורתודוקסים יצחק ליסער ובנימין סאלר. גם בארצות אחרות באיטליא וצרפת רדשו הרבנים בלשון המדינה, והספרדים בלשון לארינו. בימים האחרונים גם ברוסיה ופולין בלשון רוסית ופולנית. אמנם אלה הם כיוצאים מן הכלל, ורוב הרשנים בר"פ נלציא ורומניא וגם באמריקא במקום שיש קבוצים גדולים מן הבאים מטקומות הנ"ל עורם מדברים בלשון יהודית-אשכנזית. הרשנים היותר מצוינים בכל דור ודור מעטים הם לעומת הרבנים הגדולים, וראיה מזה כי נקל להיות רב מומחה מלהיות דרשן מפורא. למשל בדור העבר ברוסיה ופולין ששם רוב מנין רוב בנין של בני ישראל נמצאו רק ארבעה רשנים מפוראים שהיו שונים בתכונתם איש מרעהו. והם: ר' משה יצחק ב"ר נח דרשן הנודע בשם "קעלמער מניד" (נולד בשנת 1829 ומת בלידא בשנת 1900) הוא היה גדול בחזיון וציור בהתלהבות עזה וננח יפה, והיה מבעלי המוסר ומעורר לחשובה. תוכן דרשותיו היה מהאלשיך שבט מוסר וראשית חכמה. השני ר' חיים צדק רומשעשקער (מת כבן שבעים בערך שנת 1880) היה בעל מחקר וכמעט חפשי בדעותיו, הוא דרש הרבה מן המורה נבוכים וכחו גדול לתאר הדברים כמו חי. כמשחק על בכת יחקק. למשל אם היה מתאר לפני הצבור הצפרדעים במצרים היו כלם כמו שומעים את קול צוחחם וקפיצתם. השלישי ר' ישראל מינסקער היה סומא לעת זקנתו (מת כבן שמונים). חקן ודורש את "העקרה" (עקרה יצחק של עראמה). וכחו גדול מאד בהספרים. הוא היה ארוך ודל בשר אך קולו עז חוצב להבות אש ולוקח לבבות. הוא היה כמעט האחד בין הרשנים שהניח אחריו עובדן כסף (כששת אלפים ר"כ) כי רוב הרשנים הם עניים. הרביעי ר' זונדל קאמעניצער, הוא היה ארכן גדול בדרשותיו, ודרש בערב ובבקר וגם בליל שבת אחר הסעודה, ולפעמים כשש שעות ביום, והיה כופל דבריו במלים שונים. דרשותיו היו מיוסדות על פלפול וחקירה והניח. הוא לא אכל בשר בימי השבוע ויחקק בשחקן שאכמאט. תקופת חמסיפות חחלה מזמן צבי הירש דיינאו (ע"ע). הוא הטיף להשכלה ודבר בלשון העם אך בנחת כמו המטיפים האשכנזים מבלי הנגון הידוע. בחפצו למשל לחזוכה כי החכמה היא אחות האמונה נשא את הפסוק, "ואת הנמל כי מעלה נדה הוא (סימן כשרות) ופרסה לא הפרים (איננו צוער בצערות רחבות לרוח חזון) ממה היא". גם דרש "ויאבק איש אותו עד עלות השחר" לאות כי צריכין אנו לעורר את שחר החשכלה. המטיפות נמתה אח"כ אל דרך ציון, ונעשו למטיפים ציונים. כמו צדיקאוו. יעוזעראוו, ניסענבויס. הראש לכלם היא צבי הירש מאסליאנסקי, וכבואו לאמריקא התאמץ להפיח ביהודים בני ארצו רוח אמריקא נוסף על רוח הלאומי הישראלית. בין הרשנים המצוינים בניארק המדברים בלשון יהודית

מאכל ע"י שהן כברים בפירותיהן לפיכך אין קולן חולף. אבל אילני סרק ע"י שהן קלין בפירותיהן קולן חולף (שמות רבה פמ"ז) ומקרא מלא הוא יהללוך זר ולא פיד. שלא יניח אדם עטרה מעצמו בראשו (אדר"ג פי"א). ישנם נאה דורשם אבל אינם נאה מקיימים, ובשעה שהעם מכיר בהם כי אין תוכם כברים אז למרות כשרונם להמפה לא יועילו מאומה בדרשוניהם. והעם יביט עליהם כעל משחקים מעל הבמה. לא כן הרשן המוכתר בנמוסין מבין ומדות טובות. איש כזה יעשה רושם על הצבור, כי דבריו היוצאים מלבו יכנסו בלב שומעיו. הרשן צריך להזהר שלא יאמרו לו "קשום עצמך חחלה" כי עליו להיות למעלה מן העם שדורש לפנייהם. "ורוח לבשה את זכריה ויעמוד מעל לעם (דה"ב כ"ד), וכי מעל ראשי העם היה. ראת אמר מעל העם? אלא שראה עצמו נבזה מכל העם התחיל מדבר גדולות (איכה רבה). פעולת הרשן המצוין היורע מלאכת חכמת הדרש רבה היא. לתקן כל הרברים הצריכים תקון בחיי העם הלאומיים והרתיים. בשעה שישראל נאספין לביהמ"ד ולביהמ"ד ושומעין הגדה מפי הרב, אני מתעלה בעולמי, ואומר למלאכי השרת, "בואו וראו עם זו יצאתי לי בעולמי" (מדרש משלי י').

ש. ל. ה.

1. הרשנים והמטיפים בזמן האחרון ברור האחרון כאשר נתמעטה חרבות נתרבה הדרשנות, עד אשר לא יכול הרב להתקיים אם לא ישמש בשתי המשרות גם יחד. ותחת אשר לפניו דרש הרב רק פעמיים בשנה ואח"כ פעם אחת בחדש, מוכרת עתה לדרש לכה"פ פעם אחת בשבוע ולכל מקרים שונים כמו נשואין והספד וכדומה. הדרשן יקח לו פסוק מתנ"ך או מאמר מהתלמוד ומדרש לנושא דרשו, ויורש כשעה ומוחצה, ומסיים "ובא לציון גואל, כן יהי רצון, אמן". והאבלים אומרים קריש דרבנו. הדרשן עולה ודורש מעל התיבה אצל ארון הקרב ופניו אל העם ומתעמף במלית, ובעלותו וביררתו מהפך אל הארון ומנשק את הפרכת. יש דרשנים הנוסעים ממקום למקום ומדברים בלשון המדוברת אצל היהודים במקום שבא שם. מענדלסון היה הראשון שכתב דרשות בלשון אשכנז צחה, ונדרשו ע"י דוד הירשל פראנקל בברלין. יוסף וואלף דרש בעצמו בלשון אשכנז בשנת 1806 בעיר דעסו, ואחריו ישראל יאקאבסאן. בין המתחדשים היו המטיפים גוסהאלר סאלאמאן בהמבורג, יצחק נח מאנהיימער בוין, אברהם נייגר בברעסלוי, שמואל האלדהיים ומיכל זאקש בברלין. המטוענים היו: אהרן יעלינעק בוין, ליאפאלר לעוו בסענערין, בין החיים: נידעמאן, מייבוים, עשלכאכער. הדרשן הראשון שהיה אורתודוקסי ומדבר לפני העם בלשון אשכנז צחה היה הרב שמשון רפאל הירש בפראנקפורט רמ"ן. באמריקא דברו בלשון אשכנז ולשון אנגליה דוד איינהארן, שמואל הירש, מרדכי

הפרשיות, "מגדל דוד" אנדות, תהלה לדוד" פירוש על תרי"ג מצות (פין כנסת ישראל 33; אור החיים סי' 712). ר' ישעיה בר' מאיר דרשן: דרשן וסופר מתא בקראקא. מתבד דרשה על מזמור ב"א בתהלים שנדרס בלי שם המקום ושנת הדפוס. הוא כתב גם את השיר המדובע שנדרס בספר תולדות יצחק עה"ת (קראקא 1593) מר יצחק קארני. ר' ישעיה מת ב' שבט שע"ב (1612) וזן ושבוע ימים (פנקס חח"ק דף ס"ה). לתולדות גדולי ישראל 7; קרמוניות מפנקסאות ישנים 14. ר' משה בר' שמואל מחלש דרשן: ראב"ד וראש הדרשנים בקראקא. מחבר "דרש משה" עה"ת (לכוב 1872). מת בקראקא י"ג כסלו תצ"ו (1736) וזן ושבוע ימים. והיה חתן הרב הדרשן ר' יצחק בר' אברהם כ"ן המכונה ר' אברל מקראקא. ר' נח בר' פסח דרשן: דין ודרשן בקראקא. מת בקראקא ב' אדר שצ"ח (1638). הוא חבר, "תולדות נח" על שמות רבה (קראקא 1634). ונשאר ממנו בכתובים: "חם בן נח", "שם בן נח" שנזכרו בספרו תולדות נח (וועטשמיין, "לתולדות גדולי ישראל" 13). ע"ע משה חדרשן.

פ. ה. וו.

דְּשָׁאֲרֵדְשִׁי (גאורגיא, Georgia): מחוז בדרום ארצות הברית על חוף האטלנטיק. מספר התושבים בושארדשי בשנת 1900 היה 2,216,331 וביניהם יהודים בשבעת אלפים. היהודים התישבו שם כמעט באותו הזמן שנוסדה שם הקולוניא האנגלית בשנת 1733. ובספינה שניה שהגיעה לנמל סאוואנה (Savannah) ביום 11 יולי בשנה ההיא באו ארבעים ושנים יהודים, למשפחותיהם: נונעץ ריווערי, נח, הנריקס, בורנאל, די אוליוירא, ספיוויא, גרען, די קראסט, די פאס, וילאריאל, טוליגא, מוראנא, דעל מונט, מיניס, יואל, שעפטל, דילאון, הם הביאו עמם ספר תורה עם שתי מספחות, איזמל המוחל וארון הקרש. היהודים חתם מלבד משפחת שעפטל היו ספרדים מלונדון. ובספינות אחרות באו גם יהודים אשכנזים, כנראה מספר זכרון שכתב הכמר בלוציוס. שהביא עמו פרוטסטנטים מעיר וולצבאך גרמניא. בשנת 1734, בי פנש שם יהודים המדברים אשכנזית. ובפירוש יאמר כי מצא יהודים אחרים בהקולוניא המכונים בשם ספרדים ופורטוגזים. בשנה הראשונה לביאת היהודים נוסדה בסאוואנה הקהלה "מקה ישראל". היהודים קנו קרקעות ובנו להם בתים והיה להם מסחרים שונים וגם התעסקו בנמיעת משי ואריגות. לפי הודעת בנימין שעפטל שהיה מן התושבים הראשונים נחשב מספר היהודים בערך שליש מכל התושבים בזמנו. החוק שהוציא מושל הקולוניא בשנת 1740 לאסור מסחר העבדים השחורים ושלא לעבד בהם שום עבודה, הכריח רבים מהתושבים לעזוב את מחוז דשארדשי ולהתאחד במחוז סאוטקארולינא. וגם היהודים החליפו את

אשכנזית הם. ר' מאיר העכט, ר' צבי הירש ארליאנסקי הנודע בשם "שקידלער מגיד", צבי הירש ראבינאוויץ, שמריו לוב הורוויץ. בין ספרי הדרוש החדשים הם: של בנימין בר' יעקב רב וויאומא, "חמש ידות" עה"ת ויילנא 1904; יחזקאל ליבשימץ רב פלאצק סי', "המדרש והמעשה" עה"ת בפלפול וחקירה. פיעמרקוב 1906 (ויש בו כמה דברים לקחים מחמש ידות, ואפשר ששניהם לקחו ממקום אחר). מנחם צבי מאקסין, "עמרת צבי", ווארשא 1908; יצחק ניסנבוים, "חומר לדרש", "דרשות" לכל שבתות השנה והמועדים. ויילנא 1908; יעקב מאיר סאנאלאוויץ, "מאסף דרושי" דרושים נבחרים מדרשנים שונים ככל עתות השנה, ח"א כ"ח דרושים ומלי ההספדא ויילנא 1909; משה הורוויץ, "דרשות הרמ"ח דרשות כלליות הנושאות עליהם חותם לאומי ויילנא 1910. ע"ע בית המדרש; הספד; מגיד; מדרש; מוסר.

ביבליוגרפיה: פראנקעל דרכי המשנה 17, 307; פיגיליס דרכה של תורה הקדמה 2; צבי הירש חיות מכוב התלמוד פכ"ה ופכ"ו; קראכמאל מורה נבוכי הזמן פי"ד; יד מלאכי סי' קמ"ד; צווייפעל שלום על ישראל ח"ג 37; כרם חמד ח"ב 7, ח"ו 1; האסיף תרמ"ה 94; היום שנת 1887 גליון 218; כנסת ישראל ח"ג 345; הגרן ח"ד 102; השלח ח"ב 281, 334; האשכול ח"ב 252; סאקאלאו ספר השנה 512; צונץ, גאטעסדינסטליכע פארטרענע; לודוויג פיליפסון, העטאריק אונד יודישע האמילעמיק 23, לויפציג 1890; מייבוים, יודישע האמילעמיק, ברלין 1890; שוואגער ופראנקעל רשימת ספרי דרוש, הוסיאטין 1909.

א.

דְּרֶשֶׁן: איזה רבנים ודיינים בפולין נקראו בשם "דרשן" שהוא שם משפחתם. מפני שאבי המשפחה היה דרשן מפורסם. ונמצאו משפחות רבות בשם הזה, גם המגיד מקעלם מכונה "דרשן". בפרט נודעו משפחות דרשן בקראקא במאה ה"ז וה"ח. ר' דוד בר' משה דרשן: היה פייטן ודרשן בקראקא ולובלין. הוא חו"ל בשנת ש"ח (1548) בעיר לובלין ספרו, "כתב התנצלות" להגן על הדרשות ולהוכיח שנחלקו באמת לכמה פנים, והרפיו עוד הפעם בלובלין בשנת של"ד בשם, "התנצלות לדרשנים". ונמצא ממנו שאלה בשו"ת הרמ"א סי' פ"א וחתום, "תלמידך הקטן דוד דרשן", וכתב שיר מיום כ"ה אב שב"ט (1569) בסוף הספר פי"ז למדרש חמש מגלות רבה (קראקא 1569) לכבוד מחברו ר' נפתלי הירץ בר' מנחם. ר"מ בלכוב. בשנת 1571 הדפיס בקראקא את ספרו, "שיר המעלות" דרושים עה"ת וקצת שו"ת ומכתבי מליצה. בשנת 1574 הניה את הספר, "שערי דורא" עם הבאור "מבוא שערים" (לובלין של"ד) עד השער החמישי בי היה נחפו ללכת לאח"ק, לשלם נדרו כמ"ש בשער ספרו התנצלות לדרשנים הוצאה שניה. הוא השאיר אחריו עוד ספרים בכ"י: "משכיל לדוד" דרשות כסדר

ר"ל כמנחם התורה ע"י משה ומנחם ישראל ע"י חז"ל. חיינו מדאורייתא ומדרבנן. גם השתמשו בשם רת לאמונת ישראל. בת בילנה שהמירה רתח (סוכה נ"ז). המרת רת פוסלת ויבמות ע"א. ע"ע אמונה; עקרים; פאה נכרית.

א.

רתן ואבירם: בני אליאב בן ראובן, אשר הצו על משה ועל אהרן בעדת קרח ותבלעם הארץ (במדבר ט"ז, דברים י"א ו'). לפי חז"ל נקראו ע"ש המאורע. רתן שעבר על רת אל, אבירם שאיבר עצמו מעשות חשונה (סנהדרין ק"ט). שעשה עצמו אביר לב. רתן ואבירם היו לסמל המלשינים והקושרים למרוד בהנהגת ה' ע"פ משה. כל מקום שנאמר "נצים", "נצבים" אינן אלא רתן ואבירם (נדרים ס"ד). "שני עברים נצים" (שמות ב' י"ג) היו רתן ואבירם, "כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך" (שם ד' י"ט) מאן ניתו? רתן ואבירם. הם שתותירו מן המן. הם היו שאמרו נתנה ראש ונשובה מצרים. הם שהמרו על ים סוף (שמות רבה פ"א). ובכל זאת נאמר, "ויקם משה וילך אל רתן ואבירם" (במדבר ט"ז כ"ה) מכאן שאין מחזיקין במחלוקת (סנהדרין ק"י). ולהודיע רשתתן שאעפ"י שהלך משה ברנלי אצלם היו חרשים קשן לרצות (במדבר רבה פ"ח). ומח שנאמר "שירדו שאולה" דרשו שירדו מנכסיהם. כי עני חשוב במת (ע"ז תו). ע"ע קרח. ב. מ.

מקומם, וקהלתם בסאנוואנה נשארה דלה ואח"כ עזובה עד שנת 1750. היהודים לקחו חלק בהמרידה נגד אנגליא עד שנת ההפכה 1775. ביום 7 יולי 1787 נוסדה מחדש קהלת "מקוה ישראל" בסאנוואנה ומרדכי שעפטל נתן מתנה כבדת ארץ למקום קברות. תחת הנהגת החברה קדישא ונמילת חסד בשם "משיבת נפש". עוד קהלות נוסדו בערי הסמוך: בעיר קולומד בוס קהלת "בני ישראל" בשנת 1854, בעיר מייקון (Macon) "בני ישראל" 1859, בעיר אחינס "בני ישראל" 1872, בעיר רום (Rome) קהלת "רודף שלום" 1871, בעיר אלבאני "בני ישראל" 1876, בעיר ברונסוויק קהלת "בית תפלה" בשנת 1885. ע"ע אמלאנסא; סאנוואנה.

ביבליוגרפיא: J. E. V 627.

ב. מ.

רת: הוראת המלה פקודה, דבר חוק ומשפט ומנחה קבוע, כמו והשתיה כדת, להנתן דת, כל יודעי דת ודין (אסתר). התורה נקראת אש דת (דברים ל"ג ב') מפני שנתנה מתוך האש, ואפשר שמקור המלה בארמית. כי עזרא הסופר מהיר בתורת ה' נקרא בארמית ספר דתא די אלה (עזרא ז' ו' י"ב). במשנה: העוברת על דת משה ויהודית, איזהו דת משה מאבילתו שאינו מעושר וכו' ואיזהו דת יהודית יצאה וראשה פרוע (כתובות פ"ו ו'). שתיהן בנוגע אל המצות המעשיות ומנהגי ישראל. בסוף הגמ' כותבים כדת משה וישראל.

ה

ביבליוגרפיא: Coffee, in Menorah xxxiii 259. ב. מ.

האיי, רב (= Haja Haya) כפי המבטא חבבלי תחת ח"י"א: נאון, נולד בבבל בשנת ד"א תרצ"ט (939) ונפטר שם בן צ"ט (בקצת ספרים נשתבש: בן ס"ט) בשנת תשצ"ח (1038). אביו רב שירא נאון היה נצר משלשלת הגאונים המיוחסים לבית דוד המלך. רב הא"י עלה למעלת אב"ד בבית דין הגדול בשישיבת פומברדיא בהיותו בן ט"ח (בקצת ספרים נשתבש: בן י"ח) בשנת תשמ"ז (987) בעת שהישיבה היתה תחת נאונות אביו, ונסמך לנאון בישיבה זאת זמן קצר קודם פטירת אביו בשנת תשנ"ה (998). והנה הזכות על מעלת הנאון בישיבת פומברדיא היתה גם למשפחת רב שמואל בן הפני נאון, כי אבי אבי זקנו רב יוסף.

האנוואי, איי (Hawaiian Islands), לפני נקראו (Sandwich Islands): קבוץ של י"ב איים בים השקט הצפוני, ומהם שמונה איים מיושבים. מספר תושביהם בשנת 1902 היה קנ"ד אלפים וביניהם כמאה יהודים. איי האנוואי נספחו לממשלת ארצות הברית בשנת 1898. היהודי א"ס גרינבוים התישב שם בראשונה בעיר הבירה הונולוולו בשנת 1856 ומסחרו נצמח בית מסחר גדול עד היום. אחר שהוסרה מלכת ליליאואוקאלאני בשנת 1893 התישבו בהונולוולו מספר עשרות של יהודים. בשנת 1901 נוסדה שם הקהלה הראשונה ע"י ש' עהרליך ואליהו פעק, ובשנת 1902 קנו בית הקברות אשר נתחנך ע"י הרב ורדאלף קאפע (כעת רב בפיטס-בורג בארצות הברית). ספר תורה עתיק שהיה באוצר המלך קאלאקאואו נמסר לידי הקהלה.

לשיבתם תלמידים רבים מיושבי הארצות והממלכות שהיו שונאי הערבים ובעלי מלחמותיהם. טארץ פרס וצפון אפריקא. מספרד ומביזאנץ. גם היו להנאן ובנו תמיד חלוף מבתים בסף מנדבותיהם ונדריהם שנדבו לשיבת פומברדיא. ובנקל יכלו להעליל על ראש הישיבה בעלילה פולימיקית. ע"י המלשינות הזאת נתבשו רב שרירא ורב הא"י בבית הסהר, וננור עונש גדול על רב שרירא, אך בנו רב הא"י יצא זכאי בדינו. כנראה היתה זאת חסבה כי רב שרירא ירד מעל בסא הגאונות ובנו רב הא"י מלך תחתיו, ואמנם לא האריך רב שרירא ימים אתרי האסון הזה ונפטר מהרה זקן ושבע ימים. והעידו כי באותו שבת הפסירו, "ויקברו ימי דור למות" ובמקום "ושלמה ישב" קראו: "והא"י ישב על כסא שרירא אביו ותכון מלכותו מאד" (אבודרהם בסדר הפרשיות). אך שונאי הגאון, כנראה, נמרו שנאה ואיבה גם לרב הא"י בכל משך ימי חייו. מכל הנודע לנו מתכונת רוח הגאון רב הא"י נראה באמת כי העמדה שעמדה בני דורו והדורות הבאים אחריו היתה הולמתו. בי במה שנוגע לענייני חלבות ודינים שבין אדם לחברו הנה נראה ברור מכל החשובות והפירושים הנודעים מסנו כי לא התהלל במחת שוא באמרו: "סברא דילן ודאבא מארי ידעו בדיני מעולם. למידק דיוקא בתר אומרנא ומעשים שלא יהיו בהן מרמה וגזל ועול, ולמזיל בתר קושטא ותרצותא (= פשמות ויושר). ולגלוי כל מעשים, ולאורי לאמיתותא" וכו'. ובענייני האמונה ויסודות הדת נמצא אותו תמיד נקי וטהור מכל שמץ אמונת הבל. ואם כי חשש מאד לבבד חז"ל והתורעם על המזלזלים בדבריהם (וביניהם גם על תותנו רב שמואל בן תפני) שלא יסבימו עם הידיעות החדשות בחכמת הטבע והרפואה וכדומה ומבתישים אותם מכל וכל, בב"ז לא נמנע גם הוא לומר על דברי חז"ל: "ואין אנו ערבים שהדברים הלבנה" (עי' להלן).

(מפרש מאמרי חז"ל בדרך הגיון) אמנם רב הא"י השתדל תמיד להפוך בזכות התנאים והאמוראים ולפרש דבריהם באופן שלא יתנגדו אל השכל הבריא ואל הפילוסופיא. ואומר כי הספורים המפליאים הנמצאים בתלמוד ומדרש לא קרו באמת ובפועל ב"א נעשו על ידי מלאכת חרש וחושב בתכמות הטבע או שנראו להמספרים בתלום, או שראו אותם בציור דמיונם וחזון לבם (visionary). או שנאמרו על דרך משל או ע"ד נחמא כמנהג לשון בני אדם. כנראה מן הדוגמאות האלה: על הספור (ב"ב ע"ד). תא אחוי לך היכא דנשקי ארעא ורקיעא אהרדי וכו'. יאמר: "דחד מן מלכי יון עבד גלגל גדול דנחשא דהוה ש"ס אמות בצורת הרקיע לכל תיל אמה ועשה שם תנודות שמנודות אותו מאליהן שנשתמש להן ברוח או במים וכו' וכו'. ומראין דבריו שהיו קורין זה הגלגל שמים" (תשובות זכרון לראשונים סי' י"ב וע"ד). ועל הספור סרב ביבי בר

ובנו (אבי זקנו של רב שמואל) רב כהן צדק, ובנו (דודו של רב שמואל) רב נתנאל היו גאונים בפומברדיא. ורב תפני אביו של רב שמואל היה אב"ד בפומברדיא, אך בפי הנראה נתפשו שתי המשפחות בזה האופן, כי רב הא"י לקח לאשה את בת רב שמואל, ולרב שמואל הקימו מחדש את ישיבת סורא שנתדלדלה בעת מחלוקת רב סעדיה גאון עם הנשיא דוד בן זכאי.

[גאונות] רב הא"י בימי נעוריו היה נמצא תחת השפעת הגאונים המשכילים רב סעדיה, ורב דוסא בנו רב אהרן בן סרנאדו (הנקרא בשם הערבי גלף) ורב שמואל בן תפני, ועסק בחכמות תצוניות הנמצאות בספרות הערבית, והיה קורא גם בספרי הפילוסופים הערבים, גם באלקראן וספרי תורת אמונת הישמעאלים. וכן בספרי מוסר ודרך ארץ (Adab) שלהם, וביתוד העסק בתבמת הלשון העברית, והתלמודית והערבית. ותבמתו זאת עמדה גם כאשר הוקין וזא בימים בעת שמשמרת פקודתו היתה מוטלת עליו ולא יכל לעסוק עוד בתבמות ומדעים. רב הא"י הרחיק עצמו והרחיק אתריס מלמודי הסודות והקבלה המעשית שנתפשמו אז בבבל (ביתוד ביישיבת סורא קודם ביאת רס"ג) ובצפון אפריקא. וכל המאמרים שנתיחסו אליו ברבות הימים הבנויים על למודי הקבלה ושמת הרמזים ועל האמונה בפעולות חשמות וההשבעות מזויפים הם, ואלה המעו במה מחוקרי ישראל בומננו לחשוב את רב הא"י בקהל המקובלים אשר בסורם לא באה נפשו, באשר נבאר להלן. חשיבות גאונותו של רב הא"י היא כי היה האתרון בשלשלת הגאונים, ואצלו ואצל אביו נמצאו רוב תשובות הגאונים שקדמו להם והיו שמורות אצל סופרי הישיבות בגני הערביא (Archiv) שלהם. גם דברי הרבנן סבוראי ותלמידיהם היו ערוכים ושמורים אצל רב שרירא גאון ובנו רב הא"י (תשובות זכרון לראשונים 101, 160, 184). ועוד זאת כי ישיבת פומברדיא היתה במשך זמן גדול המרכז הכללי שאליו נהרו התלמידים מכל קצו ארץ, ואל ראש הישיבה דשם פנו מכל המדינות בשאלות. הן בענייני תורה ותבמת הדת, והן בדינין שבין אדם לחברו. מפאת כל אלה עלה רב הא"י על כל הגאונים שקדמוהו בתורה וביריעות עפ"י הנסיון מעולם המעשה, ובצדק קראו לו "אתרון הגאונים בזמן וראשון להם במעלה". בבר בימי אביו הגאון עלה רב הא"י בתורתו ובתבמתו במעלה עליונה להיות האב"ד בבית דין הגדול בפומברדיא. היא המעלה הראשונה אחרי מעלת הגאון הנודעה גם בשם התואר, "דיינא דבבא" (דיין שער הישיבה). וכל השאלות שבאו או לישיבת פומברדיא היו ערובות לרב שרירא ורב הא"י ביתר, וכן היו התשובות נכתבות משמות שניהם. אולם באתרית ימי רב שרירא קרה לו ולבנו רב תא"י אסון נורא. כי הלשינו עליהם פריצי ישראל לממשלת ישמעאל ובנראה היתה המלשינות כי לא נאמנה דחם לממשלת חלקי. מפאת כי נקבצו

(ע') תשובות זכרון לראשונים. ס' ט' שני; ס' האשכול ח"ב 47; חורחו של ראשונים ח"ב 45. וכן היחה דעת אביו רב שדירא, כמו שהביא הר"י אבוהב בהקדמת מנורת המאור כשם רב נסים במגלת סתרים). גם הניח את הכלל, כי אף שכל הנקבע בחלמוד מחוור סמך שלא נקבע בו ונמצא כמדדשי אנדה אחרים, ככ"ז אם נוכל לתרץ דברי האגדות שבתלמוד מה טוב, ואם אין אנו מצאים להסיר שבושו נעשה כדברים שאינם הלכה" (ס' האשכול שם). וכשמתו זאת להרחיק הדברים הורים היוצאים מחוץ המכע הנזכרים בדר"ל אחז הנאון כפעם בפעם; כן את המאד (כרכות ו') מנין שהקב"ה מניח תפילין וכו' יפרש הנאון: "כמו שהקב"ה מראה כבודו לנביאיו וחסידיה באובנתא דלכא כדמות אדם יושב, דכתיב ראיתי את ה' יושב על כסאו וכו', וכמי שיש לו רגלים, דכתיב ותחת רגליו כמעשה וכו', וכיון שנועד לנו כי מתראה לנביאיו כענין הזה נתברר כי זו היא הראיה האמורה לא בראית העין היא אלא בראית הלב וכו', וכך יתכן לומר שאפשר לאדם לראות בראית הלב דמות כבוד בראש ועליו תפילין, והאומר ראיתי ראות הלב וכו' ולא ראית העין ממש" וכו' (תשובות ליק ס' קמ"ו, והובאה באור זרוע וראב"ן). ועל השאלה אודות המאמר (סומה כ"ו). יצאה שכבת זרע מכין צפרני ידי ישוב הנאון: "לשון הבאי (נזומא) הוא ולא ברקוק. כענין ערים גדולות ובצורות בשמים" (תשובות ליק ס' כ"ו). ובענין חשש זוגות אמר הנאון: "הג' מלי דאמירן ביה משום סכנת מוסיק דהוו נהיגין ביה, והשתא לא נפיש כי ההוא עידנא" (הערך ע' אספרנוס), והוא גם לשמת אנשי מזרח בחלוקה המנהגים לאנשי ארץ ישראל, שהראשונים אין מקפידין אוגות והאחרונים מקפידין (השחר ח"ח 574). וכמו כן חוה דעתו על הרפואות שבתלמוד (ע' זכרון לראשונים ס' שצ"ד).

1. ע"ר קבלה המעשית ונפלאות! והנהאם כי השתדל לפרש ולתרוץ אגדות התלמוד, לא נסנע להכחיש ולהכזיב את המסופר ע"ד הנפלאות והמופתים שנעשו בימיו ובימי הנאונים שקדמוהו, ע"י שמות הקדושים וקבלה המעשית, ואודות זה כתב בתשובה: "ויש דברים שאי אפשר להיותם כל עיקר, כאשר אמרתם כי יש שאומרים שם ומנהגיהם עצמם מן הלסטים וכו' והלסטים רואים את זה שלא אמר שם ואין רואים זה שאמר שם, דבר זה אי אפשר להיותם (להיות) כל עיקר וכו' ומחם (ספרד) כי שם זה אתה אומרו על המת והוא חיה, והמעידים עדיהם נתבישו להעיד כי דאו מי שיאמר את השם על המת וחיה, (ולכן) אין טענותיהם של אלו ראיה וכו', והמסורת שזכרתם כי ביד אנשי צרפת (ע"פ כ"י צ"ל ספרד) בעבוד מר רב מטרונאי ז"ל (שבא מבבל ע"י קפיצת הדרך) שמא אדם דמאי נורמן להם ואמר אני מטרונאי, ואלו היה מר רב מטרונאי נודע בכמו אלה לא (חיה) נכחד ממנו, כי לא שמענו

אביו הוה שכיח נביח מלאך המות וכו' (חגיגה ד'). יאמר הנאון: ורב ביבי שאמר את המעשה הזה יחיד הוא וחס ושלום שמתכוין לשקר, אלא שמאד היה מעמיק לדבר עם המלאכים ושוקד לדאות את השדים וממה שהעמיק בדברים הללו נסתכן ודומה שנפגע וכו'. או שמא נדמה לו לרב ביבי המעשה הזה בחלומו כדרך שהרבה מבני אדם מספרים כי הם רואין בחלום" (תשובות זכרון לראשונים ס' דמ"ה). ועל המאמר ארכעה נכנסו לפרדס (חגיגה י"ד). אומר: "דע כי אנו מעורנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמר כדרך שאחרים עושים, וחדר אנו מפרשים לך דעתו של תנא זה ותוכן כונתו ואמתת מה שהיה סבור, ואין אנו ערבים עכשיו שהרברים הלכה, וראי משניות (במלת ש"שנה ומשניות השחמשו אז על מאמרי חז"ל בכלל) הרבה יש שאינן הלכה" וכו'. אח"כ מפרש כי לפי דעת הקדמונים, הקב"ה מראה לצדיקים בפנימיות לבם ובציור דמיונם כאלו הם רואים מראות היכלות ומעמד המלאכים וכדומה (תשובות הנאונים, ליק ס' צ"ט, ובהנהגה לעין יעקב חגיגה שם). גם התאמץ הנאון להרחיק את הדעות מרבירי חז"ל בבארו אותם עפ"י דרך המכע, כן למשל יפרש ע"פ השכל הישר איך ידע שמואל כי אדם נרול שהתעורר לבוא לבבל (רכ) חש במעיו (שבת ק"ח, ע"י ערוך ע' רל ב'). ועל מאמרם (ברכות נ"ו). על כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג, כתב הנאון: "דבר משל הוא כמו שאוג ישאג על נוה" (תשובות ליק ס' ק'). ועל המאמר (רי"ה כ"ח). התוקע לשיר, כתב: "ושמענו כי היה בישיבת מחסיא מי שגרם התוקע לשד וכו' אלא שאין אנו יודעים איך יתקע לשדים ומפני מה יתקע להם" (הלכות ד' יצחק בן גיאת שערי שמחה א' 36). על השאלה ע"ד מאמר רבה בר שילא לאליהו מאי קעביד הקב"ה וכו' (חגיגה ט"ו). ישיב הנאון: "עיקר הדברים הללו דמו הוא, לא שאלו מה הקב"ה עושה בשעה זו לפי שמחוסם ומעולה הוא מלהתעסק בכלום, אלא כך שאלו מה מעשים נעשים עכשיו בחפצו של הקב"ה" וכו' (תשובות זכרון לראשונים ס' דמ"ד). על מאמרם (ברכות נ"ט). שהקב"ה כשזוכר את בניו מוריד שתי דמעות וכו', סופס כפיו וכו', אנהא מתאנח וכו', יאמר הנאון: "האי מילתא אנדתא חיא, ובה וכל דרמי לה אמרו רבנן אין סומכין על דברי אנדה, וארחא דפירושא לברורי תחלה וכו', שהקב"ה אין לרמותו לשום בריח ואין לפניו לא שחוק ולא כבי ולא אנהא ולא דמעות וכו', דבל מילתא דאמריה רבנן דומיא דהכי לאו על פשטיה אמרוה אלא בתורת משל ודימיו לדברים שנודעים בינותינו למראת העין, כי היכא דדברה תורה כלשון בני אדם, דהא נביאים הכי ממלתין ואמרין עין ה' יד ה', אף ה' וכו', ולא על פשטיה אלא כתורת משל ולשון בני אדם וכו' (תשובות ליק ס' צ"ח). ודעתו זאת שאין סומכין על אגדות שנה ושלוש כמה פעמים

אדם", ומעיד עליו ר' יוסף אבן עקנין תלמיד הרמב"ם בפירושו הערבי לשיר השירים, ואלה דבריו בתרגום לעברית: "וזכר (רב שמואל) הנגיד ז"ל גם כן בכתב אלסחנא (בס' העושר), אשר בו הרבה לחביא מפירושי הנוצרים, כי ר' מצליח בן אלכצק דיין בסעיליאה בשונו מבגדאד שלח לו (להנגיד) אגרת בספור חיי רבנו הא"י גאון ז"ל ומעלותיו החשובים, ובתוך שאר דברים סיפר כי "ביום אחד נפל הדבור בבית הישיבה (של הנאון) אודות הפסוק שזן ראש אל יניא ראשי (תהלים קמ"ה ה'), ונחלקו בו הנאספים בבית הישיבה, ורמו רב הא"י ז"ל לר' מצליח שילך אל קתוליק (ראש הכמרים) הנוצרים וישאלוהו אודות מה שנמצאו אתו (בתרגום הסורי) בפירוש זה הפסוק, ולא חוטב הדבר בעיני ר' מצליח, וכראות הנאון ז"ל כי קשה הדבר לר' מצליח התרעם עליו, באמרו כי האבות והצדיקים הקדמונים אשר היו קדושים מאד לא נמנעו מלחקור ע"ד פירוש המלות אצל בעלי אמונות שונות וגם אצל רע' הצאן והבקר, כאשר הוא נודע ומקובל אצלנו, והלך ר' מצליח ז"ל אל הקתוליק ושאל את פיו" וכו'. את באוריו למלות קשות בכתבי הקדש רשם הנאון בספרו אלהאי, כמו שנודע זה נ"כ ע"פ עדות ר' מצליח בן אלכצק אודות הפסוק המשביע בטוב עריך (תהלים ק"ז ה') שהעיד לפני רב שמואל הנגיד (חדשים גם ישנים I עמוד 5).

[תלמידיו] בשיר מספר של רב שמואל הנגיד על

פטירת הנאון נאמר (זכרון לראשונים א' 48):

ואם הלך ואין לו בן	ביום הלכו לתחתיה
ולא ילדה תעודתו	ולא חזרה באכסניא
ולא זכה לבן ושיב	בכל זדון ובשגיה;
ילדים לו בכל ארץ	ערבית ואדומית
אשר גדל עלי תלמוד	וגם ספח להוריה
כמו משה אשר הוליד	בני אחיו לתושיה

ובאמת נודע כי היו לו תלמידים מקשיבים מפיו ותלמידים דורשי לקח בכתב בארצות שונות לכד מבבל, והתלמידים היו ראשי אלפי ישראל והרביצו תורה במדינות מושבותיהם, הנוודים לנו הם: רב יעקב ובנו רב נסים (ועל ידו רב שמואל הנגיד בספרד), רב הננאל בן חשיאל, ר' אלחנן בן שמריה, ר' בחלול בן יוסף, ר' אברהם בן יצחק ו' אוראי, ר' אברהם בן משה ו' נאמע, (ואחרים ממשפחת ו' נאמע, אבות ר' שמואל בעל התוספות לס' הערך), ר' יוסף בן ברכיה מקירואן, ר' יוסף בן עמרם מסגלמאסה, ר' מצליח דיין מסעיליא, ר' משה בן יצחק מערבי, ר' משולם בן קלונימוס מלוקא, ר' שמואל בן אברהם תאחרת, בני בצרה, בני ואדי אלקרי, חכמי ירושלם, חכמי מצרים, התלמידים מקסמניא, חכמי קאבס, ועוד ועוד, ולכן בצדק קראוהו הקדמונים אביהם של ישראל, רבן של כל ישראל וכדומה, וביחוד הרבה רב הננאל לשאוב מתורת הנאון, ובעבור זה אמרו על הרי"ב בני

עליו מדרכים אלו כלום, אבל רב משה הכהן ז"ל היו מוענין כי היה רגיל בקמיעין ובלחישות וכיוצא בהם (והראה בזה מופתים ונפלאות), וחקרו קדמונינו זה הרבה וגילה כוננות כמה מענות אלא דברים שאפשר לכמות להיות (שאינם יוצאים מדרך הטבע) וכו', וכללו של דבר "פתי יאמין לכל דבר" (מעם זקנים נ"ו, ובקצור ב' אהל יוסף על הראב"ע), ועל השאלה של חכמי קירואן אודות המנהג שלא לשתות מים בעת התקופה, השיב הנאון, "ניחוש בעלמא הוא בעבור שהוא תחלת השנה ואות תחלת רביעתה לא ירצו לשתות מים שימצאו חנם (והוא סימן רלות) וכו' (אבודרהם, סדר התקופות בשם הראב"ע).

[ידיעתו בפילוסופיא והכמות העמים] עוד נשארו

לנו בכתובים איוו שרירים מהתעסקות הנאון בפילוסופיא; בן למשל מביא את דעות הפילוסופים, "כי המינין של בעלי חיים יש להם משלים ודמות דיוקני, כמין הוותם למטבעות" וכו' (תשובות וזכרון לראשונים סימן שפ"ג, תשובות ל"ק ס' כ"ח, שערי תשובה ס' קמ"ה, תורתן של ראשונים ח"ב 46 ס' מ"ו), וכזאת היא דעת פילוסופי הערבים אודות שכל הפועל (Renan, Averroes 248, R. E. L. I. 35) ורש"י הארוויץ יחשוב (מאנאמס"ד שריפט חלק מ"ח 575) כי זה מחיהם גם לדעת אפלטון אודות-האידעון. ונודעו לו דעות אריסטו והמתכלמין כמו שהעירו שריינער (מאנאמס"ד שריפט חלק ל"ה) וקופמאן (חלק מ"מ 43). גם יחזה הנאון את דעתו כי, "הא דכתיב ה' חפץ, לא שחפץ בא עליו בדרך שהוא בא בלב בני אדם אלא שבזרא חפץ שלא בנוף ונקרא חפצו" וכו' (תשובות ל"ק ס' צ"ח), זה קרוב לדעה שהחזיק בה ר' שלמה בן גבירול ע"ד החפץ שאצל הקב"ה ("אתה תכם ומחכמתך אצלת חפץ מזומן כפועל ואומן"), ובזמננו אחז הפילוסוף שאפפננהויער בשמה קרובה אודות החפץ, עוד איזה דעות פילוסופיות הובאו בשם הנאון אצל ר' יהודה בן בלעם ואחרים, ומספרו אלה אוי אנו רואים כי קרא הנאון את האלקוראן למחמד, מאמרי חתנו עלי בן אבו טאלב, ספר המרדק הערבי אל בליל, ספרי הפילוסוף אבונצר אלפראבי ועוד, ובחקרמת ר' אברהם בר יצחק ו' שלום למאמרות ומליצת מרשיליו (מהדורת יעלינקע 7) כתוב: "כמו שקרה לרב הא"י ז"ל עם חכמי ישמעאל, ולא יכלו לענות כי נבהלו מפני חכמתו, ואח יקר תפארת גדולתו, ונשתתקו כלם אתו ולא ענו עוד, כי נצחם בראיותיו, ולולי שהיה חכם בהנין לא עשה כן". מזה נראה כי היה לו ויכוח עם חכמי הערבים, ולא נודע לנו עד עתה מפרמות הויכוח הזה, ובצדק קונן עליו רב שמואל הנגיד (זכרון לראשונים א' 49): "אשר אחז בעודו חי בכל חכמה יפיה", ור' משה ו' עורא בספרו הערבי אלמחאצרה יקרא אותו בשם מתכלם אשר בו נקראו פילוסופי הישמעאלים, גם קיים בעצמו מאמר חז"ל, "איהו חכם הלומד מכל

הדרות שאחריו כי כל דבריו דברי קבלה. והרבה מאמרים פירושים ופסקים נמצאים אצל הקדמונים בסתם שהם נובעים ממעני חכמתו ותורתו של רב הא"י. ובמקום גדולתו של הנאון שם נמצא ענותנותו. ואף כי השב"ש ר' משה ור' חנוך בנו היה לסבה לזה שחרלו אנשי ספרד לשלוח נדריהם ונדרותיהם לשיבות בבל, בכל זאת כאשר רצה ר' יוסף אבן שטנאש. בעל מחלקותו של ר' חנוך, לבוא לפומבדיתא, לא בלבד שלא קירב אותו הנאון אלא גם נמנע מלקבלו והזהירו מלבו אליו (הראב"ד בס' הקבלה), ויהי בשנת תשצ"ח בהיות רב הא"י בן צ"ט שנה נכבה מאורן של ישראל הוא הנאון האחרון לשיבת בבל, ומעתה היא והלאה, נגדעה קרן עדינה (בנוי לבבל) גברת כל מדינה (רשב"נ); „כבר נשאו בני בבל ואפריקי ואספמיא“ (ר"ש הנגיד), כי חרל היתרון שהיה לבבל לחיות המשביר בר התורה לכל היהודים, ואבל ומספר רב היה לבני ישראל בכל מקומות מושבותיהם. רב שמואל הנגיד שהיה משותי מימיו של הנאון על ידי מחותנו רב נסים מקירואן קונן על פמירת רב הא"י בשיר מספר נרול (זכרון לראשונים א' 45–49), ור' שלמה בן גבירול ערך עליו ארבעה שירי אבל, „נגדעה קרן עדינה“ המובא מהראב"ע, הקינה „בכו עמי חנה שק וחבל“ שנדפסה מדוקעם בשירי שלמה I 25, ושתי קינות „הלא תבכו בני גלות המוני“ „מי יחבוש נזר בנו ישי“ נדפסו מאתי בחדשים וגם ישינים (I 3 עמוד 4–5). ועוד כל ימי עולם יעמוד שם רב הא"י לנאון ותפארת חברו לא יסוף מקרב היהודים.

[חבורי רב הא"י גאון] החבורים שבאו לידנו בנופם כפי שיצאו מתחת יד מחברם וכלשונו. הם: 1) התשובות שהשיב לשואלו, ועל הרוב השיב באותו הלשון ששאלו בעלי השאלה, אם בעברית וארמית או בערבית, ומהאחרונות יש שהניעו אלינו רק בתרגום עברי, ולא נשנה הרבה אם נחשוב את תשובותיו (ביחד עם אביו רב שרירא ושלם בעצמו) בערך מספר אלף. והיו דומה כמעט למספר התשובות של כל הנאונים וזולתו ביחד. התשובות נמנו בפרטות מהר"י מיללער במפתח לתשובות הנאונים, אמנם עתה יש להוסיף עליהן הרבה. 2) כתאב אל אימאן (ספר בדיני שבועות) נחתב בלשון ערבי, בעשרים שנים, ותלק מנוף הספר בערבית הכתאב מסעבי בארץ הקדם. הספר הזה נעתק לעברית ונקרא בשם „משפטי שבועות“ וגם בשם „שערי שבועות“ (ויניציא שס"ב, המבורג תקס"ב), ולא נודע לנו שם המעתיק. ע"ד כ"י בדיני שבועות עפ"י ספרו של הנאון באורת שיר לר' לוי בן יעקב אלקלעי. ע"י הערתו בתשובות זכרון לראשונים 357. ואולי אליו כוון הרמב"ן במלחמות לב"ק „ואף בהרחותיו כוון מפורש“. 3) כתאב אלשרא ואלבוע (ספר מקח וממכר), בששים שנים, הנוף הערבי לא הניע לידנו. והוא נעתק לעברית ע"י ר' יצחק בר' ראובן אלברצלני (אלברלני) בשנת ד"א

תחל"ת (1078) בחיותו בן ל"ח שנים (נרפס בויניציא שס"ב, ויין תק"ס). ומהעתקה אחרת של הספר הזה נרפסו קודם מעט לקומים ביחד עם ס' משפט שבועות הנ"ל. 4) כתאב א לדהן („ספר המשבח“), כפי הנראה נעתק לעברי מר"י אלברצלני הנ"ל ונספת אל ס' מקח וממכר. 5) כתאב אלשרום (ס' „משפטי התנאים“), נעתק ונרפס כמו הקודם. 6) כתאב אלסואל או אלחסליף (ס' „משפטי הלואות“), נעתק ונרפס כמו הקודמים וביתר עמקה. 7) כתאב אלשפעה (ס' בדיני המצינות). נזכר אצל המעתיק פ"י המשניות להרמב"ם סדר נשים, ביוחסין וקורא הדרות, ועד עתה לא נמצא ממנו שירי בכ"י אך השערת בן יעקב באוצר הספרים שהוא חלק מס' מקח וממכר תלויה באידי. ואין לה על מה לסמוך. כי לא נזכרו בחבור זה דיני דבר מצרא, ונהפוך הוא כי מזה הוכחה שקבע הלכה לדינים הללו בספר מיוחד, כמו שחבר ע"ז חבור בפ"י עצמו חותנו רב שמואל בן חפני בשם כתאב אלשפעה (ע"י זכרון לראשונים נ' 2–31). 8) כתאב אלאחכאם (?—ספר הדינים), הביאו רק בעל שלשלת הקבלה ור"י לאמאש בשער ציון, לכן הדבר עוד מוטל בספק; וחותרו רב שמואל חבר ס' אלזאם אלאחכאם המובא ממהר"ם אלשקר ומבעל קורא הדרות (זכרון לראשונים נ' 6, 35). ואולי הנזכר בשחק ואצל ר"י לאמאש הוא ס' הדינים. (כתאב אלדיאנין בערבית)? 9) כתאב אלודיאע (ספר הפקדון), נזכר נ"ב בשלשלת הקבלה ואצל ר"י לאמאש בשער ציון, ובספק הוא; וספר כזה הובא מרב סעדיה גאון (ע"י זכרון לראשונים ד' ס' ת"ד 322, 393). 10) ספר באסור והיתר. הובא בפרדס לרש"י, בספר תולדות אדם וחווה לרבנו ירוחם, ובחלק שני מס' שבלי הלקט לר' צדיקה הרופא בשם „שערים דרב הא"י גאון“ כי היה מחולק לשערים כמו ס' מקח וממכר וס' משפטי שבועות. 11) הלכות חפלין. הובא בס' שיורי ברכת להרב חיד"א על ש"ע א"ח (ס' ל"ב ס"ק י"ב). הלכות שחיטה הובא אצל הקראי יפתן' צעיר (קטלוג בריט מוז I 250). 12) פירושים לכ"ה"ק. לע"ע נודע לנו כי פירוש רב הא"י עת"ת מבוך שלם מובא ברשימת ספרים קדמונית (לקומי קדמוניות, נספחים 192). גם ר' תנחום ירושלמי מביא את הבאור לפרשת ויצא יעקב המיוחס לרב הא"י (חדשים וגם ישינים I. 7) באודי הנאון מנביאים וכתובים המובאים אצל המחברים הקדמונים אין בידנו להוכיח כי נמצאו בספרים מיוחדים לבאור כד"ק, כי יוכל להיות שהיו כתובים בספרו על השרשים (כתאב אלחאוי) או בתשובותיו. 13) פירושים למשנה ותלמוד. מאלה נודעו ע"י פירוש למשניות סדר טהרות הנדפס בקובץ מעשה ידי נאונים קדמונים (ברלין 1856). פ"י נמרא דעבודה וזה ששלח לר' אלחנן בן שמריה מקירואן (זכרון לראשונים ד' ס' מ"ז—מ"ח).

פירושם במס' יומא (שם סי' רפ"ז—רפ"ט) ועוד. פירושים רבים המפורסמים בספרי רב חננאל ר"י אלפסי, ר"י בן נפתלי, ר' גרשם מאור הגולה, בס' הערך ועוד. אמנם על הרוב לא נדע אם אינם לקוחים מס' אלחאי או מתשובות. והנה על פירוש משניות מהרות יצאו עוררין במענות קלושות שאינן מוכיחות כלום. וכבר השיבות עליהן (ע"י חרשים וגם ישנים I 7 עמוד 60). 14) כתאב אלחאי הנקרא בפי הראב"ע בשם "ס' המאסף" ובס' הזכרון לר' אברהם ו' בוקראט בשם "ס' הכולל", הוא ספר החרשים לשפת עברית וארמית תלמודית. חלק קטן מסנו מצאתי באסיפה שניה לפירקאווין. וקצת מלים הבאת מארץ חקדס; ומהם נראה כי שימטו בחבורו הנכבד הזה היא כזאת; בראש כל שרש יציג את כל הצרופים שנוכל להוציא מאותיות השרש ויבארם אחד אחד. דוגמאות מסנו הרפסתי בחדשים וגם ישנים (I 7 עמוד 3—5) ובס' ממזרח וממערב חוברת ג'. והוא חבור יקר מאד ותועלתו מרובה ביחוד לבאר המלות התלמודיות. 15) ס' בנקוד לשון הקדש, מסנו הובאו דיני הטף קמץ בס' כ" ערת דבורים מר' יוסף הקסמנדיני, והשערה אודות שם הספר הזה של הנאון (ע"י חרשים וגם ישנים I 2, עמוד 12—13). 16) סדור תפלות של הנאון נזכר בשבלי הלקס (מהדורת באבער 295 ושם סדר כל נדרי בשנים). ואצל ר' שלמה בן ישועה בהן בכ"י אקספורד וקמלוג (ניבוער 623). ובכ"י אחר שם ממאה המ"ו (שם סי' 626) מובאים דברים מהנאון השייכים לסדר התפלות (לימורנישעס) לפי הערת רמשיש (אראבישע לימערטאטור 102). אשר אמנם אינו מוכרח כי לקוחים הם מסדר תפלות של הנאון ולא מספר אחר או מתשובותיו. 17) שירים ומליצות. שיר מליצה לכבוד ר' אברהם בן עטא מקירואן מצאתי בכ"י ושלחתי לעורך הצפירה על ידי הר' דוד מניד ונרפס שם גליון 103 לשנת 1899. ושיר מליצה לכבוד ר' יהודה בר' יוסף אלוף וראש סידרא בקירואן בראש המכתב העורך אליו מהנאון הרפים זה לא כביר הר"ל גינזבערג מפלימת הגניזות (Genizah Stud. II 278—9). בשני שירי מליצה האלה שהם בודאי מהנאון סגנון הלשון הוא קשה כמו בפיוטי הקליר, ומהם נוכל להוכיח כי החרדים הקלים להבין, תכתובים במליצה צחה, הארנחה="מוסר השכל" והפיוט "שמע קולי אשר ישמע בקולות" לא יצאו מיד הנאון (ע"י למטה).

מתעקש, וכעת נוספו לי הוכחות חדשות. ודברי ווערט היימער הסומך על הרשימה שבכ"י שלו (וכנראה מכר לאוקספורד No. 2808) ליחס את הס' לרב הא"י בר שריא (גנזי ירושלם ג'), והר"ל גינזבערג הסומך על ווערט היימער כסומא על ההגר והקופץ מזמן הגאונים אל רב פולניאשכניזי ממאה הי"ז (Salto Mortale) אינם כדאים למפל בהם. ואיך איפוא נמצא עוד דמיון הפלא ופלא כזה שספר מאחרון הגאונים בזמן וראשון במענה אשר דבריו שתי בצמא כל הדורות חבאים אחריו, יאבד מתוך הקהל ולא ישר ממנו אצל הקדמונים שום זכר. עד כי גם הקדמון ר"י בן ברזילי המחבר בעצמו ס' שמרות יביא שם כפעם בפעם את דברי רה"ג בדיני השמרות מתשובותיו ולא זכר כלל את ס' השמרות של הנאון! ולאיהו מסרה ותועלת יקר רה"ג רק חלק מס' שמרות של רב סעדיה ויחבר מזה ספר חדש? את כל זה לא באר לנו הר"ל המתפאר בנצחונותיו בעל נהלת שבעה! 2) ס' מוסר השכל המכונה גם "ארנחה". כבר הגדתי דעתי (חרשים וגם ישנים I 7) שהיא גם דעת הרש"י שחרחרים האלה אינם מלאכת הנאון, וכעת נתחזק חרבר ע"פ סגנון לשונו בחרחרים שהם בלי שום ספק ממנו (ע"י לעיל סי' 17 מתבוריו) 3) שיערי דיני מסונות ושערי שבועות בהרזו שחרפים רשוח"ה (בס' ישרון העברי ח'). וגם אל חחררים האלה שייך מה שאמרת ע"ד מוסר השכל. בתשובות מהרים מרוסנברג ובכ"י פרמא נחיתסו לר' סעדיה, ואין ספק כי הוא ר' סעדיה מאוחר ולא הנאון שלא השתמש במשקל השיר. 4) בקשה שמע בקולי אשר ישמע בקולות הנמצא במחזור הספרדים לערבית יוה"ב. 5) סליחה את מי ונחת לנצח. גם בשני אלה סגנון הלשון משונה מכל וכל מסגנון הנאון. את הראשונה מיחס רש"י לר' שלמה ו' גבירול, והשנייה יש מיחסים לר' יוסף בן אביתור (נהל קדומים לדוקס, וגו' S. P.) ואף כי זהו בספק עכ"פ לא רב הא"י מחבר, גם עוד לא נתברר מי הוא המחבר של הסליחות בכ"י אקספורד No. 2852. 6) ס' קול ה' בבית, 7) ס' הקמיעה, שמביא ר' משה בומריל בפירוש ל"עירה. הנה מלבד כי האיש הזה מוחזק לבורא ספרים ומחברים שלא היו ולא נבראו עוד נדע עתה מתכונת רוח הנאון כי התרחק בתכלית הרחוק מענייני סודות הקבלה והעסק בשמות הקדושים וכדומה; אם לא כי נאמר שהשם ס' הקמיעה שאל הוא מאת המאמר בנקוד הקמץ מהנאון המובא במ' ערת דבורים (ע"י לעיל סי' 15, 11—9) השובות המזויפות ע"ש רב הא"י סי' ה' י"ד וק"צ ועוד בקובץ שערי תשובה (ע"י זכרון רש"י ו' חפני הערך 19 וכבוא לתשובות זכרון לראשונים), ותשובה מזויפת מרב הא"י לרב פלמאי גאון וחבריו (!!!) אודות יגמרות ו' ספירות שהובא בפלה הרמון לרמ"ק. 12 פתרון תלוש. המיוחס להנאון בכ"י ואמיקאן ופאריס ואוקספורד ועוד. והנה מתכונת רוח הנאון הנשקפת באספקלריא המאירה

לספרים ומאמרים המיוחסים להנאון במענות או ביוזין; 1) ספר השמרות אשר ראשיתו הרפסתי מן הכ"י בפטרבורג (חרשים וגם ישנים I 9) ועוד קודם לזה הובחתי בהאסיף הששי, כי הוא לרב הא"י בן דוד הקדמון גם מרב סעדיה גאון (שגם הוא חבר בתאב אלותאק = ס' השמרות, והוסיף על הקודם לו), כמו שנרשם גם בכ"י רפ"ב. אמנם אנכי לא סמכתי על הרשימה. כיא הבאתי הוכחה שיש בה די לכלתי

בתחלת המאה ה־י"ט נספחה האלברשטארט למלכות וועסטפאליא. וקהלת ישראל היתה תחת השגחת העיר של טובי העיר קאסעל, ולראש העיר נמנה ישראל יאקאבסון (1808). בשנת 1811 בטלה הממשלה את המס המיוחד של היהודים. בשנת 1812 השיגו היהודים שיווי זכויות בפרוסיא, ושנתים ימים אח"כ כאשר באה האלברשטארט תחת ממשלת פרוסיא נחשבו שם היהודים כיתר התושבים. מאז ועד עתה נתרבו היהודים למספר שמונה מאות. בין הרבנים ששמשו בהאלברשטארט הם: ר' שלמה בן יוחנן רייבאך (1661–1691), ר' צבי הירש ביאלי "חרוף" (1718–1748), ר' עקיבא אייגר (1814–1824), ר' יצחק איערבאך (1905). ביבליותרפא: אויערבאך, געשיכטע דעך אויערעלי-מישען געמיינע האלבערשטארט, 1866.

ב. מ.

האלברשטאם, שלמה זלמן חיים (בר"ה שוח"ה): חכם ומתבר, נולד בקראקא כ"ב אדר תקצ"ב (1832), ומת כ"ד אדר שני תר"ס (1900) בעיר בעליץ במקום שהיה סוחר נכבד ועשיר. הוא אסף אוצר ספרים וכ"י יקרים, וכתב מאמרים רבים ואגרות והערות שונות בתולדות ישראל וחקירות קדמוניות, כי בקיאתו היתה רבה בכל מקצועות הספרות. הוא הו"ל ספר אביו ר' יצחק האלברשטאם בשם "שיח יצחק" (לבוש 1882), ובו הערות לתולדות משפחת האלברשטאם. גם הו"ל הרבה כ"י אשר באוצרו עם תקונים והגהות הקדמות מבואות והערות שעשה, ואלה הם: א) "חרושי הרמב"ם" שכתב להציל את הרמב"ם מהשגות הרמב"ן (ויו"ן 1868); ב) "ס' העבור" להראב"ע (הוצאת מקיצי נדרמים, ליק 1874); ג) "תנמולי הנפש" להרופא ר' הלל נכר ר' אליעזר סוויירנא (שם 1874); ד) "קבוצת מכתבים" בעניני המחלוקת ע"ר הסודות וס' המדע להרמב"ם (באסכערג 1875); ה) "אגרת בקרת" לר' הקונטרס תר"י ליעלינעק (ליק 1874); ו) "תקנות חכמים" מאספת הרבנים בפירארא בשנת ש"ר (בראדי 1879); ז) פירושים שונים על ישעיה למפרשים קדמונים, במ"ע "לעמערבארע" (אמסטרדם 1882); ח) פירושים יצירה לר' יהודה בר ברילי הברצלוני (הוצאת מקיצי נדרמים ברלין 1885); ט) "תקנות קדמונים שנעשו בבולוניה ופורלי בשנות קע"ז וקע"ח (ברעסלי 1888). בשנת 1890 הו"ל רשימת הכ"י שבאוצרו מספר 411 בשם "קהילת שלמה" רובם קנו סתהלי הקול"ז מונטיפיורי בראמסנייט אנגליא, וחלק גדול מספריו הנדפסים קנה השופט מאיר זולצבערגער בפילאדעלפא בעד הסימינאר בניוארק.

ביבליותרפא: ריינעס, דור וחכמים 1900; הגרן ח"ב 121.

ב. מ.

האלך חיים, שמואל: רב ודרשן ריפורמי קצוני; נולד בעיר קעמפען במחוז פחאז א' תשרי תק"ז (1808).

מן המאמרים שלו שאספתי למעלה נראה ברור כי הוא לא בא בקהל בעלי סודות הקבלה ולא רדכיהם דרכיו, ובענין זה מעו רבים מן החוקרים החדשים.

ביבליותרפא: רפאפורט בכורי העתים לשנות תק"ץ ותקצ"א; יאסס געשיכטע; גרעץ רב ר' ימי ישראל; וויס ד"ר האסיף ח"ג 148; וביחוד; מילער ספחת לתשובות הגאונים; הרבני, מכאז לתשובות זכרון לראשונים, וחדשים גם ישנים. א. א. ה.

האים (Hays): משפחת: ראשי המשפחה באו מהולאנד לניוארק בתחלת המאה ה־י"ח, וצאצאיהם התפשטו במקומות שונים בארצות הברית, ומחם לקחו חלק בכרידת החופש נגד אנגליא. יצחק האים, רופא חולים (1796–1879) היה הראש להאקדמא של חכמות טבעיות בפילאדלפא (1865), ואחר מהמסידים המוסר ע"ש פראנקלין והמוסר של חברת הרופאים באמריקא (American Medical Association). הוא חבר חוקי ההגנה להחברה הזאה ועליהם הסכימו החברות השונות של הרופאים בארצות הברית. הוא היה העורך של העתון Am. Journal of Medical Science משנת 1827 עד 1869, וחבר ספרים במקצוע הרפואה. מבני המשפחה הם עורכי דינים בניוארק (J. E. 270. IV).

ב. מ.

האלאנד: ע' הולאנד

האלברשטארט: עיר במחוז זאכסן פרוסיא. בשנת 1900 היה מספר תושביה 42792 וביניהם 820 יהודים. זכרון היהודים בהאלברשטארט בפעם הראשונה רשום במאה ה־י"ג בעת שהבישוף וואלאראד הגין עליהם (1261). אך הבישוף ערנסט השני גזר עליהם גירוש בשנת 1493, והורשו אח"כ לחזור. בישוף הנרי יוליוס גרש אותם בשנת 1594. אך כאשר הבטיחו לו היהודים לשלם מס כבר נתן להם אגרת מחסה, והרשה בהשתדלות יעקב בן ישראל נפתלי לבנות ביהכ"נ. בשנת 1621 קמו ההמון הפרוטיהרסואת ביהכ"נ. בעת שמשלו השוועדים בעיר גרשו משם את היהודים, שלא היו להם אגרות מחסה. ע"י כריתת הברית בשנת 1648 נספחה האלברשטארט לבראנדענבורג, והנבחר פרידריך ווילהעלם נמח חסר ליהודים, אך גם הוא היה ירא "פן יתרבו היהודים מעל לנבול הסבלנות". מספרם היה אז 280 נפשות. בשנת 1660 הרשה להם לבנות בית ת"ת והיהודים הוסיפו לבנות גם ביהכ"נ מפואר ברחוב היהודים. על זאת חרה אף ההמון ויעשו בהם נקמות ויהרסו את בנינו עד היסוד ביום 18 מארץ 1669. בכ"ז התרבו היהודים ובשנת 1679 קנו בית הקברות. בסוף המאה ה־י"ח יסד הירש קעסלין בבית הספר "הזכרת צבי" ללמוד את הנערים תנ"ך ותלמוד חשבון ולשון אשכנז. בית הספר הזה הוא חיותר עתיק באשכנז ובשנת 1898 חננו שם את יובל המאה שנה להוסדו.

(ע"ע דינים, דינא רמלכותא), גם ביאר דברי המשנה "כל מצוה שהיא תלויה בארץ אינה נוהגת אלא בארץ" נגד פירוש הנמרא כי היא חובת הקרקע, ולדעתו המשובשת הן מנהגי הדת הקשורים בקבוץ חמדיני של ישראל בתיותם על ארמתם, ומשחרב ביהמ"ק וישראל נתפזרו בין האומות בטלוחרינים הנוגעים בקיום הלאום. בספרו "מאמר על האישות" (ברלין 1860) רצה לבטל כמה דיני אישות, בסמכו על דברי התלמוד "כל המקדש אדעתיה דרבנן מקדש" והפץ לתת יפוי כח להרבנים החדשים לבטל למפרע קישור האישות ע"פ הנמוס של המדינה ולפסול ענותו בלי נט לפי חוקי הארץ. ספרו זה לא זכה להכנס בהספרות "המדינית" בישראל כי בעלי המדעים אינם צריכים סעד והסכמה מהתלמוד אשר אינם מאמינים בו, והמאמינים בתלמוד לא יאמינו בפירושי האלהיים. בכל זאת לא התנדר להמליח כי לא חשבת לאות לאומי רק אחת מן המצוות ולכן לא בקש לבטלה (בספרו "איבער די בעשניירונג צונעכסט אין רעליגיעזדאנאמאטישער בעציהונג", ברלין 1844). האלהיים לקח חלק גדול באסיפות הריפורמים בברון שווייג (1844), בפראנקפורט דמיין (1845) וברעסלוי (1846). בנוגע לשאלת השבת הורה כי עיקר השבת היא השבתה ממלאכה, ובתפלות לבדן אין די לשמור את השבת, כאשר נוסדה החברה "ידישע רעפארמענע" נאסענשאפט" בברלין נקרא האלהיים לעמוד בראשה בתור רב ודרשן בשנת 1847, וחבר בשביל חברה סדר תפלה בהעתיקה אשכנזית סבלי הזכרת הנאולה, ורחה את יום השבת ליום הראשון, ובסל יום שני של גליות מלבד של ר"ה. לאחרונה התיר גם נשואי תערובות לסדר להם קדושין (ספרו "נעמישטע עהען צווישען יודען אונד קריסטען" ברלין 1850). מזה נראה ער היכן הניעו אז השאיפות לריפורם לקצה האחרון. האלהיים נשא משמרתו בברלין י"ג שנים ובתוך הזמן הזה כתב ספרים הרבה וחברות בלשון אשכנזית במקצוע שלו. הוא מת פתאום. מתנדרו לא באו ללוותו ומיכל זקש לא רצה שיקברוהו בבית הקברות בשורת הרבנים, אך עסינגער נתן הרשיון לקברו שם. נייער נשא עליו ההספר. נרעץ יחשוב את האלהיים לשונא היהדות ומכנהו השליח פאול השני, וגם הריפורמים הממוצעים הבינו כי האלהיים הרהיץ ללכת בשאיפתו הנדולה לתקן וקלקל הרבה.

ביבליוגרפיה: ברנפלד, תולדות הריפורמציון הדתית בישראל צד 166, קראקא 1900; מכ"ע כנסת ישראל ח"ג 117; רמעה געשיכטע דער יידישען רע-פארמאציון III (שמואל האלהיים, זיין לעבען א. ד. וו.) ברלין 1865; J. E. VI 437.

א.

האללע (האללי): עיר על נהר זאאלע במחוז זאכסן בפרוסיה. בשנת 1900 היה מספר, תושביה 156,624 ומהם 1300 יהודים. תחלת ישוב היהודים בהאללע היה במאה ה"ב והעשירים היה להם עסקים

ומת די אלול תר"ך (22 אונוסט 1860). בנעוריו למד התלמוד וספרי הדבנים ולא היה לו ידיעה חיצונית, עד אשר נשא אשה והיא למדה אותו לשון אשכנזית, ובזמן קצר עלתה ידיעתו זאת על ידיעת אשתו, אבל היא חכירה כי מינות נורקה בו ועיז נולדו ביניהם סכסוכים מבערים ויפטר בנמ, ואח"כ עזב את עיר מולדתו והלך לפראג ולמד בשיבת ר' שמואל לגרא, גם למד בהאוניברסיטא שם תורת הפילוסופיא, והשיג התואר "דוקטור" בלייפציג בשנת 1840. האלהיים לא הצטיין בידיעות עמוקות בחכמת ישראל כמו נייגר, אך שם כל מנמחו להדיפורמאציה הדתית, וישתדל למצוא משרת הרבנות כדי להוציא את מחשבתו לפעולה. בשנת 1836 נתמנה לדרשן בפראנקפורט דארד בקהלה ממוצעת, אך היה ירא לעשות שונים בביהכ"נ מפני התנגדות בני עדתו, וחשב לעשות תקונים תחלה בחינוך הדור הצעיר בבית ספר לנערים, הממשלה בפרוסיה תחת פרידיך ווילהעלם השלישי נתנה כח בירי מורשי הקהלה, ולא הניחו את האלהיים להוציא את זממי לבבו בתקונים קיצונים. בעת ההיא הו"ל דרשותיו (נאמעסדינסטליכע פארטרענע, פראנקפורט דארד 1839), ובחקרמתו יבקש את חממשלה להכיר את הרשן המודרני בתור רב רתי והעיד את און מנהלי העדה כי עיקר חובת הרב הוא להנתיג את צאן עדתו במוסר ודיא ולחנך את בניהם בדת ישראלית, ולא רק לפסק שאלות בעניני אסור והיתר; בדרשותיו אלה ערב מדרשות חו"ל בסגנון נמרץ. הוא כתב מאמרים רבים בעתונים היהודים שיצאו אז לאור, ובהם חוה דעתו להפריד את הלאומית הישראלית מהדת הישראלית, כי לא האמין שיש איזה צורך ללאומית יהודית כל זמן שהממשלה תתן ליהודים שיווי זכויות לחשבם כיתר התושבים בכל עניני המדינה, כי אז עליהם לקבל את הלאומית הגרמנית. גם השתדל להעמיר את הדת הישראלית על עקרם דתיים ולצרפה מכל המושגים הלאומיים שבה בהרעיון המשיחי ושיבת ציון. בשנת 1840 נתמנה לדרשן בעיר שווערין מעקלנבורג ויסד שם בית ספר לנערים. אך כאשר החל לעשות תקונים בקריאת התורה בלי נגון הטעמים, נפרדו ממנו האורתודוקסים ויסדו להם בית הכנסת אחר. האלהיים חוה דעתו בדבר "ההיכל" בהמבורג (1841), ונתן הסכמתו לשנות נוסח התפלה ולתרגמה בלשון אשכנז. בשנת 1843 הו"ל ספרו "די אטאנאמיע דער ראבינען" ובו פרסם דעתו כי יש הכח להרבנים החדשים לבטל לשנות את דיני האישות בישראל, ובחפצו להקל את עול הדת לפי צורך המקום והזמן והקולטורא החדשה בקש למצוא סעד מהתלמוד לסחר את הריפורם בק"נ טעמים, ולא חש לשבש בשביל זה את כוונת הנמרא כדי להתאים לצרכו, כן עשה למשל בהוראתו "דינא רמלכותא דינא" לכל דיני ישראל גם באיסור והיתר, חפץ משמעות הדברים המורים רק על דיני ממונות

„בארבעת ימים לחדש תחת... באותו היום הששי נגזרנו שתי פעמים, כי גם אז חרגו מיו מאות נפשות חנאנים והנעמים בקריה הוסי' במדינת רוסיא". על דבר קדוש ש"ש ע"י יהודי האמעל יוסף חשיך כדברים האלה: „נודע ידיעה ברורה באמת ובתמים, כי אותם היהודים אשר חיו בקרית הוסי' סגורים וחתומים קדשו את שם המיוחד יותר משאר היהודים הצדיקים החכמים, כאשר כי גם שם באו חרקים הממאים כנלבים אלמים בבירת עם שאר הפריצים ומסרו בידם את היהודים כבבשי שלמים. ונרשום מחוץ לעיר על פני שדות וכרמים, ואז הקיפום הרקים כחצי גן עגולה וחפשימום ערומים והושיבום לארץ וכו'". הלאה מוסיף חשיך לספר, כי חקוקים דברו על לב היהודים שימירו דתם וחיו, אך היהודים מאנו לקבל עצתם „ואז הרימו הרקים בהם יד ויהרגו אותם בעונינו". לפי דברי האנדה נשארה אז מכל יהודי האמיל רק ריבה אחת שנסתרה בערמת החללים ונצלה ממות, ואח"כ נשא לאיש ותהי לאם משפחת „באבושקין" הידועה בהאמיל גם עתה. ע"ש אמם הזקנה חזאת (באבושקא=אם זקנה בשפת רוסית). בקרב העיר על יד ביהכ"נ „באבושקין" יש בית עלמין ישן נוסף, אך מצבותיו אבדו, אחת מהן מצא ש' דובנאו בשנת 1896 והיא איננה עתיקה רק בערך שנת תקכ"ה.

[התנפלות על היהודים] אחרי שנת ת"ט נרפאה קהלת האמיל ממכותיה. והיהודים חתרו בפרט תחת מושל הרחנים לבית רומיאנצאוו שדאנו להצלחת יושבי העיר במסחר בחרשת המעשה ובהשכלה, ויטו תסד ליהודים ובשנת 1822 תמכום בכספם להקים על תלו את ביהכ"נ הנדול, בית אבנים מהודר הקיים גם עתה. וכן תחת ממשלת הנסיך פאסקוויץ שנשנה עזת ישראל מיום ליום. אך פתאום באה עליה שואה, כי ביום י"ט אלול תרס"ג (1903) בקשו הנוצרים תואנה להתנפל על היהודים והתלו לריב עמהם וחקם מצה ומריבה בשוק, ויתאספו צעירי ישראל ויכו מכות נאמנות את שונאיהם, פורעי הפרעות נסו ממקום המערכה ושלשת ימים פחדו הנוצרים ולא התגרו ביהודים. רק ביום כ"ב אלול בבוא נדוד אנשי תיל העירה, התעוררו ההמון בהשענם על עזרת התיל, ויתנפלו על בתי ישראל וישסו ויכוונו, ואנשי החיל היו בעזרת הפורצים. ביום ההוא נהרגו עשרה יהודים שנלחמו בתורף נפש על כבוד עמם ויצילו נפשות רבות מידי המשתחיתים. פקיד הממשלה לא ענשו את פורעי הפרעות מהנוצרים אך תפסו במאסר יהודים רבים שחיו חפים מפשע ונגזר עליהם עונשים שונים. ביום כ"ט מבת תרס"ו שלת משעשקא ראש השומרים ופקידו בהאמיל את חקוקים הפראים וציתו אש בבתי העיר הנדולים והתנויות ובתי המרכלת של העשירים ויכוונו וישללו את רכוש היהודים ויטו ויפצעו יהודים רבים. עשירים רבים חתרשו ואלפי אנשים נשארו בלי מזון ומתיה. הממשלה מפטרבורג שלחה

עם הנסיכים במביבות העיר. היהודים גרו בחלק מיוחד שנקרא „יודנדרוף" ולהם בית הכנסת ומקום קברות. יהודי האללע סבלו הרבה בזמן מסעות הצלב במאה ח"נ וה"ה, ובשנת 1493 גורשו משם בנזרת הארכיבישאף ערנסם. כשתי מאות שנה אח"כ הורשו היהודים להתישב עוד הפעם בהאללע, ויחנכו את בית הקברות בשנת 1693 וביהכ"נ בשנת 1700. חוקים מוגבלים מנעו את היהודים מלקנות קרקעות או ללמוד בבית האוניברסיטא שם. הקיסר פרידריך וילהלם הראשון נתן להם זכויות בדברים הנוגעים לדרכי חייהם (26 פעב' 1704). אך לא בעניני המדינה, וישם עליהם מס מיוחד. כאשר באה האללע תחת ממשלת וועסטפאליא נתישבו היהודים בתור אזרחים ביתר התושבים (1808). וכאשר שבה האללע לרשות פרוסיא היה מספר היהודים 150 נפשות. ע"פ החוק מיום 23 יולי 1847 נתחלקו קהלות ישראל בפרוסיא לאחוזות, ואיזה קהלות קטנות סביב להעיר נמסחו לקהלת האללע. הרב הראשון ברשיון הממשלה היה דר' פרעהליך בשנת 1860. בשנת 1864 נתחנך בית הכנסת חדש, ובשנת 1900 הכניסו בו כלי שיר (ארנעל). ויש שם בית ספר לנערים, חברה קדישא ולמעשה הצדקה. בעיר הזאת נוסדה בית דפוס עברי בסוף המאה ה"י. ובשנת 1709 נדפס שם חש"ת „שבות יעקב" לר' יעקב רישר ועוד ספרים אחרים.

ביבליונרפא: הערצבערג, געשיכטע דער שטאדט האללע אם זאאלע אים מיטעלאלטיק 1889; J. E. VI. 175. ב. מ.

האלעשוי: ע' מעהרין האמבורג: ע' המבורג האמבורג: ע' הומבורג

האמיל: עיר בפלך מאהליב ברוסיא חלבנה. לפנים נקראה בשם האמי. וכן כותבים גם עתה בנוסח הנט; האמייה דמחקריא האמילייה מתא דיתבא על נחר שאו וכו'. מספר יושביה כעת שבעים אלף נפש ובהם יותר מארבעים אלף יהודים. העיר הזאת עתיקה מאד, ובעת שנוסדה היו בה סלאווים עובדי אלילים שהיו נכנעים לכחדים. בשנת 1535 לכדה מלכי פולין. ראשית ישיבת היהודים בהאמיל לא נודע בבדור, ואפשר שהיה שם איזה ישוב יהודים כמו בערים הקרובות קיוב ומשערנינוב במאה ה"א, אך זאת נודע לנו כי יהודים רבים באו שם להשחקע אחרי כבוש הפולנים.

[גזרת ת"ח] בשנת 1648 מרד החוק בוגדאן תמעלניצקי במלכי פולין, ויעש הרג רב בפולנים וביהודים באוקריינא ליטא ופולין. בשנת ת"ט (1649) בא שר צבא נעבאדא ועמו אלפים וחמש מאות חוקים על עיר האמיל ויצר עליה בערב תג פסתם וילכדה על נקלה, ויהרגו שם כאלף וחמש מאות יהודים. כן הוא לפי מקורים היסטוריים של הדוסים, אך לפי דברי סגלת עיפה שכתב חשיך היה המאורע בשנת ת"ח.

הרב ר' מנחם מרדכי לילענמאל בנזאק. כארבעים וחמש שנים עסק במלאכת חוסי משי לתפירה ביר וע"י המכונה. בשנת 1858 היה סופר ומזכיר בחברה הכללית לנמילות חסד בין יהודי פילאדלפיה, ובשנת 1865 בין מוסדי החברה שהחזיקו בבית תחולים ליהודים שם, ומשנת 1880 ועד עתה (1910) הוא בראש החברה הזאת. גם נמנה בין מוסדי החברה הכללית למעשה הצרקה, ועוד חברות שונות של צדקה וחסד בעיר החיה. הוא היה בין החברים הראשונים ואחד המנהלים בחברת נערי בני ישראל וחברה יהודית להשכלה. גם נחשב בין החברים לכל דבר טוב ומעיל בפילאדלפיה של בני ברית ושאינם בני ברית. בשנת 1879 עשה הרשימה הראשונה של מספר היהודים בארצות הברית. הוא אחר מהנאמנים (trustee) הפקידים על קן קימת שהניח הבאק הירש, וגובר לחלשכת הראשית של חבונים החפשים בפנסילווייניא. גם אחר מהמשיגים על בתי האסירים תחת ממשלת המדינה הזאת.

מ. ז.

האסיף: ע' סאקאלאו, נ'

הארבי (Harby). משפחת: משפחה יהודית אמריקנית. ראש המשפחה היה שלמה הארבי בן יצחק הארבי שבא מארץ מרוקא וחתישב בעיר משרלסטון בדרום-קארולינא בארצות הברית. שם נולד לו בנו יצחק בשנת 1788. שמת בנזאק בשנת 1828. יצחק הארבי למד תורת המשפטים והיה עורך איזה עתונים וחבר דאמות שנשחקו על הבמה. גם כתב חוברות בעניני חסדיה וביניהם אגרות על חנשיאות (Letters on the Presidency). בשנת 1824. יצחק הארבי היה הראשון שנטע את זרע הרפורם בקהלות ישראל באמריקא, ועמד בראש החברה במשרלסטון לקצר את התפלות ולדרוש בלשון אנגלית בביה"כ שם (1825); בני המשפחה הזאת לקחו חלק בצבא המרידה נגד אנגליא עד הנצחון בשנת 1775 (J. E. VI. 232).

ב. מ.

הארט, משפחת: שם איזה משפחות יהודיות באמריקא ובאנגליא. כנראה נשתנה חשם Hart שהוראתו באנגליא "לב" משם האשכנזי Hertz או הירץ. משה הארט חשיג בנזאק וכות אורח ביום 22 יוני 1713. יצחק הארט החתישב בנופארט בשנת 1750 והיה סוחר נכבד ואחד מחמסדים שם את ביה"כ בשנת 1756. בעת המרידה עמד הארט בצד אנגליא והומת ע"י צבא האמריקנים בשנת 1780. אפרים הארט נולד בפזיורא בייען בשנת 1747 ומת בנזאק 16 יולי 1825. הוא היה סוחר בפילאדלפיה בשנת 1782 ונתחבר לקהלת "מקוה ישראל". בשנת 1783 נשא אותות עמנואל מרדכי נח (ע"ע). אח"כ החתישב בנזאק והיה שם סוחר עשיר ועוד ליסד את חברת המסחרים על הבערוע (Stock Exchange). הוא

לחקור בעניני תוח והחקור מצא אשמת פקירי העיר. אך ע"ע לא נענשו האשמים. אח"כ נרפאה מעם ערת ישראל בהאמיל, ולמרות צרותיה שסבלה לא יחסרו בה בתי חסד ומוסדות צדקה כמו בכל קהלות ישראל הנכבדות. מהרבנים הנודעים שישבו על כס ההוראה בהאמיל היו ר' אלעזר שהוכת בשנת ת"ס, ור' יצחק אייזק הלוי עפשטיין תלמיד הרב זלמן מלאוני בעל "התניא", והוא חבר עשרה ספרים בקבלה, ומהם נרפסו "מאמר השפכות והשמחה" ו"מאמר יציאת מצרים". הוא מת בשנת 1857.

ש. ב.

האמעלן (האמיל): עיר על נהר האמעל

בפרוסיא. מספר התושבים כעשרים אלף וביניהם כמאתים וחמשים יהודים (1910). בהאמעלן היו יהודים עוד בשנת 1277. בשנת 1341 נתוספו שם יהודים רבים כי הממשלה נתנה להם רשיון לגור שם. בשנת 1344 השינו הרשיון לכנות ביה"כ. אמנם בזמן המנפה השחורה (1349) גורשו מהאמעלן. היהודים לא שבו שם זמן רב, וגם בסוף המאה ה' היה מספרם נזער. בית הקברות הנוכחי קנו בשנת 1742. ובנו בית הכנסת חדש בשנת 1879. מעיר הזאת נודעת לתהלה אשה חכמה ומשכלת מרת גליקל האמיל (Glückel von Hameln) שנולדה בהמבורג בשנת 1646 ומתה במין בשנת 1724. היא הייתה מלומדת ונשאת לר' חיים האמיל אב"ד דק"ק פיארשורף (בייערסדארף) ובמות עליה אישה בשנת 1689 הניח מסחר גדול אשר התעסקה בו ותנול את בניה ובנותיה בדרך ה'. אח"כ נישאת לאיש עשיר, אך אישה השני אבד את הון שניהם בענין רע ומת. בסוף ימיה כתבה ספרי "זכרונותיה" משנת ת"ה עד תע"ט (1645—1719) בשבעה כרכים, בלשון יהודית-אשכנזית מעורב בלשון עברית. הספר מתחיל בזה הלשון: "שנת תנ"א אתחיל לכתוב זה מרוב דאנות וצרות ומכאובי לב וזיא וזימר פולנין ותערס וז' ישמחנו כימות ענותינו וישלח משיחנו ונזאלנו במהרה אמין. ספר זכרונותיה חשוב מאד לקורות ישראל בעת ההיא בגרמניא ובפרט בהמבורג ואלטמא, וממנו נלמד איך בתבו או את לשון יהודית-אשכנזית. הספר הזה המכיל זכרונות מאשה חשובה הוא יחיד במינו בספרות ישראל. נכרה ר' חיים האמיל בן ר' משה האמיל שהיה נ"כ רב בבייערסדארף העתיק את כתבי אמו וקנתו, ונערכו עם סבא בלשון אשכנזית שהו"ל ר' דוד קופמאן בפראנקפורט דמיין בשנת 1896, בשם "רי מעמארען דער גליקל פאן האמעלן".

ביבליאוגרפיה: פון. כנסת ישראל 218; קיינער-

לינג, די יידישע פרויען; J. E. VI. 197.

ב. מ.

האקענבורג, וויליאם ב': סוחר נכבד ועסקן

בערבי צבור; נולד בפילאדלפיה 2 יוני 1837. הוא למד בבתי הספר הכללים בפילאדלפיה, ובחרד של

שם יבא הנחש שהמעה אותי בע"ש. נשתלח לו עמוד של אש ושמה בלבו ואמר עכשיו אני יודע שהמקום עמי ופשמ ידיו לאור האש וכך בורא מאורי האש, וכשהרחיק ידיו מן האש אמר עכשיו אני יודע שנבדל יום הקדש מימות החול שאין לבקר אש בשבת, ואמר ברוך המבדיל בין קדש לחול (מובא גם במדרש תהלים מזמור צ"ב). רב עמרם נאון מביא בשם רב נטרונאי נאון במ"ש בבורא מאורי האש. כך עושין בשתי ישיבות שמביטין בכפוח ידם, וכתב רב עמרם: וכך ראינו רבותינו ז"ל שהיו עושין ואומרים נביט בידנו כדי שנהנה מן האור, כדרך ששנינו אין מברכין על הנר עד שיאותו לאורו וכך המנהג. וראינו ששנה בפרקי דר"א בן הורקנוס שמצוה להסתכל בצפרניו. מיהו אין דגילן חכמים בכך (סדר רב עמרם לא:). ועכשיו רגילים להסתכל בצפרנים שהן לבנות יותר מן העור כדי להבדיל ביניהם ע"י אור האבוקה של ההבדלה וע"י נהנה מן האור, ומסתכל בצפרנים מפני שהם בנופם ומזומנים אליו יותר מדבר אחר. וי"א מפני שהם נדלים והנידול הוא סימן ברכה (פ"י להר"ף ברכות פ"ח). וכתב חר"א שבעת הבדלה יחן עיניו בכוס ובנר, ונוהגין לשפוך מכוס של יין על הארץ ועושין כך לסימן טוב. כי כל בית שלא נשפך בו יין כמים אין בו סימן ברכה (ערובין ס"ה). ובספר עבודת הגן כתב דראוי לחוש להמקובלים שלא לשפוך על הקרקע, ועכשיו נתבטל מנהג זה דנמצא עליו עוררין עכ"ל.

[כיום טוב ויום הכפורים] יו"ט שחל באמצע השבת מבדיל על הכוס בין קדש לחול וכו' כמו במ"ש אך אינו מברך על הנר ולא על הבשמים, ואם חל יו"ט במ"ש אומר בתפלת מעריב "ותודיענו" ואחר התפלה מבדיל על היין ועל הנר ולא על הבשמים, כי הבשמים במ"ש הם להשיב הנפש או הנשמה היתירה שהיא כואבת מציאת השבת (מוד סי' רצ"ו חוהר סוף פ' צ"ו) ומשום הכנסת יו"ט אינה כואבת. כיצד מבדילין ביו"ט שחל להיות במ"ש? המבדיל בין קדש לקדש, ר' דוסא אומר בין קדש חמור לקדש הקל (משנה חולין כ"ו:). ואין הלכה כר' דוסא. ודוסא בתחיתתו אומר בין קדש לקדש אבל באמצע השבת מברכין על האור וכן עמא דבר (פסחים נ"ד.). כי ביו"ט אסור הבערת האור ולכן מברכין עליו במצאי חיים. ולכן סומא מברך על האור במ"ש שהוא זכר לבריאת העולם וגם הוא יש לו הנאה מהבריאת, אבל במצאי יו"ט שהוא רק להורות היתר תנאת האור סומא פטור לברך שאינו נהנה מהאור (תשובות הל"ק"ט ח"ב סי' קפ"ד). ביו"ט אינו מברך על הבשמים אפילו חל בשבת דביום הכפורים אין לאדם נשמה יתירה משום צער התענית (או"ח סי' תרכ"ד נ"א). אין מבדילין על הפת רק על יין שהוא מצוה מן המוכרח, ואם אין לו יין מבדיל על שכר או שאר משקין שהם תמר מדינה אבל לא על המים (פסחים ק"ז). ואבוקה

היה אחד ממיסדי החברה "חסד ואמת" כסניף לקהלת שארית ישראל. העדה היותר עתיקה בניארק. והיה סינאטור של מחוז ניוארק בשנת 1810, ושותף לחעשיר האדיריווהן יאקוב אסטאר. בני המספחה הזאת מספרים עתה בארצות הברית קאנאדא אנגליא ואוסטרליא (J. E. VI 240).

ב. מ.

האשכול: ע. אנציקלופדיא; גינצייג

הבדלה: נוסח הברכה במצאי שבת בתפלה ואתר התפלה. בש"ע במעריב אומרה בברכת אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנש בינה, ומוסיף "אתה חוננתנו מרע תורתך וכו' אבינו מלכנו החל עלינו הימים הבאים לקראתנו לשלום וכו' ומסיים בא"י חונן הרע"ת" (ברכות ל"ג: פסחים ק"ד). ויש שני נוסחא בין האשכנזים והספרדים, ונוסחת רב עמרם נאון היא: "אתה הבדלת בין קדש לחול בין אור לחשך ובין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה. כשם שהבדלתנו מעמי הארצות וממשפחות האדמה כן מדרנו ותנקנו מכל חטא ועון וחננו מאתך רעה ובינה בא"י חונן הרע"ת". וכמעט כן הוא גם נוסח הרמב"ם. וא"ר יוסף מתוך שהיא חכמה (החכם יודע להבדיל בין קדש לחול) קבעה בברכת חכמה (חונן הרע"ת). וגם מפני שאסור לתבוע צרכיו קודם הבדלה (ירושלמי ובמ"א או"ח סי' רצ"ד). וזה כרבנן (שם). דאמרי מתוך שהוא חול קבעה בברכת חול. אחר התפלה מברך החזן ברכת המבדיל על הכוס כדי להוציא את הצבור, ובעה"ב מברך בכיתו להוציא את ב"ב. אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות קרושות והבדלות וכו'. בתחלה קבעה בתפלה, העשירו קבעה על הכוס וכו'. והם אמרו המבדיל בתפלה צריך שיבדיל על הכוס (ברכות שם). פליגי ב"ש וכו' בסדר הברכות ובנוסח ברכת הנר ב"ש אומרים מאור האש וכו' אומרים בורא מאורי האש (משנה ברכות נ"א:). תניא הנכנס לביתו במ"ש מברך על היין ועל המאור ועל הבשמים ואח"כ אומר הבדלה (שם) ונוהגין לברך על יין בשמים נר הבדלה והסימן יבנה. ואומר המבדיל בין קדש לחול בין אור לחשך בין ישראל לעמים בין יום השביעי לששת ימי המעשה בא"י המבדיל בין קדש לחול. ומונה סדר הכדלות האמורות בתורה להבדיל בין הקדש ובין החול (ויקרא י"א י'), ויבדל בין האור ובין החשך (בראשית א' ד'). ואבדל אתכם מכל העמים (ויקרא כ' כ"ו) ומסיים בין יום השביעי ליום המעשה חיינו בין קדש לחול, כי צריך לתתם מעין הברכה (חולין כ"ו: רש"י). א"ר יהודה אמר שמואל אין מברכין על האור אלא במ"ש הואיל ותחלת ברייתו הוא (פסחים נ"ג:). ואמרו כי במ"ש זימן הקב"ה לאדם הראשון שני רעפים (אבנים) והקישן ויצא האור מהן וכך עליה בורא מאורי האש (שם נ"ד.). ובפרקי דר"א פ"ב נאמר, בין השמשות של מ"ש היה אדם יושב ומהרהר בלבו ואמר אוי לי

משלחם (מו"ק שם). ר' זעירא מדמיך (נמה למות) פקיד: לא תקבלן יומא דין אכילה ולמחר מדיר (ירושלמי מו"ק פ"ג). ומעם לדבר הסעודה הוא כי האכל רואנ ונאנה על סתו ואינו חושש לאכול וכי ע"כ צוהו שיאכילוהו אחרים (פרישה ליד"ד סי' שע"ח). ותוא נ"ב כעין נהום אכלים ומנהמים אותו באכילה הראשונה וברברים המשיבים לבו מרוב צערו. ולדינא מצוה על שכניו שיאכילו את האכל משלחם בסעודה הראשונה, ובסעודות אחרות מותר לאכול משלו (מש"ע יו"ד סי' שע"ח). ומנהגנו להאכילו בצה"מ מנולגלת לסימן המיתה שהיא לגלל החחר בעולם (כלבו). וכמו שהביצה אין לה פה כך אין לאכל פה כי הוא איננו מדבר ושותק מכאב לב. ונהגו לפנים להאכילו ערשים שהם ג"כ מנולגלים ואין להם פה. כדמצינו ביעקב אבינו. ויוד יעקב נזיר, תנא אותו היום נפטר אברהם אבינו (שכלי הלכס הל' אבלות). מצות הבראה היתה מלפנים בישראל עד מסירת הנפש. ודרשו במדרש: ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן (איכה ר' י'). היתה בנה של שכנתה מת והיה לה גלוסקין אחד (חלה אחת) וכו'. נוסלתו מפי בעלה ומפי בנה וחולכת ומבשרת שכנתה ומנחמת אותה. והעלה עליהן הקב"ה כאלו בשלו ילדיהן היו לברות למו בשבר בת עמי (מדרש איכה שם). מרוב חבת המצוה עברו בימי התלמוד את הנבל, עד ששלחו לבכוד האבל להברותו בכלים וקערות יקרים ואמרו בראשונה היה מוליכים בבית האבל עשירים בקלות של כסף וזהב ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה. והיו עניים מתביישים, התקינו שיחיו הכל מביאים בסלי נצרים של ערבה קלופה מפני כבודו של העניים (מו"ק שם). המאמר עצמו לדעת נראה שמכרין עליו בשביל כבוד החיים (מס' שמחות פ"ב). ובזמן שבי"ד דנו דיני נפשות אין מכרין את המתאבלים על הרוגי ב"ה מדכתיב לא תאכלו על המת משמע לא תאכלו על הנרצח ומסביר מוקמין לה על הרוגי ב"ד שנהרגין, משום עונש שלא ינהנו בהם כבוד ומשום כפרה וסנהדרין מ"ר ש"ו). מא"ה.

הגבהה: ע' קנין

הגבהה וגלילה: אחר השלמת הקריאה בס"ת על הבימה אומר הש"ץ ח"ק ומכבדין שנים מן הצבור אחר להנביה את הספר ואחד לנכול אותו. והוא מצוה נכבדה. המנביה מסיר המפה מעל הס"ת וגולל ג' דפין על השלחן ומנביה הס"ת פתוח להראות פני הכתב להעם העומדים מימינו ומשמאלו ומחזירו לפניו ולאחריו, שמצוה לכל האנשים ונשים לראות את הכתב ולכרוע מעט ולומר "וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל ע"פ ה' ביד משה" (סופרים פ"ד י"ד ירושלמי סוטה פ"ז). המנביה יושב והס"ת בידו והגולל מחדקו בתורו וכורך אותו במפה ומשים העטרה וכלי הקדש על הספר. הגולל הס"ת יעמידנו כנגד התפר כדי שאם יקרע, יקרע התפר, ומחדקו מבפנים לצד המנביה. אבל

להברלה מצוה מן המוכרח (שם ח'). אסור לעשות מלאכה או לאכול משתחשף עד שיכביל. הפסוקים "הנה אל ישועתי" וכו' אומרים במו"ש בחול קודם ברכות הברלה בבית. החזן אין אומרם בביה"ב. הפסוקים האלה אינם מוזכרים אצל הקרמונים ואינם נמצאים בסדורי הספרדים. ומנהג אחרון הוא לסימן טוב, וכמו שכתב הרמ"ה והוא מביא רק ה' פסוקים תנה אל ישועתי, כוס ישועות, ליהודים היתה אורה (א"ח סי' רצ"ו). מהר"ל בסוף הלכות שבת מביא גם את הפסוק ושבתם מים, ובמחזור רומי יש נוסחא אחרת (ע' סדור עבודת ישראל 311). ע"ע אבוקה; אור. הראל"ז-א.

הביננו: ע' דרך הבל: ע' סין והבל

הכלא דגרמי: הוראתו "רוח העצמות" והוא ענין ידוע אצל חכמי האמת, כי לדעתם נפש התחתונה היסודית, שהיא בתור בחינה אמצעית בין הגוף והנפש העליונה או הנשמה בת השמים, תשאר אחרי מות הצדיק מחוברת בעצמותיו, ועל ידה ינוח גופו בשלום על משכבו. וזה סוד ממשות המתים שהזכירו חז"ל בכמה מקומות. כמו ספורם מהחופרים בשדה רב נחמן ונגעו בקבר רבי אחאי בר יאשיה שגער בהם המת (שבת קנ"ב). או ספורם מההוא אמונשא שהיה חופר קברי מתים להפשיט את בנדיהם, וכאשר בא למערת רב טובי בר מתנה תפשו הכת בזקנו, ורק לבקשת אב"י הניחו (ב"ב נ"ז:). וע"פ זה הענין בארו את הכתובים: בשכבך תשמור עליך (משלי י' כ"ז) בקבר (אבות פ"ז ז'). יבא שלום ינוחו על משכבותם (ישעיה נ"ז ע"ב) שהקב"ה אומר זאת על גופם של צדיקים. ע"ע תחית המתים.

ביבליוגרפיה: ילקוט ראובני פ' ויחי; מדרש תלפיות ערך ענף גן עדן בשם הזהר; ספר הברית ח"ב מאמר ה' פ"ד; דרוש אור החיים סי' ב' לר"י ישראל ליפשיץ.

ל

הבערה: ע' שבת

הבראה: הסעודה שעושין לפני האכל בשוכו מקבוצ את סתו ונקראת "סעודת הבראה", מלשון המקרא לחברות את דוד (ש"ב ג' ל"ה). והיא אכילת מאכל קל להשיב נפש חולה או היושב בתענית או הנאנה ובוכה על המת. ואמרו חז"ל אין מכרין אלא קרובים של מת (מ"ק פ"ז ז'). ואר"י א"ר אבל יום הראשון אסור לאכול משלו מדקאמר ליה רחמנא ליחזקאל, ולחם אנשים לא תאכל (יחזקאל כ"ד; מ"ק כ"ז:). ופירושו לחם של אנשים אחרים המכרין את האכל, כי ה' הזהירו שלא להתאכל, סכלל שאכל צריך לאכול לחם אחרים (ע"י שמחות פ"ה ס' כ"ג). רבה ורב יוסף החליפו סעודתם זה עם זה באבלותם כדי שלא יאכלו

הוא הוספה מאוחרת ביד האשכנזים. הקראים היו מקצרים בהגדה ושמו את דרשות חז"ל מהאגדה. וע"ז התמרמר ר' נמרוני נאון, וכתב: "מי שאומר בקידוש של פסח אשר קדש את ישראל, וכשגומרין מה נשתנה אין אומר עבדים היינו לפרעה, ואינו אומר מתחלה, אלא אומר ויאמר יהושע אל כל העם עד ועקב ובניו ירדו מצרים, ואומר מברוך שומר עד צא ולמד, וקורא ארמי אובד אבי עד שגומר את הפרשה כלה, פסוקין כמות שהן ואינו אומר מדרשא כלל, ואומר רבן נמליאל אומר, ואשר גאלנו והלל, תימה גדול בדבר זה, מי שנוהג מנהג זה אין צריך לומר שלא יצא, אלא כל מי שעושה כן, מין הוא, וחלוק לב הוא, וכופר בדברי חכמים ז"ל, ובוהו דברי משנה ותלמוד, וחייבין כל הקהלות לנדותו ולהבדילו מקהל ישראל" וכו' (סדר רב עמרם ל"ז: ל"ח). המנהג היה שהבעל הבית או היושב בראש השלחן היה קורא את ההגדה לפני המסובין. ואמרו אין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאומר ההגדה (פסחים קמ"ז:). ע"ע סדר של פסח. סדר ההגדה היה כחוב בהעתיקות הישנות במכילתא במסכתא דפסחא פ' בא. וכנראה היא חלק מהמסכתא הזאת. האברבנאל בהגדת זבח פסח (קרימונא שי"ז) רשם בחתילתה כי ההגדה הזאת היא במכילתא, ובס' המנהיג הל' פסח אות מ"ה כתב, והגו לומר בהגדת פסח השנויה במכילתא מאן דכפין ייתי ויאכל וכו' וכן הוזכר בכל בו. אמנם אחר שנעתקו ההגדות בחבורות מיוחדות שסמחה המעתיקים מן המכילתא.

[פרטי ההגדה] ההגדה כוללת שלשה ענינים: ספור הנאול, הלל (בלשון חז"ל הלולא) וברכות. המאמר "הא לחמא" הוסיפו בבבל אחר החורבן, ולכן נכתב בלשון ארמית, ומח שנאמר "כל דצריך (לפסח) ייתי ויפסח" ר"ל לחוג חג הפסח ולא הקרבן פסח, וסופו של המאמר מוכיח "הא שתא הכא לשתא דאתיא בארעא דישאל וכו', בהשאלה "מה נשתנה" שלפנינו במשניות יש ארבע בבות: א) ...הלילה הזה כלו מצה. ב) ...הלילה הזה מרור, ג) שבכל הלילות אנו אוכלין בשד צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כלו צלי, ד) שבכל הלילות אנו מסבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים. אמנם במשנה שבירושלמי איכא רק ג' בבות: טיבול, מצה וצלי. וכו' המשנה ברב אלפסי, ובסדר רב עמרם, בבא א' שבכל הלילות אין אנו מסבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים, בבא ב' שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ או מצה ובלילה הזה כלו מצה, בבא ג' שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור, בבא ד' שבכל הלילות אנו אוכלין ושותין בין יושבין בין מסובין והלילה הזה כלו מסובין, ונראה כי מתחילה היו רק ג' בבות, ובבא כלו צלי שחיתה נהוגה בבית שני נשמטה בחורבן הבית, ותקנו במקומה הבבא מרור, ואח"כ הוסיפו הבבא של חסיבה למספר ארבעה כמו ארבעה בניס, ולפי שהיו דגילים למבל

הגולל ס"ת מענין לענין גוללו מבחוח לצד שכנגדו (מגילה ל"ב. רש"י). אין המפסיד מחליל עד שיגמרו לגולל הס"ת כי הגולל מרוד ואינו יכול לשמוע הקריאה (א"ח ס"י קמ"ז). אחר קריאת ההפסדה נותן המגביה הס"ת להחזק להשיב הספר לחוף ארון הקדש, וכתב הכל בו, נהגו שאומר הגולל בשעת הגלילה, לך ה' הגדולה והגבורה וגו' ומהללים לשם תפארתך, והמעם לפי שבכל שבת שבהן מצינו לשון לבישה בפסוקים במקום אחר, וע"כ אומר אותו כשהוא מלביש הספר, ויש מוסיפין יהי רצון שיתגוללו רחמך על מדותיך וכו' שהוא לקוח מתפלת ר' ישמעאל בן אלישע (ברכות ז', ועי' שער אפרים שער י'). הפסוק שאומרים העם בהגבהת הספר "זאת התורה" וגו' (דברים י' מ"ד) סופו "על פי ה' ביד משה" הוא באמת סוף פסוק אחר (שם ד' ל"ז), וכנראה היה המנהג הקדמון שהמגביה היה אומר "זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל", והעם עונין "על פי ה' ביד משה", הספרדים מוסיפים, תורת ה' תמימה משיבת נפש, והם עושים ההגבהה קודם הקריאה ע"י הש"ץ או הקורא, והגולל הוא יחיד בסוף הקריאה, וכן נראה ממס' סופרים (שם). וכן משמע מהרמב"ן שמביא דרשה עה"פ ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (דברים כ"ז כ"ו) על החזן שאינו מקים ספר התורה על הצבור להראות הכתיבה לכל. בזמן התלמוד היה הגולל הגדול בין הקוראים והוא נוטל שבר כולן (מגילה שם) והיו דגילים לקנות הגלילה בדמים יקרים כדי לחבב המצוה (סוד א"ח שם), ועבשיו נהגין למכור או לכבד מצוות הגבהה וגלילה, חשיבות ההגבהה גדולה מהגלילה, ושניהם לא נחשבו כמו עליה בקריאת התורה.

א. ד.

הגבלה, שלשת ימי: ע' שבועות

הגדה: ע' אגדה

הגדה של פסח: ספור יציאת מצרים בגילי פסח, ונקראת הגדה ע"ש הפסוק, והגדת לבנך ביום החתא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים (שמות י"ג ח'). ובדברי חז"ל נקראת ג"ב אגדה (פסחים קמ"ז:). המנהג לקרוא ההגדה בליל פסח הראשון היה נהוג מראשית קורות ישראל אחרי צאתם ממצרים, ואנשי כנסת הגדולה סדרו וחברו את ההגדה מהפסוקים ודרשות החכמים בימי בית שני, והתנאים הוסיפו עליהם עוד איזה דרשות, ובימי האמוראים כבר היתה ההגדה שלימה כמו שהיא בעיקרה בחלק הראשון עד סוף דרשת ר"ג והלל וברכת אשר נמלנו. לדעת איש-שלום נחשבת האגדה בין ספרי דאגרתא העשויין להשאיל ולהשכיר שהיו ביד רבא (שבועות מ"ו:). מובן כי איזה דברים והפיוטים נתוספו על האגדה אח"כ וגם בנוסח הרמב"ם (סוף הלכות חמץ ומצה) לא נמצאם. ובפרט השיר חד גדיא (ע"ע) לא נמצא גם עתה בהגדות הספרדים.

בירקות קודם הסעודה כל ימות השנה לכן הנוסחא שבכל הלילות אנו ממבילין פעם אחת. אבל בזמן הגאונים לא נהנו עוד במיבול ולכן שנו הנוסחא אין אנו ממבילין אפילו פעם אחת כמו שהיא לפנינו. ונוסחת הרמב"ם היא. מיבול מצה עלי מרור מסובין. הרי ה' אלא שכתב אח"כ. בזמן הזה אינו אומר בלו עלי שאין לנו קרבן (חמץ ומצה פ"ח). וכן נוסחת אברבנאל בוכה פסח. מיבול מצה מרור מסובין. אמנם מפני שעיקר חובת היום היא מצה ואין אנו רגילים עוד במיבול לכן שנו הסדר לפנינו. מצה מרור מיבול מסובין. המאמר "עבדים חיינו" הוא תשובה בלילה להשאלה מה נשחנה. וע"ז אמרו "מתחיל בננות (לדעת רב) תחלה עוברי ע"ז היו אבותינו) ומסיים בשבח (כרוך שומר הבטחתו) ודורש מארמי אוכר אבי עד שיגמור כל הפרשה בולה. במשנה ירשלמי ליתא "בולה" כי הדרשה שלפנינו נוסדה על פרשת בכורים, ארמי אוכר אבי. וירעו אותנו, ונצער. ותיצאנו ה' ממצרים (דברים כ"ה-ח'), אולם הפסוק שלאחריו ויביאנו אל המקום הזה וגו' אין לו ענין ליציאת מצרים, ואפשר שבזמן הבית היו דורשין גם אותה בס"ה חמשה פסוקים. ולזאת אין שייך לומר שנומר כל הפרשה בולה אחר החורבן. הדרש "בנגד ארבעה בנים דברה תורה" מיוסד על שאלת הבנים בתורה שלש פעמים, אחת והיה בי יאמרו רפסח, שנית והיה בי ישאלך בנך בקדושת בכורים, שלישית והיה כי ישאלך דעות וחוקים. ועוד פעם רביעית בעבודה רפסח והגדת לבנך מבלי שאלה. וע"ז דרש ר' חייא כנגד ר' בנים דברה תורה: בן חכם בן רשע בן טיפש (חם) בן שאינו יודע לשאול. בן חכם מהו אומר. מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו (דברים ו' ב'). אף אתה אמור לו בחזק יד התיצאנו ה' ממצרים מבית עבדים (שמות י"ג י"ד). בן רשע מהו אומר מה העבודה הזאת לכם (שם י"ב כ"ו) מה הטורה הזה שאתם מטריחים עלינו בכל שנה ושנה! מבין שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה אמור לו בעבור זה עשה ה' לי (שם י"ג ח') לי עשה. לאותו האיש לא עשה, אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להגאל משם לעולם. טיפש מהו אומר מה זאת (שם שם י"ד) אף אתה למדו הלכות פסח שאין מפמירין אחר הפסח אפיקומן. שלא יהא עומד מחבורה זו ויכנס לחבורה אחרת. בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחלה. א"ר יוסה מתינא אומרה בן אם אין דעת בן אביו מלמדו (ע"י מבילתא בא פ"ח). והנוסחה הזאת שונה מהנוסחא שלפנינו. ר"ג היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן: פסח מצה ומרור. פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים. מצה על שום שנגאלו אבותינו ממצרים. מרור על שום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים (משנה ה'). זה ר"ג הזקן שהיה בזמן הבית, ואחר החורבן תקנו דבריו: פסח שאכלו אבותינו בזמן

שביה"ק קיים והוסיפו בדבריו פסוקים שנאמר וגו' ובמצה שינו הדברים על שום שלא חספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מטה"ם וכו'. ובאמת נזהר על אכילת מצה קודם צאתם ממצרים מטעם חגאולה לכדה. ומה שנאמר כי בחפזון יצאת ממצרים (דברים ט"ז ג') הוא בדרך אנכ להודיע שהגאולה היתה במהירות ובקפיצה כי עברו רק רד"ו שנה, וחציקר היא חגאולה ובעבורה נצטוו באכילת מצה. השלשה דברים של ר"ג הם באמת השלשה עיקרים של הסדר של פסח. והם התשובות על שלש השאלות הראשונות של מה נשחנה בזמן הבית שחן עלי מרור ומצה. כי שאלת הסיבה נתוספה אח"כ, ובנראה לשון מיבול בחוראה הראשונה היא בחזרת והיא מרור. בזמן הערה להגדה הוא המאמר: בכל דור ודור חייב אדם לראות (או להראות) את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים שנאמר וכו' בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים, וע"ז אמר רבא צריך שיאמר ואותנו הוציא משם וכו' ר"ל שלא יאמר בלשון יחיד "לי", אלא בלשון רבים "ואותנו", ועבשיו אומרים שני הפסוקים ביחד. לפיכך אנהנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם לחדר לברך לעלה ולקלס וכו' הוא הקדמה להלל. רב עמרם אינו גורס לברך ולעלה, ויש שאינם גורסין לקלס שיש בו גם הוראת ננות, ורב אלפס גורס להודות ולהלל לשבח לפאר ולברך למי וכו' ובמב"ם ליתא להא כבא כלל, אלא מתחיל שם הלבב ו' לפיכך בשמעת אדם בלילה הזה וכו', אף השערת איש"שולם היא כי המעתיקים קטעו דבריו ממלת לפיכך ואילך או שכתבו וכו', כי בפ"ח כתוב לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לחדר ולרומם לגדל ולנצח למי וכו'. ח"ל התוספות יש אומרים שבע הוראות כנגד ו' רקיעים ויש שמוסיפים לומר ולקלס והשמיני נגד רקיע של החיות. ואומרים הלל תהלים קי"ג וקי"ד עד חלמיש למעינו מים בדברי ב"ה, והותם בברכת אשר נאלנו. ר"ע אומר בן ה' אלהינו וכו' בא"י נאל ישראל (משנה ז'). ודי"ם לא היה מאריך בבקשה ולא שינת הטופס הישן שהיה בזמן הבית. הנוסחא מן הפסחים ומן הזבחים. שהפסח היא עיקר וחגיגה אינה באה אלא עם הפסח ע"כ מקדים הפסח בבקשתו אע"פ שאכילת החגיגה קודמת לאכילת פסח. אחר ברכת המזון וחכום הרביעי נומר את ההלל ואומר עליו ברכת השיר (משנה ז') ואמרו כנגמא מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר יהללך ה' אלהינו ור' יוחנן אמר נשמת כל חי. וכנגמא אמר ר' טרפון נומר עליו את ההלל ואומר ההלל הגדול וכו' וכתב רב עמרם: ולנמור את הלל אין מברכין בלילי פסחים, ולמה? מפני שתולקין אותו באמצע וכו'. ונוסחתנו הוא בדברי שניהם, כי אומרים יהללך ומוסיפים הודו שהוא הלל הגדול, נשמת כל חי וישתבח, והוספות האלה נעשו ע"פ מנהג חכמי התוספות בצדפת. ובאמת עיקרו של הלל כלילי פסח הוא על אכילת הפסח, ובפסח

היו המניחים אך על הרוב היו מניחים מיוחדים, ולכן פסק הרשב"א כי אם אין מנהג קבוע לא מוטל על הסופר להגיה. ואם עמד והניח מעצמו חייבים הבעלים לשלם לו גם בעד ההנהגה, ואם מעה בכתיבה או בהנהגה מעות שאין דרך הסופר או הבעל מניה למעות. חייב האומן לשלם בעד התיקון (ש"ת הרשב"א סי' אלף נ"ו). בין מניתי ספרי הדפוס היו לפניו חכמים גדולים כמו ר' יהודה אריה סמדינא וכדומה. בעלי המניות התנצלו תמיד במבוא הספר על "שגיאות מי יבין" ויבקשו את הקורא לסלוח להם אם לא הגיהו עד מקום שידם מנעת. ונמצאו גם בעלי מניות שלא עשו מלאכתם באמונה, וז"ל המרדכי (שבת פ"ד ד"ה): "והו' ידוע למי שרגיל ברפוס ממלאכת המסדרים הבורים שמערבין האותיות ועושין תיבות זרים ומשמיץ אותן בין המצרים, ואצל המניות שולמות עינים כהות וידיים עצלות. ומניהן כך מבלתי לתקן את המעות".

[הנהגות] כבר הוזכרו חכמי ישראל הקרמונים שלא להגיה ספרים מסברתנו. ור"ת החרים מי ששניה בפנים הספר ומעתיק מן כפי ההנהגה. אבל מותר ונכון להגיה בשולי הגליון מהספר אם הקורא ימצא מעות בספר. ומצינו כמה גדולים שעשו הנהגות על התלמוד והפוסקים שנתקבלו ברצון בכל תפוצות ישראל. כמו "הנהגות מיימוני" שעשה ר' מאיר הכהן, ועליו כותב בן חביב (בתשובותיו סי' ק"ל): "הלא אם קמן בעיניך בעל ההנהגות מיימוניות גדול הוא בעיני כל ישראל כי כפי מה שקבלנו היה תבדול של המרדכי והרא"ש ושלשתם תלמידי מהר"ם אשר כל האשכנזים תמיד פוסקים הלכה למשה כמותו לגדול חכמתו והיותו אחרון. אמנם לא כל בעלי ההנהגות שווים, וצריכים להיות מוסמים ונסמכים. וכתב הרדב"ן (תשובותיו ת"א סי' ק"ב) על הנהגות ש"ע: הו' ידוע שאין רכזי לסמוך על שום הנהגה בזמן שהיא לקולא, אם לא אמצא הדין בדברי הפוסקים, ובזמן שהנהגה היא לחמיר אני סומך עליה וכו'. וכתב עוד (ח"ב סי' דכ"ב) איני סומך על שום הנהגה אם לא ארע שם המניה (כנסת הגדולה א"ח דף קס"ב ע"ד אות ע"ז בכללים). בין בעלי ההנהגות המפורסמות הם: הנהגות הש"ס לר' אליהו הגאון מוילנא ור' ישעיה ברלין פיק והנהגות הב"ח; הנהגות אלפסי הוא שלמי הגבורים אשר סביב האלפס, חברו ר' יהושע בעז לבית ברוך מאיטליא; הנהגות מיימוני הנ"ל; הנהגות האשרי על הרא"ש ע"י ר' ישראל מקרעמז באוסטריא; הנהגות הרמ"א על הש"ע לר' משה איסרלש בעל "המפה" שנתקבלו להלכה. ע"ע מעות; ספר תורה; סופר.

א.

הגורן: ע' עתונים

הגורן: כולל שני מושגים, המית הקול כמו עלי הניין בכבוד (תהלים צ"ב ד'). וגם להוראת המית הלב המחשבה והרעיון, כמו חנין לבי (שם י"ט ט"ו). בתלמוד

שני אינו מעון הלל (פסחים צ"ה). ומשחרב ביהמ"ק קבעו לומר ההלל אף בלא פסח (תוספתא סוכה פ"ג, ערכין י'). ע"ע אפיקומן; זכר ליציאת מצרים. חר נדיא; מכות מצרים; סדר של פסח.

ביבליוגרפיה: מאיר איש-שלום, מאיר עין על הגדה של פסח, ווינא 1895; לאנדסהוט. הגדה פארטרענע פ"ר די ביידע פסח אבענדע, ברלין 1855; השחר ח"ט 36 (הגדה בדרך הלצה). מספר מהדורות ההגדות עולה בערך חמש מאות ויש מהם בצוירים יפים מאד. שמואל ווינער הוציא רשימה מן ערך שלש מאות הגדות, פטרבורג. א.

הגדות ומסורות: על דבר האגדות והמסורות האמתות ע"ע אגדה מסורה. אבל ישנם הגדות שהם לענענרען (Legends) ומסורות בירי המון העם שאין להם ערך היסטורי או ספרותי רק קולטורי והם כמו אספקלריא המראה את חיי העם ורדכיו בעת ובמקום שנאמרו ההגדות ונתקבלו המסורות האלה, ואין לסמוך עליהם כלל. ולפעמים עוד יוליכו שולל ויסו מן הדרך היהדות. ואולי על הגדות כאלה אמר חז"ל הכותבם אין לו חלק לעוה"ב, הדרשם מחחרך והשומעם אינו מקבל שכר (מס' סופרים פ"ד ב'). ר' יהושע בן לוי משבח את עצמו "מן יומאי לא איסתכלית באגרתא" (שם ומדרש תהלים הוצאת באבער 109). ובראותו ספרא דאגרתא אמר "תקטע ידה די כתבה". ר' זעירא הוה מקנתר לאילין דאגרתא וצוח להון ספרי קסמי (ירושלמי מעשרות פ"ב א'). וישנם גם אגדות על התורה שמנלה בה פנים שלא כהלכה שהן אגדות של דופי, כמו שרש מנשה בן חזקיה ואמר לא היה לו לכתוב בתורה אלא וילך דאובן בימי קציה חסים? ולא היה לו לכתוב בתורה אלא ואחות לוטן תמנע? וגר (ספרי במדבר סי' ק"ב). על אגדות כאלה אמר ר"י בן בתירה: עתיד ליתן את החשבון כל מי שאומר נתננע אהרן, אם מי שאומר והיה העולם כסה עליו ואתה מנלה (זהו כנגד מי שדרש ויפן אהרן: שנפנה מצרעתו). ועתיד ליתן את הדין כל מי שאומר צלפחד מקושש היה וכו' (שם סי' ק"ה נגד דעת ר"ע שם סי' קל"ג) ומפני זה אמרו לו תבירי: עקיבא מה לך אצל הגדה כלך מדברותיך ולך אצל נגעים ואהלות (סנהדרין ס"ז:). על הגדות ומסורות בידי העדבים בא"י ע"י לח א"י, שנות ז'—א הוצאת לונץ בירושלם, גם ע"ע אגדה (אגדות הול).

א. מ"ש.

הנהגות, הנהגות: אומן המניה ספר תורה לדאות אם כתוב כהלכה ע"פ המסורה ומתקן בו החסרות והיתירות שעשה בו הסופר; או המניה דפי הספרים כשהם נרפסים בבית הדפוס. הרף שצריך הנהגה נוכל לקרות תוצאת הדפוס (אבצוג) או דף לבחינה (קארעקטור, proof reader), והעושה ההנהגה הוא בעל מניה (proof reader). לענין הנהגות ס"ת היו מקומות שכותבי הספרים בעצמם

ומנעילן=להסיר ההגנעלה. מסור דין הגנעלה כתורה. כי נצטוו ישראל על הכלים שלקחו במלחמתם עם המדיינים: אך את הזהב ואת הכסף וגו' כל דבר אשר יבא באש תעבירו באש ומהר וגו' וכל אשר לא יבא באש תעבירו במים (במדבר ל"א ב"ב-כ"ג). ודרשו ממלת "אך" שצריך להעביר החלודה קודם שינעילנו (ספרי); אשר יבא באש כגון הסכינים חשפורין והאסכולות שהשתמשו בהן על האור, בבשר צלי ע"צ האש, צריכין ליבון באש; וכל אשר לא יבא באש כגון כוסות וצלוחיות שתשמישן בצונן די להעבירן במים בהדחה ומבילה; ואם תשמישן בחמין צריך להעבירן במים דוחחין. כי הכלים פולטין האסור בדרך שבלעו אותו, אמנם לדברי רב חייא בריה דרב הונא לא אסרה תורה אלא קדירה בת יומא דלאו נותן מעם לפנים היא, אבל אם שמש בה את"כ נותן האיסור שבלעה מעם לפנים ומותר (ע"ז ע"ה:). ולדינא צריכין הגנעלה. דגורגין שאינן בת יומן משום בת יומן, ומחמירין שלא להנעיל הכלי שהיא בת יומא (תרמ"א ביר"ד ס' קכ"ב). וכללא היא שמכשיר כלים ישנים שלוקח מן הגוי בדרך תשמיש, אם בצונן מדיחן ומשפשפן היטב במים ומטבילין והם מותרים, אם נשתמשו בחמין מנעילן במים דוחחין ואח"כ מטבילין. וכן לענין כלי חמין להכשירם לצורך הפסח (א"ח ס' תנ"ב). הכלים שנשתמשו בחמין אין מנעילין אותם בחמי מכריה. כי החום אינו תולדה דאור. אופן ההגנעלה הוא לשום כלי קטן בכלי גדול ולמלאותו ברותחין. וכלי גדול שאינו יכול להכניס תוך כלי אחר עושה לפיו זר מיט כדי שיתמלא היטב והמים יעברו על שפתו במי רותחין מכלי ראשון, או שישים בחכלי ברול מלובן או אבני נחלת בוערות. אין מברכין על ההגנעלה אבל מברכין על הטבילה. ע"ע טבילת כלים.

א.

הגנר: אשה מצרית שהיתה שפחה שרה ונתנה אותה לאברהם לאשה. וילדה ממנו את ישמעאל, ונראה כי על שמה נקראו צאצאיה הנרים או הנריאים (תהלים פ"ג ו. דהיי"א ח' י"ט) גם שר הצאן למלך דוד ויוז ההגרי (דהיי"א כ"ז ל"א) שהם מבני הגר. ואפשר כי שם הגר מלשון גר כמו גרשום מפני כי הובאה לארץ נבריה. לדעת רשב"י היתה חגר בת פרעה וכיון שראה פרעה הנסים שנעשו לשרה נטל בתו ונתנה לה. אמר מוטב תחי בתי שפחה בבית זה ולא תהא מטרונה (נבירה) בבית אחר. ההיר ולה שפחה מצרית ושמה הגר. אמר=הא אנריך (נוטריקון): זה שכרד על שלקחתי אותך לביתי ב"ד פמ"ה ב'. כלומר שאין לה להתהדר שהיא בת מלך כי די לה ושכרה הרבה שיושבה בבית שרה. וכנראה חיה הוכוח הזה הסבה שברחה מפניה אחרי שנתעברה מאברהם, "וחקל נבירתה בעיניה" וגם הוציאה על שרה לשון הרע (מ"ד פמ"ה, ספר הישר לך לך) אך בהצחה בדרך במדבר המוביל לארץ מצרים, פגשה מלאך ה' והבטיחה כי תלד בן ויעצה לשוב לבית

נתיחד השם הגיון לקריאת המקרא ע"ד חפעל הנה כמו והגית בו יומם ולילה (יהושע א' ח'). ואמרו קול הגיון תורה על קריאת התורה (אדר"נ פל"ב). לדעת פין נקרא גם הקוראן הגיון ולזה כיון הפייטן ואלה בהגיון קנאוני (אהבה לפרשת וירא). והוראת קוראן היא ג"כ מקרא. ר' אליעזר צוה לתלמידיו: "מנעו את בניכם מן ההגיון" (ברכות כ"ח:). ופירש"י לא תרגילום במקרא יותר מראי, כדי שלא יהיו פותרין הפסוקים כהיותן וצורחן מבלי מדרש חכמים. בעלי המחקר ממשפחת אבן חבון קראו בשם חכמת הגיון או חכמת הרבור למה שקראו חכמי העמים Logic המורה בעקרו ג"כ על כסוי הפהפזהבנת הלב, והוא הפילוסופיא בחכמת הנפש וחכמת הטבע של היונים, ובראשם אריסטו בספרו Organon, ומהם לקחו הערבים, ותיחודים העתיקו את ספרי הערבים לעברית. הראש לחכמי ישראל בהגיון היה הרמב"ם שחבר "מלות ההגיון" בערבית והעתיקו ר' משה אבן חבון בשנת ה"א ט"ז (1255). הספר הזה כולל באור קצ"ה מלות ושמות המוסכמים והשאלות הבאות והמורגלות בפי חכמי ההגיון וספריהם, ונחלק ל"ד שערים. גרסא ראשונה בייניציא (1552) ואח"כ ע"י יצחק סמנוב (ברלין 1795). ועם באור מנדלסון ות"א ז' (פרקים הראשונים) לר' יצחק ליב דרעזניץ (פראג 1805). גם נמצא ספר הגיון להראב"ע בכ"י וואטיקאן, ר' יעקב אנטולי כתב ס' החיקש ע"פ העתקה אבונצר אלפראבי מס' ההגיון לאריסטו, ור' שמואל בן יהודה כתב ס' השאלות הרבריות כולל שאלות אבן רש"ד מס' הראשון לאריסטו. ההעתקה העברית נעשית בשנת ה"א ושמונים (1320) וחיה בכ"י. ר' אברהם די בלמים העתיק ס' הגיון לאבואלסקים מחמר בן קסים, ר' שמואל אבן תכון העתיק ס' הגיון לאבונצר אלפראבי, ר' יצחק אלבלג העתיק ס' הגיון לאבן אחמד אלגזאלי, והוא חלק מס' כוונות הפילוסופים כ"י במינכען, ר' יהודה שמואל שלום העתיק ס' הגיון למאישמרו פיטרו הישפאנו (ספרדי) כ"י. ויש העתקה עברית מס' הגיון לפיקולומינו ב"ה ולא נודע שם המעתיק. תעוד ספרים מועתקים ומקודרים על ההגיון: לר' אליהו הפילוסוף האלהי ע"ד שו"ת כ"י לידן, כללי ההגיון לר' דוד בן י"ט בן בילא, מכלל יופי לר' יהודה מסיר ליאון על חכמת ההגיון וכו' ב"ה ח' שערים צ"א פרקים, מנהת יהודה לר' יוסף בר' משה קלמי מארץ יון, צרור הכסף לר' יוסף אבן בספי קצור חכמת הגיון, כל אלה הם עריין בכ"י בבתי עקד ספרים. שלמה מיימון כתב בלשון אשכנזי "פערות איינער נייען לאניק", ברלין 1794.

ביבליוגרפיה: Munk, *Melanges* p 108; Stein: *schneider, Hebr. Uebers.* p 48.

א.

הגמון: ע פקידים

הגנעלה: פליטת בליעת שמנונית של איסור מכלים שהנפש מואסת אותו (מלשון נעלה נפשי) מצד איסורו.

לזה כי נמצאים אחת כתות שהאמינו בנשמות ה' דברים כפשוטן. ואשר מהם נהווה אח"כ תבת של היהודים-הנוצרים שהאמינו "בבן אלהים" כמשמעותו. חכמי ישראל באלכסנדריא בפילון וארסמוב לוס (150 שנה קמה"נ) התאמצו לפרש ע"י הפילוסופיא היונית את תארי החנשמה. אונקלוס מתרגם ויאמר ה' = מימרא דר' והוא ע"ד Logos של פילון (ע"י שר"ל אוהב נר הקרמה). גם חכמי התלמוד בארו כמה מקוצות של הנשמה ע"פ הדרוש. ואחרי התלמוד כתב הרבה ר' סעדיה גאון באמונות ודעות והרמב"ם במורה וכל חכמי המחקר. וב"כ היה הרעיון הזה חשוב בעיני הרמב"ם שעשה את התנגדות החנשמה לעיקר בדת ישראל. כי הבורא יתברך אינו גוף ולא ישגורו משיגי הגוף ואין לו שום רמיון כלל. והפסמים כבן נבדיל ומחבר שיד היחוד תרחיקו את הנשמות מכל וכל. ודבר תמיה הוא מאד כי הרמב"ם השיג גם בזה את הרמב"ם ואמר "אע"פ שעקר האמונה כן הוא (להרחיק הנשמות) המאמין חיותו גוף מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשות כפשוטן אין ראוי לקרותו מין". ובאמת זאת היא דעת יחיד. וכבר הסכימו ישראל לחשוב האמונת בנשמות ה' למינוח וכפירה.

1. דרשות חז"ל דרש ר' ברכיה בשם ר"י בר סימון לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקב"ה את עולמו אלא ברבר ה' שמים נעשו (תהלים ל"ג. ב"ר פכ"ז א'). הקב"ה ער שלא ידבר אדם הוא יודע מה בלבו. וכן בשלמה אומר וכל יצר מחשבות מבין (דח"א כ"ה) ער שלא יצרה מחשבה שבלבו של אדם הוא מבין (נשמות רבה פכ"א ג'). א"ר יודן גדול בחן של נביאים שמדמן צורה ליצרה שנאמר ואשמע קול אדם בין אולי (דניאל ח. ב"ר פכ"ז א'). לכך אמר משה יושב בסתר עליון, הקב"ה שהוא יושב בסתרו של עולם הוא רואה את הכל ואינו נראה וכו' (דברים רבה פ"ב כ"ו). א"ר חנינא כ"ד איסי פעמים שאין העולם ומלואו מחזיקים בבור אלהות. פעמים שהוא מדבר עם האדם מבין שערות ראשו. הח"ד ויען ה' את איוב מן השערה וני מבין שערות ראשו. א"ל מין לר' מאיר. אפשר אותו שכתוב בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא (ירמיה ב"ג). היה מדבר עם משה מבין שני בדי הארון? א"ל הבא לי מראות גדולות. א"ל ראה בבואה שלך בחן. ראה אותה גדולה. א"ל הבא לי מראות קטנות. ראה אותה קטנה. א"ל מה אם אתה ב"ו משנה עצמך בכל מה שתרגע. מי שאמר והיה העולם אע"כ (ב"ר פ"ד נ"ג). ע"ע כביכול; דות ה'; עקרים; שעור קומה; תקוני סופרים.

א.

הדר: ע' בן הדר

הדור מצוה: ע' מצוה

ה'ר"ט (ברכים: הדימות): מקור השם ביתית
ה'ר"ט (ברכים: הדימות): מקור השם ביתית

שרה, "והתעני תחת ידיה". אולם כאשר נדל ישמעאל בנה החל לצחק עם יצחק שילדה שרה לעת זקנתה. ועל זאת הרה לשרה ותבקש את אברהם לנרש את הגר האמה ואת בנה. כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק. וגם בדרכה זה במדבר נראה אליה מלאך ה' והמציא לה באר מים להשקות את בנה למען לא ימות בצמא. ותקה לו אמו אשה מארץ מצרים (בראשית מ"ז. כ"א מ-ב"א). לרבני חז"ל אחרי מות שרה השיב יצחק את הגר לאברהם והוא לקחה עוד הפעם לאשה והיא "קמורה" (בראשית כ"ה א') ולדעת ר' יהודה נקראת קמורה ע"ש שמקומרת במצוות ומע"ט (ב"ר פס"א ד'). גם בספרות הערבית נאמר כי הגר היתה בת פרעה שנשא אברהם לאשה וכאשר ילדה את ישמעאל זרח מעל פניו אור מחמר. ולכן בקשה שרה לנרשו. ושנאתה נדלה כאשר נולד יצחק. המלאך גבריא'ל נראה להגרו וישמעאל ויליבם במדבר אל המקום שהוא עתה הקובה במכה. והמעין שנראה להם לרדות צמאונם שמו "ומזם". ולפי מסורתם עקר אברהם את ישמעאל על העקרה תחת יצחק. ע"ע ישמעאל. ב. מ.

הגרמה: ע' שחיטה

הנשמה, נשמות: ציור רוחניות ה' בדרך נשם גוף וחמר. כדי להסביר את און השומע. כי אי אפשר לבשר ודם לצייר דבר במחשבה מה שלא ראה בעיניו. והוא ע"ד "מבשרי אחזה אלוה" (איוב). הבמיויים הנשמיים הנמצאים בתנ"ך ובפרט בתורת משה רבים הם. למשל: בצלם אלהים עשה את האדם. עין ה' יר ח. ותחת רגליו. וישעיה שראה את ה' יושב על כסא רם וגשן. או יחזקאל במעשה המרכבה. נשמות כאלה לעומת ה' היתה נודעת גם לחכמי יון בשם Anthopo-morphism, היינו $\alpha\nu\theta\rho\omega\pi\sigma$ = אדם, $\mu\omicron\rho\phi\eta$ = צלם. ר"ל בצלם אדם ודמותו. גם נמצא הנשמה אצל ה' בהרנשה כמו אף, חמה, נקמה וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ ויתעצב אל לבו (בראשית ו' ו'). נשמות כזאת נקראת Anthropopathism מלשון יון $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\varsigma$ = הרנשה (ע"י צעללער, פילאזאפיע דער גריכען ח"ג 306). והנה אף כי כן היו דרכי המליצה בימים הקדמונים, ודברה תורה בלשון בני אדם. כדי שיבינו כל העם. גם אלה שלא היה להם מושג נכון מרוחניות ה', בכל זאת מצינו הרבה פסוקים בתנ"ך המראים לנו בברור שאין כל נשמות אצל הבורא. כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' אליכם בחרב מתוך האש (דברים ד' מ"ז). כי לא אדם הוא להנחם (ש"א מ"ז כ"ט). כי אל אנכי ולא איש (הושע י"א מ'). אמנם הנשמות שנמצא בתנ"ך ובפרט בספר התורה היא אות נאמן על קדמותו כפי מסורתנו. כי אחרי שנתפשטה האמונה המתורה ע"י תורת משה בין חכמי העמים. וכבר הית להמון מושג יותר נכון מרוחניות ה'. אז התאמצו חכמי ישראל לפרש ולבאר את המושגים הנשמיים. גם מצאו צורך נדחל

ת"ח וכו'. רבי אבין נגרא הוה רגיל בשרגא מוכא נפקי מיניהו רב אידי ורב תיאי תרי נברי רבבוי וכו' (שם כ"ג). בימי הנאונים שנברה אז יד חקראים חזקו את מצות ההדלקה עוד יותר וכמו בהדלקת נר הנוכת כן מבעו ברכה על הדלקת נר שבת: בא"י אמ"ה אק"ב וצונו להדליק נר של שבת. רב אחאי משבתא חיח הראשון שמזכיר הברכה וסומך על דברי רבא שהדלקת נר בשבת היא תוכה (ס' המנהיג חל' שבת סי' י"ז). והמעם הזה מביא נ"ב רב עמרם נאון בסדרו (צד 24) וכן במחזור ויטרי (צד 80). וכתב רבנו בחיי דאויח לאשה להתפלל בשעת הדלקת הנר לאור שבת, שתוכה להוליד בנים ולגדלם בתורת ה' שנקראת אור, ונהוגת הנשים להדליק תחלה ולפרוס כפיהן בין חנרות ובין עניהן ואח"כ מברכות, ואחר תברכה אומרות תתנות ובקשות (ע"י ש"ע א"ח סי' רס"א—רס"ג). על הדלקת נר חנוכה ע"ע חנוכה.

א.

הדרם (בלשון חז"ל אסא = Myrtle, מירטהע): עץ עבות, חדס (ישעיה נ"ח י"ג) ותרנומו אסא. ענף החדס הוא אחר מד' מינים של לולב, הדרם שומה (סוכה ל"ב): שאין להענפים שלשה עלין בגבעול אחד. עצי החדס גדלים באביב ובקיץ בצרי הגבעות ועל יובל מים. ענפי החדס היו סימן כבוד, שהביאו לפני המלך, ראמסיית אסא לבי מלכא (ברכות מ'.). ר' זעירא איתצריך באנגריא (נתפס בעבורת המלך) מובלא הדרם לארמון (ירושלמי שם). והיו מעמידים בהם את ההתן, בפולמוס של אספיינוס נזרו על עמדות חתנים. רב אמר של הדרם ושל וורד מותר, ושמואל אמר של הדרם ושל וורד אסור של קנים ושל חילת מותר וכו' (סוטה מ"ט.). והיו רגילים להביא הדרם וענפי דקלים (אסא וגידימי) לשמח חתן וכלה וכשמביאין אוהן מקשקשים לפניהם (שבת ק"י: רש"י). ר' יהודה בר אילעאי היה נוטל בר של הדרם ומקדק לפני הכלה (כתובות י"ז). והיו משתמשים בו לבשמים לחבדקה (א"ח סי' רצ"ו). גם היו מניחין הדרם על מפת המת לכבודו, ואמרו ביר"ם שני לגבי מת כחול שויח דבנן אפילו למינן ליה גלימא ולמינן ליה אסא (ביצה ו' רש"י). כ"כ היה הדרם נעלה בחשיבותו עד שאמרו עליו המשל אסא דקאי בני תילפי (קמטונים שצומחין בכרמים) אסא שמיה ואסא קרו ליה (סנהדרין מ"ד.). ואמרו כל הלומד תורה ומלמדה במקום שאין ת"ח, דומה להדרם במרבר דחביב (ר"ה כ"ג.). הדרסה היא אסתר (אסתר ב' ז') שריחה מתוק ומעמסה מר (אסתר רבה פ' ויהי אומן). ובמקום אחר אמרו הדרם יש בו ריח ואין בו מעם (ויקרא פ"א י"א). ע"ע לולב.

א.

הדרסי, יהודה בן אליהו האבל: קראי בעל סודקד ומתנגד גדול לחרבנים; חי באמצע המאה ח"ב, ונקרא האבל כי נמנה בין אבלי ציון (ע"ע).

הערך. תרגום איש רש ונקלה (ש"א י"ח כ"ג) גבר מסכן וחריס. הדיוט קופץ בראש, נאמר במסוכן ומנילה י"ב.). ונאמר ג"כ על איש שאינו בקי ורגיל באומנתו (unskilled), כמו מעשה הדיוט (מ"ק פ"א ח'). הכהן הפתות במעלה מהכהן תגדול נקרא כהן הדיוט (יומא פ"ז ג'). וכן דיינים שאינם סמוכים נקראו ב"ד של הדיוטות (הלכות אלי אות רפ"ט).

ש. י. ש.

הדריב (חריב = Adiabene): שם סרינה במחוז ארם נהרים בין צאב העלין (Lycus) ובין צאב התחתון (Carpus). בדברי תול' נקראת לפעמים חריף (ב"ר פל"י ירושלמי מנילה פ"א מ'). תרגום אדרס מיני ואשכנז (ירמיה נ"א כ"ז) הרמיני קררו וחריב, ותרגום תרן וכנה וערן (יחזקאל כ"ז כ"ג) תרוון נציבין וחריב, תילני תמלכה ומונבז המלך מלכו בחריב, בתלמור מצינו רב הונא נת נפשיה פתאום הוו קא דייני רבנן (מפני ענש ברת) תנא לחו זווא (זווא) דמן חריב לא שנו אלא שלא הגיע לנבורות, אבל הגיע לנבורות זו היא מיתת נשיקה (מ"ק כ"ח.). גם יעקב הדריבא (כ"ב כ"ז.). עקרב שבתדריב נהרג בשבת שמסוכן הוא (שבת קכ"א:).

ביבליוגרפיה: גרעץ דברי ימי ישראל ח"ב 46; שבע חכמות 101; בריל יאהרביכער I 58 והלאה; מאנאמסטרופס (1877) xxvi, 241, 289.

ב. מ.

הדלקת הנר: מצוה להדליק נר בבית ובמקום סעודה בערב שבת קודם שקיעת החמה, מפני שלום הבית ועונג שבת, ודרשו וחונת משלום נפשי (איכה ג') זו הדלקת נר בשבת. שאם אין נר אין שלום שהולך ונכשל באפילה (שבת כ"ה: רש"י). בעלי המשנה מסרו לנו פרק שלם, "במה מדליקין ובמה אין מדליקין" (שבת פ"ב), ואמרו נ' דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ע"ש עם חשכה עשרתם ערבתם? הרליקו את הנר! וע"ז מביא ריב"ל הפסוק וידעת כי שלום אהלך ופקדת נדך ולא תחמא (איוב ה') כי צריך הבעל להזכיר את אשתו (שבת ל"ד). מפני שחובת המצוה תלוי בפרט על עקרת הבית, והיא אחת משלש מצות שהנשים נוהרות עליהן ביתור: נדה חלה והדלקת הנר, אבל אם אין אשה בבית מדליק בעל הבית בעצמו. ונראה כי חז"ל התאמצו בזה להוציא מלב הצדוקים שמהם יצאו חקראים שדרשו פשטא דקרא, "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת", היינו שלא יניחו גם נר דולק בביתם, והיו יושבים כל ליל שבת בחושך, וכדי לשרש אתרי המעות הזה דקדקו מאד במצוה חזאת, ואמר רב נחמן בר רבא אמר רב הדלקת נר בשבת חובה (שבת כ"ה.). ואמר רבא משימא לי נר ביתו וגר חנוכה (שהוא עני ואין לו מצות לקנות שמן כדי שתי נרות) נר ביתו עדיף משום שלום ביתה נר ביתו וקדוש היום נר ביתו עדיף וכו' (שם), ואמר רב חונא הרגיל בנר תוין ליה בנים

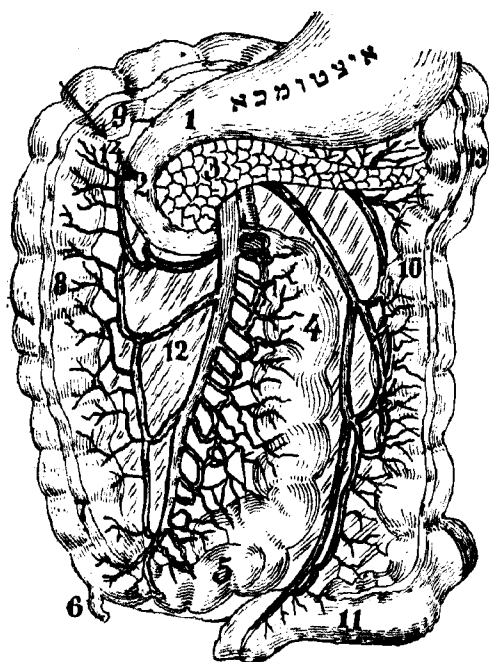
ולדעת נייבויער נקרא הרסי ע"ש עיר מולדתו Edessa. הוא היה תלמיד אחיו הגדול נתן, ידע לשונות ערבית ויונית (דוד מרדכי פ"א). הוא נודע בפרט ע"י חבורו "אשכל הכפר" שקרא ג"כ ספר הפלם (סוף ס' ל"ד וס' קכ"ז). והשלימו בשנת ד"א תתק"ט (1148). ע"י א"ב קכ"ז אות ע'. עם הקדמה ארוכה בשם נחל אשכול מאת כלב אפנרופול. ונדפס בנחלאו בשנת 1836. הספר הזה כולל כל מצות התורה כפי דעת הקראים שקדמוהו. וכל המצות קבועות בעשרת הרבבות בשע"ט אלפא ביתות ישרות ונוירות (א"ב ותשר"ק) ובחרוים שמוגרים בחברה ד גם בתרחים שאין לכנוי הנוכח שום מקום, וכל התרחים הם מלאכותים לרוב חסרי מעם. הפרקים ק"ה-קכ"ד הם בדרך שיר. ברבור הראשון מעשרת הרבבות יש צ"ה פרקים, ברבור השני צ"ו-קכ"ט פרקים. ברבור השלישי ק"ל-קמ"ג פרקים, ברבור הרביעי קמ"ד-רמ"ח פרקים, ברבור החמישי רמ"ט-רס"ד פרקים, ברבור הששי רס"ה-רע"ד פרקים, ברבור השביעי רע"ה-של"ו פרקים, ברבור השמיני של"ז-שנ"ג פרקים, ברבור התשיעי שנ"ד-שס"ב פרקים, ברבור העשירי שס"ג-שע"ט פרקים. בדפוס נשמטו איזה סימנים המדברים אודות הנוצרים ע"י הצנזור בסוף אות הלמ"ד מן הא"ב הצ"ח המסיים במלות "וכן עושים עד היום הזה", ונספח לו "לזאת יחרר כל לב איש" השייך לחשר"ק סימן קרף, וכן נשמט בו מן האות הוי"ו של סימן ש"א וכל הסימן ש"ב, וגם אות התי"ו שהוא תחלת התשר"ק מסימן ש"ג נשתנה בדפוס. ההשטמות נשלמו ע"י ד" באבער בעתן J. Q. R. (ח"ה 431 והלאה). בכל מאמריו יתוכח ויתגרה עם חכמי הרבנים, אף יתמרמר עליהם על כי יחסו את הקראים להדקדקים הקורמים. כנראה מספרו היתה ידעו קטנה מאד בספרי הרבנים באגדה והלכה, וכל מה שמביא מהם שאב מספרי הקראים. הוא היה יודע מ"ג מרות של ר' ישמעאל ול"ב מרות של ר' יוסי הגלילי, אך הוא מתאמץ להתחרות בהם ובורה מלבו שתי מחלקות של מרות מששים ושמונים ע"ד הכתוב ששים המה מלכות ושמונים פילגשים (שה"ש ו'). ידיעותיו בתכונה שאב ממעשה בראשית דר' ישמעאל וברייתא דר' שמואל ומספרו של שבת רונולו (ע"ע). בידיעות הקורות השתמש בספר יוסיפון העברי קורות הכתות ביהודים קודם הקראים לקח מספרו של ר' דוד אלמקמי. ומביא ספורים מאלדר הרני ויעקב גרנידון. בדקדק מזכיר ג"כ מדקדקים של הרבנים כר יהודה חיו"ו ור' יונה גנאה והראב"ע (דף ס"ג). אבל לא הזכיר שמו במאמרו על הדקדוק אף כי הכנים בו כמעט רוב ס' "מאזנים" שכחב הראב"ע ברומא בשנת 1140 (מאנמסשריפט חלק מ' 68 והלאה). עד היכן הגיעה אי ידיעתו נראה ממה שכותב (בא"ב רמ"ב) שהרבנים כתבו בתפילין סביבות הפרקים שמות מלאכים: מיכאל, גבריאל, רפאל, ענאל, שרפיאל, צדקאל, אכתריאל,

יה ה' צבאות. ואחרים כתבו: צוראל. סנדלפן מטמרוק. ואמר עוד שהיו מתפללים בהם ערבית ושחרית ושצריכין התפילין והמזחות להכתב ביום ב' לשבע או ביום ה' בשעה חמישית בתחלת חמה כי מלאך רפאל ממונה לאותו שעה, ובחמישי בשעה ד' בתחלת נגה כי מלאך ענאל ממונה לאותה שעה, וכל תפילין ומזחות הנכתבות בשעות הללו וקמיעין כלן מצליחין. ובענין המזחות אומר: ומלאכים שבעה לפני המזחה נכתבים: מיכאל, גבריאל, אכתריאל, יה ה' צבאות, עזריאל, יחזיה, שרפיאל, ה' ישמך. וסימן הנקרא סגן דוד כתוב בכל מלאך, ובסוף המזחה: ענאל, שרפיאל, צוראל, סנדלפן, מטמרון ה' הקטן, ובכל מלאך זה הסימן לו. ואין לנו שום רמז מזה בספרי הרבנים. ולהלכה תפילין ומזחה כאלו פסולין לגמרי, מלבד שכותבים במזחה מצד החיצון השם שרי והשמות כוזו כמוכנסו כחו שהן האותיות השניות משמות הויה אלהינו הויה ואין בהם שום שם מטלאכים. גם מביא הרסי כמה הויות וספורים בדוים, למשל בא"ב מ' הוא אומר: "יש רנים ברמות בני אדם" ובא"ב מ"ד: "פתחו וחללו של כבשן הנשרף ימים רבים. אבני זכוכית ועשבים. נשרפים בו במקומות ההם כאשר נתברר לנו מרבים, ומרוב שריפתם מוזן לזמן ימים מרובים, נשרף בו שרץ כרמות חתול הטורף לעכברך. עולה הוא השרץ ויולד מן הכבשן ויוצא ונתפש ביד בני אדם, שוחטים אותו בני האדם, ומרמו מושחים כל דבר וליה נור לא ערת בהן לעולם. שער של עור ממנו מוים בני אדם ועושים בנר. ואם יתלכלך מטנוף ומגואל כלום משליכים אותו באש ונמחר הבנר, הוא החיה הנקרא סלמנדרון כתוב בספרי רופאין". (והוא סלמנדרא באגדת חז"ל, תגינה כ"ז. ורש"י לסנהדרין ס"ג). גם האמין בשדים ובכשפים ואמר (סוף א"ב ג"ט י"א ב' ס'): "והו החכמה חכמה נעלמה העלמה מעיני בני האדם ככתוב ונעלמה מעיני כל חי ונ"י ולעתים טראה אלהים מזו התכמה כדי ליסר עולמו" וכו'. ומביא (א"ב ס"א) את הנהר שבתיו ועוד נהר שקרא חנהר החי או אירר נירד"ש שרורף אחר בני אדם המלוכשים בנדים מצופים זהב, ורגיל הוא לגזם במליצת "רבו כארבה" כמעט בכל דף גם על מספר מעט. כנראה לא ידע גם סדר התפלות של חרבנים כי מביא (א"ב קצ"ב) תפלת הרבנים ברת תחלתה, "אתה מתנהג סררי לבנה לקדש בהן ראשי חדשים כן תחדש ישועה לעמך" וכו'. חדסי חבר ארבעה פיוטים בשנת ד"א תתק"א המובאים בסדר של הקראים. בא"ב קס"ג מזכיר שחבר ס' תרין בתרין (שתי מלות רמות השונות בהוראה) כהוספות לשמונים זונות של בן אשר רי"ת (רוח י"י תנחנו). בכ"י פירקאווין (קטולוג פטרבורג ס' 619) נמצא קטיעה של "ספר הילקוט" שכתב הרסי מבלי חרחים וכללו אח"כ בתוך ספרו "אשכל הכפר" בחרחים. בסוף ספרו מתנצל ומתפלל: "אלהי ישראל קבלני ורצני היום כגר

„סניא ריבא“ = Caecum הוא המעי הראשון מהמעיים העבים ומתחיל בסוף המעי העקלתון. במעי הסומא נמצא תמיד מיץ וליחות. הוא נקרא סומא יען שאין לו רק פה אחד פתוח למעלה כמו כיס או שק ארוך שכן תבניתו והוא בצד הימני על העצם הנקרא עצת בירך הימנית; (8) מעי האויר העולה (נקרא כן מפני שבו יתאספו האוירים הנולדים בבטן = Ascending Colon, התחלתו הוא ממעי הסומא ומשם הולך ועולה לפני הכליה הימנית ומתחת להכבד; המעי האויר האלכסוני Transverse הוא חלק מהמעי הזה ההולך מתחת להאצטומכא ברוחב אל המחול; המעי הזה באדם הולך ישר ובבהמה עושה כפיות רבות כפיות כפופות; (10) מעי האויר היורד = Descending הוא חלק מהמעי הזה הפונה ישר למטה עד מקום המבעת האחרונה מהעצה (קריציבין) ושם יתעקם ויכלה בפי המבעת; (11) מעי הישר (פי המבעת = Rectum; 12) עור ושומן הכנתא; (13) מקום המחול; (14) שביל כיס המרה.

צד ימין

צד שמאל

הדרא רכנתא

[לדינא] ההדרא או הרקין הסובבים את הכנתא אין צריכין מליחה כי אין מחזיקין דם בבני מעים וכן הכרכשתא שהיא התחלולת או מעי הישר אבל הכנתא נופה יש בה דם וצריכה מליחה (חולין קי"ג. רש"י) כמו הכבד והלב והריאה. ולענין חלב שעל הרקין כתב מהרי"ל: מה שאמרו חז"ל, „ריש מעיא באמתא בעי נדירה“, יש אופרים אמה ויש אומרים חצי אמה ויש רעות חלקות אם השיעור הזה מתחיל מהרקין מחוברין

אשר בא לחסות תחת כנפיד. והאון שועי ותחנתו תעני נפשי וסלח פשעי ורפשי אשר ודתי ושנתי לפניך. ואל נא אאשם ננרך. במאמדי אלה אשר חרתתי וחקקתי בספרי זה מול הודך. כי לא בודון אצתי ורצתי כ"א לקנאת שם קרשך. וקנאת תורתך. התמימה אשר היא נפונה זה כמה שנים בין מורדי עמך. רצתי ואצתי לשוב ולהשיב שונך ושוביך. ואל נא תשכחני ותעזבני עם עתביך.

ביבליוגרפיא: פינסקער לקוטי קדמוניות 323; גאטלאכער בקורת לתולדות הקראים 172; א.

הדרא רכנתא: הוראת „הדרא“ מלשון סבוב „כנתא“ אבר פנימי בבע"ה כמו כבד לבן, הנקרא בלשון רומית Pan-Creas. באשכנזית מאנענדרזיע. בלשון יהודית בפולין „וים“ ובמערות „פריו“. הדרא רכנתא הם הרקין שכרוכין זה עם זה הסובבים את הכנתא וחוזרים בעגולה והמתחילים מן האצטומכא וגומרים עם פי המבעת. משכן הכנתא מתחת האצטומכא לרחבו בין לחות העורות (עור הכנתא). קצתו הימני הוא עב ונספח להמעי הי"ב אצבעות (עי' להלן). וקצתו השני השמאלי מניע עד המחול. בשם הדרא רכנתא (חולין מ"ח: קי"ג). יבנו חז"ל כל חלקי המעיים הנקרא Creas ובאנגלית intestines, entrail, ובלשון יהודית „קריייל“ או „גריייל“. כל הרקין הסובבים הם באמת רק מעי אחד ארוך י"ח אמות בקירוב או שש פעמים יותר מאורך כל הנוף ומונה בסיבוב ועיקום. אך מפני שחלקי המעי הזה אינם שווים באיכותם לכן חלקוהו חבמי הנתוח לחלקים וקראו לכל אחד שם בפני עצמו (ספר הכרית מאמר י"ז). והם: (1) פי התחתון מהקיבה או האצטומכא = Pylorus (2) המעי השתי עשרה אצבעות = Duodenum התחלתו הוא מפי הקיבה ויפנה משם מעט למעלה נוכח צואר כיס המרה. ומשם ירד עד הכליה הימנית ויכלה במעי הריקן; (3) דר האצטומכא או הכנתא כמבואר לעיל; (4) מעי הדיקן או הרעב = Jejunum נקרא כן מפני שבו נמצאים גידים רבים ומהם שואב הכבד המאכל יותר מהקרוכים אליו ולוקח ממנו הכל ומרעיבו; (5) מעי העקלתון = Ileum. סוף והתחלת העקלתון לא נסמן היטב בטבע ונוכל לחשוב אותו להמשך של המעי הי"ב אצבעות. בצינור אחר גדול ההולך בעקמימות ועושה כפיות הרבה למען יתעכב שם המאכל להתבשל כל צרכו (תולדות האדם מר"ר פראנקעל סי' 346 לכו"ב 1871). מעי העקלתון ישכן במדור התחתון מהבטן שהוא אנדהבטן בין עצמות הירכים והחלצים (העצם הזה מכונה עצם הנק"א. חולין צ"ג. רש"י ד"ה תרבא דקילכוסיתא). ומשם יפנה לצד עצם הימני נוכח עצם ירך הימני ושם יכלה; (6) יד התולעה או סרח העורף = Appendix והוא כמו צנור קטן, ונמצא רק במעי האדם ולא בבעל חי אחר רק עגול הוא בתחתיתו כחצי הכדור; (7) מעי הסומא או

בדאורייתא אבל בדרבנן בין להקל בין להחמיר אית ליה הואיל (הליכות אלי אות רפ"ג). והרמב"ם פוסק שאינו לוקה משום בשול ביי"ט לחול דאמרינן הואיל שאלו באו לו אורחים היה אותו תבשיל ראוי להם (הל' י"ט פ"א) אמנם איסורא מיהו איכא (ת"י א"ח סי' תצ"ח). וכן מצינו הואיל והותרה הותרה (עירובין ל"ד); הואיל ונדרה ידחו (יומא ס"ד נדרים ל"ג). הואיל והותר לערעתו הותר לקרוי (יבמות כ"ב). מנפח רב ששת בירה אזל ליה הואיל דרב יוסף (ב"ב קל"ד:). הואיל והן מותרין אחר זדיקה (ירושלמי ערלה פ"ב סוף).

ביבליוגרפיה: גאמין, כסף נבחר כלל מ"ג.

א.

הוברי שמים: ע' אצטגנינות; מולות

הוֹדָאָה: עדות הנחשד להעיד על עצמו לחובה אינה מתקבלת בדיני נפשות, כי אמרינן אדם קרוב אצל עצמו ונעשה פסול לעדות. ואין אדם משים עצמו רשע (סנהדרין ט:). על הודאת עבן אמרו חז"ל כשמעל בחרם התחיל יהושע מפיס לפני הקב"ה ואמר רבש"ע הודיעני מי זה האיש. אמר לו הקב"ה איני מפרסם כל ברייה ולא עוד אלא נמצאתי לומר לשון הרע, אלא לך והעמיד את ישראל לשבטיו והפיל עליהן גורלות וכו' (ירושלמי סנהדרין פ"ג נ') ר"ל שידונו ע"פ עדות ולא מפי הנבואה. ובכ"ז לא דנו דינו ולא חיבו אותו עד אשר שלח יהושע מלאכים ומצאו את האדרת טמונה באהלו והכסף תחתיה (יהושע ו' כ"ב). ואמרו אם מעיד אדם על עצמו פלוני רבעני, לאונסי, הוא ואחר מצטרפין להורגו, לרצוני, רשע הוא והתורה אמרה אל תשת רשע עד. רבא אמר פלגין דבורא, דלנבי עצמו אינו מהימן כי אין אדם משים עצמו רשע ולנבי חבדיה מהימן (סנהדרין י'). אבל בעדות אחת לאיש אחד לא אמרינן פלגין דבורא, כי עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה. בדיני מסונות הודאת עצמו היא עדות, כי אין אומרים אדם קרוב אצל ממונו (שם). והודאת בעל דין כמאה עדים דמי (תוספתא ב"מ פ"א א' ב"ק ג'). בעדות עצמו אינו משלם קנס כמוהו הבתולות (שמות כ"ב ט"ז, שבעות פ"ה ד', קדושין מ"ב). וכן בגנב שהורח מעצמו אינו משלם ארבעה וחמשה רק חקרן. ובדיני מסונות דוקא שהורה בב"ד במרם שבאו עדים להעיד עליו (רמב"ם גנבה פ"ג ח'). ואם מודה מבלי טענה ותביעה אינה הודאה, דאמרינן אדם עשוי שלא להשביע את עצמו (ב"ב כ"ט:). שלא יחזיקו אותו לעשיר ולא יבואו קרוביו לבקש ממנו עזר והלאות, ואפילו בשכיב מרע יש דעה דאמרינן אדם עשוי שלא להשביע את בנוי שלא יחזיקו לעשירים. ואפילו אם מודה בפני בעל חובו אינו מתעיל ההודאה דיכול לומר לו "משמח הייתי בך" (ב"ק י"ח). ההודאה צריכה שתהא לפני ב"ד או בפני עדים וצריך שיאמר להם אתם עדי (רמב"ם מלה פ"ט א). הודאה טמין המענה בעיני במורה בטקת וחייב שבעה (שבעות פ"ג א').

לקיבה והוא חמעי ה"ב אצבעות לפי שבו רבוק חחלב שעל הקרב. או שהוא הכרכשתא אצל פי המבעת (ע' הרמ"א י"ד סי' ס"ד ט"ו). ונוהגין לקלוף הקרום של חלב ונקרין את הגידין שבהן צנורי הרם שעל הכנתא. ע"ע טרפות; נקור.

ביבליוגרפיה: הצופה להסגיר שנת"ג גליון 85;

א. ד.

הדרן: ע' סיום

הוא: מלת הנף לנסתר יחיד זכר, ולנקבה היא. "הוא" שם בנוי להקב"ה. דבר זה כתוב בתורה. ראו עתה כי אני אני הוא (דברים ל"ב) ושנוי בנביאים, אני אני הוא (ישעיה מ"א ד', מ"ג כ"ה). ודרש ר' אחא על והוא אסור בזקים (ירמיה מ' א') כביכול (פסיקתא דר"כ צד ק"ג). ומשולש בכתובים ישועת משיחו הוא (תהלים כ"ח ח'). כי הוא צוה ויעמד (שם ל"ג ט'). גם הוא לי לישועה (איוב י"ג ט"ז). אך הוא ישים בי (שם כ"ג ו'). והוא באחר (שם שם י"ג). והוא יעקים ומי ירשע (שם ל"ד כ"ט). ונוכר במשנה סוכה (פ"ד ה) "אני והו הושיעה נא", כי אני מורה על המחשבה, הוא הפעולה (יש אומרים כי גם אני הוא אחד משמות השם והוא קצור מאדני; ע' תוספות סוכה מ"ה ד"ה ואני). בבאור מקור חיים על חראב"ע (פ' שמות) כותב: "כמו שמלת אני מורה במקומות על הדבר הקיים שלא ישתנה כן תורה מלת הוא, וכן קוראים חכמי המחקר לעצם הדבר שלא קבל שנוי א"י והו"ה, וכתב פלקירא בשם הגאונים כי אני והוא משמות אלוה ית' כמו שאומר אני הוא ולא אחר". ובפ' נשא מזכיר המקור חיים בשם ספר העצמים להראב"ע שהי"ת אינו דבר זולת עצמו והוא הוא עצמו וכו', אלא שלשון לעז בחרה לתארו בנמצא ואמרה במקום זאת המלה איש"י (ipse, esso) וכו' וכבר הניד לי הגמון אחר... שבלשון הלאמין היווני יתארהו כהוא וכו'. גם בלשון ערבית יתארו שם אלהות בלשון הוא או הו ("בן חנניא" 1863 גליון 33, מבוא ליעלינעק בס' עולם קטן מר' יוסף בן צדיק). וכן ההודיים מכנים האלה העליון בכנוי Tud = הוא, ואומרים כי כמו שהעצם חנעלה מכונה הוא בבחינת הבריאה בלבדה, כן מכונה בבחינת עצמותו אני = Enie שהוא שם עצם הראשי לאלוה.

ש. ר-ג.

הואיל: מלה מורכבת מן הא = הנה, אילו = אם, פ"י הנה אם, משום, לפי. "הואיל" הוא אחד מדרכי החלכה בשים, ויש בזה דעות מחולקות, רבה ורב תסדא, אי אמרינן הואיל או לא. לענין האופה מיו"ט (שמותר רק באוכל נפש) לחול, רב אמר אמרינן הואיל ומקלעי ליה אורחים חוי, השתא נמי חוי (ומותר), ורב תסדא לית ליה הואיל, ואמרינן כי לית ליה הואיל להקל אבל להחמיר אף רב תסדא מודה (פסחים מ"ה). וזה ד

שבאו אחר התורבן השני הם משבט יהודה ובנימין ונקראים „יהודים“, ומרוב הימים שישבו בני ישראל בהודו שכחו תורת ה' ולא ננה אור חרת במשכותם כמו במשכות שאר היהודים, ובכל זאת היו תמיד קבוצת עם אחד נבדל מן העמים ולבדד ישבן ושומרים מנהגיהם ודתי חייהם. לפי האגדות והמסורות אשר בידיהם באו להודו מארץ צפון. ואומרים שהמלכות בארץ ההיא נזרה עליהם גלות ומכלו צרות רבות. ואח"כ באו להודו המורחית בספינות עד כפר נוגאם (Nowgaw) על חוף הים וקרוב לכאמביי. ושם נשברו האניות וכמה מהם נמבעו בים ואבדו את רכושם ורק 7 אנשים איש ואשתו נמלטו. וגלי הים השליכו את פגרי המתים אל היבשה ונקברו בשתי בורות אשר הן קיימות ונודעות לבני ישראל בנוגאם עד היום. ואשר נצלו חיים התישבו בנוגאם ומשם נפצו לכפרים אחרים כמו: מן. פנויל. אליב. ריונרא. רהא-אשתמי. רלפורי ועוד. בבואם להודו היה להם ספר דברי הימים אשר נרשמו בו מוצאם וקורותם ועוד כתבים אחרים. אך מרוב התלאות והמאורעות באורך הזמן נאבדו כל רשימותיהם ועתה אין זכר למו. דעות החוקרים אמנם חלוקות על דבר מוצאם. ויותר נראה דעת דר. וויקסון כי בני ישראל הם סניף מקהלת היהודים מתימן שגם הם יתאמרו ממוצאם מעשרת השבטים (Wilson, Lands of the Bible II 668). לדעה הזאת יסכים הנוסע ד' יעקב ספיר וישער שבאו מארץ נגב ערב (Arabic Felix) — תימן — זה כאלף ושש מאות שנה. וראיה לדבר כי במראה ודמות פניהם ומנהגיהם שווים הם ליהודי תימן (ע"ע). בבואם לארץ הודו לא מצאו מנוח לכף-רגלם כי הרחו ממקום למקום וחיו חיי צער. כי בעיני ההודי נחשב מי שאינו מבני אמונתו למטא ולא יאכל שום מאכל אשר תגע בו יד נכרי וכל הנוגע בנפשו יטמא אותו ורתץ במים ומהר. וגם כל בן ישראל יטמא את החודי לפי אמונתו. ולכן אם יפגע ישראל בחודי בשוק לאור השמש מוכרת היה הישראל לישב על הארץ לכל יעבור ההודי בצילו ויטמא אותו. בגלל הצרות האלה לא נשאר בידי בני ישראל שום אומנות אלא לעשות שמן שומשמן שהיא אומנות פחותה ושקץ יסקצה ההודיים. ולכן עד היום הזה נקראים בני ישראל בכפרים בשם „עוצרי שמן ליום השביעי“ (Shanvar Telis) כי ישבתו ממלאכתם ביום השבת. לעומת מעט מעזיר מן ההודיים הנקראים עוצרי שמן ליום ב' למען ימנעו מלעצור שמן ביום הזה חקרוש להם. בידי בני ישראל נשארה המלאכה הזאת שנים רבות. עד אשר באו הישמעאלים ויתחקו על מעשיהם ואז החלו בני ישראל לעסוק בעבודת האדמה ובחרשת עץ ואבן. כאשר כבשה ממלכת בריטניא את הודו יצאו בני ישראל מחושך לאור. ורבים מהם באו כמחנות האנגלים לעבוד בצבא. ונמנו לשיר אלפים ושרי מאות.

[רשימות על אודות בני ישראל] הראב"ע שכא

הודאה באונם אינה חודאה. דאמר רב כהנא אי לא דאורי ליה הוה סמטי ליה ולחמריה לשחור (ב"ב מ"י. ש"ע ח"ט ס' קנ"ב א'). ע"ע לזה ומלוה; מורה במקצת; שותפות; שליחות; טובע ונתבע. א.

הודו (הודו) בתרגום הונדיקי (India): המדינה הגדולה באסיה המשתרעת ממזרח ארץ פרס עד ח'ינא. במגלת אסתר כתוב שמלך אחשוורש מלך מהודו ועד כוש, ופליני אמוראי בנמרא אם הודו וכוש כהרדי הו קיימו או אם הם מסוף העולם ועד סופו (מגילה י"ז). ונראה כי גבוליהם מצד אחד היו קרובים זה לזה. כי תרגום ארץ החוילה היא הונדיקי. אשר פישון סובב אותו. והנהר השני ניחון (הוא נאנגעס) סובב את כל ארץ כוש (בראשית ב' י"א—י"ג). ולפעמים קורא התרגום כוש הודו או הונדיקי כמו ספתרוס ומעילם. תרגום (ישעיה י"א—י"א) = ספתרוס ומהודו ומעילם. תרגום דההפוך כושי עורו (ירמיה י"ג כ"ג) = האיפשר רישנא חנודאה משכיה. יש אומרים כי שלמה המלך וחירם מלך צור ששלחו אניות תרשיש בים הלכו להודו ומשם הביאו השנהבים והתוכים (מ"א י' כ"ב) שהם ילידי ארץ הודו. גם נודעה לתהלה בגלל אבניה היקרות ומכרות הזהב וראשי בשמים. בארץ הודו ישבו עמים רבים ללשוניותיהם ולגוייהם. הארץ נכבשה ע"י האריות והישמעאלים הצדפתים והפורטיגזים ועוד. בזמנים שונים. ורק בני פרס (Parsees) ויהודים באו שם למצוא מחסה ומחיה.

[היהודים בהודו] מספר כל התושבים בהודו יעלה בערך שתי מאות ושמונים מיליון נפש אדם. ומהם לערך עשרים אלף יהודים (1910). בשנת 1881 היה מספרם 12,040; בשנת 1891—17,194 ובשנת 1901—18,228. ומהם במחוז באמביי בשנת 1901 במספר 13,919 וביניהם „בני ישראל“ כעשרת אלפים נפש. היהודים בהודו נחלקים לשתי מפלגות: יהודים לבנים ויהודים שחורים. היהודים השחורים הם מנשואי תערובות והם מתי מספר ואף כי הם בשם יהודים ובשם ישראל יכנו אינם נחשבים לכשרים ואינם מתחתנים עם הלבנים. וכן הלבנים לא יתחתנו בהם ולא יאכלו ולא ישתו עם השחורים. וגם אם יתניירו הנשים הנכריות אשר יקחו יהודים לבנים וילידו בנים נחשבו כיהודים שחורים. וכן המשפט לבן אשה ישראלית שלקה איש נכרי. בין היהודים השחורים יש איהו שהמירו דתם בדת ישמעאלית או נוצרית. אבל לא נמצאו סומרים מן היהודים הלבנים.

[בני ישראל] בין היהודים הלבנים נחשבו בפרט המכונים בשם „בני ישראל“ והם היהודים הראשונים שבאו להודו ורובם ישבנו עתה במחוז באמביי. „בני ישראל“ מצאון בעיני הישמעאלים אשר שם „יהודים“ יתעבו (קוראן פרשה ב' פסוק ק"י). ולפי המסורה הם מעשרת השבטים שבאו מחורבן הבית הראשון. ואלה

מלחמה למלכי הארץ ויש מהם שרי אלפים ושרי מאות".

[אמנותם] בני ישראל מאמינים עתה בכל עקרי דת משה וישראל בשאר היהודים שלמדו מהם, אמנם אם באנו לחקור על אמנותם שנשארה בידיהם קודם שלמדו מן החוץ נמצא שהיו מסורים להם מאבות לבנים דינים ומנהגים עתיקים, כמו: שמירת השבת לבלי הבעיר בה אש ושלא לעשות מלאכת יד אבל משארי הפרטים הנוברים בתלמוד לא ידעו. הם מנו חשבון השנים ללכנה, וקדשו את החדש ע"י ראית הלכנה במראה של כסף. סדר חג הפסח לא ידעו רק שמרו אותו בהשבתם חמץ שבעת ימים. יש להם תענית בעשרה בטבת ו"ז תמוז, הצומות האלה קראו בלשון הודו בשם "סבאבי רוג'א" (Sababi Roja) = צום של זכות. אולי מפני שהצומות האלה לדעתם אינן טובה רק רשות ונחשב זכות להמתנה (ע"ד הרמב"ם בפירושו למס' ר"ה דף י"ח ח"ל: ובבית שני לא היו מתעניין לא י' בטבת ולא י"ז בתמוז אלא מי שהיה רוצה מתענה ומי שלא היה רוצה לא היה מתענה). גם מתענים בתשעה באב, וקוראים אותו, "בידיאחא רוג'א" = צום של בידא, היינו של פול או מין עדשים, כי במצאי הצום אוכלים תבשיל של עדשים מבושל בדרך מוזר, כי בורכים עדשים בבגד ומניחים אותם בכלי מלא מים איזה שעות ומבשלים אותם עם מיני בשמים, ומאכל עדשים הוא סימן לאבלות (ע"ע הבראה), כל חדש אלול ועשרת ימי תשובה (ארבעים יום) היו מתענים, ולשכניהם הישמעאלים אמרו כי זהו רמזאן שלהם, ולפעמים יקרה שחדש אלול מתאים עם חדש רמזאן. את ראש השנה קראו יום טוב לסימן שנה טובה. מנהג בפרות בערב יום בפורים לא נודע להם. בערב י"ח קוראים בבית תפלת השכבה להזכיר נפשות המתים למנוחה אך אינם הולכים לבית עלמין, יום הכפורים להם הוא קדש לה, ויתענו בו ולובשים לבנים ואבותיהם ישבו סגורים בביתם, ויקראו אותו "קאר פלני צא סאן" = תענית של סגירת הדלת, ולדעת הנוסע ר' יעקב ספיר הוא בעבור שהיה להם קבלה שביום הזה יש תפלה נוספת נעילה, וע"ש התפלה קראו את היום "צום נעילת השער" (אבן ספיר ח"ב 45). במצאי י"ב וביום המחדת עושים סעודה איש לדעתו ונותנים מתנות לאביונים, ומקבלים את פני החון או המורה ומנשקים את ידו וזה נהוג רק בבני ישראל ולא בשאר היהודים שבהודו (כאשר עשו לפנים להב"ג בצאתו בשלום מבית המקדש, יומא פ"ז ד'). במ"ב בשבט עושים י"ט ושמיחה, ומברכים על הפירות, ואומרים שבחות ופיוטים של הברלה לכבוד אליהו הנביא, ומאמינים שהיום הזה קדוש הוא לעלית הנביא בסערה השמים, ותמיה היא כי בזמן הזה יקדשו גם הגוים את שם אליהו. הנזירים הקופטים עושים שכחת ביום 4 יאנואר לשם עלית אליהו, הערביים והיונים

שבו לארץ הודו ואכל שם אורז (אבודרהם על סדר הגדה של פסח, ופי' הראב"ע על דניאל א' מ"ו) לא כתב דבר אורות בני ישראל. והנוסע ר' בנימין מטורילא במאה הי"ב מזכיר ארץ הודו כמה פעמים ומעיד על יהודי מלאבר שידעו תורה שבעל פה. הרמב"ם בתשובתו לחבמי לונל בשנת 1194 מדבר על יהודי תימן ואומר כי "שלחו שליחים וקנו שלש נוסחאות מן החבור ונתנו נוסחה בכל נבול ונבול הוא שהאיר עיניהם ותקן מעשיהם עד הודו. אבל היהודים שבהודו אינם יודעים התורה שנכתב ואין להם מן הדת אלא שהם שובתים ונימולים לשמונה (אוצר נחמד ח"ב 3). ואולי שמע הרמב"ם על אודות היהודים שבהודו מפי אחיו ר' דוד אשר שלח את ידו במסחר אבנים יקרות ונטבע בים הודו ויאבר כל רכושו. מזה נראה כי בימיו לא שטרו בני ישראל רק השבת ומצות מילה, ולדעה הזאת הסכימו כל החוקרים.

[תחית הדת בין בני ישראל] ישנן איזה תקופות בקורות בני ישראל שהתעוררה בהם חיות הדת ע"י השפעה מן החוץ, כמו שלוחים או נוסעים שבאו אליהם, וגם ע"י יהודים אחרים שבאו להשתקע שם, ובפרט היהודים של קוץין (Cochin) בדרום-הודו, או היהודים התימנים. מסורה בידי בני ישראל שלפני תשע מאות שנה בא להם יהודי אחד מקוץין ממשפחת רחבי אשר הורה להם דרכי ה' בתורת משה ודת ישראל, וכנראה שכחו אה"כ ברבות הימים מה שלמדו ממנו, והצריכו לתחיה חדשה. גם בסוף המאה הי"ח היה מצבם הרוחני בשפל המדרגה. כנראה ממה שכתב בשנת 1773 שר הראשי של קוץין, אדריאן מוין (Moen), בספרו בלשון הולאנדית על בני ישראל והעתיק הדברים ר' דוד רחבי בשנת 1781 בספרו "דברי הימים של קוץין" והוא ב"י ישן בידי נינו ר' נפתלי יחזקאל רחבי, ח"ל. "ודיעות יחזקאל רחבי לאמר, כי ימצא הרבה יהודים בארץ ראג'פור (Rajpur) קרוב לכומבי הנקראים בני ישראל, הם אינם שומרים שבת ומועד ולא יודעים לקדוש שבת ומועד, וכל אחד מהם מלאכתו עצירת חשמן, אשר איזה מהם (יהודים) באו לקוץין ולמדות תפלה, ואינם יודעים מאיזה שבת הם, לכד קבלה היא בידם בי מבני ישראל הם, ואינם מתערכים בנוים, וכשיראו אורח יהודי הולך אצלם מקבלים אותו באהבה גמורה, ומתנדבים לו ולארץ הקדושה, ומלין אורחים ועמי ישראל ממקום למקום, ויראת אורחים כמורא שמים, קוראים לכל אורח בשם חכם, יען שרוב האורחים ההולכים אצלם ילמדות תורה ותפלות, ברכות השתר שגורים בפהם ולא יודעים מצות שבחורה, האורחים כשרואים אותם עושים מלאכתם בשבת נוערים בהם ומענישים אותם, אבל חחרים למלאכתם לא בפני האורחים, וגם קונים ספרים רבים בדמים יקרים, כי אין בית אשר אין שם ספר, ובוונתם לשם שמים, אלא מעשה אבותיהם בידיהם, ורובם אנשי תיל חלוצי חרב סלומדי מלחמה, ועבדי

שהתחילו ללמוד גם לשון אנגלית ויבואו בברית ההשכלה וחכמות חיצוניות, ורבים מהם אנשים ונשים, יבקרו בבתי ספר הנבונים ובהאוניברסיטא, והגיעו ע"ז למשרות כבודות בממשלה, בכל מקצועות הדעת, חודת המשפטים וחכמת הרפואה, ויש להם בית ספר מיוחד תחת השנחת החברה היהודית האנגלית מלונדון. בעניני היהדות האירו עיניהם חכמי לונדון כמו הרב הכולל ד' נפתלי אדלר, ד' אברהם בעניש, ד' בנימין ארטום, דר' מ' קאליש, גם יקראו העתון הלונדוני Jew. Chro-nicle. הרוב מבני ישראל מחזיקים בנושנות בעניני הדת, ומעט מהם נוטים גם להרפורם, ויש להם שני בתי כנסיות בבאמביי, הראשון נוסד בשנת 1796 והשני בשנת תר"ג (1843), גם ביה"כ אחד בכל אחת מערי פאמוועל, קאראכי, בורלי, אמבעפורי, אליבא, פן, פוינאר.

הק' יחזקאל די משה יחזקאל חייו

(אחד "מבני ישראל" בבאמביי הודו, כותב המאמר הזה)

[יהודים אחרים] בערך שנת 1790 באו איזה יהודים מערי בנראד ובצרה לסחור את ארץ הודו, ויחנו בתחילה בעיר סודאט כי שם היה קבוצ מסחרי אנגליא (משנת 1612 ואילך), משם נסעו היהודים לעיר באמביי ויתפללו בבית הכנסת של בני ישראל וקברו קבריהם בבית עלמין של בני ישראל, אבל לא התחתנו עמיהם כי לא נזהרו בני ישראל אז בדיני גט וחליצה לכל פרמיהן. בשנת תר"ל (1870) שלח השר"ר ד' שמואל עבו שאלה בעד קהלת היהודים בבאמביי להכמי צפת וטבריא על אודות בני ישראל, וזה לשון השאלה: "מניד אומר שכמה בני אדם מקהל עדתם (היהודים) נתעוררו לרחק את העם הנקראים בני ישראל שלא

הדומיים ביום 30 יולי, ובלוח השנה להכושים הוא ביום 1 דצמבר, הם הימים המוקדשים לעלית אליהו (183) Society of Biblical Archeology VIII. 183). שם אליהו הנביא הוא תמיד בפי בני ישראל ביום ובכל שמחה, בעניני אבלות נזהגין ג' ימים לבכי, ו' להספד ושלשים לניהוץ ולתספורת (עי' מ"ק ב"ז), ונהגו מימים מקדם להבריא את האבל שבעת ימים (עי' יו"ד ס' שע"ה) ונותנים יין להאבל, ועד זמן זה שופכים סיד על הקבר (שקלים פ"א א.).

1. מנהגיהם בכל הליכותיהם בקדש, גם במשחה ושמחה, התפלה היותר מודגלת בפייהם הוא הפסוק "שמע ישראל", ויקראוהו בשכבם ובקומם ובכל עת ועת באהבה נמורה, בתחנה יקדשו בטבעת קדושין כרת, והחתן והכלה יתיתרו בראשונה אחר ד' לילות מליל החופה, וכן מנהג התימנים (אבן ספיר ח"א 81). מאמנים שלא נכון לשתות מים בערב בין השמשות כרי שלא להטריח הנשמות הנפטרות מעוה"ז (ומנהגינו שלא לשתות מים בין מנחה למעריב רק בשבת שאז חחרין הנשמות לניהנום, אי"ח ס' רצ"א), בעה המשתה שעושים ביום החופה ובזמנים אחרים מניחים קערה אחת על השלחן ובה מיני מאכל כלהם עם יתרת הכבד ועלי הדם אז מיני בשמים, ומצר הקערה, הו מקטירים לבונה זכה, וזה נהוג משנים קרמוניות, מנהג עתיק בידם להיות נודדים שער בניהם ולא יגלו שער עד חמש שנים, וביום הגלחו לראשונה יעשו יום משתה ושמחה לילה ויום, ויחלקו ביניהם משקה חלב וישרו מכוס מלא עד שבע פעמים, ויאכלו פירות ומינים מתוקים, למחרת היום ילביש את הנער בנדים נאים וירביבוהו על סוס מקושט, ואחריו ינהרו נערים ונערות במרכבות עם מנגנים, ויוליכוהו בשוקים וברחובות עד בית הכנסת ושם בחצר יגלוהו את כל ישערת ראשו וישקלו אותו בכסף או בזהב וגם בפירות איש לפי נדרו ויתנו את הסכום לקדש, כמעשה אבשלום (רלב"ע על ש"ב י"ד ב"ז), וכן מנהג הספרדים בא"י (לוינץ ירושלם ח"ב).

[בני ישראל בזמן ההוא] בני ישראל נכבדים מאד בעיני העם ושרי הממשלה, תואר פניהם יפים ולבנים כפני הפרסיים, וגם בהשכלה הם במעלה הראשונה כעדות השופט ועסט מבית המשפט הגבוה בבאמביי, בעבודת הצבא יצטיינו מאד, הם תמיד בצד הממשלה ונאמנים לפקדיהם ונלחמים ברוץ נבורה, לכן עלו רבים מהם לכבוד וגדולה, מלבושיהם כמנהג המדינה, אך רבים טהם התחילו ללבוש במדת אירופא, וכבר חדלו בנות ישראל לשום גזם זהב באפם כמו שנוהגים כל בנות קדם, שמותיהם כשמות שבטי יעקב ויקחו להם כנוים משמות הכפרים אשר ישבו שם, למשל היושב בכפר אוואס נקרא פלוני בן פלוני אוואסכר Awaskar, כדרך היהודים האשכנזים קאלישר ברלינר, מן קאליש ברלין, הם ידברו בלשון המדינה, וזה כמאה שנה

[חופש דת בהולאנד] בשנת 1579 כרתו המחוזות הצפוניים של הולאנד ברית באומרעכט להסיר עול ספרד מעל צוארם, ומעת ההיא מתחלת ההיסטוריה של היהודים בהולאנד, כי בין תנאי הברית היה חופש דת. עפ"י מקורות נאמנים נודע לנו כי בשנת 1598 נרשמו נשואי מנאל לופים עם מריא נונים בארצו של עיר אמשטרדם, והוא הזכרן הראשון לשוב היהודים בהולאנד, ומה יש לשער כי האנוסים הראשונים בהולאנד אחרי שצאה מרשות ספרד נלו את יהדותם בפומבי, ואליהם נלוו גולים רבים מספרד אשר נסו לנפשם, עד אשר בתחלת המאה הי"ז כבר נוסדה קהלה מסוימת באמשטרדם, ועליהם נתוספו אשכנזים בערך שנת 1635 ורכשו להם בית קברות בשנת 1642. ולפני הזמן ההוא נקברו איזה אשכנזים (Tudesco) בבית הקברות של הספרדים. הקהלה החדשה היתה מפורסמת בעשירים ובאנשי מדע, ובפרט ברופאים מומחים. בין התושבים הקדומים היה שמואל פאלאקי (Palache) ציר השולמן של מורוקא, בין גדולי הרופאים היה אורובו די קשטרו, בין המלצים רעואל ישרון, ובין "החכמים" ר' מנשה בן ישראל. הקהלה עלתה והצליחה ונעשית למרכז היהדות, וממנה נוסדו קהלות בארצות אחרות, ובפרט בארץ בראזיל (ע"ע). גם התושבים הראשונים באנגליא באו מהולאנד לרגלי השתללות ר' מנשה בן ישראל לפני קראמוטל בשנת 1655. אף קריסמיאן הר' מלך דענמארק קרא ליהודים מהולאנד להתישב בעיר נליקשטארט בשנת 1622. בכל זאת לא השינו היהודים בהולאנד משפט האזרחים בהחלט, כי לא הורשו לעסוק במלאכות אומנים (נילדע) או להיות עורכי דין או להחזיק בית מרקחת לרפואות, אבל בדרך כלל היה מצבם יותר טוב מבשאר ארצות. ויהודי גרמניא באו שם למנוס מלחץ הממשלה ומצוק העתים במשך המלחמה הארוכה (1618—1648). וגם גולי פולין שנסו בנזירות ת"ח באו לרוב, עד אשר רבו היהודים האשכנזים על הספרדים, ובמנין האחרון היו הספרדים רק חמשה אחוזי ממה בין יהודי הולאנד. חופש הדת היה גמור, ומעת לעת באו גרי צדק מארצות אחרות להתגייס באמשטרדם, ואייענמענגער הצורך התאונן על חירופי הנצרות ששמע מפי ר' דוד לידא רב באמשטרדם ואמר כי החרופים האלה גרמו שנאתו ליהודים, החופש הזה הביא גם לפקרות הדת ע"י אוריאל אקושטא וברוך שפינצוא, וכדומה. אמנם החופש הזה לא נתן ליהודים בטחון החלטי נגד פדעות ההמון אשר התקוטמו עליהם באמשטרדם אבל נעצרו בחוקה ע"י מועצת העם. בשנת 1716 חעליל מוסר אחד בנימענען כי שחטו היהודים איש נוצרי בבחי"כ ביוה"כ, אך העלילה לא הצליחה, והממשלה אסרה להוציא רבה כזאת על היהודים. בשנת 1728 אסרו על היהודים את המדכולת, ואחרי ששפט יהודי אחד המלה על משכונות את הרנל לבעלי חוביו בנעלדען, אסרה ממשלת המחוז ההוא את

לחצטער עמחם לעשרה ולא להעלותם לס"ת אפילו שמקיימים כל מצותיה. והשיבו חכמי צפת שאסור לרחקם ולגרום להם בוזין וחלילה מעשות זאת, וחכמי מבריא כתבו: "מי יערב לבו לנשת להרחיק האנשים האלה בורע, לא מן השם הוא זה, ואדרבה כל המקרבם להרריכם בדרך ישרה ובחוקי החורה והמצוה אשריו ואשרי חלקו, והרי זה מזכה את הרבים ואין חקר לשכר" (מ"ע, דורש טוב לעמו" בבאמביי 19 נוב' 1869). גם הנוסע ר' יעקב ספיר שגר בבאמביי בשנת 1860 מספר שבחם כי "לא יסורו מכל אשר יורו להם היהודים ימין ושמאל, ומתקרבים בכל לבונפש ליהודים האלה ולכבוד הוא להם לבא בחברתם ולהתפלל עמחם. זאת היא לעדה ואות אמת כי זרע קדש מחצבתם וממעי יהודה יצאו ובשם ישראל יתפארו". ע"ע כל כתא; ערן קונין.

ביבליוגרפיה: בלאך שביילי עולם ח"א אויא, ווארשא 1856; אבן ספיר ח"ב מאינן 1874; מסעות שלמה 92; מסעי ישראל 59; הנוסע שור בהשחר ח"א; האשכול ח"ג 40; גוסטאו אפערט, איבער די יידישען קאלאניען אין אינדיען; Rabbi David D' Beth-Hillel Travels 138—135 Madras 1832; Rev. J. H. Lord, *Jews in India* Kolaphur 1907; J. E. 21, vi 580.

י. מ. יל.

הוי"ה: ע' שם המפורש

הוכחה: ע' תוכחה

הולאנד: מלכות במערבית-צפונית של אירופא. מספר יושביה יותר מחמשה מיליון וביניהם 105,988 יהודים (1899). היהודים התישבו בארץ הולאנד בזמן קדום מאד, בראשית ימי הבינים היתה הולאנד חלק מארצות הפראנקים אשר שם ישבו יהודים עוד במאה החמישית, ואחרי מות לודוויג הראשון בשנת 840 היתה הולאנד חלק מלוטרינגען (Lorraine), וחכמי לותר היו נודעים לשם ולתפארת מימי רש"י ואילך ומצינו זכרם בכל הפוסקים. הרוכס מלותר הבטיח ליושבי לעווען כי יתן רשות ליהודים להתישב בעירם (1267) והבישוף מן ליטך השתדל בשנת 1220 בעד נערה עברית אשר נגולה מבית אביה והובאה אל קלוסטר. (Aronius, Register No 414, 727). גם אומרים כי היהודים בהולאנד שהיו להם ישובים קטנים גורשו משם במאה הי"ד בזמן שנורשו היהודים מצרפת, ולא התישבו עוד בהולאנד עד אשר באו שמה האנוסים מספרד ופורטוגאל אחר הגרש משנת 1492, כי "הארצות השפלות" (Niederlande) היו אז חתת יד ספרד, ומלך קארל החמישי (1506) שהיה ג"כ קיסר גרמניא והיה קתוליקי ארוק צוה לגרש פעמים רבות (בשנות 1522, 1545, 1547, 1550). אחרי רדתו מן הכסא מלך בנו פיליפ השני והיה קנאי נלהב לאמונת הקתוליקית, וישם את הדוכס אלבא למושל על הולאנד והוא צוה לתת האנוסים במשמד עד אשר יודיע משמם (1570).

בטרם שימסרו לדפוס, ולענוש את הנערים אשר רקרו במחולות. אמנם גם אחרי בטול חכת הזה עזרה הממשלה את הקהלה בעניני חרות. המיניסטר על עניני המשפטים נתן מכוס שנת מאוצרות הממלכה לזון את אסירי היהודים במאכלים כשרים בשנת 1862. המיניסטר על עניני החינוך צוה לסדר סדר הלימודים בבתי הספר הכללים באופן שלא יוכרחו נערי ישראל לבקר את בתי הספר ביום השבת (1901). פעמים רבות השתדלה הממשלה לטובת היהודים בארצות אחרות. בשנת 1863 מנעה הממשלה להסכים לברית המסחר עם שווייץ, מפני שלא נתנה לסוחרים יהודים שיווי זכויות עם הנוצרים. בשנת 1876 הבטיח המיניסטר להמורשה היהודי גודפראי שלא תכרות הממשלה ברית מסחר עם רומניא כל זמן שלא תחדול המדינה ההיא מרדוף את היהודים, וגם בעת הרדיפות ברוסיה הבטיח המיניסטר כי ישלח את מתאחזי לציר הולאנד בפטרבורג (16 יוני 1881). ואף כי במשך הזמן קרו מקרים קטנים כהולאנד המראים לדעת כי גם שם לא חדלה האנטישמיות לגמרי ברור הוא עכ"פ כי לא כראה כת פוליטית. ומצד אחר רואים אנו כי יהודים רבים עלו לגרולה בעניני המדינה, כבר בזמן הצרפתים בשנת 1808 נתמנה ד"ר היילברון לפקיד בענינים הפנימיים, לורדינג פאן מעזערין (1793—1864) היה יועץ הממשלה וממונה על קרקעות המדינה. מיכאל ה' גודפראי (1814—1882) נתמנה למיניסטר על עניני המשפטים בשנת 1860. ולמשרה הזאת נתמנה גם היהודי E. E. van Raalte. בשנת 1905. טוביאס מיכאל קארל אשר (Asser) שישב בראש עצת השלום בעיר האג נתעלה למעלת מיניסטר בשנת 1904. בני משפחת אשר (ע"ע) הם עורכי דינים ושושפטים מצוינים בהולאנד. אהרן אדאלף די פינטו (1828—1907) נתמנה לשופט בית דין העליון, והוא נתן שלום לחיצונים בהקונגרס שהתאסף בהאג בשנת 1907. יהודים רבים נבחרו להפרלמנט, וכיניחם המיניסטר גודפראי ק' הארטונג א"ק ווערטהיים שישב בלשכה העליונה (מת בשנת 1897). בשנת 1906 נבחרו שלשה יהודים לימבורג, צ' פאן דער בערנה ס' פאן דער בערנה בלשכה התחתונה, ופ' פאן ניעראפ בלשכה העליונה. בין הפרופיסורים הרבים נמנו בארענט יוסף סמאקווים (1834—1902) הפרופיסור לחכמת הרפואה, ויוסף ייטא לחכמת תורת המסחר, ל' די הארטאג בהאוניברסיטא באמשטרדם, י"ר פולק, י"ם שפייער, אלכסנדר קליין בגרוננינגן, קארל אשר הצעיר בליידען, ערנסט כהן באוטרעכט.

[הרבנים והחכמים] בשנת 1623 התחיל ר' משה בן ישראל להדפיס ספרים באמשטרדם ברוח פאר יופי, כי שם נחו מעלבון הצנוור שחדק את המדפיסים מאיטליא, ומלבד זאת היתה אמשטרדם עיר רוכלת עמים. ר' אברהם הכהן איריא שהיה מן האנוסים חבר ספר שער השמים בלשון ספרדית (ערך שנת 1630).

החלואה על משכונות לכל היהודים. לערך שנת 1750 נאסרה על היהודים הישיבה במארסען, ובשנת 1793 באוטרעכט, מפני המנפה שחדשו את היהודים שהכניסוה שמה. בשנת 1776 אסרו ליהודים לקנות קרקעות גדולות בחודו המערבית.

[מצב היהודים בעניני המדינה] ההנבלות האלה נחשבו לדבר קטן לעומת הדחק והמצוק שסבלו היהודים בארצות אחרות, ולכן אין לחמוה כי היו דבקים בממשלה אשר נתת אליהם שלום, והיהודי הפולני בשם פראני ציסקו פולו החזיק ביד הממשלה בהלואות גדולות. בשנת 1679 לתמכה נגר לואיס הי"ד מלך צרפת, ובנסוע ווילהעלם ה' לאנגליא (1689) להיות שם למלך, החזיקו עשירי היהודים בידו בהלואות, בן עשה העשיר המפורסם יצחק די פינטו ווילהעלם ה' בשנת 1748 בבוא חיל צרפת לנבול האלאנר, יהודי אמשטרדם השתמשו בתקפם לעזור גם ליהודי ארצות אחרות, ובפרט בשנת 1745 כאשר נודח הקיסרית מריא מערעני נירוש על יהודי ביהם ומערהין השתדל העשיר הנכבד ברוך בן ליב ניימענען (בענעדריקט לעווי נאמפערין) באמצעות ציר הולאנד בוין לטובת האומללים והנזרה במלח, בעת המרידה בצרפת נחפכה הולאנד לממשלת ריפובליקא בשם באטאוויא (1795), והיהודים הפרוגריי סיבים שמחו מאד על שינוי המצב המדיני ויסרו חברה בשם הצלחת החופש (Felix Libertate) ומטרתם היתה לחשיג שיווי זכויות, נגר דעת אחרים מהיהודים אשר יראו פן יסורו הבנים מאמונת אבותיהם, ויתנגדו להתנועה הזאת. הפרלמנט הסכים לשיווי זכויות נמור (2 סעפט' 1796), הקהלה באמשטרדם נפרדה לשני מחנות, והליברלים בתדו להם לרב מיותר את יצחק גראנבום (Granboom) מגזע גרים שבאו משווערען, הריפובליקא לא ארכה ימים רבים, ובשנת 1806 היתה הולאנד לממלכה תחת שבט לואיס אחיו ש' נפוליון, ובררתו מעל הכסא בשנת 1810 נספחה הולאנד לצרפת עד שנת 1813.

[בעניני הקהלה] ממשלת צרפת עשתה סדר חתונה הקהלות כמשפט נפוליון בצרפת. הענינים הצבורים ניתנו ביד קונסיסטוריום צפ"י מצות המלך (12 סעפט' 1808), ומטרת הממשלה היתה לקרב את היהודים לשאר האורחים. מן הטעם הזה אסר המלך להשתמש בבתי הספר בשפת יהודית (וארנון). בשנת 1813 בשבט המושל ווילהעלם על כנו נחבטל הסדר הצרפתי ותחת הקונסיסטוריום נתמנה ועד המפקח על עניני היהודים בשם Hoofd-Commissie (26 פבר' 1814), מגמת הממשלה היתה להיטיב מצב החינוך, בשנת 1817 נפתחו בתי חינוך אצל בתי כנסיות הגדולים, ובשנת 1836 נוסד בית חינוך לרבנים אשר עזרה הממשלה, התוקים האלה שנו את הסדר הישן משנת 1737 שנתן כח גדול ביד הפרנסים לא לבד בעניני הצבור אך גם על יחידים, כמו חכת לבקר את הספרים

פראנקפורט דמיין. היהודים נזכרו שם לראשונה בשנת 1339 ע"י הרשיון שנתן הקיסר לודוויג מבייען לגאמפרד החמישי להושיב עשרה יהודים בכל אחת מאחוזותיו והומבורג היתה אחת מהן. בשנת 1622 היו עשרים יהודים במחוז הומבורג, ובשנת 1790 היו שם שבעים וחמש משפחות יהודיות. בשנת 1903 היה מספר התושבים בהומבורג 9274 וביניהם 425 יהודים. מצב היהודים בהומבורג במאה הי"ז והי"ח לא היה ברע אף הוכרחו לשלם מס שנתי לגלגולת עשרה זהובים ועוד זהוב בכל ראש השנה, והקהלה בעצמה נתנה כ"ד מהאלר לשנה לצורך בית תפלת הלותרנים. בשנת 1684 השיגו היהודים רשיון לעשות גדר לבית חקברות שלהם ושלמו מס שני פלורין מכל מת. ביה"כ הראשון נבנה בשנת 1731. מוהל המחוז פרידריך מנה את הפאקטור וזכריה זעלינגמאן לראש העדה. בשנת 1760 נמנו שני ראשים להעדה, ונבאי על "ההקדש" (הכנסת אורחים). בית הדפוס לספרי עברית הוקם שם בשנת 1737 ומהדפוס הזה יצאו כמה ספרים. היהודים השיגו שיווי זכויות בשנת 1848. בשנת 1867 בנו בית הכנסת חדש במחיר שבעים אלפים זהובים. הרב בעיר הומבורג הוא כעת (1910) ד"ר ה' קאממן (נמנה בשנת 1887). בהומבורג יש מעין מרפא ויהודים רבים יבואו שם בימי הקיץ לשתות מהמים ולהנות מהאוויר הצח. בשנת 1909 היתה שם אספת רבנים אורתודקסים להתיעץ אורות חזק הדת, ביניהם היה ר' חיים סאלאווייטשיק מעיר ביאליסטאק.

ביבליוגרפיה: רער איזראעליש 1864 גליון 34; איזראעליש'שע וואכענשריפט מאגדענבורג 1881 גליון 10.

ב. מ.

הונא, רב (סתם, ונקרא נ"כ הונא בבבלאי): אמורא בכל מדור השני וריש מתיבתא בסודא אחר רב ושמואל, והיה לו שמונה מאות תלמידים (כתובות ק"ו). נולד בערך שנת ג"א תתקע"א (216), ומת בשנת 297 (שש מאות ושמונה לשמרות). הוא חי בעיר דדוקרת (תענית כ"א:) והיה תלמיד מובהק של רב (שבת קכ"ח). תלה לא"י, ור' זירא קורא לו רב דמן בבל (פירוש היינו רב הונא סתמא. ברכות מ"ג). ואח"כ שב לבבל והיה חכם גדול, דאמר רבא ג' דברים שאלתי תוכמתיא דרב הונא ויהבו לי וכו' (מ"ק כ"ח). והיה קרוב לנשיא, ובשם ר' שריא גאון שר' הונא היה מבני נשיא (ובגראה נולד בא"י). והיה נחשב כאחד מחסידיו בכל (תענית כ"ג:), ובשביל חשיבותו היה קרי בכהנא (במקום בהן) אע"פ שלא היה בהן, ואפילו ר' אמי ורב אסי בהני חשיבי דא"י דוו בייפי ליה (מגילה כ"ב:). ואע"פ שהיה קרוב לריש גלותא היה עני עד שהיה צריך למשכן חגורו כדי לקנות יין לקדוש, ורב ברכו יהא רעוא דתימון בשירא (שבתא מבוסה במעיל משי) וכו' (מגילה כ"ז:) לכסוף תעשר, וכי כריך רפתא פתח

לשבתי צבי נמצאו שם מאמינים וביניהם הרופא המפורסם והבלשן ר' בנימין מוספא בעל "מוסף הערוך" שהיה הראשון בין החותמים על אנרת שלומים שערכו גדולי העיר להמשיח השקר (האנרת נדפסה בעתון Ost u. West ח"ד 274. שנת 1906; ע"ע שבת צבי). רבים היו גדולי התלמוד. כר' צבי אשכנזי המכונה "חכם צבי", ר' יעקב ששפורטש, ר' שמואל אבוחב, ר' ליב ברעס לוי מחבר "פני אריה" ברומרדס. בין גדולי הרבנים כעת נחשבו ר' יוסף הירש דינער רב באמשטרדם, ור' אריה רובריטטער רב ברומרדס אשר בבקיות נפלאה הסיר את המסוה מאת פרידלענדער שהוציא לאור הירושלמי המזויף מסדר קדשים אשר כתב בעצמו ותלה בוקי סריק באילן גדול (ואשר טעו בו ראשי הסימנאר בנייאק לתמכו א.). גם ההשכלה בנתה לה בית בהולאנד. המליץ דוד פראנקו (חפשי) מינרס (1713—1792) היה בין המאספים, שמואל מולר (1792—1862), וגבריאל פולאק (1803—1869). הביבליוגרף המפורסם מאיר רוסט (Roest) עשה רשימה נכבדה מספרי עקר הספרים שגרם הבארן ניאורנ ראזענטהאל (1828—1909). בין גדולי הסופרים הוא הערמאן הייערמאנס (נולד ברומרדס 1864) וספורו Diamantstad שכתב בשנת 1903 נחשב בין היותר טובים במעלת הנאמורליסטים, אך הוא מלא שנאה עזה ליהדות. בין גדולי הציירים בזמננו הוא יוסף איזראעלס. נולד בליוארדען בשנת 1824.

1) בתי צדקה ותפלה רבים הם מעשי הצדקה בהולאנד, כמו בתי יתומים וגם בית מחסה למשונעים באמשטרדם. בעיר הווא נעשה מרכז לתמיכת עניי ארץ ישראל שנקרא כולל הויד (הולאנד ודייטשלאנד) וסדר החלוקה ע"י הפקידים והאמריכלים בא"י, ולה הקדישו יעם האחים הירש מאיר ועקיבא לעהרין. עניני ביה"כ מתנהלים ע"פ מנהגי הקדמונים. הקהלה "עדת ישרן" שנוסדה באמשטרדם בראשית ימי הרפורמליקא לא נתקיימה זמן רב, והתקנות לא היו שונים עיקרים כ"א להטבת הסדר בבית התפלה ולהפצת שפת הארץ. בשנת 1859 החל יצחק קרוניק (Chronik) ליסד קהלה רפורמית אבל לא הצליח במעשיו, אף כי תקנותיו לא היו עיקריות רק ררש בספרי פילוסופיא ותקן קונפירמציון. הב"ד החרימוהו והעם סקלו אותו אבן, והוצרך לעזוב את העיר אף כי הממשלה סייעה לו. הוא היה אח"כ מטיף בשיקאנא ומת בברלין בשנת 1884. ע"ע אמשטרדם.

ביבליוגרפיה: האסוף ח"ג 98—110; אולמאן, יאהרבוך דער יידיש-ליטערארישען געזעלשאפט, ח"ה פראנקפורט דמיין 1907; Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Utrecht 1843; *Jew. Chr.* June 15, 1906, Jan. 17 1908; *J. E. IX*, 228.

ג. ד.

הולופורנים; ע' יהודית

הומבורג (האמבורג פאר דער העהע): עיר אצל

מוקפת מימות יהושע בן נון ולכן קרא רב אסי המנילה בהוצל ב"ד ובט"ו באדר, רב אסר שהוצל דבית בנימין היא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (מנילה ה'): שבנה אותה אצל מזרע בנימין (דה"א ח' ל"ז). לדעת נייבויער היא אחת עם בית האצל (מיכה א' י"א), וקאחוט ישער שהיא אחת עם אוצל או "כפר אוצל" במחוז נציבין, בעל "כפתור ופרח" (פ"ב) אומר שהיא העיר מאסיל אשר בימי קדם נקראה מוצל, על נהר חדקל בארם נהרים, והוצל דבנימין היא לדעת שווארץ בתבואות בארץ זו הנזכרת בזכריה י"ד סוף להר הזיתים, ונקראת כעת כפר אצרא. בהוצל היה בית הכנסת מפואר, ור' שרירא נאון יאמר, "הרא בנישתא דהוצל קרובה היא לבית המדרש של עורא הסופר למטה מנהרדעא" ושם היה בי בנישתא דשף ויתב (מנילה כ"ט), ואמר אב"י בבל לא חזיא חבליה דמשיח, תרגומא אהוצל דבנימין וקרי ליה (לימות המשיח) קנא דשינכתא (כתובות ק"א), בני חוצל היו מוקדקים במאכל ובמשתה לאכול כתקן (גדרים מ"ט), אנשי חוצל נושאין כרי יין ומים ומשאות על ראשיהן ולא ביריהן (שבת צ"ב). הטבחים דהוצל לא נתנו מתנות לכהן ספני שהיו בעצמם כהנים, וגירו אותם וכו' (חולין כ"ו). הרבה אמוראים וחכמים היו בהוצל, וביניהם רב אסי (קדרשין ג"ח) ומה שנאמר רב אסי בהוצל (חולין ק"ז), צ"ל רב אסי, כי רב אסי נר במתא מחסיא; רב אחא דהוצל (בדיתות י"ג); רב כהנא אויל דהוצל (נמין ס"א); ר' יאשיהו בבית עלמין דהוצל (סנהדרין י"ט); ר' יוסף איש הוצל והוא ר' יוסף הבבלי, וראה כי צ"ל ר' יוסי איש הוצל (פסחים ק"ג); ותוס' יבמות נ"ב, ע' שבע חכמות (102).

א.

הוֹרְאֵדְנָא (הֹרְאֵדְנָא): עיר הראשון בפלך בשם הזה בליטא; נוסדה בראשית המאה ה"א, ויהודים ישבו בה במאה ה"ד. הנסיך הגדול וויטלאנד מליטא נתן ליהודים אגרת רשיון עם זכויות שכתב להם מעיר לוצק ביום 18 יוני 1389, ואגרת הזכויות נתאשרה ע"י קאזימיר היאנעלונג (Jagellon) ונתן חופש לעיר הוראדנא בשנת 1444 ע"פ "חוק מאנדעבורג", אבל כאשר עלה אלכסנדר בנו על כסא נסיכות ליטא ביטל את כל הזכויות שהיו ליהודים, ובשנת 1495 נתן פקודה לגרשם מפלך הוראדנא; אך בעלותו על כסא המלוכה בפולין הרשה ליהודים לשוב לאחוזתם בחוראדנא (22 מארץ 1503). הרשיון הזה נתן לשני יהודים הפאקטור אלעזר בן משה ויצחק בן פייבוש. גם המלך זיגיסמונד אוגוסט (1547) אישר את זכויות היהודים. חמלכה באנא (Sforza) נתנה צו ביום 22 מאי 1547, כי הקהלה בחוראדנא תשלם 17 אחוז ממאה מכל המס שחושם על העיר, ויהודי לא יקנה קרקע מגוי רק ע"פ רשיון מיוחד מהממשלה. ונתנה רשיון ליהודי הוראדנא לבחור להם רב. מספר היהודים בשנת 1560 היה כששים

קאנג. יהודיה

לרשא ואמר כל דצריך לית וליוכל (תענית כ'). והיו לו נדרות צאן (בהמה דקה) וקא מינטרא להו חובב (שם אשתו, ב"ק פ'). רב הונא מת פתאום אך כבר הגיע לנברות (מ"ס כ"ח). והעלוהו לא"י לקבורה, כי אסקוהו לחתם אמרו ליה לר' אמי ורב אסי, רב הונא אתא וכו', ונקבר אצל ר' חייא (שם כ"ח). בין תלמידי רב הונא חיו בני רבה, רב חסדא, אבא בר זבדא, רב נירל, רב חלבו, רב ששת (יבמות ס"ד).

1] דבריו בהלכה ואגדה] רב הונא אמר הלכות רבות בשם רב, ולפעמים לא הזכיר שמו עליהם (שבת כ"ד, ועוד). ואמר כי הלכתא כרב באיסורי (נדה כ"ד). לפעמים נוסח ממנו בהלכה (שבת כ"א: קב"ח). לדעתו אסור לת"ח לעמוד במקום הטנופת לפי שאי אפשר לו לעמוד בלא הרהור תורה, והו נגר פסק הבריותא (ברכות כ"ד). ידעתו ברפואה, ויריעות הטבע עזרו לו להלכה (שבת כ'). נ"ד: ירושלמי שם ע"ה. גם דבריו באגדה מצויינים הם, והיו נודעים גם בא"י, ור' זעירא קורא להם "מרגלית" (פסיקתא פ"ב י"ג). הוא היה אומר העוסק בהלכות לבר דומה כמי שאין לו אלוה (ע"ז י'). ואמר הרגיל בנר שבת זוכה לבנים ת"ח (שבת כ"ג). הוא היה עובד אדמתו, וכאשר באו לפניו בקש מהם שבר במלח, "הבו לי אנרא דרלי לי בחריקאי ואילין לכו דינא" (תן לי דולה מים להשקות שדותי בשעה שאני דן דינכם. כתובות ק"ה). קודם לרב הונא סתמא היה רב הונא ריש גלותא שחיה מזרע בית דוד וממשפחת רבן שמעון בן נמליאל הנשיא. ומת בבבל והובא ג"כ לקבורה לא"י, וזה היה עוד בזמן רבי, ואפשר שר' הונא זה היה זקנו של ר' הונא סתם. ויש עוד הרבה אמוראים בשם רב הונא. ר' הונא בריה דרב יהושע, היה אמורא בכל ברדו החמישי, ומת בשנת ר"א ק"ע (410), והיה תלמיד רבא (קדרשין ל"ב). וגם תלמיד אב"י (ר"ה כ"ד). וחבר לר' פפא (ברכות נ"ח; ערוכין י"ב). וכאשר נעשה רב פפא ריש מתיבתא בנרש היה רב הונא ריש כלה (ברכות נ"ז). הוא היה עשיר (הוריות י'). ואכל מעט ובמתינות, אראכל ר"ה בדר"י חרא אכל רב פפא ד' (פסחים פ"ט). ולא הלך ד' אמות בגלוי הראש (שבת ק"ח). והאריך ימים רבים בתר דאינגר וחלש (ב"ב ק"א). ומפני שחיה אחרון פסק רב אלפס הלכה כמותו נגר רב הונא הראשון (סמ"ג לאוין ס' ס"ז). ע"ע ריש גלותא.

ביבליוגרפיה: הלוי דורות ראשונים ח"ב 411; סדר הדורות ח"ב בערכו; דו"ד ח"ג 182; מ"ע כנסת ישראל ח"ג 297; Bacher, Ag. Bab. Amor. 52-60.

א.

הונגריא: ע' אונגריא

הוצאה: ע' שבת

הוצל: שם עיר מוקפת חומה, וספק הוא אם

ראפטאן תלמוד תורה

142-132 איסט 111-ע סטריט

חיה ר' נתן שפירא אשכנזי (נפטר בשנת 1577) וחבר הכאור „מבוא שערים“ על שערי חורא. וחוחם „אני צעיר הצעירים וכו' השוכן היום בירכתי המשכן פח קהלת עיר הגדולה הוראדנא במדינת ליטא“. אחריו חיה ר' מרדכי יפה (ע"ע) בעל הלבושים; אחריו ר' יודא אב"ד וראש ישיבה (נזכר בשו"ת גבורה אנשים לר' מאיר אבי הש"ך); אחריו ר' אפרים בר' מאיר הלוי עפשטיין, שנתקבל אח"כ לרב בעיר בריסק בשנת 1634; אחריו ר' יצחק בר' אברהם ור' יהושע בן יוסף בעל „מניני שלמה“ שנבחר אח"כ לרב בקראקא; אחריו ר' יונה בר' ישעיה תאומים מחבר „קיקיון דיונה“ (55–1644) ונפטר במיץ בשנת 1669. בין המחברים הנודעים הם ר' אלישע בר' אברהם מחבר „קב ונקי“ על המשנה (מת בשנת 1749). ר' אלכסנדר זיסקינד מחבר „יסוד ושורש העבודה“.

ביבליוגרפיה: פרידענשטיין עיר גבורים ווילנא 1880; הורוויץ רחובות עיר (בקרת על עיר גבורים) ווילנא 1890; השחר ח"ה 268; הצפירה 1899 גליונות 166–167. J. E. xi. 92.

א.

הוֹרָאָה (הוֹרְיָה): מפעל ירה, ועיקרו הראות באצבע או בהוכחה מציאות דבר מה, כמו ויורו ה' עץ (שמות ט"ו כ"ה), להורות לפניו נשנה (בראשית ט"ז כ"ח), ובהשאלה, ותורך נוראות ימינך (תהלים ט"ח ה'); במובן המוסרי, הורני ה' דרכך (שם ב"ז י"א), ומה למוד והבנת ענין נעלם, והוריתך אשר תדבר (שמות ד' י"ב), ככל אשר יורוך (דברים י"ז י'), יורו משפטיך ליעקב (שם ל"ג י'). הוראה בדברי חז"ל היא ענין פסק הלכה או פסקי הלכות, כמו הוראת בית דין הגדול (הוריות פ"ב ה'), תלמיד והוא ראוי להוראה (שם פ"א א'), מורה הוראה בישראל (גיטין נ"ח.), בנים ראויים להוראה (שבתות י"ח:), בטוח אני שאי את יוצא מן הזקנה עד שתורה הוראות בישראל (ירושלמי נזיר פ"ד). כל הוראה היא ע"פ התורה שנתנה למשה מסיני „השמועות שנתחדשו לחכמים בקבלות וסדרשות בענין מצוה והיא הנקראת הוראה“ (מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד בסוף ספר הליכות עולם), ובכל התורה כולה דמוי מדינת לה, מלבד בסדירות (ב"ב ק"ל:).

[תוראת שעה] אחר משה רבנו לא היה רשאי שום נביא לחדש איזה חוק או דין, וכל דבריהם הם דברי קבלה כמו דברי חכמי המשנה, ר"ל שהיה הכח בידם להוציא ההלכה וההוראה מתורת משה בביאור ופירוש ע"פ מדות התורה, ועוד כח אחר היה לנביאים והשופטים לשנות איזה דבר מתורת משה להוראת שעה, כדי למנוע מלתא לטובת העם וקיום הדת, וכתב הראב"ד: הא דנטלו כהנים משלל מדין הוראת שעה היתה, ומח שצוה יהושע „את מוסיהם תעקר“ שהוא צער בעלי חיים מדבר תורה, הוראת שעה היתה (הנהגה לרמב"ם ח"י שמיטה ויובל פ"ג י'). וכן מעשה

משפחות או בעלי בתים בין 543 בתים של כל התושבים. רוב היהודים נרו „ברחוב היהודים“ וברחוב ביה"ב, והיה להם בית חולים ברחוב פלעבאנסקי. המלך סטיפאן באטארי (1576–1586) האיר פניו ליהודים והשיב להם כל זכויותיהם מקדם, וקהלת הוראדנא גדלה והצליחה, ויבנו להם בית הכנסת מפואר אשר שם „הלבוש“ נקרא עליו, והוא ר' מרדכי יפה בעל הלבושים שישב אז על כסא הרבנות בהוראדנא. על כותל בית הכנסת היה כתוב „הבית המקדש המעט כוננה ויסדה הנאון ה' ל' ב' י' ש' (פרט ה"א ש"ח = 1578) לפ"ג“. ביה"ב הזה נשרף בשנת 1599. בימי המעלצקי וגורת ת"ח נצולה הוראדנא, אך סבלה הרבה מהקוואקים בשנת 1655 וכאשר באה במצור ובבשהוהוה הרוסים ואח"כ תחת השווערים (8–1703), [עליה דס] היוואיסים הרבים שבאו לליטא בימי זיגיסמונד השלישי הגיעו להוראדנא בשנת 1616, ומיד החלו לשים עלילות דברים על היהודים, גם חטפו ילדי עברים, והביאום בחוק יד אל רת הנוצרית, עלילת הדם נתעוררה בהוראדנא בשנת 1790, כי נערה נוצרית הלכה לחפור חול באחד ההרים אשר סביבות העיר, ובחפרה נפל עליה ההר וינסה, וממפתחה הקטנה אשר חיתה עליה נשארה בולטת מן החול, והי כאשר עבר שם ר' אלעזר בר' שלמה מווערבאלאו (Wirballen) לקח הממפתח, ומיד נחשד בהריגת הנערה לצורך דמח ללישת המצות והושם במאסר, ושופטי העיר חרצו משפטו לנחרו לארבעה חלקים שתי וערב. המלך סטאניסלאס אוגוסט פאניאטאווסקי (עלה למלוכה בשנת 1785) לא רצה לחתום על הפסק דין בידעו כי היהודי חף מפשע, אך פקידו העיר עשה בו משפט מבלי חתימת המלך, וכיום ה' ב' רחג שבועות (ז' סיון) תק"ן (20 יוני 1790) הובל ר' אלעזר על במת המטבח ברחוב העיר ועשו לו משפטו קעיני אלפי אנשים שנאספו לראות את המצוה. ארבעת הנזירים מנוף הקדוש תלו בארבע פנות העיר, וביום המחרת הביאוהו היהודים לקבר ישראל. עיר הוראדנא באה תחת יד רוסיה בשנת 1795. בעת ההיא היה מספר היהודים בהוראדנא כאלפים נפש והם היו רוב התושבים; בשנת 1816 היה מספר היהודים 8422 ונוצרים 1451; בשנת 1907 היה מספר היהודים כעשרים והמשה אלפים נפש, ומספר כל התושבים עם היהודים 46871, מספר כל התושבים בפלך הוראדנא 240.778 ומהם יהודים 41181, או 20.11 פרוצנט. בית הרפוס הוקם בהוראדנא בשנת 1789 ע"י ברוך בר' מנחם ראם, ובשנת 1799 העתיק את הרפוס לעיר ווילנא (מת שם בשנת 1803), וכמו כן נוסד בית הרפוס המפואר של האחים ראם בוילנא. הוראדנא מצויינת בבתי תפלה ומוסדות צדקה, בית חולים, בתי ספר ות"ת וגמילות חסדים. גם בית אומנות שנוסד ע"י שמואל לאפק, בית תבשיל לעניים ובית אוכל כשר לאנשי חיל יהודים.

[חרכנים] הרב הראשון הנודע לנו מחוראדנא

אליתו בטר תכרמל שהקריב שחיטת תוך, ודוד שהקריב בשעת איסור תבטח שנאמר „ראה נתתי הבקר לעולות“ (דח"א כ"א ב"ג) תוראת שעה היתה (ילקוט תהלים ס' ובמדבר רבה פ"ד). וכמו כן בפלגש בגבעה לא נתחייבו בני בנימין מיתת ובני ישראל דנו אותם שלא מן הדין, ע"פ הוראת שעה. ומצינו כי הבאים משבי הגולת הקריבו עלות לה' וגו' (עזרא ח') ואמרו תזיל שתביאו אותם לבפרה על עון ע"ז שעשו בימי צדקיהו, ומקשי בנמרא והא מזידין הוו? ותיבין מיתת ולא בני קרבן נינהו שהתמאת באה רק על השונג, ומתוך הוראת שעה היתה וכו' (הוריות ו'). גם תכמי התלמוד הורו להיות מבין תעונשין לפעמים שלא מן הרין בעין תוראת שעה, ושמעון בן שטח תלת שמונים נשים מכשפות באשקלון בהוראת שעה. לשיטת ר' יוסי דם"ל עתידין ממזרים לטרה, א"כ יתבטל לאו דלא יבא ממזר לעתיד, ותיירך דהוראת שעה תהיה לאותן שהיו קודם ביאתו של אליהו, אבל את"כ אותן שהיו ימי המשיח ישארו פסולין, דמצוות אינן בטלות לעולם (תורשי תרשב"א קדושין ע"ב:). אבל רבר שנוגע לדין קבוע והלכה מחלמט, שלא נלמד מתורת משה ולא נעשה כעין גזרה ותקנה למגדר מילתא, אין שומעין לנביא ואליהו ורוח"ק ואין משגיחין בבית קול, כי לא בשמים היא התורה (עי' תוס' תולין ה' ד"ה ע"פ הדבור).

[הוראה ע"פ הלכה ומעשה] אין מורין מן האגדות, ואין למדין מפי תמשנה (נדה ז'): מפני שלא נתבררו במשנה הטעמים והסברות של ההלכות ולא נפסקה הלכה בעניני המתלוקת, כי המשנה מביאה גם דעת יתירים שאין הלכה כמותם, ולכן אמרו התנאים מבלי עולם שמורין הלכה מתוך משנתן (סוטה כ"ב. רש"י). ולא נתחקו להוראה עד שבאו האמוראים האחרונים ודקדקו בפירוש המשנה והעמידו ההלכה על בוריה, ורכינא ורב אשי הם סוף הוראה (ב"מ פ"ו.). וא"ר יותן כי אמינא לכו הלכה לא תעבידו עובדא עד דאימר לכו הלכה למעשה. ותי"ר אין למדין הלכה לא מפי למור (גמרא) ולא מפי מעשה עד שיאמרו לו הלכה למעשה; שאל ואמרו לו הלכה למעשה ילך ויעשה (ב"ב ק"ל:). מפני ספק, אולי נאמרה הלכה זו רק להלכה ולא להורות המעשה להעם, כמו שאמרו הלכת כרבן גמליאל ואת לא תעביד עובדא עד דאיכא רוב כשרים (כתובות י"ד.). והו הלכה שאין מורין כן (שבת י"ב:). ואמר אב"י השתא דאמר שמואל אסור (למדוד קמח ביו"ט לתת לתוך העיסה כדי שתמול תלת בעין יפה) ותני דבי שמואל מותר וכו', שמואל הלכה למעשה אתא לאשמעין, שהבא לשאול הלכה למעשה מורין לו איסור ואי חזין אינש דעביד לא מחינן בידה דהלכה דמותר ואין מורין כן (ביצה כ"ט: רש"י). היינו שאין דורשין זאת בפירקי להשמיע תהוראה בפרסום לפני ההמון שמה יבואו לזלזל בדבר ולהחזיר לעצמם יותר מן המורשה, כמו

שאמרו חרצה שלא יתקיימו נדריו יאמר כל נדרים שאני עתיד לידור יהיו בטלים. רב הונא בר תיננא סבר למידרשיה בפירקא, א"ל רבא תנא קא מסתים לה סתומי כדי שלא ינהנו קלות ראש בגדרים ואת דרשת ליה בפירקא! (נדרים כ"ג.). וכן בשבת דתמירי יראו שמה יזלזלו בה העם ולכן רב כי תוי מורי לתלמידיו מורי להו כרבי מאיר דהמבשל בשבת בשונג יאכל במוצאי שבת, וכי הוי דריש בפרקא הוי דריש כדי יהודה דאסור, שלא רצה להקל לפני נשים וע"ת ששמעו הדרשה (תולין ט"ז. רש"י). וכמו כן בנאכדה הריאה קודם הבריקה כשרה הבהמה סתמת תזקה, ואין מפרסמין דבר זה מפני התששה אם יהיה נודע הדבר להעם אוי יבואו לאכר הריאת בידים (תולין י"ב. רש"י). בליל ת"ב מותר בעשיית מלאכה ואין מפרסמין הדבר (תענית י"ג. רש"י). מגע נוי בין שלא בכוונת כשר אף לשתייה ואין מפרסמין דבר זה לפני ע"ה. שחוששין שיבואו להקל בסתם יינם, גם לא יכולים להבחין בין מגע שנעשה בכוונה או שלא בכוונה (רמ"א יו"ד ס' קכ"ד כ"ד). בק"ש שחרית וערבית אפשר לקיים לא ימוש ספר תחורת מפיך, אך אסור לומר כן בפני ע"ה (מנחות צ"ט:). מפני התששה שלא יגדלו בניהם לת"ת. ופסקו בש"ע שאסור לחכם להתיר דבר התמוה לרבים, שנראה לרבים שהתיר האסור (יו"ד ס' רמ"ב ו'). שלא ליתן פתתון פה לע"ה לזלזל במצות, ושלא יאמרו כי התורה נתונה ביד ת"ת לעשות עמה כמוב בעיניהם לאסור או להתיר כחפצם ויבואו ללעוג בהם ויטילו באיסורים, אמנם אם רואה החכם שעת הכושר לצורך הצבור אז יש בכתו גם לחזרות ההלכה להתיר בפני רבים, ואמר שמואל להגרו דמזבני קדירות אשוי זבני (מכרו במקת השוה) ואם לאו אדרוש לכם כר' שמעון דקדירות משהין אותם אחר הפסח, ומקשה הש"ס ולדרוש להו כר"ש! ס"ל אתריה דרב הוה (פסחים ל.), ואם היה באתריה דשמואל היה דורש להתיר כדי שלא יהיו מקרי השער.

[הוראה להקל באיסורים] כלל גדול אמרו בהוראה, שאין ב"ר יכול לבטל דברי ב"ר תבירו אלא א"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין, ומקשה הש"ס איך התיר ר' יהודה הנשיא את השמן של עים (שהיה אסור כמו סתם יינם)? ומשני שמן לא פשט איסורו בכל ישראל, ודרשו שם דכתיב במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו, דקא גוי כלו וכו' (ע"ז ל"ז:). ולכן יכלו גם ב"ר קטן לבטל הגזירה, אבל דבר שנחפשט בכל מקום והוקבע להלכה, כגון יו"ט שני של גלויות עדיין התקנה או הגזירה במקומה עומדת עד שיבוא ב"ר הגדול בתכמה ובמנין (עי' יעב"ץ בספרו לחם שמים על מעשר שני פ"ה, על התקנת שיהא מעשר שני נפרד סמוך לתומה). ועל כגון זו כתב הרמב"ם דאף אם בטל חמץ בב"ר צריכים להיות חסבטלים גדולים מתחמקנים: בתכמה ובמנין (ממרים פ"ב). אבל אם לא נתקבלה תהלכה ברוב ישראל ונהנו בה להקל או כי רפויה תיא

רבה פמ"ג).

א.

— בהוראת השם, "הוראה" דרש ר' אבהו, "והוריתך אשר תדבר" — מורה אני דברי לתוך פ'ך כמו חץ, לשון ירייה. ור' סימון אומר, בורא אני אותך בריה חדשה, לשון הדין (ב"ר פנ"ה ז') היינו מציאות ובריאות הדין ע"י דרכי ההלכה המולידים אותו. והם תוצאות דינים ומסקנים מחודשים הנדרשים בקהל עם או הנרשמים דרך תשובה לכל שואל. הוראה בסתם נאמרת על הרוב להתיר דבר שיש בו צד ספק איסור (שבת ס"ו). חולין כ"ה:). ונמצא לשון הוראה אף לאיסור, כמו הורה ר' יוחנן בציירן אסור לבעול בתחלה בשבת, ומתמה בגמרא, ומי איכא הוראה לאיסור? ומשני אין, דתנן הורה בית הלל שתהיה נזירה עוד שבע שנים אחרות וכו' (כתובות ז'). חולין נ"ו:). צדיקין להזהר בהוראה, ודרשו, "כי רבים חללים הפילה" זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה, "ועצומים כל הרוגיה" זה ת"ח שהגיע להוראה ואינו מורה, ועד כמה? עד ארבעין שנים (סוטה כ"ב). ע"ז י"ט:). והגם לבו בהוראה שומה רשע וגם רוח (אבות פ"ד). וחרב בא לעולם על המורים שלא כהלכה (שם פ"ה), ואמר רב תחלת הוראה דהאי צורבא מרבנן (רב תחליפא בר אבדימי) לקלולא וכו' (ביצה ס"ז:). לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתא משבט לוי או משבט יששכר, דכתיב יורו משפטך ליעקב, ומבני יששכר יורעי בינה לעתים (יזמא כ"ז). ואשה חכמה אע"פ שפסולה לדון בשרה להוראה, ח"ל החינוך (סי' קנ"ב) ומניעת ההוראה בכל מקום ובכל זמן בוכרים וכן באשה חכמה הראויה להורות (ש"ע חו"מ סי' ז'). הוראה לגוים אסור, היינו לסייען בעבודה זרה שלהם או לעשות שליחותן בהקרבת שחוט חוץ, אבל לאוריניהו אמר רבא שרי, כי הא דאיפרא הורמין אימיה דשבור מלכא שרדה קורבנה לרבה לאסקוה לשם שמים, אמר להו לרב ספרא וכו' ואסקוה ניהליה לש"ש (ובחים קט"ז:). הוראה לצרכה מותר לעשות אפילו דמות צורות תמה ולבנה, ורבן גמליאל היו לו דמות צורות לבנה בטבלא בכותל עלייתו כדי לנסות בהן עדי הראייה. וכתיב לא תלמד לעשות, אבל אתה למד להבין ולחזות (ר"ה כ"ד:). הוראה אסור להורות בהיותו שותי יין או שאר דברים המשכרים, שנאמר, "יין ושכר אל תשת, להבדיל בין הקדש ובין החול ולחזות את בני ישראל", וזלזל אם הוא דבר מפורש ח"ל קרי בר רב הוא, רב לא מוקים אמורא מיומא טבא לחבריה משום שכרות, דכל היכא דיתיב רב לא הוי סני בלא הוראה (כריתות י"ג:). וכן מי שאין דעתו מיושבת עליו, "בצר אל יורה", מר עוקבא ביומא דשיתא לא הוה נפיק לבי דינא (עירובין ס"ח:). מותר ליקח שכר בטלה בעד תהוראה (ע"י בבודות כ"ט. יו"ד סי' י"ח כ"ה).

[תלמיד בפני רב אל יורה] הוראה צריכה רשות, ואין תלמיד רשאי לישב ולחזות מבלי רשות דבו, ורבי

בירם, והחכמים הבינו שאין לגדור הגדר, וכי פרסום האיסור לא יועיל להחזירם ולא יתנו און קשבת כלל או כלל גדול הוא, "מוטב שיהיו שוננים ואל יהיו מזירים". כמו תוספות יו"ב שהיא דבר תורה, בכ"ז אין מוחין בנשים האוכלות בשעה הזאת, משום מוטב שיהיו שוננים (ביצה ל'), או היתר אכילת חרש בזמן הזה שאינו מצד הדין, אך אין מוחין בזה (ש"ך יו"ד סי' ל"ט ס"ק ל"ז). ואין מוחין במה שנוהגין לצוות לגוי להדליק נרות בשבת שאסור משום שבות (או"ח סי' רע"ב בהגה). לענין גלח בחו"מ כתב ר' יחזקאל לנדא, אבל כאשר עיינתי שהדור פרוץ מוב יותר לפרסם היתר" שמצא בשיטת ר"ת נגד כל הפוסקים הראשונים והאחרונים (נודע ביהודה מהדורא בתרא חלק או"ח סי' צ"ט. ושו"ת נ"ב מה"ת חו"ד). והחכמים שהתירו דברים כאלו לא מצד עצמם אמרו אלא כי מצאו סמך מדברי תורה, כענין היתר יפת תאר דלא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, אם לא תתירה התורה יעבור על האיסור, ומוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחומות ולא יאכלו בשר תמותות נבלות (קדושין כ"ב). ופסק הרמב"ם דחלוצי צבא מותרים לאכול כל דבר אסור אם ירעבו ולא ימצאו דבר בשר (מלכים פ"ה א'), והטעם שירדה תורה לסוף דעתו של אדם שיצרו מתגבר עליו בבולמס של עריות ובולמס של אכילה בשעת מלחמה, וכמעט אי אפשר שיהא אדם אדון ושלים או על כל מעשיו. כמו כן מצינו שאין אוסרין בזמן הזה דברים שנאסרו בזמן התלמוד כמו זונות וגלוי (ע"ע). גם מה שאסרו חז"ל לגדל כלב רע בתוך ביתו, כתב הרמ"א בשם הגהות אלפסי דהשתא שאנו שרים בין הגוים בכל ענין שרי (חו"מ סי' ת"ט), וכן התירו לכבות דליקה בשבת במקום סכנה (ע"ע דליקה). ונהיגי עכשיו להתיר כל נגיבה אפילו אחר יאוש ושינוי רשות משום דינא דמלכותא (חו"מ סי' שנו"ז). אמנם רק רבנים מופלגים ומובהקים שהוחזקו ליראים ושלמים וכוונתם רצויה לחזק את חומת הדת, רק הם מוכשרים לעשות היתרים אם ימצאו טעם מספיק לסמוך עליו. ורבנים כאלה יש להם גם הכח להתמיר בדבר המותר אם השעה צריכה לכך, כמו רב שבקעה מצא וגדר בה גדר, דאיכלע למטלפוש וראה שלא נזהרו באיסור בשר וחלב ואסר להם אף כהל (חולין ק"י). ומצד אחד נמצאים מודי הוראות שמחמירים על עצמם מפני מעשה חסידות אף מתירים ע"פ הדין לאחרים ומורין כן. ומטעם הזה אמרו דאין למדין מן המעשה מבלי הלכה, כמו שאין למדין הלכה מבלי מעשה להוראה, גם מצינו ר' אבהו כי איקלע לאתריה דר' יהושע בן לוי היה מטלטל שרנא, כי איקלע לאתריה דר' יוחנן לא היה מטלטל שרנא וכו' משום כבודו דר' יוחנן (שבת ס"ו). אף דשרי מן הדין לדעתו, ואין צריך לומר שלא יהא מיקל לעצמו ומחמיר לאחרים, ואמרו כל זמן שמורה הוראה אם ירצה שיקבלו אחרים הוראתו הוא צריך לקיימה תחלה (שמות

נגד ירושלם להנקם על חרפתו, אך לבקשת אביו ואחיו שב ממחשבתו הרעה (בשנת 116 לפני החרבן).

[הורקנוס והורדוס] שנאת שני המחנות וקנאת איש מרעהו חוסיפו לעשות שמות ביהודה. מלך. אחד ממתי סודו וידידו של אנטיפטר, התנכל נגדו והמית אותו בסף רעל, והורדוס אשר ראה שרעה נשקפה לו אחרי מות אביו מצא שעת כושר לחמית את מלך, ולמרות מחלתו אשר נברה עליו איזה זמן הצליח יחד עם אחיו פויאל שחיה נציב יהודה, להתנבר על כל איביו ולמשול בירושלם. והורקנוס רפה הידים בראותו שקנאה ושנאה ואי אמן שלטו בכל פנות ממלכתו וכי אנטינוס בן אחיו עוד נסה להפילו מכסאו. כרת ברית חדשה עם הורדוס ויארש לו את נכדתו מרים היפה בת אלכסנדרה בתו. רבים מגדולי ירושלם אשר שנו את משפחת הארומים ואשר לבם נטה אחרי אנטינוס בן אריסטובול וידעו כי כל מבטחו של הורקנוס היו בני אנטיפטר, עמלו להבאיש את ריחם בעיני אנטינוס שהיה אז השליט הראשי בכל ארצות הקרם, ויצעקו עליהם חמס, אבל לא הצליחו בכל תלונותיהם, כי אנטינוס עוד הוסיף להראות להם אותות חסדו וירוסם למעלת מיטרכים (בשנת 111 לפני החרבן). אחרי שנה כרת אנטינוס ברית עם פקרוס בן מלך הפרתים, בהבטיחו לו בכרות כסף וחמש מאות עלמות יפות מבנות יהודה. להלחם עם הורקנוס והורדוס. אבל הורדוס ואחיו גברו עליהם כפעם בפעם ודם רב נשפך, עד אשר הערימו הפרתים מומה ויקחו את הורקנוס ופויאל שבי, והורדוס נמלט על נפשו. בנוסו לקח עמו את משפחתו וארוסתו מרים החשמונאית. אחרי גדודים וטלמולים רבים עבר דרך מצרים ויעלה רומא. ואחרי שבתו שם רק שבוע ימים נבחר ע"י הסינאט ע"פ אנטינוס ואקטבינוס למלך יהודה.

[הורדוס המלך] על דרכו לארצו מצא הורדוס אוהבים רבים אשר קדמו פניו בכל אותות הכבוד, רבים מן היהודים תמכו אותו בכל כספם, ומחם, "העשיר הגדול ביהודי סוריא שרמלא" ויחד עם כניוני רומא, אשר הלכו אחרו לעזור לו ע"פ מצות שליטי רומא, היו לו מאת אלף איש, ואחם ערך מלחמה נגד חיל אנטינוס עד אשר הצליח להכניעו, לכבוש את הארץ, ללכוד את עיר הקדש והמקדש, אחרי מלחמה קשה של שלש שנים ושל שפיכת דם רב מישראל. בכל ימי המלחמה החיא הראה אנטינוס את עצמו איש רפה ידיים וריק מחכמת מושל ועוז מלך. גם זקני ירושלם ובראשם שמעיה ואבטליון פנו לו ערפם ותחי עצתם לפתוח את שערי העיר להורדוס (עי' יומא ע"א:), ובשנת 107 לפני החרבן (37 קסח"ג) נהרג המלך האחרון של בית החשמונאים והורדוס ישב על כסאם. לשאת עליו מארת העם בעד כל התהפוכות שנעשו ביהודה באשמתו וגם שלא באשמתו. מלכותו מחוץ היתה מלאה יקר הוד ותפארת, הוא היה מושל כביד רוח וגבור מלחמה.

הוא שעשה התקנה הזאת (סנהדרין ה':). ואפילו ביעתא בכותחא (כלומר דבר מועט) לא לישרי אינש במקום רביה. לאו משום דמחזי כאפקרותא אלא משום דלא מסתייע מילתא שיורה כהלכה (כתובות ס'). ואפילו תלמיד שמורה כהלכה אין הוראתו הוריה (ירושלמי שביעית פ"א א'). תלמיד המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. ור' יוחנן אמר שראוי להכישו נחש, ור' חנינא אמר שנקרא חוטא, ר' אלעזר אמר מורידן אותו מגדולתו. כל דמותיב מלהקסיה רביה אזיל לשאול בלא ולה, שנאמר, "ויען יהושע בן נון משרת משה", וכתוב נון בנו יהושע בנו וכו' (ערוכין ס"ג). אמנם הוראת שלא למעשה אינו חייב מיתה, ולא הרנו את עקביא בן מהללאל שחלק על הסנהדרין מפני שלא הורה הלכה למעשה (סנהדרין פ"ח.). ויהודה בן טבאי קבל שלא להורות אלא בפני ר' שמעון בן שטח מפני מעשה שהיה (מכות ה':). ע"ע אסור והיתר; גזרות; דינים; הכרע; הלכה; יחיד ורבים; מנהג; סמיכה; שאלות ותשובות; תקנות;

ביבליוגרפיא: צבי הירש חיות, דרכי הוראה ואלקווא 1842.

מ. מ.

הורדוס (הֶרֶדוֹס = Herod, Herodes): הורדוס הראשון או הורדוס הגדול, כאשר נקרא בפי סופרי זמנו, נולד בערך 142 לפני החרבן, והיה מלך ישראל בימי הבית השני, משנת 107 עד 74 לפני החרבן. הוא היה המיסר של בית הורדוס שמלכו על יהודה אחרי בית החשמונאים משך מאה ושבע שנה, עד אשר נשרף ההיכל בידי טיטוס, בשנת השבעים למה"נ. אביו אנטיפס שהיה אחר מגדולי אדם בעשרו ובחכמתו כבר מצא חן בעיני אלכסנדר ינאי ששם אותו נציב בארם וימסור בידו את ממשלת המדינה ההיא. אנטיפטר אביו של הורדוס היה יועצו של הורקנוס השני והמושל בכל ארץ יהודה בשמו. בעוד שהיה הורדוס עול ימים, בן עשרים וחמש שנה, הושם ע"פ אביו לנציב ארץ חגליל, ואז הצטיין ברוח גבורתו שהכניע גרוד אנשים מבני יהודה ואת יתקאל פקידם, אשר כשודדי דרך הפיצו בלחות בין בני הנכר, ולפי איזה סופרים (גרעץ) היו מהנחיתים אחרי אריסטובול וכל חפצם היה להנקם מאויבי עמם, וחוא הפילם לפי חרב. מיוספוס נראה כי הורקנוס וכל היהודים אשר בחרו בו הוקירו את פעלו של הורדוס ובפרט הארמים והדומיים, אבל הורקנוס הוכרח ע"פ מתנגדי אנטיפטר וקרובי הנרצחים להועיד את הורדוס לבא לעמוד בדין לפני הסנהדרין על אשר הרג נפשות ישראל בלא משפט. הורדוס בא, וכאשר ראה הורקנוס שעלה בידי שמאי חבר הסנהדרין להעלות את חמת חבריו נגדו דחה את יום המשפט והזהיר אותו להמלט על נפשו. הורדוס נס לרמשק לסיקסטוס קיסר שקבלו ברוב רצון ושימו נציב על חילת-סוריא בארם. שם אסף הורדוס חיל גדול ויסע

ניסו במקום חננאל שלא כדון. ומני אז החלה הרעה אשר הרסח את ביתו וממלכתו. אחרי חג הסוכות טבע אריסטובול במים שרחץ בהם והורדוס נחשד שעל פיו היתה זאת. אלכסנדרה פנתה עוד הפעם אל קליאופטרא בידעה כי היא שנאה את הורדוס בלבה, והורדוס נקרא לעמוד לפני אנמוניוס לחוכית צדקו. כפשע היה בינו ובין המות. כי רצונה של קליאופטרא היה חוק לאנמוניוס אוהבה. הורדוס מיראתו זאת ומאתבתו למרים צוה ליוסף ניסו בעל שלומית אחותו. להסית את מרים בשעה שישמע מסותו הוא. לבל תחולל המלכה בזרעות איש אחר. יוסף גלה את סודו למרים, וכאשר שב הורדוס ושמע את הדבר נוסף על רבות שלומית אשר הערתה בו דוח קנאה על בעלה. חרץ על יוסף משפט מות ואת אלכסנדרה חותנתו שם במשטר.

[מות מרים] בשנת 31 קס"ה"נ. בהנף חיל אנמוניוס לפני אקטבינוס במלחמה הקשה על יד אקטיוס ואנמוניוס נפל על חרכו וימת. ירא הורדוס איש בריתו כי כלתה אליו הרעה מאת השליט המנצח ויחתר לעמוד לפניו לרין באי רודוס. אבל בשעה זו הוגר לו שאלכסנדרה באה בסתר בקשר עם מלך הערבים ותהי נכונה להמלט אליו יחד עם הורקנוס אביה. אף קשה להניד אם אמת היתה השמעה אם לא. בכל אופן ידוע ידע הורדוס שאלכסנדרה חססה עליו מזמות וכי אביה רפה הרוח היה בידה להטותה לכל הפצה. ויעמידה לפני הסנהדרין למשפט והם חרצו עליו משפט מות. גם הפעם לפני עזבו את ביחו צוה אחר מעבדיו הנאמנים להסית את מרים בשעה שהווא נהרג ע"פ הקיסר הרומי, וגם העבד הזה גלה את סודו למרים. הורדוס מצא חן בעיני אוקטביאן שאישר את מלכותו ויתן לו מחנות. אבל עת שב לביתו עליו ומאשר נהפך לו היכל למאורת רצח ולמחתת אלהים. מרים הנידה לו את כל לבה, שלומית אחותו ברשעתה וקנאתה הוציאה את הרבה שפרים בקשה להמיתו בסף רעל. והוא בעוז אהבתו וקנאתו לאשתו עד להשתגע הוציא גם אותה להרגה (בשנת 99 לפני ההרבן). מות מרים הפך עליו רוח עושים ויך את לבו בשסמון. אחרי איוזה זמן יצא הקול גם על אלכסנדרה שהפצה לשחר את פקדי המצודות ויצו להסית גם אותה, וכה הכרית והשמיד את שארית המשפחה המפוארה אשר משף מאה שנה שפכה מהודה ומרוחה על כל העם. מרים ילדה להורדוס חמשה ילדים. שלשה בנים ושתי בנות. הצעיר מת כרומא ושני בניה הנשארים היו אלכסנדר ואריסטובול. אחרי מות מרים התאבל הורדוס עליה מאד, ובאחבתה אותה החליט שבניה ישבו על כסאו אחריה. לתכלית זו שלחם לרומא להשתלם בלמדויהם ולקנות לב הקיסר. אחרי שובם ירושלימה נשא לחם נשים, לאלכסנדר בת מלך קפוטקיא ולאריסטובול בת אחותו שלומית. אך מארת ה' אשר רבצה עליו לא רפתה ממנו. במזמת יועציו ובפרט בעזרת אחותו הושב לירושלים אנטיפטר בן אשתו

בכל מלחמותיו חתנבר על אויביו ויכם אחר. נצחונם על הערבים הנדיל שמו בין כל שכניו הגרים (בשנות 31-32 קס"ה"נ). אנמוניוס ובפרט אוגוסטוס אחריו הרחיבו את גבולות ארצו ויעברו את גבולות כל המלכים אשר מלכו לפניו. הקיסר הרבה לו את אותות חסדו, ואגריפא חתן הקיסר בברו לעיני כל העמים בבואו לבקרו בירושלם. ע"י השפעתו הגדולה הוסב הרבה גם מצב היהודים יושבי אסיא הקטנה ע"פ פקודתם של הקיסר וחתנו. ובכל אשר פנה הורדוס הצליח. אז החל גם לפאר את עיר הקדש וארצו בבנינים חדשים וגדולים ולבנות ערים חדשות לקנות בהן את לבות בני הנכר. לתכלית זאת פזר עליהם גם כסף רב וירבה להם מנחה. להראות להקיסר את אמונתו לו ולרכוש גם תודתו קרא שמות הערים הגדולות אשר בנה בשמו. את עיר שומרון אשר החריב הורקנוס הראשון עד היסוד בנת מחודש ויקרא שמה סבסתא לכבוד הקיסר. שני השם לבד די לחוכית שלא היתה במחשבתו להכעיס בני עמו או להחיות את שמרון העתיקה מעפר שממותיה. גם החשד שבנה את קיסרין למען הסיר את עיר הקדש מנבירה. השערה בעלמא היא שאין לה יסוד היסטורי. אבל אמת שהכעיס רוח עמו כבנותו בתי תיאטראות ובחכימו פסילי נכר על אדמת ישראל, למען הפיק רצון הנכרים אשר בהם בטח לבו. את ארץ יהודה פאר בבנינים נהדרים והיכל תפארת. גם את בית המקדש חידש מן היסוד בשנת שמונה עשרה למלכותו. ואמרו חז"ל, מי שלא ראה ירושלם בחפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם. ומי שלא ראה בהמ"ק בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם" (סוכה נ"א:). למרות כל ההוצאות הרבות האלה המעטים את המסים, ובימי הרעב הריק את אוצרותיו להמציא לחם לבני עמו. ובכל זאת היתה מלכותו מלאה הנה ושוואה. שנאה וקנאה. אויביו ואוהביו יחד עזרו להרוס את היסודות אשר עליהם בנה את כבוד ביחו ואתם ירד כל כבוד ישראל.

[עלילות הורדוס ויורשתו] אחרי שובו מרומא, במשך ימי מלחמתו עם אנטיגנוס. בא לשמרון וישא לו את מרים החשמונאית לאשה. תיכף אחרי עלותו על כסא מלכותו בירושלם השיב את אבי אמה, את הורקנוס, מארץ שביו מבבל ויכבדהו לעיני כל העם. אבל מלבד שאוהבי בית החשמונאים לא סלחו לו מות אנטיגנוס ויביטו עליו כעל "עבד אדומי" אשר גזל את שבט אדונו. הנה מביתו קמה עליו הרעה. הורקנוס שהיה כהן גדול מלפנים נפסל מן הכהונה ע"י אנטיגנוס אשר נשכו באזנו להטיל בו סום. ניסו אריסטובול, אחי אשתו, היה אז רק נער בן שש עשרה שנה, ויסנה הורדוס איש בבלי חננאל להיות כהן גדול. על זאת חרה אף אלכסנדרה, אל מרים ואריסטובול, ותפנה בתלונתה ובקשתה אל קליאופטרא מלכת מצרים ואנמוניוס השליט הרומי, אף שלחה לו את חמונות בתה ובנה לשחר את לבו. הורדוס למען המלט מרשת זו אשר נטמנה לו מדר להקים את

כבעל "דורות הראשונים" ח"א C): "שהוא לא הרשע נגד העם כמו אלכסנדר ינאי ושלא הביא את ציוד העם בעול זרים כמו בני ינאי" (ע"י ג'י יומא ע"א:). אבל הוא היה אדומי. איש נכרי במולדתו חזר לעם ישראל. בפרט לרוח הפרושים אשר כבר שלטת בכל הארץ. בחפצו להראות להרומיים ולהיונים את יקר נדולתו ואת אהבתו לתשכלה בנה תיאטרות ופסילי שיש למורת רוח העם, ולמען לרכוש ידידים בין הנכרים, כאשר ידע שמעטים אוהביו בין בני עמו ושאיבים מבקשי נפשו סבבוהו על כל צעד. פור אוצרותיו על זרים וירבה מספר הנכרים בין אנשי תילו ובפרט בין שומרי נפשו. כל הדברים האלה הוסיפו למרר נפש העם אשר הוא לא ידע ולא הבין. וכה רחב הפרץ ביניהם יום יום. עד לאין קרפא. במותו כמו במות ינאי מלכא שמח העם שמחה גדולה מבלי דעת כי אתו נפל העמוד האחרון אשר הבית השני נשען עליו. ע"ע אנטיפטר; חשמונאים; ממבעות.

ביבליוגרפיה: יוסיפוס קדמוניות ומלחמות היהודים; גרעק, געשיכטע ח"ג, תרגום שפר ח"א; יול לנדא, הורדוס, מכוא; הנ"ל בהצבי שנה ששית גליונות א' וב'; מאמוען, רעמישע געשיכטע ח"ה; שירעה, געשיכטע דעם יידישען פאלקעס ח"א; Vickers, The History of Herod, 1885-1901.

י. ל. ל.

הורוויץ (הורוויץ = Horowitz, Hurwitz): שם משפחה אשר תתיחס בפרט לבעל השליה והיא משפחת לויים. אבל יש גם בני הורוויץ שאינם לויים הם ממשפחות אחרות. הראשון שמכנה עצמו בשם הזה הוא (1) ר' ישעיה בר' משה מעיר הורוויץ בביהם, האיש הזה היה עשיר ובשנת 1514 תסך בירי המדפיסים בפראג שהדפיסו או חומשים. ימת בפראג בשנת 1517. בניו היו (2) ר' אהרן משלם ולמן שיסד ביהכ"נ בפראג לזכר נשמת אשתו מרת נתמה ומת שם ח' אלול ש"י (1549); (3) ר' ישראל שהרביץ תורה בפראג ומת שם על קדושת השם כ"ג כסלו ש"כ"ט (1568). מהם יצאו בני הורוויץ שנפוצו בכל תפוצות ישראל. היותר נודעים הם: (5) ר' אברהם הורוויץ נולד בפראג לערך 1550 ולמד בישיבת הר"מ בקראקא. בשנת 1577 הדפיס ספרו, "חסד לאברהם" לבאר השמונה פרקים להרמב"ם. וס', "ברית אברהם" בעניני חשוכה. ספרו, "עמק ברכה" על דיני ברכות (קראקא 1597) וס', "יש נוחלין" (פראג 1615). וכנראה מת בלבוב. (6) ר' עקיבא הסכונה, "הקדשה" (בראש ס' ע"פ טל) הוא אביו של (7) ר' שבתי שעפ"ט מחבר ס' "שפע מל" בדרך קבלה (הענא 1612). (8) ר' ישעיה הורוויץ (ע"י בסמוך). (9) ר' פנתס חתנו של ר' ישראל איסרלש אבי הרמ"א. ונתקבל אח"כ להיות מסנהיני הועד דארבע ארצות. והיה פרנס בקראקא עד יום מותו י"ז סבט ש"ע"ח (1618). (10) ר' שבתי שעפ"ט בן מחבר תשליה. נולד בערך שנת

הראשונה אשר שלט מפניו עת נשא את מרים. והוא נוסף על אויבי בני החשמונאים לתתור חתירה תחתיהם ולספות את נפשם. איש קנא באחיו ויארוב עליו במסתרים. ואנשי און וערי חמס ושקר נמצאו בעד בצע כסף למלאות רצון כל נוכל ולעשות כל נבלה. בני מרים בחמתם ובגאותם הכלימו את פני בני משפחת הורדוס אנטיפטר נלחם בעד עתירותיו בכל האמצעים של איש תככים, להורדוס הונד פעם אחד פעם שבניו בעצמם מתנכלים להמיתו למרות כל אהבתו אליהם וכל אותות חסדו. מכתבים מזויפים ומכתבים מקוימים הובאו לו להוסיף על מבוכות רוחו ולהרעיש את לבו אשר היה כבר קרוע ופצוע. והוא אחרי נסותו כפעם בפעם להשלים את בניו ולחזק השלום בביתו אבל ללא התעיל. העמידם למשפט ונגד רצונו של הקיסר עצמו נתן צו להמיתם, והם נהרגו בעיר שמתן בערך שבעים ושבע שנה לפני החרבן. אבל גם נכלי אנטיפטר ורשעותיו נודעו לאביו אחרי שתי שנים. לשוא נסה לרחוץ כפיו בנקיון ולהריות את תחתו. עונו נמצא והושם במאסר והומת ע"פ אביו. חמשה ימים אחריו מת הורדוס עצמו, בשנת השבעים וארבע לפני החרבן. כבן ששים וחשע שנה (בשנת 4 קורס מח"נ). לא מרוב ימים כ"א מצרות נפש ושברון רוח. שלשים ושבע שנים ישב על כסא מלכותו אבל ימי שלומו ושלותו היו מעטים. כי כל ימי מלכותו היו מלאים פחד ומרד ורצח. להורדוס היו עשר נשים. הראשונה חיתה דוריס אם אנטיפטר, אשתו השלישית אשר נשא אחרי מות מרים החשמונאית חיתה מרים בת כהן. אשר הקים הורדוס להיות כהן גדול, ומשאר נשיו תוברנה פה רק השמרונית מלחקה אם ארכילאוס ואנטיפס וקליאופטרא אם פיליפ, אשר ביניהם חלק את הארץ.

[תכונות הורדוס] כל סופרי דברי הימים מסכימים שהורדוס היה מלך אדיר בעל כשרונות גדולים ואחד מאנשי השם בדורו. מלבד מעלות גופו הצטיין נ"כ במעלות של איש רוח. לבו היה פתוח לרגשי אהבה ותנינה. אהבתו למשפחתו ואמונתו לאנשי בריתו ועוד כמה וכמה אותות של רגשי נדבה מראים כי למרות כל הדם אשר שפך וכל מעשי אכזריותו לא נפל מכמה מלכים אשר היו לפניו ואשר מלכו אחריו ואשר שמם לא נחרת לתרפת עולם. הוא היה מוקיר חכמה ובכחו היה לקנות ידידים ולרכוש לבבות. את גבולות יהודה הרחיב. וייפה את הארץ ואת העיר הקדושה כאשר לא היו לפניו מזמן גלות בבל. ואת קרן העם הרים בעיני כל שכניהם הגוים. אבל סבות כבדות שונות הצטרפו והשתלשלו לעשותו אחד העריצים והאכזרים הנחשאים עליהם אות קין וקללת כל הדורות. הוא הוריד מכסא המלוכה אחת המשפחות אשר לשמה ולזכרה תאות נפשו של כל איש ישראל, הוא במצות פיו רצח הנפשות האתרוגות של המשפחה הגדולה ההיא. וביניהם את אשתו ואת בניו. בצדק יאמר קראכמאל במונ"ז (ולא

הורוויץ, אלעזר: רב בוויין, נולד בעיר פלאש (Flosz) בבייערן בשנת 1803, ומת בעיר ועסלוי סמוך לוויין כ"א סיון תרכ"ח (1868). אביו ר' דוד יהושע העשיל היה רב בפלאש, ואביו זקנו ר' צבי הירש הורוויץ היה רב בפפד"מ. הוא למד בישיבת ר' משה סופר בפערשבורג, ובשנת 1828 נעתר לבקשת נכדו העיר וויין ובראשם הנביר יצחק לעוו פון האפמאנסטרהאל להיות רב לעדתם, ומשמרתו זאת החזיק עד יום מותו. הוא יסד גם בית ת"ת מפואר וחברה ש"ס ודרש בבית המדרש שכונת המסוף יעלינקע. בין תלמידיו היו הרב דר אלבערט מפאריס ודר' אברהם שטיערל ועוד. כל מעינו היה לשמור האחדות והשלום בין המפלגות, ובפרוץ המריבה בקהל דעסו על דבר מקום העמדת חופת חתנים אם בביהכ"נ או תחת כפת השמים, הורה כי יש לחוש יותר לחיזוק השלום בין הקהלות מחשש המנהג הזה. בשנת 1836 מתו ילדיו רבים מחמת מילה והרופאים אמרו כי הוא מחמת המציצה בפה. ויציע דעתו לפני ר' משה סופר לעשות חמציצה בכלי, ובהסכמתו בסלה עד היום (כוכבי יצחק ח"א 44). אמנם במקום שראה הריסת הדת ע"י הרבנים הריפורמים באספתם בברונשווייץ יצא כנגדם ברוח גבורה ("שלוסי" אמנוי ישראל" 1845). וכן עמד בקשרי המלחמה נגד כותבי עמל ואון על כלל ישראל בעתון "קירענציטונג" וחשיב על טענות שונאי ישראל במאמרים מושכלים. גם התאמץ לגול חרפת נוסח השבועה לבני ישראל הידוע בשם More Jndaica ודבריו עשו פרי כי בטלו הנוסח הזה בזמנו. אולם בדינו של ליאופולד קאמפערט שהויל מאטר נרעץ כי ישעיה הנביא לא ניבא על משיח פרטי, וראשי העדה הביאו משפטו לפני הממשלה כי תירץ בזה את קהל ישראל, הורה הורוויץ כי אם אמנם האמונה במשיח היא אחד מעיקרי הדת בכ"י ש' חלוקי דעות בדברי הנביאים בדבר ביאת הגואל וטי' יהיה המשיח. הרב ר' עזריאל הילדעסהיימער ועוד קנ"ו דברים כתבו מחאה על החזרה הזאת. אך לא נפתח בשביל זה כבודו וגדלו בתור רב מובהק שראוי לסמוך על הוראותיו. הוא חבר מבוא לס' "חקר הלכה" (וויין 1838), ויש"ת "יד אלעזר" (וויין 1870). וכתב מאמרים נכבדים במ"ע מגד ירחים כוכבי יצחק ועוד.

ביבליוגרפיה: השחר ח"א 3—18; י"ה ווייס נצח ישראל וויין 1864; פין כנסת ישראל 140; "דיא נייציט" 1868 גליון 25; הקדמתו לס' יד אלעזר. ב. מ.

הורוויץ, ישעיה (בעל השל"ה): מחבר ומקובל, נולד בפראג בשנת ש"ה (1558) ונפטר בצפת בשנת שפ"ה (1628). בילדותו למד עם אביו ר' אברהם הלוי בפראג. ואח"כ בלובלין בישיבת מהרש"ל ור"מ מלובלין וישב לעיר מולדתו ויררוש בקהל עם (של"ה פרשת ויקהל) וחבר קונטרסים שונים (שם. עניני תפלה. מס' תענית. הלכות תשובה). לרגלי סבות שונות נסע בימי

1590 בעיר לכובר, ומת כ"ה ניסן ת"ך (1660) בעיר וויין. בנערותו למד אצל ר' שלמה אפרים לונטשיץ בפראג. בשנת 1621 מנהו לדרשן קבוע בפראג, בשנת 1626 נתקבל לרב בעיר פוירדא, ובשנת 1632 לרב בפפד"מ. שם יסד חברות נכבדות לתועלת ההטון להבינם באורי התפלות והפיוטים ולהעמיק בפשוטי המקראות. כי שנה את הפלפול. בשנת 1643 נתקבל לרב העיר פחנא. ולרגל התלאות האיומות בשנת ת"ח חבר סליחות. וצרף ספרו "ווי העמודים" לספר השל"ה. באחרית ימיו ישב על כסא הרבנות בוויין עד יום מותו. (11) ר' ישעיה בן ר' שבתי שעפלט נולד בפפד"מ ערך שנת 1632 ומת בפחנא בשנת 1689. הוא היה רב בלייפניק מעהרין, ומשם נתקבל לרב בעיד בומסלא (וינגבונצלו) בביהם, ובשנת 1678 במקום אביו בפפד"מ, ובשנת 1687 לרב בפחנא. (12) ר' ישעיה בן ר' יעקב נולד בעיד קראקא. ומת בפולין בערך שנת 1695. הוא למד בישיבת ר' משה ור' יעקב שור בבריסק, ואח"כ יסד ישיבה בעיר ווילנא, ומשם נסע לאיטליא לרגלי התלאות ברו"פ בשנת ת"ח. ויחקע אהלו בפירארא, ואח"כ במנטובה ועיר וירונה. חבר ס' "בית הלוי" (ויניציא 1666). (13) ר' שמואל שמעלקא בר' צבי הנקרא בפי החסידים, "רבי ר' שמעלקא" היה רב בקהלת רימשייואל בשנת 1754, ובעיד שינאווי 1766, בעיר ניקלשבורג והמדינה 1772, ומת שם ב' דר"ח אייר קל"ח (1778). (14) ר' פנחס בר' צבי, נולד בשנת 1730 בעיר טשארטקוב ומת ב' תמוז תקס"ה (1805) בפפד"מ. נתקבל לרב בעיר וויטקאוו. ואח"כ בעיר לחוויץ, ובשנת 1772 לרב ומנהל הישיבה בעיר פפד"מ. שם העריצוהו גם הנוצרים בשביל צדקות פרונו. בשנת 1782 כתב "תוכחת מוסר" ורש נגד תרגום התורה של מנדלסון, לכל יהינו לקנותו ולהנות בו מפני שמצא בו דברים הנוגים לטינות. בשנות 2—1790 חבר לזכר המלכים ליאופולד ופראנץ שירים ותפלות שנעתקו לאשכנזית ונתקבלו ברצון בידי הממשלה. במקצוע דת ודין פנו אליו מכל אפסים, כאשר יוכיח ספרו "גבעת פנחס", ונודל חריפותו ניכר מספריו "הפלאה", "המקנה". (15) ר' צבי בר' פנחס נולד בפולין ומת בפפד"מ כ"ו אלול תקע"ז (1817). אביו שנחמנה לרב בפפד"מ שלח אחריו להיות בעוריו בתנהלת הישיבה, ואחר מות אביו בשנת 1805 לקח מקומו בתור רב ור"מ בפפד"מ. הוא היה בעל פלפול גדול כנראה מספריו "לחמי תורה", "ומחנה לוי". ממשיפת הורוויץ נחשבו גם הרבנים דר' מרדכי הורוויץ ובנו דר' יעקב הורוויץ בפפד"מ; ר' שמעלקא האציל לבית הורוויץ בלכובר (1910).

ביבליוגרפיה: פרידבערג תולדות משפחת הורוויץ (כ"י); הורוויץ, פראנקפורטער ראבבינען; גאספריינד, וויענער ראבבינער; כהנא, ענף עץ אבות; כרמלי תולדות גדולי ישראל; צונץ, ליטעראטור-געשיכטע דער זינגאנאלען פאמיליע.

ת. ד. פ.

עלומי לר"פ פושם החל לעסוק בהוראה (שם מס' פסחים). אך לא עמד בעיד אחת ימים רבים. והיה ברוסיה הקטנה והאהלין וליטא (שם שער האותיות). ונקרא לשרת בקדש למ"צ בפראנקפורט דמיין, בפוזנא וקראקא. בשנת שט"ה (1615) נקרא לעיר מולדתו פראג ויהי שם לראש ופרנס, ובחייתו כבר זקן בא בימים נמר ברעתו ללכת לארץ הקדושה ולבלות שם שארית שנותיו. אז החל לכתוב ספרו "שני לוחות הברית" (ר"ת: של"ה) כעין צוואה לבניו ולאנשי ביתו. בשנת 1621 נסע מפראג דרך ווינא ובודון לתוגרמה, וביום הששי ו' כסלו שפ"ב הגיע לירושלם בסדר "מה נורא המקום. זה שער השמים" ע"כ קרא את החלק הראשון שהוסיף על חבורו "שער השמים". האשכנזים המעטים בירושלם שמדוהו עליהם לרב ומורה הוראה. השנה הראשונה להתיישבו בעיר הקדש היתה שנת השמיטה, ורוב בני העיר חפצו לפטור את עצמם מחומרת השנה השביעית. בהיות שבשנה הקודמת היה שרב ורעב, והוא נהג בעצמו חומר השמיטה, ואומר: "ואני דנתי עם עצמי וחשבתי בלבבי אני מחוייב לקיים יותר מהם ואפילו למכור גליטא מעל כתפי" (שם חלק האותיות). גם התרעם על התחבולה שעשו בעלי השדות להפקיר שדותם באמירה כדי לפטור מן המעשר (שם). אזנס שנה בתקותו למצוא מנוחה ומרגוע לימיו האחרונים בארץ החסדה, כיהעני והמחסור ותלאות רבות שדרו בירושלם בעת ההיא. בשנת 1624 היה מושל העיר מחמד פחה והיה איש ישר ואוהב צדק ובימיו עלתה מעט רוחה ליהודים, אמנם בפרק ההוא קם איש ערבי מתושבי העיר רע מעללים ושמו אבן פארוך, סומא באחת מעיניו, ויקן את חזקת ממשלת העיר בעד כפר כסף שנתן לשד דמשק, וביום השבת כ"ז לחדש טבת שפ"ה (1625) בא העירה עם שלש מאות אנשי חיל ויסד את מחמר פחה בחזקת היה. ויצר לתושבי העיר ובפרט ליהודים, וביום השבת י"א אלול שלה פתאום אל שני בתי הכנסיות של הספרדים והאשכנזים ויתפוס חמשה עשר רבנים וביניהם ר' ישעיה הלוי וישמעל במשמר וירבד אתם קשות, ועל ידי תחנונים יכלו לפרות את נפשם בסך גדול של אחד עשר אלפים גרוש, ובעמל רב וסכנה גדולה עלה בירי האשכנזים ור' ישעיה לברוח על נפשם מן העיר כי בשל כחם (הרבות ירושלם). ר' ישעיה התיישב בתחלה בצפת

ואת"כ במבריה, ושם השלים חבורו הגדול ושלחו לבניו לעיר מולדתו, ואחרי שלש שנים נפטר לעולמו שבע יגון ואנחה, ויקבר אצל הקברות המיוחסות להרמב"ם ור' יוחנן בן זכאי ותלמידיו.

1 ספר של"ה חבורו "שני לוחות הברית" שנתפסט בכל ישראל נערך רק לבניו ולבני משפחתו ואשר שלא עלה בלבו שיודפס ויהיה קנין הרבים. הוא מצוה עליהם להנוד מתענוגי העולם, ויחשוב את הדברים היותר נחוצים למותרות אשר יש להתרחק מהם; הפילוסופיא אכורה ומזקת ע"כ יש לרחוק אותה בשתי ידיים (מס' פסחים).

שער השמים, שמות גמין, וס' מצות תפלין.

1 מליץ ופייסן השל"ה נכתב בלשון צחה מעורב במליצה נפלאה. בהלכות תשובה כותב: "ולכן ראוי לאדם לירא מבורא ית' ויתעלה וישפיל קומתו, ויזכור בימי בחרותו ימי זקנתו, ובימי גבהותו ימי שפליותו, ובימי שמחתו ימי אנהתו, ובימי חופתו ימי חרפתו, ובימי טובו ימי מכאובו, ובימי הונו ימי אוננו, ובימי הורו ימי אידו, ויכנע על עוונותיו, ויתחרט על כל פשעיו וזדונותיו, ימחר יחיש מעשהו, וחשב עם קונוה כמה ימים בשנה". כנראה היה בעל עצבון גדול ומרת שחודה נודפת ממליצתו זו: "אין יובל בלא הרבות אבל, אין שמיטה בלא ירדת מטה מטה, אין שנה בלא רש ולענה, אין תקופה בלא מכה ואין תרופה, אין חדש בלא תמורת קדש, אין שבעת בלא קול תרועה, אין יום בלא רחת ואיום, אין לילה בלי לילה, אין שעה בלא רעה, אין רגע בלי פגע; כל הצלחה לצוחה, כל שמחה לאנחה, כל גילה ליללה, כל מעלה לשפלה, כל שאן לסאן". מר' ישעיה יש לנו שלש סליחות הנדפסות בסדרו שער השמים אחר סליחות של ר' תעניות, ותקנם לאמרם עליו בשעת ימי אבלו ובתשלום השנה" ואלה הם: (א') אנא אהיה אשר אהית מוחץ ורופא ממת ומחיה, ע"פ א"ב; (ב') אל ה' ויאר אור לצדיקים, ע"ס אלב"ם ואח"ז חתום ישעיה; (ג') י"ש עלמותיה תנחיל וראשי תחדוים ישעיה.

ביבליוגרפיא: פנחס פעיס עטרת הלויים ווארשא 1902; פין כנסת ישראל 676; רואניס דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ג פ"ה, ככ"י; עמורי העבודה 183; פרומקין אבן שמואל 111.

הזריות: מסכתא בסוף סדר נזיקין משניות, ויש לה נמרא בבלי וירושלמי. במשנה יש שלשה פרקים ובתוספתא שנים, הרמב"ם, כולל הדינים היוצאים מהמסכתא הזאת בהלכות "שננות" (פ"ב-מ"ו). מס' הוריות כוללת הלכות קדומות שנשנו בזמן הבית ונקראות "הוריות" ע"ש הוראת ב"ד הגדול בירושלם שהם הסנהדרין, אם ב"ד מעו בהוראה ברבר שזרנו ברת והורו בזה היתר לרבים, והיתיד עשה מעשה כפי הוראתם. הרי הוא שונג על ידי ב"ד ופטור מחטאות, וב"ד או הקהל חייבים להביא קרבן כפרה. כמפורש

לפנים מדינת פרס. ובהיותו בדרכו מהורמוז לאי ספאהן נהרג בדרך ע"י השוודים הפרסים (שרית אלשיך סי' קי"ח). ופלא הוא שנים יהודי א"י אזורי בח ללכת עד העיר הזאת לרגלי עסקיהם או לבקש עושר. כן נודע לנו צפתי אחד שנסע בשנת שכ"ז (1567) אל הורמוז ויחישב שם, ושלה גם לאשתו ע"י שליח הורמוזי (שרית מבי"ט ח"ב סי' קל"א). ולפעמים נסעו היהודים מן העיר הזאת אל עיר הורו גואה (Goa, שם סי' ע"ח) ועד העיר ההודית קוֹחִין (Cochin) אשר על גבי המאלאבר. בעת לא נמצאו בחוף הזה יהודים.

ש"ר.

הֹרְמֻז (Ormuzd, Ahuramazda): האל הפועל טוב בנגוד אל אהורמן (Ahriman) האל הפועל רע. בפי אמונת הפרסאים הקדמונים בעלי דת צראטסטר שקראו חז"ל אמנושים. שהאמינו בשתי רשויות: פועל רע ופועל טוב, יוצר אור ובורא חשך לחור, ושניהם משותפים במעשה בראשית ובהנהגת העולם. נגד האמונה הזאת נלחם הנביא באמרו בשם ה' "אני ה' ואין עוד יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע. אני ה' עושה כל אלה" (ישעיה מ"ה ו'—ז'). הרד"ק בשם רס"ג מבאר כי הנביא בדבריו אדח הגדולות שבזרש מלך הפרסאים עתיד לעשות. מצא את עצמו כחויב למסור מודעה כי חלילה לנו ליחס כל אלה להשתי רשויות ע"פ אמונתם. ובה מוכן דברי חז"ל: א"ל הוא אמונשא לאמימר מפלגך ולעילא דהורמוז ומפלגך לתתאי דאהורמן (סנהדרין ל"ט). פ"י הורמוז האליל הטוב ברא האברים היפים מחנור האדם ולמעלה עם הפה המכנים לתוכו מאכלים ומשקים טובים. ואהורמן האליל הרע ברא למטה הנקבים הדוחים את הרעי והשתן. גם מצינו הורמוז או הרמוז שם בנו לכמה אנשים, ואמרו היכי דמי שמות מוכהקין אביי אמר בגון הורמוז וכו' (נטיף י"א). ועל שם הורמוז נקראת גם איפרא הורמוז אמו דשבור מלכא (תענית כ"ד:). וכן נקראה עיר ארדשיר (ע' ערוך השלם ח"א 236).

ש. י. ש.

הֹרְקָנוֹס (Hyrcanus): הוא יוחנן בנו של שמעון וכן בנו של מתתיהו הכהן לבית חשמונאים, ומבנות הורקנוס הראשון ע"ש המחוז הירקאניא באסיא בים הכספי שכבש בנצחונו נגד שר צבא הסורדי קינדיבאיוס. נולד בערך שנת ג"א תקפ"ה ומת בשנת ג"א תקנ"ו (104—175 קס"ה"נ). ומשל על יהודה בתור כהן גדול כשלשים שנותיו האחרונות. הוא השאיר אחריו תמשה בנים, ושנים מהם אריסטובול ואלקסנדר היו אחיכ מלכי יהודה. הורקנוס הרחיב את גבולות יהודה והשמיד את השמרונים וילתן את האדומיים להתייהר. היוחסין יאמר עליו: "זה היה ראוי לכהונה והיה נביא". [ראשית ממשלתו] שמעון שהיה האתרון בחמשת בני מתתיהו המכביים הפקיד לעת זקנתו את יוחנן

בתורה: אם כל עדת ישראל ישנו ונעלם דבר ונר' אשר נשיא יחטא ונר' ויקרא ה') אבל אם היחיד הוא תלמיד שראוי להוראה ויודע שב"ד טעו, ב"ד פטורין והוא חייב, מפני שלא היה לו לחלות בב"ר. וכן אם טעו ב"ד בדבר הירדוע ומפורש בתורה כגון שבאו לעקור גוף מצות נדה או שבת, אין זה "העלם דבר" ופטור הקהל וחייב היחיד. ויש בהוראות ב"ד עוד כמה חלוקים. הרמב"ם בהקדמתו לפי' המשניות של הוריות יאמר: אם ב"ד הגדול של שבעים ואחד שנג באחת מאותן אחת ושלשים מצות לא תעשה שחייבין עליהן ברת ורנו בהתיר שום אחת מהן, ועשו ישראל על פיהם ואח"כ נודע להם שמעו כה, חייבין ב"ד פר לחטאת כמו שנאמר ואם כל עדת ישראל ישנו ונעלם דבר מעיני הקהל ר"ל הסנהדרין והקריבו הקהל פר (או פר ושעיר על ע"ז), והחמון שעשו על פיהם פטורין וכו'. ורק ע"פ התנאים שיתבררו בזה הפרק. התנאי הראשון, שיהא ראש ישיבה מצוי בהוראה וב"ד כולם השבעים מצוין עמו; התנאי השני, שלא יהיה בהם פסול אלא שיהיו כולם ראויין להוראה בסנהדרין גרולה; התנאי השליש, שיטעו כולם ולא יהיה ביניהם מחלוקת בהתירם מה שהתירו; התנאי הרביעי, שיטעו בדבר המקרא או במה שיוורה עליו המקרא; התנאי החמישי, שעשו כהוראתם כל יושבי הארץ או רובן, ר"ל רוב מנין השבטים; התנאי השישי, שיהיו אלו שעשו כהוראתם שוגגים שיחשבו בלכס שרין אמת הורו; התנאי השביעי, שיהיו ב"ד עצמם יודעים אותו הדבר שטעו בו לא שיעלים מהם וכו'. בפרק ב' ונ' מבוארים דיני הכהן הנשיא והכהן המשיח. ואיהו המשיח? המשיח בשמן המשחה לא המרוכה בנגדים, בסוף המסכתא מסודר היחוסים: האיש קודם לאשה וכו' והאשה קודמת לאיש וכו'; כהן קודם ללווי, לוי לישראל, ישראל לממזר וכו'; אבל אם היה ממזר ת"ח וכו' עם הארץ, ממזר ת"ח קודם לב"ג ע"ה. ע"ע כהן.

א.

הורים: ע' אב ואם

הֹרְמוֹז (Hormuz): כפר קטן ונמל בלשון ים הפרסי, ובימי קדם היה במקום הזה עיר גדולה רבת המרכולת. במאה ה"ט וה"י התיישבו שם יהודים מתוגרמה והוציאו דרך החוף ההוא סחורות של משי לתוגרמה. יהודי העיר פאטראס (Patras) אשר בחצי האי מורדיאה הפליגו באניות ער חוף סינים (תרבעסי איל"שאם) ומן החוף הזה דרך היבשה ער בנראד ואח"כ דרך הנהר פרת עד הים הפרסי. והם הביאו תולעת המשי לתוגרמה (שרית רש"ם י"ד סי' ס"א). גם תושבי ברוסה ואנגורה הלכו ובאו להורמוז ומשם הוציאו המשי לעירם וירגילו בברוסה כלכלת והכנת תולעת המשי וחרשת מעשה המשי באסיא הקטנת אשר גדל ורחב בימינו אלה. אחד הסוחרים הראשונים היה יהודה נביא יליד ברוסה אשר אור בת לבוא עד

עם שני בניו אריסטובול ואנטינוס לצור על שמרון לכבדה. וקים עליה מצודות וימלא את ידי בניו להשתער עליה. והוא שבירושלימא לשרת ביה"כ. על אותו יו"ב יסופר בתלמוד: יוחנן כ"ג שמע בת קול מבית קדש הקדשים (בעת הקטירו קטרת לפני ולפנים) שהוא אומר נצחו מליא דאזלו לאנתא קרבא לאנמוכיא (הרכבי גורס אנמיוכס. כי הוא בא מציוקה לעזור לעיר הנצורה). וכתבו אותו היום ואותה השעה. והיה כן ובאותו היום נצחו (סוטה ל"ג. שה"ש רבה פ"ח ז'). כי אפיקרט אחד משרי החיל אשר לאנמיוכס בנד בארוניו ויסגר את בית שאן ובנותיה ביד בני הורקנוס ומיד אח"כ נלכדה גם שמרון (110 קמ"ג) ויאבד כל זכר לה. המאורע הזה נזכר במגילת תענית שקבעו יו"ט, "בחמשה עשר ביה (סיון) ובששה עשר ביה נלו אנשי בית שאן ואנשי בקעתא (בקעת יהודה והוא עמק יזרעאל). בעשרים והמשה ביה (מרחשון) אחירת שמרון (שורא)".

[תקנות הורקנוס] עד קרוב לאחרית ימיו קנא הורקנוס לתורת הפרושים. להצדוקים נתן יד ושם רק בהנהגת המדינה, אך לשופטים ומורי הדת הקים מהפרושים שומרי משמרת המסורה המקובלת, ויתן חוקף להסנהדרין, ויתקן תקנות לחינוך התורה והדת. ואמרו עליו: יוחנן כהן גדול העביר הורית המעשר (בערתי הקדש וגו') אף הוא בטל את המעוררין ואת הנוקפין (משנה סוטה מ"ז). ותניא (תוספתא פ"ג) אף הוא ביטל את הידיו וגזר על הרמאי לפי ששלח בכל גבול ישראל וראה שאין מפרשים אלא תרומה גדולה בלבד, ומעשר ראשון ומעשר שני מקצתן מעשרין ומקצתן אין מעשרין וכו'. עמד והתקין להם הלוקה פירות מע"ה מפרש מהם מעשר ראשון ומעשר שני וכו'. וענין מעוררין ונוקפין מפרש רחבה, "מעוררים" שהיו הלויים אוסרים בכך יום עורה למה תישן' (תהלים מ"ד) אמר להן וכי יש שינה לפני המקום וכו'. ורב יהודה אמר שמואל מפרש, "הנוקפים" שהיו מסרסין לענל בין קרניו כדי שיפול דם בעיניו (ואינו דואח בעת ששוחטין אותו) אתא איהו בטיל משום דמיהו כי מומא (סוטה מ"ח). עד ימיו היה פטיש מכה בירושלם (משנה שם) הנפחים היו סכים בפטיש בחוה"ט במלאכת דבר האכזר, וגזר הוא אפילו בדבר האכזר (רש"י שם). הירצפעלר משער כי המעוררים והנוקפים הם העוררים לתשובה והנותנים נום למכה. וסובלים סנופים למען כפר על נפשם החוטאת (זה נקרא לפי דעת הרכבי, "פרוש נפסי"). וכי מכה בפטיש בטל הורקנוס בירושלם כל ימות חשנה כמו שאין עושין כבשונות וגנות ופרדסות וכיצא באלה בירושלם מפני קדושת העיר. בראשונה היו כותבין בשנת כך וכך ליוחנן כה"ג לאל עליו וכששמעו חכמים בדבר אסרו. למחר זה פורע חובו ונמצא שם שמים מוטל באשפה, התקינו לכתוב רק בשנת כך וכך ליוחנן כה"ג. והסכים עמם, והיום הזה עשו יו"ט, בשלשה בתשרי אתנמלית אדרכתא מן שטריא (מגילת תענית

בנו הוא הורקנוס להלחם מלחמת עמם ובהיותו בנוזר הוגר לו כי אביו נרצח בערמה ביד חתנו תלמי בן חבוב בעל אחות יוחנן. שהסיתו אנמיוכוס סיריטים. יוחנן מהר לבוא ירושלמה. והעם מנחו לכ"ג ולנשיא תחת אביו. בראשונה אמר להנכם בניסו על רצחו נפש אביו ויצר על המבצר שנסגר בו תלמי, אך כאשר העלה תלמי את אם הורקנוס על החומה ויחל לענותה באכזריות, נכמרו רחמי הורקנוס עליה, למרות תחנוניה לבלי שים לב לעניייה, ויעל מעל המבצר וישב ירושלימה. בשנת ג"א תרכ"ה (135 קמ"ג) עלה אנמיוכוס סיריטים על יהודה ויכבוש כמה ערים ויצר על ירושלם ימים רבים. יושבי העיר הראו בכל פעם ופעם נכורות ימינם, אולם כאשר ראה הורקנוס כי צר כחו לעמוד לפניו, פתח בשלום ויחל את פני אנמיוכוס לחדול מריב בשמונת ימי חג הסוכות. אנמיוכוס מלא בקשתו ועוד שלח בקר וצאן לקרבנות החג וקרניהם מצופות זהב וקערות זהב וכסף עם קטורת, ומזון לאנשי חיל היהודים. מזה הבין הורקנוס כי גם אנמיוכוס נוטה לשלום, ויבא אתו ברברים, ויקן את השלום במחיר חמש מאות ככר כסף. הורקנוס חידש את ברית האהבה בין יהודה ורומי, וקני הסינאט אלצו את אנמיוכוס להשיב את ערי יהודה הנבבשות להורקנוס ויוחירוהו לכל יוסף לעבור בצבאות חילו דרך ערי יהודה. אנמיוכוס נפל בימים ההם במלחמתו עם הפרתים, והורקנוס השתמש בשעת הכושר הזאת להרחיב גבול יהודה ולהגדיל תפארתה (128 קמ"ג). בשנה ההיא ערכו ב"ד הגדול בירושלם אנרת ליהודים הנרים במצדים לקבל עליהם לחוג גם הם את ימי חנוכה בחודות והלל על התשועה ע"י חכמבאים שהצילו מיד יון הרשעה.

[כבוש השמרונים והתייחדות האדומיים] הורקנוס ראה כי מצבו איננו איתן כל עוד אשר העמים הקטנים שבני יהודה עינים אותו ואת עמו. ביהוד חרה אפו על השמרונים שהניאו את בני הגליל לעבור דרך ערי מושבם לעלות לרגל וישובו לן. הורקנוס אנשי חיל מאת עמי הנכר ויעל על השמרונים ויכבוש ערי שכם ומידבא ויהרוס את מקדשם על הר גרום (בערך 120 קמ"ג) שעמד על תלו כשלש מאות שנה (לפי נוסחת יוחסין השלם ר' שנה) שחיה לצור מכשול ימים רבים לבני ישראל. לפי מסורת חז"ל החריב עוד אלכסנדר מקרון בימי שמעון הצדיק את מקדש גרום (יומא ס"ט). ומאז קבעו את היום ההוא כ"ה שבט ליו"ט ולא למספר ולהתענאה ביה (מגילת תענית פ"ט). ואפשר שבנוהו עוד הפעם והורקנוס החריבו שנית, או אפשר שנחלף לחז"ל הורקנוס או יוחנן בשמעון הצדיק. אחרי כן פנה הורקנוס להאדומיים היושבים מנגב ליהודה ויעל עליהם ויכניעם ויאצלם להתייחד ולהיות לעם אחד עם היהודים. ההתניירות הזאת היתה אח"כ לספחת לבית יעקב ולשרש פורה ראש ולענה בקורות ישראל. הורקנוס הושיב את האדומיים בערי שמרון בין השמרונים שהציקו להם. ויעל הורקנוס

הושע: בן בארי, תנביא; הוא ניבא בימי עזיהו יותם אחז יחזקיה מלכי יהודה, לרעת הראב"ע ניבא כארבעים שנה חיינו מסוף ימי עזיהו עד תחלת ימי יחזקיה, כי עזיהו מלך בשנת ג'א קמ"ו. ויחזקיה מלך בשנת ג'א קצ"ט (561-593) הרי ל"ב שנים, ועוד כשמונה שנים מסוף מלכות עזיהו ותחלת מלכות יחזקיה. גם בארי אביו היה נביא, וא"ר סימון שני דברים נתנבא בארי ולא היה בהם כדי ספר ונטפלו לישעיה, והם שני הפסוקים, וכי יאמרו אליכם ררשו וגו' לחורה ולתעורה וגו' (ישעיה ח' י"ט-כ') וכו' (ויקרא רבה פט"ז ב'). הושע ישעיה עמוס ומיכה נתנבאו בפרק אחר, ונרול שבכולן הושע (פסחים פ"ז). הוא היה משבט ראובן, וכמו שהיה ראובן בכור לשבטים כן היה הושע בכור לנביאים, שנאמר תחלת דבר ה' בהושע וגו'. א"ל הקב"ה לראובן אתה פתחת בתשובה תחלה (במסירת יוסף) חייך שבן בנך פותח בתשובה שנאמר לכו ונשובה אל ה' (ב"ר פפ"ב י"ב, פפ"ד י"ח). בזמן הושע חמה זכות אבות, שנאמר ועתה אגלה את נבלותי לעיני מאהבתי ואיש לא יצילנה מירי (הושע ב' י"ב; שבת נ"ח). אגדה נפלאה נאמרה על הושע הנביא: אמר לו הקב"ה להושע בניך חטאו, והיה לו לומר בניך הם! בני חנוניך הם, בני אברהם יצחק ויעקב. לגל רחמך עליהם! — לא די שלא אמר כך אלא אמר לפניו רבש"ע כל העולם שלך הוא העבירים באומה אחרת! — אמר הקב"ה מה אעשה לזון זה? אומר לו כך וקח אשה זונה ותוליד לך בנים זנונים ואח"כ אומר לו שלחה מעל פניך, אם הוא יכול לשלוח אף אני אשלח את ישראל וכו' (פסחים פ"ז). לאחר שנולדו לו שני בנים ובת אחת אמר לו הקב"ה לא היה לך ללמוד מעשה רבך (משנה) שכיין שדברתי עמו פירש סן האשה אף אתה ברול עצמך מסנת. אמר לו רבש"ע, יש לי בנים מסנה ואין אני יכול להוציאם או לגרשה. אמר לו הקב"ה, ומה אתה שואשתך זונה ובניך בני זנונים ואין אתה יודע אם שלך הם אם של אחרים. כך ישראל שהם בני וכו' ואתה אמרת תעבירים באומה אחרת וכו'! עמר ובקש רחמים ובטל הגזירה והתחיל לבדכן. שנאמר והיה מספר בני ישראל וגו'. הושע שהיה בינוני לא אוהב ולא שונא משלו (עם ישראל) כחול על שפת הים, אם אין אתה נותן חול בסיד אין לו עמידה כך אם אין ישראל אין הגנים יכולין לעמוד (במדבר רבה פ"ב י"ז). אמנם המשל "קח לך אשה זנונים וילדי זנונים" נקראים כן ע"ש סופם כי בעת שלקחה לא היו עוד ילדי זנונים וגם היא היתה נקייה מעון, כמו ישראל שהיו מהורים וצנועים קודם החטא. והושע בעצמו אומר כענבים במדבר מצאתי ישראל וגו' (הושע ט' י'). הושע היה נביא לעשרת השבטים במסר גלו מעל ארמתם. אך ידבר גם על מלכות יהודה בדרך אנב, ושם ירשלא איננו מזכיר בשם.

[מסר הושע] מסר הושע נערך ע"י אנשי כנסת

פ"א. הורקנוס החזיר את משפט פרה אדומה ובימי נעשו שתי פרות, כי באחרית ימי שמעון החשמונאי מפני רוב המלחמות במלו לפי שעה את המהרה ע"י אפר הפרה (ע"ע פרה אדומה). בימי פסלו נשים לעדות, וגזרו על הסרוס, ותקנו מלקות ארבעים חסר אחת, גם התקינו לכרוח על אברה בשלש רגלים על אבן המזעין, ועוד תקנות רבות נתקנו תחת ממשלת הורקנוס. יש מיחסים את הורקנוס הראשון לינאי המלך במחלקותו עם הפירושים (קדושין ס"ז ע"א). אך כנראה הוא אבי הורקנוס השני (ע"ע יוחנן; ינאי). הורקנוס השני (בשנות 79-40 קורס מה"ג) היה בן הבכור של ינאי המלך הנקרא יוחנן, בינו ובין אחיו אריסטובול בני המלכה אלכסנדרה אשתו של ינאי המלך נתנלע הריב אשר עשה ישראל לשני מחנות. ע"ע הורדוס; מסבעות.

ביבליוגרפיה: יוסיפוס קדמוניות ומלחמות; יוחסין השלם 18, 90, 242; שירעה, געשיכמע דרס פאלקס איוראעל ח"א 888; הערצפעה, ח"א 387, ח"ב 249; גרעץ געשיכמע ח"ג העתקת שפר ח"א; דרגבורג, משה ארץ ישראל ח"א.

י. א—

הושע: בן אלה, מלך ישראל האחרון, מלך בשנת ג'א קצ"ה (565 קמה"ג). הוא קשר על פקח בן רמליהו וימיתו וימלך תחתיו בשנת עשרים ליותם בן עזיה, וכנראה היה בקושרים עם תנלת פלאסר מלך אשור שעלה אז על ישראל, וכאשר נהרג פקח בן רמליהו עזרו מלך אשור למשול על ישראל (מ"ב ט"ז כ"ט-ל'). הושע היה נכנע תחת מלך אשור ויהי לו למס, והימים האלה לא נחשב למלך, ורק בשנת שתיים עשרה לאחו מלך יהודה נתק הושע עול מלך אשור מעל צוארו והתחיל למלוך באמת, ומן העת ההיא תתחיל מלכותו (מ"ב י"ז א'). אך גם אז עלה עליו שלמנאסר מלך אשור ויתן לו הושע מס שנתי, אולם כאשר השתלח הושע לכרות ברית עם סוא מלך מצרים והפסיק לתת המס עצרהו מלך אשור ויאסרהו במשמר ויעל על ארץ ישראל ויצור על שמרון שלש שנים עד אשר לכר אותה, ויגל את ישראל אשורה ויושב אותם בארצות שונות, והיא גלות עשרת השבטים (מ"ב י"ז א'-ר'). הושע היה כלוא בבבל ומת שם, ולפי המסורה הובא לצפת ושם קבורתו (ושלשלת הקבלה). הושע עשה הרע בעיני ה', רס לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו" (מ"ב י"ז ב'). ואמרו חז"ל כי ביום מ"ז באב ביטל הושע בן אלה פרוסדיות (צבאות חיל) שהושיב ירבעם על הדרכים שלא יעלו ישראל לרגל, ואמר לאיזה שירצו יעלו, והראה בזה סבלנות להדת (ותענית ל:), ובוה העביר הקולר מעל צוארו ונתנה על צואר של דבים (איכה רבה א') ואעפ"כ לא עלו ישראל לרגל (גמין פ"ח). זכרון הושע נזכר בהושע י"א—י"ד.

ב. מ.

הגדולה ונסדר בראש תרי עשר (ב"ב י"ד: ט"ו). הוא מעט הכמות ורב האיכות ונעלה בסגנון לשונו ומליצותיו. והוכיח את ישראל בדברים הקשים כגידים, כי אתם לא עמי ואנכי לא אהיה לכם". אך כרוב הנביאים המוכיחים נכמרו רחמיו על בני ישראל וינחמם בעתיד, "והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי". ובכל דבריו נמצא אור וחושך תוכחה ונחמה כמעט משתמשים בערבוביה. זה לעומת זה. עד כי נראה לאיש שאינו מבין תכונה הנביא ואינו חוקר לבו כאלו היה "אוייל הנביא משנע איש הרוח" (הושע ט"ז). הושע מחלק את כל בני ישראל ליהודה ואפרים הם עשרת השבטים שמלכם הראשון ירבעם היה אפרתי. שלש פרשיות הראשונות הם כמו הקדמה עם המשל הידוע והנמשל לבית ישראל. מפרשה ג' עד סופו מדבר קשות על תמאת העם והשחתת המוסר ועל הפרעות בדרכי חייהם, כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ; אלה וכחש ורצח וגנב ונאף פרצו ודמים בדמים ננעו. ובעונות האלה נסמאו כל מפלגות ישראל, כעם כבהן, "והחבר כהנים דרך ירצחו שבכמה", "זנות וזין ותירש יקח לב", ואח"כ מעורר העם לתשובה, "לכו ונשובה אל ה' כי הוא טרף וירפאנו יד ויחבשנו וגו' ונרעה נרדפה לדעת את ה' כשחר נכון מוצאו ויבא כנשם לנו כמלקוש יורה ארץ".

ביבליוגרפיה: מכוא בן-זאב לחקתקת מנדלסון; מכוא אברהם כהנא לתנ"ך עם פירוש מדעי (קיוב 1907); ראובן ענני אוצר השמות 586.

מ. ס.

הושעיה רבה (הושעיה. בבבלי נקרא אושעיא רבא): אמורא ירושלמי מדור הראשון (בערך 200 לסה"נ). ומכונה ג"כ בתואר רובא או ברבי (ע"ע). ר' הושעיה היה בנו של חמא בר ביסנא ועליהם נאמר, "והחוט המשושש לא במהרה ינתק". ר' הושעיה נקרא "אבי המשנה" כי היה מסדר הברייתות ומתניתא בתוספתא בעזרת ר' חייא. וכל מתניתא דלא מתני ביה ר' חייא ור' אושעיא משבשתא היא (ירושלמי קדושין פ"א ג'). בבלי חולין קמ"א: ע"י רש"י. ישיבת ר' הושעיה היתה בצפורי, ור' יוחנן שהיה תלמידו ח' שנים העיר עליו כי ר' הושעיה בדורו כר' מאיר בדורו לא יכלו חביריו לעמוד על סוף דעתו (עירובין ג"ג). ושימש אותו גם אחר שלא היה צריך ללימודו. "תלת עשר שנים עבד עליו (ר' יוחנן) קומיה רביה (ר' הושעיה) דלא צריך" (ירושלמי סנהדרין פ"א) ובא ללמוד ממנו תורה בקיסרין במקום שהעתיק ר' הושעיה הישיבה לעת זקנתו (ירושלמי תרומות פ"ז). בכ"ז חלוקים הם בענין שעורין דר' יוחנן סבר שהן הלכה למשה מסיני ומעה כסף ושתי כסף בתגובה הם דבר תורה, ור' הושעיה סבר שהן מדבנן. ואמר האוכל איסור בזמן הזה צריך לשנות (לרשום) לפניו את השיעורין שמא יעמוד ב"ד אחד וישנה עליו את

[באגדה] דרשות של ר' הושעיה באגדה מפורסם במדרש רבה עד כי ייחסו אליו את ספרי המדרש הזה. והטעות היא מפני שנים הוא נקרא "רבה" ונספני שבראשית רבה מתחיל בדבריו "רבי הושעיה רבה פתח ואהיה אצלו אמון" וכו'. ודרש התורה ואמרת אני הייתי בלי אומנותו של הקב"ה. בנוהג שבעולם מלך ב"ו בונה פלטין וכו'. ר"ל כי בחכמת התורה ברא הקב"ה עולמו. והדעה הזאת מתאמת לדעת פילון וחכמי חזונים. ואפשר ששמע זאת מהפילוסוף אורינינוס שגר בקיסרין (בערך שנות 225–238) והיה מוקירו (באכער בעתן J. Q. R. ח"ג 357). פילוסופס אחד שאל את ר' הושעיה אם חביבה היא המילה מפני מה לא נתנה לאדמ"ר וכו' (ב"ר פ"א ז'). ור' הושעיה החמיר והורה כי גרים צריכים מילה ומבילה לפני שלשה עדים כשרים (יבמות ט"ז). להוציא מלב היהודים הנוצרים שנמצאו אז בקיסרין במספר רב. ונגדם אמר ג"כ בשעה שברא הקב"ה אדמ"ר טעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש וכו'. מה עשה הקב"ה? הפיל עליו תרדמה וידעו הכל שהוא אדם. הה"ד חדלו לכם מן האדם (ישעיה ב' ב"ב, ב"ר פ"ח ט').

ביבליוגרפיה: יוחסין השלם 118; סדר חדרות ח"ב 86; פראנקל מכוא הירושלמי 74; יאללס בית ועד לחכמים כ; Bacher, Ag. Pal. Amor. I 89–108.

א.

הושענא הושענות: כנוי לערבה והדרס. ואמר להו רבה להנהו מגדלי הושענא דבי ריש גלותא. כי גדליתו הושענא עבדו להו בית יד (סוכת ל"ז). ונקראו

ואפרים מיד מצרים.

ביבליוגרפיה: מקורי הסנהגים; העתון כנסת ישראל ח"ב 80.

א. ד.

הושענא רבא: יום ה' דחודש סיון של סוכות, מתחלה נקרא רק "יום הושענא", ואמרו אחרתיו דיהודאי מצלין עמה ביום הושענא (ויקרא רבה פכ"ז). ובזמן מאוחר נקרא "הושענא רבא". במדרש תהלים נזכר בשם הזה לראשונה. וכיון שהגיע יום הושענא רבא נוסף ערבי נחל ומקיפין שבע הקפות, והן הכנסת עומד כמלאך אלהים וס"ת בורעו, והעם מקיפין אותו דוגמת המזבח (הוצאת מהרש"ב דף ס"ד:). במשנה נקרא יום זה "חיבוט חריות". בזמן הבית נטלו מרביות של ערבה וחופין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופין על המזבח ותקעו והריעו ותקעו. בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומר "אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא". ר' יהודה אומר "אני והושיעה נא". אותו היום (והוא הושענא רבא) מקיפין את המזבח ז' פעמים. (סוכה פ"ד ג') ומפני רבי ההקפות ביום הזה נקרא אח"כ הושענא רבא. חיבוט הערבה שהיתה עיקר בזמן הבית נעשה טפל אח"כ ובמקומי עומדת התפלה הושענא. בענין חיבוט ערבה חיתה מחלוקת בין הפרושים והביתוסים אם דחה שבת או לא. רבים חושבים שהיא הלכה למשה מסיני (ותוספתא סוכה 21, 195; מ"ק ג' 1:). ויש מורים שהיא מנהג נביאים (ירושלמי שביעית פ"א ז'). הערבה נלקטה במקום מוצא שהוא למטה מירושלם (סוכה פ"ד ג'). וגם "אסא מצראה" כשרה לערבה (סוכה ל"ב). אונד' הלובין וערבי נחל יבנו בשם "מגדלי הושענא" (שם ל"ז). בזמן המשנה והתלמוד היה סדר חושענא: אנא ה' הושיעה נא. בימי הנאונים שאלו איך חזרין בהושענא? והשיב ר' סעדיה גאון: כך היה מנהג נשיאים וגאונים ואבות ב"ד שמציצין ללוב, אבל קודם כך אומר שליח צבור הושענא, ועונים צבור אחריו, אומר ש"ץ הושיעה ורחם עלינו ה' אלהינו למען שמך הגדול הנכבד והנורא שיתגדל ויתקדש בעולם ככתוב על ידי חזק והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני עמים רבים וידעו כי אני ה' (סדר רב עמרם נ"א). ור' סעדיה גאון כתב: "לאחר שמפטרין אומרים תפלה לזכר, ועומד ש"ץ ולולבו בידו ועובר סביבות התיבה ואומר הושיעה נא והן אומרים הושיעה נא. ואח"כ אומר אני והוא הושיעה נא ועונין כן, ומחזירים ס"ת למקומו ואומר קריש ומתפללין תפלת המוספין, ובכל יום מקיפין פעם אחת וביום השביעי ז' פעמים. פעם ראשונה מקיפין דרך ימין כלפי תיבה ואומר הושענא, ושניה הן מקיפין דרך שמאל ואומר אנא הושיעה נא והן עונין הושענא והושיעה נא, ואומר הצליחה נא והן עונין הושענא והצליחה נא. אומר דברי שבת מענינו של כל יום ויום והן עונין תכנה ציון כרנה והעלינו

הושענא מפני שהשתמשו בהם בעת התפלה בבקשת הושענא. באמרם "אני והושיעה נא" (סוכה מ"ה). בהקפת המזבח במקדש או בהקפת התיבה בגולה, ונתיחד השם הושענא גם להפיוטים והתפלות שנאמרו בהקפת התיבה עם הלולב פעם אחת בימי חג הסוכות ושבע פעמים בחודש האחרון הוא הושענא רבא, וכיום הזה משתמשים גם "בהושענא" שהם חריות של ערבי נחל "לחבוט ערבה" לפי מנהג נביאים. סדר הושענא אומרים לאחר שנמר הש"ץ תפלה מוסף ומציצין ס"ת מארץ הקודש ומעלין אותו על התיבה וסוככים אותה הקהל בלולביהם ואחרונייהם והש"ץ הולך לפנייהם ואומר הושענא והם עונים ומנענעין קצת בכסכום העלין אבל לא בהולכה והבאה, ופונין דרך ימין ובשמיע הש"ץ בחזירתו לפני התיבה מסיימין פיוט הושענא ומכניסין ס"ת לארון. חוץ משבת שאין מקיפין אלא פותחין הארון ואומרים הושענא, מנהג ירושלם ומנהג ותיקין היה לומר הושענא אחר ההלל וכן נהגו בעלי המסובלים (עי' פחד יצחק ע' הושענא). סדר הושענא לשבעת ימי החג: למען אמתך, אערך שועי, ארון המושיע, אום אני חומה, אדם ובהמה, למען איתן, תחנונו לשם ולתהלה, בהושעת אלים, היינו פיוט אחד ליום בסדר הפיוטים ובכל יום מתחיל הושענא אלהינו הושענא, הושענא בוראנו, גואלנו, דורשנו, ומסיים בהושעת אלים, אני והושיעה נא. הושיעה את עמך, ובשבת אומרים אום נצורה ככתב וכו'. בהושענא רבא מקיפין שבע פעמים ואומרים כל ההושענא על הסדר ומוסיפין אנא אזון חין, אל נא תעינו, למען תמים בדורותי, תענה אמונים, אז כעני עבדים, אומן ישעך בא, ומסיימין יהי רצון אחר חיבוט הערבה.

[מחברי הושענא] רוב הפיוטים חבר ר' אלעזר הקליר, כמו אדם ובהמה, אום נצורה, למען איתן, אז כעני עבדים, אנא אזון, תחנונו לשם, ותענה אמונים, והפיוט למען תמים חבר ר' ינאי רבו של הקליר, וכל ההושענא בנות ב' שורות או ב' חריצים חברים ר' יוסף אביתר (צונץ, סינאן) פאעזיע 29, 32). במחזור רומא נמצא הפיוט אומץ ישעך בשלמות ושם אחר הא"ב ישנם עוד י"ח חריצים ותחתם בהם "אלעזר ביריבי קליר חזק". (סדר עבודת ישראל). ההושענא ארמה מארר מזכיר רש"י בשם הקליר (פרש"י לאיוב כ"ד ו'), ואולי גם הפיוטים המאוחרים הם מהקליר (עמודי העבודה 37). במחזור ויטרי יש סדר אחר ופיוטים שונים להושענא. מתחיל מן "הושענא למען אהבת קדושים מראשון בבריתם עם נצורי כאישון". ליום א' למען אל אחד ואין שני; ליום ב' אנא אזון שועת מיחלים; ליום ג' אהל שכנת באדם; ליום ד' אום בלי קשר אסורה, ואח"כ בהושעת אלים, בהושעת אב המון השליך עליך יהב. גם הושענא אחרת להושענא רבא ומסיים בקול מבשר. הושענא לשבת, אמוני ארץ אמונתך שוחחים אומץ אלהותך בפלץ פוצחים, בהושעת יהודה

ביום הכפורים, בשמיני עצרת, יום אחרון של פסח ושני של חג השבועות, אחרי קריאת התורה, "הזכרת" נחיתה בעת לאחר מעקרי העבודה בכמה קהלות ובפרט בבתי הכנסת של חריפורמים. הרמ"א מביא מנהג זה בשם המרדכי באו"ח הל' יו"ב סי' תרכ"א ו': "ומזכירין נשמותיהם, רהמתיים נ"כ יש לחם כפרה ביו"ב. מקור רעיון זה הוא בספרי, בענלה ערופה, כפר לעמך אלו החיים, אשר פדית אלו המתים, מלמד שחמתיים צריכים כפרה". בספר החשמונאים ב' פ"ב י"סופר נ"כ שנמצאו גלולים תחת בנדי הללי יהודה שנפלו במלחמה, ויהודה המכבי לקח מאת העם אלפים דרכמנים תרומה לה' ששלח לירושלם להקריב מהם קרבנות לכפר על נפשות החללים. לפי המהרי"ו נקרא יום הכפורים כלשון רבים מפני שהכפרה היא לחיים ולמתים. מכל אלה יוצא שהיו נוהגים לזכור את המתים רק ביו"ב. ובאמת בסי' תרס"ח בסדר תפלת שמיני עצרת, כותב הבי"י: "ומסמיר במלכים וכו' ומחזיר הספרים". ואינו מזכיר את ההזכרה כלל, לא הוא ולא הרמ"א. אמנם מצינו בתלמוד אורות בקור קברי המתים ותפלות לנשמותיהם. ואמר רבא, מלמד שפירש כלב מעצת טרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן אבותי בקשו עלי רחמים (סוטה ל"ד). ואמרו למה יצאין לבית הקברות כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים (תענית מ"ז). אבל קשה לקבוע הזמן מתי החל המנהג לזכור נשמות בבחי"נ ולגדר צדקה בעבורן כפי מנהגנו היום. בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוגיל (הל' יו"ב סי' ל"ד) ובבפתור ופרח פמ"ד מובא בשם הפסיקתא, גדולה צדקה שמציאה מדינה של גיהנם שנאמר כפר לעמך ישראל וכו'. אבל המאמר הזה איננו שם והוא מאוחר (עי' ב"פ הוצאת לונג). ר' אברהם הנשיא בספרו "הניח הנפש" (הוצאת פריימאן, ל"ב) אומר "וכן כל החושב על מעשה בניו וכו' שהם עושים בגללו אחרי מותו ומתפללים בעדו שהם מתעלים לו, מחשבות בדויות הוא ותחלת שוא". אבל אפשר שמנהג זה התפתח בימי הנזרות משנת תתנ"ו. בעת שנהרגו אלפי ישראל ונשרפו על קדושת השם ושמות ההרונים נרשמו לזכר עולם בספרי הזכרונות (מאמורבוק) של תקחלות. להיות נזכרים בכל שנה ושנה (עי' קונטרס ווירמיוז וקונטרס המקוון לר"א יעלינעק). שם הנוסח "זכור אלהים את נשמת... בשכר זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים" וכו'. הזכרונות האלה נקראו מרי שנה בשנה בבתי הכנסיות בין פסח ועצרת, ונראה שאח"כ נהגו להזכיר את נשמות המתים ביו"ב אם מטעם המרדכי או מאו"ח מעם אחר. המנהג מובא בפעם הראשונה בספר חסידים סי' ק"ע: "מעשה בחסיד אחר שהיה נודר בשביל הנשמות בשביל קרוביו וכו'". תקהלות בארצות הקדם והקהלות העתיקות בצפון אפריקא לא קבלו את המנהג הזה (עי' ג"כ אבערמיייער "מאדערנעס יודענמוס" ווען 1907).

י. ל. ל.

לחוכה בשמחה, וביום ו' אומרים נ' אלפא ביתא ואומרים נהרדך בארבע מצות ומליכך ביום ערבה, וחפיומים חיו משונים מאשר לפנינו (אלכסנדר קאהוט, השקנות דעם נאק"ר סעודה, בעתון מאנאטסשרפט שנת 37). [נמר הדק] מקור הרעיון שבתושענא רבא הוא נמר חרין מריה ויוה"כ. הוא לדעת איזה מפרשים בירושלמי (ריה פ"ד ח'): ואותי יום יום ירדשון וזו תקיעה וערבה, ופרשו ר"ה הוא תחלת הדין והור"ר יום נזר דין. אולם בפירוש נמצאה השקפה זאת במדרש תחלים: עבר ר"ה וכל ישראל באים ביהכ"נ ואין אדם יודע מי נוצח, אם ישראל או או"ה, כיון שהניע יום הראשון של חג וכל ישראל גדולים וקטנים נומלין לולבדין בימינם ואתרונתיהם בשמאלם מיד הכל יודעים שישראל נוצחין בדין. כיון שהניע יום הור"ר וכו'. הוזהר כותב: וביזמא שביעאה דחג הוא כיזמא דרינא דעלמא ופתחין נפקין מבי מלכא (ויקרא ל"ב). ואי זכי בתשובה שלימה כדקא יאות תליין ליה עד החוה יומא רעצרת דהוא יום שמיני רחנ (שם ויחי ר"פ). בס' חסידים (סימן תתשס"ד) נאמר: "בליל הור"ר חותמין, לכך נקרא בצאת השנה". בשבלי הלקס כלל קכ"א: "ויום ערבה הוא יום חתימת חרין". בספר המנהג לאבן ירחי ח' סוכה את ל"ח: בהר"ר מקויימת חתימת נ' ספרים הפתוחים בר"ה. בימי הבינים חיו מאמינים כי בליל תירד הנשמות יוצאות מן הקברות כשהלבנה יצאת ומתפללות (עי' ס' חסידים סי' תתשס"ג). וגם אמרו מי שלא יראה צלו בליל הור"ר לא ישלים שנתו. מקור החזקת חזאת היא בתלמוד האי מאן רבעי לידע אם מסיק שנחואם לא, ניתלי שרגא (ירדליק נר) בעשרה חמי' רבין ר"ה ליוה"כ בבייתא דלא נשיב ויקא, אי משיך נחורא נידע דמסיק שנתו וכו' האי מאן רבעי לידע לאורחא וכו'. אי חוי בבואה דבבואה (אם רואה צלמו במראה) לידע דהרד ואתי לבייתא (הוריות י"ב). ומה נולד החגדה על הור"ר, ולפיכך נהגו בני אדם לקום ממשכבנו בליל יום הערבה ומסתכלים אם יראו צל ראשם בלבנה (עי' כלבו סי' נ"ב). הרמב"ן בפירושו עה"ת, כי סר צלם מעליהם" (במדרש י"ד ט') אומר: יתכן שירמזו הכתוב למה שנודע כי בליל החותם (הור"ר) לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא. לכן יאמר כי סר צלם מעליהם כי כבר נגזר עליהם מיתה. ולכן נהגו להיות נעורים בליל ערבה ולהתפלל כל הלילה או עד תצות (שבלי הלקס) ולומר "תקונים". ואחר שלא ראה צילו והתענה הוא ואחביו הרבה צומות ונתן צדקה תרבה וחי כמה שנים (ס' חסידים שם).

א. מ"ש.

הזאת: ע' טומאה וטהרה

הזהר: ע' זהר

הזכרת נשמות: נוהגים בכל קהלות אשכנז ופולין להתפלל בעד נשמות חמתיים ולגדר צדקה בעבורן.

מזמינים אותן לבוא לב"ד ע"י שליח. ע"ע אדרבתא;
דינים; ולותא רבי דינא; פתיחה.

ביבליוגרפיה: רמב"ם סנהדרין פכ"ה ה"א; ש"ע
חט ס"י י"א.

א.

החלוץ: ע' עתונים הטמנה: ע' שבת היוק ראייה: ע' ניוקין

היידעלבערג: עיר בנסיכות באדען גרמניא. מספר
תושבי היידעלבערג בארבעים אלף ומחם כאלף יהודים.
קהלת היהודים נוסדה שם במאה ה"ג בימי ממלכת
לודוויג השני (1253—1294). בימי חמנפת השחורה
(1349) ברחו שמה היהודים מוארמס ושפיער והנבחר
רופערט הראשון חס עליהם ויסתירם מחמת חממן.
הרב לעבעלאנג נבחר ע"י הממשלה בשם התואר "חאב"
מיסמער" והורשה לו לפתוח בית ספר או ת"ת,
ולהרחיב מקום בית הקברות (1369). הנבחר רופערט
השני גירש את היהודים משם בשנת 1390. והספיר
את נבסי הקהלה וספריהם לבית האוניברסיטא של
היידעלבערג. אף כי הרשה את היהודים לשבת
במקומות אחרים. במאה ה"ז החלו היהודים להתישב
עוד הפעם בהיידעלבערג ובין הראשונים היו בני משפחת
אופנהיימר ובראשם הדיין ר' יצחק מרגלית. בשנת
1704 ישבו שם י"ג משפחות עם הרב הגליל ר' צבי
פראנקעל. ואחריו הרב ר' דוד אולמאן (מת בשנת
1762). בשנת 1763 היה שם הרב הראשי ר' צבי משה
מערנענמיהיים. בשנת 1793 נקרא ברוך שפינצא להיות
פרופיסור לפילוסופיא באוניברסיטא ולא קבל המשרה.
בשנת 1840 הורשו מנהלי האוניברסיטא ליהודים להיות
שם מורים משניים ואחד מהם היה ה"ב אופנהיים
במחלקת כלכלת חמדינה. וזהו האוניברסיטא הראשונה
בגרמניא שנתנה הרשיון הזה ליהודים. הפרופיסור
היהודי הראשון היה גוסטאווי ווייל במחלקת לשונות
שמיים שנמנה בשנת 1861. היהודים השיגו שיווי
זכויות בשנת 1808. בקהלת היידעלבערג תחשבה גם
הקהלות הקטנות סביבה, ורבני הגליל היו לאחרונה ר'
הלל זאנדהיימער, ר' שלמה פירסט ורד' פינקוס
(J. E. VI. 318).

ב. מ.

היידענהיים, וואלף: מדקדק מכאר ומתרגם;
נולד בעיר היידענהיים בשנת 1757 ומת ברעדעלהיים
י"ז אדר ראשון תקצ"ב (1832). הוא למד בישיבת ר'
יוסף שטיינהארדט מחבר "זכרון יוסף" בפודרא, ואח"כ
בישיבת ר' צבי יאנאו. בשנת 1782 הלך לפראנקפורט
רמ"ן והתחבר לר' שלמה דובנא. ושם החל עבודתו
שבה העשיר את ספרות העברית בספרים הרבה. בתכלית
ההדור החיצוני והחקון הפנימי. ומאז הקים לו בית
רפוס בעיר רעדעלחיים הראה בתו חגודל בחכמת

[מעם להמנהג] זכרון ההורים נעלה ורם הוא
בעיני היהודי, ובפרט אחר הפרדם ממנו לשבן באור
החיים; והוא מושג קדוש של התפעלות ונענועי הנפש.
וזכורו גם אחריתו. והחיות אל לבו ויתעורר לתשובה.
ר' צדקיה הרפא בספרו שבלי הלסט ס"י פ"א
יאמר "הוא שנהנו להזכיר נשמות והחיים נותנים בעד
המתים לצדקה" והוא ע"ד שאמרו תול ברזא מוכה
אבא (סנהדרין ק"ד). ורבנו בחיי בבאורו על התורה
(עז"פ בפר לעמך ישראל) יאמר "ולמדנו מזה (מהספרי)
אשר ההקדשות שנוהגים החיים להקדישם בעד המתים
שיש בהן תועלת למתים וכש"ב שהבן מקדיש לאביו
שהוא זכות לאביו וכו'. ור' מנשה בן ישראל יאמר
"ואף שיש חולקים על מנהג זה כבר נתפשט המנהג
וכו'. ומנהג ישראל תורה (נשמת חיים). ונוהגין בק"ק
פראנקפורט להזכיר בכל שבת חוץ מן השבתות
שאלו היה חול לא היו אומרים בהן תחנון (נוהג בצאן
יוסף הל' שבת, לר' קאשמאן). וברוב קהלות אין
מזכירים ב"א אחרון של פסח ובי' דשבעות ושמיני עצרת
מפני שקוראין בתורה כל הבכור שבתוכו שם "איש
במתנת יד" ופוסקים לצדקה וביה"ב שהוא יום הדין
ויהיה בפרה גם למתים. מה שיוצאים מבית התפלה
אלו שיש להם אב ואם נראה משום לא תתנודרו
שאלו לא יאמרו יזכור עם הצבור, כמו שיוצאים בחוה"מ
מניחי התפילין במקומות שהצבור אינם מניחים. ויש
אומרים שהוא משום כבוד אב ואם. והמזכיר שקורא
אביו בשמו שאסור מפני חכבוד, הוא רק בפניו (באר
שבע סוף מס' הוריות). ומזכירים אחר ברכת יקום
פורטן ולא לפניו, כי מקדישים כבוד החיים לכבוד
המתים (סדרו יעב"ץ). מא"ה.

הזמה: ע' עדים וזממים

הזמנה, הזמנותא (זימנא. פיתקא או דיסקא
דיזימנותא = Summons): כתב שנותן ב"ד ליד שלוחא
רב"ד או שלוחא דרבנן להזמין את הנתבע ליום המזומן
לדין ואב"ד חתום על הכתב. רב בריסקא הוה חתום
(נמין פ"ה). בשחיה מזמין אנשים לדין לפניו והסופר
כותב להם אגרת בשמו והוא חתום פעמים למטה
ופעמים מן הצד ואין הקפדה בכך (רש"י). א"ר יהודה
לא יתבא זימנא לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי
(שהן זמן קציר וזמן זמן מפני מדרות המעדים), לא
במעלי יומא טבא ולא במעלי שבתא. א"ר חסדא
קובעין זמן שני וחמישי ושני. שאז יושבין ב"ד בקביעות.
וה"מ אי אנים וליתיה במתא שגר בבפר ואינו מצוי
בעיר, אם איתא במתא וכן אשה שמצויה בעיר קובעין
זמן רק פעם אחת ביום ב' או ה' וממתינין לו כל
היום. לא בא מנדין אותו למחרתו. ואם מסרב לבוא
או שהקיל בב"ד או בשליח מנדין אותו מיד, והשליח
נאמן בבי תרי (ביק קי"ג). אבל אין כותבין עליו
פתיחה (judgment) עד שיעירו שני עדים שנמנע
לבוא. נשים כבודות או ת"ח שתורתו אומנתו אין

אמריקא. נודעו פנחס מענדל היילפרין נולד בלובלין בשנת 1801. ומת בוואשינגטאן 30 יאנ' 1803 והיה חכם בפילוסופיא העברית. בשנת 1842 העתיק מושבו לאונגריא והתערב במירידה בשנת 1848, ובא לאמריקא בשנת 1859. הוא כתב "חשובות באנשי און" (פפד"מ 1845) נגד הריפורם, ובפרט נגד האלדתיים. גם כתב "אבן בוחן" באור על "מלות החנין" להרמב"ם, "שכל טוב" (פפד"מ 1846). בקרת להוצאת ניינר "קובץ וכוזים". ררך ישרה על מאמרי הדל בדרך בקרת (בכורים ח"א 96). בנו מיכאל היילפרין. נולד בפעטריקוב פולין בשנת 1823 ומת בעיר סומיט במחוז נודזערין (סמוך לנייארק) 10 מאי 1889. הוא בא לאונגריא עם אביו בשנת 1842 והיה מוכר ספרים. בשנות המירידה השתדל בעד החופש במאמרי חנפלאים בלשון אונגריית. והיה המוכיר של קאסוט, ואח"כ הלך לקראקא והתחבר עם מיעוץ. אח"כ שב לאונגריא והיה מורה באוהעלי, ובשנת 1856 הלך לאמריקא והתיישב בפילאדלפיא. בשנת 1858 היה אחד מהמערבים האנציקלופדיא האמריקנית של אפלטון. בשנת 1863 נתעכב בוואשינגטון שתי שנים ושם התעסק במכירת ספרים ובתיבת מאמרים בעד העתונים. אח"כ התיישב בנייארק והיה סופר תמיד לעתון Nation עד יום מותו. ספרו הנכבד הוא The Historical Poetry of the Ancient Hebrews (שירים בקורות העברים הקדמונים, ביח נייארק 1880). לאחר מותו נרפס קבוצ מהערותיו על כה"ק שה"ל הרב שאלד בבאלטימור בשנת 1893, אך כנראה היא רק חומר לספר שחיה ברעתו לחבר ולכן קשה להבין כוונתו במאמרו אלה. בנו אנג'ילו היילפרין נולד בשנת 1853 באוהעלי אונגריא ובא לאמריקא עם אביו בשנת 1856. הוא נסע לערי איירופא ללמוד שם בבתי המדעים, ובשובו לפילאדלפיא נעשה לפרופסור בהאקדמא לחכמות טבעיות (בשנות 1880—1890). והיה ראש לחברת ניאוגרפא שמה. בשנת 1892 היה אחד מחברי פירי שחלך לנלות את הקומב הצפוני. גם שולח להתחקות על פעולת הרעש מהר השרפה פעלי (Pellée) שהשחית והחריב סביבותיו בשנת 1892. הוא כתב ספרים רבים במקצוע שלו הניאולוגיא (J. E. VI. 322—28).

ב. מ.

היינו דאמרי אינשי: ע משל
היינע, היינריך (הערץ): משורר מפואר ומחבר ונעשה מוטר; נולד בעיר דיסעלארף 13 רעץ 1797, ומת בפאריס 17 פעב' 1856. אביו היה שמשון היינע ואמו בתיה פאן געלדערן, ושם דודו שלמה היינע (ע' בסמוך) חנוכו היה ע"פ דרך החופש שהולידה מהפכה בצרפת, וכמעט שלא רכש שום ידיעה עברית בימי עלומיו, והידעה הקטנה שהיתה לו למד אח"כ. בהיותו בן י"ח לקחו דודו לבית שולחטו הגדול בחמבורג, גם השתדל להכין מסחר לעצמו ולא

הדקדוק והבאור ותרנום אשכנזית צחה. ולכל חבוריו הקדים מבוא ע"ד הבקרת, ובפרט השכיל לעשות בדרכי הפיוטים ושמות חפייטנים. והיה הראשון שבאר את המחזורים בדרך מדע, וזו מלאכה נכבדה וחשובה מאד, ואלה הם ספריו: פירוש לס' מאזנים להראב"ע (אפענבאך 1791). "ספר תורת אלהים" באורי המסורות עה"ת עם, "הכנת המקרא" באורים על רש"י עה"ת, אף לא נרפס מהם כ"א עד פרשת מקץ. בשנת 1800 הדפיס המחזורים עם באורו ותרנומו, שנרפסו כמה פעמים אח"כ ברעדעלהיים בשנת 1806 הדפיס, מבוא הלשון" על דקדוק לה"ק, ובשנת 1808, "משפטי המעמים" כלל המעמים להמדקדים הראשונים. בשנות 21—1818 הוציא ארבע מהדורות שונות מתורה משה בשם, "מאור עינים" עם פירושו עין הקורא ועין הסופר; "מדוע לבינה" על פירוש רש"י; "תקון סופר" בשביל סופרי ס"ת; "מנהח חדשה" באור וחרנום. גם הדפיס הגדה של פסח עם תרנום אשכנזי (1823); סרור, "שפה ברורה" עם תרנום אשכנזי (1823). "מעשה תעתיקים" בקרת נגד בעל המקובל ר' נתן אדלר (מבלי שם המחבר); "סליחות" עם פירוש ותרנום (1834). גם כתב הערות לספרי מבוא המשנה של הרמב"ם, ויריעות שלמה של ר' שלמה פאפענהיים שה"ל בבית דפוסו, והניח אחריו ספרים יקר ערך.

ביבליוגרפא: פין כנסת ישראל 305; מאנאמנט-רופט חלק מ"ד 127; אלגעמיינע דייטשע ביאגראפיע. ב. מ.

היילפרין, משפחת: שם המשפחה נשתבש משם היילברון שהוא שם עיר (Heilbronn) במחוז וירטעמבורג נרמניא. בני המשפחה הראשית היו במאה הטי' ומן המשפחה הזאת יצאו ארבעה סניפים שנתפזרו בארצות שונות עד ימינו. ביניהם נכבדים: ר' זבולון אליעזר ובנו ר' משה מבריסק שחיה ניסו של המהרש"א. ר' משה חיבר "זכרון משה" (לובלין 1611). היותר מצוין הוא ר' יחיאל בר' שלמה היילפרין מנזע מדרש"ל נולד בליטא בשנת 1660 והיה אב"ד בעיר מינסק, ומת שם בערך שנת 1747. הוא נודע לתהלה ע"י חבורו "סדר הדורות" על תולדות התנאים והאמוראים ושמות מחברים וספריהם, אשר לקח מספרי היוחסין, שלשלת הקבלה, צמח דוד והוסיף עליהם דברים רבים. הספר הזה נרפס אחרי מותו בקארלסרוה בשנת 1769. ונרפס מחדש עם הנהגות והערות הרבה ע"י ר' נפתלי משכיל לאיתן (ווארשא 1882). גם חבר ספר, "ערכי הכנויים" על השמות והפעלים שבמקרא ובש"ס מדרשים וספרי מקובלים בסדר הא"ב (דירנהפורט 1806) והוא ספר יקר. ממשפחת היילפרין נחשב ר' רפאל י"ט ליפמן היילפרין שהיה רב בעיר מעזריטש וביאליסטאק וחבר ספר שו"ת "עונג י"ט וגם על דרוש בשם הזה שהוציא בנו ר' חיים נפתלי הערץ (פעטריקוב 1906). בארצות חברית

כמעט בכל ספריו ומאמריו שכתב נודף מחם ריח היהודי, וההתול היהודי, והקורא בין השיטין מכיר גם סתוך השחוק והנהגות רוח עצב ומחשבות נונות אשר השתערו בלבו בעת כתב אותם. הסתירות הרבות שאנו פוגשים בכתביו ובכל דרכיו השוככים, הם סבות ההפך התמידי של חייו והתמורה הרחיקת. השנים האלה עזרו לשבור את מוסות בריאותו, ובשנת 1847 נפל למשכב במחלה אנושה כי אחזחו השבץ ויצוריו נזו מתו אחד אחד, וסבל מכאובים איומים שמונה שנים קודם מותו, וכמעט לא עזב את המטה במשך הזמן ההוא. והחרטה הנוראה על מעשיו הראשונים נשא עמו בקבר. בסעיף אחד בצואתו יאמר: „אף כי הנני להכנסיה הלוותרנית, בכל זה לא אחפוץ כי כחן הכנסיה הזה ילוני לבית עולמי, ולא יעשה דבר מה הנוגע לכהונה כזו אצל מת... הנני מת באמונתי באל אחד בורא עולם אשר לסדרו תיחל נפשי בית אל מות... וכאשר כבר שר בשירו:

לא כהני עם אחר תפלה ישאו
אף לא קול קריש אחרי ישמע;
אין מגיד מאומה אף אין קול משמיע

יום בו אמות, יום בו אחי גוע (העתקת שולמאן).

על קברו חרות רק שם המשוור לבדו. בשנת 1897 עשו מוקיריו מצבת אבני שיש בחמונת מעין מים לזכרון שמו ורצו להציב המצבת בעיר מולדתו דיסעל-דארף, אך ראשי העיר מנעו לקבלה מפני שהמיד בתיו אהבתו לארץ מולדתו, ונס מפני השנאה הכבושה ליהדותו הנסתרת. המצבת הזאת הציבו בעיר נויארק בחלק העיר בראנקס, ונקרא מעין היינע או מעין לארילי, חבורי היינע ושיריו נחשבו בין המוכתרים בספרות האשכנזית, ואלה שנוגעים בפרט ליהודים הם ספורו „הרב מבכרד“ אודות הרדיפות ליהודים בימי נוסעי הצלב, ושירו Romanzero אשר בו יתאר את יהודה הלוי אף מועה ליחס את שיר „לכה דוד“ להי הלוי ובאמת כתבו ר' שלמה אלקבץ מצפת.

ביבליוגרפיה: אלעזר שולמאן, ממקור ישראל ח"א, ווין 1876; ברנפלד, השלח ח"ג; שמראדטמאן, ה' היינע' לעבען אונד ווערקע, ברלין 1878; קארפאלעס, היינריך היינע אונד דאס יורענפחטום, ברלין 1890, חנ"ל היינריך היינע; אויס זיינעם לעבען אונד אויס זיינער צייט, ברלין 1901; ד' קויפמאן, אויס היינריך היינע'ס אהענזאאל, ברעסלוי 1896; J. E. VI. 327.

א.

היינע, שלמה ולמן: שולחני ועושה צדקות, נולד בחנוכה בשנת 1767 ומת בהמבורג י"ג מבת תרי"ה (26 דעצ' 1844). בהיותו נער בן ט"ז בא להאמבורג באטרות אחדות והצליח למצוא מקום עבודה בעסקי השמורות. אח"כ עשה שותפות בספרות חבדרעו ועשה עושר רב. בשנת 1818 בנה לו בית לעצמו בסך מיליון מחאלר ובמשך הזמן יצא לו שם כאחד הבאנקירים הגדולים באירופא. בשנת 1825 כאשר בא קץ המסחר

הצליח במעשיו. בשנת 1819 שלחו דודו ללמוד תורת המשפטים בעיר בונא ובעיר געמינגען, ומשם חלך לברלין. בעיר ברלין התערב בין גדולי ישראל בעושר וחכמה כמו מאזער, ווייס, נאנו, וגם מנדלסון וציניץ. את כל יהדותו למד היינע בהיותו בברלין, ושם כתב את ספר שיריו הנעלים „בוף דער ליעדער“, אך התשוקה להיות מוכתר בתואר כבוד על למודיו ובידעו כי לא ישג כבוד על פעולותיו הספרותיות בעורו יהודי, החליט להמיר דתו בדת הפרוטסטנטית (28 יוני 1825) ומיד אח"כ השיג התואר דוקטור לתורת המשפטים בגעמינגען ונמנה לעורך דין בפרוסיא.

[מתחם על מעשיו] אחרי שהתנצר התעוררו

בקברו רנשי נחם וחרטה, ובמכתבו מיום 9 יאנואר 1826 לירידו משה מאזער כותב: „לוא נתנוני חוקת הארץ לננוב כפות כסף כי אז לא המירותי דתי... ביום השבת בקרתי את החיכל ושמעתי דרשות דר' סאלומון (שלמה ולמן) הלוי מחבר באור „למנתה טהורה“ בשננו לשוננו על היהודים המוסרים, ולענ להם כי ילכדו כפת רק מפני תקוות להסתפח אל אחת הכהונות של הממשלה, וע"כ יגרו באמונת אבותם, על אמונתי כי דברי מוסרו טובים ונכוחים... שנוא אנכי כעת בעיני יהודי ונצרי יחד, ומאד אנחם כי המירותי דתי, כי לא אראה אשר ייטיב לי מאז, ונחפוך הוא, כי עוד ירע לי מיום ליום... האם לא כסל הוא והוללות? כמעט המירותי דתי וחמה קראו אחרי מלא כי יהודי אני... היינע הראה גועל נפשו לרדת אויביו שחשבו לו מקורו לאון ולחמאה כל יוכל כפרה, הוא הבין כי אי אפשר לו להצטרף לפניהם, כי אם יצדיק את יהדותו הקודמת יחרפוהו על עזבה אותו, ולכן לקח נקמתו מאויביו, שהיו כלם נוצרים אדוקים באמונתם, לבזות את האמונה בכלל ולחלל כל קדש בלעג ומהתלות על דרך השיר ומליצה נפלאה, וחשב כי ע"י זה יהרוס את חומת הדת המבדלת בין הנוצרים והיהודים, גם חשב להרוס את חומת הלאומית המבדלת בין חגרמנים ויהודי ארצם. היינע בעצמו לא התפאר בארץ מולדתו, באמרו כי „לא ננרעה אהבתו לשאר יושבי התבל אשר מספרם רב הוא ארבעים מונים ממספר חגרמנים“, אובין האשימו אותו בשביל זה בבנידת ארץ מולדתו, אך הוא לענ להם ובאחרית ימיו בחר בארץ צרפת כי שם החושש ומאס בחגרמניה שהיתה אז ארץ מאפליה, אמנם בנפשו עוד לא עוממו נחלי אש האהבה לעם ישראל, ובכל פעם השתדל להטיב מצבם ע"י שיווי זכויות בעניני המדינה. היינע היה בעל רגש נעלה, זאת נראה מראת הכבוד והרוממות שהיו נובעים מקרב לבו לאמו הענוגה, באמרו:

לא מפני איש את ראשי שחתי
כי קשה עורף כמעט הנני,
לוא גם מלך עז בפני ישרוני
לא עיני השפלתיו לא נסוגותי;

אך מפניך אמי נפוגותי (העתקת שולמאן, ממקור ישראל).

היו; רב פעלים 51; מאנאסשריפט 1898 צד 18 והלאה.

א.

1. היכלות כעולם האצילות] מה שנקרא באנדרה בשם "שערים" מכונה בקבלה "היכלות", והידיעה הזאת חביאו לנו ר"ע ור' ישמעאל אשר שניהם הרחיבו את המדור האדיר של "שיעור קומה" שתוח דניאל, "עתיק יומין יתיב לבושיה כתלנ חור ושער ראשה כעמר נקא". בהארדא הנספה להוזהר של רשב"י תלמיד ר"ע מבוואר בפרוטרום חיון דניאל, התמונה הענקית הזאת בצויר חזקן והשערות והטוח והקדקד ובל האברים של עתיק יומין, היא עתיקא קדישא. ואמר ר"ע, אני וחברי ר"י ערבין בדבר שכך הוא שיעורו. ור"י הזה הוא הכונה "היכלות" בשמים לפי ספרי היכלות המיוחס אליו. המקובלים ציירו את ההיכלות כאשר ראו אותם. אם לא בעיני בשר עב"פ בעיני רוח. בסמפר שבעה. ובאשר בקבלה מושלת "השניות" לשני הצדדים. ימינא ושמאלא. דין ורחמים. קדרשה וטומאה. ע"כ גם ההיכלות זה לעומת זה עשה האלחים, שבעה היכלות קדרשה כנגד שבעה היכלות טומאה. וכמו להקדושים היכלות במספר שבעה כן להקליפות היכלות שבעה. וכמו שצד הקדושה מושך שפע לטהורים, כן צד הקליפה משפיע למטאים. וזה טעם האסור והמותר. הטמא והטהור הפסל והכשר (הפרדס לרמ"ק). ואלה שמות שבעת היכלות בסמרא קדרשה: החיכל הראשון, שמו, "לבנת הספיר" ובו שוכנים ארבעת המלאכים העליונים שהם טהריאל העומד בפתח ההיכל ועל ידו מלאכים שכלם אש לוחם מלאים רבבות עינים וזיכר שרביטי אש. אבתריאל הוא סנדלפון הקושר קשרים להקב"ה. סהריאל חסיד על זכויות וחובות בני האדם, רחמיאל העומד על פתח שערי דמעה שאינם ננעלים לעולם, ובהיכל הזה מזדווגים כל יווגי הנשמות הזכרים עם הנקבות. ההיכל השני שמו "עצם חשמים" ובו ממונה רוח אחד מאור אשן הוא החשמל. ורוח שני שמים ושמו שמים, ודרך ההיכל הזה מוליך צדקאל את נשמות הצדיקים לנחל רי נור לחרתן ולהטחור שם. ההיכל השלישי שמו "נוגה" שבו מתקנים הפתקים ומסקי דין על בני האדם בצאתם מהב"ד של מעלה. שם ההיכל הרביעי "זכות", החיכל החמישי "אהבה" והיכל השישי "רצון" ובו ממונה ריאל וכל ריז סודות התורה בידו. החיכל השביעי שמו "קודש הקדשים", והוא ממיר ונעלם קרוב על שרש האצילות, ובו הפרגוד והכרובים. לעומתם שבעת היכלי סמרא אתרא: ההיכל הראשון שמו "שמן" ובו ממונה המחבל דומה; השני נקרא "טמא" והוא חושך ובו ממונה מחבל אחד ושמו "כוס התרעלה" ובכוס הזה נ' טפות חצץ, מר ממות. קובעת; השלישי שמו "אופל" ומשם יצאים שני רוחות ושמן אף והמה אשר ראה משה באמרו כי יגורתי מפני האף והחמה; הרביעי נקרא "חובה" ושם החמישי "איבה";

(Crisis) בחמבורג הודיע כי הוא נכון להלוות לכל סוחר אמון ברבית מצער ארבעה למאה. אתר חשרפה הגדולה בשנת 1842 כאשר התועדו נבירי המבורג לדאוג לתקנת העיר לכוננה על תלת התנדב להלוות לחעיר שמונה מיליון מהאלר. הוא היה נדיב נחול במעשה הצדקה מבלי הברל בין יהודים לנוצרים. והשכיל ליסד מוסדות חסד לעניים ובעלי מלאכות ובית חולים על שם אשתו אננא היינע (1841). גם תמך בירי בן אחיו המשורר היינריך היינע בשש אלפים פראנק בבל שנה כל ימי חייו, ומעזבונו הניח לו סף מסרים. עשרו עלה לסך שלשים מיליון פראנק, ובנו קארל היינע הרחיב עוד את עסקיו פי שנים והניח במותו עשירות בערך ששים וחמשה מיליון פראנק, וגם הוא עשה צדקות רבות בסכומים גדולים. הוא מת בפאריס 11 יולי 1865 ע"א בפלו מעל הסוס שרכב עליו.

ביבליוגרפיה: פין, כנסת ישראל 818; יוסף מענדלסוואהן, ח' היינע האמבורג 1845.

ב. מ.

היכל: ע' בית המקדש

היכלות רבתי: היכלות זוטרת: מדרשות מיוחסים לר' ישמעל בן אלישע ב"ג, ונקראים נ"ב ספר היכלות, פרקי היכלות, אנדרה ר' ישמעאל, פרקי מרכבה, וגם בשם ספר הנוד, ע"ש תחלתו ויתחלך הנוד וכו'. קבלה וסודות עמוקים על חכמת אלהות במערכת חשמים וצבאם וכסא הכבוד והיכל ה' וקצת גם על מעשה בראשית והנפש. מסודר למשניות והלכות או פרקים. ונרפס ממנו קצת בס' ארוי הלבנון, וקצתם נרפסו בזהר בשם שבעה היכלות. ספר היכלות מוכא בספרים קדמונים, ח"ל ר' מנחם ציוני ב' יתרו: "ואל תמעה באנדרה ר' ישמעאל בן אלישע ור' עקיבא ותבריהם מאשר ספרו בספר היכלות והפליגו בשיעור חקומה ובכסא ובדברים מופלאים ונוראים בו וכלם נכונים וישרים למצוא דעת", וכתב הערוך בערך אבן המנועת שיש היכלות רבתי והיכלות זוטרת. ח"ל: ת"ר ארבעה נכנסו לפרדס (חגיגה י"ד) זהו המפורש בהיכלות רבתי ובהיכלות זוטרת שהיו עושין מעשים ומתפללין תפלות בטהרה ומשתמשין בכתר וצופין בהיכלות ורואין האין משארות מלאכים במעמדן, והאין היכל אחד היכל היכל לפנים מהיכל וכו'. בס' שומר אמונים פ' כי תשא מביא ממנו ח"ל: בפרקי היכלות יש היכל ידוע למעלה וכשמגיע שם, העולים למרכבה ונראה להם באוהו ההיכל ענינים גדולים, והוא מדמה בדעתו שהוא מים וכו'. בספר לקוטי שכתה ופאה (דף כ"ג, פיראדה 1556) בענין סוד שר הפנים כתב: ואמרו בפרקי היכלות בפרקי ר"ע שלבעים שמות נקראו לו (למטטרון) כלם נודעים לפי צירופם ולפי נימטריאות וכו'. ע"ע חנוך; פועשה מרכבה; שיעור קומה.

ביבליוגרפיה: בית המדרש לעליבנק ח"ג, ח"ה.

העיר תחת ממשלת וועסמפאליא וזשינו שיווי זכויות. במחוז הילדעסהיים היו אז שבעים ושנים משפחות יהודים, והיה להם בית ספר מיוחד ללמודים כלליים. כאשר נספחה העיר לממלכת הנובר הוכרחו היהודים לשלם עוד הפעם מס מיוחד, עד יום 30 ספט' 1842. ואז השינו שיווי זכויות עם יתר התושבים. בית הכנסת החדש נתחנך בשנת 1849. כעת נמצאו כשש מאות יהודים בהילדעסהיים, ויש להם מוסדות רבות למעשי הצדקה ולצורך הצבור.

[והרבנים] הרבנים ששמשו בעיר הילדעסהיים והנליל הם: ר' שמעון גינצבורג, ר' שמואל המלין (מת בשנת 1687). ר' מרדכי בר' מתתיהו הכהן (מת 1684). ר' אליקים געץ מחבר "אבן השחם" וספר "רפרוני בתפוחים", ר' חיים בר' עוזר שהר"ל "צאן קדשים" (מת במאנהיים בשנת 1729). ר' צבי הירש בר' יצחק אופנהיים (מת ה' תמוז תצ"ח, 1738). ר' צבי הירש בר' אביגדור (מת ו' אייר, תקכ"ו=1766). ר' צבי הירש בר' שלמה זלמן נייפערל (מת ר' דחיים סוכות תקנ"א=1791). ר' מרדכי מענדל סג"ל שמינהארט, מחבר "שור' דבר' מנחם", "דברי אגרת" (מת ט' מכת תקס"ד=1804). ר' משה בן אלחנן מכונה מעשיל עלקאן (מת אסרו חג של פסח תקפ"ב=1822). ר' אהרן בר' זאב וואלפזאהן (מת כ"ב אייר תק"ץ=1830). הרב דר' משה גירעמאן נולד בהילדעסהיים, וכעת רב הראשי בוויין (1910).

ביבליוגראפיה: האשכול ח"ה 244; לאנדסבערג צור געשיכטע דער סינגאפער-געמיינדע הילדעסהיים, הנובר J. E. VI. 898; 1868.

ב. מ.

הילדעסהיימער עוראל: רב ומחבר, נולד בעיר האלברשטאדט בשנת 1820. ומת בברלין ה' אב תרנ"ט (1899). הוא למד בישיבת הרב עטלינגער באלמונא, גם למד בישיבת החכם ר' יצחק ברניים. בשנת 1840 גמר חוק למדור הכללים ונכנס בהאוני-ברסימא בברלין ושם למד לשונות בני קדם. בשנת 1851 נחמנה לרב באייזענשטאט אונגריא. שם יסד בית ספר ללמודי עברית ואשכנזית וגם ישיבה לבחורים. ממרתו היתה לאחר את היהדות האורתודוקסית עם הקולטורה החדשה. ועל דבריו זה מצא מתנגדים בראשונה בין החרדים, אך לאחרונה נוכחו לדעת כי בוינתו רצויה. ורק ר' עקיבא יוסף בעל "לב העברי" חשד אותו שאיננו יהודי אמתי ("אמתדינר ייד"). בשנת 1869 נקרא לברלין להיות הרב להחרדים שנפרדו מקהלת נייגר, וגם שם יסד בית ספר וישיבה עם שלשים וחמשת תלמידים שבאו עמו מאייזענשטאדט. ויסד קהלה מיוחדת בשם "עדת ישראל". הילדעסהיימער ומר' האזראעלימ במאיניץ החלו אז ללחום נגד הריפורם בכח ועז. בשנת 1876 חגג הילדעסהיימער חג חצי היובל של רבנותו. ובשנת 1890 כאשר מלאו לו שבעים שנה תוצאו

ההיכל הששי "בית חבר" מפני שמחבר ומיהר ר' רוחות ממאים שהם מות רע צלמות ואופל; וההיכל השביעי נקרא "שמרי היין". כנגד שבעת היכלות האלה יש שבעה שמות ליצר הרע: רע, ממא, שקץ, שונא, אבן, מכשול, צפוני. וכנגדם שבע מדורות בניהנם: בור, שחת, דומה, מיט היין, שאול, צלמות, ארץ תחתית. ועל שער הניהנם ממונה סמריאל.

ש. ר-ן.

הילדעסהיים: עיר במחוז הנובר פרוסיה. זכרון ישיבת היהודים בעיר הוצא בשנת 1347 ע"ד המס שהושם עליהם. ועל אודות הזכות שהיתה להבישופים בהילדעסהיים לקבל יהודים תחת מחסהם. ומחאת בית מועצת העם לאמר כי אך להם לברם הזכות הזאת. גם ברור הוא כי יהודים רבים סבלו שם מחמת האשמה של המגפה בשנת 1343. אולם בשנתים אח"כ כבר שבו היהודים להילדעסהיים והבישוף הענרי השלישי נתן להם אחת קרקע לבית הקברות. רחוב היהודים (וירענשמראסע) נזכר ברשימת הממשלה בשנת 1381. ובשנת 1385 הורשו לבנות בית הכנסת. בשנת 1441 החנו ראשי בית המועצת עם י"ב משפחות יהודים לבר מחוזן (זאנגמייסמער) והשמש (שולקלאפער) שישלמו מס שנתי 60 זהובים רייניש להעיר. מלבד שכר הדירות ושכר הקרקע של ביהכ"ג. היהודים גורשו מהילדעס-היים בשנת 1457 והלכו לברונשווייג, ובית הכנסת נהרס ועל בית הקברות בנו הנוצרים בית חולים. כששים שנה אח"כ השינו יהודים אחרים הזכות לישיב בהילדעסהיים, כמו "מיכל הנדול" שהצמיח בתור איש חיל, המורה לייפמאן שהורה לגלחים לשון עברית והרופא הערץ, והם השתלרו להביא שם עוד איזה יהודים, אך בשנת 1595 גורשו משם עוד הפעם, מפני כי נתן שאי ומרקוס אחרי מות נשיהם לקחו את אחותיהן להם לנשים, ורופא נוצרי עשה כמעשיהם. הדבר הזה העלה חמת הכמר הראשי עד להשחית, כי לדעתו הוא מעשה עריות וחתנות תועבה. היהודים הגישו את עצומותיהם על יועצי הממשלה ע"י תוקף כתב האמנה שהיה להם מבית מועצת העיר, ומשפמס יצא לאור, וביום 4 מארץ 1601 הושבו היהודים להעיר ע"פ תנאים מרועים לשני הצדדים. בשנת 1609 נחשדו היהודים כי הסבו בתמנפה שהיתה בעיר וגורשו משם, אך שבו בזמן קצר. בית המועצת נתנה לנתן שאי שלשה בתים במתנה חלף עזרתו בכסף למוכת העיר. אצל הבתים האלה נבנה ביהכ"ג וקנו בית קברות אצל בית הקברות הישן. בית קברות חדש נוסד בשנת 1650 ונתרחב בשנת 1741 וחברה קדישא נוסדה י"מ אלול תקכ"ח (1668). בשנת 1660 הושם מס כבר על היהודים 500 מהאלר בעד זכותם להשאר בעיר, ומאז נתנו היהודים שקנו זכות הישוב "אגרת הזכות" (וירענעליימס-ברף). במאה ח"ת ישבו בהילדעסהיים מארבעים עד ששים משפחות יהודים תחת מחסה העיר. בשנות 1806—1815 באה

ועליו נאמר, ויחכם מכל האדם מאיתן האזרחי והימן (מ"א ח' י"א), ונקרא נ"כ האזרחי כמו איתן ומיוחס אליו שיר פ"ח בתהלים, "משכיל להימן האזרחי". ותרנוס יונתן הימן יציבא. וכתב הראב"ע כי נקרא אזרחי כי היה אזרח במשורדים והיה בין העשרה זקנים שכתבו ספר תהלים (ב"ב י"ד). לדעת רש"י הוא הימן מבני זרח בן יהודה (דה"א ב' ז') ומה שנאמר שהיה מבני מחול (מ"א שם) ר"ל שהיו יודעים לסדר מוטורים האמורים "במחולות". והתואר "אזרחי" הוא כמו הזרחי ואות האל"ף מיותר. ולפ"ז המשורר הימן בן יואל בן שמואל חמתיחם לבני קרח (דה"א ו' י"ח) הוא אחר ואחר מבני הלויים. והימן הזרחי לא היה לו רק משורר ומנצח ומחבר המזמורים בעד הלויים. ולדעת הראב"ע הימן האזרחי הוא בן יואל מבני קרח הלויים, ומחבר שיר "משכיל להימן". והימן מבני זרח הוא אחר. ודעת הרלב"ג כדעת רש"י אך אומר כי שני שמות היה להימן מבני זרח ונקרא נ"כ "מחול".

ש. י. ש.

הין : ע' מדות ומשקלות היסת הדעת : ע' בונה

היקש, היקשא : אחת ממדות התורה, מפעל נקש פ' פנישה, וענין התרמות והשוואת שני דברים למשפט אחד (comparison). ויש הרבה מינים היקשות, היותר פשוט הוא מה שהרבה התורה כפירוש דבר אחד לתברו, כמו כאשר יורם, או תעשה לפי כאשר עשה לפי החטאת (זכחים נ'). או באשמו של מצורע דכתיב ביה ושחט את הכבש במקום אשר ישחט את החטאת וגו' אפילו במקום שהרמון אינו מבורר כמו ואת השני יעלה עולה כמשפט (ויקרא ה') כמשפט חטאת בהמה. או אינו אלא כמשפט חטאת העוף? כשהוא אומר "והקריבו" חלק הכתוב בין חטאת העוף לעולת העוף. ומה אני מקיים "כמשפט"? כמשפט חטאת בהמה וכו' (חולין כ"א). עי' תוס' ד"ה כמשפט. ועל היקש כזה אמרו שערף מנ"ש (זכחים מ"ח). ואין משיבין על ההיקש (ב"ק כ"ג). והרבה מקומות. ויש עוד היקש שלא השווה הכתוב בכ"ף חרמון וליבא שום הוכחה במקרא שכא להשוות הנשואים זה לזה רק מפני שנכתבו זה אצל זה באותו פסוק או באותו פרשה (יבמות ק"ה:). וההגיון הישר יורנו כי דין אחר לשניהם, ומה שנאמר בזה מורה גם לחברו. כגון ההיקש דכי ימכר לך אחיך העברי או העבריה, מקיש עברי לעבריה מה עבריה וכו'. ומקיש זרעו לו מה הוא פוסל וכו' דהוא פוסל נלמד רק ממ"ש לא יהלל מי שהיה כשר (יבמות ס"ט. רש"י). בהיקש כזה יש לרוב פלוגתא. ונרוע הוא מנ"ש שתיא בעצמה באה מצד הקבלה כהלכה למשה מסיני, והיקש בעצמו אינו מקובל רק למדוהו מתוך הסברה. ולפעמים מוכיחים מצד קושיא או מצד איזה מלה או אות, כמו במשנה על חבחת פסח לה' צאן ובקר (מנחות ספ"א).

מקוריו לכבודו "ספר היובל". בין תבדוריו הם : "מא מעיראליען צור בעאורמיהילונג דער סעפטואניסמא" בעתון ארענט 1848 גליון 30; פערואלמונג דער "ירישען געמיינדע האלבערשטארט" 1849; "מנחה מהורה" פערשבורג 1860; הוא הר"ל "הלכות גדולות" ע"פ כ"י עם מבוה והערות, ברלין 1888; גם כתב מאמרים בדלכנן (שנה ב' גליונות 12, 28) ובהחלוצ (שנה י"ג 108). בעתון "ירישען פערעססע" ועוד. היל' דעס היימער היה עסקן גדול במעשה הצדקה והיה נוסע בערים הגדולות באירופא לקבץ נדבות לצורך גדול, גם בנה כמה בתים בירושלים לטובת עניי א"י. השפעת הילדעס היימער על היהדות האורתודוקסית המרעית גדולה היא גם היום בברלין ובכל ארץ אשכנז.

ביבליוגרפיה : המגיד שנה י"ג גליון 26; המליץ שנה ל"ט גליון 142; השחר ח"ו 294; אחיאסף ח"ג 385; ספר השנה ח"א 294; קארפעלעס, דר' עזריאל הילדעס היימער, פראנקפורט דמיין 1870.

א.

הילנ' (Helena) : מלכת מדינת הרייב. אשת המלך מונבז הראשון ואם מונבז השני; מתה בערך 56 למספר הנהוג או 14 שנים קודם החרבן. היא היתה בת יונית ואחות אישה (יוסיפוס קדמוניות ס"ב פ"ב א') ונתגיירה כ"ז שנים קודם מותה. אך רש"י אומר שהיתה מזרע החשמונאים (ב"ב י"א. רש"י). היא היתה נדיבה ובעת הרעב בירושלם הביאה רגן מאלכסנדריא ודבלים מקפריסין ונתנה לעניים (שם). ואולי על ידה ובעצתה בזבז מונבז בנה אוצרותיו כשני בצורת (ב"ב י"א.). הילני נדבה נכרשת של זהב לבית המקדש על פתח ההיכל ובשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יורעין שהגיע זמן ק"ש. גם עשתה מבלא של זהב שכתוב עליה פרשת סוטה (יומא ל"ו : תוס' שם). בשלהי בנה (זוטוס) למלחמה נדרה היכני להיות נזירה שבע שנים בשוכו בשלום, ובשוכו קיימה נדרה ועלתה לא"י והורוה בית הלל שתהא נזירה עוד שבע שנים אחרות (שתתחיל למנות מחדש, שנזרו כן מפני שנוי האור של א"י), וכבלות שבע השנים נטמאה ונמצאת נזירה כ"א שנים. ר' יהודה אומר שהיתה נזירה י"ד שנים (משנה נזיר י"ט.). ר' יהודה אומר כי הסוכה שעשתה הילני המלכה בלוד היתה גבוהה יותר מעשרים אמה והיו זקנים נכנסין ויוצאין שם ולא אמרו לה דבר. ואמרו, כי שבעה בנים היו לה וכל מעשיה עשתה ע"פ חכמים (סוכה ב'). במותה הובלה לירושלם ובנה מונבז קבר אותה במקום שהציבה לה יד כחייה רחוק שלשה סטאדיוס לצפון ירושלם. וזאת המצבה היא מה שנודע כעת בירושלם בשם "קברות המלכים". ע"ע מונבז.

א.

היליניסם : ע' יון חכמת

הימן : חכם ומשורר משבט לוי בימי דוד ושלמה

יהודי אחד הורה דרכו בא"י (בהקדמה לפירושו לספר נחום), ולאחרונה התחשב בבית לחם (389), ויסד בית למוד לחנוכי הדת הנצורית וישב שם עד יום מותו. מורו ביריעות כה"ק היה יהודי מומר שקורא Baranina ממבריה. חיינו ברחנינא, והיו לו יהודים רבים למורים, אחד נר בלוד (Lyddaeus) שידע גם לשון יונית, ויהודי אחר למדו מדרש ופעמים רבות אינו מזכיר שם רבותיו כ"א סתם "עברי" (Hebraeus). הוא לא הבין בשפת ארמית והשתמש ביהודי אחד "כלדאי" (Chaldeus) להעתיק לו לעברית ספרי דניאל ועזרא ואת הספר האפוקריפי "טוביה" שהיה לפניו בשפת ארמית, והירוניםמוס העתיקם מעברית לרומית, ומשמע כי הורד ניסום כבר ידע להבדיל ע"פ מורו היהודי בין כה"ק וספרי אפוקריפי שנחשבו לספרים תצונים, כמעט כל הארבעים שנה שישב בא"י למד ממורים יהודים. מתנגדי הירוניםמוס חרפוהו כי לוקח לקח מיהודים המתנגדים לדתם והוא השיבם "איך אפשר להזיק לאמיתת הדת אם נדע גם הפירושים השונים של היהודים בבאור הפסוקים?" (Contra Rufinum II 476). במקום אחר התנצל על למדו הלשון המקורי של כה"ק כדי לסתור את דעות היהודים ולהוכיח להם אמיתת דת הנצורית מתוך הספרים שמאמינים בהם. אבל אם כי ידעונו בלשון הקדש חיתה מעמה מאד בכ"ז עלתה פי הרבה מידעת אבות חכמיה האחרים בזמנו שלא ידעו מאומה מלשון עברית.

[פירושו וחבורו]. תוצאות למורי הירוניםמוס ממוריו היהודים הם פירושו לכה"ק שכתבם כמעט ברוח יהודית, וסננון הרדשי ניכר מתוכם, באמרו Hoc est quod dicitur Sapientes (זה הוא שנאמר), או Sapientes docent traditiones (שנו חכמים, תנו רבנן). גם שמש בפירוש הנומריקן על זרובבל (פירושו לחני א' א'), פעמים רבות התנגד לפירושי היהודים אך מעולם לא האשים אותם למועים בפירוש הסלות כמו שהאשים את הפרשנים הנוצרים. בפרט חשוב לנו ספרו Quaestiones Hebraicae in Genesin על מדרשי חז"ל והמסורות שמביא בשם הרבנים שמכנה magistri לדרוש על כל מלה ואות (עי' פירושו ליחזקאל ס"ה י'). דבריו אלה יקרים הם לנו כי הוא עד ראיה ושמיעה על פירושי הרבנים וטוביה על עתיקתם, ולפעמים יאיר עניינו להבין מתוכם ביאור איזה אנדות שנמצא בתלמוד. גם מביא דרשות הרבה שכבר אבדו ונשכחו מאתנו ולא נמצאו בספרותנו המדרשית. הירוניםמוס אינו מאמין באנדות רבות ולפעמים אומר שהן דברי הבאי, "ומשל יהודי". מובן כי הירוניםמוס לא היה אוהב את היהודים, כי מחרפם תמיד בכל שעת הכושר, ודעתו בנוגע לערך האנדות והרבנים איננה שוח לנו כלום. אך ספריו הם כאספקלריא המאירה על דרכי הדרשות במאה הרביעית מפי עדות אב חכמיה הנצורית בראשית התפתחה. ואף כי אורגנים היה גדול ממנו בנוגע

ועי' ר"ה ל"ד, יומא ל"ב), או הוקשו במלה אחת הקרי והכתיב כמו כי יתן דומיא כי יותן, עבד עובד (פסחים כ"ו). לא חשכב חשכב (סנהדרין נ"ד, חולין ע"י). ובאופן כזה הדין מקובל אף ההיקש אינו מקובל, חז"ל בעל "חות יאיר": יש שני מיני היקשים וקצתם אסמכתא אף שיצאו ממנו נופי תורה טומאות וטהרות ועונשין. כלם הם מסורות בידי חז"ל ואסמכתוהו על דרושיהם (ש"ת סי' ר"ג). אך אין היקש למחצה (כריתות כ"ב): חיינו שאם באנו לעשות היקש צריכין אנו להשוות הדברים בשלימות בכל הפרטים ולא במקצת. כל היכא דאיכא לאקושי לקולא ואיכא לאקושי לחומרי שבקינן לקולא ועברין לחומרא, וע"ז אמרו "קולא וחומרא לחומרי מקשינן". אבל אם יש סברא ללמוד הקולא יותר מהחומרא ילפינן ואין לחוש (הליכות עולם). לפעמים למדין היקש מהיקש, ודרשו וכן יעשה לאהל מועד (ויקרא ט"ז) מה חז"ל? בשם שמוה לפני ולפנים כך מזה בהיכל. מה לפני ולפנים אחת למעלה ושבע למטה מדרס הפר כך מזה בהיכל, וכשם שלפני ולפנים אחת למעלה ושבע למטה מדרס השעיר כך מזה בהיכל (יומא נ"ו). ומקשי בנמרא, וכי דבר הלמד בהיקש חוד ומלמד בהיקש? חיינו פר שלמד במתנות פנים אחת למעלה מן השעיר בהיקש, והשעיר שבע למטה בהיקש מן הפר, חוזרין ומלמדין מתנות שבפנים על מתנות הפרוכת בהיקש ד"וכן יעשה לאהל מועד"? אמנם קיימא לן שאין למדין בקדשים היקש מן ההיקש (זבחים ט"ז): מנחות ע"ח). ותיצו בנמרא: "האי הימנו ודבר אחר הוא ולא הוא היקש". כלומר היקש הראשון לאו היקש הוא שהרי בין בפר בין בשעיר כתיב מעלה ומטה ולא הוצרכו ללמוד זה מזה אלא לצורך המנין. ויש אומר שגם זה נקרא היקש מהיקש (זבחים נ"ז). ע"ע גזרה שוה; מדות התורה.

ביליגנרפאי: אליהו אלפנדארי אליהו רבא וזומא דף ע"א; הליכות עולם עם יבין שמועה דף מ"ג ע"ב; יד מלאכי ס"ר; מלא הרועים ח"ב אות ה'.

א.

הירוניםמוס (Hieronymus, Jerome), **אייוביוס**: אחד מאבות הכנסיה הנצורית, נולד בסמרירון דאלמאציה בארץ יון בערך שנת 340 ומת בבית לחם בערך שנת 420. בימי נעוריו הלך לרומא וכמד שם דקדוק וחכמת הרבור. משם נסע לגליא ואימליא, ובשנת 373 היה באנמוכיא ומשם הלך לקאלים במדבר סוריא במקום שחי חיי נזיר ועשה תשובה וסגופים על חמאות נעוריו. אז למד לשון סורית שעזרה לו אח"כ ללשון עברית ולהבנת כה"ק במקורם. בשוכו לאנמוכיא נתמנה לכמר (379), והלך לקושטא ומשם שב לרומא (383) ועזר בחבור והערכת ארבעה ספרי ברית החדשה הראשונים עם האפיפיור דאמאסוס. משם הלך לא"י (386) ולמד אצל חכמי מבריה ידעת הניאוגרפאי של פלשתינא.

לעניני הכנסיה, לנו גדול ערך הירונימוס מכל אבות הכנסיה בנוגע לפירושו והאגדות שמביא בשם מוריו היהודים. והכל כי מרס חלו ידי סופרים חכמים בקרבנו להעתיק מספדיו הרברים האלה ולהשוותם לאגדות חז"ל בדרך בקרת מדעית בלשון עברית. העתקת הירר נימוס את ספרי כה"ק ללשון רומית שנקראת Vulgata (ע"ע תרגום). היתה באמת מהחודא חדשה מהעתיקה ישנה והירונימוס בררה ולבנה במקומות רבים כפי יכולתו, אך עוד הניה שניאות ושבושים נסים מבלי תיקון. ובאמת לא נמצאו בפירושו שניאות נסות כמו שנמצאו בהעתיקה חבונאטא. ראהמער משער כי בעלי התלמוד ידעו מן חבונאטא ומביא ראיה מהירושלמי מגילה פ"ב י"א: "בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להתרנם רק יונת. בורני אחד בידא להם ארמית מתוך יונת", ומניה חמלה ארמית למלת רומית בסמכו על אסתר רבה פ"ד י"ב: "בורני אחד אמר בררו להון לשון רומי מתוך יוני". אמנם ברור הוא כי חכמי ישראל בימי הביניים ידעו מהעתיקה חזאת, ומביאת הרד"ק ור' יונה אבן זנאה בספר חשרשים בעדכי "דום" "גלל". הראב"ע בפירושו לבראשית ל"ז ל"ה, הרשב"ם בפירושו לשמות כ' י"ג "בספריהם בלשון לטיני", הרמב"ן בפירושו לבראשית ט"א ל"ה, "חמעתיקים הנזירים", ר' יוסף אלכו בעקדים פ"ג כ"ה "גירונימוס המעתיק לנזירים", ור' יצחק טרוקי בחזק אמונה. לפעמים סמכו חבונאטא העברים על הירונימוס, כמו חבונאטא בתקדמת פירושו לספר יואל אומר: "וכבר זכרו חכמי הנזירים שיואל לא ניבא כ"א על מלכות יהודה וירושלם, ובאמרו עם ישראל כיון על יהודה תמיד".

ביבליוגרפיה: צעקלער, היראנימוס זיון לעבען אונד זיון וויקען, גאספא 1865; ראהמער, דיא העברעאישען טראדיציאנען אין דען ווערקען דעם היראנימוס ח"א ברעסלוי 1861 ח"ב ברלין 1898 (ע"י בקרת ד"י מרגל בהאשכול ח"ד 275); שטאניער, עקסעגעיטשע בייטרגע צו היראנימוס, בערן 1897; קרויס בעתון J. Q. R. ח"ד 295; באכער, שטארעס צייטשריפט חלק כ"ב 114.

א.

הירירא: ע אירירא אברהם הירש משה (מורים) רי (ובתואר אצילתו:
פרייהער אויף געריים=Gereut): עשיר גדול ונרבן מצוין: נולד במינכען 9 דעצ' 1831, ומת 21 אפריל 1896 באחוזתו ערסטע-אוייוואר באונגריא. אביו בארן יוסף פאן הירש היה השלחני של חצר המלכות בבייען, והיהודי הראשון שהשיג רשיון הממשלה החיא לקנות אחוזת וקרעות בגבול ארצה. בשנת 1850 קבל משמרת פקודה בבית השלחני של הסינאטור רפאל בישאפסיהיים בבריסעל אשר נתן לו את בתו קלארא לאשה ויספחהו לשותפו בכל משלח ידו. הברון הירש חשיג הרשיון מהשולמן עבדיל עזיז לבנות מסילת הברזל מקושטא עזין, ומהמסילה הזאת עשה הירש עושר רב, ויפדר

מעל חותנו ויכונן לו בית שולחני בפאריס ובכל אשר פנה הצליח. ויהי לו אהחות במערהין ואונגריא. בראשונה היה מושבו בפאריס ואח"כ באנגליא, ובין אחביו נמנה חמלק עדוארד שהיה אז חירש עזר. [צדקה פרוונו] בשנת 1873 נתן הברון הירש נדבה לחברת כל ישראל חברים בפאריס מיליון פראנק, ומשנת 1880 והלאה היה מנחנו למלא בכל שנה את הנרעון באוצר החברה ברבות ההוצאה על ההכנסה. בשנות 2—1881 בפרעו פרעות בישראל ברוסיה והחלה התנועה הנדולה לאמריקא, אז הופיע הברון הירש כמלאך מושיע את הגולים העוברים לארצות הברית ויסר קופות של צדקה בידו ועידם לחמוך בידם על דרכם בבראדי, לבוב, ברעמען והמבורג. ואחרי אשר נברו הנדודים והממשלות החלו לסגור שערי ארצם בפני היהודים הגולים, וגם מארצות הברית באו ידיעות כי אי אפשר להכניס שם כל גולי רוסיה, אז עלה על לב הברון הרעיון לכונן להם מושבות בטוחות בארגנטינא (ע"ע). בדעתו היה להסיר את לב היהודים מן הספרות השפלה והמרכלת הרלה והבוזיה ולעשות מהם עובדי ארמה ובעלי מלאכה, וגם להפיצם בכל קצות הארץ, בחשבו כי ע"י ההתבוללות בעמים שונים ורחוקים יוסב מצב ישראל החומרי, כי באמת לא חש למצבם הרוחני ולא דאג כלל ליחידות וספרות ישראל, ומטרתו היתה רק לחוציא את בני עמו מן המיצר ולהחשיעם בתור חובב אדם ואותב המין האנושי, אולם באחרית ימיו בא בחליפות מכתבים עם הערצל מנחיו הציונות שחפץ להטותו על דרך ציון, אך אחד שהתראה עמו פנים בפנים בפאריס מת הברון לפחע פתאום. בשנת 1887 מת עליו בנו יחידו לוציאן כבן ל"א שנים, ומאז מאס הברון כל תענוגות בני אדם ויכונן לבו ומטרתו בחיים רק להיטיב את מצב עניי אחיו. "את בני אברתי אף לא יורשי—האנושית יורשת אותי" אמר הברון וינחם על אבלתו. ולזכרו יסד קרן קימת של שנים עשר מיליון פראנק בשם "מוסד הברון הירש" לכונן מפדיו בתי ספר להשכלה, ולאומניות באוסטריא, ומסר הנהגת הענינים ביד הועד שמושביו בוין. אך הועד שנה בכוננו הרבה בתי ספר להשכלה, ומעט בתי ספר לאומניות והחטיא את המטרה. ואף כי בראשונה קבלו היהודים את בתי הספר בסבר פנים יפות, מפני למודי שפת קדש שבחם, גזוורא אח"כ אחור בראותם כי הלמודים העברים נתמעמו מהלמודים הכלליים, ויבקרו את בתי ספר של הנומשלה לצורך למודים כלליים ובבתי ספר פרטים למדו למודים עברים, ביחוד גרמה תחלכות המורים את שפלות המצב של בתי ספר אלה. כיום אין להם כל ערך חשוב בנלוציא. רבים כבר התבטלו ובנותריים יבואו רק בני עניים בשביל המלבושים הנחנים להם בימות החורף. הברון הקדיש סכום כסף כזה גם למוכת היהודים ברוסיה. בין הפעלים חכבירים שיסד הברון הכי גדול המוסד לכונן מושבות ליהודים עובדי

אדמה ע"י החברה Jewish Colonization Association הנקראת ב"ר J C A או י"א ונתן בידי החברה שני מיליון ל"ש (חמשים מיליון פראנק) לצמיתות וכל עניי ההנהנה מסורה בידי חברי החברה שמנה והיה נשיאם בחייו. פרי הבסף הזה יוצאו להמושבות בארגנטינה והמושבה וואודביין (ע"ע) באמריקא. הברון הירש נתן סכומים עצומים לצדקה מבלי הבדל דת ולאום. ונחשב כי כל צדקותיו שעשה בחייו יעלה לסך מאה מיליון דולאר או חמש מאות מיליון פראנק. הברון חשב עוד לעשות הרבה בשביל היהודים אך בינחיים מת פתאום כי אחזהו השבץ. נופתו הובאה לפאריס ובכ"ז אפריל הומל לקברות ברוב כבוד והדר. פרינאנד מלך בולגאריא בא בעצמו לנחם אבליו ובן עשו כל נדולי ושרי צדקתו. ובכל מקום מושב היהודים הספידו לו ועשו הזכרה לנשמתו.

[אשתו] קלארא אשת הברון הירש, בת הסינאטור רפאל בישאפסהיים, נולדה באנטווערפן 13 יוני 1833, ומתה 1 אפריל 1899 בפאריס. היא היתה מעוטרת במעלות וסרות טובות שהיו למורשה לבנות ישראל בשנים קדמוניות, ועזרה לבעלה הנדיב בכל מוסדות צדקה שיסד, במות עליה בן יחידה התאמצה להתנחם במעשה חסד וצדקה. במות אישה ירשה את כל הונו העצום, ותוסף לתמוך הצדקות שיסד בעלה והוסיפה עוד ליסד מוסדות אחרים. ותשלח מיליון דולאר לאמריקא לתמוך בירי הגולים הבאים שמה ולהפיצם בערי המדינות. ומאה וחמשים אלפים לכוון בית ספר לאומנות בנייארק. גם נדבה שתי מאות אלפים דולאר בעד בית מחסה לנערות העושות מלאכה, וקרן קיימת משש מאות אלפים דולאר להחזקת הבית הזה שהיה נקרא על שמה. ויסדה קרן קיימת של שבע מאות אלפים דולאר להחזקת בתי הספר בנליצא. קס"ה נדבה חמש עשרה מיליון דולאר בימי אלמנותה, ובמותה הניחה עוד עשרת מיליון דולאר למוסדות הצדקה שנוסדו על ידה ועל ידי בעלה. בין עשירי היהודים לא נמצא נדבן כמו הברון הירש וגם בין אומות העולם לא נמצא איש עשיר שפזר כספו ביד נדיבה כמוהו לתועלת עניי העם.

ביבליוגרפיה: נר המערבי ח"א 20; הצפירה שנת 1896 גליון 82; O. S. Straus, Forum July 1896.

הירש, עמיל גוסטאוו : רב דיפורמי קיצוני. נולד בלוקסמבורג 22 מאי 1852. אביו דר' שמואל הירש (1815—1889) שהיה נ"כ רב דיפורמי הביאו לאמריקא בשנת 1866. הירש נמר למודיו בהאוניברסיטא בפנסילווייניא בשנת 1872, והלך לברלין ולייפציג להשתלם בלמודיו ושם קבל התואר דוקטור לפילוסופיא בשנת 1876. בשובו לאמריקא בשנת 1877 נתמנה לרב בקהלת הר סיני בבאלטימור. בשנת 1880 נתמנה לרב ומטיף בשיקאגא בקהלת "סיני" ועל משמרתו זאח

עורנו עומד היום (1910). משנת 1892 ואילך הוא עורך שם העתון Reform Advocate. בשנת 1896 נחמנה לפרופסור בספרות ישראל והפילוסופיא של הרבנים בהאוניברסיטא של שיקאגא. בשנת 1896 נבחר להיות בין הבוחרים את נשיא ארצות הברית מסדינת אילינויס. הירש נחשב ללמדן היותר גדול בין הרבנים דיפורמים. וכחו בפה רב מאד בתור דורש ומטיף לעם. הוא כתב מאמרים נכבדים בעתונים שונים ובהאנציקלופדיא היהודית בלשון אנגלית ובפרט בערכי התנ"ך ע"ד הבקרת. דעותיו בעניי האמונה הן קיצוניות ודורש לדהות את השבת ליום הראשון, אך לפעמים נוסה גם לדעות ארתודוקסיות; פעם ידבר בשבח הציונות ופעם ישפך עליה בוז וקלק. מתנגדיו יאמרו עליו כי הוא הפכפך וגם אוהביו לא יוכלו לרדת לסוף דעתו. ב. מ.

הירש, שמשון רפאל : רב ומחבר ומפורסם לאדוק ביהדות המקובלת: נולד בהאמבורג כ"ד סיון תקס"ח (1808) ומת בפראנקפורט דמיין כ"ז טבת תרמ"ט (31 דעצ' 1888). אביו אביו ר', מעגליל פראנקפורטר היה דיין באלטונא ויסד ת"ת בהמבורג. ראשית למודו קבל, "מהחכם" ר' יצחק בר נייס בהמבורג אשר השפיע עליו הרבה לאחד את היהדות המקובלת וחכמת ישראל עם השכלה כללית. וממנו למד דרכי הדרוש וההמפה בסגנון חדש בשפת אשכנז. בשנת 1828 הלך ללמוד תורה בישיבת ר' יעקב עמטינגער. ובשנה שלאחריה בקר את בית מדרש המדעים בעיר בונא, ויצטיין בפילוסופיא וחכמות כלליות. בין חבריו היה אברהם נייגר ועמו התרועע, אך נהפך אח"כ למתנגדו הנורא על דבר דעותיו הקיצוניות בעניי הדת. בשנת 1830 נבחר לרב הגליל בנסיכות אולדנבורג וישאר שם עד שנת 1841. בשנים ההן פעל ועשה הרבה לטובת הדת והתורה בקהלות מדינתו. הוא תקן תקנות נחוצות והעתיק רונמאות מהמשנה לאשכנזית ושלחן למורי המחוז להורות להם איך ללמד את תלמידיהם. בעת ההיא חבר את ספרו "שם אנרות" בשפת אשכנז להצדיק ולבאר את היהדות העתיקה בהשקפה מדעית. ספרו זה שכתב בעולם שמו וחתום עליו שם מרומה "בן עמיאל" עשה רושם חזק בין מפלגות ישראל באשכנז, כי נחשב כעין "מורה נבוכים" חדש להאיר עיני בני ישראל שמוצאים קושיות וספקות בדתם עד שבאו לידו סבוכה והתמוססות האמונה. בשנת 1841 נבחר לרב הגליל באויריך ואזנאבריק ומקום מושבו בעיר עמדין. וישאר שם כשש שנים. בשנת 1846 נבחר לרב בעיר ניקלשבורג במדינת מעהרין, ובשנה שלאחריה סגורו לרב הכולל למדינות מעהרין ושלעזא האוסטרית. ועל משמרתו זאת ישב חמש שנים. גם נבחר לחבר בבית המועצה (לאנדטמאן) במעהרין. בשנת 1851 נקרא להיות רב "לאנדרת הדת הישראלית" (איזראעליטישע רעליגיאנס-נעוועלשאפט) בעיר פראנקפורט דמיין. ונתרצה להחליף משמרתו הרמה

וחתומים והמנהגים הם חוקי התורה. הוא יוכיח כי כל חוקי התורה טובים וגאונים להשיג התכלית הזו. את התוכנה הזאת יכנה בשם „וויסענשאפטליכער אויפבויעס יודענמאס“ (בנין היהדות המדעית). ודורש את נהינות החקירה בתנאי והתלמוד גם בעזרת מקורים חיצוניים, אך מבלי להטיל ספק באמינות כה"ק והתלמוד וכל המפקפק באמינותם הוא, לדעתו, עומד מחוץ לחומת היהדות. בשנת 1838 הדפיס את ספרו „חורב“ על דבר חובות ישראל בנלות. הספר הזה הוא כעין תוספות לאגרותיו. כי בו יבאר כל חוקי היהדות בפרוטרוט מה שצריך בדרך כלל בספרו הקודם. בשנת 1839 הדפיס „ערשטע מיטטיילונג אויס נפתלים בריפועכסעל“ (הודעה ראשונה מכתבי נפתלי). הוא ספר רב ומלחמה על תקוני הרה"ש האלהיים וסיעתו. ובשנת 1844 הדפיס „צווייטע מיטטיילונג אויס איינעם בריפועכסעל איבער די נייעסעס יידישע ליטעראטור“ (הודעה שנייה מחילוף מכתבים ע"ד הספרות היהודית היותר חדשה) והוא בקרת נמרצה על תנועת הריפורם בעת ההיא. כאשר השתלל להפריד את ערצו מהקבלה בפפד"מ. כתב בשנת 1874 „דאס פרינציפ דער געוויסענשאפטלייט“ (העיקר ע"ד הבחירה החפשית באמונה). ובשנת 1876 „דער אויסטריט אויס דער געמיינדע“ (ע"ד הפרידה מן הקבלה). בשנת 1878 העתיק לשפת אשכנז את ס' התורה ועשה לו באור יפה. בשנת 1884 כתב „די בעציהונג דעם תלמודס צום יודענמאס“ (יחס התלמוד ליהדות) להגן על חול נגד הרבות הנמכזות שהוציאו שונאי ישראל. גם העתיק וביאר סדר התפלות שיצא לאור אחרי מותו.

ביבליוגראפיה: „דער איזראעליס“ מאינץ 1889, 1896; מאייערס קאנפערנאציאנאל-לעקסיאן 5טע אויפלאגע; דר' ב' דאכמאן מבוא להערכתו האנגלית של הי"ם אגרות; מאקס העללער בספר השנתי של הרבנים האמריקנים Central Conference of American Rabbis משנת 1908, ב.מ.

הירשענאוואך, חיים: רב ומחבר. נולד י"א אלול תרי"ז (1857) בעיר צפת. הוא למד בישיבת „סוכת שלום“ שיסד אביו ר' יעקב מרדכי בירושלים. אח"כ נסע לרוסיה ואשכנז. בשנת 1885 החל להגיד הירחון „המסדרונה“ בפפד"מ ובשנה ההיא שב לירושלים ושם נמשכה הדפסת הירחון איזה שנים. במשך הזמן הדפיס איזה ספרים וביניהם „מוסדות תורה שבע"פ“ על הגזרות התקנות והמנהגים. גם הדפיס בבית דפוסו את ספר אור זרוע הגדול לר' מיינא על סדר נזיקין, והתחיל להדפיס מחדש את ספר האגודה עם הנהגותיו אך לא נגמר זולת מס' ב"ק. כי אז מת הברון ר' שמעון וואלף ראמשילר שעזר ותמך בהדפסתו. הוא היה אחד מהמנהלים והמשגיחים בבית ספר של היתומים שנוסד ע"ש האציל לבית לעמיל. ויהי עם חרב ר' יוסף מאיר שחיה רב משנה להחכם באשי אלישר יסדו החברה

בתור רב הכולל למדינה שלמה על משרה נמוכה בתור רב פרטי לחברה קטנה שנמנו בת אז רק י"א חברים. כנראה היתה כוונתו רצויה כי שם מצא כר נרחב לפעול הרבה לצורך הדת ולגדור את הפרצות של הרבנים החדשים. קהלתו הקטנה נתגדלה ונתרחבה באופן מאד נעלה. ובזמן קצר נקבצו אליו כל שלומי אמוני ישראל בעיר והיא עד שעלה מספר החברים לחמש מאות וביניהם עשירים ונכבדים רבים. וברשותיו הנפלאים משך אליו גם המון העם. גם יסר שני בתי ספר כללים „בירנערשולע“ ו„רועאלשולע“ אשר בהם קבלו צעירי ישראל חנוך טוב ומעיל להכשיר אותם בתור יהודים טובים ואזרחים מועילים. בשנת 1854 יסר את חתנו „ישורון“ להגן בעד היהדות המקובלת. ע"י השתדלותו הוציא בית המועצות האשכנזי חוק בשנת 1878 להתיר ליהודים לעזוב את קהלת עיר מושבם. וע"י החוק הזה נשתחררה ערצו כליל מהקבלה הראשית שהיתה בידו המתחדשים. והיתה עומדת ברשות עצמה. אמנם לא כל המחזיקים ביהדות המקובלת הסכימו עמו בזה. והרב ר' זעלינמאן בער באמבערגער מוירצבורג נער בו בחזקה על נחקו מוסרות האחרות בישראל. והי רב נמרץ בינו ובין הרב הירש על הרבר הזה. וגם חלק נכבד מן האדוקים בפראנקפורט נשארו בחבור עם העדה הגדולה תחת הנהגת הרב דר' מרדכי הורוויץ. ובאמת גם העדה הזאת נחשבת להולכת לרוח היהדות המקובלת. ובעיר פראנקפורט בכלל לא נשאר מהירפודג בשנים הקודמות. השפעת הרב הירש לא חדלה במותו. ערצו תתנהג עתה תחת הנהגת הרב דר' שלמה ברייער וכעת תמנה קרוב לאלף חברים. בשנת 1909 חננו את חנוך בית הכנסת המפואר שבנו מחדש. גם ככל ארץ אשכנז היתה השפעתו רבה להתפתחות היהדות המקובלה המדעית. שכנו בשם „האורתודוקסית החדשה“.

[חבוריו] המכתבים שכתב הרב הירש על דבר היהדות נודעו בשם „י"ם אגרות“ שנדפסו ראשונה באלמונה בשנת 1836 ונעתקו לעברית ע"י מ"ז אהרני ואהן בשם „אגרת צפון“ (ויילנא 1892) ולהולאנדית ע"י דר' ז'ן (1895) ולאנגלית ע"י דר' דראכמאן (נוארק 1899). בטעמו זה יבאר דעות הדת: על מציאות ה' שהיא תנאי מוכרח למציאות העולם. גם נחוצה מציאות מין האדם כדי להוציא לפעולה את הטובה הבלתי תכליתית הממונה ברצון הבורא. אמנם הבחירה החפשית הנתונה בחברת למין האדם היא מקור הרעה. ויען כי האנושית הכללית לא תקריש עצמה לקיום התכלית האלהית ע"כ נחוצה מציאות אומה שלמה אשר תקבל על עצמה את משא עבודת הקודש לקיים את חוק האל וללמד לשאר בני האדם את הטוב והישר המיועד מאת הבורא. לאומה כזאת נחוצים חוקים ומנהגים מיוחדים למען הברלים מיתר יושבי התבל בתור אומה קדושה ומקודשת. האומה הזאת היא בית ישראל.

הכנסת אורחים: אורח הוא ההולך בדרך ממקום למקום וסר אל הבית לנוח ולמנוח מעט וללון בלילה. בימים הקדמונים שהיו כל הדרכים שוממים ובחזקת סכנה ולא היו אז בעלי בתי אוכל ובתי מלון בשכר, נחשב למצוה גדולה להכניס האורחים ההולכים בדרך ולהמציא להם חסרונם בלי מחיר ובפרט אם היו עניים. אברהם אבינו קיים מצות הכנסת אורחים באלוני ממרא בראותו שלשה אורחים נציבים פתח ביתו, וירץ לקראתם ויבקשם לסור לאהלו ויתן להם מים לרחוץ רגליהם מאבק הדרך ולנוח מחום היום. תחת צל העץ, ויערוך לפניהם שלחן עם כל מטעמים בעזרת אמנו שרה (בראשית י"ח א'—ה'). אנשי סדום היו רעים וחמטים ועון גדול נחשב להם כי לא הכניסו אורחים, ורק לוט לבדו הפציר בהם, וסורו נא אל בית עבדכם ולינו ורחצו רגליכם" ויעש להם משתה (שם י"ט א'—ג'). בבוא אליעזר אל לבן נתנה רבקה מים לשחות לו ולגמלו ותאמר "גם תכן גם מספוא רב עמנו גם מקום ללון", ולבן בא לקראתו ויאמר "בוא ברוך ה' למה תעמוד בחוץ ואנכי פניתי הבית ומקום לגמלים" (שם כ"ד). אלישע הנביא מדי עברו על שונם הפצירה בו אשה בכורה וגדולה במעשיה לאכל לחם, ותאמר אל אישה לעשות להנביא עלית קיר קטנה ולחבין בו כל צרכי החדר "והיה בכאון אלינו יסור שמח" (מ"ב ד' ט'). חז"ל למדו כמה דברים מהפסוקים המדברים במאורעות האלה: כי האשה מכרת באורחין יותר מן האיש (ב"מ פ"ז), ובי גדולה הכנסת אורחים מקבלת פני שבינה (שבת קכ"ז), וכל המארח ת"ח בתוך ביתו ומהנהגו מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאלו מקריב תמידין (ברכות שם), ובין הששה דברים שאדם אוכל פירותיהן בעוה"ז וחקרן קיימת לעוה"ב היא הכנסת אורחים (שבת שם). ואמרו מה מצדיים שלא קדבו את ישראל אלא לצורך עצמן בתיב בהן "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו" (דברים כ"ג), המארח ת"ח בתוך ביתו ומאכילו ומהנהגו מנכסיו על אכ"ב (ברכות ס"ג).

[מנהגים ודרך ארץ] רשבי"ג מספר ממנהג "גדול" שהיה בירושלם, שחיתה מפה פרוסה על גבי הפתח לאות שמבקשים אורחים לכונו שם, וכשנסתלקה המפה אין אורחים נבנסין, וכ"כ חשו לכבוד תאורחים, עד שעשו לחוק קבוע כי המוסד סעודה לחברו וקלקלה נותן לו דמי בושתו ודמי בושת האורחין (ב"ר צ"ג). ד' יוחנן איש ירושלם אומר, יהי ביתך פתוח לרוחה ויהיו עניים בני ביתך (אבות פ"א ה'), ולא רק בסדר ליל פסח הודיעו "כל דכפין ייתי ויבול", כי ר' הונא בכל ימות השנה "כי כריך רפתא פתח לרשא ואמר כל דצדיק ליתי וליבול" (תענית כ'). והיו להם דינים ומנהגים מיוחדים בשביל אורחים, ר' יוחנן משום רשב"י אומר, בעה"ב בוצע ואורח מברך את בעה"ב: יתי רצון שלא יבוש בעה"ב בעוה"ז ולא יכלם לעוה"ב ויצליח מאד בכל נכסיו וכו' (ברכות מ"ג). אין האורחין רשאים למול

הראשונה, שפה כרוחה" לדבר בלשון הקדש, והיה בין המיסדים הראשונים של בית עקד הספרים "אברבנאל" ולשכת "בני ברית" בירושלם. בשנת 1903 יסד בקושטא בית הספר "חפארת צבי" ע"ש הברון הירש. בשנת 1904 נשלח משם בתור ציר הציונים להקונגרים בבאזיל, ובאותו השנה בא לאמריקא. ונחמנה לרב בעיר הובאקען נודשערוי בארצות חברית. הוא היה הראשון ליסד "גן ילדים" באמריקא, ונעשה ראש לועד החנוך שנמנה ע"י אגודת הרבנים האורתודוקסים. בשנת 1908 הדפיס ספרו "ימים מקדם" על הכרונולוגיא של התנ"ך ובו רצה לחזות כי דורשי הרשימות מעו במספר השנים. ויש לו הרבה ספרים בכ"י ואחד מהם "הלכות עולם" כעין שו"ת לבמה הלכות חדשות. כמו איך להתנהג עם מחללי שבת באמריקא, ע"ד המשא ביום השבת בניארק שהתיר רב אחר, רין הטילפון ופעמון עלעקטרי ואור עלעקטרי בשבת, בדבר הנשואין ע"פ דינא דמלכותא, וכדומה.

ב. מ.

היתר: ע' אסור והיתר הכחשה: ע' עדים וזממים

הכנה: הפרשה וחומנה קודם עשיית איזה דבר כדי לעשותו ברקדוק ובאופ יאות. הכנה למצוה היא גופה חשובה מצוה, ולכן נוהגין בעלי הקבלה לומר קודם הברכה לאיזה מצוה "הנני מוכן ומוזמן לקיים מצוה זו או זו". וחסידים עושים הכנות גדולות לתפלה שנאמר "הכון לקראת אלהיך ישראל" ומצוה לרחוץ פניו ולהתעטף במלבושים הוגנים קודם התפלה בעומד לפני גדולים. והמדקדקים מוסיפים לעשות הכנות לכל דבר, וקודם השינה אומרים הריני שוכב לישן כדי שתהא דעתי צלולה ומיושבת עלי לעבודת השי"ת, ובטרם צאתו למר"ם אומר הריני הולך לישא וליתן ולהשתדל להרויח בסיעתא דשמיא כדי לפרנס את ב"ב כמו שצוינו בוראי וכדי שאוכל לעשות צדקה ונמילות חסדים וכו' (פלא יועץ ע"ח). ודרשו חכין לך הדרך (דברים י"ט) עשה לך הכנה לדרך (מכות י'). הכנה לשבת למד מהפסוק שנאמר במן "והיה ביום הששי והבינו את אשר יביאר" (שמות ט"ז ה'), וא"ר חסדא לעולם ישכים אדם להוצאת שבת (שבת קי"ז). כלומר שישכים בע"ש בבקר למרוח להזמין להוצאת שבת, גם למדו מכאן: חול מכין לשבת וחול מכין ליום ואין יום מכין לשבת ואין שבת מכינה ליום (ביצה ב'). שאסור לאפות או לבשל או לשחוט ביום לצורך מחר בין שהוא שבת בין שהוא יום, אבל מותר לשחוט אפילו אינו צריך אלא לכזית (אורח סי' תקנ"ג). ודכה למד שביצה שנוגדה ביום אסורה ממעם חכנה, דקסבר כל ביצה דמתילרא האידנא מאתמול גמרה לה, ונזרינן יום דעלמא משום יום אחר השבת, וסבר הכנה בידי שמים הוח הכנה (שם). ע"ע אוכל נפש; מוקצה.

א.

כתב (בתשובה סי' פ"ט דפוס קושטא, ובדפוס רומא ליתא) שבתחלה לא היה מסכים בזה, אבל כיון שהנהינו ובבר הורה זקן, הניחם בהתירם הראשון, ודוקא להכריז כל מי שיש לו זכות יאמר, אבל אסור לסיים שאם לא יאמר שיפסיד זכותו, ונתן טעם להחירו של הרא"ה משום דכל דבר המזדמן תדיר אע"פ שבכל פעם ופעם הוא דבר פרטי נראה דרצוני צבור ניהו, המחרשיל התיר להכריז בשבת שיש לפלוני יין למכור ולא יזכיר סכום המסך (גן נטע שם סי' ר). ומקום שנהנו שלא להכריז אסור להכריז בשבת, באגדה אמרו, על שלשה הקב"ה מכריז עליהם על ריוק הדר בכרך ואינו חוטא ועל עני המחזיר אברתו ועל עשיר המעשר פירותיו בצינעא (פסחים ק"ג.). המלאך הממונה על ההכחזה אכרזאל שמו (ב"ר פ"א, ילקוט רמז תתק"ם). ע"ע אדרכתא; שומא.

א.

הכרה: ע' טביעות עין; טוב ורע הכרמל: ע' עתונים

הכרעה: (1) הערפה במשקל, כמו אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס בכף שניה מכריע את כלם וכו' (אבות פ"ב י"ב); אם יהיו כל חכמי אור"ה בכף מאזנים ודניאל בכף שניה מכריע את כלם (יומא י"ח). ע"ע מדות ומשקלות. (2) נמיה לצד אחד בקריאה אשר תשנה הכונה, איסי בן יהודה אומר חמש מקראות בתורה אין להם הכרע: שאת, משוקדים, מחר, ארור, וקם (יומא נ"ב.). בתנחומא פ' בשלח (וכן במכילתא בשלח סוף מס' עמלק פרשה א') וירושלמי ע"ז פ"ב איתא: שאת ארור מחר משקדים וקם, זה הוא כסדר שהם כתובים; חלא אם תיטיב שאת = שאת ואם לא תיטיב (בראשית ד' ז). וברצונם עקרו שור ארור = ארור אפם כי עז (שם מ"ט ג'-ז'). וצא חלחם בעמלק מחר = מחר אנכי נצב על ראש חנבעה (שמות י"ז מ'). ובמנורה ארבעה גביעים משקדים = משקדים כפתריה ופרחיה (שם כ"ח ל"ד). הנך שוכב עם אבותיך וקם = וקם העם הזה חנה (דברים ל"א מ"ז). ובמדרש מנו עור, ובני יעקב באו מן השרה כשמעם = כשמעם ויתעצבו האנשים (שמות ל"ד ז). ובעל זכרון תורת משה מביא עוד, וירבעם יצא מירושלם וימצא אותו אחיה השילוני הנביא בדרך והוא מתכסה בשלמה חרשה (מ"א י"א כ"ט) שאין אנו יורעים אם אחיה או ירבעם היה לבוש השלמה, אמנם בזה אין להכריע רק הכונה אבל אי אפשר לנמית המלה לשני הצדדים. בירושלמי (מנילח פ"ד) דרשו ויבינו במקרא (נחמיה ח' ח') זה המסורת וי"א אלו ההכרעים. (3) הכרעת הדעת לפסק הדין, ואף הפשרה צריכה הכרעת הדעת (וירושלמי סנהדרין פ"א). ר' יוחנן אמר הלכה כדברי המכריע (ברכות מ"ג: שבת ל"ט). אבל אין הכרעת שלישי מכרעת (חולין קל"ז). היכא דאשכחנא ג' תנאי וחד מינייהו לא כמר ולא כמר אלא

מטה שלפניהם וליתן לבנו ולבתו של בעה"ב משום מעשה שהיה (חולין צ"ד). ומעשה בשמעון בן אנטיפטרס שהיו אורחין נכנסין אצלו וגזר עליהם שיאכלו וישתו וכו' (ד"א פ"ו). רשום מעשה בר"ע שנתארח אצלו אדם אחד (שם פ"ט). בן סירא חושב דכבר קל שיהא אורח טכנים אורח (ב"ב צ"ח:). ויש אורח ט"ב ואורח רע (ברכות נ"ח). ואמרו בדרך התול, כל מה שיאמר לו בעה"ב לאורח יעשה חוץ מצא (פסחים פ"ו:). בתי חכנסת אורחים נמצאו בכל העתים והזמנים בקהלות ישראל הגרולות בארצות פוזריהם.

א.

הכנסת כלה: ע' כלה הכנעה: ע' ענוה

הכרזה: או "אכרזתא". מפעל, "כרז". כמו וכרזא קרא בחיל (דניאל ג' ד'); הודעה, לקרוא בקול שישמע חכם. הכרזה הוא רק ע"י ב"ד, בדברים שמוטל על ב"ד לעשות ולא בדברים שאנו עושים מדעתנו (הר"ן לר"ף מנילח פ"ג). במיתות ב"ד עושין הכרזה. כרי להפחיד העם, וכל ישראל ישמעון ולא יזידון עוד (דברים י"ז). ת"ר ארבעה צריכין הכרזה המסית וכן סורר ומורה חקן ממרא תעדים וזממין (סנהדרין פ"ט). והכרזה זו חיו עושין בכל תפוצות ישראל ע"י שלוחי ב"ד אחר שעשו בהם דינם. ועל חטא אחר כשהיה יוצא ליסקל כרוז יוצא לפניו (בהליכתו) איש פלוני בן פלוני יוצא ליכפל על שעבר עברה פלונית, ופלוני ופלוני עריו, כל מי שיועד לו זכות יבא וילמד עליו (משנה סנהדרין מ"ג). כל פסולי עדות צריכין הכרזה בב"ד ברועה יש פלונתא אם צריך הכרזה. רסתם רועה פסול בזמן התלמוד שהיה מפורסם לגזלן ורועה בשדות אחרים (סנהדרין כ"ז:). בדיני ממונות יורדין ב"ד לנכסי יתומים ושמין את הקרקע ומכריזין עליה שלשים יום או ששים יום לדברי חכמים (וכן בהקדש) בבקר ובערב בשעת חוצאת הפועלים ובשעת הכנסת הפועלים. ואומר המכריז: שדה פלוני בסימניה ובמצריה כך היא יפה וכן היא שומא כל הרועה ליקח יבא ויקח ע"מ ליתן לאשה בכותבתה ולבעל חוב בחובו (ערכין כ"א: כ"ב.). ולא עבדין הכרזה על עבדים ולא על שמרות ולא על מטלטלין. עבדים שמא יברתו, שמרות ומטלטלים שמא יגנבו, אך ב"ד שמין אותן ומוכרים מיד, ואם השוק קרוב למקום ב"ד מורדין אותם לשוק (אה"ע סי' ק"ד ד). הכרזה אינה צריכה במכירת דבר שבקדושה שמותר לשנותו, ובדבר שאסור לשנותו לקדושה קלה צריך הכרזה (ע"ע אברה ומצ"א). ומותר להכריז עליה בשבת אפילו הוא דבר שאסור לסלמלו מפני שנחשב לעסקי צבור שמותר להכריז עליהם בשבת שהוא יום כנופיא לתפלה ולקריאת התורה (א"ח סי' מ"ז י"ב). אסור להכריז בשבת על הקרקע שכל מי שיש לו בו זכות יאמר (שם) והרא"ה הסכים בתקנה להתיר הכרזה זו וחר"ן

הלוי, יוסף: חכם ובלשן בלשונות בני קדם ותייר מפורסם; נולד בארדינופול 15 דעצ 1827. בנעוריו היה מורה שפת עבר בעיר מולדתו ובעיר בוקארעסט, רומניא. משם הלך ללמוד בבתי מדרש למדעים בערי הבירות באירופא וחקר הרבה בלשונות המזרח ובקדמוניות. הלוי סבל תלאות רבות ונדודים עד אשר מצא מנוחתו בעיר פאריס, ושם קרבוהו ערנסט רינאן דובער נאלדבערנ (ב"ג) יוסף דרנבורג ואלברט כהן, והיו לו לעזר לכנסו בפרסם החבמה כאות נפשו. אחרי שכתב איזת ספרים ומאמרים בדבר השפות בארץ כוש, השפה העתיקה אתיופית, והשפה החדשה המדוברת בארץ אביסיניא הנקובה בשם אמאריא או נהיז, החליטה חברת כ"ח מפתאים בשנת 1868 לשלוח אותו לארץ כוש לתור שם ולחקור אחרי היהודים הפלשים דרכי חייהם ואמונתם. הלוי התעכב בכוש כשתי שנים ובשובו לפאריס הביא עמו שני יהודים פלשים וגם את סדר התפלות והפזמונים שלהם בהשפה המדוברת (ע"ע פלשים). הלוי הרפס אח הסרור עם תרנום עברי וימצא חן בעיני כל חכמי צרפת. והאקדמיא מפתאים שלחה אותו פעם שנית לארצות הקדם לחקור בתימן אחרי הכתובות של הערביים במרם הולדת מחמד נביאם. גם בשליחות הזאת הצליח הלוי וישב לפאריס עם כתובות רבות מארץ תימן. בשנת 1879 נתמנה לפרופיסור במחלקת שפות כוש בבית המדרש הגבוה (Ecole des Hautes Etudes). בין תלמידיו היה כותב המאמר הזה ופעמים רבות התאונן לפניו על הפרופיסור יוסף דרנבורג המדבר בקלות ראש על ספריו ומעשיו בשדה המדעים. הלוי כתב בשלשים ספרים רובם בשפת צרפתית, נכבד ספרו Recherches Bibliques (חקירות ודרישות בדבר התנ"ך) שעשה רושם גדול. כי בו הרס את היסודות של בעלי הבקרת הנבואה על כה"ק. הוא הרחיב את הידיעות והחקירות בשפות אשור ובבל, כתבי היתדות ואשורולוגיא. ספרו העברי, "מהברת מליצה ושיר" נדפס בירושלם בשנת 1895. מלבד מאמריו ושיריו שנדפסו בהמניד, "ממזרח וממערב" ועוד.

ביבליוגרפא: האשכול ח"ד 257; המגיד
La Grand Encyclopédie xix 755; J. E.; 1888
vii. 219.

ג. ז.

הלוי: ע' לעווי

הלוית המת: ע' לויה

הלכה: פסק הדין ע"פ דברי התלמוד המבארים את תורת משה. פי', "הלכתא" דבר שהולך ובא מקודם ועד סוף. או שישאל מהלכין בו (ערוך ע' הלך) והוא כמו מנהג, מלשון הליכה והנהגה. אך האחרונים חלקו בין הוראתם ומשתמשים במלת הלכה על הדינים והחוקים שישאל נצטוו עליהם, והוראת מנהג היא חוקים שנהגו בהם ישראל ואינם מחויבים לעשותם.

דעת שלישית אין זו הכרעה ולא מסקינן הלכתה כוונתה. אלא כשהשלישי ס"ל כחד מינייתו. הלכה כוונתה דהוי מבריע, והאי מאן דפליג עליה הוא אחר במקום שנים (ספר הכריתות). ואם הסכים לפסק חדין עם האחד אפילו לא הסכים עמו במעמו הלכה כדברי המבריע (תשובות הרמ"ע סי' ה').

א.

[דעת שלישית] מפרשי התלמוד הראשונים חוו דעתם לישב את מאמרי חז"ל הנראים כסותרים זה את זה. האחד, "כל מקום שאתה מוצא שנים חולקים ואחד מבריע הלכה כדברי המבריע". והשני, "אין הכרעה שלישית מברעת". רב האי נאון אומר מפי הקבלה כי אינה הכרעה אלא בזמן ששנים חולקין ואחד מבריע באחד מהם שנמצאו שנים ואחד והלכה כרבים. אבל בזמן שאומר חצי דברי זה וחצי דברי זה אין זה מבריע אלא מעם שליש הוא. ומביא דוגמא לדבריו: תניא חבית יין של תרומה (שנתנלה) שנממאת ב"ש אומרים חשפך (הכל) חבל, ובית הלל אומרים תעשה זילוף. אמר רבי ישמעאל ברבי יוסי אני אכריע בשדה חשפך חבל בבית תעשה זילוף וכו' אמרו לו אין הכרעה שלישית מברעת (פסחים כ: כ"א. מביאו רבינו חננאל שם). כי בזה דעת שלישית פוסקת בבית כב"ה ובשדה כב"ש. ומבריע רק במקצת ולכן היא דעה שלישית. וזה דומה ממש למה שנחלקו במשנה, ר"מ אומר אוכלין (חמץ) כל חמש ושורפין בתחלת שש (בערב פסח) ור' יהודה אומר אוכלין כל ארבע וחולקין כל חמש ושורפין בתחלת שש, וכו' ר"ג אומר חולקין נאכלין כל ארבע ותרוסה כל חמש ושורפין בתחלת שש, וע"ז אמרו בגמרא ר"ג לא מבריע הוא, מעם דנפשיה קאמר (פסחים י"א: י"ג.). ודברינו חננאל (בפירושו לפסחים כ"א) אומר, אין הכרעה שלישית מברעת היינו הכרעת דור שלישית. כמור' ישמעאל בר' יוסי שאמר משום אביו להכריע דעת ב"ה, וע"ז מטעים הראב"ן, "כי התלמיד ששומע דברים מפי רבותיו יכול להכריע עליהם מפני ששמע מעצמו וראיותיהם מפייהם" וכו'. מתוספות (ב"ק קע"ז ד"ה הכרעת שלישית) משמע שהבינו מפי ר"ח כשהרעה השלישית קודמת בזמן להחולקים אף שיש בדבריו כדי הכרעה. חשובה לא מקרי הכרעה כיון דלאו עלייהו קאי ולפיכך אמרו בפסחים דר"ג לאו מבריע משום שהיה קודם בזמן להחולקים ר"מ ור"י. ויש דעות חלוקות בין הפוסקים במסום ששנים חולקים ואחד מבריע שהלכה כמותו אם דוקא כשהמבריע הוא בכתיבתו או אפילו בבריייתא. ודעת בעל הכריתות (סי' ע"א) שאם הדעת השלישית היא בלשון וחכמים אומרים היא מברעת. ע"ע הלכה ה.

הלכנון: ע' עתונים

הלכנת פנים: ביוון

הלואה: ע' לוח ומלוה

(אשרי פ"ה דעירובין ס"ג) והרי"ף והרמב"ם פסקו כחייא בר רב (פ"ט מה' שבת ה"ד). ר"ח ור"ג הלכה כר"ה באיסורי וכר"ג בדיני (יבמות צ"ג). ר"ה ור' יוחנן הלכה כר"י (רמב"ם פ"ט מה' ערוה ה"ט). רב ארא בר אבהו ושמואל הלכה כשמואל (הרמב"ם פ"א מה' י"ט ה"י) והרשב"א פסק כרשב"א. (ז' ר"ז ור' אילעאי הלכה כר' זירא (עירובין כ"ג). ח' רב חסדא ורב נתן כר' הושעיא הלכה כר"ה משום דאיהו טפי מארי דגמרא מיניה (כ"ט פ"י מה' בכורים ה"ט). ר"ח ור' אפטורקי הלכה כר"ח (רמב"ם ספ"ד מה' טוען ר"י). ר' חסדא ור' חנינא הלכה כרב חסדא (רמב"ם פ"ז מהא"ב ה"ב). ר' חייא ור' אסא הלכה כרב חייא (לח"מ פ"ה מה' ע"ז). ר"ה ורבי"ל הלכה כרבי"ל (תר"י פ' כיצד מברכין). ר"ח ור' ינאי הלכה כר"ח (ב"ק קט"ז). ר' חנינא וחזקיה הלכה כר"ה. רב חסדא היה תלמיד רב שילא (ב"ק י"ז). ר' יעקב ור' יהודה הלכה כר' יהודה משום דאיהו טפי מאריה דגמרא מיניה (כ"ט פ"א מה' גדרים ה"ג). ר' ינאי ור"ש בן יהוצק הלכה כרשב"א ואפילו ר' יוחנן ור' ינאי הלכה כר' יוחנן אם אמרה משום רשב"א (כ"ט פ"ג מה' מע"ש ח"ט). הלכה כר' יהושע לגבי ד"ע דרבו דר"ע חיה (כ"ט פ"ד מה' בכורות ה"ח). הלכה כר' יוסי מחבירי (עירובין מ"ו). ר"י ור' אבין בר חייא הלכה כר"י (הרמב"ם פ"ה מהמ"ו ה"ד) והראב"ד (שם) פסק כר' אב"ה. הלכה כר' יוחנן לגבי ר' פדת (ברכות י"א). ור"א תלמיד ר"י (יבמות מ"ג). הלכה כר"י נגד ר"ל לבד בנ' מקומות (יבמות ל"ו). הלכה כר"י לגבי ד"ה (הראש ברכות ל"ט) (מש"ע או"ח ס' קס"ח). ר' יהושע ור"ג הלכה כר"ג (השל"ה). הלכה כרבי"ל בכל מקום (אשרי רפ"ד דסוכה, שו"ת מהר"ם ח"ב ס' ג'). ולגבי עולא ור' הלכתא כרבי"ל משום דרבו הוה (חולין קכ"ב). ר' ינאי תלמיד רבי הוה (ביב פ"ד). ר' יעקב בר אידי תלמיד חבר דר' יוחנן (עירובין מו: חולין נ"ז). ר' יוחנן ור"ה הלכה כר"י (ב"א או"ח ס' קע"ז). ר' ינאי ור' יוחנן הלכה כר' ינאי דאיהו רבו (יבמות צ"ב). וכש"כ לגבי ר"ל (כ"ט פ"א מהא"ב ה"א). רבי"ח ושמואל נגד רבי"ל ור"י הלכה כרבי"ל ור"י (כ"ט פ"ב מה' כלי המקדש ה"ז). ר' יצחק ור' חייא בר אבא הלכה כרשב"א (כ"ט פ"ד מה' תפילין ה"ז). רבי"ל ואב"י הלכה כאב"י כי אב"י ורבא הם בתראי (תוס' יומא ל"ז: ד"ה אמר). יוחנן חקיסוני חברו דר' נתן (עירובין צ"ג). ר' יצחק בר יוסף תלמיד ר' יוחנן (עירובין כ"ב). הלכה כר' יוחנן לגבי רבה שהיה תלמידו (כתובות ק"א. תוס' עירובין כ"ב: ד"ה קרקפנא). ר' יוסי ור' שמעון הלכה כר' יוסי (עירובין מ"ז). ל' לוי ור' יוחנן הלכה כלוי דקשיש מיניה (כ"ט פ"א מה' אסחמ"ז ה"י). הלכה כלוי לגבי ר"ש משום שהיה גדול מהם (כ"ט פ"ה מה' תענית ה"ט). ר' מאיר ורבי יהודה הלכה כר"י (עירובין מ"ו). ר"ם ורשב"א הלכה כרשב"א ור"י

המשנה מכנה את המנהג בשם הלכה, כמו שומרי פירות אוכלין מן הלכות מדינה אבל לא מן התורה (ב"מ צ"ג. רש"י). ההלכה היא חלק אחד היותר גדול ונכבד בתלמוד וספרי הרבנים, ולעומתו החלק השני אנדרה (ע"ע). וספרי הש"ס מחלקים בין חידושי הלכות וחידושי אנדרה. ההלכה נחלקת ג"כ לשיטות וסוגיות, ותוראת סוגיא ג"כ הליכה כי תרנום הלך, "סג"י" (מסוף הערוך) והיא קריאת הנמרא על כוריה וכל השקלא והמריא הנוגעים לענין אחד או שיטה אחת בהלכה. "הלכה ברורה" (שבת קל"ח:) היא ההלכה המקומית שאין בה מחלוקת, או שכבר פסקו הדין כאחד מבעלי המחלוקת. גם פסקי האגדות קראו כשם הלכה, כמו נתעלמה ממנו הלכה אבר אחד יש באדם וכו' (סנהדרין ק"ד:). הלכה בידוע שעשו שונא לעקב (ספרי פ' בהעלותך פיסקא איש כי יהיה טמא לנפש). וכן מכונה מסכת דרך ארץ בשם הלכות (ברכות כ"ב). (ע"ע) אנדרה; הוראה; מנהג; תלמוד. ל.

[הלכה למעשה]: (א') רב אשי ורב אחי בר יעקב הלכה כר"א דבתראה היא (תוס' שבת ט'): ר"א ומר זוטרא הלכה כר"א (תוס' והרא"ש פ"ק דב"מ). כ"ט שנוכר ראב"ש בלא מחלוקת הלכה כמותו (ס"ב י"ע ש"ג ס' ד'). רב אחא ורבינא הלכה כרבינא לקולא (פסחים ע"ד: חולין צ"ג:). ר' אבין בר חייא ור' יוחנן הוא פלוגתא הרמב"ם והראב"ד (פ"ה מהמ"ז). ר' ארשעיא ור' יוחנן הלכה כר' ארשעיא דרבו הוה (כ"ט פ"ז מהק"פ ופ"א מה' תניגה ה"ד). רב אחא בר חנא תלמיד רב ששת (עירובין ס"ח:). ר' אלעזר תלמיד שמואל (עירובין ס"ו). רב אפס רביה דר"ל ותלמיד ר' חנינא (עירובין ס"ה:). ר"א ור"י הלכה כר' יהושע (סנהדרין ק"ה). ד"א ור"ע הלכה כר"ע (ברכות ל"ז). ר' אמי ור' אסי הלכה כר' אמי לגבי ר' אסי ושניהם היו חברים ותלמידיו רב. ומה שמצינו א"ר אסי לר' אמי רבי אחא אומר כן חבי אמר ר' יוחנן (נמין נ"ד:) אין להוכיח מזה שהיה רבו. ר' גרול ממנו (תוס' ברכות ל"ד. ד"ה הוה). ועולא קרא את רבא, "רבי" אע"פ שהיה תלמיד של תלמידו ועולא רבו דרבה הוה (פסחים ל"ז). ורבה רבו דרבא הוה. רב אחי ורבינא הלכה כרבינא בר מאמיצי בעי וסלקא (חולין צ"ג:). ב' רב ברונא תלמיד רב (עירובין ס"ג:). ד' רב דימי ורבין הלכה כרבין משום דאיהו כר' סמכא (יבמות ס"ר. שו"ת הריב"ש ס' שפ"ו). ר"ה רבו דרב ששת (כתובות ס"ט). ר"ה ור"ה ורבא הלכתא כרבא דבתראה הוה (כ"ט פ"א מה' תו"מ ה"ז). ר"ה ורב הלכה כרב משום דאיהו תלמיד רב הוה (שבת קכ"ח). ר"ה ור"ה הלכה כר"ה שהיה רבו דר"ה (תוס' ברכות כ"ד:). ר"ה ורבי יהודה חברים היו (רש"י עירובין ס"פ בכל מערבין) אבל הלכה כר"ה נגד ר"י כי ר"ה היה גדול ממנו (אשרי ב"ק פ' הנחל עצים ס' י'). רב חסדא ורבא הלכה כר"ה (סח"ד ס"ב) ר"ה וחייא בר רב הלכה כר"ה דרבו היה

פ"ד מה' מעה"ק ה"י. הלכתא בשמואל ורבא נגד רב פדא ורב פפא משום דאניהו טפי מארייה דנמרא מינייהו (ב"מ פ"א מה' אסחמ"ז ה"א). שמואל ורבא אסי הלכתא כרב אסי באסורא ובשמואל כרבי (רש"י ב"ק צ"ט פסק בשמואל ובקדושין כרב אסי). שמואל ור' חייא הלכה כר"ח (מחרי"ק שורש ק'). רב ששת ור"נ הלכה כר"נ כרינא וכר"ש באיסורי (תוס' והרא"ש עירובין ל"ב). רב ששת ורב חסדא הלכה כר"ש (תוס' עירובין ס'). שמואל ורשב"ג הלכה בשמואל לדעת הרמב"ם (ב"מ פ"ב מה' מילה ה"ה). שמואל וסר עוקבא הלכה בשמואל (פרי חדש או"ח ס"י תס"ז). יהודה בר ליוואי ושמואל הלכה ביב"ל (ה"ה פכ"ו מה' שבת). רב שמואל בר אבניא תלמיד רב (עירובין ס"ג). שמואל ור' יוחנן הלכה כר"י (עירובין ס"ז). כל מקום ששנה ר' שמעון שזורי כמשנתנו הלכה כמותו. ור' יוחנן ור' אשי חולקים על כלל זה (חולין ע"ה). כל מקום ששנה רשב"ג כמשנתנו הלכה כמותו. ויש דלית להם כלל זה (ג"מ ל"ח).

ביבליגרפא: כללי הש"ס ומכ"י של ר' משה דיין (ריינא).

ג. מ.

[הלכה למשה מסיני] הדבור הלכה לצידיה מסיני נמצא שלש פעמים במשנה: א) אמר נחם הלבד וכו' הל"מ בזורע את שדהו שני מיני חיטין אם עשא נור אחד נותן פאה אחת. שני גורנות נותן שתי פאות (פאה פ"ב ו'; ב') אמר ר' יהושע מקובל אני מרבי"ן וכו' הל"מ שאין אליהו בא למסא ולסתר לרחק ולקרב אלא לרחק המקורבין בורע ולקרב המרוחקין בורע (עדות פ"ה ג'; ג') הל"מ עמון ומואב מעשרין מעשר שני בשביעית (ירם פ"ד ג'). בתוספתא הלכה אחת: (ד') ערכה הל"מ אבא שאול אומר מן התורה (סוכה פ"ג). כספרא שלש הלכות: ה) חצי לוג שמן לתורה. ו) ורביעית שמן לנזיר. ז) וי"א יום שכן נדה לנדה הל"מ (ת"ב פ' צו פ"א). במכילתא וספרי לא נזכר הל"מ. בנמרא ירושלמי יש מ"ו הלכות: ח) נסוך המים. ט) עשר נסיות מיסוד הנביאים הראשונים וכו' ושכחות ועמרו השניים וחסבימו על דעת הראשונים ללמדך שכל דבר שב"ד נותנין נפשם עליו סופו להתקיים בידם כמה שנאמר למשה מסיני (שביעית פ"א ה' וסוכה פ"ד א' וע' בכלי סוכה ל"ד סתם הל"מ); י) תראיון לר' יוחנן דאמר מעה כסף שתי כסף וסבר כל השעורין הל"מ (פאה פ"א א', הגיפה פ"א ב'); י"א החדש אסור מן התורה והערה כח"ל הל"מ לדעת ר' יוחנן (סוף ערלה וע' בבלי קדושין ל"ח); י"ב ר' חננאל בשם רב תיפורה (צ"ל תיתורה של תפילין והיא מעברתא) הל"מ (מנילה פ"א ט' וע' בכלי מנחות ל"ח); י"ג קשדי תפילין הל"מ (שם ושם); י"ד הל"מ שיהיו כותבין בעורות; ט"ו וכותבין בדיו; ט"ז ומסרגלין בקנה; י"ז ובורכין בשיער; י"ח ומולין בממלית; י"ט ודובקין בדבק; כ) ותופרין בגידין (שם ושם); כ"א משום ר' מתיה בן הרש אמר

ש"ג ס' ד'). מר זוטרא ורב אסי הלכה כר"א (אשרי פ' אין עומדין). הלכה כר' מאיר בגזירותיו (אף נגד רבים. כתובות נ"ז). ולא בקנסותיו (תוס' ביצה כ"ו). נ' רב נחמן תלמיד רבה בר אבהו (עירובין ע"ז). ס' רב סלא תלמיד ר' ירמיה (ביצה ל"א). ע' הלכה כר"ע מחברו (עירובין מ"ז). ויש מאן דאמר אפילו מרבו (כתובות פ"ד). פ' רב פפא ורב אחא בר יעקב הלכה כר"א דכתראי הוא (ב"מ רפ"י מה' שבעות). רב אשי תלמיד רב פפא (ר"ה כ"ט). הלכה כרב פפא לגבי רבא דכתראה הוא (מנילה כ"ז). ר' הלכה כרבא לגבי ר"ה דכתראה הוא (ב"מ רפ"ב מה"ע). הלכה כרבא לגבי אב"י ורב חסדא יחד. דלגבי אב"י הלכה כרבא בר מיע"ל קנ"ם ולגבי רב חסדא כתראה הוא (ב"מ רפ"י מה' מלכים). הלכה כרבינא לגבי רבה דכתראה הוא (תוס' עירובין מ"ג). רבה ור"ל. אע"ג דר"ל קשיש מרבה פסקו חר"ף והרמב"ם (פ"ב מה"ט) כרבה. רבה ורב יוסף כמירי דחליא בסברא הלכה כרבה (ב"מ פמ"ז מה' תרומות ה"ב). רב ולוי הלכה כרב (ב"מ פ"ט מה' ביאת מקדש ה"ב). הלכתא כרב באיסורא (בכורות מ"ט) ומצינו דהלכתא בשמואל נגד רב באיסורא (רש"י פסחים ע"ו). הלכה כרבי מחבירו (עירובין מ"ו). רב ור' ינאי הלכה כר' ינאי. דהא אפילו לגבי ר' יוחנן הלכה כר' ינאי דרבו חייה וגם רבו דרב (יבמות צ"ג). ר' ינאי ב"ר חייא תלמיד ר"ל הוה (שו"ת הרמ"ע ס"י ס"א). רבינא היה גדול מרב חסדא (מחרי"ק שורש קס"ט). רבינא ורב אשי הלכה כרבינא (לדעת כה"ג ואשרי קדושין כ"ח). ודעת חסמ"ג עשין מ"ח בשם ר"י הלכה כרב אשי (תע"י מנילה כ"ז). רב חסדא גדול מרבה (אשרי ב"ק מ"ט). רב וועירא הלכה כרב (אשרי פ"ג דב"ק ס"ז). רבא ורבא בר עולא הלכה כרבא (לח"מ פ"א מה"ט). רמי בר יחזקאל ור"י הלכה כר"י (ב"מ פ"ד מה' תפילין ה"ט). רב ור' חנינא הלכה כרב. ומדברי הרמב"ם כהקדמתו מפואר דרב רבו דר"ח הוה. רבא ור' חייא בר אבין הלכה כרבא דרבו הוה. רבי ור' יוחנן הלכה כרבי דרבו הוה (מנחות פ"ח). הלכה כרבי מחברו ולא מחבירו (עירובין מ"ו). רבי ורשב"ג אביו הלכה כרשב"ג שהיה אביו ורבו. הלכה כרבי נגד רבי ישמעאל כר' יוסי אבל אם אמר הלכה בשם אביו ר' יוסי הלכתא כותיה לגבי רבי. כי ר' יוסי רבו הוה (ע' כתובות וב"מ פ"ד דא"ל ר"י ברי לרבי ואפילו מאבא. א"ל לא תהא כזאת בישראל). הלכה כרבי לגבי ר' נתן ור' חנינא בן עקיבא משום דלגבי כל חד מינייהו הלכה כרבי מחבירו (ב"מ פ"ה מה"פ הל"ב). רב אשי האחרון היה תלמיד אמימר (ביצה כ"ב). רב סחורה רבו דרבא הוה (תוס' יבמות ק"ו). רבה ורב יוסף הלכתא כרבא בר משה ענין ומחצה (הרא"ש פ"ב דב"מ ס"י י"ז). רבין ורב דימי הלכה כרבין משום דהוה בר פסבא טפי (יבמות ס"ד). ש' שמואל רבו דר"ג הוה וחברו של עולא (כרבות ל"ח) והלכה בשמואל (ב"מ

מנצפך הלי"ם (שם ובבלי שבת ק"ד איתא מנצפך צופים אמרו); כ"ב) תנא ר' יוסי בר ביבי תפילין מרובעות שחורות הלי"ם (שם פ"ד מ' ובבלי מילה כ"ד ומנחות ל"ה). בנמרא בבלי יש עוד מ"ז הלכות: כ"ג) א"ר יצחק רצועות שחורות הלי"ם (שבת כ"ח); כ"ד) אמר אביי ש"ן של תפילין חלי"ם; כ"ה) ואמר אביי דל"ת שק תפילין חלי"ם; כ"ו) ואמר אביי י"ד של תפילין חלי"ם (שבת ס"ב; כ"ז) הלי"ם תפילין על הקלף ומזחה על דוכסוסמוס (שבת ע"ז ומנחות ל"ב); כ"ח) כי אתא ר' ירמי אמר שתי ביצים ושתי אונות ושתי קשוואין ודבר אחר (זוגות) הלי"ם ומסתפקא להו לרבנן סתו דבר אחר ונוצר רבנן בטולו וזני משום דבר אחר (פסחים ק"י); כ"ט) א"ר יוחנן שעורין של עונשין הלי"ם אחרים אומרים ב"ד של יעבץ תקנום ובר (יומא פ'); ל') חציצין. ל"א) ומחציצין הלי"ם (סוכה ה') פ' שחציצה פוסלת במקוה ומחציצין היינו גזר ולכוד ורופן עקומה; ל"ב) א"ר יצחק מקרא סופרים. ל"ג) ועמוד סופרים. ל"ד) וקריין ולא בתיבן. ל"ה) ובתיבן ולא קריין הלי"ם (גדרים ל"ז); ל"ו) ישראל הבא על הנויה דאסור הלי"ם ואמר מר הבועל ארמית קנאין פונעין בו (סנהדרין פ"ב וע"ז ל"ו, רש"י); ל"ז) שרמוט של מזוזה הלי"ם (מנחות ל"ב, ובמנילה י"ח אמרו והלכתא מזוזות צריכין שרמוט); ל"ח) ר"ע אומר פחותה מבת ג' שנים שנבעלה בשרה לכהונת הלי"ם (נדה מ"ה); ל"ט) י"ח מרפות נאמרו למשה מסיני (חולין מ"ב). באלה נזכר בהן בפירוש הלי"ם, וישנם עוד שזכרו בשם חלכת סתם ופירשו המפרשים שהן הלי"ם, כמו מילה דוחה שבת (שבת קל"ב). נקבות מצרי ואדומי מותרות (יבמות ע"ו). האיש מויר את בנו ולא האשה (נזיר כ"ח). האיש מנלה על נזירות אביו (שם ל'). מעות סתומים יפלו לנדרבה (שם כ"ה). עצם כשעורה מטמא (שם נ"ו). בסוי דם ככל רבר, נזיר שגילת חייב בכל רבר המנלה, נמ כשר לכתוב על כל דבר (סוטה ט"ו). ובפרט הלכות קביעות הן כהלי"ם, כמו האחים שחלקו וכו' והזהרו בהן שהלכות קבועות הן (כ"ב ס"ה). חמשה דברים למדנו מר' אליעזר בשעת מיתתו הכרזר וכו' (סנהדרין ס"ח) ומוכח המאמר הזה באדר"ג פ"ט וד"א רבה פ' גומס"ים, צאו והזהרו בהן שהלכות קבועות הן שנאמרו לו למשה מסיני, ויש הלכות אשר השתמשו עליהן הדבור, "באמת" או "באמת אמרו" ונמ עליהן אמרו שהן חלכה למשה מסיני, והן: א) באמת אמרו וזעוני גינה שאין נאכלין מצמרפין א' מבי"ד בנופל לבית סאה (בלאים פ"ב) ואמרו ע"ז בירושלמי א"ר אלעזר כל מקום ששנו באמת הלי"ם; ב) באמת אמרו הענוול של רבלה שנמטא מקצתו תורם מן המהור שיש בו על חמטא שיש בו (תרומות פ"ב א'); ג) באמת אמרו החזן קורא מהיבן התינוקות קורין (שבת פ"א ג'); ד) באמת אמרו האשה חונרת בסניר בין מלפניה בין מלאחריה (שם פ"ר); ה) באמת אמרו ימי הזב

והזבה ימי הסנור של מצורע הרי אלו עולין לו למנין ימי הנזירות (נזיר פ"ו י'); ו) באמת אמרו בין התירו לערב קשה בך מפני שהוא משביחו (כ"ט פ"ד י"א); ז) לא יפתח אדם חנות של נחתומין ושל צבעין תחת אוצרו של חברו ולא רפת בקר. באמת בין התירו אבל לא רפת בקר (כ"ב פ"ב ג'). בחמשה מאמרים הראשונים בא מאמר ר' אלעזר בירושלמי כל מקום ששנו באמת חלי"ם לבר בשנים האחרונים. ור"ל ששנו במשנתנו ולא בכרייתא. אבל ממשנה שבת פ"א ב" ותרומות פ"ב א' מוכח שבאמת אמרו אינו הלי"ם ועי' ברע"ב ותיו"ט. ורש"י פ' בב"מ ס' כל באמת אמרו הלכה ואין להסם ולנמנם בדבר, ותיחסיין מביא בשם הערוך כל מקום שתמצא באמת אמרו הלכה למעשה היא. ולפעמים ישתמשו בנמרא בדבורים הלכתא נמירי, ועל אלה אמרו המפרשים כי הם מבוזים נ"כ על הלי"ם: א') כל ר' אמות בר"ה (דחייב) הלכתא נמירי לה (שבת צ"ו); ב) מוטאת התהום הלכתא נמירי לה (פסחים פ"א רש"י הלי"ם. והרמב"ם בפ' המשנה בתב ג"ב הלי"ם); ג') חצי נזק צדורות הלכתא נמירי לה (ב"ק ב' ופירש"י הלי"ם); ד') חמטא שמתו בעליה הלכתא נמירי לה דלמיתה אולה וכו' (ב"ק ק"ו נזיר כ"א); ה') גולל ורופק הלכתא נמירי לה (חולין ע"ב); ו') חמש חמאות מתות הלכתא נמירי לה (בבורות ט"ז); ז') קדוש ידים ורגלים במקדש הלכתא נמירי לה (ערכין י"ט). והנה מסוכה ה' ל"ד ומ"ד ועירובין ר' ומ"ק ג' ותמורה י"ז נראה בפירוש דהלכתא נמירי לה תינו הלי"ם ועי' פסחים י' א"ר פפא אפילו למ"ד מוטאת משקין דאורייתא משקי בית ממכחיא הלכתא נמירי לה (רש"י: מסיני דלא מטמא וכו' ע"ש כל תענין). ונמצאים בנמרא במה פעמים הלשון, נמרא נמירי לה או "נמירי" ונמ באלה אמרו המפרשים שהם הלי"ם. כמו אמר רבא ארבע מיתות ב"ד נמרא נמירי לה (סנהדרין נ"ג ופירש"י ר' יאשיהו מסיני). נמירי חמש מבילות ועשרה קדושין מוכל כה"ג ומקדש בו ביום (יומא ל"ב ופירש"י הלי"ם). אבל אי אפשר לומר בדרך כלל כי היכי דאיכא נמירי ר"ל מסורת למשה מסיני (הליכות עולם ושל"ה מאמר תורה שבע"פ). והראיה מסנהדרין ק"א: נמירי שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד ועי' בתיו"ט זכחים פ"א ג' ובפסחים נ"ב. פרש"י נמירי מסרת מאבות. ועוד ראה ממאמרי אנרה שנאמר בהם, "נמירי לה" שאי אפשר לומר שהם הלי"ם. כמו אבן שבקש עונ מלך הבשן לזרזק על ישראל נמרא נמירי לה (ברכות נ"ד). נמירי טבא לא הוי בישא (שם כ"ט). נמירי דלא עבר כסלא ואי עבר חרב עלמא (שם נ"ח). נמירי דלא מסקי (השרים) שם שמים לבטלה (מנילה ג') נמירי אין יצה"ר שולט אלא במה שענינו ראות (סנהדרין מ"ה). אמנם המסכון האמתי באלה חמקומות הוא שכל קבלו מרבותיהם, ובמו שפירש רש"י על נמירי דאין חיה שביהודה נדלה על פירות שבגליל וכו' (פסחים

חומץ וכמה קשרים כמבואר במנחות ל"ט ע"ב זה הוא מה שלמד משה רבינו בעל פה ומסרם לחכמי ישראל והמה רמזים בתורה הכתובה או ע"י יתיר אותיות או תיבות או ע"י ה"ג מדות שהתורה נדרשת בהן, וכיון שהם רמזים בתורה הכתובה אינם נכנסים בהסנו הנקרא "הלכה למשה מסיני", אף כי באמת נאמרו בסיני בעל פה. אבל יש מהם ביאורים ופירושים למצות הכתובות בתורה ואינם רמזים בתורה כלל. כמו ש"ן של חפילין, ושיהיו הרצעות שחורות וחבתיים מרובעות ולכורכן בשערן ולתופרן בגידן כולן הוו הלכה למשה מסיני, וכן ד' מהחמש הלכות שחיטה תלדה הגרמה שהייה ועיקור מלבד דרסה הרמחה בתורה (חולין כ"ז) הוי הלכה למשה מסיני וכדומה. ובאופן שני: דינים שאינם כתובים ורמזים בתורה ואינם פירושים וביאורים למצות הכתובות בתורה רק הלכות שנאמרו למשה בעל פה, כמו שעורין חציצין ומחיצין (סוכה ז'), וערלה בחור' וכן עשר נמיות מפתות לבית סאה חורשין כל בית סאה בשילין, י"א יום שבין נדה לנדה, פחותה מבת שלש שנים אין ביאתה ביאה, גור ולבוד ודופן עקומה, וכדומה, הוי הלכה למשה מסיני שנאמרו לו בעל פה. דין ה"מ אם הוא כרין תורה וספיקו לחומרא, או כרין דרבנן וספיקו לקולא, יש בזה מחלוקת הפוסקים. אבל זה הוא רק באופן האחרון כשאנו בא כבאור למצות הכתובה, אבל כשבא לבאור מצוה מן התורה דין תורה יש לו כמבואר בפס"ג בשורש הראשון בפתיחתו להלכות שחיטה.

צ. ת. ה.

[דין הלכה למשה מסיני] יש מחלוקת בין הפוסקים אם ה"מ היא מראורייתא או מדרבנן. הרמב"ם בתשובותיו לר' פנחס ד"ן באלכסנדריא בענין קדושי כסף והובאו קצור דבריו בהשגות הרמב"ן ל"מ המצות שורש שני, פוסק: "דע שאין כל דבר שלמדו אותו בק"ו או בגו"ש או בהיקש או באחד מ"ג מדות דברי תורה עד שיאמרו עליו החכמים שהוא מן התורה וכו' ואפילו דבר שהוא הלכה למשה מסיני דברי סופרים קרינן ליה". וכן כתב הרמב"ם בפירושו למשנה כלים פ"ז י"ב, שענין ד"ס כולל לכל התורה שבע"פ ואף להמקובלות למשה מסיני, ולענין מומאות גולל ודופק סובר שהיא מדברי סופרים (הל' מומאות מת מ"ו) אם כי ר' ישמעאל סובר שהיא ה"מ (חולין ע"ב), והסור יו"ד סי' רצ"ד פוסק שספק ערלה בתו"ל מותרת משום שהיא ה"מ, כי ספק דרבנן לקולא, וכתב בעל יד מלאכי בכלל ד' אות ד' מעשרה כללים וז"ל: "וההלכות המקובלות שלא נמצא בהם שום רמז ודרשו מן הכתוב הן הנפראות ה"מ ואף שלפעמים הסמיכו אל הכתובים כבר פירשו בתן דאינן דרשת נמורה אלא אסמכתא בעלמא, משום שהיה ידוע אצלם דעיקר הדרשא למילתא אחרייתא איצטריכי, ומאלו אין למנות במנין המצות כלל אלא בכלל תורה שבע"פ ניעה. אמנם דעת הרמב"ן

נ"ב) מסורת בידנו מאבותינו, ומצינו כמה הלכות המיוחדות להכות למ"מ ע"י הפוסקים אחר התלמוד, ואלה הן: א' ה"מ שהנשים פטורות מסוכה (רש"י סוכה כ"ח, ב) פריעה ה"מ תוס' יבמות ע"א ד"ה לא), ג' נזיר עולם הבביר שערו מקיל בתער ומביא נ' בהמות ה"מ (תוס' נזיר ז' ד"ה ומביא), ד' מת שחטה, אין לו שכונת קברות שמה ה"מ היא (שם שם ס"ה ד"ה פרט), ה' הרוג אין לו לדם תבוסה ולא שכונת קברות ה"מ (שם ד"ה אחר ועי' תוס' ב"ק שם ד"ה המוציא), ו' כסוי הדם בכל דבר ה"מ (רש"י סוטה י"ז, ז) ל"מ מכות ה"מ (הריטב"א מכות כ"ב) אף כי בגמרא אמר רבא כמה מפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ס"ת ולא קיימי מקמי נברא רבה דאלו בתורה כתיב ארבעים יכנו ואחר רבנן ובצרי חרא (שם), ח' מי שלקה ושנה ב"ד מכניסין אותו לכיפה ה"מ (רש"י סנהדרין פ"א), ט' קשר עליון בציצית ה"מ (רש"י מנחות ל"ט), י' חפילין אינן צריכין שרטוט ה"מ (הרשב"ן בחדושין נטין ו'), י"א שחיטה לעוף ה"מ (רש"י חולין כ"א), י"ב שחיטה מן הצואר ה"מ (רוקח הל' שחיטה), י"ג כל שיש לו קשקשת יש לו מנפיר ה"מ (תוס' חולין ס"ה ד"ה כל), י"ד מומאה רצועה בוקעת ה"מ (רש"י שם קכ"ד), ט"ו מפסמין בכל שנה שס"ה מנין ומקמרין בכל יום פרס בבקר ופרס בערב ה"מ (תוס' כריתות ו' ד"ה דמפסמין), ט"ז נ' לוגין מים שאובין פוסלן את המסוה ה"מ (ר"ח בס' הישר ומרדכי מקואות), י"ח מקוה שהמשיכה כולה מהורה ה"מ (הרא"ם מובא במרדכי מקואות), י"ח ה"מ דאזלינן בתר רובא (הר"ן הלוי מובא בכל בו ה' טרפות), י"ט ה"מ שפרי עץ הדר הוא אתרוג (שבלי הל' ס' שניט), כ' י"ג מדות שחתורה נדרשת בהן ה"מ (רמב"ן בהשגותיו ל"מ המצות קס"ד), כ"א סדר משמרות למקדש ה"מ (שם צ"ו) כ"ב אסור להלות לנכרי ברבית ה"מ (הרשב"א מובא בשמה מקובצת ב"מ דף ע' והר"ן שם), כ"ג דחיות החדש הוי ה"מ (תד"ס סוכה פ"ה ה'), כ"ד הפרשה שבעת ימים קודם שריפת החרה ה"מ (רמב"ם הל' פרה ארדמה פ"ב).

ב. ב. ג. נ. א.

[ענין הלכה למשה מסיני] כשמסר הקב"ה למשה רבנו את התורה שבכתב מסר לו ג"כ דברים בעל פה, והם הביאורים והפירושים למצות הכתובות, כמו שאמרו בספרא פ' בהר סיני: מה ענין שמיטה אצל הר סיני? אלא לומר לך לדרוש שמיטה לשאר דיני התורה, שכמו לגבי שמיטה נאמרו כללותיה ופרטותיה מסיני, כך בכל המצות נאמרו אף הכללות והפרטות מסיני אף שאינן מפורשים בתורה. לדוגמא מצות ציצית כתובה בתורה בפרשה שלח, ועשו להם ציצית, ונשנית במשנה תורה גירילים תעשה לך זה הוא עיקר המצוה, אבל כללותיה ופרטותיה, איזה בגדים חייבים בציצית וככה

נאון (שערי צדק ת"א ש"נ סי' י"א) משמע כי הלכות גדולות לחוד והלכות ר' יהודאי נאון (שהם הלכות פסוקות) לחוד. וכן הראב"ע (שמות כ' א'), בעל העיטור, ר' זרחיה הלוי (לסוגיא שבת כ"ה: וכו') מרבי ר' שמעון קיראה בעל הלכות ראשונות וכו'), ר' מאיר הלוי (ב"ב ל"ט: וכו') מילתא אשבתן לה בהלכות גדולות דמר ר' שמעון קיראה. הרמב"ן (מלחמות שבת י"ח. אבל ר' שמעון בעל הלכות ז"ל), רבינו ישעיה מטרנני חזקן (ספר המכריע סי' ל"ו), ר' יצחק ישראלי (יסוד עולם מאמר ד' פ"ח), ר' מנחם בן זרח (הקדמת צידה לדרך), ר' שמעון בר צמח (זוהר הקדוש, בפתחה בד"ח ועוד הוא אומר וכו' וראשון מי שסנה אותם אחד לאחר למצוא חשבון היה ר' שמעון קיראה בעל הלכות ר' שמעון). אמנם ישנם הרבה ראשונים שיתמו את כפר ה"ג לר' יהודאי נאון, והם רש"י רשב"ם ר' אברהם מנדבונא בעל האשכול, ר' יצחק מווינא בעל אור זרוע, הרשב"א, ר' אליעזר מסיק, בעל הסמ"ג והמרדכי, ויש שפעם תפסו המחבר ר' שמעון קיראה ופעם ר' יהודאי נאון והם בעלי התוספות הרא"ש כל בו ובעל שבלי הלקט. והנכון הוא כמו שמשער ווייס בדו"ד כי ר' שמעון קיראה חבר ספר ה"ג ורבי יהודאי נאון חבר הלכות פסוקות שקבץ מה"ג והוסיף עוד איזה דברים משלו ושני החבורים האלה היו לפני רב שריא נאון ובנו רב האי. ואת"כ הכניסו חתלמידים דברים רבים מר' יהודאי נאון בתוך ה"ג. כי מצינו בו איזה הלכות בשמו וגם בשם נאונים שהיו אחריו.

[מגמת הספר] תכלית המחבר היא לסדר תוצאות ופסקי התלמוד לפי המסכתות וע"פ הענינים. עיקר כוונתו ההלכה שבזמן הזה ולפעמים מביא גם דברים שאינם נוחזין עתה בדרך אנב או להשלמת הענין, ומעט מהשקלא ומריא דאמוראי לצורך התלמידים כדי להרנילם ללימוד הש"ס. סגנון לשון ההלכות בכלל כלשון חנמרא שמשם נעתקו הדברים, ועל גרסותיו ופירדשו אמרו הקדמונים שהם דברי קבלה, ונשא עלי חותם מטבע של הנאונים הקדמונים. בה"ג מביא לפעמים את הידושלמי (סוף פ"א דברכות), ובכמה מקומות מביא את התוספתא, ומזכיר מדרש רבב הושעיה רבא ותוא בדאשית רבא (דף ל' ע"ג ק"ו ע"א דפוס ויין) וספרא דבי רב (ל"ח ע"ד) וספרי ומכילתא (ק"ו ע"א) והעתיק דברים ממגילת תענית (ל"ב:) ומסכת דרך ארץ (מ"א ע"ג) ומביא דברים בשם רב אחא משיבא (ס"ד ע"ב). ובכמה מקומות מעתיק מחשאלתות מבלי חזכרת שמו. ונראה כי כל הדברים האלה נתוספו את"כ מחלכות פסוקות של ר' יהודאי נאון, כי רחוק הוא לתשוב שרב שמעון שהיה בן זמנו של ר' אחא משיבא ואולי הית זקן מסנו שכבר דאח את השאלתות. ס' הלכות גדולות היה לדונאא לבעלי החלכות וגם לחרמב"ס ובעל המורים לסדר את החלכות על חסדר.

[הלכות פסוקות וקצוות] מלבד ס' הלכות פסוקות

בחשנותיו לספר המצות שורש השני היא הל"ם וכל דבר הנלמד מ"ג מדות דר' שמעאל אף שנקראו ד"ס מ"ס רין תורה ממש יש להם ואף לחמיר בספקן. ולדעתו נמשכו רבים מהפוסקים האחרונים. ור' משה ריין אב"ד בארעסא בספרו "לחם אבירים" (כ"י) מחלק בין הל"ם גופיהו וז"ל: "וכל הל"ם שבאה לפרש איזה פסוק או באה לפרש פרטי המצוה וכו' ריינין ההלכה ההיא ככל הכתוב להדיא מפורש בתורה ולאסוד בספיקן וכו'. אבל הל"ם שאינה על אופנים הללו, או אף שיש לה רמז בתורה לא היא כ"א ככל שאר תורה שבע"פ ודינה ככל מילי דרבנן ממש. ואמרינן דקרא אינו כ"א אסמכתא בעלמא. וכמו שבכל מיני דרבנן לא מהני להון הרמז שרמזוהו חז"ל באיזה מקרא לאמוד שע"ז הוי ד"ת, כן ממש בסוג הל"ם הזאת באין הפרש. וענין "מדברי סופרים" שהוזכר בש"ס וברמב"ם כולל כל דבר שלא בא מפורש בתורה, בין שיחיה הדבר ההוא אחד משני סוגי ההל"ם האלה, בין שיהיה מגזרות ותקנות חז"ל וכו'. ולדעתו זאת הסכימו גדולי דורו, ומהם הרב רי"א ספעקמאר יר' בצלאל מוילנא, דעת החוקרים החדשים כמוקראבמאל פראנקעל ווייס ועוד, כי כל ההלכות המצוינות בכנוי "הלכה למשה מסיני" הן הלכות קדומות שהיו נהוגות בישראל מכבר. ונעלם מהחכמים מקורן סבתן ומעמן. ולכן תלו אותן בזמן היותר קדום והוא קבלת התורה מסיני. והשם "סיני" מורה על הקבלה העתיקית, כי לא למדו החלכות האלה ע"פ מדות התורה או הגמרא והסברא. וכן יכנוי חכמי התורה "סיני", ועוקר חרים" לחלק בין חלומד הלכות המסודות ובין חלומד מסברא וע"פ שקלא ומריא.

ביבליוגרפיה: דר' מיכאל גוטמאן, 82 יאהרעסכער ריכט דער לאנדעס-ראבינערשולע אין בוראפעסט (1908—1909): "צור איינגלייטונג אין די הלכה".

ג. מ.

הלכות גדולות: שם ספר כולל דינים והלכות שחבר רב שמעון קיראה בשנת אלף ג"ב לשמרות (שהיא שנת ד"א תק"א=741). והיה ברור השני של חנאונים. כן היא קבלת הראב"ה והרכבי בתשובות חנאונים "זכרון לראשונים" שהו"ל (צד 373) משער שצ"ל אלף קנ"ב לשמרות (ד"א תר"א=841). ומוסיף הראב"ד לסר כי רב יהודאי נאון שהיה ברור השלישי להנאונים "חבר הלכות פסוקות ומהלכות גדולות קבצם". גם רב שריא נאון בתשובתו (זכרון לראשונים 191) יאמר: וששאלתם וכו' הכין חזינא דמאי דכתב ר' שמעון קיראה בהלכות גדולות בחא מילתא מימרא דר' אחא מן שבחא הוא וכו'. ונשאל ר' שריא נאון אם יש לדון כרב סעדיה נאון בספר חשמרות אשר חשש לקדושי קטן אחרי שבהלכות גדולות ובהלכות של מד יהודאי נאון כתיב קטן שקדש אין קדושין קדושין, והשיב כן אנו גמרא כמו שפורש בהלכות של מר יהודאי

שחרר ר' יהודאי נאון נמצאו כמה קצורים של הלכות בשמות שונות, כמו הלכות קצובות, הלכות קטועות והלכות קטנות, וכל אחד מסתברם התאמץ לקצר בלשון ההלכות ולהסיר מהם כל השקלא והטריא כדי להקל על התלמידים, ואפשר שחברו את הלכות האלה לצורך עצמם כדי לפסוק הלכה למעשה מבלי עיון וחקירה בתלמוד, ולכן נקרא לפעמים ה"ג בשם הלכות ראשונות מפני שהספר הזה היה הראשון לילקוטי ההלכות המאוחדים, במחזור ויטרי נזכרות הלכות קצובות לרב יהודאי נאון: הלכות פורים ומנילה לר"ג פסוקות וקצובות, וקלות (צד 212), סליקו הלכות עירובי חצירות קצובות מר"ג (356), ואלו ה' סוכה קצובות לר"ג (414), ע"י בה"ג סוכה ס' י"ר), ואלו הלכות גדולות קצובות מר"ג מהלכות לולב (416), ע"י בה"ג ה' לולב ס' מ"ו), בהקדמת הרמב"ם לפי המשנה ובמדרכי מ"ק פ"ג נזכרו הלכות קטועות, ונרפסו הלכות פסוקות מן הגאונים עם שו"ת הרשב"א (קושטא רע"ו), וס' "בית נכות" שהו"ל ח"מ הלוי הורוץ בפפר"מ תרמ"ג מכיל הלכות קצובות רר' יהודאי נאון, הלכות פסוקות או "הלכות ראל" (פאריס תרמ"ו), אמנם ההלכות האלה שונים בלשון ובסגנון מה"ג, וכנראה נתיחסו בטעות לר"ג ואפשר שהעתיקים איזה סופר ותיקן לשונם במליצה קלה ומוכנת, כאשר נתרבו ילקוטי ההלכות הפסוקות נתמעטו לומדי הנמרא, וכבר בימי פלטי נאון אמרו מה לנו לקושיות התלמוד ופלפול? ובימי הר"י מינא"ש היו מורים אשר לא ידעו ולא הבינו את הנמרא והורו מתשובות הקצרות של הגאונים (שו"ת של"ו ס' ק"ד), מר דב צמח נאון התמרמר עליהם ואומר: זה שחקקם לכם בהלכות קטועות לא שמענו מעולם לא בכתב ולא בפה וכו' ואל תמנו באותן ההלכות קטועות (מובא בחסדה גנוח ס' קכ"ת), המסכתות הקטנות שבש"ס הן מהלכות פסוקות או קטועות שנשארו לנו בשלימותם, [בוסחאות הלכות גדולות] ספר ה"ג שבידינו איננו כרמותו שיצא מתחת יד ר' שמעון קיירא ומלכר תוספות ההלכות של ר"ג שלטו בו ידים עסקניות והכניסו בו פסקים מנאונים אחרים גם תסרו והשמיטו ממנו דברים הרבה, וכבר העיר הרמ"ע מפאנו באמרו, חסרונות הרבה ראיתי בו בכמה מקומות (שו"ת ס' ל"ב), ובעל תבואות שור ס' מ"ח העיר דרבוותא קטאי מיתיה בשמיה דה"ג וליתא בנוסחתנו, וכמה לישני קמן בה"ג קטאי מיתיה בשמיה איפכא, נרפס ראשונה בויניציא 1548, ויין 1811, וע"י הרב הילדסהיימער ברלין 1890 (הוצאת מקיצי נרדמים מכ"י וואטיקאן).

ביבליוגרפיה: כרם חמד ח"ו 204; החלוק ח"ד 28, ח"ו 18, ח"ח 138, ח"י 81; ווייס דו"ד ח"ד 207, 855; תפארת שיבה ליוכל צונץ 127; מובא לח"ג הוצאת הילדסהיימער.

א.

הלל: שיר תפלה לה' כמו בחלל ובחודות (עזרא י"א) ותתיחד לשירים שנתקנו לשוררם במקלות

ושיר בבית המקדש, בחלל רויד בידם (דה"ב ד' ו'). הוא השיר בהלים קל"ו הנקרא "הלל הגדול" או הלולא רבא (פסחים ק"ח), ובמשנה התייחד השם הלל סתם אל מזמורי תהלים מן ק"י"ב עד ק"י"ט המתחילים בשם הלל (פסחים פ"ה ד') והוא הנקרא "הלל המצרי" או הלולא מצראה (ברכות נ"ו) שקוראים במעדים ובסדר ליל פסח: לדברי ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוידק, שמונה עשר יום בשנה יתיד נומר בהן את ההלל ואלו הן: שמונת ימי החג (סוכות) ושמונת ימי חנוכה וי"ט הראשון של פסח וי"ט של עצרת, ובגולה כ"א יום ואלו הן: תשעת ימי החג ושמונת ימי חנוכה ושני ימים הראשונים של פסח ובבבל היו קוראים ההלל ב"ר' בדילונ היינו שלא אמרו "לא לנו", ואחבתי". ומנהג אבותיהם ביריהם (תענית כ"ח:). מאי שנא בחג דאמרין כל יומי ומאי שנא בפסח דלא אמרין כל יומי? דחג חלוקין בקרבנותיהן בפסח אין חלוקין בקרבנותיהן, שבת דחלוקה בקרבנותיה לימא? לא איקרי מועד; ר"ח דאיקרי מועד לימא? לא איקריש בעשיית מלאכה; ר"ה וי"ב דאיקרי מועד ואיקריש בעשיית מלאכה לימא? משום דרבי אבהו, דאמר רבי אבהו אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבשיע מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך ב"ר' וי"ב? אמר להן אפשר מלך יושב על כסא הדין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו וישראל אומרים שירה לפני? והא חנוכה דלא הכי ולא הכי וקאמר? משום ניסא; פוריא דאיכא ניסא לימא? אמר ר' יצחק לפי שאין אומרים שירה על נס שבחול (תוס' פסחים ק"ד: כל בו ס' נ"ב), אמנם עיקר ההלל הוא על הנס של יציאת מצרים, בצאת ישראל ממצרים" וגו' ובכל המעשים יש זכר ליציאת מצרים, וגם על נס פורים היו צריכים לומר שירה כי "שמיתח לחיים לא כל שכן" אמנם רבא נתן מעמא, בשלמא התם הללו עברי ה' ולא עברי פרעה אלא הכא אכתי עברי אחשורוש אנן! (מנילה י"ד). ולכן בכל זמן שנעשה נס לעם ישראל בארצו אמרו שירה ולא על נס בגולה, ובבבלייתא שאלו הלל זה מי אמרו? ר"א אמר משה וישראל אמרוהו בשעה שעמדו על הים, הם אמרו, "לא לנו ה' לא לנו" משיבה רוח"ק ואומרה להן, "למעני למעני אעשה" (ישעיה מ"ה), ר' יהודה אומר יהושע וישראל אמרוהו בשעה שעמדו עליהן מלכי כנען וכו', דבורה וברק אמרוהו בשעה שעמד עליהם סיכרא וכו', יחזקיה וסיעתו אמרוהו בשעה שעמד עליהם סנהריב וכו' חנניה מישאל תעזריה אמרוהו על נבוכדנצר וכו', מרדכי ואסתר אמרוהו על חמן הרשע הם אמרו לא לנו ומשיבה רוח"ק וכו', וחכמים אומרים נביאים שביניהן תקנו להם לישראל שיהיו אומרים אותו על כל פרק ופרק תעל כל צרה וצרה שלא תבא עליהם לישראל (לישנא מעליא), וכשנגאלין אומרים אותו על נאולתן (פסחים ק"ז), משמע מזה שרק על המזמור

הלל: שיר תפלה לה' כמו בחלל ובחודות (עזרא י"א) ותתיחד לשירים שנתקנו לשוררם במקלות

בן החמישי לרוד מאשתו אביטל (ב"ר פל"ג ופצ"ח ובתובות ס"ב), ואחי הלל היה שבנא. הלל עסק בתורה שבנא עבד עסקא (סוכה כ"א). כנראה באו אבות הלל לבבל ושם נולד הלל ומכנה "הבבלי" (פסחים ס"ו). וחי מאה ועשרים שנה בימי משה. בן ארבעים עלה מבבל. מ' שנה למד מ' שנה פרנס את ישראל (ספרי דברים ס"ו שני'). הלל ובנו שמעון ובן בנו נמליאל ובן נכדו שמעון נהנו נשיאותן מאה שנה בפני הבית (שבת ט"ו). ולפי' היה הלל נשיא בא"י בשנות נ"א תר"ס עד שנת נ"א ת"ש (30 קודם מ"ח"נ עד 10 אחר מ"ח"נ). הלל עלה לא"י ללמוד תורה מפי שמעיה ואבטליון שהיו דרשנים גדולים (פסחים ע"י) ויסדו דרך הדרשה מפסוקי התורה והיא תורת הפרושים וגם קבץ מהם מסורות וקבלות התורה (ירושלמי פסחים פ"ו תוספתא נגעים פ"א, ספרא תורע פ"ט). בבואו לא"י היה עני ביותר ובכל יום היה עושה מלאכה ומשתכר מרפעים (חצי דינר), חציו היה נותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו וכו' (יומא ל"ה: ע"ש כל המעשה) ולכן אמרו עליו כי הלל מחייב את העניים ללמוד תורה. אחרי מות שמעיה ואבטליון היו בני בתירה הנשיאים וראשי הישיבה. פעם אחת חל ערב פסח להיות בשבת שבוה ולא ידעו אם פסח דוחה את השבת אם לאו. אמרו כלום יש אדם שיודע וכו' שלחו וקראו לו וכו' אמר להן נאמר מועדו בפסח ונאמר מועדו בתמיד מח מועדו האמור בתמיד דוחה את השבת אף מועדו האמור בפסח דוחה את השבת וכו' מיד הושיבוהו בראש ומינוהו נשיא עליהן וכו' (פסחים ס"ו. תוספתא פ"ד). הלל הרביץ תורה בא"י ואמרו עליו כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה. חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה וכו' (סוכה כ'). ונקרא תלמידו של עזרא. שמונים תלמידים היו לו וגדלו שבכולם יונתן בן עזיאל והקטן ר' יוחנן בן זכאי (סוכה כ"ח). הלל היה ענו מאד, ומעשה בשני בני אדם שהמרו (נתערבו) זה את זה אמרו כל מי שילך ויסניט את הלל יטול ד' מאות זוז, והלך אצלו אחד בע"ש בזמן שחפף את ראשו וקרא אותו לצאת ושאלו שאלות רבות בדברים בטלים כדי להקניטו אך הלל השיבו בנחת, לבסוף א"ל עוד שאלות הרבה יש לי לשאול ומתיירא אני שמא תכעס. נתעמף וישב לפניו א"ל כל שאלות שיש לך לשאול שאל. א"ל אתה הוא הלל שקורין אותך נשיא ישראל? א"ל הן. א"ל אם אתה הוא לא ירבו כמותך בישראל. א"ל בני מפני מה? א"ל מפני שאבדתי על ידך ד' מאות זוז. א"ל הוי זהיר ברוחך! כדי הוא הלל שתאבד על ידך ד' מאות זוז ועוד ד' מאות זוז והלל לא יקפיד (שבת ל"א). עוד מעשה בנוי אחד שבא להחנייד לפני שמא. א"ל כמה תורות יש לכם אמר לו שתים תורה שבכתב ותורה שבע"פ. א"ל שבכתב אני מאמינך ושבע"פ אני מאמינך. וכו' נער בו והוציאו בניזופה. בא לפני הלל

הזה "לא לנו" כוונתו דבריהם. והלל המצרי לא היו אומרים על נס בחורל, אבל אומרים הלל גם בגולה לזכר הנס שקרה בא"י. ועכשיו נהנו לומר הלל גם בששת ימים האחרונים של פסח בדלוג וכן בר"ת בדלוג. ונהנה קריאת ההלל ב"ח ימים בא"י וכו' ימים בגולה שהיא מראורייתא מברכין בא"י אמיה אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרוא את ההלל" (בה"א ידעיה בראש). אבל בימים שמדלגין תהלה שאינו אלא מדרבנן יש פוסקין שלא יברך. ולדעת הרמב"ם קריאת הלל ברה"א אינו גם מדרבנן (רמב"ם חל' מנילה פ"ד). ורש"י בתשובתו אומר: "ששאלתם על היחיד הקורא את ההלל בימים שאינם מ"ח של תורה אם חובה על הצבור לברך יברך גם היחיד. אבל אני איני מברך עליו לא עם הצבור ולא ביחיד. לפי שאינו אלא מנהג, ואין מנהג צריך ברכה". אבל מברך לבסוף בא"י אמיה מהולל בפי עמו וכו' (מחזור ויטרי ס' רכ"ז צד 192). ואנו נוהגין לברך גם בתחלה לקרוא את ההלל ע"פ מנהגו של הר"ם מרוטנבורג. והספרדים מברכין ברכה זו בר"ת. אבל בהלל של מועדים שאומרים הלל שלם מברכין "לגמור את ההלל", ובנוסף הרמב"ם (הל' ברכות פ"א י"ב). בסוף הלל אומרים "יהללך" ומסיים בברכה מהולל בתשבחות, ונקראת ברכת השיר (פסחים ק"ח.). ובמב"ם (הל' חנוכה פ"ג י) הנוסחא משונה מעט. ורב עמרם נאמן מביאה כנוסחתנו בסדר של פסח, ונוסחא אחרת בסדר ר"ח: "יהללך מעשיך ישבחוך עמוסיך יודוך חוסיך כפי נורל נסיד וכתוב כל הנשמה תהלה יה הללויה בא"י מלך מהולל בתשבחות".

[הללויה] המלה הזאת מורכבת מן הלל—יה והיא בתהלים ממזמור ק"ד ולהלן שאומרים בחלל ובפסוקי דמרא ונחלקו בזה רב ושמואל חד אמר נתלק והחלק האחרון הוא שם ה' ואינו נמחק, וחד אמר נמחק ואינו נחלק (ירושלמי סוכה פ"ג ח') כי היא תיבת אחת המסיימת באותיות יה שבאה להורות על ההפלה ע"ד שלהבתיה מרחביה, וכמו שאמר ר' יהושע בן לוי מאי הללויה הללויה בהלולים הרבה (פסחים ק"ז.). ומצינו במקום שנאמר בתהלים בסוף מזמור ק"ז ואמר כל העם אמן הללויה, נאמר בדה"א ט"ז ל"ו אמר והלל לה'. השבעים מעתיקים המלה כמו בעברית ΑΑΑηΑουα גם בהבולגאטא נעקת המלה כמו שהיא. אך בתנ"ך האנני מתורגמת המלה במשמעה "הללו את האדון ה'". ביבליורפאי: ש"ע א"ח ס' תכ"ב, תפ"ח, תרפ"ג; פין האוצר; עבודת ישראל 828; יעלינעק בית המדרש ח"ה (מדרש הלל).

א.

הלל; שמי (שמאי), ונקראו נ"ב הלל הזקן ושמאי הזקן; הם האחרונים מחבמי הזוגות וקבלו התורה משמעיה ואבטליון, והיו מיסדי הישיבות הראשונות בא"י "בית שמאי ובית הלל". הלל הזקן (ביצה ט"ו). נתיחס מצד אביו משבט בנימין ומצד אמו משפטיה

נייריה. יומא קמא א"ל אבנ"ד למתר אפיך ליה. א"ל והא אתמול לא אמרת לי הכי. א"ל לאו עלי דיד קא סמכת דע"פ נמי סמוך עלי. נוי אחר בא לפני שמאי א"ל ניירני ע"מ שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת הבנין שבידו. בא לפני הלל נייריה. א"ל "דעלך סני לתברך לא תעביד" זו היא כל התורה כולה ואידך פירושה הוא זיל נמור וכו' אמרו קפרנותו של שמאי בקשה לסורדנו מן העולם ענוותנותו של הלל קרבנו תחת כנפי השכינה (שם). הלל היה בצד הורדוס וניבא על מלכותו, והורדוס כבר את הלל. אפשר שהוא היה בעתו להניע לנשיאותו.

[שמאי הזקן] שמאי היה אב"ד אחר מנחם, בזמן שהלל היה נשיא. ואע"פ שהיה קפרן ובעסן נגד רשעים היה עניו עם הצדיקים והורה על האמת גם בהתוכחו עם יונתן בן עוזיאל שהיה תלמידו של הלל. ואמר "הטיח עלי בן עוזיאל" כלומר השיבני דרך בזיון ונצחני (ב"ב קל"ד: רשב"ם). ואמרו עליו על שמאי שלא רצה להאכיל אפילו בידו אחת (לתינוק ביוה"כ) וגורו עליו להאכיל בשתי ידים (יומא ע"ז:) וכ"כ היה מספיד לחנך את הילדים במצות עד כי ספרו עליו כי בלדת בלתי של שמאי בחג הסוכות פחת את המעזיבה וסיכף על גבי המטה בשביל הקטן (סוכה כ"ח.). גם שמאי למד משמיעה ואבטליון לדרוש את הפסוקים ודרש עד רדתה (דברים כ') אפילו בשבת. לדינא שאין צרן על עיירות של גוים פחות מן ימים קודם לשבת ואם התחילו אין מפסיקין (שבת י"ט.), והאומר לשלחו צא הרג את הנפש. שמאי הזקן אומר משום תני הנביא שולחיו חייב שנאמר אותו הרגת בתרבי בני עמון (ש"ב י"ב) וכו' (קדושין מ"ג.). ועוד דרש זכור את יום השבת לקדשו, וזכור מאחד בשבת שאם יתמנה לך מנה יפה תהא מתקן לשם שבת, ואע"פ שזה נאמר בשם אלעזר בן חנניה בן חזקיה בן חנניה בן גרון (מכילתא יתרו פ"ז) באמת שמעו מפי רבו שמאי, שאמרו עליו כי כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת, מצא בהמה נאה ואמר זו לשבת. מצא אחרת נאה הימנה מניח את השניה ואוכל את הראשונה, ומדתו היתה "מחד שביך לשבתך" והלל אומר ברוך ה' יום יום, והיו חזירי מלעשות הוצאה מרובה (ביצה מ"ז.). ואלה הם השלשה דברים שדרש שמאי הזקן (ספרי דברים ס"י ר"ג). השם שמי נמצא ברח"א (ב' כ"ח, ל"ב). בין תלמידיו היה בן בוסא:

[ירמי הלל ושמיא] הלל אומר היו מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. זה מתאים לדבריו אל הנגרים. ורגיל היה על לשונו שפת בכל באמרו "נגיד שמא אבד שמא ודלא מוסיף, וללמוד לעצמו) יסיף, ודלא יליף ולא תריס) קמלא חייב, וראשמש בתנא חלף (העושה התורה קרדום לחפור נאבד מן העולם). הוא היה אומר אם אין אני לי מי לי? וכשאני לעצמי מה אני? ואם לא

עכשיו אימתי? שמאי אומר עשה תורתך קבע, אמור מעט ועשה הרבה והיו מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות (אבות פ"א י"ב מ"ו). ועוד אמר הלל אל תפדוש עצמך מן הצביר וכו' אין בור ירא חטא וכו', אף הוא ראה גולגלת אחת שצפה על פני המים אמר לה על דאטפת אטפוך וסוף מטיףך יטופון (שם פ"ב ד'—ר'). בין תקנותיו של הלל היא הפרוזה בול (ע"ע) כדי שלא תנעול רלת בפני לוי (סוף שביעית ויטין ל"ו). עוד תקנה לענין מכירת בחים (ויקרא כ"ה ל') ונאולה שנה תמימה. הניע יום י"ב חדש ולא ננאל הבית היה חלום להקונה. בראשונה היה נסמן הלוקח יום י"ב חדש כדי שלא ימצאהו המוכר ליתן לו המעות. התקין הלל שיהא חולש מעותיו ללשכת (בעזרה ביר ב"ד) ויהא שובר את הדלת ונכנס (ערכין ל"א:). ומעשה באנשי אלכסנדריא שהיו מקדשין את נשותיהן ובשעת בניסתן לתופה באין אחרים וחוטפין אותן מהם, ובקשו חכמים לעשות בניהם סמורים, אמר להם הלל הזקן הביאו לי כתובת אמכם ומצא שכתוב בהן לכשתכנסו לחופה הוי לי לאינתו ולא עשו בניהם סמורים (ב"מ ק"ה.). ומשמע כי הלל חיון את נוסח הכתובה. הלל כמו שמאי דרשו המקראות ע"פ דרך הדרש של שמעיה ואבטליון. וכנראה דרש הלל די מחסורו אשר יחסר לו (דברים ט"ז) אפילו סוס לרכוב עליו ועבר לרץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין (כתובות ס"ז:). ולמדו מהלל שלא יהא אדם קפרן בתוך סעודתו. ומעשה בהלל שעשה סעודה לאדם אחד, ובא עני ועמד על פתחו ואמר כי נושא אשה היום ואין לו פרנסה (לעשות סעודת נשואין). נמלה אשתו כל הסעודה ונתנה לו. ואח"כ לשה עיסה אחרת ובשלה אלפס אחד ובאתה והניחה לפניהם. אמר לה בתי מפני מה לא הבאת לנו מיד? שחה לו כל המעשים. אמר לה בתי אף אני לא דנתי אותך לכף חובה אלא לכף זכות (ר"א פ"ו.). ולכן שלם תמיד השלום בביתו. ומעשה שהיה בא הלל בדרך ושמע קול צוחה בעיר אמר מובטח אני שאין זה בתוך ביתי, תעלי הכתוב אומר, משמעתה רעה לא יירא וגו' (תהלים קי"ב, ברכות ס'). הוא היה אומר: בשעת המכניסים פזר בשעת המפזרים כנס, ואם ראית שהתורה חביבה. עליו פזר וכו' ואם ראית דור שאין חתורה חביבה עליו כנס, שנאמר עת לעשות לה' הפרו תורתך (ברכות ס"ג.). הלל כשהיה שם בשמחת בית השואבה אמר כן: "אם אני כאן הכל כאן ואם אני כאן מי כאן, גם אמר למקום שאני אוהב שם רגלי מוליכות אותי; אם תבא אל ביתי אני אבא אל ביתך, אם אתה לא תבא אל ביתי אני לא אבא אל ביתך וכו' (סוכה ג"ג.). הנירסא "ואם אני כאן" היא מעות וצ"ל "ואם אין אני כאן" כי כוונתו על ה' בכנוי "אני" כמו "אני והו' ע"ע הוא. ורש"י פ' שהיה דורש לרבים בשם ה'. כל זמן "שאני" תפץ בבית הזה ושכינתי שררה בו יהא כבודו קיים וכו' (שם).

כי בראשונה לא היתה מחלוקת ביני הר"ד ור' יוסי אומר מתחלה לא היו מרבין מחלוקת בישראל אלא ב"ד של ע"א (הסנהדרין) יושבין בלשכת הגזית ושני בתי דינין של כ"ג אחת יושבת על פתח הר הבית ואחת על פתח העזרה ושאר בתי דינין של כ"ג יושבין בכל עיירות ישראל הוצרך הדבר לשאול שואל ב"ד שבעירו אם שמעו אמרו להן ואם לאו וכו' באין לזה אשר על פתח העזרה ואומר כן ררשתי וכך ררשו חברי כן למדתי וכך למדו חברי אם שמעו אמרו להן ואם לאו אלו ואלו באין ללשכת הגזית וכו' עומדו למנין רבו המסמאין סמא רבו המסמאין סמאין משרבן חלמירי שמאי והלל שלא שמעו כל צרכן רבו מחלוקת בישראל ונעשית התורה כשתי תורות (סנהדרין פ"ח:). כותבי תולדות עשו יאמרו כי זה קרה אחרי מות הלל ושמאי מיסדי הבתים האלה אבל בעל דורות ראשונים מפרש זה על זמן שהיו עוד בחיים שאף שמאי והלל נכללו בב"ש וכו'. כי אחרי מות המלכה שלמנן באו לא"י עוד הפעם ימי צלמות ולא סדרים ע"י האחים הורקנוס ואריסטובולוס וע"י פומפיוס והרומיים ואז נתבטל הב"ד הנדול עד ימי הורדוס אשר בימיו היו שמאי והלל ואז נתקן הדבר על אופנו כי עלה הלל והחזיר העטרה ליושנה אמנם לפני שמאי והלל לא נחלקו חכמים רק בענין הסמיכה ולקרבן ביו"ט וחיתה נמשכת כמה דורות לפניהם. ושמאי והלל עצמם נחלקו באיזה דברים אבל מחלוקת ב"ש וכו' רבו מאד בכל מקצועות התורה אמנם כל דברי המחלוקת היו רק בנוגע לפירוש המשנה הקדומה שהיתה ערוכה אצלם מימים ראשונים עד אנשי כנסת הגדולה שלא כסדר כי עד הלל היו קורין ת"ר סדרי משנה משה רבנו ע"ה עד בני בתירה והלל סדר ששה סדרים על פה הכוללים כל התורה (יוחסין השלם 18). ורבי חוסיף לבד וללבן המשניות והכנים עוד הדברים שנתוספו עד ימיו והוא היה החותם את המשניות והנה אף שנבדלה המחלוקת בין שני הבתים האלה ואף שאלו פוסלין ואלו מכשירין לא נמנעו ב"ש מלישא נשים סב"ה וכן ב"ה מבי"ש ולא נמנעו להיות עושים טהרות אלו על גב אלו (עדות פ"ד ח'). ונהגו ביניהם חבה ורעות לקיים מה שנאמר והאמת והשלום אהבו המחלוקות האלה נמשכו עד ימי רבן נמליאל אשר אסף את כל חכמי דורו ביבנה להכריע ביניהם ונמשך הויכוח שלש שנים הללו אומרים הלכה כמותינו והללו אומרים הלכה כמותינו עד שיצאה בת קול ואמרה אלו ואלו דברי אלהים חיים והלכה כב"ה. והחכמים נתנו המעם למה זכו ב"ה לקבוע הלכה כמותן מפני שנחמין ועלובין היו ושגוין דבריהם ודברי ב"ש ולא עוד אלא שמקדימין דברי ב"ש לדבריהם (עירובין י"ג:). ואף כי הבת קול לא מעלה ולא מוריד כי החזירה לא בשמים היא וכלי הלכה כב"ה כי הם היו הרבים. התורה אמרה אחרי רבים להטות אך הב"ק משמשת

[מחלוקת חלל ושמאי] כנראה היתה המחלוקת הראשונה בין הלל ושמאי בענין מומאה ומהרה בראשית ביאת הלל לא"י והכנסתו לבית מדרשו של שמאי. חבוצר לנת שמאי אומר הוכשר (לקבל מומאה) הלל אומר לא הוכשר. א"ל הלל לשמאי מפני מה בוצרין ואין מוסקין (זיתים) במהרה? א"ל אם תקנימני נחמני מומאה אף על המסיקה! נעצו חרב בבית המדרש אמרו הנכנס יכנס והוצא אל יצא. ואותו היום היה חלל כפוף ויושב לפני שמאי כאשר מן התלמידים. והיה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל (כי היתה הפרצה הראשונה ביניהם) ונזור שמאי והלל ולא קבלו מינייהו. ואתו תלמידיהו נזור וקבלו מינייהו (שבת י"ז.). ועוד בשלשה מקומות נחלקו שמאי והלל: שמאי אומר מקב חלה והלל אומר מקביים; הלל אומר מלא הין (י"ב לוגים) מים שאובים פוסלין את המקוה. שמאי אומר מ' קבין; שמאי אומר כל הנשים דין שעון (לממא מהרות משעת ראותן לבד) והלל אומר מפקידה לפקידה (למפרע) ואפילו לימים הרבה. וחכמים אומרים לא דבריו זה ולא דבריו זה וכו' והלכה כחכמים (שבת מ"ג.). שמאי והלל גזרו מומאה על הירם והצריכו נטילת ידים לטהרות מפני שהירם עסקניות הן (שבת י"ד:). וכנראה שעל זה אמרו שלא נתקבלה נזרת עד שאור תלמידיהם (שם י"ז.). המחלוקת בדבר הסמיכה על הקרבן ביו"ט היתה מכבר בין הזוגות הראשונות ונפשכה כאשר נתמנה שמאי לאב"ד והלל לנשיא (חגיגה מ"ז.). ועיקר המחלוקת היא אם תיכף לסמיכה שחיטה, ויש אומרים שגם בסמיכה עצמה נחלקו ושמאי סבר אינו צריך ולכן אסורה הסמיכה ביו"ט שנחשבת למלאכה שאינה צריכה לצורך השחיטה. והמחלוקת הזאת נמשכה גם בין תלמידיהם. פעם גברו ב"ש ופעם ב"ה עד שבא בבא בן בוטא מתלמידי שמאי והורה שהלכה כהלל והביא כל צאן קדר שבירושלם והעמידו בעזרה ואמר כל מי שרוצה לסמוך יבא ויסמוך. ואותו היום גברו ירן של ב"ה וקבעו הלכה כמותן ולא היה שם אדם שערער בדבר כלום (ביצה כ'.).

ביבליאנרפיא: פראנקל דרכי המשנה 39; וייס דו"ד ח"א 168, 170; יעקב בריל, מבוא המשנה ח"א 88 והלאה; סמאלענסקין עם עולם 79; Bacher, Ag. Tan. I. 4—14.

א.

[בית שמאי ובית הלל] בתי מדרש או ישיבות שיסרו שמאי והלל וישבו בראשם, ותלמידי הישיבות האלה היו חכמי הדור והלכו בשיטות רבם ולפניהם הובאו כל ספקי התורה להכריע ולפסוק הלכה למעשה. במשנה וברייחא לעולם נזכר ב"ש קודם ב"ה מפני כי שמאי יסד ישיבתו קודם הלל, וכאשר עלה הלל מבבל לא"י כבר מצא שם את שמאי ובית מדרשו. וכדי להבין ענין המחלוקת בין שני הבתים האלה בכל הש"ס ראוי להקדים איך נשתלשל סדר הלימוד בימי קדם. נודע

שמנהגם לא נוסד ע"פ הדין. ולפי"ו יתכן לומר שהמאמר הזה אל תפרש מן הצבור וכו' וכן המאמרים הבאים אחריו, "אין בור ירא חמא" וכו', "אף הוא ראה גולגולת" וכו' הנזכרים באבות (פ"ב ד'—ו') אמרם הלל השני ולא הראשון. וכן נראה מסדר המאמרים אחרי רבן גמליאל, ונס אמוראי א"י שמשו בלשון ארמית או סורסית. הלל זה היה בזמן אורינוס הפילוסוף הנודע שהתנבא עם חכמי ישראל, ואפשר שזהו הלל שאמר (כתשובה להפילוסוף) אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה (אלא הקב"ה ימלוך בעצמו ויגאלם לבדו. רש"י). ורב יוסף שלא הבין בזאת הלל, אמר אח"כ שרא ליה מריה לר' תלל (סנהדרין צ"ט).

[הלל הנשיא] הלל בן ר' יהודה נשיאה השני. עלה אחרי אביו על כסא הנשיאות (330—365) ובו פסקה הנשיאות, והיה דור העשירי לחלל הזקן. בימיו מלך קונסטנטינוס והיה רשע כמו אנדרינוס שקדמו, והמלכות גזרה על הסמיכה שכל הסופר יהרג, ולא יכלו לקדש החדש ע"פ הראיה, אז עמד ר' הלל הנשיא עם בית דינו והזקנים שהיו ברור ההוא ויסדו את חשבון העבור ע"פ רב אדא, ומסרו קביעות ראשי חדשים והמועדים גם לחכמי בבל (עי' תשב"ץ בספר אזהרות). ר' יוסי בר אבין היה חוהן הלל ורבו, "והורה לר' הלל חתניה כן" (כמו שאמר ר' יצחק) וצרת הכסף בידך, ובלבד בידך, ואם לא עשה כן פושע הוא (ירושלמי ברכות פ"ב ח'). ואמר ר' חנניא בשם ר' הלל, "ואף אנן נמי תנינן הרא דמסייע להרא דתני רבי ויתים על ויתים וכו' (ירוש' תרומות פ"א ט').

ביבליוגרפיה: דורות הראשונים ח"ב 197; ירושלים הבנויה, מבוא 27; מחזור ויטרי 478. א.

הלל בן שמואל: רופא ופילוסוף, נולד באיטליא בערך שנת 1220 ומת בשנת 1295. הוא היה נכד ר' אלעזר בן שמואל מוירונה, ותלמיד מובהק לרבנו יונה גירונדי בברצלונה (1250) והיה בקי בתלמוד וספרות הרבנים, ובראותו את צרת רבו וחמתו על אשר שרף את ספר המדע והמורה של הרמב"ם, החליט בלבו לכבד את שם הרמב"ם ולשקוד על ספריו. הלל היה עוסק בחכמות וידעיות שונות וידע היטב את לשון רומית וכתב בה ספרים הרבה, גם העתיק ספרי רפואות מלשון הזאת ללשון עברית. הוא היה רופא מומחה ברומא וקאפוא ופירארא ולעת זקנתו בפורלי (Forli). בעיר קאפואל ישב בשנות 1260—1271 ושם למד אצלו המקובל ר' אברהם אבולעפאי פילוסופי (בית המדרש ליעלינעק ח"ג מובא עד XLI).

[במריבה על הרמב"ם] בימיו התגלע חריב עוד הפעם על הרמב"ם וספריו. ע"י ר' שלמה חקמן וסיעתו, וחללו שנית את קדושת הרמב"ם ואת ספריו. אז התאזר הלל לכתוב אנרת אל ר' יצחק בן מרדכי המכונה בשם מאיישטרו נאנו ויבקשהו לקנא את

מפני כבודו של ב"ש שהיו חריפין ביותר (תוס' ערובין ו:). ב"ש הורו לכה ברבר אחר (ירושלמי תרומות פ"ה ד'), וגם ב"ה היו מודים ברבר חריפות של מתנגדיהם. ופעם אחת הטיח ר' יהושע דברים נגד ב"ש ואמר בושני מרכיכם ב"ש, נמפל לו אחר מתלמידי שמאי ואמר לו סברתם, והלך ר"י ונשתמח על קברי ב"ש ואמר נעניתי לכם עצמות ב"ש, ומה סתומות שלכם כך, מפורסמות שלכם עאכ"כ (חגינה כ"ב). לעולם ב"ש לחומרא מלכר השניות בעריות (תיר"ם שביעית פ"א), ומעת החברעה כיבנה ב"ש במקום ב"ה אינה משנה (הולין פ"ח א' בתיר"ם). ונחשבו ב"ה כסתם משנה וערפי מפי מרכים המפורשים (פחד יצחק). רב עמרם נאון פסק הלכה בב"ה בכל מקום מלכר שש הלכות (מובא בתוס' סוכה ג') שפוסק בב"ש, אמנם קודם שנפסקה הלכה בב"ה, מי שרצה לנהוג בב"ש לא היו מזניחים אותו, ובלבד שלא יהא עושה כקולא ב"ה וקולא ב"ש או כחומרות שניהם וע"ז אמרו שהוא כסיל בחשך הולך.

[היה גזרות] קרוב לחרבן הבית החאספו המחזיקים בשיטת ב"ש בעליית חנניה בן חזקיה בן גרין וגורו י"ח דברים. ובו ביום רבו ב"ש על ב"ה, חגורות האלה היו ישנות שלא פשם איסורן בישראל או שנתדלדלו ונתרפו בימי החשמונאים, ובאו הם לחדש אותן ולחזקם בקשר אמיץ, ומפני רדיפות המלכות יראו לגזור עליהם בפומבי והוצרכו להחבא בעליית בן חזקיה ולעמוד על נפשם (שבת י"ז). ומעמם של ב"ה שלא רצו להתאחד בנזרות האלו, מפני שאמרו אם נגזור ורוב הצבור לא יוכל לעמוד בה יאמרו מזהא ליתא אף שאר דברי תורה אינם עיקר (ספר הסידים ס' תתי"ב). ועוד היו שם י"ח דברים אשר השוו בהם שני הכתים (ע"ע גזרות). לב"ש ובי"ח ייחסו כתיבת מגלת בית חשמונאי, ואולי ספר החשמונאים הנמצא אצלנו בלשון יון הוא העתקה מחספר שכתבו בלשון הקודש. גם כתבו מגלת תענית (בה"ג ה' סופרים).

ביבליוגרפיה: יוחסין השלם 17—19; גרעץ געשיכטע ח"ג והערות 24, 26, ח"ד והערה 2; הלוי דורות הראשונים ח"א כרך ג' 274—304. ח. ה.

הלל בן גמליאל (ר"ג השלישי ואח"י יהודה נשיאה השני): אמוראי א"י ברור חשני (במאה השלישית). כנראה היה תלמיד רבי דמצינו בעי מיניה הלל מרבי וכו' (ב"ב פ"ג:). הוא ואחיו ר' יהודה נכנסו לרחוץ בכבול ואמרו להם אין נהגין לרחוץ ב' אחים כאחר, ונשטם הלל ויצא לבית התיצון, ולא רצה לומר להם מותרין אתם, גם יצאו האחים בקורדסקסין של זהב (כעין כפתורים על מנעליהם) בבירי (כפר בקרכת צפת) ולעזוז עליהם המדינה, ושטמום ונתנום לעבריהן, ולא רצו לומר להן מותרין אתם וכו' (תוספתא מ"ק פ"ב, פסחים נ"א). וזהו שמש, "אל תפרש מן הצבור", אע"פ

ואליהם יפנו הקהלות מארם נהרים בשאלות בעניני חדת וקונים ספרים וכל צרכי קדושה.

[ספר הללי] ע"ש העיר הילל נקרא ס"ת עתיק מונה בדיוק רב בשם "ספר הללי" או ספר "הלליא" שהזכירו המדענים הקדמונים. ספר הללי חובא אח"כ למולטילא (מודילא) וחיה ביד ר' יעקב בן אליעזר בעל ס' השלם והשתמש בו. ומר' יעקב למד חרד"ס ומביא ממנו בספר המכלול (צ"ג. קנ"ז). ובספר השרשים (שרש דרש. ושרש שום) ובפירושו לתהלים (ק"ט י"). גם בעל מנחת שי השתמש בו. ח"ל חרמ"ה (ר' מנחם חמאירי) בספרו "קרית ספר" דף ח': נזרמן לי ספר מדויק הרבה ע"פ הרב רבנו מאיר ממולטימיה וכו' והירני כותב כאן כתב שלחו הרב הנזכר לחכמי בורגוש שספרו ע"ז עם ספר הידוע לחלל הזקן שנקרא ביניהם הלליא וכו'. כי המסורה בידם שנכתב הספר ע"י הלל. אמנם בימי מחומות המלחמה שהיו בספרד בשנת 1197 אבד הספר הללי. אך כנראה עשו ממנו העתקה או העתקות שנקראו ג"כ בשם ספר הללי. ע"ע ספר תורה.

ביבליוגרפיה: מצפה תרמ"ז גליונות ג' ד; רובין בסוף ספר שלחן ערוך לר"י מדינא; אוצר נחמד ח"ב; קבוצת מאמרים לגיוגר דף 88.

נע"מ.

הַלְנַת הַמָּת: ר' יוהנן למר איסור הלנת המת בלא תעשה מהפסוק לא תלין נבלתו... כי קבור תקברנה ביום ההוא (דברים כ"א. כ"ג). אבל אם הלינו לכבוד המת להביא לו מקוננות או ארון ותכריכין או כדי להשמיע בערים הקרובות שיבואו קרוביו אינו עובר בלאו (סנהדרין מ"ו: מ"ז. יו"ד ס"י שני א'). בחשובת רדב"ן החדשות (ס"י ש"א) כתוב דדקא אם ילין את מתו כל הלילה עד הבוקר עובר בלאו אבל בקצת הלילה אינו עובר ואפילו איסורא ליכא, אלא כדי להיות משוכה יש להזהר לחוציא מתו. כתוב בתשובת חות יאיר ס"י קל"ט. יהודי נגב שנתפס ונתלה וחשר היה מבקש סך עצום להניחו לקבור בקבר ישראל אם היו מחויבים להוציא ממון הרבה ע"ז. והעלה דלאו דלא תלין אינו רק על מי שמוטל עליו לקבור ולא על אחרים ולכן פטורים מלכבדו ממון לפי שם השר. אבל בעל פתחי תשובה (ליו"ד שם) חולק עליו. המנן אברהם ס"י תקכ"ז הוכיח שבנפלים ג"כ חל לאו דלא תלין. בכבורי עתים נמצאו אנרות משנת תקל"ב שרש"ד (ר' משה מנדלסון) מען להתיר הלנת מתים, כי רופאי זמננו אין יודעים גבול המגביל בין חיים למתים אלא בעיכול הבשר, וחביא ראיה ממשנה סוף נדה. הוב והזכה וכו' כמסאין עד שיתעכל (ימוק) הבשר. ובסמ' שמחות פ"ח כתוב שפוקרין על המתים עד ג' ימים, ופעם אחת חי אחד אח"כ כ"ה שנים והוליד בנים, וגם ק"ז אם מותר להלין משום כבודו של מת להביא ארון ותכריכין כ"ש מפני מקום נפשו. ומה שאסרו הלנת המת בזמן התלמוד מפני שאז קברו בבוכין וחיה אפשר לדפוק על קברה

קנאת הרמב"ם מיד מחרפיו (עי' מעם זקנים 70 והלאה; חמדה גזקה 17 והלאה). גם לר' דוד מייסון נכד הרמב"ם שלח אנרות ויעוררהו לעמוד בפרץ לכבוד אביו זקנו ולקהלת מצרים ובבל (איראק) שלח אנרות קנאות שיכבו את אש המריבה.

[שפתו ספריו והעתיקותיו] ככל שלומיאמוני ישראל. האמין בפשטות הכתובים אודות חנסיים, והתנגד לדעת המתחכמים המתלימים שהם רק משלים וחדות; אף האמין בהנסיים הנמצאים בתלמוד. אך התאמץ לקרב את אנרות חז"ל על דרכי המבע והשכל הישר. ספר "תנולוי הנפש" (ליק 1874) חבר בעיר פארלי בשנת 1291. ונחלק לשני חלקים. ציוני הח"א הם להודיע: א) שהנפש נמצאת. ב) שהיא עצם בלתי גוף בלתי תומר בלתי סגולה בלתי מקרה. ג) שהיא בלתי מתנועתת ושהיא בלתי מתחלקת ובלתי משתנת בשום אחד ממיני השניים. ד) גדר הנפש. ה) שהיא אחת בעצם. ו) מדרגות השכל והתאחדותו עם הנפש. ז) איך השכל הוא חלק מהנפש. ציוני החלק השני הם: א) יובית על מיני תנולוי הנפש ועונשה שהם רחניים ולא תמריים. ב) יודיע מה הם השכרים והעונשים. ג) יפרש כל דברי חז"ל שנראה משמח דבריהם שתנולוי הנפש הם חומריים או גופיים ואין זאת כוונתם. ר' מאיר אלדאבי העתיק ממנו הרבה דברים אל ספרו "שבילי האמונה" אות באות ולא הזכיר שם מחברם. אודות שאר ספריו ע"י אנרת שחז"ה בראש הספר תנולוי הנפש.

מ. מ. ח.

הַלְלָא (אל-היללעה או העללאה): עיר קטנה וצורה יושבת על חרבות בבל הקדומה. דרך שבעים וחמשה קילומיטר מבגדאד. נהר פרת עובר באמצע העיר. רוב יושבי העיר ערביים ופרסיים ומעוטם נוצרים ויהודים. מספר כל התושבים כעשרים אלף ומחם שני אלפים יהודים והם יושבים בחלק מיוחד מן העיר. מסורה בידם כי נבוכדנצר הביאם שם מגלות ירושלם. הם מדברים ערבית ומבנים גם שפת כשדים העתיקה. שני בתי כנסיות ליהודים וחכם בראשם. ראש הקהלה מכונה לפעמים "נשיא בבל" ויש להם מרחצאות ובתי טבילה שאומרים עליהם שנתקנו עוד בימי חכמי בבל. כמהלך שתי שעות מן העיר. על הדרך היורד לסוריא נמצא יער קטן צומח ערבי נחל על צד הימין של נהר פרת, והאגדה מספרת שהם הערבים שתלו עליהם הלום כנורותיהם בהגלותם מירושלם. ויהודי היללא חושבים למצוה יתירה לקחת משם ערבים לצורך חלולב הוושענות. כארבע שעות צפונה מן העיר נמצאו חרבות מגדל בבל אשר יקראו הערביים "בירת נמרוד", וכחמש שעות משם נמצא הכפר משיפליק שבו מראים מקום קבר יחזקאל הנביא. וע"ש יחזקאל נקרא אחר מבתי. חכנסיות בהללא. ואומרים כי בו היה מתפלל הנביא. קהלת הללא היא מקום תורה ומגדלת חכמים וסופרים,

העיר. אך חסינאט לא התערב ברבר וחוסף לחסות את היהודים. רבם הראשון היה „החכם” יצחק עטיאס מויניציא, ואחריו הרב ר' אברהם תיים די פונסיקא (מת בחודש אייר ת"א=1651). והיה עוד חכם אחד בבית הכנסת השני „בתר תורה”. בשנת 1652 יסדו להם עדה גדולה ק"ק „בית ישראל” ומנו „לחכמינו” את ר' דוד הכהן די לארא (מת בשנת 1674) וזמו היה החכם ר' משה ישראל. ואח"כ ר' יהודה כרמי (שניהם מתו בשנת 1673). בשנת 1656 נקרא ר' יצחק ישרון מויניציא להיות בראש העדה בהמבורג בחר „חכם ראשי”. בשנת 1663 היה מספר משפחות היהודים מאה ועשרים. ביניהם היה דניאל אבנצור (מת בשנת 1711) שהיה ציר המלך מפולין. מנואל יצחק טקסיירא ציר קריסטיאן מלכת שוועדן. הוא יסד בית המדרש בהמבורג ור' יעקב ששפורטש היה שם ראש ישיבה בשנות 1666—1672 והשיב שאלות בעניני הדת והתנגד הרבה לתנועת שבתי צבי. רבנים אחרים היו שם: ר' יעקב בר' אברהם פיראנקי ר' משה חיים ישרון (מת בשנת 1691). ר' שמואל עבו (מת בשנת 1692). ור' אברהם הכהן פיימנטל (מת בשנת 1697). אך מעת ההיא והלאה החלו היהודים הספרדים להתמעט מסבות שונות ובפרט מסבת כובד המס שהושם עליהם, ורבים מהם נסעו לאלטונא. ולאט לאט לקחו מקומם אחיהם האשכנזים.

[היהודים האשכנזים] בשנת 1583 בקשו שנים עשר יהודים אשכנזים להתישב בהמבורג ולא הניחו אותם פקיד העיר, ורק משנת 1630 חתלו האשכנזים לבוא שם במספר מעט. בשנת 1648 הוציאו פקיד העיר חוק לגרש את האשכנזים („האכדייטשע יודען”) מהעיר, ונסעו לאלטונא לגור שם, והוכרחו לשלם מס תרשי בעד הזכות לעשות מסחרים בהמבורג. אחר שנת 1654 הורשו יהודים אשכנזים לשבת בהמבורג בחור משרתים ליהודים ספרדים. ר' דוד מעכלי היה הרב הראשון להאשכנזים. בשנת 1671 התאחדה קהלת המבורג עם קהלת אלטונא ולכן נוספה גם קהלת וואנדסבעק והחוט המשולש הזה נודע בשם קהלת אחיו (ר"ת אלטונא האמבורג וואנדסבעק). הרב הראשון לשלשת הקהלות היה ר' שלמה מירלש מניימארק (מת בשנת 1706). היהודים האשכנזים שלא השיגו רשיון הישוב נחשבו בעיני הנוצרים כיהודים פחותי ערך מהיהודים הספרדים ורדפו אותם בכל עת. חודע הנוצר מטעם הקיסר יוסף הראשון עשה חקנות לטובת היהודים הפורטוגזים כמו האשכנזים („רעגלעמענט דעך יודענשאפט אין האמבורג וואוהאל פארטוגעזישע אלס האכדייטשער נאציאן”), ומאז נשתוכל היהודים בזכותיהם לסור רוח הפורטוגזים אשר התקנאו בהאשכנזים, וכנראה היו חם הנורמים להפירוד וההבדל שעשתה הממשלה ביניהם בתחלת הישוב. מן העת ההיא נתרבו האשכנזים במספרם, והיו להם רבנים מצוינים וביניהם ר' יחזקאל קאצענע-

אבל בזמננו שקוברין בארץ ממש יש פקח נפשות להלינו. וכתב ע"ז בעל פתחי תשובה (שם) שהרב יעביץ טחא ליה מאה עובלי בעוכלא ולא נשא לו פנים, וגם בעל חכם סופר (בתשובותיו סי' של"ח) האריך כנגד רמ"ד, ושורש דבריו כי אזהרה התורה „לא תלין” „וקבור תקברנה” היא עשה ולא תעשה ביחד, ואז נסמך לנו שיעור מיתה וכל השיעורין הם הלכה למשה מסיני, אע"פ שנשכח מרופאי זמננו, וכל הרוחות שבעולם אם ימלאו חפניהם רוח לא יזיונו ממקום תורתנו הקדושה, ומסתניחין נרדה אין ראיה כלל, והאי עובדא דמס' שמחות היא מקרה בעלמא ממקרים הרחוקים א' מאלף, ואפילו מיעוטא דמיעוטא לא הוי, ואנו אין לנו אלא דברי התורה קבלת אבותינו, וכל המהרהר מהרהר אחר השכינה ואיסור הלכת המתים במקומו עומד, וזולת במדינות אשר יש קפידא מהמלכות על ככה. הרבה דיו נשפך על דבר השאלה הזאת ובזה נפרדו האדוקים מהמתחרשים מזמן מנרלטון ואילך. אמנם גם האדוקים לא יתנגדו לחוק המדינה שלא לקבור המת מיציאת הנפש ער מ"ח שעות או לפחות ל"ז שעות.

יש—גב.

המבריל: ע' זמירות

המבורג: עיר על נהר עלבע ועל חוף חים האטלנטיק בגרמניה. היהודים הראשונים שכאו להמבורג היו פורטוגזים אנוסים שברחו מארצם בימי מלכי פיליפ השני ופיליפ השלישי. בשנת 1603 התאוננו שרי העיר בבית המועצות של חסינאט על היהודים האלה, והסינאט שאל את פי ראשי הדת הנוצרית ביענע ובפראנקפורט ראד לחוות דעתם בזה. בשנת 1612 התפשרו עם היהודים לתת להם מחסה בתור גרים בשכר המס השנתי ששמו עליהם, אבל לא הניחו אותם להתפלל בצבור. בעת ההיא היה מספר היהודים 125 מלבד נשים ובניהם ועבדיהם. בשנת 1611 קנו בית עלמין באלטונא הסמוכה ושם קברו מתייהם עד שנת 1871. היהודים הפורטוגזים או הספרדים התעסקו במסחרים גדולים ופתחו דרך המסחר בין המבורג וארצות ספרד ופורטוגאל בפרט בסחרות נופת. טאבאק, בשמים וצמר גפן, והיו בין המיסדים את הבאנק של המבורג בשנת 1619. בין היהודים המפורסמים במאה הי"ז היה חרופא וורדינו די קאשטרו שחי בהמבורג משנת 1594 עד יום מותו. חברי חסינאט הכירו ערכו והרשו לו לקנות אחוזה בתוך העיר. כן הצטיין בוקאריו רחאליס בח' התכונה, והקיסר נתן לו התואר comes palatinus. בענדיקט די קאשטרו היה רופא מיסחה. יוסף פראנציס היה פיימן. משה נרען אבירינטי מרדק, ובנימין מוספיא הוא בעל מוסף הערוך. בשנת 1627 יסדו הספרדים בית חכנסת שקראו „תלמוד תורה” בבית אליהו אבוהב קארדוס. הקיסר פרדינאנד השני התאונן רע לפני חסינאט על אודות בית הכנסת הזה שנוסד בזמן שלקטוליקים לא הורשו ליסד מקום לתפלתם בתוך

1686, והספר הראשון היה נביאים ראשונים עם מ' אברבנאל, ומאז נדפסו כמה ספרים בהמבורג ואלמנא. ביבליוגרפיה: והקאלדוקס איה למושב מראקא 1908; האאריבלייכער צוויי עפאכען אויס דער געשיכטע דער דייטשער איזראעליטישען געמיינדע אין האמבורג, האמ-בורג 1867; פילכענפעלד, אפמאנג אונד בליצייט דער האמבורגער פארמוגענישען יודען אין האמבורג, האמבורג 1898.

כ. מ.

המגיד: ע' עתונים

המזן (המזן): עיר בפרס, 160 מיל מערבית-דרומית לעיר הבירה מיהוראן, המזן היא אחת מארבע (עזרא ו' ב') במדי רבתי. ר' אבא בר' כהנא תרגם: וערי מדי (מ"ב י"ז ו' י"ח י"א) זו המזן וחברותיה (קדושין ע"ב. יבמות י"ז). וכן תרגם רב יוסף (דח"א א' ה'). סופרי העמים קורים אותה Ectabana. לפי המסופר בספר יהודית (א' ו') נבנתה העיר אתמא על ידי ארפכשד מלך מדי, ויקוף אותה חומות מאבני מחצב שלש אמות רחבן ושש אמות קומתן, וקומת החומות שבעים אמות ועבין חמשים, ומגדלים עשה על שערי העיר וכו' בתוך העיר עמד היכל המלך ובית אוצר המדינה. בבית הזה נזנו כתב הרשיון שנתן כרש מלך פרס ליהודי בבל לשוב לירושלם ולבנות את בית המקדש מחדש (עזרא ו'). העיר הזאת נלכדה ע"י כרש מלך פרס אף לא התריבה, וימים רבים אח"כ היתה לבירת הקיץ למלכי פרס. היהודים התיישבו שם בזמן קדום מאד. אף מעת שנפלה העיר בירי הערביים בשנת 634 החלה רדיפת היהודים. הנוסע ר' בנימין ממולדיא בשנת 1173 מספר כי "מאותו ההר (בארץ פרס) עד תמזן מהלך עשרים יום היא מדי העיר הגדולה ושם כמו שלשים אלף מישראל ושם לפני כנסת אחת קבורים מרדכי ואסתר (מסעות ר' בנימין צד פ"א, הוצאת אדלר צד נ"ג). במאות הי"ז והי"ח תחת מלכי עבאס, סופי, אפנאן, סבלו היהודים תלאות רבות. מחמר שאח (1725) הרג יהודים רבים וביניהם הרב מולאה מושה, ורצוהו שניה תחת מלוכת תחמאס כולי כאן, הנודע בשם "נריר שאח" (47—1735). בכל זאת עוד נשארו יהודים רבים בהמזן. בשנת 1818 היו שם תשע מאות בתים וכארבעים אלף תושבים וביניהם שש מאות משפחות יהודיות. הנוסע ר' בנימין השני היה בהמזן בשנת 1848 ומספר כי מצא שם לערך חמש מאות משפחות אתב"י ושלשה בתי כנסיות, ושם נשיא העדה מולאה אליהו, והנשיא השני ר' אהרן. בפנים מחומות העיר סמוך לקצה נבולח עומד בנין גדול ומהודר ובו חדר אחד. בחדר ההוא נמצאים שני קברים הנפרדים זה מזה ע"י שביל צד ההולך בין שניהם ועליהם יתנשאו שתי כפות מכוסות באדרות יקרות ועליהן כתובים טורים אחדים בעברית, ורק שני שמות מהם נכרים השם האחד מצד שמאל אסתר ומצד ימין מרדכי. תבנין הזה הוא קנין היהודים, ופעם אחת בתדש יבואו שם להתפלל. ובפורים

לענבונין (19—1712), ר' יונתן אייב שיץ (64—1749), ר' רפאל הכהן (99—1776), ורב הכולל האחרון לשלשת הקהלות אה"י היה ר' צבי הירש זאמזמש (7—1803). בשנת 1811 כבש נפוליון את המבורג והיהודים הוכרחו להתפרד מקהלות אלמנא וואנרסבעק ויסרו קהלה לעצמם, וזכויותיהם נתרבו כמו שהיה לכל יהודי צרפת. אף בשנת 1814 כאשר הושב החופש להמבורג נגזל החופש מהיהודים, והקונגרס בוויין (דייטשע בונדעס-אקטע) בשנת 1815 אישר את הגולה הזאת. בשנת 1818 נוסד, "ההיכל" של הריפורמים בהמבורג, והאורתודוקסים מנו להם את הרב, "החכם" יצחק ברנרס בשנת 1821, שרדש לפניהם בשפת אשכנזית צחה. בשנת 1848 השינו היהודים בהמבורג שיווי זכויות, וגבריאל ריסער (1806—1863) היה בין הלוחמים בעד חפשיות היהודים.

[בתי תפלה ומוסדות צדקה] בית הכנסת הגדול של הספרדים נשרף בשנת 1842, ובנו תחתיו בית הכנסת קטן לפי מעט מספרם, להאשכנזים יש שני בתי כנסיות גדולים אחד בעלבשטראסע שנבנה בשנת 1788, והשני בקאהלהעפען שנתחנף בשנת 1859, ויש בו שש מאות מושבות לאנשים וארבע מאות מושבות לנשים. בהיכל להריפורמים יש ארבע מאות מושבות לאנשים ומאתים וחמשים מושבות לנשים. מלבד בתי תפלה קטנים, בית החולים נבנה בשנת 1843 ע"י שלמה היינע (ע"ע). גם יש להם בית יתומים ויתומות ובית אוסף לוקנים ותלשים. בית התלמוד תורה נוסד בשנת 1804, ומשנת 1822 החלו ללמוד בו גם אשכנזים. בשנת 1910 נמצאו שם כעשרים מורים וחמש מאות תלמידים. בית ספר לנערות נוסד בשנת 1818, ובשנת 1910 למדו שם כעשרים מורים ושש מאות תלמידות, ויש שם עוד בתי ספר נבונים שלומדים בהם גם למודים עבריים. שני בתי קברות ישנים מחוץ לעיר, ובשנת 1883 רכשו להם בית הקברות גדול באהלסדארף, אך מפני שקנה על תנאי פקדי העיר, קנו אחוזה לבית הקברות אחד בלאנגענפעלד אצל אלמנא, שלש ישיבות "קלויז" יש בהמבורג ששם יושבים לומדים אשר תורתם אומנתם ומתפרנסים מהצבור. ועוד בתי חסד וצדקה לעניים וגמילות חסדים. ויש להם קין קיימת מסכום ארבעה מיליון מארק ויציאו הפירות לצדקה. מספר היהודים בהמבורג בשנת 1814 היה 700, ובשנת 1895 היה מספרם 17,300 (מהם 3533 אשכנזים וכארבע מאות ספרדים, חברים רשומים לקהלותיהם). בשנת 1910 היה מספר היהודים בהמבורג כעשרים אלף בין תשע מאות אלפים תושבים. כמעט כל היהודים הם סוחרים ובעלי אומנות, וחלק מצער מהם הם בעלי מלאכות. בית דפוס עברי נוסד בהמבורג בסוף המאה הי"ז. לפי רשימת אופנהיים נדפס בהמבורג בשנת 1680 הספר הראשון "עשרה מאמרות", הנוצרי תומאס ראוע שהיה מוכר ספרים הדפיס שם ספרים עבריים בשנת

החל (1678). בנו ר' אהרן המון היה מנכבד ושרי העדה היהודית בעיר קושטא (סדר החכמים וקורות הימים צד 154). קרוב למאה הי"ח היה בקושטא ר' יצחק המון, ומבני בניו הצטיינו הסוחרים הגדולים למספחה הזאת במגדש באלאט, ומהם יצאו איזה רבנים ורופא אחד.

ש"ר.

המון, משה: רופא וביי (שר) בחצר השולטן. נולד בנראנארה בשנת 1491 ומת בשנת 1562. בהיותו בן שנה אחת יצא בגולה עם אביו ר' יוסף המון בנרש ספרד של שנת רנ"ב, ונחשבו בעיר קושטא. הוא נתחנך על ידי אביו ולמדו חכמת הרפואה, ובהיותו בן כ"ד שנה נמנה לרופא השולטן שלם הראשון. במלחמה שבין תונרמה ומצרים לוזה את השולטן על דרכו ובכל המקומות אשר בא התחקה על מצב אחיו היהודים וירבה לעשות עמם חסד וצדקה. במצרים ראה ערבים רבים שהיו נעלים חניותיהם בשבת, ובנראה היו אלה צאצאי אנוסים יהודים לדת מחמד מומן השמד (שבט יהודה ס' י"א). אחרי מות השולטן הזה, נמנה לרופא השולטן שוליימאן הגדול (1520) ויהי אהוב מאד בעיניו ובעיני השולטנה כורדיס. בשנת 1534 הלך בלית השולטן למלחמת פרס עד אשר נברה יד החונרמים ויספחו לממשלתם העיר הבצורה בנראד. השר משה העיר את ר' יעקב בן ר' יוסף מאווס (Tawos) לתרגם התורה בשפת ערב ופרס בעד היהודים היושבים בבנראד למען יבינו את תורת משה, וירפס את התורה עם התרגום הזה על הצאותיו בשנת 1546. בעת ההיא נדל השולטן את אבריהם פחה וימנהו ליוזיר הגדול (שר השרים). הוא היה יוני מלדה ונתחנך בדת מחמד והיה שונא ישראל, ובידעו כי לא על נקלה יעלה בידו להטות לב שוליימאן נגד היהודים מצא תחבולה לעשות חפירה מארמונו לארמון השולטן ובאישון לילה הלך בחפירה עד תחת חדר המטות של השולטן, וכאוב מארץ השמיע קולו לאמר, "אנבי מחמד נביאך לכן שמע בקולי וכלה חמתך ביהודים והכריחם מתחת השמים". השולטן חרד בשמעו את דברי הנביא, וכן בלילה השני נראה החזון ההוא. כנראה נלחם השולטנה כורדיס שהיחה בחדר המטות את און משה המון שהיחה באמנה אתו, והרופא חבין בי יד חיוזיר באמצע. והשולטנה הוסיפה למצוא תואנה על חיוזיר בכתב האמנה אשר חתם עם צרפת בתור שר חיל השולטן במקום שר חיל הפחה, בהיות השולטן במלחמה עם פרס, וביום מ"ו אדר שני רציו (21 מארץ 1536) נבוא חיוזיר אל ארמון השולטן נחנק ע"פ המלך. היהודים האמינו כי אליהו הנביא נתגלה להשולטן ויספר לו על אדות אבריהם פחה ("דברי יוסף" לר' יוסף סמבר).

[עלילה דם] בשנת 1545 נודעה בפעם הראשונה עלילת הדם בתונרמה בעיר אמצ'יאן, שהעלילו הארמנים כי נגבו היהודים והרנו נפש איש נוצרי שהיה בא ונכנס

יקראו שם המגלה, ובהזכירם את דברי מרדכי ואסתר מבים על כפות הקברים באלו הפצים לומר: פה מונחים אלה אשר הצילו את אבותינו. כאשר תבוא עת צרה ליהודים יקריבו בבשים על יד פתח בית הקברות הזה ובשרם יחלקו לעניים, ובראות זאת בנימין השני הצליח בידו למנוע אותם מהקרבת הקרבן וצוה אותם לתת כסף מחיר הקרבות לעניים וכן עשו. היהודים בפרס מאמינים כי דמון היא עיר שושן ובאמת רחוקה שושן מהדמן מהלך חמשה עשר יום. לפי הודעת חברת כ"ח נמצאו בהדמן בשנת 1908 בחמשה אלפים יהודים.

ביבליוגרפיה: אוצר השמות 138; מסעי ישראל 90; מאנאסטריוס xvii 110; J. E. vi. 183; א.

המון: שם משפחה ספרדית בארצות הקדם. מוצאה מאנדלוסיה בספרד ורוב בניה עסקו במלאכת הרפואה. הראשון הנודע לנו בשם ר' יצחק המון, חי בנראנארה בערך שנת 1420. היה רופא הכליף מנראנארה והיה אהוב ונכבד בעיני העם, ויהי היום בעברו ברחוב הערביים והנה אנשים ישמעאליים נצים וישבע האחד בחיי מחמד שיעזוב אותו ולא שמע לו, וישב להשביע בחיי הרופא שיעזוב אותו ומיד עזבו. ובראות זאת הישמעאליים אשר היו במקום המעשה אמרו, "נפלה דתנו כי בחיי הנביא השביעהו ולא הרפה ממנו ובשאומו לו בחיי איש יהודי הניחו", ויקומו באיש אחד ויחנפלו על היהודים ויהרגים ולא נותרו כ"א איזה חשובי הקהל אשר התחבאו בארמון המלך, וכן היום ההוא והלואה קבלו עליהם היהודים הרופאים שלא לרכוב על סוס ושלא ללבוש משי ושלא להראות שום שררה בלכתם ברחובות העיר כדי שלא יתקנאו בהם הישמעאליים (שבט יהודה ס' ל"ז). מצאצאי ר' יצחק המון היה הרופא ר' יוסף המון אשר יצא עם הנולה מספרד בשנת 1492 ויחישב בקושטא ונתקבל בחצר השולטן באיאזיר השני ויהי לו לרופא כל ימי חייו, וכן ליורש העצר השולטן שלם הראשון עד שנת 1516 אשר מת ויפקיד אצלו את בנו ר' משה המון (ע"ע בסמוך) אשר שרת אותו בתור רופא וגם לשוליימאן עד שנת 1567. אחרי מותו היה בנו יוסף המון השני לרופא חשרים הקרובים למלכות, והיה עם ר' משה אלמנשינו בשליחות הקהלה משאלוניקי להשתדל להשיג זכויות בעד היהודים שמה (מאמץ כח דרוש א'). בנו ר' יצחק המון נמנה בין הרבנים והתקיפים אשר להם יד ושם במחלף הדיפלומטיא (שו"ח ר' יחאל באסאן ס' פ"ו), וע"פ השתדלותו כרתה צרפת ברית מסחר עם השולטן בתונרמה. בנו ר' יהודה המון נמנה ג"כ בין גדולי הרופאים בחצר המלכות, ובאשר העתיק השולטן מחמד הרביעי לאיזה זמן חצר המלכות לאדריי-נופולי מסכת המלחמה (1641) התישבו כל השרים שמה ועמם הלך הרופא יהודה המון, ומת שם כ"ה תמוז

יונים שמם בלשונם הומרוס, ועל ספרי המירס אמר המשנה (סנהדרין פ"א א') שהקורא בהם אין לו חלק לעולם הבא. ולפי זה השם המירס הוא מושג הקפי וכללי, אכן מרבירי הירושלמי שם נראה שהוא שם עצם פרטי, וכן ר' שמעון מאלמונא בתוספות חדשים למס' ידים מביא דברי הרא"ש: "דלחכי נקראו ספרי המירס ע"ש מין אחר הנקרא כן", ובעל מוסף הערוך אומר "שהיה פייטן ליונים ושמו הומירוס". בעל מאור עינים (פ"ד ופנ"ד) מבאר "ספרי המירס = ספרי שמות" (הגורן ח"ג 33 הערה). הרשב"ב במדרש החלים א' דף ה' בפסוק יהי לצרון אמרי פי וגו', שיעשו לזדורות ויוחשו לזדורות ואל יהיו קורין בהם כקורין בספרי מירס". בהערה ק"ז אומר: "וירוע כי משורר היונים שמו הומירוס". ובאמת מי שקרא בספרי המירס היה כאלו קרא באגרת (ירושלמי שם). ומוכח מזה כי ספרי המירס היוני היו נכרים ונקראים בא"י בימי בית שני, וכנראה נעתקו גם לעברית והשתמשו בהם למקרא שעשועים.

[ספרי המירס] היונים היו מיחסים ספרים הרבה לחמירס, ועוד בשנים קרמוניות נוכחו החוקרים שהמה מזויפים. אכן שני ספרים רבי האיות והכמות, אשר השפיעו במשך אלפי שנה השפעה מרובה בספרות הקלסיות של עמי אירופא, נושאים על מצחם את שם המשורר המירס, והם שירי עלילה המספרים הגרות ומאורעות מקדמות העם היוני. השיר האחר המתאר הירסות העיר עליון או מרויה נקרא עליס (Talos). השני המספר כל התלאות והנורוים של הפליט ממלחמת מרויה נקרא עדסיה (Odysseia) על שם נבורו עדסוס. כל אחד נחלק לעשרים וארבעה שירים או חלקים. חשירים האלה היו קדש להיונים והושרו בחנים ומועדים מה, "רפסורים" על פה. ואחד כמה מאות שנה שנכתבו בספר היו בעיני היונים כפתחמין עירין קרישין, ונחגו להתחיל ראשית הלמודים לחינוקות בקריאת ה"עלים" דיומס (חי במאה הרביעית) מספר הנדה כי פיסיסטרסם שלים אתונא (מת בקירוב 527 קמה"נ) אסף שבעים ושנים חכמים שיסדר כל אחר בפני עצמו לפי דעתו והבנתו את שירי המירס, ולכל אחד מסר השלים חעתק מיוחד, וכשנמרו מלאכתם חניסם בחדר אחד כדי שיציע כל אחד את סדורו במעמד כל החברים. אך המדקדק והמשורר היוני Tzetzes (חי בשנות 1110-1180) הוכיח כי דיומס יחס במעות ההגדה של ע"ב זקנים אשר תרנמו את התורה יונית, לשדורם של ספרי המירס, וכי פיסיסטרסם כנס רק ארבעת חכמים לסדר חרוזי המירס לספרים שלמים (Villoison בספרו Anec. dota Graeca ח"ב צד 182). באמת היו ספרי המירס נמושים ועוזבים מלאים שבועים וחלופי נוסחאות עד אשר בא המדקדק והמבקר אריסטרכס (215-143 קמה"נ) שחיה ממונה על אוצר חספרים של תלמי המלך באלכסנדריא, והחל וקבע עליהם חותמו לדורות. הוא העבירם ברוח בקרת חדה וחלקם לכ"ד ספרים. נפלא

בביחם. הקאדי (שופט) תפס ראשי היהורים ויענם ויכם עד אשר חודר על חמא שלא חמאו. ויתלה את היהורים ההם ובראשם את ר' יעקב אביוב. אחר איזה ימים שב הנצורי הנעלם העירה ויכירו אותו היהורים ויעמידו אותו לפני השופט, וכאשר הגיע הענין להשר משה המן עמד לפני השולטן ויחלה פניו לנקום ההם השפוך, וגם עלה בידו להוציא פידמאן (כתב דת) שהיהורים אינם משתמשים בדם לצרכי דתם, ואם יקרה מקרה כזה באיזה עיר יובא המשפט אל השולטן (שבט יהודה ועמק הבכא). השולטן המה רב חסד למשה חמון ונחן כתב דת חופשה מכל המסים לו ולכל בני ביתו אחריו. יורשי הפירמאן נקראו, "איוולר מוסח" (בני משה) ע"ש אביהם הראשון. הנוסע הצרפתי ניקולאי די ניקולאי שהיה בתוגרמה בשנת 1552 ירבר על השר משה המן ואומר: "האיש אשר עמד במדרגה היותר גבוהה ונכבדה במפלגת הרופאים הוא היהורי המון בן ששים שנה, איש אמיץ ובידו המשדה והעז, גם כבר מאך בחון חכמה ושם טוב". ויעמוד במשרתו זאת עד היותו קרוב לשבעים שנה. המשורר ר' סעדיה הספיד אותו במליצה נשגבה "קול המון כקול שרי... ממשה ועד משה לא קם כמשה".

ביבליוגרפיה: שו"ת מהרש"ם אה"ע; רוואנים דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"א וח"ב Les Orientales אנוורשה 1576.

ש"ד.

המורבי: ע' המורבי

המוכיר: ע' עתונים

המחאה: ע' שטרות

המירס (Ὅμηρος): משורר יוני קדמון, נולד באיזמיר בערך 850—800 קמה"נ (ע"פ הורדוטוס ח"ב 53), ולפי דעת אחרים חי מאה שנים קודם. מסורת אנדה בפי ספרי היונים כי שבע ערים: איזמיר, רודס, קלפון, שלמית בקפריסין, כיוס, ערגוס ואתונא, רבו על אדות הכבוד להיות מקום מולדתו של המירס. ויש עוד דעות כי המירס לא היה ולא נברא אלא משך בעלמא הוא בפי משוררים יונים קדמונים, שמתוך נדורם מעיר לעיר נקראו, "רפסורים" (ραψωδοί) ובעד בצע כסף שרו שירים המסורים להם בעל פה. והשם המירס מורה על המובן *δμῶς ἀρετῆς* כלומר סדרנות וקבוצה. זה מושג הקפי וכולל. לדעת אחרים הוא שם עצם פרטי במונח, "בן תערובות" או, "ערב קבלן", וכן הוראתו בסורית (ע"י בראקעלמאן Lexicon Syriacum צד 84 עמוד ב' ערך "המירא"). באופן זה אין להטיל ספק בהיות המשורר. קצת סוברים שמשמעת השם המירס היא, "סני נהור", לפי שהיונים הקדמונים יחסו בחבה יתרה את הסומא לחתה ומשורר, כי זה לדעתם סימן מובהק לעמקות פנימית וצמצום המחשבה (ע"י ירושלמי פאה סוף פ"ד). רב האי נאון בפירושו למס' ידים פ"ד ר' גורס, "ספרי המירס" ומבאר: כל אלו ספרים חיצונים של חכמת

„המן הרשע“. הוא התנשא בשנת ג'א שצ"ד (364 קמה"ג) וי"ד שנים קודם בנן הבית השני. כל עברי המלך היו נכנעים לפני המן, וזלת מרדכי היהודי שישב בשער המלך בעיר הבירה שושן. ויחר אף המן על מרדכי, ובהתודעו כי הוא מזרע היהודים בקש לנקום נקמתו מכל בני עמו, וילשן המן על היהודים לפני המלך באמרו כי הם עם מפזר ומפורד בכל מדינות המלך ודתיים שונות ומתנגדות לחוקי הממלכה, וגם אם יעלה נזק מעט לאוצר המלוכה מהכנסת המס שמשלמים היהודים, הלא מצער הוא, ויבקש לשלם מכספו עשרת אלפים ככר כסף לגנאי המלך בעד הנזק הזה. אחשורוש הסכים לדברי המן ולא רצה לקבל את הכסף. ויתן לו רשות לעשות ביהודים כמוב בעיניו. והמן הפיל פור ועלה הגורל לאבד את היהודים ביום י"ג אדר. אך היהודים נצולו ע"י אסתר המלכה ודורח מרדכי היהודי. המן ובניו נתלו על העץ, והיהודים עשו נקמות בשונאיהם. ולזכר הנס חוגגים בני ישראל בכל שנה את ימי הפורים. לדברי חז"ל המן הוא ממוק (אסתר א' ט"ו). ומכונה בן מפני שהיה מוכן לפורעניות (מגילה י"ב ב') שם אמו אמתלאי בת עורבא (ב"ב צ"א.). ופליגי אמוראי למה יעץ המן את המלך להסיר את ושת המלכה שלא עשתה את מאמר המלך ולתת מלכותה לרעותה המובה ממנה. חד אמר שהיתה להמן בת וזיה מבקש להשיאה למלכות (אסתר רבה). ומרדכי שלא כרע ולא השתחוה להמן, לא מפני שהיה קנתן ועובר על גזירת המלך, אלא מפני שעשה המן את עצמו לאלוה חזק ע"ז על לבו ונתכוון שישתחוו לע"ז (אסתר רבה פ"ז). שנאה כבושה חיתה בין המן למרדכי, ואמר „כל זה איננו שוה לי, זה בא בפרדחבולי (עשירות) וזה בפרדחבמי (עניות). וקרו ליה עכרא דמורבן במלמי (כבר לחם. מגילה ט"ו:). כלומר מרדכי בא במענת עושר והמן בא במענת עוני, שקנה מרדכי את המן לעבר בככר לחם, והיה מזכירו העובדא בכל פעם שראה אותו. וקודם שנעשה לשר היה ספר (גלב) בכפר קרצום ב"ב שנת (מגילה ט"ו:). אחשורוש היה שונא ליהודים כמו המן. ומשלו עליהם משל לשני בני אדם. לאחר היה תל בתוך שדהו ולאחד חריץ, בעל החריץ אמר מי יתן לי זה ברמים, ובעל התל אמר מי יתן לי זה ברמים, לימים נודעו זה אצל זה. אמר לו בעל החריץ לבעל התל: מכור לי תלך, אמר לו: מול אותה בחנם והלאו! ודכותיה — ויסר המלך את מבעתו וני הכסף נתן לך והעם לעשות בו כמוב בעיניך (שם י"ד:). המן הפיל גורלות לראות באיזה חרש שלא נעשה בו נסים לישראל, אמר ניסן בו יצאו ממצרים, אייד בו הושיעם הקב"ה מיד עמלק, סיון בו נתנה התורה, תמוז נמחל להם על עוונותיהם ונתנברו על מלכי האמור, באב נלכד מלך ערד בימי משה, באלול הושיעם ה' ממדין ועמלק, בתשרי נתחדשה מלכותו לחנוכה ביחמק בימי שלמה, כסלו ומכת לזכרו סיון ועני, בשבט נישנית להם התורה ועשרת

הרבר שבועם חזמן ההוא כבר היה מונח תרגום השבעים של כה"ק נשלם ונגמר באוצר הספרים ההוא. ובהיות אריסטרכוס המשניח בבית האוצר אפשר להתלים כי השתמש בתרגום השבעים בשעת סדורו והוצאתו את ספרי המירס. והנה החלוקה של כ"ד ספרים דומה לתלוות התנ"ך, אף כי תרגום השבעים מחזיק יותר מכ"ד ספרים.

[מקור עברים לספרי המירס] הרבה מליצות ודבורים ומבטאים שבספרי המירס דומים ממש לאותם שבכה"ק, ובמליצות האלה שורר רוח עברי ולא יוני. העובדא הזאת, כנראה, היא יסוד להחלמת אריסטרכוס בולס מן פנייים (ע"ע) כי היונים שאבו תכמתם מן ספרי היהודים. ברעה זו חזרו החזיקו פילון, יוסיפוס (נגד אפיפן ח"א וח"ב). קלמנס אלכסנדר (Strom. ח"א 22, 150; ח"ב 14, 97), איזיביוס (Praep. ח"ט 6, ח"ג 12). הסבילה היהודית היותר עתיקה (ח"ג 419) קובלת על המירס כי חוריק את דבריו וחרחיו טחורת משה. הרבה חכמים נוצרים ואיזה חכמי ישראל השתדלו להוכיח כי הקולטורא העתיקה של הכנענים והעברים השפיעה הרבה על היונים ומהם למדו האלפא ביתא העברית ומלים עבריות והשקפות שמייות בכלל. הצרפתי בירארד מכנה את המירס תלמיד הכנענים ומכיה כי בשני חלקים מספרו הגדול עדיפה מוזכרים שמות אלילים ומקומות משפת כנען כלומר מעברית מוצאם. ולרעה הזאת הסכימו והוכיחו גם החכמים קרסוס וסיקלער. היינובנתוח השרשים העברים והיונים. בסוף המאה ה"ק נודעו גם ספרי המירס בספרות העברית. המשורר ד"ר א. קאמינקא תרגם שיר אחד מתוך „העלים“ וכתב לו „מבוא לשירת היונים“ (כנסת ישראל 1887) בכשרון נבלא. דוד מארנאלין תרגם השיר הששי מתוך „העלים“ (אשכול ח"א תרנ"ח 204). אבל על תרגומו זה נוכל לומר: מוב שלא נברא משנברא. התלמודי בנימין זאב וייללער כתב המאמר „קדש וחול“ (בית אוצר הספרות ח"א 16, 63) על השווי לבין כה"ק וספרי המירס. מאמרו זה העיר ויכוח עצום בין הסופרים העברים בירחון „שם ויפת“ מאת ישראל ראלל (חוברת א' 24 שנת 1887; חוברת ב' 13 שנת 1888). ד"ר משה מרגל פרסם בעתון „דראהאבימשער צייטונג“ (1900) מאמר בהמשכים בשם „האמער אונד די ביבעל“ והסופר שמואל מיזלש כתב מאמר „דער העברעאישער האמער“ בעתון „בערלינער מאנעבלאט“ גליון 33 שנה 1907. לפי דעת הפרופ קרל ברוקלמאן בקעניגסבערג פרוסא. התרגום הסורי של „העלים“ הלך לסמית. סולייסאן אליסוסטאני תרגם את „העלים“ לערבית עם מבוא גדול וציורים (קהירא 1904). מ. מ. ל.

המליץ: ע' עתונים

המן: בן המדתי האגני העמלקי. ראש השרים במלכות אחשורוש וצורד היהודים, ובפי חז"ל נקרא

רש"י) ופירשו בתוספות המנוגא = דג חם, קרנוגא = דג קל, שלא ידע להשיב שאלותיהם (קדושין כ"ח). ר"ה היה דורש תמיד בבכור התורה, ואמר אין תחלת דינו של אדם אלא על דברי תורה וכו', ובשם שדינו קודם למעשה כך שכרו קודם למעשה וכו' (קדושין מ"ז). ולא הרבה ירושלם אלא בשביל שביטלו בה תינוקות של בית רבן וכו' (שבת ק"ט). וקמן היודע לדבר אביו מלמדו תורה צוה לנו משה וכו' (סוכה מ"ב). רבא חזייה לר"ה דמארדיך בצלותא א"ל מנחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה (שבת י'). ואמר ר"ה כל המתפלל בע"ש ואומר ויכולו מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקביה במעשה בראשית (שבת ק"ט). גם היה מחבר ברכות ודרש הרואה בכל הרשעה צדיק לברך חמש ברכות וכו' ואר"ה הרואה אוכלסי ישראל אומר ברוך חכם הרים וכו' (ברכות נ"ז). רב המנוגא המביע ברכת התורה, אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו (שם י"א). בשמח רב המנוגא נחיתו כיפי דברדא מרקיע, והעלו את גוף רב המנוגא ודכה בר רב הונא ל"ז, כי סמו לגשרא סמו גמלי וכו' (מ"ק כ"ה). לפי המסורה נקברו בכפר עלמא ביחד עם רב הונא ורב חננאל ונקראת מערת בבליים (גלילות א"י).

ב. מ.

[רב המנוגא סבא] אחד מתלמידי "רבי רב" הנקראים, "סבי רבי רב" כלומר תלמידים מבית הישיבה שיסר רב בבבל. [ר"ה סבא היה ברוד הרביעי לאמוראי בבבל, ואמר משמיה דר' יצחק בן אשיאן (סוכה מ"ב). שהיה ברוד השלישי. ולפי"ז אם נאמר שרב המנוגא סבא היה תלמיד רב אדא בר אבהו, ר"ל ראב"א השני, ומכונה "סבא" ברי להבדילו מרב המנוגא זוטא שהיה בימיו (ברכות י"ז). ל"א. יומא פ"ז]. א.]. כנראה היתה מחלקה של "סבי" בישיבת רב מראשית הוסדה, כי בבוא רב לסורא "באתרא דאפילו אסור וחיתר לא הוי ידע" (אגרת רב שריא) יסר ישיבת צעירים וישיבת זקנים, והנהיג כי הצעירים המובהקים ילמדו עם הזקנים אחרי אשר שמעו יתר פרקיה, וסבא דנוניתה שלא חפצו לבא לפרקיה של רב חסדא שלח את רב המנוגא (השני) תלמידו לנדוהם, וגם הם ידעו הלכה מה שלא ידע רב המנוגא (קדושין כ"ה). בעל סדר הדורות חשב ומצא שני רב המנוגא סבא, אחר שמת קורם רשב"י ואחר שמת אחריו. ר' משה קונץ מחבר "בן יוחאי" (מענה כ"ט) מצא שלשה בשם רב המנוגא סבא. הראשון חי עוד בזמן הבית, חיומא חדא סליקא ישראל למיחנא חנא ואתערבו גוים בהרייהו וכו', אותו שאלו לרב המנוגא סבא (זהר ח"ב קכ"ד). וכנראה מרומז בזה על הנמצא בבבית החדשה (מפעלות השלוחים כ"א וכו') כי תלמידו שאל היוני התערבו בתלמידי הפרושים ועלו לחונא את חג השבועות (שם כ' ט"ז). השני מת בחיי רשב"י, ואמר עליו הני בבליא טפשיא ולא הוו ידעין שבחיה רב רב המנוגא סבא (זהר פ' ויחי). השלישי חי בעת שנפטר

הרבנות וכו', באדר מצא לחם יגון ואנחה שבו מה משה רבן (אגרת אסתר) ואינו יודע שבו אדר נולד משה (מגילה י"ג). המן היה עשיר גדול עד שהיו או"ה מתפארים, מי חכם בבלעם ומי עשיר בהמן (יקרא רבה פ"ה). ב' עשירים עמדו בעולם ונאבדו, קרח מישראל והמן מאו"ה (במדבר רבה פכ"ב). יהוס המן עד עמלק ט"ז דורות ועד עשו י"ט דורות: המן בן המדתא. סירא. בחה. אפילוס. דיוסיס. פרוס. מעראן. בעלקן. אנתימרוס. הירידוס. שגר. נגר. פרמשתא. ויזתא. עמלק (אנג). סוריינתא. אליפו. עשו (תרומם שני מס' סופרים, אגרת אסתר הוצאת באבער פ"ג). המן נחלה ביום שני של פסח (מגילה ט"ז). אסתר רבה). אך מבני בניו נתייור ולמדו תורה בבני ברק (גיטין נ"ז). ואחר מהם רב שמואל בר שילת היה מלמד תינוקות, ועליהם אמר ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד אלו מלמדי תינוקות בנק רב שמואל בר שילת (ב"ב ח'). ע"ע אה שורוש; אסתר; מרדכי; פורים.

א.

המנוגא : אמורא בבלי מדור השני (במאה השלישית). והיה תלמיד רב (ב"ק ק"ז). וכו"ב כבר את רב, עד כי החרים את התלמיד שהורה נגר רב בהרתא דארגיו שהיה אתריה דרב, אע"פ שרב המנוגא בעצמו כר"ש סבירא ליה (שבת י"ט). רב אמר לרב המנוגא בני אם יש לך היטיב לך (נ"ד). רב יוסף היה תלמיד רב המנוגא ויחב קמיה (כתובות נ"ז). עי' תוס' ד"ה יחב). וצוה לתלמידיו שיזהירו נשותיהם מלהתגודד או לעשות קרחה על המת (ירושלמי קדושין פ"א).

רב המנוגא השני, ברוד השלישי, היה תלמיד רב הונא, וכשבא לפניו היה רווק והיה ר"ה מדר אפיה מיניה (מ"ק כ"ט). רב המנוגא יחב קמיה דעולא וקא הוי בשמעתא (מקשה ושואל), אמר עולא מה נברא ומה נברא! אי לאו דהרפניא מאהיה? (ברוך התול: כמה הוא גדול אדם זה שבא מעיר הרפניא, ושם לא נמצאים מיוחסים). אכסף ר"ה, א"ל עולא כסף גלגלתא להיכא יהבית? א"ל לפום נהרא. א"ל א"כ מזום נהרא את! (יבמות י"ז). יחב רב המנוגא קמיה דרב יהודה וכו' א"ל ר"י: המנוגא את עול תא (אתח ראוי לכנס לבית המדרש שאתה מחכים את דבך. רש"י שבועות ל"ד). הוא היה תלמיד חבר לרב חסדא, ומשתבח רב חסדא לרב הונא ורב המנוגא הוא אדם גדול (קדושין כ"ט). שניהם ישבו בסעודה, אייתי לקמיהו תמרי, שקל רב המנוגא בריך דפרזלי ברישא א"ל רב חסדא וכו' מאן יחב לן נגרי דפרזלי וגשמעין? (מי יתן לנו רגלים של ברזל לילך אחריו חמיד. ברכות מ"א). סבי דנוניתה לא אתו לפירקיה דרב חסדא, א"ל לרב המנוגא זיל צנעינהו (המילם בנדרו). אזל אמר להו מ"ס לא אתו רבנן לפירקא וכו' אמרו לו מה שמך אמר להו המנוגא. ואמרו ליה לאו המנוגא אלא קרנוגא (יושב קרנות אתה ולא בעל תורה.

שלמה לגור בחלק מיוחד מן העיר הנקרא "צווינער" במשך שמונה שנים, בעד מאה תעשרים זהובים רייניש לשנה. ביום 25 יולי 1529 נתן הדוכס עריך רשיון ליהודי מינאל דערנעבונג לבנות בית בפרור העיר "ניישמארם" במחיר המס השנתי שמונה זהובים רייניש, ובמקום הזה נרו גם היהודים פיבש ומענעקע. בשנת 1564 נסעו איזה יהודים מהנובר לקושטא לחשתלר לפני השולטן ועלתה בידם להוציא לחפשי את הנסיד לעבאנם פאן רעדען. ביום 3 מאי 1588 נחלם בבית המועצה לנתק מסירות המסחר בין הנוצרים והיהודים. האיסור הזה חכרית יהודים רבים לעזוב את העיר. בשנת 1608 נתישבו יהודים בניישמארם עוד הפעם וראש העיר מאלנס בנה להם בתים עם בית הכנסת. במשך המאה ה' נתחלף ונשתנה מצב היהודים בהנובר פעמים רבות מסוב לרע ומרע לטוב. יהודי הנובר היו רגילים לנסוע לירידים בלייפציג בשנות 99–1683. וביניהם היה הסוחר ליפמאן כהן (לעפמאן בעהרענרם) אשר היה נכבד בחצר המושל והשיג הרשיון למנות רב להקהלה. ובשנת 1703 בנה בית הכנסת ספואר במקום שהיה שם מלכנים בית תפלה קטן. ביום כ"ז מבת תקכ"ב (1762) נוסדה בהנובר ח"ס רבי"ח ונ"ח (חברה קדישא דבית חיים ותמילות חסדים), והתבררה הזאת עודנה קיימת היום. בשנת 1831 שלחו זקני היהודים מכתב בקשה להממשלה לתת להם שיווי זכויות, והנבחר שלע נעל בבית מועצה התחתון אישר את הבקשה. בשנת 1848 יסדו בית מדרש לחנוך רבנים, ובשנת 1864 בנו בית הכנסת חדש אשר חנכו בשנת 1870. מספר בני ישראל בהנובר כעת (1910) יותר מארבעת אלפים.

ביבליוגרפיה: קאחקען, איבער די לאגע דער יודען... דעם קעניגרייכס האנאווער, 1882; מאיר, געשיכטע דעם וואהלטהעטיגקייטס-פערציין דער סינאגאגען-געמיינדע אין האנאווער, 1882; מאיר, זאמלונג דער געזעצע... איבער דאס יידישע סינאגאגען-שול-אונד געמיינדעוועזען אין דער פראווינץ האנאווער, 1899.

ב. מ.

הנובר, נתן בן משה: תלמודי וכותב הקורות בגורת ת"ח; חי בזמנו וואליניא בעת הגזירה, ומת בשנת 1663 בעיר אונגאריש-בראד במדינת סערדין, ויש אומרים שמת באימליא. הוא היה בפראג ובויניציא ונמנה לרב בעיר יאסי רומניא, ואח"כ חזר לאימליא. הוא נודע בפרט ע"י חבורו הסמן "יון מצולה" (ויניציא 1653) אשר בו מספר מהגורות והמלחמות ע"י המעל-ניצקי. בהקדמתו יאמר כי על זאת הגזירה ניבא דוד המלך באמרו על זאת יתפלל כל חסיד אליך, "לעת מצא" בנימטריא יו"ן וקד"ר יחידיו חברי כלבא ושונרא, לעקוד אומה הישראלית שנמשלה לשה פוורה, בשנת חמשת אלפים זאת ליצירה וכו'. גם מזמור ס"ט נאמר על הגזירה הזאת: הושעני אלהים וגו' טבעתי ביו"ן מצול"ח וגו', בנימטריא חמ"ל וקד"ר ביו"ן יחידיו חברי.

רשב"י, ונאמר כי אליהו לא אתי לאירא רבה דרשב"י לפי שהציל את רב המנונא סבא שהיה תפוש אצל המלך (זהר נשא קמ"ד:). אמנם השם רב המנונא סבא כמו כל שמות של סבי רבי רב בזהר אינם שמות פרטים. רק שמות כנרים או "פסודונים" של חבורת מקובלים קדמונים. ורב המנונא סבא, איננו רק איש חכם תלמודי אך גם איש אלהים מקדושי עליון, המתנלים אחרי מותם לבני חברותם להודיע להם רזים וסודות נעלמים. ומצינו, ר' אלעזר ור' אבא אילין באורחא אתי לגביהן מהוהא עלמא לנלאה לון רזין עילאין, וספרו הרבה לרשב"י. בכך ר"ש זקף ידו על ראשו ואמר, ומה רב המנונא סבא נהירא דאורייתא זכיתון אתון למחמי אפין באפין ולא זכינא ביה, נפל על אפוי והמא ליה מעקר טורין מנהיר שרגין בהיכלא דמלכא משיחא. מהוהא יומא הוי קארי לר' אלעזר בריה ולר' אבא פניאל, כד"א כי ראיתי אלהים פנים אל פנים (זהר ח"א ז'). עוד הגדות מחרות נמצא עליו ועל ר' ייבא סבא בזהר ובתקונים כי הם מתנלים אחרי מותם לצדיקים בדרך ברמות מיעים ומחמרים אחרי חמוריהם ומגלים רזי תורה. וינוקא רב המנונא סבא נלה סודות נוראים בכפר סכנין (זהר בלק קפ"ו: ודיש פרשת דברים). בזהר מיוחסים לרב המנונא "ספרא דרב המנונא סבא" (ואתחנן רס"ח.), "אגדתא דרב המנונא סבא", "בריתא דבי רב המנונא סבא" (האזינו רפ"ז:), ור"ש קרי לון "בריתא דלבר" ואמר עד אימתי מקרן חברייה בהני מלין כר (שם). ע"ע זהר.

הרח"ה.

הנובר (Hanover): עיר הבירה ושם המוחזק בפרוסיה. בתחילת ישוב היהודים בהנובר, בסוף המאה ה'י"ג, חסו עליהם פקידי העיר במחיר המסים ששלמו היהודים, ובחוקי העיר ("שמארמערעכט") משנת 1303 נרשם כי איש לא יחין לנגוע ביהודים לרעה בין ברבור בין במעשה. בשנת 1340 נתנו רשות ליהודים לשחוט בהמות לצרכם, אך אחד המגפה השחורה בשנת 1349 כאשר נחשדו היהודים כי שמו רעל בבארות ונהדות כרי להמית הנוצרים, אז נזרו על היהודים גרוש, ומחו את החוקים המובים בנוגע ליהודים מספרי העיר. ביום 8 יוני 1375 הוציאו הרוכסים ווענצעסלאוס ואלבערס מואכסן ולילד בורג רשיון ליהודים לגור בהנובר ולשלם להם מס קצוב (Privilegium de Judaeis Recipiendia) והרשו להם ג"כ לצוד דגים בנהר היהודים ("וירענטיך") בארמון וויענראדע. בשנת 1445 אסרו על היהודים ועל אורני פשתן לרדו במקום "בריהל" (בעת לאנגעשטראסע) בהנובר, והעוברים על החוק יענשו בחמשה מארק. ביום 4 אוגוסט 1451 צוה הבישוף ניקולאס מן מינרען להכריח את היהודים לשאת אות קלון — האנשים עגול צהוב על בגדיהם בצד החזה, והנשים שני פסים ירוקים על מעיליהן. ביום 5 יוני 1499 הסכים בית המועצה בהנובר להרשות לעדה מבני ישראל ובראשם הרב

בהוד שנרפס ברומא בשנת ע"ד (1518) ובזה אותה בתרם שלא ירפסו שום איש במשך עשר שנים (ע' פערלעם, בייטרענע צור נעשיכטע דער העבר' אונד אראמ' שטודיען, צד 202 הערה 1) כדי שלא יגרמו להמדרסים להפסיד כספו שהוציא על ההרפסה. ביום כ"א תמוז שנת ש"ד (21 יוני 1554) בתוך הקהלות בעיר פירארא איטליא, ובראשם מהר"ם מפדובה, התליטו בין תקנות אחרות: "ראשונה שלא יוכלו בעלי הרפוס להרפס שום ספר שלא נרפס מעולם כ"א ברשות והסכמת ראשי אחת הקהלות הקדושות הסמוכות אל מקום הרפוס אם יהיה בעיר קטנה, ואם יהיה בעיר גדולה או תספיק ההסכמה מראשי הקהלה ההיא עם חשלת רבנים סמוכים הנ"ל ויהיה רשום בהקדמת הספר שמות הרבנים וראשי הקהלה ההיא. חולת זה לא יוכל שום אחר מישראל לקנות הספר ההוא בקנס עשרים וחמשה סקודי (בערך כ"ח רולאר) לכל אחד מזקונים הספר ההוא, וילכו הכ"ה סקודי זהב כנ"ל לצדקת ממקום הממרה (פחד יצחק ערך "תקנות" דף קנ"ה). התקנה הזאת לא נעשית כדי לגרור נזר דת ותפוצים להרפס ספרים שנמצא בהם דברים נזר דת היהודית. אלא כדי למנוע המדרסים מהסנת נבול רעיהם והסיפו אותה בעונש על הקונים שלא יקנו ממרפסים נכרים. ועובדא תות כי מהר"ם מפדובה הרפס את היר החזקה להרמב"ם עם הנהותיו בשנות ש"א (51-1550). ביניציא אצל בראנאדין, ומיד אח"כ הוציאו מרפסים נכרים את היר החזקה ביניציא אצל יוסינאן, ועל רפוס זה רנו הרבנים (ע' שו"ת הרמ"א ס' י"ד וס' נ"ב). הרבה מהספרים הראשונים חסרים הסכמות, אפילו אחר התקנה. כמו ס' האמונות של רש"י בר שם טוב אשר יתמרמר על בעלי המחקר ויזכיר נגדם מהזהר ומספרי המקובלים, נרפס בפירארא בשנת 1557 מבלי הסכמה, וכדומה. אמנם כאשר רבו הספרים החדשים עם הסכמות החלו הקוראים לחשוד את הספרים הבלתי נודעים להם שלא באו עליהם הסכמות הרבנים, וקפרט מעת שהתגנבו בספרות ישראל איזה ספרים שנכתבו מהנזחים אחרי שבתי צבי (ובכ"ז בשו"ת "עבורת הגרשני" דפוס פרי"ט שנת תמ"ט [1689] ליתא הסכמות). וכן אחרי מנדלסון שחשדו הקוראים כי נמצא בהם שמץ אפקורסית או השכלה הרשעה.

[נוסחאות הסכמות] לפעמים נאמרו הסכמות בדרך קצרה, כמו הסכמת חספר "יפה תואר" על מדרש רבה (ויניציא שני"ז-שס"ז=1597-1606) ובו ישימו הרבנים חרם ושמתא, "אשר לא יקרב איש זר להרפס את היפה תואר בלי רשות המחבר". ויש שבאו בהסכמה ארוכה. כמו על השו"ת "תורת אמת" לר' אהרן ששון (ויניציא ה' שבט שפ"ו=1626) מרבני עיר ויניציא: "אנתנו הבאים על החתום בולנו נתנו לרעת אחת נדרנו נזר בגזרת נח"ש שלא יוכל ולא יורשה

עקרבא חיבורא, ושבלי"ת בנימטריא המילנצק"י חיון וקד"ר שטפתני שטף אף תעורה וכו' חמיל ר"ת ה'בלי מ'שית י'בא ל'עולם, כי אחריו יבאו רגלי המבשר וכו'. בסוף הספר מתאר ההנהגה של מדינת פולין בנוגע לעמוד התורה הישיבות, עמוד העבודה התפלה, עמוד גמילות חסדים לקבל אורחים, ועמוד הדין לשפוט את העם משפט צדק. חבורו זה מעט הכמות הוא רב האכיכות בקורות העת ההיא, ונעתק ללשון יהודית (1687) לאשכנזית (1720) ולצרפתית (1855). גם חבר ק' "מעמי סוכה" דרוש לחג הסוכות (אמשטרדם 1652); "שפה ברורה" כל מיני שמות ותבות בלשון ולשון אשכנזי רומי ואיטלקי, ובו כ' שערים (פראג 1660); "שערי ציון" תקונים לחצות מכתבי הארז"ל ותקוני תפלות וכו' (פראג 1662). ע"ע חמילנצק"י.

א.

הנפק: ע' שטרות, קיום הסנת גבול: ע' חזקה הסיבה: ע' סדר ליל פסח

הסכמה: רשיון זכות שנותנים הרבנים להמדרסים להוציא לאור איזה ספר (נוסחאכטען Copyright). הסכמה הוא על פי שלשה אופנים: א') הסכמה של תהלה (approbation), לשבח את הספר ומחברו לפני הקונים; ב') הסכמה של רשיון מיוחד (licence) שהספר ראוי הוא לבוא בקהל הקוראים ולא נמצא בו שמץ דופי נזר המוסר והדת; ג') הסכמה של זכות (privilege) ביד המדרס שיוכל להרפס הספר הזה מצד שהוא שלו או קנין כספו, ואזהרה שלא יהיו איש אחר להרפסו במשך זמן מוגבל. המנהג לתת הסכמות החל מיד אחר שנחלת הרפוס ומספר הספרים נתרבה, וחששו הרבנים פן יוציאו המדרסים ספרים שאינם מהוננים, והקוראים לא רצו לסמוך על הבנת המדרסים שהיו לרוב גוים או יהודים מעמי הארץ, גם תפצו הרבנים לחקן לנעול דלת בפני עושי עולה שלא ישיגו גבול, ושלא יגרמו היזק להמרפסים. ההסכמה הראשונה בתור תהלה ושבת להמחבר והחבור נרפסה בספר האגוד דפוס נא-פולי בשנת רמ"ד-נ"ב (92-1487) חו לשונה: "הנה ראיתי את אשר נתעורר חאלוף כמחר"ד יעקב לנרא דחבר חבר טוב הנקרא אגוד, אשר אגר וקבץ דיני עבודת היום ומעורים וכל איסור והיתר עם כל הנלוה אחריו, ותוא חבור הנותן אמרי שפר במנהגים ופוסקים הישרים לחומרא, ולכן שמתי חתימתי בצוף דבש אמרי נעם. חקטן יהודה הנקרא מסיר ליאן. בספר הזה יבואו עוד הסכמות מר' יעקב ב"ר דוד פרוינצל ממשיליה, ר' בניצין ב"ר רפאל דניו, ר' יצחק ב"ר שמואל מ' חיים ספרדי בנאפולי, ר' משה ב"ר שם טוב למשפחת בן חביב, ר' שלמה חיים כהן ב"ר יהואל רפאל, ר' נתנאל ב"ר לוי איש ירושלים. ההסכמה מאופנה נמצאת לראשונה בספר "בחור" על כללי הדקדוק מר' אליהו

שום אדם נברא בעולם, לא איש ולא אשה, מאיזה מקום שיהיה. להרפים הספר הלוח, לא בלו ולא מקצתו. לא על ירו ולא על ידי זולתו, לא מבני עמנו ולא מבני עם אחר מאיזה עם שיהיה, ולא לסבב שום סבה מהסבות שיעלו על לב איש מעולם, לא להרפיוס ולא להחזיק בירו, אם לא ברשות מעלת בן הרב המחבר הנ"ל או שלוחו, לא פה ויניציא ולא במקום אחר, עד משך עשר שנים רצופות מתחילות מהיום, וכל אשר יתן בתף סודרת לבלתי שמוע הסכמתנו זאת, עליו ועל ראשו יחולו כל האלות הכתובות בספר תורת מרע"ח וכו'. בס' שו"ת "פנים מאירות" (אמשטרדם 1715) אומר המסכים ר' יוסף פאפוש רב דק"ק קאבלענץ: "הנם שראוי ונכון למנוע יד כל בו החוקקים ספרים אם לא נראה לעין הקורא כל דברי הספר מתחלה ועד סוף בי אולי תפיק מיני חורבא בספי"א, אבל האי גברא רבא רבדיק לן וספורסם, אוקי גברא אחזקתיה, ומראש דבריו ניכר סוף דבריו כולם שוין למובה וכו'". בהסכמת ר' יחזקאל לנדא על ס' "תרומת הדשן" (פיורדא תקל"ח=1778) אחר אשר יזהיר את העוברים על הסנת הנבול "בארור וקללות על ראשו וחשומע לדבריו יתברך בכרבה משולשת בבני חיי ומזוני על כל שפע מוב", יסיים: "ותנאי הסכמה זו שיושלם הרפסת הספר עכ"פ תוך שנתיים ימים מהיום ונאמר ע"ז כתנאי בני גר ובני ראובן" וכו'. והרב ווייל דק"ק קארלסרוה מוסיף: "ובתנאי שרפיינו המדפיס ספר הנ"ל בנייר לבן ובדיו שחור ואיפכא לא מסתברא כמבזה בקדשים" וכו'. הקללה היותר נמרצת להעובר על החסכמה כתב ר' חנניה מזל טוב בונדי הרב מליורנו בהסכמתו על ספר המכריע לר' ישעיה מסרדני הוקן (ליורנו 1789): "הנני אוסרים איסר על כל איש ישראל שלא ידפיס הספר הנ"ל בין כולו בין מקצתו בין על ידי אחרים עד מלאת חמש עשרה שנה מיום בלות הרפוס והאיש אשר לא שומע מעוהי וירכתיה די נח"ש ושאר הגוף לא פלט, לא נן לו ולא נבר בעמו, לא שורש ולא עיקר, והחרל יחרק והיה שכרו גדול וכו'". הרב דוד חבנן די זיידו אבד"ק אמשטרדם בהסכמתו "לספר הברית" (פראג 1799) יאמר... ואם יבא הנכרי איזה מדפיס להרפיוס תוך משך הזמן הנ"ל (מ"ו שנים) לא יתן לו עוד שום חכם ורב הסכמה על שום ספר אשר ירצה להרפיוס אח"כ, והיהודי הקונה ספר זה מן הנכרי המדפיס בחוך זמנו פגול הוא לא ירצה תפלתו לפני אלחי ישראל וכו'". חתן המתבר של ספר "מחצית השקל" (ח"א ווין 1807) מתנצל על שהנ"ל חספר ולא לקח הסכמות, ואומר: "להיות ענין ההסכמה יועיל לאחת משתיים, לפרסם מעלת המחבר והחיבוד למען יקפצו עליו זכייא ושנית להמיל נדוי ח"ש (חרם שמתא) לכל ירפיוסו אחר ויגרום נזק להמדפיס הראשון, ואנן בדידן שניהם לא לעזר ולא להזעיל הם, כי אמר חמי המחבר ז"ל וחבורו הם ספורסמים כמעט בכל העולם וכו' והחבור הזה הוא

מהדורא השלישית. גם בעת לא נח"ש בעקב כי אין כח ב"ד יפה ואין לאל ידם להמיל נדוי ח"ש, רק יעשו דרך בקשה, והנה אני נכון ובטוח לא לכר באנשי אומתנו כי אם גם באנשים שלא מבני אומתנו, כי לא ירעו לגרום לי בנזקין לחזור ולהרפיוס בלתי רצוני, כי תל"י ית' הנה רבתה הדעת והסרע בעולם, וכל יושבי תבל אנשי מדות המה לאהוב הצדק ולשנא עול ורשע, ותל"י עתה כל האומות מאמינים בתורת ה' ובהשגחתו, והנה כה דבר ה' ע"י משה עבדו נאמן ביתו ארור אשר ישיג נבול רעהו וכו'. ולהיות שלא ראיתי תועלת בלקיחת הסכמות אמרתי אני כלכי לחוס על כבוד רבני נאוני וזמנינו לבלתי המריחם חנם וכו'". בעת ההיא כבר אסרה הממשלה באוסטריא לעשות הסכמה בחרם, ולכן השכיל המחבר להביא בדרך אנב דין התורה על השנת נבול, והממשלה לא תוכל לאסור זאת, אך בארץ פולין לא נאסר עדיין החרם שהמילו הרבנים בהסכמותיהם, מאמצע חמאה ה"ט ואילך במעט נתבטלה החסכמה בחרם, ולרוב מבקשים המחברים בעצמם בנחת שלא יגרום להם איש היוק להרפיוס ספרם עד בלות זמן קבוע, המול"ס 'תוסר דבורה' מר' משה קורדובירו (לייפציג 1858) יאמר: "מובטחני באחינו ב"י שכל יעשו עולה להרפיוס הספר הלז עד ששה שנים מיום דלמטה, עד אשר אמכור המורפסם עתה, למען לא אבוא להיוק חלילה, ובזכות זה נוכח לראות בנחת ציון וירושלם". בספר הרבני הראשון שנרפס באמריקא, "אבני יהושע" (ניוארק 1860) מזהיר המחבר ר' יהושע פאלק הכהן: "שלא ירים איש ידו להרפיוס אף בנרעון והוספה, הן על ידו הן ע"י אחרים בנרמא דידה" וכו' לא במדינה זו ולא במדינה אחרת בלתי רשותי במשך ששה שנים". [סגנון הלשון ומליצות ההסכמות] הרבנים המסכימים ישתמשו לפעמים בכמויים פזים ומליצות נעימות, ורגילים הם להתחיל "בנזירת עירן פתגמא בנחש דרבנן" או "חויא תרקיח דלית ליה אסותא" (ע"י ע"ז ב"ה תוס' ד"ה חויא). רב העובר על דברי חכמים חייב מיתה, כמו שנאמר פורץ גדר ישכנו נחש, או כי יסכימו "להמיל גודא ולגזור איסור"; "לגזור בהורמניתא דמלכא עילאה"; "שלא יקרב איש זר או גירי דלילה להכנס בגבול"; "לכל יהרסו לעלות לחצוב בעט בחול ועופרת להרפיוס" וכו'; "שלא יהיו שלוחי מצוה ניווקין". ר' יעקב ששפורטש אבד"ק אמשטרדם בהסכמתו לשו"ת של ר' יואל סירקש בעל חב"ח שהוציאה לאור האשח הרבנית שמעון, מזהיר: "הפורץ גדר לעשות לו דרך שכבשוהו ליסטים לגזול מה שאינו שלו קהרפיוס זה הספר וכו' או תולה מעותיו בגוי, ולא יערים ולא יבקש צד היתר להביא לרפוס שלא מדעתה" וכו', די דוד אופנהיים אבד"ק פראג בהסכמתו לס' פנים מאירות יאמר: כי המחבר ירא "פן ואולי איש אחר יחנכנו ויכנס לתחומי תחומי דרבנן להרפיוס שניות מדברי סופרים, ע"כ ראוי ונכון לעשות סמיכין לחורה שלא

הספר שמדפיס. ויפחד מן יבא מדפיס אחר אחריו להדפיסו שנית ולקחת ממנו חקונים המועטים שנמצאים על ספר כזה. בודאי לא יוציא הוצאות להדפיסו, וספרות ישראל תשאר ענייה בבמה ספרים יקרים הנחוצים להלומדים את התורה. מלבד ספרי רומ"ל כגון סדורים וחומשים פשוטים וכדומה שלא יתנו הרבנים הסכמה להמדפיס אותם. כי הספרים האלה נמכרים לאלפים והם כסחורה בעלמא, שיש בה התחרות התגרים. הרבנים התאמצו תמיד לעזור את המדפיסים הלוקחים על עצמם אחריות ההוצאות, ואף על חגרי ספרים חבימו בעין חסד וחז"ל פטרום מחפלה אם מדורים הם, והתענו עליהם אנשי כנה"ג כי חשו שיתבטלו (וזכר יוסף חלק ח"ט סי' ב'). הדבר אשר העיר את הרבנים ביותר לשים לב אל כח ההסכמה והריגים המסתעפים ממנה היא המחלוקת בין מדפיסי סלאוויטא ומדפיסי ווילנא והוראדנא בשנת 1835, אשר כמה שו"ת נכתבו בענין הזה. זה הדבר: מדפיסי סלאוויטא הרב דשם ר' משה שפירא ובנו הדפיסו את הש"ס בשנות 1817–1822 עם הסכמות על משך מ"ל שנה, ותנה קמו מדפיסי ווילנא והוראדנא והדפיסו הש"ס בשנות 1832–1842 ג"כ בהסכמות רבנים על משך מ"ו שנה, ומדפיסי סלאוויטא החלו להוציא מהדורא שנייה והדפיסו מס' ברכות שבת וערובין בשנות 6–1834. מדפיסי סלאוויטא מענו כי עדיין לא נשלם משך ההסכמה מהדפסת השס"ן הראשונים שלהם וכי מדפיסי ווילנא והוראדנא באו כנבלם, ולעומתם מענו מדפיסי וו"ה כי השס"ן הראשונים כבר נמכרו ואין עוד פסידא להמדפיסים לדפוס השס"ן מחדש אע"פ שלא נגמר עדיין הזמן המוגבל, וכיון שהתחילו בהיחר והשיגו הסכמות הרבנים על משך מ"ו שנה, אז אין זכות וצדקה למדפיסי סלאוויטא להדפיס עוד מהדורא אחרת במשך זמן של זכותם, ולא רק בר"פ יש להם הזכות הזו אלא אפילו במדינות אחרות וביחוד באוסטריא נוהג זכותם ואיסור על מדפיסי סלאוויטא למכור שם השס"ן החדשים. בדברי ריבונותיהם התעסקו אז רבני הדוד והרעישו את כל עולם היהדות. ר' אברהם אבלי הרב דווילנא. ר' יעקב ארענשטיין הרב דלבו, ור' שלמה קלוגער הרב זכראד ועוד רבנים עמדו לימין המדפיסים בסלאוויטא. וכנגדם ר' עקיבא איינר ועוד רבנים עמדו לימין מדפיסי וו"ה. ואח"כ שבו איזה רבנים ממדפיסי סלאוויטא ונמנו בין חוסמי וו"ה, וקראו איסור על המכרים והקונים ספרי הש"ס החדשים מדפוס סלאוויטא. כמה שו"ת עברו בין ר' משה סופר בעל החתם סופר והרב ר' מרדכי בנעם בנידון זה. האחרון היה נוטה להקל, ועוד בשנת 1823 כתב כי לדעתו אין מקום לכל חאיסורים והגזרות שבהסכמות מפני המעטים האלה: (א') לא מצינו כיוצא בזה שזכה האחד בד"ץ לעבב על אחר הבא אחריו (ר"ל שיש להרבנים הכח לזכות איש אחד בהדפסת הש"ס אבל לא לאסור לאחרים). ב') כי

יהא נמצא מכשילין לעתיד לבא ולסלק ממנו הזיקא דשכיחא. בשו"ת "חשובה מאהבה" ח"ג מר' אלעזר פלעקלש (פראג 1820) כתובה הסכמה בשם "אזכרה": "למי שענינו השע. על דבר פשע, ואומר שלך שלי רשע. (נם עליו ניבא ירמיה הנביא ע"ה בשם ח' הנני על הנביאים נאם ה' מנבאי דברים איש מאת רעהו ונ' ופקדתי על האיש ההוא ועל ביתו. ע"י רד"ק שם). ומי שלא ישלח ידו במלאכת רעהו, וישמח במחנה חלקו, משם קדשו יענהו, ויגידו שמים צדקו. בהסכמה לשו"ת רש"ל (פיורדא 1767) מסיים הרב המסכים: "למדינת חוץ דרבנן דלית אסותא, על דעביד אפקשותא, ולחול עליו הלכותא, ולשומע יונעם ויבוא עליו כל מיבותא". בהסכמה על שו"ת "שב יעקב" ח"א (פפר"מ 1772) הסיים: "והעובדים על החרם במעלה, כפועל ידם ישולם, ועזבו לאחרים חילם, ולהשומעים יונעם". אמנם נמצאו רבים שמשבו ידיהם ולא רצו לחת הסכמה על ספר ממעטים שונים ואחד מהם כותב שאיננו מן "המסכמים ומחרימים" מליצה על "משכמים ומעריבים" ור' יצחק סנ"ל לנדא רב דקראקא בהסכמתו לחשובות הנאונים בתראי (מורקא 1764) יאמר: "אין דרכי להיות שר המסכים" (מליצה על שר "המשקים") לעלות בהסכמה על ספרים חדשים וביותר הרבנים הנוגעים להוראה, אך דברים עתיקים מנאוני ארץ אשר מיסיהם אנו שותים ותורה מונחת בקרן וכו'. הזמן המוגבל לזכות ההדפסה הוא בערך עשר שנים, אך לפעמים שש שנים ופחות עד שלש שנים שחוא זמן הסכמת ספר שו"ת "שאנח אריה וקול שחל" (שאלוניקי 1746). ופלא הוא כי הספר הזה בשם "שאנח ארי" ח"א שנדפס אח"כ (פראנקפורט דאדר 1756) יש בו הסכמת ר' דוד אבר"ק ברלין שלא ישיגו נבולו משך ששה שנים בלי רשות המחבר, והסכמת ר' נרשון אבר"ק פפדיא שאוסר להשיג נבולו במשך עשר שנים ושניהם חותמים בומן אחד חדש אדר חקט"ו. הזמן היותר ארוך הוא כ"ה שנים שקצבו המסכמים על המחזירים שהדפיס ר' וואלף היידענהיים עם חרגום אישכנזי. מפני שמרח הרבה וקבץ כמה ספרים הנצרכים לו לעסק הזה והוציא ממון רב על ההדפסה, והשכין ספריו ועדיין נשאר חייב, ולא היה ביכולתו להדפיס בפעם אחת ולכן הרחיבו לו הזמן.

[להינא] עיקר תענין של ההסכמה הוא החשש של הסנת נבול. שלא ירד אדם לאומנות חבירו להזיק לו. ואין צריך לומר אם המחבר מדפיס ספרו בעצמו שהספר הוא שלו. או אם מכרו לאחר והוא קנין כסף של המדפיס הלוקח ממנו, באופן כזה אם בא מדפיס אחד להדפיס הספר שנית מבלי רשות המחבר או הלוקח, הוא נחשב בין "מנבאי דברים איש מאת רעהו" שניבא עליהם ירמיהו, ונורם היוק לסחורת חברו, ויש בזה נם חשש גזל, אלא אפילו המדפיס ספר ישן שאינו במציאות דברים צריכים לו. אם לא ניתן לו הזכות המיוחד למכור

לו המקום יפסיד במסחרו, ויתרשל להוציא ספרים בדבר שקרוב להפסד ורחוק מן השכר, ולא יהיו ספרים מצויים אצל לומדי תורה. בשאלה אחרת, היכא שהמחבר הרפים ספרו מבלי הסכמה ואח"כ מכר זכותו לאחר להרפיו שנית אם יש כח בהסכמה עליו. וחשיב ר' יוסף שאל נא מהאנזאהן אבד"ק לבוב, שספר חדש שמרפים המחבר יש לו זכות בזה לעולם וגם ליורשו, יש לו הכח בעצמו לנזור על כל העולם, וכן מצינו בחקדמת הפלאה שזור המחבר על כל המרפיים שלא ירפיו בלי רשותו. ומה שהמחבר קוצב זמן, לא משום שאין לו כח לאסור עולמית, זה אינו רבשלו ארם רשאי לנזור שלא ירפיו עולמית בלתי רשותו או בא כחו, ורק אם המחבר בעצמו מוותר משלו ונותן זמן קצוב יוכלו להרפים אחר הזמן, כי הוא בעצמו רוצה שיירפיו ספריו ויפצו דבריו על פני תבל. ובמדינות שאסור מצד הממשלה לכתוב איסור וחרם אפילו לא נכתב בן אסור להשיג גבול של המחבר, ובכחו למחות על כל העולם (שואל ומשיב מהרורא קמא ח"א סי' ט"ד). תועלת ההסכמות רבה היא לתולדות הרבנים המסכימים. יש הסכמות אשר השפיעו חומר רב לחוקרי הספרות ולקורות ימי היהודים. ויפה עשו המו"ל רשימות הספרים, "יודע ספר" מבית עקר הספר של ראזענסהאל, וקחתל משה"ל של פרידלענדער. שרשמו גם הסכמות הספרים. ע"ע חזקה; על אדות הסכמות הקהל ע"ע קהל; תקנות.

ביבליוגרפיה: תשובות תלמידי מנחם ורונש, הקדמה נ"ו; שרי חסד ח"ג 94; המודיע לחרשים, מאמר לונדון; J. Q. R. 1897 p 175.

א.

הַסְפָּד (מִסְפָּד): אבל וקנה ובפרט על המת; ררשה לכבוד הנפטר, להזכיר טובו פעולתו ומעשיו הטובים בעת הקבורה, או במשך השנה הראשונה לפטירתו. לפני קהל ועדה או בכתב ושיר, והיו רגילים להביע רגשות עצב ויוג. כמו ויבא אברהם לספר לשרה ולבבותה (בראשית כ"ב), ויעקב כשמת ספרוהו בניו במצרים (שם נ"י). כשמת שמואל הנביא ספרוהו כל ישראל (ש"א כ"ה). נעלה היא מאד מליצת ההספד שנשא דוד המלך על שאול ויונתן בנו (ש"ב א' י"ז—כ"ז) ועל אבנר (שם ב' ל"ג—ל"ד). בנראה הלכו המספידים ברחובות אחרי ממת המת, כמו שנאמר "כי הולך האדם אל בית עולמו וסבבו בשוק הסופרים" (קהלת י"ב). עם המספידים היו חסקונות שהיו מיללות בקול ומעוררות בכי, ולאות קללה נאמר ליחזקאל (כ"ד). "לא תספר ולא תבכה" (ע"י משנה ס"ק פ"ג ת"מ). בימים הקדמונים היו הנשים המקוננות כמו הספרנים נשכרים, והאבלים שלמו להם לפי ערכם, ולפעמים יותר מיכולתם, עד כי אשה אחת נתנה הסעות שכינים בעלה לעלות לרגל ליד הספדן, ולא נשאר לו על הוצאות לעלות לירושלם (מ"ק ח'). ולפי רוב השכר אצל

הש"ס שהרפיו לא חדש הוא ואין זה חלק המרפים רק עמלו שסמריה מעט ובשביל זה נוסל שכרו מאת מכרו. נ' כי אין לשום רב ומורה לנזור במדינתו מה שנוגע למדינה אחרת. ר' מאחר דהאינא ישנם גם גוים מרפיים ספרי ישראל א"כ לא יועיל להמרפים הראשון כלום במה שננדר נדר בפני מרפים ישראל, ה' מאחר שבעת הזכות ואחריות הרפוס הוא בידי הממשלה בכמה דברים, א"כ איך נוכל לנזור לעכב על זכות המלך וחוקיו?—ר' מרדכי בנעם מאן לתת הסכמה על הרפסת ס' "אוריין תליתאי" (או "בית אריה") מ' אריה ליבוש הורוויץ (מהרורא ב' ואלקווא תקצ"ד=1834). אבל לבקשת ר' משה סופר כתב הסכמה "בדרך מסור וחוק ד"א מבלי אזהרה וחרם, וע"ז כתב אליו החתם סופר (ח"ט סי' ט"א) דברות קדשו. עם ההסכמה הניעוני וכו' ותמתיי מאד בראותי שמרצונו יבטל מנהג נמילת ההסכמה. חלילה לנו מחדול ליתן הסכמה אפילו על הרפסת ספר ישן נושן וכו' וברוך ה' כי עדיין יש ויש יראי ה' שאינם לוקחים ספר חדש אם לא יראו הסכמה מרב ברוך ביראת ה' וכו', ומשיב על דבריו: כי עיקר המעם של ההסכמה אינו מדין מערופא ויורד לאומנות חבירו. כ"א להתזקת התורה, כי א"א להרפים כ"א בהוצאה מרובה והמרפים לא יקבל האחריות אם לא נקיסמא ליה שוקא של כל פוזרי ישראל, וצריך זמן רב ומקומות מרווחים לבצע מעשהו. ואם לא נסגור הדלת בעד מרפיים אחרים, מי פתי יכניס עצמו בספק הפסד במה אלפים? ותתבטל מלאכת הרפוס ח"ו ותפוג תורה. וכל זה נעשה לא למוכת המרפים כ"א למוכת הענין כדי להגדיל תורה, ומה שכתב שיש מרפיים בני נכר שאינם שומעים לקולו, אם כן הוא. בואו ונסיל חרם ושמתא על הקונים והלומדים מתוך הספרים שנרפסו על ידיהם נגד ההסכמה (ע"י חתם סופר ח"י סי' נ"ז). אמנם אם בתוך הזמן כבר מכר המרפים את ספריו, אין מקום עוד לאיסור ההסכמה, כיון שכל מנמת האיסור הוא למוכת כל ישראל להגדיל תורה ולא למוכת המרפים. ובגידון רידן שמרפיו סלאוויטא כבר מכרו כל השס"ן הראשונים ולא נשאר להם כ"א ל"ז שסין שרצוים מרפיו ויילנא והוראדנא לקבל מהם ע"פ שומת ב"ד, א"כ תו לא תל החרם, והמרפיים האחרונים קדמו וזכו במחרורא שנית (שם), וכן הורו רוב הרבנים. וחרפסת השס"ן השניים בסלאוויטא נשבתה אחר מס' עירובין, אבל בעל פתחי תשובה כתב (יו"ד סי' רל"ז) שראה כ"י מהרב אי"ז מרגליות שאין דעתו כן, דאף אחרי נמכר יש לו כל הזכות עד תום הזמן, ובפרט אם אי אפשר לו מחוסר כסף להרפים סכום הספרים בפעם אחת, ודעתו להרפים עור הפעם במשך הזמן המונבל. וספני המעם הזה אסרו כי האיסור תל על כל המדינות, כי הקונים מעמיס במדינה אחת, והמרפיים חושב למכור בארצות שונות, ואצלו כולי עלמא כחדא מתא הוא, ואם נגביל

בדברים רעים ב"א בדבר נחמה נהנו הספרנים לסיים
בנחמת ישעיה הנביא "בלע המות לנצח ומחה ח' אלהים
רמעה מעל כל פנים" (ישעיה ב"ה ח').

ביבליוגרפיה: ילקוט אליעזר ערך "הספר
(פאקס 1897); יעלעניק קונטרס חספסיר יפרום כל
ספרי ההספרים שנרפסו עד זמנו; פערלעס, די לויכענ
פיערליכקייטען אים נאכבילישען יודענמומע, ברעסלוי 1861;
פרעי, טאד זעעלענגליבעס אונד זעעלענקונדע אים אלטען
אזראעל, לייפציג 1898.

מ"ה.

העליר, יום טוב ליפמאן : רב, פיימן ומחבר
תוספות יו"ט על משניות, נולד בוואלירשטיין בייען
בשנת 1579, ומת ו' אלול ת"ד (1654) בקראקא.
אביו ר' נתן ב"ר משה וואלירשטיין הלוי מת בעוד בנו
בבמן אמו ונתגדל על ברכי זקנו ר' משה וואלירשטיין
שהיה רב הכולל למדינת אשכנז ולמד בישיבת ר' יעקב
גינצבורג בעיר פרידבורג, ואח"כ בפראג בישיבת מהר"ל,
ובהיותו בן י"ח (1597) נתמנה לדיין בעיר החיא. בשנת
1624 נתקבל לרב בניקלשבורג מעהרין, ובשנה שלאחריה
לרב בוויין, בשנת 1637 נקרא להיות רב הכולל בפראג.
לרגלי המלחמות של השלשים שנה המילח הממשלה
מסים כבדים על כל הקהלות, והוא היה בראש חיער
לעריכת המסים, שעלו לסכום ארבעים אלף מהאלר,
אז הלשינו עליו אנשי בליעל לפני הקיסר פרינאנד
כי הוא נושא פנים לעשירים בהערכתם. גם הלשינו
על ספריו "מעדני מלך", "ולחם תמורות" על הרא"ש
כי בשמות האלה הוא פוגע במלך (מהדורא שניה
הוסב שמם מעדני יו"ט ורכי תמורות). ועמד למשפט
ה' תמוז שפ"ט (1729). ויצא משפטו כי חייב מיתה
אך הקיסר משך לו חסד וישת עליו כפר נפשו י"ב
אלפים מהאלר, ואם לא ישלם הסכום הזה ילקו אותו
מלקות בשערי פראג וישימו אותו בכלא. בהשתדלות
הקהלות הקמינו את מכסת חספסיר לעשרת אלפים
פלורין ולשלם לפרקים, אחר שישב במאסר ארבעים
יום יצא לחפשי בכ"ה אב. אך הממשלה נורת עליו
שלא ישא עוד משרת הרבנות בפראג. בשנת 1631
נתקבל לרב בעיר נעמרו פודולסק, ובשנת 1634 לרב
בעיר וולאדומיר וואליניא, וישב שם עד אשר נתקבל
בכ"ד מרחשון ת"ד (1644) לאב"ד בקראקא והגליל.
שם הרביץ תורה בישיבת ר' יהושע תעשיל ואחרי מותו
לקח ר' יו"ט מקוטווג בתור ריש מתיבתא. במותו נשא
עליו מספד בשיר ר' משה זכות (ויניציא 1654).

[ספריו ופיוטיו] על מאורעותיו חבר קונטרס "כגילת
איכה" (ברעסלוי 1836, ועם העתקה אשכנזית ווין 1862).
חבורו העיקרי הוא "תוספות יו"ט" שנרפס תמיד עם
המשניות, ויש לו ערך גדול. כמו כן נבדדים חבוריו
מעדני מלך ולחם תמורות שנרפסו עם הרא"ש בכל
השטיין. בבחרותו חבר פ"י על ס' בחינות עולם להבררשי
ונרפס בפראג 1598 בעילום שמו (עי' לבנון שנה ג'
233). גם חבר הגהות ובאורים לס' נבעת המורה להחוקר

העשירים בן רבו שבחיתם, וע"ז אלר חז"ל בשם
שנפרעים מן חמתיים כך נפרעים מן הספרנים (ברכות
ס"ב). אם אומרים שבחי שקר, אמנם להספיד אדם
גדול וח"ת לא היו צריכין לספרנין מושברים, ואמרו
על ר' דברים חמה לוקה על אב"ד שמת ואינו נספד
כהלכה (סוכה כ"ט). אב"י ורבא ספרו לרבה בר
נחמני ג' ימים וג' לילות ורצו להשלים בזה, נפלה
פתקא מן שמיא כל הפורש יהיה בנדריו, וספדוהו ז'
ימים ונפלה פתקא שנית לכו לביתכם לשלום (ב"מ פ"ו).
[סגנון ההספד בגמרא] המספידים בזמן התלמוד
השתמשו במליצה נפלאה וסגנון פיוטי כלשון עברית.
בסו דברי הספדן של ר' זירא: ארץ שנער (בבל) הרה
ילדה, ארץ צבי (א"י) גדלה שעשועיה, אוי נא לה
אמרה רקת (היא מבריה) בי אבדה בלי חסדחה (מ"ק
כ"ה, מ"ס שמחות פ"ח, ע"ש עוד דוגמאות מהספרים).
ר' עקיבא הספיד לר"א, "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו,
הרבה מעות יש לי להחליף ואין לי שולחני להרצותן
(פ"י) אין לי משיב על שאלותי, סנהדרין פ"ח). בר
דמך ר' סימון בר זבד פתח עליו ר' אלעא "והחבמה
מאין תמצא, כסף זהב וברזל ונחשת יש להן חלופין
ות"ת שמת אין אנו מצאים תמורתו (שה"ש רכב פ"א).
בשמת שמואל הקטן הספידוהו "הי ענו והי חסיד תלמידו
של הלל" (סוטה מ"ח), ובמס' שמחות יוספר כי ר"ג
הזקן וראב"ע הספידוהו "על זה נאה לבכות, ע"ז נאה
להתאבל; מלכים מתים ומניחים כתריהם לבניהם
ועשירים עשדם — שמואל הקטן נמל כל החמורות
שבעולם והלך לו", בגמרא שקלו וסרו אם ההספד הוא
לכבוד המת או לכבוד החיים "יקרא דשכבי או יקרא
דחיי" (סנהדרין מ"ו); לענין מצות שביב טרע שלא
לעשות לו הספד, ותלכה שמחוייבין לקיים צוואתו (ש"ע
י"ד ס' ש"מ"ר מ', ע"י פתחי תשובה). רבי צוה אל
הספרוני בעירות (כתובות ק"ג). ומה שנהגו גדולי
וצדיקי ישראל לעמים שמצויים מחמת מיתת שלא
להספידם להקל עונשם אחרי מותם במאמרם, "סימן
יפה למת שלא נספד כשורה" (סנהדרין מ"ו), העלו
האחרונים להלכה שלא ישמעו לו ויספידוהו בביתו
ובבית הקברות, אבל שומעים לו שלא יספידוהו בביתו
כל ז' (שדי חמד הל' אבלות סי' צ'). ובפרט גדול הדור
מספידין אותו אע"פ שצוה שלא להספידו, וכן הורו על
ר' עקיבא אייגר (עי' נחלי מים, דרוש כ"ג). ונהנו בו
אדר יום שמת בו משה דבנו להספיד ע"י רב או חכם
העיר כל גדולי הדור שנעדרו בשנה זו, לא כל הזמנים
ראויים להספד: כתוב במגילת תענית אילין יומיא דלא
להתענאה בהן ומקצתהן דלא למספד בהן, מן ריש
יהוא דניסן עד תמיא ביה וכו' (פ"א), ואמרו תו"ל
"לא יעורר אדם על מתו קודם הרגל שלשים יום וכתב
ר"א דנציג בחכמת אדם (כללי קמ"א אות י"ט) דדוקא
על מתו אסור, אבל אדם אחר שאינו קרובו מותר
להספידו אם לא יהיו שם הקרובים". כדי שלא לסיים

ביבליוגרפיה: מאנאמסטרופס שנה כ"ד 240; בראק-הוי קאנצרוואציאנס לעקסיקאן, ערך אנארכיזמוס; J. E. VI. 873.

ב. מ.

הערמה: התחכמות בתחבולות איך לעשות בדרך הישר דבר שאסור בעיקרו. ויש חילוק בין הערמה למרמה שאסור בכל האופנים. לענין התצאה בשבת יש פלוגתא אם מערימין, ר' יוסי ב"ר בון אמר מערימין (ירושלמי שבת פ"ג, בבלי שבת ס"ה:), והלכה מערימין בדליקה בשבת ללבוש כל מה שיכול ללבוש ואפילו יותר מ"ח בלים. דאי לא שרית ליה אתי לכבויו (שבת ק"ב). אמנם לענין אפייה מידם לשבת בלא ערובי תבשילין החמירו על המערים שאסור לאכול המאכל שהניח, אף כי המזיד אין אוסרין עליו. הרבנים נתנו טעם לזה שאם תתיר למערים נמצאו הכל מערימין וישתקע שם ערובי תבשילין, אבל המזיד אינו מצוי, ואם עבר היום לא יעבור פעם אחרת (רמב"ם יו"ט פ"ז י'). הערמה בדרבנן הותרה לת"ת דלא אתי למיעבד לכתחילה בלא הערמה (הרי"ף ור"ן שבת פ"ב). יש חלוקים רבים בדיון הערמה, כמו לפטור במעשר באופן שמבנים התבואה דרך ננות וקריפות אסור, אך מערימין על מעשר שני לפרותו בלא חומש, כיצד? אומר אדם לבנו ולבתו הנדונים וכו' הילך מעות אלו ופדה לך מעשר שני זה לעצמך (מעשר שני פ"ד ד), שבעה בהערמה אסור, כגון קניא דרבא (שבתות ל"ט:), דההוא נברא אתא לקמיה דרבא וכו' א"ל פרעתיה, א"ל רבא א"כ זיל אישתבע ליה וכו' אזיל ואיתי קניא ויהיב וחי בנויה וכו' אמר ליה למלוה נקום האי קניא בידך, נסב ס"ת ואשתבע דפרעיה וכו', החוה לזה רנו ותברה לההוא קניא ואישתפך הנהו וחי לארעא ואישתכח דקושמא אישתבע (נדרים כ"ה). עוברא הוה בראובן שנתחייב בשמר לתת לבנו בשדוכין סך אלף, והובים במשך מ"ו שנה ומסר השמר ביד מחותנו לוי, והנה הפריש ראובן מממונו הסך אלף והובים והיו תחת ידו כי מרס הניע זמן הפרעון, אך כאשר העריכו אותו לחשים עליו מס הקהל נשבע על נכסיו פחות האלף והובים הנ"ל, ונתנלה שיש לו יותר ממה שנשבע בשעת העריכה, והיו קורין לו עברין על שבתתו, והודה מהרי"ף (ס"ו קמ"ז) שאם ראובן לא שלח ידו באלף והובים לעסוק בהם בוראי נפטר מהם מס בשבתתו, שהרי אינם שלו, אבל אם נתעסק בהם ובמרמה עשה להפרישם בתחלה כדי לפטור מהמס עליהם, לאו כל כמיניה להערים על השבעה וחייב לפרוע המס. אף מאחר שהוא מוטעה בדיון זה ולא במרד עבר על השבעה אין לקרותו עברין, דלאו כולי עלמא דינא נמירי. רבית בהערמה נקרא אם מלוה מעות בתנאי שאם לא יתן לו המעות עד יום פלוני יתחייב לו כך וכך לכל חדש, ומותר בדעבד (מרדכי ב"מ פ"ה), אבל לכתחילה אין לעשות כן דהוי כמו רבית מאוחר (עי'

ר' יוסף ב"ר יצחק הלוי (פראג 1612). הוא העתיק ס' "ארחות חיים" במוסר ללשון יהודית אשכנזית (פראג 1626), והניח עוד כמה ספרים בכ"י. הוא חבר פיוטי סליחות על ימי המהומות שהיו בפראג בשנות 20—1618. ועל הנזירות הרעות שהיו באוקריינא בשנת ת"ח. פרנסי הקהלות קבלו עליהם לאומרים ביוה"כ קורם הסליחה "אלהים אל דמי".

ביבליוגרפיה: לאנדסהוט עמודי העבודה 84; מין כנסת ישראל 441; צונץ עיר הצדק 93. ב. מ.

העם, משה (Moritz Hess): סוציאליזטאציאנאלי בגרמניא; נולד בבונא בכ"א יוני 1812, ומת בפאריס 6 אפריל 1875. ונקבר בבית הקברות היהודים בקולוניא. אביו זקנו בא מפולין והוא למדו תנ"ך ונמרא, ויתר הלמודים למד בעצמו ולא בבית ספר או נימנסיום. בעורו בבחרותו נעשה לעורך העתון "נייע רהינישע צייטונג" ונתהפך מדיקטורט לסוציאליזמוקרט בשיטת מארקס וענגעלס. באמצע המאה ה"ט החל לורוע זרע האנרכיזם בגרמניא בעזרת קארל גרין, עלילת הדם ברמשק עוררה בקרבן את יהדותו ללחום נגד מורדי האור בין הנזירים, אך אהבתו הכללית ליושבי התבל—אמר העם—נברה על אהבתו הפרטית לבני עמו, והסב כל כחו להטיב מצב העניים ודלי העם בכל ארצות אירופא, וכתב ספרו, "הייליגע געשיכטע דער מענשהייט פאן איינעם יינגערן שפינאצא" (1836), אבל הסוציאליזם מבני נילו לא שעו אליו וארנאלד רונע כנה אותו בדרך ננאי "הקומוניסט רבי משה". כראות העם כי דבריו אינם נשמעים, עזב את דרכו הסוציאלי והחל לעסוק במדעים, וכתב ספרו, "ריינאמישע שטאפ" לעהרע".

[נפיתו לציון] בשנת הששים כמאה ה"ט העיר חור גארדאן עורך "הצופה" להמניד בליק עם הרב ר' צבי הירש קאלישער מטהארן ועוד, הרעיון לישוב א"י, וזאת היתה ההתעוררות הראשונה להציונות החדשה. וגם העם נלוה להם וכתב ספרו הנכבד "ראם אונר יערחאלעם, די לעצטע נאציאנאלימעט-פראגע" (לייפציג 1862), קצת מספרו נעתק בהמניד שנת ל"ב ושנת ל"ג. בספר הזה מודיע העם את דעתו כי: א' היהודים ישארו תמיד נכרים בין עמי אירופא כל זמן שיחזיקו בלאומיותם. ב' טבע היהודי ורוחו לא ישונו לעולם, ג' אם הרעה של שיווי זכויות מתנגדת ללאומיות היהודים צריכים הם להקריב את שיווי זכויותיהם על מזבח לאומיותם. לדעתו יש רק פתרון אחד לשאלת היהודים, והוא ישוב א"י. הוא מאמין כי ממשלת צרפת תעזור ליהודים בתנועה הזאת לכונן להם מושבות מן תעלת הזועץ עד ירושלים וזאחירדן עד הים הנדל. ספרו זה עשה רושם גדול ונמרץ במחנה הציונים, העם התנגד להריפורם בכל מאמצי כחו, מפני שהריפורם היא הריסת קיום הלאום.

ישראל ולא ידע את עמו תולדתו וספרתו, אך מאורע דרייפוס שכתב אדותו בתור סופר-עתון גדול שינת את מעמו וישיבתו לעמו. מעשה דרייפוס הוביח לו כי היהודי אע"פ שהוא מתבולל בין העמים עודנו שנוא בעיניהם, ובחקרו על שאלת היהודים מצא הפתרון למי דעתו כיסוד מדינת מיוחדת ליהודים אשר הציע בספרו "מדינת היהודים". בפתח דבר הוא מראה לדעת כי שאלת היהודים לא חמצא קולם פתרונים בקרב העמים, ורק תרופה אחת לה, לכוון נוח במה ומשכן שאנו ליהודים בארץ מיוחדת ברשיון הממשלות. בחלק הבלי שבספרו זה הוא פורט את התנאים הראשונים המדיניים והלאומיים, ומציע על פיהם את מטרות: "יתעורר נא הרעיון בין הממשלות האדירות בארצות המערב, לתת לנו שלטון על מקום בכדור הארץ ששם יוכל עם לשבת ולהשתרר ולהתפתח די צרכו ואת השאר יניחו לנו לעשות בכחנו". בחלק הפרטי המתחלק לשלש מאמרים ראשים, הוא מבאר את כל אפני העשיה והפעולה: "נחוצים לנו שני פעלים גדולים, "אגודת היהודים" להכין כל דבר בדרך מדעי ומדיני, "חברה יהודית" להוציא הדבר לפעולה בדרך המסחר, במאמרים האלה הוא מונה והולך את כל התקנות שעל פיהן תבנה הממלכה החדשה. על התכנית הזאת כתב העתון "בערלינער מאגעבלאט" שהיא פרי רוחו של משורר פייטן, הוזה ושונה בדמיונות. הרעיון הזה בעיקרו לא חדש הוא, ובבר קדמיון הדר' פינסקער במחברתו "אויסאדעמאנציפאצאן", אך הערצל היה גם לאיש מעשה, ואחר שהציע התכנית סבב בערי אירופא והשתדל לרכוש עוזרים לרעיון רוחו ולהוציאו לפעולה. המדינת ליהודים היתה מטרתו והניית להאגודה לחללים באיות מדינת תבחר בא"י או בארגנטינא, ולדעתו האחרונה יותר מובשרת מהראשונה, הוא לא דבר אז ברוח ציוני, גם הדגל שבחר בספרו לא היה דגל ציוני, והוא מתאר אותו בדמיונו, "דגל לבן ועליו שבעה בוכבי זהב ובר אות על שבע שעות עבודתנו ביום, כיבשם העבודה ידגלו היהודים בארצם החדשה" (מדינת היהודים). על השפה הזרנגית הוא נחר כליה, אך גם בשפה העברית לא בחר ולא עלתה אז על דעתו, כי באמת לא היתה לו שום ממה ציונית בכתבו ספרו זה. תכליתו היתה רק להיטיב מצב היהודים ע"י ממשלה בפני עצמם במקום מיוחד חפשי מנלות או"ה ונוסדה רק על עבודה וכלכלה, גם חפשי מחדת ובמו שאומר שם: "האם נתן את בתי דתנו (חרבנים) למשול בנו? לא! אנחנו נדע לכלוא אותם בבתי מקדשי אל כאשר נדע לעצור חיל צבאינו בבתי החיילים". הערצל הדפיס אח"כ ספרו "אלמניאלאנד", בו משתדל להראות בדרך ספור את חזון רוחו והתנשמות הרעיון שלה. איך חיים היהודים בארצם המיוחדת להם, חיים של עם יושב לבטח. אך גם בספר הזה שחבר אחרי שנעשה לציוני נמור לא נתן לנו שום מושג מחיי הרוח של העם ההוא

ש"ע י"ד סי' קע"ז י"ד), ורק בתורת עיסקא מותר לבתחילה. עבר ועשה ערמת ברביה אין מוציאין מידו (הנה"ה שם). וכן חסן מותר למכור בהערמה. (עי' חתם סופר א"ח סי' ס"ב וסי' ק"ג).

א.

הערצבערג, ווילהעלם: מורה ומחבר, נולד בשמעמין 30 יאנואר 1827, ומת בבריסעל 20 אפריל 1897. הוא למד בהאונוברסימא ונמר חוק למודיו בחכמת הלשונות ויהי מורה פרטי בברלין, בשנת 1877 נמנה למנהל בית חנוך לעובדי ארמא שנוסד ע"י חכ"ח במקוה ישראל אצל יפו, ואחרי שנתים נעשה למנהל בית היתומים בירושלם שנוסד בחשתדלות נרעץ ויהי שם עד שנת 1893, אח"כ שב לאירופא ונהל בית חנוך פרטי בבריסעל עד יום מותו. בשנת 1868 ה"ל בהמבורג את ספר ספוריו "ידישע פאמיליענפאפיערע" תחת השם גוסמאף מיינהארדט. בספרו יצייר נער עברי שנשאר יתום מאב ואם ונחנך ע"י איש אנגלי נוצרי נלהב אשר קוה להמיר על ידו את היהודים לדת הנוצרית. כאשר נדל הנער שלחו האנגלי לבית אתי אביו שהיה יהודי נאמן בהמבורג להתחיל את שליחותו אבל תחת אשר היה לו להמיר את בני משפחתו נהפך הדבר והוא שב ליהדות הוריו. וגם הצליח להשיב את בן חורו מלחמיר דתו. הספר הזה שנכתב בדרך ויכוח להראות אמתת היהדות ויתרונה על הנצרות עשה רושם גדול והפרוס' דוד קויפמאן המליץ בערו. נדפס עוד שלש פעמים בחיי מחברו (המבורג 1874, ציריך 1893, פפד'ט 1897), ונעחק לאנגלית והולאנדית. הערצבערג כתב עוד ספורים אחרים.

ביבליוגרפא: קויפמאן, געזאמעלטע שריפטען, ח"א 80—86 פראנקפורט דמיין 1908; העתון Deborah 5 יולי 1894; אל"י צייטונג די ווערעט' בשנות 1897, 1901, 1904.

ג. ד.

הערצל, בנימין זאב (נקרא ג"כ בשם מחתתיו או "תיאודור"): נשיא הראשון להציונים; נולד בבואד' פעסט 2 מאי 1860, ומת בערליך אצל וין 3 יולי 1904. עוד בילדותו העתיק אביו יעקב הערצל משבנו לוויין. שם השלים הערצל חוק למודו בתורת המשפטים והוכתר בחואר דוקטור בדת ודין (1884). הוא שמש בבתי המשפט בוויין והאלצבורג בתור עוזר. אך בראותו כי מוצאו היהודי עמד לו לשמן לעלות למדינה גבורה עזב עבודתו זאת והתחיל להתעסק בספרות וכתוב פילימונים ומכתבי מסע שעשו לו שם. גם חבר חזיונות שהוצגו על הבמה בוויין וברלין. בשנות 5—1891 קבע ישיבתו בפאריס ויהי סופר תמיד להעתון "נייע פרייע פרעסע" בוויין.

[מדינת היהודים] בשני הירחים האחרונים לשבתו בפאריס כתב הערצל את ספרו, "יודענשמאט" שהרעיש בעתו את עולם הספרות. הערצל היה עד העת ההיא דחוס מהיחדות, והיה מתבולל ומעודו לא בא בקהל

השני קמו ציונים רבים נגד ההצעה אשר הסבה סכסוכים רבים. בב"ז תחלים הקונגרס לשלוח צירים לאונגראד לחור את הארץ, והם שבו משם ומענה בפיחם כי איננה מוכשרת לישיבת היהודים. הציונים האדוקים החלו להתמרמר על הערצל בגלוי כי לבו נוסה מאחרי תרעון הציוני. הדבר הזה נגע עד לכו שהיה חלש גם מבלעדיו זאת, ותכף אחרי ישיבת הער הפועל בחדש אפריל 1904 הודע מצב בריאותו, הרופאים שלחוהו לפראנצסבאד ובשוכו לווין העתיק משכנו לערלאך הסמוכה ושם מת. בצואתו נאמר: „רצוני לחקבר אצל קבר אבי עד אשר יביא העם היהודי את עצמותי לא“.

[תכונת הערצל] הוא היה איש אשר לפני מלכים יתיצב, ונתקבל בכבוד בחצרות הממשלות. בהיות וויל-העלם השני קיסר אשכנז בירושלם בשנת 1898 נתקבל הערצל לפניו פעמיים: בראשונה בחור איש פרטי, והקיסר דבר עמו בשעה שלמה אדות הציונות, ופעם שניה בחור שליח הציונים והערצל הגיש להקיסר אלבום של המרשבות וירצה לפניו את דעותיו המדיניות. הקיסר לא נתן להערצל תשובה ברורה, ושר החיצון הנסיך בילאו לא הסביר פנים כלל לדעותיו של הערצל. בב"ז הנדילה הקבלת פנים את כבוד הערצל בעיני השולמן, ונתקבל גם מאתו לראיון שתי פעמים, ויכבדהו באות כבוד גרול של המצרי ונתן לו כמתנה מחסידהו יקר. דבר השיחה ביניהם נסב על אדות רכישת זכויות מדיניות ליהודים התפצים להשחקע בא"י. המרים לא נשא פרי, כי הערצל לא הסתפק בזכויות לפי שעה שחפץ השולמן לתת במחיר תנאים מיוחדים. השולמן מאן להרשות יסוד ממלכה בתוך ממלכה, גם לא חפץ לעורר עליו חמת הנוצרים אשר א"י וירושלם קרושים גם בעיניהם. בפעם השניה נאות השולמן להקצות מקום רחב ידים בארם נהרים ע"י אחוזות השולמן, לבנון שם קולוניות בער-יהודים. השולמן אמר אח"כ לשריו ראי פניו: „איש נפלא הוא הערצל, ואחרי אשר דברתי עמו בארובה חשבת אדותיו כל הלילה“. כן קבלוהו בסבר פנים יפות מלכי איטליא ואנגליא, גם האפיפיור קבלתו בחיבול. הערצל היה איש שנכללו בו נאוניות הרוח ואצילות הנפש, איש היורע עת וענין לכל חפץ. הוא לא ברא את תקופת הציונות ב"א המציא לתנועה הלאומית בישראל צורה חדשה בולטת ונכרת. הוא הוציא מרשות היחיד לרשות הרבים, לתנועה מדינית וכוללת. הוא שנא את הקטנות ועבודה בצנעה וחשאי, ויבחר ללכת בגדולות ולעבוד עבודתו בפרהסיא וכריש גלי. הוא נוצר להיות מנהיג ומבלבל, וזכרו לא ימוש מקורות ישראל וספרותו. ע"ע ציונות.

ביבליוגרפיה: בריינין באחיאסף ח"ה 929; הצופה תרס"ד; פרבשטיין השלח ח"א 167, 177; לח א"י יחד 157; J. E. vi, 870.

י. א.—

היושב במדינתו המדומה. לאם לאם החלו הציונים לחביר את ציוניהם, ובפרט הציונים חנליציים אשר התאספו תחת דגלו ושימיהו לנשיא וראש לחברתם. מאז וחלאה שנה הערצל את מעמו, ויחל לשום לבו מעט גם אל עניני הרוח, ולכבד גם את הרבנים ויחסבר בכל לבו להרעיון הציוני, כי רק א"י מסוגלת להיות המקום המיועד למדינת היהודים. ויסע לקושטא ויחיצב לפני השולמן (1896). לא בתור ראש הציונים, כיא בתור אהר העורכים של העתון נייע פרייע פרעסע. בשיחתו עם השולמן נגע במסית לפי חומו גם בשאלת ישוב היהודים בא"י. אחרי הראיון הזה יצאה נורה לסגור את חוף א"י בפני היהודים. מתנגדיו מצאו בזה סמיכת הפרשיות, ויתלו את הקולר בצוארו. בשוכו מתוונסת נסע לפארים לרפוק על פתחי אילי הכסף, למען מצוא היכולת להתל חסו"ם עם ממשלת תונרסה. ההוראות פנים עם ראמשילד ועם נשיא חברת כ"ת (עם הכרון הירש לקח רברים בשנה שלפניה ובינתים מת), לא נשאה פרי. הפרסום שעשה הערצל לציונות הפחידם, והם דרשו ממנו לומר על המדיניות שבה ולעשות הכל בסתר ובחשאי בנוגע לישוב א"י. הערצל נוכח לדעת כי לא מאת האדירים כיא מהעם כלו תבא הישועה, וישחדל לתת לרעיוניו מהלכים בקרב העם. לחבלית זאת החל להויל העתון השבועי Die Welt אשר אשר כלבלהו מכיסו הפרטי שלש שנים. בשנת 1904 נמסר העתון לקנץ הציונים ולכלי מבטאם.

[אספות הציונים] למען עשות פרסום יותר גדול להציונות יצר הערצל את הקונגרס לאספת צירים ציונים מכל קצות הארץ אחת לשנה או לשנתיים להתיעץ על מעשיהם. האספה הראשונה של 204 צירים הייתה בבאזיל בב"ט אוגוסט 1897. והערצל נבחר פה אחד לנשיא הקונגרס ומנהיג של הציונים וראש להועד הפועל. מאז החלה עבודתו הרבה והפרייה לברוא תנועה עממית, בהתלמת הקונגרס יסד ביום 20 מארץ 1899 את בית האוצר העברי (Colonial Bank), ובהשתדלותו נספחה אליה החברה האנגלית-פלשתינית (Anglo-Palestine Co.). ע"פ החלטת הקונגרס הרביעי יסד הערצל בשנת 1901 את מוסד „אוצר סדן קיימת לישראל“ (נאציא-נאלפאנר) אשר הוצע עוד בקונגרס הראשון ע"י הפרופ' הרמן שפירא. תעודת המוסד הזה היא לרכוש אדמה ואחוזות לקנץ עם היהודים ולהחביר את האדמה רק לתוברים יהודים. הקניה מוכרחה להיות רק בא"י או סוריא או בחצי האי סיני, אבל לא בארצות אחרות. הערצל בא בסו"ם עם ממשלת מצרים והודקיא בדבר יסוד קולוניות בחצי האי סיני, ויסע למצרים בשנת 1903 להוציא את מחשבתו לפעולה, אך גם בדרך הזה מצא מכשולים ומחשבתו הופרה. ממשלת אנגליא הציעה להציונים הצעה לקחת ממנה כסתנה את אונגראד בארץ אפריקא לבנון שם מושבות יהודיות ע"פ הנהגה אוטונומית. אך באשר הציע זאת הערצל לפני הקונגרס

ר' שמואל חסדאי הלוי העתיק ס' התפוח לאריסטו. ספר המצוות להרמב"ם, בן המלך והנזיר שנתחבר בלשון יון ונעתיק לערבית וממנה לעברית, וס' כלילת ורימנה לר' יעקב בן אליעזר. ר' יעקב מכיר העתיק ס' מאוני העיונים לאבו אחמד אלנואלי, תעוד ספרים רבים בפילר סופיא וחכמות שונות ובפרט בחכמת הרפואה והמולות שנעתיקו במספר רב מערבית לעברית. במאה ה"ג החלה תקופת ההעתקה מלשון רומית לעברית. נתן המאתי ב"ר אליעזר היה המצוין בין המעתיקים האלה ומכונה "אבן תבן האיסקי". הוא העתיק את ספר הקאנון הגרול לאבו עלי אלחסין אבן סינא (Averroes) על חכמת הרפואה. ומקורם העתיקו ר' יהודה ב"ר משה הכהן מערבית ללשון רומית. הקאנון נעתיק ג"ב ע"י יוסף אבן יואש הלרקי (נאפולי רנ"ב). תעוד כמה ספרים מאבן סינא. ר' זרחיה ב"ר יצחק בן שאלתיאל העתיק ס' השמים והעולם לאריסטו. ר' ברוך בן יצחק ו' יעיש העתיק ס' מה שאחר המבע לאריסטו. קלוגימוס בן קלוגימוס בן מאיר העתיק ספרים רבים, כמו המאמר בשכל והמשכיל וחמשכל לאלפראבי וכדומה. מן חמאה המ"ז ואילך נעשו כמה העתקות לעברית מלשונות רבות באירופא.

[העתקות מערבית ללשונות אחרות] כח"ק נעתיקו במעט לכל הלשונות בעזרת היהודים, אך העתקה מנדלסון היתה הראשונה שעשו היהודים לצורך עצמם, ומשכילי ר"פ למרו ממנה גם לשון אשכנזית. העתקה התלמוד נעשית בערבית ע"י יוסף אביתור (במאת העשירית) בשביל חליף אלחכים, לפי מסורת ספר הקבלה להראב"ד, אך הכ"י אינו בנמצא בעת. המשניות נעתיקו ללשון רומית וי"ח מס' משניות ללשון אנגלית ע"י די סולא ורפאל (לונדון 1843). כמה מסכתות נמרא נעתיקו ע"י ר' נאלדשמירט לאשכנזית, וע"י משה שוואב לצרפתית. וכן נסה ראדיקנאהן להעתיק התלמוד, "הקצר" בלשון אנגלית, אך מלאכתו זאת רמיה וכוזיה ואינה בראית למפל בת, גם הוחר נעתיק ללשון רומית צרפתית ואנגלית, ואחרים מספרי המקובלים. העתקה היידענהיים את המחזורים לאשכנזית נעשתה באופן נעלה. וכן נעתיקו ללשונות רבות. בין ההעתקות מעברית לערבית שנשארו לנו מימי הביניים הם: ספור אלרד חרני ע"י מעתיק נעלמי, ס' יוסיפון ע"י זכריה אבן סעיר, וספר המוסד לר' יצחק ו' קרישפין ע"י יוסף אבן חסאן. בתהלה חמאה הי"ח התחילו חכמי אור"ה ללמוד שפת עברית ותחת אשר לפנים נתעזרו ביהודים מעתיקים החלו הם בעצמם לעשות איזה העתקות, כמו בוקסמארף וחבריו. עכ"פ הייתה השפה העברית בידי היהודים בימי הביניים לנשר ומעברה בין ארצות המזרח לארצות המערב ללמד לחכמי הנזים חכמות בני קדם, ובזמן ההשכלה היתה שפת עברית לאמצעי ללמד את בני ישראל מחכמת העמים ע"י הספרים הרבים שנעתיקו מלשונותיהם ללשון הקדש. בין המעתיקים היותר מצוינים היה קלמן

הערצפּעלד, לוי: רב וכותב קורות ישראל; נולד בעיר עלריך בזאבסא' סבת תקע"א (1810). ומת י"ד אדר תרמ"ד (1884) בעיר ברוינשווייג. הוא למד בישיבת ר' אברהם בונג בוויירצבורג ואצל ר' שמואל אייגר רב הנליל בברוינשווייג. בשנת 1836 נמר חוק למודיו בתאניברסיטא בברלין ונכתר בתואר דוקטור לפילוסופיא. גם הקשיב שם לקח מפי הרבנים עמינעדר וראזענשטיין. בשובו לברוינשווייג לקחו רבו אייגר לעזר ומסייע, ואחרי מותו בשנת 1842 נתמנה הערצפּעלד לממלא מקומו בתור רב הנליל של הדוכסית ברוינ-שווייג. ושמש בכהונתו ער יום מותו מ"ב שנה. הערצפּעלד נמנה בין הרבנים המתחרשים נחשאי לנל הריפורם. הוא הדפיס ספרים חשובים במקצוע קרמוניות ישראל בשפת אשכנזי, מהם ראויים לחזקר: "נעשיכמע רעס פאלקעס איזראעל זייט דער צערשמערונג רעס ערשטען מעמפעלס ביו צור איינזעטצונג רעס מאקאבער סימאן צום האפען פריעסמער אונד פירסמען" ג"ח (ברוינשווייג 1847-1856); "האנדעלסנעשיכמע דער יודען רעס אלטערטהומס" (שם 1879); "צוויי פארטרענע איבער די קונסמלייסטונגען דער העברעער אונד אלטען יודען" (לייפציג 1864) ועוד איזה ספרים וקובץ דרשותיו. בשנות 1860-1873 נהל ביתר עם לודוויג פיליפסן את "האנודה להרחבת הספרות הישראלית". בשנת 1879 כברתהו הממשלה בתואר "פרופיסור" בנלל עבודותיו הספרותיות במקצוע האתימולוגיא וההיסטוריא.

ביבליוגראפיא: קיווערלינג, געדענקבלעטטער; קאר-פעלעס, ביבליאגראפישע איינלייטונג צו האנדעלסנעשיכמע דער יודען רעס אלטערטהומס פאן דר' הערצפּעלד, ברוינ-שווייג 1894.

מ. ש.

העשיל מכראקא: ע' יהושע העשיל העתקה: עיקר הוראת השם להסיע הכתיבה מספר אל ספר (copy), כמו אשר העתיקו אנשי חזקיה (משלי כ"ה א'). בעברית החדשה נתיחדה הוראת העתקה על ההעברה מלשון אל לשון (translation), והיא תרגום. על תרגומי כה"ק, ע"ת רגומים. ההעתקות הראשונות, מלבד התרגומים לכה"ק, נעשו בימי הנאונים מעברית לערבית, וכאשר נעתיק מרכו היהדות לספרד וצרפת הרומית נעתיקו ספרי ישראל שנכתבו לפנים בערבית אל לשון עברית. בין ההעתקות המפורסמות נחשבו ס' מקח וממכר לרב האי נאון שהברו בלשון ערבי, ונעתיק ע"י ר' יצחק ב"ר ראובן אלברצלוני (אלברצלוני) בשנת ר"א תתל"ח (1078); ספר האמונות והדעות לרב סעדיה נאון שהבר בערבית בשם כתאב אלאמאנאת ואלעחקאדאת, שנעתיק לעברית ע"י ר' יהודה אבן תבון; הוא העתיק ג"כ ס' חובות הלבבות לרבנו בחיי הספרדי; ספר הרקמה לר' יונה אבן גנאה, ספר הכוזרי לר' הלוי. בנו ד' שמואל אבן תבון העתיק את ס' מורה נבוכים להרמב"ם, והעתקה שניה מר' יהודה אלהריו.

שולמאן.

[מעשה ההתקפה] הרמב"ם באחת מאגרותיו לר"ש

אבן תבן. אומר: "ואני אבאר לך הכל אחר שאזכיר לך כלל אחד, והוא שכל מי שירצה להעתיק מלשון אל לשון ויבן לתרגם המלה האחת במלה אחת וישמור נ"ב סדר המאמר וסדר הדברים, יטרח מאד ותבוא העתקתו מסופקת ומשובשת ביותר, ואין ראוי לעשות כן. אבל צריך למעתיק מלשון אל לשון שיבין הענין תחלה ואח"כ יספר ויפרש במה שיובן ממנו הענין ההוא כלשון ההוא ויבאר היטב, ואי אפשר לו מבילתי שיקדים ויאחר; יספר מלה אחת במלות רבות ויספר מלות רבות במלה אחת, ויחסר תיבות ויוסיף תיבות עד שיסודר הענין ויבאר יפה, ויובן הלשון לפי הלשון ההוא אשר יעתיק אליה, וכן עשה חנן בן יצחק בספרי גאלינוס, ועשה יצחק בנו ג"כ בספרי אריסטו וע"כ באו כל פירושיהם מבוארים ביותר, ולכן ראוי לנו שנחמסס בהם לבדם ונניח זולתם, וכן ראוי לשיבה המעולה לעשות בכל מה שתתרגמנו ותעתיקו לאדונים ההם וכו'". ומי לנו גדול במלאכת ההתקפה האשכנזית ממנדלסון, והוא תרגם הקינה "ציון הלא תשאל" מר"י יהודה הלוי, ועזב שם שני מאמרים מבלי העתקה, לא מפני קוצר ידו כ"א בעבור שלא יאותו אל לשון ומליצה אשכנזית, וכמו שגלה דעתו לר' שלמה דובנא (מבוא למחזור חג השבועות לה"דענהיים), ע"ע תרגומים.

א.

הפסח

(נכתב ג"כ אפמרא או אפמרתא והיא מלשון סלוק כמו אין מפמדין אחר הפסח): עיקר ההוראה היא ברכה בשעת נמילת רשות לפמור מרבו או ארם גדול גם הפמירה שהחכם לוקח מן הנאספים בסיום הדרשה, ונתיחד חשם הפמרה (רבים: הפמרות) להפרשה מנביאים מעניני דיומא שקוראים אחד קריאת התורה בשבתות וביו"ט בבתי כנסיות. יש חלוקי דעות אדות הזמן הראשון שהתחילו לקרות ההפמרות, לדעת אחרים מיד אחר חתימות ספר נביאים תקנו הפמרות (ע"י בלאך, שמודיען צור נעשיכמע דער זאממלונג דער אלטמחברעאישען ליטעראטור צד 57), ר' דוד אבודרהם משער כי התחילו להפמיר בנביא מזמן השמר (של אנטיוכוס הרביעי אפיפנס 168—165 קודם מה"נ) שגזרו על ישראל שלא יקראו בתורה ובנגד שבעה שהיו עולין לקרות בתורת ואין קורין פחות משלשה פסוקים עם כל אחד ואחד, תקנו לקרות כ"א פסוקים בנביאים, ואם נשלם הענין בפחות מכ"א בנן הפמרת שובה שהיא קטנה אינו צריך לקרות יותר, ולכן נקראת הפמרה לפי שהיו נפטרין בה מקריאת התורה (אבודרהם סדר תפלות של שבת ס"ג, דפוס ויניציאה שכ"ו) ולקריאת הנביאים שלא חשבו הגוים מעיקר הדת לא חששו, וגם אחר שביטלה הנזרה לא בטלו המנהג. ביבלער רוצה להוכיח כי נגד הצדוקים והשמרונים תקנו את הפמרות (J. Q. R. VI.) וגראה שדכריו צודקים בנוגע להשמרונים.

שחאמינו רק בתורת משה ולא בספרי הנביאים ובדי להוציא מלבם תקנו חכמים לקרות גם בנביאים. קריאת ההפמרה בנביאים נזכרת במשנה ואמרו אין מפמדין במרכבה ורבי יהודה מתיר, רבי אליעזר אומר אין מפמדין בתודע את ירושלם (מנילה כ"ה). בתוספתא (מנילה פ"ד) נמנות ההפמרות של הארבע הפרשיות קודם הפסח ושל המועדים ויו"ט שני של נלוות ור"ה ויוח"ב, של שבת חוה"מ פסח וסוכות, בתנוכה (שבת) קורין בנביאים ומפמדין בנרות וזכריה, ר"ח שחל בשבת מפמדין והיה מדי חרש בחורשו ואם חל באחד בשבת מפמדין, מאתמול מתר חרש, ר"ח אב שחל להיות בשבת מפמדין חדשים ומועדיכם שנהא נפשי, בת"ב יש חלוקי דעות ואמר אבבי האידנא נהנו עלמא למיקרי כי תוליד בנים ומפמדין אסוף אסיפם (מגילת ל:). בתענית קורין בספרא ואפמרתא (ויחל משה ומפמדין דרשו את ה' בהמצאו, רש"י תענית י"ב:). ואי אפשר לומר כמו שחושבים אחרים כי בימי המשנה והתלמוד לא היו מפמדין בכל שבת ושבת רק בימים המפורשים שם, כי באמת הפמירי גם בשבתות פשוטות, ובס"ס סופרים פ"ג נרשנו הברכות שאומרים קודם ואחר ההפמרה (ע"י שנייזים בסדר רב עמרם נאון), ומסיים בא"י מקדש ישראל ויום פלוני חוץ משבת שאינו מוזכר בחתימה ישראל אלא מקדש השבת כלכד, (ובגמרא, אפמרתא מגן רוד, פסחים ק"ז:). בתוספתא (מנילה פ"ד) אמרו אין מפמדין בנביא יותר (צ"ל פחות) משלשה פסוקין בכרך אחד וכו', אם היתה הפרשה קטנה כגון בה אמר ה' חנם נמכרתם קורין אותה בפני עצמה וכו'; מדלגין בנביא וכו', ואין מדלגין מנביא לנביא ובנביא של שנים עשר מדלגין וכו', וההפמרות האלה אינם של מועדים או חומשים המיוחדים הנזכרים לעיל, ובגמרא אמרו האי ספרא דאפמרתא אסור למיקרי ביה בשבת מ"ט דלא ניתן ליכתב (פחות מספר אחד שלם לעצמו, רש"י גיטין ס.), ולכן נוהגין עתה לכתוב ספרים שלמים מנביאים על קלף כדי שיהא מותר לקרות בהם. עכ"פ משמע שהיה להם ספר מיוחד מן ההפמרות של כל השנה ולא הפמרות של יו"ט כלכד, גם ממה שאמרו בגמרא על ר"ח שחל בשבת שמפמדין בהפמרה מיוחדת מוכיח שהפמירי בכל שבת ושבת, שאם לא כן מאי שנא שבת ר"ח שמפמדין, הלא אין חיוב להפמיר בר"ח בימי החול ומדוע יפמירו אם יקרה ר"ח בשבת? אלא ודאי שבמשנה ובגמרא נזכרים רק השניים שעושים בהפמרות בשבתות שחל בהן מועדים או זמנים מיוחדים. אמנם נמצאו שנויים רבים בסדר ההפמרות בכל חומשים וגם בעת בין האשכנזים והספרדים, ולמעשים לצורך מיוחד סדרי הפמרת מיוחדת, כמו בעת שנתמנה רב האי לגאון לשלא מקום אביו רב שריא, קראו באותה שבת (כעין הוספה למפמיר) יפקוד ה' אלחי חרחות לכל בשר, והפמירו ויקרבו ימי דוד לסות, ובמקום פסוק ושלמה ישב על כסא דוד אביו קראו והא"י ישב על

ומנא), אבל בלי ספק הכלל קיים (במקום שלא נמצא ראייה כנגדו) שבמחלוקת באיסור דרבנן בהפסד מרובה ודאי הולכין אחרי המיקל אפילו ביחיד נגד רבים. (רשב"א סי' רנ"ג ונהנות רמ"א חו"מ סי' כ"ה ב'), הש"ך יו"ד סי' רמ"ב קונטרס בהנהגת הור"א כתב לכאור דברי הרשב"א והרמ"א. דכל "הפסד מרובה" נקרא שעת חדח. והב"ח בקונטרס מסק בהנהגת הור"א (נרפס בסוף ח"א לסוד יו"ד קעניגסבערג תרנ"ג) מצריך שעת הדחק והפסד מרובה, אך באופן זה הולכין לקולא גם בראורייתא.

[הרמ"א לקולא בהפסד] בכמה דברים אנו מוצאים שהרמ"א הלך לקולא גם באיסורא דאורייתא אפילו שלא בשעת הדחק רק משום הפסד מרובה, וע"ז יצא נגדו ר' חיים ב"ר בצלאל אחיו של מהר"ל מפראג בספר מיוחד במלחמת תנופה (עי' דרכי הוראה לרצ"ח פ"ד). כי החריג הפסד מועט לעני כדבר שחשוב לו, ולעשיר משום כבוד שבת ויו"ט, שהיא שעת הדחק ונחשב בהפסד מרובה. ובתורת חמאט בהקדמתו כתב הרמ"א בשם מהר"י מינץ (סי' ס"ו) דעני כל ימות החול ועשיר בע"ש שוים הם, ומ"מ המנהג לאסור להם המעט לזה מפני עניות ולזה מפני כבוד שבת כדי שלא יתמהו שפעמים אוסרים ופעמים מתירים. ע"ע איסור לש; שעת הדחק.

[שיעור ההפסד] כמה נקרא הפסד מרובה וכמה הפסד מועט למדו אחדים מלשון מתנה מרובה ומתנה מועטת (ב"מ ס"ט). ונתנו שיעור הפסד מרובה "מנה" ולהפסד מועט קבא דמורקא (נרעני תמרים) וכו' (גיטין י"ד. כנה"ג יו"ד סי' קכ"ג אות ס'). ואחר מחכמי איטליא רצה ללמוד שעורם מלשון מרובה בנדים שפרשו כפל בנדים מכהן הדיום (מגילה ס': פחד יצחק ערך הפסד מרובה). ויש אומרים דאם ההיזק יותר משותת הוי הפסד מרובה (נחלת שבעה ח"ב סי' נ"ה). הפסד של רוח מרובה נקרא נ"כ. הפסד מרובה (ב"א א"ח סי' תקל"ט וברמ"א שם) ואפשר שבוה צריכין יותר משותת. בהפסד כשיעור "מרובה" אין חלוק בין עני לעשיר כי בנגעי בתים חסה תודה על כלי חרס לאשר לו בית אחזה והוא עשיר. אמנם קשה הוא להכריע איזה הפסד מרובה (כנה"ג שם), ותלוי רק בכח החכמים המשערים לפי המצב, וכל הנזכר בתלמוד הוא מה שישערו לפי מצבם אז. אבל ניתן רשות לדין לשער בכל פעם לפי המצב אשר לפניו ולחלק בין עני לעשיר כפי ראות עיניו. ע"ע שעת הדחק.

הרח"ה

הפסקות: ע' תענית

הפסד: נמישה ועויבת; קרקע או דבר שאין לו ארון ובעלים. במשנה ובירושלמי נכתב הבקד (באות ב' תחת פ'). תרומם ירושלמי תשממנה ונמשתה (שמות כ"ג י"א) ותבקר פירחא; התקין שיחיו מבקירים כל

כסא שריא אביוותחנן מלכותו מאד, וכשנפטר הרמב"ם נכנסו חקהל בבית הכנסת וקראו ברכות וקללות והפמיירו בנביא משה עבדי מת (אבודרהם סדר הפרשיות וההפטרות). על קדמות ההפטרות יש גם ראייה מכותבי ברית החרשה המסיחים לפי תומם (מעשה השכוחים י"ג ט"ז). ואמרו כי ישו קרא ודרש בישיעה ז"א (לוקוס י"ז ט"ז והלאה).

א. מ"ש-א.

הפסד מרובה ומועט: קולא בדבר האסור

אם גורם היזק ואבוד ממון ברב או מעט. כלל גדול הוא "התורה חסה על ממוןם של ישראל", ורמז לזה "והשקית את העדה ואת בעירם" (במדבר כ'). ולכן בלחם הפנים שנאמר, ולקחת סולת ואפית אותה (ויקרא כ"ד) דרשו עד שתהא מנופה כל צרכה, ומנין שאפילו חמין? ת"ל, "ולקחת" מכל מקום; יכול אף בשאר מנחות כן, ת"ל, "אותה" מפני החיטסון (economy) וכו' (מנחות ע"ז). לפי שלחם הפנים הם כ"ד עשרונות ולפי שהן בכל שבת ושבת ועולים לרבך גדול הותר לקנותן מן החמין כדי שיבא הלחם בזול וכו' אבל שאר מנחות שהן דבר מועט ואין באות תדיר לא הותרו לקנות כ"א סולת (דש"י שם). בדבר שהאיסור הוא מדאורייתא החכמים חולקים אי אסרינן התורה חסה, ובבדיקת ספק דרוסה חולקים ר' יהודה ור' נחמיה, חד בדק (קרום של טוח) בירא וחו בדק במחמא, מאן דבדק בירא אמר למאן דבדק במחמא, "עד מתי אתה סבלה ממוןם של ישראל". אמר ליה מאן דבדק במחמא, "עד מתי אתה מאכיל לישראל נבלות" (חולין נ"ו). רבא חפץ להקל במחלוקת אמוראי באיסורא דאורייתא אפילו בקטן נגד הגדול (הליכות עולם סי' ו' אות ח') משום דהתורה חסה, אבל רב פפא התנגד לו באסורו, רב ואיסורא דאורייתא ואת אסרת התורה חסה וכו' (חולין ס"ט: ע"ז). אבל איננו חולק שאומרים זה באיסורא דרבנן, והכמים עצמם בגזירתם הקילו סמעם זה במקום הפסד ממון, ואמרו במקום פסידא לא גזרו רבנן (כתובות ס'). אבל פעמים רבות הבדילו בין הפסד מרובה להפסד מועט (שבת קנ"ד: פסחים ס"ו: כ'). אמנם בדברים רבים חששו אפילו להפסד מועט (ביצה ל"ו. ב"ק ק"ז). ומקור החשש להפסד מועט הוא מנגעי בתים, שנאמר ופנו הבית במרם יבא הכהן וגו' ולא ימסא כל אשר בבית, אמר ר' מאיר וכי מה מסמא לו, כליו ועציו ובגדיו ומתכותיו מסבילן והן מהורין, על מה חסה התורה על פכו ועל מפיו. אם כך חסה התורה על מסונו הבזוי ק"ו על מסונו החביב (נגעים פ"ב ה'). ובקצת דברים יש מחלוקת חכמים אם חוששים להפסד מועט (פסחים נ"ה: ב"מ ל"ח:). וגם בראורייתא בעי אבוי אי חוששין לאבוד ממון (ביצה כ"ב:). ובהפסד מרובה פשימא ליה להתיר (פסחים כ'). ובכלל כבר לעמוד על האופנים החלוקים בזה, וכלל כללי חכמי צרפת אין למדין גזרות חכמים זו מזו (חולין ק"ב. תוס' ד"ה

ששנא ריש מתיבתא דמתא מתסא. לרבינו יצחק בריה דרמנא ורבנא שמשון וכו'. וסדר תפלות וברכות של שנה כלה ששאלת, שהראנו מן השמים, ראינו לסדר ולהשיב כמסורת שבידנו וכו'. פתיחת המורה להרמב"ם היא כעין אגרת כתובה לחלמידו ר' יוסף עקנין, אשר בשבילו ולדומים לו חבר ספרו, ומתחלת "בשם ה' אל עולם" ואיזה פסוקים מתהלים ואח"כ יאמר: "זה הספר, כונתי הראשונה לבאר עניני שמות אשר נמצאו בספרי הנביאים וכו'. אחרי הפתיחה תבא הקדמה המתחלת, "דע כי סבות הסתירה וההפך הנמצא בספר מן הספרים או בחבור מן החבורים הם שבע סבות וכו'. ואין כונתי בזה הספר ללמד כלליהם אל ההמון ולא למתחילים בעיני החכמה וכו'. וע"כ קראתי שם הספר מורה נבוכים, ואינו אומד כי זה הספר מסיר כל ספק מלב מי שיבינוהו, אבל אני אומר כי הוא מסיר רוב הספקות חגודות מהם וכו'. ועל דרך כלל אומר כי אני איש אשר אם נספרו בעדו שערי מחשבותיו ויצרו צעדי רצונו ולא ימצא עצמא נללות האמת אשר בא עליו מופת אלא על מנת שיתעיל הדבר ההוא לחסיד אחד ולא יתעיל לעשרת אלפים כסילים, אשים יתרון נללותו לחסיד ההוא לכבודו ולא אשית לבי אש אישימיו רוב החמון הלז, והיו עיני ולבי להציל החסיד ההוא מאשר נכשל בו ואורו ממבוכתו עד יהי שלם ויגיע אל המנוחה". בהקדמת הרמב"ם ליד החזקה יאמר שחברו, "כדי שלא יהא אדם צריך לחבור אחר בעולם ברין מדיני ישראל וכו'. לפיכך קראתי שם חבור זה משנה תורה לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואח"כ קורא בזה ויודע ממנו תשבע"פ כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". אך הראב"ד השינוי לומר: "אמר אברהם, סבר לתקן ולא תיקן כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו כי הם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אוטם והיה לנו בזה תועלת גדולה וכו'. אין זה אלא כל קבל די רוח יתירה ביה". הקדמת הרמב"ם לסדר זרעים והקדמתו לפרק חלק בסנהדרין עם ה"ג עקרים חשובים ביותר. האחרונה עוררה עליו בקרת חדה מתכמי דורו. ע"ע מיימוני. הקדמת רש"י לשה"ש היא בקיצור כדרכו, ומתחיל: "אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי, מקרא אחד יוצא לכמת טעמים וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מירי פשוטו ומשמעו וכו'. וראיתי לספר הזה כמה מדרשי אנדה וכו' ואמרת לבי לתפוש משמעות הכתוב ליישב באורם על סדרם, והמדרשות מרבותינו אקבעם מדרש ומדרש איש במקומו ואומר אני שראה שלמה ברוח הקדש שעתידין ישראל לנלות גולה אחר גולה וכו'. הקדמת הראב"ד למירושו עה"ת היא נכבדה מאד ותחילתה: "בשם האל הגדול והנורא, אחל לפרש פירוש התורה, אנא אלהי אבי אברהם, ויהי פתח דבריך מאיר, לעבדך בן עבדך אברהם, ומישועת פניך תבא עזרה, לבן אמתך הנקרא בן עזרא". פתיחת רבנו זרחיה הלוי לספרו

השדה כלה (שקלים פ"א ב'). אופני ודיני הפקר הם: א' דברים שהן מופקדים מעצמן, שלא היו להם בעלים מעולם, כמו חיות ועופות וכל אשר נמצא במדברות ובימים עצים ופירות היער וכדומה (רמב"ם זכיה ומתנה פ"א א', ש"ע ח"מ סי' רע"ג י"ב). ב' גר שמת ולא הניח בן ישראל הראוי ליורשו, כל נכסיו הפקר (רמב"ם גרים פ"א, ש"ע ח"מ סי' רע"ה א'). ג' ישראל שלקח שדה מן הגוי ונתן לו הרמים אבל לא עשה בה חזקה, וכן גוי שהיה לו משכון או פקדון ביד ראובן ונתנו לשמעון בשמר, באופן שהגוי סילק את עצמו מהדבר והישראל לא קנה בקנין המועיל וש"ע ח"מ סי' קצ"ד ב'). ד' דבר שנאבד או ששטף הנהר ואין בדבר סימן וכבר נתיאשו הבעלים ממנו. ה' יש בח לבי להפקיר ממון ורכוש של בעלים = confiscation (רמב"ם סנהדרין פכ"ד ו', ש"ע ח"מ סי' ב'). ו' יש רשות לאיש להפקיר נכסיו כולם או מקצתם ולסלק עצמו מהם. והוא הפקר מן התורה, אך מדברי סופרים תקנו שאינו הפקר עד שיפקיר בפני שלשה (רמב"ם נדרים פ"ב מ"ז, ש"ע ח"מ סי' רע"ב ז'). אבל הרמ"א מביא בשם י"א דגם אם הפקיר בינו לבין עצמו הוה הפקר. בספק הפקר אוליגן לקולא ואין מוציאין מירי הבעלים. הפקר לחצאין כגון להפקיר לעניים ולא לעשירים ב"ש אומרים הפקר וכו' אומרים אינה הפקר עד שיפקיר אף לעשירים והלכה כב"ה (פאה פ"ו א'). הפקר לזמן, לשבות לחדש ולשנה הוה הפקר (רמב"ם נדרים פ"ב י"ח). אין יכול להפקיר ע"י שליח (ב"י אורח סי' תל"ד). המפקיר כל ג' ימים הראשונים יכול לחזור בו אם לא זכה בו עדיין אדם אחר, מכאן ואילך אין יכול לחזור בו. תוך מהפקר לזמן שיכול לחזור בוגם לאחר ג' ימים, אבל דעת הרמב"ם שהפקר הוא כמו נדר ואסור לחזור בו (הל' נדרים פ"ב י"ד). דין הפקר הוא שכל חקורם לזכות וזכה בו, ואף חבועים בעצמן יכולין לזכות בו. יש-גב.

הצפירה: ע' עתונים

הקדמה: הפתיחה שכותב המחבר לספרו ונקראת הקדמה מפני שהיא בראש הספר וקורם החבור, אף כי כמעט כל ההקדמות נכתבו אחר שנשלם החבור. המחברים רגילים להתנצל על כתיבת ההקדמה, כי "תבור בלא הקדמה הוא כגוף בלא נשמה". ההקדמה נולדת על ברכי הפתיחה שהיו הדורשים פותחים דרשותיהם (שה"ש רבה פ"א סי' ב'). וגם כעת יש מחברים שכותבים "פתיחה" במקום הקדמה, ויש שמתחילים בלשון "אגרת המחבר", "אל הקורא", "אל עין הקורא", "דבר אל הקורא", "התנצלות המחבר", "מבוא", "מניד מראשית", מפתח שפתי", "מפתחות", "פתח דבר", "קורא נעים", "קוראים נכבדים", וכדומה. ההקדמה הראשונה שנדפסה נכתבה ע"י רב עמרם גאון (במאה התשיעית) לסדרו, ומתחלת: "עמרם בר

כלה וראה תועלויות הספר יקרים מכל אבני סלח".
ספר "פי שנים" (זולצבאך 1712) שכתבו שני מחברים
ר' עקיבא בער ור' זעליגמאן הלוי כתב כל אחד הקדמה.
יש הקדמות שנרשמו בפני עצמן, כמו הקדמת ס' אשל
אברהם לר' מרדכי אשכנזי. והוא מבוא לספרו אשל
אברהם (פיורדא 1701). על החקדמה חזו כתב המחבר
הקדמה ויבאר מדוע הדפיסה שנית מפני שמצא איזה
ספרים שנתקלקל בהם הדפים הראשונים מן החקדמה.
וגם רוצה לזכות הקונים העניים שאין ידם משגת לקנות
הספר השלם יקנו לכח"פ החקדמה לבדה. וכן החקדמה
שהדפיס רד"ל לפירושו על פרקי דר"א (דפוס ווארשא)
נרפסה החקדמה עוד הפעם בחוברת מיוחדת. חמבוא
לס' תולדות בני אדם למרדכי אהרן גינצבורג נרפס
מקודם לבדו, ואח"כ בראש הספר החזו (ווילנא 1832).
ויש ספרים שהחקדמה נכתבה ע"י אחר, כמו הקדמת
צונץ לספר מורה נבוכי הזמן של קראכמאל (לבוב 1863).
סמולנסקין כתב כמה הקדמות ומבואות לספרים שהו"ל.
ברוב ההקדמות חסר זמן כתיבתן והזו חסרון גדול ובפרט
אם נכתבו זמן רב קודם ההדפסה. ויש שמזכירין הזמן
בגימטריא. ע"ע הגדה; הסכמה; ספרים;

א.

הקדוש ברוך הוא: ע' שמות ה'

הקדש: דבר שנבדל ונפרש מרשות האדם. שאסור
השתמש בו לצורך חול ונעשה קודש לצורך ה' ולכהנים;
כמו המשכן ובית המקדש וכלי השרת שאסור להדיוט
להשתמש בהם. וכן איש כי יפליא נדר קרבנות לה'
או המקדש ביתו לה' כלומר לצורך הכהנים. בזמן
הזה נקרא הקדש. המקדש קרקע או בית לצדקה לעניים
או לה' או לצרכי צבור. דין המקדש דבר לה' בזמן
הבית מפורש בתורה (ויקרא כ"ז). אם מקדש בהמה
ממאה שאינה ראויה לקרבן יעדיך אותה הכהן וימכור
אותה הגזבר של הקדש בסך ההערכה לכל אדם הבא
לקנותה מיד הקדש. אבל בבעלים החמיר הכתוב לחוסף
חומש לפדותה. וכן במקדש בית או שדה בבעלים
מוסיפין חומש על סך ההערכה. ובבית אם לא יפדו
אותו ונמכר לאחר חוץ לבעלים ביוכל בכל אופן. אבל
אם מקדש שדה מאחוזתו (שבאה לו בירושה מאבותיו)
והיה ערך הכהן לפי זרע השדה חוגר שעורים בחמשים
שקל כסף. ואינו יכול להקדיש שדהו אלא למכין שני
היוכל. ואם גאלה באמצע נותן לפי החשבון (חמשים)
שקל למ"ס שנים = סלע ופונדיון לשנה). וביוכל חזרת
לבעלים, ואם לא פדאה הבעלים מוכרה הגזבר בדמים
הכלו לאחר ועומדת ביד הלוקח עד היוכל. וכשהיא
יוצאת מיד הלוקח ביוכל חזרת לכהנים של אותו משמר
ומתחלקת ביניהם. וזו החילוק בין בית לשרה אחוזה.
דבבית אם קונה מן ההקדש חוץ לבעלים ביוכל. משא"כ
בשרה אחוזה שנחלט להקונה. כי לא מצינו בבית תנאי
המכירה לאחר כמו בשרה אחוזה. אבל אם מקדש

האמורה על האלפסי בשיר. ארמי מתחיל "אשר
הקרבנות. אסור אוריתא, למאן די תושבחתא דיליה
ונבורתא" וכו'. ואחר אשר ישבח את חבור האלפסי
"כי לא נעשה חבור יפה כמוהו בתלמוד מאחרי התימתי".
יאמר "ע"כ חובה עלינו בכל דבר נכבד ומפואר וכו'
ולמחר ולהבינו ולבררו כפי כחינו. ולזאת חברתי הספר
הזה וקראתיו ס' אור להאיר עיני התלמידים ממבשולי
הספקות ומוקשי השגות" וכו'. והרמב"ן בספרו מלחמת
ה' שבו הציל את האלפסי מהשגות הרמ"ה. כתב ג"כ
שיר ארמי לפתיחתו, ואח"כ אומר: "תחלת כל דבר,
ופתיחת כל חבור, לבקש בו רצון מה' כי תחלת חכמה
יראה ה' אלי אוהיל ובשמו אתחיל" וכו'. ר' אהרן
הלוי סברצלווא (במאה ה"ג) כותב אגרת פתיחה בראש
ספרו. ובסופה אומר: "משביע אני (בשם) המיוחד לכל
מעתיקו שיכתוב אגרת זו בראשו והחיים והשלום אתו.
למען יתנו הכל הודו ותפארתו לילדו והורתו. והמתקן
בו כל שגיאה אחר העיון המכוון, מאל תהי שלימה
משכורתו ושלום על ישראל". בהקדמת "אור זרוע" לר'
יצחק מווינא. אומר: "קראתי בשם זה החבור אני
חמכבר יצחק ב"ר משה נבי"ה מפני הבה יתירה
שמצאתי בזה המקרא אור' זרוע' לצדיק' ולישרי' לב'
שמחה' סופי תיבות ר' עקיבה" וכו'. במחזור ויטרו
שחבר ר' שמחה תלמיד רש"י בשנת 1208 כותב בראש
ספרו רק עמ"י עש"י (ר"ת עזרי מעם ה' עושה שמים
וארץ). ר' עזריה מן האדומים בהקדמתו לספרו מאור
עינים מביא הירושלמי (ברכות פ"ה) לעולם אל יהי פסוק
זה זו מפיך, ה' צבאות עמנו משגב לנו". וכן הזהר
(תוריע נ. ג' 1:). וירידה האלכסנדר, גם מאפלטון
ברביעי מתורתיו המדיניות, כי לפני כל פעולה יאות
לקרא את שם ה' עליה וכו'. ר' מנחם בן זרח (1368)
בספרו צדה לדרך כתב הקדמה נכבדה ויש בה דברים
הנוגעים לקורות ישראל בזמנו (ברפוס הראשון ויניציא
1554). ומתחלת, "בראשית דברינו וחבורנו ומלולנו
עלינו לשבח לאדון הכל" וכו'. אך ברפוסים האחרים
חשמימו את החקדמה. כן קרה גם לספר חק לישראל
על תרי"ג מצות (פראג 1798) שלא נרפסה החקדמה
ברפוס השני (ע"י יעלינעק קונטרס תרי"ג ס" 56).
ספרי קבלה ומוסר כמעט כולם מתחילים בארבע מלים
בר"ת הו"ה. ספר העיקרים לר' יוסף אלבו (1380—
1444) מתחיל ידעת העיקרים והבנת ההתחלות
שעליהם דרכי יסודי (ר"ת הו"ה שד"י). ר' דוד גאנו
מחבר צמח דוד בהקדמתו יסיים בכל פרק ופרק בפסוק
שיש בסופו מלת דוד. כמו קהלת דוד. בן דוד. כדברים
האלה דבר דוד. ועוד. ר' דוד אבודרהם כתב הקדמה
קטנה על השער ואחריו הקדמה אחרת (רפוס ויניציא
1566). בספר "שפתי ישנים" (אמשטרדם 1680) הראשון
לביבליוגרפיה העברית, נאמר על השער, "אתה היא
שאלתו (של המחבר) ואותה הוא מבקש, מאת כל איש
אשר על דלתות הספר ינקש. יקרא בראשונה החקדמה

ליטענעס מידי והדר ליפוק. ואמר רב לעולם ימכור אדם קורות ביתו וקת מנעלים לרגליו. הקיז דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעלים שבדגליו ויספיק מהן צרכי סעודה. מאי צרכי סעודה? רב אמר בשר. נפשא חלף נפשא, ושמואל אמר יין. סומקא חלף סומקא. שמואל ביומי דעביד מילתא עברי ליה תבשולא דמחלי (מחול). ר' יוחנן שתי יין עד דנפיק ריחו מאוניו וכו'. רבא מהדר אחסרא בר חלתא מרפי (בן ג' שנים). ואמר שמואל הקיז דם ונצמנן עושין לו מרורה בשבת אפילו בחקופת תמו. אבלט אשכחיה לשמואל דגני בשמשא א"ל יומא דהקוה הוא. רב ושמואל אמרי תרווייהו כל חסיל בסעודת הקות דם מקילין לו מזונותיו מן השמים ואומרים הוא על חייו לא חס אני אחוס עליי? ואמרו תרווייהו לא ליחיב היבא דכריך זיקא (במקום שנושב הרוח). שמואל הוה רגיל ועבר מילתא בביתא דשב לבניא ואריחא (יושב בבית שעובי החומה היה שבעה שבעה לבנים מוטלים לחבקן זה אצל זה וכל לבנה שלש מפחים). יום אחד הקיז והרגיש בעצמו שהוא נחלה וברק ומצא שהיתה החומה חסרה חר אריחא היינו חצי לבנה. והיה נזהר ג"כ מפני שהרוח קשה להקוה (שבת קכ"ט:). ה' רבדים קרובים למיתה וכו' ואחר מהם הקיז דם ועמד. אמר שמואל פורסא דרמא (זמן הקוה) כל תלתין יומין ובין הפרקים ימעט (בין פרקי שנותיו כגון לאחר מ' שנה) ובין הפרקים (לאחר ששים) יחזור וימעט. וימי השבוע היותר טובים להקוה הם א' ד' וערב שבת. בערב יום חג השבועות הוא סכנה להקיז דם משום יומא סבא דעצרתא נפיק ביה זיקא ושמיה מבוז דאי לא קבלו ישראל תורה הוה טבח להו לבשריהו ולדמיהו. ונזרו חכמים אכולהו מעלי יומא סבא (ערבי יומא) משום יומא סבא דעצרת (שם:). וכל זה במקוץ דם שלא במקום חולי אבל במקום חולי לא גזרו רבנן וסוחר להקיז דם בכלל זמן כף קבלתי מרבתי בעלי ההוראה הוקנים והם גם רופאים (פחד יצחק אות מ' ר"ג). מי שאוכל בשר עופות בסעודה ראשונה שאחרי ההקוה מחליש לבו. ואמרו בשר צפור פרח לביה. כציפרא (גררים גיד מעילה כ').

א.

הקנה, ספר: ע' סבלה, ספרי

הקפדה: ע' כעס ורוגז

הקפדות: ענינו סבוב ועגול; הליכת היקף של עדרת אנשים סביב איזה דבר של קדושה, ויש בו כח מנהגים: א' הקפת הבימה עם הלולב בעת שאומרים הושענות (ע"ע). ב' הקפות שעושין ביום האחרון של חג הוא "שמחת תורה" בליל ויומו. שנותנין להקיף הבימה שבע פעמים וס"ת בורע של המקיפין, אחרי שאמרו "אתח הראת", ומזמרים אנא ה' הושיעה נא. אלחי הרוחות. בוחן לבבות וכל הא"ב כמו שנרשם במחזורים. ומזמרים ומקלסים לה על השלמת התורה.

שרה מקנה שאינה מאחזתו רק קנה אותה ברמים, דינא הוא שחזרת לבעלים ביובל, ואף אם אינה פורה השרה והגובר מוכרח לאחר, כשהגיע היובל חזרת השרה המקודשת לבעלים הראשונים. מפני שכלל הוא אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו (ב"ק ס"ה:). ואין לקונה זכות להשרה רק עד היובל ולא אחרי כן. חשבון השנים הוא, "אם משנת היובל יקדיש שדהו" (כ"ז י"ז) היינו בשנה הראשונה אחר היובל, "ואם אחר היובל" היינו שנים ושלש שנים אחר היובל. איכא גירוע ויחשוב לפי השנים הנותרות עד היובל הבא. ובשנת היובל לא יוכל להקדיש כי אינה שלו רק הפקר. וע"ז אמר שמואל המקדיש שדהו בשנת היובל עצמה אינה קדשה כל עיקר. ומאי אחר היובל — אחר אחר (ערכין כ"ד:). סתם הקדש הוא לבדק הבית (ירושלמי שקלים פ"ד ד'). הקדש אינו נקנה אלא בכסף שנאמר ונתן הכסף וקם לו (רמב"ם מכירה פ"ט).

א.

[הקדשות בזמן הזה] סתם הקדש האידנא הוא לצדקה לעניים או לישיבה ות"ת צרכי הצבור. ודינו כצדקה בעלמא (שו"ת הרא"ש כלל י"ג, ח"ט סי' ר"ב). ודינו כדון ההדיוט להפרע מן היתומים (מהרי"ל בן חביב סי' ק"ח). עד שלא בא ליד הגובר מתירין נדרו ברוחק (ש"ע י"ד סי' ר"ג ג'). וכשבא ליד גובר אינו יכול לחזור בו. ואם חזר וצוה שיתנו ליורשיו אין שומעין לו (רש"ם י"ד סי' קצ"ח). הקדש סתם ביד הצבור מותר לשנותם לידבר מצוה, אבל אם בנו בית הכנסת אין משנן אלא לפדיון שבים. עובדא הוה באדם שהקדיש ריוח סך מעות לישיבת עיר פלונית למשך עשר שנים והיה בנו פקיד הישיבה ולומד שם, ואחר שתי שנים רוצה לעשות ישיבה אחרת בחצרו ולתת להם הריח החווא אינו רשאי (מהר"ם טראני ח"ב סי' קמ"ח). אבל אם נתבטלה הישיבה ורוצן הקהל ליתנם לישיבה אחרת חרשות בידם (רש"ם י"ד סי' קס"ז). לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שנאמר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שרש"י חז"ל, ואין זה חסידות אלא שמות שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות ודמיה לזה דתנן בבב"ב שייר קרקע כל שהוא מתנתו מתנה לא שייר קרקע כ"ש אין מתנתו מתנה (רמב"ם סוף הל' ערכין וחרמין).

י. ד. ב.

הקנה: בזמן התלמוד וגם אח"כ היו רגילים להקיז דם מן העורפים והורדין בוסנים קבועים בשנה לצורך הבראות. ובפרט אם היו חולים במחלת דם. הקות דם נעשה ע"י רופא שנקרא אומן והיה חותך העורקים בכלי חר כמו סכין שנקרא מִלְתָּא (μύλα). רפואה היא לאכול בשר ולשתות יין הרבה וללבוש בגדים מחממים בעת שמקיז דם ולהזהר מנשיבת חרוח שקשה מאד. ואמרו רב ושמואל האי מאן דעכיד מילתא (הקוה)

ומכבדים בהקפות לכל חתאספים וגם לבחורים ולנערים כדי לקרובם לעסוק בתורה. חסידים ואנשי מעשה עושין הקפות גם בשמיני העצרת. ומנהג ווילנא בביהכ"נ הנדול שאחד מחשובי הקהל לובש בגד כבוד שחיו לובשים מזמן קדום וכובע תפארת בראשו, והוא יעבור בראש המספים (ר' דוד ריפמאן בספרו "שלחן הקריאה" דף צ"ב). בכתבי האר"ל בכונת ש"ת נאמר: "מנהג בני ישראל ביזם שמחה תורה עושים שמחה גדולה עם חספרים ומקיפין עמקן את התיבה בו' הקפות וקוראים אותו שמחה חורה". וכתב הרמ"א (או"ח סי' תרס"ט בשם מהגנים וכל בו) "נוהגין במדינות אלו להוציא כל הס"ת שבהיכל ואומרים שירות וחשבחות" וכו'. (נ) הנוסע ר' בנימין השני מספר מנהג הק"ק "אלקש" בקורדיסטאן שע"פ המסורה קבור שם הנביא "נחום האלקש". שיר יום קודם חג השבועות מתאספים מכל הסביבות לחוג חג לכבוד הנביא. הנוסעים יביאו עמם ספרי תורה מקהלתם ומניחים הס"ת בארון הקדש בביהכ"נ של "אלקש" ואח"כ ילכו הנשים לחדר נחום הנביא, ואז חתל העבודה זו תפלה. בראשונה יקראו בספר כ"י ישן נושן המונח על הבימה ומיוחס לנחום הנביא, ואח"כ מקיפים את אה"ק ומזמרים שירות וחשבחות כל משך עת החקפות. ואחר ההקפה ה' ישירו שיר נשגב לכבוד הנביא המתחיל "שישו ושמו בשמחת נחום הנביא", ואז תבאנה הנשים ובקול דנה וצהלה תסובבנה הבימה במחולות המחנים וכו' (ס' מסעי ישראל 69). (ד) הקפות לסתים. מנהג הוא, בפרט בארצות חמורה, שהמתעסקין במה והמלחין אותו מקיפין המטה ו' הקפות בבית עלמין קודם קבורתו. ואומרים שיר של פנעים הוא "ישב בסחר עליון" ואנא בכח" (שירי כנה"ג לטור י"ד סי' שני"ג): ויש נוהגין להתפלל על החולה בהקפת הביח עלמין וגם למשוך חוט סביבו, ורמז לזה ממה שאמרו במ"ק (פ' אלו מגלחין) "מעשה באשה אחת שחלה בנה והקיפו עורה" (ר' יקותיאל קופמאן בספרו לחם חפנים, ע"ש).

א. ד.

הר, הרים: שם כולל לגבנוני הארץ. חכמי תכונת הארץ יבדלו בין שני מיני הרים. בין אלה שלא נשחנו מתחלה הבריאה והם הרים עתיקים הנקראים חררי עד, חררי קדם. נבעו עולם, המורים על קדמותם משש ימי בראשית, ובין אלה שנשחנו מימי המבול והשונים שנעשו במבע, ולכן בהחצבם נמצאים בהם גופים הרבה כמו עצמות חיות אילנות וצמחים אשר שבו והיו לאבן (petrification). ובקצתם נתקבץ האש היסודי והם המקיאים אש להבות (volcano) ונקראים הרי שרפה (ירמיה נ"א כ"ה. ע' התורה והפילוסופיא ליש"ר). במקרא יבוא לפעמים הר במקום ארץ אם היא ארץ הרים, כמו הר האמורי (דברים א' ז'). וארץ ארז נקראת הר עשו (עובדיה). ויש הר שיעיר בגבול הצבנוני למטה יהודה, ונקרא כן מפני שגדלים בו קנים עומדים

הר גרזים והר עיבל, הם ההרים אשר צוה ה' לישראל בבואם אל ארץ כנען, "ונתת את הברכה על הר נדלים ואח הקללה על הר עיבל" (דברים י"א כ"ט). ששה שבטים יעמדו על הר גרזים לכרז את העם, וששה שבטים יעמדו על הקללה בהר עיבל לכל העובר על דברי התורה הכתובה על האבנים שהקימו שם (דברים כ"ז). ההרים האלה הם בנחלת מטה אפרים משני צדי העיר שכם. שם ישבו העמים שנקראו כותים או שמרונים אשר הביא המלך אשור לא"י, והם קראו להר גרזים "הר ברכה" ובנו עליו בית מקדש לעבודה ונהרם ע"י יוחנן הורקנוס (ע"ע שמרונים). הר נדלים הוא מצד דרומית מערבית. לעמק שכם ואדמתו מבורכת ופוריה וגבהו 2849 רגל. הוא נקרא בערבית גבל אל מוד. והר עיבל הוא לצפון שכם וגבהו 2900 רגל, ונקרא בערבית גבל שלמיה, ואדמתו מקולקלת וחרבה. על הר גרזים נמצאו כעש שרידי בנין בית חפלה של חנוצרים שנבנה בשנת 475 אך השמרונים הרסוהו, וגבנה מחדש ע"י יוסטיאן בשנת 529 ובנה חומה סביבו. בנמרא יש פלוגתא בין ר' יהודה לר' אליעזר על מקום שני ההרים האלה (ירושלמי סוטה פ"ד ר', בבלי סוטה ל"ג:). ור' אליעזר אומר כי הר גרזים והר עיבל שבתורה אינם ההרים שמחזיקים בהם חכמים, כדי להוציא מלבם אמונתם בקדושת הר נדלים. ע"ע טור מצבא; כרמל; ירושלים; מוריה.

ג. ב.

הר סיני: ע' סיני
הרבעה: ע' עריות

רבי חנינא בן חכניאי ורבי ישבב הסופר, רבי יהודה בן דמה ורבי יהודה בן בבא, במדרש תהלים פ"ט נזכרו: רשב"ג ור' ישמעאל בן אלישא ב"ג, ר' ישבב הסופר ור' חוצפית המתורגמן, רבי יוסי ור' יהודה בן בבא, ר' יהודה הנחתום ור' שמעון בן עזאי, ר' חנינא בן תרדיון ור' עקיבא. ויש עוד נוסחא אחרת במחזור ספרדים בשם "בית אב" שנרפס בליוורנו בשנת 1877. ועוד ב"ב בבית אוצר הספרים בפאריס ס"י 710. יעלינעק מביא גירסא בבית המדרש ח"ב הדומה לספור המחזור שלפנינו, ועוד שתי נוסחאות בבית המדרש ח"ג, בראשונה הספור באריכות הרבה, ונאמר סיבת המאורע מפני שלמדו תורה להקיסר, ואלמלא כן לא היו באים לידי כך. פעם אחת היה יושב ועוסק בתורה ומצא כתוב, "וגונב איש ומכרו מות יומת" (שמות כ"א מ"ז), שלח אחר רשב"ג וחביריו ואמר להם, מי שננב איש מכני ישראל וחלץ ומכרו מה רינו? אמרו לו חייב מיתה. אמר להם א"כ אתם חייבים מיתה; קבלו על עצמכם דין שמים בשביל יוסף שמכרוהו אחיו וכו'. נתן להם זמן ג' ימים ונתקבצו חללו הרוגי מלכות: רשב"ג ור' ישמעאל בן אלישא ב"ג ור' עקיבא בן יוסף ור' יאודה בן בבא ור' חנינא בן תרדיון ור' ישבב הסופר ור' אלעזר (נ"א יודא) בן דמא ור' חנינא בן חכניאי ור' חוצפית המתורגמן ור' אלעזר בן שמעון ונהרגו על שמכרו השבטים את יוסף. קמן שבבולם היה ר' ישמעאל בן אלישא ב"ג, אמר להם אם דעתכם שתחלקו עמי בעון שאוכיר השם עבשיו ואעלה לרקיע ונרע אם גורה זו נגורה מן השמים מקבלין אנו עלינו, ואם אינה מן השמים אני יכול לבטלה בשם. אמרו לו עונך מופלג עלינו וכו'. באותה שעה שהוכיר את השם קבלתו רוח סערה והעלתה אותו השמים. ובין שעלה פגע בו מטמרון שר הפנים וכו' אמר כך שמעתי מאחורי הפרגוד בת קול צוחת ואומרת עשרה מחבטי ישראל מסורין למלכות וכו'. ירד לארץ ומצא את חבריו בתענית ובתפלה. והיו יושבים ועוסקים בהלכות פסח, ולא הספיקו לגמור את ההלכה עד שבא הגמון של מלך וחברו שלופה בידו, אמר להם עזיזי לבבכם פנוי בתורה וחרי אתם יודעים קצבת, שלקנסה עליכם דין מיתה, והולך ומפרס פרטי המיתות המשוגות של כל אחד מעשרה ההרונים. בנוסת הב' נאמר ר' היה המעשה בזמן לוליאנוס קיסר.

[ומנים שונים לעשרה חרוגי מלכות] מ"ת שמסופר אדות הקדושים האלה בתלמוד נראה כי מתי בעתות שונות. ר' אברהם זכות ביוחסין יאמר על ר' ישמעאל בן אלישא שהיה מעשרי הרוגי מלכות ולא נהרג בזמן החרבן עם רשב"ג, ואצל ר' עקיבא כותב "חבור זה שלא תמעה בטעשה דהרוגי מלכות מחקינות שבתוכות במחזורים שנראה מהם שהיה עם רשב"ג בזמן אחר ואינו בן רשב"ג שהיה הראשון נהרג בזמן החרבן, ור"ע קרוב לששים שנה אחריו, וממשה האחרונים נאמר

הרהור (הרהור): מחשבה, רעיון, דמיון, במקרא: והרהורין על משכבי (דניאל ד' ב'), תרנום אחרי לבבכם, בתר הרהור לבבך (במדבר מ"ז ל"ט). בנמרא דרשו "אחרי עיניכם" זה הרהור עברה (ברכות י"ב:). פלוגתא היא אם הרהור בדבור דמי או לא. לענין ברכת המזון ק"ש ותפלה ושאר מצות צריכין לחתוך בשפתים, מלבד שהוא אנוס מחמת חולי (ברכות ב': ש"ע א"ה ס"ב), וכן בעל קרי מהרהר, בלבו יוצא ידי ק"ש. גם הרהור במ"ס בשבת מותר, שנאמר ממצוא חפצך ודבר רבר (שבת ק"ג: ש"ע א"ה ס"ב מ"ז). אבל אמרו בכל מקום מותר להרהר בדברי תורה חוץ מבית המרחץ ובית הבסא (ברכות כ"ד:). והמהרה"ל אחריו רבו באלו מהרהר אחרי שבינה (שבת ק"ג:). הרהור בדבר עברה שהיא זנות אסור עכ"ל; הרהורי עברה קשין מעברה, וסימנך ריחא לבשרי, פ"י ריח בשר עלי קשה לאדם המתאוה לו (יומא כ"ט), ודרשו "ונשמרת מכל רע" שלא יהרהר ביום ויבא לידי קרי כלילה (ע"ז ב'). ואמרו בו דרכים בודקין את הזכר ע"י נוקק לזיבה, ואחר מהם בחרהר. פ"י שמא ההרהר בלבד בלום (זבים פ"ב ב'). אמר רב אמי כל המביא עצמו לידי הרהור אין מכניסין אותו למחיצתו של הקב"ה דכתיב וירע בעיני ה' אשר עשה וגו' (נדה י"ג). במלחמת מדין נאמר ויקצף משה על פקודי החיל וגו' אמר להם שמא חזרתם לקלוקלכם, אמרו לו חס ושלום לא נפקד ממנו איש, אמר להם אם כן בפרה למח? אמרו לו אם מיר עברה יצאנו מיר הרהר לא יצאנו מיר ונקרב וכו' (שבת ס"ד). פלוגתא היא אם חיישינן להרהור בעת הרינת כ"ד, בדרוש "ורגמו אחור" בלא כסותו, אותו ולא אותה דברי חכמים ור"י סבר לא שנא (סנהדרין מ"ה). ע"ע דברים שבלב. ב. מ.

הרוגי ב"ד: ע' סקילה שרפה הרג והנק

הרוגי מלכות, עשרה: עשרה צדיקים שמסרו נפשם על קדוש השם והומתו באכזריות נוראה בזמן השמר, רובם בימי מורנוסורפוס איש הרמים בירי ארדינוס. במסורה הקדומה הזאת יש נוסחאות שונות במדרשים הרבה, ובגיראה משמות התנאים הקדושים האלה שלא היו בזמן אחר ונהרגו בעתים שונות. רק המסורה קבצם יחד כדי לעורר ההתלהבות בחספוס, ומחבר הקינה "אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה" שאומרים בקינות בח"ב ובסליותות ביום הכפורים הלך בדרך המסופר באיבה רבה (פ"ב על הפסוק בלע ה' ולא חמל). הקינה הזאת שנכתבה במליצה קלה בדרך ספור היא נפלאה במינה ואין דומה לה בכל ספרות העברית ליפוי, ובנקל תעורר לבבי הקדושים שזכרו הם: רבי ישמעאל בן גורל ורבן שמעון בן נמליאל, רבי עקיבא ורבי חנינא בן תרדיון, רבי חוצפית המתורגמן ורבי אלעזר בן שמעון.

הריון: ע' עבד

הַרְכָבִי (הארקאווי, Harkavy): שם משפחה נכבדה ברוסיה, נצר משפחת ר' מרדכי יפה בעל הלבושים. ראש המשפחה בשם הרכבי היה ר' גרשון הרכבי (נולד בשנת 1752). תלמודי ובעל נכסים בעיר נאואנרודאק פלך מינסק, ולעת זקנתו (בערך שנת 1816) נסע לא"י והתיישב בעיר צפת ויסד ישיבה ופת שם בשנת 1824. בנו ר' אלחנן גם הוא נסע לא"י והתיישב בירושלם, בת בנו (של ר' אלחנן) ר' יעקב (מת בירושלם בן צ"ח בי"א אלול תרנ"ד) נישאת לר' יוסף ריבלין שהיה המזכיר לעד הכללי בירושלם. בנו השני של ר' גרשון ר' אליהו הרכבי הוא אבי משפחת ראם המדפיסים בוויילנא, ומחותנו של ר' שמואל שטראשן בעל ההגהות על הש"ס. אחד מבני המשפחה הזאת אלכסנדר הרכבי נולד בנאואנרודאק 5 מאי 1863. ובשנת 1879 הלך לוויילנא והתעסק בבית הדפוס של ראם. ובשנת 1882 בא לאמריקא. הוא פעל ועשה הרבה לתועלת לשון יהודית-אשכנזית בספר המלון 'יהודית' אנגלית ואנגלית יהודית וספרי חנוך שחבר ללמד שפת אנגלית ע"י יהודית, גם כתב בלשון עברית 'תורת לשון אנגלית' 1894; 'היש משפט לשון לשפת יהודית?' 1896; וכבר התחיל להוציא לאור דקדוק לשון יהודית. בחמשנים באחד העתונים בניוארק. אך לא נמר מלאכתו בדפוס.

ביבליוגרפיה: אלחנן הרכבי, דור ישרים, ניוארק 1908; אייזענשטאדט, חכמי ישראל באמריקא 83; העתון הלאום 1898.

ב. מ.

הרכבי, אברהם אליהו: חוקר בחכמות בני קדם ובספרות ישראל; נולד בנאואנרודאק כ"ב מרחשון ת"ר (27 אקט 1839). אביו ר' יעקב נכד ר' גרשון הרכבי היה תלמודי ומעשירי העם. הרכבי נתחנך מנעוריו על התורה והתלמוד ולמד בישיבת וואלאוין. בשנת 1858 נכנס לבית ספר הרבנים בוויילנא. ובשנת 1863 בהאוניברסיטא בפטרבורג במחלקה ללמודי לשונות המזרח. ויצא משם בתור חכם בהיסטוריא בשנת 1868 בשביל ספרו שהגיש לפני המורים על 'דברי הסופרים המושלמים אדות הסלאבים והרוסים'. הרכבי שולח לברלין ופאריס על חשבון הממשלה להשתלם שם במקצוע שלו כדי למנותו אח"כ למורה בהאוניברסיטא בפטרבורג. בשנת 1872 נמר חוק למודיו ונבחר בתואר דוקטור בעד ספרו 'עיד מקום מושב בני שם חם ויפת' (Aryans). בשנת 1876 נמנה לכיבליותקר במחלקת בית עקד הממשלה בפטרבורג, והוא הקד ודרש הרבה על כ"י שמצאו שם בנוגע לכה"ק וברוך אנב נלה את הזיופים של חקראי פירקאוויץ, והשיג אותות כבוד מהממשלה (1886) בעד עבודתו בקוחות ימי העמים הסלאבים. הרכבי כתב ספרים ומאמרים רבים בלשונות עברית רוסית אשכנזית וצרפתית בנוגע

בזמן שנכבשה כיתר ע"נ שנים אחר החרבן (יוחסין השלם צד 25, 38). במס' שמחות פ"ח נאמר 'כשבאו רשב"ג ור' ישמעאל נזרו עליהם שיחרנו וכו'. באה השמחה אצל ר' עקיבא ור' יהודה בן בבא עמדו וחנרו מחניהם שק וקרעו בנדיהם וכו', וכשנהרג ר"ע בקיסרי באתה שמחה אצל ר' יהודה בן בבא ואצל ר' חנניה בן חרדין ועמדו וחנרו שקים וכו' (עי' מכלתא פ' משפטים כ"ב כ"ג). בנמרא נזכרים בין הרוני מלכות ר"ע וחבריו (פסחים נ"א). ומסופר כי פפוס בן יהודה מצא את ר"ע שהיה מקהיל קהלות ברבים ועוסק בתורה א"ל עקיבא אי אתה מתירא מפני המלכות שנזרה על למוד התורה, ומשלו ר"ע משל השועל עם דני הים. ולא היו ימים מועמים עד שתפסוהו לר"ע וחבשוהו בבית האסורים וכו'. בשעה שהוציאוהו להריגה זמן ק"ש היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל והוא מקבל עליו עול מלכות שמים. והיה מאריך באחד עד שיצאה נשמתו באחד וכו' (ברכות ס"א:). כשתפסו רבי אלעזר בן פרטא ור' חנינא בן חרדין, א"ל ר"א לר"ה אשריך שנתפסת על דבר אחד או לי שנתפסת על המשה דברים. א"ל ר' חנינא אשריך שנתפסת על המשה דברים ואתה ניצול או לי שנתפסת על דבר אחד ואיני ניצול, שאת עסקת בדברי תורה וג"ח ואני לא עסקתי אלא בתורה בלבד וכו'. מצאוהו לר"ח בן חרדין שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהלות ברבים וס"ת מונח לו בחיקו, הביאוהו וכרכוהו בס"ת וחקיפוהו בתבילי ומורות והציתו בהן את האור והביאו ספונגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו שלא תצא נשמתו מידה וכו' (עי' י"י: י"ח). ר' יהודה בן בבא היה בגזרת הסמיכה, שנזרה מלכות נזרה שכל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג. מה עשה יהודה בן בבא הלך וישב לו בין שני הרים גדולים וכו' וסמך שם המשה וקנים והם ר"מ ור' יהודה ור"ש ור' יוסי ור"א בן שמעון כיון שהכירו אויביהם בהן, אמר להן בניי 'רוצו!' א"ל רבי מה תהא עליך? אמר להן הריני מוטל לפניכם כאבן שאין לה הופכין. אמרו לא זזו משם עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל ועשאוהו ככברה (סנהדרין י"ד). כנראה מצאו אח"כ גם הנסמכים ועשו בהם שפמים כאלה, ומהם שנזכרו בין עשרת ההרונים. ר' ישבב ור' חוצפית חיו בעלי פקודות בב"ד אשר ביניהם והסתתרו בראשונה בצפורי מפני הנציב המבקש את נפשם. וגם עליהם עברה כוס התרעלה. בין הרוני מלכות נחשבו גם הרוני לוד. אשר חז"ל אמרו עליהם כי אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן, והם שני אחים שהורו שהרנו בת המלך אע"פ שאינו כן, כדי להציל את ישראל (פסחים נ"ב ב"ב י"י. רש"י). ע"ע קדוש השם.

ביבליוגרפיה: מאנאטשידפס שנת 1863 צד 815 הלאה; גרעץ רבני ימי ישראל ח"ב צד 257.

א.

(ב"ק כ"ט:), ואם לא כתב כן יכול הנתבע לומר לו "לא בעל דברים דירי את". ואם רוצה שהמורשה יהיו עם הנתבע יכתוב בכח הרשאה "כל דמתעני לך מן דינא עלי הדר" (כל ההוצאות שתוציא ברין עלי לשלם, והוראה שניה בזה, כי מקבל עליו דין הדיינים בין המורשה והנתבע). וכופין את הנתבע לרין עמו. וכתב הסמ"נ שאין הנתבע יכול לדחות המורשה ולומר לו, שמא המשלח הרשה אחר, כי המורשה יכול לומר לו תן לי הפקדון והרשאתי זו תהא בידך. ואם באמת הרשה לאחר הפסיד את עצמו והנפקד פטור שהרי ברשות נתן. ואם שני מורשים באים כאחד, אין להנתבע להשיב אלא להשני כי הרשאה שניה מבטלת הראשונה במרם הניע החפץ לידי המורשה (שרת הרש"א סי' אלק"ע"א). אין המורשה יכול להרשות אחר מבלי רשות הבעלים. אם הנתבע והתובע בעיר אחת אין כותבין הרשאה, וע"ז אמרו ואשר לא טוב עשה בעמיו זה הבא בהרשאה (שבועות ל"א). כי הוא מתעבר על ריב לא לו אבל אם הנתבע הוא במקום אחר עושין שליח ע"י הרשאה, ויש בזה עוד מצוה להציל העשוק מיד עושקו. מדינא דגמרא אין כותבין הרשאה על מלוה בשטר שכפר בה הלוה או על מלוה על פה אם לא כפר בה. אבל הנאונים תקנו לכתוב גם בזה הרשאה כדי שלא יטול אחד ממון חברו וילך לו למדינת הים. ונוהגין עתה לכתוב הרשאה על כל דבר, וגם אם התובע דר בעיר אחרת עם הנתבע, אם הנתבע הוא איש קשה ובעל טענות והמורשה יודע איך להוציא ממנו כרין. הרשאה שנעשית בערכאות אינה מועילה ברין ישראל מפני שלא נכתב בה זיל דון וזי ואפיק לנפשיך (נמוקי יוסף להר"ף ב"ק כ"ט:). אך ר"ת החיד ליתן הרשאה ביר נוי ובלבד שיכתוב "וקנה הנוי" ולא וקנינא מיניה ראין סנין ישראל לנוי שזוכה רק בכסף.

[נוסח ההרשאה] הנוסח הקדמון של ההרשאה היה: "ויהא ליה רשות למחאה מחתא (למחות על) התוקה של הנתבע) ולאחזא (לקבוע זמן להביא עדים) ולקיומי תזותא ולבטל תזותא (לקיים דאיותיו ולבטל דאיות הנתבע), וכל מה דמתעני ליה מן דינא הרי הוא שלוחי" (כל מה שהדיינים יפסקו בין לזכות בין לחובה אני מקבל עליו). ואם לא כתב כן יוכל למען לתקוני שדרתיך ולא לעוותי. נוסח שטר הרשאה לתבוע תביעות: "בפנינו ח"ם. פלוני מדעתו ורצונו בלי אונס כלל מינה והרשה אנכ ד"א קרקע מינוי נמור והרשאה נמורה והשלמה שלמה, לפלוני לתבוע ולקבל ולגבות בערו ובשמו כל זכות וכל תביעה וכל טוב וממנא ודררא דממנא אשר לפלוני הנזכר על כל ארם נברא איש או אשה בעולם. בין בשטר או בכתב או כע"פ. הן מחמת פקדון או מחמת חוב או מחמת עסק ומ"מ. או מחמת איזה צד ואופן וענין שיהיה בעולם וכל מקום שיהיה בעולם. גפרט מינה והרשה לפלוני הנזכר לתבוע ולקבל מפלוני סך... דינרין או נכסים שחייב לפלוני

לקורות ישראל וספרותו, ובדרישת הכתות חשונות. ובפרט חשוכים הערותיו והנהגותיו "חדשים וגם ישנים" לספרו של נרעץ בהעתקה העברית. בין ספריו נכבדים "זכרון לראשונים וגם לאחרונים" בתמשה חלקים, הוצאת ספרי ר' שמואל הנדירובנו. רב סעדיה נאון, שמואל בן חפני נאון. תשובות הנאונים רב האי ועוד. בשנת 1867 כתב ספרו "היהודים ושפת הסלאבים" שהג'ל בלשון חסיא ונעתק לעברית. בו יוכיח כי היהודים הראשונים אשר התישבו במחוזות הגנג באו מארץ יון השוכנת על חוף הים השחור ומארץ הקדם דרך קוקו. והם דברו בלשון הסלאבית שנקראת אז שפת כנען (Slave) עבר עולם כנוי לכנען) מימי קדם. ער שבאו לארצם אחיהם האשכנזים שברחו מרדיפות נוסעי הצלב ונתרבו עליהם ומאז ירשה שפת אשכנז את שפת הסלאבים של היהודים הראשונים. הראיות שעליהם סומך הרכבי הן שמוש המלים הסלאביות שהשתמשו בהן לפעמים הפוסקים הראשונים בשרת. בשנת 1909 חגגו ידיר הרכבי את יום הולדתו למלאת לו שבעים שנה.

ביבליוגרפיה: משה ריינעס, דור וחכמיו צד 80, דוד מגיד מפטרבורג הג'ל רשימה מכל ספרי הרכבי מ. ב.

הרפניא (נכתב ג"כ נהר פניא ונשתבש מן הפרניא Hipparenium): שם עיר בבבל, תכונתה היתה על חוף נהר מלכא וקרובה להימניא. הזכירה פליניאוס (פ"ו הפירות הנרלים בהרפניא משובחים מאד לדברי רבא (עירובין י"ט). רבא היה משלה גולפי (כדים רקים) להרפניא לקבל שם יין, מפני שהכדים שהיו עושים בהרפניא היו קטנים (שבת קכ"ז. ב"מ פ"ד. רש"י). גניבא היה לו יין בהרפניא (ע"ז ע"ד). רב המנונא תיה מהרפניא אך שילם מס לפום נהרא (יבמות י"ז). ר' אמי בר אדא מכונה הרפנא (עירובין ג"ט). אנשי הרפניא היו עניים. ולאחר מיתת המת קבצו נדבות עבורו וארגו לו תכריכין קלושים מאד (סנהדרין מ"ח: רש"י). הר פניא הוא הר שהכל פוגנין אליו, וכל מי שאינו מכיר משפחתו ושבתו נפנה לשם לקחת אשתו (כי שם פסולי משפחה), והיא עמוקה משאול וקרובה למישן (יבמות י"ז). נייבוער משער הטעם שתול מספרים בגנות הרפניא. מפני ששם היו כת של חוברי שמים ואסטרונוגין (ביאוגרפיה צד 352).

ביבליוגרפיה: שבע חכמות 107; ערוך הש"ס 247.

א.

הרשאה: שטר הנותן און וכת לאדם אחר להיות שותו כמותו (פאללמאכט, Power of Attorney) לנבות חובו ופקדונו או לקבל ולקנות דבר בעבורו ואחריותו על המשלה. הנותן כת הרשאה נקרא מרשה והשליל נקרא מורשה. המרשה את הברו להוציא דבר שלו מיד המחזיק בו צריך לכתוב ההרשאה "בקינן אנכ קרקע" שהרשהו. וכתוב ג"כ "רין חכה ואפיק לנפשיך"

ומשקלות? אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי במצרים בין מפת של בכור למפה שאינה של בכור, אני הוא שעתיד לפרע ממי שתולה מעותיו בבכרי ומלה אותו לישראל ברבית, וממי שזומן משקלוחיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תבלת הוא (ב"ס ס"א:). ר' חנינא דרש, מח' מצעדי גבר כוננו (תחלים ל"ז). אין אדם נוקף אצבעו מלמטה א"כ מכריזין עליו מלמעלה (חולין ד'). ובמשנה אסרו, דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבים (אבות פ"ב א').

[דעת חכמי ישראל על ההשגחה] פילון היהודי באיות מספריו מרברר על השגחת ה' ור' סעדיה גאון באמונות ודעות (מאמר ד' פ"ח). ר' יהודה הלוי בכחור (מאמר ה'), הרמב"ם במורה (ח"ג) וביר החזקה (הל' תשובה פ"ה), רבנו בחיי בחובות הלבבות (מאמר ג' פ"ח), ובפרט האריך בזה ר' יוסף אלבו בס' העקרים (מאמר ד'). ואומר: "כמו שנמצא ההשגחה האלהית תניע לכל מין ומין מן הבעלי חיים באופנים מתחלפים כדי שיושלם המין ההוא באופן היותר שלם שאפשר, כן ראוי שתמצא בכל איש ואיש מאישי האדם כפי מדרגתו ומעלת שלמותו כדי שיושלם האיש ההוא באופן שלם" (שם פ"א). ולדעת הרמב"ם יש שני מיני השגחות, אחת השגחה מינית (מיני בעלי חיים), ושניה השגחה אישית, מבני אדם. כי ההשגחה האחרונה יותר מפורטת (מורה פ"ג פ"ח, ע"י, "האמונה והחקירה" דפוס ברעסלוי 1847). ויתרון ההשגחה בהם כיתרון שלמותם זה על זה. הסתכל איך יסופר על ההשגחה בפרטית ענין האבות: לאברהם "אנכי מנן לך", ליצחק "ואהיה עמך ואברכך", ליעקב "הנה אנכי עמך ושמרתיך", למשה "כי אחיה עמך", ליהושע "כאשר הייתי עם משה אחיה עמך". הראיות על השגחת ה' קשורות בראיות על מציאות ה' ותרש העולם. גם מסבע היצורים וחנאי קיומם על הארץ שמונותיהם מצוים להם. וכמו שאמרו למשל על הכלב שמונותיו מועמין לפיכך השהה מוונותיו במעיו שלשה ימים (שבת קנ"ח). ולעיל סלע משניה בהם לשמרם בעת לידתם, לפי שרחמה צר הקבול מומין לה דרוקן בעת לידתה ומכישת (ב"ב מ"ו). ראיה אחרת היא מציאת המסר לחות את הארץ ולהוציא הצמחים, וירידת הגשמים בדרך פלא בזמנים מתחלפים ובפנים שונים, ואינו נוהג תמיד מנהג אחד בדרך טבעי, אלא ברצון רוצה, והראיה היותר נצחת היא קיום עם ישראל "הכבשת האחת בין שבעים זאבים" וע"ז השיב ר' יהושע בן חנניה להמין "גדול הרועה שמצילה" (עקרים שם).

א

השגת גבול: ע' חוקה
השגחה: ע' שחיטה
השחר: ע' עתונים
השתתה: ע' כל תשחית

הנוכח. כפי הנראה משמר חוב אחר אשר ביר פלוני. ועל כל חנ"ל שם פלוני המרשה הנזיר פלוני המורשה הנז' כידו, וכחו בכחו ותביעתו כתביעתו וכו' וקנינא מיניה וכו' תבל שריר וקיים (תיקון סופרים ס"י מ"א; ע"י נוסחא אחרת בנחלת שבעה ס"י מ"ה).

א.

השגחת הנפש: ע' נפש

השבת אברה: ע' אברה ומציאה

השגחה: השקפה בעין פקוחה על פרטי הדברים בסדר ההנהגה, ובררך השאילה על השגחת הבורא בסדרי הבריאה ועל הנהגת העולם והיצורים, ולא על פי מקרה טבעית. השגחת ה' הוא אחר מעקרי הדת באמונת ישראל. הפילוסופים הקדמונים היו מחלקים את ההשגחה הזאת בשני אופנים: יריעת ה' ובחירתו הנעלה בכלל (actis aeterna) והשגחתו על הכל בפרט (actis temporis). העמים הקדמונים האמינו בהשגחת ה' הכללית, ואמרו כי "עזב ה' את הארץ" לצבא השמים השמש והירח ומזלות. הרעה הזאת מובאה גם בפי' הראב"ע עה"ת (בראשית י"ח כ"א), "אמת שהאל ידע כל חלק על דרך כלל ולא על דרך פרט". והרעה הזאת מתנגדת לאמונת ישראל. כי אם לא נאמין בהשגחה פרטית מוכרחים אנו שלא להאמין גם בשבר ועונש לצדיק ורשע. במקרא נמצאים ראיות רבות על השגחת ה' הפרטית, כמו התפלה של מביאי הבכורים, השקפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו (דברים כ"ו מ"ו); חנה אמרה, כי אל דעות ה' ולו נתכנו עלילות (ש"א ב' ג'); שלמה התפלל, ונתת לאיש בכל דרכיו אשר תרע את לבבו (מ"א ח' ל"ט); גדל העצה ורב העלילה אשר עניך פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעליו (יזמיה ל"ב י"ט); הנה כל אלה יפעל אל פעמים ושלש עם גבר (איוב ל"ג כ"ט); כי עניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה (שם ל"ד כ"א); היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם (תהלים ל"ג מ"ו); והאלהים יבקש את נרדף (קהלת ג' מ"ו). ועוד פסוקים רבים המורים על השגחה פרטית על בני האדם וגם על הבהמה וחית הארץ. כמו שנאמר נותן לבהמה לחמה, הכפירים שואנים למרע ולבקש מאל אכלם (תהלים קמ"ז ק"ד). מי יבין לעורב צידו כי ילריו אל אל ישתנו (איוב ל"ח). בתלמוד אמרו, הקב"ה יושב וזן מקרני ראמים ועד ביצי כנים (שבת ק"ז:). הרבה מפין בראתי בעבים וכל מפה ומפה בראתי לה דפוס בפני עצמה וכו' (ב"ב מ"ו). ודרשו, "עני ה' אלהיך בה" עתים למוכה ועתים לרעה, כיצד? הרי שהיו ישראל רשעים גמורים ברה"ט ופסקו להם גשמים מעמים לסוף חורו בתן, להוסיף עליהן אי אפשר שכבר נגזרה גזרה, אלא הקב"ה מורידן בזמן על הארץ וכו' (ר"ה י"ז). ואמר רבא למח לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית וציצית

ח"ב 178; הדור שנת 1801 עד 84; וויסברג, די
ניי-העברעאישע אויפקלערונגס-ליטעראטור אין גאליציען,
לייפציג 1898.

ב. מ.

השכמה: ע' וריזות

השלח: ע' עתונים

השתחוויה: ע' קידה והשתחוויה

השתלשלות (Evolution). השלמת כל דבר
בעיני הבריאה והיצירה ממדרגה למדרגה. הוא הרעיון
שהמציא משהארלס דארווין והרברט ספנסר, והסכימו
להם. העקעל והוקסליי. כלומר שכל הנבראים לא נבראו
בדמותם וצביונם הנוכחי רק נשתלשלו בשנים כח
אלפים דורות עד אשר הגיעו למצבם הנוכחי, ובמשך
חזמן של דורות הבאים ישתנו עוד לצורה אחרת, ולפי
השערתם גם האדם נשתנה מצורת קוף בדרך השתלשלותו.
הרעיון הזה בעיקרו איננו חדש כי כבר קדמו חז"ל
באלפים שנה לחזון רעתם בדרך הזה, ודרשו, "ויצר
ה' את האדם" דו פרופין, חד אמר כי הוא נבנתה
מהצלע בצורת פרצוף וחד אמר זנב = כמו קוף (ברכות
ס"א.) ותחקע"ד דורות שקוממו להבראות קודם שנברא
העולם ולא נבראו = בצורת אדם עד בריאת העולם
(חגיגה י"ג:), ואמרו במדרש בשעה שברא הקב"ה את
העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שתי עד
שנער בו הקב"ה והעמידו (ב"ר פ"ג). וכן נקבלה
ידועה השמת של השתלשלות היות העולם ע"י אצילות
בריא יצירה ועשייה וע"י השפעת הצורות בעשר
ספירות. וכל ששת ימי בראשית השתלשלה הבריאה
הראשונה עד יצירת החיות ולאחרונה האדם בחיד
היצורים, ועשרה דברים נבראו בע"ש בין השמשות
(אבות פ"ה) בדרך נס עד אשר הקים ה' את הטבע
על מכונה, וכיום השביעי שבת וינפש. אך אנהנו
מאמינים כי ההשתלשלות כלתה ביום השבת, ומאז
והלאה לא ישתנו עוד הברואים והיצורים. כי אם נאמין
לדארווין ולהשערתו כי ההשתלשלות עודנה נהוגה ותחת
נהנת עד סוף כל הדורות מוכרחים אנו להאמין ג"כ,
כי הקוף ישתנה לאדם, ומה יהיה אחרית האדם? אמנם
גם חכמינו חודו שנים אחר שבת בראשית צריכים
הברואים והיצורים עשייה, כגון החרול צריך למתק,
החמין צריכין לחמון ואפילו אדם צריך תיקון—במילה
(ב"ר פ"א ז'). ואפשר שריביל חולק על ההשתלשלות
גם קודם שבת בראשית, כאמרו כל מעשה בראשית
נבראו לדעתן ולצביון (ר"ה י"א). ע"ע בריאה.

א.

התבוללות (Assimilation): טמיעת הלאומיות

וסגולתו של עם מיוחד ע"י התערבותו בעם אחר.
התבוללות תחלק לשני אופנים, חומרית ורוחנית.
תבוללות תחומרית והנסה היא תתחקות על המעשים
ומנהגי העם חשוכן בקרבות ע"י התחנות, כאופן שהאחר

השכלה: שם חדש לידעה כללית בעיני העולם
ובספרות העברית החדשה. ובשם "משכילים" יבנו
חנוכי ההשכלה והחולקים בדרכה. תקופת ההשכלה
החלה בסוף המאה הי"ח מזמן טנדלסון. מעת
שנפתחו שערי תנינו וסוג זכויות המדיניות של היהודים
התרחב מעט, ובחורי הישיבות יצאו מד' אמות של
ההלכה לשאוף רוח החכמה התיצונית ולמעט מספרות
העמים, ובפרט מעת שפתחה הממשלה לפנייהם דלתות
בתי מדרש למדעים כללים. המשכילים הבינו כי חסרים
להם ידיעות רבות מדרכי העולם שיכולים ללמוד מחכמי
א"י, ודרשו "גוי שהדליק את הנר משתמש לאורו
ישראל" ("חשבון הנפש" על אדות ההעתקה מדברי
בנימין פראנקלין). על מצב ההשכלה השפיע הרבה
תרנום האשכנזי של כדמנחם לכה"ק ופירושי תביאורים
(ע"כ באורים). בתרנום הזה השתמשו פרחי ההשכלה.
לא להבין על ידו את דברי התורה שידעו היטב, רק
להבין ע"י התורה את לשון ההעתקה, וכיון שלמדו את
לשון האשכנזית הלכו מתיל אל חיל ביריעות שונות.
בין ראשי המשכילים היה נפתלי הירץ ויזל וכתב מאמרים
בעניני החנוך והדת, וביניהם מכתבו, "דברי שלום ואמת"
לקהל ישראל באוסמריא (ברלין 1782). המשכילים יסדו
חברת, "רושי לשון עבר" והדפיסו את "המאסף" (1783)
מכתב עתי בעניני חכמה ובאורי מקראות מליצות ושרים,
והם מכונים "בעלי המאספים". ההשכלה באשכנזי נמשכה
רק בזמן דור אחד והשאירה בעקבותיה תבוללות ושמד.
מאשכנזי נעתקה ההשכלה לאוסמריא ובפרט לגליציה
ושם לבשה צורה יהודית, כי בין המשכילים נמנו חכמים
ותורנים כמו הרב שלמה ליב רפאפורט, ר' צבי הירש
תיות, יצחק סמנוב, יוסף פערל, אברהם קראכמאל,
יהושע העטיל שור, יוסף פערל, שמשון בלאך, מאיר
הלוי לעמערס ועוד. מהם חציאו עתונים נכבדים "כרם
תמר", "אוצר נחמד", "החלוץ" (ע"ע גליציה). מגליציה
נעתקה ההשכלה לרוסיה, וראש המשכילים שם היה
יצחק בער לעוונינזאן (ע"ע) וספרו "תעודה בישראל"
עשה פעולתו בקרב החבורים לעוררם ללמוד מדעים
כלליים. פרי ההשכלה היו בתי ספר לחנוך רבנים
שנוסדו בוילנא וזימאסיר, ויסוד חברת, "מרכי השכלה
בישראל בארץ רוסיה" (1863). מרדכי אהרן גינצבורג
בספרו "דברי", אברהם מאפו בספרו "אהבת ציון"
ועוד, הפיחו רוח חדש בין המשכילים. פרץ סמולנסקין
מרל, "השחר" וסופריו היו האחרונים בין עדת המשכילים,
ומאז החלה תקופה חדשה של בעלי "מרע" וחשם
"משכיל נעשה נרדף עם "במל". ההשכלה והחסידות
נולדו תאומות ונלחמו אשה ברעותה, אך גם המתנגדים
האדוקים רדפו את המשכילים וחסרם במינות
ואפוקרסית, ע"ע ספרות התרשה.

ביבליוגרפיה: הצפירה שנה ב' גליון 7;
השחר ח"י; אהיאסף ח"א; השלח ח"א 489;
האשכול ח"ב 140; ח"ג 281; העתון כנסת ישראל

מדבר אשדודית (נחמיה י"ב ב"ד). עזרא ונחמיה חרשו את רוח חלאום ואת חכרת עצמו על ארמית קדשו. ועל שארית ישראל זאת כבר אמר הנביא בשם ה' והעלה על רוחכם היה לא תהיה ונו' נחיה כגרים במשפחות הארצות ונו' אם לא ביד חזקה ונו' אמלך עליכם (יחזקאל ב' ל"ב). גם אמרו חז"ל ישראל אין לחם בטילה עולמית (מנחות נ"ג). מה שמן זה אינו מתערב כך ישראל אינם מתערבים עם הגוים (ש"ר פל"ז א'). [התבוללות רוחנית] בימי יהושע יאזון והכת המתיינים שבה התבוללות לעשות שמות ביהודים. יהודי מצרים השפיעו מדינות חכמי יון. וזנו אחרי למודי היונים ודרכי הפילוסופיא שלהם. פיקו היהודי שהכנים יופיתו של יפח באהלי שם בשעה שהדור לא היה ראוי לכך, הביא על מרבית בני דורו במצרים קללה ולא ברכה. כי רבים מהם יצאו לתרבות רעה; ויהודי ארץ ישראל שהשפיעו מהסביבה היונית שחיו בתוכה, נאצו כל קדש התערבו ביונים ויטמאו את ארץ הקדש בתועבותיהם. כמעט היתה יהודה לכליון לולא שקמו החשמונאים למחר את הקדש משקוף היונים ותועבותיהם; ושמעון בן שמח החזיר את התורה ליושנה. החכמים מורי הדת שמרו והנינו על מהדת ישראל ונזרו נזרות וסינים להבדיל את ישראל מעמי הארץ. בדי להרחיב הפירוד בינם ובין האומות (ר"ד ח"א 183). גם הישיבות שיסדו ללמוד התורה וביחוד ישיבת יבנה, היו בתרים בפני התבוללות הדעות הזרות במחנה ישראל. התורה היתה לעיקר וחבמות חיצוניות למפל, לרקחות ולמכחות". למורי הערביים לא השפיעו לרעה על היהודים בימי הביניים, ובעת שהיתה התורה למזן עלינו לא עשתה גם חבמת יונית של אריסטו רושם ניכר בנו. אדרבה התבוללות הדעות היו עוד לעזר לחכמת ישראל וספרותה. והרמב"ם יכול לערב את למודיו ביד החזקה עם ספר המורה מבלי לנגוע בדת ישראל לרעה רק למובה. והיחידים בכל דור שנפלו לרשת החכמה החיצונית היו יוצאים מן הכלל. בכל העת הרבה הזאת עד אמצע המאה ה"ח היו היהודים בקרב העמים כעם בתוך עם ע"פ חוקי התלמוד ולמודי מוריהם אנשי חשם שהבינו חסיד לשמור בעין פקוחה על עצמות ישראל ורוחם המיוחדת לבלתי התערב בעמים היושבים בקרבם. בימי הגזרות והשמדות הראו בני ישראל את פרי הלמודים ההם, נתנו את גום למכים וחיתם לממיתים ויצאו בגולה לאלפים ורבבות, וקדשו שם שמם להראות לעיני העמים את מגולת אמונתם ויהדותם.

[במאה ה"ח] במוקד המאה ה"ח שבה התבוללות

משני האופנים לעשות שמות בישראל, והחלה הממיעה בגוים במערב אירופא. בקהלות ישראל באשכנז משלו או הנבירים חתקים ממעלה בלתי מנובלה. והיו יחידים ונסים רוח במדה מרובה (מגלת ספר ליעב"ז). והרבנים היו ככלי יוצר בידיהם לעשות כרצונם. וכל חפצם למצוא חן בעיני הגוים בהתחכם על מעשיהם ומנהגיהם.

מבלע את חברו ולא ניכר מקומו. התבוללות הרוחנית היא התערבות המושגים והדעות ע"י השפעת הלמודים של חכמיהם וספריהם. כמעט בכל תקופות דברי ימינו חננו רואים בתות ידעות שנמו להתבוללות באופן ראשון או באופן השני. ופעמים הביאה התבוללות לירי ממיעה גמורה ואברן חלק נכבד מעמנו. במצרים תחת ממשלת פרעה היתה כבר כתה עברית ידועה ומסוימת שהפצה להפיר מסורת אבות. כשמת יוסף הפרו ברית מילה, אמרו נהיה כמצרים (שמות רבה פ"א). והכת הזאת היא שאמרה למשה חרל ממנו ונעברה את מצרים (שמות י"ד י"ב) והם היו האספסוף, וערב רב" שעלו עם בני ישראל, ועליהם נאמר, "הללו עובדי ע"ז והללו" וכו'. וקרב לשער כי דתן ואבירם היו מנהיגי כת המתבוללים הזאת. אך לעומתם נמצאה כתה נזוהה וחשובה של הנאמנים לה' ולמסורת אבותיהם. וגם בהיותם רצוצים ולחוצים חתה עול עברותם שמרו את מהרתם ומסורחם ולא התכחשו לגזעם; ביחוד נשתבח בזה שבם לה' וא"ר יהושע בן לוי שבמו של לוי לא עבד ע"ז (יזמא ס"ז). וחלק גדול מיתר השבטים היו מצוינים במלבושיהם בשפת אבותיהם בשמותם ובמחרת משפחותיהם. ובזכות חר דברים ננאלו ישראל ממצרים (מדרש תהלים ק"ד ד'; ע"י לקח טוב שמור ו' ו' ומכילתא בא כ"ח). כאשר באו בני ישראל לארץ כנען חזרה התורה לכלות את שבעה העממים היושבים בקרבם למען לא ילמדו מעשיהם, ולא ישיבו עוד לארץ מצרים (דברים י"ח ס"ז) לשוב לקלקולם, ונאמר להם היתתן, ואח"כ גם על יינם משום בנותיהם, וגזרו מומחה על ארץ העממים כסני ונדר נדר זרם ההתבוללות.

[התבוללות בארץ ישראל] בימי שפוט השופטים מרם הכריתו בני ישראל את הכנעני, ויקחואת בנותיהם להם לנשים ונו' (שופטים נ"ו) וההתחנות הביאה לירי עבודה זרה. החקוי למעשה העמים ובפרט המצריים התחילה בימי שלמה באשר התחתן לבת פרעה, ונשיו המו את לבבו (מ"א י"ד), וע"ז אמרו חז"ל, בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד נבראל ונעץ קנה בים ועלה בו שרמון ועליו נבנה כרך גדול של רומי (שבת נ"ז). כי ההתבוללות הגמורה הזאת נרסה באברן מלכות ישראל ע"י רומי, אחרי מות שלמה נפרדו עשרת השבטים ועליהם נאמר אפרים בעמים יתבולל (הושע י"ח) ע"י עובו את מצוות ה' וחלכו בדרכי הגוים וכו'. והתבוללות ע"י אשר הלכו בגולה וגם שם נתערבו והתבוללו עד אשר אבדו מתוך הקהל העברי. ולא יכלו עוד לשוב לאדמתם כמו שבט יהודה ובנימין שרובם נשארו ביהדותם בתור עם מגולה מכל העמים. בראשית ימי הבית השני עלה ביד עזרא ונחמיה לחשמיד את עקבות ההתבוללות שהביאו שבי הגולה אחם מבבל. כי לא נבדלו העם ישראל והנהנים והלויים מעמי הארצות וגו' כי נשאו מבנותיהם להם ולבניהם והתערבו זרע הקדש בעמי הארצות" (עזרא מ' א'—ב') ובניהם חצי

1880 ואילך. בארצות גליציה ורוסיה ששם שלט עוד הרעיון של הלאומיות המיוחדת של היהודים אי אפשר להתבוללות והתנצרות כ"כ. גם באמריקה אע"פ שיש שם כת גדולה של רפורמים, רבים מהם לא ידרשו בבטול לאומית ישראל. כי בארצות הברית ישנם אירלנדים ואשכנזים ואיטלקים שגם הם לא יבטלו את לאומיותם. ולכן מעמדה החמרה בערך מאשר בארצות אשכנז ואוסטריא (זולת גליציה). ע"ע מומרים; ריפורם.

ביבליוגרפיה: יעקב בכנסת ישראל ח"א; ברנפלד, דור תפוצות, תולדות הריפורמציון; פרבשטין ממוזח וממערב ח"א 125; פינקוס, ריא מאדערנע יודענפראגע; קריגער, העלעניזמוס אונד יודענטום.

י. א-י.

התגלות אלהים (Theophany): גלוי שכינה. בכה"ס מצינו התגלות ה' לבני אדם באופנים שונים: א' התגלות שכינתו לאבות, כמו וירא ה' אל אברהם ונר (בראשית י"ז א') וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב ונר (שמות י"ג). ובמשך דבנו נאמר: פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות ותמונת ה' יבטי' (במדבר י"ב ח'). מפני שנתגלה אליו באספקלריא המאירה. ב' התגלות ה' לנביאים וחזקים באספקלריא שאינה מאירה כמו בישועיה שראה את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל, שרפים עומדים ממעל לו ונר (ישעיה ו'). וחזקאל שראה מעשה המרכבה האופנים וחיות הקודש, וארא כעין חשמל ונר הוא מראה דמות כבוד ה' ונר (חזקאל א'). ג' התגלות ה' לנביאי אור"ה במתוה, כמו בלעם אשר מתוה שרד יחזה נופל וגלוי עינים (במדבר כ"ד מ"ז). ד' התגלות ה' ע"י מלאך כמו שנראה למנוח ואשתו (שופטים י"ג). ה' התגלות ה' בחלום חזק לילה ונר אז יגלה און אנשים ונר (איוב ל"ג מ"ז) והיא מדרגת היותר קמנה. ו' התגלות ה' על הר סיני לעיני כל ישראל בעת נתינת התורה היא המדרגה הגדולה מכולם. וזר סיני עשן כלו מפני אשר ירד עליו ה' באש ונר (שמות י"ט י"ח). ארץ רעשה גם שמים נמפו... זה סיני מפני ה' אלהי ישראל (שופטים ה' ד') וגנה כאור תחית קרנים מירו לו ושמ תבין עזו (חבקוק ג' ד'). והנעש ותרעד הארץ ומוסרי הרים ירגזו ונר וים שמים וירד ועדל תחת דגליו ונר (תהלים י"ח ת'). ע"ע אליהו (גלוי אליהו); נבואה; סיני; שכינה.

א.

התול: ע' סטירה
התיר: ע' אסור והיתר
התנצלות: ע' ויכוחים

התראָה: הוזהרה בעדים לעובר עבירה, ואם לא התרו בו מקודם פטור מעונש מיתה או מלקות. ואמר עולא מנין להתראה מן התורה? שנאמר ואיש אשר יקח את אחותו ונר וראה את ערותה (ויקרא כ') אמו

הם היו כובשי הדרך לבעלי הריפורם שבאו אחריהם. חסבות הראשיות להתבוללות בימים ההם היו כתב הסבלנות של יוסף חשני קיסר אוסטריא להרחבת זכויות היהודים, והפצת תרגומו של בן-מנחם שנכשלו בו תלמידיו והרחיקו ללכת, רבים מהם למקום לא ישובו עוד. הרבנים בזמן ההוא חשבו את כתב הסבלנות לגזרה. כי חששו שצעירי ישראל לא יבינו להשתמש בחופש הפהאומי ויבלעו את הקדש. גם התנגדו לתרגומו של בן-מנחם, לא מפני צחוק הלשון שבו, שהרי ר' פינחס הלוי בעל "ההפלאה" מתנגדו נתן בעצמו הסכמה להעתקת התחזור בירי היידענהיים שתרנם ג"כ בשפת אשכנזית צחה. אבל מתנגדי תרגום התורה חששו על המקור המשחת שמשם באה ההעתקה, ויראו כי מבית בן מנחם שהיה מקום ועד לשוחרי דעת חצא תקלה ליהדות. וביותר הרעו תלמידיו בן-מנחם כפרוידלנדר וסייעתו, ומבית מדרשם יצאה התורה כי חרל ישראל מהיות לאום רק כתר דתית, והלמוד הזה בעצמו הרס את היהדות ונרם התחתנות בעם נכר ואח"כ שסר. ברור הוא כי אם היו הרבנים הריפורמים מקילים רק בעול מנהגי ישראל ולא בחשו בסגולת לאומית ישראל ועתידתו לא היו מביאים את ההתבוללות הנמורה, כמו שגרמו לעשות ע"י דרשותיהם בפומבי, כי עמנו כבר כלה את מלאכותו וחרל מהיות עם לברד ישכון, הרוח העושים הוה נשב עד עיר ויין, שם הוציא הירץ הומבורג שם רע על ישראל במכתבו אל הממשלה (1794), כי היהודים מנשאים את נפשם שהם העם הנבחר כלם קרושים והם לברם קרויים אדם וכו' וכי עצתו היא לדרות את הרבנים ממקומם (שולמאן, ממקור ישראל). [ההתגלות ושסר] התורה החדשה שדרשו

הריפורמים ובפרט האלד היים, שיש בדת ישראל חלק לאומי שמוצאו מאסיא ואין לו מקום כעת, וחלק דתי אנשי ששה בכל חסוקות והזמנים, נתפשטה בין "הנאורים", ועל פיה יסדו בערנשטיין ושמעון חברת ריפורמא בברלין שתכליתה היתה להחריב את היהדות הלאומית וליסד יהדות מושכלת. ותוצאות התרשאת האלה היו האספות של הריפורמים, ובברליןשווייג (1841) חתידו עשרים ושנים רבניהם ובראשם האלד היים וניינר, ליהודית להתחתן בנוצרי, אם אין מעצור מצד הממשלה לגדל הבנים הנולדים מאם יהודית בדת יהודית, גם במלו כמה דני אשות, ובעיר אונסבורג (1871) החליטו בי בן יהודי אע"פ שלא נימול הרי הוא כיהודי לכל דבר. עוד בשנת 1843 כאשר מת ילד אחד מחמט מילה גזרה הממשלה לבלי המול ילד בלי רופא, והריפורמים מצאו בזה שעת הכושר לבטל את אות חברת, ויסדו תברה לבטל המילה, ובראש החברה היו דר' שמעון ודר' שקידס וגם גבריאל ריסר נספח להם אח"כ, והודיעו דעתם נגד התלמוד ונגד תנאולה. הדעות האלה, ובפרט התכחשות הלאומיות נרמה בחשדות והתנצרות במדה מרובה מאד ובפרט משנת

בראיה חליה מלתא? אלא עד שיראוהו מעצמו של דבר וכו'. רבי תוקיה חני, וכי יויד איש על רעחו להרנו בערמה (שמות כ"א) שהתרו בו ועדיין הוא מזיד (סנהדרין מ' מ"א). וכיצד מתרין בו? אומרין לו פרוש, או אל תעשה שזו עבירה היא וחייב אתה עליה מיתת ב"ד (ואין צריכין להודיע לו באיזה מיתה) או מלקות. אם פירש פטור (אע"פ שעשה העבירה אח"כ) ואם שתק או הרכין בראשו פטור, ואפילו אמר יורע אני פטור, עד שיתיר עצמו למיתה ויאמר על מנת כן אני עשה, ואם יש שני ערים בשעת המעשה אע"פ שהתרו בו אחד מהם או שהתרה בו איש אתר בפני העדים, אפילו אשה או עבד, אפילו שמע קול המתרה ולא ראהו חייב, וכן אם התרה הוא בעצמו כגון שאמר "היה לי למנוע מלעשות זאת כי עברה היא ואם אעשה כן יהרגוני ב"ד" ואת"כ גבר עליו יצרו ועשאת חייב (רמב"ם סנהדרין פ"ב ב'). עיקר התראה היא משום חשש שונג, שמא אינו יודע העובר שהיא עבירה ואסורה והידין עליה העונש הקצוב, וכמו שאסרו, שלא ניתנה התראה אלא להבחין בין שונג למזיד (סנהדרין ח' מכות ו'). ולכן סבר ר' יוסי כי חבר אין צריך התראה כי בודאי יודע הדין והעונש, אך רבנן סברי שגם חכם צריך התראה כי שמא שכח הדין או טעה ואינו יודע שהיא חלב ודבר האסור, וכן פוסק הרמב"ם (שם) שצריך התראה, מוכן כי התראות שעל פיהן יתחייב העובר על המצות היו מעטות, ולכן לא יפלא איפוא האומר במשנה כי סנהדרין ההורגת אחד בשבוע (שמיטה) נקראת חובלנית, וראב"ע אמר אחת לשבעים שנה וכו' (מכות ו'). אמנם אם העידו עדים שעשה המעשה בלא התראה לא נפטר לנמרי, כי היו מבניסים אותו לכיפה וחובשין אותו בכית האסורים ועונשין אותו לפי ראות עיני השופטים וחשומים. ע"ע עונשין. הבעל מתרה באשתו בפני עדים ואומר לה אל תסתרי עם איש פלוני ואם תעבור על התראתו משקה אותה הכהן מי סומה, זהו קינוי שאמרה תורה שאין קינוי אלא לשון התראה (סוטה נ'). ואם נתחרש הבעל או נשמתה או שהיה חבוש בבית אסורים, ב"ד מקנין

אותה ומתרין בה, לא להשקותה אלא לפוסלה מכתובתה, ומזו חובתו שעוברת על דת צריכה התראה לפוסלה מכתובתה (שם). חבוש נבואתו מתרין ביה חבריו הנביאים ולוקה, דכתיב כי לא יעשה ה' דבר כי אם נלה סודו אל עבריו הנביאים (סנהדרין פ"ט: ע"ש). התראה מצינו נ"כ במציא שם רע שלוקח ומשלם קנס מאה סלע (כתובות מ"ה: מ"ו, ע"י תוס' סנהדרין ט', ד"ה דאתרו ביה למלקות). עדים זוממים לאו בני התראה נינהו (כתובות ל"ג, מכות ד': ירושלמי מכות פ"ג ו'). מסית אין צריך התראה, אלא מכמינן לו עדים אחורי חנדר (סנהדרין ס"ו:). גנב הבא במחתרת אין צריך התראה, מחתרתו זו היא התראתו (סנהדרין ע"ב:). רודף אין צריך התראה (שם). התראה אינה צריכה בבני נח (סנהדרין נ"ו: ב"ר פל"ד י"ד). מלשן שאומר אלך ואמסור צריך התראה קלה, חיינו שא"צ להודיעו העונש ואין צריכין שיתיר עצמו למיתה, רק מתרין בו אל תמסור, ואם העיז פניו ואמר "לא כי, אלא אמסורנו" וכו' חייב (רמב"ם חובל ומזיק פ"ה י'; ע"י שו"ת הרשב"א ס' קפ"א, ותשובות ריב"ש ס' רל"ת). לא רק בחייבי מיתות וחייבי לאוין אלא אפילו בדיני הדיקות וממונות מצינו התראה, שמתרין למי שיש לו בהמות שמפסידין ממון של אחרים שיראה לשומרן, כהחוא דמג"ז ר' יוסף, דסלקין לעילא ודנחתינן לתתא, הני עיזי דשוקא דמפסדי מתרינן במרייהו תרי ותלתא זמנא, אי ציית ציית, ואי לא אמדינן ליה תיב אמסתתא (מקום מעמד הקצבים) וקבל זחך (שנוכל להכריחו לשוחטן ולקבל מחירם מהקצבים, ב"ק כ"ג:). התראה אין צריכין בעסקי ממון, בפסידא דלא הדרא, כגון אריס הנוטע ברם ומפסיד לכה"כ, וכגון מקרי דרדקי הלוקד שבושים לתלמידים, ומוחל ילדים, טבח וסופר העיר, שאינם מבנינים אומנתם ומפסידים במלאכתם, כולן כמותרין ועומדין דמי (ב"מ ק"ט:). ע"ע מיתות ב"ד; מלקות; עונשין.

מ. מ.

התרת הוראה: ע' סמיכה

ו

(בסדר הערכים מאות ו' אין חלוק בין ו' יחיד לוי כפול)

בימי נעוריו בקר את בית מדרש המדעים בעיר מולדתו וישתלם בחכמות ומדעים שונים, מלכד חכמת התלמוד אשר האציל לו אביו, ואת"כ שלחו לשיבת אותבו וקרובו ר' שלמה שור בעיר בריסק. השיבה הזאת

וואהל (וואל), שאול: לפי התנדה היה מלך פולין יום אחד; נולד בעיר פדובה באיטליא לערך שנת 1540. ומת בעיר בריסק דליטא בשנת 1617. תוא היה בנו של ר' שמואל זיידא קאצינעלנבוין כהנים מפדובה.

יכופר כיא ברם שופכו (כן כתוב בספר החוקים משנת 1588 ס"י 12 סעיף 7). השר שאול היה אהוב בבית המלך וינמנר השלישי כל ימי חייו, והמלך כבדו באות כבוד לשאת על חזהו, וגם ליהודים בני ארצו הרבה להטיב בעבורו, בפרט חטיב שאול ליהודי בריסק, וכתנן בתי כנסיות ובתי ישיבות, ובתי מבייל ומרחצאות, גם פתח תשעה בתי חנויות שמהם פרים נמצא לחזיק את הישיבות והלומדים בהן. ר' שאול נשא לו לאשה את בת ר' חור דרוקער ויליד ממנה בניו ובנות. בצואתו צוה לבניו לצאת בעקבותיו ולכל חתנאות גם אם יעלו לגדולה, ולעשות דק מוב וחסד.

י. א-י.

[מוצא השם וואהל או וואל] שונות הנה דעות החכמים ע"ד מקור השם הכנוי של ר' שאול. לדעת רצ"ה חיות ומחבר גדולת שאול. מוצא השם הוא מלשון אשכנזית וחוראתו וואהל-בחירה, עלכי ניתן לו משפט הבחירה למניית מלך, ועל כי הוא בעצמו נבחר למלך. גם קרוי האר נמשך אחרים בספרו הפולני, "קורות היהודים בפולין" (ח"ב 284). קויפמאן משער כי מלת וואל נשתתה במבטא משם ווייל שם המשפחה הירועה. ויש אומרים כי השם "וואל" היא תיבה פולנית ומשמעותה Wól = שור ע"ש משפחת שור שהתחתן בה (ע"י עיר תהלה 16 הערה י"ב וע"ע בריסק). אבל הדעות הללו הן השערות רחוקות, ובאמת השם וואל פירושו "אימלקי" ארץ מולדת ר' שאול, והשם הזה הוא קצור משם וולאך (Wloch) שהוראתו בלשון פולנית "אימלקי". וראיה לדבר כי בכתבי הארכיון של העיר קראקא נמצא שטר חוב משנת 1623 מהיהודי Marcus Wloch מקראקא ועל התתום שמו בלשון עברית "מאיר בן לא"א ישי יבנה ז"ל אשכנזי הנקרא מאיר וואל". כלומר שהוא היה מאימליא ואבותיו מאשכנז, וכמו כן היו אבות ר' שאול מאשכנז כאשר יוכיח השם קאצינעלנבוין ע"ש העיר בדוכסית נאסוי באשכנז. בפנקס הקהל בקראקא נזכרו שמות כמה אנשים תשובים בשם הבנוי "וואל" ואפשר כי יצאו ממשפחת ר' שאול או כי נקראו כן על היותם מארץ אימליא. ר' מאיר וואל הנ"ל היה תותן הרב ד' תיים בוכנר מקראקא בעל אור תרש (אמשטרדם 1671) ונפטר בפירורא י"ז שבט תמ"ד (1684).

ביבליוגרפיה: וועטשטיין השלח ח"ק; לתולדות גדולי ישראל 15, 25.

פ. ה. ו.

(וואנדבין Woodbine): כפר במתח קיים מ"י במדינת ניוזשערזי בארצות הברית, והוא מושב יהודים אכרים ואומנים מגלי רוסיא ודומניא. שנוטר 28 אונסט 1891 בכסף קרן הקיימת של הברז ד' הירש. שמת המקום הוא 5300 כפרות ארץ (acres). בשנת 1892 בנו שם חמשים בתים, ובשנת 1910 נמצאו שם כמאתים וחמשים בתים עם ערך ארבע מאות משפחות או

היתה או הגדולה בערי פולין וליסא. בימים ההם נסע הנסיך ראדיוויל היושב ראשונה במלכות פולין בחשאי ובעולם שמו בכל ערי תתבל, ובבואו לעיר פרובה תם כספו. ויפנה אל ר' שמואל יורא שהיה עשיר גדול ובעל נכסים רבים ויבקשוו לתלצוהו ממצותו, והוא נעתר לבקשתו ויעניקוהו מכספו ככל אשר שאל. מרם הפרדם שאלוהו הנסיך באיזה אופן ישיב לו את כספו ומה הנאול שהוא מבקש בעד המוכה, ויענהו הרב כי הנמול יהיה רק בעשותו תסד עם היהודים אשר בפולין, ואת כספו ישיב לבנו שאול בבריסק. בשוב הנסיך לעירו ולביתו צוה להביא אליו את הבתור שאול וימצא חן בעיני הנסיך ויאהבהו וישתומם על רוב חכמתו וידעתו בעניני המדינה, וישימחו לאיש עצתו בכל דרכיו ויקחהו לחברה אתו בנסיעתו למקום ועד שרי המלכות לפקח על עניני המדינה, ויהי שאול בכל דרכיו משכיל ומצליל.

[שאל המלך] המסורה תספר כי במות המלך באתורי (Bathori) בשנת 1586 התאספו שרי פולין לבחור להם מלך חדש תחתיו, ויקם ביניהם ריב ומרן על אדות האיש אשר יבחרו, ולא יכלו להתאחד ולבוא לכלל עצה אחת. בין השרים הנאספים היה גם הנסיך ראדיוויל ויעצו היהודי שאול אשר גם לו ניתן משפט הבחירה, שהיתה עד כה זכות מיוחדת רק להשרים הקרובים למלכות. בעת האספה שחו השרים לשכרה ויתחוללו ויתנעשו. פתאום התנשא הנסיך ראדיוויל ממקומו וגם הוא היה שתי שבור, ויקרא ויאמר: אדוני לו שמעוני, אחרי כי אין כל תקוה נשקפת לנו להתאחד ולהתאחד לעצה אחת, הואילו נא אפוא לחקשיב לעצתי, לבחור את יועצי ואיש סודי היהודי שאול למלך עלינו. עד מהרה קמו כל השרים מתדוננים מין ויקראו בקול גדול, "יהי המלך שאול!" והיהודי הובא בכבוד מלכים כתצר המלכות. ויהי ממתרת ויעדו שרי פולין לבוא אל המלך החדש ולברכו, ויבחרו את זינמנר מלך שותעדן חתן זינמנר הראשון להביא למלך החדש את הברכה בשם אצילי פולין, וכאשר נכנס לחדר המלך בא שאול לקראתו ובחר המלכות בימינו וישימחו על ראש זינמנר באמרו: אחרי כי כל השרים בחרו בך לבוא אלי ראשונה לברכני אות הוא כי עליון אתה עליהם ולך יאתה המלוכה, ויתר לראדיוויל בשאול וישאלוהו לאמר: הלא רק מירי בא לך כל הכבוד הזה ומדוע לא יתרת על כבודך למעני? ויענהו שאול בחכמה: כי יראתי פן יאמרו עליך כי בצרית עשית לתת לי את הכבוד למען אשיבו אליך. וייטבו דבריו בעיני הנסיך ולא שמר לו כל עברת על אדות הרבר הזה. בלילה ההוא שהיה שאול למלך מושל על פולין במל את החקים הנושנים שעל פיהם לא נשאו שרי פולין עונש מות כיא עונש כסף אם בחמת דחם הרנו איזה יחודי, ויעשה לחוק כי גם שר או אציל אם ישפוך דם נקי של יהודי לא יועיל לו כל כופר ולא

בנימטריא שמונה וחמא יום המילח).

יש-נב.

וואלאוין: ע' ישיבות

וואלאכיא: ע' רומניא

וואלהין: ע' רוסיא

וואלת, אברהם אלכסנדר: רב הכולל

ומחבר; נולד מ"ז אייר תקס"א (1801) בדארמשטאדט.

ומת ב' כסלו תרנ"ב (3 דעצ' 1891) בקאפנהאגן. הוא

למד בישיבת מאינץ וישיבת ווירצבורג ונמך חוק למדור

במדעים כלליים בעיר גיסן ונבחר בתואר דוקטור לפלר

סופיא. בשנת 1829 נבחר לרב הכולל בדנמארק

וישב בעיר הבירה קאפנהאגן במשרה הזאת עד יום

מותו. בחכמתו ומדותיו המובנות קנה לו אהבת בני

עמו וארצו. והמלך כבדו באותות כבוד ונשאו למעלת

פרש (ריסטער). בספרות היהודית נודע שמו ע"י

דרשותיו חרבות ונרפסו מהם כארבע מאות מתעמן

בלשון אשכנזית ורובן בלשון דנית. ובאיזה ספרים

בלשונות האלה. מהם: א' תרגום אשכנזי ובאור לספר-

חבקוק (דארמשטאדט 1822), ב' "תורת ישראל"

על יסודות האמונה בלשון אשכנזית (מאינץ 1825).

ג' העתקת התפלות ללשון דנית (קאפנהאגן 1856), ד'

"עשרת שלום ואמת" ע"ד הפיוטים (ליפציג 1857).

ה' שלשה מאמרים נגד השבועה המיוחדת ליהודים

בבתי המשפט (More Judaica), ופעל חרבה לבטלה

בהוכיחו את קדושת וחומד השבועה בכלל ע"פ דיני

ישראל.

ג. ב.

וואנדרסבעק: עיר סמוכה להמבורג, והיא אחת

משלשת הקהלות אה"י (אלטונא חמבורג וואנדרסבעק)

שנחתברו והתאחדו לקהלה אחת במחצית השניה של

המאה ה"ז. הרב הכולל ישב באלטונא ומשם יצאה

תורתו ורתו לכל קהלות היהודים באשכנז ונס לנסיכות

האלשטיין בכלל. הראשון שמשש בכתר הרבנות של

שלשת הקהלות הנאחדות היה ר' מאיר ב"ר בנימין

וואלף אשכנזי. שיצאו לו מינוטין בתור תלמודי גדול

בדורו. והאחרון שנהג עליהן נשיאותו היה הרב ר' צבי

הירש באשקא. הנקרא ר' צבי הירש מזאמטשמש מחבר

ס' תפארת צבי. בשנת 1666 פרצה מריבה וקטטה

בין עדת וואנדרסבעק ועדת אלטונא, ותוצאת המחלוקת

היתה כי נתפרדה החכילה ופסקה האחדות בין שלשת

הקהלות לזמן קצר (ש"ת אוהל יעקב לר' יעקב ששפורט

ס' רס"ו). חת היה דבר המחלוקת: ראשי עדת

אלטונא דרשו מאת קהלת וואנדרסבעק שתשתתף עמהם

בכל ההוצאות ובכל הכספים והארגוניות שהוטלו עליהם

וגם הפצו שיהיו משועבדים אליהם וסרסם למשמעתם

בכל עניני הקהלה. אנשי הקהלה בוואנדרסבעק סרבו

בדבר ויגישו עצומותיהם לפני ר' יעקב ששפורט שהיה

אז אב"ד לקהל הספרדים בהמבורג. והוא הוסיף פרנס

כאלפים נפשות. ויש להם בתי ספר ובתים לצרכי צבור

ופקידים יהודים עליהם. וואורבין הוא המקום היחיד

בחבל אשר יתנהג ע"י יהודים. הממונה על צרכי המושבה

הוא ה"ל סובסאוויטש. המיסדים חשבו לעשות המושבה

רק בשביל אכרים, אך בזמן קצר נוכחו לדעת כי אי

אפשר לחאכרים להתפרנס מעבודת האדמה לבדה.

והוכרחו לבנות שם בתי עבודה לאומנות ומכונות

לתפירה ולבקש מעושי בנדי אנשים ובנדי נשים בנויארק

ופילארפיא לשלוח מלאכתם לוואורבין ע"פ חנאים

נאותים. מחיר משכורת העובדים עולה בערך שמונה

דולאר לשבוע לכל אחד. ע"ע מושבות.

ב. מ.

וואולנאטי: ע' הירונימוס; כתבי הקדש

וואכנאכט: בלשון היהודית אשכנזית "ליל שמורים"

והיא הלילה קודם ברית מילה שנוהגין להתאסף בבית

היולדת המוהל והסנדק הקרובים ומכירים, ואומרים

מזמורי תהלים ותפלות כדי להרחיק לילית וכל כת דילה.

ועכשיו נוהגין לבא הנערים וקוראים "שמע" ואומרים

"המלאך הגואל". ועושין סעודה בליל שבה קודם המילה

וקוראין הסעודה "זכר" (תרומת הדשן סי' רס"ט) או

"שלום זכר", והוא סעודת מצוה (ש"ע י"ד סי' רס"ה

י"ב). מקור להמנהג הוא בתלמוד שהיו עושים סעודה

בלילה קודם המילה והיה להם סימן "אור הנר בברור

חיל (י"ם מקום) משתה שם" (סנהדרין ל"ב:) שהיתה

אז שעת גזירה על המילה ולא יכלו לפרסם אלא ע"י

סימן (רש"י שם). וגם מפני היראה נתאספו בליל הקודם

כדי שלא יכירו בהם האויבים, ואפשר שמשום הגזירה

הוצרכו לכסוח על המאורע בשם "שבת חבן" או "ישוע

חבן" (ב"ק פ'. תוס' ד"ה לבי). ומצינו בזה: "א"ל

דהוא גברא במה דעסקיחא בהאי ליליא אשלימו.

אמרי מאי הוא א"ל דתחמון למחר אנפוי דמריה

דקיימא (אליהו). דהא דביטאי בעאת בעותא דא מנייכו

וגזר קיימא דברי דאתייליד לי. למחר ליהוי הלולא

דיליה וכו'. אוריכו כל ההוא יומא. בההוא ליליא כנש

דהוא גברא כל אינון רחימיו וכל ההוא ליליא אשתדלו

באורייתא ולא הוה מאן דנאים וכו' (זהר לך לך צ"ג:).

גם אחרי הגזירה לא בטלו המנהג. ואפשר מטעם כי

מחוייב המוהל לראות ולברוק את התינוק אם הוא

בריא וחזק שיהיה ראוי למולו למחרתו. ויען שאסור

למוהל להיות לבדו אצל היולדות משום אסור יחוד.

לבן נהנו שיתחברו לו קרובים ומכירים. ואח"כ נתוסף

עוד טעם אחר מחשש מזיקים, והיו שומרים היולדת

והתינוק עד אחר חצות הלילה. במחזור ויטרי (צד

627) נאמר: מנהג אבותינו תורה היא ויאחזו בה צדיק

דרכו. אור שמיני בעל ברית עושה סעודה ומשתה

לכבוד המצוה, ולאחר קיום המילה אבי הבן מגדיל

בשמחה ומשתה וים טוב. וזכר לדבר. ויעש אברהם

משתה גדול ביום חגמ"ל את יצחק (הגמ"ל=ה"ג

בוארמש. בשנת 1090 נתן הקיסר רשיון ליהודים לסחור בארץ כרצונם ולהיות חפשי ממם מיוחד. והסכים למניית הרב שלמה שבחיה בו הקהלה. ביום י"ח וכ"ה מאי 1096 רצחו נוסעי הצלב כשמונה מאות יהודים בוארמש. ורבים חמיתו את עצמם על קידוש השם. ורק אחדים המירו את דתם. והיא ההרגה הנודעת בשם „גזרת תתניו בגרמזיה“ שנשאו עליה קינה (בקינות ת"ב). מחקלה החדשה שנוסדה שם אח"כ נהרגו ג"כ בנסיעה השנייה של בעלי הצלב בשנת 1146 וכן בנסיעה השלישית בשנת 1196. ואז נהרגה אשת ר' אלעזר בעל הרוקח עם שתי בנותיו ובנו יעקב. בעת חלוקת הממלכה בסוף המאה ה"ב. כאשר שם המלך אטמא מצור על ווארמש היו היהודים נזמים לצד פיליפ מסוואביא ועזרו לו להגן על העיר. ביום 8 יולי 1230 צוה האפיפיור הונוריוס השלישי על הבישאף במאינץ להכריח את היהודים לשלם סך 1620 מארק קורם פסחם. ואם ימנעו לעשות כן לא ירשה להם לעשות איזה מסחר עם הנצרים. בעת ההיא הונבל מסחר היהודים בוארמש ולא נשאר להם רק ההלוואה ברבית. בשנת 1255 נתנה הממשלה חוק שלא ירבו ברבית יותר משליש. בין שנות 1254—1271 שלמו היהודים 2870 לימות העליר ומאתים וחמשים מארק כסף בעד השלום שנכרת ע"י אגודת הריין. גם שלמו מאתים מארק בכל שנה למלך ריכארד מקארנוואל. בשנת 1294 נאסר ליהודים לקנות קרקעות במקום הכנסיה של סט מארטין. בשנת 1316 שלמו היהודים בוארמש ארבע מאות לירות העליר מס לשנה. בשנת 1338 נאלצו היהודים לשלם אלפים זהובים לאוצר הממלכה לצורך המלחמה עם צרפת. בשנת 1349 בעה המגפה השחודה נאספו היהודים בוארמש כי שמו רעל במימי העיר. וכמעט כל הקהלה נכרתה ע"י רציחות הנצרים, וכארבע מאות יהודים הציטו אש בבתיהם ושרפו את עצמם על קה"ש. ונכסי היהודים הופקדו לאזרחי ווארמש. אך איזה שנים אח"כ רדשו פקיד העיר ובקשו להחזיר את היהודים, וביום 20 נאור 1355 הרשה קרל הרביעי ליהודים עוד הפעם לשבת בוארמש. בשנת 1377 היה מספר היהודים שם שלשים ושיש נפשות והם קבלו על עצמם לשלם מס של עשרים אלף זהובים במחיר מחסה לקהל ווארמש. בשנת 1409 היתה עליילת דם בוארמש. אך לא יכלו למצוא שום עדות וראיה נגד היהודים. בשנת 1470 היה ליהודים ל"ב בתים אשר שלמו שכר דירה להעיר 960 זהובים. הקיסר מאקסמיליאן הרשה ליהודים להתעד בצבור בוארמש (1510). בשנת 1615 רצו פקיד העיר לגרש את היהודים, ואף כי הנבחר פרידריך חס עליהם. הכריתו הפקידים לציית את הסוחרים הנצרים אשר קנאו ביהודים ונורשו מן העיר ביום 20 אפריל 1651. ובית הכנסת ובית הקברות נהרסו. אולם כאשר גברה יד בדיריך ועלתה בידו להשקים רוח העם נתן צו שהיהודים ישיבו למקומם (20 יאנואר 1616). במלחמת

אלטונא לדין, אבל ראשי אלטונא מאנו לציית דינא והשיבו כי אינם רוצים לדין כ"א בפני דיינים אשכנזים. התשובה הזאת העלתה חרון אף הרב ששפורט על פרנסי עדת אלטונא, ומהיום ההוא היה ריב בין וואנרסד בעק ואלטונא ונשבת השלום ביניהן ימים רבים. הענין הזה מדר את רוח הרב ר' מאיר וואלף „ובחפצו לפרוק ממנו איבה“ עזב את כסא רבנותו על איזה זמן ותנאי הותנה עם פרנסי הקהלה שבאם לא יחזור ליום המיועד הרשות בידם לבחור להם רב אחר תחתיו. בדרך מסעו בכרינות פולין נתקבל לרב בעיר חלמא (Chelm). אך הוא לא חפץ לנהוג שם נשיאותו וישב לאלטונא. ונתקבל בסבר פנים יפות. אבל עדת וואנרסבעק פנתה לו עורף ולא חפצה לקבלהו שוב. במענה כי על תנאי הלך משם ומשעה שנבחר לאב"ד בחלמא נפטר מעדתו הראשונה. הרב פנה בבקשה לר' יעקב ששפורט כי ידיב ריבו וישיב לו את כבודו המחולל. אף הוא נתן יד לרודפיו והורה בפסקו כי המבורג וואנרסבעק כדין עושין. ועוד כתב עליו מורות ונאצות וסיים „משום דאחזי ליה בחלמא רחלי בקיפא ונמידא דלהוי ריש מתיבתא. וחילם חזי לך אכול בשמחה חלמך“. קהלת וואנרסבעק בחרה באמת רב אחר במקומו ובכן נתפדרה אז החבילה והאחרות בין שלשת הקהלות. ואחרי אשר עזב ר' מאיר וואלף את אלטונא בשנת 1671. התפשרו שוב שני הצדדים ויבואו לכלל דעה אחת לבחור עוד הפעם ברב כולל. ויבחרו את הרב ר' הלל ב"ר נפתלי הערץ. ומני אז נשארו דברים ותמימים בביתם עד שנברה יד נפוליון הראשון וחילו על מדינת אשכנז וצוה במפניו על עדת המבורג להפדר מאלטונא ווונרסבעק וליסד קהלה מיוחדת לעצמה. בשנת „תבסע“ העיר נקרעה הקהלה המשולשת הזאת לקרעים וכל אחת משלה לעצמה עד היום הזה. בשנת 1900 היה מספר היהודים בואנרסבעק 250 בין מספר 31563 תושבים. כעת (1910) משמש שם בכתר הרבנות הרב ר' ש' באמבערנער. ע"ע אלטונא; המבורג. ביבליוגרפא: שו"ת אוהל יעקב סי' רס"ו; יחזקאל דוקעס. או"ח למושב. קראקא 1903. ע"ג.

ווארמש (גרמזיה, וירמזיה): עיר ברוכסית העסע בגרמניא, והיא אחת הקהלות העתיקות באשכנז. יש מסורה כי מבני שבט בנימין באו מא"י והתישבו בוארמש עוד קודם החרבן (בריל יאהרעסביכער שנת 1879 ער 34 וחלמה). וכנראה היתה קהלה בוארמש בימי הרומיים. היהודים נזכרו ראשונה ברשימת ארונים (Register No 149) כי יהודי ווארמש באו ליריד בקולוניא בערך שנת 1000. הקיסר הנרי הרביעי ביום 18 יאנואר 1074 פטר את „היהודים כמו האזרחים האחרים בוארמש“ משלום מכס בחופי פראנקפורט. באפארד דארטמנר וכו' חלף אמונתם להממלכה. בעת ההיא כבר נרו היהודים בחלק מיוחד

ניסים" (פער"א 1702) ונמצא ממנו רק אכסמפלר אחד באוקספורד ונחתם ליהודי-אשכנזים (אמסטרדם 1723). תחנה לערב ר"ח אדר. בעיר ווארמש נמצא כעת עדה קטנה של ריפורם וגם בבית הכנסת העתיק הנסמך לבית המדרש של רש"י שמו כלי עונב, ואין רוח חיפה טובלת כלל התערובת של חרש כזה עם ישן נחש של ביחב"י.

ביבליאגראפא: צונק, צור געשיכטע 29, 304; לעווין-זאהן, געשיות צדיקים, פער"מ 1855; ג' וואלף, צור געשיכטע דער יודען אין ווארמש אונד דעם דייטשען שטעטעוועזענס, ברעסלוי 1862; יעללינגק, ווארמש אונד וויען 1880; די רעכטליכען אונד סאציאלען פערזעלסטיגע דער יודישען געמיינדען שפייטער ווארמש אונד מאינק, לויפציג 1901.

א.

ווארמש, אשר אנשיל: רופא, בעל חשבון ומחבר; נולד בפער"מ בערך שנת 1695 ומת שם בשנת 1769. בשנת 1823 נתעמר בתואר דוקטור, לחכמת הרפואה ונתמנה לרופא בית החולים של ישראל בעירו. ועמר במשמרתו זאת עד יום מותו, הוא חבר ספר "מפתח האלגעברא החדשה" (אופיבאך 1722). הר"ל ס' "מערני מלך" בצחק השאח (הספר מיוחס בטעות לבררשי). והקדים לו שיר חרוזי בלשון אשכנזית (1726). חבר עוד ספרים בחכונה, יריעת הטבע, פילוסופיא ומחיקא, חנוכרים בספרו "סיני לתורה" על המסורה שהו"ל בנו ר' שמעון וואלף הרופא (פער"מ 1766). הספר הזה היה ביד המחברים בכ"י, והעיר ר' וואלף היידענהיים כי יוסף היילברט לקח ממנו ושם בספרו "מבין הדות" אע"פ שנדפס מקודם.

ביבליאגראפא: פין כנסת ישראל 157; מ' האראוויץ, יודישע ערשטע אין פראנקפורט אם מאין 85. מ. ב.

ווארשא (Warsaw, Warschau): עיר הבירה בפולין-הרוסית, בצד שמאלי של נהר הוויסלסל, והיא בעת מרכז יהודים היותר גדול באירופא. ישוב היהודים בווארשא התחיל ממאה ה"ג אצל רחוב רונאי, והיו להם ביהב"נ ובית הקברות אצל בית תפלת הנוצרים סמ' יוחן. קנאת הסוחרים הנוצרים בסוחרים היהודים היתה הסבה כי בן המלך יאנוש מן מאזופיא אסר על היהודים לשכן בווארשא או לעשות שם מסחרים, וכן צוה ויניסמנר הראשון והוסיף להרחיקם גם מפרור העיר, אך הנזרות האלה לא יצאו למעולה נמורה. בשנת 1570 הוציא ויניסמנר אונסוסם החוק הזה: אי' לא יהיה רשות לאיש יהודי, אשה יהודיה או ילד מורע היהודים לדור בעיר ווארשא או בווארשא החדשה, מלבד בימי הכנופיה של בית המועצה יהיו היהודים רשאים לבוא שם לצורך מסחר; (ב' היהודים שיש להם מסחרים בווארשא יוכלו לבוא שם ברשיון ראש העיר, ומלבד שלא ירעו בסחרם להנוצרים ולא יתחרו עמם; ג') אם ימצא איש יהודי בתוך שני מילים

השליש-שנה סבלו היהודים הרבה והוצרכו למשכן הכלי קדש של הקהלת כדי להרים חסם הגדול שהורשם עליהם לצרכי המלחמה. בשנת 1632 היתה סגירת בשכונת היהודים ומצב היהודים היה בשפל המדרגה, עד כי הקיסר פרינאנד השני רחם עליהם ועשה להם הנחה מן חסם. ביום 31 מאי 1689 נכבשה ווארמש בירי הצרפתים, וגם חלק היהודים שהרימו שם נס הממלכה המקומית נשרף בידי האויב ושלחו אש בפנים ביהב"נ ובית מדרש המיוחס לרש"י. ביום 7 יוני 1699 הסכימו פקירי בית המועצה בווארמש לתת ליהודים איזה זכויות כדי להשיבם לסכונם הראשון, והזכויות נחאשרו אח"כ בפקודה הקיסר קרל הששי (26 אקט, 1714). בשנת 1751 שלמו היהודים חלק חמישי מכל מס העיר. בשנת 1848 נבחר לראש העיר היהודי פרינאנד עברשטמארט (נולד בשנת 1808 ומת במאנ-היים 10 מארץ 1888) והחזיק משמרתו שלש שנים. בשנת 1872 נבחר עוד הפעם יהודי בשם לוי לראש העיר. בשנה ההיא נבחר היהודי עדינגער לחבר בית המועצה בהעסק. מספר היהודים בווארמש בשנת 1910 היה בערך 1200, ויש להם שני בתי כנסיות ובתי ספר, בית חולים, חברה קדישא וגמילות חסדים, ולשכת "בני ברית".

[בית מדרש רש"י] בית הכנסת בווארמש נבנה בשנת 1034 ע"י מר יעקב ואשתו רחל, ובשנת 1213 נספה לכהב"נ מצד צפון עזרת נשים. ועוד נספה אליו בית המדרש שנבנה בשנת 1624 ע"י רוד בן יצחק יוסף אופנהיים. ובית המדרש הזה מיוחס במעות לרש"י (Raschi Chapel) שגר בווארמש זמן קצר חמש מאות שנה קודם שנבנה בית המדרש הזה. בחצר ביהב"נ יש מקום גבוה ועליו העמידו החופה לחתן וכלה. גם בית המבילה עמוק בתוך החצר, אך כעת אין בו מים. בבית המדרש של רש"י יש כ"י עתיקים וספר זכרון שכותבים בו שמותיהם חבאים לבקר את הבית, בביהב"נ יש ספר תורה המיוחס להר"ם מרוזנבורג. בית הקברות בווארמש הוא מתחלת המאה ה"א ועומר בצד השמאלי מרחוב אנדריאס. המצבה היותר עתיקה היא משנת 1077 של יעקב בחור, ומצבה מ"ב זקנים שנחרגו בגזרת תתנ"י, ושם מצבת ברוך בן מאיר (1275) ובנו מהר"ם מרוזנבורג (1307), ומצבת ר' יעקב מולין=מחר"ל (1427). ויוספא שמש (1678), גם בני משפחת בכרך נקברו שם (במאות ה"ז וה"ח). בין הרבנים וגדולי ישראל בווארמש היו: ר' יצחק בן אלעזר הלוי רבו של רש"י (מאה ה"א), ר' אלעזר ב"ר יהודה רוקח (מאה ה"ג), מהר"ם מרוזנבורג, מהר"ל, ר' יאיר בכרך (1702). מנחם מענדל ראטשילר (1732), יוספא השמש (שול' קלאמפער) נולד בערך שנת 1605 בפולדא, והיה שם תלמיד ר' פנחס הורוויץ עד שנת 1623, ואז הלך לווארמש, והיה שם שמש הקהל עד יום מותו 1678. דא חבר "שיר מוסר" (אמסטרדם 1690), "מעשה

תקצ"ט; הדיין ר' מרדכי ב"ר נחמיה מחבר "מר רור" פ"י על הנהגת ש"ס. נפטר מ"ז תמוז תרמ"ז; הרב ר' יעקב דוד בן ר' ישראל איסר הרב ממעזריטש, מחבר הנהגות מהר"ם על "תורת כהנים", נפטר כ"י מנ"א תרכ"ג; הרב ר' ישעיה מרשקאט אב"ד בפראנא מחבר "הרי בשם" פ"י על התפלות וס', "ראשי בשמים" על תנ"ך ואגדות חז"ל. נפטר ה' אדר תרכ"ח; הרב הנוהע ר' בערש מייזליש מחבר ביאור מהר"ם על ספר המצות להרמב"ם (בכ"י). נפטר מ"ז אדר תר"ל; ר' יהושע מאסמראווא מחבר ס', "תולדות אדם", נפטר כ"ח ניסן תרל"ג; הדיין ר' שלמה הלל מחבר "עטרת שלמה", נפטר כ"ח אייר תרל"ד; הרב ר"ז וואלף מענדילזאהן מחבר ס', "תרומות וזהב", נפטר א' דר"ח כסלו תרל"ו; ר' יעקב יוסף קאלינבערג מחבר "ספר המצות", נפטר ד' מנ"א תרל"ח; הרב ר' יעקב געזונדהיים מחבר "תפארת יעקב", נפטר י"ג אלול תרל"ח.

[מצב היהודים החומרי והרוחני] בשנת 1794 כאשר עברו חיל רוסיה את גבול פולין ויצורו על ווארשא נמנה בין המגנים היהודי יוספאוויטש בערעק בראש חמש מאות יהודים רוכבים, וכמעט כולם נפלו בחרב הרוסים תחת סובאראווא אצל פראנא. בין עשירי ווארשא נחשב בפרט שמואל זביסקאווער שחיה סוחר קבלן לממלכת רוסיה ועשה עושר רב, וחלק גדול מפראנא היה קנין כספו. בשנת 1823 הו"ל אנמאן אייזענבערס. (1791—1851) מכ"ע יהודית-אשכנזית הראשון בשם "דער בעאבאכטער אן דער ווייכסעל". הוא היה גם המנהל לבית ספר לרבנים שנוסד בווארשא בשנת 1826, ובו למדו בפרט ידיעות חיצוניות (מכ"ע, "כנסת ישראל" ח"א 138; "מטערי ערב" 84). תנועה של חקונים בעניני ביהכ"ג התחילה בשנת 1842 בעת שנתמנה המטיף האשכנזי הראשון מאיר נאלדשמידט, ואחריו מרדכי יאסמראווא שבא אח"כ לאמריקא וחבר העורך בלשון אנגלית. בשנת 1881 יסד איינאץ בערנשטיין בית עקר ספרים אצל ביהכ"ג הנדול ברחוב מאלאמאקיע ושם נבחר למטיף בלשון פולנית יעקב צילקאווא (שהעתיק ס' תהלים ללשון פולנית בשנת 1883). ושני לו רר' שמואל אברהם פאזנאנסקי שהווא כעת (1910) המטיף בלשון פולנית ואשכנזית. בווארשא נמצאים מוסדות רבים ללימוד ולאומונות. בית חולים ונמילות חסדים ובתי צדקה שהצטיינו בהם היהודים. בווארשא יצא לאור "הצפירה" בכל שבוע ע"י ר' חיים זעליג סלאנימסקי ונחום סאקאלאו ואח"כ נתתפך לעתון יומי אך חרל לצאת. כמו כן נפסק מלצאת העתון היומי "הבקר", ולקחו מקומם חמשה עתונים בלשון יהודית-אשכנזית. שני חברות גדולות, "אחיאסף", "ותושיה" מו"ל הרבה קפדים עבריים.

ביבליוגרפיה: האסיף ח"א סדר א' 143; שמואל יעונין נחלת עולמים ווארשא 1882; Nussbaum,

מכל צד הווייכסעל בשמח העיר העושה מסחר מבלי רשות תהיה סתורתו הפקר לפקיד העיר; ר' החוב מוטל על פקיד העיר לגרש את היהודים הנרים בווארשא ובסביבותיה אפילו אם יש להם זכות ישוב מהמלך ובאי כח". בכל זאת עוד נשארו היהודים שעשו מסחרים עם המלך ושריו. בשנת 1580 אסר המלך סטיפאן באתורי על היהודים לקבוע דירתם בווארשא או לשכור קרקע או לשכור הזכות להיות מוכסן לחממשה. החוקים האלה שנעשו בכל פעם לבקשת הסוחרים הנוצרים שקנאו בסוחרים היהודים עזרו לפקיד העיר לקחת שוחד משני הצדדים ולא הוציאו החוקים לפעולתם. לובאמירסקי פקיד המלך אונוסט השלישי צוה שיהודי הבא לווארשא עליו לקנות תעודת רשיון הישוב לחמש ימים במחיר א' גראשין כסף, והבנסת המס חוז עלתה לשתי מאות אלף זהובים פולנים לשנה. איזה מנסיכי פולין הרשו ליהודים לעשות מושבות על נחלתם מחוץ לעיר, ומושב אחד היה נקרא "ירושלם החדשה", ועל שמו נקרא שער העיר הסמוך אצלו "שער ירושלים". אך הפקיד לובאמירסקי הרס את הבתים ומכר את סחורות היהודים בפומבי ויבטל את הישוב (22 יאנואר 1775). כל ימי ממלכת פולין האחרונים היו היהודים כבדור בירי פקיד העיר, פעם גרשו לבקשת הסוחרים הנוצרים ופעם קרבו לבקשת העם שחפצו לקנות מהיהודים במחיר פחות מאשר שלמו להנוצרים. כאשר נכבשה ווארשא בירי ממלכת פרוסיה חוטב מצב היהודים. כי הורשו לשבת בתוך העיר וליסד להם ממשלת הקהל, אך גורן על הרבנים שלא ימילו חרם ושמטת. בשנת 1793 היה מספר היהודים שבעת אלפים. בשנת 1797 הוציאה ממשלת פרוסיה צו ליהודי ווארשא שיכנו את עצמם בשם משפחה ואם לא עשו כן בעצמם, קראו להם הפקידים בשמות אשכנזים ולכן מרובים שמות אשכנזים בין משפחות יהודי פולין. בשנת 1798 שכו מס זהב אחד ליום לגלגלת בעד יהודים חדשים הבאים לווארשא. מס היהודים התושבים בווארשא עלה עד 210,000 זהובים לשנה ונקרא "נאהרונסשמייער", מלבד המס הנקרא "מאלעדאנצ" שמייער" שעלה למחצית המס שנגבה מכל תושבי העיר. בשנת 1809 שמו עוד על היהודים מס בשר כשר שעלה בתחילה לשני גראשין בעד לימרא בשר ואח"כ לששה גראשין. מספר היהודים בווארשא בשנת 1876 היה 98,698. בשנת 1890 עלה מספרם 158,154. ובשנת 1901 נמצאו בתוך 711,988 תושבים 254,712 יהודים. [רבנים ומחברים] בין הרבנים והמחברים שמתו בווארשא ופראנא (הסמוכה לה) נחשבו: הדיין ר' שלמה ב"ר יהודה ליב מחבר "שבילי תורה" על הלכות גיטין. נפטר כ"ג אדר תקצ"ג; האב"ד ר' אריה ליב צונץ מחבר "יעלת חן", "ברכת השיר", "גט מקושר" ועוד, נפטר ג' אייר תקצ"ג; הרב המפורסם ר' שלמה זלמן מחבר שו"ת "חמדת שלמה" ועוד, נפטר י"א ניסן

מצא קורת דוח בשמתו. אף כי מזכירו בספרו ומביא ממנו איזה ענינים. הוא חבר ספר „ראשית חכמה“ ובו מביא ענינים רבים מכתבי רבו הרמ"ק ומס' „פרדס“ אשר היה בידו בכ"י. ולפעמים הרשה את עצמו לתקן ספר רבו (ראשית חכמה שער חיראה סי' י"ז) באופן שאין לחשבו עוד לדברים מקורים מהרמ"ק. בחבורו השתמש בספרים כ"י שאינם עוד בנמצא. והיה לו ספר הזהר כ"י שונה מאשר לפנינו. ח"ל „ברוב מאמרי הזהר לא ישיג (הקורא) אם ימצא חלוף בין גירסת הרפ"ס לגירסת שלנו, כי הגירסא שלנו חונה מתוך ספרי כ"י הנמצאים פה צפת תוב"ב ומונחים בתכלית הדיוק“ (שם סי' י"ב). חבורו „ראשית חכמה“ השלים ב"ה אדר של"ה, וחלקהו לחמשה שערים או פרקים: יראה אהבה תשובה קדושה וכוונה. ומכיל דברי מוסר להדריך כל איש יהודי בדרך הנכונה בצדק ובמישר. מלבד השערים כתב כעין נספחות לספרו עוד איזה פרקים: מצוות נידול בנים משא ומתן וכו' המיוסדים על הנהגת האדם עם קונו ומשפחתו ויתר האנשים. גם נוסף לו הקונטרס „אליהו רבא“ המכיל פתגמים ורעיונות מן התלמוד והזהר ומשלים השגורים בפי החמון כעין משלי בן סירא. החבור נדפס אחרי מותו בשנת 1589 בויניציא, וקיצור סמנו בשם „תוצאות חיים“ בויניציא מבלי שנת הדפוס, ושניחם נדפסו כמה פעמים יותר מכל ספרי הקבלה מן הפרק ההוא.

ביבליוגרפיה: שם הגרולים של הרב חירא; רחאנים. דבריו ימי ישראל בתוגרמה ח"ג; מן כנסת ישראל 106.

ש"ד.

י"דיו: מלשון הברה והוראה; הכרת טובה כמו וידוי בכורים או וידוי מעשר, או הכרת עון ופרסום החטא בפיו (confession). היפך חכפירה והכחשה. כמו בעקב, ותן לו תודה (יהושע ז'). ואמרו חז"ל „בשעה שאמר הקב"ה למשה, והתורה עליו את כל עונות בני ישראל (ויקרא ט"ז כ"א), התחיל משה ואמר מזמור לתודה“ (ירושלמי שבועות פ"א). עיקר הודוי הוא בפה להיות מודה בדברים על החטא וכריתות י"ב). ובמדרש שוחר טוב דרשו עה"פ „מות וחיים ביד הלשון“ לשונו של אדם מביאתו לחיי עוה"ב, מי גרם לדוד שבא לחיי עוה"ב פיו שאמר חטאתי. בזהר פ' פינחס: מאן דמפרש חובי כל בי דינא בלזין מיניה. וכתב חרמב"ם: ישתדל אדם לעשות תשובה ולהתודות בפיו מחטאיו (הל' תשובה פ"ו). אך אם אינו יכול לדבר בפיו יתודה בלבו (הרמב"ן). וסמך לזה בילקוט תהלים עה"פ דחש לבי דבר טוב, להודיעך שלא יכלו בני קרה להתודות בפיהם אלא כיון שרחש לבם בתשובה קבלם הקב"ה. כשמתודה בלחש צריך לפרט החטא, ואם בקול רם אין לו לפרט החטא, וזאת אם יש חשד על אחרים כדמוכח מיתורה (סוטה ז'). ואם חטא מפורסם הרשות בידו לפרט. וצריך להתודות מעומד (אם יכול), ולהכות

Szkie Historyczne z Zycia Zydow w Warszawie, 1881.

ב. מ.

וואשינגטון: מדינה בארצות הברית צפונית מערבית, על חוף הים השקט. וואשינגטון נכנסה בתור מדינה (State). כאחת מארצות הברית בשנת 1889. בעיר הבירה סיאטל (Seattle) נמצאים יהודים רבים. הקהלה הראשונה „אהבת שלום“ נוסדה בשנת 1887 וקנו מקום לקברות בשנת 1889. וקהלה אורתודוקסית „בקר חולים“ נוסדה בשנת 1892. בעיר ספאקין (Spokane) נוסדה קהלת „עמנואל“ בשנת 1890. וקהלת „בית ישראל“ בשנת 1892. מספר היהודים במדינת וואשינגטון כארבעת אלפים בין 750,000 תושבים (1895). בין היהודים הנודעים לשם בוואשינגטון היה שר הצבא גנעראל עדוארד ס' סאלאמאן שמתו נשיא ארצות הברית גראנט לשר המדינה בשנות 1870—2 בטרם יצאה לרשות עצמה ונחשבת לטריטורי (Territory).

עיר וואשינגטון. דיסטריקט של קולומביא. על נהר פוטומאק. היא עיר הראשית לכל ארצות הברית ומקום מושב לנשיא הארץ והקונגרס. ואינה נחשבת לאיזה תלק מהמדינות המיוחדות בארצות הברית. כי לכל מדינה חלק בה, כמו ירושלים שלא נתחלקה לשבטים. הקהלה הראשונה נוסדה בה בשנת 1852, וביום 13 דעצ' 1855 יצא תוק מיוחד מהקונגרס בישיבה ל"ד כי „כל חוביות והפטריות אשר נתן התוק עד עתה בעיר וואשינגטון לבית תפלות הנוצרים, ינתן גם לחקלה העברית בעיר הזאת“. בשנת 1870 נפרדו מהקהלה ל"ה חברים ויסדו קהלה אחרת בשם „עדת ישראל“. קהלת „אוהבי שלום“ נוסדה בשנת 1902, וחברות „חיי אדם“, „אגודת אחים“, ו„תלמוד תורה“. הרב גדליה סילווערסטאן חבר שם פ' על הגדה בשם „קרבן פסח“ (וואשינגטון 1910). מספר היהודים בדיסטריקט של קולומביא עולה בערך חמשת אלפים (1910).

ב. מ.

וידאש, אליהו בן משה די (הוראת Vidas) היא „חיים“: מקובל ובעל מוסר. נולד בצפת בערך שנת 1550 ונפטר בחברון בשנת 1588. אביו מת על פניו בעודו באביב שנותיו וישאר נלמוד ובחסר כל. וברוב עמל עלה בידו להמציא לחם חקו. גם היה חלש ורפה כח מעניינים וסגופים עד אשר הלך בצלם. הוא למד חבמת הקבלה מר' משה קורדוויירו חמציא שמה חדשה בקבלה, ואליה התמכר וידאש בכל לבבו. בשנת 1580 מת רבו הרמ"ק וכל כתביו נשארו בידו „כי אהבו זה לזה אהבה עזה ולא התפרדו אף רגע כמו שהנפש לא תתפרד מן הנוף“ (הרב אזולאי בערכו). בסוף שנותיו העתיק מושבו לחברון ונפטר שם וקברו נודע עד חיים. וידאש למד קבלה גם מפי האר"י אך לא

הגולים הנספחים, עשו תקנה לפירסם הנשואין קודם החתונה. התקנה הזאת נתקנה ה' חשון קל"ז=1377 (ש'ת' מהרש"ך ח"ב סי' צ"ז) ועודנה בתקפה בוידן ובכל ערי הראנוב. בין הנודדים היה ר' שלום אשכנזי מנושטאט שסדר בית מדרש לתלמידי ר' דוסא היוני, שחבר'ס' היותר קדמין שנודע בארצות הקדם פירוש על התורה בשנת ק"ץ (1430). וכן נודעת עד היום בעיר וידן המשפחה מאנדיל (באשכנזית=שקר). בשנת 1520 היו בוידן שתי קהלות אשכנזית-אונגרית וספרדית. בראש האשכנזים עמד הרב ר' יוחנן בכ"ר אברהם (רשר"ם אה"ע סי' צ"ד). ורב הספרדים היה ר' שמואל לבית קלעי לילד שאלוניקי. היהודים עסקו במלאכת הנבינה הרבה והקשה (קאשקאבאל בתונרמית). ראשי האומנים היו יוסף גאליק ושמואל אוריאל שלא דקדקו הרבה בכשרות החלב, ורב העיר התנגד להם בשנת 1559, ובהיותם בעלי זרוע ועשירים הקניטוהו עד שהוכרח לצאת מן העיר (רשר"ם יו"ד סי' נ"א-נ"ב). במדידת הנסיד הרומאני מיכאל בתונרמה נפלה וידן בידו בשנת 1596, ובמשך שנתים ימים ששרר שם הצטין ברדיפותיו את היהודים, עד אשר נברה יד התונרמים ויגרשו אותו מן העיר והעדה היהודית שבה לאיתנה. יהודי וידן התפשטו בעת ההוא לרגלי מסחרם בכל ערי הראנוב, וביניהם היה שבתי יעקב המכונה יעקוש שנהרג סביב לאיטרופול (עינוא דאתתא סי' מ"ח). בשנת 1658 התיישבו יהודים רבים מוידן באי הקרוב אדא קאלי (Ada-kalé), והקדישו לקהל וידן מבלא של כסף ועליה חרות "הקדישו לק"י וידן יהודי אדא קאליסי ה"י שנת נאלם מיד צר". כעת אין שם יהודים. בשנת 1683 נקרא לשרת בקדש בתור רב ר' יוסף ברוך משא"ר לוניקי, ובלכתו בדרך מסופיא לוידן התנפלו שורדים ורוצחים על השי"א ויהרגו את כל בני החבורה, והוא לבדו נמלט. ובשנת 1685 העיר על המסרה הזה לפני הב"ד בשאלוניקי (פרח מטה אהרן ח"ב סי' כ"א). בשנת 1723 בא לוידן הרב שבתי וינטורא, ותלמידו וחתנו ר' אליהו נמנה לרב בוידן בשנת 1779. בשנת 1794 היה מושל בעיר וידן הפחה עושמאן פאזבאנאולי שסרד בהשלטן וישרור בה כחפצו. שלש פעמים שלח השלטן צבאותיו להכותו אך בכל פעם הושבו אחור. עד אשר הוכרח להכיר אותו בתור שר העיר וישלח אליו תשורות וביניהן סכין בעל פיפיות משוך ברעל. הפחה לקח הסכין בידו ובלי משים נפצע בידו והרעל החל כפעול עליו. וקרא את רופאו חיים דוד בן גבריאל אשר הניד לו שאין לו תרופה כ"א לכרות את זרועו. אך הפחה מאן לעשות הדבר, ואחרי י"ב שעות אברה כל תקוה להושיעו. הדבר נשמע בעיר כי הרופא מאן לרפאות את הפחה ויתאספו התונרמים לקחת נקם מן היהודים ולהתנפל עליהם. אך באשר נודע זאת להפחה ועודנו חי צוה על עבדיו הנאמנים שלא לנגוע ביהודים לדעה כי הוא לבדו אשם שלא נתן אמון לדברי הרופא

באגרוף על החזה (מדרש קהלת). ביוה"כ מחויב כל אחד לומר לא פחות מעשרה וירחיים (אוי"ח סי' תר"כ). חתן ביום חתנו צריך להתודות בתפלת מנחה (פ"ת אה"ע סי' ס"א). המתודה ולא חזר מעברה שבידו. כאלו טבל ושרץ בידו (תענית מ"ז). הודוי היא מצות עשה שנאמר "והתודו את המאמץ" והרמב"ם בספר המצות מונה אותה ע"ג. כפי הנודע מספר יראים היו רגילים להתודות ארבע פעמים: א) בכל יום לעת ערב וסימנו וכו' השמש ומהר, ב) בכל ערב שבת וסימנו זכור את יום השבת לקדשו, ג) בכל ערב ר"ח וסימנו ראשי חרשים לעמך נתת זמן כפרה, ד) ביוה"כ וסימנו כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אהכם. בעיר חברון נוהגין להתודות בכל לילה אחר תפלת ערבית, ויש מקומות שמתודין פעמיים בכל יום אחר תפלת ש"ע. ויש מקומות שמתודין בשני וחמישי.

[ידידי שכיב מרע] מי שחלה ונטה למות אומרים לו התודה (שבת ל"ב). ודוקא נטה למות ולא מקורם שלא יהא נשבר לבו (ב"ת יו"ד סי' של"ח). וגם אין אומרים בפני ע"ה ונשים וקטנים שמא יכבו וישברו לבו (הרמב"ם בתו"ה והרא"ש במדק' בשם מ"ש). ולפי הניסא שלפנינו ליתא. בספרי וגם במדבר רבה פ"ח עה"פ "והתודו את המאמץ" ר' נתן אומר זה בנה אב לכל המתים שמעונים וידוי, וכן היוצא ליהרג אומרים לו התודה (סנהדרין מ"ג). הנוטה למות מותר לו להתודות אפילו בשבת וי"ט, וכן ת"ח המתענה בשבת וי"ט מותר לו להתודות. אין אומרים וידים בבית חתן וי"א שגם בבית אבל אין אומרים (שד"י תמר). סדר וידוי של שכ"מ נטל ידיו ומתעטף בציצית ואומר "ה' אלוקים אמת ותורתו אמת". וטוב שיתן צדקה מקורם (מעבר יבק). עיקר הודוי של שכ"מ הוא: מיתתי תהא כפרה על כל עונותי. אולם הקדמונים הוסיפו על הדבר, ומלבד הנוסחאות שבתלמוד נמצא עוד בידנו וידוי הנדול לרבנו ניסים בסליחות ליו"כ קטן, וגם וידוי הנדול לר' אברהם אביו של השל"ה. והאחרון הוא התפלה וכה של ר' אברהם דנציג מחבר חיי אדם. רבינו יוחנן בנתיבות שלו (תולדות אדם וחווה) מאריך הרבה בסדר הוידוים.

הר"ף.

וידן (Widdin, Vidin): עיר במלכות בולגריא צפונית מערבית, על שפת נהר ראנוב. בשנת 1900 היה מספר היהודים בוידן 2080 בין 18000 תושבים. העיר הזאת נבנתה ע"י הרומים ונקראה בשם בונגיא. היהודים התיישבו שם עוד בימי הרומים ועדה מצבה אחת בבית הקברות של היהודים בשפת רומית ע"ש האיש אניוס (Annius). יהודים רבים באו מקיסרית ביזאנץ, ועד היום נמצא בוידן המשפחה פיזאנטי שהיא שבט ביזאנטי. היהודים שגורשו מאונגריא בשנת 1376 רובם נדדו לואלאכיא ובולגריא, ומהם באו לוידן, וכדי שלא יכשלו חבנות בנשואין שאינם הגונים בין

ביבליוגרפיה: דוד פרידלנדר, דוד פרידלנדר זכר לצדיק אמסטרדם 1809; אברהם מילדול קול הצירים אלסונא 1808; מענדעלזאחן פני תבל אמסטרדם 1872; האסיף ח"ב 404.

א. ל. ב.

ויטאל, חיים (חשם וויטאל או ויטל = Vita הוראתו "חיים", Vital = רבר חי, ומכונה ג"כ קאלאי בריו או קלבראש ע"ש המחז קאלאבריא באיטליא שמשם מוצאו): בעל מקובל, נולד בצפת בשנת 1543 ומת ברמסק ר"ח אייר ש"פ (1620). הוא היה בן ר' יוסף קלבראש שהיה סופר תפלין מצוין, ונודעו בשם "תפלין של רב קלבראש" וכתב תשובה איד לכותבן (מביאו ר"ע ספאנו בתשובותיו סי' ל"ח). ויטאל היה תלמיד ר' משה אלשיך בנגלה, ותלמיד ותיק להאר"י שיסר שיטה חדשה בקבלה, והוא הוסיף עליה מדעתו כדי להרחיב גבולותיה ולשכללה (ע"ע קבלה). גם היה עוסק שתי שנים ומתחזה בחכמת האלכימיא (ע"ע). ויטאל כתב בעצמו ספר תולדותיו בשם "ספר החזיונות" שראה הרב חיד"א בכ"י, ונרפס בשם "שכתי ר' חיים ויטאל". הספר הזה הוא כעין זכרון יומי (Diary) מתולדות חייו מתחיל משנת ה' ש"א ליצירה (1541) שתי שנים קודם שנולד ומסיים ביום כ' אדר שנת שס"ט (1609). תולדותיו מלאות חזיונות וחזרות יפות מעולפות בנחמאות והזיות של ארצות הקדם. אולם אין לנו לחשוש את המחבר בנאוה יתירה או לדובר שקרים. כי באמת הוא מסיח לפי תומו כפי אשר ישים הרוח בפיו וכמעט אי אפשר לו להשתחרר ולגבור על חזיון רוחו, והוא כמו אסור באזיקים של היותו אשר השפיעו עליו במדה מדוברת. בספרו מספר: כי בהיות אביו בחוץ נתארח אצלו ת"ח בשם ר' חיים אשכנזי ואמר לו שהוא עתיד לילך לא"י ושם יולד לו בן ויקרא שמו "חיים", והוא יהיה חכם גדול שלא היה כמוהו בעולם. ואחר ששהה אביו שתי שנים בא"י נולד לו בנו חיים. בשנת ש"ד בהיותו בן י"ב הגיד לו חכם שהיה בקי בחכמת חיד כי כאשר יהיה בן כ"ד יבא לפרשת דרכים, דרך אחד מוליכו לניהנם וחשני לג"ע, אם יבחר בדרך הראשון לא יהא רשע גדול ממנו בדורו, ואם יבחר בדרך השני יעלה בחכמה ויראה ח' על כל בני דורו. בשנת ש"ז צוה ר"י קארו בשם המניד הרובר בו לר"מ אלשיך שיהיה בתלמידו ר' חיים כי הוא עתיד למלאה מקומו. בשנת שכ"ה היה בצפת ר' לפירות אשכנזי והיה יודע עתירות ע"י שהיה סביא לפניו נפש חי או נפטר אפילו משנים קדמוניות והיה מניד לו כל חפצו, ואמר לו שיש לו נפש גבוהה אך יש בו עין אחד ואם יתקן זה יעלה במעלה רמת שלא ישוער ערכה. בשנה ההיא הגידה לו אשה אחת שהיתה בקיאה בלחש של טיפות שמן על המים ובגורל החול, שהוא עתיד למלך על ישראל בצידון או בטבריה. עכ"פ לא דאתה אדם גדול כמוהו במעלה ובחכמה

היהודי. וחיה זה ביום ג' ר' אדר ראשון תקס"ז (5 פעב' 1807), ולזכר היום ההוא יחונתו יהודי וידן ואין אוסרין תחנן וקוראים אותו פורים-השכורים. הרב האחרון בירין היה ר' יוסף וינטורא משנת 1836 עד 1886 ואז נשלח על הצאות העדה לירושלם, ומן העת ההיא אין להם רב. וחזן הקהל ישרת במקום מורה הוראות, וכל הדבר הקשה ידרשו מהרב הכולל בסופ"א. בין החברות בירין נחשבות החברה קדישא שנוסדה בזמן קדום, בבית הכנסת נמצא פרוכת שהקדישו הגוברים בשנת 1773; "חברה רחיצה" שהקדישה טבלא של כסף בשנת 1771 בהשתדלות הרופא חיים דוד בן נבריאלי; "מרפא לנפש" שהקדישה גם היא טבלא כסף בשנת 1860 ע"י הגזבר אברהם ירחי; "שמן למאור" שהקדישה כתר לס"ת בשנת 1785; "חברת בקור חולים", "חברת ציון", "חברת בנות ציון", וחברת "מכבי" להתנוששות שנוסדה בשנת 1909. בית כנסת מפורא נבנה ונתחנך בחדש אלול תרנ"ד (1894).

ביבליוגרפיה: רחאנים, דברי ימי ישראל בתוגרמה; דרוש ר' מרדכי גרינוואלד לחנוכה ביהכ"נ (ספרדית). J. E. xii 518.

ש"ר.

ויזל, נפתלי הירץ: משכיל, בעל מקרא ומשורר; נולד בהמבורג בשנת 1725, מת שם כ"ט אדר תקס"ה (28 פעב' 1805) ונקבר באלטונא. אביו אבותיו ר' יוסף רייס ברח מפורוליא בנזרת ת"ח וכל בני משפחתו נהרגו ואוה למחשב לו בעיר קראקא ואח"כ באמשטרדם, ואח"כ התישב עם בנו הצעיר משה בעיר וועזעל על נהר דהיין, וע"ש מקומו מכונה Weesely, בנו של ר"מ הזה היה ר' יששכר בער ויזל אביו של ר' נפתלי הירץ ויזל שנולד לו בהמבורג. ר' יששכר בער היה סוחר קבלן של המלך מדענמארק וישב בקאפענהאגן, שם חנף את בנו נפתלי הירץ על דרכי המקרא והתלמוד ושלחו לישיבת ר' יונתן אייבשיץ. ויזל למד גם לשונות העמים וידעות שונות. כאשר אבר אביו את הונו הוכרח ויזל לקבל משרה בתור מנהל בבית חבאנק של פייטל באמשטרדם ואח"כ בברלין. שם התחבר לר' משה מנדלסון ועזרו לבאר התנ"ך ע"פ העתקתו. בסוף ימיו קראו לו עדת ישראל הספרדית בלונדון להיות לה לרב וחכם, אבל לא נרצה לבקשתם. כי מעורו לא חפץ ברבנות, וכל חפצו בחיים היה להרחיב את חוג ההשכלה בין בני עמו.

[ספריו] ספרו הראשון "גן נעול" על שמות הנדרפים של חכמה נרפס באמשטרדם 1765; "זין לבנות" על השרשים וכוונות המליצות בעברית (ברלין 1775) בפרס יקרים, "שירי תפארת" י"ח שירים בחמשה חלקים על ספורי התורה (ברלין 1782—1802) שנעתק ללשונות אשכנזיות וצרפתיות; וביאורו לויקרא ע"פ העתקת מנדלסון, גם פירושו לתנ"ך, "אמרי שפר" תוצאת מקצת נדרמים (ליק 1868).

הגדולים). את מורו האר"י בכד מאד וידע שלא הניע גם ער קרסוליו בחכמה הנסתרת, ואמר, "שאלתי את מורי זצ"ל ממה זכה לחכמה הנפלאה הזאת ואמר לי על שהיה מורה על לשון הזהר שבע ושבעים והיה אומרים לו עדיין לא השגת? והיה מעמיק יותר. ושאלתי הלא גם הרמ"ק ואני מרחנו ולמה לא זכינו לזה? ואמר כי אמת שמרחנו אבל לא מרחנו כל כך כמוהו (ספר הגלגלים ל"ה:). ואמר עליו שהוא נוצר משה רבינו ע"ה (ספר הגלגלים). ובאמת אומרים על הרח"ו שגם הכתבים שכתב בשם האר"י לא הבין תוכנם כראוי כנראה מהערותיו עליהם. בכלל הראה לנו הרח"ו מספר תולדותיו ומספרו הגלגלים את תכונת אנשי דורו ותכונת מקומם, בזמן שהקבלה התפתחה בעצם חקפה, וחכמה והזיה, אמונה מהורה ומפלה נפשו, כי באשר אור שם צללים. ספרו העיקרי הוא "עץ חיים" הכולל כל הקדמות וכללי הקבלה ופרשים על הזהר והכוונות שקבל מרבו הארז"ל (קאריץ 1784 ועוד כמה פעמים). על הספר הזה סומכים כל גדולי המקובלים. מחבוריו הקטנים הם, "שערי קדושה" חותק מכתביו ע"י ר' אברהם ן אשר ותוכנו להניד לאדם עונש חמדות הרעות ושכר הטובות ואיך לכוון בשערי קדושה (קושטא 1731); "ארבע מאות שקל כסף" דרושי קבלה (קאריץ 1804); "ספר הגלגלים" כולל דרושי הנשמות והגלגלים והעבור והיבום וכו' (ספר"מ 1684) ועוד.

ביבליוגרפיה: שבחי האר"י, ושבחי רח"ו; שם הגדולים בערכו; קורא הדורות מ': ס"ב. מ"ט: סדר הדורות ח"א 247; המגיד שנה כ"ו 108; אור החיים ס' 807; פין כנסת ישראל 858; כתבא אבן נגף ווין 1874; גרעץ דברי ימי ישראל ח"ו 302. 442. J. E. XII. ש"ר-ב. מ.

וויטעבסק: עיר הפלך בשם הזה ברוסיה על שני עברי הנהר דינא; נתיסרה במאה העשירית בשטח שנקרא אז רוסיה הלבנה, ונספחה לליטא בשנת 1320. כנראה התיישבו שם היהודים במאה הטי' או הטי'. כתבי העיר יוכיחו כי היהודי מיכאל יוספאוויטש מבריסק השכיר שם בית בשנת 1522, גם נזכר כי יהודי וויטעבסק נפטרו מלשם מס הכסף (Serebszczysna) בשנת 1551. בחוק הזכויות (חוק מאגדעבורג) שנתן המלך זיגיסמונד הגלישי לויטעבסק בשנת 1579, מפורש כי היהודים לא נכללו בחוק הזה, כי אין להם רשות לגור בפנים העיר. בכל זאת נרו יהודים בתוך העיר כאשר יוכיחו כתבי הארכיוו של העיר. בשנת 1627 נתן שר העיר סיטון סאנגושקא רשיון ליהודים לבנות להם בית הכנסת בתוך העיר או מחוץ להעיר. וברשיון נאמר כי גם שרי העיר שקדמוהו נתנו רשיון כזה ליהודי וויטעבסק. מזה נראה כי כבר במאה הטי' היה ליהודים ביה"כ בעיר. בחשתדלות האחים שמואל ואליעזר בני משה "עבדי המלך" נתן המלך לאויסלאוו

בדור ההוא. בעשרה בחשן שכ"ו נשא לאשה את חנה בת ר' משה סעדיה. בשנת ש"ל הנידה לו אשה אחרת עתידות כי ישיג חכמה נפלאה מחכם גדול שיבא לצפת כצד דרום (מצרים) וכן היה כי בא האר"י לצפת וילמדוהו החכמה הנסתרת. בשנת של"א התחיל ללמוד מרבו האר"י חכמת הקבלה. והוא מסר לו יחוד (medium) אחד, ושלחו למערה אביו ולמד עם היחוד ההוא ונדבק בנפשו. האר"י השקה אותו מכארה של מרים (בית כנרת אצל טבריה). ומאן ואילך התחיל לכוון בחכמה הזאת (לקומים בס' גלגלים). ולמד אצלו שנה ועשרה חרשים. והאר"י מסר לו רזין וסודות, ובשביל אחד מהם יצאה עליו הנזרה שיטות במנפה (ה' אב של"ב). בשנת של"ד בא ר' מסעור הכהן מן דרעא (ארם צובה) והניד לו כי נשלח מ"ר אברהם שלום שאמר לו כי יחשוב את ר' חיים למשיח בן יוסף והוא ישכון בירושלם שתי שנים, וימצא שם מחלוקת בין אנשי ירושלם והגליל. כנראה רמז בזה המחלוקת ע"ד הסמיכה עם ר"י בירב (ע"ע). בשנת השל"ו היה במצרים ומספר מעשים מנוגים שראה שם. בשנת השל"ח היה בירושלם והיה שם כשלש שנים. בעת ההיא היה מושל חדש בירושלם בשם אכריספין ושמו שר' חיים הוא איש פלא ויבקש ממנו לפתוח לו המקור של מי ניהן אשר סתם חזקיה הנביא כי המים נחוצים להעיר. ואמר לו כי דמו בראשו אם ימאן לעשות זאת. וימלט ר' חיים למצרים ואח"כ בא לרמסק, וכשהיה שם ש"ץ בביה"כ ביוה"כ ראתה אשה על ראשו עמוד של אש, והאשה ההיא רגילה לראות מחזות בחקיין. בשנת שס"ד חלה חולי גדול כ"א יום והיה מוטל על ערש דוי מבלי הרגש כלל, אך הסתכל בשני עמודי אש סביבותיו, ואמר לו מן השמים שעדיין לא הניע זמן פטירתו כי טרם נגמר בנן ביתו בג"ע, ולמחרתו הוסר ממנו הקדחת לגמרי.

[רעותיו וחבוריו] הרח"ו היה תלמודי ומורה הוראה

כי סמכוהו ר"מ אלשיך בשנת תש"ן (1590), אבל הוא שם כל מעינו בקבלה, ואמר בשם מורו "מי שהוא חריף ובקי בעיון ולומד במהירות טוב שיעיין בהלכה שעה אחת או שתי שעות בכל יום ולא יותר, וחו כרי לשבר הקליפות, אבל מי שאינו מהיר והוא קשה עין יותר טוב לו שיעיין בפנימיות שהוא יסוד הפרי הזה ממה שיעיין בקליפות" (שער הייחודים). ומזה ראינו כי לדעת הרח"ו גדול למוד הקבלה מלמוד ההלכה. כל חפצו היה להחיש הנאולה ע"י העיין בקבלה והתעוררות לתשובה, והרעיון של הנאולה הפיח בקרבו ההזיה להאמין כי הוא משיח בן יוסף. אמנם אי אפשר לומר כי דוח הנאנה התעה אותו, כי רואים אנחנו את ענותנותו שלא רצה לפרסם ספריו וצוה לקוברם עמו אחרי מותו בקבר. אך גורי האר"י ר"י צמח ור"א אולאי עשו הפסקות והוציאו את כתביו מקברו ע"י שאלת חלום ברשותו כמה שנים אחרי מותו ושם

באלבאני 1854. וייז נחשב בזמנו לאבי אבות הריפורם באמריקא. ובכל זאת האמין באמיתות כח"ק ע"פ המסורה, כנראה מספרו האחרון Pronaos to Holy Writ (1891). מה שלא יאמינו עתה גם רבים מהרבנים החדשים היוצאים מהסימנארים, האורתודוקסים. ביבליוגרפיה: J. M. Wise, *Reminiscences*, Cincinnati 1901; J. E. xii. 541.

ב. מ.

וייז, סטיפאן שמואל: רב ומטיף לעדה חדשה "בית תפלה חפשי" (Free Synagogue) בניוארק; נולד בבוראפסט 17 מארץ 1862. הוא בן ר' אהרן וייז (1844–1896) שהיה רב משומרי הרת באונגריא ואח"כ רב ומטיף בניוארק. ואבי אביו יוכף צבי נולד בשנת 1800 ומת בעיר ערלוי אונגריא בשנת 1881. וייז נמר חוק למודיו בניוארק בבית הספר הנבחר קולומביא קולג' ואוניברסיטא. ונכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה (1901). הוא למד בהסימנאר בניוארק. ובשנת 1893 נתמנה לרב בעדת "בני ישרון" בניוארק. גם נבחר למזכיר לאגודת הציונים באמריקא. והיה ציר אמריקא לאספה השניה בבאזיל (1898). העדה העשירה הריפורמית, "עמנואל" בניוארק חפצה למנותו לרב בתנאי שימשיך ידו מהתנועה הציונית אך הוא מאן להיות נכנע לפרנסי העדה. בשנת 1900 נבחר לרב בעדת "בית ישראל" בפורטלאנד ארענאן ושם יסד "בית מדרש לעם" (People's Form). אף העיר הזאת בקצה מדינות המערב מארצות הברית. רחוקה ממרכז היהודים לפעול הרבה בדעה תרשה, ולכן שב לניוארק ויסד שם "כנסיה תפשית", ובהיותו מטיף נפלא בלשון מרברת גדולות הצליח למשוך אליו רבים מעשירי העם אשר בחלה נפשם גם במנהגי הריפורם. התורה החדשה או החפשית של וייז היא התבוללות הדעות של מיסדי דת היהודים עם מיסדי דת הנוצרית והתערבות בעניני המדינה. בשנת 1910 הלך ללינדון לדרוש לפני חברה כזאת שיסד קלוד מונטיפיורי. בין תומכי וייז הוא גם הבאנקיר יעקב ת' שף. וייז הו"ל ספר, "תקון מדות הנפש" לכן נבדול בלשון ערבית (ניוארק 1902).

ב. מ.

ווייל, יעקב (הרי"ן): רב ופוסק; נולד בערך שנת 1425 בעיר ווייל באשכנז ונקרא על שם מקומו, ונפטר בערך שנת 1456. ר' נתנאל ווייל מחבר "קרבן נתנאל" על הרא"ש היה דור שמיני ממנו (אזולאי בערכו). הרי"ן היה תלמיד ר' יעקב מולין (מהרי"ל), וישב על כסא הרבנות בעיר ערפורט באשכנז, ויצא שמו למרחוק בתור תלמודי ופוסק. וברוב ענותנותו לא נתן יתרון ליושב על כסא הרבנות על איש תלמודי פשוט (שרית מהרי"ו ס' קמ"ט). הוא לא רצה לרן ריני ממונות ויעץ לבעלי הדינים שיבררו להם אנשים ישרים חודעים דרכי המסחר והם יעשו פשרה ביניהם (שם)

הרביעי רשות קיימא ליהודים לשבת בוויטעבסק (1634) ולקנות קרקעות ולבנות בתים וכן לצרכי הצבור כמו ביהכ"נ ובית עלמין. הגענעראל שערעמעמא שנכנס לוויטעבסק בשנת 1654 מודיע להממשלה ע"ד הבנינים שמצא שם וביניהם מזכיר ביהכ"נ ות"ת ליהודים. בימי המצור סבלו היהודים תלאות רבות, והגינו על העיר במאודם וחילם. וכאשר נכבשה נורשו משם היהודים ביחד עם אצילי פולין (שליאכטא) ואברו את רכותם. בשנת 1897 היה מספר היהודים בוויטעבסק 39520 מן 65871 תושבים. ויש להם איזה בתי כנסיות וכמה בתי תפלות. בתי ספר לנערים ונערות. ת"ת וישיבה ובית חולים. מסחר היהודים הוא בתבואות ומלאכת בנדים, גם עושים במלאכת כרול ובפרט כלי מחרשה כארבע מאות אומנים יהודים ומלאכות אחרות (J. E. xii. 444).

ב. מ.

ויטרי: ע' מחזורים

ווייז (Wise) יצחק מאיר: רב ריפורמי עורך ומחבר; נולד בעיר שטיינגרוב במדינת ביהם 29 מארץ 1819 ומת בסינסינאטי בארצות הברית 26 מארץ 1900. הוא למד למורי קודש וחול בעיר פראג. וקבל התרת הוראה מהב"ד דשם, ונתמנה לרב בעיר דאדניץ ביהם (1843). בשנת 1846 בא לאמריקא ונבחר לרב ומטיף בעדת "בית אל" בעיר אלבאני במדינת ניוארק. ומיד התחיל לחדש תקוני ריפורם בהתנגת ביהכ"נ, להושיב אנשים ונשים ביחד עם תערובת משוררים ומשוררות ולהטיף להם בלשון אנגלית, ורצה לצרף נשים למנין כדי להתפלל בצבור. אך כנראה לא היו דרכיו נוחים לחברים רבים מעדתו כי נפרדו ממנו ויסדו להם קהלה אחרת בשם "אנשי אמת" (1850). בשנת 1854 נקרא להיות רב לעדת "בני ישרון" בסינסינאטי והיה רבם עד יום מותו. ווייז השתדל בכל כחו לאחד כל קהלות הריפורם באמריקא לאגודה אחת. ולתבליט הזאת חבר בעדן הסדר "מנהג אמריקא" (1855). ולמען הוציא רעיון האחדות אל הפועל הו"ל משנת 1854 והלאה מכ"ע American Israelite בסינסינאטי אשר לא נפסק גם אחרי מותו, ולא תרל מלחתעסק בשאלת האגודה עד אשר עלה בידו בשנת 1873 ליסד אגודה מכמה קהלות בשם Union of American Hebrew Congregation, ובעזרת האגודה יסד בית מדרש לרבנים בשנת 1875 Hebrew Union College בסינסינאטי. עם בית עקר ספרים. בשנת 1881 הציע לפני אספת הקהלות הנאגדות ליסד סנהדריא (Synod) לפסוק הלכה למעשה בשאלות הנוגעות לעניני דתה ע"פ למורי הריפורם. אך מחשבתו זאת לא עשתה פרי. ווייז כתב ספרים הרבה בעניני היהודים והיהדות בלשונות אשכנזית ואנגלית. ספרו הראשון The History of the Israelitish Nation נדפס

להמציא פשרות וסברות בערמימות נסתרת. ורק ינסח לפשר במקום שהפשרה נלחיה ומתאמת בראיות ומופתים נאמנים. ע"פ משפט הבקרת ועיון החקירה בנתיבות העתים על יד מעגל דברי הימים. לדעת ווייס כבר היו כמה מסורות והנהגות בידי ישראל קודם שנתנה התורה ע"י משה רבנו ומיד אחרי נתינתה החלה התורה שבע"פ שהיא פירוש התורה שבכתב. והנה אף כי יש לחלוק עליו בדברים הרבה. וכמה מהשערותיו אינן עולות יפה להלכה. בב"ז היא מלאכה נכבדה מאד ואין כמוה בספרות ישראל. כמה חכמים נסו לבקר את ספרו זה לרעה. ובפרט ר' יצחק הלוי בספרו "דורות הראשונים" שעיקרו נגד ווייס. ובאמת תפסו במקומות רבים וגם הוסיף עליו דברים יקרים בקורות תורה שבע"פ. אבל הוא כננס על גבי ענק ובכל ויכוחיו העצומים לא עלתה לו להמעים או להחסיר מכבוד ווייס על גודל מלאכתו במקצוע הזה. ווייס כתב עוד איזה ספרים ומאמרים בעתונים. ובאחד מהם גלה דעתו כי הנאמן מוילנא היה אבי בקרת התלמוד וממנו התחילה ההשכלה ברוסא (ממרח וממערב חוברת א' 9). הוא התנגד להרעיון הציוני והתערעם על הנהלים המשתדלים לעורר את לבב עמנו לעשות דבר מעצמם להניח אבן הפנת להקמת הלאום. כי הם עוזרים לרעה לתת תואנה בפי אויביו להלשינו נגד העמים והממלכות. לדעתו לאומנו הוא עומד ומקיים סבבר ע"י תעודת אלהים ואינו צריך הקמה ע"י השתדלות. רק מאלהים נקוה נאולתנו ופדות נפשנו (האסיף ח"ו 95). בריינין מתאר את ווייס ואומר: "הוא בן התקופה העברית. תקופת התקרבות ישראל אל העמים והעמים אל ישראל ושאית שניהם להשכלה כללית ולדעות משותפות. כבן נאמן לתקופה הזאת אשר חכמיה הנו אהבה לכל הנברא בצלם. יאהב לתתפאר בכל פעם כי לא ישים כל פרות והבדל בין עברי לנצרי. אך בבואו לשפוט על הנוצרים המלומדים החוקרים ודורשים בהספרות העברית. ימתח כמעט על כלם דין קשה ויאמר כי לא ידעו מאי דקאמרי רבנן. ומי שלא יצא מבית מדרשו של שם ועבר. אשר למד התורה שבע"פ נמסר לו מדור דור יהיה בעיניו התלמוד כספר תתום אם גם יהנה בו יומם וליל" (המליץ שנת 1893 גליץ 15). אך במאמר אחר יתאדו בריינין כמקפיד גדול ויכנהו "שמאי" נבה הקומה וארך הצואר. לעומת "הלל" (הוא ר"מ איש שלום) הנוח לתלמידיו ולבריות (ממרח וממערב חוברת ג' 120).

ביבליוגרפא: סאקאלאו ספר זכרון 38; ווייס זכרונותי ווארשא 1895. ע"ד בקרת דוד; אליעזר זאקעס כנסת הגדולה ח"ד 65; שמתה ערעלמאן מאמר דורשי רשומות ווארשא 1898; שמתה ווייסמאן תשובות ומענות נמרצות; השחר ח"ג 182; ליכאוויטש. אגרת בקרת ניוארק 1896. א.

ויכוחים: שקלא ומריא ע"י שאלות ותשובות בנתע עעניי אמונת ישראל ודתו. אם בדרך התוכחות

ס"י קמ"ו). אך עשה משפט להציל העשוק (שם ס"י קמ"ח והלאה). הוא ור' ישראל איסרלין עמרו בפרץ ולא נתנו להרבנים בזה ההוא להשתרר על הקהלות ולהעמיס עליהם תקנות וגזרות שלא לצורך (שם ס"י קס"ג). הוא חבר "שרת מהרי"ר", "חבור קמ"ל" על הלכות שחיטות ובריקות. "קונטרס קמ"ל" על דיני ממונות ונספחו להן דרשות מעניי תשובה ודיני מעידים. "קונטרס חדשי אנדה". מן הב"י מזכירו כמה פעמים. והרש"ר"ם בתשובותיו (י"ד ס"י קמ"ו) אומר "הר"י ווייל שמענו שהיה נברא רבא והוא אחרק".

ביבליוגרפא: קורא הדורות כ"ו; שה"גאות ר ס"י 216; אור החיים ס"י 1061; פין כנסת ישראל; שולמאן תולדות חכמי ישראל ח"ד 54. א. ד.

ווייס, אייזיק הירש: כותב קורות תורה שבעל פה. מורה ומחבר; נולד בעיר מעזריטש הנדולה במדינת מעהריץ. ערב ר"ח אדר תקע"ה (1815). ומת בעיר ווין ב"ז אייר תרס"ה (1905). בשנת השמונה לימי חייו נכנס ללמוד בשיבת ר' משה אהרן טיכלר בעירו. ואח"כ בשיבת טרעביטש וישיבת אייזענשטאט ושם לביתו בשנת 1837. קראכמאל וצונץ השפיעו עליו רוח הבקרת בספרות ישראל. וראשית עבודתו בספרות היו שירים ומאמרים ותולדות אבא אריכא במ"ע כוכבי יצחק וישרן. בשנת 1864 נתמנה למורה ודורש (lector) בבית המדרש הגדול שיסד יעליגעק בוויין. והיה שונה "שיעור" בתלמוד לתלמידים. בעזרת חברו ר' מאיר איש שלום (פרידמאן). ומהם יצאו תלמידים הרבה. ווייס חו"ל בשנת 1862 את ספרא דבי רב היא תורת כהנים עם פירוש הראב"ד. והערותיו בשם "מסורת התלמוד". גם מנהגי התפלות עם הערות בשם "אורח לצדיק" הנספח לסדר תפלת יעקב (וויין הוצאת שלאסבערג) בשנת 1865 הו"ל המכילתא עם מבוא והערות בשם "מדות סופרים". בשנת 1867 חבר "משפט לשון המשנה". ספרו האחרון הוא "זכרונות" שכתב במלאת לו שמונים שנה (ווארשא 1895). ובוסספר תולדותיו וכל המאורעות שעברו עליו עם חכמי דורו. ושם יבאר רעיוניו על דברים הרבה. בשנת 1881 החל להו"ל בעזרת חברו ר"מ איש שלום את מכ"ע הירחי "בית תלמוד" ויצאו ממנו חמשה חלקים מלאים מאמרים יקרים בספרות הרבנים. ובהם מאמרים רבים ממנו ובפרט נכבדים תולדות הרמב"ם רש"י ור"ת. אך ספרו היותר נכבד הוא "דור דוד ודורשיו" חמשה חלקים (וויין 1871—1891). דברי הימים לתורה שבע"פ עם קורות סופריה וספריה מקרמותה עד גלות ספרד האחרונה. ווייס התנגד לחקירה חקלה שרגילים בה קצת חכמים בפנה הזאת. שלא למדו ולא שנו לדעת תכונת התלמוד עם הפלפולים והשיטות על בורין. והמדות העקרויות הדרושות להחקירה בקרמוניות התורה. והם רק כקוראים באגרת וילידו ילדי זרים. אבל רתוק ממנו לתפות על איזה דעה קדמונית בלא יושר. או

יחוס ישראל לאביהם שבשמים (שם). ר' יהושע בן חנניה היה ראש המטובים וקודם שמת אמרו חכמי ישראל. כשימות איש זה מה תהיה עלן מאפקורסין? אמר להם אברה עצה מבנים נסרחה חכמתם (חנינה ח''). מן האמורים נזכר רק את ר' אבהו ואת ר' שמלאי ואת ר' עידו. ויכוחיהם היו רובם ככלם עם מינים ומאמינים בישו הנוצרי. ר' אבהו היושב בקיסרין עיר מלאה נוצרים, אמר אם יאמר לך אדם, "אל אני" מכוב הוא, "בן אדם אני" סופו לתהות בו. "שאני עולה לשמים" אל תאמין בו (ירוש' תענית פ"ב א'). בן ממשיך משל למלך ב"ד שיש לו אב ויש לו אח או בן, והקב"ה אינו כן. אני ראשון שאין לי אב ואני אחרון שאין לי אח ומבלעדי אין אלהים שאין לי בן. כאשר שאל אותו נוצרי אחד אימתי בא משיח? א"ל לבי תייתו לחו חשוכא להאי אינשא וכר (סנהדרין כ"ב). או אם שאלו אליהם כהן הוא? (שם י'). נוצרי רצה להוכיח מלא כתיב בתנך מיהא וגם מוסר דתם נסחלק לשמים כפי אמתתם (ב"ר פכ"ה). אולם רב אבהו החזיק להם גם טובה באמרו ב' דברים אין או"ה כופרין בהם, מודים בהקב"ה שברא את העולם בששה ימים. ושחוא מחיה מתים (מדרש תהלים י"ט א'). גם בלי שם אמורא נמצאו דרשות כנגד הנוצרים, כגון: לפי שצפת הקב"ה שאו"ה עתידין לתרגם את התורה ולחיות קודרין כח יונת והם אמרו אנו ישראל וכר (תנחומא כי תשא ב'). וכל אלו כדי להבדיל הנוצרים מן היהודים, כי הנוצרים הראשונים טענו שגם הם בני ישראל, כמו שאנו רואים מספרי אבות הכנסייה שהתפארו לאמר, "ישראלים אנו!" ומצא עוד סח שהתוכחו או"ה (תנוצרים) עם ישראל, חללו אומרים אנו ישראל ובשבילנו נברא העולם, וחללו אומרים אנו ישראל בשבילנו נברא העולם. א"ל ישראל המתניו עד שיבא היום של הקב"ה ואנו יודעין בשביל מי נברא העולם (שה"ש רבה פ' שרד אנהסרה). אולם במדה מרובה קמו הדרשנים והחכמים נגד היוצרים "הרשעים" שהם מסתכלין בעיניהם ומחפשיין בידיהם ומתהרין בלבם למצוא איוה עון שהקב"ה שונא אותו וכר ואין עושין אמת בין איש לרעהו" (מדרש תהלים ל"ז ג'). טענות המינים נגד היהודים מסורים גם בפרטים במדרשי חז"ל: אם בא ויאמר לך אדם שאין חסמים חיים, שאין האדקים מקבל את השבים, שאין הקב"ה פוקד את העבדות, שאין האלהים מציל מן חאש ומי' מן חיות רעות וכר (במדבר רבה פ"ד). וכך לא אמרו מעולם הנוצרים, אלא המינים שכנגדם קמו ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן ודרשו כל הנחשלים אחרך על אלה שאמרו שהקב"ה אינו רבון כל המעשים, ואינו נותן לחם לרעבים ולא יודע מה שהוא בלב איש (עי' פסיקתא דר"ב כ"ה). כמה מאמרים אין להם הכנה אלא ע"י קורות העתים, אם אנחנו מכירים את העלילות והמענות שהעמידו שונאי ישראל נגד תורה והיהדות. היוצרים

(Palemics) או בדרך התנצלות (Apologetics). היוכחים האלה נוכל לחלק: א' המאמרים בתלמוד ומדרשים שבהם שאלו הגוים המינים והנוצרים, אחד אנשים וגושים, קיסרים והרדיוסים, פילוסופים ואפיקורסים את חכמי ישראל והרבנים אודות אמונת ישראל ותורתו ואודות חיי האומה, והם השיבו אותם דברים; ב' היוכחים שאינם בתלמוד ומדרשים אלא נשארו בכתיב אבות הכנסייה הנוצרית וספרי חכמיהם; ג' ויכוחים בימי הבינים בין הרבנים והכמרים. אמנם רבים הם הקמים נגד עם ישראל ודתו וחץ שנון לשונם להתלוצץ על התורה והתלמוד ועל חיי היהודים ומנהגיהם, וחכמי ישראל התאמצו בכל פעם לענות מחריפהם דבר או עכ"פ להתנצל לפניהם.

[בתלמוד ומדרשים] התנאים התוכחו רק עם גוים יונים רומיים ועם המינים שהם היוצרים (נגאסטיקער). והאמוראים התוכחו לא רק עם המינים אלא גם עם הנוצרים (ע"ע מ"י נ"ס). ותוכן ויכוחיהם היה על בריאת העולם, תחית המתים, מציאת השם, סתירות במקרא ודברים ששל דופי נגד משה רבנו והנביאים. מהתנאים שהתוכחו ביותר שאת ועז הם ר' יוחנן בן זכאי, רבן גמליאל השני, ר' יוסי הכהן, ר' יהושע בן חנניה, ר' אליעזר ור' מאיר ואשתו ברוריה. פרטי היוכחים הם: [בריאת העולם] פילוסופוס אחד אמר לו לר' גמליאל צייר גדול הוא אלהים, אלא שמצא סמנים טובים שסייעו אותו (ב"ר פ"א). אדריינוס שאל את ר' יהושע בן חנניה, כיצד ברא ה' את עולמו (ב"ר פ"י). ובתו של קיסר שאלה ממנו, אלהיכו נגרא הוא (תהלים ק"ד ג', חולין ס'). [תחית המתים ויום הרין] מנין שה' מחיה המתים שאלו את ר' גמליאל ואת ר' מאיר באיוה אופן יחיו המתים (סנהדרין צ'). אנטונינוס שאל את רבי גוף ונפש איך יאמרו ברין (שם צ"א. ויק"ר פ"ד א'). למי יש לו חלק לעוה"ב (ע"ז י'). [מציאות ואיכות השם] אנריפס סבא (לפי השערת דר' קרויס צ"ל פילוסופוס) שאל את רבן גמליאל, מהו ה' אלהיך אל קנא (ע"ז נ"ד); כופר אחד קנח את ר"ג, אלהיכם נגב ועור (סנהדרין ל"ט). וגם שאל אותו באיוה מקום ה' נתן (מדרש תהלים ק"ג ה'). אדריינוס שאל את ריב"ה, מהיכן ה' מציין את האדם (ב"ר פכ"ה, קה"ר פ"ב ה'). וגם ביקש ממנו, וקיסר, בעינא דניחוי לאלהיכו, בעינא ראיצבת ליה נהמא לאלהיכו (חולין ס'). [סתירות במקרא] קטריקוס חגמן שאל את ריב"ה סתירה בחשבונות במקרא (חולין כ"ב: בכורות ה', ירושלמי סנהדרין י"ט). אשה אחת בלוריא שאלה את ר"ג בהבנת המלות שא פנים בברכה כחנים (ר"ה י"ז). מהו כל חיבא דעשרה אנשים הם שכינה שריא (סנהדרין ל"ט). [מנהגים וחיי האבות] כמו חנוי ששאל מה טיבו של פרה אדומה (פסיקתא דר"ב הוצאת מחרש"ב מ"ג). או ברין שור נח (ירושלמי סנהדרין ז'). אודות השבת (סנהדרין צ': צ"ח:), הצדקה (ב"ב י').

ויכלו שנשעו מהר ח' דרך ג' ימים כתינתק ונא מבית הספר שבזרח והולך לו כך היו בורחין מהר מיני דרך ג' ימים וכו'. מן המאמרים שמזכירים ממנו הקדמונים נובל לשפוט כי המדרש הזה כולל הלכות ואגדות על כל התורה. יש שחשבו כי נקרא ג"כ מדרש ויכלו רבה יען כי בפי' רש"י על דמאי פ"ד ב' נזכר "ויכלו רבה" אך מעות הוא תצ"ל ויקרא רבה. מחבר המדרש הזה ראה את התנחומא וחילמדנו ונשתמש בהם, כי מן המאמרים שמזכירים הקדמונים על שמו נמצאים ג"כ בתנחומא או מתאימים למאמרים שמביא חילקום בשם חילמדנו. שם מחבר המדרש חסנו לא נדע בברור, אך כנראה נתחבר אחר המאה ה"א. כי לא נזכר אצל המחברים שחיו קודם המאה ה"ב. חילקום אינו מזכיר את מדרש ויכלו, וזוה הוכיח דפאפורט (כרם חמד ח"ו) שמחבר חילקום היה ר' שמעון אביו של ר' יוסף קרא שחי במאה ה"א. אמנם כבר הוכיחו החכמים שמחבר חילקום חי במאה ה"ג (ע"ע ילקוט), וא"כ זו הדבר שהחילקום אינו מביא המדרש ויכלו אם לא שנאמר כי כבר במאה ה"ג אבד המדרש הזה, אך חשערה הזאת היא רחוקה. המאמרים ממדרש ויכלו שהובאו בספרי המחברים נאספו ע"י אלעזר גרינוהם בירושלם ונדפסו בספר חילקומים שלו ח"ב צד ס"ז: וחלאת.

ביבליוגרפיה: צונץ געשיכטע ג"פ 4—208; רב פעלים 62.

י. ב. ל.

וִיכְלָה מְדַרְשׁ: עיר עתיקה על נהר ווילייקא בליטא. וכן שם הפלך. ישוב היהודים בוויילנא התחיל קודם המאה ה"ד. הסופר נארבוט כותב כי כבר בימי גרימין הנסיך הגדול מליטא (41—1316) שבנה מבצר ווילנא חיתה שם קהלה גדולה בחלק המישי משטח העיר. ציד הנסיך הגדול במאסקווא באגרת ששלח למלך קאזימיר יתאונן לפניו כי הסוחרים העוברים ממאסקווא דרך ווילנא מחוייבים לשלם מס גדול שהושם עליהם ע"י המוכנס היהודי מיכאל דאנילאוו (רעניסטי אי נאדפיסי ח"א ס' 208, פטרבורג 1899). בשנת 1495 נתן הנסיך הגדול מתנה לעיד ווילנא הקרקעות שהיו שייכים לפנים ליהודי יאנישעוו (שם ס' 215). בשנת 1532 מנח המלך זיגיסמונד את היהודי והושע פאסקוויץ למוכנס ראשי בשוק ווילנא (בערשארסקי רוסקאיעווריאסקי ארכיוו ס' 140). בשנת 1555 נתן המלך זיגיסמונד הרשיון ליהודי אחד בוויילנא לסבוע ממבעות הממשלה במשך שלש שנים (שם ס' 45). בשנת 1560 היו מובעי ממבעות היהודים פעליקס ובאראדאווקא (שם ס' 125). בימי זיגיסמונד עלתה הצלחת העיר וגם היהודים התפרנסו בכבוד ועשו עושר. בערך שנת 1570 בנו בית הכנסת הגדול בנין מפואר מאד וארכיב עמודים גדולים עומרים את הבימה וסובלים ההקדה. קהלת ווילנא נתרבה בעת ההיא וזוכרת בספרות

שאמרו שאלו ישראל אינו האל העליון. אלא שני לו הרמיוארנ, ורצו זאת לחוכיה מן הסקרא. כמה ראיות נמצאו בענין זה בספרו של אירטנוס (נגד המינים ח"א פ"ט) ואחת מישיעיה א' כי ישראל לא ידע ועמי לא התבונן את האל העליון ועתה נבין דרשת חז"ל בזה, ישראל לא ידע לשעבר ועמי לא התבונן לעתיד לבא (ספרי דברים ל"ג ב'). או דרשת התלמוד עה"פ לא תוכל לראות את פני, כף א"ל הקב"ה למשה כשרציתי לא רצית עכשיו שאתה רוצה איני רוצה (ברכות ז:). כדי להוציא מלב המינים שהפסוקים מראים באצבע על הרמיוארנ.

[ויכוחים בבית החדשה וספרות אבות הכנסיה] בבית החדשה מובאים כמה וכמה ויכוחים בין הפרושים וישו הנוצרי, ובפרט אגרת של ברנבש, הרוצה לחוכיה מישיעיה יסמיה ותהלים כי הקרבנות שהביאו בני ישראל אינם לרצון, וכי התעניזו אינם מה, כי המילה והשבת ומאכלות אסורות אינם אלא למשל. דעות אלו נתפשטו, והחכמים בתלמוד ומדרשים מתוכחים עם בעלי דעות אלו או אדות הדעות עצמן. הויכוח בין יהודים וגוים היותר קדמון הוא ספרו של אריסטו בלשון יון שאבד, הארנאק משער כי הוא אחד עם הספר שנקרא Altercatio Simonis Judaei et Theophili, האנגלי Longbeare הו"ל וכותב בין אמונים וזכריה ובין מיסמאס ועקילס, וחושב כי זה הספר הוא שאבד. כל הספרות של אבות הכנסיה מלאה בויכוחים ודברים של דופי כנגד היהודים והרבנים. וביחוד הויכוח של יוסטין הנקרא בלשונם "חקרש" עם טרפון אחד שלא היה ולא נברא, והויכוח של אוריגנס נגד פילוסוף יוני בשם צלווס שלמד ידיעתו ע"ד הנוצרים וישו מיהודי אחד ואוריגנס מתוכח עם היהודי הנעלם הזה. אולם אוריגנס התוכח באמת עם יהודים מלומדים וח"ח (ע"י נגד צלווס ח"א פמ"ה פניה ועוד). בפתיחה לספרו משיב על דברי צלווס שאמר כי היהודים הם עם סגולה וכי ישו אינו משיח וגם צלווס מודה כי ישו אדם היה כשאר בני אדם, וע"ז מתנגד אוריגנס לפי שיטתו ודרכו.

ביבליוגרפיה: אבסמלער, די דעליגיאנסגעשפרעכע אים תלמוד בבלי אונד ירושלמי, ברעסלוי 1805; פרידלענד דער פאטריאטישע שפרייטען, ח"ג ווין 1879; Mc Giffert, *Dialog between a Christian and a Jew*, New York, 1889.

א. מ"ש.

וִיכְלָה מְדַרְשׁ: המדרש הזה נקרא ויכלו מפני שפתח בפסוק ויכלו השמים (בראשית ב' א'). המדרש הזה אבד מאתנו ונשארו לנו ממנו רק מאמרים אחרים שהובאו בספרי הקדמונים. ר' אלעזר בעל הרקח מביא מדרש זה בספרו ס' קצ"ב עה"פ וה' המסיר על סודם, בסי' ש"ב על פרשת בחוקתי, בסי' ר"ט על פרשת בהעלותך, בסי' ש"כ"ד על פרשת דברים. גם התוספות (שבת קמ"ז. ד"ה מודענות) מביאים: "בדאמרינן במדרש

הרב שר העיר ראדוויל עם תילו, וביום ד' כ"ז תמוז
שנת תס"ז (1655) נמלטו על נפשם ויצאו מן העיר
כמעט כל חקל באחד, את אשר חבינו להם סוסים
ועגלות יצאו מעונות עם נשיהם בניהם ובנותיהם וקצת
מנכסיהם, ואשר לא חבינו יצאו ברגליהם ומשארותם
בניהם הקטנים על כתפיהם" (ר' משה רבקהש בהקדמתו
לס' באר הגולה), ואלה שלא הספיקו לצאת נמלו שרוד
בידי חקוקים, וישומו את העיר וישדפוה באש, בעת
הרעה הזאת יצא ר' משה רבקהש מוילנא בתוך הגולים
ועמו גלו גם ר' אפרים ב"ר אהרן מחבר שער אפרים
והש"ך ור' אהרן שמואל קיריניכר ועוד, כאשר שכנה
המלחמה והרוסים תחת אלעקסים מיכאלעוויטש משלו
בוילנא שבו הנמלטים מידי חרב לצאת ממחבואיהם
ולשוב למעונותיהם הנשמות, וחנה התפרצה מנפה
גדולה ובעקבותיה רעב נורא, ויבקשו אזרחי ווילנא את
המושל לנרש את היהודים לסקום בית הקברות שלהם
והוא מלא את בקשתם עד אשר עברה המנפה. בשוב
לימא למלכי פולין הוטב מצב היהודים, ובעלות המלך
יוהן מאכיעסקי בשנת 1676 שלחו יהודי ווילנא ציריהם
לקראקא לברך את המלך, ושמותם ר' דוד ב"ר שמואל.
ר' יצחק בר פייבוש, ר' ברוך ב"ר מאיר ור' שלמה
ב"ר יעקב, לעומתם קמו נגדם אזרחי ווילנא וערבו
מענותיהם לאמר כי היהודים נאחזו שלא כדון בתוך
העיר וקבעו דירותיהם בשוק, ובונים להם בתים בעיר
וכמגרשי העיר, ובכל יום ויום מספרם הולך וגדל,
וכאים מאוקריינא וואלין ועוד, ומחזיקים בתי מחיה
ומרוח, נושאים ונותנים במלח, בדגים מלוחים בדגג
בעורות ובשאר סחורות ומסניגים גבול הסוחרים הנוצרים.
גם מחזיקים בבתיים נוצרים לעבדים, אך המלך לא
שעה לשומניהם והוציא פקודה לקיים זכויות היהודים
שהיו להם מימי יומור, בשנות 8—1702 נלכדה ווילנא
בידי קארל הי"ב מלך שוועדע, וישם מסים כבדים על
כל תושבי העיר, בעל ראש יוסף מספר קורות חעת
החיה ואומר: "הוכרחתי להיות נודד מפני חמת המציק
כי גברה ידו עלינו והשוד והשבר אשר עלה בנוכלנו
לא הניחנו להיות לנו חניה בארץ פולין ולימא" (ישם
בחקדמתו). היהודים לוו כסף כדי לשלם המס ובחניע
זמן הפרעו לא יכלו הנשים לגבות מהם וסגרו את
ביהב"צ הגדול לגבות כספם וגם הבית עלמין היה
סגור (פנקס חקל ה' אלול תס"ד וב' אלול תס"ז).
ובשנים שאח"כ היה רעב גדול ונורא ומתו בעשרים אלף
תושבים וביניהם כארבעת אלפים יהודים, ובשנת 1715
חיתה שרפה גדולת בוילנא, בשוב המלך אונוסם
מזאכנס בשנת 1720, קיים את כל זכויות היהודים שהיו
להם מהמלכים שלפניו, אך האזרחים לא שכחו את
שנאתם וקנאתם ליהודים וכתבו שטנה עליהם לפני
המלך, אף כי מעמד היהודים היה אז מורה מאור
ומצבם דל וריק ותובות הקהלה גדולות, עד כי
"הפארעם (הנרשים) ראו לקחת ביד חזקה את בית

הרבנים. בשו"ת מהרש"ל (ר' שלמה לוריא) נזכר פסק
מדיני ווילנא מ' שבט שי"ז (1556) והתומים עליו
מנחם אליקים מריוויש ומשולם ב"ר יחיאל ומשולם ב"ר
יהודה, בנידון שבין ר' יצחק בן יעקב ור' יונה בן יצחק
אדות שילום מס חקל של פאלאצק. בשו"ת של ר'
יואל הלוי סירקש (ב"ה) בסוף סי' ע"ה יש נביית עדות
מיעקב ב"ר מנחם ב"ר בעיר ווילנא יום ד' כ"ג תמוז
שכ"ג (1563) והתומים הם יונתן ב"ר שמואל ואליעזר
ב"ר יואל ומנחם ב"ר שמואל מרגלית. ועוד נביית עדות
בשו"ת סהר"ם מלובלין (עיין סי' ז' דפוס מיץ 1769)
מווילנא יום ג' כ' תמוז ש"נ"ג (1593). בשנת 1592
התנפלו בני ההמון על בית המדרש בוילנא ויהרסוהו
(פנקס חקל פכ"ה צד 52 ווילנא 1901). בשנת 1593
נתן זיגיסמונד השלישי רשות ליהודים לקנות קרקעות.
מאצילי הארץ וגם לכונן את בית המדרש ההרס
(בערשארסקי וואסחאד 1887). כותב דברי הימים
וואסילעווסקי אומר, כי בסוף המאה ה"ז היה מספר
יהודי ווילנא מעשרת אלפים עד ט"ז אלפים. בשנת
1632 בעת עלות מלך וולאדיסלאוו הרביעי למלוכתו
באו שלוחי עיר ווילנא לקראקא לברכו. שמות השלוחים
הם ר' שמואל ב"ר משה ור' לייזר (קצין) ב"ר משה.
רבקשו מאת המלך לתת ליהודי לימא וביחוד העיר
ווילנא זכות ומשפט לסחור בכל סחורה בבתייהם
ובחנותיהם, וישיבם המלך כי ישם עניו על שאלתם
בבואו לוילנא, ובבואו שם בשנת 1633 הגישו שופטי
העיר וחברת הסוחרים הנוצרים את עצומותיהם לפני
למען כנגד איזה מזכיות היהודים, ותצא הפקודה
מלפניו ביום 26 יוני בשנה ההיא לאמר: א' אסור
ליהודים לדור בין חנוצרים רק לברם ברחוב מיכאל עד
רחוב האשכנזים וברחוב היהודים (הוא רחוב סט' ניקר
לאס) ורחוב המקולין (הקצבים); ב' היהודים שייכים
לשופטים מהמבצר בנוגע לדיני נפשות, ואל בית המשפט
של העיר בדיני ממנות; ג' היהודים חפשים ממס
האכסניא (בעד אנשי הצבא) לעת האסף הוועד או
בוא המלך ואנשיו לוילנא, וגם חפשים מכל מסים
פרטים זולת מס הגלגולת, אבל ישלמו שלש מאות
חובים בעת שלום, ושש מאות וחובים בעת מלחמה
לקופת בית המועצה שנה בשנה; ד' אסור ליהודים
לתעסק באותן המלאכות שכבר חשיגו חנוצרים זכויות
מיחדות עליהן; ה' לטובת האפרתים והמסחר הותר
ליהודים לפתוח י"ב חנויות ברחוב היהודים ולמכור
מיני סחורות המבוארות בפרוטרוט; ו' היהודים לא
ינסו לעבור על גבול הזכויות, ועל פקדי העיר לשמור
את היהודים מכל פגע ההמון ומלהתנפל עליהם.

[גזרות המעלניצקי] בוגראן המעלניצקי וחילו
חקוקים לא עברו דרך לימא בשנת ת"ח (1648), אך
בשנת 1654 פשמו בערי לימא ובבשו את פאלאצק
וימבעקס ומינסק ויחריבוהו והרגו ביהודים הרב רב, ואת
המליטה שבו ויכתו, ובהגיע החיל הנורא לשערי ווילנא

נמצאו 245771 יהודים בין 1706.357 תושבים. הסופרים רגילים לציין את ווילנא בשם "עיר ואם בישראל" או "ירושלם דליטא". בית הרפוס של ראם נוסד בוילנא בשנת 1799 כסניף מהוראדנא. בשנות 1837-1857 נדפסו שם 460 ספרים, והש"ס המפורסם בשנת 1880. שמואל יוסף פין ה"ל שם מ"ע, "הכרמל", ועם אליעזר הלוי הורוויץ, "פרחי צפון". כעת י"ל שם עתון יומי "הד הזמן" והשבועון "העולם".

ביבליוגרפיה: פין קריה נאמנה ווילנא 1880; הלל נח מניר (שפ"נשניידר) עיר ווילנא ווילנא 1900.

ב. מ.

וויין, ווינא (Vienna, Wien): עיר הבירה באוסטריא. כפי המסורה נתיישבו שם יהודים כבר בימי הרומיים. בשנת 905 נקצב מס ליהודים הנוסעים דרך וויין. בשנת 1194 מנה הנסיך ליאפולד השני את היהודי שלום לראש בית צקת המטבעות (Super offi-cium monetae). בשנת 1196 עברו שם נוסעי הצלב והרנו את ר' שלום ועוד מ"ו יהודים. הנסיך ענש שנים מן הרוצחים במיתה (יוסף הכהן, "עמק הבכא" הוצאת לעמרים 46). בשנת 1235 נתמנו יהודים לגזברים בארמון הנסיך פרידריך השני והיו יועציו בעניני המדינה. בשנת 1257 היו שני אחים יהודים סוכנים בחצר הממלכה (קאסמערנאפון). בשנת 1238 לקח הקיסר פרידריך השני את היהודים תחת מחסוה ונתן להם זכויות מיוחדות (1 יולי 1244) וביניהן הזכות לקנות קרקע ולבנות בתים לסחור בסחורות שונות ולהלוות כרכית באתריות. בשנת 1255 נעשה היהודי העשיר מעכווי מוויין ערב בשביל הנסיך פרידריך השני שהיה חייב אלפים ליטות כסף לסלף אנדריוא מאונגריא. אולם מצב היהודים נשתנה לרעה בשנת 1267 כאשר עוררו בבית המועצה בוויין את החוק הישן של הכמרים נגד היהודים, אף לא יכלו להציא זממם אל הפועל כי בני המלך היו אסורים ליהודים בתלואות, והיו צריכים להם בכל עניני הנהגת אוצר המלך. הקיסר רודולף הראשון לבית האבסבורג היה חייב ליהודי אחד אנשיל אופנהיימר סכום עצום.

[מצב היהודים הורע] המאה הי"ד הביאה צרות ותלאות ליהודי וויין. בשנת 1337 התנפלו בני החמץ על היהודים, אך הנסיך אלברט והאצילים הגינו עליהם, והיהודים הכירו טובתם בשיד תורה שהקדישו להם בשנת 1338. יהודי וויין גורשו בשנת 1370 אך הורשו לשוב שם בזמן קצר. בשנת 1421 הוציא הנסיך אלברט חוק לאסור ישיבת היהודים באוסטריא, ובשנת 1453 אישר הנסיך לאדיסלאו את הגזירה הזאת (עמק הבכא צד 219, תרומת הדשן סי' דמ"א) וגכסי היהודים הופקרו. הבית הכנסת נהפך לבית נוצרת (convent) סמ' דורותיא, וביהכ"נ השני הורס ומאבניו בנו בית האוניברסיטא. אך למרות כל תרדיפות האלה שבו

הכנסת הגדולה בית מקדש מעט שלנו ולא הספיקו כל נדרות וגביות ונתינות שבעולם עד שהוכרחו למשכן את המנורה בשנת תצ"ג (1733) והיתה ממושכנת כמה שנים עד שפדאוו האלופים הנבאים דח"ק נר תמיד בשנת תק"ו=1746 (פנקס רחברה קדישא נר תמיד). וכ"כ נברה קנאת האזרחים עד שלא יכלו היהודים לעמוד לפנייהם, וביום 30 יולי 1742 הוכרתו ראשי הקהל לוותר על זכויותיהם מלפנים. אך הרב ר' יהודה ב"ר אליעזר ספרא ודינא דק"ק ווילנא המפורסם בשם יסוד עמד להושיע את בני עירו, וע"י השתדלות ר' שאל לפני המלך בטל את כתב האמנה שבו וותרו הפרנסים על זכויותיהם, והושבו זכויותיהם כבראשונה (מ' אדר תק"ז=1747). בשנת 1748 נשרפו בתים רבים בשכונת היהודים ובתוכם שני בתי כנסיות ובית המדרש ובית עקד ספרים ובית המרחץ. והרב יסוד התנדב לבנות כיפת חומה בביהכ"נ ובנה בית המדרש החדש הנקרא על שמו ועליות שעל בית הכנסת הגדול (פנקס הקהל צואה כ' וכו'). ביום 30 יולי 1794 (מ"ו מנ"א תקנ"ד) נכבשה ווילנא לפני חיל הרוסים, ויהודי ווילנא נתנו תודה לה' כי לא נפקד מהם איש במאורע הזה.

[רבנים] בין הרבנים בוילנא נחשבו: הרב הראשון ר' אברהם סנ"ל (נזכר בספר "תולדות יצחק" פראג 1623). ר' מנחם מאנוש חיות (נזכר בס' "איתן האזרחי" קאריץ 1636). ר' פייבוש אשכנזי (נזכר בשו"ת "עבודת הגרשוני" סי' ס"ז). ר' משה ב"ר יצחק ליטא מחבר "תלקת מחוקק", ר' יצחק ב"ר אברהם מפוזנא, ר' מנחם ב"ר שלמה נפתלי מוולאדימיר, ר' משה ב"ר דוד (קרעמער), ר' שמשון (שנסע לעת זקנתו לא"י), ר' הלל ב"ר יונה הלוי, ר' ברוך כהנא רפאפורט, ר' יהושע העשיל, ר' שמואל האב"ד האחרון, כי בשביל המחלוקת שהיה לו עם אנשי העיר הסכימו הקהל שמאז ואילך יהיה הדיון הראשי נקרא רק "מורה צדק". בין הרדיינים המפורסמים היה ר' בצלאל הכהן מחבר שו"ת "ראשית בכורים" (ווילנא 1869). וע"ר אליהו הנאמן מוילנא. תשיבה בוילנא שנפתחה בשנת 1847 נסגרה ע"י הסמשלה בשנת 1873. בוילנא יש מוסד של בית ספר למורים היחיד בסינו ברוסיא, ונספת לו בית ספר לנערים בארבע מדרגות ומהמדרגה הנבונה יוצאים המורים וישינו מכתב תעודה למסד. לערך י"ב מורים יגמרו שם חוק למורם בכל שנה. ההוצאות העולות בערך שלשים אלף רובל לשנת לקוחות מסם הבשר הכשר. בין בתי החסד וצדקה נחשב בית התמחוי שנותנים שם כל סעודה בעד 4 קופיק, בערך שלשים אלף סעודות בכל שנה ליהודים ונוצרים. העניות רבה מאד בוילנא בין היהודים. תברת יק"א בנתה שם בתים בעד בעלי מלאכה עניים בוילנא. בשנת 1875 היה מספר היהודים שם 37909. בשנת 1892 עלה מספרם כשמונים אלף בי 162633 תושבים. בכל הפלך ווילנא

היו בווין 700 יהודים אשר שלמו מס סבלנות 1400 זהובים בכל שנה. ביום 5 מאי 1764 יצא חוק לחיטוב מצב היהודים ולהרשות לבוא לווין את אלה שיש להם סכום קצוב ומכתב העודה, או הרוצים לכוון בית מלאכה בווין. אך מרם הותר להם לקנות קרקע או להתפלל שם בצבור. המלכה מריא תירסא שנאה את היהודים ותחשוב מחשבות איד להקטין את מספרם בארצה. גם הקיסר יוסף השני לא אהב את היהודים. אך עכ"פ היה המושל הראשון באוסטריא אשר הכיר את היהודים בתור אנשים, ובכתב הסבלנות שהוציא להם ביום 2 יאנואר 1782 נתן הרשיון ליהודים לאחוז במלאכה ולשלוח במסחר ידם ולהלוות כסף ברבית על אחריות נכסים אף כי מרם הורשו לקנות קרקעות לאחוזת. ובעד הסבלנות הזאת שלמו היהודים מס מיוחד, והורשו לשבת בווין. ויהודים שאין להם ישיבת קבועה בווין לא יכלו לכנס לווין כ"א בימי חשוק. ועם כל הסבלנות הזאת לא הורשו הששים והמש משפחות שגרו בווין בשנת 1784 ליסד להם עדה מיוחדת. בשנת 1788 החליט הקיסר להכניס אנשי צבא יהודים בתוך החיל. מתחלת המאה ה"ט נתרבה סוג הסבלנות ובשנת 1811 נתן הקיסר רשות ליהודי ווין להתפלל בצבור בבית תפלה במקום דאמפפעהראף. ובשנת 1823 בנו בית הכנסת מפואר בחשטרלות בידערמאן. פאן האפמאנסי מהאל, ופאן ווערמחיימסטיין. בשנת 1820 היו 135 משפחות יהודים בווין, ובשנת 1848 היה מספרם כארבעת אלפים נפשות. בשנת 1855 בנו בית הכנסת שני, וביום 18 יאנואר 1860 הורשו היהודים לקנות קרקעות בווין ואוסטריא התחתונה.

[רבנים ותכמים] בין הרבנים בווין נחשבו: הרב הראשון שנזכר זכרו בשנת 1600 ר' אברהם פלעש, ואחריו ר' אברהם אפסו (1623). ר' פייט מונק, ר' י"ט ליפמאן העליר (בעל תוספות י"ט), ר' שעפמל הורוויץ (1655). ר' נרשן אשכנזי בעל עבודת הגרשוני. בימי הסבלנות וההשכלה כאשר נבנה בית הכנסת החדש נתמנה ר' יצחק נח מאנהיימר למטיף הקהלה ושלמה זולצר היה החזן. אח"כ כאשר נבנה בית הכנסת שני נבחר המטיף ר' אהרן יעלינעק ואחריו ר' משה גידעמאן. בשנת 1910 היו בווין תשעה בתי כנסיות גדולים שיש בהם ישיבות לשבעת אלפים אנשים וששת אלפים ישיבות לנשים, מלבד כמה בתי תפלה קטנים.

[פרנסי הקהל ומוסדות] הקהל בווין נוסד מחדש בשנת 1890, ומשלמי מס הקהל יבחרו ל"ו נבאים. המס נגבה לפי המסן, לא פחות מעשרה כתרם עד שנים עשר אלף כתרם לשנה. בשנת 1903 עלה המס עד 1,058,809 כתרם ששלמו 16735 חברים, כל ההכנסות עלו 2,243,449 כתרם, וכל ההוצאות 2,147,506 כתרם. ובסכום הזה נכללו ההוצאות לחזקות בתי כנסיות בתי ספר בית החולים בית עלמין וצדקות שונות. בן

היהודים לווין יאחזו בה, בשנת 1528 הוציא הקיסר פרדינאנד חוק כי היהודים הבאים לווין יודעו ביאתם לפקיד העיר וישלחו מכתבי תעודה, וכל איש יהודי מחויב לשאת אות של טבעת ידקה כדונג על בגדו העליון "בגלי ולא בסתר" כדי להכירו שהוא יהודי. בשנת 1542 נתן הקיסר רשיון ליהודי משה לפתוח תנות למכירת סחורה חלוק עבודתו למלך במביעות המטבעות. ובשנת 1544 נתן רשות ליהודי אליעזר (לאזארוס) שהיה רופא ילדי המלך לגור באשר יחפון. רבות פעמים הוציאה הממלכה חוקים לגרש את היהודים מאוסטריא ובפרט מעיר ווין ואיזה פעמים גורשו משם, אך הוכרחו לחשיבם למקומם מפני שהיו צריכים להלוואות ולכסף המסים שנתנו להם היהודים במדה טובה. ובנוגע להחלואות, כאשר לא השיגה יד השרים לשלם קראה הממלכה שמיכת כספים ותיחודים היו עשוקים ורצוצים תחת ידם. בשנת 1599 היו בווין רק 31 משפחות יהודים ועליהם הושם מס עשרים אלפים פלורין, וכאשר לא הספיקו לשלם הסכום הזה גורשו מווין ביום 5 פעבר 1600, ולא נשארו רק "א משפחות עם הרופא אליה אלאזאנוס (הלפן). בימי הקיסר פרדינאנד השני הוטב מצב היהודים, כי נתן צו שלא יגורשו מבלי הסכמת הקיסר, ויבטל את הגזרת של הממשלה המקומית שהוציאה לגרש את היהודים בשנת 1625, ויתן להם רשות לשבת במקום מיוחד וסביב לו חומה כעין נימו, וישלמו עשרת אלפים פלורין לאוצר הממלכה בכל שנה. אולם הקיסר פרדינאנד השלישי שמע לבקשת הסוחרים הנוצרים ויאסר ליהודים לבוא לווין. בשנת 1620 היו בווין כחמשים משפחות יהודים ולהם ביה"כ ובית עלמין. בשנת 1660 נתרבה הקהלה עד חמש מאות משפחות, וכמו כן נתרבה קנאת הגוים ובפרט קנאת האזרחים הסוחרים, עד כי בשנת 1668 התנפלו המון העם על היהודים בווין וישושו את רכושם, וביום 26 יולי נגזרה גזרת הגלות על יהודי ווין ואוסטריא התחתונה. בס"ה נורשו 1346 יהודים מיום 1 מארץ 1670 ואילך, וביום 1 אוגוסט בשנה ההיא לא נשאר אף יהודי אחד בווין. הבית עלמין שמרו פקירי העיר בשכר ארבעת אלפים פלורין לשנה ששלמו יהודי ווין שהחישבו רובם בברלין, ובית הכנסת נחפך לבית תפלת נוצרים בשם ליאפולדקירכע. אבל כאשר חיתה העיר ווין עזובה מיהודים נשאר גם אוצר הממלכה דל וריק. ואזרחי העיר שהיו ערבים לסלאות היזק המס של היהודים 14000 פלורין לשנה לא יכלו לשלם גם המס שהושם על עצמם. לאחרונה התחרטו הפקידים על גלות היהודים ונתפשרו עמם ביום 28 פעבר 1675 להניח 250 משפחות יהודים לשבת בווין במחיר שלש מאות אלפים פלורין ושילום המס השנתי עשרת אלפים פלורין גם בעד חשנים שעברו. והחלו להתישב שם משפחות אופנהיימר, שלעזינגער, הידשל ארנשטיין, אשכלות (Eskel), אגילאר, ועוד. בשנת 1753

המוסדות ללימוד הוא בית המורים הנקרא „איזראעל-
טייטהעאלאנישע לעהראנשמאלט" שנוסד בשנת 1893;
בית תלמוד תורה שנוסד בשנת 1854 ולומדים שם
כמאתים וחמשים תלמידים; בית ספר לחרשים שנוסד
בשנת 1853 ויש בו כמאה תלמידים; בית ספר לעורים
שנוסד בשנת 1870 ובו שישים תלמידים; נן ילדים עם
שלוש מאות ילדים. מלבד הקרן קימת שיסר הברון
הירש בוין לחחוקת בתי ספר לילדי נליציא ובוקאווינא.
בין הבתי ספר וצדקה הם: החברה קדישא שנוסדה בשנת
1764, בית חולים שיסדו בית ראמשילר וההוצאות
תעלינה עד שלש מאות אלף כתרים לשנה, זה מקרוב
נרב הברון נתנאל ראמשילר עד שני מיליון כהרים
להרתיב את בית החולים הזה; בית אוסף לזקנים ובו
248 מטות; בית יחומים לנערים ונערות; בית ללמוד
אומנות ומלאכה; מחסה בעד חולי השתפת, מחסה
לעניים, מחסה לתלמידים בבתי הספר הגבוהים, בבית
הקברות של הקהל (צענטראלפירדהאף) יקברו מתי עניים
בחנם. בין החברות נכבדה „איזראעלימישע אלליאנץ"
שנוסדה בשנת 1872.

[מספר היהודים] בשנת 1880 היה מספר היהודים
בוין 72590 והוא חלק עשירי מכל התושבים, ובשנת
1900 היה מספרם 118495 מן 1.363,548 תושבים
(8.80 אחוז מכלל). מספר המורים יתרבו בוין. בשנת
1900 היו 559, ובשנת 1904 עלו 617, ע"ע אוסמריא;
אנטישמיות.

ביבליוגרפיה: מימורבך בספר תיובל ברכת
אברהם 811; דאס הונדערטעיהיגע יובילעאום דער
איזראעליטישען קולטורענעמינדע אין וויען, 1884; היקמאן,
וויען אים ניינצעהנעמען יאהרהונדערט.

ב. מ.

וינטורה: שם משפחה יהודית באיטליא. חוראת
השם Ventura הוא מזל. לפי הזכרונות חיות קדמונים
יצאה המשפחה הזאת מעיר טיבולי (Tiboli). עם
היהודים שגרש האפיפיור פיוס החמישי בשנת 1568
(עמק הבכא דף ק"ט). אחרים מבני וינמורה חתשו
בדלמתא ואחרים הלכו עד שאלוניקי וניקופול על גדות
הדאנוב. בין הבאים לניקופול היה ר' יוסף וינמורה
ושני בניו רפאל ומשה הנקראים נ"כ „מסיבולי" ע"ש
עיר מולדתם. ר' רפאל היה תלמיד חרב הניקופול ר'
יוסף מזרחי (אבנת רחל סי' פ"ז) ונבחר לרב העיר
אחרי מות רבו (ימן משה סי' י"ז ב'), אך מת בחצי
ימיו ולא השאיר אחריו בנים. אחיו הצעיר ר' משה
וינמורה שרת בניקופול בתור שוחט ובודק, ובמות אחיו
המארי דאתרא נסע לקושטא (מים עמוקים סי' נ"ח)
ואח"כ מצרימה וישב שם כשנתיים ימים (שם, סי' כ"ג
ר'), ובסוף העתיק מושבו לירושלם ושם נתמנה לשריב
היה ממתידי בית המדרש לר' אברהם יצחקי (שם סי'
ל"ה י"ד). שם מצא את בן משפחתו ר' מרדכי וינמורה
מטיבולי והביא חרשים רבים בשמו בחבורו. הוא

ש"ר.

וויניפגה, ע' קאנאדא

וויניפגה (ווענעדיג Venice): עיר הראשית בגליל
הוויניציאנית, היושבת על מבוואות ים אדריאה ולשון ים
התיכון, נוסדה בשנת 450, ותחי עם כל סביבותיה
לריפובליקא ובראשה עמדו נבחרים ממעם העם. בימי
מסעי הצלב עמדה בעשרת ומסחרה במעלה עליונה, אך
מעת נתגלת המסילה להורו ירדה מטה, עד אשר ספתה
בונופרטי לאוסמריא בשנת 1797. מזמן כריתת השלום
בוין בשנת 1866 נספחה עם כל הגליל לאיטליא.
וויניציא מיוסדת על ע"ב איים ויתאחדו ע"י 450 נשרים
ושבילים ויעברו שם בסירות דונה משכונה לשכונה (ע'
רש"י לישעיה מ"ב, שו"ת מהר"ם אלשקר סי' ק"ה,
שו"ת דבר שמואל סי' נ"ו). בימי האברבנאל היתה
מצינת בבית משפט של אלף איש, מאתים איש,
ארבעים איש ועשרה אנשים (פי' עה"ת סי' יתרו).

[היהודים בוויניציא] זכרון הראשון מיהודי וויניציא
נמצא בחוק הסינאט בשנת 945 לאסור על מלח' אניות
להעביר יהודים אוסמריא אחרים למדינות הים בארצות
המזרח, כי רצו שהסוחרים לא יבטלו ממעשיהם כתוך
העיר. בשנת 1152 היה מספר היהודים בוויניציא 1300
נפשות. (Memoria Antiche Venete u 279 Galliccioli)
עיקר ישוב היהודים היה באי ספינאלונגא הסמוך לוויניציא

לשמחת היהודים, כי חיה אדם ישר ודורש טוב לישראל ולכבודו חברו יהודי ויניציא תפלת "מי שברך" מיוחדת. מספר היהודים בוויניציא בשנת 1603 היה 263 משפחות, בשנת 1638 היה 2680 משפחות ובשנת 1659 עלה מספרם עד 4840 משפחות.

[חיי היהודים הנשמים והרוחניים] חיי היהודים בתוך חניטו נשפעו הרבה מהגנים שכניסם וכמוהם חרבו בתענוגים ומשחקים ובקרו את התיאטרון (דבר שמואל ה'). ר' יהודה אריה סמדינא כותב כי הוא בעצמו למד בילדותו רקוד ונגן, ופעם אחת היה גם "מנהל המקהלה". ובנו כותב לדודו אשר בוויניציא: "ידעתי כי באה העת לחציג במחזה, זכרו אותי לטוב ותודיעוני מי מהנערים ימלאו את מקומי". ואף כי הרב ר' שמואל אבוהב אסר את התיאטרון לא התנגד להחתחתפשות במסכות שנחגו בזה בוויניציא. גם לא נחבטל שם נשואי רבוי נשים, אך חר"י מדינה תורה לאסור כפי תקנה רבנו גרשם. קהלת ויניציא נתחלקה לשלש מפלגות אשכנזים איטלקים גליוואנזים ולכל אחת מנחנים מיוחדים, אך המפלגה הראשית היתה של האשכנזים ומהם בחרו חרב הכולל. עניני חקולות הנחוצים היו נחתכים מועד כללי שבחרו כל המפלגות. מספר הנבחרים היה כ"א והם היו המשלמים מס בסכומים היותר גדולים. הבחירה היתה בשלש שבועות בין המצרים. והם העריכו וקצבו מס של כל חברי הקהלה. הנערכים יכלו לחגוש קובלנא ומחאה על הערכתם (פחד יצחק ע' חרם). פעמים הרשו את עצמם הפרנסים להתערב בממשלת הרבנים ולחשתמש בהחרם מבלי הסכמתם, וחרבנים ראו בזה הלול כבוד התורה וסכנה להדת. ויתאחרו נגדם בשנת 1616 באלה ובחרם, לעמוד בעתיד נגד מעשי הפרנסים האלה (ע' כתבי חרי"א"ם 183). והנה אם כי בתוך העדה נברה ממשלת הפרנסים וכבוד הרבנים ומצבם הושפל עד כי התאונן חרי"א"ם במכתבו משנת שצ"ט, "כי זקנתי ושכתי, וכמשפט בעלי התורה בוויניציא ביתם דיקן ואין משגיח בם", בכ"ז לא היתה פעולת הפרנסים נודעת סתחן לקהלתם ולא חשניהו בהם. תחת אשר רבני ויניציא עשו להם שם ע"פ תכל בכל פנות ישראל בכל עניני הצבור והדת. פעם אחת לא חפצו יהודי פירארא להשתתף עם קהלת ויניציא במס הצדקה ומחו רבני ויניציא בדבר. אמנם פעם אחת יצא קול קורא מאמשטרדם נגד הרבנים בוויניציא ובפרט נגד חרי"א"ם ור"ש לצאמו על שהקילו בכנהני הדת. כאשר התעוררה המחלוקת באיטליא בדבר מעשי ר' משה חיים לצאמו (לערך שנת ת"ץ) עמדו רבני ויניציא בשורה הראשונה ואליהם פנו הרבנים ממקומות רבים באזהרה שיקחו הם את הענין בידיהם. גם בדבר ריב הרבנים עם ר' נפתלי הירץ ויזל בחפצו בהפצת ההשכלה עמדו רבני ויניציא ובראשם ר' שמחה קלימאני בצדו וכתבו פסק לצד בזכותו. אחרי שרפת התלמוד והגזירה על לימוד

וע"ש ישובם נקרא Giudica באחד הכתבים משנת 1252. מפני סבה שאינה ידועה לנו נעזב האי הזה מהיהודים, אך עוד נשארו שם חורבות משני בתי כנסיות מימי קדם. מתחלת המאה ה"ג באו לויניציא יהודים רבים שברחו מאשכנז מחמת הרדיפות, וגם מפני שמצאו מסחר הארץ כי טוב הוא. בתוך שהוציא חסינאט בשנת 1290 הרשם מכס על הסחורות שהוציאו ושהביאו היהודים מויניציא (שם צד 280). כניסת היהודים לויניציא לא הותרה לגמרי, כ"א על תנאי וברשיון מיוחד של "ציאה בשלום" (condotta). התעוררות האלה נכתבו בשנת 1373, ונמשכו כעשר שנים, ומחירן היה מס כבד, בשנת 1384 חדשו תעודה כזאת בעד ארבעת אלפים דוקמים. בשנת 1396 גורשו היהודים מויניציא מפני שלא שמרו כהונן חוקי ההלואות, אך באותה השנה חורשו לשוב, כי חסינאט ירא מן יכולע לעסקי ויניציא ויחסר המס חקצוב. אך לא נתנום לשבת בעיר ימים רבים בפעם אחת, כי הוכרחו לעקור מושבם בכל מ"ו יום, ולשאת אות קלן על בנדיהם או כובע מצבע ירוק או אדום, כדי להכירם שהם יהודים. בשנת 1423 יצא חוק לאסור על היהודים בוויניציא לקנות נכסים ולא נ"רד. אח"כ המילו עליהם אסורים אחרים כדי שלא יתחרעם הסוחרים והאומנים הנוצרים, אחרי הגירוש האחרון מספרד, בשנת מור"ה ישראל=רנ"ב, באו נולים רבים לאיטליא ומצאו מקום מפלט בוויניציא שעמדה אז תחת ממשלת הדוכסים (Doge). ונתרבה קהלת ויניציא עד כי היתה השניה בגדולתה אחרי רומא, ומספרם עלה כששת אלפים נפש. שם נוסד בשנת 1516 בפעם הראשונה הג'יטו (ע"ע). בהפוליטיקא של ויניציא ביחס אל היהודים היו משמשים תמיד אור וחשך בערבוביה, כי היו פוסחים על שתי הסעיפים בשאלת קבלת היהודים שנתרבו לבוא שם. חברי חסינאט הכירו התועלת הגדולה שמביאים היהודים לויניציא ע"י חריצותם במסחר וקנין שהוא בסיס ממשלתם והכנסתם הגדולה מהמכס. אבל מצד השני התנגדו להם חתנונים והשלחנים מאזרחי וויניציא שיראו שלא יקפחו היהודים את פרנסתם. בשנת 1519 נמדו המועצה וחסינאט ברוב דעות לגרש את היהודים ממעמיהם רתיים, ובשנת 1571 הסכימו כלם לעשות נקמה ביהודים בעבור המפלגה שנחלה אז הריפובליקא מאת התורכיים ואשר חשבו כי יד הנשיא דון יוסף היתה בזה. אך שתי ההחלטות האלה לא יצאו לפעולה מפני מוראם של הויניציים שלא יזיק למסחרם. והיהודים הרגישו כי וויניציא היא מקום יותר בטוח להם ממקומות אחרים, ודבקו בה לאחבה, גם את הסגרם בנימו לא חשבו להם לרעה, אדרבא הם מצאו בה תועלת וחסות מפני צד ואויב מבחוץ. בשנת 1637 נאסר ליהודים להיות סרסורים ואנשי הבינים, ובמסחר העבדים שהונהג שם עד סוף המאה ה"ט היו הכמרים בעצמם הסרסורים. בשנת 1595 נבחר בוויניציא השר מארין גרימאני לרוכס

ווינער-ניישטאט: עיר סמוכה לווין באוסטריא. בה התיישבו יהודים מוזק קדום. במאה ח"ג כבר היו בת יודעי תורה ואנשי שם. אחד מהם ר' משה בן חסדאי תקו (ע"י) אוצר נחמד ח"ג מבוא לספר "כתב תמים" מובא בתשובות ר' ישראל ברנא: "ראיתי בתשובת הרב ר' משה תקו ז"ל שיסד כתב תמים וקברתו בעיר ציאושטט סמוך לווינא" (ע"י) גרעץ ר"י ח"י). במאה הריא כבר היה להם בית הכנסת ושיבת.

היהודים שם חיו תחת הגזרות שנגזרו על כל יושבי אוסטריא, ולפעמים נגזרו עליהם גם גזרות חדשות. קיסר פרידריך במאה הי"ד נזר עליהם לכלי היות חים ומוכרי בנדים. ר' משה שלום מניישטאט היה רבו של ר' יעקב מולין שכותב עליו (מנהגי מהרי"ל) "הדבר שיצא מפי שיש טהור מהר"ר שלום לא דבר ריק הוא" (ע"י) ר"ד ח"ה 169). היותר מפורסם מרבני ניישטאט הוא ר' ישראל איסרליין בעל "תרוסת הדשן", שעזב מארפורט שהיתה עיר ואם בישראל לשבת על כסא רבו בניישטאט. ומה נראה כי ניישטאט היתה אז קהלה גדולה (ע"י) ר"ד שם 249). הוא מת שם בשנת 1470.

[רדיפות וגזירות] ע"י הגזרות שנתחדשו יום יום, שרבים נהרגו ברשעת הגוים ורבים המיתו את עצמם על קדוש השם (תרוסת הדשן סי' רמ"א). נפוצו תלמידי הישיבה לכל רוח. בשנת 1498 גורשו כל היהודים יושבי העיר ע"י החלטת ועד הכרינת וקיסר מאקסמיליאן נתן את כל רכושם של המגורשים מנתה להעיר. אז נהרס גם שדה הקברות עם קברי הרבנים עד שלא ניכר מקומם. המצבות נבנו במקום אבנים בתוך חומות העיר. ומתוך החומה המקפת היום אחר הרחובות העתיקים נראות עוד עתה כמה מצבות משנת ס"ה ומ"ו לאלף הששי. ומאות השנים שעברו עליהן לא מתקו את האותיות הבולטות והנקראות היטב. בית הכנסת הישן שבו הרבין תורה בעל תרומת. הדשן נהפך לבית תפלה אוונלי. לפני שנים מועטות היתה ביד הקהלה לקנות את הבית ולהחזיר העמרה ליושנה. אך היא בחרה לבנות בית כנסת חדש במקום אחר. הקהלה החדשה נוסדה אחרי שהקיסר פראנץ יוסף פרסם את כתב החירות בשנת תרכ"א. אבל היא עורנה היום אתה הקהלות הקטנות. יש לה בית כנסת יפה והמוציא שהוא גם השויב מפני מעום ההכנסות הוא איש הנרי ר' בנימן ווייס, ומזכיר הקהלה ומורה הרת ר' מרדכי אלכסנדר לנדא הוא משכיל ועסקן צבורי. שנאת היהודים השולטת בעת בארצות אוסטריא מצאה לה אפסירופסים גם בניישטאט בתהלוכות הפוליטיקא, אך בחיים התברתיים לא עשתה רושם ניכר; ושלוש בין היהודים ושכניהם הנוצרים.

ביבליוגרפיה: גידעמאן ערציהונגסוועזן ח"ג; דר' מ. פאלאק, ווינער-ניישטאט (בשפת הגרית); אראלף ח' לאנדוי, אלטע יודישע גראשטייגע (דיא וואהרהייט ווען 1906, נומער 18).

הש"ס באיטליא בשנת ש"ס היה שמור וננו ש"ס התלמוד בסתר אצל רבני ויניציא. ואליהם פנו מכל הסביבות להגיד להם המקורים. בויניציא נדפסו בראשונה ספרי התלמוד בשלמותם ע"י המדפיס הנכרי דניאל בומבערגי, בשנות ר"פ—פ"ח וגם תירושלמי בזמן תהוא. בימים האחרונים נתמעטה הקהלה מאד. ומספרם בעת עולה בערך אלפים נפשות, ובראשם ר' ליוני לצאטו היורש על כסא הרבנות.

ביבליוגרפיה: גרעץ דברי ימי ישראל ח"ה; אפליכום, ר' עזריה פוגו 22; כנסת הגדולה ח"ד 84; בלה, כתבי ריא"ם ומבוא האשכנזי; שו"ת דרכי שמואל סי' ד'. Samuel Romanium, *Storia Documentata* di Venezia.

א—ם.

וויניציאנר, יצחק יהודה (לודוויג, לאיאש): רב ומחבר; נולד בעיר קעמסקעמעט 19 מאי 1867, ולמד אצל אביו ר' אביעזר שחיה דיין בעיר. ואח"כ למד בהאוניברסיטא ובבית מדרש הרבנים בבוארפעשט וברעסלאו, ונבחר בתואר דוקטור והתרת חוראה. בשנות 1895—1892 היה רב בעיר שאמאן-מבורג, והיה שם מורה בשפת תנ"ך ואשכנזית, ובשנת 1896 היה רב בעיר לונאש ואח"כ רב בעיר פעשט-חדש שסמוכה לבירת אוגריא. ספריו בספרות העברית נכתבים בלשונות הגרית ואשכנזית. והם: א' ספר המעלות, מסקורות שם טוב ו' פלאקירא (סענער 1890). ב' אהבת רעים במדות ישראל (בוארפעשט 1891). ג' הוצאת כ"י מן ספר המעלות של ש"ס ו' פלאקירא (ברלין 1894). ד' סודות האליזוינים בבית המקדש (פפד"ס 1897). ה' השוואת לשונות עברית והגרית (בוארפעשט 1898). ו' תקנות היהודים בארצות אירופא (הספר הזה נתעמר ע"י חברה ספרותית של יהודי הגר והחברה הר"ל בבוארפעשט 1901). ז' תקנת תיחדות ההגרית (בוארפעשט 1903). ח' מסרת ודעות של תורת היחדות (שם 1904). ט' חזון יחזקאל והים של שלמה (שם 1906). י' דברי ימי כה"ק והתנלות חרשות ע"י חפירות (שם). מלבד מאמרים רבים בעתונים שונים.

י—ש-נב.

ווינער, ליאז: פילולוג, נולד בעיר ביאליסטאק רוס"א 27 יולי 1862, ולמד בבתי מדרש למדעים במינסק ווארשא וברלין. בשנת 1882 בא לאמריקא. ונתמנה למורה ואח"כ בתור פרופיסור ללשונות הסלבים בהאוניברסיטא הארווארד בבוסטון (1902). הוא העתיק מספרות הרוסית ובפרט ספרי מאלסמאי ללשון אנגלית. גם העתיק מלשון יהודית-אשכנזית שירי נימושל ראזעני פעלד, וחבר ספר *The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century* (תולדות ספרות יהודית-אשכנזית במאה הי"ט. ניוארק 1899).

ב. מ.

האמרי שנאספו עליהם אחרי הרגם כל אנשי שבט. וגם המלחמות נגד עשו וחילו, ולכן נקרא ג"כ, "ספר מלחמות בני יעקב" (עי' רמב"ן פי' עה"ת פ' וישלח). תוכן המדרש הזה יושן נושן כי האנדרט שיסופרו בו נמצאו ג"כ באיזה שינויים בספר היובלים. ובספר צואות שנים עשר שבטים, צוואת יהודה (עי' קרימזש אפ"י קריפא ח"ב צד 107.97, 471) ואפשר שממעם יחוסו להספרים האלה לא נתקבלו אצל חכמינו כאשר לא נתקבלו הספרים האלה. וגם הרמב"ן (שם) אומר: ואם נאמין בספר מלחמות בני יעקב וכו' משמע שלא חשבו לבר סמכא. כי בודאי לא היה אומר בן על מדרש אחר. המדרש הזה נמצא בילקוט לבראשית רמז קל"ג, יעלינעק הדפיסו בבית המדרש ח"ג, ורש"י האנעם בספרו רב פעלים, וכן Charles בחוצאתו של ספר היובלים הוספה ב' (אוקספורד 1895).

ביבליוגרפיה: צונץ ג"ס צד 158; רב פעלים 54. י. ב. ל.

וויסאצקי: מדינה בארצות הברית, ונתוספה על האנדרט בשנת 1848. מספר תושבי וויסאצקי עלה בשנת 1909 ליותר משני מיליון ומספר היהודים כעשרים אלף. העיר היותר גדולה היא מילואקי (Milwaukee) שמספר תושביה קרוב לארבע מאות אלף ומהם כששה עשר אלף יהודים ובתוכם כעשרת אלפים יהודי רופ' רומניא ואונגריא. העיר הזאת נוסדה בשנת 1830, ויהודים באו שם בשנת 1840 ומספרם נתרבה עד כי בשנת 1845 יסדו שתי קהלות "עמנואל" ו"אהבת אמונה" ונתחברו יחד בשנת 1856 בשם "בני ישרון", וישימו עליהם לרב דר' קאליש מעיר סינסינאטי. ואחר שלש שנים בנו בית הכנסת והתפללו שם כמנהג אורתורקסים, אולם בשנת 1869 נגע רוח הרפורם במקצת הקהלה ונפרדו מאחיהם ויסדו להם עדה בשם "עמנואל" ובנו היכל לעצמם ובראשם דר' שפיטץ. בשנת 1900 נבנה עוד היכל ריפורם קטן בשם "הר סיני" ורוב חבריו הם יהודים מרוסיא. [עדת החרדים] בשנת 1876 באו למילואקי שני יהודים מפלך סובאלק דרך ניוארק ועליהם נתוספו איזה יהודים חרדים ממדינות פוזנא ביהם ומעלהרין ויסדו להם עדה קטנה בשם "אנשי אמת", ומעת הפרעות ברוסיא בשנות השמונים באו שם יהודים בהמון רב והעדה הזאת היתה לעדה הנונה. וחנה בשנים הראשונות לבואם התפללו הכל נוסח אשכנז, אך משנת תרמ"ט התפרדו מהם אלה שרצו להתפלל נוסח ספרד ויסדו להם עדה מיוחדת בשם "אנשי ספרד". בסוף שנת תרנ"א נתקבל רש"י שיינפעלד לרב לעדת החרדים. ישוב היהודים במילואקי נתרבה. להקהלות "בית ישראל", "אנשי ספרד", "בני ישראל" יש בתי כנסיות גדולים ומפוארים. הקהלות הקטנות הן "אנשי פולין", "אנשי לובאוויץ", "אנשי רומאניא" ו"בית תפלה". בעיר הזאת נמצאו הרבה מוסדות של צדקה, כמו בתי ספר, הכנסת

וויסאצקי, קלוימוס ואב: תלמודי סוחר נרבן, נולד בעיר זאנערזשן פלך קאוונא, י"ב חמח תקפ"ד (1824) ומת בעיר מאסקווא י' סיון תרס"ד (1904). הוא למד בישיבת וואלאזין וקאוונא, וכאשר יסדה הממשלה את הקולוניא "רובנא" אצל עיר דווינסק בעד יהודים עובדי אדמה, החישב שם עם אשתו וחזונו מעיר יאנישאק, אך עבורת האדמה לא השביעתו רצון, ובכלות שנה עזב אחוזתו ונסע לרינא. שם החל במסחר והצליח. וידור לחלק את עתו חציה למסחר וחציה לתורה. בשנת 1858 בא לעיר מאסקווא ויסד שם מסחר הט"י ונתעשר. בית מסחרו הנקרא על שמו, הוא עתה היותר גדול בין בתי מסחר היהודים ברוסיא, ויש לו מחלקות בארצות שונות, בלונדון תחת הנהגת "אחד העם" ובניוירק בהנהגת א"א לובארסקי. עסקי המסחר לא עצרו את וויסאצקי מלהקדיש את מבהר עתו לעניני הקהלה במאסקווא. ויסד על חשבונו ברשיון הממשלה בית ספר לשעורים וקריאות בשבתות בעד הקאנטניסטים היהודים במאסקווא. ובעצמו קרא לפניהם מדי שבת בשבתו, ופעל הרבה להשיב הנדחים האלה לעמם ורתם. גם יסד בית תמחוי כשר בעד החולים. וכשר כפסח בעד אנשי חיל היהודים. מנדבותיו הרבות נחשוב רק: עשרת אלפים רובל לחברת כ"ח בפאריס בתנאי שיהיה לקרן קיימת "מוסד וויסאצקי" נושא פירות, עד כי בחלוף מאה שנים יעלה לסכום א' מיליון פראנקווא ויצאו את הכסף למטרה לאומית. הוא הבטיח לתת עשרים אלף רובל להו"ל אנציקלופדיא עברית ע"י "אחד העם" אך בראותו כי הסכום הזה קטן הוא לצורך הזה, נתן את הכסף לחברת מרבי השכלה ברוסיא. להצעת חתנו יוסף צייטלין נתן ששת אלפים רובל לחוצאת הירחון "השלח" בברלין שערך אחד העם. ליום חתונת בנו דוד וויסאצקי בשנת 1898 נדב שבעים אלף רובל ליסוד תלמוד תורה עם מחלקות ללמוד אומנות, ובית הספר הזה נפתח בשנת 1904. הוא היה אחד ממסדי החברה לתמיכת יהודים אכרים ובעלי מלאכה בא"י, ובשנת 1885 נסע לא"י ופעל שם הרבה למובת הישוב (פרטי מסעו נכתבו ממנו בספר "המסע" ב"ח שנרפס ב"האסיף"). נדבתו היותר נכבדה היא הסכום מיליון רובל שצוה ליתן מעובדיו על עניני יהדות ולאומיים. ולאפטרופסים נמנו אחד העם הרב ישעיה מזה ממאסקווא והבאנקיר שמעלקין. מהעובדן הזה כבר הורם מאת אלף רובל על יסוד פוליטכניקום עברי בחיפה א"י וכבר החלו לבנותו (1910). בני וויסאצקי תומכים במוסדי אביהם.

ביבליוגרפיה: דאליצקי מופת לרביסן; דרך צדקה, וואראשא תרנ"ה; האסיף ח"ו 198.

ז. ק.

ויסעג, מדרש: המדרש הזה נקרא בן יען שפותח במלת ויסעו ונוסד על הפסוקים בראשית ל"ה ה', ל"ו ו' ומספר בדרך אניה אדות מלחמות בני יעקב, נגד מלכי

רש"י מביאו בפירושו עה"ת בראשית מ"ו כ"ז שמות ל"ב ה', ויקרא מ' כ"ד ועוד. מחבר המדרש כבר ראה את בראשית רבה פסיקתא דר"ב ספרא ותלמוד ירושלמי ובבלי ומביא מהם כמה דברים. ויק"ר דומה בסגנונו ובלשונו ובאופן דרישתו לבי"ר. רק שהבי"ר מסודר על סדר הפסוקים, ויק"ר תופש ראשי הפרשיות העיקרות ודורש בהן דרושים ארוכים ע"פ חדרשות בהפסיקתא, בעין דרש שדורשים לפני העם. המדרש הזה משתמש הרבה בברייתות מן הספרא, אך לפעמים יציעו בדבור "תני ר' חייא" (ע"י פ"ג: תני ר"ח והביאה אל בני אהרן, וכן פ"ז: והבאתי עליהם חרב). ובפ"ל: ולקחתם לכם במקח ולא בגזל, ובספרא כל המאמר "במקח ולא בגזל" חסר. וכן לפעמים מוסיף על המקור בביאור או בהערה, כגון בפ"ה מביא ברייתא: תני ר"ח הואיל ומשיח מכפר צבור מתכפר מוטב שיקדים מכפר למתכפר, ומביא הספר ראינו, דתנן וכפר בערו ובער ביתו ביתו זו אשתו וכו' הרשומים שלקח מתלמוד בבלי ניכרים בכמה מקומות בשימוש המלה "גופא" נמצא רק בבבלי. גם לקח הרבה דברים מבי"ר, כמו בפ"ח: מעשה דמטרוניא "שאלה את ר"י בן הלפתא, זה הענין בדבר חזונו נקשר אל הפסוק אליהם מוטב יחידים ביתה, והיה בעיקרו בבי"ר פס"ח, ובעל ויק"ר משתמש במדרש זה על ענין אחר בדוחק וחברו על הפסוק זה קרבן אהרן ובניו, וע"פ פ"ג מן הוא הסובב עד אברהם שכולו מבי"ר פ"ז. גם יש בויק"ר הוספות מאוחרות בסוף ג' פרשיות הראשונות מתנא דבי אליהו, ואלה ההוספות חסרות בכמה כ"י (צונץ 184). לפעמים נמצאו בו ענינים בלשון הירושלמי ואלה הענינים נמצאו גם בתלמוד ירושלמי בסגנון אחר, ומה נראה שבעל המדרש היה לו מקור אחר. כגון פ"ט: עובדא דר"מ הוה יתיב ודרש בלילי שבתא וכו', שהוא ג"כ בירושלמי סוטה פ"א ד', אך בויק"ר יש הרבה הוספות (וע"י ג"ב פ"ט: אמרו כיון שעלה נבוכדנצר וכו' והוא בירושלמי שקלים פ"ז ג' בסגנון אחר). במדרש ויק"ר יש ל"ז פרשיות וגם לפני הערוך היה הסדר שלפנינו, כי מוכיר בערך קלב פל"ז שהוא סוף המדרש. תוכן המדרש: פ"א היא פרשת המשכן מוסר על ויקרא א'; פ"ט פרשת הקרבנות על ויקרא ז' י"א; פס"ז פרשת ננעים על ויקרא י"ג א', שמונה פרשיות (א' ג' ח' י"א י"ג כ' כ"ז ל') מתחילות פתח ר'... שמונה פרשיות (ב' ד' ה' ו' ז' ט' י' י"ט) מתחילות הדא הוא דכתיב, וכ"א פרשיות (י"ב י"ד י"ח כ"א כ"ה כ"ז כ"ט ל"א ל"ג ל"ז) מתחילות, זה שאמר הכתוב (ע"י ד"ד ח"ג 261). ע"ע בקרת כה"ק; קרבנות.

א.

וירגא, יוסף ו': אנוס ששב ליהדותו ונעשה רב; נולד בעיר שירין (Xerés) הסמוכה לאשכנז בספרד.

אנשים, נמילות חסדים, חברת עזרה ליהודי רוסיא, אחות חוה, בנות ישראל, אגודת נשי אונגריא, ובין המוסדות הנדונים הם בית חולים בית יתומים ועוד. במדינת וויסקאנסין נמצאות קהלות קטנות, ובפרט בערי מערים, גרין ביי, אשקאש, ראסין, סטיוונס פוינט, דולום, ועוד.

ש. י. ש.

ויקרא: שם הספר השליש מתורת משה ונקרא כן על התחלתו, ויקרא אל משה, בלשונות העמים נקרא Leviticus או ספר הלויים והיא תורת כהנים. בספר ויקרא יש כ"ז פרשיות ונחלק לעשר סדרות, והן: ויקרא, צו, שמיני, תזריע, מצורע, אחרי מות, קדשים, אמור, בהר סיני, בחוקתי. ספר ויקרא הוא המשך של ספר שמות שבו מבואר בסופו בגדי הכהנים ומלאכת המשכן וכליו, ועתה מבאר הכתוב העבודה בקרבנות ודיני מומאה ומהרה, קדשת הארץ וקדשת המועדים כדי להבדיל את בני ישראל בתור עם סגולה וגוי קדוש מבין העמים שכניהם המתועבים בעבודה זרה ובכל תועבה. הספר הזה נכתב בידי משה ע"פ ה' אחר שהוקם המשכן בחדש הראשון בשנה השנית לצאתם מצרים (שמות מ' י"ז), וקודם פקידת מספרם של השבטים במדבר סיני באחד לחדש השני בשנה השנית (במדבר א' א'). בספר ויקרא יש מצות רבות עשה ולית, מתחיל בקרבנות שמביאים העם (א'—ה.); מצוה אל הכהנים איך להקריב הקרבנות ולהזהר מטומאה (ו'—ז' כ"א); להזהר מאכילת חלב רק להקריבה ומתנת הכהנים של חזה ושוק (ז' כ"ב—ל"ח); חנוכה אחין ובניו בבגדי כהונה ובהקריבת קרבנם ושמיני למלואים (ח'—ט'); שרפת נדב ואביהוא בהקריבם אש זרה לפני ה'; והזהרה שלא לשתות יין ושכר בשעת עבודה (י'); בהמות וחיות ועופות טהורות ומטאות לאכילה (י"א); טומאת אשה מילדת ומתרתה (י"ב); נגע צרעת באדם בבגד ובית ומתרתם ע"י הכהן (י"ג—י"ד); זב וזבה ונדה ומתרתם (ט"ז); עבודת יום הכפורים ע"י הכהן הגדול וגורל השעירים אחד לה' ואחד לעזאזל (ט"ז); אזהרת אכילת תלב ודם וכל נבלה וטרפה (י"ז); אזהרת העריות ובעילות אסורות (י"ח); אזהרה על קדשת האומה, שמירת שבת, לקט שכחה ופאה, על העושק והגזל ושנאת חנם וכמה דינים משום חקות הנים (י"ט—כ'); על טומאת ותלול הכהן (כ"א—כ"ב מ"ו); שלא להקריב מום ושלא לשחוט אותו ואת בנו (כ"ב י"ז—ל"ג); מועדי ה' והבאת העומר והבכורים (כ"ג); הדלקת נר תמיד, לחם הפנים ועונש המקלל (כ"ד); שמיטה ויובל (כ"ה); כרבות וקללות (כ"ו); נדרים והקדשות (כ"ז).

ויקרא רבה (נקרא ג"כ הגדה ויקרא) ז תלק ג' ממדרש רבות, לדעת צונץ נתחבר בא"י במאה השביעית, ורב האי נאון ורבנו נסים השתמשו בו, בעל הערוך מביא את ויק"ר בערכי אחו, מב, המה, קלב.

"שבט עברתו" על צרות עם ישראל בספרד ביותר פרטים (שבט יהודה סי' נ' וסי' ס"ד) אך אבר ממנו באורך הימים.

ביבליוגרפיה: רואנים דברי ישראל בתוגרמה ח"ב.

ש"ד.

וירנה (וירונא) (Verona): עיר הראשית של המחוז בשם הזה באיטליה. יהודים ישבו בה במאה העשירית והיו נרדפים ונלחצים ע"י הבישוף הראשי ראטיירו ואח"כ גורשו משם. בין הרבנים הראשונים נחשב ר' אליעזר ב"ר שמואל מוירונא מבלי התוספות (מאה ה"נ). בסוף שנת 1408 נכנסה וירונא לרשות הריפובליקא של ויניציא והיהודים חורשו לישב בוירונא ולהתעסק בהלואות ברבית, אך לא בעסק אחר, וכמה פעמים נזרו עליהם לשאת אות קלון על בגדיהם. ב"א מארץ 1499 גורשו היהודים מוירונא ונוצרים לקחו מקומם בתור מלוים. אך הם לחצו את העניים ב"ב ברבית גדולה עד שהוכרחו פקדי העיר להשיב את היהודים על מבנם. בשנת 1599 קנו היהודים מקום קברות בוירונא אשר השתמשו בו עד שנת 1755. בשנת 1604 הושמו היהודים בניטו מיוחד שנקרא Sotto i Tetti (מתחת התקרה). מספר היהודים היה אז בארבע מאות ולהם ב"ה חניות, והוצאות בנין הגיטו עליהם. בשנת 1630 היתה מנפה בעיר וירונא מבלי לנגוע לרעה בהגיטו, והנצרים לקחו נקמתם בהשליכם לתוך הגיטו בנדי המתים במנפה כדי שתתדבק ביהודים. בשנת 1655 באו סוחרים אנוסים ובראשם משה נאון וניובאני נאבארא, והתיישבו בניטו החדש (Ghetto Nuovo). ביום 30 אקט' 1786 היתה שרפה גדולה בתוך הגיטו ונמשכה שלשה ימים, וחמשה יהודים נשרפו. בשנת 1797 כאשר נכבשה וירונא ע"י הצרפתים נהרסו יערי הגיטו ונשרפו בפומבי ברחוב העיר, ומאז והלאה חורשו היהודים לדור בבל מקום בהעיר. יהודי וירונא שלחו את ר' ישראל הבקן (Coen) לאספת הסנהדרין בפאריס שקרא נפוליון בשנת 1806. מספר היהודים בשנת תקכ"ו היה 881. בשנת תקל"ט 905. בשנת תרכ"ד נתרבו עד אלף ומאתים, ואח"כ החלו להתמעט עד כי בשנת 1909 מספרם רק כשש מאות. בקהלת וירונא נשארו עוד איזה חברות בשמותם כשנים קרמוניות, כמו חברת "גמילות חסדים" (La Misericordia), ו"גומל דלים" לקבור מתים עניים, שנוסדו בשנת ש"ט. חברת "בקר חולים" משנת ש"ע, וסניף לה חברת "לויית חן" ללוות המתים. ח' "שוטרים לבקר", "משמרת הקודש", "תקון חצות" לשאת תחנה קודם תפלת שהרית, וחברת "למודי ה" ללמוד שיעור קבוע בכל יום, נוסדה בשנת תס"נ.

ביבליוגרפיה: יוסף הכהן עמק הבבא הוצאת ווינצ'ר צד 185; Della Corte, Storia di Verona 2592; ב. מ.

בערך שנת 1490 ומח באנדרינופול בשנת 1559. עורנו בילדותו יצא עם אחיו הגדול ר' שלמה וירנא ונתישבו בליסבון בירת פורטוגאל. בשנת 1496 בעת גירוש היהודים נתפש ונסבל בעל ברחו באנן הטבילה לשם דת הנוצרית, והיה אנוס עד שנת 1506, ולפלא כי לא הוצג אז במבח שהכינו הנוצרים בליסבון לנוצרים החדשים ביום 19 אפריל (כ"ה ניסן רס"ו). אחיו הגדול שלמה לא היה בעת ההיא בעיר, ואחרי שובו ברחו שניהם לתוגרמה ויתישבו באנדרינופול ושם שבו לדת אבותיהם. ר' יוסף היה רב ודיין בעיר הזאת, והשלים חבור אחיו "שבט יהודה", והדפיסו ברפוס בני יעבץ באנדרינופול בשנת 1554, ובנספחות לס' הזה הביא מקורים רבים מתורגומים ממקורים כלשון רומית בהיותו בקי בשפה הזאת, כמו בן דברים ששמע מפי גורשי ספרד ר' משה המון ור' אברהם ו' ערמאה, ואחרי שהדפיס הס' מצא ביד ר' שם טוב שאנצולי קונטרס כ"י מאורעות ורדיפות היהודים ויספה גם הקונטרס הזה להחבור. ר' יוסף חבר עוד ס' תלמודי על דרכי הגמרא שלא נכללו בס' הליכות עולם ויקראהו בשם "שארית יוסף" והדפיסו באנדרינופול בסוף שנת 1554, והיה לו מחלוקת ספרותית עם ר' חס' ו' יחיא (תמת ישרים ס' קנ"ה), ור' דוד ו' זמרא במצרים (רדב"ז ח"א סי' י'). הוא הניח אחריו בת אחת ושמה אסתר (שו"ת ר' יוסף קארו אה"ע חלק קדושין), ובן אחד ר' יהודה ו' וירנא שהרבין תורה בעיר רודים.

ר' שלמה וירנא: רופא ואחי הקודם. נולד בעיר שירין סביב שנת 1460, ומת באנדרינופול בשנת 1554. בעת גירוש ספרד יצא עם כל בני ביתו ויתישב בליסבון. בשנת 1496 בעת השמר קבל עליו דת הנוצרית למראית עין וישב שם עד שנת 1506 שהיתה שנת הנזרה ויכינו מטבח להאנוסים ונהרגו יותר מעשרת אלפים איש והעלו אותם על המוקד. אמנם ר' שלמה נמלט חוץ לעיר, וכן דבריו: "בגזרת ההרנה אשר שם בלשבונה מחוץ לעיר הייתי, ואחר ימים בשובי אמרו לי לא ראי זה כראי זה", וימלט לתוגרמה עם כל בני משפחתו ויתישב בקושטא ואח"כ באנדרינופול ושם עסק ברפואה (שבט יהודה שער הספר). בין החפצים אשר עלה בידו להציל מתוך ההפכה היה כ"י שחבר בן משפחתו ר' יהודה ו' וירנא בספרד המכיל "קצת שמות וגזרות שעברו על ישראל בארץ נבריה", ויקראהו בשם "שבט יהודה" כי הוא מושך בשבט סופר (שבט בספרדית וירנא = Verga) וגם ראה בשבט עברתו. בספר הזה הוסיף על דברי קרובו הערות והבניסם בתוך ספורי המחבר הראשון, ולרוב הביא ויבוים מדיניים בין יהודים מלומדים ומלכי ספרד ופורטוגאל, גם ויבוים בין שונאי ישראל שהמירו דתם ורצו להשפיל בבוד ישראל ובין הרבנים. ר' שלמה מלא חסרון גדול בס' הקטן הזה, שהוא כמעט המקור היחיד לקורות ישראל האחרונות בחצי האי הפיראני, עוד חבר ס' בשם

בפרנקוניה בשנת 1798. אחריו נבחר ר' זעליגמאן בער באטבערגער לרב הנליל הוא יסד בוורצבורג ישיבה ובית ספר למורים. במותו בשנת 1878 מלא מקומו בנו ר' נתן באמבערגער שעורנו על משמרתו (1910). בעיר וורצבורג יש בתי חסד וצדקה הרגילים ונוסף עליהם ארבע חבדות אשר מטרתן להרביץ תורה וחכמה. והיא הקהלה היותר נכבדה בבייערן. מספר היהודים עולה בערך ארבעת אלפים בין חשעים אלה חושבים.

ביבליוגרפיה: מיל באמבערגער, איין בליק אויף די געשיכטע דער יודען אין וורצבורג 1905; הרב נתן באמבערגער, בעריכט איבער די איוראעליטישע לעהרעביילונגס-אג-שטאלט אין וורצבורג 1907.

ב. מ.

וּכּוּחִים: ע' ויכוחים

וּלְפֶסֶזֶן (Wolffsohn) דוד: הנשיא השני של הציונים; נולד בכפר דערביאני בפלך קאוונא ברוסיה בשנת 1856. אביו ר' יצחק היה תלמודי ומלמד, ויחנך את בנו על דרכי התורה והגמרא. בשנת 1870 הלך לעיר מעמל בנבול גרמניה ולמד שם אצל ר' רילף, ובעיר ליק נתודע לרוד נאדראן עורך הסניד שהיה בין הראשונים לעורר את הרעיון הציוני. בשנת 1877 נשא אשה במעמל ושם פתח בית מסחר. ובשנת 1887 תקע משכנו ובית מסחרו בעיר קולוניה (קעלן) מקום מושבו כעת (1910). וולפסון עשה רב חיל במסחרו ונתעשר, ונחשב בין הסוחרים הנכבדים בגרמניה. וולפסון היה נמנה בין חובבי ציון הראשונים. ובשנת 1894 נשא מדברו הראשון על הציונות בקולוניה ויסד שם חברה לחמיכת הישוב בא"י. התוכנית "מדינת היהודים" עשה רושם גדול בלב, ומיד הלך לוויין ונתודע להערצל ויציע לפניו לחסכו ולעזור בכל כחו ומאדו. ולקח חלק גדול בכל מעשי הערצל מן האספה הציונית הראשונה בשנת 1897 והלאה. ואחרי מות הערצל נבחר במקומו וולפסון לראש הציונים באספה השמינית בהאג בשנת 1907. אח"כ נסע וולפסון לא"י ויבקר את כל הקולוניות שם, ובאספת הציונים התשיעית בהמבורג (דעז' 1909) נבחר שנית לראש הציונים, וההתנגדות של אוסישקין וחבריו לא עשתה שום רושם על המון הציונים שבתרו בוולפסון כמעט פה אחד. ע"ע ציונות.

ביבליוגרפיה: Jew. Chr. Aug 16 1907.

ב. מ.

ועד ארבע ארצות: ממשלה אוטונומית של "הקהל" ע"י תקנים שנעשו באספות רבנים ופרנסים של ארצות פולין ליטא ורוסיה שנועדו פעמים בשנה באחת מעריהם בימי הירירים (יומי דשוקא) ששם באו סוחרים נכבדים מבני ישראל, ושם נתאחדו הרבנים ופרנסים הקהלות השונות לחקן תקנות נחוצות לטובת הכלל ולכלכל כל עניני היהודים והיהדות. התיסדות הועד (Congress) היתה ברשיון חמלך ויניסמונר

ווירטעמברג: ממלכה בגרמניה דרומית-מערבית. יהודים התיישבו שם במאה ה"ג בערי באפפינגער, אולמא, עסלינגען, עדינגען, וייל, קאלאו. והיו גרדפים ע"י הצורך רינדפלייש וחבדיו, שהתנפלו עליהם בשנת 1298, ובפרט בעיר היילברן, ששם הומתו מאתים יהודים על קה"ש וביניהם הרב ר' יוחנן בן אליקים ור' אשר ראש הקהל. היהודים נחשדו כי עזרו לחיל בייערן לבוא לתוך העיר (1316). יהודי אולמא הוכרחו לשלם מס כבד מחיר החסות. נסיכי ווירטעמברג, במאה ה"מ, הרשו ליהודים כנור בשמוטנארט, קירכ היים, טיבינגען, קאנשטאדט, נייפינגען במחיר מס החסות, אך הענישים בקנסות אם לקחו רבית יותר מסך הקצוב. בעיר ראונענסבורג היתה עליית דם והקיסר זיגיסמונד צוה לשרוף את היהודים הנאשמים באש ולגרש הנשארים. בימי ממשלת הנסיך עברה אורד לודוויג (1677-1733) הורשו היהודים לבוא לירידים ולסחור בסוסים. תחת ממשלת הנסיך קרק אלכסנדר (1733-37) היה יוסף זיס אופנהיים יועץ המדינה, ובמות הנסיך חשדו את אופנהיים במעילת יד והומת והיהודים גורשו משם. במאה ה"ט, תחת נסיכים פרוטסטנטים, הוטב מצב היהודים ונתוספו עליהם רבים. המלך פרידריך הראשון בטל את המס המיוחד ליהודים ולקח מהם אנשי חיל לצבא (1807). הקהלה היהודית החדשה נוסדה בשנת 1828 ברשיון המלך ווילהלם הראשון, תחת מנהלי העדה, "איוראעליטישע אבערקירכענבעהערדע" ובראש הקהלה היה דר' מאיר שהחל לעשות תקונים חדשים, ונערי ישראל הוכרחו ללמוד בבתי הספר אשר לעם (ע' מ"ע ציון ח"א 98). בשנת 1900 היה מספר היהודים בממלכת ווירטעמברג 11-916 בין יותר משני מיליון תושבים. י"ג רבנים בערים הגדולות השגיחו על ס"א בתי ספר שלמדו שם 1757 תלמידים. משנת 1896 ואילך התאספו הרבנים והחונים בעיר שמוטנארט בכל שנה להחיעץ על עניני היהדות וצרכי הצבור. ע"ע אולס; שמוטנארט.

ב. מ.

ווירמיוה: ע' ווארמש

ווירצבורג (Würzburg); עיר הראשית בפראנקוניה התחתונה במדינת בייערן בגרמניה. העיר נוסדה בשנת 741 ויהודים גרו בה במאה ה"א. היהודים סבלו שם ביחוד מנוסעי הצלב בשנת 1147, והיו גרדפים על צווארם בכל עת מצוא. כל בני הקהלה שרפו את עצמם וב"ב על קה"ש בבית הכנסת בשנת 1349 בעת המגפה השחורה מפני חמת ההמון שרצו להורגם, כי חשדום ששמו רעל במימי העיר כדי להמית את הנוצרים. היהודים התיישבו וגורשו מווירצבורג כמה פעמים ותקעו משכנם בעיר היידינגספלד הסמוכה. בין רבני ווירצבורג נחשבו ר' יצחק אור זרוע, מהר"ם מרוטנבורג, ד' ארי' ליב רפאפורט, הרב ר' אברהם בינג נתמנה לרב הכולל

פרסומם הגדול של הרבנים וגדולתם בתורה היו דבריהם נשמעים גם למרחוק. ומקצות הארץ הוצעו לפניהם שאלות בעניני הדת. גם בקשו מהם עזר ותמיכה לעתות בצרה. בן הדוד ההוא בעל „יון מצולח" כותב „והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פולין. אם ראשי הקהלה מתירייני הולכים לדון לפני פרנסים דר"א יצ"ו שהיו יושבין ב' פעמים בשנה. מכל ראשי הקהלה פרנס אחד וצרפו להם ששה גאונים והיו יושבים בכל ירד לובלין בין פורים לפסח. וביערוסלב באב או באלול והפרנסים מר"א היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית" וכו'. תקנות הועד והחלטותיו נכתבו תמיד ב„פנקס הארצות" שהיה מונח בלובלין ואבד או נשרף, רק החלק השייך לכל הארצות הועתק לפנקסי הועדים שבכל ליל וליל ונתקיים בחיטת יד סופר הועד ונאמנו. עד עתה נודעו לנו ההעתיקות שבפנקס פחנא ע"י יוסף פערלעס; שבפנקס קראקא ע"י רעמביצ' ופי"ה וועטשמיין; שבפנקס כבוב ע"י בעל „מצבת קרש" שלדעת הרבבי לא נוכל לסמוך עליו; וההעתיקות מפנקס מדינת ליטא הנמצא בהוראדנא.

[זכרונות בפנקסי ועד ד"א] בפנקס קראקא שהיה מונח בביהכ"ז של הרמ"א נזכרו תקנות ד' ארצות שאסור ליהודי לשכור המכס של משקין חריפים ולא שום מכסים אחרים מאת המלך. והעובר ע"ז „יחיה מוחרם ומנוה משני עולמות ויהיה מופרש ומוברל מכל קדושת ישראל. פתו יהא כפת כוחי. יינו יין נסף, ושחיתותו כשחיתות נכרי. ובעילתו תהא בעילת זנות וקבורתו תהיה קבורת חמור. ושום רב או צורב לא יתעסק בקידושין שלו הן לבניו והן לבנותיו ושום אדם לא יחתן עמו ויהא ארוד וסקולל בכל חאלות וחללות הכתובות בספר התורה ובקללות שקלל אלישע לנחזי נערו יחולו על ראשו עד אשר ישוב מדרכו הרעה" וכו'. התקנה הזאת עשה הועד ביום ג' ט"ז כסלו שלח"ת לפ"ק (אוצר הספרות ח"ד 584. אך הרבבי מפנקס אם הועתקה התקנה הזאת בדיוק). בפנקס הקהל רפחנא נזכר העתק כרוז אדות תקנת הועד דר"א משנת שמ"ז בלובלין ונתחזקת אח"כ בשנת ש"ג בחתימת שלשים רבנים ראשי הועד האוסרים באיסור ובחרם קשה לקנות הדבנות בכסף. בין החתומים היו רמ"י פה, ר"א לאנטשין בעל כלי יקר, המהרש"א, וחתנו בעל הסמ"ע, מהר"ם מלובלין, ר"י הורוויץ בעל השל"ח ועוד. הכרוז הזה הוכרז אח"כ בשנת ת' בירד יערוסלב (פערלעס מאנאטסשריפט 1897 צד 222). בשנת שע"ג הורד מהר"ם מלובלין מכסא הדבנות בלובב. עפ"י פסק ועד הארצות (ס' עיר הצדק וס' אנשי שם. אך הרבבי איננו מסכים עמהם). בשנת שע"ד חסכיו ועד הארצות על ס' סליחות ופזמונים מהר"ר אליעזר אשכנזי (לובלין שע"ד) ובין כותבי ההסכמות הם מהר"ם מלובלין, המהרש"א ועוד. דבר המחלוקת אדות כפרים ויושבים שבין קהלת הוראדנא לקהלת מיקסין בא לפני בי"ד

הראשון בערך שנת 1520. וגמשה ממסלת הועד יחור ממאתים שנה עד אשר נתבטלה בשנת 1764 עפ"י פקודת המלך סטאניסלאוו אונוס. בעת הוסר הועד לא הוקצב מספר הארצות. כי בראשונה נמנו שלש ארצות פולין ליטא ורוסיא. כנראה מהסכמת הרבנים להרפסת הש"ס בלובלין בשנות 80—1559. ולפעמים חשבו חמש ארצות כי חלקו פולין לשתיים: פולין גדול ופולין קטן ורוסיא לשתיים: וואלין ופודוליא או נליציא חמורחית. וליטא. וכן נראה מפסק ועד חמש ארצות בס' נתיבות עולם לר' ליווא בן בצלאל (פראג 1596). אמנם מראשית המאה הי"ז יצאו מינוטין של ועד ארבע ארצות ומבעו נודע בעולם היחודות. כנראה היה עיקר התיסרות הועד לצורך הערכת המסים והארנוניות של בני הקהלות לאוצר הממשלה וכן לצרכי הצבור. כבר בשנת 1514 השתדל זיגיסמונד הראשון למסור את דבר נביית המסים ואת עניני הצבור היהודי ביד פקיד יהודי. ולכן מנה את מיכל יחפאוויץ מבריסק לזקן (Senior) יהודי ליטא ואת אברהם מביהם לזקן יהודי פולין. אך בראותו כי היהודים לא הכירו את שררותם החליט המלך למסור את הענינים האלה ביד ועד של מנהיגי הקהלות ורבנים שנקראו בכתבי המלכות *doctores Judaeorum* והם יקיימו את הערכות המסים עפ"י דין תורה ודב דת. וברך הזה השתלשל ברבות הימים הועד דר' ארצות. וע"י הועד הזה היו היהודים בר"פ לחסיבה בפני עצמה. לצבור מתנהג עפ"י דתו וחקיו כממלכה בתוך ממלכה, ואספתם היתה כעין הסיים (Sejm) הפולני, או פרלמנט. ודברי הועד היו נשמעים כדבר מלך שלטון, ועל חקלה שלא קימה פסק הועד הוטל קנס ועונש. עוד משנת 1533 נמצאה פקודת המלך זיגיסמונד לקיים פסק הדין של הדוקטורים היהודים (הרבנים) שנתאספו בלובלין לטובת היהודי יאסקע בן שלמה מביעלסק בלי שום שנוי. ובשורת הרמ"א ס' ס"ג ופי"ד נמצאו דברי מר"ם אדות מחלוקת שני אנשים בקראקא. ומסיים „אנחנו ח"ם נזרים בתוקף נזרתנו בחרם על שני הצדדים לבוא על ירד הסמוך לק"ק לובלין". לדעת הרבבי היה זה בשנת 1559. הועדים נתאספו בזמן הירידים בלובלין (פולין גדול) או ביערוסלב (פולין קטן וכעת נליציא) ששם באו „יהודים מכל קצות העולם" (יון מצולח). הרבנים והפרנסים שהתאספו אל הועד היו נבחרים ע"פ רוב דעות, ולכל ירד נתמנה פרנס מיוחד בשם „פרנס הירד", וכן נקראו דיני הועד בשם „דיני הארצות". הרב הראשון שנדע ברור כי עמד בראש ועד הארצות הוא מהר"ם יפה בעל הלבושים, ועליו נאמר שהיה ראש ועיד מנדלי ראשי ישיבות ודיני שלש ארצות (צמח דוד לשנת שנ"ב). לדעת גרעץ היה לעד כח ושלטון גם על קהלות ישראל הרחוקות אשר מעל לגבולות פולין, אך הרבבי סותר דבריו ומוכיח כי לא היה לעד כח להתערב בעניני ארצות אחרות. רק מפני

מזק ניוועזן מעמד ומצב הכלל שארית ישראל און איז פארקריגט ניווארין במה אלפים, און האבן רוני ד"א יצ"ו ד"א זאך פיר זיך ניוונן און האבן נישטראפט ד"א לייט ד"א דאש האבן אן ניוויבן און ד"א דא האבן איין חלק דראן גיהט וועלכע דז מען נים וויל פורט זיין טפני הכבוד... און ניבן ראשי רוני קציני מנהיגי ד"א יצ"ו רשות ומקל ורצועה לראשי חגילות ולראשי הקהלות דז זיא זאלין דורף זיין וילכי לייט און שטראפן מיט חרפות און קנסות ותפיסות אפילו בדיני נים, און אל ד"א הוצאות זאלין זיין מכיס קושרי קשרים... און ד"א זעלבניגן לייט זאלין כג ימיהם קיין התמנות האבן אין אירי קהלה או גליל און קיין חזקת... און דער כרח איז איין נישריבן ניווארין בפנסק ד"א יצ"ו בתוקף פס"ד נמור.

ביבליאגראפא: גרעץ ד"א ח"ו 850 וציון י' והרכבי בהערותיו חדשים וגם ישנים ח"ח 107; קונטרס השמע וולצבאך 1692; וועטשטיין קדמוניות מפנקסי קראקא; באבער אנשי שם; כנסת ישראל ח"ב 29; האסיף ח"ב 898, ח"ו 155; ספר היוכל לסוקולוב 250; אוצר הספרות ח"ד 198; הרבני וואסחאד 1884, דובנאוו שם 4—1898.

י. א—ן.

וועט אינדיס: ע' ברבדום, דזשא מייסא; מארטיניס; סורינאם וקוראסא

ווערבער, ברוך: עורך ומחבר; נולד בעיר בראדי גליצא בערך שנת 1810 ומת שם ח' מנ"א תרל"ו (1876). הוא הו"ל מכ"ע, "העברי" ואח"כ בשם "עברי אנכי" (1865—1890) וכתב, "מגילת קהלת" פי' ומבוא על קהלת (לכוב 1862) ו, "תולדות אדם" תולדות אלברט כהן בפאריס (בראדי 1870). בנו יעקב ווערבער נולד ברי"ח אדר תרי"ט (1859). ומת ר' אלול תר"ן (1890). במדע מלאו לו ט"ו שנה. כבר נרפס ממנו בהעברי (שנת תרל"ד) ספרו הנעלה "גלגל החור בעולם" וכתב מאמרים רבים בחקירה ותולדות הטבע בהעברי (תרל"ח=ל"ו). בהמניד (נסיעה דמיונית במרחבי הבריאה שנת תרל"ו) ובהצפירה (משפט חירושא שנת תרל"ו). במות אביו נעשה עורך העברי, ובאשר נחלה והרופאים אמרו לו נואש כתב את הספרו בעצמו שנרפס בגליון האחרון מהעברי שלשה ימים קודם מותו.

ביבליאגראפא: ספר זכרון 40; האסיף ח"ו 140.

ב. מ.

ווערטהיימר, יוסף, ריטער פאן: נדבן ומחבר; נולד בווי"ח אדר תקס" 1800, ומת שם כ"ח אדר תרס"ז 1887. הוא היה בן ר' שלמה ונצר מטשפחה ווערטהיימר (ע' בסמוך). בימי נעוריו למד בבית אביו הנביר למורי תורה וחכמה. ובהגיע לשנת כ"א לקחו אביו לשותף במסחרו. ווערטהיימר נסע

הגבוה בועד הארצות והועד התל"ט לטובת עיר מיקטין. הפסק מסיים: "ואשר ימרה את פינו וכו' ילכד בחרם למפרע והרשות נתונה לרדוף אותו בכל מיני רדיפות שבעולם. כה דברינו הנועדים ביריד תמו השפ"א לפ"ס פה ק"ק לובלין". בחתימות הרבנים. קהלת הוראדנא לא קבלה עליה את הדין, ובשנה השניה יצא הועד ד"א במכתב אזהרה לקהלת הוראדנא ורבניה באיום הטלת חרם חסור. בשנת ת"ד ביריד גראמניץ (Gromnice) הוא חג הדלקת הנרות קודם לפסחם) בלובלין בא דבר המחלוקת עוד הפעם לפני הועד ד"א והועד עשה פשרה בין הקהלות ביום ד' ה' ניסן. ועל החתום ר' יהושע העשיל שהיה אז ר"מ ואב"ד בלובלין, ור' דוד ב"ר שמואל הלוי בעל המורי זהב וועד.

[ועד מדינות ליטא] המלחמה בין הוראדנא ומיקטין היתה באמת ערוכה בין ועד הארצות וועד המדינות בליטא שארכה לערך מאה שנה. כי בשנת 1623 נוסד "ועד המדינות" מן שלש גלילים או מדינות: בריסק הוראדנא ופינסק, אח"כ נוספה עליהן מדינת ווילנא ובאחרונה גם מדינת סלוצק והועד הזה נעשה לבעל ה' מדינות. גם הוא נוסד לכתחילה רק למען הערכת המסים ואח"כ נעשה גם להנהגה דתית וחברתית. לועד הארצות לא היה שום שייכות עם ועד המדינות. ובפסק דין של החלטת ועד ד"א משנת ת"ד נאמר שאין לאנשי מדינות ליטא שום ראש מדינה בועד הארצות. ובפס"ד משנת תמ"א נמצא שבו טענו ראשי ליטא "שמעולם לא נתחייבו מאומה ומעולם לא היה להם יום שתוף וחבור עם ד' ארצות". אף כי באמת השתתפו עמהם בתחלה וגם אח"כ מערים אחרות בליטא. בפנסק של קהל מיקטין מוכא מכתב מרובני ועד ד"א משנת שפ"ט בחתימת הרבנים מפוזנא וואלין ולובלין, ובו יבקשו הרבנים מראשי עיר מיקטין להצטרף אל ועד ד"א ולא לועד מדינות ליטא (ספר היוכל לסוקולוב צד 252 וחלאה). בשנת 1678 שלח הועד מלובלין אל מנהיגי מיקטין להרשות להם לשלוח מקרבם מנהיג מיוחד להועד. ונכתב בפנסק הועד הרבנים האלה: "היום הזה מלאנו בקשת קציני מנהיגי הקהלה ק"ק מיקטין יצ"ו מה שמבואר בדרך... שהציעו לדבריהם בענין היות להם מנהיג משלהן ד"א יצ"ו, לעולם נענינו להם ראשינו להיות לק"ק הגל' תמיד בכל ועד ד"א יצ"ו מנהיג קבוע לרורי דורות ובאופן המבואר בדרך... ושוב כנ"ל בדרך דהאידנא. כ"ד האלופים הקצינים רוני ד"א יצ"ו. היום יום ד' סיון תל"ח לפ"ס פה לובלין". ועה"ה כ"א תברים דועד ד"א. הכרחים כתבו בלשון יהודית-אשכנזית, ולדוגמא הכרוז בועד יערוסלב בשנת 1671: "האלופים הקצינים והרחנים מנהיגי הארצות יצ"ו לאזין מודיע. מאחר דז זיך גיפונן האם דז אזו איין שעדוריי. און מחלוקת האם זיך דער וועקט אין גליל חעלם דז כמעט דאש גליל וועד אויף גינאנגן און חלילה

וכן כל הקהלות הגדולות באוסטריא ובמדינות הנד (עי' הסכמתו לס' ויקהל משה לר' משה בן מנחם כפארג, דעסוי תנ"ט). ור' משה מאיר פערלס שהיה מוכירו ואיש סודו יבנהו בספרו, "מגלת ספר" בשם "רב בהרבה קהלות בישראל". ונתקבל לנשיא בעיר צפת בא"י. מלבד צדקת פרונו וחסדו לבני עמו ביד נדיבה לאלפים ולרבבות, עמד ליטין אחיו והשתדל בעדם לפני מלך ושרים. בשנת 1699 היתה עת צרה ליהודי אשכנז ובפרט ליושבי מחוז באמברג כי המון העם התנפל על היהודים ויהרגו מהם רבים וישפו את רכושם. וכאשר שמע זאת ווערטהיימר עמד ובקש רחמים לפני הקיסר אשר שלח ספרים לכל הנסיכים הסרים למשמעתו לעצור בעד העם הפרוע (לדעת קויפמאן יתאימו המאורעות האלה עם גזרת ותענית כ"ט ניסן הנהוג בעיר באמברג עד היום). וכאשר הוציא לאור אייזעק מענגער את ספרו, "ענטדעקטעס יודענטהום" בשנת 1700 בא לפני הקיסר ונענה לו לגנוז כי הוכיח לפניו שכל דברי הצורך בדוים הם וכי התלמוד נקי מאשמותיו ווערטהיימר בכל מרדויות הרבות בעסקי הממלכת וצרבי הצבור מצא עת לעסוק גם בתורה בעניני הלכה וקבלה. והיה דרשן. ונשא הספר על שני גדולי דורו ר' שמחה כ"ץ ור' דוד מטרעביטש רב במעהרין. הוא חבר חרושי תנ"ך (בכ"י אוצר הספרים של יעלינעק) וכתב הסכמות לחבורים של אחרים שדרשו הסכמות. בהסכמתו להאלפסי דפוס פפד"ט שנת תנ"ט יאמר "והנני ירא לגשת במקום גדולים אשר בימיהם לא נראתה הקשת כי צל עובר אני וחציר יבשת. והנני נרתע לאחורי ופני נגד רבי ואברי נרתעים נעים ונכנעים, שלא יאמרו הגם שאול בנביאים" וכו'.

[צדקותיו] בין הרבה מעשי הצדקה והחסד שעשה נחשב: הרחבת בית עלמין ובנין חומת סביבו בעיר ווערטהיים בשנת תע"ד; בנה ביהב"ג בעיר רעבניץ מעהרין בשנת תע"ט; בית ת"ת בעיר ווארמש; נתן סכום רב לבנין ביהב"ג "ישרון" בווי; בשנת 1719 נשרף מושב היהודים בניקלשבורג ולא הצילו כ"א גיותיהם, ובהשמע הדבר לווערטהיימר קנה את חלקת הישרה הנשען על גיא הקברים בעיר ובנה להם בתים למושבם. מעזבונו הניח לקרן קימת מאה וחמשים אלף פלורין למזכרת העניים, וכ"כ אלף לעניי א"י.

ביבליוגרפא: קול מחיה לבוב 1880; קויפמאן, שמשון ווערטהיימר, וויען 1888.

א. ד.

ווערנער, משה מושמן הכהן: רב ומחבר; נולד בעיר ראנאזען במחוז פוזנא בשנת 1854. בנעוריו הקשיב לקח מפי אביו ר' אלימלך הכהן. אח"כ למד בישיבת פוזנא ושם נמר חוק למורו בנימנסיון. ומשם בא לבית מדרש הרבנים בברעסליי ודי תלמיד פראנקעל ולאצארוס. ובהאוניברסיטא שם הוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיא. בבית מדרש הרבנים קבל פרס על מאמרו

למדינות שונות, והיה בלונדון בשנת 1824 ושם התבונן על דרכי החנוך בנן הילדים וכתב ספר "איבער פריהע גייסטיגע ערציהונג אין ענגלישע קליינקינדערשולען" (ווין 1826). ספרו זה הפיק רצון משר ההשכלה בפרוסיא. ויצו על מנהלי בתי הספר לקנותו. בשנת 1830 פתח ווערטהיימר בית חנוך לילדים באופן שהציע בספרו והבית הזה נשא פרי למעלה. ויהי מופת לרבים. בשנת 1840 יסד חברה לעורר בני ישראל לאומנות ומלאכה. ובשנת 1843 יסד בית חנוך לילדי יתומים יהודים בעיר ווין. משנת 1835 עד 1867 היה סופר ומוכיר לקהל ווין, והפרס הקצוב בעד עבודתו הקדיש לכלכלת משתתפי הקהל לעת זקנתם. ואף אחר שנבחר להיות אחד מראשי הקהל לא הנית משמרתו זאת. הוא היה בראש החברה "איזראעליטישע אלליאנץ צו וויען" שנוסדה בשנת 1872 והיא כעין חברה כ"ח בפאריס. הממשלה הכירה את מפעליו ותבכדהו באות עמדת ברזל עם מעלה "ריטמער" לדורותיו.

[חבורין] ספריו הנוגעים ליהודים הם: "די יודען אין עסטערייך פאם שטאנדפונקטע דער געשיכטע. דעם רעכטעס אונד דעם שטאטספארמאליס" (ב"ח לייפציג 1842) בעלום שמו, כי ירא אז מחמת הצענוז, בספרו זה הוכיח את הממשלה על רוע מעמד היהודים באוסטריא ודרש משפטם להנחילם זכות אזרח; "די שטעללונג דער יודען אין עסטערייך" (ווין 1853); "די רענעלונג דער שטאטסבירגערליכען שטעללונג דער יודען אין עסטערייך". (ווין 1859); "וה"ל במשך י"א שנים (64—1854) ספרי "יאהרבוך פיר איזראעליטען" בשותפות עם קאמפערס. מלבד טאמרים רבים שכתב לצורך השעה בנוגע לשיווי זכויות היהודים, ואח"כ ספרו "די עמאנציפאציע אונדערער גלויבענסגעמאסעסן" (ווין 1882); "ידישע לעהרע אונד יידישעס לעבען" (שם 1883).

ב. ט.

ווערטהיימר, שמשון (ונודע ג"כ בשם ר' שמשון ווינער): רב כולל באוסטריא ואונגריא ושתדלן בחצר המלך; נולד בעיר ווארמש בשנת 1659 ומת בוויין מנ"א תפ"ה (1725). הוא היה בן ר' יוסף יחל ווערטהיימר שהיה ראש משפחת ווערטהיימר ונקרא כן ע"ש עיר מולדתו (נפטר בשנת 1713). בנעוריו למד בישיבת ווארמש ובישיבת פפד"ט. בשנת 1677 בא הוא ורעו ר' שמואל אופנהיימר לוויין ויתיצבו לפני הקיסר ליאופולד הראשון ונתקבלו בתור סרסורים ויהודי החצר (האפידען). בשנת 1683 נתעלה ווערטהיימר לסרסור ראשי (אבערפאקסאר) לכלכל את בית המלך ואנשי חילו בכל מחסורם. והשיג הרשיון להתישב בוויין עם ב"כ. גם נתן לו הקיסר אגרת הורמנא (28 מאי 1692) בתור רב ראשי בכל ארצות ממשלתו, למען יחזק את עיקרי הדת ויוציא מהם המנהגים הטפלים. גם עזר ישראל בפראג הכירתו לרב המדינה בביהם

סוסים) דאבא, אבא לקבל אלפא חמרא שתי ולא רי (בלשאר, דניאל ה' א') והוא גברה אשתמי בחמרה. מיד וחמרו בערה בו (מזלה י"ב. י.).

מ. ב.

והודיענו: תפלת הברלה נתקנה ע"י רב ושמאל בבבל לאומרה בתפלת ערבית ביר"ט שחל להיות במוצאי שבת בברכה דביעית. התפלה הזאת מצאה כ"כ חן בעיני החכמים עד שקראה "מרנניא" = מרגלית (ברכות ל"ג.). שינים רבים והוספות שונות נעשו בתפלה זו במשך הזמן והנוסחה לפנינו בסידורים שונה מאשר היא בנמרא וברמב"ם. הנוסח המקורי של רב ושמאל הוא: ותודיענו ה' אלהינו את משפטי צדקך ותלמדנו לעשות חוקי רצונך ותנחילנו זמני ששון וחגי נדבה. ותורישנו קדשת שבת וכבוד סעוד וחגיגת הרגל. בין קדשת שבת לקדשת יום הברלה ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת. ומה שנמצא בנמרא "הברלה וקדשת את עמך ישראל בקדשתך" היא הוספה מאוחרת שבאה לתוך הנמרא מנוסחת הסידור, כי בתוס' (פסחים ק"ד. ד"ה בעי למימר) נאמר: שאל ר' אפרים את ר"ת למה נהגו העולם להוסיף ולומר את יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת הברלה וקדשת את עמך ישראל בקדשתך. משמע מזה שלא היו הדברים האלה בנמרא שלפניהם (ע"י הנוסחא ברמב"ם תפלה פ"ב י"ב.). בסדר רב עמרם נאמן מוסיף "חוקים ומצות טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" וגם נתוספו המלים "ומעדי קדש" בין זמני ששון-חגי נדבה. ומה שנמצא בנוסחתנו "ותברל ה' אלהינו בין קדש לחול בין אור לחשך בין ישראל לעמים בין יום השביעי לששת ימי המעשה" היא הוספה מאוחרת שלא נמצא בנמרא ולא ברמב"ם, וגם בסידורים כ"י חסרים הדברים האלה.

י. ב. ל.

ותיקין: לדעת קאהוט השם ותיק מקורו ערבית בהוראת חזק ואמץ, ובמובן המוסרי חזק בתכונות הנפש. כלומר בעל מדות ומעלות טובות. לדעת קצת קראו חז"ל את האסיים הראשונים בשם ותיקין, שהיו מצניעי לבת ונזירים בורדים ומתנהגים בפרישות יתירה. וסמך להשערה הזאת היא ממה שטעה יוסיפוס לומר על האסיים שבכל יום היו מתפללים לשמש, ובאמת היו קורין ק"ש וגומרין עם הנץ החמה (ברכות מ"ו.) ואמרו מנהג ותיקין מבטל הלכה (סופרים פ"ד י"ח) ויוסיפוס טעה לחשוב כי הם התפללו לשמש. אמנם האסיים האחרונים יצאו אח"כ מחוץ לתורת ישראל והתהללו בסודותיהם וחקירות זרות, נחשבו למינים. מנהג הותיקין לגמור ס"ש עם הנץ החמה עורנה בתקפה בין חסיד האומה, ובירושלם יש איזה חברות המדקדקים במנהג ותיקין. השם ותיק נתיחד ג"כ לתואר ה' ובפיוס ידיר נפש נאמר "ותיק יהוה נא רחמיך" ובפיוס לא

אדות תקנות הנאונים. הוא חבר ג"כ מאמר על דבר יוחנן כהן גדול, ומאמר על ר' אברהם מיימוני בן הרמב"ם. גם הרפ"ס כמה דרשות. בשנות 95-1889 היה רב ומסיף בראנצני ושם עלתה בידו לאחד את חמש הקהלות שהיו עד העת ההיא מפורדות וכל אחת בנתה במה לעצמה. בשנת 1895 נתקבל לרב ראשי ומסיף בעיר מינכען אחרי מות דוקטור יוסף פערלעס. ובמשמרתו זאת עומד כעת (1910). דר' ווערנער מצטיין בסודותיו ואהבתו את השלום ואף כי עדתו נחשבת למודרנית הוא רצוי גם לקהל האורתודוקסים.

ה. י. ז.

וקאר, יוסף בן אברהם י': פילוסוף ומקובל; חי בטולידא במאה ה"ד. ר' משה הנרבוני שחתחיל לכתוב פירושו על המורה בטולידא בשנת 1355 כותב (ח"א פכ"ח), "וגם בהיותי בעיר ההוללה מוליטולה וכו' דברתי ע"י עם החכם הזקן רון יוסף בכנזי אבובקר" וכו' חבר ס' להסכים בין הפילוסופיא והקבלה, ונמצא סמנו "שיר היחוד" כ"ז בתים תחלתו "אספרה כל נפלאותיך האצלת אלהי אחד ושמו אחד. ועשה גם פ' עליו. ר' שלמה פראנקו שכתב ביאור לפירוש על הראב"ע קודם שנת 1372 כותב על י' וקאר בלשון זצ"ל (שכבר מת) ואומר שהיה רב. וקאר בתב התקנות לעדת טולידא (שו"ת יהודה בן אשר ס' נ"א). מכירי ר' שמואל צרצה בפירושו "מקור חיים" עה"ת פסוק ויכלו בבראשית, ופרשת ערבין בבחקותי. גם עזרא ב"ר שלמה נאמינו מביא את דעת י' וקאר כי השמש בגבעון דום היה בזמן לקוי החמה ויהושע היה יודע לכוין את השעה. י' וקאר העתיק לעברית ספר הערבי של זהרי, "כתאב אל תצריף". ויש עוד כ"י על הקבלה והספירות אשר החוקרים מסופקים אם הוא כתבם או י' וקאר אחד (ע"י שטיינשניידר Jewish Literature צד 118).

מ. ב.

ושתי: מלכה. אשת אחשוורוש. ומפני שלא עשתה מאמר המלך לבוא לפני השרים להראות את יפיה. הוסרה מהיות נבירה ואסתר לקחה מקומה. בסדרש אמרו: ד' נשים נמלו ממשה בעולם ושתי ואיזבל ועתליה ושמיסית אשת נבוכדנצר (אסתר רבה פ"א מ.). ושתי עשתה משתה בית המלך בחדר שהיה מצויר ברוקנין ומראות הצובאות שהנשים מתאוות להביס בהן יותר מלאכול עופות מפותמות (ילקוט ח"ב דמו תתרי"ט.). אחשוורוש צוה שתבוא ושתי לפני השרים ערומה והכתר בראשה, ונענשה מפני שהפשיטה בנות ישראל ערומות ועושה בהן מלאכה ביום השבת. דבא אמר שגם ושתי נתכונה לדבר עבירה כמו אחשוורוש, והיינו דאמרי אינשי איהו בקרי ואחתיה בבוציני (דלועין גדולות וקטנות כלומר מאותו מין עצמו זה נואף חו נואפת) אלא שפרחה בה צרעת גתביישה לבוא, ושלחה לאחשוורוש לאמר, בר אהוריירה ושומר

עורך דין נאמר „לחזיק ועושה חסד“.

מ. ט. ה.

ותרן (ותרגות) : רבוי ועודף, יותר משעור הקצוב והמורגל. והוא שם תואר לאיש שיש בו המעלה לוותר משלו לאחרים. אם בממון או בשאר זכויות, וההיפך מזה הוא קמצן. תרגום לא יועילו אוצרות רשע (משלי י' ב'). לא מותרין אוצרי דרשיעי. ולדעת חרדי"ק שוע (ישעיה ל"ב ה') הוא ותרן בממונו והוא יותר במעלה מהגדיר. הגר"א מבאר את המדה שלי שלך ושלך שלך זה ותרן, והוא בממון, ובמדות נקרא ותרן המעביר על מדותיו, ומצינו כי איוב ותרן בממונו היה, מנהגו של עולם נתן חצי פרומה לחנוני איוב ויתרת משלו (ב"ב

ט"ז). גם ותרן על סללותיו (ירושלמי סוטה פ"ח). אחאב ותרן על ממונו היה (סנהדרין ק"ב). ר' נחוניא חננדל אומר ותרן הייתי על ממוני (מנילה כ"ח). אבל אם מבזבז יותר מדי היא מדה רעה. וכן במדות הקב"ה מצינו כי הוא ותרן במדה ממוצעת. ויתר הקב"ה לישראל על ע"ז וכו' ועל מאסם בתורה לא יותר (ירושלמי חגיגה פ"א). ויתר על ע"ז ולא יותר על תלול השם (ויק"ד פכ"ב). וכל האומר הקב"ה ותרן הוא (בהחלט) יותרון בני מעוהי (בי"ק נ'). ב"ד פס"ז ובכמת מקומות). כי אם יותר על כל החמאים לא נשאר מקום לעונש או לתשובה.

חרד"ף.

ז

ישבו בערי מערעבורני, נוימבערג, מארגני ומייסען במאה העשירית. הקיסר אמטא השני (973—983) נתן להם איזה זכויות. במאה ה"ב היה „כפר של יהודים“ סמוך לעיר מאנדעבורג. שנאת הגוים ליהודים החלה מנוסעי הצלב ונתגלתה בהאללי בשנת 1205, בנאמטא בשנת 1212, במאנדעבורג בשנת 1213, בערפורט בשנת 1215. ראשית הסבה היתה כי הנוצרים רצו לפטור את עצמם מלשלם חובותיהם ליהודים. הארכבישוף רופערט היה רודף את היהודים בנפש מרה. נכסיהם היו הפקר להחמון הפרוע. היהודים לא הורשו לשלוח יד במלאכה או בעבודה רק לעסוק במסחרים בזוים ולהלוות ברבית על משכונות. הנסיך הענרי נתן חוק בשנת 1265 לחסות את היהודים בעד שילום המס, וצוה כי ברין ודברים שבין נוצרי ויהודי בבית המשפט צריך הנוצרי להביא שני עדים יהודים ונוצרי אחד לראיה נגד היהודי, והיהודי צריך להביא שני עדים נוצרים ואחד יהודי נגד הנוצרי. היהודים ישבו במקום מיוחד להם מתוך לעיר מייסען שנקרא „שער היהודים“ (יודענבערג) מתוך לעיר פרייבורג. בסוף המאה הי"ג הוטב מעט מצב היהודים ונמצא מהם בעלי אחוזות ובעלי שדות וכרמים. במאה הי"ד העביר הקיסר לורוויג הרביעי את חסות היהודים בחלק גדול מזאכסן לירי הנסיך פרידריך (47—1324) והורע מצבם, ובפרט אח"כ בזמן המנפה השחורה. היהודים בנערליץ נאסרו בכלא ונכסיהם הופקדו וביה"ג נחרס, וגורשו ממיסען ומהורינגני ע"י

זאב : היה מורפת ידועה. ולנקבה זאבה (אסתר רבה פ' ג' ושה"י). זאב דומה לכלב, עד שנתן ר"מ שיעור לתחלת חיום לענין ק"ש. משיכיר בין זאב לכלב (ברכות ט' :) גילות הזאב למרוף טרפו בערב ולכן נקרא זאב ערבות (ירמיה ח' ו'), זאבי ערב (צפניה ג' נ'). מרף הזאב הוא לרוב בין הצאן ולכן המשיל הנביא את השלום המשיחי „וגר זאב עם כבש“ (ישעיה י"א) „זאב ומלה ירעו כאחד“ „שם ס"ה). בתלמוד נקרא הזאב גם דיבא ולוקוס (סוכה נ"ו :) שהיא מלה יונית משובש מן לופוס (Lupos). ימי עבור של זאבה ג' שנים (בכורות ח' :). הזאב הוא מועד להזיק, אך בזמן שהוא בן תרבות אינו מועד (משנה ב"ק ט"ו :). זאבין נפלי יותר על עזים וזכרים מעל נקבות משום דוקפי חוסמייהו ומסני כי דרו (מביטין כאן וכאן לפיכך מתקנאין בהן כסבורין שרוצים להלחם בהם. שבת נ"ג : רש"י). וגורו תענית על שאכלו זאבים שני תינוקות בעבר הירדן, ר' יוסי אומר לא על שאכלו אלא על שנראו (תענית י"ט :). זאב בא למרוף את בנה ונדרה וכו' (ירושלמי שקלים פ"ה). דריסת הזאב מריפה מפני שהארס שורפה, והנקב משוך ואינו ענוול כמו נקבת הקוף (זבחים ע"ד :). ומשלו משל לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובים זה לזה בא זאב על האחד, אמר האחד אם איני עוזרו היום הורג אותו ולסתר בא עלי הלכו שניהם והרגו הזאב (סנהדרין ק"ה). ועוד משל יפה מזאב ושתל (רש"י שם ל"ט :).

א.

זאכסן : (Saxony) : ממלכה בגרמניה. היהודים

חוק מבית הכנסת בנו בית המדרש. בשנת 1690 (כ"ט מרחשון תנ"א) נתן המלך רשות לכוון בית דפוס עברי בזאלקווא ונפתח ע"י ר' אורי פייבוש סג"ל מאמשטרדם (ע' בכורים תר"ב צד 53). בשנת 1691 נפלה דליקה בזאלקווא ונשרפו כתבי הזכויות של העיר. וכיום נ' אדר שני תנ"ג (1693) נתן המלך כתבי זכויות חדשים ובהם נאמר כי זכויות היהודים שוים לזכויות שאר התושבים. בשנת 1770 היתה מנפה בעיר זאלקווא וסביבותיה ומתו בה אלף ושמונה מאות יהודים. העיר זאלקווא היתה עיר ואם בישראל מלאה חכמים וסופרים (ע' הקדמת "בית הלל"). פנקס הקהל מזאלקווא כולל זכרון תקנות ובחירות והערכת מסים וכו' משנת 1613 עד 1783. בזאלקווא לא היה אב"ד עד שנת 1626. והיו בני העיר מוכרחים להביא משפטיהם ודברי ריבונותיהם לפני הרבנים בלבוב. אך ביום ז' סיון בשנה ה'ת"ת התעוררו למנות להם רב ואב"ד ומבוא בפנקס הקהל דף קס"ג, אבל לא רשמו את שם הרב שבחרו בו בראשונה.

ביבליוגרפיה: באבער, קריה נשגבה, גם בהאשכול ח"א ח"ב וחי"ג, ושם שמות הרבנים והמחברים בזאלקווא.

ב. ס.

זאקשט, ישראל בן משה סג"ל:
רב חכם ומחבר; נולד בעיר בובערק בפולין בערך 1700. ומת בעיר בראד' י"ז ניסן תקל"ב (1772). הוא היה מלמד בישיבת עיר זאמשט (Samosz), ולפי עדות חרב דשם היתה תורתו אוטנתו ולא שם מהלה של תורה (הסכמה לס' נצח ישראל). והתעסק גם בחכמות חיצוניות. וכתב פי' על ס' יסוד עולם לר' יצחק ישראל, ועל ס' אילם לדלמדינו. גם חבר ס' ארובות השמים על התכונה והגדרה (בכ"י). בשנת 1742 היה בברלין ולמד את משה מנדלסון חשבון והגיון. ולעסינו העיר עליו שהיה עסקן בחכמת הלמודיות (זרובל ח"א 68). אח"כ קבע מושבו בבראד' ומת שם.

[חבורין] הוא הרפ"ס בחייו, "נצח ישראל" (פריא 1741). כולל חרשי גפית ובאורי אגרות בדרך הגיון ועי' יסודי החכמות הלמודיות (ע' הקדמתו שם). בשנת 1744 הרפ"ס ביעסניץ הספר, "רוח חן" המיוחס לאבן תבון וחבר עליו פירוש. אחרי מותו נדפס ספרו "נור הדמע" (דירנפורט 1773). בסגנון מליצת השיר הפשוט. והיא תוכחה על אהבת הסתרות והשמץ במשא ומתן שלא באמונה; "אוצר נחמד" פי' על הכוזרי (רוץ 1796); "טוב לבנון" פי' על חובות הלכות (שם 1809). ועוד נשאר ס' "אבן ישראל" שו"ת בחלכה בכ"י.

ביבליוגרפיה: תעודה בישראל פרק מ"ה; כנסת ישראל 690.

ב. ס.

זאמענהאף: ע' אספרנטו

פרידריך הרץ (64—1428). גם במאה ה"ז בזמן הרפורמציה נרשמו מבמה ערים בזאכסן ע"י הנבחר מאריץ (53—1521). הנבחר אונוסט אסר ליהודי חו"ל לבוא לזאכסן. הגזרה הזאת בטל יוהן גיאורג השלישי בשנת 1682 בראותו כי תגרום היזק לירידי לייפציג. היהודי בעהרענר לעהמאן בחצר פרידריך אונוסט החזק, פעל הרבה להטבת מצב היהודים בזאכסן. איזה יהודים הורשו להאחז בררעודען ולייפציג. ולכוון להם בתי תפלה. הנבחר אונוסט השלישי בשנת 1772 נתן רשיון ליהודים להתישב בזאכסן ולסחור בארץ במחיר מס לגלגלות. בערנהארד בעער, ווילהעלם מ' קרוג ומשה פינער השתדלו בעד שיווי זכויות ליהודים. ובשנת 1834 הרשה המלך יוהן מאכסן ליהודים לעסוק בכל מיני סחורות ומלאכת יד. בשנת 1837 הורשו היהודים ליסד להם קהלות. ביום 3 דעצ' 1868 השינו יהודי זאכסן שיווי זכויות אך "שבועת היהודים" לא נתבטלה עד 20 פֿעבר 1879.

[מספר היהודים בזאכסן] בשנת 1904 היה מספר היהודים בעיר כעמניץ 1150, דרעודען 3509. לייפציג 7000. בכל ערי זאכסן בערך חמשה עשר אלף יהודים בין יוחר מארבעה מיליון תושבים. ע"ע דרעודן; לייפציג.

ביבליוגרפיה: פיננער, וואס האבען די יודען אין זאכסן צו האפגען? לייפציג 1883; וויל, די ערשטע קאממער אונד די יודען אין זאכסן, האנוי 1887; זירארי, געשיכטע דער יודען אין זאכסן, ברלין 1901; J. E. xi, 90. ב. ס.

זאָלקווא (Zolkiew): עיר בגליציה אצל לבוב. לפנים היתה אחוזת השר זאלקיעווסקי, ובשנת 1698 היתה לעיר ונקראה בשם זאלקווא. היהודים התישבו שם מזמן הראשון, ובשנת 1601 נזכרו שם בקורות העם. בעת ההיא היה מושב היהודים בצפונה של העיר, ובשנת 1621 בהבנות החומות סביבה נקרא השער הפונה שם "שער היהודים". ביום א' דר"ה מרהשון י"ט (1619) יצא חוק לאסור ליהודים חדשים לבוא שם. והיושבים מכבר חייבים לשלם חמשים מארק לגלגולת לצרכי בנין החומות, מלבד מס הקבוע כמו ליתר תושבי העיר. הצרות שעברו על יהודי זאלקווא במלחמת הקאזקים תחת הצורך חמלניצקי בגזירות מוזכר בעל'צוק העתים. ולאחרונה התפשרו עמהם בעשירים אלף זהובים, ובין המשתדלים לעשות הפיכה היה יהודי אחד מעיר מ'שערניאוו מרוסיה. בשנת 1661 נכנסה העיר לרשות המלך יאהן סאביעסקי. שאוה העיר הזאת למושב לו בימי הקיץ. מספר היהודים היה אז השליש משאר התושבים, ובשנת 1680 היו שם קפ"ג בתים של נוצרים ופ"ח בתים של יהודים. בית הכנסת מפואר נבנה בשנת א"ת (1681) קרוב לשער העיר מצפון, ובעלית קיר גדולה הנשענה לחצר בית ה' נאספון ועודו ראשי ומנהיגי הקהלה להתיעץ על עניני הצבור. לא

יוסף, נהג לו את הכבוד עמדת ברזל ותואר "אציל" לו ולדורותיו אחריו. זאנגנמאל הראה את כחו במחנות שונות בכל ערי אירופא הגדולות וגם באמריקא. זאנגנמאל התפאר תמיד ביהדותו ואמר כי "רק לשולדתו היהודית עליו להודות על כשרונו ועל מדותיו הנעלות". בצוואתו האחרונה כתב "אחרי מותי ינהגו בי כבכל היהודים הדתיים; חיותי כל ימי חיי כיהודי, וכיהודי חפץ אני למות". הוא מת בפראג אך חביאוהו לקברות לוויין בבית קברות היהודים, והרב דר' גידעטאן הספידוהו וגם ראש העיר האנטישמי "לינער" שלח במקורתו את ממלא מקומו להספידו בשם אורחי העיר.

א-ם.

זאנגנמאל: ע' וקש

זב; זכה: נזילה הטפה וניגור, והתחיד לקנן זיבת הזרע באיש שלא כדרכו ומחמת חולי, ובאשה ששופעת דם בלא עת נדחת שלא בשעת וסתה, ואז הם טמאים ומטמאים אחרים, כדכתיב איש איש כי יהיה זב מבשרו זובו טמא הוא וכו' ואשה כי תהיה זבה וגו' (ויקרא ט"ו). טומאת הזב בלובן=שכבת זרע, וטומאת הזבח באורם=דם נדה (תרי"ב). וזאת תהיה טומאתו בזובו רר בשרו (שיוצא צלול) או חתמים בשרו (שיוצא עב וטיפת זובו כותם את פי האמה) טומאתו היא וגו' (ויקרא ט"ו ג') ודרשו ע"ז מנה הכתוב הראשון ראיות שתיים וקראו טמא, שנאמר זב מבשרו זובו טמא הוא, ומנה הכתוב השני ראיות שלש וקראו טמא שנאמר טומאתו בזובו רר בשרו את זובו או החתמים בשרו מזובו טומאתו היא, הא כיצד? שתיים לטומאה והשלישית מוקיחו לקרבן (נדה מ"ג:). אם ראה ראיה אחת הרי הוא כבעל קרי ורחץ במים וטמא עד הערב ואינו מטמא אחרים, ואם ראה שתיים מטמא מרכב ומושב ואדם ומונה שבעה ימים נקיים וכבס בגדיו ורחץ במים חיים וטהר ואינו מביא קרבן, ואם ראה שלש ראיות צריך להביא גם קרבן ביום השמיני שתי תורים או שני בני יונה אחד חטאת ואחד עולה וכפר עליו הכהן לפני ה' (ויקרא שם).

[מסכת זבים] מס' זבים היא משניות בסדר

טהרות ויש בה ה' פרקים, וכוללת דיני זב וזבה. הראה זיבה אחת לדברי ב"ה הוא כבעל קרי ואינו מטמא במרכב ומושב; הראה שתיים או אחת מרובה כשתיים וביום שני הפסיק ובשלישי ראה אחת. ב"ש אומרים שהוא זב גמור (וחייב בקרבן), וב"ה אומרים מטמא מרכב ומושב וצריך ז' נקיים וביאת מים חיים אך פטור מקרבן; רואה אחת היום ושתיים למחר, שתיים היום ואחת למחר, שלש לשלשה ימים או לשלשה לילות הרי זה זב גמור וחייב גם קרבן (פ"א). הכל מטמאין בזיבה אף הנרים והעבדים חרש שומע וקטן וכו'. הזב אינו מטמא אם יצא מבעד הזיבה באונס, ולכן בודקין את הזב אחרי זיבה בראשונה, ובשבעה דרכים בודקין אותו עד שלא נזקק לזיבה של טומאה: במאכל במשתה

זאנגוויל, ישראל: סופר אנגלי ציוני טריטוריאלי; נולד בלונדון 14 פעבר 1864. הוריו נולדו בפולין ואביו הלך לעת זקנתו לירושלם ומלך שם בשנת 1908. זאנגוויל למד בבית ספר החפשי של היהודים בלונדון ונמנה למורה שם. הוא כתב מאמרים במכ"ע היהודים בלשון אנגלית וספורים מחיי היהודים. ספוריו בגנוע ליהודים היותר מפורסמים הם Children of the Ghetto (הילדים בהגטו) שנרפס בשנת 1892; The King of the Schnorers (מלך הקבצנים); 1894 The Dreamers of the Ghetto (החולמים בהגטו) 1898. בו יחאז את גבורי ספוריו שלמה מיימן, היינע, ביקונספילד. זאנגוויל כתב גם דרמות שונות בשביל הבמה, ובפרט נודעה חדראמא Melting Pot (הסיר שבוימסו ויחכו המתכות), ומוסב על אמריקא ששם יבואו עמים רבים ושונים ויחבולו אלה באלה עד שנעשו אומה אחת אמריקאנית. בו יתאר אף היהודי הבא מרוסא יחבולל בנשואין ודעות משוחפות בעמי הארץ ולאומיותו תפשוט צורה ותקבל צורה אמריקאנית. זאנגוויל בעצמו קיים מה שדרש וגם הוא נשא נוצרית.

[כתור ציוני] זאנגוויל נעשה ציוני מדיני ובא לאספות בבאזיל, אך בשנת 1904 הפך דעתו והציע ליסד ישוב גדול מיהודים בתור קהלה אוטונומית (עומדת ברשות עצמה בענינים מדיניים) בארץ אוגנדה באפריקא המזרחית השייכת לאנגליא. ההצעה הזאת לא נתקבלה מאספת הציונים, ומאז נפרד זאנגוויל מהציונים ויסד חברת יט"א Jewish Territorial Organization אשר מטרתה למצוא מקום מיוחד בער ממשלה אוטונומית ליהודים.

ביבליוגרפא: בריינין באחיאסף ח"ה 238; J. E. xii. 634.

מ. ב.

זאנגנמאל, אברהם (אדאלה): משחק

נפלא על במת ירחק; נולד בבוראפעשט 21 דצמבר 1832 ומת בפראג 4 אפריל 1909 (ערב פסח תרס"ט). אביו צבי הירש (הערמאן) היה חנוני בעיר אופען, ורכש לעצמו רכוש מעט במסחרו. זאנגנמאל למד בבית ספר הנבוח בבוראפעשט, ובחדשי החופש מבית הספר השתעשע בהציגו מחזות שונות לפני חבריו, ואז נכר בו כבר כשרון גדול לשחק על הבמה. ומאז גדלה בכל פעם נמיתו להתיאטרון. בסכת המרירות של שנת 1848 אבד אביו את רכושו המעט והוא הוכרח לעזוב את למודיו ללמוד מלאכת יד לפרנסתו ובהר לו מלאכת החייטים, ואחרי אשר בלת את למוד אומנתו זאת התחיל לגור בארץ ולבקש עבודה. בשנת 1850 בא לוויין ונתורע לחברת המשחקים שם ומנהל התיאטרון הכיר בו כשרון נעלה ויספחהו לאחת הכהונות. כן הלך וגדול בכל פעם עד שנתעלה לראש התיאטרון הקיסרי (בורג טעאטער) ועבד במשמרתו זו כ"ג שנה. ושמו היה מרומם בפי כל, והיה אהוב חקיסר פראנץ

המטבחים שלא נראה בבית המקדש בדרך נס (אבות פ"ד ה' יומא כ"א.) בני עלי נענשו על שאכלו שיר מנחה, ומניחין את הקומץ לזבובים (ילקוט ח"ב רמז פ"ו). יש לך אדם שזבוב נופל לתוך כוסו חורקו ואינו שותהו (גמין צ.). וסימן קדושה ומהרה ראתה השונמית באלישע שלא עבר זבוב על שלחנו (ברכות י'). אורך ימי חיי הזבוב פחות משנה ואמר רב לית דירבא (זבוב) בר שתא (חולין נ"ח:). ע"ע בעל זבוב (ספר הברית ח"א מאמר י"ד פ"ח).

מ. מ. ה.

זבולן: בן שש ללאה ועשירי לעקב (בראשית ל' כ'). ועל שמו נקרא שבטו שיצא ממנו מטה זבולן (במדבר ב' ז'). זבולן שהיה גבור נפל שמו ולכך לא העמידו יוסף לפני פרעה כי ירא שלא יקחנו אל חילו (ב"ר פצ"ח). אך ת"י חולק ואומר כי זבולן היה הראשון מן המשת בני יעקב שהציב יוסף לפני פרעה (בראשית מ"ז ב'). בנסעם במדבר היה שבט זבולן ביהר עם יששכר תחת רגל יהודה מורחה להמשיכן (במדבר ב' ח'). ופקידיו היו אז שבעה וחמשים אלף וארבע מאות, ומספר השבט אחרי המגפה היה ששים אלף וחמש מאות (שם כ"ז כ"ז). בחלוקת הארץ לשבטים נפל הגורל השלישי על חלק זבולן לצפון יששכר, ומערכת דרונית לנפתלי. ולמזרח אשר (יהושע י"ט י"א ל"ד). גבול התחיל מים כנרת (והים נופו לנפתלי) וסיים בים הגדול, ויכול לעשות מסחרים עם "עמים הר יקרא" אשר "שפע ימים יינקו" (דברים ל"ג י"ט). הארץ שנפלה לו לנחלה היתה דשנה ופוריה (יהושע שם) אך היתה קטנה בשמחה, ולא היה שמה בחלקו, והתרעם על מרותיו ואמר "רבשע לאחי נתת שדות וזכרים ולי נתת ימים ונהרות" (מגילה ו'). מחלקו של זבולן הנבילו ארבע ערים ומגרשיהם למושב הלויים. והן: יקנעם קרתה דמתה ונהלל. בין השופטים אשר שפטו את ישראל היה אלן הזבולני ושפט את ישראל עשר שנים (שופטים י"ב י"א). בימי דבורה הנביאה חלקו רבים משבט זבולן להלחם עם סיסרא, והיו מושכים בשבט סופר (לרשום מספר אנשי החיל). זבולן עם חרף נפשו למות (שופטים ה' י"ד). בימי גרעון עלו רבים מחזבולונים עמו למלחמה נגד המדינים (שם ו' ל"ה). חמשים אלף יצאי צבא עורכי מלחמה באו אל דוד חברונה משבט זבולן להמליכו על כל ישראל (דה"א י"ב ל"ד). בימי חזקיהו התקבצו אנשים משבטו של זבולן לקול קריאת המלך הזה ויבאו לירושלם לחוג את חג חפסח (דה"ב ל' י"א). שבט זבולן חיו בשלום ואהבה עם בני יששכר והשתתפו זה עם זה, בני זבולן היו עוסקים בפרגמטיא והחזיקו ביד בני יששכר כדי שיוכלו להנות בתורה וחכמה, וע"ז נאמר "שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך" (ב"ר פ"ב). לפי דעת ר' לוי היה יונה הנביא משבט זבולן (ב"ר פצ"ח). שבט זבולן ושבט נפתלי נלו תחלה (איכה רבה פ"א). ע"ע יבטים

(במדה מרובה) במשא בקפיצה בחולי במראה (א"ע"פ שלא הרהר) ובהרהורי (א"ע"פ שלא ראה). ר"ע אומר אפילו אכל כל מאכל בין רע בין יפה ושתה כל משקה. אמרו לו אין כאן זבין מעתה! אמר להם אין אחריות זבים עליכם! אבל אין הלכה כמותו (פ"ב). חזב והמהור שישבו בספינה אחת או שרכבו על גבי בהמה א"ע"פ שאין בגדיהם נונעים הרי אלו מטמים מדרס. אבל בספינה גדולה שאינה יכולה להמיט בארם העולה בה אם אין נונעים זה בזה אינו מטמא (פ"ג). חזב בכף מאונים ואוכלין ומשקין בכף שניה מטמאין. זה חומר בזבוב במבט, שהזבוב עושה משבט ומושב מתחתיו למטא ארם והוא מטמא בגדים מה שאין המת מטמא, וחומר במת שמטמא באוהל (פ"ד). כללים במגע ומשא חסמה (פ"ה).

א.

זכרי, זכרי, זכרי: זכרי בן לוי, אמורא ירושלמי מדור הראשון (מאה השלישית) היה בין תלמידי ר' הושעיא רבה (ירושלמי דמאי פ"ו). ור' יוחנן מביא הלכותיו (זבחים כ"ח: כריתות ה'). הוא הצטיין באגדותיו ופירושו על איזה פסוקים במקרא. ונחלק עם ר' יהושע בן לוי ור' יוסי בן פטרוס (ע"י ב"ר פ"ט ח'). פסיקתא רבה פ"ו. תנחומא וירא ל"ו. אחרי מות ריב"ל הוה זכרי בן לוי מתחמר למיחמי אפוי, אתחמי ליה בחלמיה נהראו בני ארם פניהם זקופות ובני ארם פניהם נמוכות, אלו שפניהם זקופות תלמיון בידן (קהלת רבה פ"ט י'). ר' זכרי סתם היה אמורא בכל בזמן אב"י (במאה הרביעית) וכנראה היה תלמידו כי אמר בשמו (ברכות מ"ו: סוטה ל"ב:) גם אמר בשם רבא ור' נחמן (ב"ק פ"ד. ב"מ י"ז. מעילה י"ט.). ר' זכרי מנהר רעא (קדושין ע"ב: רש"י) היה ראש ישיבה בפומבדיתא שמונה שנים, ובין תלמידיו היו אמימר ור' חנן בר נתן ורב כהנא (ב"מ ע"ג: יבמות י"ח:). במותו חספידהו רב כהנא בפום נהרא (מ"ק כ"ז:).

ב. מ.

זבוב: שרץ עוף קטן, וביחוד מן הארסיים שבהם, ונדרף לשם דבורה (ישעיה ד' י"ח). זבוב שבארץ מצרים וצרעה שבנינוה (היא הדבורה בארץ אשור) נהרגין בשבת מפני שהן מזיקין (שבב קכ"א). ומזה זבובי מות (קהלת י"א). הזבוב אוהב הצרעת ומכה רמיה, ולזה אמרו למח עמלק דומה לזבוב שהוא להוט אחרי המכה (שמות רבה פ"ו). הזבובים הם האמצעים להביא מחלה מתדבקת מחולה לבריא, ולכן הזהיר ר' יוחנן מזבובים של בעלי ראתן (כתובות ע"ז:). ולקחו את הזבוב לסמל יצר הרע הרומה לזבוב ויושב בין שני ספתחי הלב וכו' (ברכות ס"א. ע"י תרגום קהלת י' א'). הזבוב מקשקש ואומר "שירה" בשעה שאין ישראל עוסקים בתורה ואומר "קול אומר קרא וגו' (פרק שירה. פירוש זמרת הארץ ליעב"ץ בסידורו בית יעקב). זבוב הביתי הוא זבוב בבית

(אוצר השמות 624).

ב. מ.

זכרים: ע קרבנות

זכרים: ע זב

זָהָב: מין מתכות מובהר. ויש בו מדרגות שונות לחשיבותו. הנמצא במעבה האדמה הוא המין רגבי זהב או עפרות זהב (איוב כ"ח ו'). והנמצא על שפות הנהרות אולי נקרא מי זהב (בראשית ל"ז ל"ט). ויש זהב מהור ושמות כ"ה י"א, זהב טוב (דחי"ב נ' ה'), זהב סגור, (מ"א ו' כ'), זהב שחום (שם י' ט"ז), זהב מוקק (דחי"א כ"ח י"ח) הנקי מכל סוג. ויש מין זהב מעולה הנקרא כתם פז (שה"ש ח' י"א), הכתם הטוב (איכה ד' א'), בצר (איוב כ"ב כ"ד), תרוץ (משלי ח' י'). המקומות שמשם מוצא הזהב היו: חוילה, זהב הארץ ההיא טוב (בראשית ב' י"א), מצפון זהב יאתה (איוב ל"ז כ"ב), וע"ז אמרו תרצה להעשיר יצפין (ב"ב כ"ה:), וגם בוטננו מצאו זהב לרוב במדינות הצפוניות באלקסא. זהב מאופר (דחי"ב ט' י'), זהב מאופז (ירמיה י' ט'), זהב פרוים (דחי"ב ג' ו'), זהב שבא (תהלים ע"ב ט"ז), מן הזהב עשו מבטעות ונקראים "זהובים", ועשו חכשימים ועדיים כמו מבטעות צמידים נזמי האף והאזן, וכלים מכלים שונים ובגדי השרד במשכן ובית המקדש. כתר המלכות היה של זהב (ש"ב י"ב ל'). ביציאת מצרים לקחו עמדם כלי כסף וזהב, לשלל זהב מן המדינים (כמברר ל"א), דוד הכין לבנין המקדש מאת אסף כבירי זהב (דחי"א י"ב י"ג), מלכת שבא הביאה מתנה לשלמה מאה ועשרים ככר זהב (דחי"ב ט' ט'), בזמן המשנה היה לנשים תכשיט זהב עם ציור ירושלם, "ירושלם דרהבא" (שבת נ"ט:), המסורדים העברים קוראים שיר של י"ד טורים, "שיר זהב", זהב בנימטריא י"ד (ע' ביאור משלי י' א'), ואולי משום זה נקרא סכתם לדוד ע"ש כתם פז, ע"ע שירים.

צ. ה. ג.

זָהָר: ספר הראש וראשון ליסודות הקבלה ונוד לירעי ח"ן (חכמה נסתרה) וקוראין אותו, "הזהר הקדוש". הוא כעין פירוש על התורה בסדר הפרשיות אף נחטף בו כמה פרשיות שלמות. מדבר בסודות התורה בחידות עמוקות ובכסופים של רזים עליונים, ולשונו ארמית-סורית וקצת עברית. סתום וחתום באלפי עוקאין. לפי המקובל נתחבר ע"י התנא ר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו בהיותם י"ג שנים במערה. ותלמידו תלמידיהם מצאו איזה קונטרסים ממנו וכארבעים שנה אחרי מותו חברו אותו לספר שלם וסיימיהו (שלשלת הקבלה). רבנו בחיי שהיה תלמידו של הרשב"א ובדור אחד עם ר' משה דיליאן מוכיר את ס' הזהר בשם, "מדרש רשב"א" (עה"פ וכי ינצו אנשים דף ת' ע"ג), וכן קורא אותו בעל "עבודת הקודש". וכן בעל נפתות יהודה

(וינציא שם"ט), ור' יהודה מוסקאמו (כחרי דף קמ"ז: ר"א). ר' יואל אבן-שועיב זכירנו בשם, "מדרש הזהר" בספרו עולת שבת (וינציא של"ז דף ט'). ס' היוחסין קורא לו ג"כ בשם, "מדרש יהי אור" (דף ט"ב). ר' מנחם ריקאנטו בספרו, "מעמי המצות" (דף י"ב, י"ח. ועוד) קראו ס', "הזהר הנדול". ולמדרש הנעלם קורא ס', "הזהר המופלא" (שם י"ד: כ"ג). ס' הזהר מחובר מכמה תלקים או ספרים ונוספות אשר קצתן נדפסו לבדן, כמו: אדרא רבא ואידרא זוטא, ספרא רצניעותא. תקוני זהר, זהר חדש.

[התגלותו ע"י ר' משה דיליאן] המקובל ר'

משה בן שם טוב דיליאן (מת בספרד בשנת 1305) מצא את הכ"י של הזהר בשלמות ועל ידו נתלה להמקובלים, ובמעט כלם האמינו ברמ"ד שיחס את הזהר לרשב"י. ורק אחרי מותו נמצאו אחרים מפקקים באמינות המסורה וחשדו את רמ"ד כי הוא בעצמו חברו ותלואו באילן גדול. הם הביאו הוכחה להחשד, מה שמצאו בספר היוחסין דפוס קושטא דף קמ"ז: שר' יצחק דמן עכו הלך לחקור על ספר הזהר בעיר אוילא אחרי מות רמ"ד. ויניד לו ר' דוד רפאן קדונו כי נתברר לו שבוראי רמ"ד בשם הכותב היה בוראם, כי היה כותב סודות נפלאים לעשירים במחיר מתנות. ועוד כי ר' יוסף ר' אוילא שהיה עשיר קנה מאלמנת רמ"ד את כ"י הזהר במחיר מתנות ששלח לה ביד אשתו, ואז הודתה האלמנה כי אישה כתב הזהר מלבו ודעתו. אך ריא להגיד האמת כי אז לא יחשבו את הספר, ולכן חלה אותו ברשב"י וחביריו (ע' יוחסין השלם 95, 96). אמנם מלבד שלא נוכל לסמוך על עדות האשה, אי אפשר להאמין שחספר בן לקונה הכ"י כי בזה הלא תשפיל את ערך הספר, אם לא שנאמר החפץ, כי היא חשבה שע"ז שתתפאר כי בעלה בעצמו חבר הספר כיכר הקונה את עצמת גדולת אישה ויתן לה מתנות מרובות. ובכלל נראה שגם ר' יצחק דמן עכו לא האמין להאשה והוא חשב את הזהר לחבורו של רשב"י. הראשון מן המפקקים באמינות הזהר היה ר' יוסף וקא"ר שהיה בעל מקובל-פילוסופי במאה ה"ד ואמר כי הספר סלא שבויים ושניאות. אח"כ בא ר' אליהו דילמידנו במאה ה"ו והוא התנגד להקבלה בכלל ולהזהר בפרט בספרו, "בחינת הדת" (וין 1833 צד 43). ואחריו ר"א מודינא בספרו, "ארי נוחם" (לייפציג 1840). גם הרב ר' יעקב עמרין בן החכם צבי בספרו, "מספחת ספרים" הסתפק בקצת דברים בהזהר שחשב להוספות מאותיות. ואומר, "המציא לעז על עיקר ס'ה" (ספר הזהר) המכונה מדרשו של רשב"י לא ינקה ותחיד ליתן את הדין, כי ח"י לחשוד את ר"מ דיליאן (שהיה עכ"פ אדם גדול לדברי הכל ומקובל נאמן) שעשה דבר כזה לברות דברי סודות מלבו לגמרי, גם לכתוב ספורי מעשיות ארוכים מופלאים אשר לא היו ולא נבראו, ולתלותן ברשב"י וחביריו בכוב

נמור, והוא דבר נמנע ואפילו הרהור אסור, כי לא יעשה כן בישראל (מספחת ספרים צד ז). אף עם כל שבחו של הוזהר לא נמלט מבוא אל קרבו דברים רבים מנעתיקי הספר בחשאי ששתו עליו נוספות והכניסו בתוך הספר כמה מאמרים שלא יצאו מפי רשבי ותלמידיו, והם מסופרים מאותרים בזמן ובמעלה, ובכל זאת ברין נקרא על שם רשבי מפני שהוא היה המקור הראשון ואחריו תלמידיו ותלמידי תלמידיו. כיוצא בו נמצאו ספרים רבים המיוחסים אחר מקורם הראשון אע"פ שלא נשלמו עד דור אחרון, ואפשר שגם רמ"ד הוסיף מדעתו איזה דברים וראה זכות לעצמו לחברם לס' הוזהר.

[הוספות] ר' יעקב עמדין מביא ראיות מוכיחות שרוב דברי הוזהר נכתבו אחר התלמוד: (א) מפני שנמצאו בו שמות אמוראים וגם שם התואר "נאונים" שלא נודעו בזמן התלמוד: (ב) קורות עתים וזכרונות דברי הימים בזמן מאוחר: (ג) דינים המתנגדים להלכה המקובלת: (ד) שניאות נסות: (ה) לשון מנומנם ומוזיק בלשון הוזהר. הראיה הראשונה היא חזקה מאד, כי באמת נמצאו כמה שמות של אמוראים בזהר כמו רב המנונא, רב ספרא, רב הונא ורב יודאי בר רב. ומובא בזהר ד' חייא ור' יוסי הו' שכיחי קמיה דרבי שמעון אמר רבי חייא הא תנינן חלמא דלא אתפשר כאנדרא דלא מתקריא וכו' (ח"א קפ"ג). והו' מאמרו של רב חסדא אמורא בבבלי, וכן מה שנאמר שם "חכמי ערפי מנביאים" הוא מימדא דאמימר, ולא יתכן לאמרו משמו אם היה הוזהר משנה בפי קדומי התנאים. ההוכחה השניה היא כי הוזהר מוכיר העובדא שבני ישמעאל נאחו בארץ ישראל וזה היה בראשית זמן הנאונים ואומר "חמינין בני ישמעאל למשלט בארעא קדישא כד איהו ריקניא מכלא זמנא סני וכו' ואינון יעקבון להון לבני ישראל לאתבא לדוכתיהו וכו' חמינין בני ישראל דאתערעא קרבין תקיפין בעלמא ולאחכנשא בני אדום עליהו ויתערון קרבא בחו חר על ימא וחד על יבשתא וחד סמוך לירושלם וישלטון אלין באלין וארעא קדישא לא יתמסר לבני אדום. בההוא זמנא יתער עמא חר מסייפי עלמא על רומי חייבא ויגח בה קרבא תלת ירחין ויתכנשין תמן עממיא ויפלון בירייהו עד דיתכנשון כל בני אדום עלה מכל סייפי עלמא וכו' (ח"ב רל"ב). ומרומז מזה מלחמות ניסעי הצלב עם המוסלמים. בהקדמת הוזהר נאמר "נדפא ימינא אית לה תרין אכסדרין ומחאי נדפא אתפרשן לתרין אומין אחרנין דאינון קריבין ביחודא לישראל וכו' (ח"א י"ג). ונראה ברור שבזמנו לאדום וישמעאל כי אמונתם, דת הנוצריה ובפרט דת מחמר, קרובות יותר לדת ישראל מדתי הגוים האחרים, מפני שגם הם מאמינים בתורת משה ועליה יסדו אמונתם. ההוכחה השלישית היא כי נמצאים הרבה דברים בזהר המתנגדים לכמה הלכות פסוקות בתלמוד, כמו "דלא יאות הוא לאדלקא נורא

כד נפיק שבתא עד דמבדיל ישראל בעלזתא ומבדיל על כסא" וכו' (ח"א י"ד); ומאריך בעונש חמדליק נר עד שהצבור מתפלל והחזן מבדיל על הכוס, וזה סותר דברי הגמרא דהא אמר חמדיל וסלחנין סילתי (חמבינן עציס) ותו אמרינן קם שמעא אדליק אבוקה משרנא לאדלוקי (ע"י שרע א"ח סי' רצ"ט). הוזהר מאריך הרבה בעונש של המוציא זרע לבטלה, "תנן אמר ר' יהודה לית לך חובה בעלמא דלא אית ליה תשובה בר מהאי, ולית לך חייביא דלא חמאן אפי' שכינתא בר מהאי וכו' (ח"א ר"ט); נמצא שהוא כשולל התשובה מחטא שלא נזכר בתורה בפירוש רק ברמז, וכלל גדול בדינו שאין לך דבר העומד בפני התשובה. לעית הוזהר יש סכנה גדולה לישא אישא אלמנה "שאר בני נשא דעלמא דקא אסתלקו מניה ושבקו רוחא בההוא מאנא דהוו משתמשים ביה ואתנסיבת, ואתא אחרא ואעיל בההוא מאנא רוחא אחרא וכו', כד האי בעלה תניינא אתי ואעיל רוחא בההוא מאנא רוחא קדמא מקטרנא בהאי רוח דעאל ולא אתיישבן כחדא וכו' דהא רוחא דיליה מבשכשא במעאה כחויא ומקטרנא בהדי רוח אחרא דעאל בה מעלה תניינא" וכו' (ח"ב ק"ב, והלאה). ובגמרא אמרו רק בדרך עצם טובה לא תבשל בקדרה שבישל בה חברך, וגם מלך נושא אלמנותו של מלך, וכן ת"ח נושא אלמנותו של ת"ח, ורבי חזר אחר אלמנותו של ר"א בר"ש לקחתה לו לאשה, ולא החמירו רק בקטלנית. ע"ד השבעה נאמר בזהר שלא חלה אלא על דבר שיש בו ממש ונדר חל אפילו שאין בו ממש (ח"ב קט"ו). והנה ההפך ממה ששנו במשנה: חומר בשבעות, שהשבעות חלות ע"ד שיש בו ממש וע"ד שאין בו ממש, מה שאין כן בנדרים (נדרים סוף פ"א). כן במה שמחמיר הוזהר שאסור לאכול בשר אחרי נבינה, ולחניה שני זוגי תפילין וברכות שתים ותפילין, דנקים הספקות של הפוסקים וסומך עליהם ברזים. גם מביא הוזהר דברים רבים בדרדוק הלשון ונקודות (ח"א כ"ד: ח"ב קט"ו, ח"ג ס"ה). אשר לא נזכר מהם שום דבר בתלמוד. ההוכחה הרביעית היא השניאות הרבות ולא יתכן שיצאו מרשבי וחביריו. כמו הפוסקים שלא הובאו כתיקונן, כגון עזרא דאמר זכרה לי אלה לטובה" (ח"א ק"ס); ובאמת נחמיה אמר זאת, "מאן פני האדון דא רשבי" (ח"ב ל"ח). ולשון זה הוא חרוף ונרוף ולא יתכן להשתתף שום ב"ז אפילו רשבי לכבודו של הקב"ה ולעשות חברותא כלפי שמיא, והיעבץ תיקן במלת "את" וצ"ל מאן את פני ה' ע"ד שנמצא לר"ל את ה' אלהיך לרבות ת"ח, וגם הרוחם הזה לא נראה בעיניו. "כל מאן דקרי לחבריה רשע נחתין ליה לגיהנם ונחתין ליה לעלעוי" וכו' (ח"ב קכ"ב). נראה שהוא מעתיק דברי חז"ל הקורא לחברו רשע יורד עמו לחייו (קדוש פ"א) ושם הפירוש שפוסק לחייתו ומקפה פרנסתו, והכא טעה כתרגם לחייו לעלעוי היינו לחיי הפנים, להרחיק

הוזהר ר' יעקב עמדין מביא ראיות מוכיחות שרוב דברי הוזהר נכתבו אחר התלמוד: (א) מפני שנמצאו בו שמות אמוראים וגם שם התואר "נאונים" שלא נודעו בזמן התלמוד: (ב) קורות עתים וזכרונות דברי הימים בזמן מאוחר: (ג) דינים המתנגדים להלכה המקובלת: (ד) שניאות נסות: (ה) לשון מנומנם ומוזיק בלשון הוזהר. הראיה הראשונה היא חזקה מאד, כי באמת נמצאו כמה שמות של אמוראים בזהר כמו רב המנונא, רב ספרא, רב הונא ורב יודאי בר רב. ומובא בזהר ד' חייא ור' יוסי הו' שכיחי קמיה דרבי שמעון אמר רבי חייא הא תנינן חלמא דלא אתפשר כאנדרא דלא מתקריא וכו' (ח"א קפ"ג). והו' מאמרו של רב חסדא אמורא בבבלי, וכן מה שנאמר שם "חכמי ערפי מנביאים" הוא מימדא דאמימר, ולא יתכן לאמרו משמו אם היה הוזהר משנה בפי קדומי התנאים. ההוכחה השניה היא כי הוזהר מוכיר העובדא שבני ישמעאל נאחו בארץ ישראל וזה היה בראשית זמן הנאונים ואומר "חמינין בני ישמעאל למשלט בארעא קדישא כד איהו ריקניא מכלא זמנא סני וכו' ואינון יעקבון להון לבני ישראל לאתבא לדוכתיהו וכו' חמינין בני ישראל דאתערעא קרבין תקיפין בעלמא ולאחכנשא בני אדום עליהו ויתערון קרבא בחו חר על ימא וחד על יבשתא וחד סמוך לירושלם וישלטון אלין באלין וארעא קדישא לא יתמסר לבני אדום. בההוא זמנא יתער עמא חר מסייפי עלמא על רומי חייבא ויגח בה קרבא תלת ירחין ויתכנשין תמן עממיא ויפלון בירייהו עד דיתכנשון כל בני אדום עלה מכל סייפי עלמא וכו' (ח"ב רל"ב). ומרומז מזה מלחמות ניסעי הצלב עם המוסלמים. בהקדמת הוזהר נאמר "נדפא ימינא אית לה תרין אכסדרין ומחאי נדפא אתפרשן לתרין אומין אחרנין דאינון קריבין ביחודא לישראל וכו' (ח"א י"ג). ונראה ברור שבזמנו לאדום וישמעאל כי אמונתם, דת הנוצריה ובפרט דת מחמר, קרובות יותר לדת ישראל מדתי הגוים האחרים, מפני שגם הם מאמינים בתורת משה ועליה יסדו אמונתם. ההוכחה השלישית היא כי נמצאים הרבה דברים בזהר המתנגדים לכמה הלכות פסוקות בתלמוד, כמו "דלא יאות הוא לאדלקא נורא

הראשון והמקור לחבור הזה כי בהיותו טעון במערה עם בנו י"ג שנים המציא את החכמה האלהית הזאת וכתב מנלות סתרות שמסר לתלמידיו והם הוסיפו עליהם כחנה ובהנה וכן תלמידיהם שבאו אחריהם. וכמו שמיוחסת המשנה לר' מאיר והתוספתא לר' נחמיה ותלמיד ירושלמי לר' יוחנן ותלמוד בבלי לרבינא ורב אשי אף שנמצאו בכלם דברי חכמים אחרים כמה דורות אחריהם. ר' משה מקוניץ בספרו בן יוחאי (וויץ 1815) משיב על השנות העיבין, ואלה הן תשובותיו הראוין להזכר: (מענה ג'ם) מה שמתען על הזהר על חומר העון של הוצאת ש"ן לבטלה. גם בתלמוד מצינו אר"י כל המוציא ש"ן לבטלה חייב מיתה. ר' אמי אמר כאלו שופך דמים וכו' (נדה י"ג). (מענה כ"ד) המאמר מאן פני האדון ה' דא רשב"י (ח"ב ל"ח). הכוונה האיש אשר ה' בחר בו ועשהו לאדון והוא כמו משיח ה' ג"כ הכוונה משיח שעשהו ה' ולא שהקב"ה בעצמו הוא משיח. או המשיח הוא ה'. וכן מצאנו בפ' נשא (קמ"ה) מאן הוא קדוש ה' דא רשב"י דאקרי מכובד בעלמא דין ובעלמא דאתי. ורשב"י בעצמו אמר ראיתי בני עלייה והן מועמין ואם שנים הן אני ובני הן (סוכה מ"ה:). (מענה כ"ח) על לשון הזהר נחתין לעלעוי במקום יורד עמו לחייו. משיב שהרד"ק פירש לוע בית הבליעה דהיינו שמקפחין פרנסתו ופוסקין חיותו. (מענה ל') על האיסור לאכול בשר אחד נבינה (ח"ב קכ"ח). שהוא נגד ד"ח שאמר נבינה מותר לאכול בשר (חולין ק"ה). באמת גם הרמ"א הפוסק האחרון כותב שאם אכל נבינה ישנה או מותלעת מרת חסידות הוא שלא לאכול אחריו בשר באותו סעודה ומביא דברי הזהר (דרכי משה יו"ד סי' פ"ט). בס"ה ישיבהו קב"ה מענות. ומסיים כי כל דברי הזהר נכונים, וחוברו מתנא רשב"י ור"א בנו וחבריהם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם נושאי אלוטות קבלתיהם.

[מתקנים קרמנים] הוכחה גדולה על קדמות הזהר היא מה שנמצא בו רעיונות קדומים במחקרי הבריאה שלא היו ידועים בזמן הבינים. כמו המובא מספרא דרב הסנונא סבא, "דהא כל ישובא מתנלגלא בעינולא כבודר אלין לתתא ואלין לעילא וכל אינון בריין משניין בחזווייהו משינויא דאוריא כפום כל אתר ואתר וקיימין בקיומיהו כשאר בני נשא. ועל דא אית אתר בישובא כד נהיר לאלין חשך לאלין, לאלין יממא ולאלין ליליא. ואית אתר רכוליה יממא ולא אשתבח בי ליליא בר בשעתא חדא זעירא" (ח"ג י'). הרעיון הזה שכל הארץ עגולה ואנשים יתו משני עבריה. בצד אחד יום ובצד השני לילה. ויש מקום שאין בו לילה כלל והוא אצל ציר הצפוני בקיץ ואצל ציר הדרומי בחורף. הרבר הזה לא היה ידוע כלל באירופא בזמן רס"ד עד שנלה זאת קופרניקוס (1473—1493). אבל היה ידוע לחכמי הינוד במאות הראשונות בפרס. ועוד ראיה נצחת היא הדעה הקבלית המרובעת ע"ד אבא ואמא ברא וברתא

מתלעותיו. ההוכחה החמישית היא לשון הזהר המנומנם באיזה מקומות ובפרט הרפים בריש פרשת ויחי. עד שגם המגניהם הכירו שאינו מספר הזהר, והאור ניכר מתוך החשך. ובהעתקה שבא מצפת ליתא. "ושכינתא נונה ונונה לאש. ומהבא קרו לבי כנשתא אשננה (ח"ג רפ"ב). והיא מלה לועזית, "סינאנא", ומרכיב שתי המלות עבריות אשננה. כמו בן הקשן. עלת תעלות" על הקב"ה (ח"ג רל"ח: וכן בהקדמה) הוא תואר שהמציאו החכמים בימי הבינים.

[תקונין, רעיו מהימנא ומדרש הנעלם] ספר הזהר המודפס כולל שלשה חבורים. האחד והקדמון לשלשתם נקרא זהר בעצם וראשונה. וגם הוא מחובר משלשה חלקים: א') מאמרים קצרים נפרדים שנגזרו הקדמונים בכללי החכמה הנסתרה בדרך קצרה וחתומה והם נקראים בשמות מתנייתין. תוספתא. סתרי תורה. וספורי אויה מעשיות שנגזרו בו יוכלו להיות מרשב"י וחבריו; ב') פירושי תנ"ך והאדרות. ספרא דצניעותא ונלוו עליהם הסבא וינוקא, חוכרו בזמן האמוראים ורבני סבוראי ובתחלת זמן הגאונים; ג') הנוספות אשר שתו עליהם סופרים ומעתיקים דתלו ביה בוקי סריקי. כגון שלהי פ' ויחי וריש פ' שמות. החבור השני מהזהר כולל ג"כ שלשה חלקים: א') תקוני הזהר. ב') רעיו מהימנא ג') פקודין. שלשתם דרך אחד להם, שפה אחת ודברים אחרים. ומחברם כמו בן אחר, והוא היה מאוחר מאד בסוף זמן הגאונים, ואפשר שהיה חכם ספרדי קורם הרמ"ד. החבור השלישי הוא מדרש הנעלם. וענינו ומהותו רחוק ונפרד מהשנים הראשונים. אף שרצוהו הוא להתרמות עליהם בסנונו. ואינו עולה לו. כי מורכב מעברית וארמית, ועל הנכתבים בלשון עברית העיר ר' דמן עכו כי הם מזויפים, עם כל זה גם הם לא רחוקים מדעותיו ואינם מפסידים כלום לאמונתו. ובכלל אומר היעבין שאין אחריותם של חספרים האלה עלינו ולא החיוב מוטל להאמין בהם ובפרט אם מתנגדים לדברי חז"ל המקובלים ומסורים בדינו. אמנם גם היעבין מודה כי כל הפרטים שהשיג עליהם בטלים ברוב הספר העיקרי, "כ"א"י אפשר לבר מבלי חבן ופסולת. אבל רובו ככולו יתן אוכל למכביר בר נקי כתב מהור מוזקק שבעתים, חכו ממחקים וכלי מחמדים. הגה הוא בקדושתו עומד, סודיו ורמזיו ופשמינו ומוסריו עין רואה ולב חומד. והזיופים שבאו אל קרבו ראוי להסירם ולתקנם והשאר קודש קדשים בלי ספק. יהי מחברו מי שהוא קדוש יאמר לו" וכו' (מפתח ספרים צד 36).

[התנצלות] והנה בנידון שמות התנאים והאמוראים בזהר אין ספק כלל כי כל חשמות האלה אינם של אנשים פרטים רק שמות ספרותיים ופסדוניים לצורך הקבלה שהשתמש בהם בעל הזהר ולפי"א אין קושיא כלל אם הם קודמים או מאוחרים בזמן (ע"ע המנונא סבא א). גם יחוס הספר לרשב"י הוא מפני שהוא היה

שתי אנשים שתי קשותיו דבר אחר הלכה למשה מסיני להקפיד בזנות, ומספיק לנו לרבות מאי ניהו דבר אחר וגזרו בכלה זוני משום דבר אחר. ויש במח דקדוקים בדיני זנות בגמרא. במה חיישין ובמה לא חיישין והקילו בזה בזמן לזמן. אימתי אסור לשתות שני כוסות בזמן שלא ראה פני השוק בין כוס לכוס. ולא אסור אלא מי שיתא לרדך, וכל שנמרו בידי אדם כגון שני ככרות ושתי קערות תבשיל אין בהם משום זנות. תנא עשרה אין בהן משום זנות. שמונה יש בהן משום זנות. ר"ח ורבה בר רב הונא אמרו שמונה אין בהן משום זנות. רבה ורב יוסף אמרו שיתא אין בהן משום זנות. אח"כ אמרו גם ארבעה אין בהן משום זנות. וכתב הרשב"ם: כמו שהיו הדורות זו אחר זו היו מקילין בזנות והולכין ופוחתין. ובמערבא בא"י לא קפדי אונזי כלל, וסיים הגמרא, "כללא דמלתא כל דקפדי קפדי בהדי, ודלא קפדי לא קפדי בהדי" (שם). הרשב"ם וחש"ע לא הביאו דין זנות להלכה, ונראה מזה שחז"ל באמת לא חששו אונזות, וכן משמע מהמשנה ה"ט בזרע שדרו שני מיני זרעים אם עשאן גורן אחת נותן פאה אחת. שתי נרנות נותן שתי פאות (פאה פ"ב ו'). ובא"י לא חששו מעולם על זנות, ורק בבבל שלא יכלו לשרש חשש זנות מאומנת העם ובדי להניח את דעת העם נחתו הכלל מאן דלא קפדי אונזות או לא קפדי גם המזיקין. ודור אחר דור לפי המדרגה אשר נתמעט חשש זנות בעם. היו מקילין ברבר עד שהלך ועבר חשש זנות לגמרי מחעם, ואז לא היו חוששין כלל. גם באומות העולם היה המספר הזוני לסימן רע ומכנת גדולה ופיתונם אמר כי רק מספר נפרד אהוב לאלהים. וגם הירונימוס אמר שלא נאמר כי טוב ביום השני במעשה בראשית ספני שמספר שנים לסימן רע. ע"ע אמונה טפלה.

יש—גב.

[ע"פ חסוד] בסוד הזנות תאריך ר' מלכאל (הובא דבריו בשל"ח קע"ז): שהזנות רומזת על חשניות היפך אמונת האחדות, וע"כ אסור לאכול זנות שלא יבא לידי טעות זה. וצריכין לקבוע בלב שיה' אחד ושמו אחד ועם שונים (מלשון שנים, או המינים המאמינים בשחי רשויות) אל תתערב. וע"כ תלו רז"ל ענין הזנות במאי דקפיד, הכוונה מאן דקפיד שהוא נבון בחקירה זו שמה ח"י שתי פעולות הן, קפדי, יהיה כח לשדים לבלבלו ולהזיקו. ומאן דלא קפיד, חיינו שדעתו מיושבת עליו ומבין שהכל תלוי ברצון ה' אחד, ואמונת האחדות חזקה אצלו אז אין לנחש סמאל הכח לבלבלו (מדרש חלפיות ענף זנות).

י. ה. ש.

[זונות חכמים] בשלשלת מקבלי התורה אחרי כנסת הגדולה היו זונות זונות של חכמים ואמרו שקבל מן הזונות (פאה פ"ב ו'). והיו חמש זונות: א) יומי בן יעזר איש צרדה ויומי בן יחזק איש ירושלם, ב)

והדעה המסולשת, חלת רישן אתנלפן דא לנו מן דא. ודא לעילא מן דא. רישא חדא חבאתא וכו' רישא עילאה עתיקא קדישא וכו' רישא לא אתידע (ח"ג רפ"ח.). ברעין הזה שהיה ידוע בין יודעי חין מזמן עתיק מעו בעלי השילוש לחשוב דברים בהיותן, וכדי להוציא מלבבות מאמיני השילוש ממשמעותו בעין שחוף הרחיקו אותו מאמיני היחוד. ולכן אי אפשר לומר בשום אופן כי ר' משה דיליאן או תבם אחר קרוב לזמנו היה מחבר דברים כאלה שקרוב למעות בהם ובפרט כי בעת ההיא היתה זרה מאד הדעה הזאת לבני ישראל מפני רדיפות הנוצרים. ויותר יש לתמוה על הרמ"ד שהניח הדעה הזאת בחזרה ולא דן אותה לגניזה, אם לא נחלים כי הרמ"ד חשב את הספר לדבר קדוש שאסור לגעת בו ולהניח מדעתו.

[התפשטות זוהר] לא עברו חמשים שנה מעת התנלות זוהר ע"י רמ"ד בספרד וכבר יצא שמעו בכל עולם היהדות, ובעלי המקובלים חשבוהו לספר קדוש מכלי להרהר אחריו, והגיע ליד ר' מנחם ריקאנטי באיטליא שחי בסוף המאה ה"ג בזמן אחד עם רמ"ד. במאה ה"ט השתמש בו ר' יוסף אבן שם טוב להוכיח נגד הפילוסופיא של הרמב"ם. הספר הזה העריצו והקדישו החסידים במאה ה"ט כמו המתנגדים ובראשם הגר"א שחבר פירוש נפלא על ספרא רצניעותא. בספר זוהר האמינו גם חכמי הנוצרים כי חשבו למצוא בו הרעיון השילוש (כנ"ל). גם מצאו בו דברים רבים הנוטים לרעתם ע"ד הבריאה ונפילת האדם ע"י החטא ועל הנאולה. ובפרט העריצוהו פיקו די מיראנדולה ורייכלין ואיגוריוס מוטיברו. זוהר נעתק ללשון רומית צרפתית ואנגלית. וגם ללשון עברית ע"י בריאל ב"ר קורבא (כ"י מינכען). נרפס ראשונה במנטובה וקרימונה בשנת 1558, עם הקדמה ארוכה ופסק להחיר ההדפסה מר"י דילאמש. על דרכי זוהר בפילוסופיא האלוהית ותורת הקבלה ע"ע קבלה.

ביבליוגרפיה: כרם חמד ח"ב 164; החלוץ ח"ד 189; ד"ה יואל מדרש זוהר, די רעליגיאנספילאזאפיע דעם זהר, לייפציג 1849; יעלינעק, משה דע לעאן אונד זיין מערדעלטניס צום זהר, שם 1851; מאנאסשריאט ח"ה 158; Karppe, *Etude sur les Origines du Zohar*, Paris 1891; J. Q. R. III. 781.

א.

זונות: ענינו חבור וצמוד וביחוד בשני דברים חמים במספר הזוני: שנים ארבעה ששה וכו', לעומת מספר היחודי אחד שלשה חמשה וכו'. בימים הקדמונים היו חוששים לכנסת הזונות, ותניא לא יאכל אדם תרי ולא ישתה תרי, ולא יעשה צרכיו תרי ולא יקנה תרי, והיה למעלה במגן הזוני (פסחים ק"ט: רשב"ם). ומקשי בגמרא על ר' בוסות היכי מתקני רבנן מידי דאתי ביה לדי סכנה, ומשני ר"ג אמר קרא ליל שימורים ליל המשומר ובא מן המזיקין (שם ק"י). ומשמע כי החשש הוא מפני המזיקין או כשפים. ר' דימי אומר שתי ביצים

זוז: ע' מטבעות

זוטרא (מר זוטרא השני, בן רב חנא): נולד בבבל בשנת 496 ומת בשנת 520, היה ריש גלותא שמונה שנים קודם מותו, תחת ממשלת פירח. אמימר ומר זוטרא ורב אשי היו קא יתבי אפיתחא דבי אגוד ועבר לפניהם תבשיל המלך והריחו מר זוטרא ונתאוה לו (ונסתכן). נתן לו רב אשי מאותו התבשיל למעום, וכאשר אמרו לו שוטרי המלך כי הפסיד עיני מאכל המלך אל רב אשי כי אין המלך ראו לאותו מאכל לפי שיש בו צרעת, ובדקו ומצאו צרעת בחתיכה החיא כי נעשה לו נס ורח צרעת פרח עליה (כתובות ס"א:). ואפשר כי דבר מדיני נסתר בזה, כי יש ממנו עוד איזה הנחות בנוגע לחנהגותו עם ממשלת פרס (ע' Neubauer Anecdota II 76). כנראה רבו מקנאיו גם בין היהודים אשר רצו לחסירו מגדולתו, והוא היה מוחל על כבודו, וכי סליק לפוריא אמר שרי למאן דעץ (מגילה כ"ה). קבורתו בכפר ברעם (סו"ד).

ב. מ.

זוטרא (Sutro), אדאלה הנרי יוסף: איש מדיני; נולד בעיר אאכען פרוסיה 29 אפריל 1830, ומת בסאנפרנציסקו ארצות חברית 8 אוגוסט 1898. הוא למד בבית ספר של אומניות בעיר מולדתו ואח"כ היה עוזר לאביו במסחריו. בשנת 1850 בא לאמריקא והתיישב בבאלטימור. בעת ההיא נתגלה הזהב בקאליפורניא. והלך שמה, ועסק בסחרות. וכאשר נתגלו עפרות כסף בנעוואדא התיישב שם בעיר דייטאן, והמציא מכונה לזקק את הכסף והעלה למקום מכרה הכסף, ונתעשר בעסקיו. גם הצליח מאד בהקרקעות והמחחות שקנה סביב לעיר סאנפרנציסקו. בשנת 1894 נבחר לראש העיר סאנפרנציסקו. הוא היה מאסף דברים עתיקים וספרים יקרי ערך. בבית עקד ספריו ימצאו כשתי מאות אלפים ספרים וביניהם הרבה ספרים עבריים וקל"ה כ"י עברים (J. E. xi, 606).

ב. מ.

זולצבערגר, מאיר: שופט ועסקן בצרכי צבור; נולד בעיר היידלסטיים באדען 22 יוני 1843. והדיו הביאוהו לפילאדלפיה בשנת 1848. ראש משפחת זולצבערגער היה ר' אליעזר ווסמאן זולצבערגער שנקרא על שם עיר זולצבורג אצל רענענסבורג בבייערן (חי בערך שנת 1600). וכן נכדו ר' עזרא, יהודה יעקב זולצבערגער היה רב ושתדלן בזולצבורג ויסד שם מוסד לצדקה (מת בשנת 1762, וצאווה נרפסה "באור מאיר" שהוציא דיינארד בשנת תרנ"ו ניוארק). מאיר זולצבערגער נמר חוק למודיו בבית ספר הנבזה בפילאדלפיה, והיה עוזר לחעורק דין משה אהרן דראפסי. אח"כ קבל התואר דוקטור לתורת המשפטים מחקול"ג דזשער פרסון בפילאדלפיה. בשנת 1864 קבל חרשיון לחיות עורך דין. ובשנת 1895 נבחר לשופט בעיר פילאדלפיה.

יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי, ג' יהודה בן שבאי רשמעון בן שמה. ד' שמעיה ואבמליו, ח' הלל ושמאי (אבות פ"א ומבוא מהם רברי מוסר ומדות טובות). במשנה מחולקין כל אחת מהזנות אם מותר לסמוך על הקרבן ביו"ט או אסור (חגיגה ט"ז.). הזנות האלה עכרו בראש בית דין הגדול שהוסב שמו תחת ממשלת היונים לשם סנהדרין שהוראתו מושב זקנים (ת"י ובמושב זקנים תהלים ק"ה ל"ב ובסנהדרין דחכמיא). הראשון שבכל זוג היה נשיא והשני אב"ד (חגיגה שם). ע"ע אב בית דין; אשכולות; סנהדרין. ש. י. ש.

זוג: צמד, מלשון זוג, והתיחד לחבור איש ואשתו. הקב"ה מזוג זוגים, יש הולך אצל זוגו ויש שזוגו בא אצלו (ב"ר פס"ח). ואין מזוגין לו לאדם אלא לפי מעשיו. א"ר יהודה אמר רב ארבעים יום קודם יצירת הולד בת קול יצאת ואומרת בת פלוני לפלוני, והו' בוונ ראשון שהוא לפי המל, ובוונ שני (באלמן ואלמנה) הוא לפי מעשיו וקשה לזווג כקריעת ים סוף (סוטה ב.). בעל העקדה (שער ח') מפרש דברי הגמרא זוג ראשון היינו חבר החומר אל הצורה הנמצא בכל איש ואיש, שהוא לפי המל ועליו מכריון קודם יצירת חולד, וזוג שני היינו כי יקה איש אשה שנעשה בבחירתו וכפי מעשיו. ר' שמריה האיקריטי מקנדיא חבר ספר "יהוד איש ואשתו" על סוד זוג חומר וצורה.

[זוגים בקבלה] כמו בחומר כן ברוחניות יש זוגים שקוראים המקובלים זכר ונקבה כדי לשבר את האון, ומצאו סוד הזוג גם בעצם השי"ת, כמו יהוד קוב"ה ושיכניתיה (זהר פ' בהר ד"ה מארי מתיבתן ובסוף ס' עשרה מאמרות לר"א דאס), וכן זוגו עם האומה הישראלית (זהר ויקרא ע"פ וארשתוך לי לעולם). וזוג השכינה עם הצדיק (זהר פ' במדבר עה"פ את האלהים התהלך נח, ע"י החיים למערכת האלהות פ"ג). במלאכים יש זוג ע"ד "בני האלהים" (ע"י זהר בהר שם). גם שדין ומזיקין ורוחות, סמאל מזדווג בלילית סבתא כלתו ואשמדאי בלילית ועירתא (תרמ"ק פ"ר שער כ"ח פ"ח). גם הנשמות מזדווגות זו בזו (ע"י משנת חסידים מס' זוג הנשמות, ובפ"ד שער הנשמה פ"ח, ובגלגולי הנשמות לרובין 13). השמש והירח הם זוגות מזדווגים זכר ונקבה משפיע ומקבלת האור (זהר שמות). חספירות מזדווגות זה עם זה, השופע מתדבק בנשפע (שפע טל סוד אצילות), ומהזדווגות חספירות נברא העולם, בשטת המקובלים הזוג העליון הוא כתר עם בת זוגו עמרת (הראב"ד על ס' שירה פ"ג ח'). ומספירה העליונה כתר נאצלות שתי ספירות חכמה ובינה שהם אבא ואימא (ע"ע). הכרובים הזדווגו זה בזה, כמער איש ולוית (מ"א ז' ל"ג, ע"י יומא נ"ד).

מ. מ. ה.

זולצער היה הראשון בין החזנים אשר השתדל לפאר את החזנות בקול נעים והרמנא. הוא החזיר את הזמירות העתיקות לצורתן הפשוטות ע"פ כללי השיר וחכמת המוזיקא. ויערוך אותן לפי עיון התפלות ודקדוק הלשון. הוא הו"ל ספר "שיר ציון" (ב"ח ויו"ן 68-1845) כולל הנגונים העתיקים מכל התפלות לחזן עם מקהלת משוררים. כל החזנים הכירוהו לאב החזנות החדשה והלכו בדרכי זמירותיו. ולזכרונו חננו את יום הולדתו בשנת 1904. הוא היה מיכתר בתוארים מקיסר פראנץ יוסף ועוד מלכים ושרים. גם כבדותו אלופי ויו"ן בחפשיית העיר.

ד. ס. פ.

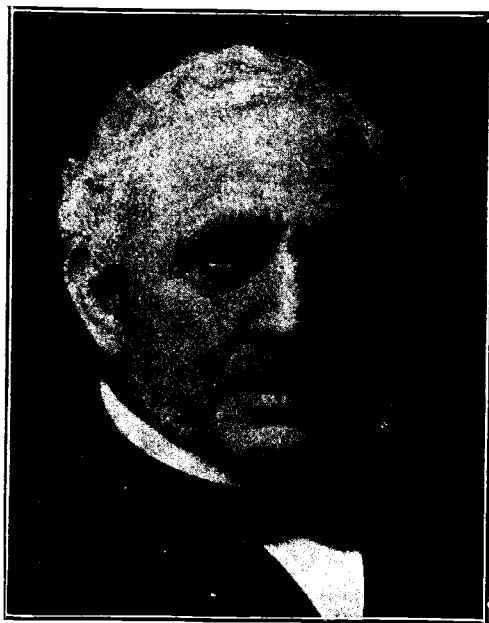
זולשאפט: ע' אשמיאדון

זוממין: ע' עדים זוממין

זיוף, זייפנות (forgery): שיקור בנוסח הכתב להפוך הכוונה כדי להינות יחיד או רבים. כמו שטר מזויף (ניטין ד'). אם משנה זמן הכתיבה כדי לאתרו להוציא מן השעכור או אם משנה הסכום הכתוב בו. דבש ויפים הוא לרברי ר' יוחנן דבש שמוזיפין בו (מתוך שהוא טוב ועב מערבין בו מים ויו"ן ואין ניכרים בו). וכמו כספך היה לסינים סבאף מהול במים (ישעיה א') מאי זיפים (תהלים נ"ד) אמר ר"י בני אדם המזיפי דבריהם (סוטה מ"ח:). מאי אחני לרמאה ברכאותיה ולזייפנא בזייפנותיה? (ע"ז י"א:). בשטר חששו ההכמים לזיוף ולהוספה ולכן תקנו לסיים השטר והכל שריד וקיים או כרת משה וישראל וצריכין קיום השטר, ואם מחוס הכתב לא יועיל הקיום. הרחיק חתימת העדים שני שיטין מן הכתב פסול דלמא מזויף, ושטה אחת כשר כי אין למדין משיטה האחרונה (ב"ב קס"א. קס"ב). אמד אב"י מתלת ועד עשר לא לכחוב בסוף שיטה דלמא מזויף וכתב לתלת תלתין ולארבע ארבעין ולחמש חמשין וכו' וכן עשר יכול לזיף לכתוב עשרין אבל אחד עשר אינו יכול לזיף. ההוא שטר מכירה דהוה כתיב ביה חילתא בפרדיסא (שליש הגן) אויל מהקיה לגניה דבית וברעיה ושיה (גינתא) ופרדיסא (ומתק תילתא אבל ע"י השנוי נעשה ריוח בוא"י) א"ל אב"י מ"ט ריוח ליה עלמא להאי וא"י? כפתיה ואודי וכו'. ההוא שטרא דהוה חתים עליה רבא ורב אחא בר אדא. אתא לקמיה דרבא אמר ליה דין חתימום ידא ריד היא מיהו קמיה דרב אחא בר אדא לא חתימי לי מעולם. כפתיה ואודי. אמר ליה רבא בשלמא רידי זייפה. אלא דרב אחא בר אדא דרתית ידיה (ידו רותת ופוחות) היכי עברת. אמר אנתי ידאי אמצרא (הנית ידו על החבל הנטוי על הגשר משפת הנהר על שפתו השניה כדי לאחוז בו והוא נעונו בכל שעה. (ב"ב קס"ז:). אבל לא מצינו שום עונש להמזיף זולת שהוא אונא. (דמב"ם מלוה פכ"ז; ש"ע ה"מ ס"י מ"ב. מ"ד. מ"ה וע"י פתחי תשובה ס"י ל"ד י"ז).

א.

ונבחר פעם יטנית בשנת 1904. לראש השופטים בבית משפט הגבוה. זולצברנער לקח חלק גדול בעניני היהודים באמריקא. הוא עזר בעריכת מכ"ע Occident מכ"ע יהודי-אנגלי שהו"ל הרב יצחק ליסער בפילאדלפיה. והעתיק בו קצת מספר "המורה" להרמב"ם. הוא היה ראש לחברת נערי בני ישראל סגן בבית החולים היהודים. ראש הועד הספרות לחברה המו"ל ספרי ישראל באמריקא. אחד מהנאמנים של קרן קיימת מעובדון הבארון הירש לתמוך בהמושבה וואודביין ועוד. הוא היה מנהל בהסימינאר בנויארק ובית מדרש

השופט מאיר זולצברנער

דראפסי. הוא תכף בהמשורר נפתלי הירץ אימבער מחבר "התקוה" עד יום מותו (מת שכיחת תורה תר"ע). זולצברנער אכף ספרים רבים ויקרים וכ"י עתיקים והוציא עליהם סכום גדול מאד. וחלק רב מהם נתן להסימינאר בנויארק. הוא חבר מאמר באנגלית בשם "עם הארץ" ובו דעה להוכיח כי התואר עם הארץ בחנ"ך מורה על הנהגה מדינית ע"י דעות העם כעין פרלמנט. ע"ע עם הארץ.

ב. מ.

זולצער, שלמה: חזן. נולד ב' דהוה"מ פסח תקס"ד (1804) בעיר האהנעמס טיראל ומת כ"ה טבת תר"ן (1890) בעיר ווין. בשנת 1820 כבר ההפלל לפני הצבור עם משוררים בעיר מולדתו בשכר מצער מאה פלורין לשנה, ובשנת 1826 נתקבל לחזן ראשי בקהלת ווין בכקום שהיה המטיף מאנהיימר. בימיו היתה ההזנות למשל ולשנינה. כי החזנים לא דקדקו בלשון ולא שררו לפי כונת הדברים ולא לפי חוקי הזמרה.

אפי"ן (ליק 1858), וס' "נורן נבון" לר' שלמה בן נבירחל (שם 1859).

ביבליוגרפיה: המגיד שנת ה' ג'ל"ט ו' חלואה; פין כנסת ישראל 128.

ב. מ.

זילותא דבי דינא: פתיות כבוד חלול לדיינים ובית דין. הצבור נצטוו לנהוג כבוד בהדין ושתתא אימתו עליהן (ש"ע ח"ט סי' ת' ר'). וגם מתווכ הדין לנהוג את עצמו באופן שלא יאבד כבודו בעיני העם ולא יבא לחוכא ואימלולא (רמב"ם סנהדרין פכ"ג). ולפעמים יבא זלול לב"ד ע"י שהדיינים ישנו את פסק הדין שפסקו באיזה עובדא. אחרי שנשתנה מצב הדבר וראוי לשנות הפסק. כי היישינן לזילותא דבי דינא. שהמקן העם יחשבו שב"ד סותרין הדין בעצמם וילגלו עליהם. כגון בעונתא שהתירוה הדיינים לישא ע"פ עדים שהעידו שמת בעלה ואם נשאת לאחר ואח"כ באו עדי הכחשה לא תצא, משום דהיישינן לזילותא דבי דינא. ורשב"י סבר לזילותא דבי דינא לא היישינן. זה אומר (השרה חזו) של אבותי, זה אומר של אבותי, ושניהם הביאו עדים, האי אייתי סהדי דאבהתיא והאי אייתי סהדי דאכלה שני חוקה וכו'. ואוקי ד"ן ארעא בחוקת אבהתא. אח"כ הביא גם השני עדים שלאבותיו היא. א"ר נחמן און אחתינן (להשרה לחחוקו בידו) ואנן מסקינן ליה. לזילותא דבי דינא לא היישינן. כי ידוע הוא שמפני העדים החדשים נשתנה הדין (ב"ב ל"א. ל"ב). והלכתא דלא היישינן לזילותא דבי דינא. ורק באשה אם נשאת בהיתר לא תצא כי אוקי תרי לגבי תרי של עדי הכחשה ואשה בחוקתה כי נישאת בהיתר (ע' כתובות כ"ב: וש"ת חכם צבי סי' נ').

יש-גב.

זימון, ברכת: הזמנה קודם ברכת המזון ואחרי נמילת מים אחרונים. דינא הוא. שלשה (או יותר) שאכלו כאחת חייבין לזמן (משנה ברכות מ"ה). ר"ל לעורר ולהתרות זה את זה יחד לברכה. המזמין אם מברך על הכוס אומר, "הב לן ונברך", והיא קריאה למסובין שיבינו לברכה ויתנו לו הכוס לברך (ע' פסחים ק"ג:). וגם אם מברך בלא כוס הוא לשון הזמנה כמו "הבה נא" (בראשית ל"ח מ"ז). ובל"א "רבתי מיר וואללען בענשען". או בלשון אנגלית Gentlemen, let us say Grace, וחס עונים, "הי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם". המזמין אומר, "ברשות (בעל הבית) אבי מורי, או רבותי) נברך שאכלנו משלו", והמסובים עונים, "ברוך שאכלנו משלו ובמובו חיינו". ואם יש עשרה (או יותר) אומר, "נברך אלהינו" וכו'. וכן העונים מוסיפים, "אלהינו" (ברכות מ"ט:). בבית האכל אומר, "נברך מנחם אכלים שאכלנו משלו" וכו'. מקור הזימו הוא באנדה, כי אברהם אבינו היה מקבל תאורחים העוברים ושבים ונותן למנחם אכילה ושתיה ואח"כ

זיטאמיר: עיר הראשית בוואלין רוסיא. העיר הזאת נוסדה בתחלת המאה ה"ד, וכאשר כבשוה הרוסים בשנת 1778 כבר נמצאו בה יהודים רבים. והיתה מרכז של כת החסידים. בשנות 1845-1862 נתנת הממשלה הרשיון לכונן בתי דפוס של ספרים עבריים רק בתולנא וזיטאמיר ולא בערים אחרות ברוסיא. בזיטאמיר נדפסו השס"ן בבלי וירושלמי בתוצאת מהודרת. שתי הערים האלה וזילנא בצפון וזיטאמיר בדרום היו מרכזי הממשלה במושב היהודים ברוסיא בעת ההיא. שם נוסדו בתי ספר לרבנים שחיו פרי ההשכלה. ראש בית הספר בזיטאמיר היה יעקב אייכענבוים (1862) ואחריו ר' חיים זעלינ סלאנימסקי עד שנת 1873 שאז נסגר בית הספר. אח"כ נוסד בית ספר למורים וגם הוא נסגר בשנת 1885 (ע"ע בית ספר לרבנים). ונשאר רק התלמוד תורה ובית ספר לנערים ונערות. בין מחבדי זיטאמיר נחשב זאב וואלף תלמיד ר' דובער ממעזריטש מחבר, "אור המאיר" דרושים עת"ת (קארין 1795), ר' אברהם בער מאוורוסט אב"ד בזיטאמיר ומחבר, "בב עין" (זיטאמיר 1850, ע' פין כנסת ישראל 9). בזמן הפרעות בימי 7-8 מאי 1905 נהרגו עשרים יהודים בחלק, "פאדאל" בזיטאמיר. גם עשרה בחורי ישראל שבאו מהכפרים בסביבות העיר להציל את הנרדפים נהרגו על דרכם ע"י החמץ שארבו עליהם. תמשים אלף רובל נאסף בשביל משפחות הקרונים ובסכום הזה נבול ששת אלפים רובל מנויארק. מספר היהודים בזיטאמיר בשנת 1861 היה 13299 וחיו לחם בית כנסת גדול וכו' בתי תפלה קטנים. בשנת 1891 היה מספרם 24062 בין שבעים אלף תושבים. ושלשה בתי כנסיות גדולים ומ"ו בתי תפלה קטנים. בפך זיטאמיר (זולת העיר) נמצאים בעשרים וחמשה אלף יהודים מן שלש מאות אלף תושבים.

ביבליוגרפיה: העשרה ה"ו 585; שלום על ישראל ה"א 69; מאקאלאון ספר השנת 60 וחלואה. ב. מ.

זיין: ע' כלי זיין

זילבערמאן, אליעזר ליפמאן: רב ומו"ל; נולד י"ז אלול תקע"ט (1819) בעיר קעניגסבערג פרוסיא. ומת כ"ד אדר תרט"ב (1882) בליק. אבותיו באו מרוסיא, ובמות אביו בשנת 1823 נתגל אצל משפחת אמו בקראמינען פלך קאוונא. אח"כ התישב בליק והיה שם רב וש"י. בשנת 1856 החל להור"ל בליק מ"ע, "חסיד" שהיה העתק השבועי הראשון בלשון עברית. ובשנת 1864 יסד חברת מקיצי נרדמים. עורך המגיד היה דוד גארדאן. בעד עבודתו בספרות העברית נתכבד בתואר דוקטור לפילוסופיא מהאוניברסיטא בלייפציג. מלבד מאמריו בהמגיד הו"ל עם הערותיו העתקת שמואל שולם, "קדמות היהודים נגד

ונותן בהלכה עם הרב ר' יעקב שמעון סיניטאליאה מעיר אנקונה (ע' פין כנסת ישראל 500, והקדמתו לס' יד דוד). נמצא עליו הספר מהרב ר' משה סופר בתורת משה מהרדא חנינא פ' יגש רפוס ירושלים.
ב. מ.

זיירא: ע' ועירא

זיירא: עץ עושה פרי (olives) שעוצרים ממנו שמן זית. עץ הוית היה להקדמונים לסמל השלום והמנוחה. כי עליו ירוקים חסיד ולא יבולו ולכן אמר המשורר ואני כוית רענן (תהלים נ"ב י). וכאשר שבה היות אל נח אל החבה הביאה עלה זית בפיה לאות שלום כי קלו מי המבול. הוית הוא משבעת המינים שנשתבחה בהם א"י (בראשית ח' י"א, דברים ו' י"א). הויתים היו לאכילה עם לחם (מעשרות פ"ג ג') ולהוציא מתם שמן למשחה ולהאיר, וזיתים נכחשים (תרומות פ"א ח') שכבר הוציאו שמן. בענפי עץ זית היתחמשו ליפות את סכותיהם (נחמיה ח' ט"ו). במקרא (שם) נזכר עץ זית ועץ שמן שהוא זית היער שפרותיו מובים יותר להיות נכחשים לשמן. ומעץ שמן זה עשו שני כרובים בבית המקדש ורלחות פתח הרביר (מ"א ו' כ"ג ל"א). מעצי זית עושים עתה כלים מכלים שונים בא"י שנמכרים בחו"ל לזכרון ארץ הקדושה. באגדה אמרו למח נמשלו ישראל לזיתים כרמתיים זית רענן יפה פרי תאר קרא ה' שמך? מה זית זה אינו מוציא שמנו אלא על ידי כחית. אף ישראל חוזרים למוטב אלא ע"י יסורין. מה זית זה אתריתו בסופו (שנמנו עכשיו ואינו מוען עד זמן גדול אח"כ) אף ישראל אין אתריתו בסופו (מנחות נ"ג:). בהלכה התייחד כמות הוית לשעור ידוע, "כוית" (כיצח פ"א א') ע"ע שמן; שייעורין.

[בית הכד] היו עוצרין הויתים בבית הכד להוציא מהם השמן. ועשו כעין חפירה בקרקע ומרופפת באבנים ובסיד. ובחפירה הזאת שמו עקל היא הכפיפה שעוצרין בה הויתים ועשויה כמין קופה ומסורגת בחבלים כמעשה מצורה ושכבה, ונותנין על העקל ממל שהוא מפרכתא (שבת קמ"ד:). לכותח הויתים, ועל העקל עץ גדול שקורין קטב או קוטב המכביר על הויתים ובראשו תלוי אגן גדול (שביעית פ"ח ו'). ובצרו קבוע עקרב (כלים פ"ב ג') ברזל כפוף ועקום כעקרב לחלות בו הכלים הנצרכים לעצירת השמן. ואחר סחיטת הויתים בפעם הראשונה נשאר הנפת הן הנרענים של הויתים ועוצרין אותם עוד הפעם והשמן הוצא מהם שויו פחות מחשמן הראשון. וזיתים עמונין הם הויתים שלא נתבשלו כל צרכן על העץ מפני שאין השמש זורח עליהם ונותנין אותן בכלי עץ לריכוך (מנחות פ"ג). אברוסין וכן אגורין הם מיני זיתים (ברכות ל"ט). כלופסין זיתים נכבשים וצפים בשמן (ירוש' תרומות פ"ב סוף). זיתין קלוסקא הם זיתים מגולגלין ושלוקין (ע"ז ל"ט:).

א.

זכאי: ע' יוחנן בן זכאי

אמר להם, "ברכה", אמרו לו מה נאמר, אמר להם "ברוך אל עולם שאכלנו משלו" (ב"ר פמ"ג, ע"י סוטה י"א). בזה נאמר על ההוא ינוקא דאכל עם ר' יהודה ור' יצחק. אמרו, "הב ונברך" אמר להו יאות אמרתן בנין דשמא קדישא לא מתברך בברכה רא אלא בהזמנה וכו' ואי חיטא נברך שאכלנו משלו רא הוא הזמנה וכו' רא הוא ברכה וכו' (זהר פ' בלק ח"ג קפ"ו:).
א.

זינגער, איזידור: מחבר ועורך האנציקלופדיא היהודית בלשון אנגלית; נולד בוויסקונסין מעהרין 10 נאויר 1859, ונמר חוק למודיו בהאוניברסיטא בוויין וברלין. ונסמך בחוור דוקטור לפילוסופיא בשנת 1884. בשנה ההיא יסד ועדף העתון, "אללנעמיניע עסטערריי כייע ליטעראטורצייטונג" בוויין. אח"כ נעשה סופר ומזכיר לציר צרפת בוויין (1887). ובא לפאריס וערך העתון La Vraie Parole (4—1893) נגד עתונתו של האנטישמי דומאנט La Libre Parole. בשנת 1895 בא לניוארק והשתרלותו עלתה לו לפעול על לב חברת המר"ל Funk & Wagnalls Co. להדפיס את האנציקלר פיריא היהודית Jewish Encyclopedia ב"ב כרכים. זינגער חבר כמה ספרים בלשונות אשכנזית צרפתית ואנגלית. חבורו הראשון הוא, "בערלין וויען אונד דער אנטיסעמיטיזמוס" 1882; "ואללען דיא יודען קריסטען ווערדען!" עם אגרת רענאן בחור חקרמה La Question Juive 1884; Russia at the Bar of American People 1893; לזכרון הפרעות בקישענוב. נוארק 1904. זינגער נחשב בין המתבוללים, ומסכים לדעת הרפורמים הקיצונים להלל את פעולת ישו ולחתפאר בו כי ממי יהודה יצא. הוא עושה עתה הכנות להדפיס כ"ה ספרים נכחים מספרות ישראל עם העתקה בלשון אנגלית.

ביבליוגראפא: בריינין בהדר 1901 גליון 26; אייזענשטאט חכמי ישראל באמריקא Who's Who in America 1904—5.

ב. מ.

זינגעהיים, יוסף דוד: רב וראש להסנהדריא בצרפת; נולד בשנת 1745 ומת בפאריס כ"ח שבט חקע"ב (1812). הוא היה בן יצחק זינגעהיים במרער, ובשנת 1778 היה ראש הישיבה שהקים ניסור נפתלי הערץ צערפבער בעיר בישא והרבין שם חורח ער שנת 1792. ואז נתקבל לרב בעיר שטראסבורג. הוא נקרא לאספת הרבנים שאסף נפוליון ביום 30 מאי 1806, ונתמנה לראש הסנהדרין, והשיב על השאלות שהציעה הממשלה ע"י ועד מיוחד. זינגעהיים דרש דרשה לכבוד יום הולדת נפוליון 15 אוגוסט ונשא חן בעיניו. ביום 19 פעבר 1807 היה בראש האספה. הוא חבר "יד דוד" על כל הש"ס בכמה חלקים ומקצת ממנו על סדר מועד נדפס באופיבאך 1799, והכר עוד ספר על שיע ייד והנהות על שרית (בכ"י). והיה נושא

אברהם יצחק ויעקב" (שמות נ'). כשחטא ישראל במדבר עמד משה לפני הקב"ה ואמר כמה חפלות ותחנונים לפניו ולא נענה, וכשומר, "וזכר לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך" (שמות ל"ב) מיד נענה (שבת ל"א). וגם אליהו נענה בזכותו (שמות רבה פמ"ד). ביחוד נקראו אבות אברהם יצחק ויעקב (ע"ע אבות). אבל אף כל הצדיקים שהם ראשי משפחתם נקראו אבות זכותם תנן על יצאי ירכם. שלמה נענה בזכות דוד, ובזכות משה והשכמים לא כלה הקב"ה את ישראל (שם). ר"ע לא נבחר כנשיא דלית ליה זכות אבות, ונבחר ר"א בן עזריה כי היה עשירי לעזרא (ברכות כ"ז:). וכבר את ר' עזרא בר בריה דר' אבמלם משום שהיה עשירי לראב"ע דהוה עשירי לעזרא (מנחות נ"ג.). זכות אבות של הצבור מסייע להעמלים עם הצבור (אבות פ"ב ב'). וכ"כ גדלה התגנה של זכות אבות. עד שאמרו מי שיש לו זכות אבות מקוים דם בשני וחמשי אם כי סכנה בדבר (שבת קכ"ט:). בכ"ז אמרו "זכות מלאכה עומדת במקום שאין יכולה זכות אבות לעמוד" (תנחומא פ' ויצא). ואמרו אמילי מי שיש לו זכות אבות אינה עומדת לו בשעה שיצא מארץ לחול (ב"ב צ"א.). אמנם כדי להוציא מלכות של הנצרים שהחלה דתם להחפשיט אחרי חתרונן. אשר תורה כי כל העונות יכופרו בזכות מחוקק דתם. החלו חול בחכמתם חרטה לדרוש כי איש לא יבטח על זכות אבות. כי שכן כל איש יוקצב לפי ערך פעלו ועבודתו. ודרש רב אחא ברכי חנינא. מאי דכתיב אל ההרים לא אכל (יחזקאל י"ח) שלא אכל בזכות אבותיו (סנהדרין פ"א.). ואמרו מאימתי תמה זכות אבות? רב אמר מימות הושע בן אלה וכו' ר' יוחנן אמר מימי יחזקיהו (שבת נ"ח.). ואמרו כי ברא מזכי אכא ואבא לא מזכי ברא (סנהדרין ק"ד.). ור"ת דחק להבדיל בין זכות אבות לברית אבות. דזכות אבות תמה אכל ברית אבות לא תמה. ור"י בעל התוס' מחלק בין רשעי ישראל לצדיקי ישראל. כי לאחרונים זכות אבות לא תמה. וסומך על מאמר רב אחי (ויק"ר פל"ו) לעולם זכות אבות קיימת (תוס' שבת שם ד"ה ושמואל).

ג. מ.

[זכות אברהם] היותר נפלאה ומצוינת שבזכות אבות היא זכות אברהם אבינו. גם מפאת חשיבות נשאה בתרומתו המוסרית וגם מפאת התיחסות הפנימית לעם ישראל בתור ראש האבות והצור אשר ממנו חוצב. כבר בדורות שלפניו הציץ הקב"ה במעשה חטוב והחסד העתיד להגלות ע"י אברהם ובזכותו נכרא העולם (כ"ד פ"ב מ'). גם אדם הראשון נכרא בזכותו (שם פמ"ד). משל למלך שעשה סעודה והזמין אורח. כך הזמין הקב"ה את אדם בזכותו של אברהם. בנוהג שבעולם אדם יש לו קורה שופעת חיכין הוא נותנת? לא באמצע מרקלין כדי שתסבול קורות שלפניה וקורות שלאחריה? כך למען ברא הקב"ה את אברהם באמצע הדורות. כדי שיסבול

זכויות: חומר בחידי שהמציאו בני צור שעשו ממנו לוחות לחלונות וכלים שונים. וזכר פעם אחת במקרא. לא יערכנו זהב וזכויות (איוב כ"ח י"ז) ומזהב שהשיבותו היתה במעלה אחת עם זהב. מפני יוקר מציאותו. שבמ זבולון נתברך באוצרות חול שממנו עשו זכויות. "שפני ממוני חול" (דברים ל"ג י"ט) זו זכויות לבנה (מגילתו). בחז"ל נקרא חלית או חולחית חמקום שנוטלין ממנו החול לזכויות (ב"ב ס"ז.). השבעים תרגמו "ברלח" (במדבר י"א ד') בשם קריסטל, crystal וכן "אקדח" (ישעיה נ"ד י"ב). וכן תרגום כהם (אסתר א') קריסטלין או קריסטלינא. ואפשר שמראות הצובאות (שמות י"ח ח') היו מזכויות. כי בנסרא מחלקין בין מראות סתם למראה של מתכות (שבת קמ"ט). משחרב ביהמ"ק פסקה זכויות לבנה שהיתה מתקפלת (ירושלמי סוכה פ"ד סוף). משמע שהיהורים עשו המלאכה חזאת ונשתכחה מזמן החורבן ע"י הצרות והמצוקות שהגיעו עליהם. עד כמה נתפתחה מלאכת הזכויות בימים הקדמונים בא"י נראה מהאגדה על מלכת שבא שמצאה את שלמה יושב בבית זוניתא (crystal palace) והזכויות היה צלול כ"כ עד שהשבה שישב במים (תרגום שני למגילת אסתר וכן גם בקוראן פרק כ"ז). מרוב יקרת וחשיבות כלי הזכויות היה למשל "הרצח לאבד מעותיו" (שמש בכלי זכויות) (חולין פ"ד:). ולכן נמשלו דברי תורה לזהב וזכויות. שקשין לקנותן ככלי זהב ונוהגין לאבדן ככלי זכויות (חגיגה מ"ו). אייתי כסי דזוניתא תבר קמיהו ואתעצבו (ברכות ל"א.). רבנן גזרי על כלי זכויות משום מוטאה הואיל ותחילת ברייתן מן החול הם כלי חרס (שבת מ"ו:). הזכויות העב שגוררין בו נקרא סכויות. ע"ש שסוכין בו (שבת פ"א.). בלויסא היא חתיכות גדולות של זכויות (שבת קנ"ד:). אספקלריא היא זכויות שקוף שמשמשין בו בחלונות. ויש אספקלריא מאירה ושאינה מאירה (סנהדרין צ"ז:). היינו חלוני שקופים אמומים (מ"א ו' ד'). וחוא אכן מסמא לדעת רפאפורט (ערך מלין 1). זגנין הם מוכרי כלי זכויות ובי"ב פ"ט.). משל לעירוני שהיה עובר לפני חנות הזגג והיתה לפניו קופה מלאה כוסות ודיימוזמין (כלי זכויות חשובין) וכו' (ב"ר פ"ט.). ארגון (צ"ל ארגון) של זכויות הוא תכשים ענק מזכויות (ילמדנו פ' פקוד כל זכר). כלי זכויות לבן חשובים ביותר והעניים היו משתמשים בכלי זכויות צבועים (תוספתא פאה פ"ד) וכלים שונים (כלים פ"ל א'—ד'). מאני דקוניא הם כלי חרס שמחופין בהתכת זכויות (ע"ז ע"ח:). עששית היא נר של זכויות (ר"ה ב"ד). הפסוק שימח דמעתי בנאדך (תהלים נ"ח) רומז על בקבוקי זכויות העשויים לנגן הרמעות של הבוכים (ע"ע דמעות).

זכות אבות: צדקת אבות אשר תגן על בניהם אחריהם. ובפרט מעשה הצדקה שעשו אברהם יצחק ויעקב יקרה בעיני ח' מאד. והתודע למשה בשם "אלהי

סתר ביום זעם כאשר יצאה הנזרה מחמלך לנרש את היהודים מפורטונאל בשנת 1497, ובקושי גדול וסכנת נפש נמלט ר"א זכות ובנו שמואל מארץ הרמים הזאת. בדרכם נפלו ביד שוטים וח' היה בעחרם להביאם לצפון אפריקא ונתישבו בטונים. בשנת 1504 כתב את "ספר היוחסין" ע"פ סדר שלשלת הקבלה מבריאת העולם עד זמנו. ונחשב בין הספרים היותר נכבדים בתולדות ישראל (נרדס ראשונה בספטמבר 1566. והוצאת היוחסין השלם ע"י פילפאוסקי לונדון 1857). מספריו בחכמת התכונה נודע לנו "באור לחות" שכתב בסאלאמנאק בשנת 1473 ונעתק לרומית ע"י יוסף ויצני Almanach Perpetuum (ליירא 1496). גם חבר "ספר תקנת זכות" על התכונה, "ארבעים לבינה" על אוסטרולוגיא, והוספות לס' הערוך (ע' נייר Z. D. M. G. חלק י"ב 144).

ביבליוגרפיה: אוולאי שם הגדולים ח"א 158; הגורן ח"ג 175; תולדות גדולי ישראל 225; פין כנסת ישראל 23; J. E. xii. 627; ב. מ.

זכות, משה בן מרדכי (ר"ת רמ"ז): רב מקובל ומשורר. נולד באמשטרדם בשנת שפ"ה (1625). ומת במנטובה ב' דסכות תנ"ח (1697). הוא למד בבית המדרש "עץ חיים" שיסד ר' מנשה בן ישראל. נסיוותו להקבלה הוליכתו לעיר פוזנא ושם למדה מפי הרב ר' יצחק שהיה תלמיד ר' שפמיל בן השליה. אולם עיקר למורו שאב ממורו ר' בנימין הלוי תלמיד ר"ח ויטאל. שבא בשנת 1659 מצפת לירונא איטליא. במקום שבא לשם רמ"ז. מיוחנא הלך לויניציא והיה שם מניה ספרים. וחוג גדול של תלמידים מקשיבים היה לו. להפצת תלמידו ר' בנימין הכהן נענה לקבל רבנות מינמבה בשנת 1673. שהביאה שבר שלש מאות זהובים לשנה. וישב על משמרתו עד יום מותו.

[ספריו] רמ"ז היה עובד הרץ בעניני הספרות. את הספרים שהניה עמד תמיד בשיר או הקדמה בראשו. כמו בספר בינה לעתים לרע פינו וחבר עליו קינה על מותו (קול עתב 18). מספריו הם: א' "אנרות הרמ"ז (ליורנו 1780). ואינו בשלמותו. ובסופו שיר "אלף אלפין"; ב' "חן קול חדש" (אמשטרדם 1712); ג' "דרושים" נספחים לס' באר מים חיים (שאלוניקי 1786); ד' "יודעי בינה" באורים למאמרי ספר הזוהר (ויניציא 1663); ה' "קול הרמ"ז פירוש על משניות בו מראה את כחו בפלפול הלכה; ו' "שורא דרייני" (מנטובה 1678) מונש לכבוד הדוכס ממנטובה (ע' הגן ח"ג); ז' "שירת הרמ"ז" (ויניציא 1768); ח' "תפתה ערוך" (ויניציא 1715) כולל קפיה בתים בעלי ה' מורים. בעניני הכוס הקבר ועונשי גיהנם עפ"י מרדכי חז"ל ועל דרך דאנמו; ט' "יסוד עולם" (אלמונא 1874) והוא הרראמא הראשונה בשפת עבר. שיחח בין אברהם אבינו ותרת אביו ונמרוד.

דורות שלפניו ודורות שלאחריו. עד שלא בא אברהם אבינו. כביכול היה המסום דן את בריותיו באכזריות. חטאו אנשי דור המבול. הפיצם כזיקים על פני המים. אבל משבא אברהם אבינו לעולם. התחילו יסורין ממשמשין ובאין (ספרי פ' ואתחנן סי' ל"ב ח'). הענין היותר בולט בחיי אברהם שנעשה כעין מרכז וסקור נאמן לזכותיו הוא הנסיון העשירי בעקרת יצחק והשפעת זכותו זאת לעם ישראל. שנשתמרה בספרות האגדה והשתלשלה אח"כ בתקופות הפיימנים (ע"ע ע. ק. ד. ה.). ואמר ע"ז: בשכר שתי בקיעות שבקע אברהם אבינו עצי העולה זכה להבקע הים לפני בני ישראל (כ"ד פנ"ה בסוף. וע' מכילתא פ' בשלח סי' י"ד מ"ו). אמר אברהם לפני הקב"ה וכו' בשעה שיהיו בניו של יצחק בני נכנסים לירי צרה ואין להם מי ילמד עליהם סגנוניא. אתה תהא מלמד עליהם סגנוניא (ירושלמי תענית פ"ב ד' ע"ב פנ"ו י'). זכות הבנסת האורחים ע"י אברהם השפיעה חסד ורחמים על ישראל (ב"מ פ"ז:). תליית המן על העץ היה ג"כ בזכות והוא עומד עליהם תחת העץ. השראת השכינה על ישראל מתיתסת ג"כ לסעודת אברהם (ויק"ר פל"א ד'). זכותו של אברהם הנינה על ישראל במעשי הענל (שמו"ר פמ"א ז' פמ"ד ד'). קרבות הכהן גדול בעבודתו ביה"כ הזכירו זכות אברהם. שנאמר בואת יבא אהרן אל הקדש בפר בן בקר. ונאמר ואל הבקר רץ אברהם (פסיקתא רבתי פ' אחרי מות הוצאת פרידמאן קצ"א). כבשים בני שנה תמימים, מהו תמימים? כנגד אבות. אברהם, התהלך לפני והיה תמים (שם קצ"ה). בסדר תעניות נתנו אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ואב"ד כדי להזכיר זכותו של אברהם (ירושלמי תענית פ"ב א'). אף דניאל לא נענה אלא בשביל אברהם (ברכות ז'). ברכת כהנים ג"כ בזכותו (ב"ר פמ"ג ח'). מענין כחו של זכות אברהם לכפר על העונות ע' פסיקתא דר"כ פ' בחדש השביעי קנ"ד. לפי אנדה אחת לא זכה אדם למלכות אלא בזכות אברהם (מרדכי משל פ"ל ל"ג). ע' מפתח התלמוד ע' אברהם.

י. מ. ג.

זכות, אברהם בן שמואל: רבוחכם וכותב דברי ימי ישראל. נולד בסאלאמנא בקאשמיליא ספרד בערך שנת 1450. ומת במורקיא בערך 1510. הוא היה תוכן מומחה ונתמנה למורה בהאוניברסיטא בעירו ואח"כ בסרקוסמא (סאראנוסא). אחרי גלות ספרד (1492) הלך לליסבון והיה תוכן וחזה בחצר המלך יוחנ השני ואח"כ תחת המלך מנואל והיה יעצו בדבר שליחות התייר ואסקו דא נאמא למצוא נתיבות לארץ חורו. ר"א זכות שינה את לוחות העץ של האצטרולוביא (כלי מודר גובה הכוכבים) שהיו בימיו ועשה במקומם לוחות מתכות וערך את חשבונותיהם באופנים פשוטים וקלים שעזרו הרבה להתיר בלכתו במים רבים. אך מעשיו הטובים האלה לא היו עליו

אמא, ואשתבת דדבר ונקבא היא (אדרא וזמא פ' האינו וכל האדרא מיוסד על זכר ונקבה בספירות). הוי"ה רומז לאבא ואלחים הוא אמא (לקומי תורה מרח"ץ ס' בראשית). גם האותיות של האלפא ביתא סדרו המקובלים כמערכות זכר ונקבה. כדאיתא בזהר שח"ש "אתון עילאין רברבין הוו באורח מישור לגבי דבר אחון תתאין זעירין הוו בהפוכא למפרע לגבי נוקבא". וכן המצוות חנוקים למיני זכרים ונקבות "שתפלה של ראש הזכר, והנקבה המתחמסה אליו היא תפלה של יד", וכן יום לגבי לילה, ושמש לגבי לבנה, וכן אתרוג עם מינים שכלול" (פרדס רמונים ש"ז פ'). כל המצוות נכללות בזכור ושומר, וזכר לזכר ושומר לנקבה (ספר המשקל דר"ם דיליאן סוד הנשמה פ"ב). בעלי החץ חולקים גם המספרים לזכרים ונקבות. [חשיבות הזכר] כדברי חז"ל מצינו כי נתנו היתרון לזכרים על הנקבות, ואמרו: אי אפשר לעולם בלא זכרים ובלא נקבות. אלא אשרי למי שבניו זכרים (קדושין פ"ב:). בא זכר בא שלום וכו' זכר זה ככרו עמו כלומר סעודתו עמו. נקבה נקיית באה, דאין עמה כלום דהיא אומרת תן לי, שנאמר נקבה שכרך עלי ואתנה (נדה ל"א:). נולד נקבה מריבה באה לעולם וכו' (ב"ב מ"ז:). ע"ע איש ואשה; בנינים.

ש. ר.ן.

זָכָר, זָכָרִית: זכר בארמית, "דבר" רומז לפעל דבר והוראתו נעיצה ושימת המחשבת בלב האדם, כדי לזכור פעולה או מאורע שדאוי לזכרה. ונאמר ולא זכר שר המשקים את יוסף וישבחהו (בראשית מ' כ"ג) פ"י לא חרש את מעשה יוסף על לוח לבו ע"כ שבחתי. השבחה הוא ההעלמה הפך הזכירה. ודברים שצריכים להיות נזכרים לזמן רב ולדורות כתבו בספר זכרון (מלאכי ג' מ"ז) או ספר זכרונות (אסתר ר' א'). ומנו איש מיוחד להיות לזכור לכתוב דברי הזכרונות כעניני המלוכה (ש"ב ח' מ"ז, מ"ב י"ח י"ח). ה' צוה למשה כתוב זאת זכרון בספר (שמות י"ח י"ד), אבני זכרון לבני ישראל (שם כ"ח י"ב), ו"ב אבנים שהקים יהושע כנגלג לזכרון לבני ישראל עד עולם כי נכרתו מי הירדן לפניו בעברם לא"י (יהושע ד'). התורה הוזהרה על הזכרון, "זכרו תורת משה עבדי" (מלאכי ג' כ"ב), וכל המוערים נוסדו על זכר ליציאת מצרים (ע"ע כסמך). ויש כמה מצוות אשר יסורן על הזכירה של איזה מאורע בקורות ישראל. חסידים ואנשי מעשה רגילים לומר בכל יום אחרי התפלה עשרה זכרונות: א' זכירת יציאת מצרים, שנאמר וזכור את היום הזה אשר יצאתם מצרים; ב' זכירת השבת, שנאמר וזכור את יום השבת לקדשו; ג' לזכור מעמד הר סיני, שנאמר דק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך וגו' יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב; ד' לזכור כי ה' הוא המכלכל כל, וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות

ומלכד ספרים ככ"י (ע"י רשימת שוואנער ופרענקיל בהושטין, "אוצר כל כלי חסדה"). גרעץ חסדהו כמעות שעמד לימין שבתי צבי, כי באמת הודיע דעתו עם רבנים אחרים נגד ש"צ ונביאו נחן העזתי (ע"י מאמר "זכרון לבי" בשו"ת דבר שמואל צ"ה-צ"ו).

ביבליוגרפיה: נופי, תולדות גדולי ישראל 225; מכובא ברלינר לס' יסוד עולם; גרעץ, דברי ימי ישראל ח"ח 198; פין, כנסת ישראל 85; מ"ע כנסת ישראל ח"ב 16.

א-ם.

זכיה: ע' סנין

זָכָר; נְקִיבָה: שני מינים שפרים ורכים ביחד כמבע ובאנושיות. כל מה שכרא הקב"ה בעולמו זכר ונקבה כראם (כ"ב ס"ח). "כל דיוקנא דלא אשתבת ביה דבר ונקבא לאו איהו דיוקנא עילאה כדקא הו" (זהר בראשית ע"ה"ם זכר ונקבה בראם). כבר נודע לקדמונינו שגם בהצמחים יש זכר ונקבה, ור' תנחומא מספר שהיתה תמרה אחת עומדת בחמתן ולא עשתה פרי עד שהרכיבו עליה מדקל זכר שבידיהו (במדבר רבה פ"ג). וכן יעידו החוקרים האחרונים כי התמר הנקבה לא תוציא פרי בלתי אם התמר הזכר חולידה והצמיחה. גם בלשון נקרא הזכר תמר והנקבה תמרה, ונהנו לקדש אשה בתמרה נקבה (קדושין י"ב ומ"ב). וגם בארזים יש ארז וארזה (שבת נ"ז). וכן בכל אילנות, "עץ פרי" דא נוקבא, "עושה פרי" זכר (זהר ויחי דל"ח, יצא קנין, וכרמב"ן ע"ה"פ עוף יעופף). ובספר הבחיר: "משל למח"ר למלך שהיה כלכו ליטע כננו, אילנים זכרים והיו כלם דקלים. אמר כשהיו מין אחד אי אפשר להתקיים. מה עשה נמץ אחרונים ביניהם וכו' אתרוג היא נקבה". ולא בצמחים לבד, כי גם בדוממים ובמזעקים מצאו הברל המינים ז"ל, ושכל הבריה בארבעת יסודותיה איש רוח מים עפר על זכר ונקבה מיוסדת. גם בין כוכבי הלכת מהציתם כמבע זכר ומחציתם כמבע נקבה (ספר יצירה פ"ג מ"ח פ"י הראב"ד). ולא בנשמיות בלבד מושל הזוג המיני כי גם ברוחניות. ובסוף האדם יש צד זכרי וצד נקבי המעבירים המחשבת ובלשון המקובלים, "מחא דדוכרא ומחא דנוקבא" אשר בוונום יהיו הרהורים וילדו דעיונים, והם כספירת חרדת ע"ד והאדם ידע, וע"כ מכונה המשגל דעת (הראב"ע פ' בראשית ור"ם דיליאן בספר השם). גם נשמות בני האדם הן בשרשן זכרים ונקבות, כמ"ש בספר יצירה, "כנפש זכר ונקבה" (ע"י פ"י הראב"ד ובס' משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי מס' הית הנשמות). "ובסולם הזה עולה הזוג המיני מעלה מעלה ומגיע עד המלאכים שגם הם אלו זכרים ואלו נקבות" (פרדס רמונים שער י"ח פכ"ג). וכן בעולם האצילות עולה ומגיע הזוג המיני, שכל הספירות זכר ונקבה הן, ימין ושמאל, רחמים ודין, משפיע ומקבל, כ"ן מיוסד על סוד ז"ג. שם החכמה אבא ושם הבינה

פעמים רמיתי ועלתה על לבי כי אם מן השמים יאמרו לי שאל מה אתן לך. לא אשאל ולא אנסה לקבל מאת ה' ב"א זכרון עצום. יען בהיות עתה כל החבמות כתובות על ספר, נברא דלא חכים ולא טפש אשר יקרא ויזכור הכל יגיע למדרגה קרובה לכאורה לשלמה בן דוד" וכו'. ומדברי התורה שהזהירה אותנו על הזכרון לזכור רבים משמע שאפשר לאדם להיטיב כה זכרונו ע"י השתדלותו והזדקתו בתחבולות שונות. ובאמת מצינו בדברי התלמוד וספרי חכמינו כמה דברים יפים ועצות טובות להתפתחות הזכרון. פרופ"ס דוראן בספרו „מעשה אפוד" מביא מ"ז כללים בלימוד. אשר מהם ימשך טוב הזכרון: א' ללמוד אצל חכם חשוב ועם חברים חשובים בעין ופולס כי התעוררות החושים הטבעי מחזיק כחות הנפש אשר מכללם הזכור והשומר; ב' לעיין בספרי הכללים הלומדים בקיצור, כי לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך קצרה; ג' שיכין במה שקורא; ד' שיעשה סימנים תמיד בבעלי המסורה; ה' שיעיין תמיד בספר אחד מדפוס אחד ולא משני דפוסים או תוצאות שונות שלא יבלבל כה זכרונו; ו' שהספרים יהיו ברפוס יפה ונייר נאה ומקום מדרשו: פתוח לרוחה; ז' שיבטא בשפתים מה שקרא; ח' שיהיה למודו בשיר וזמרה וננון; ט' שיהיו הספרים כחובים בבית אשורי, כי קדושת צורת אותן האותיות תיטיב הזכירה; י' שקרא בספרים שכתובתן נסה ולא דקה; י"א שילמד לזולתו מה שיעיין, כי בהוצאה מכה אל הפועל יחזקנו בנפשו; י"ב שלא יהא נמהר בעיונו אלא מיושב בדעתו בשובה ונחת; י"ג שיעסוק בתורה לשמה, לא לקנות עושר או כבוד כי כוונות חיצוניות לא יניחחו לשמור בעצם את אשר יקרא ויעיין בו; י"ד שיהא זמן קבוע ללימוד אם ביום או בלילה לא יחליפנו ולא ימיר אותו; ט"ז התפלה לה' להעמידו בריא ולהכין לו צרכיו כדי שיוכל ללמוד ולהכין לשמור ולזכור. ובתלמוד אמרו תלמוד אנדה מתוך הספר לא במחרת שוכה (ירושלמי ברכות פ"ה). ות"ח המרבה סעודה בכל מקום משכח תלמידו (פסחים מ"ט.).

[סגולות ורפואות לזכרון] חמשה דברים משכחים את הלימוד: האוכל ממה שאוכל עכבר וממה שאוכל חתול, והאוכל לב של בהמה, והרגיל בזיתים, וחשותה מים של שיוור, רחיצה, ורוחץ רגליו זו ע"ז, וי"א אף המניח כליו תחת מראשותיו. חמשה דברים משיבים את הלימוד: פת פחמים (אפוי על הנחלים), והאוכל ביצה מנוגלת בלא מלח, והרגיל בשמן זית, והרגיל בין ובשמים, וחשותה מים של שיוור עיסה (שנשתייר מלישה), וי"א אף הטובל אצבעו במלח ואוכל לחוריות י"ג:). מקום בו הזכרון לדעת הראב"ע ורב אברהם בן דוד מטולידא הוא בחלק האחרון מן המוח. ר' שמואל בן אברהם שפורטש במכתבו נגד המתנגדים מפרש את המדרש על הפסוק וראית את אחורי (שמות ל"ג כ"ג), מלמד שהראהו קשר של תפילין, כי הזכרון

חיל; ה' לזכור כל אשר הכעיסו אבותינו להקב"ה במדבר ובפרט בענל. זכור ואל תשכח את אשר הקצפת את ה' אלהיך במדבר וכו'; ו' זכירת המן. זכרת את כל הדרך אשר הוליךך ה' אלהיך זה ארבעים שנה במדבר וכו'; ו' לזכור מה שעשה ה' למרים הנביאה, זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים בדרך בצאתם ממצרים, שנענשה על שדברה לה"ר על משה, ולכן החובה עלינו להשמר מלהוציא לעז ולה"ר; ח' זכירת עמלק, זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים וכו'; ט' להזכיר שהציל ה' את אבותינו מבלק ובלעם, עמי זכר נא מה יעץ בלק מלך מואב ומה ענה אותו בלעם בן בעור וכו'; י' לזכור את ירושלם. אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני וכו' (סדור בית יעקב לר"י עמדין ועוד סדרים ישנים). בסדר זכרונות של ר"ה יש עשרה פסוקים מתנ"ך (ר"ה ל"ב). עיקר ענין הזכירה הוא כי מביאה לידי מעשה (מנחות מ"ג:).

[זכרונות] סגולת תענית שנכתבה עוד קודם המשנה הוא ספר הזכרון הראשון שנרשמו בו מקרים נכבדים לפי סדר חדשי השנה, וכמעט בכל לוחות השנה רשומים זכרונות דברי הימים לפי סדר השנים וגם לפי סדר החדשים והימים. לזכרון חמדת הציבור מצבות כמו המצבה על קבר רחל, „יד אבשלום", והעמודים שהציב שמעון המכבי לאביו ולאמו ואחיו (חשמונאים א' י"ב כ"ח). אף כי מצינו „אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהם הן הם זכרונם" (שקלים ד' :). בפרט נכבדים זכרונות הקהלות בפנקסיהם, ובספרי זכרון שקראו מאמרבוך. ממערבוך. מימורבוך (Memoria). המימורבוך הראשון הנודע לנו הוא מקהלת נירנבורג שהחל משנת 1296, שרשם הסופר יצחק ב"ר שמואל מייננגען, והוא הזכרת הנהגות על קדוש השם בשנה ההיא, והקרושים משנת 1349 מקהלת שטראסבורג ועוד בזמן המנפה השחורה, והנהגות בקולוניא ובדיין משנת 1581 עד 1784. עפ"י המימורבוך הישן של עדת דיין (יעלינעק קונטרס המקונן ויין 1881: זאלפעלר. מארמיראלאגיום 8—1896). לזכרונות ענינים נכבדים בקורות היחידים חשובים ספרי צונץ, די מאנאמסטמאנע דעם קאלענדעריאהרעס, ברלין 1872; קייזערלינג, שמערבטמאנע אויס אלטעד אונד נייציט, פראג 1891; נעדענקבלעטמער: הערפארדאנענדע יידישע פערזעני ליכקיימען דעם 19טען יאהרהונדערט, לייפציג 1892; Mermorable Dates, של דר' ג' דיימז (נויארק 1904). ע"ע הזכרת נשמות; כרונולוגיא; סימנים.

א.

[עזרים לזכ הזכרון] תועלת הזכרון רבה מאד לכל אדם ובפרט ללמד, כי אם יחיה מעין פוסק או משפך שמכנים בו ומציא בו לא יועיל לו כל עמלו בלמודיו. ר' יהודה אריה מנודינא כתב הספר „לב האריה" (ויניציא שע"ב) על הזכרון, ואומר: „ואני כמה

במאחר המוח וכן המרמה במקדש המוח. כלומר מה שהגיע לך מן המוחש והמרמה חקשרהו במאחר ותשמרחו. בספר „אוצר חיים“ (ויניציא 1683) לר' יעקב צהלון, כתוב כי מיני קטניות קשים לזכרון ומזל של תרנגולת יפה לזכרון. ר"א ממדינא מיעץ לאכול מאכלים קלים ולהשמר מן הנסים כמו בשר השור ביצים קשות ואנחים וזיתים וכיוצא בהם, להשמר מן הקור והחום, הקיצה והשינה, הראנה והשטחה יותר מדאי ולהתרחק מן הקצוות, ויחזיק ראשו מכוסה. לדעתו הכתיבה איננה מסייע לזכרון, כי אדרבה מזקת לו, כי הנסיון מוכיח כל הבוטח על קולמסו מחליש זכרונו, וכשהדבר כתוב ניתק מן הזכרון, והבלתי יודע לכתוב זוכר יותר מן הכותב, ומזהיר שלא להשתמש בחשבונות וקסמיות ולא להסתייע מסמרא דמסאבה כי לא ינקח כל הנוגע בהם, וכלל גדול בתורה חמים תחיה עם ה' אליה. גם התנגדו חכמי ישראל לרפואות הירדעות בשם בלדור (Baladur) שנעחקו גם בספרי סגולות העבריים, ואמרו ע"ז הפחנם: „חזור חזור ואל תצטרך לבלדור“ (עי' אגרת ש"ר אל שבערן משנת תקצ"א). רפואת הבלדור נעשית מצמח הנקרא Anacardis, והייתה יקרה בימים הקדמונים, ועל שמו נקראו כל הרפואות לזכרון שנעשו מצמחים „בלדור קמן“. ונעשה נ"כ עם תערובת אנחים ובשמים (ועי' ס' שער אפרים פיורדא חפ"ח ואלטונא תצ"ו). בס' בית גנות ההלכות (הוצאת הורוויץ פפד"מ 1881) ח"א דף נ"ח; לשכחה ברוק ומהימן ובו היה עסוק ר' סעדיה ב"ר יוסף והוא אשכחיה במערתא דר' אליעזר הקליר ובו מחעסין כל חכמי ישראל וחלמיריהם ומצליחים. וזו היא: בריש ירחא דניסן סב קסחא רחמי ולש יחיה בראת קאים ועבר יתיה קורסין ואפות יתיה וכתב בה זכר עשה לנפלאותיו וכו' וסב ביעתא ובשיל לה שפיר וקליף יתה וכתב עלה „אספיים ביסתם תרמח און רכוזח“. אכול ההוא קורסא כל יומא עם ביעא ער משלם ל' יום, וחליף כל מה דאח חוי ולא תשכח. בסדר רב עמרם גאון נמצאת השבעה נגד שר השכחה „פוחה פוחה או פורה“ אומרים אותה במצאי שבת. ובזמן מאחר תקנו לומר שם אליהו במאה ועשרים אופנים שונים והוא סגולה לשכחה, ובסיום המסכתא אומרים הדין ומוזכרים עשרת בני ר' ספא ויעיל לשכחה (ר"ל יעיל שלא לשכח). ועי' יוחסין בשם דארו. בין המון העם יש סגולות רבות להועיל לזכרון ונזכרו ג"כ במחזור ויטרי (דף ש"כ): אין טוב לחקן את הכנרים כשהארם ערום וסגולה נגד זה ליקח קיסם של עץ בפה, ומזה המנהג שלא לתפור בבגד כשהוא על גוף האדם רק אם יקח פתיל בפיו, וסכנה לזכרון לחתוך הצפרנים כסדרן, רק צריך לרלג על אצבע. המנהג שלא להניח ספר פתוח כשיצא, ושלא לסגור ספר שפחה אחר, ושלא ללבוש חלוקי בהיפך או לנגוע בבשרו ובמגעיו בלי נטילת ידים, כי כל אלה קשים לזכרון. המנהג לקשור קשר במטפת לזכרון מוכיר ר'

שא"ר.

[זכר ליציאת מצרים] יציאתנו מעברות לחרות, או בסגנון המקובלים מתוך מ"ט שערי טומאה, מסמנת לנו ראשית צמיחתנו בעולם בתור אומה חפשית בעלת עצמה בעולם האנושית, המעותרת להיות עם סגולה ונור קדוש ביוחסו ליתר העמים. זכר יציאת מצרים הוא נקודת מרכז אמונתנו, והוא מופת חותך על יכולת ה' משרד מערכות הטבע ופועל הכל ברצונו, וחקב"ה מתאר את עצמו בפעולתו זאת „אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אהכם מארץ מצרים“. בדבור הראשון שיצא מפי הנבונה במעמד הר סיני התודע לבני ישראל „אנכי ה' אלחיק אשר הוצאתיך מארץ מצרים“, נוסח השבעה שחיתה שנורה בפי ישראל לפני ה' יתה, ח"י ה' אשר העלה אח בני ישראל מארץ מצרים“ (ירמיה כ"ג ו'). יציאת מצרים הייתה כמין חומר אשר הכניסו חו"ל בכל מקצועות חספיות. בחגרה דרש פשט רמז וסוד. הגדה: למה מזכיר יציאת מצרים על כל מצוה ומצוה? למה"ר למלך שנשבה בן אוהבו, וכשפראו לא פראו לשום בן אלא לשום עבד, שאם יגזור ולא יהיה מקבל עליו אומר לו עבדי עתה. כיון שנכנס למדינה אומר לו נעול לי סנדלי נטול לפני כלים להוליך לבית המרחץ. התחיל הבן החורג מנתק. הוציא עליו שטר ואמר לו עבדי אתה. כך כשפרה הקב"ה את זרע אוהבו לא פראו לשום בנים אלא לשום עבדים, כשיגזור ולא יהיו מסבלים עליהם אומר להם עבדי אתם. כיון שיצאו למדבר התחיל לגזור עליהם מקצת מצות קלות, ומקצת חסרות כגון שבת ועריות ציצית ותפילין, התחילו להיות מנתקים, אמר להם עבדי אתם, על מנת כן פדיתי אתכם, על מנת שאהיה נגזר ואתם מקיימים (ספרי פ' ציצית ד"ה אני ה' אלהיכם). במשנה אמרו: מזכיר יציאת מצרים בלילות וחכמים רדשו שמזכירים יצ"ם גם לימות המשיח (ברכות י"ח:). אמר להם בן זומא לחכמים והלא כבר נאמר הנה ימים באים נאום ה' ולא יאמרו עוד ח"י ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים וגו'. אמרו לו לא שתעקר יצ"ם ממקומה אלא שתהא הנאולה משעבוד מלכיות עיקר ויצ"ם תפל לה (שם י"ג). בקבלה מצינו: אמר רב אלעזר „אבא! וכי מאן דאית ליה עברא ואפיק ליה לחיד

עליו. ואסרו לבנות בנין מסויד ומכויר (מצויר) כבנין החיכל, אלא מה ביתו וסד בסיד ומשייר (בהדר אחד) מקום אמה על אמה כנגד הפתח בלא סיד. ויש נהנין לעשות אמה על אמה בצבע שחור וכותבין עליו זכר לחורבן, אך לא נכון לעשותו בדרך ציור. וחלוקה מן הגוי בית מסויר ומכויר מכבר אינו מחויב לקלוף הכתלים, ובית הכנסת שרי בכל ענין, כי הוא כעין מקדש מעם. ועוד בפולמוס של אספיינוס נזרז על עמדות חתנים (סומה מ"ט), ובפרט אח"כ זכר לחורבן, שלא יניח החתן בראשו שום כליל שנאמר הסיר המצנפת והרים העצרת. ובספרד נהנין לתת עטרה של זית בראש החתן שזית מר זכר לחורבן. ויש מקומות שהחתן נותן אפר מקלה בראשו במקום הנחת התפילין, או שוברין כוס תחת החופה. ובקצת קהלות נהנו שחשמש אומר הפסוק אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני וגו' והחתן אומר אחריו מלה במלה. וכשחאשה עושה תכשיטיה משיירת א"זה תכשים לזכרון החורבן. וכן בסעודה משיירין מקום פנוי בלא קערה כדי שידגישו החסרן ויזכירו החורבן, ויתפללו שיבנה במהרה בימינו (רמב"ם תענית פ"ה; ש"ע אורח סי' תקס').

י. ה. ש.

זכריה: בן יהוידע, והיה כ"ג ונביא ונחרז בשנת ג'א ומאה (=660 קמח"נ). בעזרת אביו יהוידע שבה המלוכה אל יואש שנולד מבית אביו ע"י עתליה חמרשעת, ונמ חנך את יואש המלך בדרכי ה'. אך אחרי מות יהוידע שבו בני יהודה ויעברו את האשרים העצבים, ונכראה עשו זאת בהסכמת המלך. זכריה היה נאמן בביתו לה' כמו יהוידע אביו, ורוח אלהים לבשה את זכריה ויעמוד מעל לעם ויוכיחם, "למח אתם עוברים את מצות ה' ולא תצליחו", ויקשרו עליו הצמ וירממוהו אבן במצות המלך בחצר בית ה'. ולא זכר יואש חסד שעשה לו יהוידע. ובמותו אמר ירא ה' וירדוש', ולתקופת השנה נהרג יואש מעבריו על ממונו ולא נקבר בקבורת המלכים (דח"ב כ"ד). את זכריה הרגו בעזרת כהנים בשבת שחל ביוה"כ. אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא, זה זכריה (איכה רבה פ"ד י"ג). נבחראון הרג בירושלם כמה רבוא עד שחלך רמץ ונגע ברמו של זכריה. אישכחית לרמיה דזכריה דהוח קא מרתח וסליק, אמר מאי האי וכו' אמר ליה מאי נימא לך נבייא הוה בן דהוח קא מוכח לן במילי דשמיא קמינן עליה וקמלינן ליה והא כמה שנין דלא קא נייח דמייה. אמר לחו אנא מפייסנא ליה. אייתי סנהדרין גדולה וסנהדרין קמנה קטל עליהו וכו' ולא נח. א"ל זכריה וזכריה! טובים שבהן איברתים; ניהא לך דאברתו לכולהו? בראמר ליה הכי נח (גמין כ"ז:).

ב. מ.

זכריה: בן ירבעם השני, מלך ישראל ח"ב, תעלה למלוכה בשנת ג'א קנ"ג (=607 קמח"נ). הוא עשה

משעבודא אית ליה לרבוניה לשבחה גרמיה במספנותא לחירו לעבדיה? וכי הקב"ה דאמר לאברהם כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם אית ליה לשבתא גרמיה כמה זמנין אשר הוצאתיך מארץ מצרים? אמר ליה רבי שמעון. חכי הוא ודאי! אבל הכא לא משבח קב"ה גרמיה דאפי' לך טע נלותא, אלא תמשיך זמנין אדכיד באורייתא יציאת מצרים לחשתמודעא בדרגא דאפי' לך דאיהו יובל, דאתמר ביה יובל היא שנת החמשים שנה. ואינן חמשיין תרעין דבינה דאתמסרו למשה בסני, בר חד דלא אתמסר ליה. ובנין כך אדכיד חמשיין זמנין באורייתא יציאת מצרים. אמר הא ודאי אתישב דעתאי" (תקוני הזהר, תקונא תלתין ותרין). בדרשח וחקירה, תורה יצ"ם על השנחה פרמית, שהוציא הקב"ה את ישראל מעבדות לחירות ע"י נסים ונפלאות. ובעבור כי אין הקב"ה משנה הטבע לעשות אות ומופת בכל דור, יצוה אותנו שנעשה תמיד זכרון לאשר ראו עינינו למען ישאר זכרו מדור לדור. והכל להיות לנו בכל הדורות עדות במצותים שלא ישכחו ולא יהיה פתחון פה לכופר להכחיש אמונת האלהים (רמב"ן עה"ת פ' בא, דבור ולמומפות בין עיניך). יצוה על שבתת השבת ושבתת המועדים ושבתת הארץ והכל זכר ליציאת מצרים וזכרון למעשה בראשית, מפני ששני הענינים דומים; שנעשו בחפץ האלהים ולא במקרה ולא במבע" (כחרי מ"ב סי' נ'). הזכרת יציאת מצרים תעורר בנו תמלה וחניניה על הגר ועל העבד המעונה. וחזירתנו התורה על הענינה, כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים וגו' וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם וגו' חכרת כי עבד חיית בארץ מצרים (דברים מ"ו י"ב). וגר לא תונה ולא תלחצנו כי גרים הייתם בארץ מצרים (שמות כ"ב כ'). לא תמח משפט גר יתום וגו' תחבול בגר אלמנה חכרת כי עבד חיית במצרים (דברים כ"ד י"ז-י"ח). ע"ע פסח; סדר של פסח.

ב. ב"י.

[זכר למקדש] כדי לעורר בנו אחבה לקדש בני ישראל בהיותם על ארמיתם, תחקין רבן יוחנן בן זכאי לעשות זכר למקדש. שיהיה לולב נימל במדינה שבעה כמו במקדש, כי בראשונה היה לולב נימל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד (סוכה מ"א.). ודוקא בלולב שהוא דאורייתא עבדינן זכר למקדש, אבל בערבה שהיא מדרבנן לא עבדינן זכר למקדש (שם מ"ד.). עושין זכר למקדש לאכול מצה ומרור ביתר כמו שעשה הלל בזמן שבהמ"ק היה קיים (פסחים ק"מ. רשב"ם). ואמרו בנכרא מנלן דעבדינן זכר למקדש? דאמר קרא ציון היא דורש אין לה (ירמיה ל' י"ז) מכלל דבעיא דרישה (סוכה שם).

צ. ה. ג.

[זכר לחורבן] משחרב בית המקדש תקנו תכמים לעשות זכר לחורבנו. שיהיה ניכר שאנו אבלים ומתאבלים

חרע בעיני ה' ומלך רק ששה חדשים. כי קשר עליו שלום בין יבש ויבחו קבל עם (לעיני העם) וימיתו וימלך תחתיו. זכריה ה' בן רביעיים ליהוא שהבטיח לו ה' להעמיד אחריו (מ"ב י' ל'). ירבעם אביו מת בשנת כ"ז לעזריה, ונאמר כי זכריה בנו מלך בשנת ל"ה לעזריה (מ"ב ט"ו ח'). הרי י"א שנים בינתיים, ואפשר שחיתה אז מירדה במלכות ועברו י"א שנים ממות ירבעם עד מלכות בנו. וגם אח"כ לא צלחה מלכותו רק ששה חדשים.

ב. מ.

זכריה : בן ברכיה בן עדו חנביא, ונקרא ג"כ זכריה בר עדו (עזרא ה' א' ו' י"ד). כי בני בנים בבנים, וכמו לבן בן נחור אף שהיה נכד נחור. וכנראה הוא עדוא הבן בזמן נחמיה (נחמיה י"ב ד'). חכריה היה ב"ג לבית עדוא (שם י"ב ט"ז) עכ"פ היה גם עדו נביא, כי כל נביא שנחמיה שמו ושם אביו הוא נביא בן נביא (ויק' פ"ה). זכריה נבא בשנת שתיים לדריוש ונמשכה נבואתו כשנתיים. נבואתו בבבל חיתה ע"י חזיונות ולא כנבואה צלולה ופשוטת בא"י. כי כבר הניעה הנבואה כסדרנה התחתונה. והוא בעצמו שאל, "הנביאים הלעולם יחזיו?" (א' ה'), וגם את הנביאים... אעביר מן הארץ (י"ג ב). ומשמטו הני זכריה ומלאכי נסתלקה רוח"ק מישראל (יומא ט"ז:). וסוף נביאים הוו (ב"ב י"ד). אנשי כנה"ג קבלו מחזי זכריה ומלאכי (אדר"נ פ"א).

[ספר זכריה] הספר הזה שכתב זכריה הוא אחד מתרי עשר ספרים קטנים של נביאים בתנ"ך, ויש בו י"ד פרשיות. באמת הספר נחלק לד' חלקים: א') הקדמה, ב') חזיונות, ג') תוכחה להעם והתעוררות לבנות בית המקדש ולכוון את ירושלם על מעמדה, ד') נבואה לעתיד. אחרי ההקדמה ההקצרה (א' א'—ז') מתחיל חזיונו שנחלק לשמונת חלקים: א') איש רוכב על סוס אדום עומד בין ההרסים אשר במצולה ואחריו סוסים אדומים שרוקים ולבנים (והם מלכי בבל בשירים מדי ופרס שנשתעברו להם ישראל), ואחרי שעברו שבעים שנה לגלותם מלאך ה' מבשרו: "בה אמר ה' שבתי לירושלם ברחמים ביתי יבנה בתי וגו'. ב') ארבע קרנות (אויבי ישראל הנ"ל) שבאו לנגח את ישראל, וארבעת הרשים (נגדים) שבאו לנסר ולשבר הקרנות, והחרשים הם עזרא נחמיה ישוע בן צדוק חזקיהו. או חזי חכריה הנביא. ג') איש ובידו חבל מרח למסוד את ירושלם לארכה ולרחבה, לאות בי מעתה תחל להתפתח ולהרחיב את גבולה, עד כי פרוזת חשב ירושלם מרוב אדם, וה' יהיה לה חומת אש סביב. ד') יהושע חכה הנדול עומד לפני מלאך ה' והשמן עומד על ימינו לשמנו כי לבש בגדים צואים, והוא ישוע בן צדוק חכה שבניו או בני בניו התבוללו ולקחו להם נשים נבריות, וגם רמז לבתמי המוסמאת שנראו בגוף האומה. אולם במקורו הסירו העם הבגדים תצואים והלביש אותו מחלצות. לאות כי מר עונו וכפר

ל. ה') מגורת זהב עם שני זימים בצדה, רמז לאור הרעת והשלום כי יאירו, והם שני בני היצחק העומדים על ארון כל הארץ. כנראה מרומז על ישוע חכריה חכריה הנדולים. ו') מגלה עפה (כפולה). היא תורה שבכתב ובע"פ ובתורה כתובות אלוה וקללות לנגבים ונשבעים לשקר. וע"ז דרש מרי בר מר, "רחבה מצותך מאד" (תהלים ק"ט) דבר זה אמר דוד ולא פירשו וכו'. עד שבא זכריה בן עדו ופירשו, כי ארכת עשרים באמה ורחבה עשר באמה. וכי פשטת לה היא לא עשרין לעשרין, וכתוב היא כתובה פנים ואחור, נמצאת כל העולם כלו אחד משלשת אלפים ומאתים בתורה (ערוכין כ"א. רש"י. ז') אשה רשעת (סמ"ל ע"ז) יושבת בתוך האמה, ומלאך ה' השליך כבר עופרת על פי האמה שתשאר שם החום וסתום עד עולם. מכאן שנמסר יצר הרע של ע"ז, ואפשר שמרומז על מלכות נבוכדנצר שכלחח ונאבדה מן העולם. ה') ארבע מרכבות רתומות לסוסים בצבעים שונים יצאו מבין החרים סביב לירושלם להתחלק בארבע רוחות השמים לענוש את אויבי ישראל, והם כמו ארבעה חחרשים אשר שברו את ארבע הקרנות המנחות את מלכות ישראל. על המנחות האלה יאמר רש"י בהקדמתו לפי זכריה: "נבואת זכריה סתומה היא כי יש בה מראות דומות לחלום חניתן לפתרון, ואין אנו יכולים לעמוד על אמתת פתרונו עד יבא מורה צדק" וכו'. זכריה ינחם את שארית ישראל בתבטחות טובות כי ה' ישכון בתוך ירושלם אשר תקרא, "עיר האמת" והר ה' צבאות (הר המוריה), "הר הקדש". כי זרע השלום הנפח תתן פריה והארץ תתן את יבולת. וצום הרביעי (י"ז בתמוז) צום החמישי (ת"ב) צום השביעי (צום גדליה) וצום העשירי (י' בטבת) יהפכו למעדים טובים, ועמים אחרים יהיו נלחים לבני ישראל ואמרו, "נלכה הלך לחלול את פני ה'... והחזיקו בכנף איש יחודי לוטר נלכת עמכם כי שמענו אלהים עמכם" (ה' כ"ג). חנבואות מפרשה ט' עד נמירא רמחות על העתיד אשר יקרה לחם במלכות יון ואדום וישמעאל וגאולתם האחרונה, ויעודים טובים ובשורות טובות באחרית הימים. ומתחיל, "משא דבר ה' בארץ חורף ודמשק מנוחתו" וגו'. דרש ר' יחורא בר אלעאי זה משיח, ור' יוסי בן דורסמקית אמר שם מקום אצל דמשק ותעידה ירושלם להיות מנעת עד דמשק. ומלך המשיח יתה, "עני ורוכב על חמור". גם יבא על הרבן הבית השני, "פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך" (י"א א'). כי לפי האגדה ארבעים שנה קודם החרבן היו רלתות ההיכל נפתחות מאליהן, נער בחן ריב"ז אמר לו היכל היכל עד מתי את מבעית את עצמך? יודע אני שסופך ליחרב, וכבר נחנבא עליו זכריה בן עדו פתח לבנון (כנוי לבית המקדש שנבנה מעצי יער הלבנון) דלתיך וגו' (ע"י רש"י). בסוף הספר רואה הוא גם מלחמת נוג ומנוג, זאת תחיה המנפה אשר ינוף ה' את כל העמים וגו' (י"ד י"ב) והיה

"עתיק יומין" ובוהר "עתיקא קדישא" והאין סוף מכונה "סבא דסבין עתיקא דעתיקין". והמקום הוא שמו של הקב"ה באגדות ומדרשים כי מלא כל הבריאה מקומו. "האין סוף יקרא מקום של אדם קדמון ואצילות בריאה יצירה עשייה וא"ק מקום לאבי"ע, ועולם האצילות מקום לבי"ע, והבריאה מקום ליצירת ועשייה, וכן כל ספירה וספירה נקראת מקום עד"י" (שומר אמונים). במקום נכללות כל עשר ספירות (דרך אמונה לר"מ אבן עזרא). ע"ע ברונולוניא; מועדים; עת.

ש. ר. ג.

זמרה: ע' חזנות; שיר

זמירות (ומירות): שירי תפלה ושבת לה' בלב שמת, כמו בזמירות נרע לו (תהלים צ"ה ב.), ודוד המלך היה נעים וזמרות ישראל (ש"א כ"ג א.). מנחם קדמון הוא לשורר זמירות בבית בליל שבת ומצאיו שבת אחר התפלה וכן בכל סעודות שבת ויר"ם. מקור המנהג במדרש, שכן דרך ישראל משאובלן ושותין ושמחין עוסקים בשירים ותשבחות (שה"ש רבה פ' ברה דודי). וכתב הר"ם די לונאנו בס' שתי ידות: "והמנהג הזה (לומר זמירות) עדיין מחזיקים בו בני אשכנז ואיטליא וחולתם, וחשובי קדמוני המשוררים כהראב"ע ור"י הלוי ור"ש בן גבירול וחולתם חברו שירות ותשבחות רבות מיוחדות לכך, והמיוחד למר"ש קראוהו הבל" וכו'. גם הירחי בס' המנהיג הל' שבת כתב שמשוררים בכל גבול ישראל במו"ש מאליהו חנביא, לפי שהוא הוא המבשר שיבא במחרה לפני המשיח וכו' כי מו"ש מוכן לביאתו, ועי' מהרי"ל סוף הל' שבת, ובספר אור ורוע ח"ש ס' צ"ה: "ראיתי בתשובות הנאונים ובמדרומה לי שחיתת תשובת רבנו יוסף מוב עלם זצ"ל שנשאל על מה שאנו נוהגין בטלכותנו בארץ כנען (Slavonia) לומר הברלות ופיוטים שנתפיימו מאליהו ז"ל במו"ש, אם המנהג כשר ואם לאו, והשיב דודאי מנהג כשר הוא שמבדרין השבת ביציאתה, כבני אדם המליים את המלך". ור"ת אומר שמצא באגדה משל לכלה שמליים אותה בזמירות ושירות, ושבת נקראת מלכה וכלה. ויש נותנים המעם כרי שיעבב המלך או המלכה אצלו, להראות שקשה עליו פרידתו, וכמו שמקבלו בשמחה וברננה בבואו, כך צריך לפסוד ממנו. הזמירות מחוברות ממאמרי הלכה ואגדה מש"ס ומדרשים והוזהר, ולרוב מסיימים החרוזים בפסוקים מתנ"ך, ואומרים הזמירות קודם קנח סעודה, או בין ארוחה לארוחה.

[סדר זמירות] בליל שבת אומרים, "כל מקדש שביעי כראוי לו, כל שומר שבת כרת מחללו שכרו הרבה מאד על פי פעלו. איש על מחנהו ואיש על דגלו", וכו', והתום עליו משה (בר קלויטום); "מנוחה ושמחה אור ליהודים"; "מה ידידות מנוחתך את שבת המלכה"; "מה יפית מה נעמת בתענוגים את שבת משוש נונים".

לעת ערב יהיה אור, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד (י"ד מ.).

א.

זכריה בן אבקולס (Amphikalos): תנא ירושלמי וראש הקנאים בירושלם. חי בזמן החרבן ועליו אמרו ענוותנותו החריבה בית מקדשנו, במעשה של קמצא ובר קמצא שלא עשה שלום ביניהם, וכאשר שלח קיסר רומא קרבן בעל מום בניב שפתים של הבהמה להקריב על המזבח, סברו רבנן למקריבה משום שלום מלכות, אמר זכריה בן אבקולס יאמרו בעלי מומין קרבין ע"ג מזבח וכו' (גימין נ"ו, תוספתא שבת פמ"ו, איכה רבה פ"ד ב'). הוא לא עשה לא כב"ש ולא כב"ה לענין מלמוד נרעיני חמרים בשבת (שבת קמ"ג תוספתא שם). יוסיופוס מכירו במלחמות (ח"ב 17-2-3).

ב. מ.

זמזומים: אומה קדמוניה מן הרפאים, והעמונים יקראו להם זמזומים (דברים ב' ב') ויתכן שענינו מלשון ארמית המיה וצלצול, ומה קלא חזומי (ערובין ק"ד). קול קשקש כלי זמר, ולדעת רש"י הם הנקראים זחיים אשר ישבו כהם, שבא כדלעמר עם חמלכים אשר אתו וכו' את הרפאים ואת הזחיים (בראשית י"ד ה'). ואונקלוס תרגם זחיים, תקיפא" וזמזומים, "חשבנני" מלשון כאשר זמם=מחשבה. ואפשר שנקראו זחיים מפני שזו ממקומם והעתיקו שם משכנם, כמו שמזין עפר ממקומו (שבת ל"מ.). ואולי נקראו זחיים משום שבאו, "מעה", בתרגומו תקיפיה=עוים. בשם זמם נקרא הבאר הקדוש להערבים במכה, אשר כל עולה לרגל שם שותה מימיו, והאגדה תספר כי ישמעאל בן אברהם חפרו אחרי אשר הושלך מאת הגר אמו תחת אחד השיחים. ע"ע ישמעאל.

מ. י. ה.

זמן; מהום: מועד מוגבל ומקום מסוים במבע. הזמן והמקום הם מושגים תאומים בחקירות הנגלות והנסתרות. חזמן בלי ראשית ובלי תכלית, וכמוהו המקום בלי גבול וקץ מאומתים בהניין התבונה אבל מתעלמים מהשגתנו, כי אין במוח קרקדנו לעייר לנו זמן בלתי קצוב ומקום בלתי מיוחד. הזמן והמקום הם שני עמורי התוך בכל חקירה ודרישה מדעית, בשמות שונים: בחקירת ההניין והמבע שמותם, "המתי והאנה", בחכמת התבונה, "הסבוב והמערכה", בפילוסופיא, "נצח העת ונצח המרחב", ובחכמת הקבלה, "ספירות נצח ויסוד". התגלות אלהים במבע היא ע"י זמן ומקום היינו בארבע תקופות השנה החדשים ע"י הלבנה, יום ולילה ע"י השמש, אבל "הזמן בענין אלהי לא יושג" (מורה נבוכים ח"א פ"ג). "הזמן הוא הענין הנמשך ומתגלגל ונקשר נעוץ תמיד תחלתו בסופו וכמעט שאין לו סוף וכו' זמן מכון נגד זמן עליין" (שיעור קומה להרמ"ק סי' נ"ב). בספר דניאל ואחריו אצל המקובלים שם ה'

ענייה. סעודה שואפה וצופייה. נרפס בדיואן סי' ע"ח ומסומן יהודה בראשי החרוזים; "צאן אוכדות בנלות" בדיואן סי' ע"ז; "שיר אענה כי הנח מבשר" להראב"ע; "הנה כעב מל בצ"ה" מרכנו בחי' ונרפס במל אודות; "שוכן מרום אליך קוית" מר"ש בן נבירול. ועוד (שם צד 184). ונמצא שם זמירות נוספות לר"ח שנכנס אחר השבת. במצאי יום קודש והכנסת ראש חדש, שלח עזרי מקודש, אל נאדר בקודש; "צור יריח"; "אל תיראי תולעת יעקב", "אל אשר טוב נמלנו" (מחזור וימרי 190).

א.

זמרי: (1) בן סלוא נשיא בית אב לשמעוני. הוא הקריב את המדינית לעיני משה ולעיני כל ישראל, ופנחס בן אלעזר כהן קנא קנאת ח' וידקר בחניתו את זמרי והמדינית וסיתתו. ועי' נעצרה המנפה (במדרש כ"ה). ועי' אמרו במשנה "הבועל איסית קנאים פוגעין בו" פ' בני אדם בשנים המתקנאין קנאתו של מקום פוגעין בו בשעה שראוין את המעשה אבל לאחר מכן אין מיתחו מסורה בידם והלכה למשה מסיני היא (סנהדרין פ"א: רש"י). ולא נאמר אלא למקנא בעצמו אבל אם בא ליטלך בב"ד אין מורין לו בו. ולא עוד אלא שאם פירש זמרי והרגו פנחס (שלא בשעת מעשה) היה נהרג פנחס עליו; נחפך זמרי וחרגו לפנחס אין נהרג זמרי עליו. שחרירודף הוא (שם פ"ב.). א"ר יוחנן חמשה שמות יש לו זמרי וכן סלוא ושאל וכן חנענית ושלומיאל בן צורישיד, וכולם על שם המאורע. הלך שבטו של שמעון אצל זמרי בן סלוא. אמרו לו הן דנין דיני נפשות ואתה יושב ושוחק שנאמר ויאמר משה אל שופטי ישראל ונ' (שם) מה עשה, עמד וקבץ כ"ד אלף מישראל והלך אצל כוזי וכו' חמשה בבגדוריתו וחביאה אצל משה. א"ל. בן עמרם זו אסורה או מותרת. וא"ת אסורה בת יתרו סי' התיירה לך. נתעלמה ממנו הלכה (כי הוא נשאה קודם שתן תורה, ובמתן תורה נמסרה לו הלכה שקנאין פוגעין בבעל בת אל נכר) וכו'. וירא פנחס, ראה מעשה וזכר הלכה וכו' אמר לו קריינא דאינרתא איחו ליהוי פרוונקא וכו' (שם פ"ב.). מעשה זמרי ופנחס נעשה למשל בפי חז"ל להיות נזהר מן הצבועין שמעשיהם במעשה זמרי ומבקשים שבר פנחס (סוטה כ"ב.).

זמרי שר מחצית הרכב לאלה בן בעשה מלך ישראל אשר קשר על אדונו וסיתתו ויטלך תחתיו על ישראל (מ"א מ"ו ח' מ'). זמרי מלך בתרצה שבטע ימים, ובאשר המליכו העם את עמרי ונלכדה העיר שרף עליו זמרי את בית המלך באש וימת. ונשאר גם שמו חזרו למשל "זמרי חורג אדוניו" (מ"ב מ').

שמן.

זנות: ע נאוף

זעיר אנפין: ע אריך אנפין

חתום מרדכי ב"ד יצחק חזק. נגן השיר הזה היה ידוע בין הנונים בשם Majufes (F. Niecks, "Chopin" I 188) "יום שבת קדש הוא. אשרי האיש שומרהו. ועל היין זכרהו. חתום יהונתן חזק; ויש מוסיפים "יום זה לישראל אורה ושמחה שבת מנוחה" מר' יצחק לוריא (חארי'); "יה רבון עלם ועלמיה" מר' ישראל נאמארה שר"א מדינא אמר עליו לא קם בישראל כישראל; "צור משלו אכלנו ברכו אמוני" מיוסד על ארבע ברכות המזון. ואין בו מענין יצבת. ואומרים זה קודם נטילת מים אחרונים. ביום שבת אומרים בזמן הסעודה "ברוך אדני יום יום יעמס לנו ישע ופדיון" מר' שמעון ב"ד יצחק בר אבון. ואין בו רמז משבת. רק מדבר מהצלת שעבוד גלות שחיה שבר המעננה את השבת; "ברוך אל עליון אשר נתן מנוחה" חתום ברוך חזק; "יום זה מכובד מכל ימים כי בו שבת צור עולמים" מר' ישראל נאמארה; "יום שבתון אין לשכוח. זכרו כריח הנחוח"; "כי אשמרה שבת אל ישמרני אות היא לעולמי עד בינו וביני". מהראב"ע; "שמרו שבתותי למען תינקו ושבעתם" מר' שלמה בן נבירול; "דרור יקרא לכן עם בת וינצרכם כמו בבית" רונש בן לברט; "שבת היום לה' מאד צהלו ברנוני" ומוסיפין "יה רבון" ו"צור משלו" מליל שבת. במחזור וימרי (צד 177) יש עוד זמר "דלה שובב מחור פחת ולא ימות לשחת" ובראשי חרוזים רונש; "אשר במישרים אח שיר ה" להראב"ע ונרפס במל אודות. ויש מוסיפים זמר לשבת חנוכה. "אזכרה רחמך בשירה ובשמחה שהושעת עמך מצרה לרוחה" וחתום אני ליב ברבי עוזר (סדר עבודת ישראל 205). במצאי שבת מזמרים, המבדיל בין קדש לחול, המאזיניו ימחול. וזעינו ירבה כחול וכוכבים בלילה. ובנוסחא העקירת ליתא "וכוכבים בלילה". רק "נפשי אויתך בלילה" וכו' (ע' מרדכי סוף יומא ומחזור וימרי 116). וחברו ר' יצחק חקמן ניאח (89—1030); "במצאי יום מנוחה המציא לעמך הנחת" (או רוחה). חתום יעקב מני חזק; "חדש ששוני אל נא. וחביא את אליהו הנביא"; "אניל ואשמח בלבבי בראותי כי מאויבי תריב ריבי. ולציון נואל תביא איש צמח תצמיח. אליהו הנביא ומלך המשיח"; "אלהים יסעדנו ברכה במאדנו"; "אלי חיש נואלי. עבדך ישכילי. מבשר טוב אלי. את אליהו הנביא"; "אדיר איום וגורא. בצר לי לך אקרא"; "איש חסיד היה בלי מזון ומחיה" חתום ישעיה בר מרדכי חזק. שעשה זמר בדרך ספור (באלארא) ממעשה הטובא בספורי מעשיות דרכו נסים; "אמר ח' לעקב אל תירא עבדי יעקב", ע"פ א"ב; "אליהו הנביא. אליהו חתשבי. אליהו חגלעדי. במחרה יבא אלינו עם משיח בן דוד". בסדר א"ב. ויש אומרים חומר הזה קודם הכדלה. במחזור וימרי יש עוד זמירות למו"ש "במצאי יום מכובד ובמוכא ימי מעמד" נרפס במל אודות והוא להראב"ע; "סעודה

זעירא (זירא) : אמורא ירושלמי בדור השלישי; נולד בבבל, ובנערותו היה תלמיד רב חסדא ורב הונא (ברכות ס"ט.). ור' יהודה ב"ר יוחנאל מפומבדיתא. ונקרא זעירא לפי שהיה אינש נצא, והוא כמו קמינא. בבבלי נקרא זירא בהבלעת העי"ן אולי כדי להבדילו מאמוראים אחרים בשם זעירא. ורב ששת קרא לו "גברא רבה" (עירובין ס"ו.). אביו של ר' זירא היה גבאי של מלך י"ג שני (סנהדרין כ"ה:). ונקרא בשב"א "איסי", בדתניא איסי אביו דר"ז, ואמרי לה אחיה דר"ז (מו"ק כ:). וזה סותר דברי ההבאי שמביא בעל ההתחלה של ס' בן סירא כי ג' נולדו בלי אב, בן סירא ר"פ ור"ז (יומין). אך אביו ואמו מתו כשהיה קטן (ירושלמי קדושין פ"א ס"א ע"ב). בנו של ר"ז נקרא "אהבה" (ר"ה כ"ט.). באהבתו העזה לארץ הקדושה החליט לעזוב את בבל ולהתישב בא"י, אך לא הפץ לנלות מחשבתו לר' יהודה רבו, והוה משתמיט מיניה (כחובות ק"י:). כי ר"י התנגד לישיבת א"י, וכאשר בא ר"ז אל נהר ולא מצא מברא אחז מרוב תשוקתו לא"י בחבל המתוח על עץ משפת הנהר אל שפתו האחרת ועבר (שם ק"ב:). בבואו לא"י פגע בו טבח לצץ אשר התעלל בו ומן השמים תבעו עלבונו ומת הטבח (ירושלמי ברכות פ"ב ה.). שם למד הרבה אצל רבי אלעזר בתרומית ומהרות שלא היו רגילים ללמוד בבבל. גם שמש הרבה את רבי יסא (ר' אסי), ואמר ר"ז צער גדול היה לי אצל ר' אסי (ע"ז ל"ו:). ר"ז היה במיתת ר' יהודה הנשיא (השני), ור' חייא בר אבא דחפיה להיטמא להנשיא (ירוש' ברכות פ"ג ו' ע"א) ומה שמע שר"ז היה כהן. חבריו של ר"ז היו גדולי הדור השלישי: ר' שמואל בר רב יצחק, ר' חילא, ר' חנניה, ר' הושעיה ועוד, ור"ז הנדול שבכולן. תלמידיו היו ר' ירמיה, ר' יונה, ר' יוסי ועוד. ר"ז היה גדול בתורה ובמידות, בתלמוד בבלי נזכרים מאמריו בכל מקום, וכנראה שב לבבל איזה פעמים לזמן קצר, ובכ"ז כאשר בא לא"י יתיב מאה תעניתא דלשתכח גמרא בבבליא מיניה (ב"מ פ"ה). ויבחר בלימוד דרך יותר פשוט. ר"ז היה מצמין במדת ענוה, ואומר: אם ראשונים כמלאכים אנו כב"א, ואם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים (שבת ק"ב, שקלים פ"ה). ורדש בנגע צרעת בשר כתיב ביה ונרפא אדם לא כתיב ונרפא. אם יהיה רך כבשר שלא יתנאה אז ירפא ואם יתנאה באשר הוא אדם לא יתרפא מצרעתו (סוטה ד.). ומפני ענותנותו היו מיטמר נפשיה מלמיסמכיה (להיות נסמך לאב"ד), כיון דשמע להא דאר"ה. אין אדם עולה לגדולה אא"כ מוחלין לו עוונותיו, אמציא ליה אנפשיה (סנהדרין י"ד, ירוש' בכורים פ"ג ס"ה ע"ג). כי סמכוהו שרו ליה הכי: לא כחל ולא שרק ולא פרכוס ויעלת חן (כתובות י"ז.). מפני שהיה נוצא ופניו שחרחרות ע"י שברק עצמו בתנור שלא ישלום בו אש של ניהנם (ב"מ פ"ה.). ואע"פ שהיה עניו לא נשא פנים בתורה, ואמריו עליו

איש אמונים מי ימצא זה ר"ז, דאמר ר"ז לית אנו חשין על שמעותא דרב ששת דהוא גברא מפתחא (ירוש' קדושין פ"א ס"א ע"א). ר"ז היה חרוף בלמודו (הוריות י"ד:). ואמר רבנן לר"ז מחדרין שמעתך (ערובין ס"ה.). ועל עוצם חדודו מורים מאמריו בירושלמי (דמאי פ"ז ז' כלאים פ"ה א'). ואפשר שבשביל זה היה שנא אנרות וקרא לקיבוץ אנרות סיכוי קיסמי (מעשרות סוף פ"ג). ר"ז רדש ידאוך עם שמש להתפלל עם דמומי חמה כותיקין (ברכות כ"ט.). והיה מדקדק בכבוד, השבת (שבת קמ"ו:). ר"ז היה מקרב גם את הרשעים ורבנן היו כועסים עליו ולא אשנח בהו (סנהדרין ל"ז.). ר"ז הקפיד על ת"ח שביזה את עצמו אפילו בדבר מצוה, כמעשה דרב שמואל בר יצחק שהיה מרקד לפני הכלה (כתובות ט"ז:). הוא לא הניח לת"ח לישן בבית המדרש ואמר כי תורתו נעשה לו קרעים ודרש, "קרעים תלביש נוסח" (סנהדרין ע"א.). ר"ז היה שונא מתנות, כי הוי משדריה ליה מתנה מחנשיא לא הוי שקיל (חולין ס"ד:). ר"ז האריך ימים חרבה, ושאלו לו תלמידיו במה הארכת ימים? א"ל: מימי לא הקפדתי בתוך ביתי ולא צעדתי לפני מי שנדול ממני, ולא הלכתי ד"א בלי תורה ובלי תפילין, ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא ששתי בתקלת חברי, ולא קראתי לחברי בחניכתי (מגילה כ"ה, תענית כ:). ר"ז היה חלש חנוף ורך המזג. כי הוי חליש מניסא הוי אילל ויתיב אפיתחא דר"י בר אמי (ערובין כ"ה:). אר"ז מדיש הוי חזינא וכו' מודעזע לי כולא נופא (תענית ט"ז). רבה ור"ז עברו סעודת פורים בהדי הדדי אבסום קם דבה ושחמיה לר"ן (מגילה ז'). ופי' מחדש"א דכפיי לשחות והתעלף כאלו מת, כי היה חלש. ר"ז מת במבריה וחיא רקת, וספרדוהו: "ארץ שנער הרה יילדה, ארץ צבי גדלה שעשועיה, אוי נא לה אמרה רקת כי אברה כלי חמדתה" (מגילה ו'. מו"ק כ"ה).

שמן.

זעליגמאן, משפחה : ראש המשפחה רוד זעליגמאן נולד בעיר בייערסדארף בבייערן, ושמונת בניו באו לאמריקא. הגדול שבהם יוסף זעליגמאן נולד בבייערסדארף 22 נאוו 1819, ומת בנוואדלינגס ארצות הברית 25 אפריל 1880. יוסף בא לאמריקא בשנת 1837 ואח"כ באו אחיו. ראשית מסחרם היה בכנרים בערים שונות, ובשנת 1857 פתחו בית שולחני בשם J. & W. Seligman & Co. בניוירק עם סניפים בלונדון פאריס ופראנקפורט דמיין. בשנת 1897 השתתפו עם דאמשילר לקנות ולמכור שמרי חובות של ממשלת ארצות הברית בסכום מאה וחמשים מיליון דולאר. ומאו נעשו אחי זעליגמאן סוכני הממשלה במסירת השטרות. הוא ואחיו יש יסדו את בית היתומים העברי בשנת 1859. ובין המיסדים את בית החולים "הר סיני" בניוירק. בשנת 1877 נתגלח שמן

הרבנים לצמח זקנם (ר' יוסף אירנס, דברי יוסף" סי' ל"ז. ובין המתירים היו ר' שמואל מורפורנו ור' מרדכי צהלון בשו"ת "שמש צדקה" ח"א סי' ס"א). גם ר' יעקב עמרין מתאונן כי הספרדים מקילים בגלוח הזקן ("שאלת יעבץ" ח"א סי' פ'). ולא עוד אלא שרצו האיטלקים להתיר גם התגלחות הזקן בחו"מ (עי' לקט חכמת ליו"ד סי' קל"ח). ור' יצחק שמואל ריניו כתב "מאמר התגלחות" (חזן 1839) ורצה להוכיח כי איסור הגלוח אינו נוהג בזמן הזה מפני "שנוי הסדר והתרבות". אך אביו ר' אברהם חי ריניו התנגד לו בחבורו "התגלחות המאמר" (ליוורנו 1839). ור' יעקב יחזקאל הלוי כתב נגדו "חספורת לולינית" (ברלן 1839).

[הזקן לסימן כבוד] הזקן היה לאות כבוד לאיש. הדרת פנים זקן (שבת קכ"ב.). זקן אחרון שיוורר על פי מדותיו (תהלים קל"ג ב'). את השפם (mustache) היינו השער שעל השפה לא נלחו רק "עשו" ר"ל שחקנו אותו במספרים או שהחזיקו אותו בדבק כדי לסלסלו היטיב כדרך שעושי הגלבים בזמננו. רק חאבל לא עשה את שפמו (ש"ב י"ט ב"ה). ולסימן אבלות וינן קרחו או נרעו הזקן (ישעיה ט"ו ב'). או נלחו (ירמיה מ"א ה') או מרטו אותו (עזרא ט' ג'). גלוח חצי הזקן היה לחרפה לעבדי דוד (ש"ב י"ד). המצורע המטהר צריך לבכס בגדיו ולגלח את כל שערו ואת זקנו (ויקרא י"ד ט'). בגידול הזקן נבדלו בני ישראל מעמים רבים שהיו "קצוצי פאה" (ירמיה ט' ב"ה, כ"ג, מ"ט ל"ב). כדי להיות למשל לישראל על החרבן והכליון הכללי צוה ה' את יחזקאל הנביא להעביר תער על ראשו וזקנו (יחזקאל ה' א'). להורות כי בעם ככהן נקלה כנכבד כלם יאברו מן הארץ. וכן נבנאות מפלת מלך אשור נאמר כי "יגלח ח' בתער השכירה בעברי נהר במלך אשור את הראש ושער הרגלים וגם את הזקן תספה" (ישעיה ז' ב'). ר"ל כל חילו עם שרי צבאותיו וגם המלך שחוא הנכבד מכלם הוא "הזקן".

א.

זקן : איש שצמח זקנו. והתיחד לשיש הבא בשנים וזקנו מגורל ולבן. וגם לחשובים ונכבדי המדינה. כמו עבדי פרעה זקני ביתו וכל זקני ארץ מצרים (בראשית נ"ז ז'). ובחזרי העם כמו זקני ישראל (שמות ז' ט"ז). שבעים איש מזקני העם (במדבר י"א כ"ד). והזקנים שהיו השופטים אחרי מות יהושע וקבלו ממנו מסורת החורה (אבות פ"א). והם הע"א או ע"ב סנהדרין (זכחים פ"א ג'). הוראת זקן היא כמו סינאטור ברומית. שי"ך בערבית או Elder באנגלית. זקנים שכתוב בתורה סתם משתמע אפילו זקנים הדיוטות בר מהיכא דכתיב זקני העיר או זקני העדה (חוס' סנהדרין י"ד). בלשון התלמוד זקן הוא שקנה חכמה (קדושין ל"ב:) ומצינו זקני הנגב הם חכמי אלכסנדריא. וסבי דבי אתונא (בכורות ה'). ת"ח כל זמן שמזקינן חכמה

שנאה לישראל באמריקא ע"י השופט הילמאן אפמרופסו של העשיר הנודע סמוארט. שלא הניח ליוסף זעליגמאן לכנס בבית מלונו בעיר סאראמאנא ששם מעינות לרפואה. הדבר הזה הסב רעש גדול באמריקא כי בעלי בתי מלון אחרים התחקו על מעשי הילמאן. המטיף הנוצרי המפורסם בימשער (H. W. Beecher) דרש בגנותו של הילמאן ובשבח היהודים וכן רוב מכ"ע נערו על מעשי הילמאן. סוחר היהודים אשר קנו הרבה מבית מסחר של סמוארט נסוגו אחור ולא אבו לקנות עוד. והם הסכו כי נסגר בית מסחרו של סמוארט. שהיה לפנים המסחר היותר גדול באמריקא.

ביבליוגרפיה: *In Memoriam Jessi Seligman*, New York 1894; *Menorah* Mch. 1905.

ב. מ.

זעריבוען : ע' סרביא

זקוקה ליבם : ע' יבום

זקן : הלחי התחתון באדם נקרא זקן. ופאת הזקן (ויקרא י"ט כ"ז) הוא השער. ועל יסוד ההוראה חזו אמרו הו"ל פאת זקנו סוף זקנו ואיזהו סוף זקנו שכולת זקנו (מכות כ'). יען שיש ג"כ שתי פאות בצד הימני של הלחי ושתי פאות בצד השמאלי. הרי חמש פאות חייב על כל אחת ואחת. איזהו זקן מן הפרק של לחי עד פיקה של נרגרת (נגעים פ"ט ט'). אך אינו חייב על השחתת פאות הזקן אלא בתער אבל במספרים מותר. (מכות פ"ג ה') אפילו בעין חער מותר (ש"ע י"ד סי' קפ"א ט'). והרמ"א אומר שנוחרים כשמסתפרין במספרים שיעלה היקף הגלוח בחלק העליון מן המספרים ולא בתחתון דהוי כתער (מתרומת הדרן סי' רצ"ה). מיהו תחת הנרון אין לחוש (הג"ה שם). ומעם האיסור הוא משום לא ילבש גבר שמלת אשה. ולא ישנה את סימן הטבע באיש (עי' בחיי ואברבנאל ליקרא י"ט כ"ז). אמנם בסוף זמן הבית השני בזמן שליטת היונים הרומיים התירו להקרובים לשלכות לספר קומי (ב"מ פ"ג) וגם נהגו לגלח הזקן בסם לא בהשחתה ע"י תער. כנראה מהמאמר בירושלמי "בנוהג שבעולם אדם יודע שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו. שאינו יודע הא"ך דינו יוצא. אבל ישראל אינו כן אלא לובשים לבנים ומתעטפין לבנים ומגלחין זקנם ואוכלין ושותין ושמהין יודעים שהקב"ה עושה להם ניסים" (ירושלמי ר"ה פ"א ג'). מלת "גלח" בספרות ישראל הוראתה ג"כ ע"י מספרים. ובהוראה הזאת משתמשים הפוסקים האחרונים. בארצות הישמעאלים שמנהג אנשי המקומות לגדל הזקן לא השתמשו היהודים בסם כדי להעביר הזקן. אך בארצות אדום חזרו בכמה מקומות לגלח זקנם באמצעים שונים. ובפרט במערב אירופא. גם היהודים האיטלקים היו מקילים בגלוח הזקן (עי' שו"ת "באר עשק" סי' תר"ע). ובאשר באו האיטלקים לשאלוניקי נזרו עליהם

בתורה אלא אף על חלכה למשה מסיני, או על ענין הנלמד באחת מ"ג מדות שהתורה נדרשת בהן (שבת קל"ח:). אבל אינו חייב מיתה על דבר מדברי סופרים שאין עיקרו מן התורה, שנאמר ע"ס התורה אשר יורוך (ספרי). ולדעת הרמב"ם אם אינו מורה בתורה שבע"פ אינו זקן ממרא האמור בתורה רק בכלל האפיקורסים (ממרים פ"ג א'). כי בני ישראל לא יחזיקו אותו בתור מורה ולא ימנו בו, כי נחשב בין הקראים שהם חוץ לרת ישראל. כל הדיוקים בדין זקן ממרא למד מהפסוק: כי יפלא ממך דבר למשפט וגו' וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' וגו' ובאת אל הכהנים ואל הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגירו לך את דבר המשפט וגו' ושמרת לעשות ככל אשר יורוך וגו' והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע וגו' ומת האיש ההוא וגו' וכל העם ישמעו ויראו ולא יירדו עוד (דברים י"ז ה'—י"ג). ודרשבזמן שיש בהן יש משפט ובזמן שאין בהן אין משפט (סנהדרין נ"ב.). ואין זקן ממרא נדון אלא ע"פ ב"ד של שבעים ואחד (סוטה ד: רש"י). וחייב רק אם המרה את פי הסנהדרין בלשכת הגזית, שנאמר וקמת אל המקום, שהמקום גורם, מצאו זקן ממרא לסנהדרין אכזי פני (מקום קרוב להר הבית ואופין בו מנחות) אין חמרתו חמראה (סנהדרין י"ד:). ואמרו במשנת: שלשה בחי' דינין היו שם, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה ואחר יושב בלשכת הגזית שהוא ב"ד הגדול שממנו יצא תורה לכל ישראל, וזקן זה צריך לשאול את פיהם, ואם שינה מפסק דינם חייב. ודוקא שחורה לעשות ההפך ממח שדנו, אבל אם חזר לעירו ושנה ולמד בדרך לימוד כנגדם ולא להלכה למעשה פסול (שם פ"ג.). אמנם בספרי דרשו ובאת לרכות בית דין שביבנה שהיה כמו הב"ד הגדול בירושלם והיו שם דבנים סמוכים מא"י, ע"ע אר"כ י"מ; דינים.

א.

זקנים: ע' שבעים וזקנים

זקש (זאכס), יחיאל מיכל: רב ומחבר; נולד בעיר נלאגוי בשנת 1808, ומת בברלין כ"ג שבט תרכ"ד (1864). הוא נמר חוק למודיו כהאוניברסיטא בברלין בשנת 1836 בתואר דוקטור לפילוסופיא, והיה מטיף בעיר פראג בשנת 1844. בני קהלתו היו נומים לדיפורם ואף כי הסכים לוותר על הפזימים ביו"ט ולחנוך הקונפירמציא, התנדר להעונב בבית הכנסת, ובשביל זה התפטר ממשמרתו. בעודנו נער כתב שיר עברי שנדפס בס' "רסיסי חמליצה" לר"ד ואמושמש; תולדות ריב"ז ככרס חמד (ת"ז 269); תרגום אשכנזי ובאור לס' תהלים (1835); "רעליגיעע פאעזי דער יודען אין שפאניען" (בי"ח ברלין 1845), ובו שירים מרש בן גבירול, ין אביתור, ין גיאת, בחי' בן יוסף, ר' יהודה הלוי.

נתוספת בהן ועיה כל זמן שמזקינן מפשיט נתוספת בהן (שבת קנ"ב.). ואליהו אמר ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה (איוב ל"ב ז'). רחבעם בן שלמה ששמע לעצת הנערים ולא לעצת הזקנים (מ"א י"ב י"ג) גרם לממלכת ישראל שתחלק לשתיים. וע"ז אמרו שסתירת זקנים בנין ובנין נערים סתירה (מגילה ל"א.). לענין אכילה ושחיה אמרו: לנערים לחם לזקנים שמן ולתנינות רכש (פסחים ע"ה:). יין ישן שדעת זקנים נוחת הימנו (מגילה מ"ז:). עד אברהם אבינו לא הוה זקנה, מאן דהוה בעי למשתעי בחרי אברהם משתעי בהרי יצחק, אחי אברהם בעי רחמי הוה זקנה שנאמר ואברהם זקן בא בימים (ב"מ פ"ז.). בן ששים לזקנה בן שבעים לשיבה (אבות פ"ה כ"א). שמואל הנביא קפצה עליו זקנה שהיה רק בן נ"ב שנה וכחוב ויהי כי זקן שמואל (ש"א ח') כי לא רצה לחיות אחרי מות שאל ובקש שלא יתבטל מעשה ידיו בחייו (תענית ה:). ראב"ע כשנחמנה לנשיא היה בן י"ח ונעשה לו נס ואהדרו ליה חמני סרי דרי חירותא (י"ח שורות של שערות לבנות נצמחו לו) וחיינו דקאמר הרי אני בבן שבעים שנה (ברכות כ"ח.). א"ר יהודה אמר רב, כל עיר שיש בה מעלות ומורדות אדם ובהמה שבה מזקינן בחצי ימיהו (עירובין נ"ז.). וכל השמוף בזימה זקנה קופצת עליו (שבת קנ"ב.). אשח זקנה נקראת כל שקורין לה אימה ואינה בושח (נדה ט:).

[היור זקנים] התורה צותה לפני שיבה תקום והדרת פני זקן (ויקרא י"ט ל"ב). יכול אפילו מפני זקן אשמאי? (אדם רשע ועיה) ת"ל זקן ואין זקן אלא חכם וכו'. יכול יעמוד מפניו ממקום רחוק? ת"ל והדרת, לא אמרתי קימה אלא במקום שיש היור וכו'. רבי שמעון בן אלעזר אומר מנין לזקן שלא ימריח? ת"ל זקן ויראת. איסי בן יהודה אומר מפני שיבה תקום כל שיבה במשמע. רבי יוחנן הוה קאי מקמי סבי דארמאי אמר. מה הרפתקי ערו עליהו דהני. דבא מיקם לא קאי היור עביר להו (קרושין ל"ב: ל"ג.). א"ר סימון אני הוא שקיימתי עמידת זקן חחלה (ירושלמי ר"ה פ"א נ'). באברה דרשו והתעלמת מהם (דברים כ"ב) פעמים שאתה מתעלם כגון אם היה זקן ואינה לפי כבודו (ברכות י"ט:). צריכין להזהר בזקן ששכח תלמידו מחמת אונסו, שלא לביישו ולנהוג בו כבוד כי לחות ושברי לחות מנחות בארון (ברכות י' סנהדרין צ"ו.).

[זקן ממרא] החולק על הסנהדרין או ב"ד הגדול שביירושלם, ונקרא זקן היינו שהוא חכם מופלא שהגיע לחוראה והוא מוסמך, כי אינו חייב עד שיועד הרין ויורה כדבר שחייבין על זדונו כרת ושגנתו חסאת (סנהדרין פ"ז.). ולאו דוקא בדבר שכעת חייבים עליו אלא גם בדבר המביא לירי דבר שחייבין על זדונו כרת, כגון שנחלקו בעבור השנה, זה מביא לירי אכילת חמץ בפסח (שם י"א:). ולאו דוקא דבר המפורש

„המאור“ שחבר על האלפסי. ביוחסין (הוצאת פילר פאוסקי צד 218) נאמר כי הרז"ח יסד המאור בשנת תתק"ל לאלף החמישי (1150). אולם במאור (ע"ז ריש פ"א) כתיב „ודע כי בשנת ד"א תת"ק לבריאת עולם היחה שנת שמיטה“, וזה מורה כי כתבו בין שנת תת"ק לשנת תתק"ל ואפשר כי התחלתו הייתה שנים רבות קודם לשנת תת"ק. כי התחיל לכתוב בהיותו בן י"ט שנה כאשר שר בהקדמתו „בגין די מן עשרין בצירא ליה שתא“ ועסק בו אח"כ הרבה לתקנו ולהשלימו עד קרוב לשנת מותו. וימת בשנת 1186 לפי עדות אבן וירנא בשבט יהודה (רפוס הנובר צד 112). הרז"ח נולד בספרד, ומשפחתו בית היצחקי מנירונא הייתה רמה בישראל. בנעוריו עזב את ארצו וילך ללמוד בישיבות צרפת, ולמד אצל ר' משה מנרבונה, וממנו הלך לעיר לונד (מאמר ע"ז פ"ח ד"ה כתב הר"ף ז"ל בתחלה). שם הרבין תורה ובין תלמידיו היה ר' שמואל אבן תבין בנו של ר' יהודה א"ת שכתב עליו בצוואתו לבנו „שהרב ר' זרחיה ז"ל היה יחיד בדורו ויהיה חכם ממני“. הוא למד גם ספרות הערבית חכמת החכונה ופילוסופיא, והיה משורר נעלה.

[בתור מבקר] ספריו שחבר הרז"ח יעידו על גודל בקיאותו בכל ספרות הרבנים, ועל יושר הניגון לבאר דברי התלמוד בנתיב חדש ורוח בקרת נפלא. ובעז רוחו הכביר לא נשא פני איש ולא מנע לדבר גם על הקדמונים, ואמר: „וכל מה שתמצא בענין זה בדברי הנאונים ובפירושיהם חוץ מזה אל תסמוך בהם כי יש דברים הרבה מרבים הבל“ (מאור סוכה פ"א ד"ה אות טפח). גם לא סמך על הירושלמי, וכתוב „ושאר דברים האמורים באותו ענין בירושלמי שנראין כסותרין קצת דברינו אין אנו משגיחין להם, שאין אנו סומכין אלא על תלמוד ערוך שבידנו“ (מאור יבמות פ"ז ד"ה מכרו שניהם). בפסקי הלכות לא שת לבו רק למקור המאמרים הכתובים במקום המיוחד להם, ולא על הכתובים במקום אחר דרך אנב (מאור ביצה פ"ד ד"ה וזה דתנו רבנן). כנראה היה נדרף בשביל בקרתו חתדה, ולדברת ריפ"ד מאן נרשו את הרז"ח מלונד וילך וישב על שפת הים רחוק שתי פרסאות מלונד, וקרוב מאד כי משינו הראב"ד שהיה נכבד בעמו עזר הרבה להבאיש את ריחו בעיני העם, הראב"ד בקנאו את קנאת הר"ף לא חשך לחשוד את הרז"ח לגונב דברים ומתעטף בטלית שאינו שלו, במקום אחר כותב עליו „כולה מלתא ירד“ (תמים דעים השנות הראב"ד ביצה פ"א ד"ה כתוב שם השותם); „זה מתנאה בשל אחרים“ (שם ריש פ"ב); „גנוב הוא מאת“ (שם פסחים פ"ג ד"ה כתוב שם ויש מקום) ועוד כהנה. ר' אהרן תגורע בשם הרא"ה היה נכד הרז"ח.

[ספריו] ספרו חיות נכבד ורב הערך הוא ס' המאור או ס' המאורות, השנות על הר"ף ועל רש"י ועל רבנו אפרים תלמיד הר"ף, גם באורים בלא השנות.

חלמן, הראב"ע, רמב"ן; „בייטרענע צור שפראך אהר אלטערטומספארשונג“ (ב"ח ברלין 4 — 1852); „שטיממען פאס ירדן אונד פרת“ (ברלין 1853) לקוסים מתנ"ך ומדרשים. גם הו"ל מחזורים עם העתקה (מ"ח ברלין 1855), וסדור עם העתקה (שם 1858); קובץ דרשותיו (ב"ח ברלין 1866) כי היה מטיף מצוין.

ביבליוגראפא: ישורון ח"א 78; בכורים ח"א 219; כוכבי יצחק xxx 8; אחיאסף ח"ג 288; מאנאטשריפט 1858 צד 118.

ג. ב.

זקש, שניאור: סופר ומחבר; נולד בקיראן פלך קאונא ברוסא ה' סיון תקע"ח (1815) ומת בפאריס כ"ח מרחשון תרנ"ג (1892). בשנת 1839 בא לבראדי והיה שם למורה, והתורע לר' יצחק ערמער ולמשכילי גליצא. בשנת 1844 בא לברלין ונבנס בהאוניברסיטא שם. בשנת 1856 בא לפאריס והבארן יוסף גינצבורג קרבהו ויספחהו לבית עקר הספרים שלו ולחנך את בנו. זקש כתב מאמרו תראשון בהעתק „איזראעליטישע אנאלען“ בעולם שמו והו"ל „כרם חמד“ ת"ח ח"ט, „התחיה“ שני גליונים, „הפליט“, „היונה“, „וכנפי יונה“, „קיקיון יונה“; „שיר השירים אשר לשלמה בן נבירול“ (פאריס 1868); „חידות רשב"י ופתרוניהם“ (קראקא 1892), מלבד מאמרים רבים במאספים תעתינים.

ביבליוגראפא: המגיד שנה ל"ה גליון 26; מכ"ע ננסת ישראל ח"א 888; אוצר הספרות ח"ג 97. ג. ב.

זרבל: בן שאלתיאל מבני בניו של יהויכין ומזרע מלכי בית דוד, עלה בראש הגולים מבל לירושלם לבנות את בית ה' ולהאחז בארץ יהודה (עזרא ג' ב'). ברח"א (ג' י"ט) שאלתיאל הוא בן אסור והוליד את מלכירם ופריה וכו' ובני פדיה זרבל. נמצא שזרבל היה נכד שאלתיאל, וקראו בנו כי בני בנים כבנים, וכמותו הרבה במקרא. לדעת חז"ל כל השמות האלה הם תוארים, שאלתיאל ששתלו אל, זרבל שנוזע בבבל=זרע-בבל, ומה שמו נחמיה בן חכליה שמו (סנהדרין ל"ז: ל"ח), וזרבל שב במצות כרש מלך פרס לארץ יהודה עם הנשיא ששבצר ויהושע בן יהוצק חכהן הגדול, באחד לחדש השביעי (ר"ה) הקימו את מזבח העולה והעלו עליו עולות, ובחמשה עשר יום לחדש השביעי עשו את חג הסוכות. בחדש השני בשנה השנית לבואם לירושלם החלו לבנות את בית ה' (עזרא ג'—ד'). בתחלת מלכות דריש כבר היה זרבל פחת יהודה (הני א' א'). לפי מסורת העם שב זרבל לבבל וימת שם. ע"ע נחמיה.

ג. ב.

זרח בן נתן: ע' טרוכי
זרחיה בן יצחק הלוי גירונדי (הר"ח): פוסק ופייסן, חי במאה ה"ב, הר"ח נודע בשם בעל

החבור מחולק לשני חלקים: המאור הגדול על סדר נזיקין ונשים, והמאור הקטן על סדר מועד ובראשו מס' ברכות ובסופו מס' חולין עם הקדמה בשיר ופתיחה (ע"ע הקדמה). דרכי השנותיו רחוק מאד מהשנות איש ריבו הראב"ד. מליצות הר"ה תערפנה כטל עלי עשב בנחת מבלי רעש ורגש. ותוכחותיו תוכחות אוהב ואינן נוגעות בכבוד בעל פלוגתיה. ולפעמים הוא למליץ על חריף ועל רש"י והסכים עמהם, ובמקום אחד כותב: "אנו סומכין על הר"ף ז"ל ועל הר"י שלמה ז"ל שהם שני עמודים נרולים" (מאור חולין פ"ג ד"ה אמר דבא). גם הרמב"ן בספרו "מלחמות ה'" השיג על הר"ה. והנה בא ר' עזרא מלבי' בספר התנצלות "שמן למאור" והציל את הר"ה ממשניו. וכולם נספחו להאלפסי שנדפס משנת 1552 ואילך. הר"ה חבר עוד ס' "הצבא" (מובא בפי' הר"ן על הר"ף ס"פ ראשית הגז), והרמב"ן השיג עליו. ונדפסו דבריהם בס' תמים דעים (ס' רכ"ה ורכ"ו, ויניצא 1622), ונדפסו לברם בשקלאו שנת 1803. וכתב עוד ספרים ותשובות שנזכרו בס' המאור והצבא ובספרי בני דורו (ע"י אור החיים ס' 826). הר"ה היה פייטן גדול. ויש ממנו פיוט מסתב לליל כפור המתחיל "ה' הקשיבה וזעק בקראו גרוני נחר". בס"ה נמצאו ממנו י"ח פיוטים במהזור הספרדים (ע"י עמודי העבודה צד 63). דייפמאן מביא ממנו איזה שירים, והיותר נעלה הוא שירו לספר "פתחי נדה". הרב דר' דראכמאן הו"ל "דברי הריבנות" ע"פ כ"י יחיד בבית עקד הסמינאר מנויארק הכולל הוויכוח בין הר"ה והראב"ד (נויארק 1908). הספר הנדפס כולל שבעה מכתבים. ארבעה מהר"ה ושלושה מהראב"ד והמכתב הראשון הוא תשובה למכתב הקודם שחסר בתכ"י. הוויכוח סובב על השאלה של מודה במצת בר' פרות, דא"ל ד' פרות נתתי לך נ' בשאלה חדא בשכירות וכו' (ב"מ צ"ח:). והנה קשה מאד להאמין כי הכ"י הזה שהוא "יחיד" בעולם הוא באמת "דברי הריבנות" שמוזכר הר"ה בעצמו בספרו המאור וחבאו אותו אחרים. ובפרט קשה להאמין כי הר"ה ישתמש במליצות חדות וחצי שונים נגד הראב"ד, וכי הראב"ד יתנצל לפניו ואומר: "אחר אשר הפך דודי ורעי אלי עורף ולא פנים ומי גבר כמותו ישחית חורו והדרו ברע לבבו להפדר מרעיו חמתכבר עמהם והמתכברים בו כמותו היום" (שם צד 30). ומתוך מכתבי הר"ה משמע שאינו כותב כלל להראב"ד רק לאיש אחר וכי הראב"ד כבר נפטר אז. המכתב הראשון

מהר"ה מתחיל: "עוד כתבת וכו' כמה דחוק חור זה לצאת ממנו הפיל שאחה קורא אליו. ומי יגלה עפר מעיניך הרב ר' אברהם ב"ר חור ז"ל שכתבת שאין כאן הודאה כלל" (צד ר). וידוע כי הלשון "מי יגלה עפר מעיניך" מורה על איש שכבר מת. וגם אומר ז"ל. ובמכתב ג' אומר הר"ה "כשהייתי בנן עשרים כתבתי בהם לפני הרב ר' אברהם ז"ל ותודה לדברי" (צד 26). נראה ברור כי אינו כותב להראב"ד וידוע כי הר"ה מת י"ב שנים קודם הראב"ד. ולכן יש להסתפק באמתת הכ"י.

ביבליוגרפיה: דייפמאן, תולדות רבנו זרחיה הלוי פראג 1558; פין, כנסת ישראל 570; צונץ צור געשיכטע צד 476.

א.

זרירות: ענין חזק שקידה ומהירות, תפך העצלות. זרירות היא מדה טובה בקיום המצות. ע"ר שאמרו מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה. דכתיב וביום השמיני ימול בשר ערלתו. מלמד שכל היום כשר למילה אלא שזרירות מקדימין למצות, שנאמר וישכם אברהם בבקר (פסחים ד.). רשב"י אומר כל הזריר במצוה זו (ציצית) זוכה ומקבל פני שכינה (מנחות מ"ג:). והזירות מביאה לירי זרירות (ע"י ב'): משמע כי זרירות עדיפה מזרירות, גם מביאה לירי השכמה. וא"ר יהושע בן קרח לעולם יקדים אדם לדבר מצוה (נזיר כ"ג:). ומשה בהשכמה עלה ובהשכמה ירד (שבת פ"ו.). וא"ר חסדא לעולם ישכים אדם (בערב שבת) להוצאת שבת (שבת ק"ו:). ואמרו י"ש זריר ונשכר דעביר כולי שבתא (עושה מלאכות בכל ימי השבוע). ולא עביר במעלי שבתא. (כי מוסיף מחול אל הקדש). ויש זריר ונפסד דעביר כולי שבתא ועביר במעלי שבתא (פסחים נ':). אם היה בנו זריר ומטולח ותלמידו סתקיים בידו, בנו קודם ללמוד מאביו (קדושין כ"ט:). האומר לבניו חריני שוהם את הפסח על מי שיעלה מבם ראשון לירושלם כיון שהבנים הראשון ראשו ורובו זכה בתלקו וכו'. א"ר יוחנן כדי לזרז במצות (פסחים פ"ט.). רבנן אמרי אין מורזין אלא למזרז (מכות כ"ג:). גרדי זרחין התירו חכמים. כיצד: היה מוכר חפץ ואמר קונם שאיני פוחד לך מן הסלע, והלה אמר קונם שאיני מוסיף לך על השקל (חצי סלע או שני דינרין) שניהם רוצין בשלשת דינרין, ולא נדר אלא לזרז את חבירו שלא יעמוד בדעתו (נדרים כ':).

א.

זרעים: ע' משניות; צמחים

ח

עד יום מותו. בשנת 1798 הדפיס חוברת "אמרי נעים" להוכיח כשרות הדג שמהערטיק (sturgeon), מפני שיש לו קשקשת. ע"פ חוראת ר' יחזקאל לנדא בעל נודע ביחודה, אך רבנים אחרים אסרוהו ובפרט יצא נגדו הרב מרכי בנעם, ור' יצחק גרוסהאכער הרב מפאס כתב "מקל גותם" (ווין 1799) לבטל דברי הארין ונתן אותו ואת בני קהלתו לאוכלי שקצים. כנגדו יצא הארין במאמרו "שריון קשקשים" (פראג 1800). והחליט לצאת בפומבי נגד המנהגים אשר לדעתו אין להם שרש בעקרי האמונה, וחז"ל ספרו "עמק השוה" חבולל שלשה מאמרים: א' "ראש אמנה" לקרב את ישראל לאמונה חמהורה ע"פ י"ג עקרים של הרמב"ם, ב' "נשמת חיה" חרושים למשניות ברכות, ג' "דירת אחוץ" חרושי פוסקים בהלכה (פראג 1803). כמעט יצא ספרו זה לאור ור' מרדכי בנעם קרא אחריו מלא כי מינות נזרקה בו, ושלח מכתבים לקהלות רבות לנזור שרפה על ספרו. הארין מסר דינו לב"ד בבודאפעשט והם הוציאו משפטם כי ספרו עמק חשוה טעון גניזה. מתחלה קבל עליו את הרין, אך לבסוף הגיש את משפטו לפני הממשלה שהוציאה חוק לבטל את פסק דינם של הרבנים (1806). בשנת 1818 הסכים עם הרפורמים בהמבורג לשנות מנהגי התפלה בבית הכנסת, ובאר דבריו בקונטרס "קנאת האמת" הנדפס בספר "נגה הצדק". אז קמה סערה גדולה עליו ועל חבריו ע"י הרבנים בספרם "אלה דברי הברית" והארין ענה להם במאמר "דבר בעתו" (ווין 1820) ונס בהעתקה אשכנזית שישמע העם. גם הוציא לאור "אגרת אלאסוף" (פראג 1826) לבאר כי יש כה בידי כל חכמי הדוד בהתאספם לאספה לחקן תקונים חדשים ולשנות המנהגים שהחזיקו בהם מכבר, לפי צורך הזמן והוראת שעה. וקורב לענין הזה מורה ספרו "ציר נאמן" (פראג 1831). לימי זקנתו כתב "ילד זקנים" להורה היתר על קצת מנהגים שנתחדשו בזמנים האחרונים, ומצורף לזה זכרונות מימי חייו (ווין 1839). ועוד כתב מאמר "הלל, שיחה בין הלל הנשיא וריבין בתורת אהבת האדם (בבורי עתים תקפ"ד). הוא השתדל הרבה בשביל שיווי זכויות ליהודי אונגריא. נכדו פראנץ הארין היה בחיר הפרלמנט בבודאפעשט בשנת 1870.

ביבליוגרפיה: פון כנסת ישראל 78; מ"ע כנסת ישראל ח"ג 91; לעאפאלד לעוו, געזאממעלטע שריט-מען, ח"ב 251-420; צייטלן קרית ספר 57.

ב. מ.

חבוב ערבה: ע' הושענות

האניו, יעקב: תלמודי, ממשפחה מיוחסת מגורשי ספרד. נולד בפאס בשנת 1620 ומת בקושטא בשנת 1674. רבו וחותנו היה ר' דוד קאדינאל ("קרבן מנחה" סי' ק"ח). בשנת 1646 הלך לאימליא ויהי למורה. בשנת 1657 נסע מליוורנו לירושלם וחיה ראש ישיבה בבית המדרש שיסרו האחים וינא ("גם פשוט דף סכ"ט). והיה לו תלמידים רבים וביניהם לוקחי בנותיו ר' משה ו' חביב, ר' יוסף אלמושנינו ("משנת חכמים" סי' תרכ"ד). ור' משה חיון (שם הגדולים). האניו חתנגד לשבתי צבי והחרימו (נרעץ נעשיכמע ח"ט 475 ציון 3). האניו הלך לקושטא להדפיס ספרו "לחם חפנים" אך מת קודם שהשלים חפצו. חספר הזה עם עוד כ"י אבדו (הקדמה להלכות קטנות). נדפס ממנו: א' "עץ החיים" פירוש על המשניות (ליוורנו 1654); ב' "תחלת חכמה" כללים בסוגיות התלמוד (בצירוף לס' כריתות, וירונא 1647); ג' שו"ת "הלכות קטנות" (ב"ח, ויניציא 1704); ד' "קרבן מנחה" דרושים ופשטים (איזמיר חסר שנת הדפוס).

בנו ר' משה האניו (חותם שמו המני"ח. ר"ת משח ו' יעקב האניו): נולד בירושלם בשנת 1671. ומת בצפת אחר שנת 1750. אביו מת בחיותו בן שלש שנים ונתחנך ע"י אבי אמו ר' משה גלאנטי, ולמד בבית מדרשו. אחרי מות רמ"ג בשנת 1689 נשאר מבלי תומך ומפרנס, וילך לאימליא ומשם לאמשטרדם. ועזר להרב דשם ר' צבי אשכנזי לגלות את מעשי נחמיה חיון, ובשביל זה נדרף ע"י מעריצי חיון והוכרח לעזוב העיר בשנת 1714, והתישב באלמונא עד שנת 1738. ואז שב לא"י וישב בצידון ואח"כ בצפת וימת שם. הוא נשא בת ר' רפאל מרדכי מלכי שהיתה אחות ר' יחזקיה דא סילווא, ולא הוליד ממנה בנים. הוא חבר "לקט הקמח", חידושים על ש"ע א"ח יו"ד ואח"ע; "שפת אמח" בשבח א"; "אלה המצות" על תרי"ג; "שבר פושעים" נגד חיון (לונדון 1714); "לקט הקמח" פ' על המשנה; "פרורי פת קמח" פ' על דניאל; "צורר המור" מוסר; "משנת חכמים" מוסר; "שתי הלחם" שו"ח, ועוד כ"י.

ב. מ.

הארין, אהרן: רב רפורמי, נולד בוויסקירכען מעהרין בשנת 1766, ומת בעיר אראד אונגריא. מ' אלול תר"ד (1844). הוא למד בישיבת ר' יחזקאל לנדא בפראג, ושם למד גם לשון אשכנזית. בשנת 1789 נתקבל לרב בעיר אראד ועמד במשמרתו זאת

בנו ר' לוי' חביב, מכונה הרלב"ח; רב בירושלם ומתברר, נולד בסמורה ספרד בערך שנת 1480 ומת בירושלם בערך שנת 1545. הוא היה אנוס לשמך בשעת הגזירה חתה ממשלת חסלך מנאל מפורטוגאל, אך מיד כאשר עברה הסכנה (במשך השנה הראשונה) ברח לשאלוניקי וחזר קדח ישראל בגלוי. בשנת 1523 הלך לירושלם ובזמן קצר שב לשאלוניקי ונתמנה שם לאב"ד. בשנת 1525 החישב בירושלם בקביעות. הרלב"ח התנגד להרב ר' יעקב בירב בצפת ע"ד הסמיכה, וכחב שו"ת הרלב"ח קמ"ז סמנים ובסופו "קונטרס הסמיכה" ו"פירוש קדוש החרש" (ויניציא 1565).

ביבליוגרפיה: קורא הדורות; המעלות לשלמה נ"ג. דקדוקי סופרים למס' מגילה. ב. מ.

חביתאים: חלות שנאפות במחבת (רה"א מ' כ"א) בבית עושה חביתים (תמיד פ"א ג'), והיא מנחת הכהן הגדול מעשירות האיפה שהיה מקריב מחציתה בבקר ומחציתה בערב (ויקרא ו' י"ד). ופירשו חז"ל ששלוש מנחות נאמרו כאן: א' אין כהן עובר תחילה עד שיביא עשירית האיפה משלו ועובר בידו. ומנחת זאת נקראת "מנחת חנוך עבודה" ב' כשמנו את הכהן הדיום לכ"ג מקריב עשירית האיפה. ומנחת זאת נקראת "מנחת חנוך כהן גדול" ג' כהן גדול מקריב יום יום עשירית האיפה ומנחת זאת נקראת "חבית כהן גדול". ולכן כהן שלא עבר עדין מימיו ומנוהו לכ"ג מביא שלש מנחות. (רמב"ם כלי המקדש פ"ה י"ג). חביתי כ"ג לא היו באין חצאין אלא מביא עשרון שלם וחצוהו מקריב מחצה בבקר ומחצה בין הערבים (משנה מנחות נ"ז). וכחב הרמב"ם כיצר עשיית חביתי ב"ג? מביא עשרון שלם ומקדישו וחצוהו בחצי עשרון שבמקדש וכו' מביא עמה שלשת לוגין שמן וכו' ובולל הסלת בשמן וחולמה ברותחין ולש מכל חצי עשרון שש חלות נמצאו י"ב חלות, ואחת אחת היו נעשות וכו' ואח"כ חולק כל חלה וחלה לשנים באומד וכו' ומקריב חציין עם חצי קומץ לבונה וכו' ומנחת חנוך אינו חוצה אלא מקריב כולה כאחת וכו' (מעשה הקרבנות פ"ג ב'—ד'). כהן שהביא מחצה שחרית ומת ומינו כהן אחר תחתיו לא יביא חצי עשרון מביחו וחצי עשרונו של ראשון. אלא מביא עשרון שלם וחצוהו מקריב מחצה ומחצה נמצאו שני חצאין קריבין ושני חצאין אובדין (מנחות שם). לא מינו כהן אחר תחתיו משל מי חיתה קריבה? ר"ש אומר משל צבור ר"י אומר משל יורשין ושלמה היתה קריבה (משנה מנחות נ"א:). והנה הרמב"ם בפירושו להמשנה פוסק כר"י שקריבה משל יורשין. וכן ביד החזקה (תמידין) ומוספין פ"ג כ"ב פסק: מת כ"ג בשחרית אחר שהקריבו חצי העשרון ולא מינו אחר תחתיו מביאין "היורשים" עשרון שלם עבור כפרתו. אך בהלכות שקלים (פ"ד ד') פסק: כ"ג שמת ולא מינו

חבום הקבר: עונש נוף המת הנקבר. בעלי הקבלה והמסור האדיבו הרבה בעונש הזה. ואמרו כי אחרי קבורת האדם באים מלאכי חבלה ומעמידים הקרקע תחתיו כמלא קומתו ומעמידים אותו על רגליו ונותנים בו נשמתו וחובטין אותו במקלות של ברזל (ספר הכוונות דף נ"ה:). והוא העונש לאדם רשע קודם שנכנס לניהלם. ואוי לו למי שאינו חושב בצער של חבום הקבר (שבט מוסר פ"ד). מעם המקובלים לחבום הקבר הוא ברי להפריד הקליפות שנדבקו באדם, ועוד לפי ששואלין אותו על שמו והוא אינו יודע להשיב כי נשכח ממנו (ראשית חכמה שער חיראה פ"ב). והשליה בתר סגולה שלא ישכח אדם את שמו אם יאמר בסיום תפלת ש"ע קודם יהיו לרצון פסוק אחד מתנ"ך המתחיל באות ראשון משמו ומסיים באות אחרון משמו (ע"י וילקט יוסף מחברת י"ד ס"י קפ"ח). אמנם לא כל אדם סובל חבום הקבר ובפרט הצדיקים, וגם אדם בינוני אם נזהר באיזה דברים ניצול מחת"ק. כל הנקבר בערב שבת משעה חמישית ביום ואילך אינו סובל חת"ק (ס' הכוונות נ"ו:). ויש אומרים דדוקא הדר בא"י שנקבר בע"ש בהחוא שעתא וקא הדר בחז"ל (ס' טוב הארץ). מי שחי בצער והיה בעל יסורין או ת"ח אינו סובל חת"ק (מעבר יבן חלק שפתי רננות פמ"ב). וכל מי שאוהב את הצדקות והתובחות וגומל חסדים ומכניס אורחים ומתפלל תפלתו בכונה אפילו דירתו בחז"ל אינו רואה דין חת"ק (ספר חסידים ס' ל"ב). והמקיים סעודה ר' בשבת (מלוה דמלכה) ניצול מחת"ק (פרח את אברהם ערך ש' אות ד'). וכנפי יונה ת"ב ס' נ', סגולת ישראל אות ל"ג). הר"י עמדין תיקן כן בזמן למצאי שבת, "אחקינו סעודתא וכו' והושענו מצער חבום הקבר". גם מצינו העומק בפרק שירה ניצול מחת"ק (יעבץ בהקדמה לסדרו). י. ה. ש.

חבור: ע' ספרים

חביב, יעקב: תלמודי ומחבר "עין יעקב"; נולד בסמורה בספרד בערך שנת 1460 ומת בשאלוניקי בשנת 1516. בנעוריו למד אצל ר' שמואל וואלינסקי. בשנת 1492 יצא עם הגולה מספרד והתישב בשאלוניקי ושם כתב חבורו "עין יעקב" קובץ אנדות חז"ל מתלמוד בבלי עם פירושי הקדמונים וגם משלו בשם "אמר הכותב". וכוונתו היתה ליטב הזרות הנראות במאמרי חז"ל ולהראות שיש להם פנימיות ותוך. והיה מצורף לחבור לקומי אנדות מירושלמי עם הערות ומפתח כללי. הוא החל להדפיס את ספרו בשנת 1516 בבית הדפוס של ר' יהודה גרליה. אך מת אחר שנשלמו סדרי זרעים ומזרע, ובנו הרלב"ח חשלים הארבעה סדרים האחרונים אף החסיר מהם ההערות וההוספות מאנדות הירושלמי. ס' עין יעקב נתקבל ברצון בין הלומדים חביונים ונדפס כמה פעמים. הוצאת ווילנא משנת 1883 עם עשרים פירושים היא היותר משובחת.

שאין טובין בזמן הזה אלא שבת ובושת שיש בהם חסרון כים (יד החזקה, סנהדרין פ"ה, חולק עליו הרש"ם ח"ב סי' ר"ב). ומותר למכנה לקבול בערכאות לעשות שפטים במכה, וכן מותר לכל אדם להגיד לשופט ולצוות לתופסו וכו'. אכן אם באקראי הכה ומתחרט וניכר שלעולם לא יוסיף לעשות כן אסור למסרו לחורנו או להפסיד ממנו (נמוקי ספרים מרובורג סי' ס"ה בעי חיי ח"ט סי' שפ"ח). שנים שחבלו זה בזה, אם חבל האחד בחברו יוחר ממנו שחבל בו משלם לו במותר, ודוקא שהתחילו שניהם כאחד, אבל אם התחיל האחד, השני פטור, שיש לו רשות לחבול בו כדי להציל עצמו, מיהו אם יכול להציל עצמו בחבלה מועטת וחבל בו הרבה חייב (ח"ט סי' תכ"א י"ג). החובל בחברו חייב אפילו נכנס חברו לרשותו שלא ברשות, רנהי שיש לו רשות להוציאו אין לו רשות לחבול בו, אבל אם הוא מסרב בו ואינו רוצה לצאת, י"א שיש רשות אפילו לחבול בו כדי להוציאו (ב"ק כ"ח: ח"ט סי' תכ"א ר'). חוזק אבן ולאחר שיצאה מתחת ידו הוציא הלה ראשו מהחלון וחכהו, פטור, שנאמר ומצא את רעהו פרט למצוי את עצמו (כן פסק הרמב"ם ויש מחלוקת בזה בב"ק ל'). הדין הזה מתאים עם החוקים החרשים באמריקא ואנגליא. כי על חנבל לשמור את עצמו שלא יהיה גורם בנזקין (contributory negligence). החובל בעצמו פטור אבל אינו ראוי לעשוק (ב"ק צ"ז:). החובל בבניו ובאשתו חייב נ"כ כמו החובל בחברו. חרש שוטח וקטן פניעתו רעה, כי החובל בהם חייב והם שחבלו באחרים פטורין שאינם בני דעת (ב"ק פ"ו). אשה שחבלה משלמת לאחר שנתגרשה או נתאלמה כשנזכרה הכתובה. (רמב"ם חובל ומזיק; ש"ע ח"ט סי' ת"כ—תכ"ד).

א.

חבלי משיח: ע' משיח

חבוקה: נביא שחבר הספר השמיני מתרי עשר. כנראה היה משבט לוי כי מסיים, "למנצח בנגינות". ונוכל לשער כי היה מסחלקת המשוררים אשר במקדש ה'. ההנדה מספרת כי היה בן השונמית שהחיה אלישע (זהר פ' בשלח), ועליו רמז לאמר, "למותר הזה בעת חית את חובקה בן (מ"ב ד' ט"ז). היוחסין אומר כי היה בסוף שבעים שנה לנלות בבל והביא אוכל לרניאל בנוב האריות (וכן הוא בספור, "התנין הנדול" מכתובים אחרונים). בספר נלילות א"י מסופר כי חבוק נקבר בעיר חקוקה אשר, בנחלת ממה נפתלי. כנמרא אמר ר' אילעא בר יברכיה אלמלא תפלתו של חבוק היו שני ת"ח מתכסים במלית אחד (משום עוני) ועוסקים בתורה שנאמר יראתי ה' פעלך בקרב שנים תייתו (ג' ב'). אל תקרי בקרב שנים אלא בקרב שנים (שנים) שצריכים להתקרב יחד בכסוי אחד ולחיות. סומח מ"ט).

אחר תחתיו מקריבין את החביתין מתרומת הלשכה (היינו משל צבור). ואין בזה סתירה להקודם, כי אם מת הכ"ג אחר שהקריבו חצי עשרתו כבר חל עליו להביא מחצית חשני ואם מת על הירושין להשלים מנחתו. אבל אם מת קודם הבאת מחצית הראשון אין חתוב מוטל עליו כלל ולא על הירושין, ולכן קריבין משל צבור (מכתבי אמי"ר' בנימין נאלרבערנער). י"ש—גב.

חבלה: ענינו השחתה וקלקול, ובפרט פצע ע"י הכאה, ונדוע בחוקי המשפטים האנגלים בשם Assault and Battery, דיני חבלות נדונים בשלש דיינים כמו דיני מסונות (משנה סנהדרין פ"א א'). מקור הדין בתורה: "וכי יריבון אנשים והכה איש את רעהו באבן או באגרוף ולא ימות ונפל למשכב ונר שבו יתן ורפא ירפא" (שמות כ"א י"ח י"ט). ובמשנה אמרו החובל בחברו חייב עליו משום חמשה דברים: בנזק בצער בריפוי בשבת ובושת (ב"ק פ"ג:). וגם עובר בלאו שנאמר, "פן יוסיף להכותו" (דברים כ"ה, כתובות ל"ב:). ואם הקפידה תורה בהכאת רשע שלא להכותו יותר על רשעו ק"ו בהכאת צדיק, ואמרו הסרים יד על חברו להכותו אע"פ שלא הכהו נקרא רשע. וא"ר חנינא הסוטר לעו של ישראל כאלו סוטר לעו של שכניה שנאמר מוקש אדם ילע קורש (משלי כ'). ואמר ר"ל המגביה ידו על חברו נקרא רשע, ר' הונא אמר תיקצץ ידו שנאמר וזרוע רמה תשבר (איוב ל"א). ר"א אומר אין לו תקנה אלא קבורה שנאמר ואיש זרוע לו הארץ (שם כ"ב: סנהדרין נ"ח:). יש חרם קדמונים בארם הסכה לחבירו, וצריכין להתיר לו כדי לצרפו למנין עשרה (ש"ע ח"ט סי' ת"כ א' בהג"ה). החובל בחברו אע"פ שנתן לו החמשה דברים (נזק צער רפוי שבת בושת) אינו מתכפר לו עד שיבקש ממנו וימחול לו, ואסור לנחל להיות אכזרי מלמחול לו. שנאמר ועתה השב אשת וגו' ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים את אבימלך וגו' (משנה ב"ק צ"ב). אסנם יש הכאות שאינו חייב על ח' דברים רק על ר' או פחות כגון שהכהו במטפחת שבירו שאין בזה דק בושת. ויש בזה חלוקי דעות כי חבל לפי המבייש והמתבייש וגם בשילום כסף הנזק יש חלוקים הרבה (ע"ע נזק). ובזמן חכמי התלמוד פסקו דמים קצובים לחבלות ובהם נכללו דמי חמשת הדברים, ואמרו שהבועט בחברו ברנלו משלם ה' סלעים, הכהו בארובתו משלם ג' סלעים, קבץ אצבעותיו והכהו באגרוף סתום משלם י"ג סלעים, חכהו על כפו משלם סלע, מסרו על פניו משלם חמשים סלעים, סטרו מאחורי ידו משלם ק' סלעים, וכן אם צרם באזנו או תלש בשערו או דקק והגיע בו הרוק משלם מאת סלעים וכו' (ב"מ כ"ו: ב"ק צ': ש"ע ת"ט סי' ת"כ מ"א) ויש אומרים שקונסין עתה לפי ראות עיני הדיינים ולפי מנהג המקום (הרא"ש כלל ק"א מ"א והרמ"א בחג"ה שם). והרמב"ם פוסק

שנה ויותר ולא זכה עדיין לא רק להיות רב ב"א אפילו להקרא ולהכבד למצער בשם "חבר". במדינת מעהרין תקנו כי אין רשות לשום רב שאינו מחזיק עשרה בחורים בשיבתו לסמוך בתואר חבר בלי רשות רב חליל (ש"ת "חתם סופר" ח"ט סי' קס"ג).

[חבר] מלשון חברים (איו"ב ל') תרנומו חבימיא, ובשם הזה נקראו כמרי הפרסיים שהיו עובדי האש והציקו לישראל, ודרש רב תחת נוי ולא תחת חבר (שבת י"א). מפני שהיו אכזרים יותר מהרומיים. ור' יוחנן דרש בני נבל אכזרים (דברים ל"ב ב"א) אלו חברים (יבמות ס"ג). והם האמנושים שנקראו ג"כ חברים ע"ש מדינתם חבר או חבריא שקרובה לארמיא. ואמרו עליהם שלש שונאים זה את זה אלוהן; הכלבים חתרנוולין והחברין (פסחים ק"ג). ומפני שהיו עובדי אש בבתי ע"ז ביום אידם לא נתנו ליהודים להדליק נר הנוכה שהיא לדעתם עבודה דתית באש, ושאלו רבנן מהו למלמולי שרנא דחנוכתא מקמי חברי בשבתא (שבת ס"ה). גם היו מחמסי שכבי, ומפני החברים חשו חכמים מלקבור המת ביום שני, ואמרו משהינן עד למחר (ביצה ו'). אולי מפני שהיו צריכין שמירה מעולה ומפני מדרת יום לא יכלו לשמור כראוי והחברים חסמו אחרי המתים מיד אחר הקבורה. פ. ה. וי—א.

[חברי הנחש]: בסוף ימי בית שני לפני דת הנוצרית היתה חברת יהודים במצרים שחלקו כבוד גדול אל הנחש שהסית אדם וחוו לאכול מפרי עץ הדעת. ע"כ קראו להם היוונים Ophiti ע"ש הנחש, והיהודים קראו להם עש"ז "נחשיים" (Nassene). כל סודותיהם היו ספותחים ומצויים על לחות בצורות ספירות עגולות, על אחת מהן היה רשום "ליתן נחש עקלתון ברמז על רשות החשך, ועל ספירה אחרת היה רשום "ליתן נחש בריה" ברמז על נפש העולם. וזאת שימתם באלהות: הכת העליון הסתתר בחביון השתיקה ממיר ונעלם והוליד בן ואח"כ נולדה מסמרא דנוקבא האשה הקדמוניה אם כל חי, ומשפע זרע האור הנובע מבן הבכור אל האשה הקדמוניה נולד מסמרא דימינא משיח ומסמרא דשמאלא חכמה עם שבעת בניה וכו'. שמה כמססה לומה בערפלי מלות ושמות הדומים הרבה אל סגנון הסודות של המקובלים, וחושבים כי הרעיון הרוחני הזה התגשם אח"כ לדת הנוצרית.

ש ר—ן.

חברה קדישא: חבורה לעסוק בצרכי המת ולקבורה ונקראים בשם מתעמקים (מ"ק כ"ד). ונוטלי חסדים (בתובות ח'), וכן "חברת גמילות חסדים" או "חברת גמילות חסד ואמת" ע"ש ועשית עמדי חסד ואמת (בראשית מ"ז ב"ם). וחברה כזאת נוסדה מאז ועד עתה בכל תפוצות ישראל, והיא החברה הראשונה

בספר חבקות יש שלש פרשיות, ונחלק לשנים: א' וב' יכללו "המשא" שחזה, ופרשה ג' היא תפלתו. הנביא מתחיל בשיחה בינו ובין ה' ומתאונן "למה תראני און, ועמל תביס ושור וחמס לנגדי... כי רשע מכתיר את הצדיק ע"כ יצא משפט מעוקל". על זה באה מענה מאת ה' כי קרוב יום הדין לבוא לענוש הרשעים, "כי הנני מקים את הכשרים הנני הסר והנמהר... איום ונורא הוא. ממנו משפטו ושאתו יצא". והחור חזונו במלות שונות: "מהור עינים מראות דע והבים אל עמל לא תוכל, למה תביס בוגדים תחרש כבלע רשע צדיק ממנו!" ומענה ה' אליו "כי עוד חזון למועד יופח לקץ... הנה עופלה לא ישרה נפשו בו וצדיק באמונתו יהיה". תפלת הנביא היא שבח לה' כי "ברנו רחם תזכור" וירחם ה' את עמו להושיע חשוק מידי עושקו, כי ינהג את עולמו בהשגחה פרטית, וזאת נראה מראשית פעלו במעמד הר סיני "ראוך יחילו הרים... שמש ירח עמד וכולה... יצאת לישע עמך לישע את משיחך, מחצת ראש מבית רשע וגו' ואני בה' אעלה וגו'. ונראה כי ניבא בימי יהויקים בעת התחלת ממשלת הכשרים (ע"י אוצר השמות 668).

ב. ס.

חבר: רע ועמית. כל ישראל חברים בעת אסיפתם לרגל (חגיגה פ"ג ו'). ואמרו או חבר בחברי דאיוב או מיתותא (ב"במ"ו).; אחד מן החבורה שמת תדאג כל החבורה; חברך חבא אית ליה וחבא דחברך חבא אית ליה (ב"ב פ"ג). ונעשה השם חבר כנוי למי שעוסק בתורה ובמצות מלשון המקרא, "חבר אני לכל אשר יראוך ולשומרי פקודך" (תהלים ק"ם ס"ג). ואמרו "קנה לך חבר" (אבות דר"ג פ"ח ג'). עשו כתות כחות ועסקו בתורה לפי שאין התורה ניקנת אלא בחבורה (ברכות ס"ג). וא"ר חנינא הרבה למרתי סרבותי ומחברי יותר סרבותי (תענית ו'). ונקרא "תלמיד חבר" מי שמתחלה היה תלמידו ואח"כ חברו (ברכות כ"ז ב"ב קנ"ח). ואח"כ נעשה השם חבר תואר לת"ח, ואמרו חבר אין צריך התראה (סנהדרין פ"ה ב'). והתיחד השם בימי בית שני למי ששמר מהרות ומעשרות והפוכו עם הארץ. בראשונה היו אומרים חבר ונעשה נבאי (מכס) דוחין אותו מחברתו, פירש אין מקבלין אותו, חזרו לומר פירש הרי הוא ככל אדם (בבורות ל"א). גם אשת חבר ובתו של חבר (שם). חבר העיר נקרא מי שמתעסק בצרכי העיר (מגילה כ"ט). חתואר חבר היה נודע בזמן ר' סעדיה גאון (שעכמער Saadyana דף 81 הערה 2). במאות המ"א—י"ח נתנו התואר חבר לאברך תורני, וגם לבחורי הישיבה. ר' ישראל איסרל מקראקא (אבי הרמ"א) שנפטר י"ג אדר א' חש"ף (1568) נזכר בפנקס הח"ק אצל הוכרת נשמתו בשם "הגאון החבר". ר' יוסף ב"ר משה ממינשמר מחבר "לקט ישר" תלמיד ר' ישראל איסרל, כותב בהקדמה שם כי כבר הגיע לארבעים

גדול כבודו של בעלי ח"ק שכל המבזות אותן עונו ישא והרי הוא כמדבר סרה על ת"ח (רשר"ם י"ד ס" ק). ומנהג ישראל לכרך במי שברך מיוחד את בעלי חברת קברנים (מנן אברהם ס" רפ"ר).

[תענית ופסודות] מנהג ישראל כי ב' באדר יום פטירת משה רבנו מתענים כל כני הח"ק ויחדיו יבואו אל הבית עלמין לבקש מחילה מן המתים שטא לא נהנו בהם כבוד כראוי בעת שהתעבקו בהם, ומתפללים שם. והרב דורש לפנייהם דברי כבושים ועל חובות חמתעסקים. ואחר תפלת מעריב עושים סעודה גדולה בבית הנבאי או בבית תהקדש. ונרולה לנימה שמקרבת לבבות בני החברה ומרבים אהבה ואחוז ביניהם. ויש שעושין כן במ"ז או כ' כסלו, ובעיר פרעשבורג נהגין ביום ל"ג בעומר לעשות הסעודה בכל פאר ויופי. על כותלי החרד פרושים כל פרוכת נאה מבתי הכנסיות עם תכשימי הס"ת. והנבאים הישישים יושבים למעלה תחת החופה והרב והדיינים עומדים אותם. מקור המנהג של הסעודה הוא בברייתא: עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל וכו' הוסיפו עליהם ארבעה אחד כנגד הזני העיר ואחר כנגד פרנסי העיר (לפי שהיו שמשי העיר מתעסקים במתים ובשאר צרכי צבור וכו', כתובות ח' רש"י). ויש מקומות שנהגין לעשות סעודה גם בשמיני עצרת, ומחלקין הברכות לבני החברה ונרות לקמנים לכבוד שמחת התורה. ובהרבה מקומות קורין למפמיר בשבת חוהמ"פ שקורין הפמרת תחיית המתים רק לאיש שהוא מבני החברה. וביום שמזכירין נשמות יבכדו העליות להנבאים. בעיר נאלאנמהא באונגריא המנהג שביום ז' אדר הולכין הנבאים מבית לבית ומרננין אצל כל אחד השיר "יגל" וכופלין הפסוק "מתים יחיה אל", ובעד כל נפש מאנשי הבית לוקחים ביצה, וכת מסבבים בכל העיר עם הסל על כתפיהם, יבני החברה מתאספים להסעודה ועושין מי שברך לכל הנודכים, ויש עוד חברות שונות בישראל לצדקה וחסד. ומתן נכבדות חברת מחזיקי הרת (עי' הפלס ח"ג 377.254). חברת יק"א, (ע"ע), חברת מרבי השכלה (ע"ע רוס"א). וחברת כ"ח (ע"ע כל ישראל חברים).

ביבליוגרפיה: לעיונותאן בית יהודה ח"א פ' קל"ט; אשכול הכופר צד 50; א' קופערניק לקורות בני ישראל בקיוב בערדימסוב 1891; יצחק אבן המליץ 1896 גליון 179; תלפיות ח"א 88.

י. ה. ש.

חברון: עיר עתיקה בנגב א"י. נקראת לפניו קרית ארבע, ע"ש האיש "ארבע" האדם הנדול בענקים ואבי הענק (יהושע י"ד ט"ו, מ"ז י"ג; ע"י רמב"ן כמדבר י"ג כ"ב). וע"פ הדרש נקראת קרית ארבע שנקברו בה הארבע זונות אדם וחווה (קבלה) אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאח (עירובין נ"ג). וגם שם חברון ע"ש חברות הזונות. קורם שחימת החמיר אמר הממונה האיר פני כל המזרח עד שבחברון? כדי להזכיר זכות

לכל דבר שבקדושה. מקור ליסוד החברה בנמרא, רב המנונא איקלע לדרומתא שמע קל שיפורא דשכבא חזא הנך אינשי דקא עברי עבדתא, אמר להו ליהו הנך אינשי בשמתא לא שכבא איכא במתא?! אמר ליה חברתא איכא במתא, אמר להו אי הכי שריא לבן (מ"ק כ"ז:); ד"ל שיש חברה העוסקת בקבורת חמטים ואין צורך לכל בני העיר לעסוס בצרכי המת. ולכן מותרים בעשיית מלאכה. חברה כזאת נזכרת בתשב"ץ ס"ג, ובשו"ת הרא"ש כלל י"ג ס"י י"ג נזכרת תקנה ע"פ הסכמת רוב העיר שכל אחד מהחברים שנפטר לבית עולמו שיכנס בנו במקומו כשהיה הבן בר מצוה וכו'. ר' אליעזר אשכנזי יסד בפראג חברה קדישא בשנת 1564, ומהר"ל עשה לה תקנות, ונתאשרו ע"י ממשלת אוסטריא (זכרון ליום אחרון פראג 1828). עיקר התקנות היה שכל בני העיר יהיו נהנים מזכויות החברה. יען נודע כשמת אחד אשר היה חוץ מהחברה הם מבקשים עבור קברו מעות הרבה ואומרים הב הב וכמעט ששנור בפי האנשים שא"א לפתיחת הקבר בלי דמים. ע"כ להוריע להעם שלא בעולה הם עושים וקדרשים הם וכל המשתתף עמהם, לכן קראו להם "חכרה קדישא" (תולדות אסתר). והיו מאבילים את האבל סעודת הבראה מקופת החברה שהיה לכל בני העיר חלק במצוה. גם היו מחזיקים תחולים לשלוח להם רופא מומחה ולחת להם סמי רפואה, להיות אצלם בשעת יציאת הנשמה ולומר עמהם וידר, לנחם האבלים ולהשניח על היתומים, וכסף ההכנסה בא מקבורת מתים עשירים ונרבות יחידים, וכבר קימו וקבלו שכל מי שאינו מסייע לא בגופו ולא בממונו לצרכי החברה אין לו שום דעה בענינה וכבר במקום אחר יחשב (חתם סופר או"ח ס" קצ"ג), ובכל קהלה יש מנהגים וזכויות שונות לבני החברה ולהנבאים ואין להפקיע אותן מהם ולשנותן. ראשי תקנותיהם הם: א' אין רשות לראשי הקהלה להתערב בעניני החברה או להתנגד לתקנות הנבאים דח"ק; ב' חדר בעיר והיכולת בירו להחזיק ביד החברה ופורש עצמו מן הצבור, אם יש לו מת לקבור ראשין הנבאים להעריך עליו בעד הקבורה והמקום כפי הסכום שהיה לו לתת להתחזקת החברה במשך הזמן שדר שם; ג' עפ"י הנבאים קובעים מקום הקבר לכל אדם כראוי לו, ואין רשות ביד שום איש זולתם לבחור במקום אחר, ובני החברה יש להם מקום מיוחד כמו שמבואר ברמב"ן עה"ת עה"פ גר ותושב אנכי עמכם, שזה מנהג ישן נושן שקברי התושבים במקום מיוחד (פ' חיי שרה); ד' להקטת המצבה צריכים רשות מהנבאים דח"ק (מחרי"ם שיק י"ד ס"י קע"א); ה' על הנבאים להשגיח שלא יהיה נקבר צדיק מפורסם אצל רשע מפורסם, וכן שני שונאים לא יהיו נקברים זה אצל זה (שו"ת בית נפתלי ס"י כ"א); ו' בעת שנודדים בבית"כ לצרכי הקהלה נודדים ניכ לצרכי החברה, וכן מכרזין צרכי הח"ק כמו שמכרזין צרכי הקהלה (תולדות מנחם).

הנדולים (88). בשנת 1619 היתה מגפה בחברון. ורבים מיושביה נמלטו על נפשם לעזה וביניהם הרב בעל "סדר לאברהם", וכאשר נעצרה המגפה שבו אליה. בשנת 1813 נאסרו רבני חברון וענום ויצקום כדי להכריח את הקהלה לשלם מס כבד שהושם עליהם. ושלחו שליחים לאשכנז לעורר את רחמי היהודים לפדות את השבויים. ובאמשמרדם נוסד ועד מיוחד לעזור להם. בשנת 1815 באו צירים מעדת הקראים לקושטא לקבל לפני הממשלה שאחוזת החצר ובית הכנסת של הרבנים היא שלהם, אך דבריהם לא עשו פרי, כי בידי הרבנים נמצאו ראיות שקנו את אחוזתם לפנים בכסף מלא. בכ"ד תמוז תקצ"ד (1834) לכד אברהים פשה את חברון ואנשי חילו עשו שמות בעיר והיהודים סבלו שם הרבה. מהם נהרגו ומהם נפצעו וכולם נשארו בערום וחסר כל. בערך שנת 1850 החלו להאחו בחברון חסידיו חב"ד שישבו בצפת ומכריה וייסדו להם עדה לברם והם עתה רוב האשכנזים בחברון. חברון נחשבת בין "ארבע ארצות" שיש להן הרשות לשלוח משולחים לח"ל לאסוף נדבות בעבורן, ושלוש האחרות הן ירושלם צפת ומכריה.

[מספר היהודים והמוסדות] מספר יושבי העיר עולה עתה (1910) ליותר מ־10 אלף, וביניהם כאלף ומאה יהודים (שבע מאות ספרדים וארבע מאות אשכנזים), ומספרם נחמסע משנת 1840 שהיו אז כאלף וחמש מאות יהודים. היהודים עוסקים בסחר העיר לעשות נאדות מעורות תישים לזלאות בהם מים, ובמעשה הזוכית וכלי תרם. גם בהכנת יין ועשיית רבש מן ענבים, ומהם יסחרו בכפרים סביב העיר. בין מוסדות העיר היא מערת המכפלה (ע"ע מכפלה), ובית הכנסת עתיק ע"ש אברהם אבינו אשר יפתח רק ביום השבת וי"ט, והגדה מספרת כי לפני מאות בשנים בעת שהיה מנין מצומצם בעיר, ובין כסה לעשור נאלץ אחד לעזוב את העיר להגלי מחלתו וללכת לירושלם ולא יכול לשוב על יוה"כ וגשאו רק חשעה אנשים, ועמדו בפחי נפש וברוב דאגה על פתח ביהכ"נ לחכות אולי יבוא אודת להשלים המנין, והנה מרחוק יהודי זקן רץ לקראתם. וישמחו מאד, ויתפללו בצבור, ועמידו את האורח על יד ארון הקדש אצל הרב, ולא חסב פניו כל זמן התפלה וילן במקומו בבית הכנסת. למחרתו קראוהו לתורה "שליש" ובעלותו על הבימה השתוממו כלם למראה פניו חנהדרים וקנו הלכין היורד על מדרתו, ובשובו למקומו חסב פניו אל הקיר, וכן עמד כל היום. מיד אחר תפלת ערבית קראוהו הרב לאכול בביתו, ויהי בלכתם יחד ובעברם בין המבואות נעלם האורח ואיננו. ובלילה נראה אליו בחלום והניד לו כי הוא אברהם ויצא מקברו כדי לחשלים המנין. נשען לביהכ"נ הזה עומד ביהכ"נ הגדול לעדת הספרדים שקוראים לו "ישיבת ר' יהודה בייבש" ובו אוצר ספרים גדול וכ"י, וסמוך לו הת"ת של הספרדים. במקום הזה יש גם

אבות מזכירין חברון (ירושלמי יומא פ"ג א'), ורש"י בשם הירושלמי כדי להזכיר "ישיני חברון" (מנחות ק"י). זה שיסר הפיימן דודי זכור לי שקלי עפרון אשר שקל אב במכפל חברון (ויצר לפ' שקלים. ע"י דגל מנשה דף י"ט). חברון היתה עולה בארבע נורלות. תחלה ליהודה ואח"כ לכלב ואח"כ ללוי ואח"כ לכהנים (ב"ר פנ"ח). בהנהגת הרש"ש (למס' מגילה ה'): כתוב שמעתי מחכם אחד איש ירושלם, כי בחברון קורין את המגילה ב"ד זב"ט דמספיקא להו אי מוקפת חומה ממות יהושע בן נח, ונראה דמוכח שלא היתה מוקפת חומה מזמן ההוא. מדדיחת עיר מקלט, ועיר מקלט לא עשו את הכרכים הנדולים. וכדפריד בנסרא על עיר קדש ומכות י': ועי' ירושלמי מגילה פ"א).

[קורות העיר] חברון היא עיר נושנה בדרום א"י רחוקה מירושלם י"ז מיל, וגבנתה שבע שנים לפני העיר צוען (Tanis) בירת מצרים התחתונה (במדבר י"ג ב"ב). ואולי נקראה קרית ארבע מפני שהיתה נחלקת לארבע רובעים כאשר היא עד היום, ובחלק אחד מקום מושב בני ישראל המסובב חומה ונקרא בלשון ספרד El Cortijo (החצר). בראשית ימי מלוכת דוד בחר אותה לקרית מלוכה שבע שנים, קודם בואו לירושלם, ורחבעם נכדו בנה עליה מבצר (דה"ב י"א י'). וכאשר שבו הגולים מבבל לכדוה ויאחזו בה (נחמיה י"א כ"ח). אך לא ארכו הימים והעיר נפלה בידי האדומיים, וכאשר הצליח ה' בידי המכביים להכניע את אויביהם. לכדו את חברון שנחשבה אז השניה במעלה לירושלם (חשמונאים א' ה' ס"ה). אחר החורבן ושנים הרבה אח"כ לא ישבו שם יהודים, והיתה עוזבה ושוממה עד שבאה א"י תחת יד הישעאליים, ובחיותם ג"כ יוצאי ירך אברהם שמו פניהם לעיר קברת אברהם. ויבנו את הריסותיה ויאחו בה, ויכנהו "כליל" = האהוב. על שם אברהם שיבנו "כליל אלה" = אהוב ה'. נוסעי הצלב עלו על חברון וילכדוה ויבנו בה בית תפלה בשם "אברהם הקדוש". הנוסע ד' בנימין מטורלא (1171) מצא שם רק יהודי אחד. אולם אחרי אשר לכד השולטן סלחאדין את הארץ הרבו היהודים לישב בה, ומאז ועד עתה לא נשבת ממנה ישוב היהודים. בשנת 1211 מצא בה ר' שמואל ב"ר שמשון ובני לויתו יהודים אחדים שהלכו בחצות הלילה למערת המכפלה להתפלל. בשנת 1267 בא הרמב"ן לחברון, ולדברי הרי"ץ חילו (במאה ה"ד) היתה בחברון קהלה גדולה, והרבה מהם עסקו בצביעת צמר גפן ואדינתו ובמעשה הזוכית שהוא עוד היום אחד מענפי המסחר בחברון. בשנת 1490 היו בה כעשרים משפחות יהודים ומחציתם מאנוסי ספרד, אך בשנת 1522 לא מצא בה הנוסע האלמוני (ע"ע נוסעים) יותר מעשר משפחות. ר' מלכאל אשכנזי יסד קהלה קבועית. בשנת 1540, בחצר גדולה שקנה מהקראים. ומהעת ההיא נתרבו מספר היהודים בחברון, וזכר לא יסוף מבני קהלתו. כי מזכירין נשמתו בכל שנה (שם

נביי=רו נביה דיניה דמריה, כלומר שהוא נובה דין אדניו, שבען הרור הוא בא, וכעון גול הנובאי עולה (שבת ל"ב:). "איל קמצא" הוא שושיבא או מוסביל ממיני חנבים, בראשו ארוך כ"ע לא פליגי דאסור (צ"ל דמותה, ע"י תוס' ד"ה בראשו), והכא בכנפיו חופין רובו ע"י הרחק קסיפלני וכו' (גדרים י"ט.), "אשכנף", כנוי למין ארבה (חולין ס"ה:), והוא כשר ונקרא *Matia religiosa*, שבעת לכידת היתרשים קרצוליו פרושות כיד אדם שמתפלל ויש לו כנפים החופין את רוב גופו, "אסקרא" עושה צעקה ושואן והוא החול (חולין ס"ה:), בביצת החרגל, האשה יוצאת בשבת, דעברי לה לשיחלא הוא מצע האתון (שבת ס"ז:), "ברובא" הוא תרגום הנמל (תהלים ע"ח ס"ז), כרפסת או כרפסת הוא מין חרגול ויש לו נבחת (חולין ס"ה:), "נריין" יש לחם צפצוף מחשמעות קול בעת שהם נעים ונדים (שם), "ססבל" הוא בעל כנפים ארוכים (ע"ז ל"ז:), "קמצא" נקרא ג"כ נמלה (ברכות נ"ד:), אתי קמצי נור תעניתא (תענית כ"א:), והוה שאמרו אין הקומץ משביע את הארי (ברכות נ:), הארבה שעלה בנבל מצרים היה "בבר מאד לפניו לא היה כן ארבה כמותו ואחריו לא יהיה כן, ויבס את עין כל הארץ ותחשך הארץ" ונ"י (שמות י"ד:), הנביא יואל יתאר את המלאך המשיחית הזה כצייר נאמן, כי נוי עלה על ארצי עצום ואין מספר, שניו שני אריה ומתלעות לביא לו.... עם רב ועצום כמותו לא נהיה מן העולם ואחריו לא יוסף עד שני דור ודור... כנן הארץ לפניו ואחריו מדבר שמטה... כנבורים ירצון כאנשי מלחמה יעלו חומה... ואיש אחיו לא ידחקו נבר, במסלתו ולבון... בער החלונים יבואו כננב... שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נהם. וה' נתן קולו לפני חילו כי רב מאד מתנהו!

[תנבים לאכילה] בכל ארצות המזרח אוכלים את החנבים צלי ומבושל, ובבואם אל גבולם מציתים אש ועושים מדורות להעלות העשן והארבה יתקן ע"י העשן ויפלו לארץ, וילקטו ממנו חמרים חמרים, גם מיבשים את החנבים בחום השמש ומותנים מהם קמח ומערבים בוץ רבש למען לחיך, היהודים הספרדים אוכלים החנבים המהורים ע"פ סמני התורה, אך האשכנזים מונעים לאוכלם ממעם מיאוס וגם מפני שאינם בקיאים בסימנים, וכתב רש"י כל סימנים הללו מצויין באותן שבמדינתנו אבל יש שראשן ארוך ויש שאין להם זנב וצריך שיהא שמו חנב, וזה אין אנו יודעין להבריל ביניהם (רש"י על התורה ויקרא שם).

א.

חג הנוב: אזור על המחנים ובו תולין כלי המלחמה, מכל חוגר חגורה ומענה (מ"ב ג' כ"א), סינר שחונרין על המתניים ויורד ער הברכים וכמו ויעשו להם חגורות (בראשית נ' ז') וחגורה על חלצים (ישעיה ל"ב י"א), לחגורה יש כמה שמות במקרא ובתלמוד: אבנס

ביהכ"נ של אשכנזים וחמה אומרים כי חנס עם אברהם אירע אצלם, ועוד בית הכנסת גדול של האשכנזים אשר נבנה בשנת 1902, גם ארבעה בחי מדרשות סחף להגיסו, ועוד איזה ישיבות, לפי המסורת בירי העם נמצאת מערה באחת החצרות של הישמעאלים ובה קבר של אבנר בן נר, והערכים יקראו לו, "נבי יוסף אלנר", לא רחוק מהתצר ישנן שתי ברכות גדולות ועתיקה, בנויות מאבנים גדולות ומסתתרות, ועל פי המסורה תלה דוד את האנשים אשר הרגו את איש בשת אצל הברכה השניה המרובעת, כעשרה רגעים מן העיר בדרך העולה ירושלימה יש הר ועליו חרבות רעות שרידי חברון העתיקה, ובאחת מהנה יש מערה עמוקה אשר אומרים כי בה קבר ישי אבי דוד, ועוד הגדה חדשה כי גם רות נקברה שם, הלאה מעם באחד הברמים עומד בית קמן ובתחתיתו מערה בעלת ח' בוכים ואומרים כי שם נקברו עתניאל בן קנז ובנוי, מחצר השני במשעול הצר העובר בדרך ירושלים לעזה, רחוק כעשרים רגעים מהעיר, נמצא אלון זקן ורענן מאד אשר לפי המסורה הוא, "אלון סמרא" והעם קורין לו, "אשל אברהם" (לוח א"י שנה י"א 26).

מ. נ. א.

חג: ע' מועדים

חגב: מין שרץ העוף, בכח"ק נזכרו עשרה מינים: ארבה גוב חנב גזם חנמל חסיל חרגל ילק סלעם צלצל, השם חתואר הכולל הוא ארבה, על הרבוי כי יבא במספר רב ועצום, ושם העצם הכולל הוא חגב, יש מהם מותרים ויש אסורים באכילה, מבואר בתורה: ההולך על ארבע אשר לו כרעים ממעל לרגליו לנתר בהן על הארץ, ומהם הארבה הסלעם החרגול והחנב למיניהם, וכל אשר לו ארבע רגלים שקץ הוא (ויקרא י"א כ"א—כ"ג), נמצאו ארבעה סימני כשרות: ארבע רגלים, ארבע כנפים, קרסולין (כרעים), וכנפיו חופין את רובו (לנתר בהן), הכתיב אשר, "לא" כרעים והקרי, "לו", לדרש שאפילו אין לו עכשיו ועתיד לגדל לאחר זמן כגון החול מותר (חולין ס"ה:), בלשון חז"ל ארבה זה נובא, סלעם זה רשון, חרגל זה ניפול, חנב זה נריין, ונאמר, "למינו" ד' פעמים להרבות הדומה לו, ולהביא צפורה כרמים ויוחנא ירושלמית והערצוביא והרובנית (שם), צפורה כרמים הוא מין ארבה שאין לו נבחת, יוחנא מין סלעם שיש לו נבחת, ערצוביא מין חרגול שיש לו זנב, והרובנית הוא מין חנב, ודרשו מה שנאמר בתנבים שקץ "הוא" לכם, פרס לעירובן, כי חנבים ממאים שנכבשו עם חנבים מהורים לא פסלו את צירן, והעיד ר' צדוק שהן מהורין (תרומו פ"מ מ'), והקילו בצירן מפני שאינו אלא לחלוית בעלמא ולא דם.

[מינים רבים] תני אבימי בריה דרבי אבהו שבעה מאות מיני דגים הם ושמונה מאות מיני חנבים (חולין ס"ג:), "גוב" הוא גובאי (ברכות מ':), ולמה נקרא

יון לא ימשכו (ע' רש"י ב' ו'). בכ"ד לחדש התשיעי הזהירם על מומתא ומהרה ע"פ חוק משפט הכהנים והזיר להם שמפני שלא שמרו החוקים האלה נענשו בשרפון ובירקון ובברד. ואין הצלחה בכל מסחר ידיהם. על כל התוכחות שהוכיחם אומר לחם, "שימו לבבכם על דרכיכם", "שימו לבבכם!". באותו היום (בכ"ד לחדש) באה נבואתו לזרבלל להבטיחו שנית כי יתפוך ה' מלכות פרס וישמידה מן הארץ, והנבואה הזאת נתקיימה בשנת ל"ד לבנין חבית (ע' סדר עולם). והבטית לזרבלל כי ישימו ה' "בחותם", כי מזרעו יצא מלך המשיח, וכמו שניבא זכריה. הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח (וזכריה י' י"ב). השבעים מיחסים לחני מזמורי תהלים קל"ז קמ"ה—קמ"ח, ולפי תרגום הפשיטא חבר חני המזמורים קכ"ה קכ"ז קמ"ח—קמ"ו. כי היה משבם לוי מן המזוררים, והיה הראשו להשתמש במלת "הללויה". ואולי בשביל שהיה לוי הודיע את העם דיני מומתא ומהרה.

ביבליוגרפיה: אוצר השמות 679; קעהלער. די וויזואגען הגנים. ערלאנגען 1860; ריינקע. דער פראפעט הגני. מינסטער 1868; *Perowne, Haggai and Zechariah*, Cambridge 1888.

א.

חֲגִיגָה: קרבן שמקריבין יחידים לכבוד חתן, והם שלמי חגיגה, שאמרה תורה והגותם אותו חג לה' (שמות י"ב). ואע"פ שאין לחגיגה שיעור שנאמר איש כמתנת ידו. נתנו חכמים שיעור למטה (minimum) שלא יביא פחות מכאן. ב"ש אומרים הראיה שתי כסף והחגיגה מעה כסף, ובה"א הראיה מעה כסף והחגיגה שתי מעות (חגיגה פ"א א') שהם ל"ב גרעני שיעוריה מן הכסף הצרוף. מי שלא חג ביום הראשון יש לו תשלומין כל שבעה. ויו"ט האחרון של חג (שמיני עצרת) אע"ג דרגל בפני עצמו הוא הוי תשלומי דראשון. עבר הרגל הרי הוא מעות לא יוכל לתקן (שם משנה ו').

[מס' חגיגה] חגיגה היא המסכתא האחרונה מסדר מועד יש בה ג' פרקים. בפ"א מדובר אדות ג' מצות שנצטוו ישראל בכל רגל, והן הראייה והחגיגה והשמחה, הראייה היא להראות בעזרה ביום הראשון של חג ולהביא קרבן עולה מן הבחמה או מן העוף; והחגיגה להקריב שלמים מבחמה דוקא, ומי הם החייבים והפזורים; והשמחה היא להקריב שלמים יתר על שלמי חגיגה, ובשמחה כולן הייבים. פ"ב, אין דורשין בעריות לשלשה בני אדם או יותר רק לשנים, שמא בזמן שמדבר הרב עם אחד ישאו ויתנו השנים ביניהם ולא ישימו לבם לדברי הדורש ויבואו להקיל בעריות, ומפני שנפשו של אדם מתאוה להן התמירו בדרישה זאת יותר. ואין דורשין במעשה מרכבה אפילו לשנים רק ליחיד שהוא חכם ומבין מדעתו; המחלוקת הראשונה בסמיכה ביום; נטילת ידים לחולין ולקודש; בגדי ע"ה מסמאים לאוכלי חולין בטהרה. פ"ג, עשר מעלות

(ע"ע). אוצר. אספניק (הנורה מעורות מאדמים. חנניה אחת ש"ב כ"א כ"ז תרגומו אספניקי חדא). אפונדה הוא אבנט שיש בו כיס ונותנים שם דבר המצונע ומעות צורים בו (ברכות ס"ב:). המיין הוא תרגום אבנט (שמות ל"ט כ"ט, סוכה נ"א:). זוני (כלים פכ"ז נ'). זנר תרגום חנור (משלי ל"א כ"ד), קסוד הוא אבנט רחבה מאורג בחומי זהב וכסף שחוגרין אותו חשובי המדינה (דאהני לך קסרא דאביך למהוי אב"ה חוריות י"ג:).

ב. מ.

חָגִי: נביא בתחלת יסוד המעלה לבני ישראל השבים מגלות בבל על שמו נקרא ספר נבואותיו הנכלל בתרי עשר. הוא הראשון לשלשת הנביאים שנבאו בזמן עזרא: חני וזכריה ומלאכי. והם נקראו בפי חז"ל הנביאים האחרונים, ומשמתו נסתלקה רוח הקודש מישראל (יומא ט'). מוזן חני החלה הקבלה של אנשי כנסת הגדולה, היינו תורה שבע"פ, מפי חשמונתי. וכלל הוא, כל מקום שנאמר מפי שמעיה אמרו הכוונה לחני וזכריה ומלאכי (נזיר נ"ג חולין קל"ו:). ולמדו ממנו כמה דינים שבאו בקבלה. ואמרו על מדוכה זו (של דין צרת הבת) ישוב חני הנביא ואמר צרת הבת אסורה (יבמות ט"ז:). לענין שליח לדבר עברה כגון שאמר לו צא הרג את הנפש, אמר שמאי הזקן משום חני הנביא שולחיו חייב שנאמר ואותו הרגת בחרב בני עמון (ש"ב י"ב, קדושין מ"ג:). ר' סימאי העיר משום חני וזכריה ומלאכי על שני אדרים שאם רצו לעשות שניהם מלאים או חסרים או אחד מלא ואחד חסר עושין (ר"ה ט"ו:). ועשה עוד תקנות (מדות פ"ג א' זבחים ס"ב, ערכין י"ב:). תרגום של נביאים יונתן בן עוזיאל אמרו מפי חני וזכריה ומלאכי (מגילה ג'). ברוך בן נריה ושריה בן מעשיה ורניאל ומרדכי כלשן וחני וזכריה ומלאכי נתנבאו בשנת שתיים לדריוש (שם מ"ו:).

[ספר חגי] בספר חני יש שתי פרשיות ובהן ארבע נבואות: א') בשנת שתיים לדריוש באחד לחדש הששי הודיע חני דבר ה' לזרבלל פתת יהודה וליהושע הכהן הגדול. לזרם כבנות הבית אשר החלו ליסר בבואם מבבל ובטלו מלאכתו ע"י השמנה של השמרונים ועצלות העם, "העת לכם אתם לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב?" והוכיחם כי בעבור העצלה הזאת לא תבוא ברכה במעשי ידיהם. חני הפית רוח חיים בשאירת העם, ויבואו ויעשו מלאכה בבית ה'. ב') בכ"א לחדש השביעי הוסיף לחזק את רוח העם, כי נמצא בהם אחרים מן הגולים הראשונים שראו את הבית הראשון בכבודו ותפארתו ולגנזו היה הבית שבונים עתה כאין בעיניהם והיו בוכים ומיללים ומרפים ידי עושיהם המלאכה, וינבא להם חני בשם ה' לאמר, "רוחי עומדת בתוככם אל תיראו... והרעשתי את כל הגוים... ומלאתי את הבית הזה כבוד... גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון". וניבא להם כי מלכות פרס תכלה וימי מלכות

לו חבעלי בתים בשכר לעומת בית תלמוד תורה שלומדים בו בני עניים על חשבון הקהלה, בימי התלמוד היה החדר הזה ידוע בשם "בית רבן" והתלמידים נקראו תינוקות של בית רבן. השם חדר במובן חזה בא כמה פעמים בספרות חרבנית ממאה חט"ז ואילך. מודי חדר הנקראים "מלמדים" חנכו את תלמידיהם בדרך הישן והשחלול למעת בלבם אחבה לכל קרשי ישראל ומורשת אבות ולא חשו כלל ללמודי חול. עד אשר נכרה יד השכלה והמשכילים החלו לתקן החדרים לרוח העת החדשה ויסבו את שמם "בתי ספר", והמלמד נעשה "למורה". בארץ גליציה היה יוסף פערל תראשון ליסד במארגנופול בית ספר עברי, שהיה לדוגמא לאחרים. וכן ביתר חסדינות נוסדו בית ספר כאלה. אמנם החדרים לא נתבטלו ומלחמת היחל ערוכה תמיד בין הדורשים את החרדים ומלמדיהם ובין הבהורים בסדרים חדשים. ברוב מדינות המערב כבר העבירו את החדרים כליל ומקומם ירשו בתי הספר שרכים מהם מצוינים גם ביהרום, ובהחיותם במורשת אבות. אך ברוב המקומות בגליציה ורוס' עוד נמצאים חדרים בצביונם שהיו לפני מאות בשנים.

[תכונת החדר והמלמד] בתרר היו תמיד שחים ושלש מדרגות זו למעלה מזו. בתחתונה למדו ילדים מבן שלש שנים עד חמש שנים א"ב וקריאה בסידור. המלמד היה המקרי דרדקי. ועוזרו הדיש דוכני או "בעהעלפער" הביא את הילדים על כתפיו אל החדר. וכדי להעיר חשק בלב הצעירים "ללכת" להחדר חבטו להם אבותם כי המלאך יורוק להם מן השמים אנורה או צפיחית בדבש, וכאמת מצאו עונה כזאת בהחדר בזמן למודם. המנהג לחת לילדים עונות לאכול בעת שהלכו בראשונה לבית הספר הוא ישן מאד ולפעמים חקקו על העונות איזוח מלים או פסוק כמו תורה צוה לנו משה וכדומה. במדרש רבה דרשו עתים ויהיו את האלהים ויאכלו וישתו (שמוח כ"ד י"א). וכי קילורית (עונה) עלת עמון לסיני? (צונץ צור נעשיבטע 168). במדרגה השניה לומדים ילדים מבן חמש עד שבע בפרשה הראשונה מסדרי החומש, תפלות וברכות הנהנין וקריאה נכונה בעברית. במדרגה השלישית ילמדו נערים מבן שבע עד היותם בר מצות פרקים מיוחדים מתנארא ובפרט פרק "המפקיד" סדרי החומש וקריאה בנביאים וכתובים בהעתקה ללשון חסדוכרת. מן החדר יבואו להשיבה או לבית המדרש וילמדו עם חברים. סמולנסקין מציייר תבנית החדר הישן באופן מוזר ומנואל. בנין קטן ושפל קומה בנוי מעצים דקים רקובים, גג התבן מניע עד לעפר והנשם ידלוק דרך בו אל החדר המכוסה בפיח וקורי עכביש. קרקע הבית מכוסה בחומר. בעד החלון פורצים צחנה ובאשה ורוח קטב. ועל חקירות מטיילות החיות הקטנות. בלי הבית הם רק תנור גדול ועל ידו מטה רבודה, ובצד השני מטה קטנה שעליה חשש וקש מבלי מכסה.

לקודש יותר מתרומת ע"ה נאמן על התרומות ובמה אינו נאמן ואיך להזכר ממזאתו. בסדר חמשנות של מס' חגיגה יש ערכוביא. אף המסדר עשה זאת בכונת, כמו משנה פ"ב א' אין דורשין שחיא המשך מסוף פ"א. אף החנא לא רצה לסיים הפרק במשנה ההיא שמסיימת "ראוי לו שלא בא לעולם" כי אין מסיימין בדבר רע. ולכן חברה לראש פ"ב. וכן בפ"ב חמשנות ה' ו' ו' שייכות לסוף הפ"ג. וחברן לפ"ב כרי שלא לסיים במשנה ד' במילי דצדוקין (תפארה ישראל פ"ב א').

א.

חד נדיא: שיר בלשון ארמית שאומרים בחסל סדר לילי פסח. ונוסד ע"ד "ראמפת אמסוף". מתחיל. חד נדיא חד נדיא דובין אבא בתרי זחי וכו' ואתא שונרא ואכלה לנדיא. ואח"כ בא כלבא ונשף לשונרא. חומרא הכה לכלבא, נורא שרף לחומרא. מיא כבא לנורא. תורא שחא למיא. שוחס שחט לחורא. מלאך המות שחט לשוחס והקב"ה שוחס למלאך המות. כנראה נתחבר השיר בשביל התינוקות שלא יישנו. ודוגמתו נמצא גם בספרות העמים, כמו אצל הנרמנים הקדמונים השיר "דער הערר דער שיקט דען יאקעל אויס" ובאנגלית The House that Jack Built (הבית שבנה דזשעק). כנראה נחבר השיר חד נדיא במאה חט"ז באשכנז. כי בהגדות חספרדים ליתא, ונמצא בפעם הראשונה בדפוס פראג משנת 590. בעלי המפרשים תלו בו רמזים הרבה, ודרשוהו כעין חומר. ועשו לו פירושים מיוחדים כמו ר' יהונתן אייבשיץ כ"י (בן יעקב 176). וד' משה בלומענפעלד במאמר "מגד ישרים" (הנובר חר"א). ועור הרבה פירושים בהגדות שונות. כמעט כולם מפרשים אותו בדרך משל ומליצה (אליגורי). כי הנדי מרומז לישראל והאב הוא הקב"ה ושני זחים הם משה ואהרן או שני הלוחות. שונרא הוא אשור. כלבא בבל. חומרא פרס. נורא יון. מים רומי. תורא סאראצינס. שלכר א"י. השוחס נוסעי הצלב. מלאך המות התנור. ולבסוף ינאל הקב"ה את החד נדיא ישראל. גוי המיוחד. ר"י עמרין הלך בדרך אחרת והמשיך חד נדיא לנשמה היחידה שזוה (מלשון זחים) ממקומה מעולם המלאכים. ותבוא אל החומר המתאווה כמו שונרא ותאווה תתפתח ונעשה ככלב עז נפש לא ידע שבעה. וחומרא או מקל שוקר הוא לרעה. עד כי תתגבר בו רתיחות הנערות כמו נורא. ואח"כ יתחילו ימי הירידה והזקנה. ויעלו המים חודונים כנחל שוטף לכבות נר ה' נשמת אדם. ולא לקח מוסר כי עודנו כשור המועד ושוחט ומושך הנשמה בחבלי עונות. עד בוא המות להפריד הנשמה מן הגוף ותבוא לפני הקב"ה לתת דין וחשבון (סדור "שער השמים" ו"בית יעקב").

א.

חדר: מדור פנימי בבית (שופטים ט"ז ט'). והתיחד לבית ספר של המלמד שמלמד בו את הילדים שמסרו

חדש בחול מדאורייתא היא דכתיב מושבותיכם, כל מקום שאתם יושבין משמע (מנחות פ"ד) ובסתם משנה נאמר כל קרבנות הצבור ויחיד באין מן הארץ ומחול מן החדש ומן הישן, חוץ מן העומר ושתי הלחם שאין באין אלא מן החדש ומן הארץ (משנה מנחות פ"ג:) ולפי העומר בחול אינו מדאורייתא. עוד אמרו במשנה, כל מצוה שהיא תלויה בארץ אינה נוהגת אלא בארץ וכו' חוץ מן הערלה ובלאים שאע"פ שתלויות בארץ נוהגות אף בחול. ר' אליעזר אומר אף החדש (קדושין ל"ו: ל"ז) נוהג בחול, ואסור לאוכלו קודם העומר.

[חדש בזמן הזה]. הרמב"ם פוסק שאסור חדש הוא רק בא"י, ואומר, "אסור לקצור בא"י מן חמשת מיני תבואה קודם לקצירת העומר, בד"א בקציר שראוי להביא ממנו עומר, אבל בית השלחין שבעמקים הואיל ואינו ראוי להביא ממנו קוצרין אותו מלפני העומר, אבל לא יגדשו. תבואה שהשרישה קודם העומר העומר מתירה, ואם לאו אסור לקצרה בדרך שאסור לאוכלה עד שיבא העומר הבא. תבואה שלא הביאה שליש מותר לקצור ממנה להאכיל לבחמה, וקוצרין מפני הנמיעות שלא יפסדו" (תמידין פ"ז). בשו"ע או"ח סי' ח"צ וי"ד סי' רצ"ג פסק לאסור חדש בזמן הזה. וכן הוכיח הבית הלל (י"ד שם) כי הנאונים שחפשו בשבע חקירות ובדיקות לא עלה בידם היתר גמור. חמ"ו הוכיח כי בנמרא לא איפסקא הלכתא בזה. והרבה מהאחרונים סמכו על מהר"ל והב"ח שאין חדש נוהג בחול ואין נוהג בשל גוים. אבל הגר"א אומר על הב"ח כי שגגה יצאה מחמת ידו ומתרעם על הבה"ג והמנ"א שחוככים לחתיר. ומביא ראיה מהירושלמי דיש חלה דחדש נוהג בחול ובשל גוים. ועבשו רוב עלמא אין נזהרים בחדש ורק יחידים המדקדקים במצות נוהגין לאכול רק י"שן. כס' יד אליהו סי' כ"ד יש שאלה, מי שנוהג דין אסור חדש ואין לו מצה ב"א מן החדש, אם מותר לו לאכול שלא תהא מצוה הבאה בעבירה.

י. ז. ר.

נגד חתנור שלחן גדול שמסביב לו יושבים בעשרה נערים, מהם הוגים בתלמוד ומדגם בכח"ק, ויחד עם נגינות התלמידים הלומדים מתבולל קול זמרת הרבנית המישנת את ילדה (התועה בררכי החיים ח"א 14). תמונת המלמד: איש קצר קומה ודל בשר, לחיו צומקוח, שתי פאות ראשו יורדות בעבותות ע"פ מדותיו, שערו וקנו נשרות, כפה שמנה על ראשו, ומבעד לבתנתו יראו שערו לבו (שם). לעומת הציור הנפוח חזה במראה המלמד החיצוני יתאר לנו משביל אחר את חכונת המלמד ותוארו הפנימי, לאמר; מבעד להמעמה הכהה הזאת נשקף לב אדם מלא אהבה וחום, רגש וחיים, נעם ומהר. זה המלמד העני עם פניו החמרים, במה אור וחום יפיץ בלכות תלמידיו הרבים. הוא מלמד תורה מעוני, שובח הוא את רעבונו ורעבון ביתו וישמח לראות תלמידיו עושים חיל בלמודם, ובי לא יעשה מלאכת ה' רמיה. הוא מרוסם על נס את החרד הזה שיאמרו עליו כי יליד ימי חבנים הוא, ואומר כי לזכרו ימלאו חרדי לבבו רגשות חמים מלאים נעם ואהבה; לזכרו יתעוררו בקרבו חזיונות הנביאים, רוח אלהים הדובר בם, חמימות ורוסמות; על ידו הוא זוכר החלמוד, את חידוריו את אנדותיו אח ספוריו ואח נפלאותיו. רק החרד הדל והפשוט הזה הוא שנמסע בקרבו דעת ספרי הקדש ואחבת הלאום (עפשמין במ"ע בנסת ישראל ח"א 638). ובאמת יצאח תמיד התורה הרבנית מהחרדים הישנים, ואף כי לא היו מחוקקים לפי המעם האסמטי, אך רוח אלהים היהח חופפת עליהם וגם המשכילים המבינים למדו בחרדים האלה. ובמדה שהחרדים האלה מתבטלים יתדלדלו יודעי התורה ותלמודה, כי מבתי חספר החרדים יצאו רק מבינים שפת עבר אך הספרות הרבנית במובנה האמתי וזה להם, ועתידה תורה שתשתכח מ"שראל אם לא יתאמצו בני הדור החדש לחבר את המוב שנמצא בסדר החדש עם היופי בסגנון בית חספר. ע"ע בית ספר; חנוך.

ביבליוגרפיה: השלח ח"א 274, ח"א 483.

י. א. י.

חדש: ע' טגרום

חדש: תבואה שנשרשה וגדלה אחר קצירת העומר ביום הנף שהוא יו"ט הראשון של פסח היא חדש, והתבואה שנשרשה קודם יום הנף היא ישן. משנה דאשתקד. חדש אסור ער הקרבת העומר ואחר החרבן חתקין ריב"ז שהוא יום הנף בלו אסור (משנה מנחות ס"ח). ובחול ששועים יו"ט ב' ימים אסור כל יום י"ז עד תחלת ליל י"ח ניסן. איסור חדש חל על חמשה חמינים, חטים, בוסמן, שעורים, שכולת שתל, ושיפון (מין דגן). איסור חדש בזמן הזה מחלוקת בנמרא ובפוסקים. דתניא ר' יוסי בר רבי יהודה אומר עומר בא מחול, ומה אני מקיים כי תבואו אל הארץ (ויקרא כ"ג) שלא נתחייבו בעומר קודם שנבנסו לארץ, וקסבר

חדש: (חדשים, ירח ירחים): זמן בין מולד לבנה אחת למולד לבנה אחרת. הבורא ברא את המאור הגדול השמש למשלת היום ואת המאור הקטן חלבנה למשלת הלילה, לאותות ולמועדים ולימים ושנים (בראשית א'). ועשה ירח למועדים (תחלים ק"ד י"ט). מספור המבול נראה ברור כי חשבו לכל חדש שלשים יום, כי ב"ז לחדש השני תחיל המבול, ויגברו חטים חמישים ומאת יום (בראשית ז' י"א כ"ד) ונאמר ותנהג התבה ב"ז לחדש השביעי על הרי אררט (שם ח' ד') נמצאו ק"ג ימים לחמשה חרשים=שלשים יום לחדש. ואין ספק כי היו מעבירים השנה מעת לעת למען ישתוו החרשים לחקופות השנה, כדי שיבואו המועדים בזמנם, חג חפסח בחדש האביב, חג חסכות בזמן האסיף, גם יחוס המזלות לחדשים מורה על השינוי שבין שנת החמה לשנת חלבנה. שמות החרשים העלו עמם מבבל

מזלות	במאת העשרים נוסף ר"ח בין ימי	ימים	אשורית	עברית
Libra מאזניים	6 ספט—5 אקט'	ל'	תשריתו	1 תשרי
Scorpio עקרב	6 אקט'—4 נאו'	כ"ט—ל'	ארחשמו	2 מרחשון
Sagittarius קשת	4 נאו'—3 דעצ'	כ"ט—ל'	כסלמו	3 כסלו
Capricornus נרי	4 דעצ'—2 יאנ'	כ"ט	טבתו	4 טבת
Aquarius דלי	2 יאנ'—31 יאנ'	ל'	שבטו	5 שבט
Pisces דנים	1 פעבר'—2 מארץ	כ"ט—ל'	אדרו	6 אדר
Aries טלה	3 מארץ—13 מארץ	כ"ט	ארחונאקרו אדרו	(עבור) אדר ב'
Taurus שור	13 מארץ—11 אפריל	ל'	ניסאנו	7 ניסן
Gemini תאומים	12 אפריל—11 מאי	כ"ט	אארו	8 אייר
Cancer סרטן	11 מאי—9 יוני	ל'	סימנו	9 סיון
Leo ארי	10 יוני—9 יולי	כ"ט	דומחו	10 תמוז
Virgo בחולה	9 יולי—7 אוגוסט	ל'	אבו	11 אב
	8 אוגוסט—6 ספט'	כ"ט	אלולו	12 אלול

ביבליוגרפיה: מקדמוניות היהודים ח"א, ויין 1887; ילקוט ריב"ל צד 62; בית תלמוד ח"ב 20, 54, 248.

א.

[במספרות] הלבנה נקראת ג"ב חדש, ואמרו מי שראה את החדש ואינו יכול להלך ברגליו (ביצה ט"ז). ר' ועירא בשם רב נחמן אמר כי כ"ד שעות חלכנה נסתרת ונעלמת מן העין סרוך קוסמה סמוך לחידושה (ר"ה כ'). והרמב"ם בקידוש החדש אמר כי הלבנה נסתרת בכל סוף חדש ואינה נראית בערך שני ימים פחות או יותר מעט. ומובן כי לא כל הארצות שוות בזה. חרנע אשר הלבנה תופיע אלינו מחדש הוא המולד. זמן כל חדש וחדש לא פחות מכ"ט יום 12 שעות 793 חלקים, ואם תכפיל במספר י"ב יעלה 354 ימים 8 שעות 876 חלקים ואם ננכה המספר הזה משנת תחמה שהיא בדיוק 365 ימים, 5 שעות, 996 חלקים, 48 חלקים קטנים, נמצא כי נשאר עוד 10 ימים כ"א שעות 203 חלקים, ומפני חסרון הזה קבעו חכמים חדש העבור (ע"ע עבור). ומפני שאין מונים שעות בחדשים דק ימים שנאמר עד חדש ימים (מגילה ה'). לפיכך עושין חדש אחד כ"ט יום ונקרא חסר וחדש אחד שלשים יום ונקרא מלא, ויום השלשים הוא א' דר"ח הבא אחריו. אבל ב' ימים של ר"ה שהן ג"ב ר"ח מונין מיום הראשון, דגמירי דמומן עזרא ואילך ליבא אלול מעובר (ר"ה ט'). סדר החדשים תשרי לעולם מלא ומבט לעולם חסר, ומטבת ואילך חדש אחד מלא וחדש אחד חסר, ובשנה מעוברת אדר א' מלא ואדר ב' חסר. מרחשון וכסלו פעמים

(ירושלמי ר"ה פ"א ב'). עד גלות בבל נקראו שמות החדשים במספר, אך החדש הראשון נקרא ג"ב אביב (שמות י"ב ב'). כי בו יבוכרו השבלים של שעורים. וחדש חשני זיו (מ"א ו' א') הוא אייר, שניהם מלשון אור הנוצץ בזמן הזה. ירח השביעי תשרי הוא ירח האיתנים (שם ח' ב'), כי בו ינברו המים בנהרות, וירח חשמיני הוא ירח בול (שם ו' ל"ח). מפני הגשמים המנדלים יבול השדה, והוא מרחשון, ובלשון אשורית ארחשמו שחוראיתו ירח-שמיני, ולדעה קטני נחפבו האותיות מן (י)רחשמו=מרחשון. במשך הזמן נשממו האותיות מר ונשאר חשון בפי המון העם. בספרי כה"ק שנכתבו אחרי גלות בבל נזכרים שמות החדשים כסלו ושבט (זכריה א' ז', ז' א') ניסן ואלול (נחמיה ב' א', ד' מ"ו). סיון טבת אדר (אסתר ב' ט"ז, ג' ז', ח' מ'). השמות תשרי מרחשון אייר תמוז ואב לא נזכרו בכה"ק רק בתלמוד. תשרי הוא החדש שגולדו בו אבות, טבת ירח שנהנה גוף מן הגוף (מגילה י"ג). ניסן למשיחת מלכים (שבת פ"ז:). משנכנס אדר מרבין בשמחה ומשנכנס אב ממעטין בשמחה (תענית כ"ו: כ"ט). אלול הוא עת תשובה ומרבים בו בסליחות. מספר החדשים עד יציאת מצרים התחיל מחדש תשרי, ומיציאת מצרים עד חתימת כה"ק התחיל מחדש ניסן. ומאז ואילך חזרו למנות מר"ה ותשרי הוא ראש החדשים. בתלמוד ירושלמי (ע"ז פ"א ל"ט ע"ג). זכרו איזה שמות חדשים בלשון הרומיים הקדמונים, ינובריום (Januarius) בנוני וכנוותא (דעמבר ויאנואר) והם החדשים שחגגו בהם הסוריים את חניהם (ע"י ערך השלם אות כ' צד 257). ע"ע לוחות; מזלות; עבור; שנה.

חֹמֶם : אף. והוא סימן מובהק באדם, וכדי להתיר עונתו צריכין העדים להעיד שראו בעלה סת והכירוהו בפצוע פניו עם חומם. אבל ניטל חומם אין מעידין עליו להשיא את אשתו שמא אין הוא (משנה יבמות ק"ב, רש"י). כופין את הבעל לתת נט לאשתו אם הוא בעל פוליוס, ומפרש רב יהודה משום שמאל ריח החומם (משנה כתובות ע"ז). ומין מורקא נדל בתוכו וריחו רע, ולפעמים יפשה עד הניעו מבפנים ולא יכול לזכר במבטא כראוי. אשה תותרנית היא בעלת מום שבסתה, והוא חולי של תנוך החומם המבדיל שני אנפי החומם, ומממם פנים החומם ואינה יכולה להריח ריח צנון (ב"ב קמ"ו). בדרך השאלה קראו "בעל החומם" לאיש בעל קומה תצורה או גדול הדוד. ובעת התרבן כאשר נזורה גזרה על ר"ג הנשיא להריגה בא אדון אחד ועמד בבחמ"ד ואמר ברמז, "בעל החומם מתבקש, בעל החומם מתבקש", כרי שלא יכירו בו אנשי המלך כי רצה להצילו, ושמע ר"ג ונחבא (תענית כ"ט). הלשון "זקף חוממו" (שמות רבה פ"א) הוא כנוי לנאי למחנאה ומנביה חוממו, והבטוי הזה שגור כמעט בכל הלשונות (עי' כנסת ישראל ח"ג 293).

ב. מ.

חֹל : עוף אנרי הנקרא Phoenix ובאגדות חז"ל נקרא אורשינא. שאמרו עליו שהוא חי אלף שנה ולבסוף אלף שנה אש יוצאות מקינו ושרפתו ונשאר ממנו כביצה, וחוזר ומגדל אברים וחי. ומסופר עליו כי חוה האכילה מעץ הדעת לכל בעל חי, אף העוף הזה מנע לאכול, ולכן הוא חי לעולם (ב"ר פ"ט). גם אמרו שהיה בתבת נח מונח בקרן זוית ולא דרש מאכל לעצמו כי לא רצה להטריח את נח ולצערו בהכנת המאכל בשבילו, ובעבור זה ברכו נח, "היא רעוא דלא חמות, שנאמר ואומר עם קני אנוע ובחול ארבה ימים" (איוב כ"ט).

ב. מ.

חול המועד : ע' מועדים

חולדה : אשה נביאה בימי יאשיהו מלך יהודה, והיתה אשת שלם בן תקוה בן חרסם שומר הבגדים של המלך, והיא יושבת בירושלם במשנה (בית אולפנא, תרנום מ"ב כ"ב י"ד). שלשה נביאים נתנבאו באותו הדור, ירמיה היה מתנבא בשווקים, צפניה בתוך בתי כנסיות, וחולדה אצל הנשים וכו' (פסיקתא רבתי פכ"ו, התצאת פירמאן צד קכ"ט). ואפשר שהיה מקום מיוחד לנשים בבית האולפנא, ויש מפרשים "משנה" שלמדה תורה שבע"פ (עי' רש"י שם). חולדה היתה קרובת ירמיה ומבני בניו של יהושע (מגילה י"ד). חולדה נחשבה בין שבע נביאות: שרה מרים דבורה חנה אביגיל חולדה ואסתר. בשנת י"ח ליאשיהו, ואתרי קראו בתורת ה' שמסר לו חלקיהו

חסד ופעמים סלא (ריח י"ט, בכורות נ"ח). לענין זמן בשמרות, יכתוב יום א' דראש חדש פלוני אע"פ שיום א' דריח הוא יום ל' מחדש העבר, וביום ב' דריח כותבין באחד לחדש (ש"ע אר"ה סי' תכ"ז). ולענין נט פסק הרמ"א שלא ליתן נט בשום ריח שלא להכניס בספק, רק במקום שיש חשש ענון, ואז כותבין ביום א' דריח ביום שלשים לירח (אה"ע סי' קכ"ו). בנט יש לכתוב ירח ע"ש נרש ירחים, ובכתובה כותבים חדש ע"ש כי יקח איש אשה חדשה (לבוש). ע"ד עדות החדש וקידוש לבנה ע"ע לבנה.

ר. ר.

חוב : ע' מלוה ולוה

חובבי ציון : ע' ציונות

חובה : ע' רשות

חֹה : אשת אדם הראשון, ונקראה כן מפני שהיתה אם כל חי. היא נוצרה מן הצלע שלקח הבורא מן האדם בעת שנפלה עליו תרדמה, והוא הכירה לעזר בנגדו, "עצם מעצמי ובשר מבשרי", וקרא לה בשם "אשה" כי מאיש לקחה (בראשית ב'). תרנום יונתן: ונסיב מעלעוהי היא, עלעאה תליסרית דמן סטר ימינא (לקח הצלע הי"ג מצד ימינו). ואמרו חז"ל שקלעה הקב"ה והביאה לאדה"ר, שבנאה כבנין אוצר קצרה למעלה ורחבה למטה כדי לקבל הולד (ברכות ס"א). חוה היתה יפהפיה מאד עד כי שרה נרמה בפני חוה כקוף בפני אדם (ב"ב נ"ח). כיו שנבראת חוה נברא השמן עכה (ב"ר פ"ז), והנחש הסית אותה לאכול מעץ הדעת טוב ורע, ותתן גם לאישה לאכול למרות האסור שצוה ה' שלא יאכלו ממנו. חוה הוסיפה לאמר לנחש שאסור גם לגעת בעץ, והנחש דחפה עד שנגעה בו, אמר לה בשם שאין מיתה בניניע כך אין מיתה באכילה (ב"ר). לדברי ר' אחא אמר לה אדם, "חויא חויד ואת חויא דאדם", כלומר הנחש חיה נחשטמסית שלך, ואת היית נחשטמסית שלי (ב"ר פכ"ב). ובשביל זה נענשה האשה בעצב הריון ולירה, "ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך" (בראש' נ'). אחרי שגורשה מן ערן ילדה שני בנים קץ והבל. א"ר הונא תאומה יתירה נולדה עם הבל (ב"ר פכ"ב ט"ז). לדברי ר' איבו חוה הראשונה חזרה לעפרה, והקב"ה ברא לאדם חוה אחרת (שם). כי הראשונה הטיל בה חנש וזהמא (שבת קמ"ו). ועיקר תולדות אדם מתחיל מן שת שממנו חושתה העולם, ואותו ילדה חוה השניה. חוה מתה ששה ימים אחר מיתת אדם הראשון. אדם וחוו נקברו במערת המכפלה. (פרד"א פ"כ). ע"א אדם הראשון; נחש; עץ הדעת.

ב. מ.

חוה : ע' נביא

חוה כוכבים : ע' אצטגנינות

חכמה שלח אותו לדרוש את השם עם עוד שרים אל חולדה הנביאה, ולא שלח אל ירמיה מפני שלא היה אז בירושלם שהלך להחזיר את עשרת השבטים. ועוד מעט אחר מפני שהאשה טרחת יותר מן האיש (שם). אבל גם היא ענתה אותו קשה: „אמרו לאיש אשר שלח אתכם אלי, בה אמר ה' הנני מביא רעה אל המקום הזה ועל יושביו את כל דברי הספר אשר קרא מלך יהודה“ וכו', אך יען רך לבבו ונכנע מפני ה' לכן הבטיחה אותו כי הוא יאסף אל עמיו בשלום. רב נחמן חשב כי חולדה נגעת בכבוד המלך באמרה „אמרו לאיש“ ולא למלך. ולדעתו לא יאה יחירותא לנשי. תרתי נשי יהיו הוין וסנין שמיהו. חרא שמה זיבורתא = דבורה. וחרא שמה ברכשהא = חולדה (שם). חולדה קבורה בירושלם ומחילת עשויה מקברה לנחל קדרון להוציא טומאת המת לשם (שמות פ"ד). כי אין מקיימין קברות בירושלם חוץ מקברי בית דוד וחולדה הנביאה שהיו שם מימות נביאים הראשונים (אדר"ג פל"ד). בתלמוד ישמשו במליצה נאה לענין חשש שכת נרה חולדה החמץ, ואמר רבא „וכי חולדה נביאה היא?“ (פסחים ט':).

א.

חולדה ובור: אגדה עתיקה שהיתה שנורה בפי העם כוזב התלמוד ונזכרה בקצרה „כמה גדולים בעלי אמנה מניין מחולדה ובור“ וכו' (תענית ח'). ומסופרת באריכות ברש"י ותוספות ובערוך. וזו נוסחתה של התוס': „מעשה בנערה אחת שהיתה רוצה לילך לבית אביה והיה בור בדרך ונפלה בו, ובא בחור אחר ואמר, אם אעליך תנשאי לי? אמרה לו הן, ונשבעו ביניהן שהוא לא ישא אשה אחרת והיא לא תנשא לאיש אחר. ויאמרו מי מעיד בינינו? והיתה חולדה אחת לפני הבור, ואמרו אלו שנים חולדה ובור יהיו עדים בינינו והלכו לדרכם. היא עמדה בשבועתה והוא נשא אשה אחרת וילדה בן. באת חולדה ונשכחו וסת. וילדה לו בן שני ונפל לבור ומת. אמרה לו אשתו, מה זה המעשה שהניע לנו שלא כשאר בני אדם? נזכר המעשה וסיפר לאשתו כל המעשה. אמרה לו אם בן חוזר וקנה, וכחב לה נט ונשא את הבתולה“. בחומר הזה השתמש משה לאסקי בשירו „נאמני ארץ או חולדה ובור“ (וארשא 1840). גם אליהו מרדכי ווערבעל חבר שיר „חולדה ובור או עדים נאמנים“ (1852). ואברהם גאלדפארען בחר את החומר הזה בעד המחזה „שולמית“ והוסיף עוד את האגדה מבנות ירושלים „בחור שא עניך“ וכו' (תענית ל"א, וירושלמי שם פ"ד ז).

ש. ב-ג.

חולי: ע' מחלה

חולים, בית (Hospital): בית מיוחד לחולים, ובפרט מוסד לחולים עניים. בימי קדם מצאו החולים

חכמים מנוחה בביתם. והעשירים שלחו להם רופא וסמי מרפא וכל צרכיהם והיו מבקרים אותם בביתם. ועם נחלה עובר אורח מצא מקום בבית אחד התושבים, כי גדולה מאד מצות הכנסת אורחים ובקור חולים. ורק החולים במחלה מתדבקת כמו המצורע נשלח מחוץ למחנה במקום מיוחד או הסנינו אותו „בבית החפשיית“ (מ"ב ט"ו ח', ה"י"ב כ"ו כ"א). הירונימוס אומר בספרו (Epistola צד 77) כי המטרונא הרומית Fabiola שיסדה בית החולים ברומי „העבירה את אשל אברהם לחוף אוסוניה“ ר"ל שהתחקה על מעשי היחודים. בימי הבינים ובפרט בזמן נוסעי הצלב, כאשר נפצעו יהודים רבים וסבלו מחלות שונות ע"י חרדיפות והגלות, יסדו אז את בית החולים הנקרא „הקדש“ שהיה נ"כ לצורך הכנסת אורחים. ומכונה הקדש, כי הקדישו אותו יחידים או הקהל לתכלית הזאת. בית ההקדש נזכר בפנקס קולוניא במאה ה"א (בריש. נעשיכטע דער יודען אין קעלן ח"א צד 19 והלאה). וכן נוסד הקדש במינכען במאה ה"ד, ואח"כ בקהלות הגדולות באשכנז ופולין. החברה קדישא השגיחה על ההקדש בעין פקוחה. ע"י האי נקיות ששרר בהקדש בזמן האחרון נעשה השם הזה לרדאון וחרפה. ומאז נוסדו „בתי חולים“ בית החולים בלונדון נוסד בשנת 1747, בברלין בשנת 1753. בניוארק יש ארבעה בתי חולים ליהודים: „הר סיני“, „לבנון“, „בית ישראל“ שיסדו הבאים מרו"פ והר המוריה שיסדו הבאים מגליצא. בבתים האלה זולת בהר סיני המאכלים הם בכשרות. מוסד בית החולים נחשב ראשון למוסדי חסד וצדקה ככל תפוצות ישראל. ב. מ.

חולין: מסכתא בסדר קדשים, ונקראת כן מפני שכוללת שחיטת חולין, לעומת מס' זבחים שקדמה לה. בפי הראשונים נקראת מס' זו בשם „שחיטת חולין“ והטעם כי איננו מן הכבוד לקרות מס' „חולין“ מלשון חול (מגיד תעלוטה על ברכות, דף ט"ו:). כמעט כל המסכתות בסדר קדשים לא נשנו בקביעות בהישיבות זולת מס' חולין. וכמו כן יצאת מן הכלל מס' נדה במהדורות. כי הדינים היוצאים מהן נוהגים בפרט בחיי היהודים בהוראת אסור והיתר. במס' חולין יש י"ב פרקים. פרק א' חכל שוחטין ובפ"ב סימני שחיטה, והדינים האלה נמצאים ביו"ד סי' א'–כ"ח; פ"ג סימני טריפות ביו"ד סי' כ"ט–ס'; פ"ד שחיטת בהמה מקשת לילד לענין שחיטת הולד, והמחבר הש"ע מביא הדינים ביו"ד סי' י"ד; פ"ה דין אסור אותו ואת בנו לשחיטה ביום אחד שם סי' ט"ז; פ"ו בסוי הדם שם סי' כ"ח. ויש להעיר למה שינה המחבר מדרך הגמרא, וכבר נאמרו ע"ז באחרונים; פ"ז ניד הנשה שם סי' ס"ה, וכן כל הלכות תערובות בנויה על הגמרא צ"ה, ושאר הלכות קטנות; פ"ח בשר וחלב, ומנמרא דף קי"ג אנו למדין דין מליחה; פ"ט מה מצטרפין באברי הבחמה לשיעור טומאת אוכלין, ומחבר הש"ע לא הביאו

מעין? אמר ליה עד שבעין שנין. אמר ליה פשיטא לך דחיית שבעין שנין? אמר ליה, האי נברא עלמא בחרובא אשכחיה, כי חיכי דשחלי לי אבהתי שחלי נמי לברא. יתיב כי בריך ריפתא, אתא ליה שינתא נים. אהדרא ליה משוניתא (עלחה שן סלע סביבותיו) ואוכסי מעינא דאינשי ונים שבעין שנין. כי קם, חזיין להווא נברא דחיה קא מלקס מינייהו. אמר ליה את הוא דשחלחיה? א"ל בר בריה אנא. א"ל שמע מינה דניימי שבעין שנין וכו'. אזל לביתיה אמר להו בריה דחוני המעגל מי קיים? אמרו ליה בריה ליתא, בר בריה איתא, אמר להו "אנא חוני המעגל!", לא הימננהו. אזל לבית המדרש שמעינהו לרבנן דקאמרי, נהירין שמעתתין בבשני חוני. המעגל דכי הוי עייל לבית מדרשא כל קושיא דהוו לה לרבנן הוה מפרק להו. אמר להו "אנא ניהו!" לא הימננהו ולא עבדי ליה יקרא ברסבעי ליה, חלש דעתיה בעי רחמיה ומיה (שם). ההגדה הזאת משונה בירושלמי (תענית פ"ג י') ומשם נראה כי חוני המעגל חי בסוף ימי חבית הראשון וי"ש כל ימי גלות בבל והתעורר משנתו כאשר שבו הנולים לירושלם. כדוגמא להגדה הזאת הוא ספור הברוי של וואשינגטון אווריוונג Rip Van Winkle שישן עשרים שנה. במסעות בנימין כתוב כי חוני המעגל קבור בקרש נפתלי.

ביבליוגרפיה: יוחסין 63; סה"ד 126; לונץ ירושלם ח"ד 21.

ב. מ.

חֲוִיָּה (Onias iv.): כהן שהקים מקדש במצרים; הוא היה בן חוני השלישי ומבני בניו של שמעון הצדיק. הוא חשב כי נצחק החשמונאים ישים עליו כתר הכהונה, אך תחתיו נבחר אלכסיוס, ואנטיוכיוס אפיפנוס הרשע הציק לו והוכרח לברוח למצרים. שם מצא חן בעיני המלך תלמי פילוממר ואשתו קליאופטרה (בשנת 104 קמ"ה) וקבל מהם רשיון לבנות מקדש בעיר ליאנמר פוליס במצרים. בתלמוד נמצאו שני מעשיות על אדות חוניו אחד לשבח ואחד לגנאי. ומשם נראה כי חוניו היה בנו של שמעון הצדיק, ובשעת פטירתו אמר חוניו בני ישמש תחתני, נתקנא בו שמעי אחיו שהיה גדול ממנו שתי שנים ומחצה, א"ל בא ואלמדך סדר עבודה. הלכישו באונקלי נחנרו בצלצול והעמידו אצל המזבח. א"ל (שמעי) לאחיו הכהנים ראו מה נדר זה וקיים לאחובתו, אותו היום שששתמש בכהונה גדולה אלכיש באונקלי שליכי ואחנור בצלצול שליכי. בקשו אחיו הכהנים להרגו רץ מפניהם ורצו אחריו. הלך לאלכסנדריא של מצרים ובנה שם מזבח והעלה עליו לשום עץ וכו', וכיון דלכרי ר"ם. א"ל רבי יהודה לא כך היה מעשה, אלא לא קיבל עליו חוניו הכהונה שהיה שמעי אחיו גדול ממנו בשנים ואעפ"כ נתקנא בו חוניו וחוא למדו העבודה והלכישו באונקלי וכו' בקשו אחיו הכהנים להרוג את שמעי סח להם כל המאורע, בקש להרוג

כי אינו נהוג בזמן הזה, והרמב"ם הביאו במוסאף אוכלין; פ"י מתנות כהונה הורע וחלחיים והקבה, מובא בס' פ"א; פ"א ראשית הנו ופרמיה מובא בס' שליכי; פ"ב שלוח הקן מובא בס' רצ"ב. בזמננו קם הרב פרידלענדער וחז"ל מס' חולין מתלמוד ירושלמי אשר מצא בכ"י ויש מפקקים באמיתותו. ע"ע ירושלמי; שחיטה.

י"ג ד.

חומץ: ע' יין

חומר: ע' צורה

חומרא: ע' כולא וחומרא

חומש: ע' תורה

חוני המעגל (כנוי לאיש החולך בדרך טובה, כמו פלס מעוג רנלך משל ד' כ"ו, או שהוא מלשון עגול, כמו ישן במעגל ש"א כ"ז ז', ע"ש שענ עונה ועמד בתוכה כמבואר להלן): איש חסיד ומלומד בנשים, בן בנו היה אבא חקיה וכן בתו חנן הנחבא, כלם מלומדים בנשים וחכמים בבית שני. פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו נשמים, שלחו לחוני "התפלל וירדו נשמים!" התפלל ולא ירדו. ענ עונה ועמד בתוכה בדרך שעשה חבוק שנאמר על משמתי אעמדה ואחיצבה וגו'. אמר לפניו רבש"ע בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן בית לפניך, נשבע אני בשמך הגדול שאיני זו מכאן עד שתרחם על בניך. התחילו נשמים מנמפין וכו'. אמר לא, כך שאלתי אלא נשמי בורות שיחין ומעורות, ירדו בזעף וכו'. אמר לפניו לא כך שאלתי אלא נשמי ברכה ונרבה, ירדו כתיקונן וכו'. שלח לו שמעון בן שמח: אלמלא חוני אתה נחרני עליך נדוי (שהיה יכול לבוא לירי שבועת שוא, ועוד שדבר שלא כהוגן לפני הקב"ה) אבל מה אעשה לך שאתה מתחמא לפני המקום ועושה לך רצונך (תענית כ"ג). לפי דברי יוסיפוס נהרג חוני המעגל בעת שהורקנוס צר על אריסטובולוס אשר סגר את עצמו על הר המוריה, כי חיל הורקנוס מצאו את חוני והביאו אותו למחניהם וידרשו ממנו להתפלל לה' להכניע את אריסטובולוס ולאבדו, אך חוני לא אבה לקלול, ויתפלל ויאמר "אנה ה' רחם עליהם כי שניהם הם בני עמך ואל תשמע להם אם יקללו איש את אחיו", ויחר אף אנשי החיל וירדו בו אבן ויהרגוהו (קדמוניות חלק י"ד פ"ב א'). בתלמוד לא נזכר כי נחרני חוני, ואפשר משום שנאמר מן העולם במשך שינה ארוכה של שבעים שנה חשבו כי חומט ע"י אנשי החיל. ההגדה על דבר שינת חוני במשך שבעים שנה יספר לנו ר' יוחנן, באמרו כל ימיו של אותו צדיק היה מצטער על מקרא זה "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים" (תהלים קכ"ו), אמר מי איכא דניימי שבעין שנין בחלמא? וכי גלות בבל נמשכה ע' שנה. וימא חד אזל באורחא חזיין להווא נברא דהוה נמסע הרובה, אמר ליה האי עד כמה שנין

כמה חציפא החיא איתתא וכו' (מ"ק מ"ז); משל למלך שהיה לו שתי בנות אחת חצופה ואחת כשרה אימת דהות בעיית ההיא חציפתא עלת קומי (ירושלמי תענית פ"ד). בני חצופה (נדרים כ'): בעקבות משיחא חצופא יסנא (מוסא מ"ט).

ב. מ.

חוס: ע' חוסים

חור: בן אפרת (מרים) וכלב בן חצרון (דח"א ב' י"ט). חור ורודו אחרן עליו ראש חנבעה וחמכו בידיו של משה במלחמת עמלק (שמות י"ז י"ב). בעת שעלה משה על הר סיני אמר לזקנים חנה אחרן וחור עמכם מי בעל דברים יגש אליהם (שם כ"ד י"ד). שעשה אותם ראשי הסנהדרין. בנו של חור היה אורי אבי בצלאל שעשה המשכן. ודרשו במדרש. ראו קרא ח' בשם בצלאל בן אורי בן חור. מה ראה להזכיר כאן חור? (ולא נזכר באהליאב) אלא בשעה שבקשו ישראל לעבוד ע"ז נתן נפשו על הקב"ה ולא הניחן. עמדו עליו והרגוהו. א"ל הקב"ה חייך שאני פורע לך וכו' שנאמר ראו קרא ח' וכו' (שמות רבה פמ"ח). ת"ז רמז הנביא גם בכנפיך נמצא דם נפשות וכו' על כל אלה (ירמיה ב' ל"ד) על אדות העגל שאמרו אלה אלהיך ישראל (ילקוט). כשהוליד כלב את חור היה בן עשר שנים. וחור היה בן שמונה כשהוליד את אורי (סנהדרין ס"ט ב' ועי' חרשי מהרש"א).

י. ה. ש.

חושאל: ע' חננאל, ר'

חושלים: הרגשה ע"י חמשה חושים: חוש המעם, הריח, השמע, הראות, המשוש (חוש המשותף). ובפי הפילוסופים נקראו חושים חיצונים לעומת חושים הפנימיים שהם הרגשות השכליות. רב סעריה נאון בספרו האמונות והדעות (בהקדמה) מביא ראיה לחמשת החושים מקרא דכתיב עינים להם ולא יראו אוזנים להם ולא ישמעו אף להם ולא יריחון יריחם ולא ימישון וע' לא ירגו בנרונם הוא חמסם (תהלים קמ"ו). ר' יהודה הלוי בס' הכוזרי (מאמר ג' ס"ה) חושב דק ארבעה חושים, ואומר: „ונתן לחושים חלקם במה שמועיל לו, ומשמש בידיו ורגליו ולשונו בענין הצורך ובהפצו המועיל וכן השמע והראות" וכו' (עי' ס"ה א'). ולא חשב חוש הריח. וכתב ר"י מוסקאטו בקול יהודה, לפי שאין בריח מצוה כתובת בתורה כלכל יתר החושים, כמו לא תשא שמע שוא, לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם וכדומה. אמנם חדיחו ביראת ח' אין בכתוב הזהרה אבל נכלל באיסור הנאה של בשמי עבודה זרה. הרמב"ם במורה (ח"ב פל"ז) מביא בשם אריסטו כי אברי הריח והשמע והראות אע"פ שהם גופיים אפשר שימצא בהם לעתים תענוג לאדם מצד היותו אדם שכלי אבל אבר המשוש הוא לדעתו חרפה לנו כי הוא ענין בחימי ולא שכלי (וכן

את חונו וברח לאלכסנדריא ובנה שם מזבח והעלה עליו לשם שמים. ועליו ניבא ישעיה והיה ביום ההוא יהיה מזבח לח' בתוך ארץ מצרים וכו' (ישעיה י"ט). כנראה חשבו את בית חונו לבמה גדולה לשם ה' ולא לבית המקדש, כי לא היו קרובין בבית חונו קרבנות צבור ולא קרבנות שהן חובות יחיד, רק עולות נדרים ונדבות ושלמים. וא"ר יצחק שסעתי שמקריבין בבית חונו בזמן הזה (אחר חרבן הבית). קסבר בית חונו לאו בית ע"ז הוא, ומשחרבה ירושלם הותרו הבמות (סגילה י"ר רש"י). ובזמן הבית, האומר הרי עלי עולה יקריבנה במקדש ואם הקריב בבית חונו לא יצא, אבל אם אמר בפירוש הרי עלי עולה שאקריבנה בבית חונו, יוכל להקריבה גם במקדש ואם הקריבה בבית חונו יצא, וכן חרין בנייר אם אמר הריני נויר שאנלח בבית חונו וכו' (משנה מנחות ק"ט). כי גם יושבי מצרים חשבו את ביהמ"ק בירושלם לעיקר ובית חונו למפל. ורק מפני ריחוק המקום העלו עליו נדרים ונדבות וחשבו הבית המקדש מעט כעין במה גדולה לצרכם לבר. וכדי לעשות ההבדל ניכר בין שני הבתים גזרו חכמים שהכהנים ששמשו בבית חונו לא ישמשו במקדש שבירושלם שנאמר אך לא יעלו כהני הבמות אל מזבח ה' בירושלם וכו' (מ"ב כ"ג, מנחות שם; עי' ד"ד ח"א 129).

א.

חופה: ע' חתונה

חופפא: חציפות, העזה וקלות ראש. תרגום העיזה פניה (משלי ז' י"ג) ואחציפת אפרא; העז איש רשע בפניו (שם כ"א כ"ט) מחציף אפיו נברא. ואמרו שנים שרנו דיניתן דין אלא שנקראו ב"ד חצוף (סנהדרין ג'). ג' חצופים הם: חצוף בחיות כלב, בעוף תרנגול ובאומות ישראל (שמות רבה פמ"ב, וביצה כ"ה: חנירסא עוזין). א"ר נחמן חצופא אפילו כלפי שמיא מהני, מבלעם דכתיב מעיקרא לא תלך עמהם, והוא העיז פניו לומר לשלוחי בלק ליגו פה הלילה, ולבסוף כתיב קום לך אתם (במדבר כ"ב). א"ר ששת חצופא מלכותא בלא תאנא היא. ממלכות דור שנאמר ואני היום רך ומשוה מלך והאנשים האלה בני צרויה קשים ממני וכו' (ש"ב ג'). כלומר שררת בני צרויה היתה מלוכה חצופה זולת הכתר שנשאר דור (סנהדרין ק"ח). רבינא הוה יתיב קמיה דרבי ירמיה מריפתי חלף ההוא נברא קמיה ולא מיכמי רישא. אמר כמה חציף הא נברא וכו' (קדושין ל"ג). ואמר רב ששת חציף עלי בר ישראל דספריט המאיה (מוסא ו'). מרחציף כולי האי ש"ס רשיעה הוא (ב"ס פ"ג:). לא חציף איניש דנזר דיקלא דלאו דיליה (ב"ב ל"ג:). על חציפות בנשים הוזהרו בפרט. ההיא איתתא דהוות יתבה בשבילא, הוות פשמה כרעה וקא מניפה חושלא, והוה חליף ואזיל צורבא מרבנן ולא איכנעא מקמיה. אמר

ברגנשבורג, "החם קהל דרגנשבורק". בשנת 1402 נתן המלך יוהן הראשון הרשיון להרב הכולל (Mor) בפורטוגאל לשאת חותם ועליו חרות אותות המדינה עם המלות: Scello do Arraby Moor de Portugal וסיפר הרב חתם בו כל אנרות הרב ושו"ת וכדומה (קייזרלינג נעשיכטע דער יודען אין פארטוגאל צד 10, 13). ציור המנן דוד נמצא על חותם קהלת פראג ברשיון הקיסר פרדינאנד השני בשנת 1627, ועליו חרות המלות: Sigillum Antiquae Communitatis Pragensis (Judaeorum). ובאמצעו כובע שוועדי, ועל קרנות החותם המלה מגורדר (magistrat). וכן נמצא מנן דוד על חותם "קהלה קרישא פה ווינא" בשנת 1655 (קויפמאן, לעצטע פערטרייבונג צד 151). בני קהלת האלברשטאט בשוכם מהגולה בשנת 1661 עשו להם חותם וחרות עליו יונה מרחפת אצל התיבה ועלה זית מרף בפינה. ובלשון אשכנזית, "גוטע האפפנונג". להסנהדרין שהושיב נפוליון בפאריס בשנת 1806 היה חותם בנשר הקיסר ולוחות העדות. ע"ע טבעת.

ביבליוגרפיה: לעווין זיגעל אונד געסמפן, ברעסלוי 1869; סילער, געשיכטע דער זיגעל ליפציג 1894. א.

חֻזָּאֵל (חזהאל): מלך ארם, בימי יורם בן אחאב מלך ישראל ויהורם בן יהושפט מלך יהודה. מתחלה היה שר צבא הארמים, ואחרי המלחמה הקשה שהיתה בימי אחאב בין צבאות ארם ובין צבאות יהודה וישראל ברמות גלעד, קשר על אדוניו בן הדד קשר וימיתו וימלך תחתיו על ארם. חזאל היה גבור עריץ ואוהב קרבות וילחץ את ישראל מאד. כפעם בפעם התנפלו הארמים בנבול ישראל ויעברו בארץ חברב וברם. לאחרונה אסף חזאל את כל חילו ויצא למלחמה על רמות גלעד ויאמר ללכוד את המבצר החזק הזה ולספחו אל נבולו. יורם מלך ישראל יצא בראש צבאותיו ויאסר את המלחמה נגד הארמים, ותחזק המלחמה על חיל צבא ישראל ויפלו חללים רבים מן העם והמלך יורם נפצע. אז עזב המלך את שדה הקרב וסע להתרפא ביזרעאל מן הפצעים. וישאיר את יהוא בן נמשי שר הצבא ברמת גלעד להגן על המבצר מפני היל ארם. בימי יהוא ובנו יהואחז שמלכו אחרי יהורם בן אחאב נכנעה ממלכת ישראל עוד יותר לפני חזאל מלך ארם אשר כבש את כל ערי הגלעד, את חבל ארנן והבשן. וילחץ את ישראל, את מבצריהם שלא באש ואת יושביהן הכת לפי חרב ויעש שמות בארץ עד, "כי לא נשאר ליחואחז רק חמשים פרשים ועשרה רכב ועשרת אלפים איש רגלי. כי אברם מלך ארם וישימם כעפר לדוש". אחרי הרבה שנות סבוכות וטלחמות תכופות שקטה ממלכת ישראל רק בימי ירבעם השני בן יהואש. שלכד את עיר הבירה דמשק ויספה את מחצית ארץ ארם על נבול ארץ ממלכת ישראל. ובוז הביא קץ לעול ממשלת ארם ויפצפצח

חוש המעם). רבנו בחיי בחובות הלכות (שער הפרשות פ"ה) מורה איך כמה מצוות קשורות בחושי האדם. ור' שלמה בן גבירול בספרו מדות הנפש אומר עשרים תכונות בנפש נאחזות בחמשת החושים (ע"י ג"כ ספרו גורן נכון). לדעת ר' יוסף אלבו בספר העקרים (מאמר ג' פ"י) האדם בתחלת יצירתו ריקן מכל חכמות החושים ולא יגיעו אל האדם בפעם אחת כ"א בזה אחר זה. איזה חכמים יאמרו כי האצבעות מורות על החושים, אגודל להפך, האצבע להחוסם, האמה להעור הוא חוש המישש. הקמיצה או אצבע צרדה להעין הזרת להאזין (בחיי בן אשר, "שולחן ארבע" לבוב 1858). בעל העקדה אמר כי יצחק שחסר לו חוש הראות רצה להכיר את עשו ע"י הארבעה חושים הנותרים ולכן אמר לעשו גשה נא ואמושך ונני, הקול קול יעקב ונני הגישה לי ואוכלה (חוש המעם) ונני וירח את ריח בגדיו (בראשית כ"י). עקדה יצחק צד ס"ב ע"ג דפוס ויניציא). לדעת הרלב"ג חסרים חמשת החושים במומים שזכרו בכהנים, איש עור או פסח או חרום ונני (ויקרא כ"א י"ח והלאה). הרמ"א בתורת העולה (ח"א פ"ו) אומר כי החמשה שעדים שבהר הבית רומזים על החי המרגיש שיש לו ה' חושים שהם עיקר חיותו, ומבואר שהיה הוא העיקר בעולם השפל וכו'.

ב. מ.

חֻתֶּם: כלי שחותמים בו כתובת או אגרת (Seal); חתימת יד על שטר או תעודה (Signature). ביהודה כתיב, "חתמך ופתלך" (בראשית ל"ח) כדרך בני קדם הנושאים חותמים בפתיל על הצואר ויורד על הלב. כחותם על לבך (שה"ש ח' ו'). תחתפך כחמר חותם (איוב ל"ח י"ד) היינו כחמר שמובעים בו החותם שחוא מקבל צורת החותם. ויחתום במטבע המלך (אסתר ח' י'). וחתום והעיד עדים (ירמיה ל"ב מ"ד). ועל החתום שרינו לינו כהנינו (נחמיה י' א'). החתימה היתה נ"כ באיזה ציור דסימן (שקלים פ"ה ד'). אדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד (סנהדרין ל"ז). ולענין שבת שיעור אדמה כחותם האנרות (שבת פ' י'). בין תכשיטי נשים היא מטבעת בין שיש עליה חותם בין שאין עליה חותם (כלים פ"א ח'). מטבעת של מתכות וחותמה של אלמג או להפך (שבת נ"ט:). חביות יין היו סוגרין בחותם. וחותם בתוך חותם (ע"ז ל"א). חותמות עתיקים שנתגלו ע"י החופרים בחורבות א"י ובבל יש בהם רבים ברשומים עברית ובצוירים שונים מזמן התלמוד (ע"י De Spoliis Templi של בעלאנדריין). הכליף עמר (581-644) אסר ליהודים ונוצרים לשאת חותם שנחשב לאות כבוד. והחיר רק לראש הגולה בוסתנאי. וכן היו חותמות להנאונים, ולרב האי גאון היה חותם עם צורת ארי. כי היה נצר ממלכות בית דוד. גם להקהלות השונות היו חותמות ממאה ה"ב ואילך. לעדת אונסבורג היה חותם עם נשר כפול וסביב לו חרות, "חותם יהודים אונסבורג" (Sigillum Jndaeorum Augustae), וכן להקהלת

בו הרבה מדברי הנצרים; 9) עלית אליהו; 10) עלית ישעיה; 11) ספר ברוך בלשון יונת וכושית וסורית (ע"ע ברוך); 12) ספר עזרא השני או עזרא הרביעי (ע"ע עזרא); 13) חזיוני הסבילות (ע"ע סבילות).

[בספרות העברית] גם בספרות העברית נמצאים ספרים כאלה אשר חכמי ישראל השתמשו בהם בידעם כי מקורם מהור מבלי שמץ של מינות. והם: סי' היכלות ונקרא נ"ב ספר חנוך, מעשה דרבי"ל, אלפא ביתא דר"ע, והרבה מדרשות ואגרות ומהם נקבצו בבית המדרש של יעלינעק.

ביבליוגרפיה: אוצר היהדות (דונמא) צד 95, ווארשא 1906; הילגענפעלד, יידישע מאקאליסטן 1857; קויטש, די מאקאריפער אונד פוירעפיראפער דעם אלטען טעסטאמענטס 1899; J. E. I 669.

א.

חזון: בעל חי כמשפחת היונקים שאינם מעלה נרה אבל מפרסי הפרסה ושומע שמע פרסה. היינו שיש לו על כל רגל בעין ר' מלפנים ונראו רק שנים לפניו ולאחריו נעלמו ונראו אך בהסתכלות יתירה. הוא אסור באכילה וממא (ויקרא י"א ח' דברים י"ד ח'). ומזכיר הזכר ולא הנקבה (כי יש חזירא וחזירתא) כי דרך לה' לחזיר הזכר והנקבה בכלל (הראב"ע שם). שאין לך דבר שמפרים פרסה וממא (שאינו מעלה נרה) אלא חזיר לפיכך פרט לו הכתוב (חולין נ"ט. ע"י רמב"ן עה"ת).

[מ"ע האיסור] במעם איסור חזיר הרעות שינות, המחקרים והמבארים הפשטנים יסברו ממעם הבריות (היגניא), היינו ממעם נוק או סכנה לחנוף, וחמקובלים ומהם הפשטנים האחרונים יסברו האיסור ממעם נוק הנפש. הרמב"ם נותן המעם כי מה שאסרה תורה לאכול, רובו אכילה מוקת וגם החזיר הוא נוק חנוף, וחזק לזה הוא בעל חי טאום ומנועל ונאלח ונתעב בבית ובחוץ (מורה ח"ג פמ"ח). ר' יצחק ערמאח אומר, כי מעם כל האיסורים הללו אינו מצד חנוף המגיע מהם לנופים כ"א ממעם שטמאים ומשקצים את הנפשות ומאמימים הכח השבלי ומולידים שבושי דעות ובולטוס תאוות נכריות ובהמיות המשתיתות אותם והמפסידות כונת בריאתם. תרע שהרי יש בריות אחרות שהוקם מפורסם כגון האפעה וכל נחש שרף ועקרב וכו' לא נזכרו כאן בעשות דושם ניבד מחזיק, לפי שהוא ידוע אצלו יתעלה שאין טומאתו חמורה כל כך בהיות הנפשית אשר לרפואתו יכון בכל זה (עקרת יצחק שער ששים דף ל"ח רפ"ט פרעסבורג). הרופא ר' בניציו רפאל הבחן פריצ' מנחלי הרופאים עשה נסיון ומצא שהאוכל חזיר הויעה שאינה מוחשת היתה מתעפשת, וע"כ האיד המקולקל הנשאר בעור מוץ העור בעצמו ובאים עליו חלאים כמו צרעת, ובא"י היתה הצרעת חולי המדינה. וחז"ל אמרו האוכל מדבר

וירכאנה מבלי לקום עור (מ"ב ח', דה"ב כ"ב). ע. נ.

חזון, שבת: ע' תשעה באב

חזון (Apocalyptic, Apocalypse): בשם "אפוקאליפסי" נקראת הספרות של האיסיים קרוב לחרבן ושל היהודים הנצרים במאות הראשונים. אשר חלק גדול ממנה הם ספרי אגדה על אדות קדושי ישראל, והאגדות האלה נערכו בררף חזון חזון ומחזה. בסגנון הנביאים האחרונים ובפרט בסגנון רניאל. ויש הברל ביניהם ובין הספרים החיצונים כמו ספרי המכביים ועוד שהם סיפורים וקורות מבלי חזון או נבואה בררף משל. השם אפוקאליפסי או בלשון יון ἀποκαλύψις מורה על "התגלות" ה' לבעל החזון. ויש מהם ששייכים לבית החרשה. ואלה המתחילים לספורי כה"ק אף כי פחותים הם גם מהספרים החיצונים (ע"ע) בכל זאת יש להם ערך אנרי ולפעמים נוכל לתבין על ידם מדרשות חז"ל. חכמינו הקדמונים חשבו את הספרים האלה לספרי המינים, ודנו אותם כנגידה או בשרפה. רוב דבריהם סובב והולך על אדות המלאכים ושרפי קודש, על המשיח, עולם הבא ואחרית הימים. ואלה הם: 1) ספר אדם וחווה, נמצא בלשון יונית וסלאבית באיזה שנים, ונראה שעיקרו היה מדרש אגדה. והמעתיקים הוסיפו בו נרענים מרת הנוצרים. והוא כעין "ספרא דארם הראשון" שראח שמואל ירחינאה (כ"ט פ"ה.). מובא בו הספור מנירוש אדם וחווה מן ערן וכי עשו תשובה ע"י צומות וסגופים, וכמותם נכנסו לג"ע העליון. 2) ספר חנוך, (ע"ע) בלשון כושית וסלאבית שנכתב לערך שנת 120 קמח"נ. 3) חזון אברהם, בלשון סלאבית. ויש בו רשומים נוצרים בפרט כ"ט, ונתחבר אחר החרבן, בו מסופר איך הכיר אברהם בשקרות אלילי תרח אביו ומאבד אותם, ואיך מלאך ה' נראה אליו ומלמדו להקריב קרבנות לשם ה' ומגלה לו דוים ותעלומות. מקורו ג"כ באגדות חז"ל (ע"ע אברהם). 4) צוואות אברהם יצחק ויעקב. 5) אסנת ויוסף, על חיי אסנת קורם שנתגירה ונשאת ליוסף. ויש בו תערובת נצרות אך מקורו הוא יהודי. 6) צוואת שנים עשר שבטים, בלשון יונית ונעתק לארמינית וסלאבית ואח"כ ללשונות אחרות. ונתוספו בו דברים מרת הנוצרים. 7) עלית משה למרום, מזכירו אוריגנס. הספר הזה מצא האימלקי קעריאני במאילאנר בלשון רוטית ונעתק לאשכנזית עם באור ע"י פאלקמאר (לייפציג 1867). ודעת החוקרים כי מקורו עברית ונתחבר בא"י בזמן מלחמת ביתר. תכנו כעין המשך מס' דברים בנביאות על עתידות לבני ישראל. והוא כעין מדרש "פסירת משה רבנו" (יעליניק בית המדרש ח"א). 8) צוואת שלמה, המתורה על חמאיו שחמא לעת וקנתו ע"י הנשים שהמו את לבבו ובפרט שולמית היבוסית ויש

(ש"ע י"ד סי' ק"ו), ובנרות של חלב מותר בסחורה אף שיש לחוש לתערובת חלב חזיר, כיון שיש ברכום חלב בחמה (פחד יצחק, ד"ה סחורה אסור). גם על מה שנהגו היתר להאכיל חזיר פתלים גוים (י"ד סי' י"ז) או להיות סרסור (שם).

[תכונתו ומבצעו] החזיר הוא אחד משלשה בעלי חיים שכל זמן שמזקינים מוסיפים נבונה (שבת ע"ו). ולית עתיר מחזירא (שם קנ"ח); ומגדליהם מתעשרים עד שנמשלו מגדלי חזירים למלי ברכית (ברכות נ"ה). פריה ורביה של החזיר נעשה למשל בפי ר' יצחק, "חזירא רעיא בעשרה ואימרא ולא בחר" (מ"ד פמ"ד), פירוש החזירה רעה ע"פ השדה בעשרה חזירים בניה, והבבשה רעה יחידה אפילו בן אחד אין לה. זמן עבור הנקבה ששים יום (בכורות ח'). החזיר מחזיר כל גופו ואינו מחזיר צואו (מדרש לקח טוב פ' שמיני). החזיר עלול ביותר לתחלואים רעים (קדושין מ"ט:), ולאשר מעיו דומין למעי האדם ע"כ נזרז תענית בשהיו תחלואים ביניהם (תענית ב"א:). העוקצים אשר בשערו לקחו בימים הקדמונים למחמתן, והצואה לעבר העורות (ברכות ב"ה, שבת צ"י: רש"י), ובנראה בוונת התלמוד במחמתן על "חזיר היער" שנזכר בתהלים (פ' י"ד) ובתלמוד נקרא "חזיר הבר" (חולין קכ"ב). אשר משכנו בסכך היערים על הירדן בסביבות העיר ירחו. חזיר היער הורס טרפו ויאכל קרבו והנשאר יכתוש הדק היטב עד רק (פסחים ק"ח). בימי התלמוד היו החזירים באלכסנדריא של מצרים מוכים ביותר והיו מסרסים את הנקבות היתצאות משם כדי שלא ילדו מאותו המין במקום אחר (סנהדרין ל"ג:).

[אסור החזיר לעתיד לבוא] בס' אור יקרות (ס"פ שמיני) מביא מדרש חז"ל, "למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לישראל לחיתורו הראשון". ושנור בפי העולם שלעתיד לבוא לימות המשיח יהיה החזיר מותר לאכילה, עד שבעלי הפלפול חקשו אם כן הוא יחשב לדבר שיש לו מחזירין, כי בכל יום אנו מצפין למשיח שיבא, ורבו שיש לו מחזירין אפילו באלף לא במיל ומדוע בטל אסור שומן חזיר בששים? והוכרחו לחרץ, כי באמת ישתנה החזיר את מבוע ויהיה מעלה גרה, אף החתיכה שהיא בקררה לא תעלה גרה עוד ולא תבשר עוד. ובנראה נחפרסם המאמר המזכיר הוז מפה לפה עוד בימים הקדמונים, ומביאו ר' חיים ו' עמר בפ' שמיני, ודרש והוא גרה לא יגר, "תנאי הוא בדבר כל זמן שהוא לא יגר אבל לעתיד לבא יעלה גרה וחזיר להיות מותר, ולא שישאר בלא גרה כי התורה לא תשתנה". ורצה בזה לפרש זרות הענין כי אחד מעקרי התורה הוא שלא תשתנה ולא תהי מחולפת, ובאמנם, "אלה המצות" שאין נביא רשאי לחדש רבד מעתה. הרב"ן (בש"ת ח"ב סי' תתכ"ח) מפרש הדבר ע"ד הסוד, ואומר, "שיש למעלה שר אחד שמו חזיראל והוא קטינור של ישראל ותתיד לחתירו ויהיה סניגור".

אחר נחקע בדבר אחר (פתח עינים ח"א דף מ"ט, ליוורנו 1815). ר' שמואל לוצאטו אומר: איסורי אכילה אינם לשמירת תבריות, כי הנה תחורה אסרה אכילת הנמל והישמעאלים אוכלים בשרו ותוא להם מאכל טוב ואינו מזיק, אבל אסורי אכילה הם אסורי קדושה, כדי שיהיו ישראל ממלכת כהנים וכו' (משתדל עה"ת ויקרא י"א ב'). בשנת 1835 מצאו הרופאים התולעים הנקראים טריחינין (Trychinen) בבשר החזיר והאוכל מבשרו יחלה במחלה המסוכנת הזאת. בשנת 1864 נתחכה נזית אדם בבית הנתוח בעיר קענינסבערג בפרוסיה, ומצאו בצדי הצוואר מול העורף נקודות קטנות לבנות אדומות והפרופיסור אונוסט מיללער כתב ע"י כלי הראות המגדל שלש מאות פעמים כי הם תולעי טריחינין, תואר התולעת כנחש עקלתון. הפרופיסור לאנגעבעק כבדלן הוכיח כי תולעי השערה הנמצאים בבשר החזיר סכנו מיתה פתאומית לאוכליו. מראה התולעים בורע גר (המגיד שנה ח' 21, 34). אבל הנסיון הורה כי החזיר אם אינו מנוגע באיזה מחלה ע"פ רוב אינו מזיק, וכן נראה דעת חז"ל שטעם האיסור הוא מצד היוק הנפש ולא הנוף. באמנם, אל יאמר אדם אי אפשר בבשר חזיר, אבל מה אעשה והתורה אסרתו? ונשאר הטעם העיקרי סתום כמו טעם פרה אדומה.

[שקין החזיר ואיסור הנאה] החזיר הוא ליהודי לנעול נפש, עד שהנביא כלל אובלי בשר החזיר עם השקין והעבכר אשר יחדו יסופו (ישעיה ס"ז י"ז), ואמרו על החזיר שהוא צואה ובמו בית הכסא מטולמל (ירושלמי ברכות פ"ב), ולא אבו לשאת את שמו על דל שפחותיהם וקראוהו "דבר אחר", ואמרו המקיזים אם פגע בדבר אחר (חזיר) קשה לדבר אחר (צדעת) אב לא שעים אח"כ (שבת קכ"ט). ומעשה באלישע ב"נ וכו' פעם אחת טבלה אשתו ופגע בה מצורע וחזרה וטבלה, ופגע בה חזיר וחזרה וטבלה וכו' (ביאורי מהרש"ל על סמ"ג סוף הלכות נדה, יעב"ץ מגדל עז בריבה עליונה נחל מ'). החזיר אסור להניחו לעבור בין שני אנשים ואסור לאיש לעבור בין שני חזירים (עירובין ק"א). ע"י ההשתקצות הקיצונית עלה בלב אויבי היהודים להכריח אותם לאכול מבשרו וחשבו זאת לאכזריות יתירה (פילון ח"ב צד 531, חשמונאים ב' פ"ז י"ח, ועי' יוספוס קדמוניות ח"ג פ"ח ב'). כשצרו מלכי בית החשמונאים זה על זה והיה הורקנוס מבחין ואריסטובולוס מבפנים, בכל יום היו משלשלין להם דינרין בקופה ומעלין להם חמירים. היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמת יונית, אמר להם כל זמן שעוסקין בעבודה אין נמסרין בידכם, למחר שלשלו להם דינרין והעלו להם חזיר וכו' ונודעה א"י ארבע מאות פרסה וכו'. באותה שעה אמרו ארור שיגדל חזירים ואסור ללמד בנו חכמת יונית (מנחות ס"ד:). ואסור חז"ל את החזיר גם בהנאה (פסחים י"א). ע"כ אסור בסחורה

דרשות (1821). ארבעה בניו הם ר' אליהו החמים, ר' אליעזר, ר' יצחק, ור' חיים דוד וכולם היו רבנים. בתו ילדה את ר' חיים פאלאני הרב הכולל באומיר.

בנו ר' חיים דוד חזן, נולד באומיר בשנת 1790, ומת בירושלם ה' שבט תרכ"ט (1869). בשנת 1840 נבחר לרב הכולל באומיר. ובשנת 1855 התישב בירושלם, ונבחר לחכם באשי בשנת 1861. הוא היה גדול בתורה ומכונה „חר בדרא“ (אותיות „חר“ הם ר"ת משמו). ספריו הם: „תורת הזבח“ על השחיטה (שאלוניקי 1852), „נדיב לב“ שו"ת ב"ח (6—1862), „יטב לב“ דרשות (אומיר 1868), „ישרי לב“ הלכות (שם 1870).

ר' אליהו בכור חזן (נכד ר' יוסף הנ"ל): רב הכולל באלכסנדריא מצרים, נולד באומיר בשנת 1840 ומת באלכסנדריא כ' סיון תרס"ח (1908). הוא היה דיין בירושלם בשנת 1868. בשנת 1874 נבחר לרב במריפולי, ובשנת 1888 נקרא להיות רב באלכסנדריא. בשנת 1903 היה ראש לאספת הרבנים האורתודוקסים בקראקא. הוא חבר „טוב לב“ דרשות שנדפסו בספר זקנו יטב לב (אומיר 1868). קונטרס „ישמח לב“ פסק בדבר הירושה של כאיד ניסים שמאמא (ליורנו 1874). „זכרון ירושלם“ (שם). שו"ת „תעלומות לב“ (ג"ח 1877, 1893, 1902). והניח עוד כ"י.

ביבליוגרפיה: לונין, ירושלם ח"ד 213; חסעלות לשלמה 114; זכרון ירושלם צד 181.

ב. מ.

חֲזָנוּת: אומנות שז החזן; חכמת הזמרה שמשתמש בה הש"צ בשעת התפלה בבית הכנסת. מקור החזנות הוא בשיר של הלויים בבית המקדש (ע"ע שיר). אחר החרבן נתפתחה החזנות בארצות שונות ונשתנתה בכל חליפותיה, עד כי לא נוכל לבוא עד חקר כל מגנינותו המקדשות אחר נרודיה כאלפים שנה בכל כנפות הארץ. אולם בכלל נדע כי החזנות העשירה את עבודתנו בפיוט שירים ורננים, וכספונקלמה אל תוכה כל פרי רוחו של העם ביופי השפה ונעימת הצלול אשר הרה וילד במשך הגלות הארוכה ותפלוט אותן אל הליטורגי המקדשית, נגד כל חסיינים והגדרים אשר שמו עליה מסדרי התפלות והמחזוריים, ואם אי אפשר לנו לבוא עד סוד כל החליפות והתמורות אשר עברו על החזנות, בכל זאת בולטות לעינים שלש תקופות המצוינות מאד בערכן, עד כי נוכל לשפוט ארתן, והן: א') תקופה של ההשפעה היוונית (די עפאכע דער העללענעזאצאן); ב') תקופה של ההשפעה הערבית; ג') תקופה של ההשפעה הגרמנית.

[נעימה וקול ערב] בין התנאים הראשים אשר הציבו חז"ל להחזנות הראשונה הוא „קול ערב“. וידעת ה„נעימה“ (melos), ומה מאד קרוב פתרון תנעימה

והנה במדרש דבה סוף פ' שמיני דרשו: „ואת החזיר זו אדום ותוא נרה לא יגר שאינה נודרת מלכות אחרת, ולמה נקרא שמה חזיר. שמחזרת לעתיד עמדה לבעליה, חזיר ועלו משיעים בהר ציון“ (וכן בקהלת דבה פ"א כ"ח). ורבנו בחיי בפירוש התורה אומר באר היטב „ויש נוסחאות שכתוב למה נקרא שמו חזיר שעתיד הקב"ה להחזירו לנו, וההמון מבינים שעתיד להיות מהור לישראל, אבל באור הענין על הכח שלו שהוא מצד לישראל ולעתיד יעשה שלום עמנו ויתמוך לישראל“ והכוונה על אדום שנמשל לחזיר (ויק"ר פ"ג). ילקוט תהלים רמז תת"ל.

ביבליוגרפיה: שו"ת המצורף לד"ם קונין סי' ע"ד; J. E. ערך Swine.

מא"ה.

חֲזָן: שליח צבור (ש"ץ) ובעל תפלה מנגן. מקור המלה „חזן“ הוא משרש חזה, החזה ומשניה במשמרת ידועה; פקיד ושמש. החזן ראה היכן התינוקות קורין (שבת פ"א ג'). היינו משניה בבית הספר ושמש המורה. חזן הכנסת (יומא פ"א א') הוא שמש בבית הכנסת, וספריא כחזניא וחזניא בעמא דארעא (מעילה פ"ט ט"ז). גם מכונה חזן הקורא בתורה בבית הכנסת (תוספתא מגילה פ"ג י"ג), והתייחד אח"כ לשליח צבור, ומצינו ר' חנינא ור' אולין למיעבד באילן קרייתא דחמא. עיילו להרא כנישתא חזייה לחזנא דקריב ואמר וכו' אמרו ליה אין לך רשות להוסיף על תקון חכמים וכו' (ירושלמי ברכות סוף פ' הרואה. מדרש שוחר טוב סי' י"ט). בסדר רב סעדיה נאון קורא החזן מי שמנגן הפיוטים, ובסדר רב עמרם גאון כותב, כשנכנסים ישראל בבתי כנסיות להתפלל עומד חזן הכנסת ופותח ברוך שאמר וכו'. בין מדות החזן נחשב: פרקו נאה ושפל ברך ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות (תענית ט"ז). הרא"ש התאונן כי נהגו באלו המקומות (ספרד) למנות בזויי המשפחות לשליח צבור, ויש בדבר הזה בזוי מצוה, כאלו אינה ראויה למיחושים שבישראל אלא כשאר אומניות בעלמא וכו'. נחרעמתי כי חזני הארץ הזאת הם מונים להנאתם לשמוע קול ערב, ואפילו לרשע נמור אין חוששין רק שיהיה נעים זמירות, והקב"ה אומר נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה וכו' (שו"ת הרא"ש כלל ד' סי' ב"ב). מי שלא נתמלא זקנו יוכל להתפלל לפני התיבה באקראי וכו' ובלבד שלא יתמנה מן הצבור (שם סי' י"ז). ע"ע תפלה.

מא"ה.

חזן, יוסף בן חיים: רב הכולל בירושלם, נולד באומיר בשנת 1741, ומת בירושלם כ"ג מרחשון תק"ף (1819). הוא היה רב בעיר מולדתו, ובשנת 1811 נתמנה לרב בחברון, ושתי שנים אח"כ נבחר לרב הכולל לעדת הספרדים בירושלם, ובמשמרתו זאת עמד עד יום מותו. הוא חבר שו"ת „חקרי לב“ שמונה חלקים (שאלוניקי וליורנו 1787—1853), „מערכי לב“

מאור עינים לר' עזריה מן האדומים פנ"ט).
 [ההשפעה מתקופת הערבית] שני גורמים נכבדים
 הסבו להתחרשות החזנות בארצות המושלמים תחת
 ממשלת הכליפים: א' פריחת הפיוט והשירה בכלל
 אשר השתנשנה והשתרעה אז בכל ענפי החיים של
 הערביים. השפיעה על היהדות בביתם ובמקדשם
 ופתחה דרך חדשה גם להתזונים. ב' החופש אשר
 נהנו היחידים תחת ממשלת הצי הירה. האהבה של
 הערביים—מתקופת עמר—לחכמה פילוסופיית שירה
 זמרה ויופי. וקרבת הגזע אשר בין העברים והערביים
 השפיעו על שני העמים גם יחד להעלותם שלובי יד
 על סלם ההשכלה והמדע. על ידי התליפין של "קיתה
 ונתינה". וגם על ידי העבודה בבתי מקדשיהם. הסנגון
 הערבי של שנות הבינים הצטיין בהרכבתו ובתערובתו—
 לפעמים שיר אחד באזו לשונות יחד—בסלסול.
 בפזותו ובהשתפכות הרגשות. ובתוכו היה עשיר בתן
 ההרכבה (complication), בהרחבת כל רעיון מנגיני
 על סולמים שונים, ולפצל עוד כל קול לחלקים רקים.
 הרבנים אסגם התנגדו לשירת ערב וסגנונה הכלול בחוד
 התפלה המסודרת (ע"י פ"י המשנה להרמב"ם אבות
 פ"א: הראב"ע קהלת ה' י'; שו"ת פאר הדור סי'
 קכ"ט; שו"ת הרשב"א אלף חס"ט; הקדמת אבן תבון
 לחובות הלבבות: "כי מנהג בני אדם בזמן הזה
 להתגולל ולהתעולל וכו'. נחמיה תיון בספרו הצד ציר:
 "והנה רוב מסדרי הפיוטים במדינת מורקיי נהנו להתחיל
 בדבור של קדושה שיהיה דומה לדבור של תול". אבל
 נשאו פנים למשקל השיר וצורתו ונעימת הלחן (ע"י
 האמונות והדעות לרס"ג במאמר "אדות תועלת
 הלחנים ונעימת הזמרה. ובמעשה אפור בהקדמתו
 דף י"ט אדות השיר והלחנים וכו' במורה נבוכים ה"ג
 פס"ה. ובספר חסידים סי' ש"ב). ועלינו להודות כי
 מחאת הרבנים נגד שירי חמרי הערביים לא הכילה
 בקרבה את המרירות הקשה של מחאתם לפנים נגד
 היונים. כי על כל צעד וצעד אשר רכש לו יפיותו
 של יפת באהלי שם היתה כרוכה תמיד סכנה אם של
 רבוי האלהות או של כפירה בעיקר. ומטעם זה פחדו
 מומר יוני אף כי הם בעצמם הכירו כי שפת לעז
 (יון) לזמר. אולם שירי הערביים שנסודו על אהדות
 אלהית ופילוסופיית של חכמי האיסלם קלעו לא לכפירה
 כי לא להתאמת הדת והמדת והשלמת האמונה והחכמה.
 ולכן לא היתה לחכמי ישראל סבה יסודית ופחד דתי
 להצטער בכל לבב על ההתערבות בהחזנות המקדשית.
 ומחאתם היתה קלה מאד. ולא החרים איוח משורר
 עברי ופייטן ומזמר מקדשי בעד שיר חדש ולחן בסנגון
 ערבי אשר הביא לבית הכנסת כאשר החרים לפנים
 את אחר על אשר לא פסק מביתו זמר יוני (חגיגה
 ט"א). זהו ההבדל בין השפעת חזמרת תיונית להשפעת
 הזמרה הערבית בכלל.

[חזנים ספרדים ואשכנזים] בתקופת הזאת נולדו

התלמודית למלת Neuma היונית שהוראתה ציוני
 המנגינה. וגם להכניי Nomos שם משותף לחק ולמנגינה.
 יען כי בימי קדם מסרו את החקים אל העם ע"י זמרה.
 ואם לא נתקבלה המנגינה לא נתקבל גם החק. וכאשר
 יאמר המהלל "זמירות היו לי הקיד". ואמרו "כל הקורא
 בלי נעימה (בלא טעמי המקרא) ושונה בלי זמרה עליו
 הכתוב אומר, וגם אני נחתי לחם חקים לא טובים"
 (מגילה ל"ב). הנעימה הראשונה בעד התפלה היתה
 כלה במסורה בעל פה. בסנגון קאנטיליאני (cantillation)
 ורעציטאטיבי. לבטא על ידה את המליצה חיתב ובדור
 בנטיית הנגינה והכרעת הקול. והוא אשר קראו תול
 דבור בשיר "ודברו הלוים בשיר" (בכורים פ"א ד').
 להדגיש את ההברה העקרי ולחרפות את המפלה.
 לחזק ע"י הבנת המליצה. והנעימה המדוונת הזאת
 נקראת בלשון איטלקית Recitativo secco (ראס
 פראואזישע רעציטאטיוו). אבות הכנסיה הנוצרית הנהינו
 אח"כ את הנעימה הזאת גם בעבודתם ונחשב לחלק
 Accentus במקדש הנוצרים. הנעימה השניה לקריאה
 היתה מקצתה במסורה ומקצתה מלאכותית. כי לעזרתה
 עמדו גם סמנים חזים ונקודות אשר מטרם היתה
 לשמש למשענת הזכירה (memoriae technicoe).
 וכאשר שמשו אצל היונים התו acutus (') לאות
 הנבחת המבטא התו gravis (') לאות השפלת המבטא.
 והתו circumflex (ˆ) לאות השואת הקול על שני
 מבטאים; כן השתמשה החזנות היהודית למשל, להנחת
 הקול המלעל, ולהשפלתו המלעל. הורקא למעלה ומטה.
 וחמקיף להשואת שני מבטאים, ועוד רבים כמו אלה.
 הרעציטאטיבי השני המנדר טעם בנטייתו לפי
 חכרעת הסמנים, הוא הקרא בפי האיטלקים בשם
 Recitativo accompagnata (ראס ריכמערישע רעצי-
 טאטיוו). אולם אם התנועה הנעימה טעם בתחומין
 והתקדבה בתנועתה אל מדה ומשקל. כמעט בטאקט.
 קבלה עליה שם "זמרה" משרש זמור וחזון, והיא
 תנקראת בפי האיטלקים בשם Recitativo a tempo
 (ראס מחיקאלישע רעציטאטיוו). אשר נפל בהליטורני
 של הכנסיה הנוצרית תחת החלק Concentus. שלשת
 חסנגונים האלה שרתו לשלשת חלקי הליטורני היהודית:
 לתפלה, לקריאה ולזמרה. וע"י אמרו בתלמוד, מאי
 דכתיב ויבינו במקרא (נחמיה ה') אלו פסקי המעמים
 ואמרי לה אלו המסורות (מגילה נ' חגיגה ו'). נדרים
 ל"ז). ציוני המעמים האלו והנקודות נתנו משונים
 כללים להגבה או להשפלה. להכביר או לחלק ההמעמה
 הדינאמית והאנאנית. אולם מבלי משענת המסרה
 שבע"פ אי אפשר היה לבוא עד תכונת הכרעתם
 ונטייתם, ולכן הורשו המורים לקבל שבר בעד פסקי
 המעמים (מגילה ל"ב. ובתוס' שם "שהקדמונים היו
 נוהגין חנניות למשניות לעזר אל הזכירה. וע"י רמב"ם
 יד החזקת תל' ת"ת פ"ג י"ד; מעשה אפור לדוראן
 בקדמתו פ"ה. ובמצרף לחכמה לר"י דילמידנו ו'.

ניגון הקריאה השלך הלאה בכל נוסחאותיו, השית של אנשי כנסת הגדולה נכרת ונקצץ כרצון כל רב מתקן. הנעימה המסולסלת והסנטימנטלית, הפיוט וההמצאה של שנות הבינים נגנשו כלה מבית ה' ואת אשר לא עלתה במאה המ' לר' שלמה די רומי הצליח במאה הי"ם לר' שלמה זולצער, לבנות חזנות חדשה, קרה ומסודרה לכל חוקי הזמרה החדשה במדה ובמשקל, וביחוד בהלוייה של הרמוניא יפה. בין בוני החזנות החדשה יתחשבו גם שלמה ויינמרויב ואליהו בירנבוים שציי"ם בקענינסברג פרוסא; נאמבורג, דוד בפרס, לעוואגדאוסקי בבבלין; פרידמאן באכמאן בכורעפישט; רובין בפראג; נרינצווייג באדאר; בלומענמאל, אבראם, מינקאוסקי, נאואקאוסקי, דינאיעווסקי באדעסא; דיימס בברעסלוי, בער בנאמענבערג, ועוד.

[תכונות החזנות בשלש התקופות] אם נחפץ להבליט תמצית פרי כל שלש התקופות של החזנות סנקודת הזמרה, עלינו להחליט כי זמרת התקופה הראשונה היתה על שלשה אופנים: א') ה"דבור בשיר" למזמר יחיד, קריאה רעצימאטית לסליצת התפלות, נעימת הנגינה של קריאת התורה והמנילות, או גם למען מקהלה שלמה המדוברת בשיר רעצימאטי או מליצת מקדשית, כמליצת פרוזות של חיונים וכקריאת פסוקי דזמרה של הנגרים במקדשיהם. ב') זמרת מקהלות בסגנון Antiphonari כלומר, חצי מקהלה זמר מילודיא אחת על החצי הראשון של הפסוק, וחצי המקהלה השני יכפל המילודיא הזאת על הסליצה שבחציו השני של הפסוק, וכן זמרו או ברכו במקהלות במקדש ירושלם. ג') זמרת החרמוניא על האצטבא העליונה או "השמינית". כי בימי קדם קראו לכל קריאה בנעימה בשם "זמרה" וכל תערוכות של מזמרים ומנגנים בשם הרמוניא, אף כי כלם זמרו ונגנו מילודיא אחת כאחד (Unisomo). יען כי חשבו אז שנויי הצבעים של קולות המזמרים, וביחוד של הד כלי הזמר לחרמוניא עשירה, וכל התעמולה היתה להשמיע "קוד אחד". מתקופה הזאת נשארו לנו למשמרת סלמי הזמרה אשר בכל תערוכתם עם סלמי חיונים בחרו להם דרכם המיוחד, והיא אשר שמרה אותם מכלין במשך הגלות הארוכה. מספרם ארבעה, שלשה מהם מורכבים בעלי דו פרצופים, עולים בתבנית אחת ויורדים בתבנית אחרת, ואשר לא נמצא כוח בכל סלמי הזמרה של העמים הקדמונים. אולם הסלם הרביעי הוא בעל פרצוף אחד בעליותו וביריותו ואין לו שום שייכות אל סלמי חיונים (ע') מעבר לרף הציורים 1, 2, 3; המלה "גוסט" הוא מן Gustus בלשון רומית והוראתה "מעם". שלשת הסלמים האלה מושפעים במדה רבה במדה המרחקים (Intervals) ממדת חסלמים חיונים אשר עמדו בעתם על ראש פסנתם, ובכל זאת שמרו את צורתם היחודית ע"י הוורונתם המשונה. למשל הראשון המצוין "שתבה גוסט" בעליותו דומה בבנינו להסלם

187 והלאה, לאנדרהום בס' עמודי העבודה; ר' יוסף ב"ר נתן ש"ץ בעיר וירצבורג; ר' יוסף ב"ר יעקב אלקלעי ש"ץ בסציליא; ר' מרדכי בן שבתי הארז חזן וסופר באימליא ובווינא; אברהם ב"ר יצחק בן משה החזן; המסורר ר' יצחק סאוד או סוד שחי במאה הי"ב בתור ש"ץ בעיר מולידא בספרד, ועוד שמות חזנים ופיימנים רבים (ע"ע פיימנים). אחרי מותם נתקבלו פיומיהם ולחניהם בין הקהלות ע"י החזנים הנוסעים שהביאו אותם עמם עם הנגנים השייכים להם. בדרך הזה התפרץ הפיוט והתרחבה זמרת הרגש בבית הכנסת מבלי מעצור, עד אשר עברה החזנות הגבול המצוץ, ומגרעות רבות החלו להתראות בהחזנות. גם נצחון הצלב על חצי הירח ורדיפות העברים והערביים עזרו הרבה להפסיק את רוח היצירה הפיומית והזמרה היסודית של היהודים, ואז החלו החזנים להשתמש מזמרת הארץ, וכיון שהותרה הרצועה לקחו מכל תבא בידם להשביע רעבון בני קהלתם לחדשות. ההתחדות בין החזנים הולידה את ההמצאה (Improvisation) מניה וביה בעמרם על הביטה בלי איזה הכנה קודמת. זמרת ההמצאה בעת התפלה נתחבבה מאד בין הקהלות ע"י ההתרגשות הפתאומית אשר הפעילה הזמרה הזאת. וע"י כך נחמזמה הלימורני העברית הן בפיומה והן בזמרתה. הקביעות האחרות והשויון, החום המשולש החזון צורת קדושה להלימורני, היה חסר בהחזנות בעת ההיא, ובמאה הי"ד נולדו גירסאות שונות של מסרה בנעימות הקריאה ובנוסחאות המנגינות של התפלה, וכל עדה עמדה על נפשה להגן על יקרת פיומה ועל אמתת לחנה ומסרת נעימתה. במאה המ"ז התעורר המנצח בנגינות ר' שלמה די רומי מן האדומים (משפחת ר' עזריה) מעיר מונמבה אשר באימליא, ואמר לחדש עבודת ישראל בסודר חדש, "שירי שלמה", אך לא עלתה בידו משתי סבות: א') היהדות העיפה מתחלואותיה אברהאזכל כשרון וכל שאיפה להתחדשות, ב') סגנונו של די רומי המושפע מאד מסגנונו של פאלעסמרינא הקמוליקי הממושך והכבד והרחוק כ"כ מסגנון היהודי הקל והפזווי, לא יכול בשום אופן להתקבל על רגל אחת בהחזנות היהודית.

[התקופה הגרמנית של החזנות] אחרי תקופת מנדלסון ודור המאספים, ואחרי שקבלו היהודים ברוב ארצות המערב משפט אורח ושיווי זכיות, הלמה ההשכלה תברלינית כי רק ע"י הנחות בדת מצדנו נגיע אל האורש הכללי, ותשתדל למצוא תן בעיני הנשים שכניהם ע"י התחקות מעשיהם ברחוב בבית וגם בבית התפלה. אז הודעה פתאום החזנות המסרתית של שתי התקופות הקודמות, פשמה צורה ולבשה צורה אחרת בשיחה בקריאתה וברנתה, והתמורה הזאת היתה עקירת המורחות אשר במקלשנו עד היסוד בה. התקופה השלישית הזאת היא התקופה הגרמנית של החזנות, אשר הפיחו בה המתחדשים את רוח הפרוססמנטית.

נחתמה עוד ואחריתה מי ישורנה. במבט הראשון יש לנו להתנאות על החזנות החדשה. על סדרה צורתה ותבניתה. ומבקרי מקדשו יוכלו לאמר בצדק, "יופי לך מובח!" אולם אם ננתח באומל הבקרת את כל רכושו המקדשי והאמנותי של שתי התקופות הקודמות ונערכנו לעומת התקופה האחרונה. עלינו לבוא לידי מסקנה כי ירושות החזנות העתיקות עם כל מגרעותיהן עולות רב יותר על עושר החזנות החדשה עם כל יפעתה וזהרה. בהחזנות הקודמות נמצא מדה מרובה של לאומיות, ורוממות יהודית. סגנון מקדשי ומקורי אשר חסרים בהחזנות החדשה, אשר בכל יפעתה היא רק חקוי של הומדה האשכנזית אשר השתתפו בה נוצרים רבים והשפיעו עליה מדתם מסגנונם ומלאומיותם. מה שלא היה באפשרות כלל בהחזנות הישנות. ועם כל הניחוח החיצוני המסודר והמחומב, עם כל הכחל והפרכוס האמנותי אשר רבשה למענה החזנות החדשה. נתשבת כורה בהיכל ה'. כאחת מבנות הארץ הכנעני והתתי הקתוליקי והפרוטסטנטי. ומעת שנמתה החזנות מעבודת אלהים ותשתעבד את עצמה לאמנות הומרה ונורותיה הכלליות נפלה מסוה הקדושה מעל פניה ותהי כאחת הליטורגיות של הכנסיות החדשות. ועוד גרועה מהן, כי עד היום לא חגיעה עוד עד קרסוליהן לא בכמות ולא באיכות מסבות אשר אינן תלויות בה. וסוף סוף נמצא במנגינה אחת של "והבתנים", "ישראל נושע" או "יתגדל" לימים נוראים למל ולגשם של החזנות הישנה מקוריות רב יותר מכלל המנגינות החדשות הבנויות על הסלמים החדשים של הדורי והמלללי. אשר אנחנו לא הולרנוס. ועל ההרמוניא המצאת הנאמחים אשר לא ידעוה העמים הקדמונים בכלל ולא יכירוה העמים המזרחים עד היום הזה, אשר כל יפעתן היא קאסמאפאליטי ואשר בשבילן זכינו להכנות בפי מבקרים בשם "סרסורי חומרה" או גרוע מזה. "עלוקות

האאלי של היונים. ובירידתו לבנין הסלם הפהירני של חיונים (בנוסח המקובל בין אבות הנצרות). השני, "יקום פורקן נוסט" בעליות דומה בבנינו להסלם המיקסולודי של היונים וכירידתו להסלם הרארי כפי מסרת הנצרות או אל Hypomixolidi של היונים העתיקים. הסלם השלישי, "מי שכרך נוסט" עשיר מהשנים הקודמים במזינה ובהרכבה אשר בעליותו ובירידתו בנוי מטטראכארדים כפולים מסלמים שונים. ואשר ע"י הדוונותם הולידו בריה חדשה. בעליותו מן E עד A דומה בבנינו להטטראכארד הראשון של סלם האאלי. ומן A עד E דומה להטטראכארד הראשון של "אהבה רבה נוסט" (רשום למטה No 4). ובירידתו מן A עד E בנינו כהטטראכארד השני של הסלם המיקסולודי בעליותו של היונים כזה: $d1e1\frac{1}{2}f1g$. והטטראכארד התחתון דומה להטטראכארד התחתון של הסלם האהוב מאד בין האסיים הקאוקאזיים ההגרים הטורקמנים והצוענים כזה: $e1d1\frac{1}{2}es1\frac{1}{2}fis$. ורק הסלם הרביעי עומד יחיד במקוריותו ובטהרתו. בעליותו ובירידתו נשאר נאמן לתבניתו. החזנות הערבית והספרדית הורישו לנו נ"כ שלשה אופנים חדשים: א) הפיוט וחופש השיח המקדשי לחדש גאולות מאורות קרובות פזמונים יוצרות סליחות וקניות. וכל סגנוני המליצה המקדשית של שנות הבינים. ב) הלחן הערבי ע"י הכנה קורמת בהעתקה. וההמצאה תפתאומית בעת התפלה. עד התקופה הזאת לא הרהיב איזו חון להכריז בפומבי "אפתחה פי בשיר ורגנים". ג) התפוצצות של כל קול לשלישים אשר לא ידעו כזאת העמים הקדמונים וגם העמים החדשים.

[חיתרון להחזנות העתיקה על החדשה] החזנות חומרנית הקאנטוראמית מולדת נרמניא תצמיין ביצירות של מילודיים חדשים, וביחוד בבריאת הרמוניים לכל חוקי הבנין של הומרה המורדנית. התקופה הזאת לא

מבט ראשון

Nº1) 1 1/2 1 1 1/2 1 1 + + 1 1 1/2 1 1 1 1/2

A. A. H. C. D. E. F. G. A. A. G. F. E. D. C. B. A.

מבט שני

Nº2) 1 1 1/2 1 1 1/2 1 1 1/2 1 1 1 1/2 1

G. A. H. E. D. E. F. G. G. F. E. D. C. B. A. G.

מבט שלישי

Nº3) 1 1/2 1 1 1/2 1 1/2 1 1 1/2 1 1/2 1 1/2 1 1/2 1

A. H. C. D. E. F. G. A. A. A. F. I. S. E. - D. I. S. C. H. A.

מבט רביעי

Nº4) 1/2 1 1/2 1 1/2 1 1 1

E. F. D. I. S. A. H. C. D. E. E. D. C. H. A. G. F. E.

בישיבה (possession) וכו' (קדושין כ"ו). החזקה היא "נעל וגדר ופרץ כל שהוא" (כדי שיכנס דרך שם) וצריך להיות בפני המוכר או אפילו שלא בפניו אם אמר לו "לך חזק וקני" (ב"ב נ"ב:). וכן יוכל לקנות ע"י חזקה בנכסי הפקר או בנכסי הנר שמת בלא יורשים יחידים, או שיוכל למען מענת חזקה אחר שלש שנים של תפיסה ברשותו (שם כ"ה). ולא יוכל המוכר לערער עליה, כי אין הלוקח צריך לשמור חשמן אתר שני חזקה. ואמרו שלש שנים כדי שיהא המוכר באספמיה ויחזיק הלוקח שנה וילכו וידעוהו שנה ויבא לשנה אחרת (שם ל"ח). כי החזקה צריכה להיות איזה זמן בפני המערער ולא ימחא. כל חזקה שאין עמה מענה אינה חזקה. כיצד אמר לו מה אתה עושה בתוך שלי? הוא אומר שלא אמר לי אדם דבר מעולם, אינה חזקה. אבל אם מוען שמכרת לי שנתת לי במתנה וכו' הרי זו חזקה, והבא משום ירושה אינו צריך מענה (שם מ"א). ומה שאמרו חזקה שלש שנים דוקא בקרקעות, אבל במסלמלין אינו צריך נ"י שנים ואף לא שנה אחת, כי מי שהוא מוחזק בשל חברו אפילו שעה אחת הוי חזקה, וזאת אם הוכרר הדבר שאינו שלו. אבל האומנין (שנתינין להם בביתם לחקן כלים) והשותפין והאריסין והאפומרופין אין להם חזקה, וכן אין לאיש חזקה בנכסי אשתו ולא לאשה חזקה בנכסי בעלה, ולא לאב בנכסי הבן או להיפך (שם מ"ב). ולא לחרש שומה וקמן. אין מחזקין בנכסי בורח, וחזקה בשעת חרום אינה חזקה (תורת חיים ח"ט ח"א סי' כ"ה).

[חזקת הדבר] הכלל שמעמידים כל דבר על חזקתו (presumption) בין לקולא בין לחומרא. ואמרו ע"ז: מנא הא מלתא דאמרי רבנן אוקי מלתא אחזקתיה? אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן, אמר קרא ויצא הכהן מן הבית אל פתח הבית והסגיר את הבית שכעת ימים (ויקרא י"ד) דלמא אדנפיק ואתא בצר ליה שיעורא? (מכנרים ונמצא שלא היה נגע בשעת הסגור). אלא לאו משום דאמרינן אוקי אחזקתיה (חולין י'). תניא ר' יוסי אומר גדולה חזקה (שאין ב"ד יכולין להוציא דבר מחזקתו) שנאמר (עזרא ב') ומבני הכהנים בני חביה בני חקין בני ברזלי וכו' בקשו כתבם המתיחשים ולא נמצאו וינאלו מן הכהונה ויאמר התרשאת להם אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמוד כהן לאורים ותומים (ורקא קדש קדשים אבל תרומה שהיו רגילים לאכול בגולה לא אמר עליהו משום דהוחזקו בה) אמר להם הרי אתם בחזקתכם (כתובות כ"ד:). אין סומכין אחזקה היכא דאפשר לבד הדבר (ש"ע י"ד סי' א' א' בהנה). אולינן בחר חזקה אלימא. שהיה לה זמן מבורר בודאי. כגון חזקת פניה כי קודם שנשאת ודאי פנויה היתה, ואם יש עדים שנישאת הרי היא בחזקת אשת איש שנישאת ודאי. אבל לא אולינן בחר חזקה למפרע (retroactive), כגון חזקת

זמרותיות" (Wagner, the Work and Mission of my Life p 22, Leipzig 1884).

[אש הרבנים החדשים] לקוי של החזנות החדשה בא לה מצד הרבנים החדשים אשר הסינו את גבולה בשני כוחות: שלילי וחיוני. השלילי הוא פשוט, התמעמות השיח המקדשי חורבן כל הפיוט של שנות הבינים אשר הרתח וילדה החזנות הירושלמית והבבלית בתקופה הראשונה וביותר בתקופת הערבית והספרדית, ותשלול ממנה האפשרות לחדש לא בשיח ולא בהמצאה של נעימה. אולם עוד נשאר להחזנות אשר נהפכה בלה למרמרת (cantoral) כד נרחב להשחרע על יתר פליטת השיח המקדשי לחדש שירים והרמוניים, הרבנות הרפורמית אשר הרסה בידה את היסודות הדתיים והתורניים השליכה א"ע אל הכחונה, ותחל להשתתף בעבודה ככהני הנוצרים, ותתהפך לצרת החזנות, ותהי העבודה לשתייהן לסעודה שאינה מספקת, ובפרט רבה המהומה באמריקא, במקום שהרבנים הרפורמים מתעבים כל רעיון מזרחי (Orientalism), והחקוי על מנהג הנוצרים בא להם בתורת "סבלנות", ובהתחרות הרבנים עם החזנים גברה יד הראשונים, ולא נשאר להחזן רק שם "קורא" (Reader), כי זמרתו שדרו ממנו, ומסורה להנצרות הנוצריות העונות אמן לקול זמרת העונב.

[זמרת ישראל הישנה בפי הגוים] בעת אשר יתחקו הרפורמים על זמרת הנוצרית, השתמשו חכמי הזמרה של הנוצרים ביצירותיהם החדשים בשארית הפליטה של החזנות הישנה, בעמדה אווען השתמש בשירת, "בל נר"י שלנו, סאנסאנס בחבורו שמשון ודלילה השתמש עם הנעימה שלנו על "ונסלח", מאירבער בהאופר הונאנאמען השתמש בנעימה של "ויכולו השמים", רובינשטיין, משיקאווסקי, באראדין ועוד, חפשו נגינות עתיקות של מקדשי היהודים כמסמנויות לפאר את יצירותיהם, ובורר הוא כי כל עוד אשר יוסיפו לחקור ולדרוש אחרי הזמרה של החזנות העתיקה כן יוסיפו למצוא בה פנינים יקרים ומרגליות, ובמדה אשר ירחיקו היהודים את החזנות החדשה ויקרבו את הישנה, כן יקרבו את עצמם לרעיון הלאומי וליהדות האמתית. ע"ע כל נדר"י; פיוטים; שיר.

ביבליוגרפיה: פ' מינקאווסקי בהשלה ח"ה צד 206; צונץ ז"ט צד 18, ריבוס 8 והלאה; מארקוואה עם וואלף, אויסוואהל אלסער העברעאישער וינאגאנאל מעלאדיען (הקדמה), לייפציג 1875; וינגער, די מאנארטען דעם טראד-דיציאנעלען וינאגאנאלענעזאנגעס, ווין 1886; ברעסלוער, זינד אריגינאלע וינאגאנאלעמעלאדיען געשיכטליך נאכווייזבאר? לייפציג 1898.

מ. מ.

חזקה: תפיסת דבר לשם קנין. נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף ובשמר ובחזקה (קדושין פ"א ב'). ושאלו בכנסא מנלן? אמר חזקיה אמר קרא ושכו בעריכם אשר תפשתם (ירמיה מ') במה תפשתם—

[כללים בחזקה] חז"ל נתנו כללים רבים בדיני חזקה, כמו העמר דבר על חזקתו (נדה ב'), העמר ממון על חזקתו (כתובות ע"ג), חזקת איסור והיתר (חולין מ'), חזקה אין אדם מעזי פניו בפני בעל חובו (ב"ק ק"ז), חזקה אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות (כתובות ע"ג), חזקה אין אדם שותה בכוס אא"כ בודקו (כתובות ע"ה), חזקה אין אדם מניח פתח נדול ונכנס בפתח קטן (ערובין י'), חזקה אין אדם רוצה שתתבזה אשתו כב"ד (כתובות ע"ד), חזקה אין אדם מודה בסעודה ומפסידה (כתובות י'), חזקה אין אדם חוטא ולא לו (קרושין ס"ג), חזקה אין העדים חותמין על השטר אא"כ נעשה בנדול (כתובות י"ט), חזקה לא עבד אינש רפרע בנו זמניה (ב"ב ה'), חזקה על החבר שאינו מציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן (ע"ז מ"א), חזקה שליח עושה שליחותו (ערובין ל"א), ע"ע בר מצרא; חרם; רובא ומועט.

א.

חֻזְקָה (חזקיהו, יחזקיתו): מלך יהודה, היה בן אחז בן יותם, ומלך כ"ט שנה בירושלם (בשנות ג"א קצ"ט — רכ"ח=561—532 קמ"ה), בימיו נפלה שמרון ואבדה ממלכת ישראל ונלו עשרת השבטים, חזקיה עשה הטוב והישר בעיני ה' ודבק בתורת משה ובאמונת ישראל, הוא עלה למלוכה בחיותו בן כ"ה שנים, וראשית מפעלו היתה לחדש את העבודה בבית ה' אשר היה סגור כל ימי אחז אביו, וחשביית את הבמות, ויבער את הבעלים והאשרות מארצו, ובפקודות נקחלו העם מערי חמרניה לחוג את חג המצות לפני ה' בירושלם, החנינה ארכה בארבעה עשר יום, ויהי שמחה גדולה בירושלם אשר כמות לא היתה מימי שלמה ביום חנכו את בית אלהים, כפי המסופר בדה"ב (ל' מ"ו) יעד חזקיה לשתיטת הפסח את יום י"ד אייר ויחשמו הפסח בארבעה עשר לחדש חשני, מזה אנו למדים שחזקיה, "עבר ניסן בניסן" כמו שאמרו חז"ל (פסחים ב"ו).

[מלחמת סנחריב] בשנת י"ד למלוכת חזקיה עלה סנחריב מלך אשור על ארץ יהודה ויתפוש את הערים הבצורות וגם העיר לכיש, והיה בדעתו לעלות על ירושלם להכניע את מלך יהודה אשר מרד בו ולא שלח לו חסם, כי מימי אחז היתה יהודה למס' עובר למלך אשור. כנראה במח חזקיה על עזרת מצרים, אך נהפכה "למשענת קנה רצוף" כאשר ניבא ישעיה, ובראות חזקיה כי אין עוזר שלא למלך אשור לבישה לאמר "חמאתי, שוב מעלי את אשר תתן עלי אשא", וישם מלך אשור על מלך יהודה שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב, ויקבץ יחזקיה את כל הכסף הנמצא בבית ה', ובאוצרותיו ויקצץ את צפוי הזהב מדלתות ההיכל ויתנם למלך אשור, אך כנראה לא היה די באלה כי לא עלו לסכום הקצוב, וישלח סנחריב את רבשקה מן כיש בחיל כבד על ירושלם, חזקיה מחר לבצר את

בהמה שחיתה בשרה קודם י"ב חרש מאחר שעברו עליה י"ב חרש וק"ל כי מרפה אינה היה אחר י"ב חרש, כי באותו זמן שאנחנו דנין עליה ליכא חזקה אם היא בשרה, וכל כהאי נונא לאו חזקה היא (עי' הליכות אלי אות שס"ט).

[חזקית ע"י הסכמת הקהלה] בימי הבינים, כאשר

סוגרו היהודים כהניטאות ובמקומות מיוחדים והונבל ישובם בכפרים וערי השרה שהיו נחלוח הנגים, הוכרחו היהודים לשכור דירות ובתי מסחר מן הנוצרים כדי להניחם לשבת שם ולעשות עמם מסחרים, אולם כאשר אך עלתה ביד איזה יהודי לפרנס את עצמו במקום שקבע שם דירתו, או כי הצליח לעשות מסחרים בחנות ששכר מהגוי, אז העלה הגוי את שכר הדירה לסכום גדול, ואם מאן היהודי לשלם הסכום הזה מצא יהודי אחר להשכירו וירד עמו לחייו, הרבנים בחפצם להציל את בני הישוב ולהעמידם על מצבם, מצאו להם זכות מצד הסנה נבול ודין עני המהפך בחררה ובא אחר ונמלה ממנו נקרא רשע, והסכימו לעשות חקנה לקרוא חרם ושמתא על כל איש יהודי אשר ישכור דירה או חנות מן הגוי אם כבר שכרו יהודי אחר, והורו שיש ליהודי הראשון חזקה ואסור לקחתה ממנו מבלי הסכמתו, חקנה כזאת עשה רבנו נרשם מאור הגולה (960—1040), שלא לשכור מגוי בית שרר בו ישראל מבלי רשותו, אע"פ שכבר מכר הגוי הבית לגוי אחר לא פקע זכות היהודי הראשון עד עבור שנה אחת מיום צאתו מהדירה, ואם יצא היהודי מעצמו מותר ליהודי אחר לשכור מהגוי מיר, וכן לא יקח שום בר ישראל חזקת חברו מן השררה (בלבו סי' קי"ו), ויש ליהודי חזקה גם בקבלנות או רשיון עזבה מן הגוי כמו הרשיון לעשות יין שרף ושכר במקום מיוחד, ובדוכמה, השו"ת מלאים פסקים רבים בדיני מערופאי ואורנרא שהחזיקו בהם היהודים מיר הנוצרים, והיה אסור ליהודי אחר לבוא בנבולו ולפסק חיותו, התקונים על החזקות נעשו באספת כל הקהל ובהסכמתם, ועיד חרשה שנחגו מנהג החזקות מעצמם ולא נתועדו לתקן אינו כלום (מהר"ש תורת חיים ח"ט ח"א סי' כ"ז), ובאיזה קהלות מנו ועד מיוחד של המשה ממונים לדון דיני חזקות, ראובן ירש מאבותיו חזקה שהחזיקו בו מהגוי זה שבעים שנה ועתה קם נכדו של הגוי בעלילות להעלות לו השכירות אין לשום יהודי לחפסיד חזקתו (שו"ת מהר"א לוי סי' נ"ח), ראובן לקח בשכירות ה' תנויות מגוי א' וחזיק בהם, ואחר קצת ימים עשה הגוי משני תנויות תנות א' ונתמעט ריוח ראובן כי מעתה לוקח שכירות בפחות, הרי זה יכול להריקן כדי להורידן מחשכירות ואין איש יכול להחזיק בהן (מהר"א בן חיים ח"א סי' כ"ד), השררה נתנה בית א' ממי שנתייב ראשו למלכות לרומא א' אין עליו תרעומות מכמה מעמי (עי' ש"ע א"ח מור וב"י סי' קנ"ג, מהר"ק שורש קי"ח וקצ"ד).

ר' יוסי היחה מפלתו של סנתריב ביום שלישי לחלוץ של חזקיה, ועסרה לו המה כשם שירדה לו לאחו (ילקוט) ובסדר עולם פכ"ג, וכי חלה חזקיה ואיתפח אהרניחו קב"ה להנך עשר שעי וכו' (סנהדרין ז"ל). אדות חזקיה בתור משיח ע"ע משיח.

חזקיהו (הקנאי): אחר מגבורי יהודה בימי האחרים הורקנוס ואריסטובול. הוא היה בן נאמן לארצו, והתאמץ לפרוק מעליה עול הורדוס ממשיפת האדומיים ואת עול רומא העקובת מרם, ויאסוף חזקיהו חתת רגלו שארית קמנה מאנשי חיל אריסטובול, כולם צעירי ימים כבירי כח וחובבי עמם וארצם אשר מספרם עלה רק לעשרות ויתקעו אהלם בהרי הגליל ומשם התנפלו כפעם בפעם על נדודי הרומיים והיונים ויכום ויחירודם, אך הורדוס פקיר רומי ברצותו להתמסר עם הרומיים ארב אל חזקיהו ואנשיו ויתפשם, ומבלי חקור על אשמתם ומבלי הסגירם לשופטי הארץ הוציאם להורג וימיתם ער אחר. הדבר הזה הרתיח אמנם את הלבבות ויעש את כל ארץ יהודה כמרקחה, אך מושלי רומי המו אל הורדוס חסד, כי נדמה בעיניהם כמעט ומחסה לממלכתם ומקנא את קנאתם. במות חזקיהו וסיעתו הוסר כל מכשול מדרכי הורדוס להגיע אל כסא יהודה (יוסיפוס, קדמוניות חלק י"ד פ"ט; נרעץ תולדות ימי ישראל ח"ג 86—179).

ע. ג.

חזקיהו ב"ר דוד; ע' סילווא

חמא: ע' פשע

חמאת: ע' קרבן

חמים: ע' תבואה

חיגר: ע' עור

חידה: מליצה מתורדת ונסתרת, דברי חכמים וחידותם (משלי א' י'), מבין חידות (דניאל ח' כ"ג). חידת שמשון היא הראשונה שנמצאה בתנ"ך, "מהאוכל יצא מאכל ומעו יצא מתוק" — כי מגוית האריה רדה הדבש (שופטים י"ד). הנביא חר חידה: "הנשר הגדול גדול הכנפים אך האבר מלא הנוצה אשר לו הרקמה בא אל הלבנון ויקח את צמרת הארז" למשל לבני ישראל כי יבא מלך בבל ירושלימה (יחזקאל י"ז). חידות אחרות נמצאות במשלי ל': "מי עלה שמים וירד וגו' לעלוקה שתי בנות הב הב" וגו'. בתלמוד בבלי וירושלמי יש חידות עד למרבה, ואחת מהנה היא הברכה שברכו "אנשים של צורה" דבי יונתן בן עסמי, ורבי יהודה בן גרים לבריה דר"ש בן יוחי: "הא רעוא דתורע ולא תחצד, תעייל ולא תיפוק, תיפוק ולא תעייל, ליתרוב ביתך וליתוב אושפיוך, לבלבל פתורך ולא תחוי שתא חרמא". כי אתא לבני אבוא א"ל לא סבעיא דברוכי לא ברכן אבל צעורי צעורי. א"ל מאי אמרו לך? — הכי והכי אמרו לך. א"ל הנך כולחו ברכתא נינהו: תורע ולא תחצד — תוליד בנים ולא ימותו, תעייל ולא תיפוק =

חומת ירושלם ויבן עוד חומה חדשה סביבה, ויקם מגדלים ובידניות חזקות לירות משם על האויב, ובפנים העיר חפר בארות מים חדשות, ואת המעינות אשר מחוץ לירושלם צוה לסתום, כדי שלא יהיו מים לצבאות אשור אשר עלו על ירושלם ויצורו עליה, אך לא ארכו ימי המצור והנה הגיעה השמועה כי תרחקה מלך מצרים יצא למלחמה על מלך אשור, ויסע סנחריב את חילו מיהודה וילך לקראת תרחקה, ומנבול מצרים שלח סנחריב מלאכים אל חזקיהו ויהיירוהו כי אם ימאן להכנע לו ישמיר את כל ארץ יהודה. הנביא ישעיה אמץ את לב עמו וינבא כי אחרית אשור קרובה לבוא, ובעצתו לא מלא חזקיה את דרישת סנחריב גם בפעם הזאת. בימים ההם חלה חזקיה במחלה מסוכנת ויתפלל לה', ויבא אליו ישעיה הנביא והבטיחו כי שמע ה' את תפלתו והוסיף לו חמש עשרה שנה לחייו וגם הבטיחו כי יצילו מכף מלך אשור, ויצא מלאך ה' ויכה במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף, כי מנפה משכלת היתה בחילו, וישב סנחריב בבשח פנים לארצו ושם הרגוהו הדרמלך ושראצר בניו, וישעיה את יהודה ביום ההוא, וחזקיה הכה גם את הפלשתים עד עזה וישב ליהודה את הערים אשר לקחו פלשתים מאחזאביו, וינשא חזקיה לעיני הגוים ורבים הביאו מנחה לה' לירושלם, גם מראדך בלארן מלך בבל שלח מלאכים ויבירם אנרת ומנחה לחזקיה בשמעו כי חלה ונרפא, וישמח עליהם חזקיה ויראם את כל בית נכתה וכל אשר נמצא באוצרותיו, אך הקורבה הזאת שהראה למלך בבל לא ישרה בעיני הנביא ישעיה, וינבא לו כי הנה ימים באים ויעלה מלך בבל על ירושלם וישלול את כל אוצרותיו.

[אנשי חזקיה] אחרי אשר שבה המנוחה והמרננה לממלכת יהודה שקר המלך חזקיה להפריח את פרותי התורה והחכמה בקרב הממלכה ולהרתיב את גבול הספרות, ועל פי פקודתו נוסדה אנורת חכמים וסופרים הנקובים בשם "אנשי חזקיה" (משלי כ"ח א'), והם אספו ויעתו את פרי חכמי תעם ומשורריו מקדם, ויאספו את הזכרונות העתיקים אשר אצרו בקרבם את הקורות לישראל מדור דור, לכל יאברו ויצללו בים הנשיה, מזמור כ"א בתהלים חובר לכבודו בקומו מחליו: "מקצה הארץ אליך אקרא וגו' ימים על ימי מלך תוסיף וגו' חיים שאל מסך נחת לו אורך ימים" וגו'. בתלמוד אמרו, חכמי ישראל לא הסכימו לאיזה דברים שעשה חזקיה, ששה דברים עשה חזקיה המלך, על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו. גירד עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו, כיחש נחש הנחשת והודו לו, גנו ספר רפואות והודו לו, ועל שלשה לא הודו לו, על שקיצץ דלתות ההיכל ושיגן למלך אשור, ועל סחמו מי ניחן העליון, ועל שעבר ניסן בניסן (ברכות י'): פסחים י"ז, ובאבות דר"נ פ"ב נאמר שבסתימת מי ניחן הסכים דעתו לדעת המקום, לדברי

תלמידי מנחם נמצאים פרטים רבים אשר אח"כ מצאו מקום בספרי חיוג. תלמידיו של דונש בחשיבו על תלמידי מנחם ובלענו לענן שפך כח דבריו על יהודה בן דוד ואמר עליו שהוא מן הלועזים ושהוא נין עשו. ואע"פ שדברי לענן הם יוצאים משנאה המקלקלת גם חשודה אפשר שיש בהם שום ממש, ונזכר לשער שאבותיו של חיוג ישבו בארץ הנוצרים ומשם גלו לפאם. על תולדות חיי חיוג לא נודע מאומה ורק ספריו ותלמידיו מעידים עליו ומנידים שהיה יושב בקרמבוכה עיר חכמים וסופרים ועסק בחכמת הלשון ובחכמת המקרא והיה מרביץ תורת הדקדוק. הגדול שבתלמידיו היה רב שמואל הנגיד אשר יצא בדבריו ריבות, שנים רבות אחרי מות רבו. לקראת ר' יונה בן ננאח מבקר ספרי חיוג. אך יונה בעצמו אע"פ שמזכיר תמיד את חיוג בכבוד כתלמיד לפני רבו, למד רק מספריו ולא לקח תורה מפיו. הראב"ע מכנה את חיוג בשם המדוסק הראשון, ובאמת נאווה לו שם תהלה זה, כי הוא היה הראשון אשר מצא הדרך הישרה בדעת חקי לשון הקדש אחרי אשר החל ר' מעריה נאון לפנות דרך דקדוקה. ואמרו על חיוג שגילה לו הבורא דבר שלא נתגלה לר' מעריה (לשון ר"ש פרחון). והראב"ד בספר הקבלה שלו אומר שר' יהודה בן דוד שנקרא חיוג העמיד לשון הקדש על בוריו אחד אשר נשכח בכל הגולה, וזה היה גורל מעשה חיוג שהעמיס ללמוד דרך חכמי לשון ערב, וע"פ מה שלמד מהם חקר ודרש דרכי לשון הקדש, עד אשר עלה בידו למצוא גם ללשון הקדש יסוד. מוסר לבנות עליו בית הדקדוק האמיתי, ועמוד התוך אשר הבית נכון עליו היה תורת הפעלים אשר שרשם בלתי שלם. חיוג היה הראשון להבין ולהראות ששרש הפעלים חאלה ג"כ בעל שלש אותיות ועי"ן הפיץ אור חדש על משפטיהם. הרים מכשול מדרכיהם וישר הדור מהלכיהם, רפא הדוסי בניניהם וסתם פרוצי עיניהם (לשון ר' יהודה בן חבק).

[ספריו] בחקדמתי לס' מאונים אמר הראב"ע שמחשבת חיוג, "הולידה ארבעה ספרים וחילדים חאלה ארבעתם נתן בהם אלהים חכמה". ואלה הם ספרי חיוג הכתובים כלם בלשון ערב. הספר הראשון והשני חברו יחד וכספר אחד נחשבו והיו מכנים אותו בשם מחברם ספר חיוג, ונקראו בפרט: כתאב אלאפעאל דואת אל לין (ספר הפעלים בעלי הנוח), וכתאב אלאפעאל דואת אלמחלין (ספר הפעלים בעלי שתי אותיות כפולים או בעלי הכפל), והראב"ע מקצר את שמם: ס' הנוח וס' הכפל. בספר הנוח מקדים חיוג פרקים כוללים על אותיות אחו"י ועל הפעלים שנמצא בשרשם אות מאותיות אחו"י ומבאר דרכי דקדוקם, ואח"כ הוא מסדר על דרך אל"ף בית בשלשה חלקים שהם ארבעה: הפעלים שהפ"א שלהם אות אל"ף, והפעלים שהפ"א שלהם אות יו"ד, והפעלים שהע"ן שלהם אות נח, והפעלים שהלמ"ד שלהם אות נח.

העיל בלתי ולא לימותו בנך דליפקן, תיפוק ולא תעיל=תוליד בנחא ולא ימותו נוכריהו וליהדרו לוחין, ליחרוב ביתך וליתוב אושפיון=דהאי עלמא אושפיון וההיא עלמא ביתא (הקבר). לבלבל פתורך=כבני ובנתא, ולא תיחיו שחא חרתא=דלא תמות אינתך ולא תנסב אינתתא אחרית (מ"ק ט'). חידת בר קפרא בירושלמי (מ"ק פ"ג א'): "שאל משמים נשקפה, הומיה בירכתי ביתה, מפחדת כל בעלי כנפים, ראוה נערים ונחבאו, ושישים קמו עמרו; הנם יאמר הו חו, והנלכר נלכר בענוי" פתרונה נשארה עד עתה החומה לכל, וגרעץ נסה את כחו להעתיק אותה ללשון אשכנזית, חידות רבות נמצאות במדרשים, ובפרט במדרש משלי ואיכה רבת, כמו החידות של מלכה שבא אשר בהן נסתה לדעת חכמה המלך שלמה, ואשר יצאו מפי איש אתוני (מעיר Athens) בהפנשו נערים קטנים מכני ישראל שיצאו מבית הספר, רבות חנה החידות שנכתבו מחכמים וסופרים שחיו בעתות שונות מזמן חתימת המדרשים עד היום הזה. החידות היותר נאות וחכיבות הן מר"י הלוי ובן עזרא, ושלש מהן לדונמא:

- (1) ומה עור אשר עינו בראשו, ובו צורך לכל דרי נשית, אשר יבגע ימי חיוג להלביש, מתי ארץ ותוא ערום ועריה? (יהודה הלוי) [המחט]
 - (2) ומה מת על פני ארץ משולח, וערום יקברוהו אנשים, ויחיה תוך קבורתו, ויוליד ילדים יצאו כלם לבושים? (יהודה הלוי) [גרניר חמה]
 - (3) אחות שמש בליל אופל ערובה, ואיד שמש תנוצץ בחשכה, ולה קומה כתומר ואמיר, חנית זהב לפנינו מעוכה, והאש יאדיב גופה ותשחק, ורמעתה עלי לחיה שפוכה, ואם למות תהי נוסח, בתהיו אנשו ראשה תהי מאין ארוכה ולא שרנו לפנינו בריאה, בעת אחת משחקת ובוכה. (משה אבן עזרא) [הנר]
- החידה היותר נודעת בספרות העברית היא חידת חד נדיא (ע"ע). בין כותבי חידות בספרות החדשה הכי נכבד גרשון ראזענצוויינ בספרו, "חמשה ואלף" (נוראק 1907). ע"ע משל; סמירא.

ביבליוגרפיה: ווינשע, די רעסעוועלווייווהייט ביי דען יודען, לייפציג 1888.

י"ח.

חיוג, יהודה בן דוד (בערבית: אבו זכריא יחיא, ומשלם יחיא נגור שם חיוג אשר בו היו מכנים אותו ואת ספריו): מרקוק, חי במאה העשירית, לא נדע מספר ימי חייו ושנת מותו, רק כי בשנת 1012, היא שנת המהומה אשר בה גלו מקורמבוכה רבים מבני ישראל ובתוכם גם שמואל הנגיד תלמיד חיוג, כבר נפטר מן העולם. עיר מולדתו היתה פאם ומשם בא לקורמבוכה וישב שם עד יום מותו. בין תלמידי מנחם בן סרוק אשר יצאו לריב את דרב רבם ולהגן בעד כבודו ממשכות דונש בן לברט, נקרא גם שם יהודה בן דוד, וקרוי שהוא חיוג, ורגלים לדבר שבתוך תשובות

בספרות ישראל) כתוב באופנים שונים: חיוי, חויה, חיוא, חיואי, חיויא, האוי, האוי וחיויה. אמנם אין כל ספק שאין לשם הזה שום יחוס להאומה הכנענית שזכרה בתורה, גם אין לשער שהיה שמו בעברית אסף ומזה נתהוה תרגומו הערבי האוי (אשר אמנם יש לו יותר הוראת מאסף). כי באמת השם חיוי הוא הקיצור מן חיויה, התמונה הנמצאת אצל המחברים היותר קדמונים שיזכירוהו והם הרס"ג ובן דורו קרקסאני, והסוף "ויה" מורה שהוא שם פרסי שנמצא גם אצל הערבים, וצריך לנקדו חיוּיָהּ. אבל כבר הורגלנו לקרותו חיוי. גם כנויו בלבי מורה כי היה מארץ פרס, היינו מעיד בזה, (במדינת כראסאן, והיא בקסריא הישנה ועתה אפאנאנסמן). והיא העיר גזן ע"פ תרגום הרס"ג (ישעיה ל"ז י"ב). וגם הבנוי בלבי נשתנה אצל המחברים היהודים הבותבים סבית (כמו הראב"ד הלוי הראב"ע וכדומה) לשם כלבי (וכנראה בכונה לננאי). את זמנו נוכל להוכיח מדברי הרס"ג בספר הגלוי (מהדורת הרכבי ע' קע"ו) שנתפרסם תבורו של חיוי ששים שנת לפני זה, ואתרי כי המהדורא השניה של ספר הגלוי נתחברה בערך שנת ארמ"ו לשטרות (6—935) הנה יצא לנו זמנו של חיוי בערך שנת 875.

[מענות חיי] לפי דברי הרס"ג בספרו שחיבר על
מין אחד (בפ' ברזילי לספר יצירה, מהר' שוח"ה ע' 21)
חבר חיוי ספר שכתב בו מאתים מענות נגד כת"ק,
ואצל המחברים הכותבים ערבית נקראות "מסאיל" ר"ל
שאלות. אמנם לא נודע בברור איך היו המענות
מסודרות או צורתן ותוכנן. אבל נוכל לעמוד על מהותן
בקרב רק כמה שבא על שמו אצל הבאים אחריו.
בראשונה נשמע כי קעקע חיוי את כל יסודות ישראל,
ובדבריו על הכתוב, "והארץ היתה תהו ובהו" הראה
אמונתו בקדמות העולם וחלץ בזה בעקבות בעלי
האמונות הפרסים (כתאב מעאני אלנפס מהר, גולדציהר
ע' 16). אף נמה לדעת הגבריים בין הערבים האומרים
כי הכל בהכרח ובי טח שנקצב על דבר אי אפשר
לשנותו וא"כ כפר בבחירה חפשית (ע' הרכבי בחדשים
גם ישנים צד 32 מכתאב אלחריקה לר"ט בן עזרא),
אבל קשה לומר כי האמין בשתי רשויות (כמו שחישוב
גוטמאן במאנאמסטרופט מ"א 247) כי אז הלא יצא
מבלל ישראל בהחלט. מענותיו יש לציין קודם כל
אותן שהן מכוונות כנגד שלמות התורה ולתראות ע"פ
תורה הנבלת כח ה' וכדומה (ע' פ' הארוך לתראב"ע
על בראשית ג' מ' מהר' פרידלנדר צד 39). כי מהכתוב
אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם (במדבר
י"ד כ"ז) מוכח כי השם במל שבעתו הראשונה אשר
נשבע לאבות (פ' התורה בערבית בכ"י בפטרבורג
אשר מחברו הוא הרס"ג או ר"ש בן חפני). כי מהכתוב
כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו (דברים ל"ב מ') יוצא
כי האלחים חלק את האומות בינו ובין זולתו וכי רק
עם ישראל הם חלקו ומנתו (פ' לדברים בערבית בכ"י

הוא עורך כל שרש ושרש, ובקצור נמצי' הבנינים ומשקלי פעלים היוצאים מכל שרש, ובראש כל חלק מסדר חקי הפעלים שלו ומשפטי דקדוקם על דרך כלל. — ספר הכפל מעשהו כמעשה ספר הנוח, יש בו פרקים בוללים ואחריהם ערכי ושרשי הפעלים הכפולים על סדר א"ב. נמצא גוף שני הספרים האלה על דרך ערוך או מחברת סלים. הסקור הערבי מספרי נוח וכפל נגלה זה מקרוב והו"ל הפר' מארים יאסמראוו מפיאדלפאי (ליידען 1897). שני קרטונים מחכמי הדקדוק ר' משה בן שמואל הבהן אבן נקמיליא והראב"ע העתיקום ללשון הקדש. דוקעס הו"ל תרגום הראב"ע (1844), ו' נוט (Nutt) הו"ל תרגום ר' משה הכהן, שיש בתוכו תוספות המתרגם (1870), יתר עם תרגום דברי חיות בלשון אנגלית. הספר תשלשי הוא כתאב אלחנקים (ספר הנקוד) תרגומו הראב"ע ללשון עברי ואת התרגום הוציא דוקעס יתר עם ס' הנוח וס' הכפל, ואת מקורו הערבי הו"ל נוט עם תרגום אנגלי. ספר הנקוד הוא דקדוק השמות שחם על משקל פעל ודומיו ומבאר משפטי נקודם. הספר הריבועי אשר זכרו הראב"ע בשם ס' הרקמה לא ידענו מה הוא ומה ענין שמו. ער שבא תרכבי ומצא זכרוננו אצל ר' נתנחם ירושלמי המוכיר את שמו הערבי כתאב אלנתף (ואת השם הזה העתיק הראב"ע ס' הקרחה ומלת קרחה נשתבשה לרקמה). ואח"כ מצא תרכבי חלק קמן מהספר עצמו עם מבואו הקצר, ומתוך המבוא ניכר שעיקר ענין שם אלנתף ליקוסים, ושכוונת חיות בספר זה היה ללקט פירושי מלים ודקדוקיהן אשר לא הביאם בספר הנוח ובספר הכפל, אך רק מספרי הנביאים הראשונים ואחרונים ע"פ סדרם בסקרא (ע') צייטשריפט פיר העבר' ביב"ל ת"ה 95; 288. xxi. 206, R. E. J., xix).

בשני ספריו הראשונים קנה לו חיות שם עולם ומקום קבוע בקורות תכסת לשון הקדש. כל המדקדקים העברים אשר באו אחריו הלכו בעקבותיו, והראשון שבהם בזמן ובמעלה ר' יונה בן גנאח, השלים כל מה שהתחיל ר' יהודה בר חזיה" (לשון הראב"ד בסוף ס' הקבלה). ומה נפלא הדבר שהודיע לנו ר"ש פרחון תלמיד הראב"ע במחברת הערוך שלו (ע' פרח): "בשראו חכמי בבל ספרו אמרו לא ראינו מצד מערב דבר טוב חוץ מזה הספר שהוא יותר טוב מכל טוב שבועלם". וחכמי בבל הם חכמי הישיבות, ואולי יצאו דברי השבח הזה מפי רב האי גאון.

ביבליאגראפא: באכער, די היסטארישע שפראכ-
וויסנשאפט, טריער 1892, צד 84—42; הניל, די גראמ-
מאטיקע בערייטאלאגיע דעם חיות, ווין 1882; ב' דראכמאן,
די שטעללונג אונד בעדייטונג פון יהודה חיות, ברעסלאו
1885; שטיינשניידער, די אראבישע ליטעראטור דער יודען,
פער'ם 1902.

ב. ז. ב.

חיוי הכלכלי : מין ובופר יהודי בארץ פרס במחצית השנייה למאה התשעית. שמו (שנמצא רק פעם אחת

ובספר אחד כזה שנתחבר אז ושמו Shikano g unanik vijar (ר"ל באור התרת הספקות) נמצא כמה טענות חיוי כמעט בלשונו ממש.

[תורתו של חיוי] נפלא הדבר מה שמספר הראב"ד בספר הקבלה (הוצאת נייבויער צד 66) כי חיוי ברה מלכו תורה, והעיד רב סעדיה שהוא ראה מלמדי חינוקות מלמדים אותה בספרים ובלוחות עד שבא רב סעדיה ונצחם. והנה נראה כי אין פה הבנה לספר טענותיו של חיוי שאינן דברים ללמד אותם ילדים, ויותר קרוב הדבר כי תקן חיוי את התורה ע"פ דרכו ושמתו, חיינו כי הסיר ממנה כל הענינים שעורר עליהם את טענותיו. ולפי"ז היו דעותיו של חיוי נפוצים גם סחף לארצו ונמ וזמן רב אחרי מותו עד שבא רב סעדיה ובטלם. גם יצא הרס"ג נגד טענות חיוי בספר מיוחד שכתבו עבדית בחרוזים כמו שנראה מארבעת המורים שנשארו לפלטה בפירוש ס' יצירה (שם). וקרובה השערת קייפמאן (R. E. J. xxvii. 278) כי הערבים בעצמם אשר רדפו בחמת את האמנושים הם שהעבירו ג"כ מן העולם את ספר חיוי בשמעם כי עמד תחת השפעת הפרסים האלו, ולכן אבדו מתוך הקהל, אף שאפשר כי נמצא עדיין בסוף המאה הי"ב (עי' פאזנאנסקי חיוי הבלכי בריטשוב תרס"ה, ושם נרשמים כל הספרים והסופרים שדברו לפניו על חיוי).

ש. א. פ.

חיון, נחמיה חייא בן משה: טקובל מתעז ונוטה למינות ולכת ש"צ; נולד ממשפחה ספרדית בעיר סאראייבו במדינת בוסניא בערך שנת 1650 ומת בטוניס בצפון אפריקה בשנת 1730. אבותיו הביאוהו לחברון ושם למד בישיבה. בהיותו בן י"ח נתמנה לרב באושקופ אצל שאלוניקי. משם הלך לצפת והקהלה שם מנוהו לשדר"ר והכך בשליחותם למצרים. בדרכו לא התנהג שם כשורה, כי קיים את המצות למראית עין ובמסתרים חפר את התורה ונמ חוקי הצניעות וכל דרכי המוסר. בשנת 1709 בא לאומיר ובקש שם עזרה להר"ל ספריו "מחימנות דכלא", והוא דרש רוא דהימנותא שכתב אחד מתלמידיו ש"צ וחיון כתב שני פירושים סביבו בשם "עז לאלהים" בית קדש הקדשים. בספר הזה הוא נוסח לאמונת השילוש שמבאר ע"ד "תלתא קשרי דהימנותא", או שלש פרצופין והם העתיק יומין, מלכא קדישא והשכינה, (בשם מלכא קדישא כיון לש"צ). באומיר התחבר בסתר לחכת השבתית ורכש לו תלמידים אשר כבדוהו כאיש אלהים קדוש ונביא. הוא הרבה לדרוש בסודות תורת הקבלה, ובעצם דבקוהו והתפעלותו היה שר שירי ענבים ויהי רועה זונות, עד כי גם בראש ספרו "רוא דיהודא" על כונת ק"ש כתב שיד אהבה מלשון איטלקית La Bella Margarita (לא באלהא מרגלייתא) מדגרימא היפיתית). באומיר נסע לירושלם, אך כבר

(שם). והיטיב לראות איזראל לסאחן 812, נח. J. E. R. כי נגד זה יכנונו דברי הרס"ג באמונות ודעות מאמר ב' (מהר" סלוצקי 53). בן שאל לסוף עזב ח' חמלאכים המהורים ולא שכן כבודו ביניהם, ובחר לשכן בין בני אדם הממאים (פי' ספר יצירה שם, ומבלי הזכיר שם חיוי באמונות ודעות סוף מאמר ג'). גם מען למה חייב הקב"ה בעבודת הקרבנות בשאינו נזון וכו' ובכלל למה לו לה' משכן וכליו ועבודתו (הקראי סלמון בן ירוחם בפירושו לקהלת ז' ט"ו, בלקוטי קרמוניות כ"ח; פאזנאנסקי במאנאמסשריפט 1907 צד 732. וגם זה מבלי הזכיר שם חיוי באמונות ודעות שם). עוד כפי שהביא הראב"ע בפירושו לשמות י"ד כ"ז ומ"ז י"ג התאמץ חיוי לפרש את הנסים בדרך הטבע. ד"ס כי קריעת ים סוף נעשה ע"י"ז כי משה ידע עת מיעוט הים בדרתו ועת רכותו בעלותו בהמשכו והוא העביר עמו במעוט המים כמשפטו, ופרעה לא ידע מנהג הים על כן טבע, או כי המן הוא הנקרא בלשון פרסי תרנגול ובלשון ערבי מן וכי מנהגו לדרת עד היום במדבר. עם זה יש גם קשור להשתדלותו להוריד מעלתו של מרע"ה ובאור את הכתוב כי קרן עור פני משה (שמות ל"ד כ"ט) מלשון קרן ר"ל כי בעבור שלא אכל משה ארבעים יום לחם נעשו פניו יבשות כמו הקרן (הראב"ע בפירושו; ונמצא פירוש כזה גם בתרגום הרומי אשר אליו רמז בלי ספק הרשבים בפירושו). בן הראה על סתירות שנמצאו בכה"ק כמו למשל משה שנאמר על חירם במ"א ז' י"ג שהיה בן אשה אלמנה מממה נפתלי ובה"ב ב' י"ג נאמר עליו כי היה בן אשה מבנות דן (פי' למ"א בערבית בכ"י אוקספורד). ענין יעקב דנו עליו גם בתלמוד (ערכין ט"ז:). זהו המעט ממה שבא אלינו ממאתים טענותיו של חיוי. וקשה לעמוד על דעתו אם היתה כונתו להוריד את קדושת החנ"ך כמבקר ברוח חפשי או היה כופר סתם, וקרוב הדבר כי לא היה בעל שמה מסוימת וברורה, אך לקח מכל הבא בידו. עכ"פ נדע כי לא היה ברד ברורו בנידון זה ונמצאו אז מבקרים חרומים לו אף כי לא היו מפורסמים כמחור, ועליהם רמז הרס"ג בספריו ובפרט באמונות ודעות סוף מאמר ג', אשר שם מונת הנאון י"ב ענינים "אשר בכחם לבלבל לבות בני האדם ולהפסיד אמונתם בכה"ק". ואין ספק כי חיוי עמד תחת השפעת סופרים ערבים ופרסים. הראשונים השפיעו עליו בשמתם, כמו למשל בן דרו אבן ראונדי אשר מזכירו סלמון בן ירוחם בקשור עם חיוי, ואשר גם הוא האמין בקדמות העולם ומנמתו היתה להראית סתירות בקוראן ולהורידו מקדושתו. ומה גם כי ראונדי זה הסתופף בבית יהודי עשיר בפרס ולמענו חבר רובי ספריו אשר היו להם מהלכים בבתי ישראל (עי' Z. H. B. x. 143). אסנמ יוחר מזה השפיעו עליו האמנושים הפרסים אשר במאה התשיעית יצאו עוד הפעם מכתבואם וחברו בלשון פהלי ספרי ירכוה עם הדתות האחרות ובתוכם גם עם דת ישראל.

לקושטא היה עזוב ומנודה. בנכלי תרמיתו מצא מסלות בארמון הוויזר הנדול והוא נזר על החכם באשי להתיר את חחרם. ושלשה פבנים התירו את חרמו בתנאי שלא ילמד תורת הקבלה ולא ידרוש ולא ידפיס דבר, ועל כל זה נשבע שבועה חמורה. במכתב התרת החרם מהר חיון לשוב לאירופא ובא לווינא ופראג לחוסיף עשות רשע ותחבולות מדמה ולהפיר שבועתו, אך כל תקותו היתה מפח נפש, כי איש יהודי לא אסף אותו אל ביתו וכמעט מת ברעב. בבואו לברלין כתב לאחד ממכיריו כי אם לא יתנו לו די כסף לשוב רעבוננו אז ימיר דתו לשים חרפה על ישראל. בבואו להנובר לקחו ממנו ספריו ואותו גרשו מן העיר. כת התהלך זקן אשמאי זה מעיר לעיר, וגם בבואו אח"כ לאמסטרדם והרפס קונסטרסו, "תקולות יחדלן", לא מצא עור אוהבים ומעריצים, וגם הרב אאיליון פנה לו עורף ולא רצה לראות פניו, כי התחרט על אשר תמך בידו לפניו ועל רדפו את החכם צבי. ובראותו כי אברה תקותו נסע לצפון אפריקא וימת שם. בנו התנצר ברומא, וחרף את מערכות ישראל ואת ספרות הרבנים לפני האפיפיור (משנת חכמים לרמ"ה ס"ח תקכ"א).

ביבליוגרפיה: כהנא אבן הסועים 64 והלאה; ר"ע מדון מגילת ספר 80; החוקר ח"ב 11; הקדמת הצד צבי; לאנדסהוף, עמודי עבודה 282; גרען דברי ימי ישראל ח"ה 380-376, 601-614, א.

חיות, צבי הירש ב"ר מאיר: רב חוקר ומבקר: נולד כ"ה מהחשון תקס"ז (1806) בעיר בראדי, ומת א' מרחשון תרט"ז (1855) בעיר לבוב. בשנת 1829 נתקבל לרב בזאלקווא, ובשנת 1852 נקרא להיות רב בקאליש ושם ישב על כסא הרבנות עד אשר חלה ונסע ללבוב לדרוש ברופאים ונפטר שם. בשנת 1846 יצא חוק באוסטריא כי על הרבנים לעמוד למבחן לקבל תעודה על ידיעות בחכמת הפילוסופיא, והוא עמד למבחן לפני חכמי האוניברסיטא בלבוב ויקבל תעודת "מאגיסטר". הוא היה נצר ממשפחה מיוחסת בישראל, ואביו היה שולחני עשיר בעיר פירינצי באיטליא, קודם שהתישב בבראדי. אביו למד לשונות אשכנזית צרפתית ואיטלקית, והיתה לו ידיעה רבה בלשון רומית וחכמות כלליות. אך עיקר למודו היה בתלמוד וספרות הרבנים, ולמד אצל ר' זנוויל מרגליות מפשע מיסל, ור' אפרים מרגליות ור' אלעזר לנדא בבראדי. הוא התרועע עם ר' נחמן קראכמאל, אך חיות היה נעלה ממנו ביריעתו התלמודית וביראת שמים, וראוי להשוותו לרש"ל דפאפורט בן דורו. חיות הניח בנים מלומדים ואחד מהם ר' יצחק חיה רב הגליל בבראדי (נולד בשנת 1843 ומת בשנת 1901), נכדו צבי פרץ חיות הוא פרופיסור בבית מדרש הרבנים בפירינצי איטליא.

נודעו מעשיו המכוערים להרב מאמיר ר' בנימין הלוי ויטהר לכתוב לרבני ירושלם לגלות נבלותו של הנביא המקובל ותכונת "הספר המתועב והמזהם שברח מלבו חמין נחמיה חיון שר"י (שם רשעים ירקב)". ומרם הספיק חיון לבוא לירושלם, ויציאו עליו חרם גדול ועל ספרי "המתועב איש רע מעללים ובלעיל משרש נחש יצא צפע האי חויא בישא" ודנו אותם בשרפה (תמוז תס"ח), וילך משם ויהי נע ונד בארצות שונות ומחזיר על הפתחים. בשנת 1712 היה בפראג ודרש שם ברבים, ובני לויתו ספרו הנפלאות הגדולות שעשת חיון וכי יש לו נלח אליהו וכחו גדול בקבלה מעשית, ויכתוב קמיעות שמכר בדמים יקרים, והכסף הזה אבד אח"כ בשחוק הקלפים ובתאוות מזהמות. חיון ידע איך לצודר את לב הרבנים שלא ידעו אותו מלפנים, בהציעו לפניו מכתבי תהלה והסכמות מזויפות והם הוסיפו לתת לו הסכמות בסמכם על ההסכמות הקודמות, וכה נפלו בפח הרב ר"ד אופנהיים והרב המקובל ר' נפתלי כ"ץ בהסכמותיהם על "דברי נחמיה" פירושים ופושטים כסדר התורה. משם הלך לברלין והרפס את ספריו (1713), ומשם הלך לאמסטרדם, ויהי הסבה לריב ומחלוקת בין חכם האשכנזים ר' צבי אשכנזי הנודע בשם "חכם צבי" ובין חכם הספרדים ר' שלמה אאיליון (ע"ע). החכם צבי שנמסרו לו ספריו של חיון לבקרת מצא בהם מינות ויכרז עליהם איסור כעל ספרי קוסמים, והרב נעור בחות דעתו ע"י ר"מ חאני, ויטילו חרם על חיון, אך ר"ש אאיליון התנגד להם ועמד בצד חיון, והרפס "קשט אמרי אמת" להצדיק אותו. הדבר הזה נתן עז בלב חיון ויצא כנגד החכם צבי במאמר "הצד צבי" (אמסטרדם 1713), "מודעה רבה" ועוד כתבי עמל. הריב הזה נתפרסם בכל מקום, והרבנים אשר חיון הרפס הסכמותיהם בראש ספרו הודיעו כי מזויפות הן, והמקובל ר' נפתלי כ"ץ כתב מכתב גדול נגד השבתיים בכלל ונגד חיון בפרט ויגלה את מעשיו הרעים, ואליהם נלחם ר' יהודה בריאל הרב במנטובה אשר ידע כל מעשי חיון וכל נבליו והסכים לחרם של החכם צבי על חיון, ר' יוסף אירגס כתב "הצד נחש" נגד חיון והוא ענהו במאמר "שלהבת יה" וכתבת קעקע" לבטל דבריו, גם כתב "פתקי מן שמיא" ו"אגרת שביקין" נגד ר' משה חאני ור"י בריאל, ועוד איזה חוברות חוברו משני הצדדים ע"ד המחלוקת, ובסוף הוכרח החכם צבי לעזוב את אמסטרדם מתגרת יד הספרדים (ע"ע אשכנזי, צבי). אבל נצחק חיון לא נתקיים לארך ימים, כי הרבנים מאשכנז פולץ איטליא וארצות הקדם קמו לעזר להחכם צבי והשליכו חרם על חיון, וכל החרמות נדפסו ונשלחו בכל תפוצות ישראל, עד כי גם הספרדים באמסטרדם בישו לתמוך בו עוד וישלחוהו משם, ויצא למסעיו בארצות הקדם, אך דרכו היתה סונה בקוצים, כי לא נמצא איש יהודי שיאספחו חביתת לתת לו לינת לילה, ובבואו

ובאה לפני ר' חייא אמרת ליה אתתה מפקדא אפריה ורביה? אמר לה לא (כי לא הכירה). אישתאי סמא דעקרתא. לסוף אינלאי מלתא, אמר לה איכו (ומי יתן שלא שתית) ותלדי עוד ב' בנים (יבמות ס"ה:). כאשר עלת לא"י התישב בטבריא ויסחר במשי אשר הוציא לעזר (רות רבה פ"א י"ז, איכה רבה פ"ג ט"ז). ולמד בציפורי בישיבת רבי, ולקחו עמו בהלכו לקיסרין להתארח אצל אנטונינוס (תנחומא פ' וישב). וכ"כ גדול בעיניו ר' חייא עד שאמר, ר' חייא ובניו שקולים כאבות. וכאשר נזר רבי תענית אחתינהו לר' חייא ובניו אמר משיב הרוח ונשב ויקא אמר מוריד הגשם ואתא מטרא, כי מסו למימר מחיה המתים רגש עלמא, אמרי ברקיע מאן נלי רזיא בעלמא וכו' (ב"מ פ"ה:). ואמרו משעלו ר' חייא ובניו פסקו הויקין ורדחות ורעמים ולא החמיץ יינם (תולין פ"ו). ר' חייא היה מתעסק הרבה בלימוד תינוקות, ואמר וסליקנא למתא דלית בה מקרי דרדקי וכתובות ק"ג: ירושלמי מגילה פ"ד דף ע"ד ע"ד). והיינו דאמר רבי כמה גדולים מעשי תייא (שם). ואמרו בוחר (פ' וישב) בשעה שהיה ר"ח לומר היו פניו מאירות כשמש והיה מכיר מי הלומד תורה לשמה, ועליו נתקיים הפסוק ותנור אומר ויקם לך. ריש לקיש אמר עליו הריני כפרת חייא ובניו שבתחילה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא ויסדה וכו' תורה ונשתכחה עלו ר' תייא ובניו ויסדה (סוכה כ"ג:). ר' חייא לא הוה מצי מלאך המות למקבריה, ואדמי כעניא וסרף אבבא אמר אפיקורפיתא לעניא, אפיקי ליה. א"ל קמרחם מר אעניא אההוא גברא לא מרתם מר, תן לי נפשך ולא תמריחני לבוא כמה פעמים, ואחוי ליה מלאך המות שוטא דנורא ונלי ליה דהוא מלאך המות, ואמצי ליה ר' חייא את עצמו (מ"ק כ"ח:). כשמת ר' חייא נחיתו כיפי דנורא מקיע (שם כ"ה:). ונפטר ר' חייא אחרי פטירת רבי, ואף שבכתובות ק"ג: אין הכרע אם ר"ח מת קודם רבי או אחריו, אבל בנדה כ"ד נראה שר"ח נפטר אחרי רבי, ואמרו שם רבי אדון ברורו הוה ור' חייא מגיע לכתפו וכו'. וחשיב סדר הדורות רבי קודם ר"ח, בעלי פלוגתא דר"ח הם: ר' שמעון ברבי, ר' ינאי, בר קפרא, ר' הושעיה רבה מסדר הברייתא היה תלמידו. גם רב למד מסנו כל כללי דאורייתא (ירושלמי כלאים פ"ט ג', ב"ר פל"ג), ויש עוד ר' תייא בר אבא, אמורא ירושלמי בדור השלישי והיה כהן, ובניו היו ר' אבא, ר' כהנא ור' נחמיה, ומאמרו רבו מאד בשני התלמודים.

ביבליוגרפיה: שלשלת הקבלה ל"ב: סדר הדורות ח"ב 520; דורות הראשונים ח"ב 197.

י. ד. ב.

חייא, יהודה בן יעקב: מקובל, חי בסוף המאה הטי' ותחלת המאה הט"ז, והיה מגולי ספרד. בשנת 1493 נורש מליסבן עם עוד 250 יהודים ספרדים.

[ספריו] הוא תבר: א' "תורת נביאים" המכונה אלה המצוות כולל מאמרים להראות כי תורת ה' תמימה ונצחית ולא תשתנה בשום פעם, מדובר בהם נכבדות אדות עקרים ויסודות בתורה שבכתב ושבע"פ (ואלקוא 1836). ובסוף דרכי הוראה חוספות וחשובה להשנות מהר"ם סופר. ב' "עמרת צבי" כולל ששה מאמרים וביניהם אגרת בקרת וחקירות על חתרנטים וחדרשים, ומאמר תפארת ישראל, התנצלות נגד עליית דם (שם 1841). ג' "דרכי הוראה" על התנהגות התכמים בחוראות ודינים ועל הכת אשר ניתן לב"ד תגדול והמתקנים הראשונים, ושארין לבטל תקנותיהם ונורותיהם בשום פעם, ואיזה תשובות המתחזקות לשאלות פרטיות שהתעסקו בהן המשכילים בזמנו (שם 1845). ד' "מבוא התלמוד", על יסודות קבועים, עקרים וענפים שונים שהנהיגו חז"ל בשני התלמודים הן בהלכה הן באגדה בדרכי הלמוד ולשונות חז"ל, וספור קורות התקנות והנורות (שם 1845). הוא אומר כי חבבלי מאוחר להירושלמי אך אגדות ירושלמי נתחברו בזמן אחרון ונספחו אליו, וראיתו כי נזכר שם דיקלוטאנוס בירושלמי תרומות פ"ה, והוא היה אחר חתימת התלמוד ועוד ראיות אחרות. ה' שו"ת מחר"ץ ג"ח בדינים שונים, ת"א מאמר עבודת הקדש על אפשרות הקרבנות בזה"י. ת"ב מאמר אמרי בינה חקירות על אגדות בתלמוד ועל התרומות ובקורת בענינים שונים, ח"ג מנחת קנאות נגד אספות הרבנים הרפורמים באשכנז (שם 1849). גם כתב הרבה מאמרים במכ"ע ומאספים שונים. לדעת תיות הקולר מסקולר הדור תלוי בצואר רבני הזמן, ואנשי תדור צריכין להרפא משתי סתלות היותר מסוכנות היינו מהכפירה מצד אחד ומן האמונות המפלוגות מצד השני, הוא חפץ ללכת בדרך הרמב"ם להורות נבוכים הדרך תישרה והשלמת חכמת התורה ע"פ הבקרת האמתית וע"פ קורות האומה מאז ועדך מצבה להעם אשר ישבה בקרבם. חיות האיר נתיב בקורות תורה שבכתב ושבע"פ וממנו שאב רצ"ה ווייס והבאים אחריו.

ביבליוגרפיה: באבער אנשי שם 199; המגיד שנה א' גליוני 8—11; מגיד ירחים ח"א 106; תאסיף ח"ר 155; כרם חמר ח"ו 204.

ב. מ.

חייא בר אבא (ונקרא ג"כ "רבי חייא רבה" רבא או רובה): תנא, נולד באמצע המאה השניה בכפרי אצל סורא בבבל, ועלה מבבל ולמד אצל רבי יהודה הנשיא ("רבי") ונעשה לו תלמיד חבר, והיה בעל מסדר התוספתא (ע"ע). והרב מלבי"ם כתב בהקדמתו על תורת כהנים שר"ת סידר המפרא. ר"ח בא ממשפחה חסידית לשמעי אחי דוד המלך (כתובות ס"ב:). ורב היה בן אחיו ובן אחותו (פסחים ד'). ד"ת בהיותו בבבל נשא אשה ושמה יהודית וילדה לו ב' בנים תאומים יהודה וחזקיה (שני אמוראים גדולים) וב' בנות תאומות מוי ומוי, והיה לה צער לידה, ותשנה בגדיה

כך התלמוד עיקר וכו' (המניד שנה י"ג 294).

ביבליוגרפיה: שם הגדולים ח"ב 89; אור החיים סי' 883; גלעד צד 7.

ב. מ.

חיים בן יצחק מוואלאוין: ראש ישיבת ומחבר, נולד בוואלאוין פלך ווילנא ז' סיון תק"ט (1749), ומת שם י"ד סיון תקפ"א (1821). הוא היה תלמיד הנאמן מוילנא ויסד בוואלאוין ישיבת אברכים תורנים לחזיון בלמוד התלמוד והפוסקים להלכה, נגד התנועה של החסידים בשעתו שהלכו בשיטת הבעש"ט להרבות בתפלה ודביקות בה' ולמעט בעסק התורה. לתכלית הזאת חבר נ"ב ספר "נפש החיים" (נדפס ע"י בנו ר' יצחק בוילנא 1824) בבאור העבודה הרצויה והנאותה לכל אדם מישראל. ובשער נ' פ"ג אומר: "לזאת תוהר בנפשך מאד שאל ישיאך יצרך לאמר שיעקר הכל שתהא אך עסוק כל ימך לטהר מחשבתך בראוי שתהא דביקות מחשבתך בבואך בתמידות וכו' אמנם אם תזכה להבחין בעיני שכל ע"פ התורה תבין ותמצא שזה כל ענינו להראות לאדם טלפא בסמני טהרה, שדרכו בקדש ורגליו יורדות מות ר"ל וכו' אבל חעיקר בכל המצות הוא חלק המעשה, וטהרת המחשבה אינה אלא מצטרפת למעשה ולמצוה ולא לעיכובא" וכו' (שם ה'). ועוד נדפס ממנו "רוח חיים" פי' על פרקי אבות, ושו"ת הרבה שהריץ עם גדולי דורו ונדפסו מהם בס' "קדושת יום טוב", ואח"כ גם בס' "חוט המשולש" (ווילנא 1882).

ביבליוגרפיה: פין כנסת ישראל 847; קריה נאמנה 156; השחר ח"ו 96; אחיאסף שנת הרי"ד 260, ושנת תרנ"ט 81; אוצר הספרות ח"ג; הכרם שנת 1887 צד 179.

ב. מ.

חיים פיליפאווער (וואסערצוג): רב חכם וחוקר, מת בוויסניץ בפולין ח' אדר תרכ"ח (1865). הוא למד בבית מדרשו של ר' שלמה זלמן פאונער בקווארי, והיה רב בכמה קהלות בפולין, צענסטאחאווה, ריינראד, פיליפאווה (ועל שם העיר הזאת נקרא "פיליפאווער"), סערהיי, וויסניץ (ולכן מבונה נ"ב "וויסניצער"). הוא התנהג בפרישות מכל תענוגי העולם, והיה שונא בצע ולא קבל שכר בעד הלימוד לאחרים או בעד איזה פסק, רק שכר במלח שנתנה לו הקהלה וחי חי' צער. הוא היה חקן גדול בעניני הדת וההלכה, ובאחבתו את האמת נטה הרבה פעמים מהוראת רבני דורו המפורסמים כי לא נשא להם פנים בהלכה ולפעמים הורה גם נגד הפוסקים האחרונים. גם התנגד להחסידים ולא יכל להתאפק מדבר במ סרה ולהוכיחם על פניהם, וישטאווה החסידים וירדפוהו, ובגלל נסרד וטולטל מעיר לעיר. בידעתו הנדולה בכל תורות ההלכה צדד להתיר במקום שאפשר, כי חס על מסוגם של ישראל, ופסק להתיר החרש כנגד פסק

ארבעה חרשים הלכו על הים ולא יכלו לרדת ליבשה כי בכל מקום בואם לא נתנם לעזוב הספינה מפני המנפה ששלטה אז במקומות האלה. אח"כ נפלו עליהם שודדי ים ושללו את כל רכושם ורבים נמכרו לעבדים והובאו למאלאנא, ורבים הוכרחו לחמיר דתם. וגם הוא נמכר לעבד בעיר פאס ויהי טוחן בבית האסורים בפת לחם יבש אצל ישמעאלי אחד, עד אשר פדוהו היהודים מירי מעניו ובא לעיר שושן, ומשם יצא ועבור דרך ים לויניציא, ומשם למנטובה. לבקשת ר' יוסף יעבץ בתב פי' לספר "מערכות האלהות" המיוחס לרבנו פרץ והוא ספר נכבד בעיני קבלה, ובהקדמתו יכתוב המפרש את כל הקורות שעברו עליו. הספר נדפס, ראשונה בפירארא בשנת 1558, ואח"כ במנטובה עם תנחות חר"י רילאטש.

ב. מ.

חיים: ע' אריכות ימים; מיתה

חיים בן בצלאל: רב ומחבר, נולד בפוזנא בערך שנת 1530, ומת בעיר פרידבערג בחג השבועות שנת שמי"ח (1588). הוא היה אחי מהר"ל מפראג וחברו של הרמ"א ולמד עמו אצל ר' שכנא. בשנת 1549 בא לעיר ווארמש והרבין תורה בישיבה, ונתכנה שם לרב במות דודו ר' יעקב בן חיים (1563). אח"כ נקרא להיות רב בעיר פרידבערג. בשנת 1578 היתה שם מנפה גדולה ונתבטלו הישיבות, ומפני חרדת המות אשר לא נתנה לו לירד לעומק של הלכה עסק בדברי אנדה ואז חבר חבוריו על המוסר. הוא חבר: א' "ויבוח מים חיים", השנות על ס' תורת חמאת של הרמ"א. בספרו זה יתרעם על הרמ"א וממילא גם על מחבר חמורים והש"ע והרמב"ם על שאספו את דיני הגמרא וחפוסקים בילקוטים שיוכל כל איש ללמוד בנקל מבלי לסמוך על חרבים, ויניחו את התלמוד בקרן זוית כי לא ימצא בהם צורך עוד (עי' הקדמתו בהשלח ח"ה 431). ב' "ספר החיים" יורה דרך לאדם קודם שיחטא ואחר שחטא על הנפש, והנהגות האדם עם קונו ובני ביתו וכו'. וחלקו לחמשה ספרים (קראקא 1593). ג' "אגרת הטיוול" פשטים ורמזים וענינים אחרים כסדר אי"ב וחלקם לארבעה ראשים פרד"ס. (פראג 1605). ד' "באר מים חיים" פירוש על רש"י עה"ת (כ"י אוקספורד). ה' ס' "איסור והיתר" אשר לקט מדברי הפוסקים וסדרם בסדר נכון (כ"י שם). ו' ס' "עץ חיים" דקדוק בצחות לשון הקדש. נכתב בשנת של"ט (כ"י) כולל כל כללי הדקדוק, ומהקדמתו נראה כמה חיתה החכמה הזאת נכבדה בעיניו, באמרו כי שמע חרפת חכמי העמים אשר מחרפים את בני ישראל בי עזבו ידיעת לה"ק וכו' וקרא שמו "עץ חיים" להיות חחכמה הזאת כנגד חכמת התלמוד דוגמת האילן עם חפרי, וכמו שהאילן הוא קודם לפרי בהכרח כך חכמה זו (הדקדוק) קודמת לחכמת התלמוד, וכמו שהפרי עיקר

כתב עלי הרב יו"ט צהלון דברים בלתי ראויין ליראי ה' ולחושבי שמו ולא מסתייח שדבריו כולם ישא רוח ואין להם שורש וענף מדרכי הענין והפסק וכו' והוא היודע ועד כי לא בשביל שנגע בכבודי וכו' ובסיום השגתו יאמר: מעלת חסדות קודמת למעלת הדעות. בענין מס חבנדים שהושם על יהודי שאלוניקי וערכת הקהלה על הבורחים ונפטרים מן חמס, כתב: רע עלי חמשה שברחו רבים מפני חמת המס הכבד הזה וכמעט נתרוקנה העיר וידל ישראל מאד וכו', לכן כל חכם לב אשר ירצה להתחכם לדמות דין מס זה לדיני שאר המסים ולבקש זכות לנפטרים או לבורחים, הם גורמים רעה לכל בני ישראל הנמצאים במלכות תוגרמה. הרח"ש ראה בעיניו את הצרה הגדולה שנפלה על הקהלה בשאלוניקי ב"ר אלול שע"ז (1617) בנפול עם דב מישראל חללים לפי הרב היעניצער (ע"ע שאלוניקי). ובכל פעם נע ממקום מגורו להסתתר באיזה כפר הסמוך מפני המנהג שהפילה רבים מתושבי שאלוניקי, ובמקומות שונים מכתביו נדאחו מתהפך במכאובות עלי משכבו. המליץ שלמה בן מוכחר כתב על מהרח"ש, הוא בשאלוניקי ומצורתו פרושה על כל בני הגולה, ועל כל בני ישראל להקים את כל דברי התורה אשר יורה יורה ידן וידן ואין להרחק אתרוי כי הוא אמת ותורתו אמת". שאלה אחת נשלחה אליו מיושבי בראזיל (ע"ע). ביבליוגרפיה: קורא הדורות ס"ג. שם הגדולים בערכו; אור החיים ס"ג. 902.

ב. ב"י.

חיל צבא: ע' עבודת הצבא

חִינָא (China): ממלכת גדולה במזרח של אסיה. שטח ארצה הוא היותר גדול ורחב מאיזה מלכות מיוחדת. מספר יושביה ערך ארבע מאות מיליון נפש. ארצות אסיה הצפונית יקראו לח Kitay או Kitau, והערבים יקראו בשם סין, חפרסים Czin, הרומיים והיוונים Sinae, ובשם האירופיים China או Sina. סופרינו יכנוה ארץ בתיים או ארץ סינים (ישעיה מ"ט י"ב). הדת הראשית השוררת בארץ חִינָא היא דת קונפוציוס, ואחריה דת בודהא, שני המחוקקים האלה היו במאה הששית קמח"נ. וזולתן עוד דתות אחרות. [היהודים בחינא] תולדות היהודים בארץ חִינָא עתיקה מאד, ומשערים כי חתישבושם בראשית המאה הראשונה, או אחר שנת 34 בעת שחלו על היהודים רדיפות נוראות בארץ בבל וכחשמים אלף יהודים נשמדו או בחרב רצה. לדעת גרעץ נמלטו שמה היהודים פליטי בבל בימי פירח רשיעא (231). אבל יכול להיות כי כבר באו שמה בימי ממלכת הפרתיים והסיליקים. ויש מחלטים כי עוד בימים קדמונים באו רבים מן עשרת השבטים אשר הנלה שלמנאסר, ויושב אותם בחלה ובחבור נהר גזן וערי מדי" ומשם באו לחינא דרך ערבות אסיה התיכונה. מיושבי הארץ בחינא חמתיחסים ליהודים אך אינם שונים מיתר החינים.

הגאון מוילנא (המליץ שנה עשירית גליון 21). וכבר התאספו קצת רבנים ורצו להחריש את ר' חיים בשביל זה. אולם אחד הרבנים הגדולים הניא אותם ואמר: איך נמצא עו בנפשנו לפגוע בכבוד של הרב המסתמך בפת חרבה ועוסק בתורה וחכמה כל הלילה בעת אשר רוב הרבנים אוכלים וישנים בבני אדם. הוא חבר ספרים הרבה בפסקים ובאורי הלכות. על אחד מפסקיו באה תשובה גדולה מר' שמואל בספרו "שאלת שמואל" סי' נ"ג מבלי הזכיר שם ר' חיים רק בסתם, תשובה לרב אחד במדינת פולין". כתביו נשארו בידי תלמידיו ויורשיו, בתו מרת ראזענשטיין שנמסרה לגויארק וחתנה מאפירשטיין. ס"ף שפירא הדפיס ממנו קצת מאמרים בפסקי הלכה בהמליץ (שנה ס' גליון 18 והלאה, גליון 39 והלאה. פין בכנסת ישראל (350) מעתיק ההקדמה מס', "נשמת חיים" שחבר ר' חיים בשו"ת וסוגיות הש"ס

ב. מ.

חיים: ע' נחום, חיים

חיים שבת (נודע בר"ת מהרח"ש): רב ראשי בשאלוניקי, נולד בשנת 1575, ומת שם בשנת 1643. הוא למד אצל ר' אהרן ששון מחבר תורת אמת, ונתמנה לדיין ואח"כ לרב ראשי ורש מתיבתא בשאלוניקי והרבין שם תורה משך ארבעים שנה. בתור מורה תוראת להכנה למעשה עמד בשורה אחת עם הרבנים חמפוארים שבדורו, אולם מהרבה מאות פסקיו שטותיו ויחידשו לא נדפסו רק מעט מועיר: ספר אחד כולל קונטרס רב הכמות מקיף כל דיני עונא דאיתתא וקצת שו"ת דשייכי לטור ח"מ (שאלוניקי 1631) וספר שני כולל חבור עמוק על עניני מודעא ואונסים ולבסוף ארבעים סימנים על שו"ת ברת ודין (שאלוניקי 1710). ונ' חלקים, "תורת חיים" על ח"מ (שם 22—1713). וקצת חידושים על תעניות ועל הר"ן פרק בתרא דיומא בסוף תשובות בנו ר' משה בספרו "תורת משה" (שאלוניקי 1834). וקורא הדורות מזכיר עוד ממנו ס' דרושים, מגדולי תלמידיו היה ר' יוסף דוד מחבר ס' בית דוד, יקרא דשכבי ועוד. בנו ר' משה הנ"ל היה רב הכולל במקומו והרבין תורה בישראל (מת בסין חמ"ט).

[דרכו בהלכה] הרח"ש לא הציע דבריו עם סגנון המפלפלים חמעיילים פילא בקופא דמחטא, אלא מעמיק ומחדש בשכל הישר ובדעה צלולה, חוזר על כל סברות חפוסקים ומכריע ומוציא את משנתו קב ונקי. אמנם להגלי מסק דינו, על ענין שטר חוב שלא היה כתוב בו "ולא ישמט מיתומים עזובים", כתב אליו ר' יו"ט צהלון מירושלם (אותו שאמרו הרבנים על קושיותיו אסידיו לא פתח ביהוה) דברים עוקצים, ומתת עליו בקרת חריפה. חלף זה חשיב מהרח"ש נכבדות בדברי טעם והציע משפטו לפני דבני חברון וצפת. בפתיחת דבריו אומר:

עתיק.

[הירידה הראשונה ע"ד יתורי חינא] הירידה הראשונה באירופא ע"ד היהודים בחינא הביא טרניאלין בספרו De Expedition Senica בשנת 1617: הוא הודיע מקהלת היהודים בקארפונגפו, הרחוקה ע"ב פרסאות מפעקינג ננבה, הוא היה גם הראשון שחשב את היהודים האלה לשארית עשרת השבטים, יען מצא שאינם יודעים מאומה ע"ד דת הנצרים וגם את שם משיחם לא שמעו. מאז נשמעה שמעות היהודים החינים בעולם נמו כל היהודים להאמין כי יש בחינא חלק מסוים מעשרת השבטים. ר' מאיר איש-שלום משער כי יסוד ההנדה של יהודים אחרים הוא ההנחה כי בני משה נסתרים בארץ חינא. משה די פיריירא פאוויא כרשימותיו בלשון פורמונאל ע"ד עשרת השבטים מוסיף לאמר, כי בימי הקיסר מיטום הלכו היהודים מפרס להורו לחוף סאלאבאר, ומשם פנו לחינא ונאחזו בקארפונגפו. ר' מנשה בן ישראל בספרו מקח ישראל מביא יריעת טרניאלין, ואלו תמצית דבריו: חבורת סוחרי הולאנד זה מכמה שנים עברו לחינא ובאו לפעקינג, שם בא אליהם יהודי ושמו גננאי וישאל את הכמר מאמיוס ריקקי (שהיה מיסד אגודת ישיבים בפעקינג) ויאמר (מצאתי בספר אחר הנכתב בשפה חינא שהנצרים מחזיקים בתורת משה. הכמר לקחהו אל בית תפלתו, ובראות היהודי שם על הבמה פסל מרים עם ישו ופסל יוחנן המטביל כורע על ברכיו לפניו, שפט ברעתו כי פסל האשה הוא פסל רבקה אמנו ושני הפסילים הנכרים הם פסלי יעקב ועשו, ע"ב אמר "אע"פ שמימי לא השתחיתו לשום פסל, אחר שהפסילים האלה הם של אבותי אשחיהו לפניו", וכן עשה, ומצד הכמה ראה היהודי ארבעה ארבעה תלמידי ישו מחברי האון גליון, ויאמר אל הכמר "האלה הם ארבעה בני משנים עשר?" הכמר חשב ששאלו אם הם מ"ב השליחים, ויענהו כי כן הוא. אח"כ לקח הכמר את היהודי אל חברו ונודע לו כי הוא מזרע ישראל, ופתח לפניו תנ"ך הנדפס בלשון דומי וכו' היו איוו תיבות עבריות, והכירן שהן לשון הקודש, אך שלא יכול לקרותן. היהודי אמר לו כי קרוב לשם יושבים בני ישראל ויש להם בית חכנסת גדול, ותהא הוציאו עליו מחדש יותר מעשרת אלפים כסף לחזק בדקיו. גם יש להם ספר תורה שגנוזהו יותר מת"ד שנה. גם במדינת המקו (היא הונקונג) ובבירת מדינת ארענוויאן יושבים יהודים ויש להם בתי כנסיות. היהודי ספר מעשים מתנ"ך, רק לשונו היתה מנומנמת. בתוך משפתו היו אנשים שיכלו לדבר בלשון הקדש. הכמר שלח למקום ההוא לחקור על הדבר ונודע לו כי דברי היהודי כנים ואמתיים, גם ראה את ספריהם והיו דומים ליתר ספרי התורה. הכמר רצה להסותם לדתו ולהוכיח להם מהאון גליון כי משיח כבר בא, אבל המה לא שמעו לו. הכהן דומענא מתאר בפרמות את כל אשר ראו עיניו בבקרו

בשפתם ומלבושיהם, אומרים כי הגיעו שמה אבותיהם בימי נבוכדנצר או בימי כורש, ולפי דבריהם נמצא ספר תורה בידיהם מן הימים ההם. עכ"פ ברור הוא כי היהודים בפרס עשו עסקים בכנדי משי עם "בני שרא" (Seres, שראים = Sericum) שכנו הרומיים את החינים ע"ש מסחרם במשי. בספר רשימות עתיקות ע"ד תורו וחינא מאת שני נוסעים מושלמנים שהלכו שמה במאה התשיעית נמצא, כי יותר ממאת אלף מחמרנים, יהודים, פרסיים ונצרים, אשר באו לחינא לגלגל מסחרם, הומתו בעת המדידות של באי-משי. כמאה ה"ב עלה על לב מלך חינא לדרוש מאת היהודים לבוא ולהאחזו בארצו ולחסות תחת צל ממשלתו, והמלך הראה למו אותות אהבה וחבה יתירה. כעת ההיא פרצה מלחמה נוראה בין אנשי חינא ובין אנשי קדר (טרמרים), וכאשר פנה מלך חינא בבקשתו אל היהודים כי יעמדו לימינו להיות לו עזר בצרה, לא השיבו פניו ריקם ולא חיו כפויי מובה, ויצאו חוצץ כולם להלחם ביושבי קדר והראו את אומץ דוחם ונבחרתם על שדי המערכה ביום קרב. והמלך השיב להם נמולם וינטלם וינשאם לראש מכל אזורי הארץ והנחילם כסאות למשפט. ע"פ עדות כותבי רשימות קדמונים היו יהודים במדינות שונות בחינא: בנינפו בנינהוא ובהנגטשין. הסופר סימירא משנת 1642 מודיע נאמנה על דבר ארבע ערים מערי חינא אשר בהן יושבים בני ישראל וכבודם נחל מאד בעיני אורחי הארץ. רשימות אחרות מזכירות יהודים מהמאה הששית בעיר טשנגא. כמאה השמינית הקים קיסר אחד מסלכות בית טאנג בשביל היהודים שר' מיוחד בממשלתו כמו בשביל המחמרנים, ומזה נראה שהיה אז מספר היהודים רב. בשנת 878 כאשר השמידו החינים את כל בני הנכר מארצותיהם, אברו גם יהודים רבים. הסופר הערבי אבו סעיר אלחסיין מזכיר משנות המאה ה"א יהודים בקאנפו היא קיטון. הנוסע סארקו פולו מודיע בספר מסעותיו כי בשנת 1286 היה מספר היהודים בחינא רב מאד, עד כי יכלו להראות פעולתם על הליכות עניני המדינה בחצר המלכות, וסופר ערבי אבן באמוסא כמאה ה"ד מעיד נאמנה בספר מסעותיו כי בזמנו ישבו יהודים רבים בחינא. בדבריו אדות עיר חאנאו (או קינאו) הנקראת היום הנגטשי, יאמר, בחלק השני של העיר שהוא החלק היפה, יושבים היהודים הנצרים והתורקים ומספרם גדול מאד. ברשימותיו שנרפסו ע"י Lee (עמוד 217) מספר, כי בשנת 1345 היו שם בתי כנסיות הרבה. בית הכנסת שנבנה בשנת 1163 בקארפונגפו (Kai-Fung-Fu) ע"י יעני-לא נחרב פעמים אחדות בשטף מי הנהר הצהוב וספרי התורה העתיקים נתקלקלו, והשינו ס"ת אחרים במאה ה"ו. בית הכנסת נבנה מחדש בשנת 1279 ואח"כ בשנת 1489, ונשתכלל בנינו בראשית המאה ה"ז ובשנת 1653. הכומר אלעני שבקר את קהלת בשנת 1613 מצא אצלם ס"ת

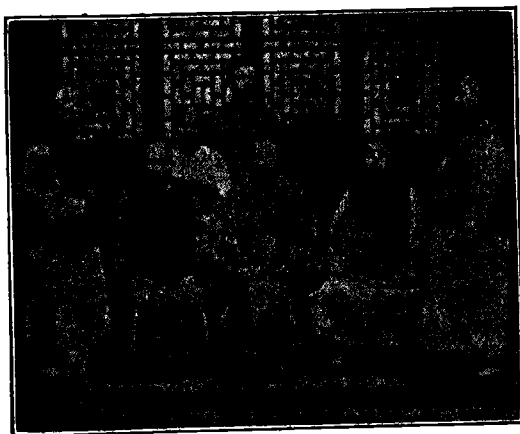
ישראלית. דר' סמימה אחד המיסיונרים מצא בקאי פונג פו שני שלישי יושבי העיר בני דת מחמד, ושליש אחד עובדים את האש. לא רחוק מבית אליל האש נמצאו איזה משפחות מכני ישראל מבוטעים בצל החסר והריש וחיים במצור ובמצוק. מכל מחמדי הדת לא נשאר בידם מאומה כ"א שסם לבד. השליחים בחנו ומצאו כי אם היותם יודעים אותיות לשון העברית, אין גם אחד בהם יודע קרוא עברית, כי מאז מת רבם ואולפם, בחמשים שנה לפני בוא השליחים שמה. אין להם רב ומורה, ובהיות בית הכנסת חרב ושםם פנו בבקשה אל מלך חינא כי ירחם על דלותם וימיב ברוב חסדו לבנות בית תפלתם מחדש, אך לא השינו כל מענה מפעקינג עיר הבירה. ממספרם הרב נשארו רק כמאתים נפש, מעט מהם היו מחזיקים חנויות בעיר, אחדים שלחו ידם בעבודת האדמה לא הרחק ממגרשי העיר, ואחרים חיו בהרבות הבנינים סביב בית הכנסת ההרוס והישם במעם. הדר' מארמין אשר בקרם בשנת 1866 מודיע כי מספרם לא עלה יותר משלש מאות עד ארבע מאות וכולם היו עניים. אחדים מהם באו בשנת 1870 לפעקינג להשיג תמיכת כסף אך שבו משם בפחי נפש. בספר המסעות שלו יתאר בפרטיות מיהודי קאי פונג פו, כי בהגיעו שם בא אל רחוב פתוח מכל עבריו ובמבוא הרחוב עומדת אבן אחת בודדה. על צדה האחת נמצאה כתבת על דבר הקמת בית

את ביהכ"נ בקארפונג'ו ביום השבת 3 אקט' 1772. ביום ההוא חל חג שמיני העצרת, אך תחת קרוא בתורה את פרשת החג קראו פרשות וילך והאזינו. למחרת היום הזה היה חג שמחת התורה, וחגו אותו ברוב ששון ושמחה ובחקפות עם ספרי התורה סביב ביהכ"נ. באמצע בית הכנסת היה בנוי בסא אוקתדרא של משה למקום כבוד למעמד הרב לדרוש הדרשה, וכעין כיסה לקרות משם התורה, ואולי השתמשו בו ג"כ לישיבת הסנדק ולסול שם הילדים, כמו כסא של אליהו שלנו.

קתדרא של משה בבית הכנסת של יהודי חינא

[מנהגים] כמו ברוב ארצות המזרח, כן גם בני ישראל יושבי חינא נהגו לחלוץ נעליהם בבואם אל בית האלהים, גם צנפו על ראשם מצנפת חבלת, להיפך ממנה המושלמים לצנוף צניף לבן. הקורא בספר התורה בסה פניו בעת הקריאה בצעף שקוף ומסוה רק. אצלו עמד איש עוזר על ידו להיות מוכן לתקן אם יפול משנה בקריאתו. לוח חישנה וקביעות החגים והמועדים היו מנבילים אל לוחותינו וקביעותינו, כי גם הם מונים כמונו ועושים עבור ואת יום ראש החדש לחג. את יום השבת ישמרו בכל תוקף הדת, ומאכלים ליום ההוא הכינו ביום הששי. בשנת 1863 הודיע פקיד צבא אנגלי יהודי בשוכו מחינא, כי גלה שם עיר אחת שיש בה כמיליון יהודים, ובימי מלחמת עמי אירופא בחינא באו ידיעות מכתבי עתים שונים כי מספר היהודים בחינא נערך לחצי מיליון נפש, ויש אומרים לארבעים מיליון. גם ר' משה יפה מירושלם שנסע בשנת 1847 בתור שדר' לערב והודו, הודיע בחדש תשרי בשנה שלאחריה כי בקר את נציב אנגליא בעיר עזן, והוא ספר לו כי יודע בבירור כי בחינא יש ממלכה

יהודים חינים בסוף המאה הי"ט

הכנסת בשנת 1163, ועל צדה השנית על דבר הכנותו מחדש בשנת 1489. לפי כתבת האבן ההיא באו לחינא שבעים משפחות מהודו והביאו עמהם צמר גפן מנחה למלך חינא, ואז נאחזו שם. וזמן בואם היה בימי מלך מלכי בית היען או ההאן, אשר מלכו בחינא משנת 200 קסה"נ עד 220 אחרי מספר הנהוג. תמונה איזמה התיצבה לפניו: כל ההרבות מסביב כמו ספרו באזני הנוסע ספור איום ונורא על דבר הרס כליון ואבדון. ששה אנשים טראשי המשפחות היושבות במקום הזה

אחרים הנקראים בשם "מפרשים". על מנלל רות ואיכה לא חרשח הזמן לקונלר לחקור, ואולי נמצא תחת ידם עוד ספרים אחרים. עוד מודיע הני"ל כי את שם ה"רה יקראו בכנוי "ארני" כמנו. ספרי התורה הנכתבים על קלף יכבדו ביראת הכבוד, כן גם את סופרי התורה, ואלה אשר ינבדו לכתוב ספרי תורה יכבדו ביתר שאת. בספר תורה אחת נמצא בשלחי הספר רשימת זכרונות אנשים אשר כתבו אותה. כתובת הרשימה הזאת כפי תרגומה היא: "בעיר הנקראת לפנים Pleug-leang, העיר הקדושה קאי פונג פו, בעזרת שמים [נכתבה] התורה אשר לה נ"ג פרשיות לישראל דברי אמת. ראשיתה נכתבה בשנת 1933. (לשמרות—1621). בחדש אב ביום הראשון לשבוע, ב"ב לחדש, ונשלמה כלה בשנת 1937 בחדש אייר ביום ד' לשבוע ב"ב לחדש, ע"י מורנו ורבנו רבי יעקב בן רבי אביש, נכד רבי אלדד הסופר והמורה נשלם התורה וכו' וניתן במתנה מחבחר שמחה בן יהושע נכד יוסף וכו' ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך, לישועתך קייתי ה'". מזה נראה כי הספרים האלה נכתבו בזמן מאוחר אולי ע"י יהודים חדשים שבאו שמה, ואפשר נ"כ שנכתבו ע"י זיפנים שעשו איזה שנויים בכונה בסדר הכתיבה כדי למכרם בתור ספרים עתיקים, "ומשונים" בדמים יקרים. היהודים היושבים בעיר שאננה"י שחם חדשים מקרוב באו מאנגליא ואמריקא, קבלו על עצמם להציל את שארית יהודי ח'נא מהתבולל בעם הארץ, וכבר באו עממם בדברים לחיבי מצבם המוסרי והחומרי, ובשנת 1901 הודיעו את היהודים האוברים בקאי-פונג פו ויציעו לפניהם כי יעזרום לחזק את בך בית הכנסת וישלחו להם מורים ללמדם תורה ודת, או כי יבואו לשאננה"י ויכלכלו את מתסורם. אך מפני הפרעות והמלחמות ששררו אז בארץ השיבו כי לע"ע אי אפשר להם לבנות את תרבות ביה"כ ולא יוכלו לעזוב את מקומם, וכאשר תשקום הארץ יסעו לשאננה"י לקחת עממם דברים מה אל פה. ע"ע שאננה"י.

ביבליוגרפיא: מנשה בן ישראל מקוה ישראל; גן פרחים ח"ב; הזמן ע"י ברום שנה ראשונה; המגיד שנת 1900 גליון 28; שנת 1901 גליון 8, 31, 84—85; הדור 1901 גליון 28; השלח ח"י חוברת א'; די זועלם 1902 גומ' 5; בלאד'ס וואכענשריפט 1908 גומ' 8.

נעים.

חינוך: ע' חנוך

חיפא: עיר בא"י להגלי הר חברמל על חוף חים החיבת, לדרומה של עכו ולצפונה של יפו. בימי התלמוד היה בת ישוב של יהודים, וזכור ר' אבא דסן חיפא (שבת מ"ח:), יוסף תפני היה שמש של רבי (תפני) דסן חיפא, דש"י כתובות ק"ג), ר' הלפתא דסן חיפא (גיטין פ"ז:), ר' אברמי דסן חיפא (קדושין ל"ג:), אנשי בית שאן ואנשי בית חיפא (תענית ובישולין) היו קורין

עמרוהו מכל עבריו ובבשת פנים ושבר רוח התודו על חמאתם, כי המחסור היה בעוכם ונאלצו למכור את העצים ואת האבנים מבית ה' למלאות משאלות גופם הרעב ללחם. היהודים האלה נקראים בפי החינים Tiao Kiu Kiaou שהוראתו "מנקרי הנידים" מפני שחם נוהרים ביותר מאיסור אכילת ניד הנשה, ובחצר בית הכנסת נמצאה תעלה להשליך אל חובה את ניד הנשה, ורק המצוה הזאת נשארה להם, ואינם יודעים יותר מהיהדות, כי מעת אשר נוע ונאסף רבם אשר למדם וחדריכם בדרך האמונה, הלכו הלך ודל, תדלו למול את בניחם, ויעזבו את כל מנהגי בית ישראל, וכמעט כבתה נחלחם. גם הכרת פניהם שהיא שונה מעט מצורת פני העמים אשר בקרבם הם יושבים גם היא חולכת ואובדת, ועוד מעט כל יודע כי ממי יהודה יצאו.

[כה"ק בידי היהודים מחינא] מרוב ענים ומרודם של יהודי קאי פונג פו ע"י שמך מי הננה והריסת בית כנשתם מכרו את כל ספריהם וכו' העתיקים לכמרי המשלחת, והם מכרום שוב בדמים יקרים לבתי אוצר ספרים הגדולים באירופא, ובתערוכת התכל שהיתה בפאריס בשנת 1900 נמצאה במחלקת הכנסיה הקתוליקית ספר תורה אחד מחינא. מר מרדכי אדלר יתוה דעתו על ספרי התורה שלהם, ויאמר כי כל הספרים כתובים בידי סופרים בערים שלא חבינו אה מלאכתם. כן נפלא הדבר בעיניו, כי ברוב הספרים והיריעות הבודדות אשר שם עליהן עין בקורתו, המלה הראשונה בכל עמוד מתחלת באות וא"י ע"פ תקן ווי העמודים שהיא המצאה חדשה ובימים קדמונים לא חורו בה הלכה למעשה. ומצד אחר לא שמרו כלל חקי המסורה בתיקון סופרים, שאין כהן לא תגיין ולא אותיות רבתי ועזירא, ואת הסתומות והפתוחות הצינו שלא במקומן רק כאשר אנה להם המקרה כמוב בעיניהם, ולא שמו לב כלל להנית ארבע שימות פנויות בין ספר לספר, ובמקום אחד נמצא ריוח כזה בין פרשת ויקרא לפ' צו. לפי דברי הנוסע קונלר יתלקו יהודי ח'נא את ספרי התנ"ך לר' מחלקות. מחלקת הראשונה היא תורת משה, השניה היא יהושע שופטים שמואל ומלכים ודוד. מיהושע ושופטים נמצא בידם רק מקצתו ולא כלו, וגם בספר מלכים חסר מעט. הספר דוד המביל את התהלים שלנו לא יכול קונלר לראות אם הוא שלם או חסר. המחלקה השלישית היא ישעיה כלו ירמיה כלו ויקרא בחם בתנו ומועד. את הספר יחזקאל לא ידעו, ומספר דניאל נמצא בידם רק איזה פסוקים מפרק הראשון. מתרי עשר נמצא יונה כלו, מספרי מיכה נתום חבקוק צפניה תני חזקיה יש רק מעט מזעיר. אה שאר ספרי הנביאים לא ידעו. ומדברי הימים נמצא דק ארבעה או חמשה פרקים. המחלקה הרביעית תכיל מגלת אסתר, עזרא, חלק מנחמיה, שני הספרים הראשונים מספרי החשמונאים, ועוד ספרים

הזה להיות אוהב לשבט הזה, ר' יהודה ב"ר סימן אמר, חירם אחר היה (מ"ד פס"ה ח'). על דעתו רדבנן חי חירם קרוב לאלף ומאתים שנה (מיהודה עד יחזקאל הנביא בזמן החרבן), ועל דעתיה דר"י חי קרוב לת"ק שנה (מרוד עד יחזקאל). וכנראה שכונתם לומר כי בית ממלכת (dynasty) חירם נמשך זמן רב כזה, ושם חירם הוא כמו שם אבימלך לפלשתים ופרעה למצרים בהוראת שם ממלכה ולא שם פרטי. ומפני אריכות ימי הממלכה התנשא חירם מלך צור והתנאה למעלת אלהים, ולכן ניבא יחזקאל ל"נניד" צור: יען גבה לבך ותאמר אל אני מושב אלהים ישבתי בלב ימים וגו' הנה חכם אתה מדניאל וגו' (יחזקאל כ"ח). אמר לו חקביה לחירם אחת עושה עצמך אלוה, הנה חכם אתה מדניאל? נבוכדנצר רצה להקריב לו זבח ומנחה ולא רצה ואתה עושה עצמך אלוה! וכו'. מה עשה חירם? נכנס לים ועשה לו ארבעה עמודים אדומים של ברזל ובנה עליהם שבעה רקיעים וכו'. חקיע הראשון של זכוכית ועשה בו חמה ולבנה וזכוכים, וסילון של מים מפריש בין רקיע הראשון ובין רקיע השני שהיה של ברזל, ועשה בו אבנים מנוגלות שהיו מתבקעות אלו עם אלו ונשמע קולן כמו רעמים. חקיע השלישי היה של עופרת, הרביעי של מחכות, החמישי של נחשת, השישי של כסף וקבע בו אבנים מוכות ומרגליות, והשביעי של זהב וקבע בו חיות וזכוכים ועשה לו בו ממת של זהב ובראשה מרגליות אדומות שחיה חירם מראה מכאן ומכאן ונראות כזיקין וכו'. אמר חקביה לחירם, למה אתה מתנאה לומר אשה אתה! א"ל ילוד אשה אני אלא שאני חי וקים לעולם וכו' מה חקביה בשבעה רקיעים אף אני וכו'. אמר הארון אני קודע חלבוש ולא יהא העבד מתנאה עלי. כך חירם מתנאה ע"י ששלח ארזים לביהמ"ק, אמר חקביה חירני מחריב את ביתי שלא יהא חירם מתנאה עלי, שנאמר פתח לבנון דלתיו והאכל אש בארזיו. ומה היה סופו? הביא חקביה עליו נבוכדנצר והורידו מכסאו וכו' ומת במיתה משונה. ואותו האפלטון מה נעשה בו? חקביה ננוו לצדיקים לעתיד לבוא (ילקוט ח"ב רמז שס"ו, בית המדרש לעלינעק ח"ה 111). ואמר רב יהודה אמר רב א"ל חקביה לחירם מלך צור כך נסחכלתי (בשברא אח עולמו וראה שעתיד למרוד בו) ובראחי נקבים נקבים באדם (הולין ע"ה). להראות שהוא אדם ועתיד למות. יוסיפוס מביא בשם סופרי דברי הימים למלכי צור, כי שלמה נשא לאשה את בת חירם מלך צור (קדמוניות פ"ה פ"ה ג'), ואולי היא בין הנשים הצדוניות שנשא (מ"א י"א א'). גם נאמר שם כי שלמה שלח לחירם חידות ולא ידע לפותרן ונתן לו כסף ענושים סך מסוים, ואח"כ בא לעזרת חירם איש צורי ושלח לשלמה נ"כ חידות שלא יכול לפותרן ושילם לחירם סכום עצום בככרות כסף זהב (שם).

לעינין אלפין ולאליפין עיינן (מנילה כ"ד): ירושלמי ברכות פ"ב ד'. מסולמא של צור עד חיפא היו צרין חלון (שבת כ"ו). בארץ קרומים ערך נת חפר נאמר שהיא עיר חיפא, עיר מולדת יונה הנביא. מזמן התלמוד עד המאה ה"ג נפסק הישוב הרבה פעמים ע"י המלחמות והכבושים השונים עד אשר שקמה הארץ ע"י השלטונים מבית מאמילוקא משנת 1221 ואילך. ר' אליהו הכהן שנוכר בתואר "נאן" בא"י קרא אספה בחיפא בשנת 1080 (J. Q. R. XV. 85). ר' יחיאל מפאריס בא לעכו בשנת 1259 ומח שם ונקבר בחיפא. הנוסע יעקב ברוך מליבורנו בא לחיפא בשנת 1799 ומצא שם ביח הכנסה (שבתי ירושלם). בשנת 1857 חיו שבע משפחות בחיפא, ור' אלעזר הכהן חמזי שהיה רב באזמיר בעברו דרך חיפא נחמנה שם לרב ועמד במשמרתו עד מיתו בשנת 1869. בימיו נתרבה הקהלה ונתוספו בה יהודים מקושטא אזמיר סוריא ומורוקא. בשנת 1870 היה שם לרב ר' אברהם חלפון, ואח"כ ר' מסעוד החואל ור' אברהם הכהן. בשנת 1882 ישב בה אברהם די ליאון קונסול וסוכן לממשלה הולאנד, ולוריס אליפאנט הושיב שם שלשים משפחות יהודים, ויחכו על רשיון הממשלה לבנות קולוניא מחוץ לעיר. בשנת 1881 יסדה החברה כ"ח שני בחיפא לנערים ונערות. בחיפא נמצאים כעת כאלף יהודים בין ארבעת אלפים תושבים. לא רחוק מחיפא הוא הקולוניא זכרון יעקב (סאמארין).

ביבליוגרפיה: כפתור ופרח הוצאת לונץ צד 797; שבע חכמות 111.

ב. מ.

חִירָם (ונכתב נ"כ חורם, חירום): מלך צור, בימי דוד ושלמה. אחרי אשר עלה דוד למלוכה שלח אליו חירם עצי ארזים מעיר הלבנון וחרשים לבנות בית לדוד (ש"ב ח' י"א), גם לשלמה שלח חירם מלאכים לברכו בעלותו על כסא דוד (מ"א ה' מ"ו) וברתו שניהם ברות, ויחן חירם לשלמה עצי ארזים ועצי ברזשים כל חפצו לבנות ביתו ובית המקדש, ושלמה נתן לחירם עשרים אלף כר חטים מכולת לביתו ועשרים כר שמן כתית שנה בשנה (שם ח' כ"ד-כ"ו), במשך עשרים שנה שנמשך בנין הבתים האלה. ואח"כ נתן שלמה לחירם עוד עשרים עיר בארץ הנגליל ולא ישרו בעיניו ויקרא להם ארץ כבול. וחירם נתן לו במתנה מאה ועשרים ככר זהב (שם מ' י"ד), ועוד נתן חירם לשלמה ערים בארץ סוריא, ושלמה בנה אותם מחדש ויושב שם את בני ישראל, והן ארם צובה ותרמוד במדבר וערי מסכנות בחמת. במדרשים יש אנדות פליאות על חירם, וחשבו שהירם חי שנים רבות מאד עד זמן יחזקאל שניבא עליו עונש פורעניות על שהתנאה שהוא אל ולא אדם. רבנן אמרי חידה איש עדולמי שבא אליו יהודה, הוא חירם שהיה בימי דוד, שנאמר כי אוהב היה חירם לדוד כל חיים, למוד היה האיש

חכירות ; אריסות ; קבלנות : השם "אריס" מורה למשניה ושומר חקן, והתייחד למקבל גן או שדה מחברו על איזה שנים באריסות. בחנאי שעבוד הקרקע וזרע הזריעות של בעל השדה וישמור התבואה, ויחלק עמו למחצה לשליש או לרביע. ולפי אריס אינו כפועל אלא כשותף. אבל אינו נותן לבעל השדה אלא חלקו מהפירות או התבואה שתוציא הארץ, ואם לא תוציא הארץ תבואה אינו מקבל מאומה. "חוכר" נקרא המקבל שדה מחבירו על איזה שנים בחכירות. היינו שעבוד הקרקע וזרע הזריעות משלו ויתן לבעל השדה כך וכך כורין לשנה, "בין עבדא ארעא בין לא עבדא ארעא", או מדות פירות קצובין מהגן בשכרו. והרי הוא כמו שוכר, אלא שהשוכר משלם במעות והחוכר משלם בפירות (תוספתא רמאי פ"א א'). וכל מה שעושה השדה, אחר שלקח בעל השדה חלקו הקצוב, שייך לחוכר בין שנשאר לו רב או מעט. השם "קבלן" הונח על המקבל שדה בקבלנות. שהיא כמו אריסות אלא שיש בקבלנות ערכות יתירה להשיב השדה לבעליה במצב טוב, והוצאת הזריעה היא על הקבלן. נוסח השטר של קבלנות מפורש בכרייתא: "אנא אוקים ואניר ואורע ואחצור ואעמר ואדוש ואידירי ואוקים כריא קדמך, ותייתי את ותימול פלגא ואני בעמלי ובנפקות ידי פלגא" (ב"מ ק"ה.). ונראה כי מפני הערכות והוצאת הזריעה מקבל הקבלן לכה"פ מחצית התבואה, ולא כמו באריסות שהוא גם לשליש או לרביע להאריס. ולכן החמירו בקבלנות שאפילו אמר לתת לבעל השדה שכר בעמלו, אין שומעין לו, מפני שיכול הבעלים לומר לו למחר אתה יוצא ממנה ומעלת לפני עשבים (שם במשנה). אמנם לפעמים ישתמשו חז"ל בלשון "המקבל" הכולל אחר משני האופנים אריסות או חכירות. משך זמן החכירה הוא לפעמים לא יותר משתי שנים (תוספתא ב"מ י"ט כ"ד). ואריסא דפרסאי עד ארבעים שנה (ב"ב קע"ח.). אריס אין לו חזקה (ע"ע). אריס אומר למחצה ובעלים לשליש. על המוען נגד חסנה של המדינה להביא ראייה (רמב"ם שותפים פ"ח, שו"ת ח"ט סי' ש"כ ג'). אריסותא היא לשדה, ואריסותא למרחץ לא עבדי אינשי (שבת קס"ו). ש"ע א"ח סי' רמ"ג. בהוראת קבלנות ישתמשו ג"ב הפוסקים, לאיש המקבל עליו לבנות בית במחיר קצוב, לענין שבת אם הקבלן הוא נזי ופועליו גוים יוכל לבנות בית של ישראל ביום השבת, כי אין לישראל שום ריוח במלאכת השבת. אודות ערב קבלן ע"ע ערב.

חקם ; חכמה : חכם נקרא מי שהוא בעל שכל טוב מוטבע וקנה לו ידיעה מן הידיעות העיוניות, בתורה או באומנות (art קונסט). ההבדל בין חכם לבנון הוא, שהחכם משיג ומכנים בו הידיעה כמו שהיא, והבנון מבין דבר מתוך דבר ע"י חידוד כח הבחינה בשכלו. שלמה המלך שאל מה' לתת לו לב חכם

ובחן (מ"א ג' ט). ויחכם מכל האדם ונר' (מ"א ה' י"א). ואמר חז"ל איזהו חכם הלומד מכל אדם (אבות פ"ד א'). שבעה דברים בחכם: אינו מדבר בפני מי שהוא גדול ממנו בחכמה, ואינו נכנס לתוך דברי חברו, ואינו נבהל להשיב; שואל כענין ומשיב כהלכה, ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ומורה על האמת (שם פ"ה ז'). שם חכם נעשה לתואר לאיש הבקי ומומחה בהלכה, והתייחד התואר לסגן ומשנה לאב ב"ד, כשהחכם נכנס וכר' (הוריות י"ג:). ע"ע אב בית דין. איסי בן יהודה היה מונה שבחן של חכמים: ר' מאיר חכם וסופר, ר' יהודה חכם לכשירצה (להיות מתון ומתישב בדבריו, נימין ס"ו. רש"י). המקדש ואומר ע"ס שאני חכם, אין אומרים כחכמי יבנה כרבי עקיבא וחבריו אלא כל ששואלין אותו דבר חכמה בכל מקום ואומרת (קדושין ט"ט:). ע"ד התואר חכם-באשי ע"ע ירושלם; תוארי כבוד.

[חכמה] חכמה היא הכח בנפש המשכלת להשיג ולקנות הידיעות העיוניות בתורה ואומנות, והידיעות בעצמן נקראות נ"כ חכמה, בלב כל חכם לב נתתי חכמה (שמות ל"א ו'). החכמה תעוז לחכם מעשרה שלימים אשר היו בעיר (קהלת ז' י"ט). האיש שקנה חכמה נקרא זקן ומחויבים לכבדו (קדושין ל"ב.). ע"ד משכן החכמה בנוף, ר' אליעזר אומר שהיא בראש ור' יהושע אומר שהיא בלב (ילקוט משלי רמז תתקס"ט). החכמה נאצלת מה'. החכמה תקרא ותבונה חתן קולה ונר' ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעלו מאז ונר' ואהיה אצלו אמן ונר' (משלי ח'). כי החכמה היא התורה כלי אומנתו של הקב"ה (ב"ד פ"א). חכמה היא תספירה השניה ובינה השלישית בסדר: כתר חכמה בינה, בשם חכמה הבינו קדמונינו גם רמז וסוד שקורין "אילנוד". כן בלשון המקרא חכמת בני קדם, חכמת מצרים, חכמת שלמה ששמעה מלכת שבא ובאה לנסותו בחידות שנדרף בחכמה בכמה כתובים. וכן בלשון חז"ל אין דורשין במעשה מרכבה אא"כ היה חכם, וכן חכמת ארץ ישראל (ב"ד פ"ב ט"ז). ונודע כונת חכמה וחוכמתא בכנויי חמאמר "לגוס". ע"ע גימטריא; הגיון; חשבון; יר' חכמת; יון, חכמת; מדירה; פרצופין; צרופין; קבלה; רפואה; תכונה.

צ. ת. ג. ש. ר'.

[פרפראות לתורה] כל החכמות הם פרפראות לתורה, וידוע מאמר הגאון מוילנא להסהדרם ר' ברוך שקלאוו כי "כפי שיחסר לו לאדם הידיעה בשארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה" (ע"י ההקדמה לס' אקלידוס). חכמת גיאומטריה שהיא חכמת הידיעה ובה נכללה חכמת הטספר ותשבורת ואליגברא צריכין למדידת התחומים ולמדידת הערים לענין ענלה ערופה, ומרחק ערי הלים וערי

הגלילי: ע"ז פ"ג ח' זכחים פ"ח י"ב, ועוד, ר' ישמעאל: דמאי פ"ו ד', כלאים פ"ג ו', ועוד, ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה: סנהדרין פ"א א'. ר' מאיר: פאה פ"ב א' פ"ה ג', ועוד בכמה מקומות. נחום המדני: שבת פ"ב א' נזיר פ"ה ד', ר' נחמיה: טבול יום פ"ג א', סתם משנה: שבת פ"א ג', מ"ק פ"א ד', ועוד, אף שסתם משנה היא נ"כ ע"פ רוב דעת רבים בב"נ נראה שבמקום שחולקת על החכמים הלכה כחכמים; עירובין פ"ז מ' יצא מן הכלל ע"פ כלל אחר, מחלוקת וא"כ סתם הלכה כסתם. לדעת פראנקל (דרכי המשנה צד 270) נשנית סתם המשנה במקומות אלו כבר קודם רבי ולכן קבעה בלשון סתם והוסיף עליה מחלוקת החכמים שעמדו אחר זמן המשנה הזאת. עקביא בן מהללאל: עדיות פ"ה ו' ושם ז' צוה לבנו שיסכים עם החכמים בהלכות אלו אף שהוא בחייו לא הסכים עמם, ואמר לו: אני שמעתי מפי המרובין וחס שמעו מפי המרובין, אני עמדתי בשמועתי וחס עמדו בשמועתן, אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המרובין, מוטב להניח דברי היחיד ולאחוז בדברי המרובין. ר' עקיבא: ברכות פ"ז ח' פאה פ"ב ג', ועוד; פרטים הוצאים מן הכלל: ב"ב פ"ד ג' ע"פ הנמרא שם ס"ה. עדיות פ"ב ב' מתפרשת ע"פ הנמרא ר' צדוק: עדיות פ"ג ח' כלים פ"ב ח' ר' שמעון: כלאים פ"ה ב' (אמנם יעוין ירוש' שם שנומה לדעת ר"ש, ועוד; מקומות שחלכה כר"ש נגד חכמים: עירובין פ"ד ו' ע"פ הנמרא שם מ"ט, וכן פ"א א' כפי הנמרא שם צ"א. כתובות פ"ה ד' (ע"י הריף שם רמז ש"ב), בכורות פ"ה ב' ע"פ הנמרא שם ל"ה, ר' שמעון בן נסליאל: כתובות פ"ב ד' ע"ז פ"ג א'. ר' שמעון בן עזאי: יבמות פ"א ג'. מהצעת המחלוקות נראה שר"ם הוא החולק ברוב המקומות על החכמים ואולי היתה מדרתו זו לסבה כללית שלא לקבוע חלכה כמותו.

י. מ. ג.

חכמת שלמה (או "ספר החכמה"): ספר אפוקריפי מיוחס לשלמה המלך, מכיל משלי חכמה ואמרי בינה וערוך ע"פ תכונת הספר משלי שבכתבי הקדש. בסגנון פיוטי ומליצי הוא מעביר לפני הקוראים עיקרי הדת וראשי למודי היהדות במעטה יוני ובהניינות ומשונים יוניים בכונה מכופלת: מצד אחד כונתו לכצר את חומת הדת ולחזק את מוסדותיה בלב משכילי היהודים המתבוללים שלמדו דרכי היונים והתאמצו להדמות להם, ומצד השני ללמד זכות על תורת ישראל נגד קנאת היונים הזעומה ולהראות חסוב והישר הנמצא בה לעיני העמים. בכלל חנהו הספר הזה כמעברה בין דעות העברים הקדמונים לדעות החוקרים ההילוניים, ומטרתו לאחר את הדעות הנובעות מסקור תיחדות עם

המקלט. חכמת התכונה היא חכמה ישראלית ביחוד לענין קדוש החודש. חכמת האצטגנינות, להבין על ידה חכמת הקסם והכשוף כדי להזהיר את העם עליה. חכמת הטבע ונכלל בה חכמת הרפואה, להבחין כי יכה איש את רעהו אם היא בכדי להמית בה, ולהבין בין דם נדה לדם מהור וכדומה. חכמת הצמחים והזריעה התלויים בה דיני כלאים והרכבה, ופסום הקטרה. חכמת האלכימיה, להבין חלקי המתכות ואבני הפץ לצרכי המשכן ובגדי הכהנים. חכמת הציוור ונתוח יכירי בה חכמת הפרצוף וחכמת היר, ונשיני ענין שיר השירים בתוארי שבה הנוף ופירוש ואתה תחזה לבחון השופטים שיהיו בהם המעלות הנוכרות. חכמת החניון להבין דקרוק הלשון ונועם המליצה בתנ"ך. חכמת הטוויקא היא חכמת השיר להבין כל עניני המעשים ונועם שירי הלום, וכדומה (ערת רבש, רבש לפי). ע"ע אלכימיה שיר.

י. ה. ש.

חכמים: שם קבוצת חכמים שאין שמותיהם מפורטים בחלומות בבלי וירושלמי. בדרך כלל בא לכנוי רבים, ועל ההנחה הזאת נוסד הכלל שבכל מקום שאחר חולק על החכמים הלכה כחכמים, כי יחיד ורבים הלכה כרבים. אמנם יש פרטים יוצאים מן הכלל הזה כפי שיבואר בסודר המחלוקות עם החכמים שיוצג פה לפי שמות הפרטים של ההולקים. הדוגמאות לקהות מן המשנה והפוסקים לפי הרמב"ם. במקום שלא נזכר הלכה כמי, הרי היא כחכמים. ר' אליעזר בן הורקנוס: ברכות פ"ז ח' פאה פ"ד מ', פ"ה ד', ועוד. ר' אליעזר בן צדוק: כלאים פ"ב מ', תרומות פ"ג ח' עירובין פ"ח י', ועוד. מ"ק פ"א ג' יוצא מן הכלל כפי הריף שם רמז אלף קנ"ה שיסד פסקו על דברי רב יהודה בבלי שם ו'. ר' אליעזר חסמא: תרומות פ"נה, ב"מ פ"ז ה'. ר' נסליאל: ברכות פ"ז ח'. פסחים פ"ג ד', ועוד; מ"ק פ"ג ו' ההלכה כר"ג במקצת וכחכמים במקצת לפי הנמרא שם ב"ד, ר' דוסא: שבת פ"ב ד', עדיות פ"ג א', ועוד. ר' חנינא בן אנמיננוס: עירובין פ"ד ה', תמורה פ"ד ה'. ר' טרפון: כלאים פ"ה ח', מעשר שני פ"ב ד', ועוד. ר' יהודה: ברכות פ"ד, פאה פ"ז י', ועוד; שביעית פ"ו ד' הלכה כר"ש נגד החכמים. ר' יחור בן בתירה: שבת פ"ב ח', נדרים פ"ז ח', ועוד; נטין פ"ב ד' מוסב לפי הנמרא שם ב"ב: כינוי חכמים על ר' אלעזר, ר' יהודה הנשיא: שבת פ"ז ח', כתובות פ"ב ד', ועוד. ר' יוחנן בן נורי: חולין פ"ט ג', עירובין פ"ד ח' נפסקה ההלכה במקצת נגד החכמים ע"פ הכלל הלכה כדברי המיקל בעירוב. ר' יהושע: תענית פ"ג ו', עדיות פ"ג ו', ועוד; חלה פ"ב ח' שר' יהושע מנצח את החכמים. ר' יוסי:

למכשול לכל עמי הארץ, וגם הסבה שיתנאו המושלים הערביים לחשוב את עצמם לאלוהי, ויוכיח המחבר בשם המלך שלמה לאמר: "גם אנכי בן תמותה חנני ככל החי, מתולדות אדם הראשון הנוצר מעפר וכו' כי כמלך כעם ראשית אחת לכולנו ומשפטם אחד לכל לבוא בארץ ולצאת ממנה" (ז' א'—ה'). המחבר מאמין במציאת הנפש חוץ לגוף, והולך בזה בשטת אפלטון, כי הנשמה קדמה לגוף, וכאשר יבוא יום המות ישוב העפר אל העפר כשהיה והנשמה תשוב למקומה, כי רק כמו פקדון נתנה בגוף, בדבר רשע ומוכ לו וצדיק ורע לו, יאמר, כי לא כראות עיני בשר יראה המנהיג האלהי את מקרי החיים, ומה שנרמה לנו היותו טוב לרשעים הוא באמת לרעתם, ורעתם של צדיקים היא למזבונם, אורך ימים איננו תמיד מתנה טובה, ומיתה חמופה איננה תמיד לרעה כמו שאנו חושבים בשכלנו האנושי. אם מת איש צדיק בדמי ימיו אות ומופת הוא כי מצא חן בעיני ה' למען לא תצטער הנפש המטורה בחברת מרעים וחמאים, וביום המשפט יזהירו המשכילים כוזה הרקיע ואז נבין לפעולת מנהיג הבריאה. הרעות האלו אמנם רובם יסודות בקדש, כי רוח עברי יצוק בהן, אבל ההפרזה בבטול היש מפני העולם הבא היא מדרך חסדי החוקרים היונים, וזו האות כי הספר חובר באלכסנדריא ולא בא"י, ומחברו היה אחד מן האיסיים או התרפתיים המתבודדים אשר העמידו חדר בהשגרת הנפש. הספר "חכמת שלמה" נעתק פעמים משפת יון לשפת עבר, פעם ע"י רנח"ץ ופעם ע"י יצחק זעקל פרענקל עם עוד איזה ספרים חיצונים בשם "כתובים אחרונים" (מחזורא ג' ווארשא 1888), ושניהם מעו לחשבהו לספר עתיק ימים מעשה ידי שלמה המלך בעצמו.

ביבליוגרפיה: ברנפלד דעת אלהים ח"א 48; נה"ו בהקדמתו לס' חכמת שלמה, גרעץ דברי ימי ישראל ח"ג ציון שלישי.

ע. נ.

חלב: חמשת הנגר ונוסף מדדי הנקבה באדם ובהמה. ונחשב בין חמשים למזון וטחיה וכולל גם החלב הקפוי שעושים ממנו חמאה ונבינה (ע"ע), וחיה מרוב עשות חלב יאכל חמאה (ישעיה' י"ב). חלב הוא אחד מהדברים שנשתבחה בהם א"י, ארץ זבת חלב ודבש (שמות ג' ח'). חלב הוא חמון חמבע ליונים, נמולי מחלב (ישעיה' כ"ח ט'), תינוק יונק משדי אמו (ברכות ג'), עשה לח לאשה דדים במקום בינה כדי שלא יסתכל במקום ערוה (שם י'). בצוואת ר' יהודה חסיד שבראש "ספר חסידים" סי' ס"ט כתוב: איזה שהתחילה להניק בנה תתחיל להניקו בדרה של שמאל. מעשה באחד שמתה אשתו וחניתה בן לינק ולא היה לו שכר מנקת ליתן, ונעשה לו נס ונפתחו לו דדין כשני דדי אשה והניק את בנו. אמר רב יוסף בא וראה כמה גדול אדם זה שנעשה לו נס כזה; א"ל

ההשכלה היונית. ע"כ נחשב הספר חזק מאד בין הספרים החיצונים ואין לו שם וזכר בין ספרי התנ"ך.

[מחבר הספר] על דבר מחבר הספר הזה חזנו שונות דעות המבקרים. אלה מיהסים אותו לשלמה המלך ומחליטים כי נכתב בעצם וראשונה בשפת עברית ומסנה נעתק ליונית ולשפות אחרות (הרמב"ן ואחריו ר' עזריה מן האדומים ור"ד גאנו בעל צמח דוד ור' נפתלי חירץ וויזל), ואלה מיהסים אותו לרובבל או לפילון היהודי החי כשמונים שנה לפני חורבן בית שני, ויש מקדימים אותו לפילון אחר, שחי כמאה וחמשים שנה לפני פילון האלכסנדרני, והוא חמבא בספר יוסף בן גוריון ליוסיים, ואומרים כי נתחבר בעיקרו בשפה ארמית ושמו נקרא עליו "חוכמת ארבתא דשלמה מלכא" ונעתק אח"כ ליונית אם ע"י עצמו או ע"י אחרים (עזאלר בשם אבות הכנסיה הנוצרית), אך כפי הנראה וקרוב לודאי הוא, כי נכתב בתחלה בלשון יונית מאת אחד היהודים האלכסנדריים בימים אשר כבר ירדה כנסת ישראל ממרום מדרגתה, בזמן פילון היהודי או קדום מעט. המחבר שם לו סתור פנים ויתלה את ספרו באילן גדול ליחסו לשלמה למען חבב אותו על קהל הקוראים, מלבד במה דעות וחקירות וזות שבספר הזה אשר חזותן מוכיחה עליהן כי לא על אדמת היחוד צמחו וכי מאוחדות הן בזמן הרבה, הנה גם מסגנונו ברוב המסומות יש לחביר כי איננו חתקת מעברית, כיא נכתב בעיקרו יונית. את כתבי הקדש אינו מזכיר בסגנונו, אם כי נראה שידע אותם המחבר והיו שנורים בזכרונו, אולי מפי העתקת חשבעים.

[תכונת הספר] הספר מתחלק לחשעה עשר פרקים. במחציתו הראשונה הוא משתמש בסגנון המליצה העברית המכפלת הענין במלים שונות, ומחציתו השנייה כחובה בדרך תפלה. כנראה לא יצא הפרק האחרון מעט המחבר, והוא חוספת איש זר, בספר הזה אנו רואים השפעת הפילוסופיה היונית במדה מרובה מאד; אמנם לא נמצא בו פילוסופיא עמוקה, וכנויי הפילוסופיא הרגילים שגורים על פיו, אבל הוא משתמש בפעם הראשונה בכנוי "חשנה אלחית" (פרוגיאה), "החכמה האלהית" אשר בה ברא אלהים את העולם (לוגוס) ומקפת את כל היצירה, והיא אור הנאצל מאלהים גם לבני אדם, לאשר טוב בעיניו יתננה, "בכל דור ודור היא באה, תשכון בתוך נפשות קרושות ותכס בצלה אחבי ה' ונביאי רוחו" (ז' כ"ב), "החכמה שמרה את האדם הראשון, מלטה את נפש הצדיק (נח) משטף מי המבול, הקימה את בחיר ה' (אברהם) תמים ונאמן לבניו, הסירה שכם זרע קדש (בני ישראל) מסבכות מצרים" וכו' (ב' י"ג). ולא יתכן שהיה איש רע לשמים ולבריות חכם, כי "לא תנוח החכמה בלב רע". הוא מרבה לרדד נגד עבודת האילים אשר יתהוללו בהם חסרי לב, והיא חסבה לכל תועבה וזימה, והיתה

אביו. אדרבה כמח נרע אדם זה שנשתנו לו סדרי בראשית (שבת נ"ג:). ואמרו עוד דרים הם נוי באשה ומסם באיש (ירושלמי כתובות פ"ז ז').

צ. ת. ג.

[חלב אשה] התנאים חלוקים אדות הנרמט סליקת הדם באשה לאחר הלידה, רבי מאיר סובר דם נעכר ונעשה חלב, ותלוי ביניקת חתינוק, ורבי יוסי סובר אבריה מתפרקין ואין נפשח חזרת עד כ"ד חדשים ובכן סליקת הדם תלויח בלידה (נדה ט'). ואמרו שם מנלן דחלב שרי? מדכתיב ארץ זבה חלב ודבש, ואי לא דשרי לא חוי משתבח קרא בו, ועוד כתיב לכו שברו ואכלו ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב (ישעיה כ"ה א'). ואע"פ שחלב אדם מותר (רמב"ם מאכלות אסורות פ"ג ד'), בכ"ז אסור חכמים לנחל לינק מן שרי האשה, והרי הוא כיונק שרץ ומכין אותו מכת מרדה (כתובות ס' ש"ע י"ד סי' פ"א ז'), אלא חולבת אשה לתוך כלי ושותה, וגם בתינוק קצבו חזמן לדברי ר' אליעזר עד כ"ד חדש ומכאן ואילך כיונק שרץ, ורבי יהושע אומר אפילו ארבע וחמש שנים והלכה כמותו (רמב"ם שם), ואם נמלחוהו אחר כ"ד חדש אסור לחזור וללינק, מלבד אם יש סכנה לתינוק (יו"ד שם).

[חלב טמא] חלב של בהמה טמאה אסור, דכל היוצא מטמאה טמא, וכן חלב של בהמה טרפה אסורה אם ידעין שהיא טרפה (חולין י"א, תוס' ד"ח אחיא). אבל אם נטרפה מחמת סרכות הריאה שטרפה מחמת שאין אנו בקיאים בבדיקתו מוחר משום ספק ספיקא, ספק שמא אינו טרפה ושמא נטרפה לאחר שנחלבה, אמנם רוב הספרים חושבים חלוקים על התוספת וסוברים כיון דאזלינן בתר רוב יש לה חזקת כשרות, וחיא חזקת דאיתא מכה רובא, ואמרין שסמוך לשחיטה נטרפה, ונוהגין לאסור החלב תוך ג' ימים לפני השחיטה אם נטרפה הבהמה (ש"ע י"ד סי' פ"א ב' הגיה), חלב גוים אסור, שחישינן שמא הוא חלב של בהמה טמאה, ואם ישראל רואה שחלבו הגוי מן בהמה טהורה מותר, בנמרא נתנו סימן, חלב טהור עומד חלב טמא אינו עומד (ע"ז ל"ה:), אדות נבינות של גוים ע"ע נבינה, וע"ע בשר בחלב.

יש-נב.

חלב (בארמית תרב, חלבא): השומן העב והקפוי בנוף הבהמה האסור באכילה, התורה אסרה כל חלב שור וכשב ועז (ויקרא ז' כ"ד), וכו' חלבו אסור מספק, ושל שאר מיני חיות אינו אסור מן התורה, החלב האסור בבחמה הוא החלב הראוי לחקרבנה על המזבח, כמו החלב אשר על הקרב וחלב הכליות (ויקרא ח' ט"ז), איסור חלב מדאורייתא ע"פ חקבלה הוא תוחב קרום ונקלף (ספרי פ"א י"ד), פ"י החלב והסרום הפרוס ע"ג הקרב והכליית ואין הבשר חופה אותו, ואינו אדוק בו היטב כי נפרש מהבשר ע"י קליפה (ע"י רמב"ם מאכלות אסורות פ"ז ח'). ומציא מכללו השומן המעורב עם

הבשר בכל חלקי בנוף שהוא שומן סתם ומותר, חז"ל אסרו גם החלב חלבן בנוף הבחמה, שהוא סמוך לקרב ולכליות ואסור בעין דאורייתא, כגון חלב חכסלים וקרום שעליהם, קרום שעל דר המחול וחוא חצר הגם, חלב שעל החמסס ובית חכוסות וחזו חלב שעל הקרב, ומדרבנן אסור גם החלב שעל הדקין, ר"ש מע"א באסחא" באורך אמה כשמתחילין לצאת מן הקיבה, וחלב הקיבה שעל חקשת בצד החיצון, ושלצר הפנימי הנקרא יתר אסור מדרבנן, והבחנים (שניתן לחם חקיה במתנה) נהנו בו חיתה, אבל אנו נוהגין בו איסור כבניי בכל שגורו אחריו (חולין מ"ט, רש"י), חלב הנקרא בפי שמואל, "תרבא דקליבוסיחא" הוא עצם קטן הנקרא "חנקא" שבו הירך קבוע וחלב, "חקליבוסיחא" מונח על העצם, והוא אסור משום חלב הכליות יען שנוגעים אחדדי, והרמב"ם יכנהו בשם חלב שבעיקרי חירכים, וחלב הנקרא בפי שמואל, "תרבא דתותי מתני" הוא נראה בנובה הבסלים ואח"כ נבלע תחת חתיכת בשר אדום (רש"י) ומונח בין בשר המתנים, גם החלב שעל שאר המחול והחומין שעל דרי המחול וחמשה חומין שבעוקץ הוא העצה וקצה השדרה אסורין מפני שיונקין החלב מהכליות, חלב חרבוק לכרם שתחת חפריסה אסור ובני ריינים היו נוהגין במקצתו היתר (יו"ד סי' ס"ד ט' הג"ח), יש מצריכין לנקר הקרום חעלין שעל יתרת הכבד שלצר הכבד משום חלב הקרב שמונח עליו, ויש מחמירין עוד לנקר השומן שתחת הקרום ההוא (ר"ת), וחמנהג להסיר גם שני חקרומים לצד פנים הריאה, ואע"פ שאסור רק החלב שעל חכליות ולא בתוך חכליות, מ"מ נוהגין ליטול הלובן שבתוך הכליות ויש מחמירין גם לחמט אחריו, גם נוהגין להפריד הבשר חרבוק זה על גב זה ולגרור החלב שביניהם ויש מתירין משום טעם חיפוי הבשר, האליה מותרת ובלבד שינקר ממנה מה שלצר פנים ולהסיר החומין שיונקין מחלב הכליות (מרדכי והרוקח), הקראים המכחישים בתורה שבע"פ, אוסרים אכילת האליה משום חלב, והו' שהשיב החבר למלך הכוזר: "הייתי רוצה ששיבוני הקראים תשובה מספקת ושיבארו לי החלב האסור וחוא חרבוק, עם המותר במעיים והקבה, וכן האליה האסורה אצלם, היש לה נדר? ושמא אחד יסיר קצת חזנב ואחד יסיר חכף כמו שהוא ואשוב לדעתם" (כוזרי מאמר ג' סי' ל"ה).

[טעם איסור חלב] הרמב"ם נותן הטעם לאיסור חלב מפני שהוא מוליד דם קר ומשחית את הבטן וראוי לשרפה יותר מן האכילה (מורה ח"ג פמ"ח), הרמב"ן בפירושו עה"ת (ויקרא ג' ט'), יאמר כי החלב האסור הוא קר ולא וגם קשה לחתבשל באצמוטבא ומטהר לכלות ויוליד לחה לבנה וסוחם, האברבנאל (שם) נותן הטעם לאסור חלב ודם, כי החלב מקרר טבע האדם וחדם מרתיה המבע, ע"ע ניקור.

א. ד.

מקבלת שכר אלא על אחת וילקוט יחזקאל רמז שנה, שה' שרמו תתקפ"ב). ובזמן הזה שחוששין ליחוס הבהנים אין מאבילין חלה לכהן (ש"ע א"ח ס' תנ"ז בהנה"ה, מניא ס"ק ט' י"א), רק מפרשין כוזה ומשליכין אותו בתנור להשרף קודם שאופין את הפח.

[שיעור חלה] חז"ל למדו שיעור העיסה שחייבין לתת ממנה חלה מן הכתוב: ראשית, "עריסותיכם", בדי עיסותיכם, עיסת מדבר, שהיא שיעור שבעה לוגין (לוג הוא רובע הקב) וביצה וחומש ביצה, דבתיב והעומר עשירית האיפה הוא (עירובין פ"ג:). או מ"ג ביצים וחומש ביצה, ומכאן אמרו ז' רביעים (רובע הקב) קמח ועוד הוא שיעור עיסת מדבר שחייבת בחלה, וכתב בעל פחד יצחק ערך חלה ששיעור זה עולה חמשה פונטין של י"ב אונצין (בס"ה ששים אונצין=3 פונט 12 אונצין במשקל הרגיל) והעולם נוהגין לפרוש חלה משלש למרות של קמח, וצריך להיות בחלה בדי "גתינה" לכהן, מכאן אמרו חלה של בעה"ב אחד מכ"ד ושל נחתום אחד ממ"ח (ספרי), כלומר בעה"ב האופה לעצמו עיסתו מועטת וצריך נתינה יתירה, אבל העושה למבור בשוק עיסתו מרובה ודי אחד ממ"ח (עדות פ"א ד'). ע"ע לחם; מדות ומשקלות; תרומה.

ביבליוגרפיה: מסי' חלה במשניות סדר זרעים ד' זרקין; רמב"ם בכורים פ"ה—פ"ה; ש"ע יו"ד סי' שכ"ב—ש"ל.

א.

חלול הדש: ע' מעירה

חלול הדש: הזהרה שלא לפחות מקדשת חשם או להוריד ממעלתו הרמה בתוך אלהי ישראל אשר בחר אותנו לעם סגולה שומר הדת והאמונה האמיתית; כדי שלא יתחלל שמו הקדוש נגד העמים, והוא הבמור הרגיל, "למה יאמרו הגוים"; ושלל יתחלל שמו בעיני עמי הארץ בראותם כי החכמים וגדולי התורה יעברו על מצוות ה', ותתבוזה הדת על ידם. במצוה הזאת יש עשה ולא תעשה: "ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כ"ב ל"ב). העשה היא לקדש שם שמים ע"י מסירת נפש שלא לעבור על ע"ז שפיכות דמים וגלוי עריות או על מצוות אחרות בשעת הגזרה. ואע"פ שהיה אנוס לכך ואין שייך בזה קדוש השם, בכל זאת עוד נשאר חלול השם שצריך לזהר ממנו, וזהו חלא תעשה. או המחלל השם בעושה עברה להבעים ובפרהסיא (עי' ספר החנוך סי' ש"ד) כמו שאמרו נוח לו לאדם שיעבור עברה בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא, שנאמר כה אמר ה' איש גלוליו לבו עבודו ואחד אם אינכם שומעים אלי ואת שם קדשי לא תחללו עוד (יחזקאל כ' ל"ט). אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירים אותו וכו' ואל יחלל ש"ש בפרהסיא (קדושין מ'). וגם המחלל שם שמים בסתר נפרעים ממנו בגלוי (אבות פ"ד ד'). וב"ב גדול האיסור של חלול השם עד כי אמרו שודד.

חלה: עונה או כבר לחם, ונתיחד להוראת המצוה להפריש מן הבצק תרומה שהיא חלקו של כהן. הדין מפורש בתורה: בבואכם אל הארץ אשר אני מביא אתכם שמה וגו' ראשית עריסותיכם חלה תרימו תרומה וגו' (במדבר ט"ז י"ח—כ"א). ודרשו חז"ל, "בבואכם" בבית כולכם ולא בבית מקצתכם, וכי אסקינהו עזרא לאו כולוהו סליק. מכאן דחלה בזמן הזה דרבנן (בתובות כ"ה). אפילו בא"י. ובחז"ל אין חיוב כלל בחלה, רק משום שלא תשתכח תורת חלה (בכורות כ"ז:), ואפילו פירות א"י שיצאו לחז"ל בזמן הבית הראשון היו פטורין מחלה לדעת ר' עקיבא, מ"ט? דכתיב אשר אני מביא אתכם שמה. שמה אתם חייבים ואין אתם חייבים בחז"ל (ירושלמי חלה פ"ב א'). אבל אם נלוש הקמח במים ונעשה עיסה בא"י ואפילו הוציאנוהו לחז"ל חייבת בחלה, דכבר נתחייבה בא"י ושוב לא פקע החיוב ממנה. יכול יהא מעיסה וחליטה חייב בחלה? ת"ל לחם (פסחים ל"ז:). פ' מעיסה וחליטה, שנובלין הקמח ברותחין, היינו שנותן קמח בתוך מים רותחין והו' "מעיסה", ואם נותן מים רותחין ע"ג קמח זהו "חליטה", ומכיון שהן מבושלין ברותחין קודם לישתן לאו לחם ניהו, ראין דרך לחם בכך (עי' ירושלמי חלה פ"א ד'). ולהלכה ק"ל דבין מעיסה ובין חליטה אם נאפת בתנור חייבת בחלה, אבל אם נעשה במרחשת או במתבת ובכל דבר שהאור עוברת תחתיו פטור מן החלה, ואין חייבין בחלה אלא תמים שעורין בוסמין שכולת שועל ושופין שהם חמשת המינים שנקראים לחם, אבל לא אורז ודוחן (מנחות ע'). עיסת הגוי שנלגלה ונתן לישראל במתנה או מכרה לו פטורה מן החלה, ואם נלגלה לישראל חייבת בחלה (מנחות ס"ז:). עיקר שעת הפרשה היא לאחר נמר לישא, ואם לא הפריש מהעיסה, חייב להפריש מן הלחם האפוי (ספרי). המצוה להפריש חלה מומלת ביחוד על האשה, כי הנשים מתעסקות באפיית הלחם, והוא אחד משלשה דברים שהנשים מתהירות עליהן: נדה חלה והרלקת הנדר, ואם אין מקיימות אותן עונשן קשה שמתות בשעת לידתן (שבת פ"ב ז'). המפריש חלה מברך בא"י אמ"ה אשר קדשנו במצותיו וצונו להפריש תרומה (או חלה), והכהן האובל החלה מברך בא"י אמ"ה אשר קדשנו בקדשותו של אהרן וצונו לאכול תרומה (כלבו והוא מלשון הרמב"ם סוף תרומות). ואפילו בזמן הזה שאינו אלא כדי שלא תשתכח תורת חלה נוהגין לברך, ויש מברכין בלא שם ומלכות או "ברוך דחמנא מרא אשר צונו להפריש חלה". מפני מומאת חז"ל תקנו להפריש שתי חלות, אחת לשרוף באור ואחת לכהן כדי שלא תשתכח תורת חלה שנתנת לכהן, של אור אין לה שיעור ושל כהן יש לה שיעור (חלה פ"ד ח'). וע"ז אמרו בפסיקתא דר"ב (ק"ה). מי גרם לי שאחא מפרשת שתי חלות בסוריא על שלא הפרשתי חלה אחת בתקונה בא"י; סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שתיים. ואיני

חמלך בברחו מפני אבשלום בנו שרצה לחורגו. ירא שמא יתחלל שיש כי יאמרו חבריו חסיד שכמותו חרנו בנו, ויהיו מתרעמין על מדותיו של הקב"ה, ובשביל זה רצה דוד לעבוד ע"ז כדי שלא יהיה חסיד בעיני העם. שנאמר ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים (ש"ב מ"ז), ואין ראש אלא ע"ז וכו' (סנהדרין ק"ז). והתורה בעצמה חששה על חלול השם, והזהירה לא תלין את נבלתו על העץ כי קללת אלהים תלוי וגו' (דברים כ"א), כלומר שלא יאמרו מפני מה תלוי זה מפני שבירך את השם ונמצא ש"ש מתחלל (משנה סנהדרין מ"ז). ולא עוד אלא שלפעמים עוברים על דברי תורה מפני חלול השם, כי במעשה דוד עם הנבעונים שחללו ישראל שבעתם נגדם, ודוד מסר בידם את בני שאול אשר ילדה לו רצפה להמיתם, וכתוב וחקק רצפה בת איה את השק וגו' ולא נתנה עוף שמים לנחך עליהם יומם וחית השרה לילה (ש"ב כ"א י'). נגד הכתוב לא תלין נבלתו על העץ, וע"ז אמר ר' יוחנן מומב שתעקר אוה אחת מן התורה ויתקדש ש"ש בפרהסיא שהיו עוברים ושבים אומרים מה מיבן של אלו?—חללו בני מלכים הם כך, בני הדיומות על אכו"כ, ומה גרים נרורים כך, ישראל על אכו"כ! מיד נתוספו על ישראל מאה וחמשים אלף וגו', ואם לא היה דוד עושה כן, היה שם שמים מתחלל, שהיו האומות אומרים אין אומה זו ראויה לדבק בה שהרי פשמו ידיהם בנרים לימול מזונותיהם ולא עשו בהם נקמה (ובמות ע"מ. רש"י). חלמיד חכם מחזק עוד יותר על חלול השם, ואמר כל מקום שיש חלול השם אין חלקים כבוד לרב (ברכות י"מ). היבא דמי חלול השם? אמר רב כנון אנא דשקילנא בישראל ממבטא ולא יהיבנא דמי לאלתר (והושבין חרואים כי אינו משלם והיו מזלזלין בגול). א"ד דמסני ד' אמות בלא תורה ובלא תפילין, א"ד כל שהביריו מתביישין מחמת שמועתו וכו' (יומא פ"ו). ולכן הנהיגו לנדות צורבא מרבנן דסנו שומעניה דקא מיתחיל שמא דשמיא, וא"ר הונא באושא התקינו אב"ד שסרה אין מנדין אותו אלא אומר לו (הנשיא) הכבד ושב בביתך, חור וסרה מנדין אותו מפני חלול השם (מ"ק י"ז). ושמעון בן שכם אוכר לחוני המעגל, אלמלא חוני אתה נחרני עליך נדוי וגו' לא נמצא שם שמינו מתחלל על ידך? ע"י שבא לירי שבועת שוא בשבועה בתפלתו של עצירח נשמים (תענית כ"ג). גם אמרו ת"ח המרבה סעודתו בכל מקום סוף מחריב ביתו וכו' ומחלל שם שמים (פסחים מ"ט).

א.

חלום: חזיון שראת אדם בעת השינה או חנמנום כי נח הנשמה ובה השכל והרהור באדם לא פסק לגמרי גם אם נופו ינית בשעת השינה. בכח"ק מסופרים חלומות אחרים. הראשון הוא חלומו של יעקב, והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה וחנה מלאכי

אלהים עולים ויורדים בו וחנה ה' נצב עליו וגו' (בראשית כ"ח י' כ"ב), ובתחתיו עובר אצל לבן ראה בחלומי והנה העתורים העולים על הצאן עקורים נקודים ובדורים וגו' (שם ל"א א'—י"ג). יוסף ראה בחלומי כי אחיו מאלמים אלומים והנה קמה אלמתי וגו', ועוד חלום שני והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לו, והחלומות האלה נרמו שאחיו החקנאו בו (שם ל"ז ה' י"א). שר המשקים של פרעה ראה בחלומי נמן ובה שלשה שריגים וגו' ושר האופים ראה שלשה סלי חרי על ראשו (שם מ' א'—כ"ג). גם פרעה חלם והנה מן היאור עולות שבע פרות תואר וגו' ושבע פרות רעות ותאכלנה הרעות את היפות, ופעם שנית חלם והנה שבע שבלים בריאות ושבע שבלים דקות שבלעו הבריאות (שם מ"א א'—ג"ז). נדעון שמע במחנה מדין איש חיל מספר חלומי לרעהו והנה צליל להם שעורים מחתפץ במחנה מדין ויבא עד האהל ויכחו וגו' (שופטים ז' ט'—ד'). נבוכדנצר ראה בחלומי צלם גדול ראשו היה זהב, וזרועיו כסף מעיו ויריכיו נחשת שוקיו ברזל וגו' (דניאל ב' ל"א—ל"ח). מלכר אלו קוראים אנו בכח"ק חלומות ממין אחר שאין בהם ספור מעשה אלא גלוי שכינה. הראשון מהם חלומי של אבימלך שבא אליו אלהים בחלום הלילה ויאמר לו להשיב אח שרה אשת אברהם ואם ימאן לעשות כן מות ימות הוא וכל אשר לו (בראשית כ' א'—י"ח). השני הוא שנראה אל לבן הארמי בחלום והזהירו מלדבר עם יעקב ממוב עד רע (שם ל"א כ"ד). השלישי הוא שנראה אל בלעם ולא נתנו לילך לקוב את ישראל (במדבר כ"ב כ"ג). הרביעי בשלמה בנבעון שנראה אליו ה' בחלום חלילה ויאמר אלהים שאל מה אחך, והוא שאל חכמה לחבין דבר משפט (מ"א ג'). אבל דבור הראשון של שמואל הנביא נראה שלא היה חלום אלא חזון, אך שנגלה אליו בלילה במרם כבה נר אלהים (ש"א ג' א'—ח'). וכן הדבר אצל חזיונות אחרים בלילה שהם מענין נבואה, ועליהם אמר איוב, "בחזון חזיון לילה בנפול תרדמה על אנשים בתנומות עלי משכב, או יגלה און אנשים ובמסדרם יחתום (איוב ל"ג י"ד).

[חלומות של נבואה וחלומות שוא] חוקרי ישראל

עשו חזיון בין החלומות, ואמרו כי החלומות בכח"ק הם נבואות במדרגות שונות. במדרגה הראשונה היא החלום האמתי כאשר מסופר בדניאל (ג' א'). ולמעלה הימנו הוא חלומי של אברהם שיכול לראות בו את העתיד (בראשית מ"ז י"ב) כי תרדמה של אברהם היה חלום נבואי (הראב"ד הראשון בספרו האמונה חרמה פ"ח ט"ז). הרמב"ם מדבר מן י"א מעלות הנבואה. במעלה הג' רואה חז"י החלום ופתרנו כמו רוב דמיונות של זכריה, במעלה הד' שומע הנביא בחלומי דברים אבל אינו רואה את המדבר כמו שמואל (א' ג'). במעלה ה' מדבר "איש" בחלום כמו אצל יחזקאל (מ' ד'). במעלה הו' מדבר מלאך אליו בחלומי כמו אל יעקב

חלום בין שלא חלמו. אחת התענית לחטבת החלום
ע"ע תענית.

ש-נב.

[ספרים] בספרות ישראל יש ספרים בענין החלומות
ופתרוניהם: "חלום מרדכי" הוא ספר אפוקריפי מהספרים
החיצונים והוא קצת מסי' אסתר, מיוסד על מאמר
המדרש, "ומרדכי ידע, בעל החלום אמר לו" והוא רעיון
פיוטי יפה. ר' נפחלי הערץ ב"ר אברהם שולמאן מצא
אוחו בברעסלא. כ"י ישן על קלף וכתוב בו פסוק אחד
עברית וא' ארמית ובסופו כתוב: אני יוסף ב"ר
קלנימוס הסופר נקדתי ומסרתי זה הספר לר' חיים
ב"ר ישראל ז"ל, וכתבו ר' משולם בן דוד ר' יוסף
הסופר בארץ אשכנז המתורגמת הדייב בשנת תתקצ"ח
(1238), ונרפס בוילנא תקע"ג (ע' צונץ נ"פ 121). גם
ס' "פתרון חלומות" לר' שלמה אלמולי על ענין החלום
ומחותו לפי דעת התלמוד והזוהר ושאר ספרים, וענין
הטבת החלום ודיני תענית חלום, ונקרא נ"ב, מפשר
הלמין. קושטא חסר שנת הדפוס, ווילנא תקע"ח, וכמה
פעמים אח"כ, "פתרון חלומות" של יוסף עם לוח קצר
על ענין החלומות וכו' (כ"י, הפליט ס' 45), ונרפס
בסדרו ר"י עמרין. תעוד בספר "נשמת חיים" לר'
מנשה בן ישראל מאמר נ'. ונדע גם הספר, "תשובה
מן חשמים" על דינים והלכות מר' יעקב ממרוש או
מר' מקורבייל (שם הגדולים) שמיחהו אליו גם הספר
"בעל החלומות". תעוד ס'. "יער הלכנן" לר' אברהם
יגל, שתוכן החלק הראשון ממנו על החלומות ופתרונם.
מא"ה.

חלוץ עצמות: ע' אחליתין

חלוקה: כסף התמיכה ששולחים הנדיבים באמצעות
הנבאים בחוץ לחלק בין העניים היושבים בא"י.
והחלוקה נעשית שם ע"י הממונים של הכוללים היחידים
או ע"י ועד כל הכוללים. החלוקה שונה מצדקה סתם
לחמן ביד עניים, כי נוסדה מתחלה על יסוד לאומי
לחוק את ישוב היהודים בא"י. מקור החלוקה בא"י
התחיל בבית שני כאשר שלחו אנשי אלכסנדריא
תמיכה לאחיהם היושבים בא"י, ואחרי החורבן התאצזו
היהודים מחוץ לחוק את ישוב הארץ ונפרט לוסדי
התורה בישיבות צפודי ומבריא, וגדולי התנאים בעצמם
היו מסבכים בעתים קבועות בערי א"י וסוריא לקבץ
נדרות, שקראו "מגבת חכמים" או תמיכת חכמים, ור'
אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא באו עד חילת אנטוכיא
לעסק המגבת, ושם היה איש אחד בשם אבא יוחן
שדרכו היה לתת נדבה הגונה (ירושלמי חוריות פ"ג
ו', קיד פ"ח), והאנשים שהצמיגו בנדרותיהם נתעמרו
בתואר "ראש פרק" או "ראש טימוס". היינו שכתבו
שם בראש הרשימה של המתנדבים (שם), ונמשכה
הנבייה בכל ימי תקופת האמוראים, והלכו הגובייים
עד בצרת לעשות שם פסקא (פסוק נדרות), ומצאו איש

(בראשית ל"א י"ב), וכן הוא הדבר אצל רוב הנביאים.
במעלה זו חשב בחלומו הנבואי כי חקביה בעצמו
ובכבודו מדבר אליו כמו ישעיה (ד' א'-ח') ומיכיהו בן
יכלה (מ"א כ"ב י"ט). בנמצא אמרו כי חלום אחד
מששים לנבואה (ברכות נ"ז:). וא"ר יוחנן שלשה
חלומות מתקיימין חלום של שחרית וחלום שחלם לו
חברו וחלום שנפתר בתוך חלום. וי"א אף חלום שנשנה
שנאמר תל השנות החלום (בראשית מ"א ל"ב). אמנם
החלומות שאינם באים בתור נבואה אין בהם ממש
ועליהם נאמר וחלומות השוא ידברו (זכריה י' ב'), כי בא
החלום ברב ענין, כי ברכ חלומות וחבליים ודברים הרבה
(קהלת ח' כ-ד'), ואי אפשר לחלום בלא דברים במלים
(ברכות נ"ח). וא"ר שמואל בר נחמני א"ר יוחנן, אין
מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו (מה שמחיהו ביום).
אמר רבא תדע דלא מחוו ליה לאיש לא דיקלא דדבא
ולא פילא דעיל בקופא דמחטא, שאינם כמציאות. ר'
מרדכי יפה בעל הלבושים כתב: דבר ידוע הוא וכולי
עלמא ידעי זה שרוב החלומות ורובא דרובא בולם
הם דברים בטלים וכזבים וחבליים ואין בהם אף דבר
אחר שהוא אמתי כי יבוא ברוב ענין וברוב רמיון.
שאפילו החלומות האמתיים הבאים מצד הנבואה והשכל
יש בהן קצת דברים בטלים (לבוש אורח פ' וישוב).
אכן המהרש"א האמין בהם ומתאמץ לפרש כמה אנדרות
חז"ל בדרך החלום, וגם בין המשכילים רש"ד לוצאמו
האמין בחלומות (אנרת שר"ל, אוצר נחמד שנה א',
וע"י האשכול ח"ב 138).

[פתרון חלומות] חז"ל בחפצם ליטב את דעת
החולם חלום, אמרו כל החלומות חולקין אחרי הפה
(ברכות נ"ח:). היינו שיש בכח איש אחר לפתור החלום
למנו, ומצינו רבים מגדולי חז"ל שפתרו חלומות, ואמר
רב הונא וכו' הרואה חלום ונפשו ענומה עליו ילך
ויפתרנו בפני שלשה. שמואל כי הוה חזי הלמא בישא
אמר וחלומות השוא ידברו (זכריה י' ב'), וכי הוה חזי
הלמא טבא אמר וכי החלומות השוא ידברו? והכתוב
בחלום ארכר בו, פותרו החלומות קבלו שבר על
פתרונם, בר הריה מפשר חלמי חוה, מאן דיהיב ליה
אגרא מפשר ליה למעלותא, ולמאן דלא יהיב ליה
אגרא מפשר ליה לגרועתא; אביי יחיב ליה זוזא ורבא
לא יחיב ליה, א"ר בנאה כ"ד פותרו חלומות חזי
בירושלם פעם אחת חלמתי חלום וחלכתי אצל גולם
ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה, וכולם נתקיימו בי
(שם נ"ו). אמרמר ומר זוטרא ורב אשי הווי יתבי בהדי
הרדי, פתח חד מינייהו ואמר האי מאן דהוא חלמא
ולא ידע מאי חזא ליקום קמי כהני בעידנא דפרסיה
ירייהו ולימא חבי: רבש"ע אני שלף וחלומותי שלף
וכו' ומסיים בהדי כחני דעני צבורא אמן, ואי לא, לימא
חבי, "אדיר במרום שוכן בנבוכד אתחשלוש ושמן שלום
יהי רצון מלמניך שתשים עלינו שלום". והמנהג היום
שיאמרו כולם רבש"ע חז"ל בברכת כהנים, בין שחלמו

ששלח אליו אלף פרחים לשנת מכיסו ועוד קבץ נדבות לחמיכת הלומדים והעניים שמספרם היה אז יותר ממאתים נפש (הנוסע האלמוני משנת ד'פ"ב, בסוף שבחי ירושלים). לבסוף החלוקה הבא מחול' נתוסף עוד כסף העזבונות מיושבי ירושלים שמתו בלא יורשים בא"י ע"פ התקנה שהגהינו ראשי הקהל במאה ה'מ"ו: "כי האיש המת בירושלים ובנים אין לו בה יפלו כל נכסיו הנמצאים בעיר לקופת הקהלה", והתקנה הזאת נודעת בשם "תקנת העזבונות".

[ספרדים ואשכנזים] במאה ה'ה"ח כבר נתקדשו ארבע ערים בא"י לחלוקה, והן ירושלים חברון צפת ומבריא, ונקראו בשם "ארבע ארצות", ומערים אחרות בא"י לא שלחו עד היום שלוחים לחול'. בראשונה היתה קהלת הספרדים בראש החלוקה, ומנהיגיה חלקו את סדר השליחות בשלש מערכות היינו תונרמה, מערב, פראנקיא (אירופא), באופן שלכל אחת מהארצות האלה הגיע רק שליח אחד בשנה, ואופן נביית החלוקה וסדריה לא נשתנה כליל אצל הספרדים מראשית הוסדה עד היום, מלבד שליחות פראנקיא שנתבטלה אחרי שנתרבה ישוב האשכנזים בא"י, והקהלות המעטות באירופא שולחות תמיכתם לקהלת הספרדים ישר ע"י הפוסטא, ומאז חלקו הספרדים את שליחותם לארץ המערב לשתי מערכות מערב חפנימי חבולל ארץ מורוקא ומערב החיצון חבולל אלניד מונים ועוד. השליח יקבל סכום ידוע אחוז למאה (בערך 45 פרוצנט) מהכסף הנגבה על ידו, אחרי נביון הצאות הדרך. כל חכמים הנכנסים יחלקו לשלש חלקים: א' להוצאת העיר, ב' לתמיכת החכמים שנקראו בשם "תפארת ישראל" ויחולק לפי מעלת החכם ויחוסו, ג' תמיכה לעניים שאין להם פרנסה או שפרנסתם מצומצמת, אבל אומנים ובעלי מלאכה מערת הספרדים אינם מקבלים מאומה מכסף החלוקה. האשכנזים כשהיה מספרם מעט קבלו תמיכתם מקופת החלוקה הכוללת, אך כאשר נתרבה מספרם החלו לשלוח שלוחים לאחיהם באירופא, מושב הנבאות הראשית היה בעיר מיץ, ומשלחת המכתבים לתבאים בעיר הזאת שנרפסו בהירושלים (כרך ב' 148) רואים אנו כי בשנת 1755 שלחו עדת האשכנזים שבידושלם את הרב הישיש שניאור פייבוש, ובהשתדלותו נאסף בעיר מיץ חובא לירי חגבאי, השר חניני' וכו' בערמאן שפייארסניל סך 600 לימין. אח"כ שלחו את ר' חיים אחרן בן הצדיק ר' אברהם נרשן קומבר במכתב בקשה לחגבאי במיץ. בשנת 1811 נוסד ישוב תלמידי הגר"א בירושלים, ועדת החסידים התישבו בצפת ומבריה, והם שלחו בשנת 1878 את ר' ישראל מפאלאצק ועמו עוד אחרים ממנהלי העדה לכתת רגליו לחול' למען חזק את מעמד בני עדתו. גם שלחו את ר' יעקב סמילאנר למדינת רייסין לתביא את מכסת החלוקה בכסף מזומן, כי פוסטא (בידואר) או בתי שולחנות לא היו אז בארץ. בשנת 1795 פוץ

נדיב שעשה צדקה ב"רמאות", היינו בעת פיסוק נדבות היה סמתין עד שיפסקו כל הקהל ואח"כ היה הוא פוסק כנגד כולם, ודיש לקיש נהג כבוד ב"הרמא" חזו וחשיבו אצלו, ויקרא עליו הפסוק סתן אדם ירחיב לו (דברים דבה פ"ד). לפעמים נשלח כסף להשיבה מבלי להכות על הרגליים, ומסופר כי שקא רדינרא אתא לבי מדרשא קדם ר' אמי חכה בהן לת"ח העניים שלמדו בישיבתו בסבריא (חולין קל"ד:). לדעת רמפורט נקרא המעות האלו בפי חול' בשם "מעות הנאות ממדינת הים" (פסחים נ': ד"א פ"ב, ע"י ערך מלין ע' ארץ ישראל). גם היהודים בארצות בכל ופרס שלחו את נדבותיהם להספקת ת"ח והישיבות ע"י אחד מחכמיהם שהיה עולה לא"י פעם אחת בשנה, והאיש הזה נקרא "שליח ציון", ואחר מהם היה רבא בר אדא (ביצה כ"ה:). והוא מקור לשם המורגל "שליח רבנן" (שדר) או משולחים. ר' אבין ורב דימי היו שני שליחים מכלל לא"י בימי רבא ואבבי (קדושין י"ב). בל"ס נ"כ להוליד את הנדבות, אך הם לא היו קבועים. אכן כאשר נתבטלו הישיבות והישוב בא"י ע"י הנזרות ונוכרו ישיבות בבבל נעסקה החלוקה בא"י עד סוף זמן הגאונים, אחרי כלות זמן הגאונים נוסד ישוב קמן בא"י והנוסעים ר' בנימין ור' פתחיה במאה ה"ב מספרים כי היהודים עסקו שם בצביעת בגדים ומלאכות שונות, וכנראה לא חיתה שם ישיבת קבועה עד אשר בא ר' יחיאל מפאדים (1257) ויסד שם ישיבה עם שלש מאות תלמידים מצרפה ואנגליא, ולו היה שליח ר' יעקב שקבץ נדבות בער הישיבה.

[הישוב החדש] ישוב א"י נתחדש ע"י הרמב"ן שבא לירושלים בשנת כ"ז (1267), ויסד ישיבה גדולה בירושלים, וכמעט כל יושבי העיר התפרנסו מן החלוקה ששלחו או שהביאו היהודים שישבו במצרים ארם צובה ודמשק וכל גלילות הארץ שבאו שם שנה בשנה, והעניקו במתנת ידם לחכמי העיר ותלמידיהם, ושלמו בעדם המס הכבד שהמילה הסמשה עליהם. ולפעמים הוכרחו לסבור את אחוזות הקהלה ולמשכן בתי כנסיות וספרי התורה ותכשיטיהם בעד הלואת כסף בנשך, כסמכם על החלוקה שתבוא לקופת הקהל מחול' לפדות המשכנות. בשנת 1487 כאשר היה רעב בארץ שלחו שלית מיוחד לאחיהם שבגולה, כי יחישו לעזרתם, השליח הזה היה אשכנזי בשם ר' משה עשרים וארבע (שם המסמחה). והלך ראשונה לקושטא לבקש רשיום והסכמה מחרב חבולל ר' משה קפסולי (ע"ע) לאסוף נדבות בתונרמא, אך הרב הזה מנע לתת לו הסכמתו, מפני המלחמה שהיתה אז והממשלה אסרה להוציא כסף מתונרמה לארץ אחרת. בשנת 1521 בא ר' עובדיה מברסנורא לירושלים ויסד שם שתי ישיבות ומסבדיו מאיסליא ומצרים שלחו אליו כסף "לשמן למאור ולתמיכת הת"ח העניים" (ע"ע עובדיה מברסנורא), וביחוד החזיק בידו ר' יצחק הכהן שולאל

העולה לכל נפש 30.76 ד'. והכולל חיותר עני הוא כולל מינסק העולה לכל נפש 1.07 ד' לשנה. הסך המסומע מכל הכוללים עולה לכל נפש 8.56 ד' (בשנה הכלל). ועד כל הכוללים יקבל הכסף הבא לירושלם שאין לו בעלים בין הכוללים היחידים. כמו הכסף הבא מאמריקא (זולת הכולל האמריקאני) אנגליא אוסטרליא ומרוסיה חפנימית.

רשימת הכוללים ומספר נפשותיהם

שם הכולל	נוסד בשנת	אנשי הכולל	סך הכסף
1 ווילנא חאמוס		2.200	12.000 ד'
2 הוראדנא	1856	1.650	7.500
3 מינסק		1.003	2.500
4 רייסין	1860	700	3.250
5 סלאנים	1868	131	1.200
6 סובאלקולאמזא	1867	616	7.000
7 פינסק	1878	700	750
8 ווארשא	1852	1.313	18.600
9 חב"ד		1.320	7.500
10 קארלין	1875	368	750
11 זימאמיר		304	700
12 וואלין		1.160	1.800
13 בעסאראביא		56	125
14 ליבאשא		50	175
15 קאידענאו	1890	180	2.500
16 מאלדאווא		111	680
17 וואלאכיא		600	1.200
18 לבוב		777	8.000
19 קאסאב	1890	150	840
20 וויניצא		123	1.200
21 בוקאווינא		160	1.400
22 זיבענבירגען		60	1.600
23 אונגריא	1860	1.300	40.000
24 ה"ד	1849	180	6.080
25 אמריקא (כולל)	1897	292	5.400

15.504 132.750 ס"ח

[חשד על המסומים] מובן כי בזמן הארוך של החלוקה נמצאו מסומים שלא עשו מלאכתם באמונה. וגם הנבאים בחו"ל מעלו בכסף החלוקה. החכם צבי הרב לעדת אשכנזים באמשטרם, שם עיני השפעתו שינעו מעות א"י לידי העניים ויתחלקו בסדר וביישר.

בהישב מחלוקת בסבת החלוקה (מכתב ר' אברהם קאליסקער בס' חבת הארץ דף ס"א). זה הדבר: מחז רייסין שמעריהם הגיע הסכום חיותר גדול נפרדו מהכולל הכללי וייסדו להם כולל מיוחד בשם כולל רייסין, ושלחו רשימה מפורטה ממספר נפשותיהם להנבאים בחו"ל, ומענו מענות, "עניי עירך קודמים", ולכן שלחו הנותרים שלח מיוחד את ר' אפרים פישל מצפת לקבוע מעמד נם בעדם במדינת פולין שבאו משם. והנשיאות נמסרה בידי הצדיק ר' מרדכי אב"ד בעיר נעסכין. זה היתה תחלת הפירור בין הכוללים. [קופות רמבה"ן] ר' משה אלשיך שישב בצפת (1599) עשה תקנה לקבוע בחו"ל, "קופות לחמיכת ארץ הקדושה" ונקראות אז בשם, "חותם תכנית", סוכת דוד אשר כל איש יתן כפי נדבת לבו, וקבעו אותם ראשונה בעיר ויניצא אחרי שקבלו מכתב הרב בשם "חותם קשה" לעוררם כי לא יקשיחו לבם מצרת אחיהם חובקי ארמט ארץ הקדש ולא יתנו דמי להם עד כי יראו וישמעו כי נשעו תשועה ממשיה (הקדמת האלשיך) ומנתלי העדה קצבו את הערך חיותר קמן של התמיכה חמן נתינתה, והוא, "כי כל איש מבין עשרים שנה ומעלה הפורע מס לפחות ג' דוקאטים לשנה, עליו לתת לא פחות מרבע דוקאטי זהב לשנה להחזקת יושבי ארדה"ק והפרעון יתחיל בשבוע שתחול בה פרשת שקלים. אך תנאי הותנו עם המסומים בא"י כי יחלקו את כסף התרומה לכל הקהלות ספרדים ואשכנזים בשוה לפי מספר נפשותיהן. גם ר' ישעיה חלי הורוויץ (השל"ה) שנחשב לרב לעדת האשכנזים בירושלם בשנת 1623 יסד קופות קבועות וגבאים מיוחדים לגבות את כסף א"י באשכנזי ופולין, ואת הנבאים הפתיר בתואר נשיאי ארדה"ק, וכן נמצא על מצבת ר"ד אופנהיים הרב מפראנ (ע"י תבכורים לשנת תר"א). הקופות האלה היו ידועים אח"כ בשם, "קופות רמבה"ן" = ר' מאיר בעל הנס, והוא ר' מאיר חקצין שמוכר ר' יעקב תלמיד ר' יחיאל מפארים ויבנהו, "בעל הנס" הנקבר במבריה על יד ים כנרת. והעולם מועים לחשוב כי הוא ר' מאיר התנא שהיה ג"כ מלומד בנסים. הקופות האלה נמצאו כעת כמעט בכל בית יהודי אורטודוקסי, בכל תפוצות ישראל. באמריקא העלה הכנסת הקופות יותר משלשים אלף וחמשת אלפים דולאר לשנה. מארצות הברית וקאנאדא; בעד הספרדים יותר מעשרת אלפים דולאר ולאשכנזים יותר מעשרים וחמשת אלפים דולאר לשנה. בס"ה 35,000 דולאר או 175,000 פראנק לשנה. סך ההכנסה מכל ארצות תבל לכ"ה כוללים הנמצאים בירושלים עלה בשנת 1902 לסכום 132.750 דולאר או 663,750 פראנק. ע"פ הרשימה למטה: כל אלה הכוללים הם של אשכנזים, וכל כולל מקבל הכסף מהנבאים של המדינה או העיר שמשם באו. וביניהם כוללים עשירים כמו כולל הו"ד (ר"ת הולאנד ודיימשלאנד), העולה לכל נפש 33.77 ד'. ואחריו כולל אונגריא

וללא החלוקה לא היה נמצא גם חלק העשירים מהיהודים הנרים עתה בא"י. וכ"כ חששו הרבנים בעד הישוב עד כי לדעת רבים מהם גם עשירים היושבים בא"י וכו' בחלוקה כמו עניים, כי החלוקה נתנה לצורך הישוב ולא בחזרת צדקה. אמנם העשירים ויתרו על זכותם כדי שיתמכו העניים ופרט לומדי תורה העושים תורתם אוסנתם. ולכן לא נכון ולא ישר להרוס את החלוקה אך ראוי לעשות תקונים באופן שכסף הנדבות לא יפחת בחז"ל ע"י גבאים שאינם נאמנים, וחממונים בירושלם יהיו אנשי אמת שונאי בצע ויחלקו חכסף במשפט וצדקה.

ביבליוגרפיה: קונטרס אמת מארץ אמשטרדם 1848; אות אמת שם 1864; חשבון שמש צדקה לאשכנזים, וחשבון המורה לצדקה לספרדים, ירושלם בכל שנה; חשבון כולל אמריקא ג' חוברות; לונדן, לוח א"י ח"ו 188; ירושלם כרך ז' חוברות א—ד. J. E. VI. 179

א.

חלומים: ע' פלפול

חלון: מין שרץ חמים, חמט חגדל בנרתקו ופוצעין את נרתקו וחולצין אותו מתוכו. כמו שאמרו במשנה הצד חלון וחפוצו (שבת כ"ה). חלון כל זמן שהוא גדל נרתקו גדל עמו (שה"ש רבה פ"ד), ויש מסנו מינים שונים, ואחר שמשחמשים בדמו שסוחטין מנופו לצבע תכלת הנקרא כלשון דומית Buccinus, חלון זה גופו דומה לים (כמראה התכלת) וברייתו דומה דג ועולה אחת לשבעים שנה ובדמו צובעים תכלת למיכך דמיו יקרים (מנחות מ"ב). בחלק זבלן נמצא החלון, על שהיה מתרעם לפני הקב"ה ואומר, רבש"ע לאחי נתת ארצות ולי נתת ימים ונהרות. א"ל חייד שכולם צריכין לך ע"י חלון, שנאמר ושפוני מסוני חול (דברים ל"ג י"ט). ותני רב יוסף זה חלון (מנילה ר'). צידי חלון היו מסולמא דצור עד חיפא (שבת כ"ז). יונבים (ירמיה נ"ב ט"ז) הם צידי חלון, ופירש"י יונבים לשון יקבים שעוצרים ומפזעים את החלון להוציא את דמו (שם). ונמצא בדומה לו גם בשרצי חיבשה ולדוב על הרים, וחלון אחת היתה בהר ולמחר ירדו נשמים ונתמלאו כל חלונות (סנהדרין צ"ה). והוא לדעת לעווזאק חלון ההר=וויינבערגשנעקעק (רי זאאלאניע דעס תלמוד ס' 366—370) שמתרבים אחד הגשם. חלון אחר נזכר בירושלמי (שבת פ"א) שיש לו נידון ועצמות, וחלון בספר יצירה (בהקדמה) הוא חלון וזשבלול (Oyster), ע"ע תכלת

ב. מ.

חלה וחבור: ע' עשרת השבטים

חליפין: קנין ע"י חלוק דבר בדבר שערכם שוח (barter). במקרא נאמר לא יחליפנו ולא ימיר אותו (ויקרא כ"ז י') ודרשו חז"ל ההבדל שבין חליפין וחבור. לא יחליפנו בשל אחרים ולא ימיר בשל עצמו (תמורה

לא כשאר קהלות אשכנזים שכל מעות א"י חלכו למטות וכו', הנזנים הנדולים המעשירים עצמם ממעות צדקה זו, ועניי א"י מתדלדלים ומזכרים לעזוב דירת א"י ולהיות נודדים ללחם גולים ומטולטלים—שהיו מסונים על כך בפסד"מ בווינא בויניצא ובירושלם, כל אלו היו חברי גנבים, ביניהם נתאכלו כל חממונות הרבים החולכים מדי שנה בשנה מכל ארץ אשכנז ביהם מעהרין אוסטריא חולאנר אנגליא צרפת פולין רייסין ליטאומכוללות הגולה בארצות המערביות חללו הנבללות באירופא שהיה עולה לסך גדול עצום מאד, ואשר העושר ההוא נאבד בענין רע אצל גולי הרבים אוכלי שור עניים הנ"ל" (רי" עמרין ב"מגילת ספר" צד 14, 15, ווארשא תרנ"ז); מפני החשדות והאשמות האלה נפרדו הקהלות זו מזו, וכל אחת יסדה כולל לעצמה, ולאחרונה נוסד גם כולל אמריקא, ומחלוקת התפרץ בין הכולל ובין ועד כל הכוללים אשר הניאו את יסוד הכולל, באמרום כי הם בעצמם יחלקו חלק בראוי לאנשי אמריקא מכסף החלוקה, ואנשי הכולל טענו למת ינרע זכותם מזכות כל יושבי א"י שיש להם כולל מיוחד. בשנת 1900 התפשרו מנהלי הכולל עם ועד הכללי ע"פ האופנים האלה: א' ראשי שתי המפלגות יתאגדו יחד בשם "מחזיקי עניי א"י ועד הכללי". תקופות מכולל אמריקא יבנסו לקופות ועד הכללי ב' כולל אמריקא ישאר בירושלים בין יתר הכוללים. ג' בועד הכללי בירושלם יבחרו שלשה מנהלים מכולל אמריקא. ד' הכסף יושלח ע"ש הרב ר' שמואל סלאנט ועוזר על ידו. ה' לכל אחד מעניי אמריקא ינתן 50 סענט לשבוע ולקטנים 25 סענט לשבוע. ו' בין הגבאים בנויארק מועד הכללי יבחרו חמשה מסוני כולל אמריקא.

[נחיצת הכוללים וטובת החלוקה] הכוללים השונים

בא"י נולדו על הרעיון, כי עניי א"י קורמים לעניי חז"ל (ב"י לטור י"ד ס' רנ"א נ"א), וגם בין עניי א"י היתרון "לעניי עירך" לאלה שבאו מהמקום שבעבורם נוסד שם הכולל, וגבאי המקום הוא מתעסקים בגביית הכסף, ומובן כי ע"י התחרות בין הכוללים שכל אחד דואג ביהוד לאנשי הכולל שלו תרב ההכנסה, ואם יבטלו הכוללים חמט ההכנסה, כי קשה למצוא בני אדם שיהיו דואגים לטובת הכלל מבלי איזה פנייה, אבל נקל למצוא מספר רב מהם שכל קיבוץ וקיבוץ יהיה דואג לטובת קרוביהם וסבידיהם ממקום הקיבוץ או הכולל המיוחד, ובנוגע לעיקר החלוקה שנעשה לסלע המחלוקת בין בני הדור העבר והמשבילים מודר החדש, ובפרט הציונים שבחרו ביישוב החדש והתנגדו ליישוב הישן, נראה כי היתרון ליישוב הישן, כי אי אפשר לבחד שרוב מנין ורוב בנין של אחב"ב בא"י הם פרי הישוב הישן שיסד הרמב"ן ואחריו ר"מ אלשיך והשל"ה, עד אשר בירושלם לבד עולה מספר היהודים יותר משלשים אלף, ובמה נחשב מספר הישוב החדש.

אליו לעיני הזקנים וחלצה נעלו מעל רגלו וירקה בפניו, וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו, ונקרא שמו בישראל בית חלוצ הנעל" (דברים כ"ה ז'). האשה החולצת נקראה, "חלוצה" בבינוני פעול, גרושה וחלוצה (יבמות פ"ד ד'), והיבם נקרא החולץ (שם פ"ד א') מפני שעושה מצות החליצה, אבל על החרש נאמר שנחלץ (שם פ"ב ד'), וכתב בעל נמוקי יוסף, לא נאמר הלשון הזה ברקדוק בכולה מבילתין אלא כאן, דבכל דוכתא אמרינן החולץ גבי יבם ואע"פ שהוא נחלץ, ומעם הדבר מפני שהיבם מסייע בחליצה וכו' וגבי חרש דלאו בר סמכא נקרא נחלץ.

[סדר החליצה] מצות חליצה בשלשה דיינין או תורנים שיודעים להקרותו, ר' יהודה אומר בחמשה לפרסומי מלתא (יבמות ק"א.), ונוהגין בשלשה דיינין ושני הדיוטים, ושלא יהיו קרובים זה לזה ולא ליבם וליבמה. ודרשו בספרי, "ועלתה יבמתו" צריכין שילכו בגובה של עיר לחלוצ, היינו מקום מפורסם וגלוי, וצריכין הדיינין להכיר שהאשה החולצת היא אשת חמט ושהחולץ היה אחיו (ב"ב קל"ח:), ויתכוונו שניהם החלוצה והחולץ לחלוצ כדי להתירה לזר. הדיינים יושבים כמו ברין והיבם והיבמה עומדים אבל בדעבר אם חלצו בישיבה כשרה, כי ההיא דאתיא לקמיה דרבי חייא אמר לה בתי עמודי, אמרה לו אמי ישיבה זו היא עמידתה (יבמות ק"א. ע' רש"י), וצריכין דייני למקבע דוכתא שנאמר, "השערה" היינו לברר המקום תחלה וילכו שם הדיינין עם האיש והאשה, וישאלו ב"ד אם כבר עבדו שלשה חדשים ממיחת הבעל ואם הוא גרול והיא גדולה, היינו אם עבדו לאיש שלש עשרה שנה ויום אחד ולאשה שנים עשרה שנה ויום אחד, ויהיו לאשה שלא תאכל דבר באותו היום המביא ליד רוק מפני שצריכה היריקה להיות בדרך טבעי. אח"כ יאמר הגרול שבב"ד ליבם, "אי ניהא לך יבם אי ניהא לך חלוצ", ואם יאמר כי חפץ לחלוצ יקחו מנעל החליצה (ע"י להלן) ולכתחילה צריך המנעל להיות שלו וצריך להיות מנעל ימין, ואפילו בדעבר צריך ליתנו ברגל ימין דילפינן רגל רגל מצצורה, ועל רגל יחף, ויכרוך הרצועות סביב רגלו על אוזני המנעל וישים הקרסים בלולאות למדוי חליצה אלימא. ומלמדים האשה לומר בלשון הקדש, "מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל לא אבה יבמי", והיבם יאמר, "לא חפצתי לקחתה" ג"כ בלשון הקדש. ויעמוד היבם אצל הכותל או אצל העמוד וירחוק רגלו בארץ, כראמר אמימר ראי מאן דחליץ למדחקה לכרעיה, ואחר תתיד האשה קשר הרצועות והקרסים מן הלולאות הכל בידה הימנית ותהא שומטת המנעל מן העקב ותחלוצ כל המנעל ותשלך אותו לארץ. אח"כ תעמוד נגד היבם ותרוק בארץ כנגד פניו רוק הנראה לדיינים. ומקרינ אותה מעומד, ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו ונקרא שמו

ט.). כלומר שהחליפין נעשו ע"י שני בני אדם וההמרה הוא עושה בעצמו. חליפין הוא הקנין היותר חשוב במקח וממכר, והוא הקנין הטבעי קודם שנעשה הממבע לאמצעי בין המוכר והלוקח, ואמרו במשנה המחליף פרה בחמור וכן המוכר וכו' (משנה ב"מ ק'). כל הנעשה (הנישום) דמים באחר, כיון שזכה זה נתחייב זה בחליפיו, כיצד החליף שור בפרה או חמור בשור כיון שזכה זה נתחייב זה בחליפיו (משנה קדושין מ"ו). ונתחייב באונסי חליפיו בכל מקום שהם אם מתו או נאבדו. ואמרו עוד כל הממלטלין קונין זה את זה (משנה ב"מ מ"ד), היינו ע"י חליפין. קנין חליפין יפה מקנין ע"י ממבע, כי בממבע אינו קונה עד שימשך את הממלטלין ויביאם לתוך רשותו, ומעם הדבר כיון דדעתיה אצורתא וצורתא עבירא רבטלי שהמלכות פוסלתה ואינה כלום, ולכן לא נמיר ומקני עד שיקנה במשיכה או בהנבחה, ואם נתן לו מעות במחיר שור ומת השור קודם שבא לרשות הלוקח על המוכר להחזיר לו מעותיו, מלכד אם קנה ע"י קנין סודר שהוא כעין חליפין כמו שנאמר, "והאת לפניו בישראל על הנאולה ועל התמורה לקיים כל דבר שלף איש נעלו ונתן לרעהו" (רות ד' ז'), ודרש רב נחמן כעין נעלו היינו חפץ וכלי ולא פירות, ורב ששת אמר אפילו פירי עברי חליפין (ב"מ מ"ו:) ולא מצריכין כלי, ונראה שלדעת ר"ג דאין פירי עברי חליפין היינו דוקא שאין שוין דומה זה לזה, כי בכלי קונין אע"פ שאין בו שוה פרומה (ב"מ מ"ו:). אבל אם ערך הפירות שוה זה לזה כמו פרה וחמור ונעשו לסחורה גם ד"נ מודה שנעשו חליפין. ולא עוד אלא שאפילו דין אונאה אין בחליפין כארה, כי המחליפין סברו קבלו את ערך חליפיהן, ואינו דומה למכירה בכסף שיש לה דין אונאה יתר משתות. כי בחליפין לא קפדו על המחיר בדיוק כמו במכירה שקונים על פי ערך השוק (ע"י ב"מ מ"ו: רמב"ם מכירה פ"ג). בתקנות החזקות גזרו שלא לקנות בית מני ושאלו להרים אם מותר להחליף בית בבית עם הגוי, והשיב דחילוף הוי זביני. ראובן ושמעון עשו חליפין ולקחו מקצת סחורות שהיו להם ליקח זה מזה, ונמצא ביד ראובן יותר מזה שביד שמעון, ואחר זמן מוען שמעון שאינו יכול להשלים כשעור מה שהתנו, וראובן רוצה לחזור אם לא יקיים תנאו ויתן לו כל הסחורה, הדין עם שמעון (שו"ת בני שמואל סי' ל"ג). ע"ע קנין.

חליצה: שליפה והסרה, במצות היבמה שהחליצת נעל היבם ונפטרת ממנו, אם מת בעלה ולא נשאר ממנו ולד או יוצא יריבו, ואחי בעלה לא יחפון ליבם אותה להקים ממנה וזע על שם אחיו המת. ונאמר, "ואם לא יחפון האיש לקחת את יבמתו ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל לא אבה יבמי, וקראו לו זקני עירו ודברו אליו ועמד ואמר לא חפצתי לקחתה, וננשה יבמתו

ונחנין לעשות הרצועות לבנות דוקא וכל המנעל יהיה שחור מבהון ומבפנים אין לחוש. וצריך לחתוך במנעל לפניו ולאחריו שתי פנימות כדי שתתא הרצועה החזרת דבוקה ממש על רגלו יחף.

[גם חליצה ופסור] לאחר שחלצה כותבין לח ב"ד נט חליצה שחלצה בפניהם וצריכין לשרטט הפסוקים. ואם לא כתבתו לה כל שנים שראו החליצה יכולים לכתבו. ואתקין רב יהודא בנימא רחליצה: „איד פלוגית ב"פ אקריבת ית פלוני יבמה קרמנא לבי דינא ואשתמדענוהי דאחות דמינתא מאבא הוא ואמרי ליה אי צבית ליבם יבם ואי לא איטלע לה רגלך דימינא ואיטלע לה רגליה דימינא ושרת סיניה מעל רגוהי וירקת באנפיהו רוקא דמתחזיא לבי דינא על ארעא (ור' חייא בר אויא מסיים בה) ואקרינהו מה דכתיב בספר אורייתא דמשה" (יבמות ל"ט:). ועכשיו אין נוהנין לכתוב נט חליצה, אבל ב"ד נותנין לה פסור כמו בנט. ומפני שאין כופין לחלוץ ובפרט אם אומר שרצה ליבם, לכן קשה לפעמים להיבמה להחלוץ מן היבם אם לא תשלם לו סכום רב בעד מרחתו. לזאת המציאו „שטר פסור מחליצה" שכותבים אחי החתן להכלה קודם נשואם, אשר יקבלו עליהם בקנין ובשבועה שאם ח"ו יעדר וימות אחיהם החתן בלי זרע קיימא ותהיה אשתו הנישאת זקוקה ליבם אזי אחד מהם שתתבע אותו לחלוץ מחויב לפוטרה בחליצה בשרה בחנם או בשכר קצוב חמשה מכל מאה שיש לה בכתובתה ולא יותר, תומ"י. אחר בלות שלשה חדשים להעדרו. והרשות לב"ד לעשות כל כפיות ונגישות וההוצאות על האחים (נחלת שבעה סי' ב"ב). ואם האחים הם קטנים כותב אבי החתן „שטר כסחון על החליצה" שאם ח"ו יעדר בנו בלי זרע קיימא, אז באשר יגדל בנו ויניע ל"ג שנים ויום אחד ישתדל שיפסור את יבמתו בחליצה כשרה בחנם, ואם לא יתן לה חליצה כשיגיע לבר מצוה או יתן לה האב סך כך וכך אשר מורה מעתה שלקח מירה בתורת הלוואה. ואם יתן לה החליצה או כי לא תצטרך עוד לחליצה אזי הוא פסור ומסולק לנמרי מחוב הנ"ל (שם סי' ב"ג).

ביבליזנרפאי: ש"ע אהע"ז סי' קס"ט; סדר גיטין וחליצה מהרב ר' מיכל עם פתחי תשובה; ספר התרומה לר' ברוך מגרמיזא הלכות חליצה; אבן מאיר לר' אהרן גאראדאן רב בניארק (פיעטרקוב תרס"ט).

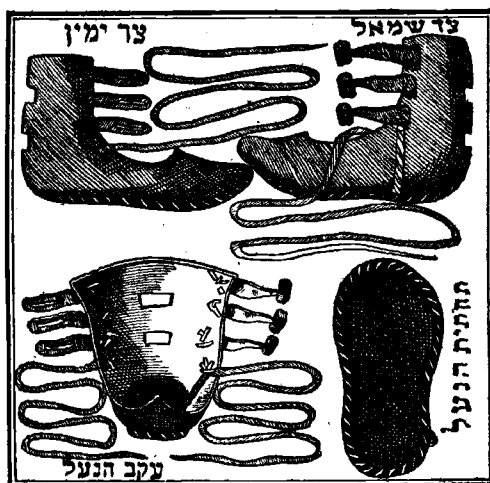
א.

חללה: ע' כהן חלפן: ע' שלחני

חלל ובלק (חילק ובלק): שני שמות פרטיים; אנשים פשוטים מן השוק, סתם ראובן ושמעון, כמו שאומרים האשכנזים „הינך אונד מיניך", והאנגלים Tom, Dick & Harry, בענין משיח אמר רב נידל אמר רב, עתידין ישראל דאכלי שני משיח. א"ל רב יוסף משיטא! מאן קא אכיל להו, חילק ובלק אכל להו?!

בישראל בית חלוץ הנעל. והעומדים שם עונים שלש פעמים „חלוץ הנעל". החלוץ מחזיר המנעל לדיינים, והם אומרים: יהי רצון שלא תבאנה בנות ישראל לא לידי חליצה ולא לידי יבום.

[מנעל החליצה] בתורה כתוב וחלצה נעלו, ויש ספק אם הוא מנעל או סנדל. המנעל היה מעור רך וגבוה מעט בעין שלנו, והסנדל היה מעור קשה וקצר הקומה. כנראה הבינו חז"ל מלשון נעל שהוא סנדל, ואמרו אם יבא אליהו ויאמר חולצין (או אין חולצין) במנעל שומעין לו, אין חולצין בסנדל אין שומעין לו. שכבר נהנו העם בסנדל, והתורה אמרה נעלו ולא מנעלו (יבמות ק"ב.). אך הרבה פעמים חלצו במנעל או בסנדל (שם). זמפני שאין אנו בקיאים

נעל החליצה

בצורת המנעל והסנדל שהיו בימי התלמוד, ע"כ אנו עושין בהמנעל של חליצה איזה שנים מבני המורגל כדי שיהא דומה בקצתו לסנדל, ועושין אותו מעור קשה קצת, וצריך שיהא בלו תפור מבהון בחוטי עור כמו סנדל ולא מחוטי פשתן וקנבוס וגם הקרסים והלולאות יהיו של עור, כדאמר רב סנדל התפור בפשתן אין חולצין שנאמר ואנעלך תחש (שם:). ואמר ר"ח שצריך המנעל להיות מעור בחמה מחורה דומיא דתחש ולא מעור סוס. ואם אין לו עקב פסול (יבמות מ"ח.). וצריך להיות משתי חתיכות היינו השוליים או תחתית המנעל והפנתא הוא גב המנעל. והעקב במקום הדריסה יהיה קשה הרבה ולכן בופלין העור בצד העקב. בהמנעל יש קרסים בצד אחד וכל אחד בעין קשר או „חומרתא" בלשון הנמרא. ולולאות בצד השני שהן רצועות קצרות מנוקבות להבנים בהן הקרסים, ונוהגין לעשות שלשה קרסים ושלש לולאות, ועוד שתי רצועות לקשור בהן אחת בצד זה ואחת בצד זה, ויהיו ארוכות כדי ערך לכופלם שני פעמים או ג' פעמים סביב הרגל, ועניבה עליהם כדי שתוכל להתיר הקשר בימין.

(סנהדרין צ"ט:). כלומר אנשים בעלמא שאין להם זכות כלל?! שוב בענין מרפות. רב נחמן אכשר (מוגרסח) משיפוי כובע ולמעלה. אל רב חנן. במאן? לא כרבנן ולא כרבי יוסי ברבי יהודה?! אמר ליה אנא לא חילק ידענא ולא בילק ידענא. אנא שמעתא ידענא וכו'. כלומר רבנן ורבי יוסי נחשבו בעיניו כחילק ובילק לעומת השמעתא שק אמוראי שסמך עליהם. והם הבשירו. דאמר רבי חייה בר אבא א"ר יוחנן יכו' משיפוי כובע ולמטה כשרה (חולין י"ט). ע"ע שמות.

ב. מ.

חם: בן נח שהוליד בהיותו בן חמש מאות שנה. אחיו היו שם ויפת. ונולדו מאה שנה קודם המבול. שם חם ויפת נחשבו כסדר מעלת חכמתם, ובאמת נולד יפת מקודם שנאמר ולשם יולד גם הוא אביו כל בני עבר אחי יפת הגדול (בראשית י'). יפת הגדול שבאחיו הוה (סנהדרין ס"ט:). וחם היה הקטן ואפשר שמכונה כן בחשיבות ובאמת היה האמצעי וסדר הלידה היה יפת חם ושם, והחליף הכתוב שם תחת יפת וחם נשאר במקומו. עוד בהיותם בתבה שחת חם את דרכו, כי נח וכל הבאים בתבה היו צנועים, ורק שלשה שמשו בתבה: כלב ועורב וחם, וכולם לקו. חם לקה בעורו (שם ק"ה:). ובמדרש נאמר כי יצא חם כעור ומפוחם (ב"ר פל"ג י"א) כי בניו חם השחורים באפריקה. וכאשר יצאו מן התבה נשתכר נח ויתגל בתוך אהלו וחם ראה את ערותו, ויקץ נח משנתו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן. ויקללו "ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו", ויברך את שם ויפת (בראשית ט'). ופליגי רב ושמואל חד אמר סרסו וכו' (סנהדרין ע'). זה מתאים למה שנאמר במדרש כי אמר חם: אדה"ר היו לו ב' בנים ועמר אחד והרגו לחברו, זה יש לו ג' בנים והוא מבקש לעשותו ד' וכו'. ויאמר "ארור כנען" חם חמא וכנען נתקלל? ר"ג אמר כנען ראה והגיד להם לפיכך תולין את הקללה במקולקל וכו'. אמר נח "אתה מנעת אותי מלהעמיד בן רביעי לפיכך אני מארר בן רביעי שלך" (שם) שנאמר ובני חם כוש ומצרים ופום וכנען (בראשית י'). גם נענש חם מדה כנגד מדה. כי נהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שתי ערות מצרים (ישעיה כ', ב"ר שם). ע"ע יפת; שם.

ב. מ.

חמא בר חנינא: אמורא בדור השני של אמוראי ארץ ישראל, ובנו של ר' חנינא בר חמא. במדרש (ש"מ סוף פכ"א) נאמר על פסוק באיוב (א' כ"א) שר' חמא בר חנינא פירשו משום אביו וסיפר שפעם אחת הלך הוא עם אביו להמת גדר (ירוש' תרומות דף ט"א ע"ג). כמו אביו ישב בציפורי וחצרו היה נודע לסימן מרחק. כי היו אומרים בני

העיר מן בנישתא דבבלאי עד דרתיה דר' חמא בר חנינא (ירוש' שבת ח' ע"א). לא נזכר הרבה בדברי חלכה. אך נמצאת מחלוקת אחת בינו ובין ר' יוחנן (שבת קמ"ז:). אולם באגדה רחב גבולו ונכרים מאמריו. בעלי אגדה זכרו שתי מחלוקות שהיו בינו ובין ר' יוחנן בן אלעזר (ב"ר פ"ט) וכן מחלוקות רבות בינו ובין ר' שמואל בר נחמן תלמידו של ר' יוחנן (איכה רבתי א' כ' וב' א' וד' א' ויק"ר פ"י, וב"ר פצ"ג). ופעם אחת בינו ובין חלבו תלמידו של ר' שמואל בר נחמן (ירוש' כלאים ל"ב ע"ג). ר' חייה בר אבא מזכיר אגדה אחת בשמו ומשבחה בשם מרגלית טובה (ב"ב קכ"ג:). ובעל האגדה הגדול ר' לוי אמר מאמרים רבים בשמו, ור' לוי אחר הוא ד' לוי בר לחמא נודע ע"י מחלוקות בדברי אגדה שהיו בינו ובין ר"ח בר חנינא (תענית ס"ז:). וגם אומר בשמו (ר"ה כ"ט: זבחים נ"ג:)

[דרכו בדרוש] דוגמאות ממאמריו ודרשותיו: מאי דכתיב אחרי ה' אליהם תלכו. (דברים י"ג ה') וכי אפשר לאדם לחלך אחר השכינה? אלא לחלך אחר מדותיו של הקב"ה (סוטה י"ד). מאי דכתיב מות וחיים ביד לשון (משלי י"ג כ"א) וכי יש יד ללשון? לומר לך מה יד מסיתה אף לשון מסיתה (סוטה ט'). גדולה תשובה שמביאה רפואה לעולם שנאמר (ירמיה ג' כ"ב) ארפא משוכותיכם (יומא פ"ז:). חוקים שהם חקוקים על יצר הרע (ויק"ד פל"ב). כלומר חוקות התורה ניחנו לכבוש את יצר הרע וכאלו הם חקוקים עליו. מאי דכתיב ברזל ברזל יחד (משלי כ"ז י"ז). לומר לך מה ברזל זה אחד מחדד את חברו. אף שני ת"ח מחדרין זה את זה בחלכה (תענית ז'). ועי' ב"ר פס"ט). לא היו ראויים אומות העולם שיהיו בהם דווים וסחופים אלא שלא יהיו מונים את ישראל ואומרים להם אומה של דווים וסחופים אתם. על שם חרפת נבל אל תשימני (תהלים ל"ט, ב"ר פפ"ח). עתידה בת קול להיות מפוצצת באהלי צדיקים ואומרת קול רנה וישועה באהלי צדיקים ימין ה' עושה חיל (תהלים קי"ח ט"ו, פסיקתא קל"ב).

ביבליוגרפיה: מבוא הירושלמי פ"ב ע"ב Bacher, Ag. Pal. Am. I 447—476.

ב. ז. ב.

חמדה: חפץ ואווי, דבר טוב וחשוב שחומדים אותו. הריבור האחרון מעשרת הדברות הוא "לא תחמוד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך" (שמות כ' י"ד). ובדברות שניות "לא תתאוה" (דברים ה' י"ח). לחייב על החימוד בפני עצמו ועל התאוה בפני עצמה, ולומר לך שאם התאוה סופו לחמוד ואם חמד סופו לאנוס ולגזול, שנאמר וחמורו שדות וגזלו (מכה ב' ב', מכילתא). ואמרו בגמרא, לא תחמוד לאינשי בלא דמי משמע להו (ב"מ ה'), אבל בדמי משמע להו שמותר, אמנם ע"פ התורה אסור

הנולה, כי חמור נרמס לון לישראל למהך בנולתא (זהר בראשית רמ"ב). והזכירו בשם חמורים של חסידים עתיקין, כמו חמורו של ר' פנחס בן יאיר (שבת ק"ב). חמור רסבא חסידא דרגיל בניסין (זהר ויקרא ר"א). וחמורו של ר' חנינא בן רוסא (שם וחולין ז'). ושל דוסא דמן יוקרת (תענית כ"ד) ואשתו תמרתא (ירושלמי שקלים פ"ח). והרמ"א אומר כי החמורים הם הת"ח (חורת העולה ח"ג פנ"ד). אבל ממקום אחר נראה כי החמור נחשב לבע"ח מסדרנה נמוכה, ודרשו אצל אברהם, "שבו לכם פה עם החמור": עם הדומה לחמור. וזה סתמים לערכו בין העמים החדשים לחשוב את החמור למחוסר שכל וחכמה ושמו נרדף למפשות. בעלי המקובלים ארנו סודות רבים על החמור (עי' זהר פ' וישלח ויחי בשלח תשא בלק תצא ועוד). ורומז על ספירת חסד (סניר משרים לר"ק פ' בשלח).

ש. ר-ן.

חֲמֹרִי בִּי (הודאת השם "רכ החמה" או "נשיא השמש"): מלך בבל במאה ה"ג קודם מל"נ. יש אומרים שהיה אמרפל (ע"ע) מלך שנער וכן דורו של אברהם אבינו, חשם חמורבי כמעט לא נודע כלל לפני שנים מעטות. אם גם היה מלך גדול אשר שפך ממשלתו על כל הארצות בין נהר חרקל והים הגדול. אבל בשנים האחרונות נמצאו במשואות בבל ציונים ולוחות שונים של חרס במספר רב הנושאים עליהם את מספר שנות מלכותו, וחם מפיצים אור על חולדות העמים בימים ההם. מהם נלמד לדעת את מצבם המדיני והכלכלי והמסרי, מנהיגיהם וכל אדמות חייהם. על כל התעודות האלה עולה בערכו הגדול ספר המשפטים הנושא עליו שם המלך חמורבי. מפני שהוא היותר עתיק ויותר נכבד מהכתבים הנודעים לנו היום מעמי הנכר מימי קדם. המשפטים האלה נכתבו ע"פ המלך על מצבת צור שחור אשר נבחה בשמונה רגל בארבעים וארבעה עמודים. ב"ח מעבר האחד ומ"ז מעבר השני, ומכילים ביחד 3624 שורות. כחמש עמודים נמחקו אחרי כן. אולי ע"פ מלך פרס כאשר הביאו את המצבה הזאת מבבל לארצו. אחרי הכותו את עמה. כי המצבה נמצאה ע"י התיר והופר העתיקות דר' מורגן (Morgan) במצודת עיר שושן בראשית שנת 1902. שילל העתיק את המשפטים האלה לצדפתית ואחרי כן באו העתקות אישכניות ואנגליות, וגם עברית ע"י דר' דוד צבי מילער בסגנון התורה ויערוך אותם עם דברי התורה כדי לברר החבול שביניהם.

[השתוות משפטי חמורבי למשפטי ישראל] משפטי חמורבי נעשו לסלע המחלוקת בין החכמים החוקרים בכה"ק, מפני שרבים מהמשפטים האלה נראים להיות דומים לא רק בתוכנם כ"א גם בסגנונם ובסדרם למצוות אשר בספר תורהנו. ע"כ באו רבים מחכמי הגוים לידי החלטה שמשפטי חמורבי היו המקור אשר מהם שאב משה רבינו או שלכל הפחות היו לו לעינים.

הוא כי זהו חמסן, וכן פסק הרמב"ם דאפילו יהיב דמי עובר על לא תחמור (נולה פ"א מ'). ובעלי התוספות כתבו (סנהדרין כ"ה): ראין עוברים על לא תחמור רק בשלוקחים בחזקה בלא דמי, ואף כי באופן זה עוברים על לא תגזול, נ"מ לעבור בשני לאוין. אבל לא נראה כן, ואפשר שנוכל להשתמש בדעת התוס' לענין הכופר בפקדון ועדים ראווה בירו בשעה שכפר והוא רוצה לשלם עבור הפקדון, אינו עובר על לא תחמור כי הפקדון הובא לידו והוא לא סרה להשינו בחזקה. אבל אם חומד ומתאוה להשיג דבר באלמות, אע"פ דמשלם עובר על לא תחמור. וכן לא תחמור אשה רעך, היינו ע"י ערמה ותחבולה או ע"י סמון מכריח את הבעל לגרשה כדי שישאנה, עובר על לא תחמור. כי בלא נ"מ הוא ניאוף ועובר על לא תנאף, והחמירה בלב בלבד מבלי מעשה ליכא בה לאו, וע"ז דרשו, יכול אפילו בדבור ת"ל לא תחמור כסף וחב עליהם ולקחת, מה להלן עד שעושה מעשה אף כן עד שעושה מעשה (מכילתא פ' יתרו), ומעשה כזה עשה אחאב שחמד כרם נבות, אף כי רצה לשלם לו בכסף מלא.

א.

חמה: ע' שמש

חמור: מין בהמה טמאה זכר שרוכבין עליו, ואתון היא נקבת. פרד הוא הנולד מחמור וסוסיא או סוס ואתון. בארצות הקדם ובפרט בא"י השתמשו הרבה בחמור לרכיבה לאיש או אשתו, והמנהיג את החמור נקרא מחמר. אברהם חבש את חמורו כלכתו להר המוריה (בראשית כ"ב ג'), ובלעם חבש את אתונו (במדבר כ"ב כ"א). גם הנשים השתמשו בחמור לרכיבה, עכסה בת בלב רכבה על החמור (שופטים א' י"ד), וכן אביגיל (ש"א כ"ה כ"ג). והשונמית רכבה על אחו (מ"ב ד' כ"ד). הצעירים רכבו על עירים (שופטים י' ג', י"ב י"ג) שהם חמורים צעירים לימים. ערוד ופרא הם חמורים מדבריים. אסור לחרוש בשור וחמור משום כלאים (ע"ע).

[חשיבת החמור] העמים הקדמונים חשבו את ערך החמור וכבדו חיה גדול בעיניהם. בהגרותיהם יחסו לחמור רוח נבואה, וחמור נוער היה להם בעין בת קול, ומספרים כי החמור חורה לבני האדם נטיעת גפנים וכרמים, ונשאר מזה רושם בלשונות העתיקים, בעברית מורה השרש חמר גם יין, וכן ביוונית Onos = חמור, Omos = יין, ובגרמנית Osinus = חמור, Asinuska = מין ענבים. והו מליצת הבתוב אסרי לגפן עירה ולשורקה בני אתונו. גם באגדות חז"ל מצוין כבוד החמור, ואמרו, הרואה חמור בחלום יצפה לישועה (ברכות נ"ז): החמור שחבש אברהם לעקרת יצחק היא האתון שנבראת בין השמשות, הוא החמור שרכב עליו משה. הוא החמור שעזר משה בן דוד לרכוב עליו (ילקוט ראובני בראשית כ"ב). כי חמשה יהיה עני ורכב על החמור, ויהיה מסבב הנאולה כמו שסבב

אמנם אם נערוך אותם אלה מול אלה אז נקל לנו להכיר בסקירה קלה את ההבדל הנדול שבניהם, כאשר יראה הקורא מחרוזתאות המובאות פה, ועיף רוב לפי תרגומו של דר' מילער: [הלכות עדות נגבה וזיקין] חמורבי כותב, "כי יקום איש ברין להיות עד חמס ואין אמת נכון הדבר, אם חמס משפט מות הוא מות יומת האיש ההוא"; ובתורה (דברים י"ט ט"ז—י"ח) כתוב "כי יקום עד חמס באיש לענות בו סרה וגו' והנה עד שקר העד שקר ענה באחיו, ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו". בחמורבי "כי יננוב איש שור או שה או חמור וכו' אם לעניים הוא ישלם עשרה ואם אין ביד הננוב לשלם ומת בנגבתו"; בחורה (שמות כ"א ל"ז) "כי יננוב איש שור או שה ומכחו או מכרו חמשה בקר ישלם תחת השור וארבע צאן תחת השה (כ"ב ב'). אם זרחה השמש עליו דמים לו שלם ישלם אם אין לו ונמכר בנגבתו". בחמורבי "כי יננוב איש את בן רעהו הקסן מות יומת"; ובתורה (שמות כ"א מ"ז) "וננוב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת". בחמורבי "כי ימצא איש במחתרת מות יומת ונקבר במחתרת החיא"; ובתורה (שמות כ"ב א') "אם במחתרת ימצא הננוב והכה ומת אין לו דמים". בחמורבי "אם ישלח הרועה את הצאן ובער בשדה אחר הרועה ישמור את חשדה אשר בער ובימי הקציר וכו' לבעל חשדה ישלם"; ובתורה (שמות כ"ב ה') "כי יבעיר איש שרה או כרם ושלח את בעירה ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם". [הלכות אישות ועריות] בחמורבי "איש כי יענה אשת רעהו המאורשה לו והיא לא ידעה עוד איש ויושבת בבית אביה, מות יומת האיש ההוא ולנערה לא יעשה דבר"; ובתורה (דברים כ"ב כ"ה) "ואם בשדה ימצא האיש את הנערה המאורשה וגו' ושכב עמה, ומת האיש אשר שכב עמה לבדו, ולנערה לא תעשה דבר". בחמורבי "אשת איש כי תשכב עם איש אחר ותחפשה יאסרו שניהם וישליכום לתוך המים"; ובתורה (דברים י"ב י"ב) "כי ימצא איש שוכב עם אשה בעולת בעל ומתו נם שניהם". בחמורבי "כי ישכב איש אחרי אביו בחיק אמו שניהם באש ישרפו"; ובתורה (ויקרא כ' י"א) "ואיש אשר ישכב את אשת אביו וגו' מות יומתו דמיהם בם" (שם י"ד) "ואיש אשר יקח את אשה ואת אמה זמה היא באש ישרפו אתו ואתה". ועוד איזה הלכות של ירושת אלמנה ויתומים, של חלואה ופקדון, גזלה וחבלה, חובות הבעל לאשתו והלכות נשואין בין בני חורין ושפחות, המזכירים בסגנונם או ע"י מלים שוות משפטים הכתובים בספר התורה.

ימצא איש עבד הבורח מאדוניו והשיבו אל אדוניו בעד שכר של שני שקלי כסף" (עמוד ח'); והתורה צוחח (דברים כ"ג מ"ז) "לא חסנר עבד אל אדוניו אשר ינצל אליך מעם אדוניו". לפי חמורבי (עמוד כ"ג) "אם אמר יאמר עבד אל אדוניו, לא אדוני אתה, ויקצץ את אזנו"; ולפי התורה (שמות כ"א ה'—ו') "אם אמר יאמר העבד אהבתי את אדוני וגו' לא אצא חפשי, ורצע אדוניו את אזנו במרצע". לפי חמורבי, איש הנוול נננוש למות, והשולח יד בקנין חברו עת ביתו בוער באש, באש ישרף; ולפי התורה שלם ישלם דמי הנזק, לפי חמורבי, אם הננוש חובל את בן הלוה בעד נשיו ומת הבן ההוא בביתו (ממכות אשר הוכה), או בן המלוה יומת; אבל התורה צוחח (דברים כ"ד מ"ז) "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות איש בחמאו יומתו". מילער צדק מאד באמרו, שההבדל העיקרי שבין רוח ישראל ובין רוח בבל השטופה בעבודת אלילים מבצבץ ועולה מתוך הדינים האלה, כי לפי תורתנו חאדם נברא בצלם אלהים, והשופך דמו אי הננוב נפש מות יומת, אבל לא יומת איש על גנבה וגזלה וכדומה, כפי האכזריות והעריצות של משפטי הזמן ההוא. אמנם סברתו של מילער שחיה ספר משפטים אחר עוד יותר עתיק מספרו של חמורבי אשר ממנו שאבונם שניהם מלך בבל ומחוקק של ישראל, שנשמר בידי צאצאיו של אברהם ונמסר מדור לדור, אין להם ראיה מוכחת גם לפי דעתם של חכמי האומות (עי' דעתו של קויטש בחוברת ג' של "מהעאלאנישע שמוירען אונד קריטיקען" משנת 1906). אבל אין לחדל ששמה זו אינה מתנגדת לרוח המדרש והגדות ישראל הנמצאות לא רק בספרות התלמוד כ"א גם בספרים הגנוזים שנכתבו זמן רב לפני חרבן הבית, לפיהם הנה נודעה התורה כבר בימי חמורבי, כי אברהם למד אותה מפי עבד אבי אביו, ויעקב למד באהלי שם וקיימו הרבה מן המצוות, נם אין ספק שלוחות המשפטים של מצבת חמורבי מראים לנו בראיות מוכחות את אמיתות ההיסטוריות של ספורי התורה מחיי האבות ובפרט אברהם. כמו למשל, במשפטי חמורבי (עמוד ח' ס' 144—146) נאמר "כי יקח איש אשה, וילדה שפחתה בנים לבעלה והשפחה תקנא בנברתה עקב אשר ילדה בנים, נברתה לא תמכרנה בכסף, אבל עבד תעבוד כאחת האמהות"; והמלאך אמר להנר שפחת שרה אשר ילדה בן לאברהם "שובי אל נברתך והתעני תחת ידיה". על עמוד י"ב (ס' 170—171) כתיב "איש כי יהיו לו בנים מאשתו ומאמתה ואמר לבני האמה, בני אתם וימת, בני הנבירה ובני האמה יחזיו יחלוקו, ואם לא הכיר האב בחייו את משפט בני אמתו ואת לא יחלוקו עם בני חנבירה, האמה ובניה ישלחו לנפשם ובני חנבירה לא יתעמרו בם להעבירם"; ושרה אמרה לאברהם "גרש האמה הזאת ואת בנה, כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק". וכן עשו אברהם ושרה

[חיתרון למשפטי התורה] דר' מילער אשר העביר

את כל המשפטים הנ"ל תחת בקרת חרה ועיונית, הראה את ההבדל הנדול השורר בין ספרו של מלך שנער וספר התורה, הן בנוגע לסגנונם וסדרם והן בנוגע לרוח המוסרי אשר הולידם. חמורבי, למשל, נזר "כי

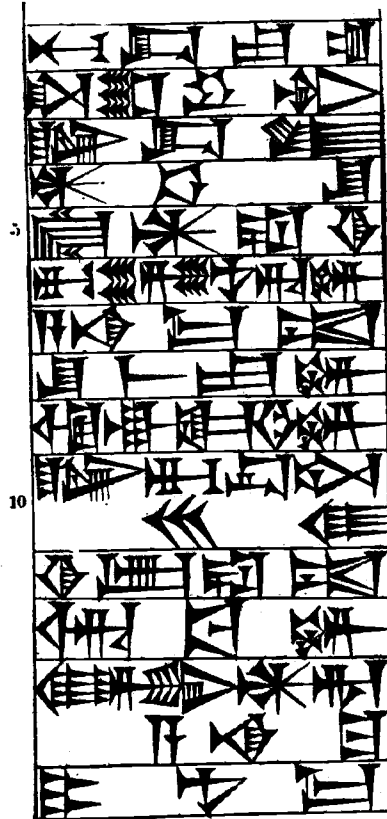
ביבליוגרפיה: הספרים חיותר נכבדים בענין זה הם: V. Scheil, *Délégation en Perse etc.* Paris 1902; R. F. Harper, *The Code of Hammurabi*, Chicago 1904; ווינקלער, די געזעצע האמוראבים, לייפציג 1902; ירמיהו, מאנעס אונד האמוראבי, לייפציג 1908; האמעל, די אלטאריענטאלישען דענקמאלער אונד דאס אלטע מעסטאמענס, בערלין 1908; ס' עטלי דאס געזעצע האמוראבים אונד איהר פערזענלעכע צור מאנאישען געזעצעכונג, וויען 1908; דעללער, אברהם אונד זיינע צייט, מינכען 1909.

[השתוות חוקי חמורבי לדיני המשנה] החכמים החוקרים בתורת חמורבי יאמרו כי המלך חזק חי בערך שנת 2250 קודם מספר הנהוג שעולה לספירתנו אלף תק"י שנה לעיר, היינו 146 שנה קודם המבול. אך לפי הספירה המסוכסכת של חכמי העמים עלתה שנת 2250 בזמן אמרפלואברהם (באמת נולד אברהם בשנת אלף תתקמ"ח לעיר—1812 קמ"נ). ולפלא היא כי כל החכמים העוסקים בבקרת כה"ק, המאחרים את זמן כתיבת ספרי תנ"ך בכל מה דאפשר ורוצים בקש של השערותיהם הקלות את המסורות הקבועות שלנו, בכל אלה לא נמצא איש פוצה פה ומצפצף לשאול או להסתפק כלל אם אמת נכון וקיים הוא הזמן חמדויק שהקציבו מתחלה לחיי חמורבי ע"י שברי לוחות של חרס, ואע"פ שרוב חכמי אשורית חלוקים בקריאתם בכ"ז סומכים עליהם יותר ממה שסומכים על ספרי תנ"ך. וזאת ידוע כי החכמים החוקרים בדברים עתיקים חשובים יותר לזיוף דבריהם מהתיירים המתפארים שמצאו את הציר הצפוני, גם ברור הוא שבמה וכמה לוחות וכתובות, "עתיקים" הם מעשה ידי מזויפים חרשים. יהיה איך שיהיה עלינו לבקש ראיות ברורות ומוכחות, ראיות אשר יקבל שופט צדק בבית המשפט, במרם שנשמוך על דבריהם, ובפרט אם הם מתנגדים למסורתנו שיש לה חזקת אבות וחזקת הזמן הכביר שעבר עליה, וכלל "המציא מחבירו עליו הראיה" נוהג גם בענינים כאלה. כנראה פוחדים ויראים החכמים זה מזה לחטל ספק באמתת הזמן של חמורבי מן ואולי ח"י יחשדו אותם לאנשים בלתי-מדעים, ובאמת יש ספק גדול לא רק באמיתות המצבה שלא נתגלתה עד המאה העשרים וחוקי חמורבי לא היו ידועים כלל וגם שמו לא נודע בין כותבי דברי חיים הקדמונים, אך גם בקריאת הכתב ובזמן חמורבי ובהכרונולוגיא של בכל בכלל יש לפקפק הרבה. ולולא מסתפינא (אף כי אינני ירא מן ילגלגו עלי) הייתי אומר כי חמורבי זה לא היה ולא נברא עד סוף מלכות בבל, ומלך פרס (אולי כרש) שלכד את בבל העביר את המצבה לשושן עיר הבירה. ויש לי ראייה חזקה ונצחת כי משפטי חמורבי ובפרט אלה הנוגעים לעבודת האדמה היו ידועים ונהוגים בזמן האחרון למלכות בבל, ואיזה מאות שנים אח"כ נתפסמו המנהגים בסוריא וא"י, עד כי גם בעלי המשנה יסוד דיני אריסות וחכירות (שאינם נוגעים לעניני אמונה)

להגר וישמעאל לפי חוקי הארץ בימים ההם, וכל העובד נשאת עליה חותם הזמן ההוא. [חמורבי ותחלת] גם בדברים שנראה בהשקפה הראשונה שדומים משפטי חמורבי למשפטי התורה, והנה באה התורה שבע"פ לפרש לפי רוח ישראל המתנגד לגמרי לרוחו של חמורבי, למשל חמורבי נחר (ס' 201—196) שאיש אשר ינקר את עין רעהו (איש בערכו) עינו תשחת, אם עין איש מסכן ישחת או ישבר איברו של איש מסכן ישלם מנה אחר של כסף, ואם עין עבד ישחת או ישבר אחר מאבריו ישלם לאדוניו חצי מחירו, וחכמים דרשו עין תחת עין—ממון, ואמרו (כ"ק פ"ג), סימא את עינו קטע את ידו שיבד את רגלו דואין אותו כאלו הוא עבד הנמכר בשוק ושמן כמה היה יפה וכמה הוא יפה, ובכך דנין נזקין מנזקין ואין דנין נזקין סמיתת, ובענין זה לא עשו שום הברל בין עבד עברי ובן חורין, או בין מסכן ועשיר, כבר החכר שלפי חמורבי חנוג שור או שה ואין לו לשלם מות יומת, וכן אשר ימצא את אברתו בבית איש אחר, והאיש שנמצאה בידו הנגבה מוען שקנה אותה אבל אין לו עדים לקיים את דבריו שקנה בפניהם, נגב הוא ומות יומת (ס' 10), וחז"ל אומרים (ב"ק ק"ד:): המכיר כליו וספריו ביד אחר ויצא לו שם נגבה בעיר ישבע לו לוקח כמה נתן וימול, ואם לאו לא כל הימנו. לפי חמורבי (ס' 6) הנוגב דבר מבית אלהיו הוא יומת וגם האיש אשר לקח חנוגה מידו מות יומת; וחז"ל אמרו (סנהדרין פ"ט ג') הנוגב את הקסוה (כלי שרת) קנאין פוגעין בו, אם תפשוהו השומרים בשעת הנגבה הרשות בידם להמיתו, אבל לאחר מיכן אין לנוגב משפט מות אפילו בנוגב כלי שרת. ויש להוסיף רונמאות רבות כאלה מסדרי נשים וגניקין להראות שלא נגדו החכמים אחרי חמורבי רק אדרבה התנגדו לרוחו ולדעותיו. סוף דבר, שאין שום יחס של התפתחות היסמית בין משפטי חמורבי לחוקי חזרת משה, הרחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב וכרחוק שמים מן הארץ. מלבד תורת היחוד וההזרה לכלתי תת כבוד אלהים לשמש (אלהי חמורבי) ולשאר צבא השמים, חולת ההזרה נגד מכשפים וקסמים אשר שלטו אז על רוח הבבלים, אין רמז קל בכל ספרו של חמורבי או בכל כתבי אשור ובבל גם לעיקרי תורת ישראל, "ואחבת לרעך כמוך", אשר עליו נוסדים כל דיני צדקה וחסד, "ואחבת את ה' אלהיך" היא יראת המא בלי יראת העונש, "קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם" והיא קדושת מוסר אשר תכליתה לזכך את הלבבות ולטהר את הרוחות, ורק צל הרים רואים כהרים דיליטש במחבתו, "בכל וביכל" והנהגים אחריו, שמסרתם לקעקע את כל הבירה של חזרת משה מן היסוד ולהסיר דת ישראל מנבירה בחפצם לחוביה כי תורת ישראל לקוחה מהבלי העמים ותורת חמורבי, ע"ע בקרת כה"ק.

חוקי חמורבי, עמוד ה' שורות 26-40

(ס' 1) אם איש את רעהו
 יאשים
 בעלילת שוא
 שעונשה מות
 ולא הוכיח האשמתו
 מאשימו
 מות יומת.
 (ס' 2) אם איש את רעהו
 יאשים בעלילת כשפים
 ולא הוכיח אשמתו,
 ילך הוא אשר
 נאשם בכשפים
 ויפול בנהר,
 והיה אם טבע במים
 ינחול מאשימו את ביתו.

26 שִׁמָּא אִי־לִמ אִי־לִמ
 27 אִי־בִירִמָּא
 28 גִּירִתִּם אֶל־שׁ
 29 אִירִמָּא
 30 לֹא אִי־חִינִישׁ
 31 מִאִי־בִירִשׁ
 32 אִירִדִּאֵב
 33 שִׁמָּא אִי־לִמ
 34 בִּישִׁיב
 35 אֶל אִי־לִמ אִירִמָּא
 36 לֹא אִי־חִינִישׁ
 37 שֹׂא אֶל־שׁ
 38 בִּישִׁיב גִּירָא
 39 אִינָא נִארָמ
 40 אִי־לִל־אֵב

לו מחבורו (כ"מ פ"ט ו'). חמורבי ס' 47: אם הארים מסר השדה לאחר לעבוד אותה—מפני כי לא מצא בה די מחית נפשו בשנה העברה—לא יוכל בעל השדה לערער. כי הארים רצה לעבוד השדה וגם נעברה, ולכן יקח חלקו בתבואה בעת הקציר כמו שהתנו ביניהם. בתוספתא: השוכר שדה מחבור ועמד השוכר והשכירה לאחר רשאי בעל הבית שיאמר לו אין לי חשבון עם כל אדם אלא עמך (כ"מ פ"ט). חוצאת צוקערמאנדעל צד 393, אבל נראה שאם עושה עמו חשבון לא יוכל לערער עליו. וגם בחוק חמורבי יש תנאי, כי בשנה הראשונה עבר את השדה בעצמו ורצה לעברה בשנה השנית, אך היו מוכרח להשכירה לאחר מפני כי לא מצא בה חית נפשו. חמורבי ס' 28: אם נשבה פקיד או שומר היושב במבצר המלך ובנו יוכל למלאות מקומו, יתנו לו שדהו וגו' ויעבוד עבודת אביו. עוד ס' 29: ואם בנו קטן ולא יוכל למלאות מקומו, יתנו שליש השדה והגן לאמו וחיא תגדלחו; בגמרא: אמר שמואל שבי שנשבה והניח קמח לקצור ענבים לבצור תמרים לגדור זיתים למסוק, ב"ד יורדין לנכסיו ומעמידן אפרופוס וקוצר ובוצר וגדור ומסוק ואח"כ מורידן קרוב לנכסיו (כ"מ ל"ט). חמורבי ס' 49: אם כסף

ע"פ מנהג המקום ודיני דמלכותא, ומובא פה דוגמאות אחדות בענין הוח (דברי חמורבי נעתקו ע"פ תרגום האנגלי של הארפער, כי העתקת מילער אינה מכוננת כראוי):

[דיני אריסות בחוקי חמורבי ודיני ישראל במשנה]
 חמורבי ס' 42: איש כי יקבל שדה באריסות (אִרְרִישְׁתָּמ) ולא עיברה להוציא ממנה חטים, יביאו אותו לחשבון, כי לא עשה מלאכתו בשדה באמונה, וחייב לתת לבעל השדה חטים לפי ערך שעשתה שדה אחרת על מצרו (ע' ג"כ ס' 62, ובס' 46 נאמר בפירוט ארים למחצה ולשליש); במשנה: המקבל שדה מחבור והוכירה (לא חרש בה) שמין אותה כמה ראויה לעשות ונוחן לו, שכך כוחו לו אוביר ולא אעביר אשלם במיטבא (כ"מ פ"ט ג'). חמורבי ס' 45: המשכיר (באריסות) שדהו בשכר תבואה, וקבל שכרו מתבואת השדה, ואח"כ שם אִירִד (אלוה הסער) השדה ואת יבולה, הנק על השוכר (האדים); במשנה: המקבל שדה מחבור ואכלה חנוכ או נשרפה, אם מכת מדינה היא מנכה לו מן חבורו, אם אינה מכת מדינה אין מנכין לו מן חבורו (ראמר ליה מזלך גרם), ר' יהודה אומר אם קבלה ממנו במעות בין כך ובין כך אין מנכה

לח איש מן התגר ונתן לו במשכן שדהו שזורעין בה חטים ושומשמיין, ואומר לו (התגר לבעל השדה): "אתה תעבר את השדה ותאסוף החטים והשומשמיין שתוציא השדה בשעת הקצירה". והיה אם תוציא השדה חטים ושומשמיין יקה בעל השדה החטים והשומשמיין בשעת הקצירה ויחן להתגר חטים בעד ההלואה עם תרביית ושכר כלכלת הארץ (שלוות לעצמו). והיה מה שנקרא בתלמוד "משכנתא בנכיתא", כלומר שחפירות מנוכים מהתוכן, ואמרו חכמי נרשאי (בעלי בתים מליים מעות לעניים על שדותיהן וחוררים וחוכרים אותן להם בכך וכך כורין לשנה) דכתבי הכי "משכן ליה פלניא ארעיה לפלניא והדר חדרה מיניה" (ב"מ מ"ח.). ומצינו ג"כ דקבל ארעא לשומשמי חרעה חטי (ב"מ ק"ד:). בחומרי סי' 121: כי יאצור איש חטים בבית רעהו, ינכה לו מן האוצר חמשה קא חטים מכל גר בכל שנה; במשנה: המפקיד פירות אצל חברו הרי זה יוציא לו חסדונות לחטין ולאורז תשעה חצאי קבין לבור לשעורין ולרחון תשעה קבין לבור, לכוסמין ולורע פשתן שלשה סאין לבור, הכל לפי המדה הכל לפי הזמן (ב"מ פ"ג ז'). הקא הוא הקב וגור הוא בור, וחשעה חצאי קבין הם קרוב לחמש קבין לבור, ממש כמו בחוקי חמורבי, וידע ג"כ כי חוקי המלכות בגוים לא עמדו ימים רבים, ולרוב בטלו חוקי המלך במותו. ואיך אפשר שחוקי חמורבי היו נהוגים בזמן המשנה אם נאמין כי חמורבי חי בימי אברהם אלפים שנה מקודם!?

א.

חמץלניצקי (Chmielnicki) **בוגדן**: ראש לצבא הקוזאקים ברוסיה הקסנה צורך היהודים בגזרת ת"ח; נולד בשנת 1595, ומת בעיר משיגירין (משאחרין) 16 אונוסט 1675. הוא התנשא לקרוא ררור לבני אוקריינא ולהסיר מעליהם עול מלכות פולין בימי הנסיך קאניעצפאלסקי. משאפלינסקי שר העיר משיגירין תשר את חמץלניצקי כי ידו בקושרים נגד הממשלה, והסוד הזה גלה היהודי זכריה זאבילענקי, ואומרים כי בשביל זה בערה שנאת חמץלניצקי על היהודים ובקש לאבדם. אמנם מצד אחר עזר היהודי יעקב זאבילענקי (כנראה היה ממשפחת הקדום) את חמץלניצקי להוציאו מן המאסר שהובא שם בפקודת קאניעצפאלסקי. חמץלניצקי ברת ברית עם מלך הטרסדים (הקררים), ועליהם נוספו היונים, וייעדו לערוך מלחמה נגד ממלכת פולין, חמיריה התלח ד' סיון ת"ח (1648). אנשי פולין וצבאיהם נסו, והיהודים אשר נשארו בעריהם נהרגו ונשחטו וענו אותם בענוים קשים וישללו שללם. יותר משלש מאות אלף יהודים נהרגו בגזרת ת"ת ות"ט ורבים מסרו נפשם על קירוש השם. ע"ע קוזאקים; קדושים.

ב. מ.

חמץ: בצק הנלוש מקמח ומים ושהה זמן מה עד שנתחמץ מאליו, כמו שנאמר, וישא העם את בצקו

גם הברכה שקודם הבדיקה נמשכת על חביעור למחרתו. לא ברק ליל י"ד יבדוק ביום י"ד. לא ברק יום י"ד יבדוק כל ימי הפסח ונמ לאחר הפסח כדי שלא יכשל באיסור חמץ שעבר עליו הפסח, אלא שעל הבדיקה שלאחר הפסח אינו מברך על ביעור חמץ. ובשעת שרפת החמץ צריך לבטל החמץ שהוא ברשותו שאינו ידוע לו שהוא כעפרא דארעא. וחששו הרבנים לתקנת ישראל כי יש בני אדם שנמצא ברשותם חמץ בעד אלפים ורבבות, ולשרפו ולבערו הוא נזרה שלא יוכלו לעמוד בה. גם אי אפשר להם לבטלו בלב שלם. ולכן הנחינו בישראל למכור החמץ לנוי בכסף ובשטר ואנב קודע, ואף שאין בדעת הגוי הקונה לקנות בלב שלם כי יודע שלא לו יהיה החמץ, ורוב הקונים חמץ אין להם אפילו פרוטה בכיסם, אין לנו לחוש לדעתו מתרי מעמי: א' דברים שבלב אינם דברים כי הרי קנה כרין וכמשפט בכל דרכי הקניה, ב' תכלית הזכירה לנוי הוא להוציא מרשות ישראל והרי ישראל נמר ומכר בלב שלם להוציא מרשותו להנצל מאיסור בל יראה, ולא יהא אלא הפקר ג"כ מחני, והא דמשמר החמץ בביתו הוא לצורך חנוי (ואין לו שום אחריות) דאל"כ לא ירצה הגוי לקנות ממנו (החם סופר י"ד סי' ש"י). חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח אסור מדרבנן משום קנס לפי שעבר על בל יראה, ואפילו שבת או שנג או נאנס ולא ביער קנסו שלא יבוא להערים. בשגם דלא שייך אונס, דאפילו תימא דלא היה בידו לבערו עכ"פ היה לו לבטלו בפיו ולומר כל חמירא וכו'. על אדות חמץ בקרבן חמזת ע"ע קרבנות, וע"ע מצה. אס"ף.

חמשה חומשי תורה: ע' תורה

חקת: עיר ומדינה בנבול הצפוני של א"י ברגלי הר חרמון (יהושע י"ג ח' שופטים ג' ג'), ונקראה אח"כ חמת דבה (עמוס ו' ב'). המרגלים ששלח משה לתור את הארץ הלכו ממדבר צן עד רחוב לבוא חמת (במדבר י"ג כ"א), היינו מדרום עד צפון. בימי דוד שלח תועי מלך חמת את בנו יורם לשאול בשלום דוד ולברכו על אשר נלחם בשונאו הדרעור (ש"ב ח' י'). בעת חנוכת בית ה' נאספו קהל גדול מבני ישראל מלכוא חמת עד נחל מצרים (מ"א ח' ס"ה) מקצה צפון לקצה דרום. חמת נפלה בידי מלך אשור, וכאשר הגלה את עשרת השבטים הביא אנשים מחמת וממקומות אחרים והושיבם בשמרון (מ"ב י"ז כ"ד), היונים הסבו את שם העיר Epiphaneia ע"ש אנמיוכוס אפיפנוס (יוסיפוס קדמוניות ס"א פ"ו ב'), ובמדרש נקראה פיפניא (ב"ר ל"ז ח'). בתרגום יונתן (במדבר י"ג כ"ב) ובתרגום ירושלמי (שם ל"ד ח') נקראת חמת אנטוכיא, ובמונחם היתה העיר הראשית בסוריא. ובזמן האחרון שבו יושבי העיר לקרוא אותה בשמה הקדום. הנוסע בורקהארדט מצא שם בשנת 1812 כתובות עתיקות מעמי התתים, העיר בנויה על שני עברי הנהר אורונטיס, ומספר

[איסור חמץ ועונשו] האוכל כזית חמץ בפסח מתחילת ליל מ"ז ניסן עד סוף יום כ"א ניסן חייב ברת, אחד האוכל ואחד המטבחיו למשקה ושותתו (חולין ק"ב). ואם אכל חמץ ביום י"ד ניסן מחצות היום ולמעלה עד הלילה, לרמב"ם חייב בלאו, שנאמר לא תאכל עליו חמץ כלומר על הקרבן פסח משעה שראוי לשחיטתו שהוא בין הערביים והוא חצי היום, ולראב"ד וכן דעת הרמב"ן פטור. (רמב"ם חמץ ומצה פ"א מ'; ספר המצות מ"ח סי' קצ"ח). ומדרבנן אסור לאכול ב' שעות קודם חצי היום דהיינו מסוף ארבע שעות על חיות ואילך, נזרה משום יום המעונן, שמא ימעה בין שעת חמישית לששית. על החמץ ושאר עובר כל שבעה ימים בלאו דלא יראה ולא ימצא, דהיינו אם קיים חמץ בביתו וברשותו בפסח עובר ב' לאוין אלו, ופ' לא ימצא אע"פ שהחמץ סגור ומסוגר ועין לא ראתה אותו, אבל אם נפלה עליו מפולת שלשה טפחים הרי הוא כמבער. אבל בערב פסח אינו עובר בכל יראה ובל ימצא רק על עשה דהשבתה. ואין לוקין על בל יראה לפי שאין בו מעשה. אבל אם קנה חמץ בפסח דעביר מעשה לוקה (רמב"ם שם פ"א נ'). חמץ בפסח אסור בהנאה בין ליחנות מחמץ עצמו כגון להניח רטיח של חמץ על נבי מכתו לרפואה, בין ליחנות ממנו ע"י מכירה. ומדרבנן אסור בהנאה מערב פסח מתחלת שעה ששית ואילף היינו שעה אחת קודם חצות, ומתחלת שעה שביעית דהיינו מחצות חיום אסור בהנאה מן התורה. והחמירו חז"ל בתערובת חמץ שנולד בפסח לאסור במשחו ולא יעיל בטול בששים בבשאר איסורי תורה, וחומרא זו אינה אלא בשבעת הימים ולא בערב פסח אחר חצות, כי בשעה זו עדיין אינו בכרת, וכן אם נתחווה תערובת חמץ במשחו ביום שמיני של פסח שהוא רק מדרבנן לא החמירו אלא בששים. ומפני חשש משחו בפסח נמנעים החסידים לאכול מצה שרויה במשקין או מאכלים הנעשים מקמח של מצה שקורין "קניידלך" או "חרעמצלך", כי חוששין שמא נמצא באמצע במצה משהו קמח שאינו אפוי ויהיה נחמץ כשיבוא במים, אך ביום האחרון ש"פ דליכא איסור משחו אוכלים מצה שרויה.

[בדיקת חמץ ומכירת חמץ] חז"ל תקנו לבדוק חמץ ע"י אור הנר אור ליום י"ד ניסן מפני שאנשי הבית מצוים בלילה, ומעם הבדיקה: א' שלא יעבור על בל יראה וכו', ב' שלא יבא למעות ולאכול חמץ בפסח דלא בריל מינה כולא שתא, ויש לבדיקת סמך מן התורה. ומדאורייתא בבטול בעלמא סני, אלא שחששו חכמים משום בני אדם צרי עין וקלי הדעת שלא יבטלו בלב שלם, ולכן אמרו דלא מהני בטול אלא לחמץ שאינו ידוע או שלא אפשר לבערו, כגון שהוא ברחוק מקום או חלך לדבר מצוה וחושש שיתבטל המצוה ע"י הורתו לבער החמץ, ותכלית הבדיקה הוא הביעור, שעתידי לשרוף החמץ למחרתו בשעה החמישית ביום.

ישיבה בשלשים אלף. ע"ע אנטיוביא.

ב. מ.

חמטא (חמתן): הוא שם תואר למקום שיש שם מעינות חמים לרחיצה. כמו חמת נדר וחמת מבריא. כלומר מקום המעינות הסמוך לגדר או למבריא. חמתא נדר (ירושלמי שבת פ"ג א', עירובין פ"ד ד', קדושין פ"ג י"ב) נמצאת בעבר הירדן אצל נדרה, והיו שם מרחצאות שנתפרסמו לרב תועלתם לרפואת מחלה ופגע, ובעל כפתור ופרח הזכירם בספרו (פ"י), ונוסעים שם גם היום הרבה חולים לבקש תרופה למחלתם. ובנמרא אמרו רוחצין במי נדר (שבת ק"מ.), וחמי נדר (מגילה י.). והמדרשים מעו לכתוב נדר. חמתא או חמתן היתה סמוכה לגדר, בגדר ישבו בני ישראל, ובחמתן ישבו הכוחים שהם השמרונים. ואמרו בתלמוד, התיר רבי שיחיו בני נדר יורדין לחמתן (בשבת) ואין בני חמתן עולין לגדר וכו'. כי אתי רב דימי ואמר ממרוני מטמרני להו בני נדר לבני חמתן (עירובין פ"א.) ופירש"י מכים והורגים היו בני נדר לבני חמתן וכו'. כי רבי שהיה רודף אחר השלום התאמץ לקרב את הכותים ולהשיבם לדת ישראל, ותיקן שבני חמתן לא יבואו לגדר ביום השבת שבמלים ממלאכתם ומתענגים על יין ושכר כרי שלא יבואו לידי מחלוקת וחכמה (ע"י לונץ המעמר ק"ח). בני מגדלא היו עולין לחמתא ע"י הגשר (ירושלמי עירובין פ"ה). נדר וחמתן היו יושבין בחר בשפוע נדר למעלה וחמתן למטה ואין ביניהם תחום שבת, ולא נדברו הנוסע בקוהארדס בהקדמה שכתב שמרחק חמתא מנדר היא כחמשה מיל (ע"י המעמר רל"ד).

ב. מ.

חן, ורחיה בן יצחק בן שאלתיאל: רפא ופילוסוף חי בברצילונא במאה ח"ג ומת שם בערך שנת 1292. בשנות 1277-1290 התגורר ברומא ושם העתיק ספרי פילוסופיא ורפואה מערבית לעברית, וגם דרש ברבים בבאורי הסקרא ובעניני פילוסופיא. וקרא ופירש את ספר המורה לחרמב"ם, וקרב למוותו שב לארץ מולדתו. כנראה היה עיקר למודו במורה, והשיב שאלות רבות אודותו לקרובו ר' יהודה בן שלמה שכלל אותם אח"כ בשם "קונדרס" ואחת מתשובותיו נדפסה באוצר נחמד (ח"ב 121). ומקצועו הוז היה לסלע המחלוקת בינו ובין ר' חלל בן שמואל מוירונא, אף ששניהם היו ממעריצי הרמב"ם, ושפכו איש על רעהו בזה וקלון. ר' ורחיה פגש את ר' חלל בראשונה בברצילונא כאשר בא שם ר' חלל בבחרותו ללמוד בישיבת רבינו יונה נירונדי, ואח"כ בשבת שניהם באימליא. פנה ר' חלל לאוהבו מלפנים בשאלות ע"ד המורה, ור' ורחיה באגרתו הראשונה מהלל את השואל ואומר כי כל דבריו, "טובים יפים ונחיים", ועל תמיהותיו ענהו, "כל מה ששאלת יפה שאלה", אך הוכיח לו שבמדרשים אחרים נראו דברים כסותרים זה את זה.

ושבמקום אחד נזמה דעתו להרמב"ן אשר, בפילוסופיא לא היה לו שום חכמה ולא שום מבוא כלל". ר' חלל שחיה מתפאר כי איש מישראל לא ידע כל סתרי התורה ושרשי וענפיו יותר ממנו, נמלא חרון אף על ר' ורחיה והרץ לו אגרת מלאה תרפות ונדזפים. אז בא גם ר' ורחיה לכלל כעס וכתב אליו גם הוא מדרות והשיג על כל דעותיו (ע"י אוצר נחמד ח"ב 124). ונמצאו עוד חבורים אחרים מר' ורחיה חן: א' פ"י על משלי שכתב בשנת 1288 ונדפס בשם אמרי דעת בהשחר (ובהוצאה מיוחדת וזין 1871, ב') פ"י על איוב, נדפס בס' "תקוה אנוש" (ברלין 1868) בפירושים האלה אחז דרך המשל והפילוסופיא ברוח הפשי, נ' פ"י ודרשות על חמורה, ועוד מאמרים נפרדים בכ"י. ר' ורחיה מזכיר העתקותיו מערבית לעברית. ספרי אריסטו למי באור אבן רשד ומיסמסים, ואולי חן בין העתקות הנמצאות לפנינו לרוב מבלי שם מחברם, משפחת חן מקורה בספרד מנזר ר' יהודה בן ברזילאי מברצילונא, ורבים מבני המשפחה הזאת נודעים בשם הלועזי Gracian.

מ. ד. ק.

חן: ע' יופי

חנה: אישה אלקנה ואם שמואל הנביא. חנה היתה עקרה וככ"ז אהב אותה אישה יותר מאשר אהב את אשתו השניה פנינה, שהיתה כנפם פוריה והבעיטה את חנה בכל פעם. ויהי בעלות אלקנה לרגל קבית ח' בשילה עם נשיו ובניו כדרכו שנה בשנה, ותתפלל חנה בבית ה', ותבכה כי נפשה מרה לה, ותדור נדר כי אם תלד בן תגדלהו לשם ה' ויהי נזיר מכל תענוגי העולם. בשילה היו כהנים עלי ובניו הפני ופנחס, וחנה התפללה בלחש, "היא מדברת על לבח, רק שפתותיה נעות וקולה לא ישמע" ויחשבה עלי לשכורה. ויאמר אליה, "עד מתי תשתכרין, הסירי את יינך מעליך". ותען חנה: "לא אדוני, אשה קשת רוח אנכי ויין ושכר לא שתיתי, ואשפוך את נפשי לפני ה'". ויען עלי ויאמר, "לכי לשלום ואלהי ישראל יתן את שאלתך אשר שאלת מעמי". ויהי לחקופות הימים, ותהר חנה ותלד בן וחקרא שמו שמואל=כי מה שאלתי. וכאשר נמלה אותו הביאה אותו לבית ח' ותציגהו לפני עלי ותאמר, "אני האשה הנצבת עמכה בזה להתפלל אל ה', אל הנער הזה התפללתי ויתן ה' לי את שאלתי, וגם אנכי השאלתיחו לה כל ימי חייו", ויגדל שמואל ויהי לנביא בישראל. והתפלל עוד חנה ותביע לה שיר תודה במליצה רמה ונפלאה. ותאמר עלץ לבי בך רמה קרני בך וגו' שבעים בלחש נשכרו ורעבים חדלו—עד עקרה ילדה שבעה ורבת בנים אומללה וגו' (ש"א א' וב'). חז"ל למדו מתפלת חנה דברים הרבה בנוגע להפלה: מכאן להתפלל שצריך לכין לבו; שיהתוך בשפתיו; שאסור להנביח קולו בתפלתו; ששכור אסור

ועזאל, ותלרנח להם הענקים. המלאכים האלה נלו בארץ בשוף ואצטגנינות. ועזאל למד את בני האדם מלאכת חרב ובלי זין. ויהי כאשר החלו הענקים לאכול גם בני אדם, ותעל צעקת מתי חלד השמיטה, וישלח ח' ארבעת מלאכיו מיכאל נבריא דפאל ואוריא לעשות משפטים בנפילים. על מיכאל פקד למסור את שמעזאי וחבריו לקצבי גבעות עד עת קץ עשרה שבועים (שמיטות); על גבריא נטל לסכסך בני האלהים אשר ילדו להם בנות האדם איש באחיו והיתה חרב איש ברעהו; את רפאל צוה לאסור את עזאל ולטהר הארץ מרעתו; ואת אוריא צוה להודיע לנח כי מי המבול יבאו לשהת כל בשר. וחנוך אשר לקחו אלהים מן הארץ היה שליח מוציא ומביא בין המלאכים השופטים ובין הרפאים הם הנפילים הנשפטים. ויהי היום ותפקחנה עיני חנוך וירא את מעשי המרכבה, ויקרא ה' אל חנוך וילמדהו את משפט הרפאים, כי במדם ימותו לשחת ורוחם ירן בארץ והיו לרוחות רעות שדים ומזיקים בין בני האדם. ואל בני האדם צוהו לנלות אונם כי יבוא מבול עליהם, והיו ימיהם רק מאה ועשרים שנה. אח"כ הוליכו המלאכים העליונים את חנוך על פני כל הארץ, וירא גדולות ונצורות בשמים ובארץ, ואוריא הראה לו את הכפר על תקופות מאורי השמים ומערכותיהם. וירא גם את לוחות השמים אשר עליהם נחרתו כל מעשי בני האדם עד הדור האחרון. וככלות כל הדברים האלה השיבו המלאכים את חנוך על הארץ לפני פתח ביתו, למען יודיע את כל הדברים האלה לבנו משותלח. ויכתוב חנוך את כל החזיונות והמראה אשר ראה בספר ויבא לבניו את אשר יקרה לזרעם באחרית הימים (עי' ילקוט רמז מ"ד; ועי' יעלינעק בית המדרש ח"ד וחי'ה; רב פעלים 64; השחר ח"ב 153):

ש. ד. —

חנוך הבית: המנהג לחנוך בית חדש מרומז בתורה: מי האיש אשר בנה בית ולא חנכו ילך וישב לביתו (דברים י"ט ה'). ובמדרש איתא שהקב"ה בך וקדש כשגמר העולם כעין אינש רבנא ביתא וכו' ועבד הלולא (מדרש תנחומא פ' בראשית, ובדמשק אליעזר פ' תצא אות ל"ח). ודינא הוא שהבנה בית חדש או שנשרף ונסתר הבית ובנאו מחדש מברך שהתיינו בכניסתו (ש"ע א"ת ס' דכ"ג) ונהגין לעשות סעודה לאוהבים ואומרים שם תפלות ובקשות שלא יארע לבעל הבית שום תקלה. ובעל החינוך נותן צדקה לעניים. בימי הבינים היו יראים לכנוס בבית חדש מפני סכנה (מפני שלא נתיבש המיח כל צרכו ויש תשש לבריאות) ואחרים חשבו שהוא מפני סכנת שדים ועשו סגולה ליקח תרנגול שחור ולהפריחו דרך שהעשן יוצא (ראבי"א פאנג) וילך לו לעזאל, או לשחוט בבית זוג תרנגולים וזכר ונקבה, להורות כי כבר מתו הדוורים הראשונים שבבית והם פדיון נפש הבית (דוגמא להכפרות בערב י"ב). והיו קובצין אותם בין שורות הלכנים. ובסוף

להתפלל. א"ד אליעזר מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה אדם שקראו להקב"ה צבאות עד שבאתה חנה וקראתו צבאות, ואמרה חנה לפני הקב"ה, רבש"ע מכל צבאי צבאות שבראת בעולמך קשה בעיניך שתתן לי בן אחר? וכו' חנה בקשה, "זרע אנשים" = נכרא בנזברין; זרע שמובלע בין אנשים; לא אדוך ולא נרץ, ולא קטן ולא אלה ולא צחור ולא גיחור ולא חכם ולא מפש (ברכות ל"א:). השם חנה הוא מלשון חן כי חוט של חן היה מ"וך עליה. גם בזמן התלמוד שם חנה נהוג: מה שמה חנה, תתייף חנה ונתייפת וכו', תחזור חנה לשחרוריתה וכו' (תענית כ"ג:). והוא שם הניל בזמנינו.

צ. ה. ג.

חנוך: בן ירד וילדו בהיותו קס"ב שנה, וחנוך הוליד את מתושלח בהיותו ס"ה שנה וחי שלש מאות שנה אח"כ, בס"ה שס"ה שנה, ואיננו כי לקח אותו אלהים" (בראשית ה' כ"ד). כלומר שמת מיתה פתאומית, והי פחות מכל אחר מבני הדורות מאדם ועד נח. ובנו משותלח חי תשע מאות וס"ט שנה, וזהו אריכות ימים יותר מכל אדם על פני הארמה. ואונקלוס תרגם "וליתיה ארי לא אמת יתה ה'", ובספרים אחרים ליתא מלת "לא" והוא מעות הרפוס. ויונתן תרגם, "והא ליתוהי עם דידי ארעא ארום אתנניד וסליק לקיעא במימד קרם ה' וקרא שמיא מטמרון ספרא רבה. ובעל הטורים (שם) מביא רמז מהפסוק הנה בשמים עדי' בנימ' חנוך, וסהדי' בנימ' מטמרון וכו'.

[ספר חנוך] הספר המיוחד לחנוך הוא ספר

אפיקורפי שנכתב מאחר היהודים בא"י בימי החשמונאים. ונמצא בימינו בלשון כישית, והוא נכתב בתחלה בלשון עברית, והועתק אח"כ ליונית. וממנה הועתק לכושית, ורומה בתוכן ענינו לספר דניאל. המחבר הציב מספר השבעים של ימייה ורניאל לנבולות שבעים אומות. ארבעת ראשי המלאכים הנקראים ברניאל י"ג "השרים הראשונים" נמנים בס' חנוך מ' י"ט בשמותיהם. וכן בכנוי המלאכים "עירין", "עיר וקדיש" נקראים בחנוך, "שומדים", היינו נוצרי התבל בהקץ בלי שינה ותנומה, וכן בחבור, "ספר השמים" עם יום הדין "דינא יתיב וספרין פתיחין" והם בס' חנוך וס' היוכלים "לוחות השמים" לדין ומשפט, וכן באגדה "שלשה ספרים נפתחין ברה"ו וכו'. וכולם מיוסדים על הפסוק, "מיחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו" (תהלים ס"ט). ונאמר "יקשב ה' וישמע ויכתב בספר בספר וזכרון לפניו" (מלאכי ג'). והסופר והמזכיר הוא מטמרון "ראתיבא ליה רשותא למיתב ולמיכתב" (חגיגה ט"ז:). ומטמרון הוא חנוך. על שער הספר כתוב: "וזאת חברה אשר בך חנוך את הכתרים ואת הצדיקים אשר יחיו ביום צרה בהכתר כל הרשעים מעל הארץ". פתיחת הספר בספור חמאת שתי מאות מלאכים נפילים שחיו בימי ירד שחמדו לבנות האדם, ובראשם שמעזאי

ל' יום) ואח"כ שיר של פגעים שהוא יושב בסתר. ופ' הקטרה ובפ' קרח ויאמר משה אל אהרן קת את המחיתה עד המנפה נעצרה (במדבר י"א-מ"ו). ואומרים עוד מזמורי תהלים והבקשה שכתובה בס' מענה לשון ס' ב'. ואח"כ עושין הקפות ז' פעמים סביב בית הקברות ומתחילין להקיף מקרן דרומית מזרחית ובכל הקפה יאמר ויהי נועם, ואומרים מזמור ק"ד, ושירו לה' שיר חדש עד יגדיל תורה ויאדיר (ישעיה מ"ב י"א-ב"א). והרב דורש לפניהם דברים כבושים ומעוררים לתשובה. ואח"כ אומרים מתמניא אפי כל האותיות משם העיר ההיא, כגון אם שמה "בונהאר" יאמרו הפסוקים מאותיות ב' ו' נ' י' ה' א' ד', ואח"כ יאמרו הפסוקים של אותיות שד"י קרע שמ"ן ומסיימים בתפלה: יה"ד שתסיר מעלינו ומעל כל עמך בית ישראל כל מיני חולי ומשחית ומגפה ופגע רע ותצילנו מנזרות קשות ובר' בלע המות לנצח וגו'. ועושין מלא רחמים להמתים ומבקשים מחם מחילה, ומחלקין צדקה לעניים. ע"ע בית הקברות.

י. ה. ש.

חנוך הכנים: הדרכת הילדים בתורה ור"א לעשותם רצויים לשמים ולבריות. חובת החנוך לבנים מוטלת על האבות. שנאמר ולמדתם אותם את בניכם (דברים ו'). שמור בני מצות אביך ואל תטוש תורת אמן (משלי ו' ב'). והחנוך אינו שוה בכל מקום ובכל זמן, אלא חד וחד לפי ענינו, ונאמר חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו (משלי כ"ב ו'). והניחו ליסוד מי יראת ה' היא ראשית דעת (משלי א' ו'). וראשית כל צריך חאב לחנך את בנו במצות. אם יודע הילד לדבר אביו מלמדו הפסוק תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב (תענית מ'). בציצית אם יודע להתעמף, כלולב ביודע לנענע, גבי סהרות ביודע לשמור ידיו, בכחונה ביודע לפרוש כפיו וכדומה (סוכה מ"ב). ולא די בחינוך הבית לבד כי צריך להשכיר לו מקמד ללמדו לשון וספר ואומנות, וגם להחשימו בנהר (קדושין כ"ט:). למען הדריך את הילד בדרך הישרת התירו להכות את בנו ואת תלמידו (מכות ח'). ודרשו חושן שבמו שונא בנו, וכי יש לך אדם ששונא בנו? אלא מתוך שאינו מוכיחו ומיסרו נקרא שונא (מדרש משלי י"ב). וכל המונע בנו מן המדות סוף בא לתרבות רעה ושונאיהו (ש"ר פכ"א). בתחלה היתה הדריה בשבט (משלי כ"ב מ"ו). ואח"כ התקינו שלא יבנו כ"א הכאה קלה בערקתא דמסנא (ב"ב כ"א). ואסור לעשות בו חבלה (תוספתא ב"ק פ"ט). ואסור להכות בן גדול אפילו הכאה קלה משום ולפני עור לא תתן מכשול (מ"ק י"ז:). ותמיד תהא שמאל דוחה וימין מקרבת (סוטה מ"ו:). על אדות בתי החינוך ע"ע בתי ספר; חדר; ישיבות; למודים ומלמדים (ושם גם ע"ד גן ילדים).

[חנוך הכנות] חנוך הנערות נמסר להאם לחנך

המאה האחרונה מצאו תרגומם בעליה הראשונה בבנין בית עתיק שהוקם בעיר ווירדהאפן באוסטריא בשנת 1606 (מ"ע "נייעס פערסטער ושוונאל" 3 אפריל 1895). אך כבר כתב החתם סופר (חיו"ד סי' קל"ח והובא דבריו בפתחי תשובה יו"ד סי' קע"ט) שהוא מדרבי אמורי ואסור לעשות כן.

חנוך בית הכנסת: המנהג לחנך בית הכנסת למדנו מחינוך המשכן וימי המלואים (שמות כ"ט). וחנכת בית המקדש שעשה שלמה (מ"א ח' ס"ג-ס"ו). וחנכת חומת ירושלם בימי נחמיה (נחמיה י"ב כ"ו). ונהגין לחנך ביהכ"ז חדש (או שנתחדש) בשירות ותשבחות ותפלות. והרב דורש בעניני דיומא (עי' יערת דבש דרוש יו"ד). ויש אומרים שהשי"ן מברך בקול רם ברכת הטוב והמטיב (שו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' קע"ט ועי' חת"ס או"ח סי' קנ"ו). ובכמה מקומות נוהגין שהרב הדרוש לובש בגד חדש ומברך שהחינוך ומכין לצאת ידי שניהם (שו"ת יד יוסף סי' י"ז). הרב דר' לעהמאן בחינוך ביהכ"ז החדש "תפארת ישראל" במאינץ כ"ד אלול תרמ"ז (1856) עשה הסדר הזה: אחר תפלת מנחה בביהכ"ז הישן אמרו מזמור קל"ב והרב נשא "דרשת הפטירה" והרב והזקנים הוציאו ס"ת להעבירם לביהכ"ז החדש ואחריהם החזן והמשוררים ושאר העם שורות שורות. בפתח השער אומרים מזמור קכ"ב. והחזן משורר פתחו לי שערי צדק וגו'. הפרנס לוקח את המפתח ואומר איזה דברים ופותח הדלת ונושאי ס"ת עומדים אצל ארון הקודש וכל אחד עומד במקום המיועד לו, ואומרים מה טובו ומזמור פ"ד, ועושין הקפות ז' פעמים כמו בשמחת תורה ומזמרים אנא ה' הושיעה נא—הצליחה נא. ומתפללים בשלום המלכות, ומזמור כ"ד ובנוחו יאמר ומכניסים הס"ת להיכל. ואח"כ דורש הרב דרוש החינוך, ואומרים מזמור שיר חנוכה. יגדל ומזמור ק"ג (עי' שרי חמד מערכת בית הכנסת אות מ"ה. ושו"ת פרי השרה ח"ב סי' ק"ב).

חנוך בית הקברות: כשלוהקחין הקהלה שדה לבית הקברות או כשמוסיפין על בהק"ב הישן או כשבונים לו גדר חדש נוהגין לעשות חנוך. חנוך בהק"ב נזכר בירושלמי (מ"ק פ"א) ומחנכין את הכוכין (משנה מ"ק פ"א ו'). וכתב בעל מעבר יבק (חלק שפת אמת פ"א דף מ"ז ע"ב) בשם ר"י התמיד "טוב לקבור תרגול הנקרא גבר בקבר ריקן אולי בזה יחליש ויטמין כח הדיון המושפע מצר מלך גבריאלי הנקרא גבר לבל יעיר חמתו". ובעיר ריניו בשנת תמ"ה ג' סיון נפטר ר' מנחם לוי וקברוהו בבית חיים שעריין לא נקבר בו אדם מעולם ושחמו תרגול בלא ברכה וקברוהו אצלו לרגליו (פחד יצחק ערך בית הקברות). סדר הנהגה הוא כך: בני החברה קדישא מתענים ביום זה ומטרכים בסליחות בשחרית, וכשהולכין לבית הקברות אומרים הברכה אשר יצר אתכם בדין (מי שלא היה שם בתוך

וצדקתך צדק ולמנצח.

נר חנוכה עתיק. נמצא בחפירה אצל ירושלים, ונמכר לידד אייזנשטיין.

[הרלקת נר חנוכה] המדליק ביום ראשון מברך שלש: להדליק נר חנוכה, שעשה נסים, ושהחיינו, והוראה מברך אחת שעשה נסים, ומיום שני ואילך מברך שתיים להדליק ושעשה נסים ומברך קורם הרלקת, מצות נר חנוכה משתשקע החמה ויאור לאור הנר, עד שתכלה רגל מן השוק כי אח"כ ליכא פרסומא ניסא (שבת כ"א:). בעל הבית מדליק לכל בני ביתו והמהדרין מדליקין נר לכל אחד ואחד, וידליקו שעור שמן לחצי שעה, ומניחין נר חנוכה על פתח הבית מבחוץ בצד שמאל, כדי שיהא בכניסתו הנר משמאל והמזוזה בימין ויכנסו בין שתי מצות, ואם דר בעלייה מניחה בחלון הסמוך לרשות הרבים, ואם פחד מן הלסמים או מפני סכנה מניחו על השלחן וריו, ואסור להשתמש באותו נר לצורך אחר, ולכן מניחין בצד נר חנוכה נר אחר שקורין "שמש" כהשתמש בו, עיקר הרליקה היא נר אחד בכל יום אך למהדרין מן המהדרין הנהיגו להדליק מנר אחד עד שמונה נרות, ב"ש אומרים ביום ראשון מדליק שמונה, מיכן ואילך פוחת והולך, וב"ה אומרים ביום ראשון מדליק אחת מכאן ואילך מוסיף והולך, מעמא דב"ש מפני החג שמתמעטין והולכין ומעמא דב"ה משום דמעלין בקדש ולא מורידין, והלכה כב"ה, וכן נוהגין עמא דבר גם האינם מהדרין, בע"ש מדליק נר חנוכה תחלה ואח"כ של שבת שאם

בנותיה בדרך חישר, להיות צופיות הליכות הבית, לארנו לתפור ולבשל. גם תלמד אותן מרת צניעות ועניי אמונה הנוגעים לנערות לפי שנות חייהן, ע"ע אב ואם; בנים; נשים. ע"ד ספרי החנוך ע"ע ספרים.

י. א-ן.

חנוכה (חנוכה): שמונת ימי שמחה והלל לה' מיום כ"ה כסלו ואילך, וזכר לנצחון החשמונאים (בשנת 165 קמה"ג). ומדליקין נר חנוכה בכל ערב של שמונת הימים, ואמרו במגילת תענית: בכ"ה בבסלו יומי חנוכה תמניא אינון רלא למספד בהון ורלא להתענות; כשנכנסו יונים להיכל ממאו כל השמנים, ובשנברה יד בית חשמונאי ונצחום בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה חתום בחותמו של כ"ג ולא היה בו אלא כדי להדליק יום אחד ונעשה נס והדליקו ממנו ח' ימים, לשנה הבאה קבעום י"ם בהלל והודאה (שבת כ"א: חשמונאים א' ד' ל"ו, ב' י' ו'). ולמדו דמו לחנוכה מן התורה, שכתוב אחר כל המועדים בפ' אמור ויקחו אליך שמן זית זך (ויקרא כ"ד), מלמד שהיו ישראל עתידין לחדש יו"ט להם על עסק השמן, ואיזהו זו חנוכה (פסיקתא זעירתא פ' בהעלותך, ועי' במדבר רבה פס"ו), והרמב"ן עה"ת (ריש פ' בהעלותך) אומר כי מצא במגילת סתרים לרבנו נסים שמביא המדרש, כיון שהקריבו י"ב שבטים ולא הקרב שבט לוי וכו', אמר הקב"ה למשה דבר אל אהרן ואמרת אליו יש חנוכה אחרת שיש בה הרלקת הנרות ואני עושה בה לישראל ע"י בניך נסים ותשועה, וחנוכה שקרויה על שמם והיא חנוכה בני חשמונאי, לפיכך הסמיך פרשה זו לפרשת חנוכה המזבה, יוסיפוס מזכיר את חנוכה וקורא אותו חג הנרות *φωτα*, ויש דורשים השם חנוכה בר"ת חנו-כ"ה, כלומר שחנו מאוייבהם ביום כ"ה כסלו, וכונת חז"ל שהעמידו את חג חנוכה על הנס של פך השמן ולא על הנס של הנצחון כדי שלא לעורר קנאת הגוים עלינו שיאמרו שאנו חוננים על מפתחם, וגם כדי לתבל את החג בענין קדושה ומהרה, אבל בברכת "על הנסים" נזכר הנס העיקרי שהוא הנצחון של המכביים על היונים, על הנסים אומרים בש"ע בהוראה וכן צריך להזכיר על הנסים בברכת המזון, ד' יצחק נפחא איקלע לבי ריש גלותא סבר לאדכורי בבונה ירושלים, א"ל רב ששת כתפלה, מה תפלה בהוראה אף ברכת המזון בהוראה (שבת כ"ד), בסדר רב עמרם גאון הנוסחא לחתום "וכשם שעשית עכהם כן עשה עמנו ה' אלהינו נסים ונפלאות בעת הזאת וגו' ונודה לך לשמך הנדול סלה" וכן הוא במס' סופרים פ"ב ח' וברמב"ם ובמחזור וימרי, אבל מהר"ם מרומנבורג הנהיג שלא לסיים בזה, לפי שאין לומר תפלה בהוראה וכן מנהגנו, בתפלת שחרית קורין את ההלל וגומרין אותו, ובצבור קורין בס"ת בפ' אנשיאים (ע"ע קריאת התורה), ואין אומרים תחנון

חדליק של שבת כבר קבל עליו השבת ואסור לו להדליק נר של חנוכה. ובמצאי שבת מבדיל ואח"כ מדליק, אבל אם הבדיל בבית הכנסת מותר לו להדליק ואח"כ מבדיל בשביל בני ביתו. אבל חמנהג שמבדילין ואח"כ מדליקין בזמן האכילה דאיכא פרסומא ניסא טפי. בליל ראשון מתחיל להדליק בנר הראשון מצד ימין, מכאן ואילך מתחיל מנר הנוסף בכל לילה ופונה משמאל לימין. אחר שחדליק הנרות אוסר "הנרות הללו" שהיא במס' סופרים פ"ח ו' ומזכירה הרא"ש פ"ב דשבת ובטורש"ע א"ח סי' תרע"ד, ואח"כ מזכיר הפוסק "מעט צור ישועתי" בעל שש תנועות ושם המחבר מרדכי בראשי התרחים. גם נוהגין לומר מגילת אנטיוכס (ע"ע). א"ר יהושע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו נס אך מותרות במלאכה (שבת כ"ג). אך נוהגות שלא לעשות מלאכה בעוד שהנרות דולקות (ש"ע א"ח סי' תרע"ד—תרפ"ה).

א.

חנופה: ע' צבועים

חניו: ע' חוניו

חנינא בן דוסא: תנא ומלומד בנסיים, חי במאה הראשונה והיה מן החסידים הראשונים. הוא היה זקנו של ר' חנינא בן חמא (להלן). וזכר ממנו רק אגדות אחדות ולא הלכות, אך שמו נתפרסם הרבה ע"י האותות והנפלאות שעשה ע"י תפלתו. הוא היה אומר כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתסיימת, וכל שמעשיו מרובין מחכמתו חכמתו מתקיימת ולא להיפך; כל שרוח הבריות נוחה הימנו רות המקום נוחה הימנו וכו' (אבות פ"ג ט"ו). אמרו עליו שהיה מתפלל על החולים ואומר זה חי וזה מת. אמרו לו מנין אתה יודע? אמר להם אם שגורה תפילתי בפי יודע אני שהוא (החולה) מקובל ואם לאו יודע אני שהוא מסורף (משנה ברכות ל"ד). בשחלה בנו של ר"ג שגר שני ת"ח אצלו וכו' כיון שראה אותם עלה לעלייה ובקש רחמים. בירירתו א"ל לכו שחלצתו חמה, א"ל וכי נביא אתה? א"ל לא נביא ולא כן נביא אנכי אלא כך מקובלני אם שגורה תפילתי בפי יודע אני שהוא מקובל וכו'. ישבו וכתבו וכווננו אותה שעה, ובשכאנו אצל ר"ג אמר להן העבודה לא חסרתם ולא הותרתם וכו'. ואף כי ר"ח היה תלמידו של ריב"ז בכ"ז בשחלה בנו של ריב"ז א"ל חנינא בני בקש עליו רחמים ויחיה, הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים ויחיה וכו'. אמרה לו אשתו וכי חנינא גדול ממך? אמר לה לאו אלא הוא דומה בעבר (כן בית) לפני המלך ואני דומה בשר לפני המלך (שאינו רגיל לכוה לפניו. תענית כ"ה). מעשה במקום אחד שהיה עורר (נחש) מזיק את הבריות, באו והודיעו לו לר"ח ב"ר אמר להן הראו לי את חורו הראוהו את חורו נהן עקבו ע"פ החור יצא ונשכו ומת אותו עורר. נטלו על

ב. מ.

חנינא בן חמא: הוא ר' חנינא סתם, מנדולי הדור הראשון לאמוראי א"י. יליד בבבלי היה ושם למד מקרא לפני רב המנונא ספרדא (ירושלמי תענית ס"ח ע"א וקהלת רבה פ"ג ב'). ועלה לא"י (ירושלמי פאה כ') וישב בצפורי ושמש את ר' יהודה הנשיא (ירושלמי שבת ז'). בבבלי קדושין ע"א. והיה מנדולי תלמידיו, אף לא מינה אותו בעבור שחנינא ב"ח לא מצא חן בעיני אנשי צפורי (על דצווחי ציפוראי עליו), כלומר שזעקו ונתרעמו עליו. קהלת רבה שם. אולם לפני מותו צוה רכיו: "חנינא ב"ח ישב בראש" ור' חנינא לא קבל כי היה ר' אפס גדול ממנו בשנים ורק אחר מות ר' אפס היה ר"ח לראש ישיבת ציפורי (ירוש' תענית שם, בבלי כתובות ק"ג). לר"ח היו עוד דברים עם התנאים כמו ר' ישמעאל בר יוסי (ברכות ז') ור' בר חלפתא ובר קפרא ור' חייא וברייבא ור' חייא היה אומר לו: אם חס ושלום נשתכח תורח מישראל אני מחזירה מפלפולי (כתובות שם). ופעם

דומה לעבר שמקבל פרס מרבו, אחרונות דומה לעבר שקיבל פרס מרבו ונפטר והולך לו (שם ל"ד). הוא האמין בהשפעה כח המולות על חיי בני אדם ואמר מזל מחכים ומעשיר ויש מזל לישראל (שבת קנ"ו). אבל כפר בכח השדים ואמר אין עוד מלבדו (דברים ד' ל"ג) אפילו לדבר כשפים (סנהדרין ס"ז). איזה ממאמריו מורים על מהלך רעיונותיו ועומק מחשבותיו. כמו: הכל ביד שמים חוץ מיראת שמים (ברכות ל"ג); חותמו של הקב"ה אמת (שבת נ"ה); מאן דאמר רחמנא וותרן יתוותרון בני מעוהי (ירוש' תענית ס"ה ע"ב). בבלי ב"ק נ"ז; נוח לו לאדם שיעבוד עבירה בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא (קדושין מ'); ת"ח מרבים שלום בעולם (סוף ברכות); האומר דבר בשם אומרו מביא נאולה לעולם (מנילה מ"ו); לא חרבה ירושלם אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה (שבת ק"ט); מפירושו ומדרשו על המקרא: בראשית א' כ"ג "וירדו" אם זכה רדו ואם לאו ירדו (ב"ר פ"ח); שם ו' ב' "בני אלהים" שהרבו ימים בלא צער ובלא ייסורין (שם פכ"ו); מ"א ו' ד' "שקופים ואטומים" שקופים היו ואטומים היו מקסינות מבפנים ומרחיבות מבחוץ כדי להוציא אורה לעולם (פסיקתא ד"ב קל"ה). ויקרא רבה פל"א; מלאכי א' י"א "מסורח שמש עד מבואו" וגו' הילוכו הוא קילוסו (סדרש תהלים י"ט).

ביבליוגרפיה: פראנקל מבוא הירושלמי דף ס"ו ע"ב; ווייס דוד ח"ג 45; 34—1 Bacher, Pal. Am. ב. ז. ב.

חניניה: ע' מיתה

חננאל בן חושיאל: חכם ופוסק; נולד קרוב לשנת 965 בעיר קירואן באפריקה הצפונית ומת שם לערך שנת 1055. לדעת הרב חיר"א היה רבם של ה"ר"ף ורבנו גרשם מ"ה ור' נתן בעל הערוך (שם הגדולים בערכו). אביו ר' חושיאל נולד בבבל והיה מחכמי הישיבה בסורא. הוא ועוד שלשת חכמים נשלחו בתור שר"ם "להכנסת כלה" לארצות המערב לקבץ נדבות לתמיכת הישיבה וכולם נשבו ע"י רב החובל אבן רחמאל ונמכרו בארצות שונות (בערך שנת 950). ור' חושיאל נפרד ע"י היהודים בקירואן, ושם יסד ישיבה והרבין תורה בצפון אפריקה. ובין תלמידיו היו בנו רבנו חננאל ורבנו נסים בן יעקב אבן שאהין. רבנו חננאל עלה על אביו בחכמתו ובגודל רוחו. פסקיו והוראותיו מובאים בתוספות בכמה גדולים בהסדרכי והרמב"ם ובשבלי הלקט ובספרי שאר גדולים בדורו ובדורות הבאים אחריו. בבאורו על תנ"ך הוא הולך תמיד בעקבות רב סעדיה גאון ומשתדל לחתאים דברי התורה הכתובה אל הקבלה והמסורת. מבלי התנגד אל האמת הפילוסופית ואל ההגיון הישר, רק לעתים רחוקות מכניס כונה פנימית במקרא ולפעמים בדרך ההפלה כמו חקירתו ע"ד אוהל מתעד. בחסירותיו

אחת קצוץ על אבא אדיכא הוא רב בחיות שניהם בבית רבי ולא נתפיים לרב כמה שנים (יומא כ"ז). ונמצאו מאמרים שאמר רב ור"ח כאחד. מבני דורו אשר בא"י היו חקרונים אליו ר' יונתן בן אלעזר ור' יהושע בן לוי וזכור כשעלה עם שניהם לירושלם להתפלל על חרבותיה (ירוש' מעשר שני ג"ד ע"ב). עם ריב"ל ע"ה לקיסרין וכאשר נכנסו אל הפרוקונסול עשה להם כבוד גדול ואמר: פני מלאכים אני רואה (ירוש' ברכות ט' ע"א). ופעם אחרת כאשר שב ריב"ל מרומא יצא ר"ח לקראתו עד עכו (ב"ר פע"ח). — הגדול שבתלמידיו היה ר' יוחנן ונם אחר צאת ר"י מן ציפורי וישב במבריא הסכין לעלות אק ציפורי להקביל פני רבו (ברכות ה'; סדרש חזית פ"ב מ"ז). וכשמת ר"ח אמר ר' יוחנן אול נברא דהוה מסתפינא מיניה (כלומר מתורתו ומפלפולו). ר' שמעון בר אבא היה יקר מאד בעיני ר"ח וכאשר בקש ממנו אגרת כבוד למען תהיה לו לעזר בצאתו לפרנסתו לחול אמר לו ר"ח: למחר אני הולך אצל אבותיך יהו אומרים לי נמיעה אחת של חמדה שהיתה לנו בא"י התרתה לה לצאת לחול (ירושלמי ס"ק פ א ע"ג). בכל זאת נשארה בלב ר"ח חבה יתירה אל בבל ארץ מולדתו ואמר שלא הנלה הקב"ה את ישראל לבבל אלא מפני שקרוב לשונם ללשון התורה (פסחים פ"ו). קודם לארבעים שנה עד שלא גלו ישראל לבבל נמנו תמרים בבבל ע"י שיהו להומים אחר מתיקה שהיא מרגלת את הלשון לתורה (ירוש' תענית ס"ט ע"ב). ומפני גודל ערך דקל התמרים בעיני ר"ח היה מצייר ענף של דקל (חרותא) במקום חתימת שמו (גטין ל"ז). ואמר מפני מה אין בעלי דאתן בבבל מפני שאוכלין תרדן ושותין שכר של היומי (הוא יין תמרים שמטילין בו מין עשב שנדל בין הקוצים. כתובות ע"ז). המאמר הזה וכן מאמרים אחרים שזכרו בשמו מעידים על שהיה ר"ח בקי בחכמת הרפואה ונם היא היתה אומנתו, ולזה אמר מימי לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה וחיה (חולין ז'). ובקראתו ברפואות עמדה לו להשאיר חוק ובריא עד שיכתו. ואמר על עצמו חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי הן עמדו לי בעת זקנתי, ואמרו עליו שהיה בן שמונים שנה והיה עומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו (חולין כ"ד).

[מאמריו ודעותיו] ר"ח היה מחבב מאד את יום השבת ובע"ש בין השמשות היה מתעסף בבגדים נאים ואמר: בואו ונצא לקראת שבת המלכה (שבת ק"ט). ואמר: לעולם יסדר אדם את שלחנו במוצאי שבת (מלוה מלכה) אע"פ שאין צריך אלא לכזית. רוחו לא היה נוחה בהרבות. תארי האל בתפלה ונער באחד שירד לפני התבה ואמר האל הגדול הנבור והנורא והאדיר והעוז והיראוי החוק והאמין והוראי והנכבד (ברכות ל"ג). לדעתו נחלקה תפלת ש"ע לשלשה חלקים: ראשונות דומה לעבר שמסדר שבת לפני רבו, אמצעות

חנניה מת בחרש השביעי ונבואתו היתה בחרש תחמישי וא"כ חי רק שני חרשים אח"כ. אך חז"ל חשבו את החרש השביעי הוא חשירי לתחלת שנה אחרת ולפי"ז לא מת "בשנה ההיא". ולכן אמרו כי חנניה מת בערב ר"ה וצוה את בניו ואת ב"ב להסתיר את הדבר עד אחר ר"ה בשביל לעשות נבואתו של ירמיה שקר (ירוש' סנהדרין פ"א ה').

א.

חנניה, מישאל ועזריה: שלשת רעי דניאל סריסים בחיכל המגף נבוכדנצר, ושר הסריסים הסב שמותם אל שדרך מישך ועבד ננו. כמו דניאל הצמינו גם הם ביראת שמים ולא התנאלו במאכלות אסורות ואכלו רק זרעונים, ובכ"ז לא היו פניהם רע מיתר בני גילם בחצר המלך. חנניה מישאל ועזריה מאנו להשתחוות לצלם הזהב שהקים נבוכדנצר בבקעת דורא, ובעבור זה צוה להשליכם לכבשן האש, והם קדשו שם שמים ונצולו בדרך נס. וכראות נבוכדנצר את מסירת נפשם והצלחם אמר "ברוך אלההון די שדרך מישך ועבד ננו" ששלח מלאכו להצילם (דניאל ג' כ"ח). בדניאל א' נאמר, "ויהי בהם מבני יהודה דניאל חנניה מישאל ועזריה", וכן דעת ר' אליעזר כי כולם מבני יהודה היו, ודבי שמואל בר נחמני אמר דניאל מבני יהודה וחמיוע משאר שבטים (סנהדרין צ"ג). וצריקים נמורים היו (תענית י"ח:). דרש ר"ש השלונג, בשעה שהפיל נבוכדנצר הרשע את חמיוע לתוך כבשן האש עמד ירקמי שר הברד לפני הקב"ה אמר לפניו רבש"ע ארד ואצנן את הכבשן ואציל לצריקים הללו, א"ל נבריא א"ן גבורתו של הקב"ה בכך שאתה שר ברד והכל יורעים שהמים מכבין את האש, אלא אני שר של אש ארד ואקרר מבפנים ואקריח מבחוץ ואעשה גם בתוך נס. א"ל הקב"ה רד! וכו' (פסחים ק"ח:). בירם לתוך הכבשן אמרו הלל, לא לנו ה' אמר חנניה, כי לשמך תן כבוד אמר מישאל, על חסדך ועל אמתך אמר עזריה, למה יאמרו הגוים אמרו כולן. בעלייתן מכבשן האש: הללו את ה' כל ניום אמר חנניה, שבחוהו כל האומים אמר מישאל, כי גבר עלינו חסדו אמר עזריה, ואמת ה' לעולם אמרו כולן (שם). ובכ"ז חשבו חז"ל את קדושת השם של הרגיו מלכות למעלה יותר גדולה מפני שייסרו אותם בעגלים קשים, ואמרו אלמלי נגדוהו לחמיוע היו פלחין לצלמא (כתובות ל"ג:). חמיוע הם, "אנשי מופת" שהיו עם יהושע בן יהוצדק הכ"ג (סנהדרין צ"ג). נס חמיוע היה מפורסם בקרב העם, ומתחילו החשמונאי במרם מותו העיר את לבב בניו הגבורים ללחום מלחמת ה' עם היוונים ויאמץ לבם לבטחון בה' להצילם כמו שהציל לחמיוע.

ב. מ.

חנניה בן חזקיה בן גרון: אחד מן התנאים בזמן חבית, ונזכר שמו לטוב כי אלמלי הוא היה ספר יחזקאל נזח מפני שדבריו סותרין דברי תורה.

באמונה העמידה על ארבעה עיקרים והם: האמונה בה' בתתלולתו, בעולם הבא, ובנאולה העתידה, רבנו חננאל תתורע עם רבנו נסים ב"ר יעקב כל ימי שבתם בקירואן ושניהם התאמצו להרים את קרן התלמוד הירושלמי ולחדש את נעוריו, אחרי אשר רבתה אז העוובה בו ויהי כשרה לא נחרשה. גם כרת ברית אהבה וידידות עם גדולי חכמי ספרד ובתוכם רב האי גאון, ויציע לפניו חקירותיו והכרעותיו בדת ודין במסתבים ואנרות שהרצו איש לרעהו. ר"ח ראה בחייו את המחוז המעצב של ירידת התורה ואחרית שתי הישיבות סורא ופומבדיתא בבבל וקץ חנאוים. אך גם את שגשוג כפרות ישראל בספרד, אשר מצפון אפריקא נפוצו מעינותיה.

[הבורן] ר"ח כתב פירוש על התלמוד שיצא לאור בחלקים מיוחדים, ובו יבאר באור הענין והמלות בשפת עברית, ויקביל את התלמוד בבלי והירושלמי איש אל אחיו, וחבר עוד ספר "המקצועות" (שכתב בשנת 1038) הכולל תמצית הלכות בסדרי העבודה ובדיני ממונות ערוכות בסדר ובמשטר התלמודי. אחרי מותו נלה כבוד מקירואן וחכמת ישראל עזבה את ארצות הקרם לתור לה בארצות המערב אחוזה חדשה. ר"ח לא השאיר אחריו בן ממלא מקומו. את נכסיו ועשרו הגדול ירשו תשע בנותיו, שמהן נשארו קצתן בקירואן ומהן הלכו מצתן אחרי בעליהן למקומות אחרים בארצות שונות.

ביבליוגרפיה: רמפורט במ"ע בכורי העתים שנת 1831; ברליגר, מגדל חננאל ברלין 1876; גרעין, געשיכטע ח"ו 8, ובציון כ"א שם.

ע. ג.

חנניה: בן עזור מעיר נבעון; נביא שקר בימי צדקיהו המלך, וינבא כי ישובו המלך יכניה וגלות יהודה עם כל בית ה' בעור שנתיים ימים, וישבר את המוט שנשא ירמיה על צוארו לאות על חכנעה יהודה תחת נבוכדנצר, ויאמר, "ככה אשבר את עול נבוכדנצר מלך בבל". ירמיה הסתפק מתחלה בנבואת חנניה ובכ"ז אמר "אמן, כן יעשה ה'", אף אח"כ היה דבר ה' אל ירמיה לאמר לחנניה, "מוטות עץ שברת ועשית תחתיהן מוטות ברזל" והגיד לו כי הוא נביא שקר והבטיח את העם על שקר, ועל עונו זה יענש כי ימות באותה שנה, וכן היה כי מת בשנה ההיא בחרש השביעי (ירמיה כ"ח). ולדעת חז"ל היה חנניה מתחלה נביא אמת ולבסוף נביא שקר וכתנבא מה שלא נאמר לו, שהיה ממגנבי דברים ומתחקה על דברי ירמיה הנביא, דקאי ירמיה בשוק העליון וקאמר כה אמר ה' צבאות הנני שובר את קשת עולם (ירמיה מ"ט). ונשא חנניה ק"ו בעצמו מה עולם שלא בא אלא לעזור את בבל אמר הקב"ה חנני שובר את קשת עולם, כשרים עצמן על אכרי! אתא איהו בשוק התחתון אמר כה אמר ה' וכו' שברתי את עול מלך בבל (סנהדרין פ"ט).

נחלים בא"י. אך רבי שנח או נשיאות א"י לא הניח שיבטלו את סמיכת החכמים בא"י, ושלח לר' חנניה ג' אנרות ע"י ר' יצחק ור' נתן. באגרת אחת כתב בשבח ר"ח ובקשו בדברים רבים שלא יעבר השנה בחול שלא כדון. באגרת השניה כתב, "גדלים שהנתת נעשו תישים" כלומר שלא תאמר שלא הנתת חכם כמותך בא"י ולכן מותר לך לעבר בחול; ואם גם האגרת השניה לא תעשה פעולה, אז צוה רבי למסור לו האגרת השלישית, ובה כתב, "אם אין אתה מקבל עליך צא לך למדבר חאמר (לשון נדון) ותהא שוחם וחוני זורק". כלומר תנרוס מחלוקת בדת כמו חוניו (ע"ע) באלכסנדריא שבנה במה לעצמו. ר' חנניה קרא האגרת הראשונה ובכדם וכן השניה, ולא רצה לחזור מדעתו, וכאשר נתנו לו לקחת האגרת השלישית הפץ לבזותם. אמרו לו, "לית את יכיל דכבר אוקרתנך". קם ר' יצחק וקרא באורייתא אלה מועדי חנניה (תואיל ועיבר בחול וקבע מועדים כרצונו שלא כדון). קם ר' נתן ואשלים כי מבבל תצא תורה ודבר ה' מנהר פקוד וכו'. אול ר' חנניה קבל עליהו קמיה ר' יהודה בן בתירא בנציבין, וא"ל יפה עשה רבי שאין ראוי לעבר בחול (ירושלמי סנהדרין פ"א ב' ונדרים פ"ו י"ג). רק הלכות אחדות נזכרו ממנו (תוספתא פאה פ"ג ג' כתובות ע"ט). או נאמרו בשמו (ערוכין מ"ג. ביצה י"ז). ואיזה דרשות (מכילתא בא פס"ז, ספרי במדבר מ"ט וקמ"ז, חגיגה י'. שבועות ל"ה). ואגרות אחדות (ירושלמי סנהדרין פ"ב כ' ע"ג, שקלים פ"ו מ"ט ע"ב, שה"ש רבה פ"ה י"ד).

ביבליוגרפיה: יוחסין השלם לית. ס"ו: סה"ד ח"ב 158; פראנקעל דרכי חסידות צד 187; קובאק. ישרון ח"ז 14; ווייס דו"ד ח"ב 177.

א.

חנניה בן תרדיון: תנא בדור השלישי (במאה השניה) ואחד מעשרה הרוגי מלכות (ע"ע). ונשרף על קדוש השם בכ"ז סיון (ש"ע או"ח סי' תקפ"א). הוא נזכר עם רבי חלפתא בצפורי (תענית מ"ז מ"ז). והיה לו ישיבה בסיכני. ודרשו צדק צדק תרדוף חלף אחר חכמים לישיבה וכו' אחר ר"ח בן תרדיון לסיכני (סנהדרין ל"ב). הוא היה נזכר של צדקה ועליו אמר ר"א בן יעקב לא יתן אדם פרומה לארנקי של צדקה אא"כ ממונה עליה כרבי חנניה בן תרדיון (ב"ב י'). ובכ"ז נכשל פעם אחת שנתחלפו לו מעות פורים במעות של צדקה וחלקם לעניים והיה משנה מצדקה לצדקה, וע"ז אמרו, "חיסנותי הוא דהוה מתימן, מיעבד לא עבר בדבע". ולכן כאשר נתפס הוא ור' אלעזר בן פרטא למלכות, א"ל ר"ח אשריך שנתפסת על ח' דברים ואתה ניצול או לי שנתפסתי על דבר אחד ואני ניצול. שאת עסקת בתורה ובנמילות חסדים ואני לא עסקתי אלא בתורה בלבד וכו'. אחיהו לר"ח אמרו ליה אמאי קא עסקת באורייתא אמר לחו, "באשר צוני

סח עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן (למאור ולמזונות) וישב בעלייה ודרשן (שבת י"ג). מהמאמר הזה יש לשער כי חנניה חבר פירוש לספר יחזקאל שממרתו היתה לפשר הסתירות בין ספר יחזקאל לספר חתורה. מהפירוש הזה לא נשאר בידנו רק שבליים בודדות בתלמוד (מנחות מ"ה). ברייתא אחת מיחסת אליו גם מגלת תענית (שבת י"ג). אולם בבאור הנספח למגלת תענית שנתחבר מחכמי התלמוד מבואר (בסוף פ"ב) כי אלעזר בנו כתב המגלה. ולדעה הזאת הסכים גרעץ (נעשיכמע ח"ג בנספח 26). אמנם בשני התלמודים מפורש כי המגלה נכתבה בידי חנניה, וכי כתיבת המגלה וי"ח גזרות היו בעת אחת ושמאי והלל היו בתוך הנאספים, וידוע כי הלל נמליאל ושמעון נהנו נשיאותם מאה שנים לפני חבית (שבת מ"ו). ואם נאמר כי אלעזר בן חנניה כתב המגלה, לא היו עוד שמאי והלל בחיים, כי אלעזר עמד בראש הקשרים נגד הרומיים קרוב לחרבן הבית. גם הפוסקים חיותר נודעים כבעל הלכות גדולות, הרמב"ם והרא"ש כלם מיחסים כתיבת המגלה לחנניה (ע"י בה"ג ח' סופרים צד 104 הוצאת ווין, והקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות ובפ"י למס' שבת פ"א ד'). ומובן מאליו כי אין מקום להשערת צונץ והערצפילר כי המגלה נכתבה וי"ח גזרות נתקנו בימנה אחר החרבן.

א. ח. ר.

חנניה בן אחי ר' יהושע: תנא במאה השניה, והוא סתם חנניה בברייתא (סוכה כ': כתובות ע"ט). והיה לוי (ברכות ס"ג: רש"י). ומת בבבל (קהלת רבה פ"א ח). שם אביו לא נזכר ונקרא על שם אביו זקנו ונתגדל בבית דודו ר' יהושע. ר' חנניה חורה בזמן ר"ג בדין הספלת דמות נחש שאמו ממאה לידה. ובשמוע זאת ר"ג שלח לר' יהושע, "הנהנן בן אחיך ובא" (כלומר בא עמו אלי, ורצה לקונסו). אח"כ נזכר ר' יהושע שכן החלכה ושלח לר"ג מפי תורה חנניה וכו' (נדה כ"ד). המינים בכפר נחום עשו לו כישוף ורכב על חמור בשבת ודודו ר"י עשה לו רפואה (להסיר ממנו הכישוף) וירד אח"כ לבבל (קהלת רבה פ' כל הדברים ינעים) כדי שלא לבוא עוד בחברתם; המינים הם הנוצרים הקדמונים. בבבל עשה ישיבה והרביץ שם תורה ונתפרסם שמו, עד כי דרשו צדק ותרדוף חלף אחרי חכמים לישיבה וכו' אחר ר' צדק תרדוף חלף אחרי חכמים (סנהדרין ל"ב). וחביא עמו הלכה ששמע יהושע לגולה (סנהדרין ל"ב). וחביא עמו הלכה ששמע מפי זקן בדין סוכה ובא לפני דודו והודה לדבריו (סוכה כ'). כאשר נברה יד הרומיים על ישראל במלחמת בר בוכבא נתחדלו הישיבות בא"י ונתפזרו החכמים למקומות אחרים וגם ר"ח יצא בגולה לבבל אף כי היתה קשה עליו פרידתו מא"י (ספרי דברים ס"ו פ'). והתיישב בנהר פקוד. ובחייתו תושש פן תבטל קביעות הסנהדרין בא"י רצה לתת כח בידו בבבל לעבר את חשנה. כי לדעתו לא נשארו עוד חכמים

יעקב, אוהב ה' שערים המצוינים בחלכה יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות (ברכות ה'). ואם ראה אדם שיסורים באין עליו יפספש במעשיו, פשפש ולא מצא יתלה בבטול תורה (שם ח.). ר"ח תקן תפלת חורדך, יחי רצון מלפניך ה' אלהי שתוליכני לשלום וכו' (ברכות כ"ט:). מאמריו בהלכה ואגדה רבים הם בשני התלמודים (ע"י ס' שיטה מקובצת החדש לחרב בנימן ברוך נוסח בנזארק, צד 79).

ב. ס.

חסדא, אברהם בן שמואל הלוי:

מעתיק, חי בברצילונא בערך שנת 1230. הוא היה ממעריצי הרמב"ם ושלה אגרת ליהודה ו' אלפאבאר ממולידא להוכיח צדקת הרמב"ם ור"ד קמחי, גם שלה אגרת בזאת לר' מאיר בן מורדוס הלוי אבולעפאי (חשובות שאלות ואגרות להרמב"ם צד שס"ו קטמא 40-1520). ועוד אגרת ליהודי קשמילא ארגון ונבארא וליאון נגד התנגדותם להרמב"ם (אוצר נחמד ח"ב 171). חסדאי היה מעתיק כמה ספרים מערבית לעברית, כמו ספר "התפוח" לאריסמו, "מאזני צדק" לנאזאלי, "ספר היסודות" לר' יצחק ישראלי, קצת מספר המצות להרמב"ם, אגרת תימן להרמב"ם, וכפרם חשובה העתקתו "בן חמלך והנוזיר".

[בן המלך והנוזיר] ספרו "בן חמלך והנוזיר" הוא נעלה בנופת לקחו במחק שפתיו בנועם משליו בהוד מדותיו ובספוריו המושכים לבו של הקורא. וסופרים רבים מבני עמנו, התעסקו בו לבארו ולפרשו. הספר הזה איננו מקורי כ"א העתק מספר קדמון יוני המיוחס אל הנוזיר הנוזרי יוחנן מרמשק אשר מת בשנת 760, ומתורגם לשונות כושית ארמית עברית רוטית צרפתית איטלקית אשכנזית אנגלית ספרדית ביהמית ופולנית. והנוסח היווני בעצמו נעתק מנוסח הסורי כי כל השמות הנמצאים בספר הזה חמה סוריים. ושם הספר היה "ברלעם ויואסף", וחוא בעין ויכוח בין שניהם, ונקרא Barlaam et Josaphat. בספר הזה נזכרות כל הדתות והאמונות שבעולם (מלבד דת מחמד שלא נולדה אז). ומן השם יואסף נעשה אח"כ יושפם ונקרא "ברלעם ויושפם". הספור מן בן מלך אחר בארץ חורו ושמו יהושפם עם חנוזיר ברלעם מקורו מספר חורי בשם "ללייתא-וויסמרה" חבולל חיי בוררתא (ע"ע) המתאים אליו בחוכנו. חמלך שם אל לבו לעשות את כל אשר לאל ידו להרחיק את בנו מכל מראח עמל ויגון, לכל ידע ששמן מצרות העולם: מחלה זקנה ומוח, רק ששון ושמחה ישעשעו אותו ויתביאחו בצל ידו בביתו. והי מקץ ימים וימלא אביו משאלתו להניחו לצאת במרכבתו לשוח בשרה, ויפגע בשני אנשים האחד חגר וחשני סומא, וישאל בן חמלך מה זאת? ויאמרו לו עבדיו כי האנשים ההם ידוע, תולל, ויבקש בן חמלך לדעת אם כל אדם עלול לתחלואים, ואם נדע מראש מי ינגף במחלה ומי ינצל, ויגידו לו

ה' אלהי. מיד נזרו עליו לשרפה ועל אשתו להריגה תל בחו לישב בקובה של זנות וחמאו היה שהנה את השם (חרי"ח) באותיותיו ואע"פ שעשה רק להתלמד, ואשתו נענשה שלא סיחה בידו וכו' (ע"י י"ז: י"ח.). ובחו היא ברוריה (ע"ע) שהציל ר"ם מהקובה ונשאה. ונזכרו מר"ח בן תרדיון איזה חלכות (תעניה שם, ר"ח כ"ו. יומא ע"ח: מנחות נ"ד. תוספתא מקואות ח"י נ"י). הוא היה אומר שנים שיושבין ואין ביניהם דברי תורה חרי זה מושב לצים, ואם יש ביניהם דברי תורה שכינה ביניהם (אבות פ"ג ב').

ב. ס.

חסד: ע' צדקה

חסדא: אמורא בבל בדור השלישי, והיה כהן (ברכות מ"ד). הוא חי צ"ב שנה (מ"ק כ"ח.) ומת בשנת חר"ך לשמרות=ד"א ס"ח (308). הוא היה תלמיד רב ואח"כ נעשה תלמיד מובהק וחבר לרב חונא ושניהם היו ידועים בשם חסידו בבל (תענית כ"ג:). ואמרו סתם דייני סורא רב חונא ורב חסדא (שבת פ"ב:). ונחשב בין הצדיקים שהורידו גשם בתפלתם (מ"ק כ"ח.). מתחלה היה עני ביותר, וכך היה מסני ביני היזמי והיגא (קוף ודדרד) מרלי למאני אמר זה (רגלו) מעלי ארוכה וזה (הגבר) אינו מעלי ארוכה (ב"ק צ"א:). ואח"כ נעשה עשיר, ובפרט נעשר ע"י שעשה שכר, ואמר אי לא דרמאי שכרא לא איעתרי (פסחים ק"ג.). ואמר אנא לא בעניותי אכלי יקרא ולא בעתירותי (חולין ק"ט:). ובי רב חסדא וסמירא לכלבי ולא מתבעי (שם). בן מין נשא את בת ר' חנן בר רבא (קדושין כ"ט:). וילדה לו י' בנים ושתי בנות שלקחו רמי בר חמא ומר עוקבא בר חמא (ברכות מ"ד). ואחר מיתת רמי נשאה רבא תלמידו ונדה ס"א:). ושמות בניו הם: רב נחמן רב ינאקא מר קשישא רב מרי רב פנחס ורב חנן ורב תחלפא. ובכ"ז אמר לרדי בנהן עדיף (שבת קמ"א:). הוא היה חברו של רב ששת אך מפולפל יותר, עד שר"ש היה מרתע כולי נופיה מפלפולי ר"ח וכו' אף כי ר"ש היה גדול ממנו בתורה (עירובין ס"ו.). וא"ר חונא לרבה בריה מ"ם לא שכיחת קמי דר"ח דמחרדן שמעתתיה (שבת פ"ב.). ר"ח נעשה אח"כ תלמיד חבר לרב חונא, וכאשר שאלו בענין השבת אבדה (אבדת אביו ואבדת רבו) תלמיד וצריך לו רבו מאי? אם אבדתו קודמת לשל אביו, וחשב רב חונא כי דברי ר"ח מכונים אליו וכעס עליו ואמר, "חסדא חסדא לא צריכנא לך את צריכת ל". עד ארבעין שנין איקפדי אהרדי ולא עיילי לגבי חרדי. יתיב ר"ח ארבעין תעניתא כשום דחלש דעתיה דרב חונא. יתיב רב חונא ארבעין תעניתא כשום דחשדיה לר"ח (בי"ם ל"ג.). ר"ח לא היה פסק פומיה מגירסא ולא חזק מלאך המות יכול ליה (כי הי ימים רבים) עד דפקע ארזא דבי רב ופסיק מגירסא ומת (מכות י'). הוא חשש הרבה לבטול תורה, ודרש אוהב ח' את שערי ציון מכל משכנות

חסדאי, אבן יוסף **י' שפרוט** (בן יצחק בן עזרא, נקרא נ"כ חסדאי הנשיא): רופא איש מדיני, נולד בערך שנת 915 בעיר חאין (Jaen) ספרד ומת בשנת 970 או 990 בקורדובה. אביו שהיה איש עשיר ונכבד בעמו למד את בנו לשון עברית ערבית ורוסית. גם למדו חכמת הרפואה. חבמתו זאת העמידתהו לפני הבלוף עבר אלרחמן השלישי (912—961) ויהי לו לרופא. ולהיותו גם משכיל בהליכות המדינה עלת לראש השרים ויהי גם יועצו בכל עניני חסדינה, והיה הנוכח למבם הסחורה הבאה מן החוץ ומס חסדינות הבאית לנמל קורדובה. גדולתו ועשרו היו לו למען להיות משגב לבני עמו לעתות בצרה, ויהי לחם לנשיא. והשתדל להיטיב מצבם החמרי והרוחני, כי החזיק ביד חכמי ישראל מרחוק ומקרוב. גם בא בכתובים עם גדולי ישראל כגדל ובקירואן באפריקא והעניק לחם מטובו. ועל ידיהם נשלחו לו ספרי התלמוד ומפרשיו. חסדאי חסד ביד הישיבות סורא ופומבדיתא, ורב דוסא בן רב סעדיה גאון שלח אליו הקורות אשר מצאו בבבל. ר' אדונים בן חמס דונש מקירואן שלח לו את ספרו על העבור וקביעות המועדים למלא בקשת הנשיא למען לא יהיו בני ספרד תלויים בישיבות בבל בקביעות השנים. הוא קרא לר' מנחם בן סרוק ודונש בן לברט לשבח אתו ולהפיץ את חכמת לשון עברית בארצו. ויתן לחם ארוחתם וכל מחסורם. בימיו בא ר' משה בן חנוך השבוי לקורדובה ויחמך בידו ליסד שם ישיבה, ועי' משך השפעת התורה מבבל לספרד (ע' ספר הקבלה צד 68). אף נחן את לבנו לדעת שלום אחיו בבל ארצות פוזריחם. ובשמעו עי' צירי הממשלה כי יש ליהודים מלוכה מיוחדת בקצה אסיה וחם מלכי הכוזרים לא שקט ולא נח עד אשר בא בכתובים אל יוסף מלך הכוזרים, ושלחו עי' ר' יעקב בן אליעזר מארץ נמץ (אשכנז). מכתבו נערך במליצה נפלאה, ואחרי התוארים והתשבחות והברכות, בוחב „ממני חסדאי בן יצחק בן עזרא מבני גלות ירושלם אשר בספרד, עבר ארני המלך המשתחוה אפים ארצת לעומתם" וכו'. ועליו באה תשובת יוסף המלך התוגרמי אל רב חסדאי ראש גולה וכו' עי' כוזרים.

ביבליוגרפיה: פין כנסת ישראל 874; תשובות תלמידיו מנחם ודונש, הקדמה.

ב. מ.

חסידה: ע' עופות

חסידים; חסידות: „חסיד“ הוא שם תואר לעושה חסד, כי פסו אמנים אבד חסיד (מיכה י' ב'), והוא אתר מתואר ה', כי חסיד אני נאם ה' (ירמיה ג' י"ב). על הרוב ענינו ירא אלהים ושומר תורה ודבק במצוות ה', כמו שמתר נפשי כי חסיד אני (תהלים פ"ז ב'). תהלתו בקהל חסידים (שם קמ"ט א'). בימי חשמד של אנטיכוס התיחד השם חסידים

כי זה כל אדם לא ידע עתו כדגים שנאחזים בפה. וישב בן המלך אל ביתו אבל וסדר רוח. ובחתהלכו פעם אחרת לשוח בשדה פגע באיש שיבה אשר פניו קטמו מזוקן, ארכבותיו דא לרא נקשו, גבו כפוף כאנמון. יער ראשו חלבינו, שניו נפלו וקולו כאוב מארץ. ושאל בן המלך מי הוא זה האומלל? ויאמרו לו כי זה סוף כל אדם ואין הצלה מזקנה אשר תובילהו לקבר. וישב בן המלך קודר ונדכה לכב לביחו ברוב שרעמיו בקרבו על המות הרע הזה. וכאשר נודע לו הנזיר קבל ממנו דברי אמונה ומשלי מוסר להורות לאהב את דרכו על הארץ. כל זה הוא גם חוכן הספר בן המלך והנזיר של חסדאי, איך המלך צוה את עבדיו והזהיר אותם לבל יעלה על שפתם לפני בנו שם מות וקבר ומגפה ודבר תלי וכאב נגע ופגע, אבל מעם אחת ראה בן המלך שני אנשים, האחד פניו צנומות ועיניו אדומות שניו שחורות קצותיו צחורות. בטנו בנאר מלא רוח שוקיו כסיר נפוח, והשני יבש עורו מעל פניו ונפלו הצי שניו נחלה נופו ונשתנו כל עניניו. וישאל עליהם מה אלה. ויאמרו לו זה עור זה חולה. וישאל עוד הנמצאו רבים מבני אדם כהם, ויאמרו לו נמצאו ולהמלט אין עצה. ויקם בן המלך וילך יגע ויעץ, וישב אל ביתו סר חצף. ויבא אליו הנזיר ויאמר לו ראיתי העולם מתהפך ומשתנה וכו' ויורהו למאוס בחיים ובתאוות העולם, ומרבה להתאונן רע על המות והזקנה והחולי וכו' הכל כאשר לכל ברוח בורדאה ותורחו בספרותו הרחבה. אך בתרגום העברי שנה ר' חסדאי מעט ע"פ דרכו והליכות דבר מוסרו במשלים נאים ויפים, כמו המשל הזה: איש אחד ברח מפני זאב מורף ונפל האיש בפחת, ובנפלו פרש את זרועותיו ויתקן בעץ קמן אשר בעברי פי הפחת, ובחתחזקו על עמדו וחשב בי ניצל מן הזאב, נשא עיניו וראה שני עכברים, אחד לבן ואחד שחור מנקרים בשרש העץ אשר החזיק בו, ויחרד ויפן אחריו אל הפחת והנה שרף נורא סוער כקבר גרונו לבלעו חיים, ויבהל ויסוב ויבט אל המקום אשר עמדו רגליו בו, והנה ארבעה ראשי נחשים לומשים לו עיניהם מזר אימתה ופחד, וירגו וירם את ראשו וירא והנה רסיסי צוף רבש נומפים מן העץ אשר הוא מחזיק בו וישבח האיש את הזאב ואת העכברים ואת השרף ואת הנחשים, ולא בקש כ"א לחמוף מדי עברו את רסיסי אגלי העסם אשר נמפו לתוך פיו, מליצת המשל חזק וידועה: הזאב הוא המות אשר מפניו ברוח יברה האדם, הפחת הוא העולם, העץ הוא עץ החיים, שני העכברים הם היום והלילה המנקרים בו בלי הרף לעקרהו, ארבעת הנחשים הם היסודות שמהם מורכב גוף האדם, והשרף מתחתיו הוא קבר השאול הפתוח לבלעהו. אבל האדם בעורנו מסובב מכל הסכנות האלה הוא חושב להתענג בתענוגים הנומפים אל פיו מעץ החיים.

ש. ר—ן.

היתה מקורית, כי אותיותיה של החסידות החדשה כבר נראו בכת האיסיים והחסידים הראשונים הנ"ל. ומאז היה ישראל לנוי שומר הדת נחלקה חידות לשלש מפלגות, שתיים קיצוניות ואחת פנימית. מפלגה אחת המקדשת אותיות החוקים ושומרת דברי התורה בפשטות מבלי שום דרש כמו בעלי חסקרא מכת הצדוקים והקראים. ומפלגה אחרת הרחוקה ממנה מן הקצת אל הקצה והם בעלי הרמז והסוד עם חקבלה, ומפלגה פנימית או אמצעית השומרת את החוקים עם חבאור עם השכל ההגיוני והדרש המסורי והם הפרושים. החסידים החדשים הולכים בשמח בעלי חקבלה והמתנגדים בשמח הפרושים. עיקר החבדל שבין המתנגדים והחסידים הוא שהראשונים משועבדים לעבודה הרתית עבודה מעשית ותורנית, והאחרונים משועבדים לעבודה רוחנית ומסורת עבודה שכלל ובכונה. בכל דור ודור מתולדות ישראל מצאנו חסידים ואנשי מעשה, ובחם נכללו כל בעלי התנגדות ובעלי המדרשים, גם החוסרים באמונת ישראל כמו רב סעדיה גאון באמונות ודעות, רבנו בחיי בחוכות הלכות בעל תעקרה והשל"ה וכל בעלי המוסר. בקיצור כל אלה אשר הניחו את חלק הדינים ועסקו ברכי האמונה המדות והמוסר והקבלה נחשבו לכת החסידים, ולכן לא יתכן לחשוב את הבעש"ט לבורא שיטה חדשה, רק למחדש שמה ישנה ועתיקה. וברור הוא מבלי שום ספק בעולם כי אם לא היו המתנגדים ובראשם חנאן מוילנא (הגר"א) ותלמידיו רודפים את החסידים עד תרמה לא גדלה התנועה ולא נתפשטה כ"כ בישראל, ובעוד זמן קמן היתה מובלעת ביהדות מבלי דעת מקומה ונשארה החסידות כמו שהיתה עד זמן הבעש"ט. אך ההתנגדות הגדולה והמלחמה הערוכה בין שני הצדדים גרמה להפרידה המסוימה ביניהם עד סוף המאה ה"ט. ובשנים האחרונות כבר נראו אותות שלום בין המפלגות, ויש לקוות כי בעוד איזה עשרות שנים לא יהיה ניכר עוד שום שינוי וחבדל ביניהם.

[עיקרי החסידות] יסוד החסידות החדשה הונח

בעבור חמון העם. הבעש"ט לא היה לסמן כאתר הרבנים הגדולים אבל היה ירא ח' ומדקדק במצוות של הלב וכוונתו היתה רצויה להתעיל לחיהודים הפשוטים שלא היו בעלי תורה רק יראי ח'. והודה לפניו וינחם אותם כי למוד תורה אינו חשוב כ"כ כמו עבודת ח' בכונה ובחכמה ובדבקות, ובידעו שחמון העם הם עניים ביותר ודואנים תמיד לפרנסתם, לכן צוה עליהם לגרש כל עצבה מלבם ולכמח בה' כי בודאי ישמע תפלתם. וגם אם אין להם זכות אבות כי נולדו מאנשים פשוטים כמזהם יש להם זכות, "חצדיק" המנין עליהם ואשר יברך אותם בבני חיי ומווני וידפא כל מחלה ופגע אם יתנו לו "פדיון" נפשם צדקה לעניים. וילמד מוסר בספורי חיות ואגדות המשכחות את מלב. בתורה תואר החזיקו תלמידי הבעש"ט ר' דובער ממעזרישש ור' יעקב

(Assideans) = אסידאנים אל הקדושים אשר התגדבו למסור נפשם על קדוש השם (חשמונאים א' ב' מ"א, שם ד' י"ב-י"ד, שם כ"ד ר'). ונמצא זכר במשנה ובברייתא לחסידים הראשונים שהיו מופלאים בדביקותם בח' ובשמירתם את מצות התורה בכל פרטיון שמירה יתירה, ואמרו חסידות מביאה לידי רוח הקדש (סומה פ"ט מ"ו). חסידים הראשונים היו שוחים שעה אחת ומתפללים כרי שיכונו את לבם לאביהם שבשמים (ברכות פ"ח א'), ובכלל נקרא חסיד מי שמתנהג לפניו משורת הדין. אך ברבות הימים התערבו דעות החסידים עם דעות האיסיים ויצאו מחוץ לשורת היהדות האמיתית, והחמירו יותר מדי, עד אשר הוכרחו החכמים לגדור בעדם, ואמרו ההורג נחשים ועקרבים בשבת אין רוח חסידים נוחה הימנו, ואותן חסידים אין רוח חכמים נוחה מהם (שבת קכ"א). וזה מה שקראו חכמים חסיד שומה, שנשחווה לרשע ערום שחם מבלי העולם (סומה פ"ג ד'), ומפורש בנמרא היכ"דמי חסיד שומה כגון דקא מבעה אתתא בנהר ואמר לאו אורח ארעא לאסתכולי בה ואצולה (שם כ"א:). ראה תינוק שמבע בנהר אמר אחלץ תפילי ואצילנו עד שחלץ תפיליו מת התינוק (ירושלמי שם פ"ג דף י"ט ע"ג).

[חסידים הראשונים] חז"ל דרשו לא יעזוב את

חסידיו (תהלים ק"ז כ"ח) זה יוסף (ב"ר פ' פ"ו), ודוד קרא עצמו "חסיד" (תהלים פ"ו ב'). בתלמוד נזכרו מעשות רבים ע"ש "חסיד אחר", ואמרו כל היכא דאמר מעשה בחסיד אחד או ר' יהודה בן בבא או ר' יהודה בר אלעאי (קהלת רבה פ' כי יש). רב הונא ורב חסדא חסידים בכל (חולין קכ"ב), ר' סלא חסידא (ברכות כ"ט:). מר וסמרא חסידא (מ"ק י"ו:). והיוחסין בהקדמה חושב עוד בין החסידים את עזרא, הלל, יוסי בן יעזר ור' יוסי הכהן, בבא בן בומי, ר"ע, שמואל הקמן ושעמן החסיד. חסידיו אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא (סנהדרין פ' חלק), ודרשו צדקה תרומם נוי (משלי י"ד ל"ד) אל ישראל, חסד לאומים חמאת (שם). מקבלין הן ישראל חסידים מאו"ה בשעה שהן חוטאים, כלומר בזמן שישראל חוטאים מקבלים חרפה מן האומות (פסיקתא דר"ב פ' שקלים י"ב ע"י הערת באבער).

[החסידים האחרונים] במאה ה"ח יסד ר' ישראל

בעל שם טוב (ע"ע) מעיר מעזיבו (1740) את החסידות החדשה, והתנועה הזאת שהחלה על ידו בנוף פודוליא בנבול בסיראביא ברוסיה התפשטה בואליניא פולין וליטא גליציה רומניה ואונגריא, והנחיתם אחריה התרבו מאד בזמן קצר עד אשר כמעט נחלקה היהדות לשתי מפלגות, החסידים והפרושים אשר התנגדו להם ומכונים סתם "מתנגדים". אמנם התמונה אשר קבלה החסידות בימי הבעש"ט כבר החליפה תמונתה עשרת מונים עד אשר נתרחק כמעט בכל ענינה מאשר היתה אז, ובאמת גם התמונה הראשונה בימי הבעש"ט לא

מסרתה לחבר את החסידות עם הלומדות. עמי החורה וקיום מעשי המצוות ולאחר את הנגלה עם הנסתר. לתכלית הזאת חבר ספר „התניא“ (סלאוויטא 1796) ובו יבאר דרכו החדש בחסידות חב"ד. ובאמת היתה החסידות הזאת קרובה לשטת הרבנים המתנגדים, וגם בש"ע שחבר הרב הזה כמעט אין שום שינוי בינו ובין הש"ע של מרן ר"י קארו. ואין כל ספק כי אם לא רבו המלשינות של הולכי רכיל בין הנר"א ובין הרב מלאדי, ואם באמת עלתה בידו לראות את פני הנר"א ולהציע לפניו דרך למדו כי אז ראה ונוכח שאין התפרש שביניהם גדול כ"כ.

[התנגדות של תלמידי הנר"א] בשנת 1772 הוציאו ראשי עדת ווילנא בהסכמת הנר"א איסור וחרם על החסידים. ואחר שנדפס הספר הראשון מהחסידים לר' יעקב יוסף הבהן מפולנא בשם „תולדות יעקב יוסף“ ראו בו המתנגדים סכנה גדולה ליהדות. והתירו לדרוך את החסידים ולמסור אותם לרשות (1781) ושמו אחרים מראשי החסידים בכלא. ואחרי מות הנר"א (י"ט תשרי תקנ"ח). כשאירע מעשה מנוגה מצד החסידים, בשעה שכל הנאונים והרבנים עמדו על קבר נאון עזם ויגדל המספר כיום שקרה בו אסון לאומי גדול, חנה נאספו אספה קטנה מהחסידים פוחזים מעבר מזה ויתחוללו וישתו לשכרה וישמחו על מות איובם הגדול ויקללו ויחרפו את שמו וזכרם, ובאותו השעה נחתם גזר דינם של ראשי החסידים ע"י גדולי הרבנים וישבעו לקחת נקם על כבוד רבם המחולל (ע"י קריח נאמנה לפין צד 213). ולא חסו גם על הרב מלאדי שנחתם בפטרבורג בשנת 1798, אך שלח לחפשי ע"י פקידת הקיסר פאול הראשון. בשנת 1801 נתפס עוד הפעם בפטרבורג ע"י מלשינות הרב אבינודר מפנסק אך יצא לחפשי ע"י הקיסר אלכסנדר הראשון. ובשנת 1804 נתאשרה החסידות ע"י הממשלה ברוסיא. אך תלמידי הנר"א נסרו שנהא להחסידים וידפסו איזה חוברות בשם „זמיר עריצים“ לשרש אחריהם ולהכריחם. וגם החסידים לא החשו ולא סבלו בדומיה, ושלחו מלשינות וכתבי פלסתר על ראשי המתנגדים לפני הרשות, ושני הצדדים נרמו חלול השם לעיני חנוים. הרדיפות האלה עוד עזרו לחוס את לב בעלי המפלגות לעמוד כצור על עמדם ושלא לוותר כלום משלהם. בין גדולי הרבנים נחשבו יוצאי ירך ר' נחום ממשערנאביל ברוסיא הקטנה; יוצאי ירך ר' דובער מסעורטש; ברוינסאדאנורא בפלך פודוליא וואהליניא ונליציא; יוצאי ירך ר' זלמן מלידא בלובאוויטש; רבי לובלין קאצק בפולין, ור' נתן בבראצלאוו.

[המשכילים והחסידות] המשכילים הראשונים נתוספו על המתנגדים לדרוך את החסידים, וכלי נשקם היו בוז ולעג. המשכילים לא חשו כלל כי החסידים עוברים את זמן ק"ש ותפלה או מטעמים דתיים אחרים, רק שפכו עליהם בזיון בטאספים ועתונים וגם בספרים

יוסף פולנא (Polonnaye) ובפרט הראשון שהיה למדן מופלג עשה את החסידות של הבעש"ט לשטח מסריחה. אולם מפני התנגדות העצומה נגדם הוכרחו להתרחק מקהלתם וליסד להם תברות מיוחדת ולשנות גם בנוסח התפלה ובזמן התפלה, ובזאת העלו עליהם עוד יותר חמת מתנגדיהם באמרים כי הם עוברים על זמן ק"ש נגד הדין המפורש בתלמוד ופוסקים. טענות מתנגדיהם היו: א' כי החסידים מקילים ואינם מקפידים באיזה פרטי המצוות ורקדוקיהן; ב' הם מדקדקים יותר מדי על כוונת הלב והרבות מעל קיום מעשה המצוות בפועל (ממש; ג') הם עושים את קריאת ספרי יראים וספורי מעשיות של הצדיקים קבע ועיקר ומר"ם של הלכה ומסקי דינים לדבר עראי ומפלג; ד' הם עוברים על זמן ק"ש ותפלה ע"י החכנה הגדולה לנקבים ומבילה בטקוה קודם התפלה, גם מרבים לנגן ולרקד ולהשמיע קולות גם בתפלה בלחש ע"י התעוררות הכוחות והתלהבות יתירה כמו שעושים להבדל אנשי חיל הישועים (Salvation army) באנגליא ואמריקא. גם אין מקפידים להתפלל בעצור; ה' החסידות הטילה לחובה להניח נ"כ תפלין דר"ת ככל איש נגד הדין המפורש בש"ע שאין ראוי להניחם כ"א מי שהוא מחזק ומפורסם בחסידות ומדרישות; ו' אינם אומרים ויצרות ופיוטים ביו"ט ור"ה ויוה"כ רק התפלות; ז' מרבים לדרוש סודות ורמזים ואומרים דברי תורה על דברים של מה בכך ובפרט בבית ה"רב" או הצדיק שלהם בעת הפעודה השלישית בשבוע, כי לדעתם בכח הרבי לעשות קודש מהדבור החול וההבל; ח' גדולי החסידים וצדיקיהם נחגו לבצוע על י"ב הלוח בשבת כמו על להם חפנים; ט' החסידות הקפידה על חטאת נעורים יותר משאר עברות החמורות, עד שכל הבא לפני הצדיק להתודות ומבקש חשובה אינו מזכיר רק פגם זכרית. ולדעתם הוצאת זרע לבטלה הוא העון היותר עצום, ומצריכין מבילה לבעלי קריין. י' מתארים בתוארי קדושה את רבם. והיו נוסעים להרבי בכל רגל ורגל ונחשב להם ממש כעליה לרגל בירושלם בזמן המקדש, והיו מאמינים שהרבי פוקד עקרות ורופא חולים וכל מה שהוא נחזר הקב"ה מקיים, ובשכר זה נותנים לו פדיונות רבים. וצדיקים רבים נתעשרו ע"י עושר רב ועצום. אבל גם החסידות בעצמה נתחלקה לכמה מפלגות וכתות כמספר הצדיקים והרביים שלהם, ולפעמים דברו סרה זה על זה ולא מנעו גם ממלשינות בערכאות.

[ר' זלמן מלאדי] החסידות החמונית הזאת היתה עתידה לנפול, כי כבוד התורה ולומדיה נשרשח בקרב העם וידעו להוקיר את הלומדים המתנגדים ולא אבו לתת כבוד ותהלה לחסידים בורים, לולא קט הדבר ר' זלמן מלאדי (1747—1812) המכונה שניאורזאן שהיה מבני ליטא בעל מקרא הניווית וגדול בתלמוד ופוסקים, ויסד תברת חסידי חב"ד (ר"ת חכמה בינה דעת) אשר

חלק מזבח השלמים כרצונם גם נגד חפץ המקריב את הקרבן. ועוד גדלה חטאתם לשכב את הנשים הצובאות פתח אהל מועד. ואביהם נער בהם לאמר "אל בני בי לא מוכח חשמתה אשר אנכי שומע מעבירים עם ה'". אם יהמא איש לאיש ופללו אלהים, ואם לה' יהמא איש כי יתפלל לו" ויבא איש אלהים אל עלי ויבא לו כי שני בניו ימותו ביום אחד, והקימותי לי כהן נאמן כאשר בלכבי" וגו' (ש"א ב'). וכן היה כי מתו שניהם במלחמה עם הפלשתים וארון אלהים נלקח (שם ד' י"א). ר' שמואל בר נחמני משום ר' יונתן אמר כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא מועה, אלא מה אני מקיים אשר ישכבון את הנשים? מתוך ששחו את קניהן (שחיו משהן מלחקריבם) שלא הלכו אצל בעליהן, מעלה עליהן הכתוב כאלו שכבו (ושבת נ"ה:). ובמדרש נחשבו בין הצדיקים, ואמרו בעבור שנתן אברהם שבע חבשות לאבימלך נעשו בניו כי הפלשתים תרנו מהם שבעה צדיקים חפני ופנחס שאל שמשון וכו' (ב"ר פנ"ד). אמנם בבבליא משמע שבאמת חטאו, ותר"ד צווחות צווחה עזרה. צווחה אחת הוציאו מיכן בני עלי חפני ופנחס שמימא את ההיכל (בכורות כ"ה:). ב. מ.

חפץ בן יצליח: מחבר ספר מצות בערבות וראש ישיבה בזמן אחרוני הנאונים. את זמנו נוכל להגביל מזה שנקרא בשם אלוף או ראש כלה, בניו שניתן לחכמים שונים רק מנאוני בבל. וגם כי מזכירו בשמו ר' יונה בן ננאח, ואם כן הי בלי ספק במחצית השנייה למאה העשירית. אולם מקום מולדתו ומגוריו לא נודע בברור. רבי משה ריאמי יזכירו בספרו מקדש מעט (ק"ג ע"א) בין חכמי צדפת, אך אין לסמוך עליו כי המחבר הזה כנודע לא שמר את סדר הזמנים והארצות. צונץ (בהערותיו לפי' ר' תנחום ירושלמי ע"ס שופטים צד 53) חשב כי היה רב חפץ מקירואן בארץ המערב, וזה בעבור שלדעתו הוא האלוף הנזכר בתשובה אחת מרב האי (בתמים דעים סי' ק"ט). אבל באמת הכוונה פה להאלוף ר' יעקב אביו של רבנו נסים (עי' פאונאנסקי, אנשי קירואן סי' י"ב). שי"ר (קבוצת חכמים לארנהיים צד 53; ישרון ח"ה 57) משער כי היה רב חפץ מאי"ח בעבור שר"ש פרחון במחברת הערוך שלו (ע' קצה) יכנהו בשם "רבינו חפץ סני נהור ראש ישיבה" והכניו ראש ישיבה מצאנזה בא"י. אבל אין מזה ראיה כלל כי הכניו ראש ישיבה מצאנזה גם בארצות אחרות, ועוד כי בא"י לא נתחברו ספרים בערבית. פירשט (למב"ל דעס אריענטס ח"י 110) אומר כי היה רב חפץ מבבל וזה בעבור שנתכנה בשם אלוף או ראש כלה, אבל הכניו הזה ניתן מנאוני בבל בפרט באחרית תקופתם על הרוב לחכמי ארצות אחרות (עי' פאונאנסקי ענינים שונים חוברת א' צד 67). ויותר נראה שהיה רב חפץ מספרד יען כי מחבריהם הראשונים תזכירים אותו הם חכמי ספרד. עכ"פ

מיוחדים. על מופתי הרביים הנוסדים על שקר ואמונתם המפלה. בראש המשבילים האלה עמדו יוסף פערל מחבר "מגלה סמיון" (1819) ויצחק בער לעווניזאחן בספרו "רברי צדיקים" (1830). יצחק ערמער בספרו "הצופה בארץ נור", והחכמים חיותר מתונים כר' נחמן קראכמאל ור"ל רפאפורט. כולם ראו סכנה גדולה בתסירות ליהדות האמיתית, ואיזה משבילים ברוגם ספורים מלבם נגד החסידים ורבייהם כרי להראות הבערות והמטלות של התסירות לעיני הקוראים במכ"ע העברים ובפרט בחמליץ, וגם בשירים ומליצות, ובין המשבילים מדורות שעברו נמצא רק אחד רא"צ צווייפעל שלמד עליהם סגנוניא בספרו "שלום על ישראל" ובכ"ז חזיר את החסידים שלא יעברו את גבולם (עי' ח"ג 127). אולם בסוף המאה ה"ט קמו איזה משבילים מודרניים אשר כבר משכו יריהם משתי המפלגות גם יחד בנוגע ליהדות המעשית ויחלו להפך בזכות החסידות שחושבים אותה כעין רפורם ומרירה נגד הדת הנהוגה. אמנם לרברי ש"י איש הורוויץ לא השמיעו דברים של מעט ולא תרשו כולם אחרי כל מה שכתב צווייפעל בנושא זה, ואינו רואה בהם אלא מחינת קמחא מחינא. לדעת המשבילים האלה היתה מלחמת החוק עם הרגש, הרבנות נעשית יבשה וחנומה יותר מראי, הרקדוקים והתומרות הביאו את היהודי לידי דכדוכה של נפש; שבת ששק"החיים—והנה באה החסידות וקראה דרור להרגשות היהודי הכלואות בחררי אפל ועלמות, ותתן את החיים בלבו ואת זיו העולם הראתו לו, עולם שאין בו לא פלפול תלמודי ולא דקדוקי עניות של פסקי הלכות אלא "צדיקים" יושבים ועמדותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה, ויחד עם זה אוכלים ושותים בבני אדם ושמחים וחוגגים בבני אדם. בקיצור, שמים חדשים חיים חדשים ופנים חדשות. עד שנעשית החסידות למין "קולמוס" מיוחד. ואיש הורוויץ מתפלל שאנשים בעלי הרגשה רקח וחרת כרנ"ק ושי"ר וכו' שחיו בעצם התפשטותה של החסידות ושירעו אותה, "ממקורים ראשונים" פנים אל פנים, והם לא ראו את האור הנגח ואת השפעתה היפה שרואים עתה המשבילים המודרניים (העתי"ר ח"ב 30).

ביבליוגרפיה: גאמלאכער, תולדות הקבלה והחסידות, זיטאמר 1870; דובנאוו, פרדס ח"ב 201; האשכול ח"ג 91; השלח ח"ה 92 (דובנאוו) שם ח"ז 314, 569, ח"ה 388, 486, ח"ט 420; עהרליך, דער וועג מינקס לעבען, ווין 1874; שמערהארץ, עליים לתרופה, בערדיטשוב 1896.

א.

חסרות ויתרות: ע' מסורה

חפני ופנחס: כהנים בבית ח' בשלה, ואביהם עלי היה כהן הגדול וזקן מאד. בזמנם נתגדל שמואל הנביא בבית ח'. הכתוב מעיד על בני עלי כי היו בני בליעל ולא ידעו את ה' והיו מבזים את הקדשים ולקחים

מספר תרי"ז חכמים רב חפץ בספרו גם מצות דרבנן כמו נר חנוכה ומקרא מנלה. אף שחלק על בעל הלכות גדולות על שהכנים בספר המצות בקור חולים ונחום אבילים וכדומה (הרמב"ם בראש ס' המצות). בראש ספרו חלק את המצות לסוגים בנדרן העונשים ומנה כמה מהם חייבים עליהם כרת וכמה מהם מיתה בדי שמים וכדומה (שם שורש י"ד). עוד הביא ספרו זה פירושי מלים בכח"ק ונסתייע בבאורם מדברי חז"ל (ע' מה שהובא ממנו בס' השרשים לזנאה שרש אשר. כסת. כרד. כרכב. עמר. קצע. וממנו שאבו המפרשים אחריו). עוד בא אלינו "תפסיר אלפא" (ר"ל פירוש המלות) מפיסום הקסרת לרב חפץ ז"ל אשר נכנס לתוך פירוש התורה לר"י בן בלעם ואשר נרפס במקורו הערבי בשבועים הרבה מתוך כ"י בפארמא בס' בית נכות ההלכות לרמ"מ הורוויץ ח"ב צד 63. אמנם ס' והזהיר נחיהם אליו במעות (ע' שמינישניידר בספרו הנ"ל ס' 62 הערה 12).

[ספר חפץ] הנה מצאנו מובא אצל מחבר אשכנזי וצרפת ממאה ה"ב והי"נ "ספר חפץ". הראשון הוא הראב"ן (ס' ל' ודף קט"ו ע"ג) והאחרון שמכירו הוא בעל פענח רזא לס' שמות. ועל הרוב מביאים ממנו דברים הראב"ה, ר"י בעל אור זרוע, הר"ם מרוטנבורג, בעל הנהגות מיימוניות והמרדכי. רוב המחברים מביאים אותו בסתם בשם "ספר חפץ". הסמ"ק (מצוה פ"א) מיהם אותו לרבינו חננאל (ואולי הוא טעות המעתיק מר"ת ר"ח=רב חפץ. א.). אמנם מובאים ממנו דברים בנגוד לרבינו חננאל (כמו אצל הר"י בעל אור זרוע ואצל המרדכי והנהגות מרדכי) ובניגוד לספר המקצעות המיוחס לרבינו חננאל (כמו אצל הראב"ה ובעל הנהגות מיימוניות). ודעת גינצברג בספרו Geonica ח"א 178 כי נתחבר הספר בקירואן. אבל אין על זה ראיה מוכחת (וע' מארכס במ"ע Z. H. B. ח"ג 171). עכ"פ אין ענין לספר שהוא עם רב חפץ בן יצליח כי אם נשות את המובא ממנו ומספר המצות נראה כי לא קרבו זה אל זה גם בסגנונם גם בתכנם גם בענינים הלכותיים. ויש להעיר כי ברשימת ספרים בכ"י אחד בפטרבורג נזכר, "זו מן כתאב חפץ" (ר"ל חלק מן ספר חפץ) ולא נודע אם הכונה לספרו של רב חפץ היינו ספר המצות שלו או לספר חפץ שמביאים חכמי צרפת ואשכנז. והראשון נראה יותר. ביבליונרפא: אור החיים צד 417; זכרון לראשונים ג' הערה 114; J. E. VI. 310; R. J. E. V 38;

ש. א. פ.

הצוצרות: ע' שיר

הצוצות: נקודת הזמן שבין שני חלקי כמות היום או הלילה. כמו כחצות הלילה (שמות י"א ד'). כל מה שאמר חכמים עד חצות וכו' (ברכות פ"א א'). תפלת השחר עד תצות (שם פ"ד א') היום. ודרשו בגמרא

חי בארץ אשר חברו שם היהודים את ספריהם בערבית. השם יצליח (הדומה להשם מצליח) נמצא גם בכתב אחד מהגניזה (כ"י אוקספורד 2876²) שנכתב בערבית מאת שלמה בר יצליח, אולם השם חפץ לא נמצא עד זמנו בספרות ישראל. ולכן נראה כי הוא השם הערבי חפץ. ובאמת נמצא סופר ערבי אחד ושמו חפץ בן אכבד אלקוט (ר"ל הנתי ובמעות אלפוט) אשר תרגם את ס' ההלים לערבית בחרוזים, וחרוזיו נזכרו אצל רמ" בן עזרא ור"ט בן נקמיה ור' יהודה בן בלעם, ואשר באו ממנו אמרי מוסר אצל ר"ש בן גבירול בספר תקון מדות הנפש. לפי רוב החכמים היה חפץ בן אלבר נוצרי כי בן תורה חבונת ספרו, אבל לפי דעת שטיינשניידר (אראכישע ליטרטור דער יודען צד 376, 111) אפשר כי היה יהודי וידים נוצריות שלמו בחרוזיו, ואפשר ג"כ כי הוא אחד עם רב חפץ בן יצליח שלנו (ויצליח תרגמו של בן הערבי). מקורות ימי חיו לא נודע לנו זולת מה שיוצא מדברי הפרחון כי היה ראש ישיבה וסני נהור. ור"י בן זנאה (בהקדמתו לספר הרקמה) יחשב אותו בצד הנאונים. רב סעדיה רב שריא רב האי ורב שמואל בן חפני חושבים אותו בין בעלי הפשט. הרמב"ם יכנהו בשם "כותב הדין" (פאר הדור ס' ק"מ) ואומר במקום אחר (שם ס' ק"מ) כי אם טעה כפי המשנה הוא מפתח המשכו אחרי דברי הנאונים כמו רבינו נסים ורב חפץ חולתם.

[ספר המצות לרב חפץ] הוא חבר בערבית כתאב אלשראיע" ר"ל ספר המצות, ונזכר בשם זה ברשימת ספרים מהגניזה שמוצאה אולי מהמאה ה"א (ע' Z. H. B. xii 120). אבל הספר הזה אבר מתוך הקהל ונודע על אדוותו רק מה שבא ממנו בספרי הבאים אחריו. רבנו בחי אומר בהקדמת חוכות הלבבות כי פה נתבארו עניני המצות על דרך קצרה (והוא מסר לנו גם את שם אבי רב חפץ). מדברי ר"י בן בלעם (בפירושו לדברים ל' ב) והרמב"ם (בספר המצות שרש י"ד, והוא קוראהו פה רק בשם בעל ספר המצות סתם) נראה כי היה הספר חלוק לשערים (פצול) וכי השער הראשון התעסק במצות הנוגעות לעניני דעת ומחקר (ואולי ממנו למד הרמב"ם לעשות כמו כן ולהעמיד בראש ספרו משנה תורה את ספר המדע). את באור שתי המצות הראשונות בשלמותם הציל לנו ר' יהודה בן בחילי בפירוש סדר יצירה שלו (מהדורת שו"ח"ה צד 55). הראשונה היא מצות וידעת היום והשבות אל לבבך. היינו מציאת השם, וחשינה שמע ישראל ונר' היינו יחוד השם, והרחיב פה רב חפץ בדברים נכבדים ע"ד שני עיקרים אלו והעמיק בחקירתם על דרך הפילוסופיא, ודבריו היו לעינים גם לרבנו בחי בשער היחוד שלו (ע' הערת קויפמאן שם צד 335). כן נכללה בשער זה מצות ושבת עד ה' אלהיך היינו ענין תשובה (ר"י בן בלעם שם). וכדי להשלים את

בלבד. ע"ע יום ולילה.

א

הציעה: ע' מבילה

חקים (חכות הגוים): לשון חריתה חרימת רשימה וציון; חקיקה וכתובת בספר. והתייחד אל כתיבת פסקי דינים וחלכות, וכותב ההלכות נקרא מחוקק. כמו רחמים יחקקו צדק (משלי ח' ט"ז). יהודה מחקקי (תהלים ס'). ה' מחקקנו (שם ל"ג כ"ב). שם חלקת מחקק ספן (דברים ל"ג כ"א) חרנם אונקלוס שהוא תואר למשה רבנו, לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין גליו (בראשית ט"ט). בתורה נאמר "ובחקתיהם לא תלכו" (ויקרא י"ח ג') ומפרש אונקלוס ובנימוסיהן לא תחבון, ובספרא מפרש שלא תלכו בנימוסות שלהם וכו'. ר"מ אומר אלו דרבי האמורי (ע"ע). ריב"ב אומר שלא תנהיג ולא תגרל ציצים ושלל חספר קומי שפח וכו'. וחרמב"ם כתב (עברים וחוקותיהם פ"א): א' לא ילבש במלבוש המיוחד להם, ב' לא יגרל ציצית ראשו כמוהם, ג' לא יגלה מן הצרדין ויניח השער באמצע כמו שהם עושים, ד' לא יגלה חשער מכנגד פניו מאזן לאון וכו'. ה' ולא יבנה מקומות בבנין של עכו"ם (ע"י ש"ע י"ד ס' קע"ח). וכתב הרמ"א (שם) וכל זה אינו אסור אלא בדבר שנהגו בו עכו"ם לשום פריצות כגון שנהגו ללבוש מלבושים אדומים וכדומה או בדבר שנהגו למנהג ולחק וכו'. ר"ל מנהג דתי או שיש לו יחס לחדת ואינו נעשה משום נוי לבד. כי עיקר הטעם הוא פן תנקש אחריהם (דברים י"ב ל'). ואינו תולה רק "בחקים החקוקים להם ולאבותיהם ולאבות אבותיהם" חוקים נגד חמוסר (ספרא פ' אחרי סי' קל"ב). חוקים הכתובים באורייתא ודומים לחקות הגוים מותרים, כי לא מינייהו נמרינן, ולכן מצות הנהגתן בסייף. שרפה על המלכים מותרין (סנהדרין ג"ב:). בתוספות (ע"י י"א, ד"ה ואי חוקה) מחלקים בין חוק של הבל ושמות של גוים ואינו לשם ע"י דאסור משום ובחוקותיהם היבא דלא כתיב באורייתא, דמינייהו נמרינן, ובין חוק שלהם שלא נהגו לשם ע"י אי כתיבא באורייתא דעבדינן, דלא מינייהו נמרינן, והליכות אלי (אות שפ"ב) סובר כי לדעת ר"י (שבת ס"ג) שעושים לשם ע"י דאסור לעשות אותו אף שכתוב בתורה אצל ישראל, ובחוק שעושים לשם הבל יש מחלוקת. דר"י סובר אם הוא דבר שכתוב בתורה מותר דלא נמרינן מינייהו, ורבנן אמרי הבל אסור. ריב"ל מפרש חסרתיה שבין שני הפסוקים ביחזקאל: וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם לא עשיתם (ח' ז') וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם עשיתם (י"א י"ב)—כמתוקנים שבהם לא עשיתם, כמקולקלים שבהם עשיתם (סנהדרין ל"א). משמע שנוכל לחקות על מעשיהם חסובים ואין בזה משום ובחוקותיהם לא תלכו. ע"ע דינים; דרבי אמורי.

מאי "בחצות" (דאמר משה לפרעה) אילימא דאמר ליה קב"ה בחצות, מי איבא ספיא קמי שמיא? אלא דאמר ליה בחצות ואתא איהו ואמר בחצות וכו' קסבר שמא יסעו אצמנניי פרעה ויאמרו משה בראי הוא (ברכות ג'): ודוד שאמר חצות לילה אקום להודות לך (תהלים קי"ט ס"ב) סימנא הוה ליה וכו' כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד וכיון שהגיע חצות לילה בא רוח צפונית ונחשבת בו ומננן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד חשוד וכו' (שם). [תקן חצות] ממה שמויחס לדוד נשתרשב חמנהג שנוהגין בו חסידים ואנשי מעשה לעמוד בחצות הלילה ולהרבות בתפלה ובתחנונים ובוכים על גלות חשיכה ועל חרבן הבית, וירא שמים מקדים לישן בתחלת הלילה כדי לקום בחצות, והמהדר מכין תרנגול שחור להקיצו. זמן חצות שזה בקיץ ובחורף י"ב שעות אחר חצי היום כשהחמה באמצע הרקיע בראש כל אדם, והיא עת רצון, ויש שהושבים תמיד שש שעות מתחילת כניסת הלילה הן בלילות ארוכות או קצרות (אבן שוהם ס' כ"ג). ולפ"ז אין שעת חצות שווה בכל מקום ובכל זמן, וכתב ר"מ זכות שאין לעשות התקון בתחלת הלילה אף בקיץ אלא מחצות ואילך (אגרת הרמ"ז). ויש שנוהגין לקום בראש האשמורת השנייה או השלישית (כי שלש משמורות יש בלילה) או בסוף הלילה קודם הנץ החמה חת זמן "שומרים לבקר". וסוף כל משמורת הוא י"ב עת רצון, אבל תקן חצות הוא יותר חשוב מתקן שומרים לבקר (ע"י כנף רננים לר' יוסף ידידיה קרמי ויניציא 1626 שכולל תפלות ובקשות בראש אשמורות לכל ימי השבוע). וע"ז נאמר בזהר חרש: משמורת שנייה (שהיא חצות) תמן אינון ממנן אחרנין דאקרון אבילי ציון דקא מתאבלו על חרבן ביהמ"ק, ובההיא שעתא דקריאת הנבר וכו', קרא בחיל ואמר אתערו לבכיה רבית מקדשא וכו'. מאי קאמרי אלהים באו גוים וגו' על נהרות בבל וגו'. ונוהגין לסדר התקן בצניעה וביחידות או שמתאספים איזה אנשים בחדר מצד ביח"כ, ויושבין על הארץ ובוכין ואומרים מזמור ק"ב תפלה לעני, וידוי ואשמנו כמו בתפלת יוה"כ, מזמור קל"ז על נהרות בבל, מזמור ע"ט מזמור לאסף. ואח"כ אומרים זכור ח' מה היה לנו וכו' וחמשה קינות: א' מר"ם אלשיך ומתחלת הקבצו רשמעו בני יעקב, ב' מר' חיים הכהן מארם צובה קול ברמה נשמע ויללה וכו', ג' עד מתי ה' וכו', ד' בהיכלך שמיר ושית הנח זאת תורת הבית וכו', ה' על היכלי אבכה יוסם ולילה וכו'; ובתעוררם לקום אומרים הפסוקים התנערי מעפר וגו', בסוד הקבלה נקראת השכינה לפעמים רחל ולפעמים לאה, ולכן עושין שני תקונים, תקן רחל הוא הבכיה על גלות השכינה, ותקן לאה הוא הלימוד והתעסקות בתורה, ויש שלומדים שיעור קבוע בחצות הלילה או לפחות לומדים חפוק הראשון ממס' תמיד, וביום שאין נופלים בו תחנון אף עושין תקן רחל רק תקן לאה

הוא במין קללה, ואמר מנלן דמשמתינן דכתיב אור מרח (שופטים ח' שם מ"א), וסתם שמתא שלשים יום. "חרם" (Ban, Excommunication) הוא חרדי היותר חמור. בידי מסונות כגון שמסרב לבוא לב"ד ובדומה צריך חתראה קודם הנדוי שלש פעמים (בחיב) ובענין אפקירותא מנדין לאלתר, ואם לא חזר שונן לאחר שלשים, ומחרימין לאחר שלשים יום (שם).

[כ"ד דברים שמנדין עליהם] ריביל אמר בכ"ד מקומות ב"ד מנדין וכו' (ברכות י"ט. ירושלמי מ"ק פ"א א'). אך לא נתכרר מה חמא חכ"ד דברים, וחרמב"ם מפרט אותם ואלו הן: א' חמבוח את החכם ואפילו לאחר מותו, ב' חמלול בדבר אחד מדברי סופרים ואין צריך לומר בדבר תורה, ג' הקורא לחברו עבר, ד' חמבוח שליח ב"ד, ה' מי ששלחו אחריו ב"ד וקבעו לו זמן ולא בא, ו' מי שלא קבל עליו את חרין, ז' מי שיש ברשותו דבר חמיק כגון ככל רע או סולס רעוע מנדין אותו עד שיסיר הויסו, ח' המוכר קרקע שלו לגוי מנדין אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבא מן הגוי לישראל חברו בעל המצר, ט' חקן את ישראל בערכאות של גוים והוציא משם בערותו ממון שלא כדון ישראל מנדין אותו עד שישלם, י' מבח כהן שאינו מפרש המתנות לכהן אחר, י"א המחלל י"ט שני של גלות, י"ב חעושה מלאכה בערב פסח אחר חצות, י"ג חמזכיר שם שמים לבטלה או ביטעות בדברי הבאי, י"ד חמביא את הרבים לידי חלול השם, ט"ו חמביא את הרבים לידי אכילת קדשים בחוק (ע"י ברכות י"ט:), ט"ז חמחשב שנים וקובע חדשים בחול, י"ח חמכשיל את הרבים (כגון חמבא את בנו הגדול, מ"ק י"ז), י"ח חמעבב הרבים מלעשות מצות, י"ט מבח שיצאה מרפה מתחת ידו, כ' מבח שלא ברק סכיני לפני חכם, כ"א חמקשה עצמו לרעה, כ"ב מי שגירש את אשתו ועשה עמה שוהפוט או מ"ט חמביא אותם להזקק זה לזה, כ"ג חכם ששמעו רעה, כ"ד חמנדה מי שאינו חייב נדוי (הל' תלמוד חורה פ"ז י"ד). הראב"ד חושב עוד איזה דברים שמנדין עליהם (שם). בימי הבינים נהגו לעשות חרמות כרי לחוק תקנות חכמים, ורבונו גרשום מאור הגולה עשה חרם שלא ישא איש שתי נשים, ואף שעשה חרם באשכנז ועד סוף האלף החמישי בכ"ד עדיין מתזקקים בו בכל ארצות אירופא מפני שלא הותר החרם בכללות חומן והקהלות הסכימו עליו מבלי מתאם גם אח"כ. גם יש כח בראשי הקהל בהסכמת חרב לעשות חרם כללי לצורך ולמובת הצבור, כמו שעשו הקהל חרם וקנס שלא לחעלות מחיר דנים לשבת או שלא יסכר איש יין ביותר מחמש דינרין המדה ואם עבר אחד ומכר בו יחזיר לו המוכר השנים העורפים (תורת אמת סי' פ"ט, מהר"ם אלשיך סי' ע"ח). או חרם שלא ישתוק שום איש בקוביא או שתוק אחר (ע"י שו"ת שכן צדה סי' כ"ה ושו"ת הרא"ה מוה"י סי' י"ד). חרמות כאלה

ביבליוגרפיה: השחר ח"ט 570, ח"ט 58, י"ט-נב-ג. ס.

חקירה: ע' פילוסופיה

חרב: ע' כלי זין

חרבן: ע' זכר לחרבן

חרו: ע' שירים

חרטה: ע' נדר

חרם: עיקר ענינו חבילה הפרשה והרחקה, אם להשחמש איזה דבר לגבוה ולא לחולין כמו, כל חרם קדש קדשים הוא לה' (ויקרא כ"ז כ"ח), או לאיסור חנאה כמו, ותעב תתעבנו כי חרם הוא (דברים ז' כ"ו). בהפרשה להקדש יש שלשה מינים: "כל חרם אשר יתרים איש לה'" אלו חרמי כהנים שצריך לתת לכהן ואין להם פדיון (ערכין כ"ט), "כל חרם קדש קדשים הוא לה'" אלו חרמי נבואה, "כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת" אלו חייבי מיתות ב"ד (תוספתא ערכין פ"ד). כגון הוצא ליתרן ואמר אחר ערכו עלי לא אמר כלום, כי הוא חולף למות ואין לו דמים ולא ערך (ערכין ו'). עכן מעל בחרם ח' ויצא דינו למיתה (יהושע ז') ע"ע עכן.

[נדוי ושמתא] יש עוד מין חרם שהוא מלשון מצורח ומכמרת כמו יצורו חרם (מכה ז' ב'), יגדו בחרמו (חבקוק א' ט"ז), ומורה גם על נדוי ושמתא, בחרם חוז השחמש עזרא בהכריו, וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו והוא יבדל סקחל הנולח" (עזרא י' ח'). והיה החרם הזה קנס ועונש גם יחד: החרמת רכוש של חעובר, היינו להפקיר נכסיו לחקל (confiscation), ולדחותו מקהל הגולה, מזמן התלמוד ואילך השתמשו רק בעונש ההפרשה לבר ולא הפקירו נכסיו, והשבת מוסר הזה נשאר ביד הצבור ונתן חתיתו בקהלות היחודים בימי הבינים, ובהו היה רב וגדול ככלי נשק להלחם עם חרשעים והמלשינים בעם, ורבים השיב מעון. אמנם לא בכל עת צדקו ררכי החרם, כי בכל תוקף ועז הניתן בידי אדם יש שמשחמשים בו לרעה בדרך עקלקלות, אבל הרעות האלה מצמים המח בקורות ישראל ובטלים ברב הטוב שפעל ועשת החרם, שהיה האמצעי היחיד שיכלו מנהלי העם ומאשריו להשחמש בו כדי לאחד את הקהלות ולחזק את מוסדי הדת וקיום הלאום בגולה. "נדוי" הוא שם הכולל ונחלק לשלשה מינים: נזיפא שמתא וחרם, זה למעלה מזה בחומרא, נזיפה או נזיפותא (rebuke) הוא כשאדם גדול נוער באיש לומר פלוני הוא חצוף וכדומה, ישוב לביתו כנכלם שבעה ימים כמו שכתוב ואביה יק יק בפניה חלא תכלם שבעת ימים (במדבר י"ב), ובבבל נהגו נזיפה יום אחד בלבד, ורק רבי חייא נגד רבי נהג נזיפותא בנפשיה שלשים יום (מ"ק ט"ז:), "שמתא" אמר רב שם מיתה ושמואל אמר שמתא יחיה (שם י"ז) ונקרא בלשון יון Anathema, 'Ανάθημα, שמתא

לך" ומתירין לו גם שלא בפניו (ש"ע י"ד סי' של"ד). בתשובת הנאונים חתאת הרכבי (עד 284) מובא חשבת רב יתודה ראש כלה נוסח התרת חנדי: מחמת שמותא דאישתמח פלוגי דגן משום דעבר בן וכן והשתא הדר ליה ואודי ליה וקבל דינא על נפשיה, שרי ליה, ודחמנא נחיל ליה מן בית דינא עילאת, כמא מר בית דינא תחתא, וכדאמר ליה למשה סלתה כדברך וכו'. ע"ע חקדש; מוסר; שפ"נזא.

ביבליוגרפיה: שולמאן בחגן ח"ג 80.

א.

חֶרְמוֹן: חר גדול בצפונית מערבית לא"י, בסוף רוכסי ההרים הנקראים, "מול חלבנות" (אנטילעבאנאן). מנהל ארגון (בדרום) עד חר חרמון (בצפון). צדונים יקראו לחרמון שריון וחאמורי יקראו לו שניר (דברים ג' ח' ט'). וכנראה הם חלקים מרוכסי החר ההוא. ואחר מהם שיאון הוא חרמון (שם ד' מ"ח) על שם נבהו כי עולה יותר משמנות אלפים רגל מעל פני הים חתיכת. וכל החלקים ביחד נקראו חרמונים (תהלים מ"ב ז'). לפני כבוש יהושע ישבו האוים תחת חרמון בארץ המצפה (יהושע י"א ג'). הברושים שצמחו על הר שניר היו חשובים מאד ומהם בנו ושכללו את עיר צוד (יחזקאל כ"ז ח'). ראשי חר חרמון היו מכוסים בשלג ולפי התי' הוראת השם שניר הוא שלג: ואמוראי קרן ליה מור תלנא דלא פסיק מניה תלנא לא בקיטא ולא בסתוא (דברים נ' ח'). אך למטה מתחום השלג בשפוע היה מכוסה בצמחים וכרמים, ומשם ירד הטל על חררי ציון ותהלים קל"ג ג'). חר חרמון נקרא בפי הערביים נבל אל ש"ך (חר חנשיא).

ב. מ.

חֶרְן: (באשורית חֶרְנִי=דרד): עיר בארם נחרים בפרן ארם (בראשית כ"ח כ'), ושם מת תרח אבי אברהם (שם י"א ל"א), ונחור בנו התישב בה ונקראת על שמו עיר נחור (שם כ"ד י', כ"ז מ"ג). בתוך נולדו רבקה ואליעזר בא שמה לקחתה לאשה ליצחק (שם). לחרן ברה יעקב מפני עשו אחיו ושם נשא את בנות לבן (שם מ"ח'). סנהריב התפאר לפני תושבי ירושלם כי אבותיו לכדו ערים רבות ובתוכן גם חרן (מ"ב י"ט י"ב), והיתה עיר רוכלת עמים ועם צור (יחזקאל כ"ז כ"ג). רבים חושבים כי חרן היא העיר Carrhae במסופוטמיה במחוז מולדא יום אחר דרומית-מזרחית מן עריסא, אך לדעת יוסף הלוי חרן היא בסוריא וחוראת חרן היא "מקום חלול", ומיחסה לעיר שקרא חלמי בשם Spelunca והיא קרובה לדרמשק (Halévy Mélanges pp. 72—57).

ב. מ.

חֶרְקָאן: עיר הראשית בפלך שנקרא ג'יב בשם חוזה ברוסיה. היא יושבת על צד הימני של נהר

נקראו חרמי צבור, כי חלים על כל אנשי העיר, ולא יכול שום איש לומר לא שמעתי החרם, אבל צריכין להכריז עליו כי עבר על החרם ואם לא שב מדרכו תרי הוא בחרם (ב"י י"ד סי' רכ"ח). הכה ביד היחיד (ברשות הקהל) להחרים בביחכ"ג על כל מי שיועד ערות בדינו שיבא ויניד לב"ד. אין עושין חרם בדיני ממונות בב"ד בעשרת ימי תשובה (ש"ע א"ח סי' תר"ב). השמוש בנדי בדיני ממונות היה בב"ד למעשה בכל יום, כמסופר על רב הונא, כי חוה נפיק לדינא אמר הכי, אפיקי לי מאני חנותאי מקל ורצועה ושופרי וסנדלי (חשופר לתרם, סנהדרין ז': רש"י). תקיעת השופר לשמחת נקרא מוט, כדאמר שמואל מוט אסר קום שרי (מ"ק מ"ז).

[נוסח החרם והתרתו] החרם הגדול נעשה בכנופיא בביחכ"ג עם נרות דולקים בידם ובתקיעת שופר ובקללות נמרצות שבתוכה, ובכללות הקללות כבו הנרות לאות כי כבה אור- שמים ונר אלהים לא יחל עוד על המחרם. נוסח החרם משונה לפי האיש ועונשו, ובפרט גדלה המארה על המוסרים. ר"נ קורניל בחמשה קונטרסים (ויון 1864) מביא מכתב חרם מהנשיא דוד בן חודיה כנגד איזה מוסרים באשכנז: להנחו בוקי סריקי בקיפי דכי חשובי ארקי ברוקי שתוקי, דמיין לצדוקי עיתקי, לא שוין נוקי, חזו להו נבלתא דשוקא, לא יפסק מהן כל עקא וכו'. נוסח החרם שהביא בוקסמארף (בספרו עד 828 וממנו העתק בארענשאמן עד 853) הוא מזמן מאוחר. עונש המנודה שאין יושבין בדי אמוהיו חוץ מאשתו וב"ב, ואין אוכלין עמו ואין מזמנין עליו ואין כוללין אותו למנין עשרה ואסור בתכבוסת ובתספורת ובנעילת חסנדל כאכל, אבל מותרין לדבר עמו בריחוק ד' אמות, שונה ושונים לו נשכר ונשכרין לו. אולם המחרם לא שונה ולא שונים לו לא נשכר ולא נשכרין לו ואסור להגותו יותר מכדי חייו. מנודה (המחרם) שמת ב"ד שולחין ומניחין אבן על ארונו ואין קורעין עליו ולא מספידין אותו. וה"מ לאספירותא אבל לממונא כיון שמת פמור מנורתם. ויש רשות לב"ד להחמיר עליו שלא ימולו בניו ולגרש את בניו מבית חספר ולקבורו קבורת המור. ובפרט המוסר אשר לפעמים החידו גם דמו (ש"ת הרשב"א סי' רל"ז). על מוסר אחד ידובר בש"ת האלשיך סי' נ"ב, "שהחרימוהו בספר תורה בנרות כביות" וכו'. אמנם העובר על איזה מצוה לא דנו אותו בנדי, ואפילו במקום שאמרו חז"ל שהייב נדי, רק כהוראת שעה במקום שהספך בדת היה ניכר, וכתב הרשב"א (תשובה תרצ"ו): לא ראיתי לעולם שנוהגין עם העובר בדין מנודה ומחרם, וכן כתב על מציא לעו (שם סי' ש"ס). והחשב"ץ (ת"א סי' נ"ה) כתב בענין זה: שאם באנו להחרים ולנדות המלמדים לשונם לדבר שקר אין נקי והיתה כל הארץ חרם. התרת הנדוי הוא בשלשה חריות ומוטות או ביחיד מומחה, ואומרים לו, "שרי לך מחול

כן הירח". העיר חשבון נזכרת ג"כ בירושלמי (שבועות פ"א א'). חז"ל דרשו "בואו חשבון" בואו ונחשוב חשבוננו של עולם (ב"ב ע"ד); כי חשבון וגו' לתי סיחון ליפוק ממאב וליתו ישראל ליפוק מסיחון וכו' (חולין ס':). ממליצת שלמה, "עיניך ברכות בחשבון על שער בת רבים" (שה"ש ד' ה') נראה כי לפני שער העיר היו ברכות מים זכים. חשבון העתיקה נקראת עתה בשם ואדי האצבאן, ושם חרבות ארמון והיכל עם ברכה גדולה.

ביבליוגרפיה: Tristram, *Land of Moab* p 340
ג. מ.

חשבון, חכמת: היהודים כמו היוונים השתמשו באותיות א"ב למספרים מאחד=א' עד ארבע מאות=ת', וכמו הערביים הוסיפו אותיות מנצפ"ך למספרים חמש מאות עד תשע מאות. מדברי החלכה על מדות ומשקלות (ע"ע) ומסכתומים הגדולים המובאים בתלמוד וגם מהשבון העבוד המדויק נראה שידעו אז היטב בחכמת החשבון (arithmetic), התשבורת (algebra), והנדסה או המדידה (geometry). במאה השמינית נזכרו בעלי חשבונות מצוינים מן היהודים וביניהם שאל רבן אל חברי (וויסמענפעלד, ערשטע צד 20). בערך שנת 997 כתב היהודי בישר בן פנחס בן שבייב ספר החשבונות. ובזמן ההוא היה יוסיפוס היספנוס בעל חשבון גדול וממנו למד האפיפיור סיל' וועסמער השני כפל וחלוק (Cajori, *History of Elementary Mathematics* p 179) הוא היה הראשון אשר העביר לאירופא הידיעה מצויני המספרים הערביים (וויסענהאן, איינפיהרונג דער יעצטיגען ציפערן אין אייראפא, צד 74 והלאה).

[ספרי חשבון] "משנת מדות" הוא ספר היותר עתיק בספרות ישראל בחכמת הנדסה (מחזורת שמינישניידר ברכין 1864, ונעתק לאשכנזית ע"י הרמן שפירא לייפציג 1880). הספר הזה נכתב קודם תקופת הספרות הערבית-עברית. רב מאד מספר ההעתיקות מערבית לעברית במקצוע הזה. ר' אברהם בר חייא הספרדי (ע"ע) כתב, "חבור המשיחה והתשבורת" (נערף ע"י ש"ש, והוצאת מקיצי נרדמים 1895). וכנראה הוא חלק מחבורו בערכיו, "יסודי התבונה ומגדל האמונה". ס', "המספר" להראב"ע על סגולות המספר ומלאכת החשבון בו' שערס ונקרא ג"כ יסוד מספר (כ"י במאדים וקצור ממנו נדפס עם העתקה צרפתית מ"ץ 1941). הוא מכנה את האפס בשם "עניול". ר"מ אבן תבון העתיק ס' אוקלידוס הוא ס' יסודות הגימטריא שחיבר אוקלידוס היווני וכו' מ"ו ספרים בחכמת החשבון והתשבורת (כ"י) וגם נעתק ע"י יעקב ב"ד מכיר, וע"י ברוך שיק משקלאוו (אמשטרדם 1780). ר' אליהו מזרחי כתב, "מלאכת המספר" (קושטא 1534). ר' יוסף דילמיריגו חבר ספר, "אילם" (אמשטרדם 1629). ספרים על חשבונות בתלמוד חוברו ע"י יעקב

דניעפר וגוסדה ע"י הנשיא פאמעמקין בשנת 1778. היהודים היו בין התושבים הראשונים. ובשנת 1781 יסדו שם קהלה וחברה קדישא ונרשם שנת הוסדה בפנקס הקהל. בשנת 1839 היו 92 חברים בקהלה. מארקוס הורוויץ, "היהודי המלומד" הודיע לממשלת רוסיא בשנת 1856 כי נמצאו בהרסאן שמונה בתי תפלה ובית הכנסת אחד, בית ת"ת ובית חולים. בשנת 1881 עלתה הכנסת הקהל ממס הבשר 31000 רובל. היהודים בהרסאן עוסקים במסחר העצים אשר הוחזקים מהיערות ברוסיא הלכנה, ובמסחר התבואה השולחים לחוץ במדה מרובה. גם יש מהם אכרים ועובדי אדמה בפלך הרסאן. בשנת 1890 היה מספר התושבים בעיר הרסאן ע"ב אלפים ומחס כ"ה אלפים יהודים, ולחס שמונה בתי תפלה וחמשה בתי כנסיות (אחד לקראים). בית ספר לאומנות, ת"ת ובית חולים. ר' הערצענשטיין בחיר הרומא שנחרג היה יליד הרסאן. ע"ע רוסיא (J. E. VII, 481).

ג. מ.

חרש שוטה וקטן: חרש שדברו בו חכמים בכ"ם שאינו שומע ואינו מדבר. וחרש ששומע ואינו מדבר הוא אלם (חגינה ב': נימין ע"א). ומי שאינו שומע אא"כ מדברים אליו בקול אינו חרש (תשובת הרא"ש סוף כלל פ"ה). חש"י רגיל הרבה בש"ס לענין הלכה ודומים זה לזה שאינם בעלי דעת. אבל פקה שנתחרש בר דעת הוא והרי הוא כפקה. חש"י אין להם חזקה, אין מהם טקה ואין ממכרם ממכר כי אינם יודעים במיב משא ומתן. והמזכה לחש"י ע"י פקה קנאו (רמב"ם זכיה פ"ד, ח"מ ס' רמ"ג). חש"י המביאים ערובי תחומין אינו ערוב (ערובין פ"ג ב', ש"ע א"ה ס' ת"מ ח'). ופסולים לעדות (ח"מ ס' כ"ה). חש"י פמורים מן השופר (א"ה ס' תקפ"ט). אבל חרש שעושה כלי לאוזניו כמין הצלצורות ושומע חייב בשופר (השק"ם ח"ב ס' מ"ה). חש"י פניעתן רעה, הם שחבלו פמורין ואחרים שחבלו בהן חייבים (ב"ס פ"ה ד'). חש"י לאו בני חליצה נינהו, אבל רבנן תקנו נשואין לחרש וחרשת (יבמות פ"ג ד'), ומקדש ברמיה ומנרש ברמיה (אה"ע ס' קכ"א ו'). ע"ע אלם; גדול;

קמן וקמנה; שומה.

א.

חשבון: עיר הממלכה של סיחון מלך האמורי בעבר הירדן מזרחית, ובני ישראל לכדוה בימי משה ונתנה לנחלה לשבט ראובן, ועמדה על גבול בני נד (יתושע י"ג י"ז). ואח"כ נתנה ללוים בני מררי וקחו העיר משבט ראובן והמנרש משבט נד (שם כ"א ל"ז). המואבים לכדוה וישבו בה (ישעיה מ"ז ח'). ירמיה מ"ה ל"ד, אך בימי אלכסנדר ינאי החזיקו בה בני יהודה (יוסיפוס קדמוניות ס"ג פמ"ז ד'). הורנימוס מזכיר עיר חשבון בשם Eabus, עיר מפורסמת בארץ ערב על ההרים מול יריחו. כעשרים פרסאות רומיות

שחשדו אותו לצדקי (יומא כ':), ואסרו לקנות מן הרועים צמר וחלב וגדיים ולא משומרי פירות עצים ופירות ולא מן העכרים ומן חתינוקות יינות ושמינים וסלתות, משום שחושדן אותם שמא בא להם דרך גנבה (ב"ק ק"ח: ק"מ). הרבה ענינים באלה מאיסור סיוע לדבר עברה שחוששין עליה. וכן אסרו בזמנם למכור בלי זיין וסוסים ודוכים ואדיות לנזים שחשדו אותם שיעשו חזק לרבים ויתנהגו בהם שלא כשורה (ע"ז פ"א).

[חשוד] יש חלוקי רעות על אדות ארם הנחשד. כי רבות פעמים חושדים גם איש צדיק ונקי, עד שדרשו "וישמע משה" שחשדוהו מאשת איש (סנהדרין ק"ג). וא"ר יוסי יהי חלקי עם מי שחושדן אותו ואין בו. ורב פפא אמר לרידי חשדן ולא הוה בי (שבת ק"ח:). אבל כל זה הוא דוקא בחשד של יחידים וקלא רפסיק, אבל בחשד דבים וקלא דלא פסיק א"ר ראובן בן אצמורבלי אין אדם נחשד בדבר אלא א"כ ע"א, ואם לא עשה כלו עשה מקצתו ואם לא עשה מקצתו הרתר בלבו לעשות (מ"ס י"ת:). אבל אין רשאי לחשוד מבלי ראיות מוכיחות. ואמרת חנה לעלי שחשד אותה לשיכורה. לא אדון אחת בדבר זה וכו' שאתה חושדני בדבר זה וכו' מכאן לנחשד בדבר שאין בו שצריך להודיעו, ולחשוד את חברו בדבר שאין בו שצריך לפייסו ולברכו (ברכות ל"א:).

[לדינא] החשוד בדבר אחד אינו נאמן לאותו דבר וכיצא בו שהוא לטובתו ובשל אחרים נאמן אפילו על אותו דבר. החשוד על הדבר לא דנו ולא מעידו (בבבא ק"א:). החשוד באחת העכרות שבתורה (חזק מע"ז וחלול שבת בפרהסיא או שאינו מאמין בתורה שבע"פ) נאמן בשאר איסורים. חשוד אדאורייתא חשוד אדרבנן, חשוד אדרבנן לא חשוד אדאורייתא (ש"ע י"ד סי' ק"מ). החשוד על חקל אינו חשוד על החמור. חשוד אמטונא לא חשוד אשבעתא (חיר"ט ב"מ פ"א). החשודים על השביעית כשרים לעבר השנה (סנהדרין כ"ז:). החשוד על חבלאים מותר ליתן לו בנדר לחפור בחומי קנבוס ולא חיישינן שמא יחליפן בחומי משתן (ש"ע י"ד סי' ש"ב). החשוד על גנבה אינו חשוד על השחימה דאחזיקי אינשי ברשיעי לא מחזיקין (לבוש י"ד סי' א' ר'). החשוד בדבר שלא משמע לאינשי שהוא עבירה (בגן חסדן דיהיב דמי) לא מקרי חשוד (רשב"א סי' ס"ד). וכתב מהר"ר גא"ל ס"ק ז' המעם שאנו מאמינים למי שאינו נוהג בסתם יינם לומר שזה יין כשר מפני שהם חוששים שסתם יינם מותר להם אלא שיותר טוב לשתות יין כשר (ע"י רמ"א סי' קכ"ד). לפעמים נמצא שחשוד מרויח בדיני ממונות, כגון החשוד על השבעה וכפר בכל בהלואה פטור משבעה היסת מפני שהוא חשוד. ואם לא היה חשוד משבעה אותו ואם לא ירצה לישבע משלם (סמ"ג ברינין).

א.

קאפיר, "עומק הלכה" (קראקא 1598). וטוביה הורוץ "ברורי המדות" (פראג 1807). מלבד כמה ספרים במאות האחרונות. בין היהודים נמצאו תמיד בעלי השבון נפלאים אשר המציאו סדרים חדשים בחכמה הזאת בספרות העמים, וראוים לחזק בפרט מאלה שכתבו עברית: חיים זעליג סלאנימסקי בספרו יסודי חכמת השעור (זיטאמיר 1865) ונבריאלי יהודה ליכמענר פעלד בספרו ידיעת השעורים (ווארשא 1865) וצפנת מענח' (שם 1874). ע"ע אצבע.

ביכלונרפאי: צוקערמאן, דאס מאטהעמאטישע אים תלמוד, אין יאהרעסבעריכט דער פראנקעלשען שטיפטונג 1878; עדוארד מאהלער, צור תלמודישען מאטהעמאטיק, אין צייטשריפט פיר מאטהעמאטיק 1886.

א.

חֶשֶׁד (חֶשְׂדָּא): חשש ומראית עין של עבירה. כצד אחר צריך האדם להזהר שלא יבואו אחרים לחשוד בעבירה אף כי יודע הוא שנקי הוא ממנה. ואע"פ שראוי לכל אדם לדון את חברו לכף זכות, מ"מ החובה על האדם להזהר ממעשה שיוכל לבוא בשביל זה לידי חשד, ונאמר והייתם נקיים מה' ומישראל. חיינו מה' הידוע האמת ומישראל שאינם יודעים ויבואו לחשדהו. ואמרו הרחק מן הכיעור (חולין מ"ד). ומצד השני ראוי להתרחק מן האדם החשוד, ובפרט מאותו דבר החשוד עליו. מענין דראשון מצינו: אין נכנסים להורבה מפני החשד (ברכות ג':). אל יצא אדם יחידי בלילה משום חשדא (שם מ"ג:). הרבה גזרות גזרו חכמים במצות מפני החשד, היינו בדבר שנעשה בהכשר רק העם חושש שהוא שלא כדון וזכר, ואמרו: כשהיה תורם תרומת הלשכה אין רשאי לכנוס לא במנעל ולא בפרגוד הפתח שמא יעשיר ויאסרו מחרומת הלשכה תעשיר (שקלים פ"ג ב'). גבאי צדקה פורטין לאחרים ואין פורטין לעצמם, מעות של צדקה אין מונין אלא אחר וכו' וכולם משום חשדא (ב"ב ח':). חצר שיש לה שני פתחים צריכה שתי נרות (בבבא ק"א:). חשדא (שבת כ"ג). מערבין בבית ישן משום חשדא (גיטין ס'). וגזרו על הצאת זבלים כשביעית שלא יאמרו לזבל שדרו הוא צריך (שביעית פ"ג א'). וכן אסרו לשחוט לתוך ימים ונהרות ולא לתוך הגומא שלא יחשדוהו ששוחט לשרו של ים (חולין מ"א). כ"ג לא יטול מבחץ ויכנס מפני החשד (יומא ל'). ולא יתן צדקה לאשה בסתר משום חשדא (חגיגה ה'). גם במקום שאסרו מפני מראית עין היינו חשדא, כגון לענין כלאים דמן התורה אינו אסור רק בשזדע כלאים בכוונה. אבל חכמים אסרו שלא בכוונה משום מראית עין (כלאים פ"ב א'). וכן בכלאי בנדים חשדאיים והכלל מותרין ואסורין משום מראית עין (שם פ"ט ב'). איסור המלאכה בשבת ע"י גוי בקבלנות משום מראית עין (ע"ז סוף פ"א). והחמירו להתרחק מן החשד עד כי היו משביעין לכ"ג בעי"ב שלא ישנה דבר מפני

חשך: ע' אור וחשך

חשמונאים: בימי מתתיהו הכהן, משחרר העם העברי מעול היונים-הסורים. השם חשמוני, חשמונאי נזכר במשנה (מדות פ"א ו', ותרנום ירושלמי לש"א ב' ר'). וביוסיפוס (קדמוניות ס"ב פ"ו ו' ועוד בכמה מקומות: *Hasmoneans* = *Ἀσμανῶνες*). ונקראים כן ע"ש עיר מולדתם חשמן בנחלת יהודה (יהושע מ"ו כ"ז) ולרעת ועלהיוען היה חשמונאי שם זקנו של מתתיהו. החשמונאים נודעים בספרות העברית בשם "מתתיהו הכהן ובניו", "חשמונאי ובניו", "בית חשמונאי" ובספרות העמים נודעים בשם "מכביים" או "מקביים". צאצאי חשמונאי לא נזכרו לשבח בספרות התלמוד כי כנראה נמו אחרי הצדוקים, ומלבד זה פרעו חוק והיו בין "כחני ה' שהתנשאו וימלכו ומחוך קדשי קדשים יפעלו רע" (עלית משה הגנזה ו' א'). והשפילו את גאון ישראל במ"מ. ארסמובלוס החשמונאי הנחני בישראל את מכירת הכהונה הנדולה (יוסיפוס קדמוניות סמ"ז פ"ג מ"ו ועי' סומה מ"מ: ב"ק פ"ב:). וחז"ל מזכירים כי חכ"ג בבית שני היו נוחנין ממון למלכי בית חשמונאי כדי להמנות לכהונה והיו מחליפין אותם בכל שנה (יומא ח': ע"י רש"י). גם לא היה הנצחון קיים ולא לפי רוח העם כי קול למלכות בית דוד שהוא המשיח האמתי, ולכן נחשבו בני גואלי ישראל משעבוד יון לרשעים שהתנשאו אשר, בהדר שמו כותרת על ראשם... ובשחצנות ותרבות החריבו את כסא דוד" (מזמורים המיוחסים לשלמה י"ז ח'-ו'). העם הגיד במירוש לפומפיוס ע"י שליחיו, אשר ממאן הוא להכנע לצאצאי הכהנים ומבקש הוא שלטון עצמו (קדמוניות ס"ד ד' ג'). השנאה לחשמונאים השתרשה באופן חזק כ"כ. עד אשר אמרו, "כל מאן דאתי ואמר מדבית חשמונאי אנא, עבדא הוא" (קדושין ע':). והוציאו קול כי אם חשמונאי היתה שבויה במודיעים וכן בניה הם מחוללים (שם ס"ז). ותארו אותם בתור עניים (מנחות כ"ח: ר"ה כ"ז: רש"י).

[גזרת היונים והנצחון] גזרת היונים נזכרת בספרות ישראל. הקדומה פעמים, "כתבו לכם על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל" (ויקרא רבה פ"ג) ושנאסר להזכיר שם שמים (ר"ה י"ח:). ענין "קרן השור" נזכר בכלל יו"ט שעשאו בכ"ז אייר (מנחת תענית פ"ב) ושם נאמר, "שבימי מלכות יון היו מביאים עמרות של ורד ותולין על פתחי בתי ע"ז שלהם ועל פתחי התניות ועל פתחי החצרות ושרין בשיר לע"ז וכותבים על מצחו של שור ועל מצחו של חמור שאין לבעליהן חלק באלהי ישראל". והיה לכבוד אליל היוני דיוניזום ובקחוס, אשר היונים שאפו לפרסמו בשעת שמד בא"י (ב' חשמונאים י"ד ל"ג, ו' ז'; עי' מ"זש, העמים העתיקים וישראל צד 92, פארגורוע 1909), וחרתו שמו של אלילם על קרן השור המקודש לע"ז בכתובת קעקע. באופן דומה מספרת ההנדה ע"ד

תלמי הרביעי פילופטור שצוה לכתוב קעקע על בשר היהודים במצרים אות דיוניזום (ג' חשמונאים ב' כ"ט). נצחון החשמונאים נזכר באמרם, "כשנברה מלכות בית חשמונאי" (מגלה ו' שבת כ"ב. מדות פ"א ופ"ב ועוד). גם בנס חנוכה יש זכר לנצחונם: "למה מרליק נרות בחנוכה, אלא בשעה שנצחו בניו של חשמונאי חכ"ג למלכות יון וזכר נכנסו לב"ה מצאו שם ח' שפורין של ברזל וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות" (פסיקתא רבתי פ"ב). מנורה של חשמונאים שנעשתה משפודי ברזל של חשמונאים נמצאה באמת בב"ה (מנחות כ"ח:). ע"ע חנוכה. זכר הנצחון נזכר באנרות שונות: "לא מאסתי" בימי אנטיוכוס שהעמדתו לחם מתתיהו כה"ג וחשמונאי ובניו" (מגלה י"א). "הכל ברחו אבל מתתיהו הכהן ובניו עמדו באמונתו של ה' וברחו מפניהם האוכלסין של יון ונחרנו כלם" (שמות רבה פס"ז). "בי מלכת יון נופלת ביד החשמונאים שהם משל לוי" (ב"ר פצ"ט). וחגנו עוד חג קמן ב"ז אלול (מנ"ת פ"ו) לזכר הנצחון, וחג בב"ה שבמ (שם פ"א) לזכר מפלת אנטיוכוס. ונזכר עוד כי "אחירת מגדל שיר זו קיסרי בת ארום וכו' כשנברה יד בני חשמונאי כבשוה" (מנ"ת פ"ג, מגלה ו'). ובאותו היום שכבשוה (י"ז סיון) עשאו יו"מ. בנו גיום מקום בעזרה וחיו מעמידים בתוכו אבנים מובות, ונמנו עליהן ונגזו אותן (מנ"ת פ"ח). ובנמרא אמרו שנגזו אבני מזבח ששקצום אנשי יון (יומא מ"ז). ואותו יום שנגזו עשאוהו יו"מ (כ"ג מרחשון). הספור של נקנור, אחד מאפרכי יון שקצצו את בהונות ידיו ורגליו ותלאוהו בשער ירושלם" (תענית י"ח:). הוא יום נקנור (י"ג אדר) שעשאוהו יו"מ (מנ"ת פ"ב). ובמקום אחר נאמר שנחלה נגד ירושלם (ירוש' תענית פ"ב ג'). או סמוך לירושלם (א' חשמונאים ז' מ"ז). או במבצר (ב' חשמונאים ט"ז ל"ה). ויתכן שעיקר הספור הזה היה קשור לפנים במקדש, כי שם נמצא שער נקנור ע"ש שנעשה נסים ע"י (יומא ל"ז. ל"ח. תוספתא סומה פ"ב). אבל ביוסיפוס יש שכאשר התיוו את ראש נקנור שר צבא היונים תלחו נגד השער, וע"ז קראו את השער נקנור (פכ"ב). במגלת תענית יש עוד קצת ידיעות ע"ד מלחמת החשמונאים שלא נזכרו בתלמוד ומדרשים: ענין ממוא של בת מתתיהו חכה"ג (פ"ו). וכי אנטיוכוס, "היה מצר לבני ישראל ובא להחריב את ירושלם ולהשמיד את כל היהודים ולא היו ישראל יכולין לצאת ולבוא ביום אלא בלילה. ושבע שמעות רעות וחלק לו נופל במסומ" (פ"א). הכוונה על מיתתו בפרס (א' חשמונאים ו' ט"ז. ב' חשמונאים ט' א'). ואותו היום עשאוהו יו"מ (כ"ח שבט). שהיונים בנו, "סימאות סימאות בעזרה וכשנברה יד בית חשמונאי בסלום והוציאו משם, ובאותו יום עשאוהו יו"מ (ג' כסלו).

[בת מתתיהו והתקוממות] אחת מהסבות שהביאו לידי המרידה והתקוממות של החשמונאים חיתה בי

חשמל (חשמל) : נשתנו לשני האומות היורדים משמים וכאשר הרג את חלק אומתו שנמצא במחנה יון (בית המדרש ח"א). ע"ע אנטיוכוס; חנוכה; יון; מכביים.

מ. מ. ש.

חשמל : נונה זוהר אש, וארא כעין חשמל (הזקאל א' כ"ז). חכמי העמים תרגמו חמלה הזאת electron. בעלי האגדה פתרו מלת חשמל-חש מל, מלאכים עתים חשים ועתים ממלכות. בשעה שהדבור יוצא מפי הקב"ה השות וכו' (חגיגה י"ג). והם היות הקדש של אש דקה בשפה ברוח ודבור וכו' ומשתנות לאלפי גוונים לכאן ולכאן, עולות ויורדות ומתנועעות לצדדים וקלות בתנועתם. ואין החשמל שוקט רגע וזאת בשעה שיוצא הדבור מפי הקב"ה שאז כולם חשים (שוחטין) ואח"כ ממלך. והנה החשמל בודק כל הנכנסים למעלת הנבואה אם משיבים כענין ואם לאו דוחין אותו כלפי חוץ, וחזו התחלת הנבואה. חכמי הסוד אומרים כי חשמל יש בו שעה מאורות במספרו, וקטן שבכלם כגלגל חמה, והוא מתחפץ ברע אחד בכל הגוונים וכלם צורות נבדלות וכו' (רכנו בחי' פ' תרומה, מדרש תלפיות).

י. ה. ש.

חשן ואפור : אחד משמונה בנדי כהונה (שמות כ"ד ד'). החשן כמו האפור נעשו מחוטי זהב חכלת ואורגמן ותולעת שני מעשה חושב. האפור עשוי משני חצאין, אחד מכסה את לבו והשני יורד על גבו מאחוריו ושני החצאין מחוברים על הכתפים ברצועות הנקראות "כתפות האפור". באמצע האפור היה אזור הנקרא בשם "חשב האפור". בכתפות האפור היו שתי אבנים יקרות ועליהן חרותם שמות י"ב שבטים, ועל החצי האפור שכנגד חלב היה החשן שהיה כעין נרתק ובו מונח האורים והתומים, ולכן מכונה "חשן המשפט" כי על ידו הוציאו משפט בדברים נעלמים ומכוסים. בצד הפנים של החשן היו משוובצים ארבעה טורים של אבנים טובות. ע"ע אבני אפור; אורים ותומים.

ב. מ.

חחול (שונרא) : חיה ביתיה דודסה עכברים, החתול לא נזכר בתנ"ך (וולת מה שתרנם יונתן בישעיה י"ג כ"ב "איים"=חתולין, ועי' תרגום שני אסתר א' ב' "שונרא דרהבא"), ונראה שלא היה אז מצוי בא"י בתור חיה ביתית. אבל במשנה ונמרא נזכר הרבה אדות החתול. בחול נקרא פעם חתול ופעם שונרא (או שונרא), ואמרו הרואה חתול בחלומו באתרא דקריה ליה שונרא נעשה לו שני רע (ברכות נ"ו). סבע החתול להיות צנע, וא"ר יוחנן אילמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות מתחול וכו' שאינו מטיל רע בפני אדם ומכסה צואתו (עירובין פ' רש"י). אבל אינו מכיר

מלכי יון היו מושיבין קסמיראות בעיירות להיות מעניין את הכלות ואח"כ היו נישאין לבעליהן וכו' ובת אחת הייתה למתחיהו וכשחניע זמנה להנשא בא הקסמטין לסמאח ולא הניחו אותו, וקנאו מתחיהו ובניו ונבדו על מלכות יון ונמסרו בידם והרגום" (מגלת תענית פ"ו ועי' מדרש לחנוכה בבית המדרש לעלינעק ח"א וח"ד). המנהג הפראי הזה של "תבעל למספר תחלה" (כתובות נ' ב"ד פכ"ו) היא המפורסם אצל החינדרומנים jus primae noctis, וכנראה התערבבה עם ההגדה ע"ד אם החשמלונים שנשבות (קדושין ס"ז). או אולי שורש אחר לה והיא חנה אם של השבעה הילדים שנהרגו על קדוש השם ומחללת א"ע, "הייתי בתולה טהורה וכו'" (ד' חשמלונים י"ח ד'). חנה חמהורה נחשבה אולי לבת החשמלונים ועמדה בנסיון ויצאה נצחת. ההגדה הזאת ע"ד בת חשמלני קבלה אצל קצת צורה אחרת, כי חנה בת החשמלונים היתה צריכה להטמא ע"י הנמק ותפשה תחבולה ותרנה את חמלך (מדרש אחד לחנוכה בית המדרש ח"ד) : וכן אומר רש"י בדבר נס חנוכה "שגזרו היונים על כל הבתולות הנשאות וכו' ועי' אשה נעשה גם (שבת כ"ג). חרין (על האלפסי שבת צ"ה) מספר כי חנה "האכילה לראשי האויבים גבינה לשכרוהו וחתכה את ראשו". צורת האגדה הזאת לקוחה ממעשה יהודית, הרשבים יכנה את בת מתחיהו בשם יהודית (פסחים ק"ח). וכן בעל יוצר על חנוכה מערבב שני הספרים זה בזה. ע"ע יהודית והולופרנס.

[ספרי החשמלונים] ספרי המכביים נחשבו בין הספרים החיצונים שלא הכניסו בין כתבי הקדש שכבר נחתמו אז ע"י אנשי כנה"ג. בסוף ימות הבית שני נכתב בעברית הספר הראשון של החשמלונים. אורינס והירינימוס (שחיו בימות האמוראים) מזכירים את החבור הזה בתוך ספר עברי. החכמים מאנו לדעתה, ואמרו על נס חנוכה שלא ניתן להכתב (יומא כ"ח). אך בעל הלכות גדולות (הלכות סופרים) כותב כי הלל ושמאי כתבו "מגלת חשמלני" ואולי הוא מגלת אנטיוכוס (ע"ע). בספרות העמים יש ארבעה ספרים של חשמלונים (השלישי והרביעי במאחרים יחשבו), ובעברית נעתקו (ע"י יצחק ועקיף פרענקיל בשם כתובים אחרונים) רק שני ספרים. המסופר שמה על האשה ושבעה בניה (ב' חשמלונים ז'), גם בספר הרביעי ויוסיפן פ"ט) נזכר ג"כ בנמרא שנהרגו על קדוש השם קמיה דקיסר (נמין נ"ו) : וצ"ל קמיה דאנטיוכוס והוסבה על השמר חיוני בימי החשמלונים. ונזכר ג"כ במדרש אחר לחנוכה חל"ל אבל באופן משונה, שאשה קפצה עם בנה שנמול לח' ימים מן החומה. ספר א' (ב' כ"ד) מספר ע"ד מתחיהו הכהן שהרג נכרי בעבור הכריחו יהודי לזכות חזיר על המזבח, והמדרש הנ"ל מספר כי יוחנן כ"ג בעצמו שוחט חזיר בפני המלך והורג אותו אח"כ. המלאכים העוזרים להחשמלונים במלחמתם (ב'

לשכם בנו לאשה והתחתנו אתנו. בנותיכם תחנו לנו ואת בנותינו תקחו לכם" (בראשית ל"ד) ובני יעקב ענו כי חרפה הוא להם לתת אחותם לערל בשר, אך בזאת נאות לכם, אם תהיו כמונו להמול לכם כל זכר וגו' וישבנו אתכם והיינו לעם אחד" (שם). אמנם החתן בשבעת עממין מארץ כנען נאסרה כי נזהרו ישראל להחרימם ולא תתחתן בם בתך לא תתן לבנו ובתו לא תקח לבנה. כי יסיר את בנך מאחרי ועברו אלהים אחרי"ם וגו' (דברים ז'). ור"ל שאפילו נתניירו אסור לתחתן בם, ובפירוש אמרו חז"ל "לא תתחתן בם" בנתניירו אידי דשייך בהו חתנות אבל בניותם לית להו חתנות (יבמות ע"ז). ואם יש לחוש שמא ימה את לבו לעז אסור החתן אפילו בעמים אחרים, כי זיל בתר טעמא כי יסיר את בנך וגו' לרבות כל המסירין ואפילו משאר אומות (קרושין ס"ח:). דוד לקח לו לאשה את מעכה בת תלמי מלך נשור (ש"ב ג' ג'). אבל שלמה התחתן גם עם הנשים אשר אמר ה' אל בני ישראל לא תבואו בהם והם לא יבואו בכם (ש"ב י"א א'). בני אלימלך נשאו להם נשים מואביות (דוד א') כי דרשו עמון ולא עמונית מואב ולא מואבית. אך בימי עזרא ואנשי כנסת הגדולה אסרו החתן עם כל עמי הארץ, ואפשר שהיה ירא פן נתערבו עם שבעה עממים (עזרא י'). ב"ד של חשמונאי נזר על הבא על הגויה משום נשגז (סנהדרין פ"ב). וגזרו על פתן ושמן משום ייגס ועל ייגס משום בנותיהן ועל בנותיהן משום דבר אחר (ע"ז). ואפילו דרך זנות אסרו (ע"ז ל"ז) ע"ע עריות

א.

חתונה (חתנה): הנשואין הוא ענין היותר נכבד בחיי האיש, והיא המצות הראשונה בתורה, "פרו ורבו" (בראשית א' כ"ח). על אדות הרנים המסתעפים מזה ע"ע ארוסין; נשואין. ופה יבואו רק הדברים הנוגעים להתנהגות החתונה. המנהג בימי התלמוד היה לתת עמרה בראש החתן והכלה העשירים עשו של זהב והעניים מענפי עץ עבות ומן וורדים. אך בפולמוס של אספיינוס נזר על עמרות חתנים וכו' (סוטה מ"ט:). רבינא אשכחיה למר בר רב אשי דהוה גדיל כלילא לברתיה (נמין ז'). ומכסים את הכלה בהנומא (veil) על ראשה ופניה כדכתיב ברבקה ותקח הצעף ותתכס. וזורקים אורז או כושית (hops) על גבי ראשה ואומרים, "את היי לאלפי רבבה", ואמרו "מכי רמושערי באסינתא" (כתובות ח'). שדרכם היה לזרוק חטים בבית חתנים וכו' (תוס' ברכות נ': ד"ה ולא בימות), כלומר שהיו זורקין שעורין מתוך קערה. ויש מפרשים שהיו נותנים שעורין בעצצין עד שצמחו ומוציאין אותן לפניהם. כלומר כשם שצמחו אלו כן יפרו חתן וכלה (ערוך ע' אסינתא). החתן והכלה מתענים ביום חופתם והמעם מפני שבאותו היום מוחלין על עונותיהם ודומה ליריב (יבמות ס"ז: אה"ע ס' א'). ורמז ע"ז הפסוק וילך

את קונו (והכלב מכיר את קונו), כי יש לו שכחה ורבה, מפני שאוכל עכברים ואפילו האוכל ממה שהעכבר אוכל משכנה, כ"ש התחול שאוכל עכבור עצמו (הוריות י"ג). חתול אינו צריך סוגר לנמירותא דסני ליה במיתנא בעלמא (שבת נ"א:). המאכיל דם אדם (דם נדה) לחתול נעשה חלש אותו אדם (שבת ע"ה: רש"י). התחול היה מנקה הבית מן עכברים ונחשים, וא"ר פפא ביתא דאית בה שונרא לא ניעול בה אינש בלא מסני. מ"מ? משום דשונרא קטיל להויא (נחש) ואכיל ליה, ואית ביה בחייוא גרמי קמיני ואי יתיב לה גרמא דחייוא אכרעיה לא נפיק ואיסכן ליה. איכא דאמרי ביתא דלית בה שונרא לא ניעול בה אינש בתברא (בחושד). מ"מ? דלמא מיכריך ביה חייוא ולא ידע ומסתכן (פסחים ק"ב:). ומפני שארס הנחש לא ידע לחתול אמרו מים מגולים ראויין לחתול (שבת קכ"ח:). גם בחתול עצמו יש ארס אך אינו שורף כמו בנחש. וגם הוא דורס. תהא תרנגולת דהואי בי רב כהנא דדהא חתול בתרה ועל לאירונא. (הדר) ואיתאחד דשא באפיה (הרלת נסגר מאליו) ומחייא לרשא בסיחופיה ואשתכח עלה חמשה קורמי דמא (ארס של חמש אצבעותיו), ואית לי זיהרא ולא קלי (חולין נ"ב:). ואמרו בענין שרים ומזיקין: האי מאן דבעי למחזינח, ליתישלייתא דשונרתא אוכנטא בוכרתא בת בוכרתא ולקליה בגורא ולשחקיה ולימלי עיניה מניה וחזי להו וכו' (ברכות ו'). התחול שונא את התולדה, ואמרי אינשי בדרך משל סמירי: "כרכשתא ושונרא עכרו הלולא מתרבא דביש נרא" (החולדה והחתול עשו סעודה מחלב של גדי חולה. סנהדרין ק"ה). הנקבה של חתחול (שונרתא) תוליד לנ"ב ימים (בכורות ח'). [לינא] בימי התלמוד היו חתולים מזיקים ובפרט השחורים, והוא שונרא קמעה לידא רינוקא, נפק רב ודרוש חתול מותר להורגו ואסור לקיימו ואין בו משום נזל ואין בו משום השבת אכרה לבעלים, ודוקא באוכמא, אבל בחיורא מגדלין מפני שעשוי לנקר את הבית (ב"ק פ'): ולהלכה חתול רע שמזיק לקטנים אין צריך להשיבו לבעלים אלא כל המוצאו הורגו חוכה בעורו (ח"מ רס"ו ד'). ההוא נברא דשאל שונרא מחבריה, חבור עליה עכברי וקטלוהו. יתיב רב אשי וקמבעיא ליה, כי האי נוזא מאי, כי מתה מחמת מלאכה דמי (וחייב) או לא? אמר ליה רב מררכי לרב אשי וכו' נברא רנשי קטלוהו לא דינא ולא דינא! איכא דאמרי אכיל עכברי טובא וחביל ומית וכו' (ב"מ צ"ז) ע"ע עכברים.

ביבליוגרפיה: לעווזאהן, די זאאלאניע דעס תלמוד'ס 108/74.

א.

חתון: התקשרות והתחנות בין איש ואשה משתי משפחות או מעמים שונים ע"י נשואין (intermarriage). חמור הציע לפני בני יעקב לתת את רינה אחותם

לכית הכלה ויביאה לביתו. ושם יאכלו הקרואים סעודה חערב. אח"כ יובילו את החתן והכלה החדרה. וכי ימצא האיש בתולים לנערה ישלח להגיד לאבותיה. וכל הלילה צהלה ושמחה. בליל השלישי אחד הנשואין יבואו אבות הכלה וקרוביהם אל בית האיש ואז תחל החדה ביתר שאת ועז. ויחלקו נדבות לעניים. שבעת ימים ימשיכו ימי השמחה. והם שבעת ימי חמשתה כחוק וכדת.

א.

חָתָיִם: שם אומה מצאצאי חת (בראשית י"ט"ו) עול שמים נקרא מקומם "ארץ החתים" (יהושע א' ד'). והם אחד משבעה עממים בארץ כנען ואת החתני ואת הפרזי (בראשית ט"ז כ'). הם ישבו בנגב ארץ כנען וחברון היתה בירת ארצם. ושם קנה אברהם מעפרון החתי את מערת המכפלה לאחות קבר (שם כ"ג). ובנראה מדברים בנמוס וד"א כי היו בעלי תרבות ואגודתם נוסדה ע"פ חוקים מוגבלים. עשו לקח לו נשים מהת. אשר לא ישרו בעיני רבקה. בימי משה ישבו החתים בנגב בהר הנקרא אח"כ הר יהודה. אוריה בעל בת שבע מכונה "החת" אך אמרו בנמרא לאו דאתי מהת אלא יתיב בהת (קדושין ע"ו:). החתים שנותרו בארץ בימי שלמה ושלא יכלו בני ישראל להחרימם העלה עליהם מס (מ"א נ' כ'). בעת שצרו הארמים על שמרון שמעו קול רכב וסוס וחיל גדול וייראו מאד כי חשבו שמלך ישראל שכר את מלך מצרים ומלכי החתים לבוא עליהם (ושניהם היו בנגב א"י). בשוב גלות בבל מצא עזרא כי היהודים התחתנו עם בנות החתים והכריתום להוציא נשיהם אלה (עזרא ט' א'). כנראה מהכתובות והמצבות, שנתגלו מקרוב במקומות שונים בארצות הקדם וביחוד במצרים. שיש עליהם הותם החתים, כי העם הזה אתנו לנווד בארצות נבריות והחפשו בהרבה מקומות. ורמז על זה מה שכתוב כי האיש שהראה לבני יוסף את מבואות העיר בית אל הלך ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לח (שופטים א' כ') כשם העיר בית אל לפניו. ויש מן החוקרים האומרים כי עיר לח היא Lhasa במדינת טיבעט במזרח הרחוק.

ביבליוגרפיה: מיוזר, די העימישען אינשריפטען. ברלין 1892; Sayce, *The Hittites*, London 1890; Conder, *The Hittites and their Language*, Edinburgh 1898.

א.

חֶתֶן וְכֵלָה: האיש ביום חתונתו נקרא חתן, והאשה ביום כגלותיה נקראת כלה ע"ש שמעמם אותה בכל מיני קשומים ועמורים. ונאמר יצא חתן מהדרו וכלה מחופתה (יואל ב' ט"ז). חתן הוא גיב תואר לבעל חבת. חתניו (בראשית ט' י"ד), ואשת הבן נקראת כלה. כלה בחמותה (מכה ד' ו'). במשנה נקרא חתן חנוטא אשת מעת הנשואין עד אחר שבעת ימי חמשתה. וכן הכלה.

עשו אל ישמעאל ויסח את מחלת ונו' וכי מחלת שמה חלה בשמת שמה? אלא שנמחל לו על כל עונותיו (ירושלמי בכורים וע"י נחלת שבעה סי' י"ב ט"ו). המוליכין את החתן והכלה תחת החופה נקראים שושבינ' (ע"י ערובין י"ח:).

[חופה] בימים הקדמונים היתה החופה אוהל נמוי עם מכסה חמנית עליו והוא חדר היחוד לחתן וכלה ביום חתונתם. ותחת החופה היה אפריון כעין מטה או כסא שהושיבו את הכלה עליו, ונשיאים אותה משם לבית בעלה (ע"י ערוך ע' אפריון). ובשנות הבינים נהגו לעשות חופה מארבע כלונסאות ופורשין עליהן כפורת או בנר מרוקם ומכניסין תחתיה החתן והכלה. ונהגו להעמיד החופה תחת אויר הרקיע אצל פתח ביהכ"נ. ומחר"ל חל' נשואין בתב: כי לבחור ובתולה העמידו החופה על מגדל ביהכ"נ (חבימה) ולא למן או אלמנה בחצר ביהכ"נ. העמידה בבית החתונה נראה מדברי חז"ל: איזהו בנין של שמה זה הבונה בית חתונת לבנו (והיה עושה חופה בתוכו, מגילה ה': רש"י). השושבינ' מוליכין מתחלה את החתן תחת החופה ואח"כ מוליכין את הכלה ומקפת את החתן ג' פעמים ע"ש ג' פעמים וארשתיך (יהושע ב' כ"א). וכרתיב נקבה תסובב גבר. החתן מקדש את הכלה בטבעת קדושין על אצבע חסמון לאגודל מיד ימין (סנה"ד סי' ק"ט). וקורין הכתובה ולאחר ברכת הארוסין שובר החתן כלי זכוכית, כמו שמצינו אצל מר בריה דרבנא דעביר הלולא לבריה, חונתו לרבנן רהוי קא ברחי טובא, אייתי כסא דמיקרא בת דלת מאה זחי ותבר קדמייהו ואציבא (ברכות ל': ע"י תוס' ד"ה כסא). והוא זכר לחורבן. נוחין לתת סתנות לחתן וכלה ביום חתונתם. וקורין המתנה "דורן דרשה" בשביל הדרשה שהיה החתן חורש בפני הנאספים. בנמרא אמרו האחין שעשו מקצתן שושבינות וכו' ופרשי' ששלח האב את אחד מבניו לשמח את החתן ובירדו דרונות, שכן דרך שושבינות נוטל דורן לשמחת חופת חברו ואובל עמו. זה יחזיר לו כמו כן כשישא אשה (ב"ב קמ"ד:). וכוהר (ויצא קמ"ט:). א"ר יצחק וכו' דכל אינון דאכלו לפתורא דחתן וכלה כלחו יתבין זבובין ומתנן לק. (ע"י לעוויזאון, מקורי מנהגים סי' ע"ע-ע"ס).

[מנהג בגדאד] בנימין השני במסעי ישראל (צד 47) מתאר חתונה בעיר בנרדאר: הלילה טרם יום החופה נקרא אל חנה (ליל צבע אדום) כי צובעים במין צבע אדום את כפות הידים והרגלים והצפרנים של הכלה והחתן אשר לא יתנו שנה לעיניהם כלילה ההוא כי לרעתם סכנה היא להם לישן כלילה קודם החופה. למחרתו שלש שעות טרם דדת היום יבואו החכמים והחתן ורעיו לבית הכלה והיא יושבת עם הנשים מעומפת בצעיף תחת הוילת. החתן יסיר הצעיף וקדשנה וישיב לביתו. בתחלת הלילה ילך החתן ורעיו

קאנג. יהודיה

דאפמאן הליכוד תורה

באמירת הכתוב הזה היא כעין מבעת קדושין ומשמש חתן על כלה וגו' (ישעיה ס"ב). זכרתי לך חסד נעוריד וגו' (ירמיה ה'). השבת היא הכלה של חקביה, ואריה בואו ונצא לקראת שבא מלכתא, ומתעטף וקאי ואמר בואי כלה בואי כלה (ב"ב ל"ב). וזהו מקור השיר היפה "לכה דודי לקראת כלה" מ"ש אלקבין. והשיר אתקינו מעודתא מ"ש לוריא. ולדעת אחרים יום השבת הוא חבעל ובנסת ישראל בת זוגו (החיים במנחת יהודה על מערכת האלהות). חספירות תפארת ומלכות חן חתן וכלה איש ואשתו (פרדס רמונים ש"ח פ"ט). התורה היא הכלה כמ"ש חתן מחרדו זה ארון וכלה מחרפתו זו תורה (ירושלמי תענית פ"ג). ובספר תבחר, "התורה היא ארוסתו של חקביה דכתיב תורה צוה לנו משה מורשה אל תקרי מורשה אלא מאורשה". וזה מקור המנהג בשית שקורין חתן תורה וחתן בראשית בסוף קריאת התורה.

ש. ר. י.

[חתן תורה וחתן בראשית] בשמחת תורה כשנזמרים קריאת התורה ומתחילין מחדש בראשית, נהנין בכל תפוצות ישראל לברור שני אנשים מבני הקהל להיות אחד מהם מסיים והוא נקרא, "חתן תורה", ואחד המתחיל בראשית נקרא, "חתן בראשית", וקורין אותם "חתנים" שהתחתנו עם התורה (כמאמרם בשה"ש רבת ע"פ צאנה וגו' ביום חתונתו זה ס"ני חיוג שנתנה התורה חיתה כחתונה). זקונין מצוה זו בדמים יקרים, והחתנים עושים סעודה לכביריהם, ומרמז בכתוב ויבא ירושלם ויעמוד לפני ארון ברית ה' וגו' ויעש משתה לכל עבדיו, א"ר יצחק מכאן שעושין סעודה לגמרת של תורה (קהלת רבה, א"ח ס' תרס"א). ויש קהלות שמקפידין לקרות את הרב דמתא חתן תורה וראש הקהל חתן בראשית. כהן ולוי עולים נ"ב לחתן תורה וח"ב (שו"ת חיים שאל ח"ב ס' ל"ח). חתן תורה זוכה בגלילה לס"ת ראשונה, והח"ב בשניה (נהנין כצאן יוסף). יש נהנין לקרות לבעל המסמיר נ"ב בשם חתן על שום וחוט המצולש לא במהרה יתקן (תולדות אסתר ס' ל"ח). לפנים היה המנהג להעמיד חופה לחתנים בצאתם מביה"כ ואבוקות גדולות דולקות בידם ולנגן בכלי שיר ע"י נזרים, וכל העם לו אותם לביתם, אבל בראותם כי נמשכים ע"י קלקולים בשלו המנהג (דברי חכמים ס' קלא וע"י וילקט יוסף ח"א ס' ק"ג).

י. ת. ש.

בדברי בעלי האסופות נקרא הארוס מן האירוסין או השדוכין עד הנשואין בשם חתן, והארוסה בשם כלה. ונשתרבה המנהג לקרוא לתורה בחתנים שאינם נשויים בתואר "החתן". במקרא נקרא חתן התנוק הנמול הבא בבית המשפחה, חתן דמים אתה לי (שמות ד' כ"ה) צא וראח מי קרוי חתן? הוי אומר זה התינוק (מכילתא יתרו פ"א נדרים ל"ב). בזמן התלמוד היה מתואר בשם "כלה" ראש לבית כנופיא של תלמידים שלמדו בישיבה. וכנראה היתה הכנופיא בחדר הסמוך להישיבה. בענין פתרון חלומות אמרו, היראה בחלום שנכנס לאנש נעשה ראש ישיבה, לעיר נעשה ראש לבני כלה וברכות נ"ז). ופרש"י ישיבה שהגדולים והקטנים מחקבצים שם קיץ נדול לשמח חדרשה מפי הרב, כלה מקום להתלמידים מחקבצים שם לחור על חשמועה ששטעו מפי הרב אחר שעמד והלך לו. ויש להם חכם לראש שהוא מבינם ומבאר דברי הרב שלא חבינו בכל הצורך. ונראה כי שרש חשם מן כליל עטרה והיקף על שם שורות התלמידים שהיו מסודרות כעגול. ועוד בימי חנאונים נמצא התואר ריש כלה (אגרת רש"י) ובתפלת יקום פורקן, המסכתא היותר קטנה בשי"ס היא מס' "כלה". וע"ז אמרו, איזהו ת"ח כל ששואלין אותו דבר הלכה בלמודו ואומר אפילו במס' כלה (תענית י:). היינו שגם אם יודע מס' קטנה שלומד נקרא ת"ח (עי' תוס' שם ד"ה איזהו). בדרך מליצה השתמשו בגשם שם חתן וכלה, ואמרו טאימתי מברכין על הנשמים משיצא חתן לקראת כלה (ברכות מ"ט:) פ' כשתרד מפה על הקרקע שכבר ירד שם מטר ומעלה כעין אבעבועות, ונקרא הגשם חתן וחאבעבועה כלה. ואפשר שר"ל אם גשם רביבים יורד אחר גשם מלקוט, מפות קטנות אחרי מפות גדולות. ע"ע נשואין.

א.

[חתן וכלה בספרי קבלה] בסודות הקבלה נקרא החבור והדבקות שבין אלהים ובנסת ישראל בשפה פיומית ובצייר דמויני כעין חתן וכלה. ונקרא "שיר היחוד" לאלחים בשם הימנן (מדרש תהלים א') הנגזר משם Hymn שיר החתומה עם Hymen (שר היווג בפ"י היונים). שירים כמסים כאלה נמצאו בעמנו אשר שוררו הפייטנים הקדמונים ר"ש בן גבירול, ר"י הלוי, ר"י אבן גיאת, ובין האחרונים ר' ישראל נאנארא (ורובם שאבו ממעני האגדות והקבלה. ע"י זקש שיר השירים צד 167). באסמכתא על מליצות חתנים וארשתין לי לעולם (וכריכת רצועת התפילין על האצבע

חם חלק רביעי

חזקת וחוכם לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

קאנג. יהודיה

ראפטאן תלמוד תורה

142-182 איסמ 111סט סטריט